ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 50 (1995)

ΧΡΟΝΙΚΑ Β΄2

ΑΘΗΝΑ 2000

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ευαγγ. Κυπραίου

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: Ελένη Λίτινα

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Μαρία Ψαρρού - Βίκυ Κρεββατά

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Χελένα Τζανέκα

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Ε. Μπουλούκος - Α. Λογοθέτης Ο.Ε.

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 105 64
www.tap.culture.gr.

ISSN 0570-622X

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΙΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ιωαννίνων: Ακρόπολη Καστρίτσας, Κοινότητα Ζωοδόχου. Νομός Άρτας: Άρτα (Οδός Αγίου Βασιλείου, Οδός Κομμένου, Οδός Φιλελλήνων, Περιφερειακή οδός - οικόπεδο Πανταζή, Περιφερειακή οδός - οικόπεδο Καλακάτσου, Οδός Τζαβέλλα, Οδός Κασσωπίτρας, Οδός Νικ. Αγγέλου, Οδός Αμβρακίας, Πλατεία Αγίου Νικολάου, Οδός Μ. Μπότσαρη, Οδός Μαξίμου Γραικού, Οδός Ζαλοκώστα, Πλατεία Σκουφά, Πλατεία Κιλκίς, Οδός Αμβρακίας), Μαρκινιάδα (Θέση Μεγάλογγος Ζυγού), Άνω Καλεντίνη. Νομός Πρέβεζας: Νικόπολη (Μνημείο Αυγούστου, Ερευνητικό Πρόγραμμα «Κλεοπάτρα»), Παλαιός οικισμός Καστροσυκιάς, Κρυοπηγή (Θέση Λακκοπούλες). Παραδόσεις - Περισυλλογές - Εντοπισμός αρχαιοτήτων. Νομός Ιωαννίνων: Κεράσοβο, Νέα Μουσιωτίτσα, Περιοχή Γραμμενοχωρίων - Πετράλωνα. Νομός Πρέβεζας: Κυανή Ακτή. Νομός Λευκάδας: Βασιλική. Αποτυπώσεις - Εργασίες καθαρισμού. Νομός Λευκάδας: Κοινότητα Καρυωτών (Σχέδ. 1-9· Πίν. 141-146). ..... Σελ. 407-430

8η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ..... » 430

Η΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Κέρκυρας: Παλαιόπολη (Οικόπεδο Κοκοτού, Οικόπεδο Κασφίκη, Οικόπεδο Κατέχη, Οικόπεδο Μικάλεφ, Οικόπεδο Παμφίλη, Οικόπεδο Μάζη-Μοντσενίγου-Ρίγγα, Οικόπεδο Παπούλη, Οικόπεδο Γ. Τζήλιου, Οικόπεδο Βουτσελά στο Φιγαρέτο, Έργο ΔΕΥΑΚ). Νομός Θεσπρωτίας: Γιτάνη (Κτίριο Ε, Νεκροταφείο), Γεροπλάτανος - Φανωτή, Λίστα, Λαδοχώρι, Νεοχώρι - Γκρίκα. Εντοπισμός αρχαιοτήτων: Καλλιθέα Θεσπρωτίας, Φωτική, Παξοί (Κιβωτός - Γερόμαχος, Στέρνα Ελληνική, Νησίδα Παναγιάς Βελλιανής, Κούντουρα). Τεχνικές εργασίες (Σχέδ. 1-6· Πίν. 147-150). ..... » 431-448

ΙΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Αρχαία αγορά, Διοικητήριο, Συγκρότημα Γαλερίου, Οδός Γρηγορίου Παλαμά 8, Τούμπα - οδός Καλαβρύτων 19, Τούμπα - οδός Λωτού 11-13, Τούμπα - οδός Ευαγόρα 24, Αγίας Μαρίνας 12-14, Σφακτηρίας 7), Πολίχνη, Καλαμαριά (Καραμπουρνάκι), Θέρμη (Οδός Μακεδονίας, Οδός Μακεδονίας και Μανδρίτσα, Οδός Πόντου και Μακρυγιάννη, Οδός Εθνικής Αντίστασης - Ο.Τ. 37, Οδός Καραολή και Σωκράτους, Οδός Π. Τσαλδάρη και Αγίου Γεωργίου, Οδός Εθνικής Αντίστασης - Ο.Τ. 5), Πυλαία, Τριάδι, Οικισμός Περιστεράς, Νέο Ρύσιο, Τρίλοφος, Νέα Μηχανιώνα, Επανωμή, Ωραιόκαστρο, Δερβένι Λητής, Δρυμός, Πεντάλοφος, Νέα Φιλαδέλφεια, Άγιος Αθανάσιος, Μόδιο, Αρέθουσα, Ασπροβάλτα. Νομός Χαλκιδικής: Ποτίδαια, Σκάλα Φούρκας, Όλυνθος - Βόρειος Λόφος, Κελλί, Στάγειρα, Ιερισσός. Νομός Πιερίας: Μακρύγιαλος (Νεολιθικός οικισμός, Βόρειο νεκροταφείο Πύδνας), Αυτοκινητόδρομος Αθηνών-Θεσσαλονίκης (Μακρύγιαλος, Αιγίνιο), Κίτρος. Νομός Κιλκίς: Ευρωπός, Πολύκαστρο, Τούμπα Παιονίας, Παλατιανό. Αναστηλωτικές εργασίες - Διαμορφώσεις. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Αρχαία αγορά, Αψίδα Γαλερίου). Νομός Χαλκιδικής: Όλυνθος, Στάγειρα. Νομός Πιερίας: Λείβηθρα. Παραδόσεις (Σχέδ. 1-15· Πίν. 151-162) ..... » 449-498

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Μελέτες - Στερέωση - Αποκατάσταση μνημείων. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Φρούριο Επταπυργίου, Ναός Παναγίας Αχειροποιήτου, Ναός Παναγίας Χαλκέων, Ναός Αγίου Παντελεήμονα, Ναός Αγίας Αικατερίνης, Λουτρό της αγοράς, Μπεζεστένι), Μεσημέρι, Μόδιο, Σοχός. Νομός Κιλκίς: Κιλκίς. Νομός Πιερίας: Άγιος Δημήτριος, Άνω Σκοτίνα, Όλυμπος. Διαμόρφωση - Ανάδειξη μνημείων. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Οδός Στουρνάρα, Ναός Αγίας Σοφίας, Ναός Αγίου Αθανασίου, Οδός Μυκόνου και Αλοννήσου 14 και οδός Αλοννήσου 12), Πολίχνη, Μεσημέρι. Εργασίες συντήρησης. Τοιχογραφίες: Θεσσαλονίκη (Ναός Αγίων Αποστόλων, Ναός Νέας Παναγίας, Παρεκκλήσι Αγίου Ευθυμίου στο ναό του Αγίου Δημητρίου, Τοιχογραφίες ανασκαφών), Περιφέρεια (Νέα Χαλκηδόνα - Ναός Πέτρου και Παύλου, Κάστρο Πλαταμώνα, Κάστρο Ρεντίνας). Εικόνες. Ψηφιδωτά. Αισθητική αποκατάσταση. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Φρούριο Επταπυργίου, Βασιλική ακροπόλεως, Οδός Μυκόνου και Αλοννήσου 14 και Αλοννήσου 12, Πλατεία Διοικητηρίου, Οδός Π. Μελά 1 και Δ. Γούναρη, Οδός Φράγκων 12, Αλατζά Ιμαρέτ, Οδός Αγίας Σοφίας 75, Ναός Νέας Παναγίας, Οδός Λαγκαδά, Οδός Λαγκαδά και Αγίου Δημητρίου, Οδός Τριπόλεως και Αγίου Δημητρίου, Οδός Ειρήνης και Αγίου Δημητρίου, Οδός Ηφαιστίωνος 7 - Πλατεία Ν. Μουσχουντή, Οδός Κασσάνδρου 90, Συνοικισμός Επταπυργίου - Οδός Παπαρέσκα και Κωνσταντοπούλου, Οδός Ενωτικών και Αισώπου, Οδός Μοναστηρίου 5 και Οδυσσέως, Οδός Μαργαροπούλου 20, Οικοδομικό συγκρότημα «Αξιός», Οδός Ιασονίδου και Αρριανού, Κοιμητήριο Ευαγγελίστριας, Οδός Ολυμπιάδος, Λ. Εξάρχη και Θηραμένους, Οδός Αποστόλου Παύλου 40, Ναός Αγίων Αποστόλων), Θέρμη (Οδός Μανδρίτσης). Νομός Πιερίας: Λουλουδιές Κίτρους, Κάστρο Πλαταμώνα (Σχέδ. 1-15· Πίν. 163-166).... Σελ. 499-544

10η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Καταγραφές. Νομός Θεσσαλονίκης: Νέα Μηχανιώνα. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης: Νέα Μηχανιώνα. Νομός Χαλκιδικής: Νέα Φώκαια (Πίν. 167-168) ..... » 545-546

ΙΖ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Πέλλας: Πέλλα (Περιοχή αρδευτικού καναλιού, Ανάκτορο, Τύμβος στη θέση Αμπέλια, Μακεδονικός τάφος Γ΄, Μακεδονικός τάφος Δ΄, Μακεδονικός τάφος ΣΤ΄), Νέα Πέλλα, Γιαννιτσά (Πενταπλάτανος, Αρχοντικό), Έδεσσα (Οδός Δαρδανελλίων 20, Οδός Κοραή 21), Κωνσταντία, Μεγαπλάτανος - Μοναστηράκι (Αγρός Χ. Ελευθεριάδη, Λόφος Απαγορευμένη). Νομός Ημαθίας: Βέροια (Οδός Μπιζανίου και Εμμ. Ζάχου, Οδός Κυδωνοχωρίου και Ασπασίας, Εργασίες ΔΕΥΑΒ), Κοπανός (Μπελοβίνα, Θέατρο). Νομός Κοζάνης: Αιανή (Μαντριά, Ισιώματα. Βέρβερη, Αγία Παρασκευή), Βοσκοχώρι, Πολύμυλος, Πύργοι, Βελβεντό, Φρούριο, Καισάρεια (Άγιος Κωνσταντίνος, Παλαιόκαστρο), Σπάρτο, Κίτρινη Λίμνη (Οικισμός Κλείτου, Κοιλάδα - θέση Ξεροπήγαδο), Περδίκκας (Άσπρη Πόλη). Νομός Φλώρινας: Φλώρινα, Πέτρες. Εργασίες διαμόρφωσης-ανάδειξης. Παραδόσεις - Περισυλλογές - Εντοπισμοί αρχαιολογικών χώρων. Νομός Πέλλας: Πέλλα, Αρχοντικό, Αγροσυκιά, Αρχαιολογικός χώρος Λόγγου, Παναγίτσα, Μοναστηράκι, Νότια, Διάφορα. Νομός Ημαθίας. Νομός Κοζάνης: Πολύμυλος, Πύργοι, Σπάρτο, Περδίκκας, Πτολεμαΐδα, Περιοχή τεχνητής λίμνης Πολυφύτου, Ρυάκιο, Άγιος Δημήτριος, Λιγνιτικό κέντρο Πτολεμαΐδας-Αμυνταίου. Νομός Φλώρινας: Ανάργυροι, Φιλώτας. Νομός Καστοριάς (Σχέδ. 1-13· Πίν. 169-178) ..... » 547-586

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Σύνταξη μελετών. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Βυζαντινό Μουσείο, Ναός Παναγίας Βαλτεσινής, Ναός Αγίου Στεφάνου). Νομός Πέλλας: Κάτω Γραμματικό. Νομός Κοζάνης: Αιανή (Ναός Αρχιστράτηγου Μιχαήλ, Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου, Ναός Αγίου Νικολάου, Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου Τριγωνικού, Ναός Αγίου Γεωργίου Γουλών). Νομός Γρεβενών (Μονή Ευαγγελισμού της Θεοτόκου Βουνάσας, Ναός Παναγίας Λουμπενίτσας Τριφυλλίου, Γεφύρι Αλατόπετρας, Ναός Αγίου Γεωργίου Κυπαρισσίου, Ναός Αγίου Νικολάου Διπόρου). Στερεωτι-

κές - αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Ναός Αγίου Ανδρέα, Ναός Αγίου Γεωργίου). Νομός Καστοριάς: Καστοριά (Ναός Αγίου Δημητρίου Οικονόμου, Αρχοντικό Τσιατσαπά, Προγραμματική Σύμβαση ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμου Καστοριάς). Νομός Κοζάνης: Κοζάνη, Σέρβια, Εράτυρα. Νομός Φλώρινας: Πρέσπες (Ασκηταριό Παναγίας Ελεούσας Μεγάλης Πρέσπας, Ναός Αγίου Γερμανού, Ασκηταριό Μικρής Ανάληψης, Ναός Αγίας Παρασκευής Μικρολίμνης, Ναός Αγίου Γεωργίου στο Αγκαθωτό). Μνημεία που υπέστησαν καταστροφές από το σεισμό της 13ης Μαΐου. Νομός Καστοριάς: Καστοριά. Νομός Γρεβενών: Μονή Οσίου Νικάνορος, Παλιουριά, Παναγία (Ναός Αγίου Δημητρίου, Ναός Αγίας Παρασκευής, Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου), Ταξιάρχης, Πυλωροί (Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου, Ναός Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου), Δαφνερό, Πιστικό, Κνίδη (Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου, Ναός Παναγίας στο Κολοκυθάκι), Παλαιοχώρι (Ναός Παναγίας, Ναός Αγίας Παρασκευής), Σαρακίνα, Άγιος Γεώργιος Σπήλαιο, Παρασκευή, Διάκος, Ιτέα, Μαυραναίοι. Νομός Κοζάνης: Κοζάνη (Ναός Αγίου Δημητρίου, Αρχοντικό Γρ. Βούρκα, Αρχοντικό Νικ. Βούρκα, Μητροπολιτικό Μέγαρο), Σέρβια (Κάστρο, Ναός Αγίων Αναργύρων, Ναός Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, Ναός Αγίων Θεοδώρων, Ναός Αγίας Άννας), Ρύμνιο (Ναός Παναγίας, Ναός Αγίου Αθανασίου), Γούλες (Ναός Αγίου Νικολάου, Ναός Αγίου Γεωργίου), Φρούριο (Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου, Ναός Αγίου Δημητρίου), Λαζαράδες (Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου, Ναός Τιμίου Προδρόμου). Εργασίες συντήρησης. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Μουσείο Βέροιας, Ναός Αγίου Σπυρίδωνος, Ναός Αγίου Νικολάου του άρχοντος Καλοκρατά). Νομός Πέλλας: Αρχάγγελος. Νομός Καστοριάς: Μουσείο Καστοριάς. Νομός Κοζάνης (Μεσοβυζαντινός ναός Σισανίου). Νομός Γρεβενών. Καταγραφή - Περισυλλογή αρχαιοτήτων. Νομός Καστοριάς: Καστοριά (Απόζαρι - Ναός Ταξιαρχών, «Μαγαζιά» - Ναός Αγίου Ζαχαρία), Καλοχώρι. Νομός Κοζάνης: Αιανή, Χρώμιο. Νομός Πέλλας: Δροσερό, Λιπαρό, Παναγίτσα. Παραδόσεις - Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Νομός Ημαθίας: Βέροια. Νομός Καστοριάς: Κορησός. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Οικόπεδο Γ. Βέρρου, Οδός Μαλακούση 17, Οδός Κεντρικής και Περικλέους). Νομός Κοζάνης: Σέρβια. Νομός Καστοριάς: Καστοριά (Πλατεία Κουμπελίδικης, Πλατεία Δαβάκη), Νεστόριο (Σχέδ. 1· Πίν. 179-184) ..... Σελ. 587-612

ΙΗ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Νομός Σερρών: Μουσείο Αμφίπολης. Νομός Δράμας: Αρχαιολογικό Μουσείο Δράμας. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Καβάλας: Θάσος. Θέατρο, Γλυκάδι, Λιμενάρια (Οικόπεδο Βασ. Μπάμπουρα, θέση Καλογερικό), Παναγία (θέση Τρεις Γκρεμοί), Θεολόγος. Νομός Σερρών: Προϊστορικός οικισμός Promachónos-Topolnica, Άργιλος, Άγιος Χριστόφορος-Γάζωρος, Άμπελοι, Νέα Κερδύλια. Αναστηλωτικές εργασίες. Αρχαίο Θέατρο Φιλίππων. Τυχαία ευρήματα. Νομός Σερρών: Βέργη, Νέο Πετρίτσι, Μελενικίτσι. Νομός Δράμας: Καλαμπάκι. Επιφανειακή έρευνα. Θερμά Νιγρίτας, Κεφαλοχώρι, Μεσάδα - Τριανταφυλλιές, Θερμοπηγή, Νέο Πετρίτσι, Αχλαδοχώρι, Μελενικίτσι (Σχέδ. 1-13· Πίν. 185-194) ..... » 613-637

Θάσος (Θέατρο, Χιόνι Πρίνου, Τείχος) (Πίν. 195-196) ..... » 638-640

ΙΘ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Πολιτιστικές δραστηριότητες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα (Χορτολίβαδο, Λαγότοπος, Παλιόχωρα, Ξηρόβρυση, Στάνη, Λόφος των Κοριτσιών, Λόφος των Τσακαλιών, Αλμυρή Λίμνη, Αμπέλια). Νομός Ροδόπης: Αρχαία Στρύμη (Μητρικό), Μαρώνεια (Καμπάνα, Άγιος Χαράλαμπος). Νομός Έβρου: Μεσημβρία - Ζώνη, Μάκρη, Ρήγιο Διδυμοτείχου (Ταφικός τύμβος Α, Γ, Β), Τραϊανούπολη. Σαμοθράκη (Αρχαία πόλη, Πύργοι Grattilusi, Ιερό των Μεγάλων θεών). Εργασίες διαμόρφωσης - Συντήρησης. Επιφανειακή έρευνα. Νομός Έβρου: Δορίσκος. Παραδόσεις - Περισυλλογές. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα (Βόρειος περίβολος, Νότιος περίβολος, Περιοχή αρχαίων νεκροταφείων). Νομός Ροδόπης: Αρχαία Στρύμη, Ξυλαγανή, Μαξιμιανούπολη, Σώστης, Μέγα Πιστό. Νομός Έβρου: Θαλάσσια περιοχή Αλεξανδρούπολης (Σχέδ. 1-3· Πίν. 197-200) ..... » 641-669

Σαμοθράκη ..... » 669-670

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Σερρών: Σέρρες (Τζιντζιρλή Τζαμί, Αχμέτ Μπέη Τζάμι, Βυζαντινό τείχος, Μονή Τιμίου Προδρόμου, Παλαιά Μητρόπολη Αγίων Θεοδώρων). Περιοδείες - Καταγραφές - Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Νομός Σερρών: Κάτω Πορόια, Αναστασιά, Άγιος Αχίλλειος. Νομός Καβάλας: Φίλιπποι, Ελευθερές, Κρηνίδες. Νομός Ξάνθης: Πολύστυλον - Άβδηρα, Ξάνθη - Παλαιά πόλη (Ναός Αγίου Γεωργίου, Ναός Αγίου Βλασίου, Ναός Αγίου Προδρόμου). Νομός Ροδόπης: Σάλπη, Αμαξάδες, Εργάνη, Πελαγία. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Σερρών: Αγγίστα. Νομός Καβάλας: Παλαιοχώρι. Νομός Έβρου: Φέρρες (Σχέδ. 1-6· Πίν. 201-204) ..... Σελ. 671-684

Κ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χίου: Πόλη της Χίου (Αρχαιολογικό Μουσείο Χίου, Περιοχή Γιαλούρικα, Περιοχή Κοφινά, Οδός Κουντουριώτου 50, Περιοχή Λέτσαινα, Λόφος Αγίου Δημητρίου, Φανά, Λόφος Προφήτη Ηλία). Νομός Λέσβου: Λέσβος. Μυτιλήνη (8ο Δημοτικό Σχολείο, Αγία Φωτεινή, Οδός Κομνηνάκη 31, Επάνω Σκάλα - οδός Αχιλλείου 1, Επάνω Σκάλα - οδός Αγιορείτου Πανσεληνά, Οδός Διονυσίου, Επάνω Σκάλα - περιοχή Καλαμάρι, Καρά-Τεπές), Αρχαιολογικός χώρος Αρίσβης, Ιερό του Μέσου. Λήμνος. Μύρινα (Ρηχά Νερά, Μετεωρολογικός Σταθμός), Ηφαιστία, Κουκκονήσι. Παραδόσεις. Ξένες σχολές (Σχέδ. 1-4· Πίν. 205-208) ..... » 685-694

ΚΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Άνδρος. Σίφνος. Ανασκαφικές εργασίες. Άνδρος: Παλαιόπολη. Περισυλλογές - Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Άνδρος. Μύκονος (Λαγκάδα Μαούς, Αγρίλια - Μάρμαρα Αγίου Σώστη, Διακόφτης) (Πίν. 209-210) ..... » 695-697

Δήλος (Ιερό, Σεραπείο, Θέατρο, Αγορά των Κομπεταλιαστών, Αρχηγέσιο) (Πίν. 211-212) ..... » 697-704

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Χίος (Επανέκθεση στο Παλάτι Ιουστινιάνι, Εκπαιδευτικό πρόγραμμα). Στερεωτικές - αναστηλωτικές εργασίες - Μελέτες. Χίος (Νέα Μονή, Βυζαντινό Μουσείο Χίου, Οσμανιέ Τζαμί, Κτίριο με την επωνυμία Πυριτιδαποθήκη, Νοτιοανατολικός προμαχώνας Φρουρίου, Ναός Αγίας Παρασκευής Ολύμπων, Ναός Αγίων Σαράντα Πυργίου, Ναός Παναγίας Κρήνας). Εργασίες συντήρησης. Νομός Χίου: Βαβύλοι, Άγιος Γεώργιος Συκούσης, Νέα Μονή, Πόλη Χίου, Μεστά. Νομός Λέσβου: Ερεσός. Καταγραφές. Κατασχέσεις - Παραδόσεις - Κλοπές. Επισημάνασεις - Κηρύξεις μνημείων. Νομός Χίου. Νομός Λέσβου. Καθαρισμοί - διαμορφώσεις χώρων. Νομός Χίου (Κάστρο Χίου, Βασιλική Αγίου Ισιδώρου). Νομός Λέσβου (Φρούριο Μυτιλήνης, Φρούριο Μολύβου). Ανασκαφικές εργασίες. Χίος (Οικόπεδο Μ. Πατέτσου στο Φρούριο, Οδός Δημοκρατίας, Πάροδος της οδού Καλαμπόκα, Νοτιοανατολικός προμαχώνας Φρουρίου, Βόρειος προμαχώνας Φρουρίου, Ναός Παναγίας Κρήνας) (Σχέδ. 1-3· Πίν. 213-216) ..... » 705-714

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Εργασίες συντήρησης. Νομός Κυκλάδων: Θήρα. Πάρος (Καταπολιανή). Περιοδείες - Καταγραφές. Νομός Κυκλάδων: Σίκινος (Ναός Αγίου Στεφάνου, Ναός Χριστού ή Μεταμόρφωσης, Ναός Παναγίας στη Συκιά, Ναός Αγίου Νικολάου, Ναός Αγίου Γεωργίου, Ναός Αγίας Άννας). Νομός Σάμου: Σάμος. Περιοχή Κέρκη (Ναός Αγίου Γεωργίου Δρακαίων, Ναός Παναγίας Μακρινής Καλλιθέας, Ναός Παναγίας Σαραντασκαλιώτισσας), Περιοχή Καρλοβασίου (Ναός Σωτήρα ή Μεταμόρφωσης). Ικαρία (Κασοίκια - Ναός Αγίου Ιωάννη). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Κυκλάδων: Θήρα. Περίσσα (Οικόπεδο Κατσίπη, Οικόπεδο Καραμολέγκου) (Σχέδ. 1-12· Πίν. 217-224) ..... » 715-726

ΚΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 727

Κομμός ..... » 727-728

ΚΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χανίων: Επαρχία Κυδωνίας. Χανιά (Οικόπεδο Αιδεσ. Ν. Χαροκοπάκη, Οδός Αν. Μάντακα 86, Συμβολή των οδών Γιαμπουδάκη-Ξανθουδίδου, Οδός Γιαμπουδάκη, Οδός Πολυρρηνίας, Συμβολή των οδών Μ. Μπότσαρη - Κ. Σφακιανάκη), Καλαθάς Ακρωτηρίου (Οικόπεδο Παιδικών Κατασκηνώσεων). Επαρχία Αποκορώνου. Άπτερα, Καλύβες. Επαρχία Κισάμου. Δραπανιάς (Νεκροταφείο Αγίου Δημητρίου, Οικόπεδο Αν. Αργυρίου), Κίσαμος (ΚέντροΥγείας). Νομός Ρεθύμνης: Επαρχία Ρεθύμνης. Επισκοπή (Οικόπεδο Τριπολιτάκη), Αργυρούπολη (Οικόπεδο Μανωλοπούλου), Χαμαλεύρι (Αγρός Ελ. Χατζηδάκη, Αγρός Μ. Κοκολάκη, Αγρός Φ. Σπυριδάκη), Σταυρωμένος Χαμαλευρίου (Οικόπεδο Ιω. Γιατρομανωλάκη). Επαρχία Μυλοποτάμου. Πέρα Γαληνοί. Επαρχία Αμαρίου. Πατσός, Παντάνασσα, Σύβριτος (Σχέδ. 1-5· Πίν. 225-228) ..... Σελ. 729-748

ΚΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Σητεία (Τρυπητός), Κρυά Σητείας, Επάνω Ζάκρος Σητείας, Σχίσμα Ελούντας (Επαρχιακή οδός Αγίου Νικολάου-Ελούντας, Οικόπεδο Ελ. και Μ. Λουκάκη, Οικόπεδο Δ. Δασκαλάκη), Μάλια, Βιγλιά Ιεράπετρας (Οικόπεδο Εμμ. Πετραντωνάκη, Οικόπεδο Νικ. Ραϊνάκη), Βασιλική Ιεράπετρας, Λαγού-Πινακιανό Λασιθίου, Κράσι Πεδιάδος. Τυχαία ευρήματα. Περιοδείες - Εντοπισμοί αρχαιολογικών χώρων. Παραδόσεις αρχαίων. Ιερό κορυφής Τραοστάλου. Ερευνητικό πρόγραμμα «Μινωικοί δρόμοι» (Κόκκινο Φρούδι Ζάκρου, Έρευνα επιφανείας) (Σχέδ. 1· Πίν. 229-234) ..... » 749-760

Μάλια (Αρχαιολογική έρευνα επιφανείας), Ίτανος (Πίν. 235-236) ..... » 760-766

Καβούσι (Βροντάς, Κάστρο), Χαλασμένος, Μόχλος, Γουρνιά, Βρόκαστρο, Ψείρα, Χρυσοκάμινο ..... » 766-770

13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 770

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΚΡΗΤΗΣ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηρακλείου: Γούβες (Οικόπεδο Κουκουβιτάκη), Ακρόπολη Σμαριού, Ερευνητικό πρόγραμμα Δαίδαλος (Σχέδ. 1-4· Πίν. 237-242) ..... » 771-786

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Σύμης, Μουσείο Αστυπάλαιας). Ανασκαφικές εργασίες. Ρόδος. Νεκροπόλεις (Οδός Ησιόδου, Οδός Καμίρου, Οδός Μ. Πετρίδη, Οικόπεδο Μαχαιράκη - Διακοσάββα, Οδός Κωνστ. Υδραίου και Πτολεμαίων, Πάροδος Αναστασιάδου, Οδός Κωνστ. Υδραίου και Στ. Κωτιάδη, Οδός Αθηνών, Οδός Ρόδου-Λίνδου, Περιοχή Φανερωμένης), Μεσαιωνική πόλη (Οδός Γαβαλά, Οδός Φειδίου), Ιαλυσός (Οδός Τριαντών, Λεωφόρος Ηρακλειδών και οδός Γρηγ. Λαμπράκη, Οδός Ρόδου-Κρεμαστής), Παραδείσι, Θεολόγος (Οικόπεδο Δ. Σταμετελοπούλου, Διαπλάτυνση επαρχιακής οδού Παραδεισίου-Καμίρου), Φάνες (Άη-Γιώργης, Λάγγονας), Καλαβάρδα, Κάμιρος (Άη-Θυμιές, Μαύρη Μυρτιά), Πυλώνα (Θέση Ασπροπηλιά). Κως. Πόλη της Κω (Οδός Κνίδου, Οδός Αστυπάλαιας, Οδός Λόρδου Βύρωνος, Έργα ΔΕΥΑΚ - Οδός Πλέσσα, Διάκου και Ναυκλήρου, Οδός Κλεόβουλου, Μαρμαρωτό-οικόπεδο Γρηγοριάδη, Οδός Γρηγορίου Ε΄, Μαρμαρωτό-οικόπεδο Παπαθωμά), Νεκροπόλεις (Μαρμαρωτό: Οικόπεδο Ε. Κάβουρα, Οικόπεδο Εμ. Πλουμή - Β. Βαλλιανάτου, Οικόπεδο Μ. Σίφη), Ύπαιθρος (Περιοχή Αγίας Κλαυδίας, ΚΜ 458 γαιών Καρδάμαινας). Νίσυρος (Μανδράκι). Αστυπάλαια. Χώρα (Νότια Κυλίνδρα, Θέση Κάτσαλος). Αμοργός (Οικόπεδο Θ. Σπανού - Στ. Μαύρου, Οικόπεδο Ν. Νομικού). Διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων (Ακρόπολη Ρόδου, Αρχαιολογικός χώρος τάφων Αγίου Ιωάννου, Νεκρόπολη - περιοχή Κορακόνερου, Τείχος οδού Μεγάλου Κωνσταντίνου). Αναστηλωτικές εργασίες (Ακρόπολη Λίνδου, Αρχαία Ιαλυσός). Συντήρηση - Καταγραφές αρχαίων. Παραδόσεις αρχαίων (Σχέδ. 1-4· Πίν. 243-252) ..... » 787-814

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ρόδος (Ξενώνας Αγίας Αικατερίνης). Αναστηλωτικές εργασίες. Κάλυμνος. Εργασίες συντήρησης. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη (Ξενώνας Αγίας Αικατερίνης), Λίνδος (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου), Αφάντου (Ναός Παναγίας Καθολικής), Τριάντα (Ναός Αγίου Νικολάου), Κατταβιά (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου). Αυτοψίες. Αρνίθα (Ναός Αγίων Θεοδώρων), Πόλη Ρόδου (Οδός Καποδιστρίου, Ναός Αγίου Γεωργίου του Χωστού), Μεσαιωνική πόλη (Ναός Αγίου Νικολάου, Ναός Αγίου Μάρκου, Ναός Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης, Οδός Περικλέους, Παραδείσι). Κως. Πόλη Κω (Ναός Αγίου Ιωάννου του Βαπτιστού, Ναός Αγίου Νικολάου του Φτωχού, Ναός Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης, Ναός Αγίας Αικατερίνης). Νίσυρος (Τέμπλα του ναού της Παναγίας της Ποταμίτισσας και του παρεκκλησίου του Αγίου Χαραλάμπου στο Μανδράκι, Ναός Αγίου Ιωάννου στα Νικιά). Τήλος (Ναός Αγίας Τριάδας στα Σπιτάκια, Ναός Σωτήρος, Ναός Αγίου Νικολάου στο Μισοσκάλι). Συντήρηση εικόνων. Καταγραφές (Βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί ναοί στην Κω, Νομίσματα). Ανασκαφικές εργασίες. Ρόδος (Οδός Παναιτίου, Προμαχώνας Αγίου Γεωργίου, Παλαιοχριστιανική Βασιλική στη θέση Παληοκκλησιά Σαλάκου, Ναός Αγίας Τριάδας Ψίνθου). Κως. Πόλη Κω (Οδός Γρηγορίου Ε΄, Στρ. Μακρυγιάννη, Ηρώνδα), Κέφαλος (Οικόπεδο Βασ. Ιωαννίδη, Οικόπεδο Κ. Δραμουντανή, Οικόπεδο Σ. Μουρτζανού, Οικόπεδο Ουρ. Παπασταματίου, Οικόπεδο Αικ. Χανή, Βασιλική στη θέση Καμήλα), Καρδάμαινα (Οικόπεδο Στυλ. Γερασκλή, Οικόπεδο Κασ. Ρούσσου). Νίσυρος. Μανδράκι (Σχέδ. 1-2· Πίν. 253-254) ..... Σελ. 815-830

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Τρικάλων: Καλαμπάκα (Σπήλαιο Θεόπετρας). Νομός Βοιωτίας: Αγία Τριάδα (Σπήλαιο Νύμφης Κορώνειας). Νομός Ιωαννίνων: Άγιος Μηνάς (Παλαιολιθική βραχοσκεπή Μποΐλα). Κεφαλληνία. Πόρος (Σπήλαιο Δράκαινα). Λέσβος. Ταξιάρχες (Σπήλαιο Αγίου Βαρθολομαίου). Γεωαρχαιολογική έρευνα. Αλόννησος (Σχέδ. 1-5· Πίν. 255-256) ..... » 831-842

ΕΦΟΡΕΙΑ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Υποβρύχιες έρευνες. Νομός Λέσβου: Λέσβος. Μυτιλήνη (Επάνω Σκάλα, Νότιος Λιμένας, Μακρύς Γιαλός), Κόλπος Γέρας (Ακτή Θερμών, Θέση Μπαλουχανά Περάματος, Πηγαδάκια-Άγιος Γεώργιος, Κάτω Τρίτους, Περιοχή Φτελιά, Λουτρά-Παραλίες Χαραμίδας, Αγίου Ερμογένη, Σκάλας Λουτρών), Βόρεια Λέσβος (Καλό Λιμάνι, Εφταλού), Ανατολική ακτή (Ασπροπόταμος Μανταμάδου, Σκάλα Νέων Κυδωνίων, Λουτρόπολη Θερμής - Θέση Κανόνι Πύργων Θερμής, Νησέλια Παμφίλων), Νότια Λέσβος (Περιοχή Βρήσας - Άγιος Φωκάς Βατερών), Κόλπος Καλλονής (Σκάλα Πολυχνίτου), Δυτική Λέσβος (Ταβάρι Μεσοτόπου). Λήμνος. Δίαυλος Λήμνου-Ίμβρου (Ύφαλοι Μέθωνες), Περιοχή Μύρινας (Λιμήν Μύρινας, θέση Αναφανή), Κόλπος Μούδρου (Αρχαιολογική συλλογή Νέας Κούταλης, Πορτιανού-θέση Σκουρογιάννη, Κοινότητα Τσιμανδρίων - Περιοχή Βουρλίδια, Λιμήν Μούδρου), Νοτιοδυτική Λήμνος - Όρμος Θάνος (Λιμενίσκος Θάνος, Θέση Στβι), Κόλπος Μπουρνιά (Άγιος Ερμόλαος). Νομός Καβάλας: Θάσος. Νομός Χίου: Χίος. Πόλη - Κάμπος - Βροντάδος (Λιμήν Χίου, Αερολιμένας Χίου, Λευκόνια, Κοντάρι, Μπέλλα Βίστα, Βυρσοδεψεία), Βόρεια Χίος (Καρδάμυλα), Νοτιοδυτική Χίος (Λιμήν Μεστών). Οινούσες (Νησίδες Γαβάθι, Πλάκες Ποντικονήσου). Ψαρά. Νομός Σάμου: Σάμος. Νομός Δωδεκανήσου: Αλιμνιά. Ρόδος. Καμιρίς (Γλυφάδα, Παραλία αρχαίας Καμίρου), Λινδία (Λίνδος), Ιαλυσία (Κολύμπια Αφάντου). Κάρπαθος. Δυτική ακτή (Λευκός Μεσοχωρίου), Ανατολική ακτή (Άγιος Νικόλαος Σπόων, Διαφάνι). Κάσος (Φρυ). Νομός Κυκλάδων: Σύρος. Ερμούπολη (Θέση Κανάγιο-Καρέλλα, Όρμος Πηδάλι, Θέση Κοντογιάννη), Φοίνικας (Θέση Κόκκινα, Λιμανάκι Φοίνικα). Νομός Αττικής: Δρυόπη Τροιζηνίας, Βαθύ Μεγαλοχωρίου (Πίν. 257-258) ..... » 843-856

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ (Πίν. 259-270) ..... » 857-868

ΙΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1995, όπως και κατά τα προηγούμενα έτη, οι σωστικές ανασκαφές κυρίως στην πόλη της Άρτας (αρχαία Αμβρακία) απορρόφησαν το μεγαλύτερο μέρος των χρηματικών κονδυλίων και των δραστηριοτήτων του επιστημονικού και λοιπού προσωπικού της Εφορείας. Εκτός από τις ανασκαφές και τις καταγραφές των αρχαίων στα ευρετήρια των Μουσείων της Εφορείας και της ταξινόμησής τους στις αποθήκες, συνεχίστηκαν οι εργασίες του ερευνητικού Προγράμματος «Κλεοπάτρα», το οποίο στοχεύει στην ηλεκτρονική τεκμηρίωση των αρχιτεκτονικών λειψάνων και των κινητών ευρημάτων του αρχαιολογικού χώρου της Νικόπολης. Στις αποθήκες του Μουσείου Ιωαννίνων εργάστηκαν διάφοροι έλληνες και αλλοδαποί επιστήμονες, συμπεριλαμβανομένων και των συνεργατών του Ελληνο-αμερικανικού Διεπιστημονικού Προγράμματος Επιφανειακών Ερευνών στη νότια Ήπειρο, οι οποίοι ασχολήθηκαν με την ταξινόμηση και τεκμηρίωση των κινητών ευρημάτων που συγκεντρώθηκαν κατά τις έρευνες των προηγουμένων ετών.

Οι χρηματοδοτήσεις του ΛΟΤΤΟ (αριθμολαχείου) και του Προγράμματος της Εκπαίδευσης Ανέργων Νέων της Ευρωπαϊκής Ένωσης συνέβαλαν στη δυνατότητα απασχόλησης έκτακτου προσωπικού, το οποίο με επιτυχία πλαισίωσε στις πολλαπλές δραστηριότητες της Εφορείας το μόνιμο προσωπικό της. Εκτός από το εργατικό προσωπικό, στις διάφορες εργασίες συμμετείχαν περιοδικά οι πτυχιούχοι αρχαιολογίας Νικόλαος Χόινας, Θεοδώρα Κοντογιάννη, Ιωάννης Στόγιας, Αναστασία Γεωργίου, Χάρις Καππά, Θάλεια Κύρκου, Βασιλική Λάμπρου, Δημήτριος Κοντογιώργος, Μαρία Σιούλη, Μαρία Παπαγεωργίου, Βασιλική Σιώζου, Ευάγγελος Τσακιράκης, Σπυρίδων Οικονομίδης. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα που αποκάλυψαν οι ανασκαφές αποτυπώθηκαν, με τις υποδείξεις των αρχαιολόγων, από τους μόνιμους σχεδιαστές Αγησίλαο Μαστοράκη, Αθηνά Κουτσογιώργου, Δημήτριο Ρούσο και τον ωρομίσθιο Νικόλαο Βαγενά. Η φωτογράφηση των κινητών ευρημάτων έγινε από το φωτογράφο της Εφορείας Βασίλειο Πτηνόπουλο, ενώ τη συντήρηση των κινητών αρχαίων ανέλαβαν οι Παναγιώτης Σύμπας, Κωνσταντίνος Σακκάς και Γαλάτεια Γιαννούλη.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στα κτιριακά συγκροτήματα του αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων και των αρχαιολογικών Συλλογών Άρτας, Νικόπολης και Λευκάδας έγιναν οι απαραίτητες ετήσιες εργασίες συντήρησης και επισκευής των ηλεκτρικών και υδραυλικών συστημάτων, καθώς και των συστημάτων συναγερμού.

Στα πλαίσια του προγράμματος καταγραφής και φωτογράφησης κατεγράφησαν στα αντίστοιχα ευρετήρια ανά μουσείο συνολικά 1.600 αντικείμενα.

Στη βιβλιοθήκη του Μουσείου Ιωαννίνων από αγορές κυρίως και από δωρεές προστέθηκαν 76 τόμοι βιβλίων, 39 τόμοι περιοδικών και 7 ανάτυπα.

Στο Μουσείο Ιωαννίνων αντικαταστάθηκαν οι λεζάντες διαφόρων αντικειμένων, κυρίως των επιγραφών που εκτίθενται στον κεντρικό διάδρομο του Μουσείου. Στον ίδιο χώρο τοποθετήθηκε πάνω σε λίθινη βάση η ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη με παράσταση εφορμώντων ταύρων και γρυπών από τα Πλαίσια Νομού Ιωαννίνων (ΜΙ 7614).

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ακρόπολη Καστρίτσας

Οι αρχαιολογικές έρευνες κατά το τρέχον έτος στο λόφο της Καστρίτσας επικεντρώθηκαν στο Κτίριο Γ, το οποίο βρίσκεται στην κορυφή του λόφου ανατολικά της μονής του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (Σχέδ. 1: Τομέας Β και Σχέδ. 2). Διάφοροι τοίχοι του οικοδομήματος από μεγάλους ασβεστολιθικούς λίθους διακρίνονταν πάνω από την επιφάνεια του εδάφους. Η έρευνα περιορίστηκε στον καθαρισμό των εξωτερικών τοίχων του κτιρίου, έτσι ώστε να αποκαλυφθεί πλήρως η κάτοψή του, και στην ανασκαφή διερευνητικών τομών στο κεντρικό και βόρειο τμήμα του. Το Κτίριο Γ έχει την μορφή τετραγώνου με διαστάσεις 16,90×14,50 μ. Οι εξωτερικοί τοίχοι του (Τ1, Τ2, Τ3, Τ4) είναι κατασκευασμένοι από πολυγωνικά λαξευμένους ογκόλιθους, σωζόμενους σε έναν ή δύο δόμους. Η τοιχοποιία του Τ1 και Τ2 σε ορισμένα σημεία σώζεται σε ύψος έως 1,80 μ.

Κατά την ανασκαφή στο εσωτερικό του κτιρίου διαπιστώθηκαν δύο επάλληλα στρώματα καταστροφής και αποκαλύφθηκαν εννέα τμήματα εσωτερικών τοίχων. Το αρχαιότερο στρώμα καταστροφής δεν είναι ιδιαίτερα παχύ και περιορίζεται κυρίως στο κεντρικό τμήμα του κτιρίου. Από αυτό προέρχεται μικρή ποσότητα οικιακής χρηστι-

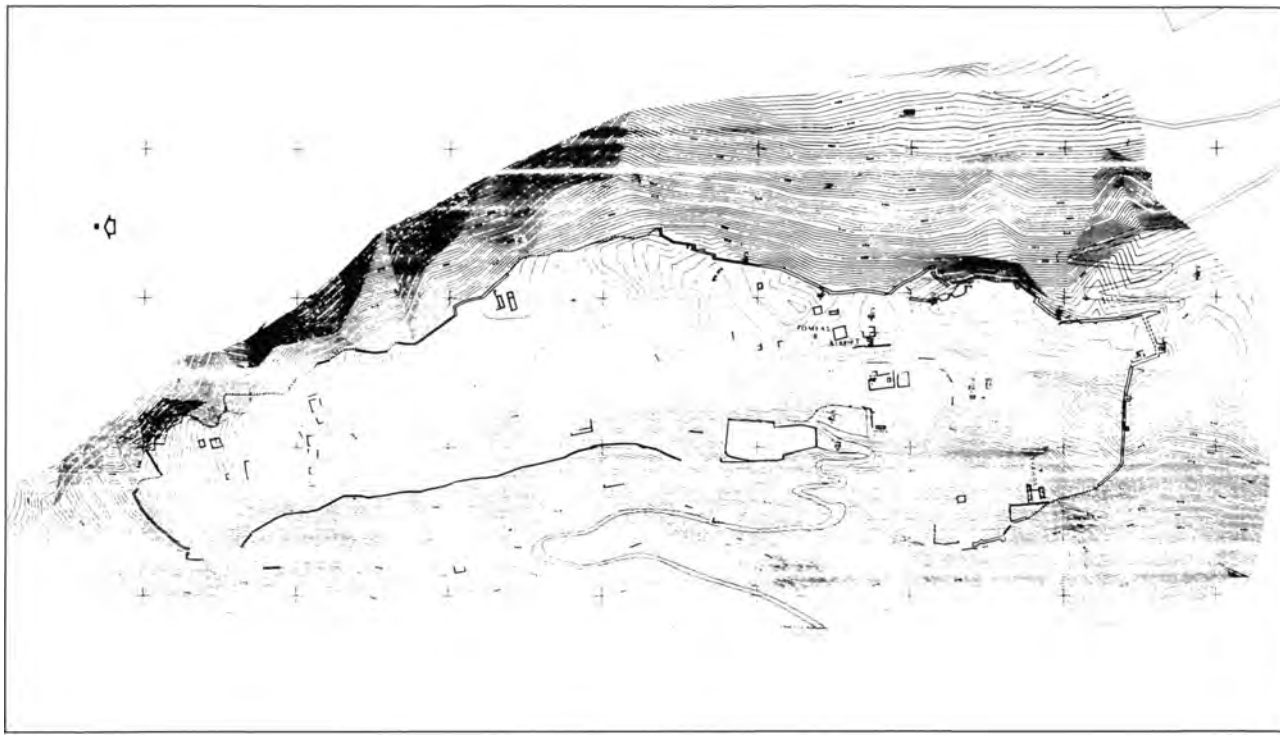

Σχέδ. 1. Νομός Ιωαννίνων. Ακρόπολη Καστρίτσας. Τοπογραφικός χάρτης του λόφου.

κής κεραμικής (θραύσματα αρυτήρων, μελαμβαφών κανθάρων, άωτων σκυφιδίων, ομφαλωτών πινακίων κ.ά.), που χρονολογούνται από τις αρχές του 3ου αι. έως τις πρώτες δεκαετίες του 2ου αι. π.Χ. Αξιόλογη είναι και η εύρεση ορισμένων θραυσμάταων πήλινων ειδωλίων, που βρέθηκαν κυρίως στο κεντρικό τμήμα του κτιρίου, καθώς επίσης και αρκετών κωνικών αγνύθων, ορισμένων ενσφράγιστων. Από την κεράμωση του κτιρίου προέρχονται αρκετά θραύσματα κορινθιακών στρωτήρων και καλυπτήρων. Οι ποικίλες παραλλαγές τους αποδεικνύουν τις διαδοχικές επισκευές της στέγης του κτιρίου. Σε αρκετά θραύσματα σώζονται σφραγίσματα, που διακρίνονται σε δύο τύπους: α) Σφράγισμα τριγωνικού σχήματος με ανάγλυφο εξάφυλλο ρόδακα και δυσδιάγνωστη επιγραφή περιμετρικά, β) Σφράγισμα ορθογώνιου σχήματος με ανάγλυφο δελφίνι (;) και κάτω τα γράμματα *ΑΛ*. Η χρονολόγηση της αρχαιότερης φάσης του κτιρίου επιβεβαιώνεται και από την εύρεση δύο χάλκινων νομισμάτων Ηπειρωτικού Κοινού[1], ενός χάλκινου νομίσματος Αμβρακίας[2] (233/232-168 π.Χ.) και δύο χάλκινων νομισμάτων Αβδήρων[3] επί Πτολεμαίου Ευεργέτη (246-221 π.Χ.). Στην ελληνιστική φάση του κτιρίου ανήκουν εκτός από τους εξωτερικούς τοίχους (Τ1, Τ2, Τ3, Τ4) και οι εσωτερικοί τοίχοι Τ6, Τ11 και Τ13. Είναι κατασκευασμένοι από ορθογωνισμένες λιθοπλίνθους, που σώζονται σε έναν ή δύο δόμους. Εδράζονται στο φυσικό βράχο, λαξευμένο όπου χρειάζεται. Σε μικρό τμήμα του Τ6 έχει χρησιμοποιηθεί ως μέρος του τοίχου μια εξοχή του φυσικού βράχου, αφού πρώτα λαξεύθηκε κατάλληλα. Στο νότιο τμήμα του Τ6 αποκαλύφθηκε κατά χώραν μονολιθικό κατώφλι, που συνεχίζεται και εκτός των ορίων του ανεσκαμμένου χώρου. Το οικοδόμημα εγκαταλείφθηκε περί τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Η νεότερη οικοδομική φάση του κτιρίου εγκαινιάζεται στους υστερορωμαϊκούς χρόνους, κατά την οποία διατηρήθηκαν οι εξωτερικοί τοίχοι (Τ1, Τ2, Τ3, Τ4), αφού επι-

1. P. Franke, Die Antiken Münzen von Epirus, Wiesbaden 1961, σ. 218 κ.ε., πίν. 45 (V1-R3,V19-R21).

2. SNG Cop., αριθ. 21, 23.

3. B. Head, Historia Numorum London 1963, σ. 891 κ.ε., SNG Cop. 2, αριθ. 380. Για τις αυτόνομες κοπές της πόλης, βλ. H. von Fritze, Die autonomen Münzen von Abdera, Nomisma, Heft III, 1909.

σκευάστηκαν. Επιπλέον προστέθηκαν οι εσωτερικοί τοίχοι Τ5, Τ7, Τ8, Τ9, Τ10 και Τ12, αφού πρώτα ισοπεδώθηκε ο εσωτερικός χώρος του κτιρίου και απομακρύνθηκαν εν μέρει οι ελληνιστικές επιχώσεις. Η παρατήρηση αυτή τεκμηριώνεται αφ' ενός από την εύρεση μικρής ποσότητας ελληνιστικής κεραμικής, και αφ' ετέρου από την περιορισμένη έκταση του ελληνιστικού στρώματος καταστροφής. Οι μεταγενέστεροι τοίχοι, σωζόμενοι στο ύψος ενός δόμου, αποτελούνται από αργόλιθους και θεμελιώνονται είτε στο ελληνιστικό στρώμα καταστροφής είτε στο φυσικό βράχο, αφού πρώτα αφαιρέθηκαν οι προγενέστερες επιχώσεις. Ενδιαφέρουσα είναι η κατασκευή του Τ5, το βόρειο τμήμα του οποίου είναι θεμελιωμένο πάνω στον παλαιότερο τοίχο Τ6, ακολουθώντας την πορεία του. Από το μεταγενέστερο στρώμα προέρχονται άφθονα όστρακα οικιακής χρηστικής κεραμικής συμπεριλαμβανομένων και θραυσμάτων πίθων, που χρονολογούνται από το τέλος του 4ου αι. μ.Χ. έως το τέλος του 6ου αι. μ.Χ. Εντός του στρώματος βρέθηκαν πολλές σχιστολιθικές πλάκες, οι οποίες χρησίμευαν προφανώς για τη στέγαση του κτιρίου, πρακτική που διατηρήθηκε έως πρόσφατα στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων. Τρία χάλκινα νομίσματα, ένα Μαρκιανού[4], ένα Βαλεντινιανού[5] και μισός φόλλις Ιουστίνου Β΄[6] επιβεβαιώνουν τη χρονολόγηση της νεότερης οικοδομικής φάσης του κτιρίου στους χρόνους της ύστερης αρχαιότητας.

Το Κτίριο Γ παρουσιάζει ομοιότητες ως προς την κατασκευή και ως προς τις περιόδους χρήσης του με το κτιριακό συγκρότημα που ερευνήθηκε το 1994, στο φυσικό πλάτωμα νοτιοδυτικά της μονής του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου. Με βάση τα παραπάνω εικάζεται ότι η ακρόπολη της Καστρίτσας δηώθηκε από τους Ρωμαίους το 168 π.Χ., όπως και άλλες ηπειρωτικές πόλεις και πολίσματα που αναφέρουν οι φιλολογικές πηγές. Μια πιθανή συνέχιση της κατοίκησης του χώρου κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους δεν είναι δυνατό να τεκμηριωθεί ανασκαφικά εξαιτίας της διατάραξης και της απομάκρυνσης των επιχώσεων από τους μεταγενέστερους κατοίκους. Τα διάφορα οικοδομήματα, ιδιωτικού ή δημόσιου χαρακτήρα, πάνω στη φυσικά οχυρή ακρόπολη, αφού επισκευάστηκαν και ανακατασκευάστηκαν εν μέρει, ξανακατοικήθηκαν από τον 4ο έως τον 6ο αι. μ.Χ. Την ίδια εποχή θα πρέπει να χρονολογηθούν και διάφορες επισκευές που παρατηρούνται στα ισχυρά τείχη της ακρόπολης. Η χρήση των ήδη υπαρχόντων ελληνιστικών κτιρίων κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους αποδεικνύει την ξαφνική και επιτακτική χρεία των νέων κατοίκων για στέγαση, αλλά και τη διαχρονική στρατηγική θέση της ακρόπολης στο λεκανοπέδιο. Η τελική εγκατάλειψη των κτιρίων πρέπει να συσχετιστεί με τις επιδρομές των νέων φύλων[7] στην επαρχία της παλαιάς Ηπείρου προς το τέλος του 6ου αι. μ.Χ.

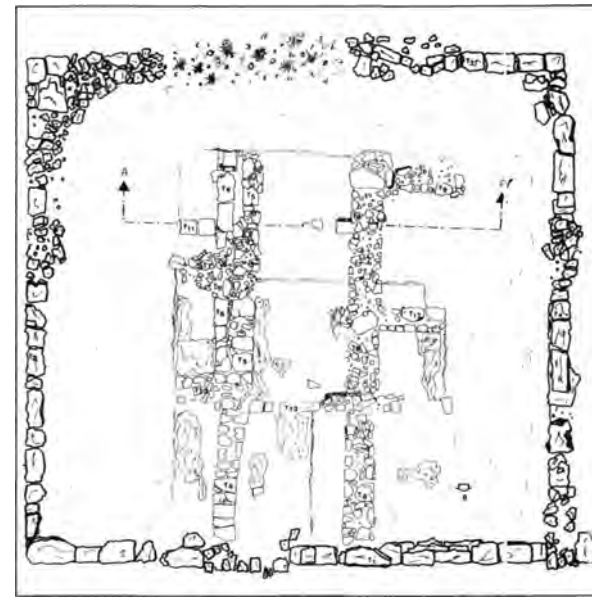

Σχέδ. 2. Νομός Ιωαννίνων. Ακρόπολη Καστρίτσας. Κάτοψη του κτιρίου Γ.

ΑΓΓΕΛΙΚΑ ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ

Κοινότητα Ζωοδόχου

Οικόπεδο Λωλίδη

Η ανασκαφή διήρκεσε δύο ημέρες και στη διάρκειά της εντοπίστηκαν θεμέλια ορθογώνιου κτιρίου (τοίχοι 1 και 2

4. W.Wroth,Western and Provincial Byzantine Coins, Chicago 1966, σ. 30-31, αριθ. 98-109.

5. Ό.π., σ. 23, αριθ. 48.

6. A. Bellinger, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whitemore Collection, I, Waschington 1966, σ. 224, πίν. LIII, αριθ. 32(1).

7. Βλ. σχετικά Ε. Χρυσός, Συμβολή στην Ιστορία της Ηπείρου, Ηπειρ Χρον 1981, σ. 37-80.

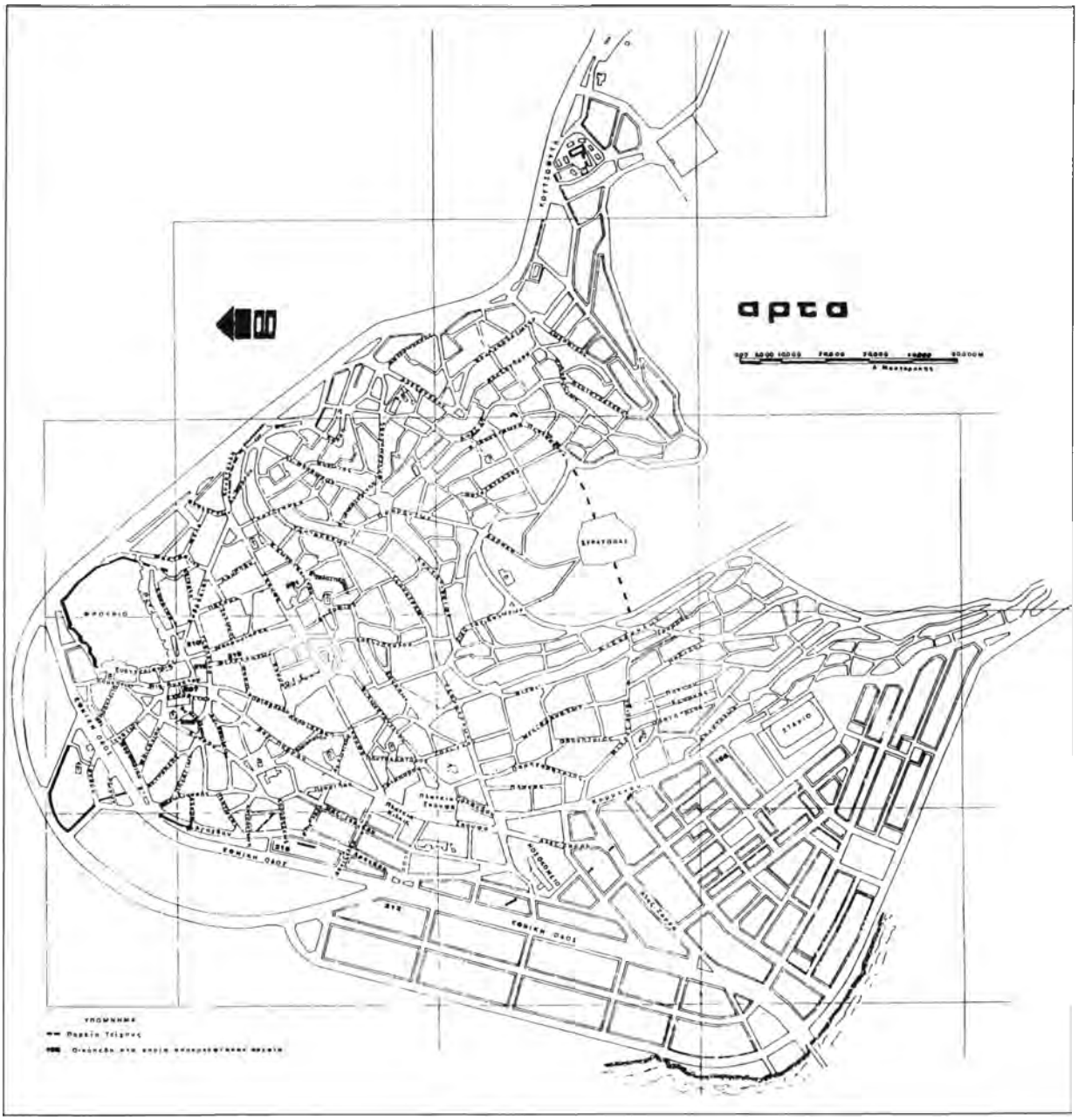

Σχέδ. 3. Άρτα. Τοπογραφικός χάρτης της πόλης, όπου σημειώνονται τα ανασκαμμένα οικόπεδα του 1995.

σε γωνία) σύγχρονης περιόδου, στο οποίο είχαν ενσωματωθεί μερικοί λαξευμένοι λιθόπλινθοι πιθανώς ελληνιστικής εποχής. Δεν εντοπίστηκαν κινητά ευρήματα. Οι λιθόπλινθοι μπορεί να προέρχονται από οικοδόμημα το οποίο δεν έχει ακόμα ταυτιστεί. Πιθανή προέλευση η παρακείμενη ακρόπολη της Πασσαρώνας στο Μεγάλο Γαρδίκι.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΑΔΑΜ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Άρτα

Κρίθηκε σκόπιμο πριν από την απαρίθμηση των σωστικών ανασκαφών των οικοπέδων στην Άρτα να προταχθεί ο χάρτης με τα εντός σχεδίου οικοδομικά τετράγωνα της πόλης (Σχέδ. 3), έτσι ώστε να διευκολυνθεί ο αναγνώ-

στης στον εντοπισμό του εκάστοτε περιγραφόμενου οικοπέδου και στο συσχετισμό των οικοδομικών λειψάνων των οικοπέδων μεταξύ τους.

Αριθ. χάρτη 208, οδός Αγίου Βασιλείου (οικόπεδο Δ. Τατσή)

Από το συνολικό εμβαδόν του οικοπέδου (291,46 τ.μ.) ερευνήθηκαν συνολικά 165 τ.μ. στα οποία συμπεριλαμβάνεται και μέρος του ακάλυπτου χώρου. Αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου δρόμου με κατεύθυνση Α.-Δ., αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι, τμήματα δύο αγωγών, καθώς επίσης ένας αποθέτης ελληνιστικών χρόνων και ένα πηγάδι νεότερων χρόνων. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα βρέθηκαν αποσπασματικά εξαιτίας των μικρών επιχώσεων (Σχέδ. 4).

Το τμήμα του δρόμου αποκαλύφθηκε στο βόρειο μέρος του οικοπέδου και συνεχίζεται προς Α. στο παρακείμενο οικόπεδο Ν. Τάχου[8] και προς Δ. κάτω από τη σύγχρονη οδό Αγίου Βασιλείου. Αποκαλύφθηκε τμήμα του οδοστρώματος αποτελούμενο από χαλίκια και μικρά βότσαλα με συνδετικό υλικό, συνολ. πάχ. 0,16-0,26 μ. Εδράζεται στο φυσικό έδαφος και παρουσιάζει έντονη κατωφέρεια προς Δ./ΝΔ. ακολουθώντας τη φυσική κλίση του εδάφους. Πάνω από το δρόμο βρέθηκε στρώμα καταστροφής με κεράμους λακωνικού τύπου.

Το νότιο τμήμα του δρόμου ορίζει τοίχος (Τ14), ο οποίος συνεχίζεται προς Α. στο όμορο οικόπεδο Ν. Τάχου και προς Δ. στην οδό Αγίου Βασιλείου, ακολουθώντας την κατεύθυνση του δρόμου. Ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 11 μ. και το πλάτος του κυμαίνεται από 0,45 έως 1 μ. Αποτελείται από μία έως τρεις σειρές αδρά τετραγωνισμένων ασβεστολιθικών δόμων, εκτός από το ανατολικό αποκαλυφθέν άκρο του, όπου η κατασκευή του είναι πιο πρόχειρη από μικρότερους και λιγότερο επεξεργασμένους ασβεστολιθικούς δόμους. Ο τοίχος εδράζεται στο φυσικό έδαφος. Στο δυτικό αποκαλυφθέν άκρο του βρέθηκε στη θέση του μεγάλο ασβεστολιθικό κατώφλι θύρας, μήκ. 3, πλ. 0,45 και πάχ. 0,40 μ. Κατά μήκος του οδοστρώματος και σε επαφή με το κατώφλι βρέθηκε πλακόστρωτο από μεγάλους, σχεδόν τετράγωνους λίθους (1×0,90 μ.), το οποίο φαίνεται να συνεχίζεται προς Δ. κάτω από τα πρανή του οικοπέδου. Πρόκειται για ένα είδος πεζοδρομίου του οποίου η συνέχεια προς Α. δεν είναι σαφής, όπου και παρεμβάλλονται ορισμένες λιθόπλινθοι μάλλον πεσμένες από τον Τ14. Νότια του τοίχου

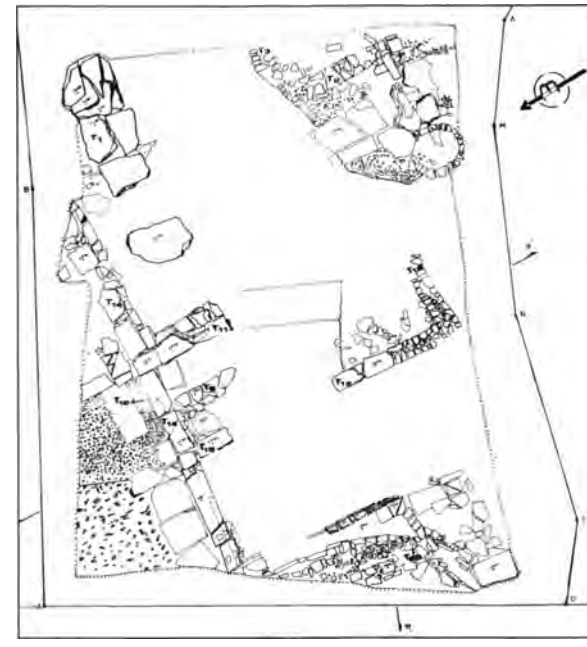

Σχέδ. 4. Άρτα. Οδός Αγίου Βασιλείου. Κάτοψη της ανασκαφής.

14 εντοπίστηκαν αποσπασματικά διάφοροι τοίχοι οι οποίοι ασφαλώς ανήκουν στα υπολείμματα οικίας που όριζε ο Τ14 προς Β. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκαν δύο αγωγοί από λίθινες πλάκες. Ο ένας κατευθυνόταν προς τον αρχαίο δρόμο και ο δεύτερος κατευθύνεται προς την οδό Αγίου Βασιλείου.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής περισυνελέγη άφθονη κεραμική, η οποία περιλαμβάνει άβαφα και μελαμβαφή όστρακα ελληνιστικών χρόνων, όστρακα μελαμβαφή και ερυθρόμορφα υστεροκλασικών χρόνων (κάτω από τους τοίχους 16 και τη συνέχειά του 18, και 15). Μερικά υστεροελληνιστικά και ρωμαϊκά όστρακα βρέθηκαν στα ανώτερα στρώματα στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου. Όστρακα ρωμαϊκών χρόνων συγκεντρώθηκαν και από το ανώτερο στρώμα του νοτιοδυτικού τμήματος του οικοπέδου. Σε όλη την έκταση του οικοπέδου τέλος, παρατηρήθηκαν διάσπαρτα εφυαλωμένα όστρακα νεότερων χρόνων, τα οποία και περισυνελέγησαν. Βρέθηκαν επίσης 62 χάλκινα νομίσματα, τα περισσότερα αδιάγνωστα λόγω διάβρωσης. Τα υπόλοιπα ανήκουν στους τύπους της Αμβρακίας των ελληνιστικών χρόνων και χρονολογούνται κατά κύριο λόγο στην περίοδο 238-168 π.Χ. Βρέθηκαν ακόμη 24 αποτμήματα χάλκινων αντικειμένων, όπως ελάσματα, πόρπες, περόνες κ.ά., έξι τμήματα πήλινων ειδωλίων και ανάγλυφων πλακιδίων και ένα θραύσμα γυάλινου ρωμαϊκού αγγείου.

8. Βλ. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 230-231.

Με βάση τα κινητά ευρήματα και τη στρωματογραφία το σύνολο των αρχαίων λειψάνων χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή.

ΑΓΓΕΛΙΚΑ ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ

Αριθ. χάρτη 166, οδός Κομμένου (οικόπεδο Ι. Θεοδώρου)

Συνεχίστηκε φέτος η ανασκαφική έρευνα του παραπάνω οικόπεδου, εμβαδού 1.300 τ.μ. περίπου, η οποία άρχισε το 1992[9]. Στο οικόπεδο εκτείνεται τμήμα του νοτιοδυτικού νεκροταφείου της Αμβρακίας, με τη μνημειώδη ταφική λεωφόρο, πλ. 10-12 μ. Η λεωφόρος είχε ανασκαφεί το 1993. Φέτος ερευνήθηκαν οι ταφικοί περίβολοι εκατέρωθέν της. Πρέπει να σημειωθεί ότι η έρευνα δεν περιορίστηκε εντός των ορίων του οικοπέδου. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής παρουσιάστηκε μεγάλος κίνδυνος κατάρρευσης της οδού Κομμένου, η οποία εκτείνεται κατά μήκος του ανατολικού ορίου του οικοπέδου και σε ύψος 5 μ. πάνω από αυτό. Έτσι η ανασκαφή επεκτάθηκε κατά 7 μ. περίπου προς Α., και σε μήκος 45 μ., ώστε να κατασκευαστεί τοίχος αντιστήριξης της οδού. Σε αυτό το τμήμα αποκαλύφθηκε η συνέχεια του νεκροταφείου προς Α., αλλά και μεγάλο κομμάτι του φυσικού βράχου της περιοχής (Σχέδ. 5· Πίν. 141 δ).

Αυτή την ανασκαφική περίοδο, που διήρκεσε από το Μάιο έως το Νοέμβριο, και για το οικόπεδο αυτό διατέθηκε αυξημένο προσωπικό. Ερευνήθηκε κυρίως το τμήμα του νεκροταφείου που εκτείνεται ανατολικά της ταφικής οδού και μικρότερο τμήμα του στο βορειοδυτικό άκρο του οικοπέδου. Όπως έχει αναφερθεί και στα προηγούμενα έτη, το νεκροταφείο περιλαμβάνει ταφικούς περιβόλους που ορίζονται από δύο αναλημματικούς τοίχους κατά μήκος της λεωφόρου και από άλλους μικρότερους κάθετους σε αυτούς. Οι περίβολοι είναι κυρίως πειόσχημοι, όμως τουλάχιστον σε μία περίπτωση στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου έχουμε και τετράγωνο περίβολο, που κλείνει και στην πίσω του πλευρά με τοίχο. Πίσω από τους περιβόλους που την πρόσοψή τους αποτελεί ο ανατολικός αναλημματικός τοίχος της ταφικής οδού, βρίσκονται και άλλοι σε ψηλότερο επίπεδο από αυτούς, καθώς το έδαφος παρουσιάζει ανηφορική κλίση προς Α., αφού εδώ «σβήνει» η λοφοσειρά της Περάνθης. Εδώ σε πολλά σημεία εμφανίζεται και ο φυσικός βράχος, του οποίου η ανώτερη επιφάνεια είναι λειασμένη.

Οι περίβολοι περικλείουν τάφους και ταφικές θήκες με τεφροδόχα αγγεία. Φέτος ερευνήθηκαν 47 κιβωτιόσχημοι, 13 κεραμοσκεπείς και 12 λακκοειδείς τάφοι, καθώς και 24 θήκες. Βρέθηκαν ακόμη μία σαρκοφάγος λαξευμένη σε πωρόλιθο, με καλυπτήρια πλάκα από ασβεστόλιθο και 11 τεφροδόχα αγγεία τοποθετημένα απευθείας στο χώμα και όχι μέσα σε θήκη. Οι περισσότεροι κιβωτιόσχημοι τάφοι, όπως και οι περισσότερες θήκες, είναι επιμελημένης κατασκευής: οι πλευρές τους αποτελούνται από μία ενιαία πλάκα από ντόπιο ασβεστόλιθο, λαξευμένη με το βελόνι, που συχνά φέρει περιτένεια στις άκρες της, ενώ οι στενές πλευρές φέρουν υποδοχή για τις μακρές. Υπάρχουν ωστόσο και μερικοί κιβωτιόσχημοι τάφοι των ελληνιστικών χρόνων πρόχειρα κατασκευασμένοι από περισσότερες ακανόνιστες πλάκες και τμήματα επιτύμβιων στηλών σε β΄ χρήση. Οι δεκαπέντε από τους κιβωτιόσχημους τάφους περιείχαν περισσότερες από μία ταφές. Στους τέσσερις από αυτούς τους τάφους οι ταφές με τα κτερίσματά τους διακρίνονται ευκρινώς. Στους υπόλοιπους, που περιέχουν μέχρι και πέντε ταφές, δεν έχει γίνει προσπάθεια να διατηρηθούν οι προηγούμενοι σκελετοί, τα οστά των οποίων μαζεύονται συνήθως στις άκρες για να τοποθετηθεί ο επόμενος νεκρός. Σε δύο περιπτώσεις, εκτός από τους ενταφιασμούς, οι τάφοι περιείχαν και τεφροδόχους με καύση. Αρκετοί από τους τάφους βρέθηκαν συλημένοι, ενώ σε άλλους το περιεχόμενο ήταν διαταραγμένο από τα νερά της βροχής που θα έμπαιναν κατά καιρούς στους τάφους. Οι τάφοι και οι θήκες χρονολογούνται από τα κτερίσματά τους από τον 5ο έως τον 1ο αι. π.Χ., με τη μεγάλη πλειονότητα των ταφών να ανήκουν στους ελληνιστικούς χρόνους.

Τα πιο συνηθισμένα κτερίσματα είναι τα πήλινα αγγεία και το σχήμα που υπερτερεί αριθμητικά είναι τα μυροδοχεία, κυρίως τα ατρακτόσχημα. Ακολουθούν οι σκύφοι, τα κύπελλα, οι λύχνοι, οι λήκυθοι, οι οινοχόες και οι λάγυνοι, οι κύλικες χωρίς πόδι (Πίν. 141 α), οι πυξίδες, οι λεκανίδες, τα πινάκια, οι αρυτήρες, ενώ λιγότερα είναι τα άωτα σκυφίδια, τα αλάβαστρα, οι υδρίες (Πίν. 141 β), οι αμφορίσκοι (Πίν. 141 γ), οι κάνθαροι, οι γαμικοί λέβητες, οι στάμνοι και τα θήλαστρα. Στους τάφους βρίσκουμε ακόμη συχνά χάλκινες και σιδερένιες σπλεγγίδες, ειδώλια, πλαγγόνες και αστραγάλους στις παιδικές ταφές και χρυσές δανάκες με έκτυπες παραστάσεις κηρυκείου ή φτερωτού Πηγάσου. Σπανιότερα είναι τα γυάλινα αγγεία φοινικικού τύπου, τα κοσμήματα, τα χρυσά στεφάνια με φύλλα δρυός (Πίν. 142 α) ή ελιάς (σε αρκετούς τάφους βρέθηκαν μεμονωμένα φύλλα) και τα χάλκινα κάτοπτρα, ενώ απουσιάζουν σχεδόν εντελώς τα νομίσματα. Τα αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν ως τεφροδόχα είναι στη μεγάλη τους πλειονότητα πήλινα αμφορείς και πελίκες (Πίν. 142 γ), συνή-

9. ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, σ. 260-261· 48 (1993): Χρονικά, σ. 275-278.

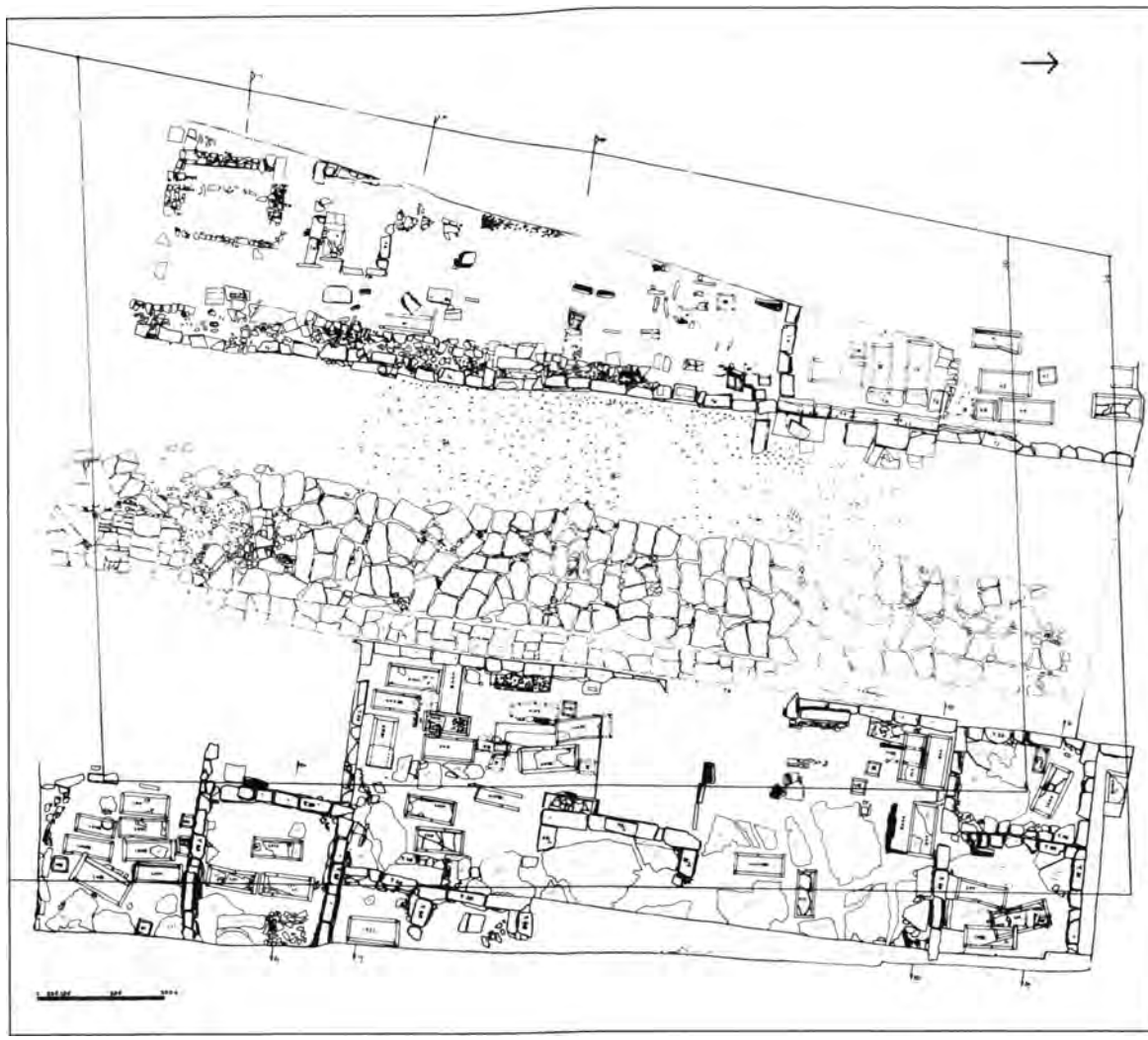

Σχέδ. 5. Άρτα. Οδός Κομμένου. Κάτοψη της ανασκαφής.

θως με μολύβδινα πώματα. Χρησιμοποιήθηκαν, επίσης, δύο πήλινες και δύο χάλκινες υδρίες (Πίν. 142 ε) και δύο στάμνοι, μία πήλινη και μία χάλκινη. Τα τεφροδόχα αγγεία τοποθετούνται συνήθως σε ταφικές θήκες, που περιέχουν σχεδόν πάντα κτερίσματα. Σπανιότερα οι τεφροδόχοι τοποθετούνται απευθείας στο χώμα, συνήθως χωρίς κτερίσματα, ενώ σε πέντε περιπτώσεις τοποθετήθηκαν μέσα σε κιβωτιόσχημους τάφους, οι δύο από τους οποίους φιλοξενούσαν και ενταφιασμούς.

Ο πιο πλούσια κτερισμένος τάφος ήταν ο κιβωτιόσχημος τάφος Χ του δυτικού αναλήμματος της ταφικής οδού, που ανήκε προφανώς σε κάποια πλούσια Αμβρακιώτισσα της υστεροελληνιστικής περιόδου. Εκτός από 37 πήλινα αγγεία, ένα ειδώλιο κάπρου, ένα ειδώλιο ηθοποιού, δύο χάλκινους δίσκους κατόπτρων και ένα χάλκινο χτένι, περιείχε πλήθος κοσμημάτων: έντεκα χρυσά δαχτυλίδια (κυρίως σε σχήμα φιδιού), έξι χρυσά ψέλια (επίσης σε σχήμα φιδιού) (Πίν. 142 β), μία χρυσή πλεκτή αλυσίδα, που απολήγει σε κεφαλές νέγρων από καρνεόλιο λίθο, μία αλυσίδα με χάντρες, εναλλάξ χρυσές και από καρνεόλιο, και με χρυσό κούμπωμα σε σχήμα κεφαλής κριού, μία χρυσή αλυσίδα που φέρει ενδιάμεσα χάντρες από καρνεόλιο και απολήγει σε κεφαλές νέγρων, επίσης από καρνεόλιο (Πίν. 142 δ), δύο χρυσά ελάσματα με ανάγλυφη διακόσμηση, ένα χρυσό ελασμάτινο περίαπτο με στικτή διακόσμηση, ένα χρυσό ελασμάτινο δίσκο με στικτή διακόσμηση και τέσσερις κρίκους για ανάρτηση (Πίν. 142 στ), τέσσερα χρυσά ενώτια σε σχήμα Νίκης, δύο ενώτια σε σχήμα πουλιού από μπλε λίθο που κρέμεται από χρυσό άνθος, τέσσερις χρυσές δανάκες με πα-

ράσταση Πηγάσου, τμήματα αργυρών ενωτίων ημικυκλικού σχήματος και τμήματα αργυρού ελάσματος που έφερε ανάγλυφο προσωπείο.

Έξω από τους τάφους βρέθηκαν κυρίως όστρακα, τμήματα επιτύμβιων στηλών, τμήματα πήλινων ειδωλίων, σιδερένια καρφιά, χάλκινα μικροαντικείμενα και χάλκινα νομίσματα.

Αριθ. χάρτη 219, οδός Φιλελλήνων (οικόπεδο Σμύρη)

Στο οικόπεδο έγινε ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα, λόγω της στενότητάς του και του κινδύνου κατάρρευσης όμορης οικοδομής. Αποκαλύφθηκε χαλικόστρωτος δρόμος με κατεύθυνση Β.-Ν., με πεζοδρόμιο στην ανατολική πλευρά του και τοίχους-όρια εκατέρωθέν του. Ο δρόμος έχει πλάτος 4,30 μ. (εκτός του πεζοδρομίου) και αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,50 μ. περίπου. Το οδόστρωμά του αποτελείται από ψιλό χαλικάκι μέσα σε καστανό χώμα. Πάνω στο οδόστρωμα υπήρχε στρώμα καταστροφής με σπασμένες κεραμίδες. Το πεζοδρόμιο έχει πλάτος 0,85 μ. και είναι στρωμένο με ασβεστολιθικές πλάκες.

Ο τοίχος στο ανατολικό όριο του δρόμου (Τ1), ο οποίος αποτελεί την πρόσοψη οικίας, έχει πλάτος 0,50 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,85 μ. και σώζεται στο ύψος ενός δόμου. Είναι κατασκευασμένος από καλά κατεργασμένες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους. Ο τοίχος στο δυτικό όριο του δρόμου (Τ2), επίσης εξωτερικός τοίχος οικίας, έχει πλάτος 0,45 μ. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,90 μ. Όπως και ο Τ1 αποτελείται από καλοδουλεμένες λιθοπλίνθους και σώζεται, επίσης, σε ύψος ενός δόμου. Τομή, διαστ. 1,35×0,70 μ. που ανοίχθηκε στα ανατολικά του, έδειξε ότι ο τοίχος θεμελιώνεται πάνω σε δύο σειρές από πλακοειδείς λίθους που εξέχουν ελαφρώς προς το δρόμο.

Από την κεραμική της τομής συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο τοίχος Τ2 θεμελιώθηκε στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ., ενώ ο δρόμος εξακολουθούσε να είναι σε χρήση και στους ελληνιστικούς χρόνους.

Ο δρόμος εντάσσεται στο πολεοδομικό σχέδιο της Αμβρακίας, όπως το γνωρίζουμε από τις πολυπληθείς σωστικές ανασκαφές στην πόλη της Άρτας: πρόκειται για έναν από τους πυκνούς ανά 30 μ. παράλληλους δρόμους που διέτρεχαν την πόλη από Β. προς Ν., τους οποίους έτεμναν κάθετα πλατύτερες πλακόστρωτες λεωφόροι, αραιότερα χαραγμένες με κατεύθυνση από Α. προς Δ.

Αριθ. χάρτη 215, Περιφερειακή οδός (οικόπεδο Πανταζή)

Μετά από αίτηση του ιδιοκτήτη για οικοδόμηση έγιναν στο οικόπεδο δοκιμαστικές τομές, για να διαπιστωθεί η ύπαρξη ή μη αρχαίων λειψάνων. Στις τομές που έγιναν στον οικοδομήσιμο χώρο του οικοπέδου, μέχρι το βάθος των 6,30 μ. από τον άξονα της Περιφερειακής οδού, το χώμα ήταν πρασινωπό αμμώδες από τις πλημμύρες του ποταμού Αράχθου, που περνά σε όχι μεγάλη απόσταση, ενώ βρέθηκαν και στρώματα με ποταμίσιες κροκάλες. Σε μία από τις τομές, στο βάθος των 6,30 μ., το χώμα έγινε καστανό και εμφανίστηκαν μικροί λίθοι, όμως ήταν αδύνατο να ερευνήσουμε περισσότερο το χώρο, διότι τη τομή γέμισε γρήγορα με νερά που ανέβλυζαν εξαιτίας του Αράχθου.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, ακριβώς έξω από τον οικοδομήσιμο χώρο και στο σημείο όπου προβλέπεται να γίνει ράμπα για την πρόσβαση στην οικοδομή, έγινε μία δοκιμαστική τομή, στην οποία αποκαλύφθηκε σε βάθος 5,62 μ. από τον άξονα της Περιφερειακής οδού αρχαίος τοίχος με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Ο τοίχος αποκαλύφθηκε με τη βοήθεια του μηχανικού εκσκαφέα σε μήκος 6,40 μ. Έχει πλάτος 0,30-0,50 μ. και μέγιστο ύψος 0,40 μ. περίπου. Σώζεται στο ύψος ενός δόμου. Είναι κατασκευασμένος από ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους διαφορετικών μεγεθών. Πάνω σε δύο από αυτές βρίσκεται τμήμα αμμολιθικού κίονα, που φαίνεται πως είναι εδώ σε β΄ χρήση, για την κατασκευή του τοίχου.

Στα βόρεια του τοίχου, σε επαφή με αυτόν και κατά μήκος του, αποκαλύφθηκε πεζοδρόμιο από ασβεστολιθικές πλάκες. Το πεζοδρόμιο, πλ. 0,90 μ., βρίσκεται σε βάθος 6,05 μ. από τον άξονα της Περιφερειακής οδού. Καθαρίστηκε πρόχειρα με εργατικά χέρια, αφού σύντομα άρχισαν και εδώ να αναβλύζουν νερά. Δυστυχώς, εξαιτίας των νερών, στάθηκε αδύνατο να περισυλεγεί κεραμική για τη χρονολόγηση του συνόλου και να ολοκληρωθεί η έρευνά του. Πρόκειται ωστόσο για ενδιαφέρον εύρημα, αφού ο τοίχος και το πεζοδρόμιο βρίσκονται έξω από τον οχυρωματικό περίβολο της Αμβρακίας, σε μικρή απόσταση από αυτόν. Το πεζοδρόμιο πιθανότατα ανήκε σε κάποιο δρόμο που οδηγούσε σε πύλη του περιβόλου. Ο τοίχος δεν μπορεί να αποτελεί τοίχο οικίας. Η μόνη υπόθεση που μπορούμε να κάνουμε, αλλά με επιφύλαξη, είναι πως ο τοίχος κατασκευάστηκε κάποια στιγμή ως ανάλημμα για να προστατεύει το δρόμο από τις πλημμύρες του Αράχθου, που μάλλον θα πρέπει να ήταν συχνές σε αυτό το σημείο κατά την αρχαιότητα, όπως ήταν άλλωστε και πριν μερικές δεκαετίες, πριν την κατασκευή του φράγματος του ποταμού.

Αριθ. χάρτη 212, Περιφερειακή οδός (οικόπεδο Καλιακάτσου)

Πρόκειται για ένα άλλο οικόπεδο που βρίσκεται έξω

από τον οχυρωματικό περίβολο της Αμβρακίας, όπου όμως δεν αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα, αλλά άφθονη κεραμική. Μετά τη γενική αποχωμάτωση του οικοπέδου σε βάθος 4,50 μ. από τον άξονα της περιφερειακής οδού, έγινε στο κέντρο του οικοπέδου δοκιμαστική τομή, μήκ. 15 μ. Μέχρι το βάθος των 7,30 μ. το χώμα ήταν πρασινωπό αμμώδες από τις πλημμύρες του Αράχθου. Στο βάθος αυτό το χώμα έγινε σκούρο κοκκινωπό και περιείχε πλήθος οστράκων της ελληνιστικής περιόδου, καθώς και ένα νόμισμα με κεφαλή Αχελώου στον εμπροσθότυπο. Το στρώμα αυτό έφθανε σε βάθος 8,70 μ. από τον άξονα της Περιφερειακής οδού, όμως στο βάθος αυτό ανάβλυζαν νερά εξαιτίας του Αράχθου και η τομή δεν προχώρησε σε μεγαλύτερο βάθος. Στο νοτιότερο τμήμα της δοκιμαστικής τομής ανοίξαμε μία πλατύτερη, διαστ. 4×4 μ., σε όλη την έκταση της οποίας βρέθηκε το ίδιο στρώμα με τα όστρακα. Ωστόσο και εδώ τα όστρακα περισυνελέγησαν με τη βοήθεια του μηχανικού εκσκαφέα και δεν στάθηκε δυνατό να γίνει έρευνα με εργατικά χέρια, λόγω της σαθρότητας του εδάφους και των χωμάτινων όγκων που κατέπεφταν στην τομή.

Η ύπαρξη αυτού του στρώματος με την άφθονη κεραμική μαρτυρεί κάποια δραστηριότητα κατά τους ελληνιστικούς χρόνους σε αυτό το σημείο της όχθης του Αράχθου, η οποία είτε ήταν υπαίθρια, είτε λάμβανε χώρα σε πρόχειρες εγκαταστάσεις, αφού δεν βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα. Η δραστηριότητα αυτή, πιθανώς εμπορική, πρέπει να σχετίζεται με το γεγονός ότι κατά την αρχαιότητα ο Άραχθος ήταν πλωτός, τουλάχιστον μέχρι την Αμβρακία.

Αριθ. χάρτη 210, οδός Τζαβέλλα (οικόπεδο Καλιακάτσου - Ζέρβα)

Στο μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου του αρχαία λείψανα είχαν καταστραφεί από το υπόγειο του παλαιού σπιτιού που υπήρχε εκεί και το οποίο κατεδαφίστηκε για να κατασκευαστεί η νέα οικοδομή. Έτσι η έρευνα περιορίστηκε στο βορειοδυτικό και το νοτιοανατολικό άκρο του οικοπέδου. Ανάμεσα στα μπάζα του παλαιού σπιτιού βρέθηκε λίθινος ραβδωτός κίονας. Στο νοτιοανατολικό άκρο βρέθηκαν δύο μικρά τμήματα τοίχων (Τ1 και Τ2), κάθετα μεταξύ τους, κατασκευασμένα από μικρούς ακανόνιστους λίθους. Ο Τ1 έχει μέγιστο πλάτος 0,54 και ορατό μήκος 1,63 μ. και ο Τ2 πλάτος 0,55 και ορατό μήκος 1,20 μ. Οι τοίχοι εδράζονται σε καστανό χώμα, αλλά στην περιοχή δεν βρέθηκε κεραμική.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το βορειοδυτικό άκρο του οικοπέδου, όπου βρέθηκε ένα αρχαίο πηγάδι. Το πηγάδι ήταν προσεκτικά κατασκευασμένο από λαξευμένους ασβεστόλιθους, πλ. από 0,28 έως 0,44 μ. Το στόμιό του έχει διάμετρο 0,97 μ. Δυστυχώς στο χώρο του πηγαδιού υπήρχε ο βόθρος του παλαιού σπιτιού. Έτσι καθαρίστηκε σε βάθος μόλις 0,40 μ. και αποκαλύφθηκαν δύο δόμοι του. Από το ίδιο το πηγάδι δεν περισυνελέγησαν όστρακα εξαιτίας του βόθρου. Στην παρειά, σα δυτικά του όμως, βρέθηκαν λίγα όστρακα και χάλκινο νόμισμα Αμβρακίας, που φέρει στον εμπροσθότυπο κεφαλή Ηρακλή με λεοντή και στον οπισθότυπο Απόλλωνα Άκτιο (238-168 π.Χ.). Λιθόκτιστα πηγάδια έχουν βρεθεί σε πολλά οικοδομικά τετράγωνα της Αμβρακίας και είχαν εξαιρετική σημασία για την ύδρευσή της, αφού η πόλη στερείται πηγών[10].

Αριθ. 211, οδός Φιλελλήνων (τράπεζα Πίστεως)

Κατά τη διάρκεια εργασιών στο υπόγειο της τράπεζας, σε τάφρο που ανοίχθηκε περιμετρικά, αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα αρχαίων τοίχων στη δυτική πλευρά του υπογείου (Τ1 και Τ2) και τμήμα ενός αρχαίου τοίχου στην ανατολική του πλευρά (Τ3). Ο Τ3 ίσως αποτελεί τη συνέχεια του Τ2 προς Α. Και οι τρεις τοίχοι, που ανήκαν προφανώς σε αρχαία οικία, έχουν κατεύθυνση Α.-Δ. περίπου και είναι της ίδιας κατασκευής: αποτελούνται από σειρές μικρών ακανόνιστων λίθων και εδράζονται σε καστανό χώμα. Σώζονται σε ύψος 0,25, 0,41 και 0,35 μ. αντίστοιχα. Κατά τις εργασίες περισυνελέγησαν δίπλα από τους τοίχους όστρακα και μία αγνύθα ελληνιστικών χρόνων.

ΑΝΘΗ ΑΓΓΕΛΗ

Αριθ. χάρτη 201, οδός Κασσωπίτρας (οικόπεδο Ζιώρη)

Στο παραπάνω οικόπεδο ερευνήθηκε χώρος 200 τ.μ. περίπου. Μεγάλο τμήμα του οικοπέδου στο νότιο άκρο του δεν έσωζε οικοδομικά λείψανα, ενώ στον υπόλοιπο χώρο αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίας οδού και αποσπασματικά σωζόμενα λείψανα οικιών εκατέρωθεν αυτής, που χρονολογούνται κυρίως στους ελληνιστικούς χρόνους (Σχέδ. 6· Πίν. 145 α).

Τα οικοδομικά λείψανα βρέθηκαν σχεδόν επιφανειακά, σε στρώμα διαταραγμένων επιχώσεων που βρίσκε-

10. Για άλλα πηγάδια, βλ. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 303, Πίν. 264α· 27 (1972): Χρονικά, σ. 43· 31 (1976): Χρονικά, σ. 204, Πίν. 151α· 33 (1978): Χρονικά, σ. 179 και 180-35 (1980): Χρονικά, σ. 311, Πίν. 159β και 41 (1986): Χρονικά, σ. 112-113.

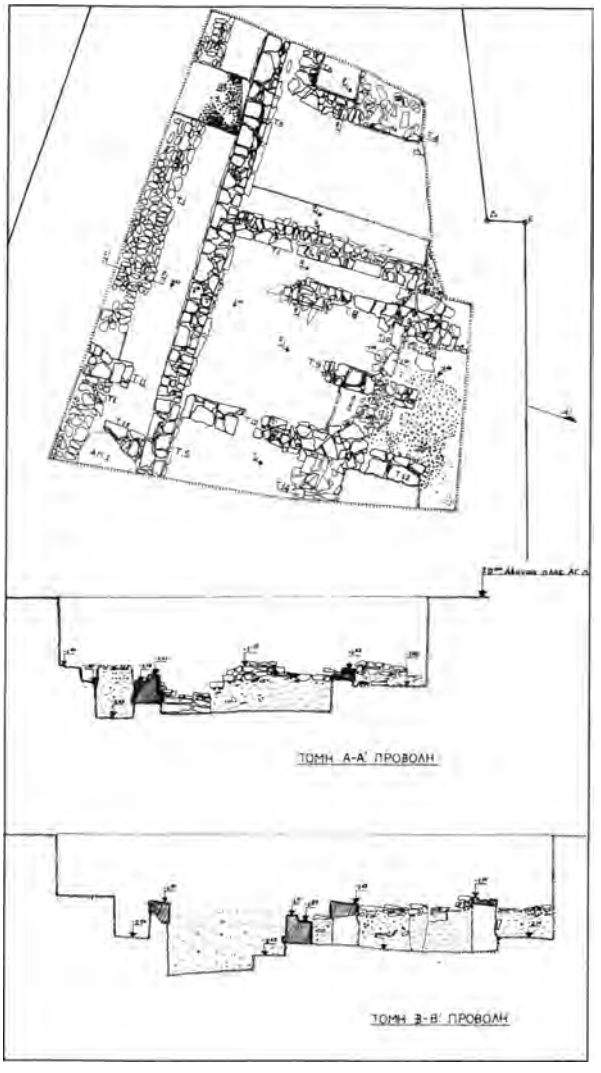

Σχέδ. 6. Άρτα. Οδός Κασσωπίτρας. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α και Β-Β.

ται σε βάθος 0,55-2,20 μ. από τον άξονα της οδού Κασσωπίτρας και εδράζονται στο φυσικό κόκκινο αργιλώδες χώμα της περιοχής.

Η οδός αποκαλύφθηκε σε μήκος 13 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. και το πλάτος της κυμαίνεται από 4,75 έως 5 μ. Πρόκειται για μια από τις πυκνές, ανά 30 μ., παράλληλες οδούς που διασχίζουν την Αμβρακία από Β. προς Ν. και βρίσκεται στα ανατολικά της παράλληλης οδού που είχε αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφή του παρακείμενου οικοπέδου Παππά[11]. Το οδόστρωμα συνίσταται από θρυμματισμένα κεραμίδια, χαλίκι, άμμο και λατύπη σε συμπαγές στρώμα, πάχ. 0,15 μ. και εδράζεται απευθείας στο φυσικό κόκκινο χώμα, ακολουθώντας τη φυσική κατωφέρεια του εδάφους προς Β. (κλίση από 4% έως 9%). Αποκαλύφθηκε σε βάθος που κυμαίνεται από 1,22 (Ν.) έως 1,81 μ. (Β.) από το σύγχρονο οδόστρωμα.

Πυκνό στρώμα καταστροφής από κεραμίδες, αργόλιθους και θραύσματα αμμολίθων που κάλυπτε ολόκληρη σχεδόν την έκταση του οδοστρώματος, χρονολογεί την κατάρρευση των παρόδιων οικιών στις πρώτες δεκαετίες του 2ου αι. π.Χ., πιθανότατα κατά το 167 π.Χ., έτος καταστροφής των μολοσσικών οικισμών από τις λεγεώνες του Αιμιλίου Παύλου.

Κατά μήκος του ανατολικού αναλήμματος της οδού (τοίχος Τ2) βρέθηκε τμήμα πεζοδρομίου σε μήκος 5 μ. και συνεχίζει έξω από την οικοδομική γραμμή του οικοπέδου. Αποτελείται από αποσπασματικά σωζόμενες ασβεστολιθικές πλάκες, πάχ. 0,15 και πλ. 0,40-0,80 μ.

Από την ανατολική παρόδια οικία αποκαλύφθηκε μικρός τριγωνικός χώρος που ορίζεται από τους κάθετους μεταξύ τους τοίχους Τ1 και Τ2, εκ των οποίων ο δεύτερος είναι και το ανατολικό ανάλημμα της οδού. Αποτελούνται από καλοδουλεμένες λιθοπλίνθους και μικρότερες ορθογώνιες ασβεστολιθικές πέτρες σε ανισοϋψείς σειρές και σώζονται σε ύψος από 0,30 έως 0,70 μ.

Το δυτικό ανάλημμα της οδού αποτελεί ο τοίχος Τ3-Τ4 που είναι συγχρόνως και ο εξωτερικός τοίχος της δυτικής οικίας. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 11,20 μ. και έχει πλάτος 0,45-0,50 μ. Το νότιο μισό του τοίχου (Τ3) σώζει την κατώτερη σειρά επιμελώς λαξευμένων ασβεστολιθικών λιθοπλίνθων, σε ύψος 0,35 μ., η οποία εδράζεται στο φυσικό χώμα. Το βόρειο τμήμα του τοίχου (Τ4) διατηρεί τμήμα της ανωδομής του από ογκώδεις, αδρά λαξευμένους ορθογώνιους ασβεστόλιθους, ενώ η θεμελίωσή του αποτελείται από ακανόνιστες πλακοειδείς ασβεστολιθικές πέτρες με αργούς λίθους και γκρίζες ποταμίσιες κροκάλες που εδράζονται όμοια στο φυσικό κόκκινο χώμα της περιοχής.

Δύο παράλληλοι μεταξύ τους τοίχοι Τ7 και Τ5, με κατεύθυνση Α.-Δ., που αποκαλύφθηκαν κάθετα στον εξωτερικό τοίχο Τ3-Τ4, ορίζουν τρεις χώρους της δυτικής οικίας. Οι τοιχοι, πλ. 0,50-0,60 μ., συνδέονται ως προς το υλικό και τον τρόπο κατασκευής με το νότιο και το βόρειο τμήμα του Τ3-Τ4 αντίστοιχα και αποκαλύφθηκαν σε μήκος 6 μ. Ο βόρειος χώρος της οικίας οριοθετείται προς Δ. από λείψανα τοίχου Τ9 και προς Β. από μικρό τμήμα τοίχου Τ8, μήκ. 2,10 μ., ο οποίος σώζει κατά το ήμισυ λίθινο κατώφλι θύρας σε β' χρήση.

11. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 112.

Το στρώμα καταστροφής, που αποκαλύφθηκε πάνω από το οδόστρωμα της οδού, εντοπίστηκε αποσπασματικά τόσο στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου όσο και στους χώρους της δυτικής οικίας.

Δυτικά του Τ9, στο δυτικό άκρο του οικοπέδου, βρέθηκε παράλληλος τοίχος Τ12 από τον οποίο απέχει 0,70 μ. Αποτελείται από ακανόνιστες πλακοειδείς ασβεστολιθικές πέτρες και μεγάλες γκρίζες ποταμίσιες κροκάλες σε ανισοϋψείς σειρές, συνολ. ύψ. 0,75 μ.

Στα δυτικά του Τ12 αποκαλπύφθηκε τμήμα μερικώς κατεστραμμένου πλακόστρωτου χώρου από μεγάλες ασβεστολιθικές και αμμολιθικές πλάκες. Θραύσματα των πλακών εντοπίστηκαν και σε τομή που έγινε στο χώρο μέχρι βάθ. 3 μ. μαζί με τμήματα μεγάλων άβαφων αγγείων μέσα σε επίχωση κλασικών χρόνων.

Τα οικοδομικά λείψανα στο σύνολό τους, με επάλληλες προσθήκες και μετασκευές χρονολογούνται στα μέσα του 4ου έως και τον 3ο αι. π.Χ. Σε προγενέστερη φάση κατοίκησης του χώρου ανήκει αποσπασματικά σωζόμενος τοίχος Τ8α και Τ8β, από αργόλιθους και κροκάλες, που βρέθηκε στην ευθεία του Τ8 προς Α., όπου επισημάνθηκε λιγοστή κεραμική των αρχών του 6ου αι. π.Χ.

Στην ίδια πιθανώς περίοδο ανήκουν και δύο τοίχοι παράλληλοι (Τ10 και Τ11) με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., κατασκευασμένοι από επίπεδες ποταμίσιες κροκάλες που αποκαλύφθηκαν στο βορειοδυτικό όριο του οικοπέδου και δημιουργούν επιμήκη χώρο, πλ. 0,50 μ.

Τη χρήση του χώρου κατά τη μεταβυζαντινή κυρίως εποχή μαρτυρούν οι αποθέτες απορριμμάτων που έχουν διεισδύσει μέσω της αρχαίας επίχωσης στο φυσικό χώμα της περιοχής, καθώς και λείψανα ακτέριστης ταφής που βρέθηκε πάνω από το στρώμα καταστροφής του αρχαίου οδοστρώματος.

Από τις ελληνιστικές επιχώσεις της δυτικής οικίας και της επιφάνειας του δρόμου συγκεντρώθηκαν, εκτός από μεγάλη ποσότητα άβαφης κυρίως κεραμικής, και αρκετά τμήματα πήλινων ειδωλίων και πλακιδίων με ανάγλυφες παραστάσεις. Ακόμη βρέθηκαν 195 χάλκινα μικροαντικείμενα, όπως καρφιά, ελάσματα, πόρπες (Πίν. 143 α-β), εφηλίδες (Πίν. 143 γ), περόνες (Πίν. 143 δ), δακτύλιοι, πολλά καρφιά και μάζες σιδήρου, τμήματα μολύβδινων ελασμάτων, καθώς επίσης και 135 χάλκινα νομίσματα, τα περισσότερα των τύπων της Αμβρακίας με συμβατική διάρκεια κυκλοφορίας 238-168 π.Χ. Διακρίνεται ως επί το πλείστον ο τύπος νομισμάτων με το γρύπα: στον εμπροσθότυπο κεφαλή στεφανηφόρου Διός προς τα δεξιά και στον οπισθότυπο γρύπας προς τα δεξιά, *Α Μ Β Ρ* και το όνομα επώνυμου άρχοντα κάτω (Πίν. 143 ε). Απαντούν πολλά ονόματα επωνύμων, μεταξύ των οποίων διακρίνονται: *ΑΞΙΟΧΟΣ, ΕΠΑΝΔΡΟΣ, ΛΑΜΙΟΣ* (Πίν. 143 στ).

Αριθ. χάρτη 207, οδός Νικ. Αγγέλου (οικόπεδο Γρύλλια)

Κατά τις εργασίες εκσκαφής για την κατασκευή υπογείου στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι κάθετοι μεταξύ τους που αποτελούν γωνία αρχαίου κτίσματος και ακολούθησε ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα. Στην υπόλοιπη έκταση του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ο ασβεστολιθικός βράχος της περιοχής και το φυσικό κόκκινο αργιλώδες χώμα.

Ο τοίχος Τ1, με κατεύθυνση Α.-Δ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,50 μ. και διατηρεί τμήμα της ανωδομής του από ακανόνιστες πλακοειδείς ασβεστολιθικές πέτρες, ύψ. 0,33 και πλ. που κυμαίνεται από 0,19 έως 0,55 μ. Η θεμελίωσή του που εξέχει κατά 0,12 μ. προς Ν. αποτελείται από μικρούς αργόλιθους.

Ο τοίχος Τ2, με κατεύθυνση Β.-Ν., αποκαλύφθηκε σε μήκος 3 μ. και έχει πλάτος που κυμαίνεται από 0,26 έως 0,47 μ. Αποτελείται από μικρότερους ακανόνιστους αδρά δουλεμένους ασβεστόλιθους, ενώ για τη θεμελίωσή του έχουν χρησιμοποιηθεί και μεγάλες γκρίζες ποταμίσιες κροκάλες. Σύμφωνα με τα τοπογραφικά δεδομένα της Αμβρακίας, όπως προκύπτουν από τις πολυάριθμες σωστικές ανασκαφές στην πόλη της Άρτας, ο τοίχος Τ2 αποτελεί τον εξωτερικό τοίχο μιας οικίας και συγχρόνως και το ανατολικό ανάλημμα αρχαίας οδού με την ίδια κατεύθυνση (Β.-Ν.). Δυτικά του Τ2 και στο βάθος του πρώτου δόμου εντοπίστηκε λεπτό στρώμα από χαλίκι και άμμο που πιθανώς ανήκει στο οδόστρωμα της οδού με χρήση στους ελληνιστικούς χρόνους, περίοδο όπου εντάσσεται και το σύνολο των λειψάνων.

Η λιγοστή κεραμική από τη θεμελίωση των τοίχων ανάγει την πρώτη φάση χρήσης του χώρου στον 5ο αι. π.Χ. Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής του οικοπέδου περιλαμβάνεται μικρή ποσότητα κεραμικής, άβαφης κατά το πλείστον, και δύο διαβρωμένα αδιάγνωστα χάλκινα μικροαντικείμενα.

Αριθ. χάρτη 216, οδός Αμβρακίας (οικόπεδο Παπασπύρου)

Στο μικρό οικόπεδο ιδιοκτησίας Ευ. Παπασπύρου πραγματοποιήθηκε ολιγοήμερη ανασκαφή σε χώρο μόλις 20 τ.μ., λόγω της στενότητας του οικοπέδου, αλλά και του κινδύνου κατάρρευσης των όμορων παλαιών λιθόκτιστων ιδιοκτησιών. Σε βάθος 3,11 μ. από το κατάστρωμα της οδού Αμβρακίας και σε στρώμα διαταραγμένων από τις νεότερες κατασκευές επιχώσεων αποκαλύφθηκαν τρεις τοίχοι που ανήκουν σε κτίριο (οικία) ελληνιστικών χρόνων (Πίν. 143 β).

Ο τοίχος Τ1, μήκ. 3,10 και πλ. 0,50 μ., έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και διατρέχει το οικόπεδο στον άξονά του. Αποτελείται από ακανόνιστες πλακοειδείς πέτρες, ενώ στο νότιο άκρο του διασώζει τμήματα δύο ασβεστολιθικών λιθοπλίνθων.

Η κατώτερη στρώση λίθων αποτελείται από ογκώδεις, αδρά λαξευμένους, ορθογώνιους ασβεστόλιθους. Στη νότια απόληξή του σχηματίζει γωνία με κάθετο τοίχο Τ2, μήκ. 1,60 και πλ. 0,40 μ. Ο Τ2 διασώζει τμήμα της ανωδομής του από ακανόνιστες πέτρες και ακολουθεί, σε βάθος 3,27 μ., κατώτερος δόμος από μεγάλους, αδρά δουλεμένους ασβεστόλιθους. Εδράζονται σε βάθος 3,60 μ. στο φυσικό κόκκινο αργιλώδες χώμα της περιοχής.

Στη βόρεια απόληξη του Τ1 εφάπτεται τοίχος κάθετος, Τ4, όμοιας κατασκευής που βρέθηκε σε βάθος 3,37 μ. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,40 μ. και έχει πλάτος 0,40 μ.

Στο χώρο που ορίζουν οι τοίχοι Τ1 και Τ4 και το δυτικό πρανές του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,43 μ. εκτεταμένο πυκνό στρώμα καταστροφής από αργούς λίθους, ποταμίσιες κροκάλες, θραύσματα αμμόλιθων και κεραμίδες, πάχ. 0,10 μ.

Στη γωνία των τοίχων Τ1 και Τ4, ακριβώς κάτω από το στρώμα καταστροφής, αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος της περιοχής (βάθ. 3,52 μ.). Η ανασκαφή του οικοπέδου απέδωσε αρκετή κεραμική, άβαφη ως επί το πλείστον, πολλά αποτμήματα πήλινων ειδωλίων και πλακιδίων με ανάγλυφες παραστάσεις, ελάχιστα χάλκινα μικροαντικείμενα και επτά δυσανάγνωστα χάλκινα νομίσματα.

Αριθ. χάρτη 209, πλατεία Αγίου Νικολάου (οικόπεδο Τυρολόγου)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Ν. Τυρολόγου, εμβαδού 155 τ.μ., βρίσκεται νότια του οικοπέδου Λαμπράκη[12], όπου η σωστική ανασκαφή κατά το 1987 έφερε στο φως επάλληλες φάσεις τμημάτων τεσσάρων οικιών της Αμβρακίας που χωρίζονται ανά δύο από επιμήκη αποχετευτικό αγωγό. Στο οικόπεδο Τυρολόγου αποκαλύφθηκε τμήμα ιδιωτικής οικίας, η οποία με διαδοχικές επισκευές, προσθήκες και νέες διαρρυθμίσεις των επιμέρους χώρων της, χρησιμοποιήθηκε από τον 6ο έως τον 4ο αι. π.Χ., ενώ διαπιστώθηκε η χρήση της έως και το 2ο αι. π.Χ. (Σχέδ. 7· Πίν. 145 ε).

Τον κεντρικό χώρο του οικοπέδου διασχίζει τοίχος Τ5 με κατεύθυνση Α.-Δ., σε μήκος 9,75 μ., ο οποίος συνεχίζει και προς τις δύο κατευθύνσεις εκτός των ορίων του οικοπέδου. Στο μέσον του μήκους του εφάπτεται κάθετος προς Β. τοίχος Τ7, με κατεύθυνση Β.-Ν., όμοιας κατασκευής με τον Τ5, διαγράφοντας δύο επιμέρους χώρους της οικίας. Αποτελούνται από καλοδουλεμένους ορθογώνιους ασβεστόλιθους και μικρότερες ακανόνιστες πλακοειδείς πέτρες που σώζονται σε ύψος μέχρι 0,75 μ. Το πλάτος της ανωδομής των τοίχων είναι 0,50 ενώ της θεμελίωσής τους ανέρχεται σε 0,60-0,68 και εδράζονται σε βάθος 2,10 μ. από το επίπεδο της πλατείας Αγ. Νικολάου. Στο στρώμα έδρασης των τοίχων εντοπίστηκε αρχαϊκή κεραμική.

Ο ανατολικός χώρος της οικίας περικλείει τμήματα τοίχων αποσπασματικά σωζόμενα που μαρτυρούν διαδοχικές φάσεις χρήσης και επισκευών του κτιρίου σε όλη τη διάρκεια των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων.

Ο δυτικός χώρος της οικίας προς Β. ορίζεται από γωνία τοίχων Τ4 και Τ6, οι οποίοι ανήκουν σε πρόχειρη ανακατασκευή που ανάγεται στα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ. Εδράζονται σε βάθος 1,70 μ., πάνω σε ένα παχύ και εκτεταμένο στρώμα καταστροφής (ύψ. 1,10 μ. περίπου) από μεγάλες ακανόνιστες πέτρες και αργούς λίθους, γκρίζες ποταμίσιες κροκάλες, κεραμίδες και θραύσματα μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων, το οποίο καταλάμβανε ολόκληρο το δυτικό χώρο της οικίας, δίνοντας περισσότερο την εντύπωση αρχαίας επίχωσης με άχρηστο οικοδομικό και άλλο υλικό. Το ανώτερο τμήμα του στρώματος καταστροφής (από 1,70, όπου εδράζονται οι Τ4 και Τ6, έως 2,10 μ.) περιλαμβάνει κεραμική του 4ου και 5ου αι. π.Χ., ενώ το κατώτερο (από 2,10 μ., όπου εδράζονται οι Τ5 και Τ7, μέχρι το βάθος του φυσικού χώματος 2,82 μ.), περιλαμβάνει όστρακα πρώιμου 5ου και 6ου αι. π.Χ. (Πίν. 145 α).

Κατά μήκος του νότιου πρανούς του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε μήκος 10,10 μ. τοίχος (Τ1) με κατεύθυνση Α.-Δ. Αποτελείται από μια στρώση γκρίζων ποταμίσιων βοτσάλων, ύψ. 0,20 μ. και καλύπτεται κατά ένα μέρος του από όμοιας κατασκευής παράλληλο υπερκείμενο τοίχο (Τ1), ύψ. 0,25-0,35 μ.

Η ανασκαφή του οικοπέδου έδωσε μεγάλη ποσότητα άβαφης ως επί το πλείστον κεραμικής, η οποία περιλαμβάνει επίσης πολλά κομμάτια πήλινων ειδωλίων (Πίν. 145 γ-δ) και πλακιδίων με ανάγλυφες παραστάσεις, που προέρχονται κυρίως από το στρώμα καταστροφής του δυτικού χώρου της οικίας. Χαρακτηριστικά δείγματα της κεραμικής είναι τμήμα πήλινης μήτρας ειδωλίου με πτυχώσεις ιματίου και τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους με ανάγλυφο κόσμημα πλοχμού (Πίν. 145 β).

Στο οικόπεδο βρέθηκε επίσης κεραμική γεωμετρικών χρόνων (8ου-7ου αι. π.Χ.), χωρίς να συνδέεται με οικοδομικά κατάλοιπα, όπως και στο οικόπεδο Λαμπράκη, επιβεβαιώνοντας έτσι την οικιστική δραστηριότητα στην

12. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 308.

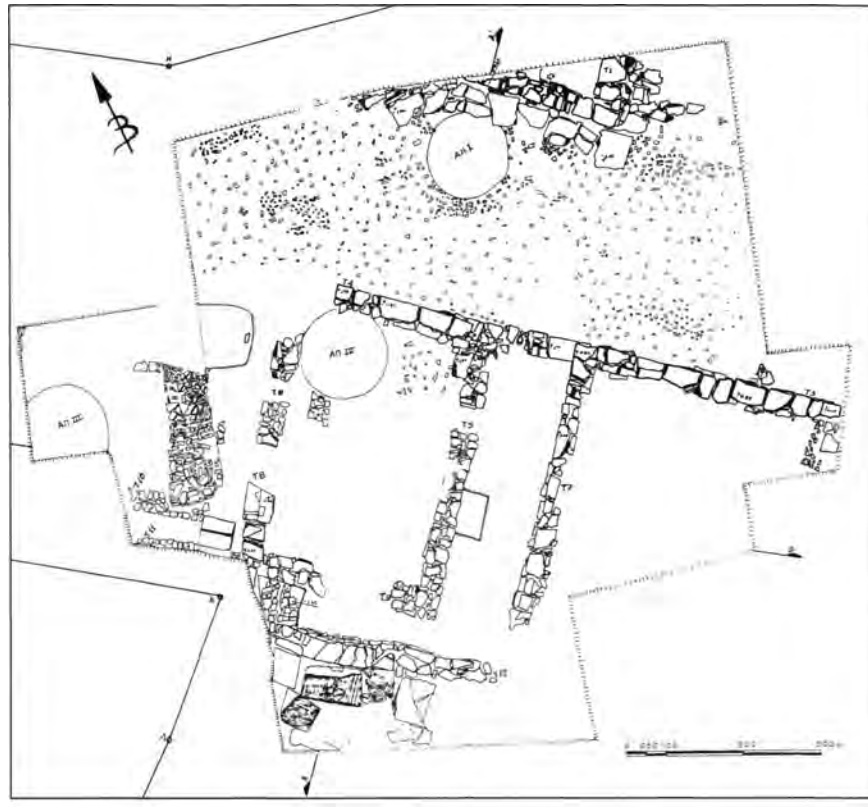

Σχέδ. 7. Άρτα. Πλατεία Αγίου Νικολάου. Κάτοψη της ελληνιστικής οικίας.

περιοχή πολύ πριν την επίσημη ίδρυση της Αμβρακίας. Βρέθηκαν επίσης 28 δυσανάγνωστα χάλκινα νομίσματα, αρκετά χάλκινα και άλλα μεταλλικά μικροαντικείμενα.

ΑΠΟΧΕΤΕΥΤΙΚΟ ΕΡΓΟ

Οι εργασίες κατασκευής σύγχρονου αποχετευτικού δικτύου στην πόλη της Άρτας συνεχίστηκαν σε μεμονωμένες οδούς στο κέντρο της πόλης και επεκτάθηκαν κυρίως στο νότιο και νοτιοδυτικό τμήμα της, στο οποίο δεν εντοπίστηκαν αρχαία λείψανα. Έγιναν παράλληλα εργασίες τοποθέτησης νέων δικτύων κοινής ωφελείας (ΔΕΗ, ΟΤΕ, αγωγός όμβριων υδάτων), καθώς και έργα διαμόρφωσης πλατειών και διανοίξεις οδών.

Οδός Μάρκου Μπότσαρη

Στο δυτικό τμήμα της οδού Μπότσαρη, μεταξύ της οδού Αράχθου και της Εθνικής Περιφερειακής οδού, βρέθηκε μικρό τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου της Αμβρακίας, το οποίο συνδέει τα αντίστοιχα τμήματα του τείχους που είχαν αποκαλυφθεί κατά τις εργασίες κατασκευής του αποχετευτικού δικτύου στην Εθνική Περιφερειακή οδό κατά το 1999[13]. Έχει πλάτος 3,30 μ. και κατεύθυνση Β.-Ν. Η εξωτερική παρειά του τείχους βρέθηκε σε βάθος 4,71 μ. από το κατάστρωμα της οδού Μπότσαρη και αποτελείται από έναν ορθογώνιο, αδρά λαξευμένο ασβεστολιθικό ογκόλιθο, πλ. 0,70 και αποκαλ. μήκ. 1 μ. Η εξέχουσα κρηπίδα του εντοπίστηκε σε βάθος 5,46 μ. Σε απόσταση 1,80 μ. προς Α. και σε βάθος 4,28 μ. βρέθηκε τμήμα της εσωτερικής παρειάς του τείχους, μήκ. 2 και πλ. 0,80-1 μ. Αποκαλύφθηκαν τρεις ισοϋψείς αδρά δουλεμένοι ασβεστολιθικοί δόμοι, συνολ. ύψ. 1,55 μ. Το μεταξύ των παρειών του τείχους εσωτερικό γέμισμα αποτελείται από μικρούς αργούς λίθους και γκρίζες ποταμίσιες κροκάλες.

Ανατολικά του τείχους αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενα τμήματα τοίχων στο ύψος της θεμελίωσής τους, που ορίζουν χώρους κτισμάτων σε άμεση γειτνίαση με το τείχος.

13. ΑΔ 48 (1993): Χρονικά, σ. 278.

Στο τμήμα της οδού Μπότσαρη από Αράχθου έως Σκουφά αποκαλύφθηκε ο φυσικός ασβεστολιθικός βράχος της περιοχής καλυπτόμενος από βυζαντινές και νεότερες επιχώσεις.

Οδός Μαξίμου Γραικού

Στο τμήμα της οδού από τη συμβολή της με την οδό Φλέμιγκ έως την οδό Ελ. Βενιζέλου και σε βάθος που κυμαίνεται από 0,50 έως 2,30 μ. από το κατάστρωμα της οδού, αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι και λείψανα δαπέδων αρχαίων κτισμάτων των ύστερων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, με ίχνη χρήσης τους και σε μεταγενέστερες περιόδους. Επίσης, βρέθηκε μικρό τμήμα δρόμου, με κατεύθυνση Β.-Ν., παράλληλου προς Δ. με το δρόμο που αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή του 1ου Δημοτικού Σχολείου Άρτας[14].

Οδός Ζαλοκώστα

Σε τμήμα της οδού μεταξύ των οδών Τζουμέρκων και Ζαλόγγου βρέθηκαν σε μικρό βάθος από το σύγχρονο οδόστρωμα, δύο αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι κτίσματος από αργολιθοδομή, οι οποίοι εδράζονται στο φυσικό ασβεστολιθικό βράχο της περιοχής.

Πλατεία Σκουφά

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης της πλατείας Σκουφά, μεταξύ των οδών Ορλάνδου και Παρηγορήτριας, αποκαλύφθηκαν επιφανειακά και ανάμεσα σε κοιλότητες του λειασμένου βράχου, τμήματα ασβεστολιθικών πλακών, τα οποία πιθανώς ανήκουν σε πλακόστρωτη οδό-πρόσβαση προς το ναό της Παρηγορήτριας[15].

Πλατεία Κιλκίς

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης της πλατείας Κιλκίς, οι οποίες εκτελούνταν παράλληλα με έργα της ΔΕΗ στην περιοχή, βρέθηκε μικρό τμήμα τοίχου με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., σε μικρό βάθος (0,70 μ.) από το σύγχρονο οδόστρωμα της Ελ. Βενιζέλου. Επίσης στη συμβολή των οδών Ελ. Βενιζέλου και Βασ. Πύρρου αποκαλύφθηκε, σε βάθος 0,87 μ., μικρό τμήμα τοίχου που αποτελεί το ανατολικό όριο δρόμου με κατεύθυνση Β.-Ν. και σώζει τμήμα πλακόστρωτου πεζοδρομίου. Οι τοίχοι συνδέονται με τα αντίστοιχα οικοδομικά λείψανα που είχαν αποκαλυφθεί με τις εργασίες της αποχέτευσης στην οδό Ελ. Βενιζέλου[16] κατά το 1992 και βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση με τον υστεροαρχαϊκό ναό επί της οδού Βασ. Πύρρου.

Οδός Αμβρακίας

Στο τμήμα της οδού μεταξύ των οδών Νικ. Αγγέλου και Τζαβέλλα αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου και λείψανα λιθόστρωτου δρόμου (καλντερίμι) νεότερων χρόνων, όπως είχε αποκαλυφθεί και στο ανατολικό τμήμα της οδού κατά τις εργασίες της αποχέτευσης το 1994[17].

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ

Μαρκινιάδα

Θέση Μεγαλόγγος Ζυγού

Μετά από πληροφορίες για την ύπαρξη αρχαίου νεκροταφείου σε ένα ύψωμα στα όρια της κτηματικής περιφέρειας των συνοικισμών Κλειστού και Ζυγού της κοινότητας Μαρκινιάδας, πραγματοποιήθηκε αυτοψία που επιβεβαίωσε την ύπαρξη του νεκροταφείου και ακολούθησε ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα. Για να φτάσει κανείς στην περιοχή απαιτείται περπάτημα περίπου τριών τετάρτων της ώρας μέσα σε έκταση με πυκνή θαμνώδη βλάστηση. Το νεκροταφείο εκτείνεται πάνω σε ένα πλάτωμα στην κορυφή ενός λόφου. Το ανατολικό τμήμα του πλατώματος καταλαμβάνει ένα ξέφωτο, ακολουθεί ένα τμήμα με βλάστηση, ένα δεύτερο ξέφωτο στα δυτικά του πρώτου και στα δυτικά του τελευταίου ξανά βλάστηση. Το νεκροταφείο εκτείνεται σε όλη αυτή την έκταση, με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση τάφων στο δυτικό ξέφωτο.

Συνολικά βρέθηκαν δώδεκα κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι οποίοι όμως ήταν όλοι συλημένοι, με παντελή απουσία κανένας δεν έσωζε τις καλυπτήριες πλάκες του. Είναι πρόχειρα κατασκευασμένοι από το γκρίζο σχιστόλιθο της περιοχής. Οι μακρές τους πλευρές αποτελούνται από δύο έως τέσσερις ακανόνιστες πλάκες, συνολ. μήκ. 1,60-1,80 μ. Στα άκρα τους οι μακρές πλευρές συγκλίνουν, ώστε να μην υπάρχει ανάγκη τοποθέτησης πλάκας στις στενές πλευρές του τάφου. Οι τάφοι έχουν μέγιστο εσωτερικό πλάτος 0,35-0,60 μ.

14. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 305.
15. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 378-379.
16. ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, σ. 268.
17. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 380.

Στο τμήμα με τη βλάστηση στα δυτικά του δυτικού ξέφωτου βρέθηκαν οι τάφοι 1 και 2 με κατεύθυνση Α.-Δ. περίπου, που δεν σώζονται ακέραιοι. Στο δυτικό τμήμα του δυτικού ξέφωτου βρέθηκε ο τάφος 3, με κατεύθυνση Α.-Δ. περίπου και σε απόσταση 0,80 μ. από αυτόν ο τάφος 4 με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση τάφων παρατηρείται στο ανατολικό τμήμα του δυτικού ξέφωτου, όπου βρίσκονται οι τάφοι 5-10. Οι τάφοι 5,6,7 και 10 έχουν κατεύθυνση Α.-Δ., ο τάφος 8 ΒΑ.-ΝΔ. και ο τάφος 9 ΒΔ.-ΝΑ. Ο τάφος 7 είναι ο μοναδικός στον οποίο σωζόταν κατά χώραν ο σκελετός από τη λεκάνη και κάτω. Ο σκελετός ήταν τοποθετημένος με το κεφάλι προς Δ. και είχε σωζόμενο μήκος 0,80 μ. Βρισκόταν σε βάθος 0,30 μ. από την ανώτερη επιφάνεια των πλακών, ενώ ο πυθμένας του τάφου βρισκόταν σε βάθος 0,35 μ. Ο τάφος είχε εσωτερικό μήκος 1,80 και μέγιστο εσωτερικό πλάτος 0,60 μ. Στην περιοχή ανάμεσα σε αυτούς τους τάφους βρέθηκαν διάσπαρτα οστά, τα οποία προφανώς σκορπίστηκαν από τους τυμβωρύχους, δεν υπήρχαν όμως άλλα ευρήματα.

Στο ανατολικό ξέφωτο βρέθηκαν τμήματα δύο ακόμη τάφων, των 11 και 12, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Και σε αυτούς τους τάφους δεν υπήρχαν καθόλου ευρήματα. Στο ξέφωτο αυτό ανοίξαμε τομή, διαστ. 3×3 μ. Σε βάθος 0,05-0,10 μ. βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα βυζαντινών χρόνων, ενώ σε βάθος 0,30 μ. εμφανίστηκε ο φυσικός βράχος της περιοχής, ο γκρίζος σχιστόλιθος, τον οποίο οι ντόπιοι ονομάζουν μελίστα. Παρά την ύπαρξη των ελάχιστων βυζαντινών οστράκων, η κατασκευή των τάφων και ο διαφορετικός προσανατολισμός τους δείχνουν πως μάλλον είναι αρχαίοι. Το νεκροταφείο πρέπει να ανήκε σε κάποιον οικισμό, ο οποίος δεν στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί λόγω της πυκνής βλάστησης στην περιοχή.

ΑΝΘΗ ΑΓΓΕΛΗ

Άνω Καλεντίνη

Σε αγρό ιδιοκτησίας Νικ. Παππά, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση ανατολικά του χωριού Άνω Καλεντίνη, βρέθηκε κατά την άροση κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό Β.-Ν. Από το μηχάνημα είχε αφαιρεθεί το βόρειο τμήμα της καλυπτήριας πλάκας του και το αντίστοιχο τμήμα του εσωτερικού του τάφου βρέθηκε αναμοχλευμένο. Ο τάφος ήταν συλημένος, αφού κατά τη διερεύνηση του νότιου τμήματός του δεν βρέθηκαν ούτε οστά ούτε κτερίσματα. Οι κάθετες πλευρές του, όπως και η καλυπτήρια πλάκα, ήταν από ντόπιο γκρίζο σχιστόλιθο (μελίστα), πάχ. 0,03 μ. Η κάθε μακρά πλευρά του αποτελούνταν από τρεις ακανόνιστες πλάκες, ύψ. 0,46 μ., επιμελώς τοποθετημένες. Οι εξωτερικές διαστάσεις του τάφου είναι 2,05×0,50 μ. και οι εσωτερικές 1,68×0,45 μ. Στην ευρύτερη περιοχή δεν εντοπίστηκαν επιφανειακά άλλοι τάφοι ή άλλες ενδείξεις δραστηριότητας.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Νικόπολη

Μνημείο Αυγούστου

Το Μνημείο του Αυγούστου εντοπίστηκε και ανασκάφηκε μερικώς στις αρχές του αιώνα από τον Α. Φιλαδελφέα, στα υψώματα του Μιχαλιτσίου βόρεια του συγχρόνου οικισμού της Νικόπολης (Σμυρτούλα). Πρόκειται για το τρόπαιο που ανήγειρε ο Οκταβιανός Αύγουστος πάνω στον ιερό λόφο του Απόλλωνα, στο σημείο που είχε κατασκηνώσει πριν από τη νικηφόρο ναυμαχία επί του Αντωνίου και της Κλεοπάτρας (31 π.Χ.). Το μνημείο σύμφωνα με τις αρχαίες φιλολογικές πηγές αλλά και τη μεγαλογράμματη αφιερωματική επιγραφή που αποκαλύπτουν οι έρευνες, ήταν αφιερωμένο στον Άρη και τον Ποσειδώνα[18]. Ο πρώτος ανασκαφέας ταύτισε το μνημείο με ναό κορινθιακού ρυθμού[19], άποψη με την οποία διαφώνησε ο Κ. Ρωμαίος[20], ο οποίος υποστήριξε ότι πρόκειται για τα λείψανα του υπαίθριου ιερού που αναφέρουν οι πηγές. Την ίδια άποψη υποστήριξε αργότερα σε εμπεριστατωμένη μελέτη και ο J. Gagé[21]. Τελικά η μελέτη των W. Murray και Φ. Πέτσα συμβάλλει στην κατανόηση ορισμένων στοιχείων του μνημείου, με τα έως τότε ανασκαφικά δεδομένα, και κυρίως των αγκυρόσχημων λαξεύσεων στην πρόσοψη του ποδίου, όπου είχαν στερεωθεί τα ορειχάλκινα έμβολα από τα αιχμαλωτισθέντα πλοία του στόλου του Αντωνίου.

Η αποσπασματική έρευνα στο χώρο και η εγκατάλειψη των οικοδομικών λειψάνων χωρίς στερεωτικές εργασίες, μετά από τις κατά καιρούς ανασκαφές, σε συνδυασμό με

18. Αρχαίες πηγές: Δίων Κάσσιος 51.13· Σουητώνιος, Augustus 18.2, 96.2· Πλούταρχος, Βίοι, Αντώνιος 65.3· Στράβων, 7.76· Ανθολογία Παλατίνα 6.236· Ζωναράς 10.30.

19. Α. Φιλαδελφεύς, ΠΑΕ 1913, σ. 83-112. ΑΕ 1913, σ. 235.

20. Κ. Ρωμαίος, Ειδήσεις εκ της 8ης Αρχαιολογικής περιφερείας κατά τα έτη 1922-25, ΑΔ 9 (1924-25), Παράρτημα, σ. 1-4.

21. J. Gagé, Actiaca, Melanges d'archeologie et d'histoire 53 (1936), σ. 37-100.

τη λεηλασία του οικοδομικού υλικού από τα ιταλικά στρατεύματα κατοχής κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο[22] και τις αυθαίρετες επεμβάσεις των περιοίκων (διάνοιξη αγροτικών δρόμων πάνω από το μνημείο, αμμοληψίες κ.ά.), καθιστούσαν επιτακτική την ανάγκη παρέμβασης στο μνημείο, του οποίου η ανοικοδόμηση σηματοδοτεί ένα από τα μεγαλύτερα γεγονότα του αρχαίου κόσμου. Με πρότασή μας εντάχθηκαν στα πλαίσια του Β΄ ΚΠΣ εργασίες έρευνας, διαμόρφωσης-ανάδειξης του μνημείου, οι οποίες δρομολογήθηκαν το καλοκαίρι του 1995. Το μνημείο συγκροτείται από διάφορα οικοδομήματα διατεταγμένα σε δύο επίπεδα πάνω στον ιερό λόφο του Απόλλωνα και ως σύνολο αποτελούσε ένα είδος υπαίθριου ιερού. Ένα πειόσχημο λιθόκτιστο πόδιο περιθέει και συγκρατεί τις πιέσεις του λόφου από Δ., Ν., και Α. Στη νότια πρόσοψή του, όπου διατηρούνται οι αγκυρόσχημες λαξεύσεις, δημιουργείται ένα άνδηρο, ενώ ένα δεύτερο τεχνητό επίπεδο απλώνεται στην κορυφή του ποδίου. Οι αποσπασματικές ανασκαφικές έρευνες, που πραγματοποιήθηκαν από τις αρχές του αιώνα μέχρι την παραμονή της παρούσας έρευνας, αποκάλυψαν τα εξής τμήματα του μνημείου: ένα στυλοβάτη στωικού οικοδομήματος στο βόρειο τμήμα του άνω ανδήρου, λίγα αρχιτεκτονικά μέλη συμπεριλαμβανομένου ενός κορινθιακού κιονοκράνου και μιας βάσης κίονα, τη νότια όψη του πειόσχημου λιθόκτιστου ποδίου με τις αγκυρόσχημες λαξεύσεις για την υποδοχή των ορειχάλκινων εμβόλων στο κάτω άνδηρο και 26 τεμάχια της αφιερωματικής επιγραφής διασκορπισμένα στην περιοχή του κάτω ανδήρου[23] (Σχέδ. 8).

Οι ανασκαφικές έρευνες κατά το 1995 (Σχέδ. 9) πραγματοποιήθηκαν στους εξής τομείς:

Νότια όψη ποδίου. Η νότια όψη του ποδίου που αποτελούσε και την πρόσοψη του μνημείου, ανεσκαμμένη κατά το μεγαλύτερο μέρος της από τον Φιλαδελφέα, είναι στραμμένη προς την αρχαία πόλη και το στενό του Ακτίου στο βάθος του ορίζοντα. Είναι χτισμένη, όπως και ολόκληρο το πόδιο, από καλά πελεκημένες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους κατά το ισοδομικό σύστημα τοιχοποιίας. Στους κατώτερους δόμους της σώζονται λαξεύματα για την προσάρτηση των χάλκινων εμβόλων του στόλου του Αντωνίου, τα οποία είχαν παραταχθεί σε μια ευθεία κατά μέγεθος από Δ. (μεγαλύτερα) προς Α. (μικρότερα).

Ανατολικός τομέας της πρόσοψης του ποδίου. Στο τμήμα αυτό, που δεν είχε έως τώρα διερευνηθεί, παρουσιάζεται μία εικόνα καταστροφής με κατακρημνισμένους λίθους από την ανωδομή του οικοδομήματος. Για την πραγματοποίηση της ανασκαφικής έρευνας στην περιοχή απαιτήθηκε η σταδιακή αφαίρεση ορισμένων καταπεσμένων λιθοπλίνθων. Η έντονη κατακρήμνιση των λίθων του ποδίου σε αυτή την περιοχή οφείλεται στον ερπυσμό του κροκαλοπαγούς επιφανειακού στρώματος του λόφου πάνω στην υποκείμενη άργιλο, που παρέσυρε και μετατόπισε προς Ν. ολόκληρη την κατασκευή από τη θεμελίωσή της. Στους λίθους που αφαιρέθηκαν συμπεριλαμβάνονται και έξι λιθόπλινθοι με λαξεύσεις υποδοχής εμβόλων· τρεις επιπλέον παρόμοιοι λιθόπλινθοι βρέθηκαν στη θέση τους. Στο τμήμα αυτό αποκαθίσταται μερικώς και η πορεία του ποδίου, η οποία μέχρι σήμερα παρέμενε υποθετική. Νότια της όψης του ποδίου και σε απόσταση 3 μ., οι ανασκαφικές εργασίες αποκάλυψαν τμήμα αναλημματικού τοίχου από opus caementicium. Η πρόσοψή του είναι επιμελημένη με opus quasi reticalatum, ενώ η εσωτερική πλευρά του είναι επιχρισμένη με ασβεστοκονίαμα, προφανώς για στεγανοποίηση. Το πλάτος του φθάνει τα 2,70 και το ύψος του τα 2 μ., ενώ το μήκος του τμήματος που αποκαλύφθηκε υπολογίζεται στα 15,50 μ. περίπου. Ο τοίχος εδράζεται σε υποθεμελίωση, η οποία εξέχει από την πρόσοψή του. Ο ισχυρός αναλημματικός τοίχος παρουσιάζει έντονη κλίση και ρηγματώσεις, οι οποίες οφείλονται σε ισχυρές πιέσεις. Πάνω στον τοίχο, σε μήκος 3 μ. περίπου, εντοπίστηκαν πήλινοι κυλινδρικοί σωλήνες αποχετευτικού αγωγού διαμ. 0,15 μ., με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ.

Σε απόσταση κυμαινόμενη από 0,60 έως 1 μ. από την τοιχοποιία της πρόσοψης του ποδίου, βρέθηκε σε μήκος 8 μ. τοιχάριο από τετράγωνες οπτοπλίνθους που φέρουν στην επιφάνειά τους χιαστή εγχάραξη. Σε επισκευές κα-

22. Σύμφωνα με τις διηγήσεις των κατοίκων της περιοχής τις οποίες μου επιβεβαίωσε ο εργάτης των ανασκαφών Σπ. Κουτσαμοράτογλου, με επίταξη των κατοίκων της κοινότητας Σμυρτούλας (νυν Νικόπολης), τα ιταλικά στρατεύματα κατοχής τεμάχησαν πολλούς από τους δόμους που είχαν αποκαλύψει οι ανασκαφές του Φιλαδελφέα και έκτισαν τρία πυροβολεία στην κορυφή των παρακείμενων υψωμάτων για τον έλεγχο των ακτών του Ιονίου. Σε επίσκεψή μου προ ετών μαζί με τον αρχιφύλακα της Νικόπολης Γ. Νούσια, διαπίστωσα την ύπαρξη των πολυβολείων και την ενσωμάτωση ασβεστολίθων στην τοιχοποιία τους.

23. Βλ. Α. Φιλαδελφεύς, ό.π. (υποσημ. 19). Κ. Ρωμαίος, BCH 46 (1992), σ. 515 και Κ. Ρωμαίος, ό.π. (υποσημ. 20), Α. Φιλαδελφεύς, Les fouilles de Nikopolis, Acropole 2 (1927), σ. 222-29. Gagé, ό.π. (υποσημ. 21)· J.H. Oliver, Octavian's Inscription at Nikopolis, AJPh 90 (1969), σ. 178-182. V. Ehrenberg - A.H.M. Jones (επιμ.) Documents Illustrating the Reigns of Augustus and Tiberius, Oxford 1976², σ. 57. J.M. Carter, A New Fragment of Octavian's Inscription at Nikopolis, ZPE 24, σ. 227-230. M.S. Kos, Inscriptiones Latinae in Graecia repertae. Additamenta ad CIL III, 5 of Epigrafia e antichità, Studi a cura dell'Instituto di Storia Antica del'Università di Bologna, 1979, σ. 69-70.

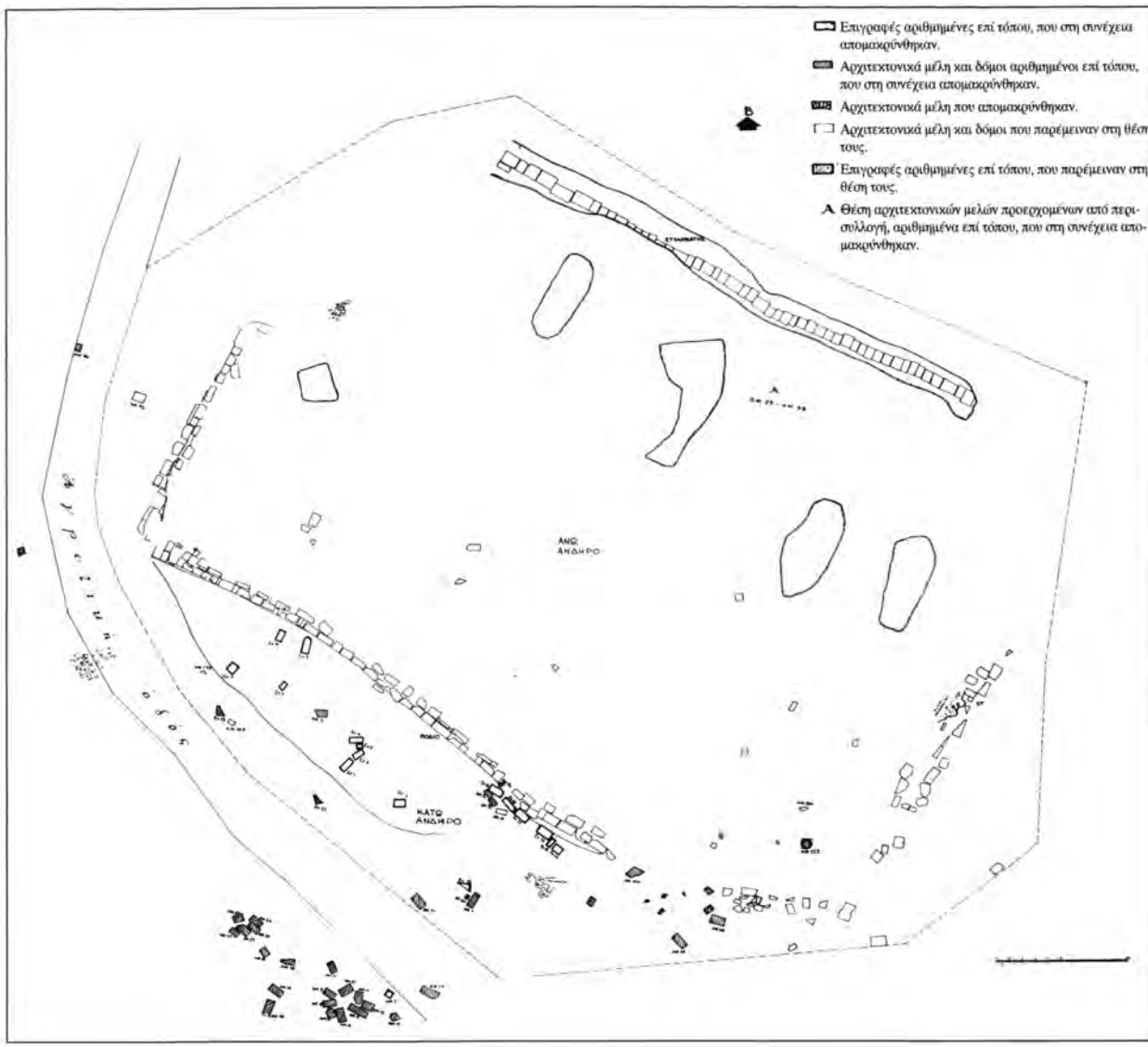

Σχέδ. 8. Νικόπολη. Μνημείο Αυγούστου. Κάτοψη του χώρου πριν τις ανασκαφικές εργασίες.

τά την αρχαιότητα, για τον έλεγχο της κατολίσθησης του εδάφους και τη συγκράτηση των λιθοπλίνθων του ποδίου, θα πρέπει να ανήκει και η χυτή τοιχοποιία που αποκαλύφθηκε πίσω από τις δύο σειρές των λιθοπλίνθων σε αυτή την περιοχή του ποδίου. Η χυτή τοιχοποιία που ορίζεται από σειρές οπτοπλίνθων διατηρεί τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά ίχνη του ξυλοτύπου. Η μεγαλύτερη όμως καταστροφή φαίνεται πως αποτράπηκε, κυρίως χάρη στον αναλημματικό τοίχο.

Δυτικός τομέας της όψης του ποδίου. Στην περιοχή αυτή η τοιχοποιία του ποδίου, η οποία είχε αποκαλυφθεί από τον Φιλαδελφέα έως το ύψος της ευθυντηρίας, βρίσκεται στην καλύτερη κατάσταση διατήρησης. Από το ύψος περίπου της ευθυντηρίας του ποδίου και έμπροσθεν αυτού εντοπίστηκε και αποκαλύφθηκε η άνω επιφάνεια της συνέχειας του αναλημματικού τοίχου, από opus cementicium, σε συνολικό μήκος 11,50 και πλάτος 2,20-2,30 μ. Εντοιχισμένος στην άνω επιφάνεια του τοίχου και με πορεία ΝΔ.-ΒΑ. αποκαλύφθηκε πήλινος αποχετευτικός αγωγός, κατεστραμμένος, όμοιος σε κατασκευή και προσανατολισμό με τον αγωγό που αποκαλύφθηκε στον ανατολικό τομέα.

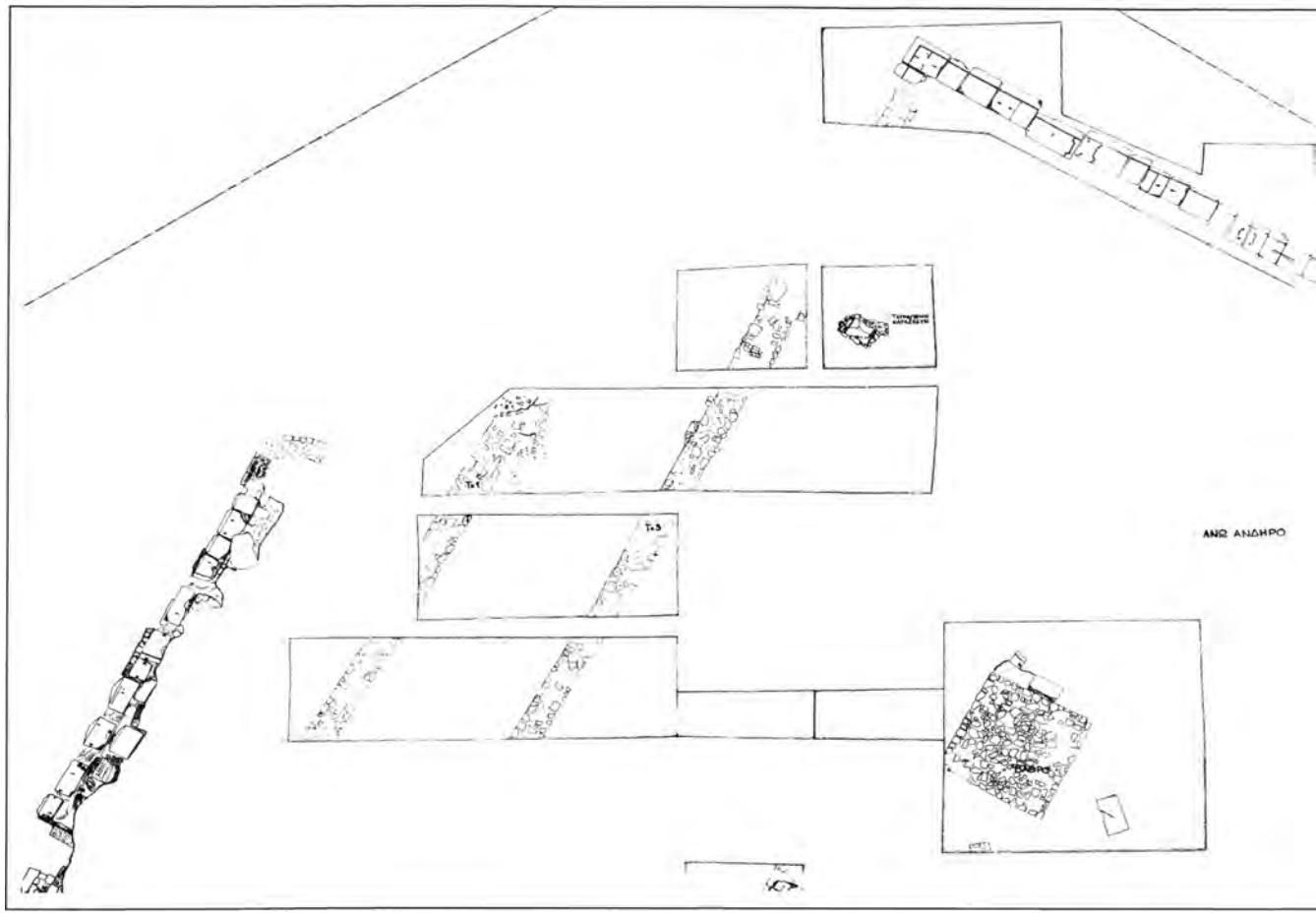

Σχέδ. 9. Νικόπολη. Μνημείο Αυγούστου. Κάτοψη του βόρειου τομέα των ανδήρων.

Από την ανασκαφή σε αυτόν τον τομέα του ποδίου προέκυψαν:

α) Το σύστημα θεμελίωσης του ποδίου: η θεμελίωση του ποδίου συνίσταται από τοιχοποιία opus caementicium (ψαμμιτικοί, ασβεστολιθικοί αργόλιθοι και αρκετή ποσότητα συνδετικού κονιάματος), συνολ. βάθ. 1,20 μ. κάτω από την ευθυντηρία του τοίχου. Η ανεπαρκής αυτή θεμελίωση σε σχέση με το υπερκείμενο βάρος δημιουργεί ερωτηματικά σε σχέση με τη γνωστή ικανότητα των Ρωμαίων στις θεμελιώσεις. Μεταξύ της θεμελίωσης του ποδίου και του αναλημματικού τοίχου μεσολαβεί το καθαρό κιτρινωπό αργιλώδες υπόστρωμα του λόφου.

β) Το σύστημα υποστήριξης των εμβόλων: αποκαλύφθηκαν τέσσερα τοιχάρια, με πορεία παράλληλη με αυτή της πρόσοψης, σε μέση απόσταση από αυτή 0,90 μ., και σε ακριβή αντιστοιχία με τέσσερις λαξεύσεις υποδοχής εμβόλων (αριθ. 4 έως 7)[24]. Είναι κατασκευασμένα από ψαμμολιθικές πλάκες, χωρίς συνδετικό υλικό αλλά απλό πηλόχωμα, έχουν διαστάσεις 0,90×0,90 μ., και βρέθηκαν σε ύψος ενός μόνο δόμου. Σε μία περίπτωση το τοιχάριο αποτελεί υποθεμελίωση υπερκείμενης λιθοπλίνθου με κοίλη λάξευση στη νοτιοανατολική πλευρά του. Αυτά τα τοιχάρια-πεσσίσκοι προφανώς χρησίμευαν για τη στήριξη των ορειχάλκινων εμβόλων. Μετά την αφαίρεση των δοκών σύνδεσης των εμβόλων με το σώμα του πλοίου και την προσαρμογή τους στις αγκυρόσχημες λαξεύσεις των λίθων του ποδίου[25], το τεράστιο βάρος του εξέχοντος τμήματος του εμβόλου πίεζε προς τα άνω τους λίθους. Η μεταφορά των

24. Η αρίθμηση των λαξεύσεων των εμβόλων ακολουθεί την αρίθμηση των W.M. Murray and F. Petsas, Octavian's Campsite Memorial for the Actian War, Transactions of the American Philosophical Society, 79, 4, Philadelphia 1989, σ. 25, εικ. 9.

25. Ό.π., σ. 34.

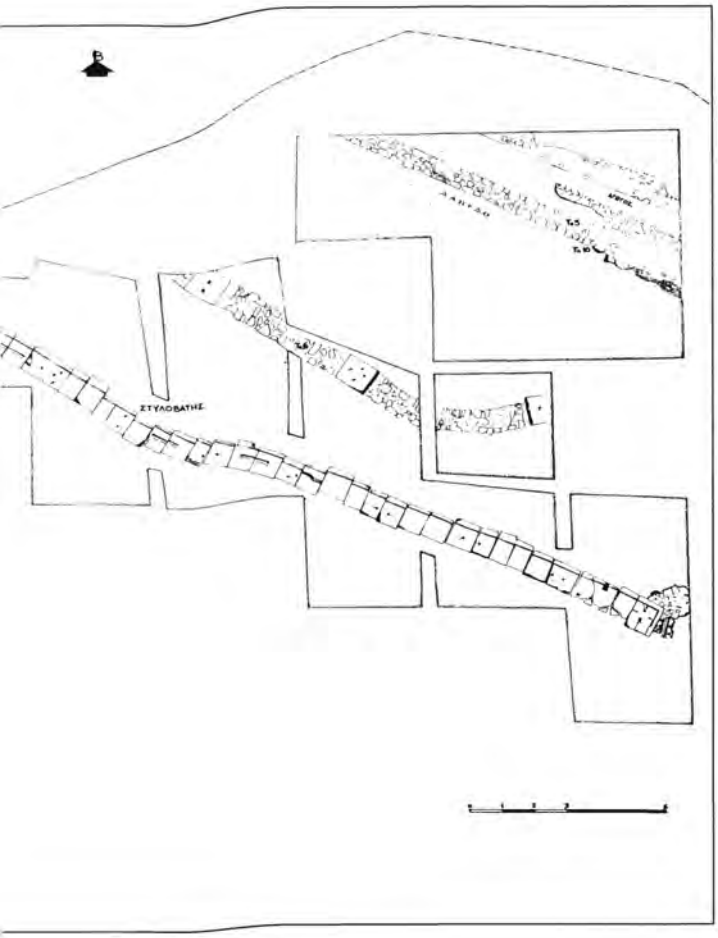

πιέσεων του βάρους των εμβόλων στο έδαφος μεταξύ του τοίχου του ποδίου και του αναλημματικού κρίθηκε αναγκαία με την κατασκευή των τοιχαρίων.

Στο χώρο μεταξύ των τοιχαρίων, και εφαπτόμενες στο πόδιο, αποκαλύφθηκαν κατά χώραν δύο ασβεστολιθικές λιθόπλινθοι, χωρίς θεμελίωση, που φέρουν τόρμο στην πάνω πλευρά τους. Η χρήση τους παραμένει αδιευκρίνιστη. Ίσως να κατέπεσαν από το άνω άνδηρο του μνημείου ή να χρησίμευαν ως βάσεις αναθηματικών στηλών μεταξύ των εμβόλων ή να στήριζαν τα πλευρικά βάρη των εμβόλων.

Δυτικά της νοτιοδυτικής γωνίας του ποδίου και σε απόσταση 4 μ. περίπου από αυτό αποκαλύφθηκε σε χαμηλότερο βάθος η εξωτερική παρειά της συνέχειας του αναλημματικού τοίχου, επενδεδυμένη με opus quasi reticulatum. Το τμήμα αυτό του τοίχου με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. συνδέεται σε αμβλεία γωνία με την κύρια πορεία (παράλληλη με την όψη του ποδίου) του αναλημματικού τοίχου που εντοπίστηκε στον Ανατολικό και Δυτικό Τομέα. Η αποσπασματική αποκάλυψη των λειψάνων δεν επιτρέπει την εξακρίβωση της χρήσης τους. Πιθανότατα πρόκειται για συμπληρωματική κατασκευή ενίσχυσης της απόληξης του αναλημματικού τοίχου, η οποία πιθανώς να χρησίμευε και ως κεκλιμένο επίπεδο πρόσβασης προς το χώρο των εμβόλων.

Και στους δύο τομείς της έρευνας μπροστά από το πόδιο βρέθηκε πλήθος μαρμάρινων θραυσμάτων γλυπτών και αρχιτεκτονικών μελών, θραύσματα κεράμων και λατύπες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν ορισμένα τμήματα λίθινων γλυπτών, όπως απότμημα μορφής ραβδούχου, ανάγλυφο με γυναικεία μορφή (Πίν. 146 α), τμήμα με αιχμή δόρατος, αποτμήματα αναγλύφων που φέρουν πρώρα και έμβολα πλοίων κ.ά. Στα διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη συγκαταλέγονται διάφορα ακροκέραμα, τμήματα σίμης, δύο θραύσματα πώρινου κίονα, απότμημα κορινθιακού κιονοκράνου κ.ά. Ορισμένα θραύσματα κεράμων στέγης είναι ενσφράγιστα όπως:

ΑΚ 94[26]. Θραύσμα κεράμου που σώζει τους χαρακτήρες *ΦΙΛ*...Συμπληρώνεται ως *ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ* με βάση άλλο μεγαλύτερο θραύσμα που αποκαλύφθηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του ποδίου (ΑΚ 306) και που φέρει ακέραιο το σφράγισμα και παρουσιάζει την ίδια τυπολογία γραμμάτων[27]. Η χρονολόγηση με βάση τον τύπο των γραμμάτων εντάσσει τα θραύσματα μετά τον 3ο αι. π.Χ.

ΑΚ 315: Ενσφράγιστο θραύσμα κεράμου που φέρει επίμηκες σφράγισμα (πλ. 0,03 μ.) και σώζει τους χαρακτήρες: *Ι[Ο]ΝΟΣ[ΡΚ]Ο[ΥΚ]* (οι χαρακτήρες που περικλείονται στις αγκύλες είναι σε συμπίλημα). Το συμπίλημα *ΡΚ* με τη συγκεκριμένη μορφή απαντά σε νομίσματα της Κέρκυρας πριν το 48 π.Χ.[28].

Ένα θραύσμα πυρήνα μετώπου ανθεμωτού ακροκεράμου φέρει παράσταση γοργονείου (ΑΚ 250). Όμοιό του (ΑΚ 134) που σώζει ολόκληρο το ανθεμωτό μέτωπο αποκαλύφθηκε στο άνω άνδηρο (Πίν. 146 β).

Τόσο τα μαρμάρινα γλυπτά όσο και τα διάφορα λίθινα και πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη ανήκαν σε διάφορες κατασκευές που κοσμούσαν το άνω άνδηρο του μνημείου, από όπου και κατέπεσαν μπροστά στο πόδιο. Η κεραμική είναι περιορισμένη και συνήθως μη χαρακτηριστική (ελάχιστα καλά χρονολογημένα ελληνικά και ρωμαϊκά όστρα-

26. Ο αριθμός καταγραφής αντιστοιχεί σε ιδιαίτερο αρχείο μελέτης των ευρημάτων από το Μνημείο του Αυγούστου και όχι στο γενικό ΑΜ Νικόπολης.

27. Πρβλ. Agora XXI, σ. 21, πίν. 9.

28. Catalogue of Greek Coins, Thessaly to Aetolia, 151.

κα). Η παρουσία ελληνιστικής κεραμικής στις επιχώσεις έμπροσθεν του αναλημματικού τοίχου του Ανατολικού τομέα οφείλεται πιθανότατα στη μεταφορά χωμάτων από τη γύρω περιοχή κατά τη διάρκεια της αρχικής κατασκευής του μνημείου ή κατά τη διάρκεια μεταγενέστερα επισκευών.

Και από τους δύο τομείς της έρευνας προέρχεται ένα πλήθος αποτμημάτων μολύβδινων συνδέσμων από τη μολυβδοχόηση των λιθοπλίνθων του ποδίου ή άλλων αρχιτεκτονικών μελών.

Σημαντική θεωρείται η αποκάλυψη τριών τμημάτων της αφιερωματικής επιγραφής: το πρώτο βρέθηκε επιφανειακά εκτός χώρου ανασκαφής (τετράγωνο Υ11) και φέρει τους χαρακτήρες: *ΤΙ ΝΕΡ*. Πρόκειται για το τμήμα που είχε εντοπιστεί το 1974, χωρίς όμως να αποκαλυφθεί[29]. Τα δύο νέα τμήματα αποκαλύφθηκαν στη νότια/νοτιοανατολική πλευρά του ποδίου στο σημείο όπου είχε διαπιστωθεί η μεγαλύτερη καταστροφή της τοιχοποιίας. Το ένα φέρει τους χαρακτήρες: *ΙΜ-Ρ[Ι]* και το άλλο τους *V[S]*.

Σε απόσταση περίπου 30 μ. νοτιοανατολικά του Νοτιοανατολικού Τομέα ανασκαφής της πρόσοψης του ποδίου, στα πρανή του λόφου, βρέθηκε επιφανειακά ασβεστολιθικό κορινθιακό κιονόκρανο, παρόμοιο με αυτό που είχε βρει ο Α. Φιλαδελφεύς στο δυτικό τμήμα της πρόσοψης.

Άνω Άνδηρο. Το άνω άνδηρο του μνημείου καταλαμβάνει μία έκταση 60×55 μ. περίπου και περικλείεται από τις τρεις πλευρές (νότια, ανατολική, δυτική) από τον τοίχο του ποδίου, ενώ προς Β. ορίζεται από το στυλοβάτη στωικού οικοδομήματος που εντοπίστηκε το 1974. Το βόρειο τμήμα του ανδήρου είναι σχεδόν επίπεδο, ενώ το νότιο τμήμα παρουσιάζει κλίση προς Ν. από τις κατολισθήσεις των εδαφών που επιτάχυναν τα όμβρια ύδατα, μετά την κατακρήμνιση της ισχυρής ανωδομής της πρόσοψης του ποδίου που συγκρατούσε τις ωθήσεις των εδαφών.

Βόρειος Τομέας ανδήρου-περιοχή στυλοβάτη: αφαιρέθηκαν οι επιχώσεις που στο μεταξύ είχαν συσσωρευτεί και αποκαλύφθηκε σε όλο το μήκος του ο στυλοβάτης, ο οποίος είχε εντοπιστεί το 1974[30] στο βόρειο τμήμα του ανδήρου (Πίν. 145 στ). Στην περιοχή αυτή ήλθαν στο φως τα εξής αρχιτεκτονικά λείψανα:

Στο ανατολικό και δυτικό πέρας του στυλοβάτη εντοπίστηκαν τμήματα τοίχων (Τχ2 και Τχ3), πλ. 0,80-0,90 μ. Στα δύο ακρότατα όρια του στυλοβάτη βρέθηκαν δύο κατασκευές από οπτοπλίνθους και σκληρό κονίαμα σε μη επιμελημένη κατασκευή, οι οποίες πιθανώς αποτελούσαν τη βάση πεσσών ή κιόνων.

Βόρεια του στυλοβάτη και σε παράλληλη διάταξη με αυτόν βρέθηκε τοίχος (Τχ6) σε μήκος 12,50 μ. Ο τοίχος σε μεγάλο τμήμα του παρουσιάζει έντονη ημικυκλική μετατόπιση προς Ν., που οφείλεται ασφαλώς στη δυναμική μετακίνηση του υπεδάφους. Πάνω στην τοιχοποιία βρέθηκαν τρεις λιθόπλινθοι με τόρμους και σημείες στην άνω επιφάνειά τους (οι αξονικές μεταξύ τους αποστάσεις είναι 5,60 και 5,80 μ. από Δ. προς Α. και οι διαστάσεις τους 1,10×0,90×0,45 μ. περίπου). Πρόκειται ασφαλώς για το στυλοβάτη εσωτερικής κιονοστοιχίας της στοάς, διότι ακόμη βορειότερα εντοπίστηκε ο τοιχοβάτης της (Τχ5). Είναι κατασκευασμένος από πωρόλιθους, σώζεται σε μέγιστο ύψος 1 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 9,60 (βόρεια παρειά) και 11,70 μ. (νότια παρειά) και έχει πλάτος 0,60 μ. περίπου. Ο Τχ5 έχει υποστεί κατακρήμνιση στο νοτιοανατολικό τμήμα του και εδράζεται πάνω σε άλλο τοίχο (Τχ10) κατασκευασμένο από ψαμμιτικούς αργόλιθους ανοιχτοκάστανου χρώματος, ορατού μήκ. 12,50 μ. και ορατού μέγ. πλ. 1,05 μ. Η κατασκευή του τοίχου πείθει για τη χρήση των ψαμμιτικών αργολίθων στις θεμελιώσεις και επιβεβαιώνει την ερμηνεία και των υπόλοιπων όμοιων κατασκευών που αποκαλύφθηκαν σε όλη την έκταση του μνημείου. Επί του Τχ10 αποκαλύφθηκε τμήμα στρώματος καταστροφής που πιθανότατα προέρχεται από τη στέγη της στοάς.

Εξωτερικά του τοιχοβάτη και παράλληλα με αυτόν εντοπίστηκε σε μήκος 6,50 μ. αγωγός από οπτοπλίνθους και κεραμίδες στέγης με εσωτερική επάλειψη από υδραυλικό κονίαμα. Δεν είναι βέβαιο, εάν η κατασκευή του αποσκοπούσε στην απορροή των υδάτων που συσσωρεύονταν από τη στέγη του κτιρίου ή εάν πρόκειται για σύστημα μεταφοράς ύδατος από τα γειτονικά υψώματα για τις εγκαταστάσεις του μνημείου.

Από την περιοχή της στοάς μεταξύ των άλλων κινητών ευρημάτων προέρχεται και ένας αξιόλογος αριθμός ενσφράγιστων κεράμων στέγης με ελληνικούς χαρακτήρες.

ΑΚ 297[31] (Πίν. 146 γ): Θραύσμα ενσφράγιστης κεράμου με την επιγραφή: *ΝΙΚΟΒΟΥΛΟΥ*. Από τον τύπο των χαρακτήρων χρονολογείται στην ελληνιστική και πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο.

29. Φ. Πέτσας, Ανασκαφή Ρωμαϊκής Νικοπόλεως, ΠΑΕ 1974, σ. 80, πίν. 61β.

30. Murray-Petsas, ό.π. (υποσημ. 24), σ. 19-23.

31. Βλ. ό.π. (υποσημ. 7), σχετικά με τον αριθμό καταγραφής του ευρήματος.

ΑΚ 295: Θραύσμα ενσφράγιστης κεράμου, διακρίνεται η επιγραφή: *ΝΙΚΗΦΙ* (ανεστραμμένο το Ν). Χρονολόγηση από τον τύπο των χαρακτήρων στο 2ο-3ο αι. π.Χ.

ΑΚ 279: Θραύσμα ενεπίγραφης κεράμου, διακρίνεται η επιγραφή *..]ΚΟΜΑΧ[...* Πιθανώς συμπληρώνεται *[ΝΙ]-ΚΟΜΑΧ[ΟΥ]*. Χρονολόγηση με βάση την τυπολογία των χαρακτήρων στην ελληνιστική και πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο.

ΑΚ 280: Θραύσμα ενεπίγραφης κεράμου, διακρίνονται οι χαρακτήρες *...]ΚΟC* (το Κ ανεστραμμένο).

ΑΚ 272: Δύο θραύσματα ενεπίγραφων κεράμων που σώζουν τμήματα των επιγραφών: *...ΛΘ]ΙΟΥ* και *...ΡΟΚΙ...* (με ανεστραμμένους τους χαρακτήρες).

ΑΚ 245: Θραύσμα ενεπίγραφης κεράμου, διακρίνονται οι χαρακτήρες *...]ΗΦΟΡΟΥ*.

ΑΚ 244 (Πίν. 146 δ): Θραύσμα ενεπίγραφης κεράμου. Σώζεται ακέραιο το όνομα *ΣΩΤΗΡΙΧΟΥ*. Το όνομα είναι ιδιαίτερα γνωστό από επιγραφές σε όλο τον ελλαδικό χώρο κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο. Στη γειτονική Κασσώπη συναντούσε σε μερικά ερυθροβαφή πινάκια την υπογραφή *Σωτηρίχου*[32], η οποία είναι γνωστή και από λαβές ενσφράγιστων αμφορέων. Το όνομα, επίσης δεν είναι άγνωστο στην ηπειρωτική προσωπογραφία[33].

Κατά μήκος του στυλοβάτη βρέθηκαν λίγα θραύσματα χαρακτηριστικών χρηστικών αγγείων. Πρόκειται για άβαφα, άωτα αγγεία, με ωοειδές σώμα που φέρουν εσωτερικά και εξωτερικά αβαθείς τροχήλατες αυλακώσεις, και έξω νεύον καμπύλο χείλος. Στην περιοχή της βάσης εμφανίζεται διαμπερής οπή, που σχεδόν καταλαμβάνει όλη την επιφάνεια έδρασης του αγγείου. Αυτά τα μικρού σχετικά μεγέθους αγγεία (ύψος 0,12-0,14, διάμετρος χείλους 0,10-0,11, διάμετρος βάσης 0,07-0,08, διάμετρος οπής βάσης 0,05 μ. περίπου) χρησίμευαν για τη μεταφορά και φύτευση φυτών, όπως επιβεβαιώθηκε και από τις έρευνες πέριξ του Ηφαιστείου στην Αγορά των Αθηνών[34]. Ο εντοπισμός θραυσμάτων παρόμοιων αγγείων και σε άλλα σημεία του άνω ανδήρου επιτρέπει το συμπέρασμα πως στο υπαίθριο ιερό υπήρχε ένα οργανωμένο άλσος.

Τομέας Δυτικού τμήματος άνω ανδήρου: Αποκαλύφθηκαν δύο παράλληλοι μεταξύ τους τοίχοι (Τχ1 και Τχ3) με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Ο ανατολικός από αυτούς (Τχ3) αποτελεί τη συνέχιση τμήματος τοίχου που βρέθηκε στη δυτική απόληξη του εξωτερικού στυλοβάτη της στοάς, ενώ η νοητή επέκταση του δυτικού τοίχου (Τχ1) θα πρέπει να τέμνει κάθετα τον εσωτερικό στυλοβάτη της στοάς. Ο Τχ1 έχει μερικώς μετατοπιστεί προς Δ. Οι τοίχοι Τχ1 και Τχ3 έχουν πλάτος 0,90 μ. και έχουν χτιστεί με ψαμμιτικούς αργόλιθους, πολύ εύθρυπτους, ανοιχτοκάστανου ή κιτρινοκάστανου χρώματος χωρίς ασβεστοκονίαμα για συνδετικό υλικο αλλά απλό πηλόχωμα. Απέχουν μεταξύ τους 5,2 μ. Η ποιότητα του δομικού υλικού, όσο και η απουσία δαπέδων χρήσης στις επιχώσεις εκατέρωθεν των τοίχων, μαρτυρούν ότι πρόκειται για θεμελιώσεις. Ο Τχ3 αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 18 μ. περίπου, ενώ ο Τχ1 σε μήκος 14 μ. περίπου και βάθος 3,30 μ. χωρίς να εντοπιστεί το πέρας της θεμελίωσής του.

Ανατολικό τμήμα ανδήρου: αποκαλύφθηκαν δύο παράλληλοι μεταξύ τους τοίχοι (Τχ8 και Τχ9) που βρίσκονται μεταξύ τους σε μέση απόσταση 4,65 μ. Έχουν κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. και είναι παράλληλοι με τον Τχ1 και Τχ3. Ο Τχ9 στη νοητή προέκτασή του προς ΒΑ. συναντά τον Τχ2 ο οποίος εφάπτεται με το ανατολικό πέρας του στυλοβάτη. Αντίστοιχα, ο Τχ8 στη νοητή προέκτασή του προς ΒΑ. ίσως να ενώνεται με τον τοίχο στα βόρεια και παράλληλα του στυλοβάτη. Οι Τχ8 και Τχ9 έχουν πλάτος 0,85 μ. και είναι ίδιας κατασκευής με τους Τχ1 και Τχ3, με τη διαφορά ότι στον Τχ9 βρέθηκαν τόσο ασβεστολιθικοί αργόλιθοι όσο και τμήματα αρχιτεκτονικών μελών σε β΄ χρήση. Και σε αυτή την περίπτωση πρόκειται για θεμελιώσεις.

Νοτιοδυτικό τμήμα ανδήρου: α) Λιθόκτιστη κατασκευή Α. Αποκαλύφθηκε τμήμα της βορειοδυτικής παρειάς λιθόκτιστης κατασκευής (πλ. 2,50 και σωζ. ύψ. 0,80 μ.). Πρόκειται για τοιχοποιία από ανοιχτοκάστανους ψαμμιτικούς αργόλιθους με λαξευμένη όψη, συνδεδεμένους με πηλόχωμα. Προς το εσωτερικό της παρειάς αποκαλύφθηκαν αργόλιθοι από το ίδιο υλικό, οι οποίοι έχουν τη μορφή σωρού (γεμίσματος) με λίγο χώμα ανάμεσά τους. Η ανασκαφή της κατασκευής, που ονομάστηκε συμβατικά Τχ11, δεν ολοκληρώθηκε. β) Αγωγός. Σε απόσταση 5 μ. περίπου στα βορειοδυτικά του ποδίου και παράλληλα προς την πορεία του αποκαλύφθηκε κτιστός αγωγός ορθογώνιας διατομής, πλ. 0,45 και βάθ. 0,31 μ. Ο αγωγός κατασκευασμένος από χυτή τοιχοποιία φέρει κάθετες παρειές επενδεδυμένες με opus testaceum και πυθμένα επιστρωμένο με θραύσματα κεράμων στέγης. Είναι παρόμοιος κατασκευαστικά και παράλληλος με τον αγωγό που αποκαλύφθηκε στα βόρεια του τοιχοβάτη της στοάς στο βόρειο άκρο του ανδήρου.

Υποθεμελίωση βάθρου: Σε απόσταση 14 μ. περίπου στα νοτιοδυτικά του στυλοβάτη της στοάς προς το κεντρικό τμήμα του ανδήρου βρέθηκε τετράγωνη κατασκευή

32. K. Gravani, Keramik von Kassope, σ. 129, πίν. 133, 3 και σ. 219, σημ. 241.

33. P. Cabanes, Les inscriptions du théâtre du Bouthrotos, Actes du colloque 1972 sur l'esclavage, Besançon-Paris 1974, σ. 149, 152, 183.

34. Wil. F. Jashemski, Ancient Roman Gardens, The Campanian Peristyle Garden, πίν. XXIII.

από κιτρινοκάστανες ψαμμολιθικές εύθρυπτες πλάκες (Πίν. 146 ε). Οι διαστάσεις της είναι 3,60×3,60 μ. και σε αυτήν τη φάση αποκαλύφθηκε σε ύψος 0,81 μ. Σε πλάτος 0,60 μ., τμήμα της βόρειας πλευράς της, η οποία είναι παράλληλη με την κατεύθυνση του στυλοβάτη της στοάς, αποκαλύφθηκε χαμηλότερα, έτσι ώστε να σχηματίζεται ένα είδος βαθμίδας με μία ασβεστολιθική λιθόπλινθο κατά χώραν (διαστάσεις λιθοπλίνθου 1,25×0,47×0,30 μ.). Η τετράγωνη κατασκευή αποτελεί την υποθεμελίωση ενός βάθρου, στο οποίο κατά πάσα πιθανότητα στηριζόταν κάποιο άγαλμα.

Τετράγωνη κατασκευή: Σε απόσταση 2 μ. περίπου στα νοτιοανατολικά του Τχ3 και 7 μ. περίπου στα νοτιοδυτικά του στυλοβάτη αποκαλύφθηκε μικρή τετραγωνική κατασκευή από οπτοπλίνθους (διαστάσεις 0,90×0,60 μ.), με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. Οι παρειές της κατασκευής είναι χτισμένες με τρεις έως πέντε σειρές οπτοπλίνθων και ο πυθμένας της είναι στρωμένος με μία λίθινη πλάκα. Το εσωτερικό της κατασκευής δεν έδωσε ευρήματα.

Ο κύριος όγκος των ευρημάτων στην περιοχή του ανδήρου συνίσταται από διάσπαρτα δομικά υλικά από την ανωδομή των κτιρίων που θεμελιώνουν οι αποκαλυφθέντες τοίχοι (θραύσματα κονιαμάτων, διάσπαρτοι ψαμμιτικοί και ασβεστολιθικοί αργόλιθοι, θραύσματα κεράμων στέγης και τμήματα αρχιτεκτονικών γλυπτών και ανάγλυφων παραστάσεων). Η αποσπασματικότητά τους, και σε αυτή την περίπτωση δεν επιτρέπει την εξακρίβωση της προέλευσής τους. Και εδώ παρατηρείται μικρή ποσότητα κεραμικής, κυρίως χρηστικών αγγείων, που χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική και πρώιμη ρωμαϊκή εποχή.

Ερευνητικό πρόγραμμα «Κλεοπάτρα»: αυτοματοποιημένο σύστημα τεκμηρίωσης αρχαιολογικού χώρου Νικόπολης

Συνεχίστηκαν οι εργασίες του ερευνητικού προγράμματος «Κλεοπάτρα», το οποίο χρηματοδοτείται από το ΥΠΠΟ και αποσκοπεί στην ηλεκτρονική τεκμηρίωση των αρχιτεκτονικών λειψάνων, των κινητών ευρημάτων, των τοπογραφικών δεδομένων και των δεδομένων της διοικητικής αλληλογραφίας για τον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο της Νικόπολης. Το έκτακτο επιστημονικό προσωπικό ασχολήθηκε κυρίως με την ενημέρωση του ηλεκτρονικού αρχείου του Προγράμματος, με την εισαγωγή στοιχείων στις καρτέλες μνημείων, στις καρτέλες κινητών ευρημάτων και στις καρτέλες αγροτεμαχίων. Τον Απρίλιο του 1995 η Εφορεία κατέθεσε στη Διεύθυνση Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟ υπόμνημα 72 σελίδων, συνοδευόμενο με σχετικά τοπογραφικά διαγράμματα και τα αποτελέσματα του Ερευνητικού Προγράμματος έως εκείνη τη στιγμή, προκειμένου να ενημερωθεί το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο και να γνωμοδοτήσει σχετικά με το καθεστώς των Ζωνών Προστασίας του αρχαιολογικού χώρου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ

Παλαιός οικισμός Καστροσυκιάς

Κατά τη διάνοιξη κοινοτικής οδού νοτιοανατολικά του παλαιού οικισμού Καστροσυκιάς εντοπίστηκε αρχαίος τάφος. Κατά τη σύντομη σωστική ανασκαφή που ακολούθησε διαπιστώθηκε ότι ο τάφος ανήκε στην κατηγορία των κιβωτιόσχημων. Ήταν κατασκευασμένος από τέσσερις όρθιες μονολιθικές πλάκες από πωρόλιθο, ύψ. 0,75, πλ. 0,69-0,70 και μήκ. 1,75 μ. Από το ίδιο υλικό ήταν κατασκευασμένες και οι τρεις καλυπτήριες, οι οποίες είχαν διαστάσεις 0,76×1,09×1,20 μ. και 0,75×1,10 μ. αντίστοιχα. Το πάχος τους κυμαινόταν από 0,28 έως 0,31 μ.

Ο νεκρός βρέθηκε σε ύπτια θέση με το κεφάλι στραμμένο προς τα δεξιά και τα χέρια διπλωμένα στο στέρνο. Ο σκελετός είχε ύψος 1,70 μ. και διατηρούνταν σε καλή κατάσταση. Ανάμεσα στα οστάρια των δακτύλων του ενός χεριού βρέθηκε χάλκινο δαχτυλίδι με ελλειψοειδή σφενδόνη, η οποία έφερε έγγλυφη παράσταση ανδρικής μορφής με πέτασο και χλαμύδα, πιθανότατα Ερμή (AMI8157).

Επίσης βρέθηκαν δύο χάλκινα νομίσματα. Από αυτά, το ένα (AMI 8155) είναι πολύ φθαρμένο και δεν σώζει παράσταση. Το δεύτερο (AMI 8156) είναι νόμισμα του Κοινού των Κασσωπαίων και χρονολογείται πριν τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Κρυοπηγή

Θέση Λακκοπούλες

Στην κτηματική περιφέρεια κοινότητας Κρυοπηγής, στη θέση Λακκοπούλες εντοπίστηκε με υπόδειξη κατοίκου της περιοχής αρχαίος τάφος. Η περιοχή βρίσκεται βόρεια του αρχαιολογικού χώρου Κασσώπης, πίσω από τον ορεινό όγκο του Ανεμόμυλου. Ο τάφος εντοπίστηκε πάνω σε ένα υπερυψωμένο πλάτωμα στη νότια πλευρά του δρόμου που οδηγεί προς την κοινότητα Κρυοπηγής.

Ο τάφος βρέθηκε συλημένος. Ήταν κιβωτιόσχημος και είχε προσανατολισμό Α.-Δ. Ήταν κατασκευασμένος από τέσσερις όρθιες, μονολιθικές πλάκες από γκρίζο ασβεστόλιθο, ύψ. 0,88, πλ. 0,72, πάχ. 0,10-0,12 και μήκ. 1,95 μ. Οι τρεις καλυπτήριες με διαστάσεις 0,69×1,20, 0,67×1,20 και 0,76×1,30 μ. ήταν κατασκευασμένες από το ίδιο υλικό. Το πάχος τους κυμαινόταν από 0,28 έως 0,38 μ.

Βόρεια του τάφου εντοπίστηκε τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τοίχος που πιθανότατα ανήκε σε περίβολο είχε μήκος 6 μ. και αποτελούνταν από δύο δόμους, εκ των οποίων μόνο ο ένας ήταν ορατός.

ΙΟΥΛΙΑ ΚΑΤΣΑΔΗΜΑ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κεράσοβο

Ο Στέφανος Φωτιάδης, κάτοικος κοινότητας Κερασόβου, παρέδωσε τμήμα πήλινου υποκαύστου ρωμαϊκών λουτρών, που περισυνέλεξε πλησίον του ναού της Αγίας Παρασκευής.

Νέα Μουσιωτίτσα

Θέση Παλαιόχανο

Ο Βασίλειος Νότης, κάτοικος Νέας Μουσιωτίτσας, παρέδωσε αρχαία αντικείμενα που περισυνέλεξε από αγρό ιδιοκτησίας του στη θέση Παλαιόχανο, κατά την διάρκεια βαθιάς άροσης. Σε αυτά περιλαμβάνονται ένας χάλκινος κάδος (ΑΜΙ 8266), δύο χάλκινες φιάλες ελλιπείς στο κάτω μέρος τους (ΑΜΙ 8267, 8268), μία χάλκινη χυτή βάση αγγείου (ΑΜΙ 8269), μία σιδερένια αιχμή δόρατος[35] (ΑΜΙ 8270), ένα σιδερένιο μαχαιροειδές ξίφος[36] (ΑΜΙ 8271) και θραύσματα ενός πήλινου αμφορέα με γραπτή διακόσμηση (ΑΜΙ 8272). Επειδή τα αντικείμενα πρόδιδαν ταφική προέλευση, η Εφορεία διεξήγαγε μικρής κλίμακας ανασκαφική έρευνα στο σημείο που βρέθηκαν μετά από την υπόδειξη του ιδιοκτήτη. Κατά την έρευνα διαπιστώθηκε η ύπαρξη κιβωτιόσχημου τάφου από ασβεστολιθικές πλάκες.

ΑΓΓΕΛΙΚΑ ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ

Περιοχή Γραμμενοχωρίων-Πετράλωνα

Στην περιοχή κοινότητας Πετραλώνων και στη διάρκεια επιφανειακής έρευνας σε περιοχή λατομείου, το οποίο υπολειτουργεί με παλαιά άδεια, εντοπίστηκαν παλαιολιθικά τέχνεργα.

Τα τέχνεργα είναι συσχετισμένα με καστανέρυθρες αργιλικές χονδρόκοκκες αποθέσεις μικρού πάχους, οι οποίες υπέρκεινται ασβεστολιθικών στρώσεων. Στην περιοχή υπάρχει επίσης και άφθονος πυριτόλιθος σε πρωτογενή απόθεση, μέσα στον ασβεστόλιθο, από τον οποίο εξάγονται κατά καιρούς οικοδομικά υλικά.

Πρόκειται για 50 τέχνεργα από διάφορες ποικιλίες πυριτόλιθου. Το σύνολο αποτελείται στην πλειονότητά του από φολίδες. Στα τέχνεργα περιλαμβάνονται μικρά τυπικά μέσης παλαιολιθικής τεχνοτροπίας και μερικοί πρωτοπυρήνες, αλλά οι υπόλοιπες φολίδες είναι απροσδιόριστης περιόδου.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΑΔΑΜ

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Κυανή Ακτή

Ο Τρύφων Παππάς, αρχιφύλακας του τμήματος ασφαλείας Πρέβεζας, παρέδωσε μία πρόχου με εφυάλωση βυζαντινών χρόνων και έναν αμφορέα ρωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων, που καλύπτονταν από πυκνή θαλάσσια βλάστηση. Τα αγγεία βρέθηκαν στην παραλία της Κυανής Ακτής.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Βασιλική

Θέση Φάρος Δουκάτου

Ο Αριστοτέλης Κολυβάς, κάτοικος της κοινότητας Βασιλικής, παρέδωσε έναν οξυπύθμενο αμφορέα, τον οποίο ανέσυρε με τα δίχτυα του από τη θαλάσσια περιοχή Φάρο Δουκάτου.

ΑΓΓΕΛΙΚΑ ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ

ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ-ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Κοινότητα Καρυωτών

Οικόπεδο Σπυρ. Θειακού

Μετά από παράνομη διάνοιξη βόθρου και καταστροφή

35. Ανήκει στον τύπο J2 ανάλογων αιχμών από τη Βίτσα Ζαγορίου, που χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ. Βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, Βίτσα. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κώμης, Αθήνα 1986, σ. 303, αριθ. 5188/Τ166.

36. Παρόμοια ξίφη έχουν βρεθεί στις ανασκαφές των νεκροταφείων της Βίτσας και χρονολογούνται στο α΄ μισό του 8ου αι. π.Χ. Βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, ό.π., σ. 295, αριθ. 318/Τ146.

αρχαίου τοίχου από τον ιδιοκτήτη του οικοπέδου πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού και σχετιαστικής τεκμηρίωσης των αρχιτεκτονικών λειψάνων εντός του οικοπέδου.

Νοτιοανατολικός τοίχος. Πρόκειται για τοίχο που διατρέχει ολόκληρη τη νοτιοανατολική πλευρά του οικοπέδου σε μήκος περίπου 40 μ., ενώ ταυτόχρονα αποτελεί και το τοπογραφικό όριο του οικοπέδου με τα παρακείμενα. Έχει προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ. και η πορεία του κατευθύνεται προς την ακτογραμμή. Ο τοίχος είναι κατασκευασμένος από μεγάλες λαξευμένες λιθοπλίνθους (μέσες διαστάσεις 0,90×0,60×0,40 μ.), οι οποίοι εδράζονται σε ευθυντηρία η οποία εξέχει από το πρόσωπο του τοίχου κατά 0,20 μ. Σε ορισμένα σημεία ο τοίχος διατηρείται στο ύψος των δύο δόμων, ενώ σε άλλα η ανωδομή του αποτελείται από σύγχρονη αργολοιθοδομή. Σε ορισμένα σημεία κατά μήκος του τοίχου παρατηρήθηκαν άτακτα διεσπαρμένες λιθόπλινθοι.

Βορειοδυτικός τοίχος. Παράλληλα με τον προηγούμενο τοίχο και σε απόσταση περίπου 80 μ. εντοπίστηκε σε μήκος 30 μ. δεύτερος τοίχος, με προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ., του οποίου η πορεία κατευθύνεται προς την ακτογραμμή. Αποτελείται από μεγάλους ημιλαξευμένους αργούς λίθους και σώζεται στο ύψος ενός δόμου. Κατά τη διενέργεια δοκιμαστικής τομής στη βορειοδυτική παρειά του τοίχου αποκαλύφθηκε η υποθεμελίωσή του, η οποία αποτελείται από μικρούς ακανόνιστους αργούς λίθους.

Στο κεντρικό σημείο του οικοπέδου και ανατολικά της σύγχρονης οικοδομής εμφανίζεται σωρός λιθοπλίνθων που προφανώς προέρχονται από τους παραπάνω τοίχους. Μετά τον καθαρισμό της σωρού από τη βλάστηση διαπιστώθηκε η ύπαρξη αύλακας, τα όρια της οποίας ορίζονται από κανονικά λαξευμένους λίθους. Η πορεία της είναι κάθετη προς τους δύο προαναφερθέντες τοίχους και κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για νεότερη κατασκευή.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών περισυνελέγησαν όστρακα μελαμβαφούς κεραμικής ύστερων κλασικών χρόνων, βάσεις και λαβές αμφορέων (η μία ενσφράγιστη), καθώς και θραύσματα κεράμων στέγης από την περιοχή του νοτιοανατολικού τοίχου. Επίσης, από όλη την έκταση του οικοπέδου περισυνελέγησαν τέχνεργα από πυριτόλιθο κατά πάσα πιθανότητα μέσης παλαιολιθικής εποχής.

Το μέγεθος και η κατασκευή των αρχιτεκτονικών λειψάνων στο παραπάνω οικόπεδο μαρτυρούν πως πρόκειται για σημαντικές κατασκευές, οι οποίες πιθανώς σχετίζονται με εγκαταστάσεις σχετικές με ναυτικές εμπορικές δραστηριότητες. Το οικόπεδο βρίσκεται σε μικρή σχετικά απόσταση από τη σημερινή ακτογραμμή. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί πως στη στρωματογραφία του βόθρου που ανοίχτηκε χωρίς την άδεια της Υπηρεσίας, περίπου στο κέντρο του οικοπέδου, παρατηρήθηκε στρώμα από χαλίκια και ωχροκίτρινη άμμο, που ίσως να σχετίζεται με θαλάσσιο πυθμένα.

ΑΓΓΕΛΙΚΑ ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ

8η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ.τ.Συντ. Η 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου.

Η΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η Η΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων πραγματοποίησε το 1995 τις παρακάτω εργασίες:

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Καταγραφή. Συνεχίστηκε η καταγραφή[1] και αποδελτίωση των αρχαίων από τις ανασκαφές της Εφορείας. Στους καταλόγους ευρημάτων του Μουσείου Κέρκυρας καταγράφηκαν 313 πήλινα, 60 χάλκινα, 8 σιδερένια, 4 οστέινα, 7 γυάλινα, 9 λίθινα, 4 μολύβδινα αντικείμενα και 800 νομίσματα από τις ανασκαφές των οικοπέδων Μαζαράκη, Μικάλεφ, Σάββα, Πουλή, Τσιριγγάκη, Παπούλη και Κοκοτού. Στους καταλόγους ευρημάτων της Θεσπρωτίας καταγράφηκαν 205 πήλινα αντικείμενα, 300 νομίσματα και 120 σφραγίσματα από τις ανασκαφές στη Γιτάνη, Αυλότοπο, Λαδοχώρι, Πύργο, Νεοχώρι, Δυμόκαστρο, Καρτέρι και Μασκληνίτσα.

Συντήρηση. Στο εργαστήριο συντήρησης συντηρήθηκαν[2] 476 πήλινα, 300 νομίσματα 70 γυάλινα και 7 λίθινα αντικείμενα.

Φωτογραφικό αρχείο. Το φωτογραφικό αρχείο εμπλουτίστηκε με 3553 φωτογραφίες των ευρημάτων και των ανασκαφικών δραστηριοτήτων της χρονιάς.

Τεχνικό Τμήμα. Στο σχεδιαστήριο εκπονήθηκαν[3] τα σχέδια από τις ανασκαφές των οικοπέδων Βουτσελά, Παπούλη, Ρίγγα, Τζήλιου στην Κέρκυρα και τις ανασκαφής σε χώρους της Θεσπρωτίας, όπως η Γιτάνη, το Νεοχώρι, η Λίστα, το Λαδοχώρι. Επίσης σχεδιάστηκαν τα ευρήματα από τις ανασκαφές στα οικόπεδα Δάλλα-Σκούρτη, Παμφίλη, Ζωχιού και Ντρίτσου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Παλαιόπολη

Συνεχίστηκε για έβδομη χρονιά η συστηματική ανασκαφή που γίνεται από την υπογράφουσα σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο της Louvain la Neuve Βελγίου υπό τον Καθηγητή Tony Hackens και συνεργάτες αρχαιολόγους του Brown University με επικεφαλής τον Καθηγητή R. Winkens, στα απαλλοτριωμένα οικόπεδα Κοκοτού, Κασφίκη, Κατέχη.

Οικόπεδο Κοκοτού

Συνεχίστηκε η προς Β. ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Κοκοτού, αφού αφαιρέθηκε στρώμα καστανού χώματος το οποίο περιείχε όστρακα υστερορωμαϊκής και ελληνιστικής εποχής και νομίσματα. Στα βορειοδυτικά του ισχυρού τοίχου ΤΔ, σε βάθος από 2,93 έως 3,41 μ. αποκαλύφθηκε ένα νέο τμήμα του λίθινου πλακόστρωτου της αρχαίας αγοράς, αποτελούμενο από ανισομεγέθεις πλάκες, λειασμένες στην επιφάνειά τους από τη χρήση, συνολ. διαστ. 3×16 μ.

Επίσης αποκαλύφθηκε πάνω στο πλακόστρωτο της αγοράς: α) Σε βάθος 2,34 μ. η προς Α. συνέχεια του τοίχου ΤΑ που έχει συνολικό μήκος 13,40, πλάτος 1,05-1,20, ύψος 0,50 μ. και κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ. Ο τοίχος είναι κατασκευασμένος από δύο παράλληλες σειρές κατεργασμένων πλακοειδών λευκών λίθων διαφόρων μεγεθών, γεμισμένες με χώμα, μικρούς αργόλιθους, κεραμική και ερυθρωπό κονίαμα. β) Σε βάθος 2,48-2,55 μ. η προς Α. συνέχεια του ΤΒ, συνολ. μήκ. 15,90, πλ. 0,65 και ύψ. 0,20 μ. Ο τοίχος έχει κατεύθυνση από Α. προς Δ. και είναι όμοια κατασκευασμένος με τον ΤΑ από τον οποίο απέχει 0,50 μ.

Κατά τον καθαρισμό του ανατολικού πρανούς της ανασκαφής (βάθος 3,04-4,91 μ.) περισυνελέγησαν αποτμήματα πήλινων άβαφων οξυπύθμενων αμφορέων, όστρακα άβαφων πήλινων χρηστικών αγγείων, όστρακα πήλινων μελαμβαφών αγγείων (τμήμα σκύφου, τμήμα κανθάρου, τμήματα σκυφιδίων), θραύσμα κανθαροκύλικας, θραύσματα κανθάρων, τμήμα λύχνου και άλλα όστρακα πήλινων αγγείων αρχαϊκής εποχής και τμήμα κεφαλής πήλινου γυναικείου κοίλου ειδωλίου, υστεροαρχαϊκών χρόνων.

Στο στρώμα της επίχωσης που αφαιρέθηκε βρέθηκαν όστρακα κλασικής, ελληνιστικής και υστερορωμαϊκής εποχής. Μεταξύ των κινητών ευρημάτων συγκαταλέγονται: θραύσμα ενεπίγραφης κεραμίδος στέγης *[ΕΠΙ ΑΣΚΛΗ]-ΠΙΟΔΩ[ΡΟΥ]*, θραύσματα πήλινων ειδωλίων ελληνιστικής εποχής, θραύσματα γυάλινων αγγείων, μαρμάρινα

---

1. Στην καταγραφή ευρημάτων της Εφορείας όπως και στις ανασκαφές εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Σέλμα Αυγερινού, Ρούλα Αργυρού, Γιάννης Στόγιας, Αθ. Σγουρούδης, Μαρία Νάκου, Ελένη Σκαλιστή, Δημ. Κοντογιώργος, Ελένη Δήμα.

2. Η συντήρηση των αντικειμένων έγινε από τους συντηρητές Γ. Γραμμένο, Σ. Λέκα, Γ. Μωραΐτη.

3. Στο τεχνικό τμήμα εργάστηκαν η τοπογράφος Αναστασία Πιπέρη και η σχεδιάστρια Κωνσταντίνα Βάρθη.

πλακίδια, οστέινα εργαλεία (τμήμα οστέινου αντικειμένου κυκλικής διατομής που παρουσιάζει προοδευτική μείωση προς τα κάτω), χάλκινο περίαπτο και 35 χάλκινα νομίσματα των ελληνιστικών, ρωμαϊκών, υστερορωμαϊκών και νεότερων χρόνων, μεταξύ των οποίων και χάλκινα κερκυραϊκά του 400-300 π.Χ., τα οποία σώζονται σε καλύτερη κατάσταση από ό,τι τα άλλα.

Οικόπεδο Κασφίκη

Η έρευνα στο παρακάτω οικόπεδο διενεργήθηκε σε τρεις θέσεις στα νότια, ανατολικά και δυτικά του οικοπέδου:

1. Στα νότια του οικοπέδου και νοτιοανατολικά του μεγάλου αγωγού αποκαλύφθηκαν: τραπεζιόσχημο δωμάτιο (δωμάτιο 15α) αποτελούμενο από τους Τ20, Τ21, Τ25 και τοίχο στα βόρεια, εσωτ. διαστ. 6,60×5 μ. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι κατά το opus cementicium. Η είσοδος στο δωμάτιο γίνεται από ΝΔ. Επί του Τ25 διασώθηκε κατώφλι, μήκ. 1,40 και πλ. 0,63 μ. Στο κατώφλι διατηρούνται υποδοχές (κυκλικής και τετράγωνης διατομής), για τους άξονες στήριξης της θύρας. Στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από πήλινες πλάκες κατά το opus testaceum, διαστ. 1,34×1 μ.

Τα κινητά ευρήματα, που έδωσε ο χώρος, χρονολογούνται στα ψηλότερα στρώματα, στα υστερορωμαϊκά χρόνια. Ενδεικτικά αναφέρουμε πινάκια υστερορωμαϊκής Γ΄ τεχνικής του 5ου και 6ου αι. μ.Χ., αμφορείς του 4ου αι. μ.Χ., πώμα χυτροειδούς αγγείου του 3ου αι. μ.Χ., ρωμαϊκό πήλινο ειδώλιο και χάλκινο ρωμαϊκό νόμισμα της εποχής του Θεοδοσίου.

Σε βαθύτερο στρώμα αποκαλύφθηκαν ευρήματα ελληνιστικών και κλασικών χρόνων, όπως: κερκυραϊκά νομίσματα που χρονολογούνται από το 300 έως το 229 π.Χ. και από το 229 ως το 48 π.Χ., μία λεκανίδα του 2ου αι. π.Χ. κ.ά. Η χρήση του χώρου στα κλασικά χρόνια πιστοποιείται από ένα χάλκινο κερκυραϊκό νόμισμα του 400-300 π.Χ., ένα χάλκινο νόμισμα από τη Λευκάδα του 4ου αι. π.Χ. και ορισμένα όστρακα. Τέλος στο χώρο βρέθηκε μία πρωτοκορινθιακή πυξίδα.

Εξωτερικά της εισόδου του δωματίου Τ15α αποκαλύφθηκε στενό πλακόστρωτο δρομάκι (καλντερίμι), μήκ. 2,45 και πλ. 1,62 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ.

Δυτικά του δωματίου 15α αποκαλύφθηκε ο χώρος 16α. Στα νοτιοδυτικά του δωματίου αποκαλύφθηκε φρέαρ, διαμ. 0,40 μ. Το στόμιο του φρέατος περιβάλλεται από πλακόστρωτο τετράγωνο χώρο, διαστ. 2,70×2,25 μ. Το φρέαρ και το πλακόστρωτο χρονολογούνται στα ελληνιστικά χρόνια. Το χώρο περικλείει μία σειρά από λίθινους ορθογώνιους δόμους, που τοποθετήθηκαν στα ρωμαϊκά χρόνια. Το φρέαρ πιθανότατα τροφοδοτούσε τα ρωμαϊκά λουτρά.

Η μεταγενέστερη αυτή προσθήκη δικαιολογεί το ότι ο Τ22 (που αποτελεί τη δυτική πλαισίωση της δεξαμενής) πατά στο πλακόστρωτο, μέρος του οποίου προεκτείνεται, πέρα από τον Τ22, προς Δ.

Από τα κινητά ευρήματα που ήρθαν στο φως από το χώρο 16α τα σημαντικότερα είναι: τμήμα πήλινης σίμης, διαστ. 0,60×0,51 μ., η οποία κοσμείται με ιωνικό κυμάτιο, ιχθυάκανθα και πλοχμό, ανάγλυφα αποδοσμένα, ένα πινάκιο που χρονολογείται στα τέλη του 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ., ένα όστρακο με διακόσμηση Δυτικής κλιτύος, ρωμαϊκό πώμα του 2ου-αρχές 1ου αι. π.Χ., με ανάγλυφη διακόσμηση και δύο χάλκινα κερκυραϊκά νομίσματα από τα οποία το ένα χρονολογείται στο 300-229 π.Χ. και το άλλο στα 229-48 π.Χ. και χρηστική κεραμική ρωμαϊκών χρόνων.

Χώρος XXI. Νότια του δωματίου XVIII και νοτιοδυτικά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε διπλή ελλειψοειδής κατασκευή, αποτελούμενη από αργούς λίθους, κεράμους και κονίαμα σε σχήμα ημισελήνου. Ανατολικά της κατασκευής σώζεται τμήμα τοίχου (Τ23) με κατώφλι. Μεταξύ των Τ22 και Τ23, αποκαλύφθηκε επιφανειακά λίθινος κιονίσκος (μήκ. 1,35 και πλ. 0,35 μ.).

Στο χώρο αποκαλύφθηκε άφθονη κεραμική που αποδεικνύει τη χρήση του χώρου από τα υστερορωμαϊκά μέχρι τα ελληνιστικά και κλασικά χρόνια. Στα ευρήματα των υστερορωμαϊκών χρόνων συγκαταλέγονται: αφρικανικό πινάκιο, υστερορωμαϊκά λυχνάρια του 4ου-5ου αι. μ.Χ., ένα από τα οποία διακοσμείται με αίγαγρο σε διασκελισμό και γεωμετρικά και φυτικά κοσμήματα, οξυπύθμενος αμφορέας 3ου-μέσων 5ου αι. μ.Χ. και ένα χάλκινο ρωμαϊκό νόμισμα.

Στα ευρήματα των ελληνιστικών χρόνων συγκαταλέγονται άωτο σκυφίδιο, αβαφή λεκανίδα του 175-146 π.Χ., πινάκιο του β΄ μισού του 2ου αι. π.Χ., κάνθαρος των αρχών του 3ου αι. π.Χ., μικρογραφικό μελαμβαφές πινάκιο του τέλους του 4ου αι. π.Χ., μελαμβαφές σκυφίδιο και αρυβαλλοειδής λήκυθος, κερκυραϊκά χάλκινα νομίσματα του 300-229 π.Χ. και 229-48 π.Χ. και χάλκινο νόμισμα Δυρραχίου του 3ου-1ου αι. π.Χ.

Στα ευρήματα των κλασικών χρόνων συγκαταλέγονται: αρυβαλλοειδής λήκυθος, μελαμβαφές σκυφίδιο, σκύφος του 4ου αι. π.Χ., μελαμβαφής πυξίδα, κανθαρόσχημο αγγείο, μελαμβαφές πινάκιο, μελαμβαφές λυχνάρι, μικρογραφική κύλικα, μελαμβαφής σκύφος, ιγδίο κορινθιακού τύπου του 490-450 π.Χ., κερκυραϊκός αμφορέας του 5ου αι. π.Χ., μελαμβαφή σκυφίδια με εμπίεστο ανθέμιο του 420 π.Χ., «Κώθων», τύπου Φειδία, μελαμβαφές σκυφίδιο με ακιδωτή διακόσμηση και γκράφιτι *Η*, μελαμβαφής σκύφος με γραπτό ανθέμιο μελανού χρώματος και

χάλκινο κερκυραϊκό νόμισμα του 400-300 π.Χ. Μοναδική ένδειξη για τη χρήση του χώρου στους αρχαϊκούς χρόνους αποτελεί ένα όστρακο με μελανόμορφη, πολεμική σκηνή. Το σημαντικότερο όμως εύρημα της χρονιάς αποτελεί η αποκάλυψη «θησαυρού» 508 ασημένιων δραχμών Κορίνθου και Κέρκυρας του τέλους του 4ου και των αρχών του 3ου αι. π.Χ. (Πίν. 147 α).

Χώρος XXII. Αποτελείται από τους τοίχους Τ24 και Τ20 (που είναι προέκταση του νότιου τοίχου του δωματίου 15α). Η ανασκαφή σταμάτησε σε επιφανειακό επίπεδο.

2. Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν οι εξής χώροι:

Χώροι XXII. Βρίσκεται βορειοανατολικά του οικοπέδου και ανατολικά του δωματίου V. Επιφανειακά αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου (μεγ. μήκ. 2,20 μ.) κατασκευασμένο από βότσαλα, λευκά και μαύρα κατά το opus barbaricum που σχηματίζει ιχθυάκανθα κατά το opus spicatum, η χρήση του οποίου απαντάται στο τέλος της αυτοκρατορικής περιόδου. Το δάπεδο έχει ως υπόστρωμα ασβεστοκονίαμα, πάχ. 0,05-0,10 μ.

Στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται σκυφίδιο με ερυθρό επίχρισμα και ανάγλυφη διακόσμηση λαγού, πινάκια τύπου sigillata, από τα οποία το ένα έχει ακιδωτή διακόσμηση, αμφορέας που χρονολογείται στα τέλη του 1ου αι. π.Χ., χυτροειδή αγγεία, όπως τηγανόσχημο αγγείο του 1ου-2ου μ.Χ., πώμα του 1ου αι. μ.Χ., ρωμαϊκό αντίγραφο μαρμάρινου γυναικείου αγάλματος και κερκυραϊκό νόμισμα του 300-229 π.Χ.

Χώρος XXIV. Πρόκειται για αποχετευτικό αγωγό, με κατεύθυνση Β.-Ν., κατασκευασμένο από δύο πλευρικά τοιχία και δάπεδο από κοίλες, επάλληλες κεράμους (πλ. 0,30-0,35 μ.). Ο αποχετευτικός αγωγός σώζεται αποσπασματικά σε δύο τμήματα ανατολικά του χώρου XXIVα και νοτιοανατολικά του χώρου XXIVβ και πιθανώς σχετίζεται με τα ρωμαϊκά λουτρά. Σε όλη την έκταση που καταλαμβάνουν τα δύο τμήματα του αποχετευτικού αγωγού, εξωτερικά και μέσα σε αυτόν, αποκαλύφθηκε κεραμική υστερορωμαϊκών και ρωμαϊκών χρόνων, ενώ πενιχρότερη είναι η παρουσία κεραμικής ελληνιστικών χρόνων. Στα υστερορωμαϊκά χρόνια ανήκουν λυχνάρι με διακόσμηση ιχθυάκανθα και ρόδακα που χρονολογείται στο α΄ μισό-μέσα 4ου αι. μ.Χ., λυχνάρι με ανάγλυφη παράσταση βωμού και όπλου, αφρικανικά πινάκια, ένα από τα οποία φέρει διακόσμηση φύλλου φοινικιάς και ημισελήνου. Στα ρωμαϊκά χρόνια ανήκουν λυχνάρι με ακτινωτή διακόσμηση που χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 1ου αι. μ.Χ. και αφρικανικό πινάκιο που χρονολογείται στο β΄ μισό του 2ου - α΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ. Σε αυτή την περίοδο ανήκουν επίσης: χάλκινο, κερκυραϊκό νόμισμα 48 π.Χ.-138 μ.Χ., νόμισμα της Ιουλίας Δόμνας, κορινθιακό χάλκινο νόμισμα της εποχής του Αυγούστου και πτολεμαϊκό χάλκινο νόμισμα της εποχής της Κλεοπάτρας, 7ης θεάς, 51-30 π.Χ.

Η ελληνιστική περίοδος αντιπροσωπεύεται από ένα πήλινο ειδώλιο Αφροδίτης, μία λεκανίδα και αρκετά κερκυραϊκά χάλκινα νομίσματα, που χρονολογούνται στο 300-229 π.Χ. και στο 229-48 π.Χ.

Χώρος XXV. Αποτελείται από δύο τοίχους (βόρειος Τ13 και δυτικός Τ14), αλλά η ανασκαφή του δεν ολοκληρώθηκε. Τα κινητά ευρήματα αυτού του χώρου χρονολογούνται στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ σε βαθύτερο στρώμα εντοπίστηκαν ενδείξεις ελληνιστικής εποχής.

Στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια ανήκουν: λυχνάρι, αφρικανικά πινάκια, πινάκιο ύστερης Γ΄ τεχνικής, ένα ρωμαϊκό νόμισμα sesterius του Φιλίππου Ι, ένα χάλκινο νόμισμα από την Κόρινθο και ένα χάλκινο νόμισμα της Απολλωνίας του 100 π.Χ. έως την εποχή του Αυγούστου.

Η κεραμική της ελληνιστικής περιόδου είναι φτωχή και αντιπροσωπεύεται από ένα σκύφο ελληνιστικών χρόνων και ένα θραύσμα αγγείου με ανάγλυφη διακόσμηση.

Ωστόσο σημαντική είναι η παρουσία κερκυραϊκών, χάλκινων νομισμάτων ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου: αποκαλύφθηκαν πέντε χάλκινα κερκυραϊκά νομίσματα που χρονολογούνται στο 300-229 π.Χ. και επτά χάλκινα κερκυραϊκά νομίσματα που απαντούν από το 229-48 π.Χ.

Τα ανασκαφικά στρώματα είναι αναμοχλευμένα. Το μεταγενέστερο στρώμα είναι το υστερορωμαϊκό όπου πρέπει να συσχετιστεί με το επίπεδο του ανατολικού τμήματος του οικοπέδου (εξωτερικά του στεγάστρου). Κάτω από την υστερορωμαϊκή φάση ακολουθεί η ρωμαϊκή που συσχετίζεται με το επίπεδο της εισόδου του δωματίου 15α (XVα).

Κάτω από αυτήν τη φάση αναγνωρίζεται η ελληνιστική περίοδος (όπως προκύπτει από τη χρονολόγηση των ευρημάτων πάνω από το πλακόστρωτο - κατασκευή δεξαμενής και προς Δ.). Στους χώρους αυτούς βρέθηκαν επίσης κλασικά όστρακα αγγείων που αποτελούν ενδείξεις προγενέστερων φάσεων για τις οποίες θα αποκτήσουμε σαφέστερη εικόνα με τη συνέχιση της ανασκαφής.

3. Στα δυτικά του οικοπέδου έγινε ανασκαφή: α) στο χώρο XIX, β) στα νοτιοδυτικά των λουτρών, γ) κατά μήκος της δυτικής πλευράς των λουτρών και δ) στο χώρο XVII.

α) Στο χώρο XIX μετά το πρώτο διαταραγμένο στρώμα που περιείχε ελληνιστικά ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά όστρακα αποκαλύφθηκε το στρώμα καταστροφής, αποτελούμενο από αδρά λαξευμένους λίθους και πλίνθους που μάλλον προέρχονται από την κατασκευή των

τοίχων Τ6 και Τ15, καθώς και κομμάτια από την επίχριση των τοίχων. Κάτω από το στρώμα καταστροφής αποκαλύφθηκε κεραμική οικιακής χρήσης, μελαμβαφή όστρακα και ελληνιστικά νομίσματα. Στη νοτιοανατολική γωνία του χώρου αποκαλύφθηκε τοίχος, με κατεύθυνση από Α. προς Δ., χτισμένος από ελάχιστα δουλεμένους λίθους, χωρίς συνδετικό κονίαμα, παλαιότερος του χώρου XIX, πιθανώς κλασικός ή αρχαϊκός. β) Στα νοτιοδυτικά, εξωτερικά των λουτρών, αποκαλύφθηκαν λείψανα κτιριακών κατασκευών και τμήμα αγωγού, από τα οποία πιθανώς μόνον ο αγωγός, σχετίζεται με τα λουτρά. Από τα κινητά ευρήματα πρέπει να αναφερθούν, η κεραμική οικιακής χρήσης και τα όστρακα αφρικανικής τεχνοτροπίας. γ) Κατά μήκος της δυτικής πλευράς των λουτρών αποκαλύφθηκε σύστημα αγωγού και ενδείξεις που οδηγούν στην υπόθεση ότι στην περιοχή υπήρχε κλίβανος. δ) Τέλος στο χώρο XVII αποκαλύφθηκε ημικυκλική κατασκευή, πιθανώς εστία.

Οικόπεδο Κατέχη

Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Κατέχη κατά το έτος 1995, διενεργήθηκε σε τρεις θέσεις:

1) Στα νοτιοανατολικά του οικοπέδου, σε 2,90 έως 2,33 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, με κλίση από Ν. προς Β., αποκαλύφθηκε τμήμα από τη συνέχεια του λίθινου πλακόστρωτου δαπέδου της αγοράς, μήκ. 14,30, πλ. 13,80 μ. Επίσης, τμήμα από το ίδιο πλακόστρωτο δάπεδο, μήκ. 0,70 και πλ. 0,65 μ. αποκαλύφθηκε στα ανατολικά της τομής του 1990. Το πλακόστρωτο εδράζεται σε υπόστρωμα, αποτελούμενο από κουρασάνι και λατύπη. Μεγάλο τμήμα του πλακόστρωτου δαπέδου έχει καταστραφεί από την παράνομη ανέγερση κατά το παρελθόν σκελετού πολυκατοικίας, τον οποίο κατεδάφισε το 1989 η Η΄ ΕΠΚΑ. Για να είναι φανερή στους επισκέπτες η καταστροφή που προξένησαν στον σημαντικότερο αρχαιολογικό χώρο της Κέρκυρας οι παντός είδους οικοδομικές εργασίες, αποφασίστηκε να μείνουν ως μάρτυρες του γεγονότος ορισμένα από τα τσιμεντένια πέδιλα της σύγχρονης οικοδομής (Πίν. 147 β).

Κατά το 1995 ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη του πλακόστρωτου προς ΝΑ., από όπου περισυνελέγησαν ευρήματα ρωμαϊκής εποχής, όπως πώμα χυτροειδούς αγγείου του 1ου - 2ου αι. μ.Χ. ευρήματα ελληνιστικής εποχής, όπως ατρακτόσχημο μυροδοχείο του 2ου - αρχών 1ου αι. π.Χ. και χάλκινο κερκυραϊκό νόμισμα του 300-229 π.Χ.

2) Στα δυτικά, σε βάθος 3,07, 3,06, 3,02, 2,96 μ. αποκαλύφθηκαν, πεσμένοι με φορά από Α. προς Δ., τέσσερις σπόνδυλοι ιωνικού κίονα (Πίν. 148 α). Στα ανατολικά του πρώτου σπονδύλου του κίονα και σε επαφή με αυτόν, σε βάθος 2,48 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα από τη βάση του κίονα, το οποίο αποτελείται από έξι θραύσματα, συνολ. μήκ. 0,90 και πλ. 0,50 μ. Το τμήμα αυτό της βάσης φέρει στην προς Δ. και προς τον κίονα πλευρά του τόρμο, μήκ. 0,62 μ. Ο κίονας είναι κατασκευασμένος από πωρόλιθο, επιχρισμένος εξωτερικά από λευκό ασβεστοκονίαμα, έχει μέγιστη διάμετρο 0,60 μ. και συνολικό μήκος 6,70 μ. (ο πρώτος σπόνδυλος 1,70, ο δεύτερος 1,15, ο τρίτος 1,08 και ο τέταρτος 1,43 μ.). Στον πρώτο και δεύτερο από τους σπονδύλους διακρίνεται ο τόρμος προσαρμογής, ενώ ο πρώτος έχει και παράκεντρο τόρμο. Ο δεύτερος σώζει σιδερένιο σύνδεσμο. Εκτός από τον πρώτο σπόνδυλο οι υπόλοιποι τρεις αποκαλύφθηκαν ενωμένοι.

Στα βορειοανατολικά του κίονα και σε απόσταση 13 μ. από αυτόν αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,12 μία δεύτερη βάση κίονα, διαστ. 1×1 μ. Στην άνω επιφάνεια της βάσης διακρίνεται η περιφέρεια του κύκλου, διαμ. 0,71 μ. Οι πλάγιες όψεις της βάσης διακοσμούνται με πλαστικές ταινίες, περιμετρικά. Η διακόσμηση αυτή μαρτυρεί μία διαφορετική χρήση της βάσης (ως αρχιτεκτονικού μέλους πιθανότατα) σε προγενέστερη φάση.

Σε επαφή με τη βάση του κίονα αποκαλύφθηκαν ο βόρειος και ο ανατολικός τοίχος του κτιρίου (στοάς). Συγκεκριμένα σε βάθος 3,23 μ. αποκαλύφθηκε ο τοίχος Τ3, με κατεύθυνση Α.-Δ. (ο οποίος αποτελείται από ερυθρωπό κονίαμα ως συνδετικό υλικό και μικρούς λίθους) και σε βάθος 2,84-2,67 μ. ήλθε στο φως ο τοίχος Τ4, με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος είναι κατασκευασμένος από διπλή σειρά πλίνθων.

Στα νοτιοδυτικά της στοάς κοντά στο χώρο, όπου αποκαλύφθηκαν η βάση και οι τέσσερις σπόνδυλοι του κίονα αποκαλύφθηκαν ευρήματα των υστερορωμαϊκών, των ρωμαϊκών και ελληνιστικών χρόνων.

Στα υστερορωμαϊκά ανήκουν: χάλκινο ρωμαϊκό νόμισμα της εποχής του Κωνσταντίνου και χρηστικά αγγεία από τα οποία ενδεικτικά αναφέρουμε: χυτροειδές αγγείο, αμφορείς που απαντούν στη Δυτική Μεσόγειο και χρονολογούνται στο 2ο-4ο αι. μ.Χ., αμφορείς αφρικανικής τεχνοτροπίας, αφρικανικά πινάκια από τα οποία το ένα φέρει εμπίεστο σφράγισμα ρόδακα και πώματα από χυτροειδή αγγεία.

Η ρωμαϊκή φάση αντιπροσωπεύεται από ένα χάλκινο κερκυραϊκό νόμισμα που χρονολογείται στο 48 π.Χ.-138 μ.Χ. και από πήλινα αγγεία οικιακής χρήσεως, όπως αμφορείς του 1ου - 3ου αι. μ.Χ., αφρικανικό πινάκιο και λαβή τηγανόσχημου αγγείου.

Τα ελληνιστικά ευρήματα περιορίζονται σε χάλκινο κερκυραϊκό νόμισμα του 229-48 π.Χ. και σε ένα ερυθροβαφές λυχνάρι του 2ου αι. π.Χ., που διακοσμείται με ανάγλυφο ακτινωτό ρόδακα και κοκκίδωση.

Η κεραμική που περισυνελέγη από το χώρο μεταξύ του Τ3-Τ4 χρονολογείται στα υστερορωμαϊκά χρόνια και περιλαμβάνει: αφρικανικά πινάκια του 4ου και 5ου αι. μ.Χ., το ένα από τα οποία φέρει διακόσμηση εγχάρακτου ρόδακα και δύο φύλλων φοινικιάς, λυχνάρι του 3ου-4ου αι. μ.Χ. με εγχάρακτη διακόσμηση ιχθυάκανθας και δύο εμπίεστων οφθαλμών, πώμα χύτρας του τέλους του 3ου-αρχών του 4ου αι. μ.Χ. και χάλκινο κερκυραϊκό νόμισμα του Μάρκου Αυρηλίου.

3) Στο κέντρο του οικοπέδου και σε βάθος 2,17/2 μ. συνεχίστηκε η αποκάλυψη της σειράς των μεγάλων πλακοειδών ασβεστολίθων, που σχηματίζει καμπύλη και έχει συνολικό μήκος 17, πλάτος 1 μ. και κατεύθυνση Β.-Ν. Δυτικά της καμπυλόγραμμης κατασκευής, σε βάθος 2,14, 2,06, 1,98 μ. αποκαλύφθηκαν πλάκες από το πλακόστρωτο δάπεδο, τμήμα του οποίου είχε έλθει στο φως το 1994, σε βάθος 1,93 μ. Στο χώρο βρέθηκαν θραύσματα ερυθρωπού ασβεστοκονιάματος, κεραμικής υστερορωμαϊκών χρόνων, όπως αμφορείς που χρονολογούνται από τον 3ο ως τον 5ο αι. μ.Χ., αφρικανικά πινάκια του 3ου, 4ου και 5ου αι. μ.Χ., από τα οποία ένα φέρει εγχάρακτη διακόσμηση τριφυλλιού και φύλλου φοινικιάς, αφρικανικός σκύφος των μέσων του 5ου αι. μ.Χ., πώμα χυτροειδούς και μικρό γυάλινο ατρακτοειδές αγγείο που χρονολογείται από τον 4ο έως τον 6ο αι. μ.Χ. Στη ρωμαϊκή φάση ανήκουν αμφορείς που χρονολογούνται στον 1ο και 2ο αι. μ.Χ. και αφρικανικό πινάκιο των μέσων του 2ου-αρχών 3ου αι. μ.Χ.

Οικόπεδο Μικάλεφ

Συνεχίστηκε για δωδέκατη χρονιά η ανασκαφή στον κεραμικό της αρχαίας Κέρκυρας (Σχέδ. 1). Η έρευνα διενεργήθηκε σε τρεις χώρους: α) στον αποθέτη των μητρών, β) σε ζώνη, μήκ. 6 και πλ. 10 μ., βορειοδυτικά του κλιβάνου 6 και γ) σε χώρο, διαστ. 14×14 μ. δυτικά του Τ20.

α) Ολοκληρώθηκε η έρευνα του αποθέτη από βάθος 1,24/1,26 μ. έως 1,76/1,84 μ. από την οποία διαπιστώθηκε ότι για την απόρριψη χρησιμοποιημένων μητρών και ειδωλίων είχε χρησιμοποιηθεί χώρος, διαστ. 5,70×3,90 μ., ο οποίος εκτείνεται από Ν. προς Β. μεταξύ των τοίχων Τ18 και Τ27 και από Α. προς Δ. μεταξύ των κλιβάνων 11 και 10, στην περιοχή των οποίων αποκαλύφθηκε πυκνό στρώμα καύσης, και ότι το δάπεδο του αποθέτη ήταν παλαιό δάπεδο κλιβάνου που είχε καταστραφεί. Κατά την ανασκαφή του αποθέτη αποκαλύφθηκαν θραύσματα υστεροαρχαϊκών ειδωλίων των γνωστών κερκυραϊκών τύπων, θραύσματα αυστηρορυθμικών κυρίως μητρών, κεραμική αρχαϊκή και κλασικών χρόνων, μεταξύ της οποίας περιλαμβάνονται οξυπύθμενοι αμφορείς, σκύφοι, λυχνάρια, υποστατά και διάφορα αποτυχημένα προϊόντα του εργαστηρίου.

β) Το βόρειο όριο του αποθέτη προσδιορίζεται από τοιχάριο, Τ27, κατασκευασμένο από επάλληλες σειρές πλίνθων, ο οποίος έχει μήκος 2,50, πλάτος 0,20, ύψος 0,54 μ. και κατεύθυνση από Α. προς Δ. και εδράζεται πάνω σε ψημένο κόκκινο πηλό. Βόρεια του Τ27 και παράλληλα προς αυτόν αποκαλύφθηκε η συνέχεια του Τ13, αλλά σε χαμηλότερο κατά 0,33 μ. επίπεδο, ο Τ28. Ο Τ28 έχει μήκος 3,50, πλάτος 0,50 και ύψος 0,86 μ. Στο χώρο αυτό αφαιρέθηκε μπάζωμα κεραμικής, από τους αρχαϊκούς χρόνους έως τους πρώτους προχριστιανικούς, με κύριο χαρακτηριστικό τις πυρές που είχαν γίνει σε λάκκους ακαθόριστου σχήματος, που αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,48 έως 1,05 μ. και περιείχαν σιδηρόμαζες και μια μικρογραφική πρόχου.

Τα κυριότερα ευρήματα στο χώρο βόρεια του αποθέτη ήταν: θραύσματα ειδωλίων, αρχαϊκής-ελληνιστικής εποχής, αποτυχημένα προϊόντα εργαστηρίου, θραύσματα πινακίων με εμπίεστη διακόσμηση θραύσματα κανθαρόσχημων αγγείων, θραύσμα αγγείου με ίχνη χρώματος, ερυθρόμορφα όστρακα με ανθεμωτή διακόσμηση, ενσφράγιστες λαβές και πώματα οξυπύθμενων αμφορέων, θραύσματα σκύφων, μικρογραφική πρόχους που περιείχε λιγοστά οστά και θραύσμα χάλκινου δαχτυλιδιού με ελλειψοειδή σφενδόνη.

Δυτικά του αποθέτη και σε βάθη 1,12/1,28 μ. (χώροι 9 και 9΄) αποκαλύφθηκε πυρά, διαστ. 2,60×2,40 μ. Κάτω από αυτήν και κοντά στα δυτικά όρια του αποθέτη βρέθηκαν θραύσματα ειδωλίων και μητρών ειδωλίων και κεραμική υστεροαρχαϊκών και κλασικών χρόνων.

Στη δυτική παρειά του χώρου 9΄ εμφανίστηκε εν μέρει, τμήμα του τοίχου Τ21, ο οποίος άρχισε να ανασκάπτεται το έτος 1989 και αποτελείται από ακανόνιστους αλλά κατεργασμένους πλακοειδείς λίθους.

Αξιοσημείωτα ευρήματα των χώρων 9 και 9΄, πέρα από τα θραύσματα των ειδωλίων και μητρών, αποτελούν μικρογραφική πελίκη που περιείχε τα λείψανα βαφής την οποία είχε χρησιμοποιήσει ο κεραμέας για τα αγγεία του και θραύσματα οινοχοϊσκών του ύστερου 6ου αι. π.Χ.

Στη συνέχεια η έρευνα προχώρησε στο χώρο 12 δυτικά του τοίχου Τ20. Ο Τ20 είχε αποκαλυφθεί το 1989 σε μήκος 1,06 μ., σώζεται σε αυτή την περιοχή σε ύψος 0,80 μ. και είναι κατασκευασμένος κατά το ισοδομικό σύστημα από πλακοειδείς λίθους και πλίνθους. Δυτικά του Τ20 ανασκάφηκε μπάζωμα από προϊόντα εργαστηρίου και άψητες πηλόμαζες προερχόμενα από το γειτονικό κλίβανο 9. Στο χώρο 12 βρέθηκαν επίσης: γυάλινη χάνδρα, θραύσμα πολύμυξου λυχναριού, θραύσμα βωμίσκου, θραύσματα

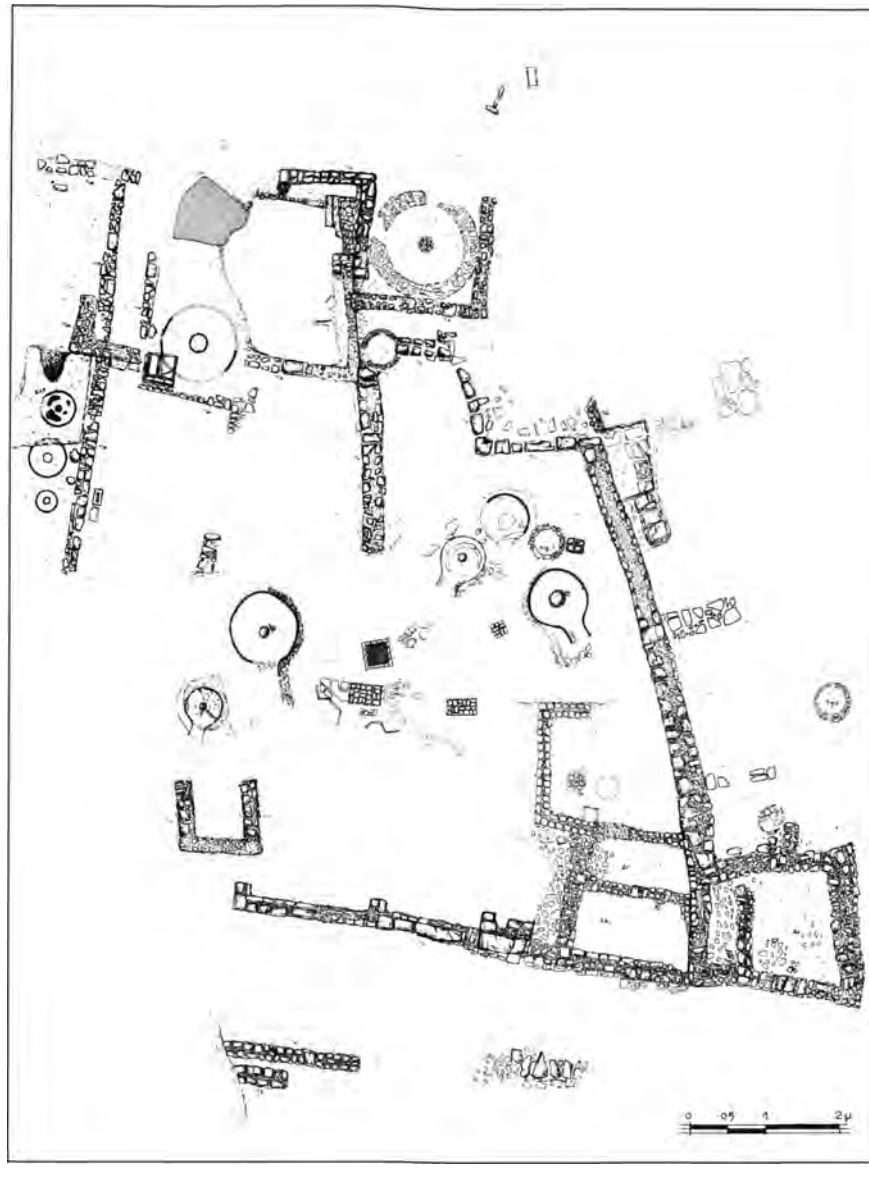

Σχέδ. 1. Κέρκυρα. Οικόπεδο Μικάλεφ. Κάτοψη ανασκαφής.

ειδωλίων, θραύσμα λυχναριού του 5ου αι. π.Χ. και κεραμική των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων.

γ) Κατά τη διάρκεια καθαρισμού που έγινε νότια του κλιβάνου 9 και δυτικά του Τ20 διαπιστώθηκε ότι το δάπεδο από πατημένο πηλό πάνω στο οποίο βρέθηκαν το 1989 οι αμφορείς κερκυραϊκού τύπου του α΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. αποτελούσε δάπεδο θαλάμου καύσης κλιβάνων. Το δάπεδο του θαλάμου καύσης των δύο νέων κλιβάνων που ονομάστηκαν -12 και 13 και ανήκουν στον τύπο του διώροφου κυκλικού κλιβάνου αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,88 μ. Στο κέντρο του δαπέδου τους είναι ορατό το αποτύπωμα του στυλίσκου στήριξης της εσχάρας του θαλάμου όπτησης του κλιβάνου.

Ο κλίβανος 12 έχει διάμετρο 1,40 μ., ενώ το αποτύπωμα του στυλίσκου του 0,35 μ. και ο κλίβανος 13 έχει διάμετρο 0,80 μ., ενώ το αποτύπωμα του στυλίσκου του 0,25 μ.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν: ο Τ30 (0,75/0,86 μ.) με κατεύθυνση σχεδόν Α.-Δ., μεγ. διαστ. 10,30×0,50×0,55 μ., ο οποίος αποτελείται από δύο-τρεις σειρές πλακοειδών λίθων, τοποθετημένων σε κάθε σειρά ανά δύο και αντιθετικά, ενώ το ενδιάμεσο κενό γεμίζεται με χώμα και μικρότερες πέτρες. Ο Τ30 γω-

νιάζει στο δυτικό άκρο του με τον Τ31 (0,78/0,98, σχεδόν ΝΔ.-ΒΑ., 15,80×0,50×0,85 μ.) ο οποίος στη θεμελίωσή του παρουσιάζει κλίση από Β. προς Ν. Αποτελείται από σειρές πλακοειδών λίθων μέσα στις οποίες είναι σφηνωμένες μεγάλες πλίνθοι οι οποίες ανά δύο σχηματίζουν λατινικό V με ανοικτά σκέλη. Στο τμήμα αυτό και με κατεύθυνση Α.-Δ. αποκαλύφθηκε σε βάθη 0,78/0,59 μ. στρώμα από μικρές πέτρες και χαλίκι.

Την ίδια κατασκευή με τον Τ31 έχει και ο Τ32 (0,78 μ., σχεδόν Α.-Δ., 2,20×0,50×0,37 μ.) ο οποίος γωνιάζει με τον Τ31 προς Β. Και οι δύο τοίχοι φαίνεται να συνεχίζουν στα άσκαφτα τμήματα του οικοπέδου. Έχουν την ίδια κατασκευή με τους τοίχους Τ8 και Τ9, που βρίσκονται πάνω από τον κλίβανο 6 και πρέπει, μαζί και με τον Τ30, να ανήκουν στην ίδια οικοδομική φάση, η οποία τοποθετείται μάλλον μεταξύ των τριών τελευταίων προχριστιανικών αιώνων.

Νότια του ανατολικού άκρου του Τ30, κάτω από αυτόν και σε βάθος 1,92 μ. αποκαλύφθηκαν τέσσερις πλακοειδείς λίθοι οι οποίοι σχηματίζουν ορθογώνιο, διαστ. 1,10×0,90 μ., τμήμα δαπέδου ή βάσης, ενώ βόρεια του Τ30 αποκαλύφθηκαν σε βάθη 1,73/1,87 μ. στρώματα άψητου πηλού (1,23×0,76 μ.), σε επαφή με αυτόν, που σχετίζονται φυσικά με το γειτονικό κλίβανο 9.

Κοντά στη βόρεια ανασκαφική παρειά αποκαλύφθηκαν σε βάθη 1,62/1,69 μ. τμήματα πιθανώς του ίδιου τοίχου (Τ33: 1,20×0,25×0,30 και Τ34: 2,60×0,30×0,30) παρόμοιας κατασκευής με τον Τ20, που βρίσκονται στην ίδια ευθεία με τον Τ25. Τέλος, τμήματα κατασκευής βρέθηκαν σε βάθος 1,84 μ. κοντά στη γωνία των Τ31 και Τ32 (κάτω από το επίπεδό τους). Η ανασκαφή στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου σταμάτησε σε διαφορετικά βάθη.

Στη σειρά των τομών Ι και μέχρι βάθ. 2/2,34/2,42 μ., οι επιχώσεις που αφαιρέθηκαν έδωσαν κεραμική από τους αρχαϊκούς χρόνους έως τον 1ο αι. π.Χ., ενώ τα νομίσματα που βρέθηκαν προέρχονται από τα τέλη του 4ου έως τον 1ο αι. π.Χ. Στη σειρά των τομών ΙΙ, και μέχρι βάθ. 1,80/1,95 μ., αποκαλύφθηκε, κεραμική και νομίσματα των τριών τελευταίων προχριστιανικών αιώνων. Στη σειρά των τομών ΙΙΙ και μέχρι βάθ., από Β.-Ν., 2,30/1,75/1,80 μ. η κεραμική περιλαμβάνει στο βορειότερο τετράγωνο και θραύσματα αγγείων αρχαϊκών χρόνων, ενώ στα υπόλοιπα τετράγωνα περιορίζεται στους τρεις τελευταίους προχριστιανικούς αιώνες. Το ίδιο ισχύει και για την τελευταία (IV) σειρά τομών που ανασκάφηκε.

Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι το τμήμα αυτό του οικοπέδου είχε παλαιότερα χρησιμοποιηθεί για την απόθεση μπάζων της ανασκαφής, αλλά και από τους ιδιοκτήτες για το θάψιμο σκουπιδιών.

Τα κυριότερα ευρήματα από το βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου είναι τα εξής: λίθινο πλακίδιο (Πίν. 148 β), που παριστάνει ναΐσκο, ο οποίος πρέπει να σχετίζεται με τη λατρεία στο χώρο του εργαστηρίου, μελαμβαφής κύλικα με εμπίεστη διακόσμηση του τέλους του 5ου αι. π.Χ., θραύσμα λίθινης λεκανίδας, ενσφράγιστο υποστατό, σιδερένιο γεωργικό εργαλείο-τσαπί του 3ου αι. π.Χ., μήτρα ωοειδούς πλακιδίου, που παριστάνει νεανία ο οποίος κρατά άλογο από το χαλινό, θραύσμα ειδωλίου ανακεκλιμένης μορφής πιθανώς Ηρακλή, διακοσμητική χάλκινη τρίαινα, μικρός αρύβαλλος, κεφαλή χάλκινης περόνης, μελανόμορφο όστρακο που σώζει περικεφαλαία πολεμιστή και γλωσσωτό κόσμημα.

Συνολικά βρέθηκαν 102 χάλκινα νομίσματα από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. έως και τους ενετικούς χρόνους, πέταλο νομίσματος, σιδερένια και χάλκινα μικροαντικείμενα, όπως καρφιά, αγκίστρια, δακτύλιοι, τμήματα λαβών, ελάσματα και μάζες, θραύσματα ειδωλίων και μητρών (Πίν. 148 γ) και κεραμική, όπως θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων κερκυραϊκού τύπου, πολλές ενσφράγιστες λαβές οξυπύθμενων αμφορέων (με κηρύκειο, μονογράμματα, ρόδα, τσαμπί, εμπίεστο τρίγωνο) θραύσματα κανθαρόσχημων αγγείων, θραύσματα τηγανόσχημων αγγείων, σκύφων και σκυφιδίων, βαθιών πινακίων, λίγα θραύσματα μυροδοχείων και ανάγλυφων σκύφων, θραύσματα αγγείων με εγχάρακτη διακόσμηση, θραύσματα πινακίων με εμπίεστη διακόσμηση και λεκανίδων με οφιοειδή ανάγλυφη, διακόσμηση, υποστατά και αγνύθες.

Οικόπεδο Παμφίλη

Στην έρευνα το οικόπεδο, πριν περιέλθει στο σημερινό ιδιοκτήτη του, είναι γνωστό ως κτήμα Ευελπίδη από την ιδιωτική ανασκαφή που διενεργούσε σε αυτό μεταξύ των ετών 1960-1984 η Ρένα Ευελπίδη.

Η ανασκαφική έρευνα του παρελθόντος έφερε στο φως: α) τμήματα τριών οικιών, β) ένα χυτήριο χαλκού, γ) τμήματα δύο πλακόστρωτων οδών της αρχαίας πόλης, δ) έναν αρχαϊκό αποθέτη κάτω από την οικία Β, που μαρτυρεί ότι στη θέση αυτή υπήρχε ιερό, και τέλος ε) τα λείψανα δύο τοίχων και κεραμική που μαρτυρούν τη χρήση του χώρου κατά τον 7ο και 6ο αι. π.Χ.

Από την κλασική περίοδο, δεν διασώθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα, πιθανώς εξαιτίας των καταστροφών του Πελοποννησιακού πολέμου, ενώ από την ελληνιστική τα λείψανα των παρακάτω οικημάτων:

Οικία Α. Βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Ανασκάφηκαν τέσσερα δωμάτια (ΙΙ, ΙΙΙ, IV και VIII) και ένας υπαίθριος χώρος, αυλή (Ι), όπου στο νοτιοανατολικό άκρο υπάρχει λιθόκτιστο φρέαρ και οχετός. Από τα τέσσερα δωμάτια το IV, ταυτίστηκε με λου-

τρό στη β΄ φάση της ζωής του κτιρίου, την υστεροελληνιστική και το VII, (μετά την αχρήστευσή του ως δωματίου) με χυτήριο χαλκού από την ύπαρξη λακκοειδούς κοιλότητας στο μέσον του, η οποία περιείχε πλήθος πήλινων μητρών. Η οικία χτίστηκε στα τέλη του 4ου ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. (φάση α΄) και αφού υπέστη πρόχειρη επισκευή κατά την ελληνιστική περίοδο (φάση β΄) ερειπώθηκε κατά τον 1ο αι. μ.Χ., εκτός του φρέατος, που διατηρήθηκε έως τον 3ο αι. μ.Χ.

Οικία Β. Βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Από το οικοδόμημα ανασκάφηκε μικρό τμήμα της και σε βαθύτερο στρώμα αρχαϊκός αποθέτης με πλούσια ευρήματα που πιθανώς υποδεικνύει την ύπαρξη ιερού στην περιοχή.

Οικία Γ. Βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Από το οίκημα ανασκάφηκαν τμήματα δύο δωματίων και ένας υπαίθριος χώρος, αυλή με λιθόκτιστο φρέαρ. Η οικία χτίστηκε στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους και εγκαταλείφθηκε τον 1ο αι. π.Χ. με εξαίρεση το φρέαρ που χρησιμοποιήθηκε μέχρι τον 3ο αι. μ.Χ.

Το 1995 με την ευκαιρία αίτησης του νέου ιδιοκτήτη, ο οποίος επιθυμεί να οικοδομήσει στα δυτικά του οικοπέδου, και εξαιτίας των λειψάνων που ανασκάφηκαν μέχρι το 1984, άρχισε στο οικόπεδο νέα ανασκαφή.

Οι πρόσφατες ανασκαφές έφεραν στο φως τη συνέχεια του τοίχου ΚΚ΄ που χρησιμοποιήθηκε και από την οικία Α. Όπως διαπιστώθηκε ο τοίχος χτίστηκε κατά την αρχαϊκή εποχή και έκτοτε χρησιμοποιήθηκε μέχρι την ελληνιστική.

Ο τοίχος ΚΚ΄ στο τμήμα που ερευνήθηκε μέσα στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου χρονολογείται στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο, όταν οικοδομήθηκε ολόκληρη η πόλη ξανά μετά τις καταστροφές του Πελοποννησιακού πολέμου και κατοικήθηκε έως τον 1ο αι. π.Χ. Σε τομές όπου η έρευνα προχώρησε σε βάθος, ιδιαίτερα στο δυτικό τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου βρέθηκε στρώμα πυκνής κεραμικής του 5ου π.Χ., καθώς και πολλά αρχαϊκά και πρωτοκορινθιακά όστρακα που αποτελούν ένδειξη για αρχαιότερη φάση της πόλης. Στο ανατολικό τμήμα του ίδιου χώρου η έρευνα σταμάτησε αρκετά ψηλά, γεγονός που δεν επιτρέπει ακόμη την εξαγωγή συμπερασμάτων. Μεταξύ των αξιολογότερων κινητών ευρημάτων είναι τμήματα αγγείων και όστρακα αρχαϊκά και πρωτοκορινθιακά, όπως τμήμα πρωτοκορινθιακού σκύφου, κορινθιακή οινοχόη, βάση πρωτοκορινθιακής πυξίδας, τμήμα γραπτού σκύφου, λυχνάρια και ορισμένα όστρακα κλασικών χρόνων.

Τα περισσότερα ωστόσο, ευρήματα ανήκουν στην ελληνιστική και ύστερη εποχή, όπως άλλωστε και τα αρχιτεκτονικά λείψανα του χώρου. Βρέθηκαν πολλές κεφαλές ελληνιστικών ειδωλίων (Πίν. 148 δ), ζωόμορφα ειδώλια, τμήματα κορμών πήλινων γυναικείων ειδωλίων του τύπου της ιστάμενης Άρτεμης, ελληνιστικά αγγεία, σκυφίδια, κάνθαροι, κάλαμοι, πινάκια, λεκανίδες, μεγάλος αριθμός οστράκων μεγαρικών σκύφων, ενσφράγιστες λαβές αμφορέων και σημαντικός αριθμός κερκυραϊκών νομισμάτων του 4ου και 3ου, κυρίως, αι. π.Χ.

Οικόπεδο Μάζη - Μοντσενίγου - Ρίγγα

Μετά την εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο και την αποκάλυψη αρχαίων διενεργήθηκε ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα, στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, στο οποίο περιορίζονταν οι αρχαιότητες (Σχέδ. 2).

Αποκαλύφθηκαν οικιστικά λείψανα, που πολύ δύσκολα μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια, εξαιτίας της αποσπασματικότητάς τους, αλλά και λόγω της διατάραξης των στρωμάτων από τις νεότερες επεμβάσεις.

Πρόκειται για τα υπολείμματα επτά τοίχων, μικρών διαστάσεων και σχετικά αμελούς κατασκευής και ενός φρεατίου ύδρευσης, διαμ. 0,95 μ., που βρέθηκε στο νότιο τμήμα του ανασκαφικού χώρου. Από τους αποκαλυφθέντες τοίχους οι Τ1, Τ2, Τ4, Τ5, Τ7 ορίζουν ένα οικοδόμημα, πιθανότατα οικιακής χρήσης με μέγιστο σωζόμενο μήκος 8,30 μ. και μέγιστο σωζόμενο πλάτος 7 μ. Στο εσωτερικό του διακρίνονται δύο τουλάχιστον μεγάλοι εσωτερικοί χώροι. Σε ολόκληρη την έκταση του οικοδομήματος σώθηκε το υπόστρωμα του δαπέδου, κατασκευασμένο από κροκάλες και κονιορτοποιημένα όστρεα.

Μεταξύ των ευρημάτων συγκαταλέγονται δέκα χάλκινα νομίσματα και ένα ασημένιο που χρονολογικά καλύπτουν μία περίοδο από το 450/400 π.Χ. έως τον 6ο αι. μ.Χ. Η κεραμική αποτελείται στην πλειονότητά της από όστρακα άβαφων χρηστικών αγγείων μεταξύ των οποίων διακρίνονται ελάχιστα, τα οποία ανήκουν στην αρχαϊκή και κλασική εποχή. Βρέθηκε επίσης ένα οστέινο σωληνοειδές αντικείμενο (Πίν. 148 ε).

Οικόπεδο Παπούλη

Μετά την εκσκαφή θεμελίων και την αποκάλυψη αρχαιοτήτων στο παραπάνω οικόπεδο διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή, η οποία έφερε στο φως σε βάθος 0,75 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους έναν τοίχο αμελούς κατασκευής, μήκ. 11,50, πλ. 0,70 και ύψ. 0,60 μ. Ο τοίχος προς Β. κατευθύνεται κάτω από την οικία Παπούλη, ενώ προς Ν. συνεχίζει την πορεία του προς την ιδιοκτησία του Σπύρου Μαζαράκη. Είναι κατασκευασμένος από δύο κατά πλάτος σειρές ημίεργων και αργών πλακοειδών ασβεστόλιθων μικρού και μεσαίου μεγέθους.

Η στρωματογραφική διάταξη της τάφρου του αποκα-

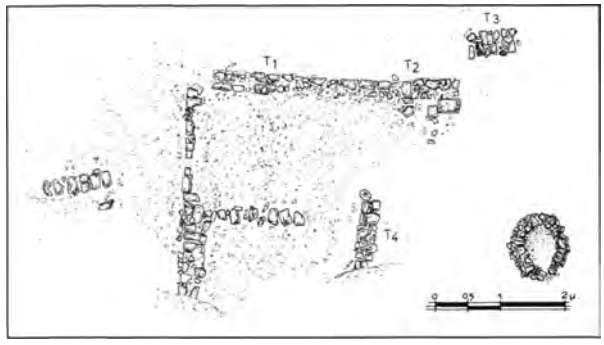

Σχέδ. 2. Κέρκυρα. Οικόπεδο Μάξη-Μοντσενίγου-Ρίγγα. Κάτοψη της ανασκαφής.

λυφθέντος τοίχου Τ1 έχει ως ακολούθως: 1ο στρώμα: από 0 έως 0,40 μ. βάθος, μαυριδερό μαλακό χώμα με ρίζες, 2ο στρώμα: από 0,40 έως 0,80 μ. σκούρο καστανό - γκρι χώμα με νεότερα όστρακα, μικρές πέτρες, μπάζωμα, 3ο στρώμα: από 0,80 έως 2 μ. καστανό - γκρι αμμώδες με ίχνη καγιά χωρίς κεραμική.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, εκτός του οικοδομήσιμου χώρου σε βάθος 0,75 μ. από τη σημερινή επιφάνεια και σε απόσταση 4,25 μ. από το νοτιοανατολικό άκρο του Τ1, αποκαλύφθηκε μια επιμήκης σειρά ημίεργων λίθων οριζόντια στο έδαφος με συνδετικό υλικό λευκό κονίαμα και κεράμους, μήκ. 1,77 και πλ. 0,40 μ. Στο οικόπεδο βρέθηκαν ελάχιστα μόνο άβαφα όστρακα αγγείων οικιακής χρήσης.

Οικόπεδο Γ. Τζήλιου

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών, για προσθήκη κατ' επέκταση σε υπάρχουσα οικοδομή στο προαναφερόμενο οικόπεδο, εντοπίσθηκαν αρχαία λείψανα με αποτέλεσμα τη διενέργεια σωστικής ανασκαφής, που διήρκεσε από 19/6 έως 30/6/1995. Ερευνήθηκαν 3 τομές.

Τομή 1: (διαστάσεις 3,50×2,50 και 3,60×2,20 μ.). Σε βάθος 2,24/2,39 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος Τ1 με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Έχει μήκος 2,20, πλάτος 0,50, ύψος 1,25 και εδράζεται σε βάθος 3,58 μ. Είναι κατασκευασμένος από αργόλιθους, ποικίλου μεγέθους, κεράμους και χώμα. Ανατολικά, στο μέσον της διαδρομής του, ο τοίχος λόγω πλάγιων ωθήσεων εμφανίζει μικρή απόκλιση από τον άξονά του. Ανατολικά του τοίχου, σε βάθος 2,60-2,68 μ. αποκαλύφθηκε μία στρώση ριγμένων κεράμων η οποία αφαιρέθηκε και σε βάθος 2,90-2,95 μ. βορειοανατολικά του τοίχου μία δεύτερη σειρά, η οποία πιθανώς αποτελεί τμήμα δαπέδου με σωζόμενες διαστάσεις 1,60×1,45 μ.

Στην τομή αποκαλύφθηκαν τρία νομίσματα, από τα οποία ένα Κεφαλληνίας των πριν το 431 χρόνων και το άλλο Δυρραχίου των 250-229 π.Χ. χρόνων, όστρακα άβαφων χονδροειδών πήλινων αγγείων (τμήματα από χείλη, λαβές, βάσεις), αγνύθες και όστρακο με γραπτή διακόσμηση.

Τομή 2: (2,15×3,40 / 1,10×2,40 / 1,40×1,60 μ.). Σε βάθος 1,96 μ. στη βορειοδυτική παρειά της τομής αποκαλύφθηκε τοίχος Τ2 με κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ. Έχει μήκος 1,15/1,30, πλάτος 0,45, ύψος 0,48 μ. και εδράζεται σε βάθος 2,42 μ. Είναι κατασκευασμένος από αργόλιθους μικρούς και μεγάλους, κεράμους και χώμα και βρίσκεται σε παράλληλη διάταξη με τον Τ1 από τον οποίο απέχει 2,70 μ.

Στην τομή αποκαλύφθηκαν όστρακα άβαφων χονδροειδών πήλινων αγγείων, αγνύθα, όστρακα λεπτής κεραμικής με εξίτηλο γάνωμα και ένα ερυθρόμορφο τμήμα αγγείου (χείλος κρατήρα) με διακόσμηση σχηματοποιημένων φύλλων δάφνης.

Τομή: 3: (2,40×4,60 / 1,80×4,30 μ.). Σε βάθος 1,61 / 1,78/1,90/2,03 αποκαλύφθηκε ερειπιώνας, μήκ. 3,90 και πλ. 0,50-1,30 μ. Αποτελείται από λίθους ακατέργαστους κεράμους και χώμα. Ο ερειπιώνας κάλυπτε σχεδόν ολόκληρη την τομή και μεταξύ των λίθων υπήρχαν όστρακα άβαφων αγγείων και απότμημα οστράκου με μελανό στιλπνό γάνωμα και γραπτή διακόσμηση.

Οικόπεδο Βουτσελά στο Φιγαρέτο

Η σημαντική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο διενεργείται για τέταρτη χρονιά από την αρχαιολόγο Φωτεινή Λιάπη.

Έργο ΔΕΥΑΚ - οικόπεδο εκκλησιαστικής ιδιοκτησίας στην οδό Ναυσικάς στο Φιγαρέτο

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών της ΔΕΥΑΚ στη θέση του προαναφερομένου κτήματος με αφορμή τον εντοπισμό ορισμένων ασβεστόλιθων, που σχημάτιζαν σειρά, διενεργήθηκε μία σύντομη έρευνα στο χώρο. Αποκαλύφθηκε τοίχος επιμελούς κατασκευής, κατασκευασμένος από δύο έως τρεις σειρές ημίεργων ασβεστολίθων, μήκ. 7 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο τοίχος συνεχίζει προς Ν. μέσα σε διπλανές ιδιοκτησίες και η περαιτέρω έρευνά του θα διευκρινίσει τη χρήση του. Πιθανώς πρόκειται για αναλημματική κατασκευή, αν ληφθεί υπόψη η διαμόρφωση του εδάφους και η τοπογραφία της περιοχής. Κατά την έρευνα περισυνελέγησαν τμήμα γυναικείου ειδωλίου, κομμάτια μελαμβαφών αγγείων και ένα όστρακο από

ερυθρόμορφο κρατήρα, στο οποίο απεικονίζεται το δεξί χέρι γυναικείας μορφής που κρατά οινοχόη.

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΙΛΙΑΤΩΝ

Γιτάνη

Κτίριο Ε

Προς τα δυτικά της στοάς της Γιτάνης αποκαλύφθηκε οικοδόμημα χτισμένο κατά το πολυγωνικό σύστημα, διαστ. 12,70×20,50 μ., αποτελούμενο από δύο κτίρια σύγχρονα (Σχέδ. 3).

Το δυτικό αποτελείται από τρεις χώρους και φαίνεται ότι λειτουργούσε ως σκευοθήκη. Η άποψη για τη λειτουργία του χώρου στηρίχθηκε στην αποκάλυψη άνω των 500 τεμαχίων κανθάρων, πινακίων, λυχναριών, αμφορέων, οινοχοών, ιγδίων, χάλκινων αναθηματικών ποδών, ανθρώπων και ζώων, καθώς και κοσμημάτων. Μεταξύ των κεραμικών ευρημάτων αξιομνημόνευτα είναι μελαμβαφές πινάκιο με προτομή Αθηνάς (Πίν. 148 στ), τμήμα πώματος πυξίδας με ανάγλυφες παραστάσεις ερώτων, Πάνα με σύριγγα και σατύρου με αυλό, καθώς και βάση «μεγαρικού σκύφου» με τρία προσωπεία στη βάση του. Η κεραμική του χώρου δεν θυμίζει κεραμική οικισμού, αλλά και ορισμένα αντικείμενα, όπως οι πόδες ζώων και τα κοσμήματα, δείχνουν να έχουν αναθηματικό χαρακτήρα.

Το ανατολικό κτίριο αποτελείται από ένα τετράγωνο χώρο με πλευρά 11 μ. Στην πρόσοψη του συγκροτήματος προστέθηκε αργότερα ένας ορθογώνιος χώρος, που προεξέχει της στοάς και του συγκροτήματος κατά 2,80 μ. Η είσοδος από το χώρο αυτό στο δεύτερο τετράγωνο χώρο γινόταν μέσω μνημειώδους δίφυλλης εισόδου, από την οποία διασώθηκε το κατώφλι και η δεξιά παραστάδα. Προς τα αριστερά της εισόδου αποκαλύφθηκε βάση έδρασης κλίμακας, παρόμοια με εκείνες που βρέθηκαν σε οικίες άλλων ηπειρωτικών πόλεων, όπως στο Όρραον, η οποία οδηγούσε στον όροφο. Στο εσωτερικό του τετράγωνου χώρου αποκαλύφθηκαν επίσης σπαράγματα τοιχαρίων, τα οποία υποδηλώνουν ή προγενέστερα οικοδομήματα ή αναλημματικές κατασκευές, προκειμένου να εξομαλυνθεί η υψομετρική διαφορά που υπάρχει μεταξύ της πρόσοψης και του οπίσθιου τοίχου του κτιρίου.

Εξαιτίας της ανυπαρξίας ανοιγμάτων που να επιτρέπουν την επικοινωνία τόσο μεταξύ των χώρων του δυτικού κτιρίου, όσο και μεταξύ του δυτικού και ανατολικού, είναι πιθανό η επικοινωνία των δύο κτιρίων να γινόταν από τον όροφο μέσω κλίμακας ανόδου, η βάση της οποίας βρισκόταν στον τετράγωνο χώρο, ενώ η βάση καθόδου απέληγε στο μεσαίο από τους χώρους του δυτικού κτιρίου. Ίχνη του ξύλινου δαπέδου του ορόφου βρέθηκαν στο βορειοδυτικό δωμάτιο του συγκροτήματος.

Δεξιά της εισόδου του τετράγωνου χώρου αποκαλύφθηκε βάση αποτελούμενη από δύο τμήματα. Το πρώτο είναι κυβόλιθος, διαστ. 0,64×0,44 μ., ο οποίος περιβάλλεται από περιτένεια. Πάνω από τον κυβόλιθο είναι τοποθετημένο δεύτερο κυλινδρικό αρχιτεκτονικό μέλος, ύψ. 0,78 μ., που διακοσμείται με κυμάτιο, ταινία και γεισίποδες. Την άνω επιφάνεια του δακτυλίου περιτρέχει ταινία, πάχ. 0,05 μ., επεξεργασμένη για να είναι ορατή, ενώ ο πυρήνας του δακτυλίου εσωτερικά της ταινίας είναι αδρά μόνο δουλεμένος με βελόνι, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι πάνω από τον κυλινδρικό δακτύλιο υπήρχε και άλλο αρχιτεκτονικό μέλος.

Η θέση περίοπτης βάσης, δεξιά της εισόδου, σχεδόν σε επαφή με τη νότια πλευρά του τετράγωνου χώρου, αλλά και το ύψος της που φθάνει τα 1,25 μ. στην σωζόμενη μορφή της, δεν επιτρέπουν την ερμηνεία της ως αρχιτεκτονικού μέλους ή βωμού, γιατί δεν έχει ούτε πρακτική χρήση ούτε λειτουργικότητα.

Εντός του κτιρίου αποκαλύφθηκαν επίσης δύο τεμάχια ενός απελευθερωτικού ψηφίσματος, από το οποίο προκύπτει ότι με την παρουσία μαρτύρων ένας σκλάβος αποκτά την ελευθερία του.

Απελευθερωτικά ψηφίσματα προέρχονται από χώρους ναών ή θεάτρων. Το απελευθερωτικό ψήφισμα σε συνδυασμό με την ομοιότητα της βάσης με το κατώτερο τμήμα Αιγυιέων, που βρέθηκαν στην Απολλωνία, και η θέση της δίπλα στην είσοδο του τετράπλευρου χώρου, αλλά και η θέση του οικοδομήματος στην αγορά, στην κεντρική αρτηρία της πόλης, επιτρέπει τη δοκιμαστική ταύτιση του οικοδομήματος με χώρο λατρείας του Απόλλωνα Αιγυιέα.

Νεκροταφείο

Εξωτερικά της βόρειας πύλης της πόλης, στη βορειοδυτική πλευρά του τείχους, κατά μήκος του δρόμου, που οδηγεί προς τη συμβολή Καλαμά με τον Καλπακιώτικο και στη συνέχεια προς το σημερινό παροχετευτικό φράγμα, εκτείνεται το ελληνιστικό νεκροταφείο της Γιτάνης. Το νεκροταφείο εκτείνεται σε μήκος 2 χλμ. περίπου. Αμέσως έξω από το τείχος της πόλης ερευνήθηκαν τρία ταφικά μνημεία μερικώς συλημένα. Τα μνημεία αποτελούνται στον πυρήνα τους από έναν κιβωτιόσχημο τάφο, κατασκευασμένο από μονολιθικές πλάκες και περιβάλλονται ή από απιόσχημο περίβολο ή από περίβολο τετράγωνο εξωτερικά και οκταγωνικό εσωτερικά. Οι περίβο-

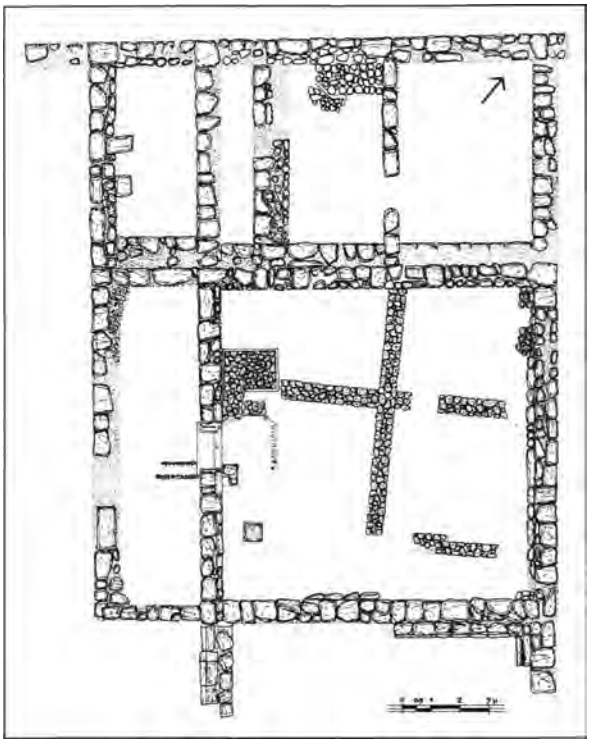

Σχέδ. 3. Νομός Θεσπρωτίας. Γιτάνη. Κάτοψη του κτιρίου Ε.

λοι μιμούνται ναόσχημα οικοδομήματα και έφεραν γλυπτό διάκοσμο (Σχέδ. 4).

Τάφος 1. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,75×0,95, με κατεύθυνση από ΝΔ. προς ΒΑ., κατασκευασμένος από ασβεστολιθικές πλάκες, που αποκαλύφθηκαν σπασμένες εξαιτίας της σύλησης του τάφου κατά το παρελθόν. Στο εσωτερικό του και σε επαφή με την ανατολική του πλευρά αποκαλύφθηκε επίσης σπασμένη και η καλυπτήρια πλάκα του. Ο τάφος μετά τη σύλησή του είχε γεμίσει με χώμα μέσα στο οποίο κατά τη νέα έρευνα αποκαλύφθηκαν ελάχιστα ανθρώπινα οστά, τα θραύσματα μαρμάρινης ναόσχημης οστεοθήκης και ένα λυχνάρι. Το δάπεδο του τάφου καλύπτεται από ασβεστολιθικές πλάκες διαφόρων σχημάτων, ορθογώνιες, τετράγωνες και τραπεζιόσχημες. Στη δυτική του πλευρά αποκαλύφθηκε η θεμελίωση και η κρηπίδα πειόσχημης κατασκευής, της οποίας η βόρεια και η νότια πλευρά εφάπτονται στη βορειοδυτική και νοτιοδυτική γωνία του τάφου αντίστοιχα, οριοθετώντας έναν τετράγωνο χώρο, διαστ. 3×3 μ., ο οποίος σε συνδυασμό με τον τάφο στην αρχική του μορφή θα αποτελούσε ένα σημαντικό ταφικό μνημείο.

Στα δυτικά του μνημείου αποκαλύφθηκαν μικρά τεμάχια αρχιτεκτονικών μελών διακοσμημένα με κυμάτια και τμήμα δωρικού κιονόκρανου. Από τον τετράπλευρο χώρο περισυνελέγη κεραμική ελληνιστικών χρόνων, στην οποία συμπεριλαμβάνεται τμήμα σκύφου διακοσμημένο με κεφάλι σατύρου, που έχει αποδοθεί πλαστικά, ή προσωπείου κωμωδίας, όστρακο με ανάγλυφη διακόσμηση δύο καθιστών μορφών, του β΄ μισού του 3ου αι. π.Χ., όστρακο μεγαρικού σκύφου με ανάγλυφη φυτική διακόσμηση και πηνιόσχημα διάτρητα αγγεία, τύπου υποστατών. Ακόμη βρέθηκε αρυτήρας, που συγκολλήθηκε από πολλά θραύσματα, που ανήκει σε έναν τύπο που καθιερώνεται γύρω στα 300 π.Χ., αλλά συνεχίζει να είναι σε χρήση καθ' όλη τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων. Από το χώρο του ταφικού μνημείου περισυνελέγησαν σιδερένια καρφιά, σιδερένιος αρμός, χάλκινα ελάσματα, χάλκινο καρφί, τμήματα μολύβδου και θραύσματα πήλινων γυναικείων ειδωλίων.

Τάφος 2. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,82×1,16 μ., με κατεύθυνση από ΝΑ. προς ΒΔ. Είναι κατασκευασμένος από ασβεστολιθικές πλάκες από τις οποίες οι δύο μακρές λόγω των πλευρικών πιέσεων αποκαλύφθηκαν θραυσμένες. Η καλυπτήρια πλάκα βρέθηκε στο εσωτερικό του τάφου σε τέσσερα κομμάτια. Στη νοτιοδυτική γωνία και σε βάθος 0,70 μ. από την επιφάνεια του τάφου αποκαλύφθηκαν το οπίσθιο τμήμα κρανίου και οστά σκελετού μαζί με τα κτερίσματά του, έντεκα μυροδοχεία, ο τύπος των οποίων χρονολογείται από το τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. μέχρι και τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. περίπου, τρεις λύχνοι του 3ου αι., ένα πινάκιο και τμήματα λάγυνου. Παραπλεύρως του κρανίου και σε απόσταση 0,30 μ. προς Α. αυτού και κατά μήκος της νότιας στενής πλευράς αποκαλύφθηκε το οπίσθιο επίσης τμήμα μικρότερου κρανίου. Κοντά στο δεύτερο κρανίο αποκαλύφθηκαν πέντε χάλκινα νομίσματα των περί το 342 π.Χ. χρόνων, μικροί χάλκινοι ηλίσκοι και μεγάλοι σιδερένιοι, πιθανώς από ξύλινη κατασκευή. Το δάπεδο του τάφου είναι κατασκευασμένο από πατημένο χώμα. Στη δυτική πλευρά του τάφου διασώθηκε σειρά ασβεστολιθικών φαιών λίθων, μήκ. 4 μ. που προχωρούν και προς τη βόρεια και νότια πλευρά του τάφου και σχηματίζουν μαζί με αυτόν ταφικό μνημείο όμοιου τύπου με του τάφου 1.

Τάφος 3. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,80×1,15 μ., έχει κατεύθυνση από Ν. προς Β. και είναι κατασκευασμένος από μονολιθικές ασβεστολιθικές πλάκες, από τις οποίες οι μακρές, λόγω των πλευρικών πιέσεων αποκαλύφθηκαν θραυσμένες. Ο τάφος είχε για κάλυμμα δύο μεγάλες πλάκες από τις οποίες η μία αποκαλύφθηκε ακέραια στη θέση της, ενώ η δεύτερη σπασμένη επίσης στη θέση της. Ολόκληρο το εσωτερικό του τάφου, που αποκαλύφθηκε κενό, είναι επιχρισμένο με ασβεστοκονίαμα. Ο τάφος

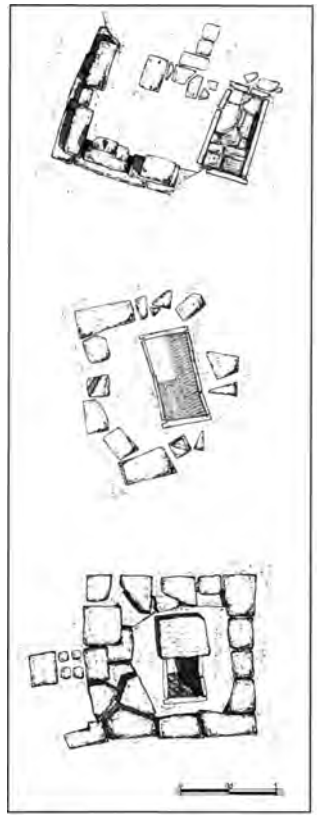

Σχέδ. 4. Νομός Θεσπρωτίας. Νεκροταφείο Γιτάνης. Κάτοψη των τριών ταφικών μνημείων.

βρίσκεται σε βάθος 0,70 μ. στο εσωτερικό τετράπλευρου εξωτερικά μνημείου, διαστ. 3,60×3,45 μ. το οποίο είναι χτισμένο κατά το πολυγωνικό σύστημα τοιχοδομίας. Από την ανωδομή του μνημείου σώζονται δύο σειρές δόμων. Η κάτω σειρά των δόμων στο εσωτερικό του μνημείου προεξέχει στις γωνίες της υπερκείμενης σειράς του τετραγώνου, σχηματίζοντας οκτάγωνο. Στη δυτική πλευρά του μνημείου βόρεια και νότια επεκτείνονται σχηματίζοντας παραστάδες, ενώ στο μέσον της πλευράς είδος πλακόστρωτου διαδρόμου. Εσωτερικά του μνημείου και στη βόρεια πλευρά του αποκαλύφθηκε κάνθαρος και όστρακα μελαμβαφούς μυροδοχείου, θραύσματα διπλών κυλινδρικών λαβών και τμήματα μαρμάρινης οστεοθήκης.

Εξωτερικά του ταφικού μνημείου βρέθηκε χάλκινο νόμισμα του Κοινού των Ηπειρωτών (238-168 π.Χ.) που προφανώς δεν σχετίζεται με τη χρονολόγηση του τάφου. Πρόκειται για επιφανειακό εύρημα του χώρου.

Γεροπλάτανος-Φανωτή

Κατά τις διερευνητικές εργασίες που διενεργήθηκαν στη θέση Χώρα, κοντά στο Γεροπλάτανο της κοινότητας Πηγαδουλίων μετά από λαθρανασκαφή, σε θέση στην οποία σώζεται τειχισμένος οικισμός, αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε κτίριο Α και εντοπίστηκαν άλλα τρία κτίρια. Η θέση ταυτίζεται από ορισμένους μελετητές, με πρώτο τον Σ. Δάκαρη, με τη Φανωτή, αρχαία πόλη γνωστή από αναφορές του Πολυβίου και του Τίτου Λιβίου. Πρόκειται ωστόσο για μια ατεκμηρίωτη άποψη, λόγω της έλλειψης βάσιμων στοιχείων. Ο οικισμός βρίσκεται πάνω σε λόφο και παρουσιάζει, σε αρκετά καλή κατάσταση ακόμη και σήμερα, δύο επιμελημένους περιβόλους με θλάσεις και πύργους (οχυρώσεις ίσως του 3ου αι. π.Χ.). Σώζονται εκτεταμένα οικοδομικά κατάλοιπα, ιδίως στην ακρόπολη, όπου διακρίνονται ακόμη μεταγενέστερες, ρωμαϊκές και τουρκικές επεμβάσεις. Στον απέναντι λόφο λίγο βορειότερα έχουν εντοπιστεί μερικοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, συλημένοι οι περισσότεροι. Αν και παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, η ευρύτερη περιοχή έχει ερευνηθεί ελάχιστα. Οι εργασίες χρηματοδοτήθηκαν από τον Α.Σ. Σκάλας Φιλιατών.

Διενεργήθηκαν επιφανειακοί καθαρισμοί, κυρίως στην ακρόπολη, και τοποθετήθηκε κάναβος που καλύπτει ολόκληρο τον αρχαίο οικισμό. Επιλέχθηκε ένα σημείο μέσα στην ακρόπολη (στη Β.-ΒΑ. πλευρά της), όπου ήταν ελάχιστα ορατό επιφανειακά, τμήμα οικοδομήματος. Διενεργήθηκαν συνολικά 35 ανασκαφικές τομές (διαστ. 3×3 μ.) στα τετράγωνα του κανάβου (διαστ. 15×15 μ. το καθένα) Ξ12, Ο12 και Ο13. Διερευνήθηκε μια περιοχή εμβαδού πάνω από 300 τ.μ. και εντοπίστηκε κτίριο, διαστ. 15,30×16,40 μ. περίπου. Η ανασκαφή έλαβε χώρα στο συγκεκριμένο κτίριο (Κτίριο Α). Εντοπίστηκαν επίσης άλλα δύο κτίρια στο νοτιοανατολικό τμήμα της ακρόπολης (Κτίρια Β και Γ) και ένα δίπλα στο κτίριο Α (Κτίριο Δ).

Αποκαλύφθηκε το μεγαλύτερο μέρος του Κτιρίου Α. (Σχέδ. 5), χωρίς να εξακριβωθούν όμως τα όριά του με απόλυτη ακρίβεια, καθώς και η διαρρύθμιση των χώρων στο εσωτερικό. Επίσης, οι έρευνες προχώρησαν μόνο κατά τόπους σε βάθος, χωρίς ωστόσο να φτάσουν σε φυσικό έδαφος. Για το λόγο αυτό κυρίως δεν έχει ακόμη αποσαφηνιστεί η χρήση του κτιρίου Α. Με βάση την αποσπασματική εικόνα των πρώτων στοιχείων πρόκειται πιθανώς για μια μεγάλη οικία. Οι τοίχοι του κτιρίου παρουσιάζουν, σύμφωνα με τις αποσπασματικές πληροφορίες που έχουμε, δύο δόμους υποθεμελίωσης, ενώ σε ορισμένα τμήματα σώζονται δύο δόμοι από τη βάση της ανωδομής. Επισημαίνουμε το χώρο γ4 στα νότια του κτιρίου, μεταγενέστερο ίσως πρόσκτισμα που δεν έχει αποκαλυφθεί πλήρως. Σε αυτό συνηγορεί μάλλον και η γειτνίασή του με δύο διαδοχικά πλακόστρωτα (χώροι στ και γ3). Ο χώρος β1, διαστ. 4×4,60 μ. περίπου, ο οποίος διερευνήθηκε κάπως καλύτερα σε σχέση με τους άλλους, παρου-

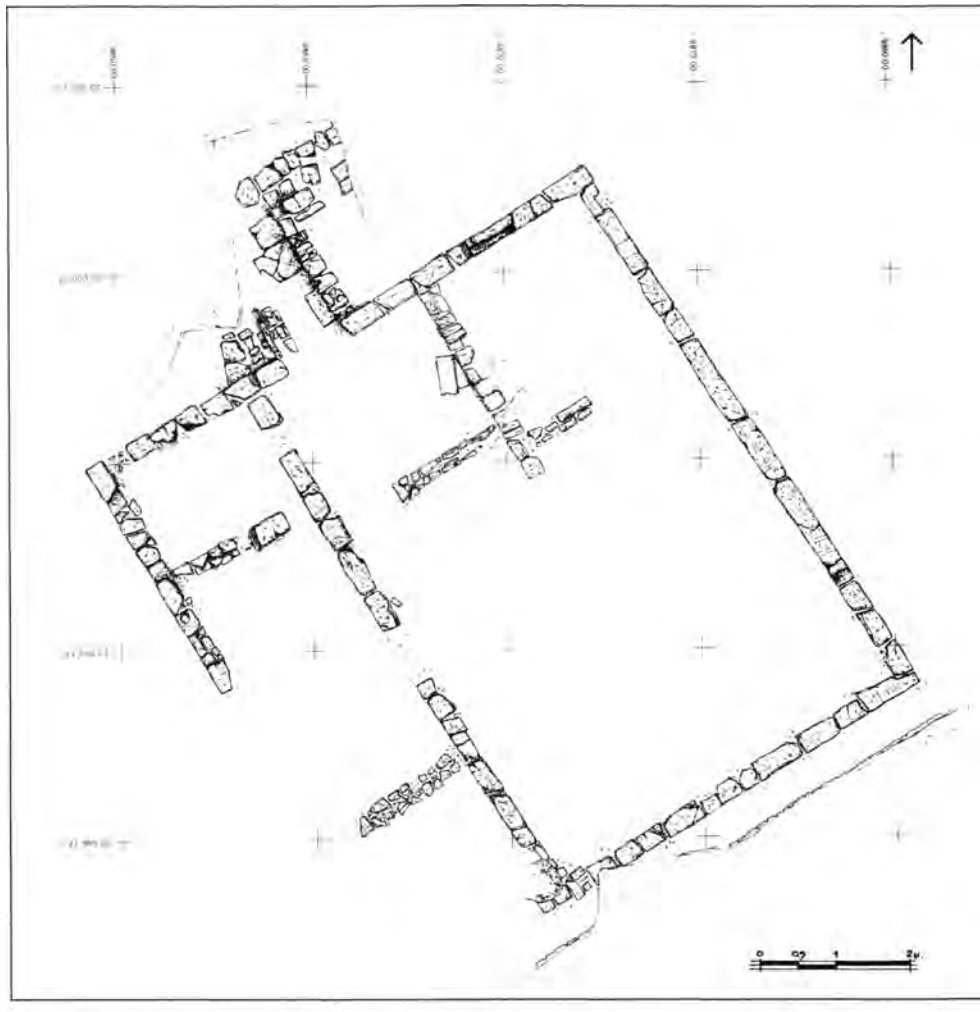

Σχέδ. 5. Νομός Θεσπρωτίας. Γεροπλάτανος-Φανωτή. Κάτοψη του Κτιρίου Α.

σιάζει τρεις εισόδους και πρέπει να ήταν βασικός (η χρήση του παραμένει άγνωστη). Ο στενός διάδρομος, πλ. 1 μ. περίπου, που εντοπίστηκε μεταξύ των κτιρίων Α και Δ, είναι κατά πρώτη εκτίμηση αγωγός (χώρος 3).

Στρωματογραφία. Με βάση τα μέχρι τώρα δεδομένα εντοπίστηκαν τέσσερα στρώματα. Το στρώμα 1, που αποτελεί το επιφανειακό στρώμα της περιοχής, παρουσιάζει επιφανειακά εκτός από το humus (φυτική γη), πολλές (πεσμένες) πέτρες. Πέτρες και ρίζες εξακολουθούν να εμφανίζονται σε βάθος μέσα σε καστανόμαυρα χαλαρά χώματα, που είναι φερτά και παρουσιάζουν αναμοχλεύσεις. Στο στρώμα αυτό εντοπίζονται χρονολογικά στοιχεία (διαταραγμένα) τουρκικής, ρωμαϊκής και ελληνιστικής περιόδου. Το στρώμα 2 εμφανίζεται κατά περιοχές και έχει τη μορφή γκριζοκάστανων πηλωδών αποθέσεων, που δεν ξεπερνούν τα 0,25 μ. Τα χρονολογικά δεδομένα των ρωμαϊκών, αλλά και των ελληνιστικών χρόνων, μαζί με τη λειτουργικότητα των αποθέσεων αυτών (βλ. παρακάτω), συνηγορούν στην άποψη ότι πρόκειται για ένα αρχαίο μπάζωμα, που έγινε στη ρωμαϊκή εποχή μάλλον κατά την επαναχρησιμοποίηση του κτιρίου – ίσως πριν τα τέλη του 1ου αι. π.Χ. Κάτω από το μπάζωμα εμφανίζεται, συνήθως το στρώμα 3, αν και έχει εντοπιστεί σε ορισμένες περιοχές σε περιορισμένη έκταση χωρίς την παραπάνω διαδοχή. Το στρώμα 3, που διερευνήθηκε ουσιαστικά μόνο στο χώρο β1, είναι ένα πυκνό στρώμα καταστροφής από πληθώρα θραυσμένων κεράμων μέσα σε ανοιχτά γκριζοκάστανα πηλώδη χώματα, που έχουν πάχος έως 0,25 μ. Το στρώμα 4 εμφανίζεται κατά περίπτωση και περιοχή κάτω από τα στρώματα 1,2 και 3, γεγονός που δείχνει ότι η ρωμαϊκή επέμβαση δεν έγινε παντού. Συνίσταται από καστανόχρωμες σφιχτές αποθέ-

σεις, που μάλλον είναι απαραβίαστες (αδιατάρακτο στρώμα) και χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους. Μέσα στο στρώμα 4 εντοπίστηκαν κατά τόπους καύσεις, ενώ η διαφοροποίηση των χωμάτων κοντά στη δυτική γωνία του κτιρίου Α μπορεί να σημαίνει την εμφάνιση ενός νέου στρώματος ή να συνδέεται με ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης περιοχής («αγωγός»). Ασφαλή χρονολόγηση για το στρώμα δίνουν νομίσματα του Κοινού των Ηπειρωτών, που βρέθηκαν μέσα στο χώρο 3 (περίπου 233-167 π.Χ.). Με βάση αυτά τα στοιχεία είναι απολύτως λογικό ότι το στρώμα 3 (στρώμα καταστροφής) μπορεί να αποδοθεί με ασφάλεια στη γνωστή καταστροφή του 167 π.Χ. από τους Ρωμαίους, που πρέπει να ερήμωσε αυτή την πόλη, όπως και τόσες άλλες στην Ήπειρο.

Ευρήματα: Στο στρώμα 1 αξίζει να αναφέρουμε ένα ασημένιο τουρκικό νόμισμα, μισό χάλκινο νόμισμα του Αδριανού (117-138 μ.Χ.), ένα θραύσμα αρρετινού σκύφου του εργαστηρίου του Rasinius (15/10 π.Χ.-15/20 μ.Χ.) και ένα χάλκινο ασσάριο του Αυγούστου, καλά χρονολογημένο στον 7ο αι. π.Χ. με βάση το όνομα του νομισματοκόπου (Maecilious Tullus). Βρέθηκαν ακόμη ένα απότμημα ενσφράγιστης κεράμου (όπου διακρίνεται ένα Θ), ένα θραύσμα γυάλινου αγγείου με έντυπο δεκάκτινο άστρο στον πυθμένα του, θραύσματα πήλινων ειδωλίων, κ.ά. Στο στρώμα 2 σημαντική είναι η παρουσία μιας λαβής αμφορέα με κυκλικό λατινικό σφράγισμα (sext), της οποίας η χρονολόγηση ίσως δώσει ένα terminus για το στρώμα. Το στρώμα 3 (στρώμα καταστροφής) δεν παρουσιάζει δυστυχώς ευρήματα για περαιτέρω στοιχεία χρονολόγησης. Το στρώμα 4 χρονολογείται από δύο χάλκινα νομίσματα του Κοινού των Ηπειρωτών (233-167 π.Χ.), που φέρουν κεφαλή Αρτέμιδος στον εμπροσθότυπο και αιχμή δόρατος στον οπισθότυπο. Ακόμη εντοπίστηκαν μέσα σε αυτό δύο θραύσματα «μεγαρικών» σκύφων, που επιβεβαιώνουν την παραπάνω χρονολόγηση, ενώ από το ίδιο στρώμα προέρχεται σχεδόν ακέραιη άβαφη οινοχόη.

Στην πλούσια κεραμική του κτιρίου Α έγινε διαλογή στα θραύσματα από το σώμα άβαφων αγγείων. Σημειώνεται η ύπαρξη πολλών θραυσμάτων από πίθους (χώροι με αποθηκευτική σημασία). Η περαιτέρω έρευνα και ο συσχετισμός ευρημάτων και χώρων μπορεί να αποσαφηνίσει τα προβλήματα που προέκυψαν με την ανασκαφή (προέλευση κεραμικής, συγκέντρωση ευρημάτων κατά χώρους, διάκριση οικοδομικών φάσεων κτλ.).

Λίστα

Οικόπεδο Θ. Φωτίου - Ι. Φωτίου και Σπ. Σκαρώνη

Στη θέση «Πηγή Κεφαλόβρυσος» κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο και στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοδομήσιμου χώρου, όπου επρόκειτο να κατασκευαστούν υπόγειες δεξαμενές, εντοπίστηκαν θραύσματα κεράμων στέγης.

Κατά την έρευνα που ακολούθησε διαπιστώθηκε η ύπαρξη μικρού τμήματος ρωμαϊκού-υστερορωμαϊκού οικοδομήματος θεμελιωμένου πάνω στο φυσικό έδαφος (σκληρό αργιλώδες χώμα), μεγ. σωζ. μήκ. 4,22 και σωζ. πλ. 1,26 μ. Από το οικοδόμημα αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο παράλληλων τοίχων (Τ2 και Τ4) και οι κάθετοι πάνω σε αυτούς τοίχοι (Τ1, Τ3 και Τ5). Ο τοίχος Τ1 με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. σώζεται σε μήκος 1, πλάτος 0,35 και μέγ. ύψος 0,10 μ. και είναι κατασκευασμένος από δύο ενωμένες επιμήκεις σειρές μικρών ημίεργων πλακοειδών λίθων με συνδετικό υλικό λάσπη και γέμισμα από θραύσματα κεραμικής και απολεπίσματα λίθων. Βόρεια του τοίχου Τ1 και σε επαφή με αυτόν, εμφανίστηκε ο παράλληλος τοίχος Τ2, ο οποίος έχει κατεύθυνση από Α. προς Δ., σωζ. μήκ. 1,22, πλ. 0,37 μ. Είναι κατασκευασμένος από δύο ενωμένες επιμήκεις σειρές αδρά δουλεμένων λίθων διαφόρων μεγεθών με συνδετικό υλικό χώμα. Στην απόληξη της βόρειας παρειάς του τοίχου Τ2 εφάπτεται ο τοίχος Τ3, που έχει κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ., σωζ. μήκος 2, πλάτος 0,47 και σωζ. ύψος 0,15 μ. Είναι κατασκευασμένος από δύο ενωμένες επιμήκεις σειρές λευκών πλακοειδών λίθων διαφόρων μεγεθών με συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα και γέμισμα από απολεπίσματα λευκών λίθων. Μικρό τμήμα της ανατολικής παρειάς του τοίχου Τ3, καλύπτεται από στρώση θραυσμάτων κεράμων ερυθρού πηλού. Τμήμα της δυτικής παρειάς του έχει καταστραφεί. Ο τοίχος Τ4 αποκαλύφθηκε στη βόρεια απόληξη του τοίχου Τ3, παράλληλα προς τον τοίχο Τ2 με κατεύθυνση από Α. προς Δ. Έχει σωζ. μήκος 1,26, πλάτος 0,53 και μέγ. ύψος 0,10 μ. Ο Τ4 είναι χτισμένος από δύο ενωμένες επιμήκεις σειρές ημίεργων λίθων διαφόρων μεγεθών με συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα και γέμισμα από μικρούς λίθους. Ο τοίχος Τ5 κάθετος στη βόρεια παρειά του τοίχου Τ4 έχει κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ., σωζ. μήκος 0,32, πλάτος 0,52 και μέγ. ύψος 0,12 μ. Είναι χτισμένος από δύο ενωμένες επιμήκεις σειρές λίθων με συνδετικό υλικό λάσπη και γέμισμα από μικρούς λίθους.

Στα νοτιοανατολικά του τοίχου Τ1, σε βάθος 0,30 μ. (από την επιφάνεια του εδάφους), βρέθηκε πυκνό στρώμα λίθων και θραυσμάτων κεράμων στέγης που σχετίζεται με την καταστροφή του κτιρίου (το οποίο ήταν στεγασμένο).

Από όλη την έκταση που ανασκάφηκε, περισυνελέγησαν θραύσματα κεράμων, επιπέδων στρωτήρων και καλυπτήρων στέγης, όστρακα χονδροειδών κακοψημένων μεγάλων αγγείων και άλλων μικρότερων χρηστικών αγγείων με ανάγλυφες οριζόντιες ραβδώσεις ερυθρού πηλού.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΘΥΑΜΙΔΟΣ

Λαδοχώρι

Οικόπεδο Ντρίτσου

Στο Λαδοχώρι, περιοχή που βρίσκεται πάνω στη ρωμαϊκή οδό που συνέδεε το Δυρράχιο, μέσω Απολλωνίας, Αυλώνος, Ορικού, Βουθρωτού, Μασκληνίτσας και Λαδοχωρίου, με τη Νικόπολη. Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής στο οικόπεδο Ντρίτσου, αποκαλύφθηκαν τμήματα ρωμαϊκού κτιρίου με τρεις τουλάχιστον φάσεις κατοίκησης. Το ρωμαϊκό κτίριο εγκαταστάθηκε σε θέση στην οποία επισημάνθηκαν λείψανα χρήσης του χώρου και κατά την ελληνιστική εποχή.

Την ύπαρξη κτιρίων στην περιοχή είχαν προαναγγείλει η αποκάλυψη τμήματος ρωμαϊκού νεκροταφείου του 2ου αι. μ.Χ., το 1975 στη θέση Ζαβαλή 70 μ. προς ΝΔ. του οικοπέδου, τα σπαράγματα κτιρίου της ίδιας εποχής στο κτήμα Ζώη προς ΒΔ. του οικοπέδου Ντρίτσου και ορισμένοι τάφοι προς Β. του Λαδοχωρίου και της Ηγουμενίτσας. Στις πλευρές πλακόστρωτης οδού, σωζ. μήκ. 5,35 μ. και πλ. 1,23 μ., που οδηγεί από την προς Δ. παραλιακή ρωμαϊκή οδό προς το εσωτερικό ανατολικά, αποκαλύφθηκε συγκρότημα, που γνώρισε τρεις οικοδομικές φάσεις χρονολογούμενες από τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. μέχρι και τις αρχές του 6ου αι. μ.Χ. (Σχέδ. 6).

Κατά την πρώτη φάση, 2ος αι. π.Χ. - 1ος αι. μ.Χ., που χαρακτηρίζεται από την παρουσία μαγειρικών σκευών στο νότιο τμήμα του οικοπέδου εκτείνεται οίκος αποτελούμενος από πέντε χώρους. Ο πρώτος σχηματίζεται από τους τοίχους T21, T23 και T24, ο δεύτερος από τους τοίχους T21 και T22, ο τρίτος από τους T8, T21 και T19, ο τέταρτος από τους T12, T8, T7 και T19 και ο πέμπτος από τους T12 και T14. Οι δύο τελευταίοι χώροι χτίστηκαν στα ερείπια κτιρίου ελληνιστικής εποχής από το οποίο διασώθηκε μόνο ο T14. Οι τοίχοι του ρωμαϊκού οίκου είναι κατασκευασμένοι από αργόλιθους εναλλασσόμενους με πλίνθους και συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα.

Από τους προαναφερόμενους χώρους, ο πρώτος εξαιτίας της ύπαρξης εντός αυτού χυτροειδών και τηγανόσχημων είναι δυνατόν να χαρακτηριστεί ως μαγειρείο, ενώ ο τέταρτος ως cubiculum.

Στη δεύτερη φάση, 1ος-3ος αι. μ.Χ., όλοι οι προαναφερόμενοι χώροι επαναχρησιμοποιούνται, ορισμένοι τροποποιούνται, ενώ δημιουργείται ένας νέος χώρος, ο VI, στα ανατολικά του οικοπέδου που περικλείεται από τους τοίχους T3, T15, T7, το atrium, το οποίο καλύπτεται με ψηφιδωτό δάπεδο. Το ψηφιδωτό, διαστ. 5,50×4,70 μ., αποτελείται από δύο συνεχόμενα παραλληλόγραμμα διάχωρα από τα οποία το πρώτο διακοσμείται με εγγεγραμμένους σταυρούς σε κύκλο, ενώ το δεύτερο με πτηνά και ψάρια μέσα σε οκτάγωνα. Τα δύο κύρια θέματα χωρίζονται μεταξύ τους με κάθετη μακρόστενη ερυθρόχρωμη ταινία και περιβάλλονται εξωτερικά από ταινία διακοσμημένη με κισσόφυλλα και βλαστόσπειρα. Η χρωματική παλέτα της διακόσμησης αποτελείται από μαύρες, κόκκινες και λευκές τετράγωνες ψηφίδες (tessarae). Μέσα στο atrium βρέθηκαν λυχνάρια, αρύταινες, χύτρες και πινάκια που χρονολογούνται από τον 1ο έως τον 3ο αι. μ.Χ. Ο πέμπτος χώρος αποτελείται κατά τη δεύτερη φάση από τους τοίχους T12, T11, T13 και T17. Αγγεία καθημερινής χρήσης, χυτροειδή, τριφυλλόστομες οινοχόες, σκύφοι και αμφορείς που χρονολογούνται στους χρόνους από τον 1ο έως το 2ο αι. μ.Χ. αποκαλύφθηκαν στο δωμάτιο. Επίσης, βρέθηκε χάλκινο νόμισμα με την προτομή του αυτοκράτορα Elogobalus (219-220 μ.Χ.). Η χρήση του τέταρτου χώρου, cubiculum, στη δεύτερη περίοδο χαρακτηρίζεται από την παρουσία αγγείων καθημερινής χρήσης, που χρονολογούνται από την εποχή του Αυγούστου ως τον 3ο αι. μ.Χ. Αποκαλύφθηκε επίσης χάλκινο νόμισμα με προτομή της αυτοκράτειρας Κιλικίας Orbiana.

Κατά την τρίτη φάση, 4ος-6ος αι. μ.Χ., επαναχρησιμοποιούνται οι χώροι III, IV, V και VI. Αφού δέχονται επισκευές, ορισμένοι από αυτούς τροποποιούνται, ώστε στα ανατολικά του V να δημιουργηθεί ο χώρος VIII, ενώ στα νότια του VI ο διάδρομος VII και τέλος, στα βόρεια του οικοπέδου κατασκευάζονται οι IX, X, XI, XII και XIII.

Το atrium, χώρος VI, στα ανατολικά του οικοπέδου, διατηρεί την ιδιότητα του επίσημου χώρου, αλλά το δωμάτιο μικραίνει με την κατασκευή του τοίχου T8 και η είσοδος σε αυτό γίνεται μέσω στενού διαδρόμου, χώρος VII, που δημιουργείται μεταξύ των τοίχων T8 και T15. Η κατασκευή του τοίχου T8 κατέστρεψε το νότιο τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου του atrium, το οποίο είχε κατασκευαστεί την προηγούμενη περίοδο. Στο atrium αποκαλύφθηκαν οξυπύθμενοι αμφορείς, χυτροειδή σκυφίδια, πινάκια, κεραμική με χτενωτή αυλακωτή διακόσμηση, γυάλινα κυπελλόσχημα αγγεία του 6ου αι. π.Χ., τμήμα μαρμάρινου κρουνού και χάλκινα νομίσματα, υποδιαιρέσεις, από τα οποία ένα φέρει την προτομή του Αναστασίου του 1ου αι. μ.Χ. Στους χώρους IV, VII και VIII αποκαλύφθηκαν σκύφοι, αμφορείς και πινάκια, χρονολογούμενα από τον 4ο έως τον 6ο αι. μ.Χ.

Προς το μέσον του οικοπέδου, η οδός που οδηγεί από την παραλία προς το συγκρότημα καλύπτεται με πλάκες και στα βόρειά της δημιουργούνται οι χώροι IX, X, XI, XII, XIII. Ο χώρος IX σχηματίζεται από τους τοίχους T6, T10, T56 και T4, φέρει πλακόστρωτο δάπεδο, πάνω στο οποίο αποκαλύφθηκε μαρμάρινος ραβδωτός κίονας. Ο χώρος εξαιτίας της κατασκευής του φαίνεται ότι χρησί-

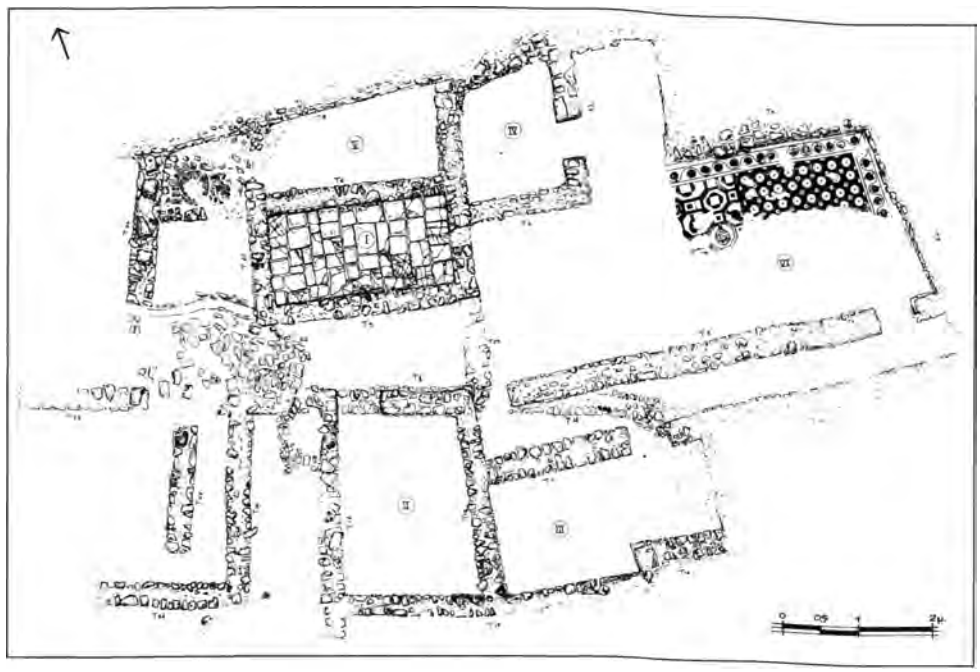

Σχέδ. 6. Λαδοχώρι Θεσπρωτίας. Οικόπεδο Ντρίτσου. Κάτοψη της ανασκαφής.

μευε ως δεξαμενή (Πίν. 149 α). Ο χώρος Χ, σχηματίζεται από τους τοίχους Τ1, Τ2, Τ4 και Τ9. Προς ΒΑ. ανοίγεται κόγχη, στοιχείο το οποίο πιθανώς συνηγορεί για τη χρήση του ως βοηθητικού χώρου. Ο χώρος ΧΙ περικλείεται από τους Τ9, Τ4 και Τ6. Στην πλευρά του ΧΙ υπάρχει αγωγός ο οποίος καταλήγει στη δεξαμενή ΙΧ. Ο χώρος ΧΙΙ περικλείεται από τους τοίχους Τ9, Τ20 και ένα ημιτοίχειο προς Ν., το οποίο αφήνει άνοιγμα εισόδου προς Ν. Στην ανατολική του πλευρά σώζεται εστία κατασκευασμένη από πλίνθους. Στο χώρο αποκαλύφθηκε πήλινη σφραγίδα με εγχάρακτο σταυρό. Τέλος, ο χώρος ΧΙΙ σχηματίζεται από τους τοίχους Τ20, Τ10 και το ημιτοίχειο προς Β. Στα νότια του χώρου ΧΙΙ και παράλληλα προς τη βόρεια παρειά του δρόμου υπάρχει αγωγός, ο οποίος πιθανώς σχετίζεται με το χώρο της δεξαμενής. Στους χώρους ΙΧ-ΧΙΙΙ αποκαλύφθηκαν σκυφίδια, αμφορείς, αρυτήρες, χύτρες, που χρονολογούνται από τον 4ο - 6ο αι. μ.Χ. και φακόσχημα νομίσματα.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΟΥΛΙΟΥ

Νεοχώρι - Γκρίκα

Έργο Εγνατίας

Στο πλαίσιο προεργασίας για την κατασκευή τμήματος της Εγνατίας οδού, το χρονικό διάστημα από 29-6-95 έως 21-11-95 μεταξύ Νεοχωρίου και Γκρίκας, ερευνήθηκε συστηματικά με τη χρηματοδότηση της 2ης ΔΕΚΕ τμήμα, μήκ. 180 μ. Κατά την έρευνα από τη Μακρυχώρα ως την Κρυσταλλοπηγή, αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες που πιστοποιούν τη χρήση του χώρου από την πρώιμη εποχή του Χαλκού έως και την υστερορωμαϊκή εποχή. Η θέση βρίσκεται στις ανατολικές παρυφές του βουνού Κοκορίνα, νοτιοδυτικά της λίμνης Λιμνοπούλα ή Χότκοβας και κοντά στην πεδιάδα Γκρίκας - Νεοχωρίου και Κρυσταλλοπηγής. Ανευρέθηκαν όστρακα από χειροποίητα κατά το πλείστον αγγεία με ανάγλυφη σχοινοειδή διακόσμηση και μονόχρωμα στιλβωτά με μελανό ή καστανομέλανο γάνωμα, κατηγορίες ΙΙ και ΙΙΙ αντίστοιχα κατά τον Δάκαρη, που χρονολογούνται στην εποχή του Χαλκού. Οι τύποι των ανευρεθέντων αγγείων είναι φιαλόσχημα, ευρύστομα αγγεία, κύπελλα με λειτουργικές λαβές ή ψευδολαβές, καθώς και υψίποδη κύλικα.

Η ύστερη εποχή του Χαλκού εκπροσωπείται από δύο λακκοειδείς ταφές. Η πρώτη από αυτές, τάφος 4, περιείχε ανθρώπινο σκελετό σε ύπτια στάση. Παραπλεύρως του σκελετού βρέθηκαν οστά αλόγου. Η ταφή είχε κτερισθεί με πήλινη αμφικωνική χάνδρα, χρυσή χάνδρα και ένα στιλβωμένο, μελανού χρώματος φιαλόσχημο αγγείο με διχαλωτή λαβή (Πίν. 148 ζ). Η δεύτερη, τάφος 11, πε-

ριείχε διαταραγμένο σκελετικό υλικό κτερισμένο με χάλκινη αιχμή (Πίν. 148 η).

Άλλα ευρήματα: δύο αχρησιμοποίητοι ασημένιοι κερκυραϊκοί στατήρες, του τέλους του 6ου αι. π.Χ.

Ο 4ος αι. π.Χ. εκπροσωπείται από την παρουσία μελαμβαφούς τριφυλλόστομης οινοχόης, μελαμβαφούς λύχνου και πινακίου. Κτιριακά κατάλοιπα δεν εντοπίστηκαν.

Στα ελληνικά χρόνια ο χώρος χρησιμοποιείται επίσης ως νεκροταφείο. Στην περίοδο αυτή κατασκευάζονται δύο κεραμοσκεπείς τάφοι (τάφοι Ι, ΙΙ), κτερισμένοι: Ο τάφος Ι περιείχε τριφυλλόστομη οινοχόη, ενώ ο τάφος ΙΙ πρόχου και μελαμβαφές λυχνάρι. Την ίδια εποχή κτίζεται ορθογωνικό κτίριο, διαστ. 5,50×5 μ., αποτελούμενο από τους τοίχους Τ1, Τ2, Τ3, Τ4, από τους οποίους οι Τ2 και Τ4 προεκτείνονται προς ΒΔ. κατά 3,50 μ. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από αργόλιθους και λάσπη. Στο κτίριο βρέθηκαν στη θέση τους, ένας οξυπύθμενος αμφορέας και ένα πιθάρι αποσπασματικά σωζόμενα. Στα ΝΑ. του κτιρίου και σε απόσταση 50 μ. από αυτό αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων ίδιας δόμησης κτιρίου άγνωστης χρήσης. Περιμετρικά του κτιρίου αποκαλύφθηκαν άλλοι έξι λακκοειδείς τάφοι ακτέριστοι, που με κάθε επιφύλαξη τοποθετούνται στην ελληνιστική περίοδο. Διάσπαρτα στο χώρο εντοπίστηκαν όστρακα υστερορωμαϊκής εποχής, από τα οποία αναφέρουμε δύο θραύσματα πινακίων. Το ένα από αυτά διακοσμείται με ανάγλυφη παράσταση δελφινιού, ενώ το άλλο με εμπίεστους ρόδακες.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Καλλιθέα Θεσπρωτίας

Στη δυτική πλευρά του δημοτικού σχολείου της προαναφερόμενης κοινότητας εντοπίστηκε κιβωτιόσχημος τάφος. Ο τάφος απέχει 0,60 μ. από τον τοίχο του σχολείου και εφάπτεται στο προσφάτως κατασκευασμένο πλακόστρωτο που μεσολαβεί ως το κτίριο.

Φωτική

Κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας που έγινε στην περιοχή της Φωτικής και στο υπ' αριθ. 54 αγροτεμάχιο, ιδιοκτησίας των Αλεξάνδρου και Κωνσταντίνου Χειμώνα εντοπίστηκαν τοίχος ρωμαϊκών χρόνων κατασκευασμένος από λίθους και πλίνθους και συνδετικό υλικό κονίαμα (opus caementicium), μήκ. 5,3 και πλ. 0,52 μ., με κατεύθυνση από Α. προς Δ., καθώς και τέσσερις τοίχοι κάθετοι σε αυτόν με κατεύθυνση από Β. προς Ν. Σε απόσταση 25 μ. δυτικότερα βρέθηκε πεσμένος ένας ορθογώνιος βωμός, του οποίου αποφασίστηκε η περισυλλογή και μεταφορά στην Εφορεία. Ο βωμός από λευκωπό ασβεστόλιθο, διαστ. 0,40 (πλάτος)×0,40 (πάχος)×0,80 (ύψος) μ. περίπου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον (Πίν. 149 β). Στην κορυφή του φέρει πλατιά ανάγλυφη ταινία με τριγωνικές απολήξεις στις τέσσερις γωνίες, ακολουθούν δύο ανάγλυφες ραβδώσεις και σχηματοποιημένος πλοχμός που περιτρέχει όλες τις πλευρές. Η μπροστινή πλευρά φέρει βουκράνιο και είναι αρκετά αποκεκρουσμένη προς τα αριστερά. Η πίσω όψη δεν φέρει άλλη διακόσμηση εκτός από τον πλοχμό. Η δεξιά πλευρά φέρει οινοχόη. Η αριστερή πλευρά σώζει έναν κοίλο κυκλικό δίσκο και είναι πολύ αποκεκρουσμένη. Προς τη βάση υπάρχουν δύο ανάγλυφες ραβδώσεις και μια ανάγλυφη πλατιά ταινία. Στην κάτω επιφάνεια διακρίνεται σύνδεσμος για κάθετη σύνδεση. Η διαμόρφωση οδηγεί στο συμπέρασμα πως πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για ένα βωμό, που λόγω τεχνοτροπίας χρονολογείται στη ρωμαϊκή περίοδο.

ΠΑΞΟΙ

Το νησί των Παξών είναι γνωστό από τυχαία μόνο ταφικά κυρίως ευρήματα στις θέσεις Μαγαζιά, Μποϊκάτικα, Κάμπος, Άγιος Χαράλαμπος, Καλύβια, διαφόρων τύπων λίθινα προϊστορικά εργαλεία και αμφορείς που έρχονται στο φως με την αλιεία. Η Εφορεία διοργάνωσε επιφανειακή έρευνα με σκοπό τον εντοπισμό, καταγραφή, σχεδίαση και φωτογράφηση των διαφόρων αρχαιολογικών θέσεων και μνημείων. Στην έρευνα έλαβαν μέρος ο αρχιτέκτων του ΥΠΠΟ Χ. Κατσιμπίνης, οι αρχαιολόγοι Χαρίκλεια Τριανταφύλλου και Μαρία Νάκου και ο φύλακας Αρχαιοτήτων Ευστ. Προβατάς και Π. Βελλιανίτης, κάτοικος Παξών. Από την επιφανειακή έρευνα προέκυψαν τα εξής:

1) Άγιος Παντελεήμονας Οζιάς (Πίν. 149 γ). Στη κορυφή λοφώδους έκτασης σώζεται λαξευμένη στο φυσικό βράχο η θεμελίωση κτιρίου από το οποίο διακρίνονται τα λείψανα ενός τοίχου, που έχει κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ. Ο τοίχος έχει ισοδομική τοιχοποιία, ενώ διάφοροι γωνιόλιθοί του που προέρχονται από την ανωδομή του βρίσκονται διάσπαρτοι στην περιοχή. Γύρω από το κτίριο διακρίνονται όστρακα χρηστικών αγγείων κατασκευασμένων από ερυθρό πηλό.

2) Άγιος Ίσαυρος Αλέξης (Κοινότητα Μαγαζιών, οικία Νιτρόκης) α) Σώζεται κτίριο σχήματος ορθογώνιου παραλληλόγραμμου με τοίχους κατασκευασμένους κατά την ψευδοϊσόδομη τοιχοποιία (Πίν. 150 α). Η είσοδος του κτιρίου βρίσκεται στα δυτικά. Στο εσωτερικό του διακρίνεται η θεμελίωση κατασκευής σχήματος επίσης ορθογώνιου παραλληλόγραμμου. Το 1995 στην περιοχή και συγκεκριμένα στον αγρό του Αλέξη Μιτσιάλη έγιναν τέσσε-

ρις τομές, στις οποίες αποκαλύφθηκαν όστρακα με εφυάλωση. β) Άγιος Σπυρίδωνας Λαγκάδια (Κοινότητα Μαγαζιών, ελαιώνας της Άλκης Βελλιανίτη). Αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,12 μ. λακκοειδής τάφος ελληνιστικής εποχής. Ο τάφος είχε ανοιχθεί στο φυσικό αμμώδες πέτρωμα και έφερε ως κάλυμμα λίθινες πλάκες, συνολ. μήκ. 2, πλ. προς Ν. 0,60, στο μέσον 0,90 και προς Β. 0,80 μ. Κάτω από τις πλάκες σε βάθος 0,53 μ. αποκαλύφθηκε σκελετός σε ύπτια στάση με τα χέρια στα πλευρά, μήκ. 1,35 μ. Κάτω από το κρανίο του νεκρού βρέθηκε ασημένια κορινθιακή δραχμή (εμπροσθότυπος: καλπάζων Πήγασος προς τα δεξιά και στάχυ, οπισθότυπος: η Νύμφη Πειρήνη), τέλος 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ. Στο αριστερό χέρι του σκελετού χάλκινη διπλή περόνη (Πίν. 150 γ) και θραύσμα σιδερένιου επιμήκους αντικειμένου, ενώ στο αριστερό κάτω άκρο πήλινη λάγυνος (Πίν. 150 β).

Κιβωτός Γερόμαχος

Πάνω στο ύψωμα που ελέγχει την παραθαλάσσια περιοχή της Κακής Λαγκάδας διακρίνεται κτίριο τετράγωνης κάτοψης, οι περισσότεροι από τους τοίχους του οποίου, ψευδοϊσόδομης τοιχοποιίας, σώζονται στο ύψος της μιας σειράς δόμων, ενώ σε ορισμένες θέσεις, κυρίως στις γωνίες του κτιρίου σε δύο ή σε τρεις σειρές δόμων (Πίν. 150 δ). Το 1995 έγιναν στην περιοχή και συγκεκριμένα στον αγρό του Σπυρίδωνα Μπογδάνου, τέσσερις μικρές τομές, όπου δεν βρέθηκαν όστρακα.

Στέρνα Ελληνική

Στα νότια του νησιού, στην κορυφή βραχώδους ακρωτηρίου το οποίο δεσπόζει του φυσικού λιμένα, Μπουγάζι, διακρίνονται λαξεύματα στο βράχο για την έδραση δόμων. Σύμφωνα με τον Salvatore στη θέση υπήρχε αρχαία δεξαμενή, η οποία επί Αγγλοκρατίας αντικαταστάθηκε από την υπάρχουσα.

Νησίδα Παναγιάς Βελλιανής

Είναι διάσπαρτη από πυριτολιθικά εργαλεία.

Κούντουρα (οικόπεδο ναού Παναγιάς Βελλιανιτών)

Κατά την τομή που ανοίχθηκε αποκαλύφθηκε βυζαντινή ημιφόλλις Ιουστινιανού ΙΙ (565-575) και οξυπύθμενοι αμφορείς.

ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Τοποθετήθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο ανελκυστήρας - ανυψωτική μηχανή, ο οποίος εξασφαλίζει σε άτομα με ειδικές ανάγκες τη δυνατότητα επίσκεψης στο Μουσείο. Στεγάστηκε με μόνιμο στέγαστρο το απαλλοτριωμένο οικόπεδο Μικάλεφ, στο οποίο εντοπίστηκε ο Κεραμεικός της αρχαίας Κέρκυρας.

Διαμορφώθηκε το οπίσθιο τμήμα της αυλής του Αρχαιολογικού Μουσείου. Τοποθετήθηκε σύστημα κλιματισμού στο Αρχαιολογικό Μουσείο και σύστημα ελέγχου υγρασίας στην αποθήκη του, ενώ επισκευάστηκε και η στέγη του. Υδροχρωματίστηκε το κτίριο της Ρολίνας.

Κατασκευάστηκε αποθήκη από ελαφρά υλικά, που θα στεγάζει πρόσκαιρα τα προς συντήρηση όστρακα των ανασκαφών της Θεσπρωτίας.

Εκπονήθηκε η μελέτη σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Αναστήλωσης και την τεχνική υπηρεσία του ΤΑΠΑ με επικεφαλής την Ιφ. Γεωργοπούλου για την ενοποίηση και αποστράγγιση του αρχαιολογικού χώρου Παλαιόπολης.

Συντάχθηκε οικονομικός προϋπολογισμός για τη στερέωση του Πύργου Ραγίου και του θεάτρου της Γιτάνης από τον αρχιτέκτονα Θ. Νακάση και τον μηχανικό Δ. Μονοκρούσο.

Συντάχθηκαν τα μουσειολογικά και κτιριακά προγράμματα για την κατασκευή του Μουσείου της Ηγουμενίτσας και τη μετατροπή της θερινής επαύλεως στο Mon Repos σε μουσείο των ανασκαφών της Παλαιόπολης.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

ΙΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το τέλος του Αυγούστου του 1995 απεβίωσε η από το 1982 προϊσταμένη της Εφορείας Ιουλία Βοκοτοπούλου και τη διεύθυνση της Εφορείας ανέλαβε ο Δ. Γραμμένος.

Στο επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας προστέθηκαν δύο αρχαιολόγοι η Ε. Λαμπροθανάση ως μόνιμη αρχαιολόγος και η Σ. Ασουχίδου με σχέση εργασίας αορίστου χρόνου. Επίσης, την ίδια χρονιά, προστέθηκε προσωπικό απασχολούμενο κατά ειδικότητα στο πλαίσιο των έργων και των καλλιτεχνικών εκδηλώσεων του Οργανισμού Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης (ΟΠΠΕ)-Θεσσαλονίκη 1997 ως εξής: δεκαπέντε αρχαιολόγοι, δέκα αρχιτέκτονες, τρεις σχεδιαστές, δεκατρείς συντηρητές, τρεις διοικητικοί, δύο χειριστές Η/Υ, τρεις τεχνίτες, καθώς και σημαντικός αριθμός εργατικού και φυλακτικού προσωπικού.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Το 1995 έγιναν οι εξής ανακατατάξεις στους αποθηκευτικούς και εργαστηριακούς χώρους του Μουσείου Θεσσαλονίκης:

1. Καταργήθηκε η αποθήκη υλικού και στο χώρο αυτό μεταφέρθηκε όλο το φωτογραφικό αρχείο. Όλα τα είδη γραφικής ύλης καθώς και πολλοί τόμοι βιβλίων που υπήρχαν στην αποθήκη υλικών τοποθετήθηκαν στο χώρο πλάι στην αποθήκη 8, ενώ τα υλικά της αποθήκης φυλάχθηκαν σε λυόμενες κατασκευές στην πίσω αυλή του Μουσείου.

2. Ανακαινίστηκε το εργαστήριο 59. Έγινε μεταφορά ορισμένων αρχαίων από το χώρο αυτό στα Μουσεία Πολυγύρου και Ολύνθου, καθώς και στην αποθήκη γλυπτών του Μουσείου Θεσσαλονίκης.

3. Δημιουργήθηκε ένας νέος μικρός χώρος καταγραφών στην αποθήκη των γλυπτών με πρόσβαση από την εσωτερική αυλή του Μουσείου. Η είσοδος αυτή αποτελεί για λόγους ασφαλείας και τη μόνη πρόσβαση στην αποθήκη των γλυπτών, μετά την κατάργηση της άλλης εισόδου από το εργαστήριο συντήρησης γλυπτών.

4. Περιοδεύουσες εκθέσεις. Το 1995 μεταφέρθηκε στη Μασσαλία η περιοδεύουσα έκθεση με θέμα τους Μακεδόνες κατά την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, η οποία βρισκόταν προηγουμένως στην Κοπεγχάγη της Δανίας. Στη Μασσαλία παρουσιάστηκε στο Centre de la Vieille Charité από 21-7 έως 12-11-1995 με τον ακριβή τίτλο "Les Macédoniens, Les Grecs du Nord et l'époque d'Alexandre le Grand". Στην οργάνωσή της συμμετείχε το ΥΠΠΟ, το Ελληνικό Τμήμα του ICOM και το Musée d'Archéologie Mediteranéenne.

Η ίδια έκθεση με τον ιταλικό τίτλο "I Macedoni, I Greci del Nord" μεταφέρθηκε στο Palazzio Ruspoli της Ρώμης και λειτούργησε για το κοινό από 21-12-1995 ως 21-5-1996.

Οργανώθηκε από το ΥΠΠΟ, το Ελληνικό τμήμα του ICOM και το Fondazione Memmo.

Παράλληλα με την έκθεση αυτή στον ίδιο χώρο και τις ίδιες ακριβώς ημερομηνίες οργανώθηκε από το Fondazione Memmo έκθεση με τίτλο Alessandro Magno στην οποία η ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ συμμετείχε εκθέτοντας αντικείμενα των Μουσείων αρμοδιότητάς της.

Αρχειακές εργασίες

Μηχανοργάνωση. Το 1994 άρχισε η διαδικασία μηχανοργάνωσης της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Έγινε διαγωνισμός για την αγορά ηλεκτρονικών υπολογιστών και τη δημιουργία οργανωμένου δικτύου, στο οποίο έχουν πρόσβαση οι αρχαιολόγοι και οι μηχανικοί του Μουσείου Θεσσαλονίκης.

Το 1995 δημιουργήθηκε ειδικός χώρος σε τμήμα του χημικού εργαστηρίου, όπου εγκαταστάθηκε ο Server του δικτύου.

Με εντολή της Ι. Βοκοτοπούλου η Ε. Παντερμαλή εργάστηκε για τη σύνταξη ορισμένων προγραμμάτων και ο Νάχλας είχε την ευθύνη του προγραμματισμού τους.

Έγιναν φόρμες σε data base για αρκετά προγράμματα που καλύπτουν τις ανάγκες της Εφορείας όπως π.χ. φωτογραφικό αρχείο, ανασκαφικός κατάλογος, βιβλιογραφικό πρόγραμμα, τοπογραφικό αρχείο και ευρετήρια κινητών αντικειμένων. Τα προγράμματα του τοπογραφικού αρχείου και του ευρετηρίου έχουν προχωρήσει ικανοποιητικά με εισαγωγή των σχετικών στοιχείων. Συγκεκριμένα στο τοπογραφικό αρχείο έχουν εισαχθεί περί τις 1.500 θέσεις και των τεσσάρων νομών της Εφορείας που παρουσιάζουν αρχαιολογικό ενδιαφέρον, ενώ στο ευρετήριο έχουν ήδη εισαχθεί περί τα 8.000 αντικείμενα που έχουν βρεθεί στην πόλη της Θεσσαλονίκης.

Σε αυτόν τον τομέα εργάστηκαν, εκτός της Ε. Παντερμαλή, το επιστημονικό προσωπικό που είχε προσληφθεί παλαιότερα από τον ΟΠΠΕ-Θεσσαλονίκη 1977 για να καλύψει τις αυξημένες ανάγκες της Εφορείας εν όψει της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας.

Τοπογραφήσεις, αποτυπώσεις, κηρύξεις, ζώνες προ-

στασίας. Οι τοπογραφικές εργασίες που εκτελέστηκαν από την τοπογράφο του Μουσείου Θεσσαλονίκης Ελένη Παπαδημητρίου περιλαμβάνουν τοπογραφικές και αρχιτεκτονικές αποτυπώσεις, αλλά και κηρύξεις και καθορισμό ζωνών προστασίας των αρχαιολογικών χώρων της Εφορείας.

Συγκεκριμένα χαράχθηκαν οργανωμένοι ανασκαφικοί κάναβοι, υποβοηθητικοί των ανασκαφικών εργασιών, όπως π.χ. στο Παλατιανό, στην αρχαία Πύδνα, στα Λείβηθρα, στα Νέα Ρόδα. Επίσης έγιναν αρχιτεκτονικές αποτυπώσεις σε κλίμακα 1:25 στις μεγάλης έκτασης ανασκαφές, καθώς και τοπογραφικές αποτυπώσεις σε κλίμακα 1:500 ιδιαίτερα στους ταφικούς τύμβους και στις προϊστορικές θέσεις (τούμπες ή τράπεζες).

Το 1995 ολοκληρώθηκε η διαδικασία κηρύξεων σε 57 θέσεις και στους τέσσερις νομούς της Εφορείας. Συγκεκριμένα κηρύχθηκαν ως αρχαιολογικοί χώροι 21 θέσεις του νομου Θεσσαλονίκης, 21 του νομού Κιλκίς, τρεις του νομού Πιερίας και δώδεκα του νομού Χαλκιδικής. Εξάλλου, την ίδια χρονιά ολοκληρώθηκε η συλλογή στοιχείων για τον καθορισμό ζωνών προστασίας Α και Β σε τρεις θέσεις του νομού Χαλκιδικής (Νέα Ρόδα, Πολύχρονο, Καλλιθέα-θέση Σωλήνας), και στάλθηκαν στο ΚΑΣ για την κατά νόμον γνωμοδότηση. Συγχρόνως άρχισε η διαδικασία συλλογής στοιχείων για τον καθορισμό ζωνών προστασίας σε δεκαπέντε θέσεις του νομού Πιερίας.

Καταγραφές - Έλεγχος αποθηκών

Το 1995 έγινε έλεγχος της αποθήκης γλυπτών, της αποθήκης επιγραφών αλλά και των αντίστοιχων αντικειμένων που βρίσκονται στην έκθεση, στις αυλές του Μουσείου, καθώς και στο παλαιό αρχαιολογικό Μουσείο. Συντάχθηκαν κατάλογοι κατά ράφια και κατά αριθμό ευρετηρίου και καταχωρήθηκαν όλα σε ηλεκτρονικό υπολογιστή. Επίσης έγινε απογραφή σε ένα τμήμα της αποθήκης 8, ιδίως σε αντικείμενα που προήλθαν από ανασκαφές της Θεσσαλονίκης.

Τέλος, συνεχίστηκαν οι καταγραφές αντικειμένων διαφορετικής προέλευσης από ανασκαφές, παραδόσεις και κατασχέσεις.

Αρχαιομετρικές εργασίες

Στο τμήμα των χημικών του Μουσείου Θεσσαλονίκης πραγματοποιήθηκαν οι εξής αρχαιομετρικές εργασίες κατά το έτος 1995:

1. Έγιναν αναλύσεις σε δώδεκα δείγματα χρυσών αντικειμένων από το νομό Χαλκιδικής και το νομό Θεσσαλονίκης με προσδιορισμό της χημικής τους σύστασης. Οι αναλύσεις αυτές πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια ερευνητικού προγράμματος για την προέλευση του χρυσού της Μακεδονίας από τη νεολιθική μέχρι την ύστερη ελληνιστική περίοδο.

2. Έγιναν αναλύσεις χρωμάτων τοιχογραφιών από το μακεδονικό τάφο του Φοίνικα Θεσσαλονίκης. Δέκα δείγματα χρωμάτων, από διάφορες θέσεις του τάφου, μελετήθηκαν με περίθλαση ακτίνων Χ και στερεοσκοπική εξέταση. Τα χρώματα που χρησιμοποιήθηκαν στη διακόσμηση του τάφου ήταν φυσικές ανόργανες ύλες, με εξαίρεση το συνθετικό αιγυπτιακό μπλε. Το μαύρο και γκρι χρώμα περιείχαν άνθρακα φυτικής προέλευσης.

Αναστηλωτικές εργασίες

Το 1995 έγιναν εκτεταμένες αναστηλωτικές εργασίες στο χώρο της αρχαίας αγοράς και στα σπίτια της Ολύνθου στη Χαλκιδική, για τις οποίες γίνεται λόγος από τους υπεύθυνους των έργων αυτών. Ολοκληρώθηκε επίσης η μελέτη για την αναστήλωση των αρχαίων Σταγείρων.

Ανασκαφικές εργασίες, διαμορφώσεις χώρων, εκπονήσεις μελετών

Εκτός από τις ανασκαφές σωστικού χαρακτήρα το έργο της Εφορείας επεκτείνεται και σε δέκα διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων που πραγματοποιούνται με κονδύλια του ΠΕΠ (Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα). Αυτές είναι: στην πόλη της Θεσσαλονίκης (αρχαία αγορά, γαλεριανό συγκρότημα, συντήρηση της αψίδας του Γαλερίου), στο νομό Κιλκίς, (Ευρωπός και Παλατιανό), στο νομό Χαλκιδικής (Όλυνθος, Άκανθος, Στάγειρα) και στο νομό Πιερίας (Πύδνα, Λείβηθρα).

Εξάλλου ο ΟΠΠΕ-Θεσσαλονίκη 1997 χρηματοδότησε ορισμένα ανασκαφικά και αναστηλωτικά έργα, προγράμματα διαμόρφωσης καθώς και εκπονήσεις μελετών ως εξής:

1. Μακεδονικός τάφος Αγίου Αθανασίου: εκπονήσεις μελετών, συντήρηση τοιχογραφιών.

2. Μακεδονικός τάφος και αρχαιολογικός χώρος Δερβενίου: εκπόνηση μελέτης για τη δημιουργία αρχαιολογικού πάρκου και ανάδειξη του μακεδονικού τάφου.

3. Ανασκαφή στον αρχαιολογικό χώρο Διοικητηρίου στο κέντρο της Θεσσαλονίκης.

4. Μελέτη για την ανάδειξη του μακεδονικού τάφου του Φοίνικα και τη συντήρηση των τοιχογραφιών.

5. Διάθεση επιστημονικού και τεχνικού προσωπικού για τα εκτελούμενα στην αρχαία αγορά και στο ανάκτορο του Γαλερίου έργα.

6. Εκπονήσεις μελετών για τον αρχαιολογικό χώρο του

προϊστορικού οικισμού της Τούμπας Θεσσαλονίκης και το κτίριο του Μουσείου Προϊστορικής Θεσσαλονίκης στο στρατόπεδο Κόδρα της Καλαμαριάς.

7. Έναρξη του σχεδιασμού εκθέσεων που εγκρίθηκαν στο πλαίσιο των καλλιτεχνικών εκδηλώσεων του ΟΠΠΕ-Θεσσαλονίκη 1997, των εκθέσεων για τις επιγραφές και τα νομίσματα της Μακεδονίας.

8. Βελτίωση του κλιματισμού και άλλες κτιριολογικές βελτιώσεις στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

9. Βελτίωση του δικτύου των ηλεκτρονικών υπολογιστών και αγορά νέων συσκευών για την πληρέστερη πλαισίωσή του.

† ΙΟΥΛΙΑ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ - ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Αρχαία αγορά

Όσον αφορά το ανασκαφικό έργο, η έρευνα επικεντρώθηκε σχεδόν αποκλειστικά στη νοτιοανατολική γωνία του αρχαιολογικού χώρου (μεταξύ των οδών Αγνώστου Στρατιώτη και Φιλίππου), στο πλάτωμα, όπου προϋπήρχε το κτίσμα του παλαιού γραφείου, το οποίο κατεδαφίστηκε μετά τη μεταφορά όλου του υλικού στο καινούριο ξύλινο γραφείο της πλατείας.

Η νοτιοανατολική περιοχή αυτού του χώρου πήρε συμβατικά την ονομασία τομέας Ν και πρέπει να τονιστεί πως είναι ο μοναδικός τομέας όλου του αρχαιολογικού χώρου, που βρίσκεται εκτός των ορίων του συγκροτήματος της ρωμαϊκής αγοράς (Σχέδ. 1).

Η ανασκαφική έρευνα του τομέα Ν ξεκίνησε σε βάθος 18,50-18 μ. περίπου, αφού πρώτα το επίπεδο του πλατώματος αποχωματώθηκε από το βάθος των 20 μ. περίπου, με τη βοήθεια εκσκαφικού μηχανήματος. Κατά την αποχωμάτωση απομακρύνθηκαν κυρίως σύγχρονες επιχώσεις και καθαιρέθηκαν τα θεμέλια του προϋπάρχοντος κτίσματος του γραφείου. Μεταξύ των σύγχρονων μπάζων αποκαλύφθηκε πληθώρα τμημάτων από εβραϊκές στήλες και ανάμεσά τους βρέθηκε σε κομμάτια – που συγκολλήθηκαν μεταξύ τους – η οικοδομική επιγραφή θεμελίωσης του δικαστικού μεγάρου, του οποίου η ανέγερση προβλεπόταν στο χώρο του συγκροτήματος της αγοράς (η επιγραφή φέρει ημερομηνία 27 Οκτωβρίου 1965, επί βασιλείας Κωνσταντίνου και πρωθυπουργίας Στ. Στεφανόπουλου).

Η συστηματική έρευνα ξεκίνησε από τα δυτικά του χώρου και δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί μέχρι το τέλος της ανασκαφικής χρονιάς, καθώς απέμεινε άσκαφτο μεγάλο τμήμα της ανατολικής περιοχής (Πίν. 151 α). Παρόλα αυτά στάθηκε δυνατόν να αποκτήσουμε μια αρκετά σαφή εικόνα για τη συνεχή χρήση του χώρου, ήδη από τους ελληνιστικούς χρόνους. Ειδικότερα εντοπίστηκαν θεμέλια και τμήματα ανωδομής 35 συνολικά τοίχων, εκ των οποίων οι 20 ανάγονται στην ελληνιστική εποχή (2ος-1ος αι. π.Χ. περίπου) και οκτώ μάλλον σε ρωμαϊκή φάση χρήσης του χώρου. Οι υπόλοιποι υποδεικνύουν μια μεταγενέστερη (προφανώς βυζαντινή) φάση, ενώ τρεις από αυτούς είναι ιδιαίτερα όψιμοι (μάλλον υστεροβυζαντινοί, πρόχειρης κατασκευής).

Όσον αφορά στους ελληνιστικούς τοίχους, είναι όλοι λασπόκτιστοι με πρασινωπούς αργούς λίθους, μικρών διαστάσεων. Υποδεικνύουν μια πρώτη φάση χρήσης της περιοχής, καθώς στην πλειονότητά τους εδράζονται στο σταθερό έδαφος. Εντοπίστηκαν σε βάθος 16,80-16,10 μ. μετά την απομάκρυνση στρώματος, από χώμα ιδιαίτερα σκληρό, καστανέρυθρο με μικρές πέτρες. Το στρώμα αυτό χρονολογικά οδηγεί στον 1ο αι. π.Χ. περίπου (όπως συμπεραίνεται από κινητά ευρήματα και κυρίως λυχνάρια) και αποτελεί ένα terminus ante quem για το σύμπλεγμα των ελληνιστικών αυτών αρχιτεκτονικών καταλοίπων (Πίν. 151 β).

Κάποια πρώιμα δάπεδα κατασκευασμένα από πατημένο χώμα, με έντονα ίχνη καύσης σε ορισμένες περιπτώσεις, ίσως σχετίζονται άμεσα με τους ελληνιστικούς αυτούς τοίχους. Εντοπίστηκαν σε βάθος 16,25-16 μ. Πρόκειται για οικιακούς χώρους, όπως εξάλλου υποδεικνύεται από τον εντοπισμό εστίας, τριών πηγαδιών και από κινητά ευρήματα, όπως μαγειρικά σκεύη, λυχνάρια κτλ.

Εκτός από τους τοίχους ΤΝ1, ΤΝ2, ΤΝ3, ΤΝ5, ΤΝ8, ΤΝ35, ΤΝ36 και ΤΝ32 που πιστεύουμε πως ανάγονται στη ρωμαϊκή εποχή, δεν έχουν εντοπιστεί άλλα κατάλοιπα που να πιστοποιούν ρωμαϊκή φάση χρήσης του χώρου. Εξαιρούνται οι στάθμες δύο δαπέδων (λόγω καιρικών συνθηκών δεν αποκαλύφθηκαν), σε βάθος 18-17,90 μ. που ίσως ανάγονται σε μια πρώιμη ρωμαϊκή φάση. Τα δάπεδα αυτά εντοπίστηκαν στη δυτική περιοχή του τομέα Ν. Καθώς όμως η έρευνα δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί δεν μπορούμε να εξάγουμε σαφή συμπεράσματα.

Όλοι οι υπόλοιποι τοίχοι που εντοπίστηκαν στην ανασκαφική περιοχή του τομέα Ν, σε βάθος 18,50-18 μ. περίπου, ανήκουν μάλλον σε μεταγενέστερη (βυζαντινή) εποχή, ενώ τρεις από αυτούς (ΤΝ4, ΤΝ34, ΤΝ38) είναι ιδιαίτερα πρόχειρης κατασκευής, χωρίς συνδετικό υλικό, και μάλλον ανήκουν σε αρκετά όψιμη εποχή (ίσως και μεταβυζαντινή).

Εξάλλου, χαρακτηριστική στην περιοχή είναι η παρουσία τεσσάρων δεξαμενών, ορθογώνιου σχήματος, των

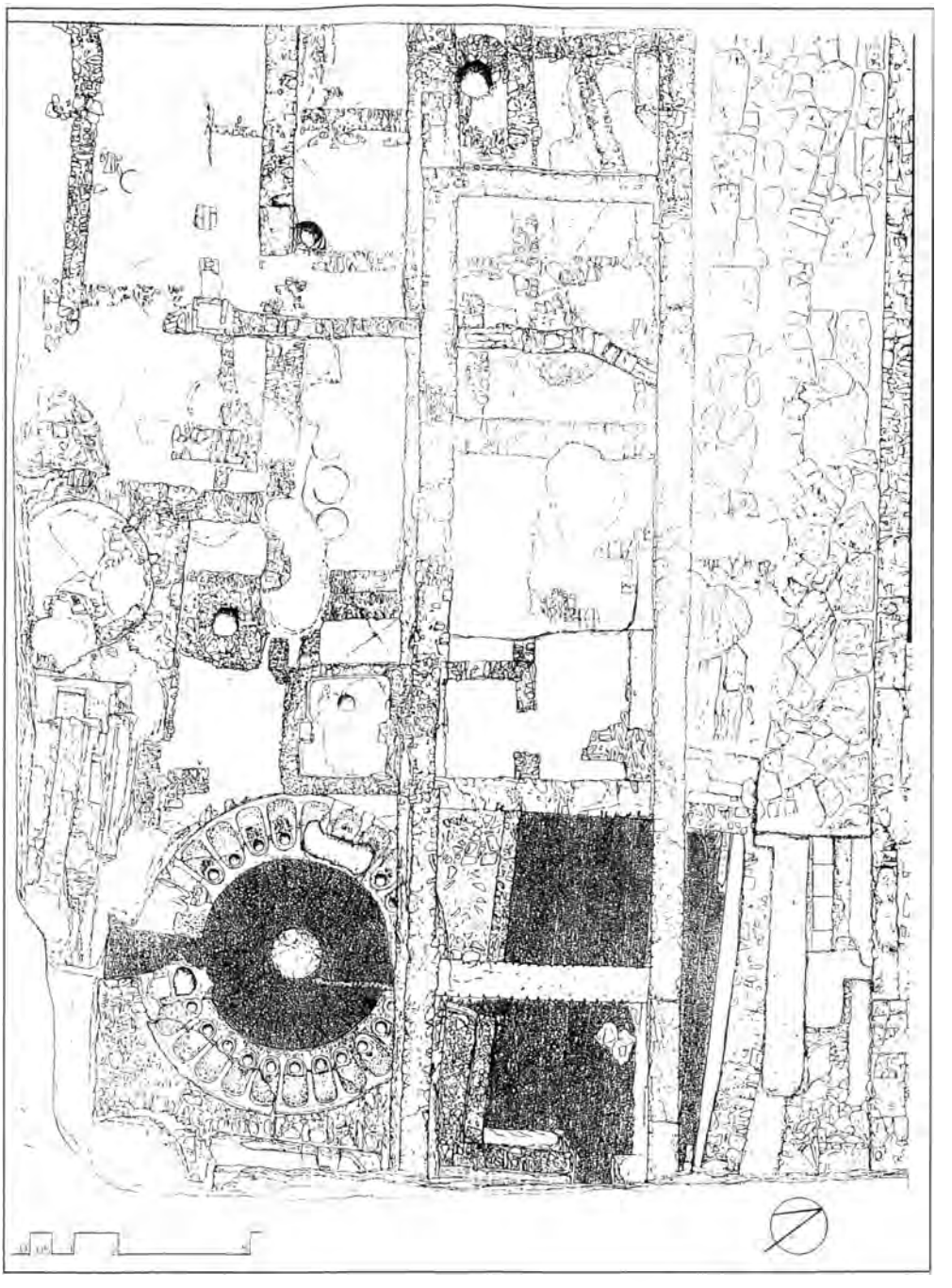

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. Αρχαία Αγορά. Τομέας Ν. Κάτοψη της ανασκαφής.

οποίων τα εσωτερικά τοιχώματα είναι επενδεδυμένα με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα, καθώς και έξι αγωγών. Οι αγωγοί σώζονται σε αρκετά μεγάλη έκταση. Δεν έχει διευκρινιστεί ακόμη η σχέση τους με τις δεξαμενές συγκέντρωσης νερού. Το βέβαιο όμως είναι πως ανήκουν σε μεταγενέστερη της αγοράς φάση του χώρου, που ίσως σχετίζεται με την εποχή που η κρυπτή στοά και το ωδείο μετατράπηκαν σε δεξαμενές.

Συχνή, τέλος, κατά την ανασκαφική έρευνα υπήρξε η παρουσία λάκκων πρώιμων (2ος αι. π.Χ. περίπου) και

πολύ μεταγενέστερων (γύρω στον 4ο αι. μ.Χ.), καθώς και δύο τούρκικων βόθρων. Πρέπει να επισημανθεί πως πριν ολοκληρωθεί η έρευνα και γίνει επεξεργασία όλων των δεδομένων δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν σαφή συμπεράσματα.

Με το χώμα που απομακρύνθηκε όλο αυτό το διάστημα από την ανασκαφή μπαζώθηκαν τα περισσότερα ανεσκαμμένα διάχωρα της περιοχής της πλατείας, καθώς και κάποιες περιοχές που ανήκουν στον τομέα Λ (νότια του κτίσματος του ωδείου), όπου δεν σώζονταν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ελληνιστικής εποχής.

Εκτός από τη συστηματική ανασκαφή του τομέα Ν, έγιναν κάποιες μεμονωμένες δοκιμαστικές τομές, προκειμένου να διευκρινιστούν κατασκευαστικές λεπτομέρειες ή να εντοπιστεί η συνέχεια κάποιων τοίχων ώστε να συμπληρωθούν. Πιο συγκεκριμένα:

1. Στο δωμάτιο 7 του τομέα Λ, έγινε προσπάθεια εντοπισμού της κατεστραμμένης, από τούρκικο βόθρο, βορειοδυτικής γωνίας του, ώστε να αποκατασταθεί η αρχική της μορφή.

2. Στην ορχήστρα του ωδείου ολοκληρώθηκε η έρευνα (που είχε ξεκινήσει πέρυσι) προς ανεύρεση του πλίνθινου δαπέδου της ορχήστρας του «βουλευτηρίου» το οποίο και αποκαλύφθηκε, μετά την καθαίρεση μεταγενέστερου του ωδείου αγωγού, σε όλη του την έκταση.

3. Αποχωματώθηκε πολύ μικρό τμήμα της ανατολικής παρειάς του αρχαιολογικού χώρου (κάτω από την οδό Αγνώστου Στρατιώτη), προκειμένου να εντοπιστεί και να αποκαλυφθεί τμήμα του εξωτερικού δακτυλίου της β΄ φάσης του ωδείου.

4. Διευρύνθηκε η δοκιμαστική τομή που είχε γίνει πέρυσι στη συμβολή της εσωτερικής κιονοστοιχίας της νότιας στοάς με την εξωτερική κιονοστοιχία της ανατολικής, όπου εντοπίστηκαν αποτυπώματα κεντρικού ορθογώνιου πεσσού. Εκατέρωθεν αποκαλύφθηκε με φορά Α.-Δ. λίθινη υποδομή (στην προέκταση της εσωτερικής κιονοστοιχίας της νότιας στοάς) προφανώς για την έδραση κατωφλιών των εισόδων που θα οδηγούσαν από Ν. στις διπλές κιονοστήριχτες στοές.

5. Επιπλέον, έρευνα έγινε και στο βόθρο, που σε όψιμη εποχή κατασκευάστηκε στο νότιο τοίχο της κρυπτής στοάς, μεταξύ του 26ου και του 27ου πεσσού. Ο βόθρος αυτός είχε καταστρέψει τα μέτωπα των δύο πεσσών, τους οποίους και στάθηκε δυνατόν να παρακολουθήσουμε σε τομή, μετά την απομάκρυνση της επίχωσής του. Εν συνεχεία καθαιρέσαμε τα τοιχώματα του βόθρου αυτού, ώστε να αποκατασταθεί στην αρχική του μορφή το τμήμα του νότιου τοίχου της κρυπτής στοάς, που είχε καταστρέψει.

6. Αποχωματώθηκε, τέλος, ο κτιστός αγωγός που διασχίζει όλο το μήκος της ανατολικής πτέρυγας του συγκροτήματος (Β.-Ν.). Περνώντας μπροστά από την ανατολική κρηπίδα κατευθύνεται κάτω από τα ψηφιδωτά, προς Ν., και συναντά τον αγωγό που βαίνει κάτω από τη λιθόστρωτη εμπορική οδό νότια των καταστημάτων της περιοχής της κρυπτής στοάς.

7. Παράλληλα ανοίχτηκε τομή σε σημείο της εμπορικής οδού, όπου δεν σώζεται λιθόστρωτο (νότια του 9ου καταστήματος), προκειμένου να διευκρινιστούν οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες του αγωγού που περνά κάτω από το δρόμο.

Εκτός από τις αναστηλωτικές και ανασκαφικές εργασίες, το επιστημονικό προσωπικό, σε όλη τη διάρκεια του έτους, ασχολήθηκε παράλληλα με τη διαλογή κεραμικής, τις καταγραφές, το σχεδιασμό και τη φωτογράφηση των ευρημάτων του 1994, ενώ ξεκίνησε και η συντήρησή τους. Την άμεση επίβλεψη των αναστηλωτικών εργασιών είχαν οι αρχιτέκτονες Αλ Σααγιάχ Ζάχι και Δήμητρα Καλλιγά, υπό την εποπτεία του καθηγητή Γ. Βελένη, ενώ στο χώρο εργάστηκαν εκτός από την υπογράφουσα και οι αρχαιολόγοι Π. Γεωργάκη, Η. Ζωγράφου, Β. Καλάβρια και Κ. Μπόλη.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

Διοικητήριο

Η θέση. Στο ιστορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης, δυτικά της ρωμαϊκής αγοράς και σε απόσταση αναπνοής από την περιοχή των ιερών (Σαραπείο, αρχαϊκός ιωνικός ναός), το Δεκέμβριο του 1993 το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο απέρριψε την αίτηση για την κατασκευή δημοτικού χώρου στάθμευσης στο χώρο της πλατείας, ως καταστρεπτικού για τα ευρήματα, και ενέκρινε τη διαμόρφωση και ανάδειξη του τρίτου μεγάλου αρχαιολογικού χώρου της Θεσσαλονίκης.

Η ανασκαφή της ΙΣΤ΄Εφορείας (Σχέδ. 2). Έχει αποκαλυφτεί ένα σχεδόν ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο της ελληνιστικής, ρωμαϊκής και της μετέπειτα Θεσσαλονίκης, εντυπωσιακό για την πολύ καλή του διατήρηση. Οι τοίχοι των κτιρίων σώζονται μέχρι το ύψος των 2,80 μ.

Σημείο αναφοράς και εκκίνησης για μια σύντομη περιγραφή του χώρου αποτελεί ο αρχαίος δρόμος που αποκαλύφθηκε στον άξονα της οδού Ι. Δραγούμη. Το αρχικό του πλάτος αποδείχθηκε ότι φθάνει τα 6 μ. Πρόκειται προφανώς για έναν από τους κύριους δρόμους του κάθετου οδικού δικτύου της πόλης (Πίν. 152 β).

Το οικοδομικό τετράγωνο που εκτείνεται στα ανατολικά του δρόμου καταλαμβάνεται από ένα κτίριο δημόσιου χαρακτήρα. Το πλάτος του κτιρίου είναι 40 μ. και υπολογίζεται πως συνεχίζεται τουλάχιστον 4 μ. ακόμη

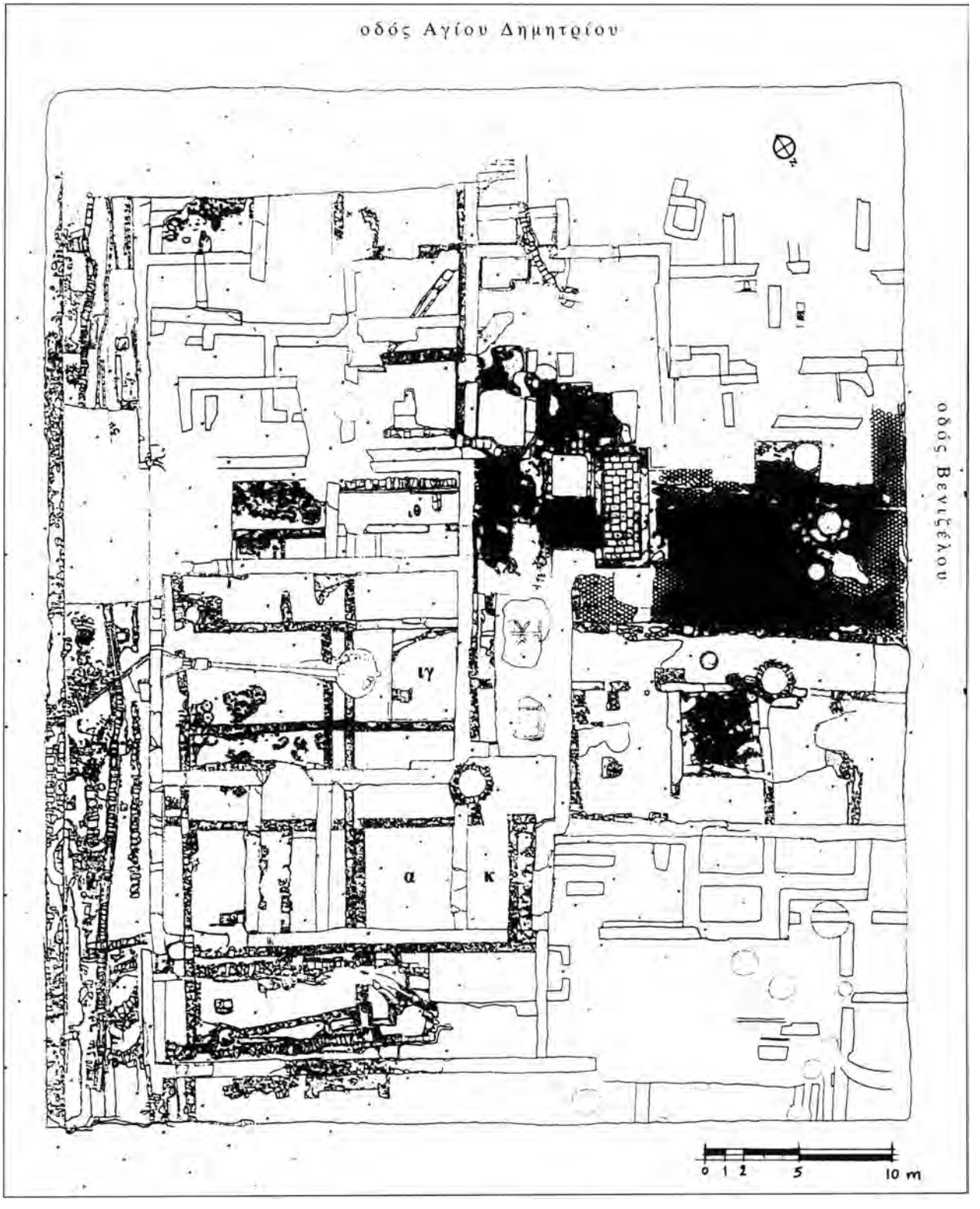

Σχέδ. 2. Θεσσαλονίκη. Διοικητήριο. Γενική κάτοψη της ανασκαφής.

προς Α., κάτω από το σύγχρονο οδόστρωμα της οδού Βενιζέλου. Ο κατά μήκος άξονάς του είναι μέχρι στιγμής 50 μ.

Η ανωδομή του κτιρίου αποτελείται από ωμοπλίνθους και σώζεται σε εκτεταμένα τμήματα του χώρου μέχρι και το ύψος των 0,80 μ. Η ίδρυσή του ανάγεται στον 1ο αι. π.Χ. Η καταστροφή του είναι βίαιη και συντελείται μέσα στο α΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ. Η διάρκεια ζωής του υπολογίζεται σε 250 περίπου χρόνια, λογική για ένα κτίριο με δημόσιο χαρακτήρα που δέχεται επισκευές και επιμέρους αλλαγές χρήσης (Πίν. 152 α).

Όσον αφορά στην ερμηνεία του, διατυπώθηκε η υπόθεση ότι πρόκειται πιθανότατα για το κτίριο της ρωμαϊκής διοίκησης της Θεσσαλονίκης. Με ένδειξη τις διαστάσεις του, το περιστύλιο στην ανατολική πλευρά, αλλά και τη διαχρονικότητα στη χρήση της περιοχής (Διοικητήριο σήμερα, το τούρκικο κονάκι στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, τα ανάκτορα στα βυζαντινά χρόνια), είναι πιθανό οι βυζαντινοί να συνέχισαν μια προϋπάρχουσα χρήση της περιοχής από τη Ρωμαιοκρατία.

Αρχιτεκτονική δομή του κτιρίου. Στην ανατολική πλευρά υπάρχει περίστυλος υπαίθριος χώρος με άριστα διατηρημένο δάπεδο από εξαγωνικές οπτές πλίνθους. Αποκαλύφθηκε κατά ένα μεγάλο τμήμα του, όσο τουλάχιστον χρειάζεται για να έχουμε τις ακριβείς του διαστάσεις (24×12 μ.). Η μορφή και η αναλογία του (2:1) υπαγορεύουν τη χρήση του: επίσημος χώρος συναθροίσεων αναφορικά με διοικητικές και δικαστικές λειτουργίες της πόλης.

Κατά την πολύ σύντομη έρευνα στη νότια στοά του περιστυλίου βρέθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών με παράσταση αλόγων σε καλπασμό. Πιστοποιείται έτσι η μνημειακότητα ενός από τα σπάνια δείγματα τοιχογραφημένων κτιρίων, στο μεταίχμιο ελληνιστικής-ρωμαϊκής περιόδου.

Το μεγαλύτερο τμήμα της βόρειας στοάς όπως και το 1/3 περίπου του εξαγωνικού δαπέδου καλύπτονται από τη βυζαντινή ανασκαφή, μαζί με όλο το βορειοανατολικό κομμάτι του ανασκαφικού χώρου.

Το οικοδομικό συγκρότημα οργανώνεται φυσικά γύρω από το περιστύλιο, όπου από τα μέχρι στιγμής δεδομένα, υποθέτουμε την ύπαρξη μνημειακής εισόδου στον κατά μήκος άξονά του. Και στις δώδεκα αίθουσες που βρέθηκαν μέχρι τώρα γύρω από τη νότια και τη δυτική στοά, υπάρχουν θυραία ανοίγματα επικοινωνίας με τον περίστυλο χώρο.

Η οργάνωση αυτή των χώρων γύρω από το περιστύλιο δεν αφορά στις δυτικές αίθουσες (έχουν βρεθεί πέντε), στις οποίες παρατηρείται απουσία ανοιγμάτων τόσο προς τα παρακείμενα στις στοές δωμάτια όσο για τη μεταξύ τους επικοινωνία. Οι αίθουσες αυτές επικοινωνούν μόνο με τον αρχαίο δρόμο που προαναφέραμε. Σε τρεις από τους πέντε αυτούς χώρους βρέθηκαν κατά χώραν αγγεία με αποθηκευτική χρήση, που περιείχαν απανθρακωμένα φυτικά κατάλοιπα.

Ανασκαφική εικόνα. Πυκνό στρώμα καταστροφής, από τα λιωμένα πλιθιά της ανωδομής, ξύλα και κεραμίδες από τη σκεπή, όστρακα αγγείων και κονιάματα από τις επιχρίσεις των τοίχων, καλύπτει ολόκληρο το κτίριο, με έντονα κατά τόπους τα ίχνη της φωτιάς. Στην ανατολική πλευρά – ένα μεγάλο τμήμα της οποίας δεν δέχθηκε μεταγενέστερες επεμβάσεις – η εικόνα του σωριασμένου κτιρίου αποτελεί για τα δεδομένα της Θεσσαλονίκης ένα σπάνιο δείγμα καταστροφής, με εμφανή σημάδια. Ο καθηγητής του ΑΠΘ Β. Παπαζάχος, που επισκέφθηκε το χώρο, θεωρεί πολύ πιθανή την καταστροφή του κτιρίου από σεισμό.

Το πάχος του στρώματος καταστροφής, που φθάνει και το 1 μ., το ύψος του λιθολογήματος (0,80 μ.) και το πλάτος του, που ξεπερνά τα 0,55 μ., οδηγούν στην υπόθεση για διώροφο κτίριο, η οποία ενισχύεται και από κινητά ευρήματα στο στεγασμένο διάδρομο ενός υπόγειου αγωγού του κτιρίου.

Η εν μέρει απομάκρυνση του στρώματος καταστροφής έδωσε πολλά ευρήματα χρονολογούμενα από τον 1ο αι. π.Χ. μέχρι τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. Ενδεικτικά αναφέρουμε: μαρμάρινη κεφαλή αγάλματος Αφροδίτης (1ος αι. π.Χ.), μαρμάρινη παιδική κεφαλή (1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.), τμήμα επιγραφής που σώζει το όνομα: *ΣΑΒΙΝΑ* (1ος αι. μ.Χ.), ειδώλια Κυβέλης και Αθηνάς με σφραγίσματα τοπικών εργαστηρίων, λυχνάρια, νομίσματα Αδριανού (117-138 μ.Χ.) και ψευδοαυτόνομες κοπές Θεσσαλονίκης, αρρετινά αγγεία κ.ά.

Έρευνα σε βάθος. Είναι περιορισμένη σε δύο δοκιμαστικές τομές χωρίς να έχει ολοκληρωθεί σε καμία από τις δύο, λόγω τεχνικών προβλημάτων (αντιστηρίξεις υπερκείμενων φάσεων και αναβλύζοντα νερά), που αντιμετωπίζονται κατά την τρέχουσα ανασκαφική περίοδο.

Έχουν εντοπιστεί δύο οικοδομικοί άξονες: α) ένας εκτεταμένος υστεροελληνιστικός, υποδομή του δημόσιου κτιρίου της κύριας οικοδομικής φάσης ή τουλάχιστον ενός μεγάλου τμήματός της, και β) ένας προγενέστερος ελληνιστικός άξονας που εμφανίζεται στο Διοικητήριο με τμήματα ανωδομής κτιρίου, διαφαινόμενο στρώμα καταστροφής και χωρίς απόκλιση από τους υπερκείμενους.

Οι δύο τομείς έδωσαν πλήθος κινητών ευρημάτων που χρονολογούνται από την ίδρυση της πόλης (τέλος 4ου αι. π.Χ.) μέχρι και το 2ο αι. π.Χ., ενώ η άφθονη και πολύ καλής ποιότητας κεραμική (ανάγλυφα αγγεία και κεραμική κατηγορίας Δυτικής Κλιτύος) υπαινίσσεται τη σχέση των πρώιμων αυτών πυρήνων με αθηναϊκά και μακεδονικά κέντρα.

Η ανίχνευση των φάσεων της ελληνιστικής Θεσσαλονίκης προϋποθέτει επισταμένη έρευνα σε βάθος, η οποία

μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά στα πενιχρά μέχρι στιγμής αρχαιολογικά δεδομένα για τους πρώιμους πυρήνες που εξαφάνισε η ρωμαϊκή εγκατάσταση.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΑΣΙΑ

Συγκρότημα Γαλερίου

Κατά το έτος 1995 άρχισε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο χώρο του ανακτορικού συγκροτήματος του Γαλερίου, η οποία επικεντρώθηκε στη βόρεια στοά, μετά την αποκόλληση του ψηφιδωτού δαπέδου προς συντήρηση, στο αίθριο και στον προθάλαμο του Οκταγώνου, προς διερεύνηση της αρχιτεκτονικής δομής του (Σχέδ. 3). Σποραδικές τομές το 1994, ως επικουρικές της αναστήλωσης, είχαν ήδη αποκαλύψει προγενέστερες του ανακτόρου οικιστικές φάσεις, αναγόμενες έως την ελληνιστική εποχή, γύρω από το Οκτάγωνο και τον προθάλαμό του.

Στο βόρειο διάδρομο, ανασκαφικές τομές στο δυτικό και κεντρικό τμήμα του προς έρευνα των αδιατάρακτων υποκείμενων στρωμάτων αποκάλυψαν παχύ στρώμα καταστροφής με καύση και κάρβουνα, σπαράγματα τοιχο-

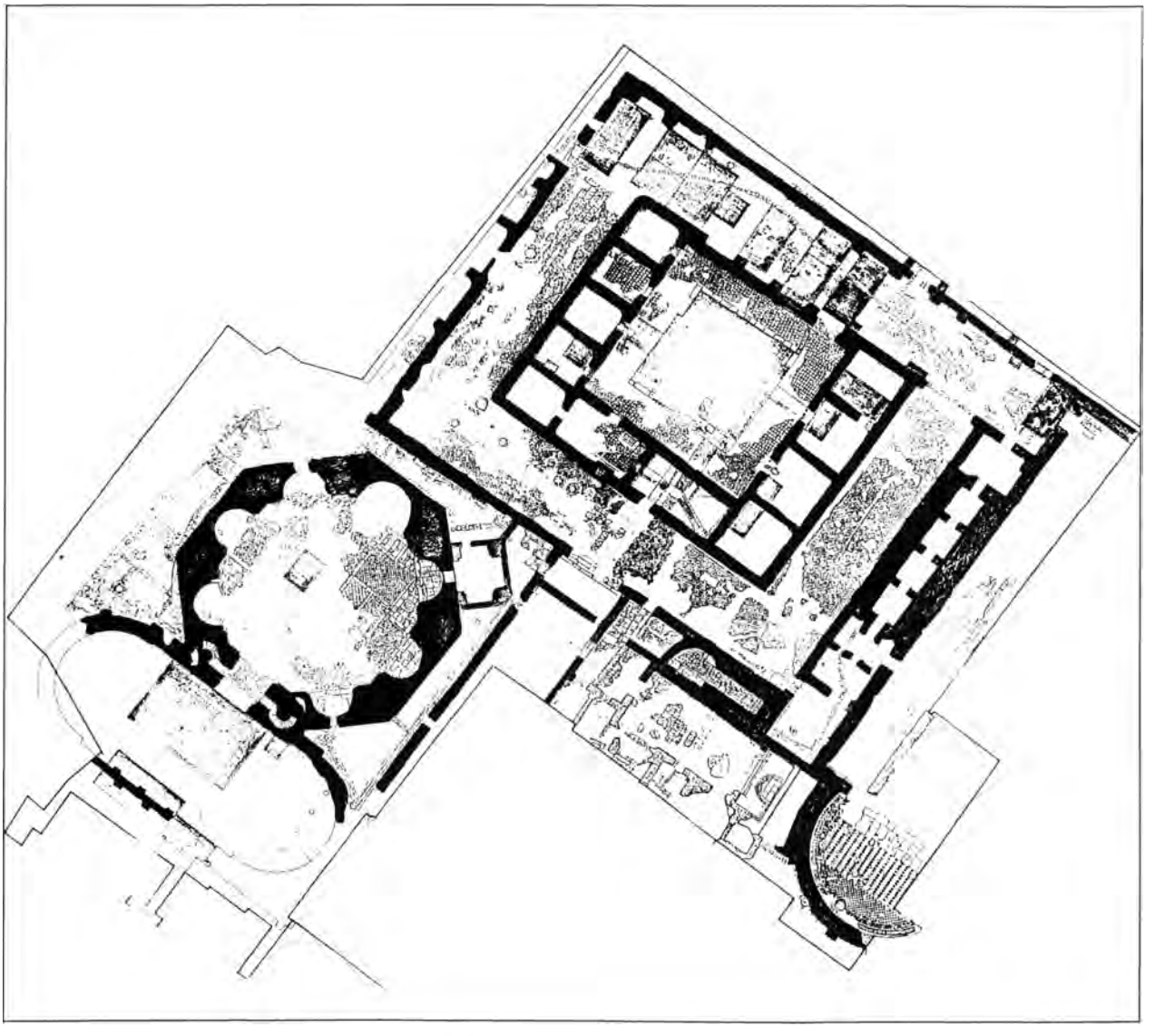

Σχέδ. 3. Θεσσαλονίκη. Γαλεριανό συγκρότημα. Γενική κάτοψη του χώρου.

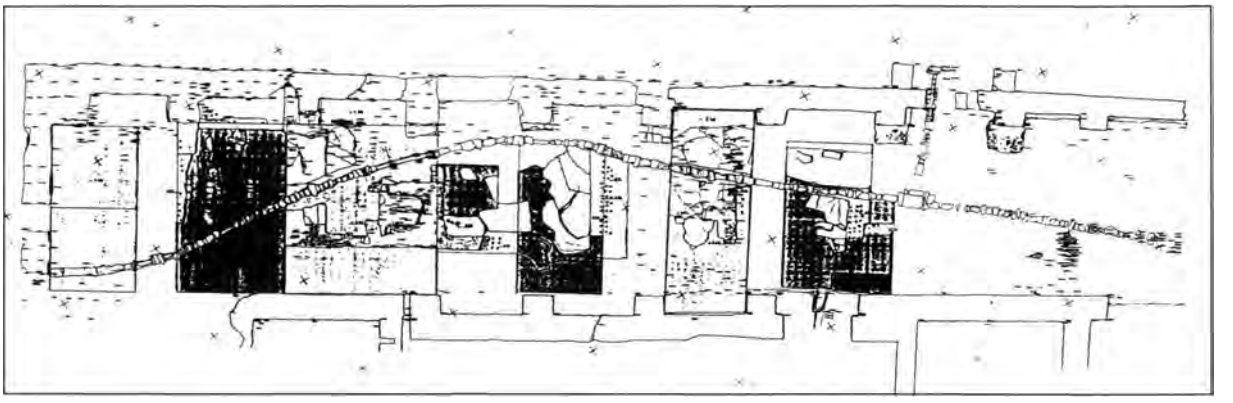

Σχέδ. 4. Θεσσαλονίκης. Γαλεριανό συγκρότημα. Κάτοψη τομών βορείου διαδρόμου.

γραφιών και ψηφιδωτών και κατάλοιπα κεράμωσης. Σε βάθος 1-1,50 μ. εντοπίστηκαν κατά τόπους δάπεδα από ασβεστοκονίαμα και πηλόχωμα με έντονη καθίζηση, καθώς και τμήματα τοίχων από αργολιθοδομή. Ήδη το 1993 είχε έλθει στο φως στο δυτικό τμήμα του διαδρόμου το περίγραμμα πεταλόσχημου κλιβάνου όπτησης μητρών με προθάλαμο, που αποτελούσε τμήμα μεταλλουργικού εργαστηρίου υστεροελληνιστικών χρόνων. Το 1995 ερευνήθηκε το εσωτερικό του που είχε λίθινα τοιχώματα επιχρισμένα με πηλό, δάπεδο από πηλόχωμα και εσχάρα στο ύψος του τοιχοβάτη (Σχέδ. 4· Πίν. 152 γ). Περιμετρικά του προθαλάμου εντοπίστηκε πλέγμα αυλών διαμορφωμένων στο χώμα και περισυνελέγησαν άφθονα θραύσματα μητρών με ίχνη χαλκού εσωτερικά.

Στο αίθριο, στα περιβάλλοντα αυτό δωμάτια και σε τομή στο εσωτερικό του Οκταγώνου εμφανίστηκε η ίδια στρωματογραφία, με παχύ στρώμα καταστροφής που κάλυπτε τοίχους από αργολιθοδομή, δάπεδα κονιαμένα με έντονη καθίζηση και τμήματα αγωγών. Μνεία στρώματος καταστροφής κάνουν και οι προηγούμενοι ανασκαφείς σε όλες τις τομές σε βάθος.

Τα κινητά ευρήματα εντάσσονται στη χρονική περίοδο 2ου αι. π.Χ.-1ου αι. μ.Χ. Πρόκειται για όστρακα μελαμβαφή με εμπίεστη και γραπτή διακόσμηση, τεφρόχρωμα λυχνάρια (Πίν. 152 δ), λύχνους εισαγωγής ιταλικών και μικρασιατικών εργαστηρίων 1ου αι. μ.Χ., αρρετινά σφραγίσματα in planta pedis εποχής Τιβερίου, οστέινα μικροαντικείμενα, θραύσματα ειδωλίων 2ου-1ου αι. π.Χ., νομίσματα ανώνυμων κοπών Θεσσαλονίκης, Αμφιπόλεως και Πέλλας και ψευδοαυτόνομων κοπών Θεσσαλονίκης, καθώς και θησαυρό αργυρών νομισμάτων 1ου-2ου αι. μ.Χ.

Στο μετασκευασμένο σε κινστέρνα προθάλαμο του Οκταγώνου ήλθε στο φως το δάπεδο της βυζαντινής δεξαμενής, που έφερε κουρασάνι με πλίνθους. Αποκαλύφθηκε κατά το νότιο όριό του μεταγενέστερη τοιχοποιία που εδραζόταν σε ισχυρό στυλοβάτη, πλ. 3 μ. Στα θεμέλια γειτονικής οικοδομής εντοπίστηκαν δύο μονολιθικοί κίονες από πράσινο γρανίτη, ενώ στο νότιο σκέλος του προθαλάμου διαμόρφωση πρόσβασης. Αποκαλύφθηκε κατ' αυτό τον τρόπο η οργανική σχέση του προθαλάμου μέσω προπύλου με τη βόρεια στοά του νότιου μεγάλου περιστυλίου του συγκροτήματος, τμηματικά ανασκαμμένου το 1957 από τον Χ. Μακαρόνα.

ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΑΡΑΜΠΕΡΗ - ΕΥΓΕΝΙΑ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΟΥ

Οδός Γρηγορίου Παλαμά 8

Στο οικόπεδο της παραπάνω οδού, σε έκταση μόλις 50 τ.μ. και βάθος 6 μ. από το επίπεδο της σύγχρονης οδού, η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τμήματα κτιρίων, τα οποία χρονολογούνται από τους πρώιμους ρωμαϊκούς μέχρι και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Η κύρια οικοδομική φάση μας έδωσε ένα τμήμα σημαντικού κτιρίου πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε τοίχος από αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα, πάχ. 0,55 και ορατού μήκ. 5,50 μ., ο οποίος διασχίζει το δυτικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου ορίζοντας δύο χώρους που διατηρούν ψηφιδωτά δάπεδα.

Ασπρόμαυρο με γεωμετρική διακόσμηση είναι το δάπεδο του δυτικού χώρου, κατασκευασμένο με τετράγωνες μαρμάρινες ψηφίδες. Κοσμείται από λευκή πλατιά ζώνη με μικρά ρομβοειδή κοσμήματα. Ακολουθεί πλαίσιο όπου σε λευκό βάθος σχηματίζονται ρόμβοι με οδοντωτό περίγραμμα από σειρά μαύρων ψηφίδων και σπειρομαίανδρο.

Από το ψηφιδωτό του ανατολικού χώρου σώζεται περίπου το ένα τέταρτο. Είναι κατασκευασμένο με τετράγω-

νες κυρίως μαρμάρινες ψηφίδες σε τέσσερα διαφορετικά μεγέθη. Από αυτό σώζεται τμήμα του μεγάλου πίνακα με θέμα από τον κύκλο του Διόνυσου. Ορίζεται από λεπτή μαύρη ταινία και εικονίζει γυναικεία μορφή, μαινάδα, σε χορευτική κίνηση. Ο κεντρικός πίνακας περιβάλλεται από διάχωρα που κοσμούνται με πτηνά και ζώα.

Στη β΄ οικοδομική φάση του κτίσματος ανήκει τοίχος από αργολιθοδομή, πάχ. 0,60 και ορατού μήκ. 5,50 μ., παράλληλος με τον άξονα της οδού Γρ. Παλαμά. Ο ίδιος συμπληρώθηκε με πλίνθους και χρησιμοποιήθηκε ως στυλοβάτης κιόνων από λευκό μάρμαρο σε οψιμότερους χρόνους, κατά τους οποίους ο χώρος του ρωμαϊκού κτιρίου επιχώθηκε, για τη διαμόρφωση δαπέδου, από μαρμάρινες πλάκες με υπόστρωμα από κουρασάνι και λατύπη. Δημιουργήθηκε έτσι ενιαίος χώρος, ο οποίος εκτείνεται ανατολικά και δυτικά του τοίχου που λειτουργεί ως στυλοβάτης.

Τα λιγοστά και διαβρωμένα χάλκινα νομίσματα χρονολογούν τη νεότερη φάση στο τέλος του 5ου-αρχές του 6ου αι. μ.Χ.

ΕΛΕΝΗ ΛΑΜΠΡΟΘΑΝΑΣΗ

Τούμπα - οδός Καλαβρύτων 19

Στο παραπάνω οικόπεδο, που είχε ανασκαφεί κατά το 1990 και το 1994, στην ανατολική πλευρά του αρχαίου οικισμού στην τράπεζα της Τούμπας Θεσσαλονίκης[1], εντοπίστηκε και ανασκάφηκε ένας ακόμη σιρός ανάμεσα στα ριζά του λοφίσκου. Η διάμετρος του σιρού φθάνει το 1,43 μ. στο επάνω μέρος και το 1,15 μ. κάτω, ενώ το βάθος του είναι 0,35 μ. Η επίχωση που υπερκάλυπτε το σιρό περιλάμβανε όστρακα πρώιμων αρχαϊκών χρόνων, στοιχείο που χρονολογεί και την εγκατάλειψη της χρήσης του. Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνει το συμπέρασμα που είχε προκύψει με την ανασκαφή του 1990 και του 1994 στο ίδιο οικόπεδο, σύμφωνα με το οποίο η οργάνωση πολεοδομικού ιστού στον αρχαίο οικισμό από τον 6ο αι. π.Χ. και εξής οδήγησε στη διαμόρφωση ενός δρόμου, πλ. 2 μ. μεταξύ των σπιτιών στην τράπεζα και στα ριζά του λοφίσκου. Η διαμόρφωση αυτή κατήργησε τους αποθηκευτικούς χώρους που ήταν στη θέση αυτή.

Τούμπα - οδός Λωτού 11-13

Στο παραπάνω οικόπεδο, που είχε ανασκαφεί κατά το 1992[2], ερευνήθηκε περαιτέρω το κεντρικό και δυτικό τμήμα. Στις παλαιότερες έρευνες στο κεντρικό τμήμα είχε εντοπιστεί ο χώρος που ονομάσαμε μαγειρείο. Τα νέα στοιχεία συμπληρώνουν την εικόνα: υπολείμματα μικρού λιθόκτιστου φούρνου και εστίας, βοηθητικών πλινθοκατασκευών, πέτρινου κλιμακοστασίου, επάλληλα χωμάτινα δάπεδα, τμηματική πλακόστρωση, τριβείο και σκεύη τροφοπαρασκευής, δοχεία αποθήκευσης στερεών και υγρών.

Με βάση την τοπική κεραμική η χρονολόγηση του χώρου είναι προβληματική. Υπάρχουν αγγεία με διακόσμηση που παραπέμπουν ακόμη και στον 6ο αι. π.Χ. Η επείσακτη αττική κεραμική, ωστόσο, φανερώνει ότι το μαγειρείο δεν εγκαταλείφθηκε πριν από τις αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Στο δυτικό τμήμα του ίδιου οικοπέδου, στο δωμάτιο που στην ανασκαφή του 1992 είχε χαρακτηριστεί ως ανδρών εξαιτίας των αγγείων που βρέθηκαν κατά χώραν, αποκαλύφθηκε επίσης τμήμα αμφορέα και μελαμβαφής κάνθαρος με ραβδωτό σώμα του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. Ο κάνθαρος είχε τρεις μολύβδινους συνδέσμους και δεν έχει βάση, αλλά οπή. Ο διαμπερής κάνθαρος ήταν τοποθετημένος στα νότια του ανδρώνος και είχε μακρόχρονη χρήση, δεδομένης της μολύβδινης σύνδεσης, ως σκεύος σπονδών.

Κάτω από την τελευταία οικοδομική φάση που σταματάει στον 4ο αι. π.Χ., στην κεντρική και δυτική πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν ένας ανεστραμμένος αμφορέας και δύο ωοειδή πιθάρια με πέτρινο πώμα στη θέση τους, πιθανότατα για τη φύλαξη υγρών.

Κάτω από τη φάση του 6ου αι. π.Χ., στη δυτική πλευρά του οικοπέδου, συναντάμε ψηλότερα από το υπόλοιπο οικόπεδο το στερεό φυσικό έδαφος, που χαρακτηρίζεται από αρχαιότατες αποθέσεις ρεμάτων. Στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου, αντίθετα υπάρχει σε μήκος 1,50 μ. περίπου φερτό ερυθρωπό αργιλόχωμα, με το οποίο είχαν καταστήσει επίπεδες τις ανώμαλες επιφάνειες.

Στο κέντρο και ανατολικά του οικοπέδου, στα βαθύτερα σημεία, αποκαλύφθηκαν επιχώσεις, διάσπαρτες πλίνθοι και πολλές μικρές πέτρες, που μαρτυρούν για την κατοίκηση του χώρου που χάρη στην κεραμική χρονολογείται στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου.

Τούμπα - οδός Ευαγόρα 24, οδός Αγίας Μαρίνας 12-14, οδός Σφακτηρίας 7)

Το νεκροταφείο του αρχαίου οικισμού εκτείνεται νότια

1. Για τις ανασκαφές στην οδό Καλαβρύτων 19, βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 307-308· 49 (1994): Χρονικά, σ. 440-441. ΑΕΜΘ 4 (1990), σ. 299-313· 8 (1994), σ. 190-193.

2. Για τις ανασκαφές στην οδό Λωτού 11-13, βλ. ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, σ. 369, 373. ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 273-293.

από αυτόν. Ήδη από το 1994 στο οικόπεδο της οδού Ευαγόρα 24, 200 μ. περίπου νότια του οικισμού, εντοπίστηκε τμήμα του νεκροταφείου γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων[3]. Κατά το 1995 ολοκληρώθηκαν οι ανασκαφές στο οικόπεδο. Συνολικά ερευνήθηκαν 17 λακκοειδείς τάφοι, επιμήκεις, σκαμμένοι στον πρασινωπό πηλό.

Στο οικόπεδο της οδού Αγίας Μαρίνας, 100 μ. περίπου ανατολικά/νοτιοανατολικά από τα γνωστά όρια του αρχαίου οικισμού, ανασκάφηκαν δέκα συνολικά τάφοι, εκ των οποίων έξι λακκοειδείς, επιμήκεις, σκαμμένοι στο κοκκινωπό φυσικό αργιλώδες έδαφος, ένας κιβωτιόσχημος από σχιστόπλακες, παιδικός, και δύο κατεστραμμένοι.

Στο οικόπεδο της οδού Σφακτηρίας 7, τέλος, 50 μ. περίπου από τον αρχαίο οικισμό, επίσης νοτιοανατολικά αποκαλύφθηκαν δύο λακκοειδείς τάφοι και υπολείμματα δύο άλλων.

Έχοντας υπόψη τα στοιχεία από τα τρία οικόπεδα παρατηρούμε ότι το αρχαίο νεκροταφείο εκτεινόταν κλιμακωτά από ΝΑ. προς Ν. σε σχέση με τον οικισμό. Τις ταφές τοποθετούσαν μέσα στο μαλακό βράχο ή στο αργιλώδες έδαφος. Η κλίση του εδάφους είναι έντονη και έχει υποστεί τη δράση μικρορεμάτων και μικροχειμάρρων και υλικού απόθεσης από την αρχαιότητα έως σήμερα. Παρασυρμένα υλικά ανθρώπινης εγκατάστασης με κεραμική της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, πάνω από την επιφάνεια των αρχαίων τάφων στην οδό Αγίας Μαρίνας 12-14, αποτελούν ενδεικτικό στοιχείο.

Το έδαφος σε όλα τα σημεία όπου αποκαλύφθηκε το νεκροταφείο παρουσιάζει όξινες ιδιότητες, που οδήγησαν στην καθοριστική διάβρωση και συχνά εξαφάνιση του σκελετικού υλικού.

Ο κυρίαρχος τύπος των τάφων στα τρία οικόπεδα είναι ο λακκοειδής με επικάλυψη από σχιστόπλακες και τις περισσότερες φορές με μικρές πέτρες ανάμεσα, για να σφραγιστεί καλύτερα ο λάκκος. Σπάνια παρατηρείται εσωτερική οριοθέτηση του λάκκου με σειρά από πέτρες. Σε μία περίπτωση, στο οικόπεδο της οδού Αγίας Μαρίνας 12-14, ο τάφος είναι κιβωτιόσχημος. Σε μία άλλη περίπτωση, στο οικόπεδο της οδού Ευαγόρα 24, παρατηρείται λιθοσωρός που επικαλύπτει το λακκοειδή τάφο και σε μία ακόμη στο ίδιο οικόπεδο ο λιθοσωρός γεμίζει το λάκκο κάτω από την επικάλυψη.

Ένα τοιχίο διασχίζει από ΒΔ. προς ΝΑ. το οικόπεδο της οδού Ευαγόρα 24 και διαχωρίζει ένα τμήμα του νεκροταφείου. Οι περισσότερες ταφές που ερευνήθηκαν συνοδεύονταν από ένα ή δύο αγγεία και σπάνια τρία. Στον τάφο 16 της οδού Ευαγόρα 24 ο τεφρός μόνωτος κάνθαρος είναι τοποθετημένος στο λαιμό της νεκρής, η οποία φορούσε χάλκινους σφηκωτήρες. Το κορινθιακό εξάλειπτρο του τάφου 4 στο οικόπεδο της οδού Αγίας Μαρίνας 12-14 ήταν τοποθετημένο στην ηβική χώρα της νεκρής. Σε ορισμένες περιπτώσεις σώθηκε χρυσό ρομβοειδές επιστόμιο και άλλα χρυσά κοσμήματα, ενώ δε λείπουν περιπτώσεις με χάλκινα και σιδερένια εγχειρίδια.

Το πρόβλημα της χρονολόγησης αντιμετωπίζεται, εν μέρει, όταν συναντάμε επείσακτα αγγεία ή γνωστούς τύπους κοσμημάτων, δεδομένου ότι η παράδοση της τοπικής κεραμικής συνεχίζεται από την πρώιμη εποχή του Σιδήρου έως τον 5ο αι. π.Χ.

Το τμήμα του νεκροταφείου στην οδό Ευαγόρα 24, περιλάμβανε ταφές που χρονολογούνται από τον 7ο έως και τον 4ο αι. π.Χ.

Το τμήμα στην οδό Αγίας Μαρίνας 12-14 χρονολογείται με βάση τα ευρήματα κυρίως στα αρχαϊκά χρόνια. Το τμήμα γειτνιάζει με την περιοχή του «γ΄ όρχου», όπου το 1920 ο Πελεκίδης είχε αποκαλύψει για πρώτη φορά τους τάφους στην Τούμπα, με ευρήματα από τα γεωμετρικά έως τα κλασικά χρόνια[4].

Το οικόπεδο της οδού Σφακτηρίας 7, που βρίσκεται αμέσως ανατολικά του αρχαίου οικισμού, χρονολογείται στα κλασικά χρόνια με βάση τα ταφικά ευρήματα.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ

Πολίχνη

Οδός Ναυαρίνου 6

Το νεκροταφείο που εντοπίστηκε 200 μ. βόρεια της γνωστής τράπεζας Λεμπέτ και 180 μ. νοτιοανατολικά της τούμπας Λεμπέτ, μπορεί να συσχετιστεί με τον αρχαιολογικό χώρο της τράπεζας Λεμπέτ, όπου οι ανώτερες επιχώσεις φθάνουν μέχρι τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Έτσι, η χρονολόγηση των ευρημάτων των δώδεκα τάφων του οικοπέδου της οδού Ναυαρίνου στο α΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., ανάγεται στην τελευταία φάση ζωής του οικισμού της τράπεζας.

Οι τάφοι ήταν αραιά τοποθετημένοι σε βάθος 1-1,5 μ., μέσα στα 250 τ.μ. του οικοπέδου. Οι έντεκα από αυτούς ήταν απλοί λάκκοι στο φυσικό κιτρινωπό χώμα και καλύπτονταν με πολύ μεγάλες σχιστολιθικές πέτρες. Ένας

3. Για τα πρώτα στοιχεία της ανασκαφής στην οδό Ευαγόρα 24 βλ. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 443. ΑΕΜΘ 8 (1994), σ. 193-194.

4. Σχετικά με τις έρευνες του 1920 στο αρχαίο νεκροταφείο της Τούμπας βλ. Σ. Πελεκίδης, BCH 45 (1921), σ. 541. Ι. Βοκοτοπούλου, Θεσσαλονίκη, Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια, Οδηγός Έκθεσης, Αθήνα 1993, σ. 16-17, 88-96.

μόνο είχε τοιχώματα από σχιστόλιθο και είχε την ίδια κάλυψη με τους υπόλοιπους.

Τα κτερισματα ήταν κυρίως διακοσμημένα αγγεία: πέντε αρυβαλλοειδείς λήκυθοι, τρεις μελαμβαφείς και ένας ερυθρόμορφος σκύφος της ομάδας FB, όλα του α΄ τετάρτου του 4ου αι. π.Χ.

ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΛΙΟΥΤΑΣ

Καλαμαριά

Καραμπουρνάκι

Συνεχίστηκε και τη φετινή ανασκαφική περίοδο η συστηματική έρευνα στον αρχαιολογικό χώρο στη θέση Καραμπουρνάκι[5]. Εκτείνεται, όπως είναι γνωστό στο χώρο του πρώην στρατοπέδου Κόδρα, όπου σχεδιάζεται η εγκατάσταση ενός Μουσείου Προϊστορικών Αρχαιοτήτων σε δύο παλιά κτίσματα του στρατού – εγκεκριμένο και χρηματοδοτημένο ήδη έργο του ΟΠΠΕ-Θεσσαλονίκη 1997 – καθώς και η μελλοντική μετατροπή του ανασκαπτόμενου οικισμού, που πιθανώς ταυτίζεται με την αρχαία Θέρμη, σε αρχαιολογικό πάρκο.

Η ανασκαφή άρχισε με την έρευνα του χώρου, όπου πρόκειται να κατασκευαστούν οι υπόγειες αποθήκες και τα εργαστήρια του μελλοντικού Μουσείου. Η περιοχή βρίσκεται στην άμεσα γειτονική έκταση ανατολικά της τούμπας, όπου διενεργούνται ανασκαφές από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης με τον καθηγητή Μιχάλη Τιβέριο. Μεσολαβεί η κοίτη ενός στεγνού, σήμερα, χειμάρρου, που ενδεχομένως υπήρχε και στην αρχαιότητα. Η διατάραξη του χώρου από νεότερες κατασκευές είναι μεγάλη. Στο νοτιοανατολικό τμήμα δεν εντοπίστηκε κανένα αρχαιολογικό στρώμα, ενώ στο δυτικό έχει απομείνει το κάτω μέρος ενός μεγάλου αριθμού λάκκων, λαξευμένων στη φυσική κιμηλιά.

Ερευνήθηκαν 97 συνολικά τάφοι, κυλινδρικού ως επί το πλείστον σχήματος, με διάμετρο κατά μέσο όρο 1,20-2 μ. Ο αριθμός τους δεν είναι ο τελικός, δεδομένου ότι αρκετοί εκτείνονται κάτω από τα παλιά κτίρια του στρατού. Οι λάκκοι αυτοί στην τελευταία, τουλάχιστον, χρήση τους φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν για απόθεση απορριμμάτων. Κάποιοι περιείχαν αντικείμενα που είχαν καεί, χωρίς οι ίδιοι να είναι καμένοι, ενώ σε μερικούς άλλους η καύση είχε γίνει μέσα στους ίδιους τους λάκκους. Στο περιεχόμενό τους και μέσα σε ένα χαλαρό σκούρο χώμα υπήρχαν διάφορες πέτρες, σπασμένες πλίνθοι, θαλασσινά όστρεα και οστά, καθώς και μεγάλη ποσότητα κεραμικής των αρχαϊκών χρόνων αλλά και της εποχής του Σιδήρου. Η ερμηνεία του συνόλου των λάκκων ως μέρους ενός συστηματικά οργανωμένου σκουπιδότοπου είναι προβληματική, εξαιτίας της ύπαρξης έξι τάφων, μερικοί από τους οποίους χρονολογούνται στον 6ο αι. π.Χ., είναι δηλαδή σύγχρονοι με τους λάκκους, ενώ ένας άλλος ανάγεται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., λίγες μόλις δεκαετίες μετά την περίοδο χρήσης τους.

Τόσο το περιεχόμενο των τάφων όσο και των λάκκων επιβεβαιώνουν για μια ακόμη φορά την ακμή της πόλης και τις εμπορικές σχέσεις της με τον υπόλοιπο ελληνικό χώρο σε όλη τη διάρκεια των αρχαϊκών χρόνων και στον 5ο αι. π.Χ.

Παράλληλα ανασκάφηκε η έκταση, όπου πρόκειται να κατασκευαστεί από τον ΟΠΠΕ-Θεσσαλονίκη 1997 το ανοιχτό θέατρο του Δήμου Καλαμαριάς. Ως θέση του έχει επιλεγεί το βόρειο άκρο της τράπεζας το οποίο αποτελεί σημαντικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου και στην προηγούμενη ανασκαφική περίοδο ελάχιστα είχε ερευνηθεί. Η συγκεκριμένη ανασκαφή έφερε στο φως στρώμα κατοίκησης των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, ενώ με τη φετινή διαπιστώθηκε η ύπαρξη ενός αποθηκευτικού πίθου και έξι κυλινδρικών λάκκων απορριμμάτων, των οποίων η έρευνα απέδωσε αρχαϊκή κεραμική, κυρίως τοπική πορτοκαλέρυθρη με λεπτά τοιχώματα.

Το πρωτοερευνώμενο βόρειο άκρο της τράπεζας – απέναντι ακριβώς από τη Θεσσαλονίκη και το Κυβερνείο – ανασκάφηκε με τη χάραξη 36 τετραγώνων, διαστ. 4×4 μ. Διαπιστώθηκε ότι η επιφάνεια της τράπεζας σε βάθος μέχρι 1,50 μ. είχε αποχωματωθεί και ισοπεδωθεί από το στρατό, με αποτέλεσμα να μη βρεθεί κανένα αρχαϊκό και κλασικό στρώμα κατοίκησης. Τα αρχαιολογικά στρώματα εδώ εντάσσονται σε έναν ορίζοντα της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, που είναι και μοναδικός. Αποκαλύφθηκαν δύο συνεχόμενες, λαξευμένες στο φυσικό έδαφος, κατασκευές με βαθμιδωτά επίπεδα καθόδου, που οδηγούν σε ένα βαθύτερο κύριο όρυγμα. Το σχήμα των μεγάλων αυτών λάκκων είναι ακανόνιστο, μάλλον ελλειψοειδές, και τα τοιχώματά τους κατακόρυφα. Οι διαστάσεις του μεγαλύτερου λαξεύματος είναι 3×2 μ. και το μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,50 μ. Από το εσωτερικό των κατασκευών αυτών περισυνελέγη άφθονη κεραμική των πρώιμων φάσεων της εποχής του Σιδήρου, όπως χειροποίητα και στιλβωμένα όστρακα της τοπικής παράδοσης αλλά και πρωτογεωμετρικά όστρακα αγγείων, στο μεγαλύτερο ποσοστό τοπικού μάλλον εργαστηρίου, ενώ μικρή είναι η παρουσία των επείσακτων.

5. Βλ.: π.χ. Κ. Α. Ρωμαίος, Ανασκαφή στο Καραμπουρνάκι της Θεσσαλονίκης, Επιτύμβιον Χ. Τσούντα, 1940, σ. 358 κ.ε. ΑΕΜΘ 1 (1987), σ. 247 κ.ε. Μ. Τιβέριος, Από τα απομεινάρια ενός προελληνιστικού ιερού «περί τον Θερμαίον κόλπον», Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, 1990, σ. 71 κ.ε. Επίσης ΑΕΜΘ 8 (1994), σ. 197-201 και 203-212.

Στην ανασκαφή συνεργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Φ. Γεωργιάδης, Κ. Καϊτελίδης, Α. Παντή και Κ. Χαβέλα.

ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ

Θέρμη

ΑΡΧΑΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα του αρχαίου νεκροταφείου που ανασκάπτεται τα τελευταία δέκα χρόνια στο βορειοανατολικό τμήμα του σύγχρονου οικισμού της Θέρμης Θεσσαλονίκης[6]. Φέτος ερευνήθηκαν ένα τμήμα της οδού Μακεδονίας και τα οικόπεδα αρ. 383, 117 και 158.

Οδός Μακεδονίας

Προκειμένου να ασφαλτοστρωθεί ένα τμήμα της οδού Μακεδονίας, το οποίο περιλαμβάνεται μεταξύ των οδών Ηρ. Πολυτεχνείου και Μανδρίτσα, έγινε ανασκαφική έρευνα στο τμήμα αυτό, μήκ. 130 μ.[7].

Αποκαλύφθηκαν συνολικά 180 ταφές, από τις οποίες ερευνήθηκαν οι 179. Από αυτές, οι περισσότερες (127) ήταν λακκοειδείς τάφοι, 27 κιβωτιόσχημοι, δύο σαρκοφάγοι, επτά εγχυτρισμοί σε πίθους, μια τεφροδόχος θήκη και δεκατρία τεφροδόχα αγγεία. Η διάταξη των τάφων ήταν ιδιαίτερα πυκνή σε ολόκληρη την έκταση που ερευνήθηκε.

Οι ταφές εντοπίστηκαν σε μικρό βάθος κάτω από την επιφάνεια του χωμάτινου οδοστρώματος και είχαν τοποθετηθεί σε πυκνό και κατά τόπους παχύ στρώμα πλημμύρας, αποτελούμενο από χαλίκι αλλά και από κροκάλες διαφόρων μεγεθών, το οποίο είχε κατακλύσει την με κλίση από Β. προς Ν. επιφάνεια του εδάφους, αποτέλεσμα της εναπόθεσης των υλικών μιας πλημμύρας χειμάρρου στην περιοχή. Το πάχος του στρώματος αυτού κυμαινόταν από 0,10-1 μ. και σε μερικά σημεία ξεπερνούσε το 1 μ.

Οι λακκοειδείς τάφοι ήταν στην πλειονότητά τους αβαθείς, αρκετές φορές οριοθετημένοι με μικρές ή μεγάλες κροκάλες που σχημάτιζαν έναν υποτυπώδη περίβολο. Σε μερικές περιπτώσεις οι λάκκοι ήταν βαθύτεροι και τα τοιχώματά τους είχαν επενδυθεί με κροκάλες διαφόρων μεγεθών, τοποθετημένες σε δύο ή τρεις σειρές καθ' ύψος. Συχνά οι λακκοειδείς τάφοι έφεραν κάλυψη με σχιστολιθικές πέτρες, αλλά και σε πολλές περιπτώσεις ήταν ακάλυπτοι.

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι ήταν κατασκευασμένοι από πώρινες ή σχιστολοθικές πέτρες και καλύπτονταν από πλάκες ανάλογου υλικού. Σε μία μόνο περίπτωση (του τάφου Τ51) η νεκρική θήκη είχε επενδυθεί με στρώσεις πηλού. Σε αρκετές περιπτώσεις επάνω στην κάλυψη των τάφων υπήρχαν μικροί λιθοσωροί που σηματοδοτούσαν τους τάφους.

Οι σαρκοφάγοι ήταν πώρινες και η μία από αυτές έσωζε και την καλυπτήρια πλάκα της.

Οι εγχυτρισμοί είχαν εναποτεθεί μέσα σε μικρούς, οξυπύθμενους πίθους και προορίζονταν κυρίως για παιδικές ταφές. Το στόμιό τους συνήθως σφραγιζόταν με πλακόσχημες πέτρες. Η μοναδική τεφροδόχος θήκη από εύθριπτο ψαμμόλιθο είχε εξωτερικές διαστάσεις 0,83×0,66× 0,30 μ.

Από τα δεκατρία τεφροδόχα αγγεία τα εννέα είναι πήλινοι κιονωτοί κρατήρες και χυτροειδή αγγεία και τα υπόλοιπα χάλκινα λεβητοειδή αγγεία. Συνήθως καλύπτονταν με σχιστολιθικές πλάκες. Σε μερικές περιπτώσεις προστατεύονταν από μικρό περίβολο με κροκάλες.

Οι λακκοειδείς τάφοι είναι αυτοί που έχουν και τη μεγαλύτερη διάρκεια. Οι παλαιότεροι χρονολογούνται, σύμφωνα με τα ευρήματά τους, στην ύστερη εποχή του Σιδήρου (περιείχαν φιαλόσχημα αγγεία με προχοή, χάλκινα κοσμήματα, όπως αμφικωνικές ψήφους και σπειροειδή ψέλια), απαντούν όμως, όπως βέβαια και τα κτερίσματά τους και στα αρχαϊκά χρόνια, ακόμη και στον 5ο αι. π.Χ. Έτσι, μαζί με τα χάλκινα κοσμήματα (κρικοειδή ενώτια, ψέλια και μία ατρακτοειδή ψήφο), που συνόδευαν την ταφή του τάφου Τ136 (Πίν. 153 α), υπήρχε και ένα εξάλειπτρο από καστανοκόκκινο πηλό, μία γκριζόχρωμη τριφυλλόστομη οινοχόη, καθώς επίσης και μία κοτύλη, αγγεία τοπικής παραγωγής (Πίν. 153 β). Με βάση το προχωρημένο σχήμα του εξαλείπτρου που χρονολογείται περί τα μέσα του 5ου αι. π.Χ.[8], θα πρέπει να χρονολογούνται την ίδια περίπου εποχή και τα υπόλοιπα κτερίσματα του τάφου αυτού.

Ο τύπος των λακκοειδών τάφων συνεχίζεται μέχρι τον 4ο αι. π.Χ., οπότε μερικοί λάκκοι είναι αρκετά μεγάλοι, βαθείς και ορθογώνιοι. Στο εσωτερικό τους ανοιγόταν δεύτερος λάκκος, μικρότερων διαστάσεων, που αποτελούσε και τη νεκρική θήκη.

Στα αρχαϊκά χρόνια, και συγκεκριμένα στο β΄ μισό του 6ου και στον πρώιμο 5ο αι. π.Χ., είναι σε χρήση οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι εγχυτρισμοί σε πίθους και τα τεφρο-

6. Για την ανασκαφική έρευνα των προηγουμένων ετών βλ. ΑΕΜΘ 1 (1987), σ. 283-286. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 359· 44 (1989): Χρονικά, σ. 320-321· 45 (1990): Χρονικά, σ. 308-309· 46 (1991): Χρονικά, σ. 279-281· 48 (1993): Χρονικά, σ. 328-333· 49 (1994): Χρονικά, σ. 446-451.

7. Η ανασκαφή χρηματοδοτήθηκε εξ ολοκλήρου από το Δήμο Θέρμης και διήρκεσε 15 μήνες (από το τέλος του 1994 έως το τέλος του 1995). Την επίβλεψη της ανασκαφής στο χώρο είχε η αρχαιολόγος Β. Τζανακούλη.

8. Για το σχήμα του εξαλείπτρου, βλ. Σίνδος, Κατάλογος της Έκθεσης, Αθήνα 1997, σ. 310, αριθ. 519 και The Athenian Agora XII, 1970, αριθ. 1340, πίν. 44.

δόχα αγγεία. Από τα κτερίσματα των ταφών αυτών, άλλα αποτελούν συχνά επιβιώσεις εκείνων της ύστερης εποχής του Σιδήρου, όπως τα χάλκινα κοσμήματα του κιβωτιόσχημου τάφου Τ12 (Πίν. 159 γ), και άλλα είναι επείσακτα αντικείμενα, κυρίως αγγεία. Έτσι, ως τεφροδόχο αγγείο σε μία ταφή χρησιμοποιήθηκε ένας αττικός κιονωτός κρατήρας, μελανόμορφος, έργο του γνωστού αγγειογράφου Λυδού[9]. Οι τάφοι αυτοί περιείχαν επίσης αγγεία, κυρίως εξάλειπτρα κορινθιακά, αλλά και εγχώριες απομιμήσεις τους, χρυσά και αργυρά κοσμήματα (Πίν. 159 δ).

Στη λίθινη θήκη Τ15 βρέθηκε πήλινο ειδώλιο ένθρονης γυναικείας μορφής που χρονολογεί την ταφή στο α' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. (Πίν. 159 ε).

Πρέπει, τέλος, να μνημονευθούν οι δύο λακκοειδείς ταφές που αποκαλύφθηκαν μεταξύ των αρχαίων τάφων, οι οποίες χρονολογούνται στην εποχή των βαλκανικών πολέμων, εφόσον η μία από αυτές συνοδευόταν από μία δεκάρα του 1912.

Οδός Μακεδονίας και Μανδρίτσα (οικόπεδο 383, Ο.Τ. 77)

Με αφορμή την ανέγερση οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο έγινε ανασκαφική έρευνα[10] κατά την οποία αποκαλύφθηκαν 55 ταφές, από τις οποίες ερευνήθηκαν οι 52, επειδή οι άλλες βρίσκονταν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους έξω από τα όρια του οικοπέδου. Στη μισή περίπου έκταση του οικοπέδου υπήρχε διάχυτο ένα στρώμα από χαλίκια και κροκάλες διαφόρων μεγεθών. Μέσα σε αυτό είχαν διανοιχθεί οι ταφικοί λάκκοι (Σχέδ. 5).

Η πλειονότητα των ταφών (43) ήταν ενταφιασμοί σε λακκοειδείς τάφους, αλλά υπήρχε και μία πώρινη σαρκοφάγος. Οι άλλες οκτώ ταφές ήταν καύσεις, των οποίων η νεκρική τέφρα είχε εναποτεθεί είτε μέσα σε πήλινα ή χάλκινα τεφροδόχα αγγεία είτε μέσα σε σχετικά αβαθείς, ορθογώνιους ή ελλειψοειδείς λάκκους.

Οι λακκοειδείς τάφοι παρουσιάζουν μια ποικιλία μεγεθών και τύπων. Μερικοί από αυτούς είναι απλοί, σχετικά αβαθείς λάκκοι, ορθογώνιοι, καθώς και ένας κυκλικός που προοριζόταν για την ταφή ενός παιδιού. Αρκετοί ορθογώνιοι λάκκοι είναι βαθύτεροι και αρκετά μεγάλων διαστάσεων. Στον πυθμένα τους διαμορφώνεται ένας άλλος μικρότερων διαστάσεων λάκκος, ορθογώνιος ή ελλειψοειδής, ο οποίος αποτελούσε και τη νεκρική θήκη, μερικές φορές καλυμμένη με σχιστολιθικές ή πώρινες πλάκες. Σε μερικές περιπτώσεις αυτοί οι λάκκοι-θήκες ορίζονταν περιμετρικά από μικρές κροκάλες. Σε μία περίπτωση (τάφος Τ47) η νεκρική θήκη ήταν επενδυμένη με λεπτό στρώμα πηλοχώματος.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια μεγάλη ομάδα λακκοειδών τάφων (αποτελεί το 38% του συνόλου των τάφων του οικοπέδου). Πρόκειται για μεγάλων διαστάσεων λάκκους, ορθογώνιους συνήθως – και μία περίπτωση ελλειψοειδούς – (συχνά οι διαστάσεις τους κυμαίνονται περί τα 1,50×2,50×2 μ. και σε έναν τάφο, τον Τ32, είναι 3,80×4×3 μ.), των οποίων τα όρια συνήθως ορίζονταν με περιβόλους από μεγάλες ή μικρότερες κροκάλες. Σε μερικούς περιβόλους η μία ή περισσότερες πλευρές ήταν «κτιστές» από δύο ή τρεις σειρές από κροκάλες, οι οποίες είχαν γείρει ή καταπέσει στο εσωτερικό του περιβόλου, στοιχείο που δηλώνει ότι οι πλευρές αυτές αρχικά ήταν ελεύθερες και προεξείχαν από το έδαφος. Οι παρειές των μεγάλων αυτών λάκκων συχνά είχαν βαθμιδωτή διαμόρφωση στις δύο ή μόνο στη μία πλευρά. Στον πυθμένα του μεγάλου ορθογώνιου λάκκου διανοιγόταν η ορθογώνια ή ελλειψοειδής νεκρική θήκη που είχε βάθος μέχρι και 0,70 μ. και συχνά οριοθετούνταν περιμετρικά με μία σειρά από κροκάλες ή καλυπτόταν με πλακόσχημες πέτρες.

Αξιοσημείωτη είναι η κανονικότητα που παρουσιάζεται στη διάταξη αυτών των τάφων που είναι σχεδόν παράλληλοι και με διαδρόμους, πλ. 0,50 μ. περίπου, μεταξύ τους (Πίν. 154 β). Αυτή η μορφή κανονικής διάταξης των λακκοειδών τάφων δεν ήταν γνωστή από τη μέχρι τώρα ανασκαφική έρευνα του νεκροταφείου στη Θέρμη και φαίνεται ότι ακολουθήθηκε μόνο σε αυτήν τη συστάδα τάφων, εφόσον στο διπλανό οικόπεδο αρ. 381[11] και στο όμορο τμήμα της οδού Μακεδονίας που ερευνήθηκε επίσης (βλ. παραπάνω) δεν υπήρχαν ταφικοί περίβολοι με αυτή την κανονική διάταξη.

Η πώρινη σαρκοφάγος είχε τοποθετηθεί μέσα σε μεγάλο ορθογώνιο λάκκο με βαθμιδωτή διάταξη στη μία πλευρά.

Τέλος, αποκαλύφθηκαν τρεις εγχυτρισμοί σε ταφικούς οξυπύθμενους πίθους. Τα στόμιά τους, κλείνονταν με πλακόσχημες πέτρες. Ο ένας από τους πίθους (Τ31) είχε τοποθετηθεί στο βάθος ενός ορθογώνιου λάκκου με περίβολο από κροκάλες, δίπλα στο τεφροδόχο χυτροειδές αγγείο Τ33.

Οι αρχαιότερες από τις ταφές που χρονολογούνται στην ύστερη εποχή του Σιδήρου ή στην πρώιμη αρχαϊκή εποχή, είχαν εναποτεθεί σε μερικούς απλούς λακκοει-

9. Ε. Σκαρλατίδου, Ένας νέος κιονωτός κρατήρας του Λυδού από τη Μακεδονία, ΑΑΑ XXIII-XXVIII (1990-1995), σ. 175-198.

10. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Γ. Καραΐσκου.

11. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 308-309.

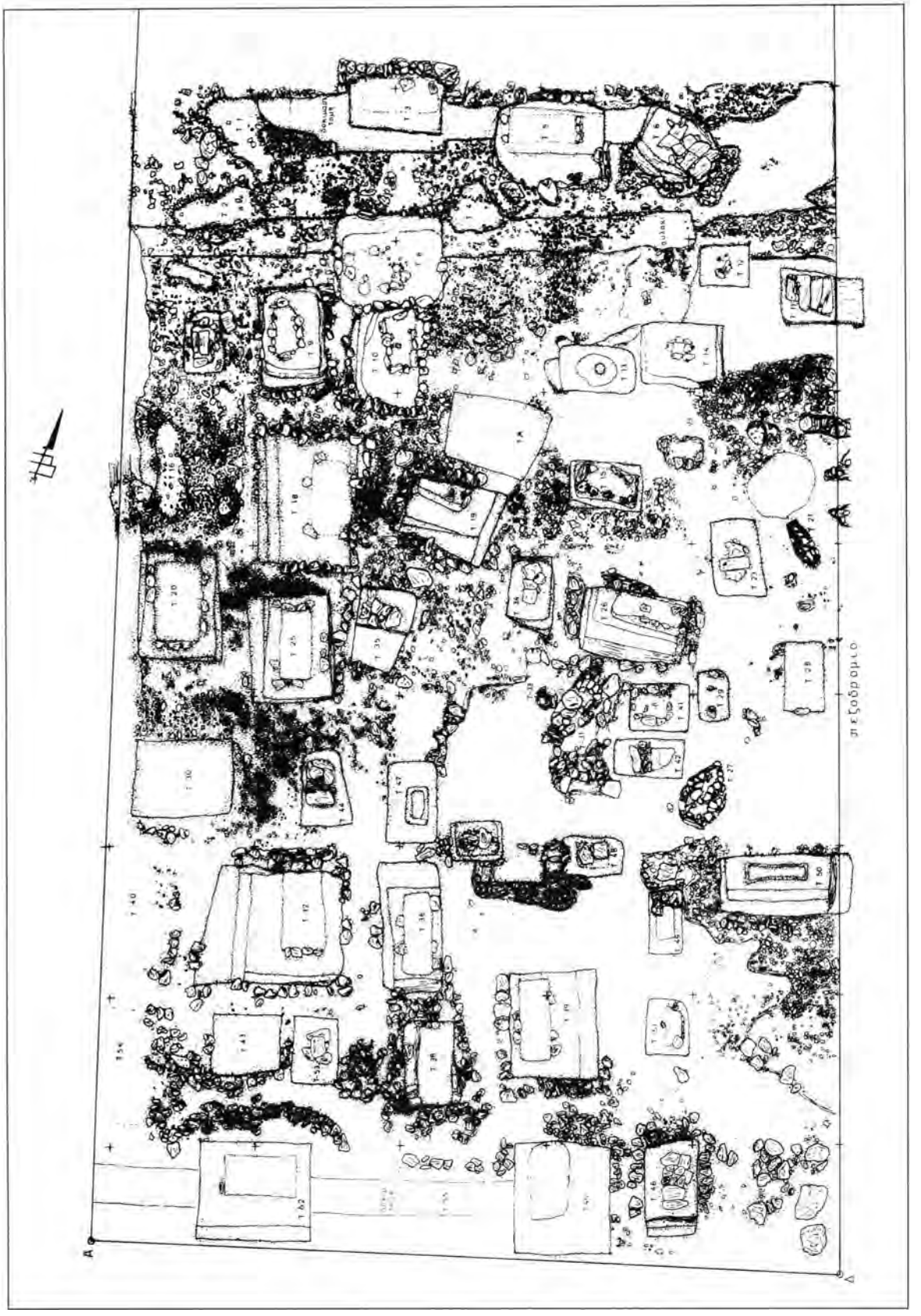

Σχέδ. 5. Ν. Θεσσαλονίκης. Θέρμη. Γωνία οδών Μακεδονίας και Μανδρίτσα (οικόπεδο 383). Κάτοψη της ανασκαφής.

δείς τάφους, όπως ο τάφος Τ28 μιας γυναίκας που συνοδευόταν από τα χάλκινα κοσμήματά της. Στην αρχαϊκή εποχή ανήκουν μερικά από τα τεφροδόχα πήλινα και χάλκινα αγγεία, καθώς και οι εγχυτρισμοί στους πίθους. Υπήρχαν, ωστόσο, καύσεις των οποίων η τέφρα είχε εναποτεθεί είτε σε πήλινα αγγεία (όπως σε μία ερυθρόμορφη πελίκη του κύκλου του Μειδία) είτε σε τεφροδόχους λάκκους που χρονολογούνται στο τέλος του 5ου ή στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. σύμφωνα με τα κτερίσματα που περιείχαν[12]. Η σαρκοφάγος και μερικοί από τους λακκοειδείς τάφους χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ., ενώ το μεγαλύτερο μέρος των λακκοειδών τάφων και όλοι οι μεγάλοι ορθογώνιοι λάκκοι με περίβολο χρονολογούνται, από τα κτερίσματά τους και από μερικά χάλκινα νομίσματα που περιείχαν, στον 4ο αι. π.Χ. και μάλιστα στο α΄ μισό του.

Οδός Πόντου και Μακρυγιάννη (οικόπεδο 117, Ο.Τ. 30)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκε μια συστάδα από τρεις τάφους, δύο κιβωτιόσχημους και ένα λακκοειδή[13]. Και οι τρεις είχαν προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ.

Ο ένας από τους κιβωτιόσχημους (τάφος 1), που ανήκε σε ενήλικο άτομο, είχε τοιχώματα χτισμένα με κροκάλες και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Το εξωτερικό περίγραμμα ήταν ορθογώνιο, αλλά το εσωτερικό δεν ήταν παντού ευθύγραμμο, επειδή οι πέτρες από τα αρκετά χονδρά τοιχώματα του τάφου είχαν μετακινηθεί κάπως προς το εσωτερικό του. Επί πλέον, φαίνεται ότι επάνω στον τάφο, που δεν είχε άλλη κάλυψη, είχαν ριχθεί μερικές κροκάλες.

Ο δεύτερος κιβωτιόσχημος τάφος (τάφος 2) ήταν παιδικός και είχε κατασκευαστεί από επιμήκεις λίθους στα πλευρικά τοιχώματα και σχιστόπλακες στην κάλυψη. Ο λακκοειδής τάφος 3 οριοθετούνταν από κροκάλες και καλυπτόταν με σχιστόπλακες οι οποίες στις δύο πλευρές στηρίζονταν σε ένα μικρό αναβαθμό (πατούρα) που είχε λαξευθεί στο χείλος του λάκκου.

Ο τάφος 1, που ανήκε σε γυναίκα, ήταν αρχαϊκός και στο εσωτερικό του βρέθηκε χρυσό ρομβόσχημο επιστόμιο. Τα πλούσια χάλκινα κτερίσματα της νεκρής του τάφου 3 (ζεύγος οκτώσχημων πορπών, σπειροειδείς σήριγγες, περίαπτα διαφόρων τύπων, ψέλια, περιδέραιο από χάλκινες ψήφους, μία ψήφο από κεχριμπάρι και θαλασσινά όστρεα) τον χρονολογούν στην ύστερη εποχή του Σιδήρου.

Οδός Εθνικής Αντίστασης (οικόπεδο 158, Ο.Τ. 37)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκαν τέσσερις ταφές. Η πρώτη (Τ1) ήταν μια συλημένη και μισοκατεστραμμένη πώρινη σαρκοφάγος, μήκ. 1,95 μ. με προσανατολισμό Α.-Δ. Από το αναμοχλευμένο εσωτερικό της σαρκοφάγου συγκεντρώθηκαν υπολείμματα από τα κτερίσματα της ταφής, όπως από ένα χάλκινο κράνος, από άλλα σιδερένια και χάλκινα αντικείμενα διαλυμένα και από ένα πήλινο γυναικείο ειδώλιο. Πιθανώς η ταφή χρονολογείται στην ύστερη αρχαϊκή ή στην αυστηρορυθμική περίοδο.

Η ταφή Τ2 ήταν παιδική με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Πρόκειται για λακκοειδή τάφο που καλυπτόταν με μία πώρινη πλάκα. Η ταφή ήταν ακτέριστη.

Η ταφή Τ3 είχε εναποτεθεί σε κιβωτιόσχημο τάφο με πηλόκτιστα πλευρικά τοιχώματα και καλυπτόταν με πώρινη πλάκα, της οποίας μερικά μόνο κομμάτια βρέθηκαν στη θέση τους. Η πλάκα αυτή ακουμπούσε σε ειδικά διαμορφωμένο αναβαθμό (πατούρα) που είχε κατασκευαστεί κατά μήκος των δύο μακρών πλευρών του τάφου. Ο άνδρας, στον οποίο ανήκε ο τάφος, είχε ενταφιαστεί σε ύπτια θέση και το κεφάλι του ακουμπούσε σε προσκεφάλαιο, πλ. 0,35 μ. και ύψ. 0,18 μ. που κατελάμβανε όλο το πλάτος της ανατολικής στενής πλευράς του τάφου και είχε κατασκευαστεί από χώμα με επικάλυψη ασβεστοκονιάματος στην επάνω επιφάνεια. Ο νεκρός είχε ταφεί κρατώντας στο δεξί του χέρι μια σιδερένια στλεγγίδα που βρέθηκε πολύ διαβρωμένη. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν μια χάλκινη διπλή περόνη στο δεξί ώμο και χρυσά λεπτά ελάσματα στο κεφάλι, ενώ ο χαρώνειος οβολός, ένα χάλκινο νόμισμα εποχής Αμύντα Γ΄ (381-369 π.Χ.), είχε τοποθετηθεί στο στόμα του νεκρού.

Η ταφή Τ4 είχε εναποτεθεί σε πώρινη σαρκοφάγο με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Η καλυπτήρια πλάκα της είχε σπάσει κατά τη σύληση του τάφου και βρέθηκε ένα μόνο τμήμα της στη θέση του. Τα πλευρικά τοιχώματα της σαρκοφάγου είχαν σπάσει και, εν μέρει, καταρρεύσει προς το εσωτερικό της με αποτέλεσμα να συνθλίψουν και να παραμορφώσουν δύο χάλκινα αγγεία από τα οποία το ένα πρέπει να είναι μικρός λέβητας. Παρέμεινε, ωστόσο, ακέραιο ένα κορινθιακό εξάλειπτρο (Πίν. 154 α), ενώ άλλα κτερίσματα, όπως ένας κρατήρας, ένα σιδερένιο εγχειρίδιο και άλλα χάλκινα αντικείμενα βρέθηκαν σε πολύ αποσπασματική κατάσταση ή πολύ διαβρωμένα. Με βάση τα ευρή-

12. Η μεγάλη έλλειψη συντηρητών στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, αλλά και ο ανεπαρκής συντονισμός των υπαρχόντων δεν επέτρεψε τη συντήρηση παρά ελάχιστων κτερισμάτων (όπως των νομισμάτων). Για το λόγο αυτό δεν έχουμε στη διάθεσή μας φωτογραφίες των κτερισμάτων.

13. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε ο αρχαιολόγος Α. Κεραμάρης.

ματα και κυρίως το εξάλειπτρο, η σαρκοφάγος μπορεί να χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.[14].

ΑΡΧΑΙΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ

Οδός Καραολή και Σωκράτους (οικόπεδο 191, Ο.Τ. 44)

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται δίπλα ακριβώς στο οικόπεδο αριθ. 190, όπου το 1994 αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε τμήμα μιας τάφρου[15]. Φέτος αποκαλύφθηκε σε μήκος 27 μ. η προς Α. συνέχεια της τάφρου αυτής που βρίσκεται σε απόσταση 50 μ. βορειοδυτικά της τράπεζας ιστορικών χρόνων της Θέρμης. Έτσι, μέχρι στιγμής, η τάφρος αυτή που έχει κατεύθυνση από Α. προς Δ. αποκαλύφθηκε συνολικά στα δύο οικόπεδα σε μήκος 67,30 μ. Στο οικόπεδο αρ. 191 το πλάτος της ποικίλλει από 4,50 μ. (ανατολικό τμήμα) έως 5,90-6 μ. (στο κέντρο και στο δυτικό τμήμα). Έχει διανοιχθεί στο φυσικό, συμπαγές και αργιλώδες έδαφος. Παρουσιάζει μια σχετικά αβαθή κοίτη της οποίας το βάθος κυμαίνεται από 0,78 έως 0,94 μ. Η διαμόρφωσή της δεν είναι συμμετρική και ομοιογενής σε ολόκληρο το αποκαλυφθέν τμήμα της (Σχέδ. 6). Αλλού οι παρειές είναι επικλινείς, αλλού σχεδόν κατακόρυφες και σε μερικά σημεία η παρειά είναι βαθμιδωτή. Την παρειά της νότιας πλευράς της τάφρου κάλυπτε μια λιθορριπή από μικρές και μέτριες κροκάλες που προέρχονται ίσως από κάποιο τοιχίο που ήταν κατασκευασμένο, ενδεχομένως, κατά μήκος του υψηλότερου σημείου της παρειάς. Τα κατάλοιπα της μαλακής και αμμώδους επίχωσης, που διαπιστώθηκε στο χαμηλότερο σημείο της κοίτης, μαρτυρούν την παρουσία νερού στο εσωτερικό της τάφρου. Με βάση αυτό το στοιχείο θα μπορούσαμε να υποθέσουμε τη λειτουργία της τάφρου είτε ως αποστραγγιστικής είτε ως προστατευτικής του οικισμού των ιστορικών χρόνων που ήταν εγκατεστημένος στην παρακείμενη τράπεζα. Η κεραμική που περισυνελέγη από την επίχωση στο εσωτερικό της τάφρου και προερχόταν κυρίως από αγγεία καθημερινής χρήσης, αρκετά με αυλακωτή διακόσμηση των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, δίνει ένα terminus ante quem για τη χρήση της τάφρου τη χρονική αυτή περίοδο.

Οδός Π. Τσαλδάρη και Αγίου Γεωργίου[16] (οικόπεδο 328, Ο.Τ. 65)

Σε βάθος 1,26 μ. και κοντά στη βόρεια γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε γωνία λασπόκτιστου τοίχου από κροκάλες. Το πλάτος του είναι 0,60-0,65 μ. και σώθηκε σε ύψος 0,30-0,90 μ. σε διάφορα σημεία του. Το ένα σκέλος του αποκαλύφθηκε σε μήκος 5,60 μ., αλλά καταστράφηκε κατά ένα τμήμα του κατά την εκσκαφή του οικοπέδου από το μηχάνημα, και το άλλο αποκαλύφθηκε σε μήκος 0,95 μ. Στο γύρω χώρο υπήρχαν διάσπαρτα θραύσματα κεράμων στέγης και λιγοστά όστρακα εφυαλωμένων αγγείων, που δείχνουν ότι πρόκειται για ένα κτίσμα που πρέπει να ανήκει στη μεταβυζαντινή περίοδο. Για τη συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας η υπόθεση διαβιβάστηκε στην 9η ΕΒΑ.

Οδός Εθνικής Αντίστασης[17] (οικόπεδο 12, Ο.Τ. 5)

Σε βάθος 1,50 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα λασπόκτιστου τοίχου σε μήκος 8 μ. από κροκάλες, που έχει κατεύθυνση από Α. προς Δ. Το σωζόμενο ύψος του είναι 0,30 και το πλάτος του 0,60 μ. Από το γύρω χώρο περισυνελέγη εφυαλωμένη κεραμική. Προφανώς πρόκειται για κτίσμα μεταβυζαντινών χρόνων. Για τη συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας η υπόθεση διαβιβάστηκε στην 9η ΕΒΑ.

Πυλαία

Αμερικανική Γεωργική Σχολή

Κατά τις εργασίες εκσκαφής θεμελίων προκειμένου να ανεγερθεί κτίριο για το «Ευρωπαϊκό Κέντρο Επαγγελματικής Κατάρτισης» μέσα στο χώρο της Αμερικανικής Γεωργικής Σχολής, αποκαλύφθηκε στο ανατολικό-νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου μια συστάδα από δώδεκα κεραμοσκεπείς τάφους (καλυβίτες)[18]. Έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. και πρέπει να ανήκουν στην παλαιοχριστιανική εποχή. Οι δύο από αυτούς ήταν παιδικοί. Ήταν όλοι ακτέριστοι, εκτός από έναν στον οποίο βρέθηκε ένα χάλκινο δαχτυλίδι-κρίκος. Σε μερικούς τάφους το κεφάλι και ο θώρακας ή και οι κνήμες του νεκρού ήταν καλυμμένα με κομμάτια από κεράμους στέγης.

ΕΥΔΟΚΙΑ ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ

Τριάδι

Αγροτεμάχιο αριθ. 88

Με αφορμή αγοραπωλησία του ακινήτου έγινε αυτοψία, δεδομένου ότι στην περιοχή υπάρχει μεγάλος αριθ-

14. Όμοιο εξάλειπτρο, βλ. Σίνδος, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 246, αριθ. 403.

15. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 448-450.

16. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε ο αρχαιολόγος Α. Κεραμάρης.

17. Ό.π.

18. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Κ. Χατζηνικολάου.

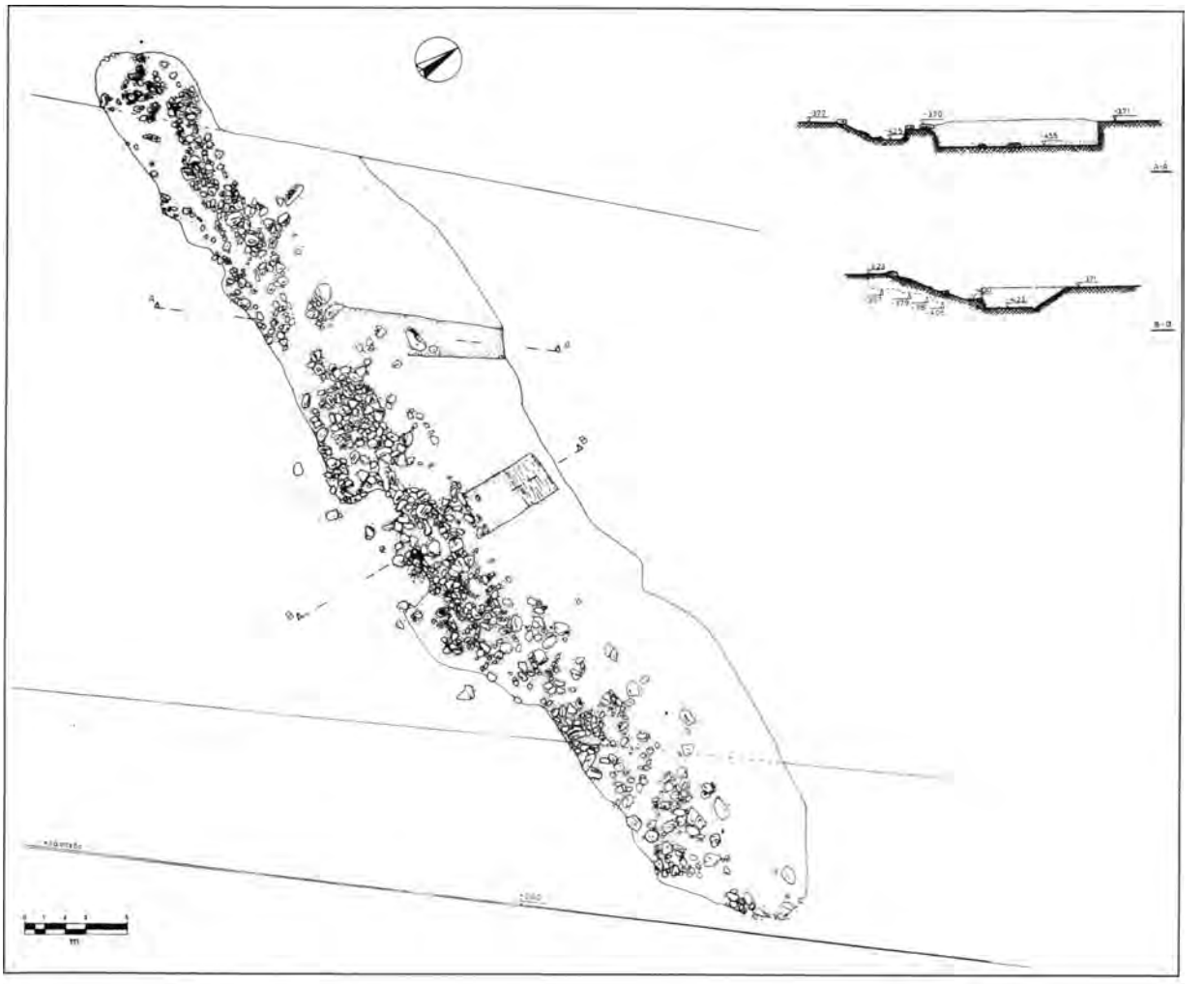

Σχέδ. 6. Νομός Θεσσαλονίκης. Θέρμη. Οδός Καραολή και Σωκράτους. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α, Β-Β.

μός επιφανειακών οστράκων ιστορικών χρόνων, όπως και στα γειτονικά αγροτεμάχια αριθ. 40, 98, 99, 126, 127, και ακολούθησαν διερευνητικές τομές.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του ακινήτου βρέθηκαν θραύσματα πιθαριού. Ακολούθησε ανασκαφή. Σε βάθος 0,30 μ. από την επιφάνεια του αγρού, που μέχρι πρόσφατα είχε καλλιεργηθεί συστηματικά, σωζόταν κατά χώραν το ήμισυ πιθαριού ωοειδούς σχήματος, σε θέση πλαγιαστή με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Οι διαστάσεις του πίθου ήταν 2,20 μ. μήκος και 1,15 μ. μέγιστο πλάτος. Το τμήμα που παρέμεινε στη θέση του ήταν διερρηγμένο, ενώ θραύσματα του πάνω τμήματος περισυνελέγησαν στο εσωτερικό και γύρω από το σωζόμενο. Λίγα λεπτά όστρακα τροχήλατης κεραμικής, πιθανότατα ελληνιστικά, εντοπίστηκαν στα όρια του πιθαριού.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του παλιού ιδιοκτήτη του αγροτεμαχίου, που μεταφέρω με επιφύλαξη, είχαν βρεθεί στο παρελθόν, τυχαία, χάλκινα σκυφοειδή βραχιόλια και άλλα κοσμήματα.

Σημειωτέον ότι το εν λόγω τεμάχιο του Τριαδίου βρίσκεται ανατολικά των αρχαιολογικών χώρων της Θέρμης (Σέδες), της τούμπας, της τράπεζας και του νεκροταφείου σε μικρή απόσταση από το ρέμα που διαχωρίζει από Β. προς Ν. τη Θέρμη από το Τριάδι[19].

ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ

19. Για τις πρόσφατες ανασκαφές στη Θέρμη (Σέδες), βλ. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 138. Βλ. επίσης, ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 283-296. Δ. Γραμμένος κ.ά., Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης, Ανασκαφική περίοδος 1987, Μακεδονικά 27 (1989-1990), σ. 223-288. Οι ίδιοι κ.ά., Ανα-

Οικισμός Περιστερά

Σε οικόπεδο ιδιοκτησίας Μαρίας Φαρδή μέσα στον οικισμό της Περιστεράς, εντοπίστηκε ένας τάφος των μέσων του 2ου αι. μ.Χ. Ο μικρός χώρος έρευνας και η σχεδόν ανύπαρκτη επίχωση, η οποία έχει παρασυρθεί από τις βροχές, δεν βοήθησαν στη συλλογή πληροφοριών. Η ταφή βρέθηκε σε φυσική κοιλότητα του βραχώδους υπεδάφους. Συνελέγησαν μόνο τέσσερα μυροδοχεία, που βοηθούν στη χρονολόγηση στο 2ο αι. μ.Χ.

ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΛΙΟΥΤΑΣ

Νέο Ρύσιο

Αγροτεμάχιο αριθ. 1004

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για ανέγερση οικοδομής εντοπίστηκαν δύο κιβωτιόσχημοι παιδικοί τάφοι, κατασκευασμένοι από πωρόλιθο, με προσανατολισμό Α.-Δ. Η έλλειψη κτερισμάτων δεν επέτρεψε τη χρονολόγηση.

ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΜΠΙΛΟΥΚΑ

Τρίλοφος

Μεσημεριανή Τούμπα

Η αρχαιολογική έρευνα της Μεσημεριανής Τούμπας κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, συνεχίστηκε με την ανασκαφή των στρωματογραφικών τομών, οι οποίες αναπτύσσονται κλιμακωτά, στη δυτική πλαγιά της.

Στην τομή ΙΙ, σε βάθος 4,50 μ. από την κορυφή της τούμπας, αποκαλύφθηκαν τα υπολείμματα μιας καμένης οικίας. Τμήματα των τοίχων, οι οποίοι ήταν κατασκευασμένοι από πηλό και ξύλα, κάλυπταν όλη την επιφάνεια της τομής δημιουργώντας στρώμα, πάχ. 0,20-0,30 μ. Μετά την απομάκρυνση αυτού του στρώματος, αποκαλύφθηκε το δάπεδο της οικίας και πάνω σε αυτό ό,τι μη οργανικής προέλευσης, υπήρχε λίγο πριν την πυρκαγιά. Στο κέντρο περίπου της τομής και πάνω στο δάπεδο αποκαλύφθηκε ανοιχτή εστία, τετράπλευρης κάτοψης, που είναι κατασκευασμένη από πηλό. Στη νοτιοδυτική γωνία αποκαλύφθηκαν τα υπολείμματα ενός φούρνου, ελλειψοειδούς κάτοψης, που ήταν επίσης κατασκευασμένος από πηλό. Τα τοιχώματά του σώθηκαν σε ύψος 0,20-0,30 μ. Βόρεια και δυτικά του κλιβάνου, βρέθηκαν τρία αποθηκευτικά αγγεία από ωμό πηλό που ψήθηκε κατά τη διάρκεια της πυρκαγιάς. Ανατολικά του φούρνου αποκαλύφθηκε κατασκευή, που κατά πάσα πιθανότητα χρησίμευε για την επεξεργασία τροφών, η οποία αποτελείται από δύο αγγεία πακτωμένα μέσα σε μάζα πηλού, πάνω στο δάπεδο. Από την ίδια μάζα πηλού είναι κατασκευασμένο τρίτο αγγείο, αρκετά μικρότερο από τα άλλα, και με πυθμένα στο ύψος περίπου του χείλους τους. Η όλη κατασκευή φαίνεται ότι συνεχίζεται μέσα στην ανατολική παρειά της τομής. Με βάση τα κινητά ευρήματα και κυρίως την κεραμική, η οικία της τομής ΙΙ χρονολογείται στην πρώιμη εποχή του Χαλκού.

Στην τομή ΙΙΙ, η οποία χαράχθηκε δυτικά της ΙΙ και κατά 3 μ. χαμηλότερα, σε βάθος 6,50 μ. από την κορυφή της τούμπας, αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου από ακατέργαστες πέτρες, ο οποίος χρονολογείται στην εποχή του Σιδήρου. Για την κατασκευή του είχαν καταστραφεί δύο επάλληλα δάπεδα από πατημένο πηλό, που χρονολογούνται στην πρώιμη εποχή του Χαλκού. Στο βόρειο τμήμα της τομής αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλου λάκκου, κυκλικής κάτοψης, ο οποίος σχετίζεται με τα δάπεδα που αναφέρθηκαν. Σε βάθος 7,40 μ. από την κορυφή της τούμπας αποκαλύφθηκε αρκετά μεγάλο τμήμα δαπέδου από πατημένο πηλό, το οποίο χρονολογείται επίσης στην πρώιμη εποχή του Χαλκού. Το βόρειο τμήμα του δαπέδου έχει καταστραφεί από την εκσκαφή του λάκκου. Στη νότια πλευρά της τομής αποκαλύφθηκε σειρά από πασσαλότρυπες με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., υπολείμματα κάποιου εξωτερικού τοίχου.

Η τομή ΙV, η οποία με τη σειρά της βρίσκεται δυτικά της ΙΙΙ και κατά 3 μ. χαμηλότερά της, έφερε στο φως ευρήματα τα οποία χρονολογούνται στους γεωμετρικούς χρόνους. Πρόκειται για τμήμα κτίσματος, μάλλον παραλληλόγραμμης κάτοψης, με τοίχους κατασκευασμένους με την τεχνική της ξερολιθιάς, τουλάχιστον στο τμήμα που σώζεται. Στο κέντρο περίπου του χώρου, αποκαλύφθηκε μεγάλος λάκκος, βάθ. 2 μ. περίπου και διαμ. 1,80 μ. Τα τοιχώματα του λάκκου έφεραν επάλειψη από πηλό, στοιχείο το οποίο μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για αποθηκευτικό λάκκο. Όταν ο λάκκος σταμάτησε για κάποιο λόγο να χρησιμοποιείται, επιχωματώθηκε και στο στόμιό του τοποθετήθηκε μεγάλος οξυπύθμενος πίθος.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

Νέα Μηχανιώνα

Βιολογικός καθαρισμός

Με αφορμή την κατασκευή των εγκαταστάσεων βιολο-

σκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης Β και βυζαντινή εγκατάσταση παρά τον προϊστορικό οικισμό Θέρμη Α, Ανασκαφική περίοδος 1989. Μακεδονικά 28 (1991-1992), σ. 381-501. ΑΕΜΘ 10 (1996), σ. 477 κ.ε.

γικού καθαρισμού διερευνήθηκαν τάφοι που ανήκουν στο γνωστό, από παλαιότερες ανασκαφές, νεκροταφείο της αρχαίας Αίνειας.

Συνολικά ανασκάφηκαν δεκατέσσερις σαρκοφάγοι, έντεκα καύσεις, τρεις κιβωτιόσχημοι, τρεις λακκοειδείς τάφοι και ένας εγχυτρισμός σε χάλκινο λέβητα. Οι ταφές είχαν προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. με το κρανίο στα βορειοδυτικά και χρονολογούνται στους υστεροαρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους. Τα κτερίσματα ήταν απλά: πήλινα αττικά και εγχώρια αγγεία, κοσμήματα, κυρίως από χαλκό και ελάχιστα από πολύτιμο μέταλλο. Στις σαρκοφάγους είναι συχνή η παρουσία μακεδονικών χαλκών. Η παιδική ταφή Τ18 ήταν ιδιαίτερα πλούσια με 72 ευρήματα. Η νεκρή φορούσε ασημένια ενώτια, περιδέραιο με χάλκινες αμφικωνικές ψήφους, χάλκινα περίαπτα, ασημένια και χάλκινα βραχιόλια, τοξόσχημες πόρπες κ.ά. (Πίν. 154 γ).

Τέλος, στην παραλιακή οδό Νέας Μηχανιώνας-Αγγελοχωρίου κατά την κατασκευή αποχετευτικού αγωγού εντοπίστηκαν δύο καύσεις που περιείχαν όστρακα ελληνιστικών χρόνων καθώς και δεκατέσσερις καλυβίτες και δύο λακκοειδείς τάφοι με προσανατολισμό Α.-Δ. (το κρανίο στα δυτικά). Βρέθηκαν και δύο καμαροσκεπείς τάφοι που ανασκάφηκαν από τη 10η ΕΒΑ.

ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΜΠΙΛΟΥΚΑ - ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

Επανωμή

Αγροτεμάχιο αριθ. 8046

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω αγροτεμάχιο εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν τέσσερις τάφοι που χρονολογούνται στους υστεροαρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους. Ανήκουν σε νεκροταφείο, τμήματα του οποίου είχαν αποκαλυφθεί και παλαιότερα[20].

Πρόκειται για δύο κιβωτιόσχημους, μία σαρκοφάγο και ένα λακκοειδή τάφο με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. (κρανίο στα βορειοδυτικά).

Ο κιβωτιόσχημος Τ2 ήταν ιδιαίτερα πλούσιος. Περιείχε χρυσό ρομβόσχημο επιστόμιο, δύο ασημένια ενώτια, ασημένιο έλασμα με εμπίεστη διακόσμηση από την περιοχή του θώρακα, δύο χάλκινες πόρπες, δύο ασημένια και δύο χάλκινα βραχιόλια, χάλκινο περίαπτο, δύο αμφικωνικές χάλκινες ψήφους, ψήφο από κεχριμπάρι, κεφαλή ασημένιας περόνης και ζεύγος χάλκινων κρίκων (Πίν. 154 δ).

ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΜΠΙΛΟΥΚΑ

20. ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 319 κ.ε. και ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, σ. 378.

Ωραιόκαστρο

Οικόπεδο Μ. Ίννου, Ο.Τ. Γ118

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για ανέγερση οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκε, ύστερα από ανασκαφική έρευνα μικρής διάρκειας, αγωγός κατασκευασμένος από πήλινους σωλήνες (διαμ. 0,15, μήκ. 0,29, πλ. 0,14 μ., πάχ. τοιχωμάτων 0,05 μ. περίπου) συνδεδεμένους με υπόλευκο ασβεστοκονίαμα. Ο αγωγός έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., διασχίζει το οικόπεδο από Β. προς Ν. και συνεχίζει στα αντίστοιχα οικόπεδα. Έχει κατασκευαστεί σε αβαθές επίμηκες λάξευμα (αυλάκι) στο φυσικό έδαφος. Το συνολικό ορατό μήκος του είναι 7,30 μ. Τα ανασκαφικά στοιχεία δεν συνιστούν ακριβή χρονολόγηση.

Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Κ. Χατζηνικολάου.

ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ

Δερβένι Λητής

Η ύπαρξη ταφικών μνημείων στη θέση Δερβένι της Κοινότητας Λητής, στο 12ο χλμ. της εθνικής οδού Θεσσαλονίκης-Καβάλας, είναι γνωστή από την αρχή του αιώνα, όταν, μετά από μια σεισμική δόνηση, αποκαλύφθηκε ένας μεγάλος μακεδονικός τάφος, γνωστός σήμερα στους ερευνητές από το όνομα του ανασκαφέα του, ως τάφος του Μακρίδη Μπέη ή τάφος του Λαγκαδά[21].

Το νεκροταφείο αυτό έγινε, ωστόσο, περισσότερο γνωστό μετά την επίσης τυχαία αποκάλυψη των ασύλητων κιβωτιόσχημων και ενός μακεδονικού τάφου το 1962, από τον Χ. Μακαρόνα[22]. Τέλος, ένας λαξευτός θαλαμωτός τάφος βρέθηκε το 1986 με κατεστραμμένη την οροφή του. Η ανασκαφή του, από τη συνάδελφο Θ. Σαββοπούλου[23], αποκάλυψε ότι ο τάφος είχε χρησιμοποιηθεί στα νεότερα χρόνια ως χώρος ομαδικής ταφής 70 τουλάχιστον ατόμων.

Η έλλειψη πιστώσεων και ειδικευμένου προσωπικού είχε ως αποτέλεσμα τα μεγάλα κυρίως ταφικά μνημεία να κατακλυστούν με χώμα και να αντιμετωπίζουμε το ενδεχόμενο της άμεσης κατάρρευσής τους. Έτσι, το πρόγραμμα της ανάδειξης του νεκροταφείου του Δερβενιού,

21. JdI 21 (1911), σ. 193 κ.ε. και τελευταία S. Miller, The Tomb of Lyson and Kallikles: A Painted Macedonian Tomb, 1993, σ. 109 και σημ. 15.

22. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 193 κ.ε., Πίν. 223 κ.ε.

23. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 135 κ.ε., Πίν. 112β.

που εντάχθηκε στα έργα της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ, με την ευκαιρία της ανακήρυξης της Θεσσαλονίκης ως Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης το 1997, είχε ως στόχο να τεκμηριωθούν και να συντηρηθούν τα ταφικά μνημεία και να δημιουργηθεί εδώ ένα πρότυπο αρχαιολογικό πάρκο, όπου θα αντιπροσωπεύονταν όλα τα είδη της ταφικής αρχιτεκτονικής[24].

Η επέμβαση άρχισε από το μακεδονικό τάφο του Μακρίδη Μπέη, που παρουσίαζε τα περισσότερα προβλήματα. Πρόκειται για ένα διθάλαμο τάφο με ιωνική πρόσοψη. Ο προθάλαμος, διαστ. 2,55×5,38×6,35 μ., είναι ψηλότερος και πλατύτερος από το θάλαμο, διαστ. 4,41×4,07×5,29 μ. Παράλληλα με τον πίσω τοίχο του κτιρίου σχηματίζεται μια ταφική κατασκευή, κάτω από το δάπεδο της οποίας υπήρχε θήκη. Εδώ, εντοπίστηκε η μοναδική ταφή που πραγματοποιήθηκε στον τάφο. Ο τάφος αυτός χρονολογείται από τους νεότερους ερευνητές στα 300 π.Χ. περίπου.

Το μνημείο καλύπτεται από χωμάτινο τύμβο, διαμ. 80 και ύψ. 22 μ., οι τεράστιες ωθήσεις του οποίου προκάλεσαν σοβαρές ζημιές, ιδιαίτερα στην καμάρα του μνημείου. Για το λόγο αυτό προχωρήσαμε στην αφαίρεση του τμήματος εκείνου του τύμβου, που κάλυπτε τον τάφο. Στη συνέχεια ακολούθησε η αποκάλυψη της καμάρας, η τμηματική αποχωμάτωση και υποστύλωση του τάφου, ενώ παράλληλα άρχισε και η ανασκαφή του επικλινούς δρόμου που οδηγούσε στην είσοδό του. Ο δρόμος, μήκ. 14 μ. περίπου και πλ. 3,34 μ., έχει τοιχώματα επενδυμένα με άψητα πλιθιά, η ορατή επιφάνεια των οποίων καλύπτεται με κονίαμα.

Παράλληλα, ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός και η αποτύπωση του μακεδονικού τάφου Γ, που βρέθηκε κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας του 1962, λίγο ανατολικότερα από τον τάφο που προαναφέραμε. Το μνημείο καλυπτόταν από χαμηλό τύμβο, τα μαλακά χώματα του οποίου συγκρατούσαν χαμηλά τοιχάρια. Ο τάφος, που είχε συληθεί επανειλημμένα κατά το παρελθόν, είναι μονοθάλαμος με απλή πρόσοψη (Πίν. 155 α). Το θυραίο άνοιγμα περιβάλλεται από ανάγλυφη ταινία. Μια δεύτερη ταινία, ύψ. 0,064 μ., καλύπτει όλο το πλάτος της πρόσοψης και διατηρεί στην επιφάνειά της ίχνη κόκκινου χρώματος. Στην κάτω επιφάνειά της διαμορφώνονται κανόνες με σταγόνες. Ακολουθεί μια ζώνη, όπου πιθανόν αποδίδονταν με χρώμα τρίγλυφα και μετόπες και τέλος το αέτωμα, το οποίο σώζεται, ωστόσο, αποσπασματικά. Ο θάλαμος, διαστ. 3×2,95×2,76 μ., καλύπτεται με καμάρα που αποτελείται από δεκατρείς σειρές θολιτών. Εδώ, στη διάρκεια της πρώτης ανασκαφικής έρευνας, είχαν εντοπιστεί κτιστή θήκη και χαμηλό θρανίο. Οι κατασκευές αυτές καταστράφηκαν ωστόσο από τυμβωρύχους κατά τα τελευταία χρόνια.

Ο καθαρισμός του χώρου, όπου είχαν αποκαλυφθεί οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, μας οδήγησε γρήγορα στη διερεύνηση της παλιάς δοκιμαστικής τομής γ. Το κτίριο που είχε αποκαλυφτεί εδώ ήταν, σύμφωνα με τις πρώτες εκτιμήσεις του ανασκαφέα του, πολύ σημαντικό. Γρήγορα διαπιστώσαμε ωστόσο ότι επρόκειτο για έναν ακόμη μακεδονικό τάφο, ο οποίος, με βάση τα νομίσματα που βρέθηκαν στο χώρο, συλήθηκε πιθανόν κατά την ύστερη αρχαιότητα και στη συνέχεια ακολούθησε η λιθαρπαγή του. Πρόκειται για διθάλαμο τάφο, κτισμένο με ασβεστόλιθο και με διαστάσεις 7,02×5,01 μ. (Πίν. 155 β). Στο εσωτερικό του οδηγούσε επικλινής δρόμος, μήκ. 11 μ. Λείπουν η ανωδομή και μεγάλα τμήματα των τοίχων. Η ιδιαιτερότητά του, σε σχέση με τα άλλα ταφικά μνημεία του ίδιου τύπου, εντοπίζεται αφ' ενός στην ύπαρξη στηθαίου παράλληλα με τον τοίχο της πρόσοψης και αφ' ετέρου στην έλλειψη ιδιαίτερης μνημειακής πρόσοψης. Το γεγονός αυτό εντάσσει τον τάφο του Δερβενιού σε μια σειρά ταφικών μνημείων με απλά διαμορφωμένη πρόσοψη, όπως για παράδειγμα οι μακεδονικοί τάφοι της Λάρισας, του Λακκώματος Ι, ΙΙ και ΙΙΙ, της Τούμπας Παιονίας και των Νέων Κερδυλλίων Β. Τα λιγοστά ανασκαφικά δεδομένα μας οδηγούν στη χρονολόγησή του στα χρόνια της βασιλείας του Κασσάνδρου, η χρήση του συνεχίστηκε όμως μέχρι τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Στην ίδια εποχή χρονολογείται επίσης κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος, που κατασκευάστηκε μέσα στα όρια του δρόμου πρόσβασης στο εσωτερικό του τάφου, που προαναφέραμε, και βρέθηκε συλημένος. Είναι επιχρισμένος εσωτερικά με χρωματιστά κονιάματα. Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον συγκεντρώνει ωστόσο η ανώτερη ζώνη, όπου σε φόντο ανοικτού γαλάζιου χρώματος αποδίδονται αντικείμενα που σχετίζονται με τον καλλωπισμό, τη γυναικεία κομψότητα και ενδυμασία, τις καθημερινές ασχολίες και τις λατρευτικές συνήθειες της νεκρής.

Τέλος, σε απόσταση λίγων μέτρων βορειοδυτικά από το ταφικό αυτό σύνολο, εντοπίστηκε θήκη κατασκευασμένη από ασβεστόλιθο, η οποία βρέθηκε επίσης συλημένη. Εδώ, μέσα σε ειδικά λαξευμένη κοιλότητα, είχε τοποθετηθεί ασημένια τεφροδόχος υδρία, όπως συμπεραίνουμε από τους ασημένιους μεντεσέδες που διασώθηκαν. Γύρω από το λαιμό του αγγείου ήταν περασμένο ένα χάλκινο επίχρυσο στεφάνι με πήλινους καρπούς.

Η περαιτέρω παρατήρηση του χώρου έδειξε ότι τα μνη-

24. Το σύνολο των ταφικών μνημείων που αναφέρονται εδώ αποτέλεσε το θέμα ανακοίνωσης με τίτλο: Δερβένι, Μια νεκρόπολη της αρχαίας Λητής, στην Αρχαιολογική συνάντηση δέκα χρόνια αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη, 1997 (υπό εκτύπωση).

μεία που αποκαλύφθηκαν με τη νεότερη ανασκαφική έρευνα και μέρος των ευρημάτων της ανασκαφής του 1962 καλύπτονταν από ταφικό τύμβο, σημαντικό τμήμα του οποίου καταστράφηκε από τη διάνοιξη της εθνικής οδού και τη μηχανική καλλιέργεια.

Παράλληλα, συντάχθηκε μελέτη διαμόρφωσης του χώρου, όπου αναπτύσσεται το σύνολο των μνημείων που προαναφέραμε. Η υλοποίησή της θα πραγματοποιηθεί σταδιακά, μετά από συνολική απαλλοτρίωση του χώρου από το Υπουργείο Πολιτισμού.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ

Δρυμός

Οδός Βενιζέλου 22 (οικόπεδο Α. Καμπύλη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα κατοικιών. Λόγω της περιορισμένης έκτασης που ερευνήθηκε και των διαταραγμένων ιστορικών στρωμάτων δεν είμαστε στην θέση να προσδιορίσουμε με σαφήνεια το χαρακτήρα και τη χρονολόγηση των κτισμάτων.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΚΕΡΑΜΑΡΗΣ

Πεντάλοφος

Νεκροταφείο κλασικών χρόνων (αγροτ. Α. Βρότσου)

Το Σεπτέμβριο του 1995 πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή μικρής διάρκειας στο αγροτεμάχιο ιδιοκτησίας Α. Βρότσου, το οποίο βρίσκεται 100 μ. περίπου νότια της Τούμπας Α΄ Πενταλόφου.

Εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν συνολικά τέσσερις διάσπαρτοι, λακκοειδείς τάφοι, σκαμμένοι στο φυσικό έδαφος, με πωρολιθική ή σχιστολιθική κάλυψη. Κατά κανόνα, είχαν προσανατολισμό Α.-Δ., με ελαφρές αποκλίσεις. Πρόκειται για ταφές τριών ενηλίκων και ενός παιδιού, των οποίων οι σκελετοί δεν διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Τα κτερίσματα (αγγεία, πήλινη γυναικεία προτομή, σιδερένια στλεγγίδα, πήλινες επίχρυσες ψήφοι κ.ά.) τοποθετούν τις ταφές στους κλασικούς χρόνους.

ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΜΠΙΛΟΥΚΑ - ΚΑΛΙΟΠΗ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

Νέα Φιλαδέλφεια

Η νέα χάραξη της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Αλεξανδρούπολης, η οποία στην περιοχή της Νέας Φιλαδέλφειας διέρχεται κοντά στους γνωστούς οικισμούς της περιοχής, δηλαδή την τούμπα της εποχής του Χαλκού και την τράπεζα των ιστορικών χρόνων[25], στάθηκε η αφορμή για την έναρξη της ανασκαφικής έρευνας[26].

Μετά από τις πρώτες δοκιμαστικές τομές η έρευνα επικεντρώθηκε σε τρεις τομείς:

Τομέας Α. Ύψωμα βορειοδυτικά της τούμπας της εποχής του Χαλκού, όπου εντοπίστηκε κατοίκηση της εποχής του Σιδήρου. Αποκαλύφθηκαν κτιριακά κατάλοιπα, περιορισμένα κυρίως στο βορειοδυτικό τμήμα του υπό έρευνα χώρου. Πρόκειται για δύο συνεχόμενους ορθογώνιους χώρους, συνολ. διαστ. 10,40×12,40 μ., των οποίων οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι με αργολιθοδομή. Νότια-νοτιοδυτικά από αυτούς ο χώρος οριοθετείται από δύο τοιχάρια τα οποία πλαισιώνουν έναν ευρύ πιθεώνα, όπως φαίνεται από την ανεύρεση κατά χώραν οκτώ πιθαριών.

Η κεραμική ανήκει αποκλειστικά στην εποχή του Σιδήρου - γεωμετρικούς χρόνους και αποτελείται από δείγματα γραπτών εισαγμένων γεωμετρικών αγγείων, γραπτών ντόπιων, που μιμούνται τα εισηγμένα, και αβαφών χονδρών αγγείων με εγχάρακτη διακόσμηση.

Τομέας Β. Νότια της τράπεζας των ιστορικών χρόνων βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα ρωμαϊκής εποχής. Αποκαλύφθηκαν δύο κτίρια που ανήκουν σε δύο διαφορετικές οικοδομικές φάσεις (Σχέδ. 7). Στο παλαιότερο, διαστ. 28×30 μ., ο αύλειος χώρος πλαισιώνεται στις τρεις πλευρές από διαφόρων μεγεθών δωμάτια (Πίν. 155 γ). Οι τοίχοι του είναι από αργολιθοδομή ενώ σε ορισμένα σημεία σώζονται, αποσπασματικά, δάπεδα από χαλίκια. Τα λιγοστά ευρήματα στα επίπεδα θεμελίωσής του, δίνουν μια κατά προσέγγιση χρονολόγηση της κατασκευής του στον 1ο αι. π.Χ.

Με τη μερική καταστροφή αυτού του κτιρίου κατασκευάζεται ένα δεύτερο τρίχωρο, μικρότερο, διαστ. 10×18 μ. Ο βόρειος τοίχος του πατά στο νοτιοδυτικό άκρο του παλαιότερου κτιρίου.

Η διάρκεια χρήσης των δύο κτιρίων καθορίζεται από τα νομίσματα των αυτοκρατόρων Νέρωνα, Τραϊανού, Ιουλίας Δόμνας, Κωνσταντίνου ΙΙΙ, Βαλεντιανού και από πλούσια κεραμική του τύπου terra sigillata, από γκρίζα ανάγλυφη και απλή κεραμική αλλά και όψιμη του τύπου με χτενωτή διακόσμηση.

Στο β΄ μισό του 4ου αι. μ.Χ. χρονολογείται και η ορι-

25. L. Rey, Observations sur les premiers habitats de la Macédoine, 1991, σ. 67 και 64. D. French, Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia, 1967, σ. 29, 64, 42.

26. Λεπτομερή παρουσίαση της ανασκαφής στο ΑΕΜΘ 9 (1995), σ. 311-317.

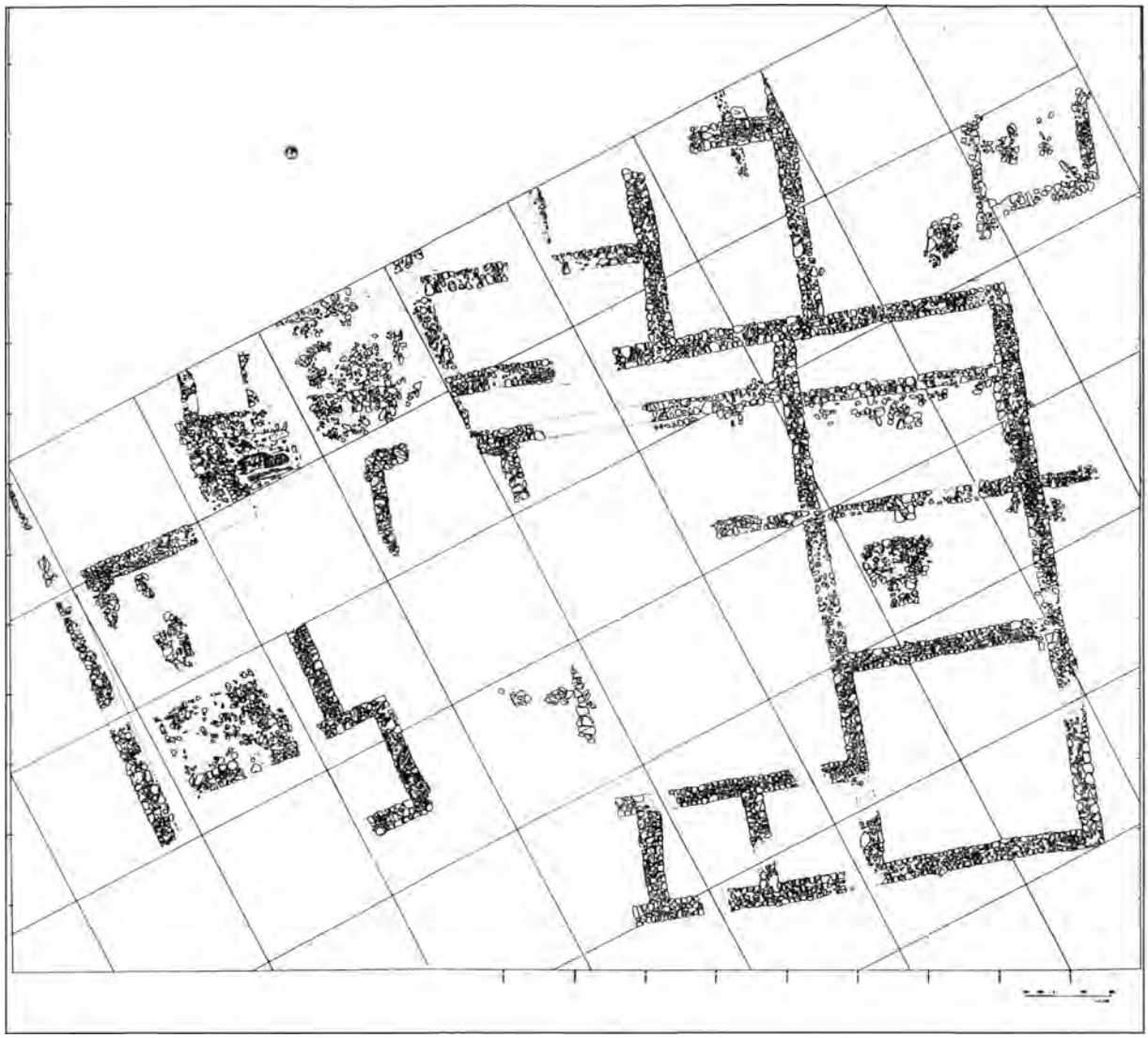

Σχέδ. 7. Νομός Θεσσαλονίκης. Νέα Φιλαδέλφεια. Τομέας Β. Κάτοψη των ρωμαϊκών κτιρίων.

στική εγκατάλειψή τους, όπως φάνηκε από νόμισμα του Κωνσταντίνου ΙΙΙ που βρέθηκε σε σφραγισμένο στρώμα καταστροφής.

Τομέας Γ. Αρχαϊκό και κλασικό νεκροταφείο νότια της τράπεζας και ανατολικά και νότια των ρωμαϊκών κτιρίων. Αποκαλύφθηκε τμήμα ενός εκτεταμένου νεκροταφείου με ταφές διάσπαρτες, αλλού αραιότερα και αλλού πυκνότερα, οι οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις σχηματίζουν συστάδες.

Αποκαλύφθηκαν συνολικά 92 τάφοι, κυρίως σαρκοφάγοι (Πίν. 155 δ) κιβωτιόσχημοι και λακκοειδείς που καλύπτουν την περίοδο από το τέλος του 6ου αι. π.Χ. μέχρι το τέλος του 4ου αι. π.Χ. Μόνο ένας τάφος είναι πρωϊμότερος και ίσως ανήκει στα χρόνια πριν από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Ο προσανατολισμός των τάφων ποικίλλει, η θέση όμως της κεφαλής του νεκρού είναι σταθερή, ανάλογα με το φύλο. Κατά κανόνα στις ανδρικές ταφές το κεφάλι του νεκρού βρίσκεται στα βόρεια ή τα δυτικά, ενώ στις γυναικείες στα νότια ή στα ανατολικά.

Στο τέλος του 6ου και στον 5ο αι. π.Χ. παρατηρείται το γνωστό έθιμο της ταφής των ανδρών με τον οπλισμό τους (χάλκινο κράνος, δύο σιδερένιες αιχμές δοράτων, σιδερένιο ξίφος) και των γυναικών με τα κοσμήματά τους. Το

έθιμο της τοποθέτησης οπλισμού απαντά και στον 4ο αι. π.Χ., σπανιότερα όμως, και όπου υπάρχει, περιορίζεται στην τοποθέτηση μιας μόνο αιχμής δόρατος. Οι γυναίκες τον 4ο αι. συνεχίζουν να θάβονται με τα κοσμήματά τους. Πιο συχνά στους παιδικούς αλλά και αρκετές φορές σε τάφους ενηλίκων του 4ου αι. π.Χ. πήλινα ειδώλια και προτομές συνοδεύουν τους νεκρούς.

Ένα χαρακτηριστικό έθιμο που επικρατεί στον 4ο αι. αλλά εμφανίζεται ήδη από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. είναι η τοποθέτηση χαρωνείων οβολών στο στόμα ή στο χέρι των νεκρών. Δύο ασημένια νομίσματα του Αλεξάνδρου Α', αρκετά χάλκινα των βασιλέων Αέροπου, Αμύντα Γ', Φιλίππου, Αλεξάνδρου Γ', Κασσάνδρου βρέθηκαν σε τάφους του 5ου και 4ου αι. π.Χ.

Πήλινα αγγεία αττικού και κορινθιακού εργαστηρίου, αλλά και ντόπια, συνοδεύουν τις ταφές, ενώ σημαντικός είναι και ο αριθμός των χρυσών ρόμβων και χρυσών ελασμάτων στους αρχαϊκούς και πρώιμους κλασικούς τάφους.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ

Άγιος Αθανάσιος

Το καλοκαίρι του 1995 συνεχίστηκε το ανασκαφικό πρόγραμμα της Εφορείας στην περιοχή του δήμου Αγίου Αθανασίου, που ξεκίνησε το 1992 ενταγμένο στα έργα του ΟΠΠΕ-Θεσσαλονίκη 1997, με την έρευνα του τρίτου ταφικού τύμβου της περιοχής, γύρω στα 600 μ. από το ανατολικό όριο του σύγχρονου οικισμού[27].

Πρόκειται για κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο στο κοινόχρηστο αγροτεμάχιο 1763, ο οποίος στο παρελθόν είχε γίνει στόχος αρχαιοκαπηλικής δράσης και παράνομων αμμοληψιών. Το Δεκέμβρη του 1980, κατά τη διάρκεια μιας εκτεταμένης χωματοληψίας, εντοπίστηκε και συλήθηκε ένας μικρός θαλαμωτός τάφος με είσοδο, 25 μ. δυτικά του τύμβου. Το 1982 έγινε σύντομη δοκιμαστική έρευνα στην περιοχή, χωρίς όμως αποτέλεσμα, αφού η μικρή πίστωση εξαντλήθηκε πριν ουσιαστικά ερευνηθεί ο τύμβος[28].

Η ανασκαφή του 1995 διήρκεσε από τον Ιούνιο ως το Σεπτέμβριο. Η διάμετρος του τύμβου, μετά τις επεμβάσεις που είχε κατά καιρούς υποστεί, ήταν 40 μ. περίπου, ενώ το σωζόμενο ύψος του δεν ξεπερνούσε τα 6 μ., καθώς στην κορυφή του ανοιγόταν ένας βαθύς κρατήρας, πιθανότατα από ένα παλιό αρχαιοκαπηλικό σκάμμα (Σχέδ. 8). Με την πρώτη ήδη δοκιμαστική τομή στην ανατολική πλευρά, διαπιστώθηκε ότι όλη η έκταση του επιφανειακού στρώματος του τύμβου ήταν κατάσπαρτη από λακκοειδείς ταφές, κανονικά διατεταγμένες και με ανατολικό προσανατολισμό.

Συνολικά εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν 46 τάφοι, στην πλειονότητά τους ακτέριστοι. Πρόκειται γενικά για αβαθείς λάκκους, με το νεκρό τοποθετημένο κατά κανόνα σε ξύλινη λάρνακα και με τα χέρια σταυρωμένα ή παράλληλα τοποθετημένα στο στήθος ή την κοιλιακή χώρα. Η γενική εικόνα του νεκροταφείου υποδήλωνε χριστιανικούς χρόνους, γεγονός που επιβεβαιώθηκε από την έρευνα μερικών τάφων κτερισμένων με μια μικρή αλλά χαρακτηριστική ομάδα κοσμημάτων[29]. Την αποτελούν έξι χάλκινα βραχιόλια με γεωμετρική διακόσμηση, στικτή, εγχάρακτη ή εμπίεστη, και εννέα χάλκινα δαχτυλίδια με σφενδόνη ανάλογης διακόσμησης ή ακόσμητη (Πίν. 156 α-β). Είναι μια εικόνα γνωστή από νεκροταφεία μεσοβυζαντινών χρόνων, που εντοπίζονται σε όλη την κοιλάδα του Αξιού, στις περιοχές της Αχρίδας και της Βουλγαρίας, αλλά κυρίως της Άρτας και των Ιωαννίνων[30]. Ανήκουν δηλαδή σε ένα ευρύτατα διαδεδομένο πολιτιστικό κύκλο, που χρονολογείται από το 10ο-11ο αι. μέχρι και το 14ο αι. μ.Χ.

Ταυτόχρονα εντοπίστηκε μια ασύληπτη κτιστή θήκη (Τ1), τοποθετημένη σε ορθογώνιο σκάμμα που είχε ανοιχτεί στην ανατολική παρειά του τύμβου. Η κατασκευή της, από ορθογώνιες πλάκες πωρόλιθου επιχρισμένες εσωτερικά με έγχρωμα κονιάματα σε ζώνες (γκρι, λευκό και κόκκινο), την εντάσσει στο γνωστό τύπο θηκών του τέλους του 4ου-αρχών 3ου αι. π.Χ.[31]. Στο εσωτερικό της, σαφή ίχνη ξύλου και καμένα οστά έδειχναν ότι τα υπολείμματα από τη νεκρική πυρά ενός νέου προφανώς άνδρα είχαν τοποθετηθεί σε απλό ξύλινο κιβωτίδιο, μαζί με ένα αλάβαστρο και μία σιδερένια στλεγγίδα. Επάνω στο κιβωτίδιο είχε εναποτεθεί χρυσό στεφάνι από φύλλα ελιάς, διαμ. 0,20 μ. περίπου και βάρους 35 γραμ. (Πίν. 156 γ).

Στη συνέχεια χαράχθηκε μια νέα τομή, προς το κέντρο του τύμβου, που οδήγησε στον εντοπισμό ενός νέου μακεδονικού τάφου με προσανατολισμό Β.-Ν. Δρόμος, πλ. 4 μ. και μήκ. 8,50 μ. περίπου, ανοιγμένος στο φυσικό έδαφος,

27. Για τις προηγούμενες ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή, βλ. ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 369-382· 7 (1993), σ. 251-264· 8 (1994), σ. 231-236. Βλ. ακόμη ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, σ. 376-377· 48 (1993): Χρονικά, σ. 334-336· 49 (1944): Χρονικά, σ. 453-455.

28. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 281-282.

29. Παρόμοια περίπτωση είχε διαπιστωθεί στα Σύμβολα Ροδόπης, όπου στην επιφάνεια του εκεί ταφικού τύμβου ανασκάφηκαν αρκετοί κιβωτιόσχημοι τάφοι του 10ου-11ου αι. μ.Χ., πλούσια όμως κτερισμένοι. Βλ. Η. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, Επιφανειακές έρευνες στην περιοχή γύρω από τα Σύμβολα Νομού Ροδόπης, Θρακική Επετηρίδα 7 (1987-1990), σ. 8-9.

30. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 342-345, Πίν. 248.

31. ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 371.

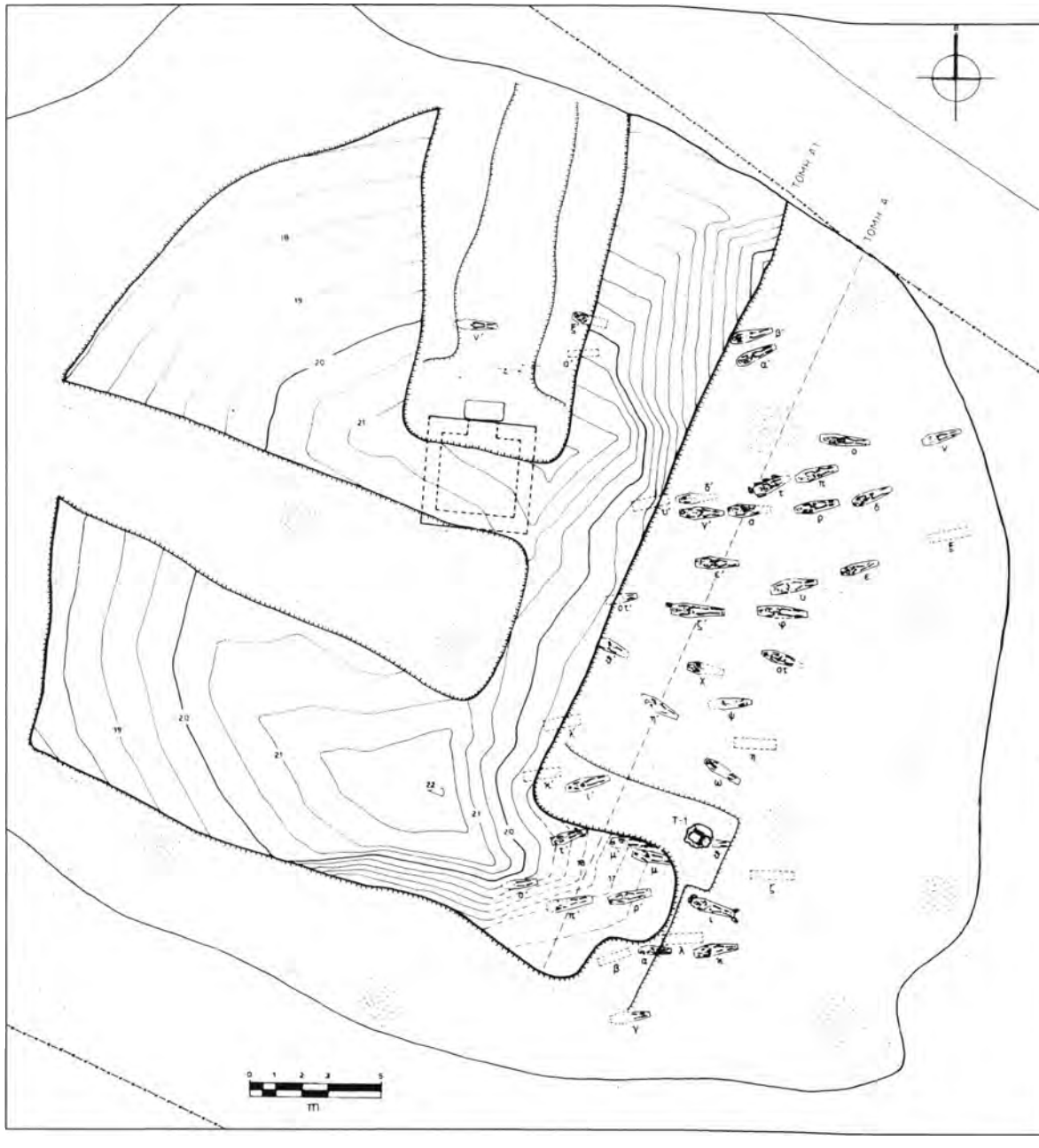

Σχέδ. 8. Νομός Θεσσαλονίκης. Άγιος Αθανάσιος. Αγροτεμάχιο αριθ. 1763. Ο ταφικός τύμβος.

οδηγεί στην απέριττη πρόσοψη του μνημείου. Ένα ογκώδες υπέρθυρο, μήκ. 2 μ., τονίζει το απλό θυραίο άνοιγμα, που βρέθηκε φραγμένο από πέντε γωνιόλιθους, με ενδείξεις μετακίνησης για μια δεύτερη ταφή. Εσωτερικά υπήρχε ξύλινη πόρτα, όπως δείχνουν τα σιδερένια στελέχη στο ανώφλι, καθώς και οι κοιλότητες στο κατώφλι, για τη στερέωση των στροφίγγων των θυρόφυλλων.

Ο τέταρτος λοιπόν κατά σειρά μακεδονικός τάφος του Αγίου Αθανασίου αποτελεί ένα λιτό αρχιτεκτόνημα, ύψ. 4,90 μ., χωρίς ίχνος επιχρίσματος, με επιμελημένη τοιχοποιία σε αυστηρά ισοδομικό σύστημα (Σχέδ. 9). Όλη η δεξιοτεχνία των αρχαίων τεχνιτών διαγράφεται στην τέλεια αρμογή και την προσεγμένη λείανση των λιθοπλίνθων σε μια προφανή προσπάθεια μίμησης μαρμάρου. Ιδιαίτερα καλοδουλεμένο εμφανίζεται το τύμπανο της καμάρας, ενώ οι κατώτερες σειρές της πρόσοψης είναι φανερά

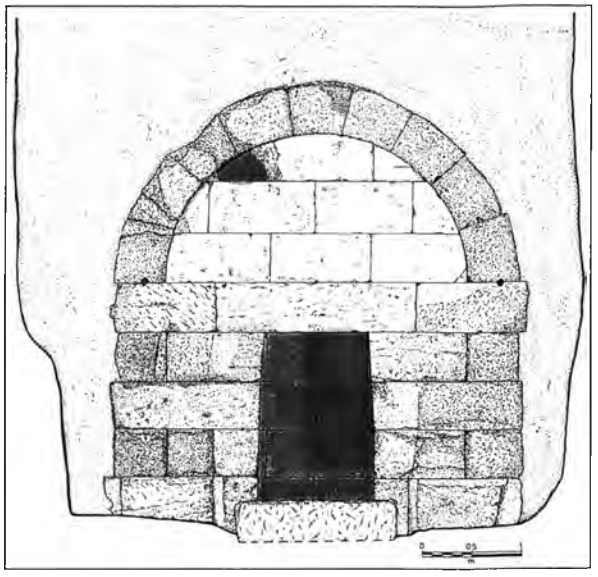

Σχέδ. 9. Νομός Θεσσαλονίκης. Άγιος Αθανάσιος. Η πρόσοψη του μακεδονικού τάφου.

άπεργες. Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η χρήση μολυβδοχοημένων συνδέσμων, που διακρίνονται καθαρά στο σημείο γένεσης της καμάρας, η οποία αποτελείται από εννέα σειρές θολιτών.

Ο θάλαμος είναι τετράγωνος με πλευρά 3 μ. και ύψος 4,15 μ. Στο δάπεδό του μετά βίας αναγνωρίζονται τα υπολείμματα δύο πλινθόκτιστων κλινών σε σχήμα ανεστραμμένου γάμα, που εφάπτονταν στο νότιο και δυτικό τοίχο. Παρά την ολοκληρωτική σύληση, τα ανασκαφικά δεδομένα και η αρχιτεκτονική μορφή οδηγούν σε μια χρονολόγηση του μνημείου στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.[32].

Στην ανασκαφή συμμετείχε η έκτακτη αρχαιολόγος Κ. Χατζηνικολάου.

ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ

Μόδιο

Τάφοι ρωμαϊκών χρόνων βρέθηκαν κατά τις εκσκαφές για τη διαμόρφωση χώρου στάθμευσης νοτιοδυτικά του ναϋδρίου της Αγίας Μαρίνας και δίπλα ακριβώς στην επαρχιακή οδό Θεσσαλονίκης-Ασπροβάλτας. Μερικοί από αυτούς καταστράφηκαν πριν ειδοποιηθεί η αρχαιολογική Υπηρεσία.

Πρόκειται για ένα φυσικό ύψωμα, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο. Σε ένα τμήμα του υψώματος φάνηκαν επιχώσεις της εποχής του Σιδήρου, πάχ. 0,40 μ. περίπου, μέσα στις οποίες ανοίχθηκαν μερικοί λάκκοι τάφων.

Ανασκάφηκαν 17 τάφοι, από τους οποίους άλλοι βρέθηκαν ακέραιοι και άλλοι μισοκατεστραμμένοι από τα σκαπτικά μηχανήματα. Στην πλειονότητά τους ήταν λακκοειδείς και καλύπτονταν με πλάκες ντόπιου σχιστόλιθου. Βρέθηκαν ακόμη δύο καλυβίτες, ένας κτιστός κιβωτιόσχημος και ένας κεραμοσκεπής. Σε ένα τάφο διαπιστώθηκαν ίχνη ξύλινου φερέτρου, το οποίο περιβαλλόταν από ημικυκλικό περίβολο.

Στα κτερίσματα συγκαταλέγονται κυρίως πήλινα αγγεία, οινοχόες, λήκυθοι, χυτροειδή και λυχνάρια, κοσμήματα οστέινα, χάλκινα, ασημένια και χρυσά και ένα γυάλινο μυροδοχείο. Χαρακτηριστική επίσης είναι η τοποθέτηση πολλών χάλκινων νομισμάτων σε κάθε τάφο. Φαίνεται μάλιστα ότι τα νομίσματα τοποθετούνταν σε πουγγί, από φθαρτό υλικό, μια και συχνά βρέθηκαν συσσωρευμένα ή κολλημένα το ένα με το άλλο κοντά στη λεκάνη, τους κροτάφους ή τα πόδια των νεκρών. Άλλα τοποθετούνταν μεμονωμένα στο στόμα ή στα χέρια.

Οι θησαυροί των νομισμάτων περιλαμβάνουν κοπές αυτοκρατορικών χρόνων των πόλεων Εδέσσης, Θεσσαλονίκης, Πέλλας, Αμφίπολης και Κασσανδρείας και συνακόλουθα προσδιορίζουν και τη χρήση του νεκροταφείου στα ίδια χρόνια.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ

Αρέθουσα

Σωστική ανασκαφή σε οικισμό ελληνιστικών-παλαιοχριστιανικών χρόνων (Πίν. 156 δ-ε)

Το χειμώνα του 1994 σε μια άγνωστη, μέχρι τότε, αρχαιολογική θέση της Αρέθουσας, που έφερε το τοπωνύμιο Παληάμπελα, αποκαλύφθηκε από τις βρόχινες νεροφαγιές τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου. Στην αυτοψία που ακολούθησε διαπιστώσαμε ότι κατά τη διάρκεια διάνοιξης δασικού δρόμου είχαν καταστραφεί τμήματα κτιρίου, στο οποίο ανήκε το μικρό τμήμα δαπέδου που είχε φανεί. Ταυτόχρονα διαπιστώσαμε ότι στον ίδιο χώρο υπήρχαν σαφείς επιφανειακές ενδείξεις για την ύπαρξη ενός οικισμού που απλωνόταν στις υπώρειες ενός υψώματος, στις ψηλότερες πλαγιές του οποίου, και έξω από τα όρια του

32. Εντυπωσιακή είναι η ομοιότητα του νέου αυτού μνημείου με το γνωστό τάφο στην Τούμπα Παιονίας, βλ. Φ.Μ. Πέτσας, Ο μακεδονικός τάφος παρά το χωρίον Τούμπα Παιονίας, Χαριστήριον εις Α.Κ. Ορλάνδον, Γ, 1966, σ. 233-243. Η ταύτισή τους, τόσο στην αρχιτεκτονική μορφή, όσο και στις κατασκευαστικές λεπτομέρειες, είναι τέτοια που τα δύο μνημεία θα μπορούσαν ακόμη και να αποδοθούν στον ίδιο τεχνίτη.

οικισμού, εντοπίστηκαν, και πάλι κατά τη διάνοιξη του ίδιου δρόμου, τάφοι κιβωτιόσχημοι.

Το ίδιο καλοκαίρι αποφασίσαμε σύντομη δοκιμαστική έρευνα προκειμένου να διαπιστώσουμε το μέγεθος και το είδος του κτιρίου που καταστράφηκε. Ωστόσο η πενθήμερη, λόγω έλλειψης κονδυλίων, ανασκαφική έρευνα δεν ήταν αρκετή για να οριοθετηθεί η έκτασή του. Μέσα στην πυκνά δασωμένη έκταση και κάτω από παχύ στρώμα καταστροφής αποκαλύφθηκε ένα μικρό μόνο μέρος του χώρου με το ψηφιδωτό δάπεδο, ενώ με μικρή τομή έξω από το βορειοδυτικό τοίχο του δαπέδου αυτού εντοπίστηκε η αρχή ενός ακόμη ψηφιδωτού δαπέδου. Με δεδομένο πλέον ότι το κτίριο με τα ψηφιδωτά δάπεδα δεν σωζόταν αποσπασματικά, όπως φαινόταν, διακόψαμε την έρευνα για να τη συνεχίσουμε τον επόμενο χρόνο, ενδεχομένως με καλύτερες οικονομικές προϋποθέσεις. Ένα δυσάρεστο γεγονός, ωστόσο, σημάδεψε τον αρχικό μας ενθουσιασμό για το νέο αναπάντεχο εύρημα σε μια άγνωστη μέχρι τότε αρχαιολογική θέση. Λίγες μέρες μετά τη λήξη της δοκιμαστικής ανασκαφικής έρευνας και ενώ είχαν ληφθεί όλα τα δυνατά μέτρα προστασίας, το κεντρικό κόσμημα του ψηφιδωτού εκλάπη από αρχαιοκάπηλους.

Μετά το γεγονός αυτό η συνέχιση της ανασκαφής το καλοκαίρι του 1995 έγινε πιο επιτακτική. Η έρευνα άρχισε από το χώρο που εντοπίστηκε στα νοτιοδυτικά του χώρου με το ψηφιδωτό που είχε κλαπεί. Η έκταση του χώρου αυτού αποδείχθηκε μεγαλύτερη από ό,τι περιμέναμε, ενώ διαπιστώθηκε ότι υπήρχε ένας ακόμη χώρος στα νότια και άλλος ένας στα βόρεια, όλοι κατάκοσμοι με λαμπρά ψηφιδωτά δάπεδα, σε πολύ καλή διατήρηση. Η επέκταση της ανασκαφής προς ΝΑ. αποκάλυψε τον τύπο του κτιρίου και επιβεβαίωσε τις υποψίες μας, που γίνονταν ολοένα και εντονότερες, ότι βρισκόμασταν σε μια πρώιμη παλαιοχριστιανική βασιλική.

Πρόκειται για μια μονόκλιτη βασιλική με νάρθηκα, στον οποίο εισέρχεται κανείς από χώρο εισόδου που βρίσκεται στα νότια. Στα βόρεια του νάρθηκα ανοιγόταν μια ακόμη αίθουσα όμοιων διαστάσεων με την είσοδο, που οδηγούσε στο χώρο βόρεια του κυρίως ναού, ο οποίος όμως δεν ανασκάφηκε. Όλοι οι παραπάνω χώροι, ο κυρίως ναός, ο νάρθηκας και ο χώρος στα βόρεια, έχουν ψηφιδωτά δάπεδα.

Στα νότια του κυρίως ναού και σε όλο το μήκος του εκτείνεται μια ίσου μήκους αίθουσα, στην οποία δεν εντοπίστηκε δάπεδο. Στην αίθουσα αυτή ανασκάφηκαν δύο δίδυμοι κτιστοί τάφοι με κτιστή κλίνη και είσοδο από ΝΑ. Η στέγαση των τάφων γινόταν με καμάρα, από την οποία όμως σώθηκε μόνο ελάχιστο τμήμα της γένεσής της, ενώ το υπόλοιπο καταστράφηκε από το εκσκαφικό μηχάνημα κατά τη διάνοιξη του δασικού δρόμου. Οι τάφοι, με κλίνες τοποθετημένες διαμετρικά αντίθετα, ήταν διαμορφωμένοι με είσοδο που σφραγίστηκε με μια μαρμάρινη πλάκα και αργές πέτρες. Εσωτερικά ήταν επενδυμένες με κιτρινωπό κονίαμα. Ο κάθε τάφος είχε από μία ταφή ακτέριστη. Έξω από το δίδυμο αυτό τάφο, στη νοτιοανατολική γωνία της αίθουσας, βρέθηκε άλλη μια ταφή παιδική κεραμοσκεπής. Εξαιτίας της καταστροφής που υπέστη το κεντρικό τμήμα της αίθουσας αυτής, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν επικοινωνούσε με τον κυρίως ναό. Ο τρόπος όμως που είναι χτισμένος ο ενδιάμεσος τοίχος, με παχύ κονίαμα, καθώς και το γεγονός ότι στα άκρα του διασώζεται σε μεγαλύτερο ύψος από ό,τι στο μέσον του αφήνει ανοιχτή την πιθανότητα να υπήρχε τριμερής δίοδος με πεσσούς ή κίονες.

Όλο το κτίριο είχε τοίχους από αργολιθοδομή με λάσπη για συνδετικό υλικό. Σε ελάχιστα μόνο μέρη υπάρχουν πελεκημένες πέτρες, ενώ ο νότιος τοίχος και ο τοίχος της αψίδας, που δεχόταν ισχυρότερα φορτία, ήταν χτισμένοι με λευκό κονίαμα. Στο εσωτερικό μέρος του βόρειου τοίχου βρέθηκαν στη θέση τους σπαράγματα από επιτοίχια χρωματιστά κονιάματα. Κατά μήκος του ίδιου τοίχου υπήρχε χαμηλό πεζούλι. Η αψίδα του Ιερού διαμορφώνεται ελεύθερα εξωτερικά, ενώ εσωτερικά έχει τριβαθμιδωτή διαμόρφωση και δάπεδο μαρμαροθετημένο, που επισκευάστηκε μεταγενέστερα. Η σολέα μπροστά στην αψίδα οριζόταν με διάτρητα θωράκια και δύο κιονίσκους, ελάχιστα τμήματα των οποίων διασώθηκαν. Αποσπασματική ήταν η διάσωση και τμημάτων μαρμάρινης τράπεζας και μιας μαρμάρινης λεκανίδας μπροστά από το φράγμα του πρεσβυτερίου. Σε επαφή με τον εξωτερικό βορειοδυτικό τοίχο του νάρθηκα εντοπίστηκε σειρά με πιθάρια. Ο χώρος έξω από το νάρθηκα πιθανότατα ήταν επίσης στεγασμένος (δημουργούνταν ίσως μια στοά για την προστασία των πιθαριών).

Το στρώμα καταστροφής ήταν σε όλους τους χώρους πολύ παχύ και ανάλογα με την κλίση του κυμαινόταν από 0,40 έως 0,60 μ. Στο κεντρικό τμήμα του κυρίως ναού υπήρχε μια διαταραχή αφού μέσα στο στρώμα βρέθηκαν νομίσματα Αμφιπολιτών, αυτόνομες κοπές του 2ου αι. π.Χ., ενώ πάνω στο δάπεδο του κυρίως ναού βρέθηκε νόμισμα της Ιουλίας Δόμνας. Το γεγονός αυτό δημιούργησε μια προσωρινή σύγχυση στη χρονολόγηση του δαπέδου του κυρίως ναού, η οποία με την επέκταση της ανασκαφής ξεκαθαρίστηκε. Σταθερότερα χρονολογικά στοιχεία έδωσε ένας θησαυρός τεσσαρακοντανούμμιων του Αναστασίου, που βρέθηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα της αίθουσας στα νότια του κυρίως ναού, περίπου στο επίπεδο του χωμάτινου δαπέδου, καθώς και ένας θησαυρός χάλκινων νομισμάτων που χρονολογούνται στην εποχή του Ζήνωνα και του Μαρκέλιου, δηλαδή στα μέσα του 5ου αι.

μ.Χ., που βρέθηκε πάνω από το δάπεδο ενός υπόγειου χώρου στα νότια της εισόδου. Έτσι το χρονολογικό πλαίσιο χρήσης του παλαιοχριστιανικού κτιρίου είναι ανάμεσα στα μέσα του 5ου και τις αρχές του 6ου αι. μ.Χ. Με terminus ante quem τα νομίσματα εποχής Αναστασίου θα προτείναμε χρονολόγηση προς το τέλος του 5ου με αρχές του 6ου αι. και για τα ψηφιδωτά δάπεδα που κοσμούν το κτίριο, αφού δεν προέκυψε κανένα άλλο νομισματικό εύρημα που να χρονολογείται μετά την εποχή του Αναστασίου.

Ασπροβάλτα

Στη θέση Σκουπίδια Ασπροβάλτας εντοπίστηκαν κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου κιβωτιόσχημοι τάφοι. Κατά την ανασκαφή που ακολούθησε διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για οργανωμένο νεκροταφείο με κιβωτιόσχημους τάφους κατασκευασμένους από πλατιές πελεκημένες πέτρες τοποθετημένες στο φυσικό έδαφος.

Ανασκάφηκαν οκτώ τάφοι, ενώ εντοπίστηκαν και άλλοι σε μια έκταση 300 τ.μ. περίπου. Παρόλο που οι τάφοι ήταν ασύλητοι, οι νεκροί, σε ύπτια θέση, βρέθηκαν παντελώς ακτέριστοι. Βρέθηκε μόνο σε έναν ένας σιδερένιος δακτύλιος. Ίσως πρόκειται για νεκροταφείο των ύστερων βυζαντινών χρόνων.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Ποτίδαια

Οικόπεδο Ρ. Γρηγορίου (Ο.Τ.51, 206)

Στα νότια του σύγχρονου οικισμού της Ποτίδαιας ανασκάφηκε το οικόπεδο ιδιοκτησίας Ρ. Γρηγορίου. Η ανασκαφή άρχισε το 1994 και ολοκληρώθηκε το 1995 (Σχέδ. 10).

Η κύρια οικοδομική φάση ανήκει στους ρωμαϊκούς χρόνους. Ανασκάφηκε κτίσμα, με προσανατολισμό Β.-Ν. το οποίο σώζεται αποσπασματικά. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και θραύσματα κεραμίδων στέγης. Σε ορισμένους χρησιμοποιείται ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό, ενώ σε άλλους όχι. Μόνη εξαίρεση η τοιχοδομία σε μικρό τμήμα στο μέσον του οικοπέδου, από μεγάλους γωνιόλιθους σε β΄ πιθανώς χρήση και πάνω σε θεμελίωση από αργούς λίθους.

Στα βορειοδυτικά, σε μια μεταγενέστερη φάση με παρέκκλιση στον προσανατολισμό ανήκει γωνία τοίχων που το εσωτερικό τους αποτελεί συμπαγές γέμισμα από λίθους και υλικό σε β΄ χρήση μέσα σε ασβεστοκονίαμα. Ο ένας τοίχος συνεχίζει την πορεία του προς ΒΑ. και προχωρά στο άσκαφτο βόρειο τμήμα του χώρου. Στο γέμισμα του εσωτερικού της γωνίας περιλαμβάνεται τμήμα ιωνικού κιονοκράνου με επίθημα, παλαιοχριστιανικών χρόνων, και τμήμα λίθινου κιονίσκου. Εντοιχισμένο βρέθηκε στα ανατολικά της ίδιας πιθανώς κατασκευής μαρμάρινο ανθέμιο από ακρωτήριο.

Σε χρονική περίοδο λίγο προγενέστερη της κύριας φάσης των ρωμαϊκών οικοδομημάτων φαίνεται να ανήκει μια περίοδος ιδιαίτερης χρήσης του χώρου. Η εύρεση κεραμικού κλιβάνου στα δυτικά, καθώς και πολλών λάκκων διάσπαρτων σε όλο το χώρο παραπέμπει σε εργαστηριακή χρήση.

Λαξευμένος στο φυσικό έδαφος με κυκλικό θάλαμο οπτήσεως, ο κλίβανος σώζεται έως το επίπεδο της εσχάρας, την οποία θα στήριζε ο κιονίσκος που βρέθηκε στο κέντρο του θαλάμου. Είναι επιχρισμένος εσωτερικά με στρώμα κιτρινωπού πηλού που έχει στερεοποιηθεί λόγω των υψηλών θερμοκρασιών. Ο δρόμος στα νότια του κυκλικού θαλάμου παρουσιάζει ελαφρά κατωφέρεια προς αυτόν. Τα τοιχώματά του έχουν την ίδια επάλειψη πηλού με εκείνη του θαλάμου, ενώ το στόμιό του ενισχύεται και με τη χρήση λίθων. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν κομμάτια κάρβουνου και τμήματα πηλών μαυρισμένων ή κοκκινισμένων από τη φωτιά που από αυτό το σημείο τροφοδοτούσε την εστία. Στο εσωτερικό του κλιβάνου βρέθηκε πλήθος οστράκων, κυρίως από αβαφή χρηστικά αγγεία, που χρονολογούνται γύρω στα τέλη του 1ου αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. μ.Χ., καθώς και πεσμένα τμήματα της εσχάρας.

Με τη χρήση του κλιβάνου αλλά και γενικά του χώρου ως εργαστηριακού μπορεί να συνδεθεί η ύπαρξη λάκκων. Περιείχαν απορρίμματα ίσως από τον καθαρισμό που γινόταν στον κλίβανο ανάμεσα στις χρήσεις του. Αυτά συνίστανται από στάχτες και κάρβουνα, όστρακα κυρίως αβαφή, καθώς επίσης και σιδηρόμαζες, πολλά κομμάτια χάλκινων αντικειμένων, ελάσματα, εφηλίδες. Η χρονολόγηση των ευρημάτων είναι αντίστοιχη με εκείνη του υλικού του κλιβάνου.

Πρέπει επίσης να αναφερθεί η εύρεση πηγαδιού που έχει ερευνηθεί ως το βάθος των 3,50 μ. Από το βάθος του 1,50 μ. τα τοιχώματά του φέρουν επάλειψη λευκού πηλοχώματος. Στο εσωτερικό του βρέθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής: πολλά αβαφή όστρακα, θραύσματα μελαμβαφών αγγείων με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος, καθώς και τμήματα ειδωλίων και δύο ενσφράγιστες λαβές θασιακών αμφορέων. Ζητούμενο αποτελεί η συσχέτιση του ευρήματος αυτού με την αντίστοιχη ελληνιστική φάση του χώρου, από την οποία προήλθε αυτό το υλικό.

Σημαντικό επίσης εύρημα στα βόρεια του οικοπέδου αποτελεί ο απιόσχημος κλίβανος της αρχαϊκής εποχής, με

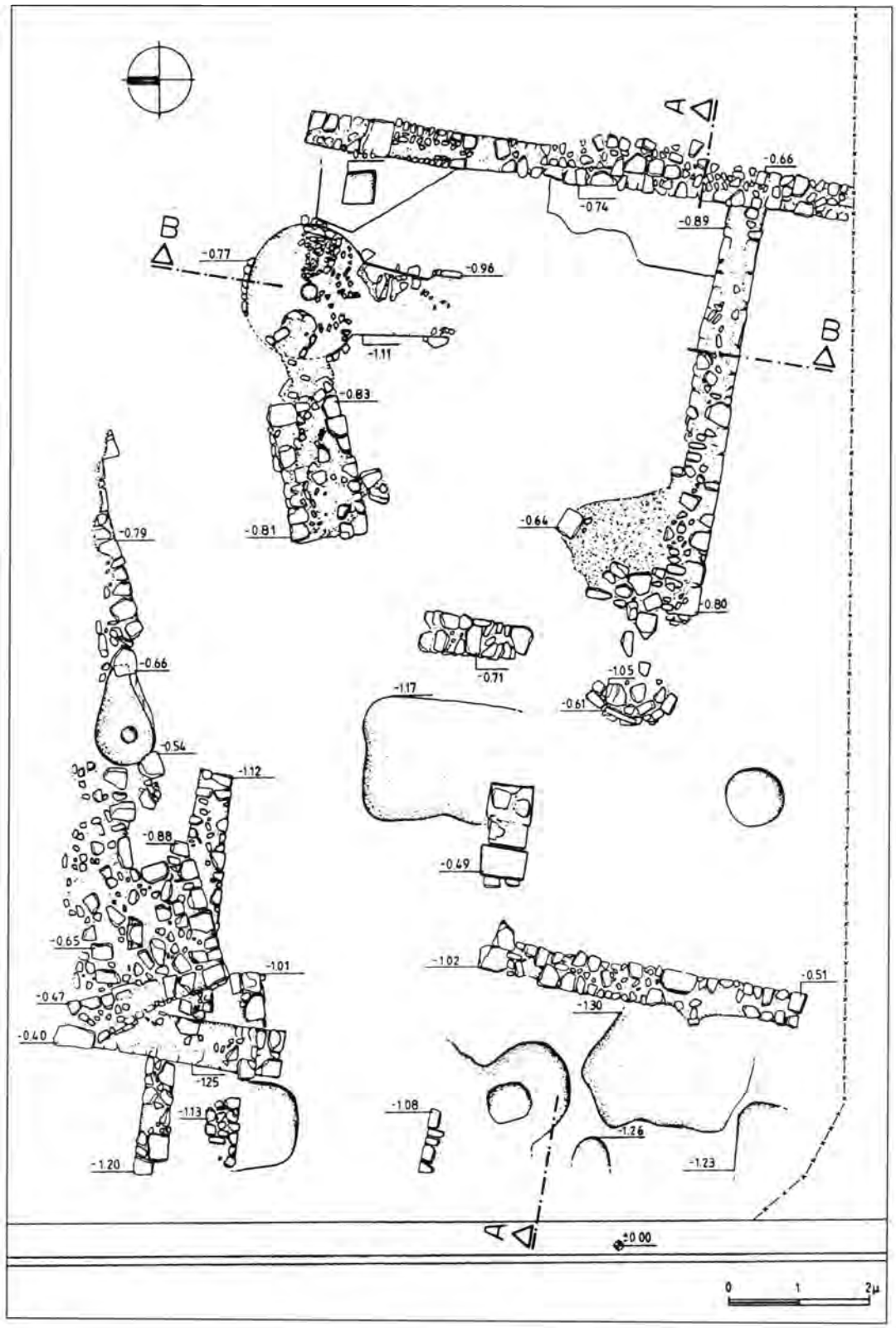

Σχέδ. 10. Νομός Χαλκιδικής. Ποτίδαια. Οικόπεδο Ρ. Γρηγορίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

κεντρικό κιονίσκο στήριξης της εσχάρας. Δεν μπορεί να συνδεθεί προς το παρόν με κτίσμα αντίστοιχης εποχής στον ίδιο χώρο, αλλά αποτελεί ένα από τα λιγοστά μέχρι στιγμής ευρήματα που προέρχονται από την αρχαϊκή αποικία των Κορινθίων.

ΝΤΙΝΑ ΚΟΥΣΟΥΛΑΚΟΥ

Σκάλα Φούρκας

Τον Απρίλιο του 1995 συνεχίστηκε η σωστική ανασκαφή στο Ο.Τ.1 ύστερα από το αίτημα για την ανέγερση εκεί κοινοτικού καταστήματος. Στον ίδιο χώρο είχε πραγματοποιηθεί το Δεκέμβριο του 1994[33] μικρής έκτασης σωστική ανασκαφή και είχαν ερευνηθεί τρεις κεραμοσκεπείς και ένας κιβωτιόσχημος τάφος ρωμαϊκών χρόνων, ενώ είχαν εντοπιστεί και ίχνη κατοίκησης βυζαντινών χρόνων στο νότιο τμήμα του οικοπέδου.

Με τη συνέχιση της ανασκαφής ερευνήθηκε έκταση, διαστ. 25×12 μ. και ανασκάφηκαν συνολικά εννέα τάφοι που εντοπίστηκαν σε βάθος 0,80-1 μ. στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου. Από τους τάφους, οι επτά ήταν κεραμοσκεπείς και οι πέντε από αυτούς ανήκαν σε παιδιά. Βρέθηκε ακόμη ένας εγχυτρισμός και ένας κιβωτιόσχημος τάφος, εξωτ. διαστ. 2,30×1,55 μ.

Ο τάφος ήταν χτισμένος με πέτρες και κεραμίδια και οι εσωτερικές του επιφάνειες, όπως και το δάπεδό του, ήταν επιχρισμένες με κονίαμα. Καλυπτόταν με τρεις μαρμάρινες πλάκες που προέρχονταν από οικοδομικό υλικό και έφεραν τόρμους στις επιφάνειές τους. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν διασκορπισμένα τα οστά τεσσάρων νεκρών (τριών ενηλίκων και ενός παιδιού) και μόνον ο τελευταίος-πέμπτος-νεκρός, που είχε τοποθετηθεί σε μεγάλη κεραμίδα κατά μήκος της βόρειας πλευράς του τάφου, είχε διασωθεί ανέπαφος.

Όλοι οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. και ήταν ακτέριστοι ενώ μόνο στον κιβωτιόσχημο τάφο βρέθηκε γυάλινος αμφορίσκος του τέλους του 3ου - αρχών 4ου αι. μ.Χ. (Πίν. 157 α).

ΗΛΕΚΤΡΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΤΖΗΠΟΛΥΧΡΟΝΗ

Όλυνθος - Βόρειος Λόφος

Συμπληρωματική έρευνα στο Ο.Τ. AVIII. Οικία AVIII8

Η ανασκαφική έρευνα στην οικία AVIII8 προσανατολίστηκε στον εντοπισμό των δαπέδων των χώρων e-παστάδα και g-αυλή.

Η έρευνα της αυλής g απέδωσε ενδιαφέροντα νέα στοιχεία. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής στο κεντρικό τμήμα της αυλής εντοπίστηκε συμπαγές στρώμα με βότσαλα και κονίαμα, κεραμίδες στέγης, θραύσματα αγγείων και μια λίθινη βάση, μάλλον κατά χώραν, διαστ. 0,59×0,59 μ. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς της αυλής αποκαλύφθηκαν δύο νέες βάσεις κιόνων της κιονοστοιχίας της παστάδας, η μία σε επαφή με τη βορειοανατολική γωνία του ανατολικού τοίχου, αποτελούμενη από δύο ισομεγέθεις λίθους, συνολ. διαστ. 0,30×0,43×0,10 μ. και σε απόσταση 1,60 μ. από αυτή βρέθηκε η δεύτερη, διαστ. 0,40×0,47×0,10 μ. Ένα άλλο στοιχείο είναι ο ορθογώνιος λίθος, διαστ. 0,23×0,22 μ. με ορθογώνιο τόρμο διαστ. 0,13×0,135 μ. σε επαφή με τη νοτιοανατολική λίθινη βάση (δοκιμαστική τομή 1993), για στήριξη πόρτας, αντίστοιχος με αυτόν στα δυτικά σε απόσταση 1,89 μ. περίπου (ανασκαφή 1993).

Στο στρώμα καταστροφής εντοπίστηκαν κυρίως οξυπύθμενοι αμφορείς, ενώ στην επίχωση της παστάδας, στα νότια αυτής, βρέθηκαν δέκα υφαντικά βάρη (αγνύθες και σφονδύλια), η θέση των οποίων μπορεί να προσδιορίζει θέση αργαλειού. Ο νότιος τοίχος της αυλής αποκαλύφθηκε με τη νέα ανασκαφή, το ανατολικό τμήμα σε μήκος 2,20 μ. περίπου και το δυτικό 1,15 μ., με διαμορφωμένα μέτωπα και θυραίο άνοιγμα, πλ. 3 μ.

Στενωπός Ο.Τ. AIV

Η ανασκαφική έρευνα της στενωπού του Ο.Τ. AIV πραγματοποιήθηκε κατά την περίοδο του 1995 και συμπεριέλαβε και το βόρειο τοίχο του δημόσιου κτιρίου, του επονομαζόμενου «Οπλοστασίου» στα νότια του τετραγώνου.

Στο τμήμα της στενωπού που αντιστοιχεί στην οικία AIV9 έχει καταστραφεί ο πήλινος αγωγός, ενώ σε όλη την έκταση έχει αποκαλυφθεί ο φυσικός βράχος.

Στην περιοχή της οικίας AIV7 ήλθε στην επιφάνεια κτιστός αγωγός με λίθινο όριο από μικρούς λίθους και δάπεδο από τμήματα πήλινων κεραμίδων, με κατεύθυνση από Δ. προς Α. Αποκαλύφθηκε σε όλο το μήκος του ανατολικού τμήματος της οικίας AIV7 (μήκος 7,20 μ. και πλάτος 0,30 μ.). Στο δυτικό τμήμα της στενωπού της οικίας AIV7 σώζεται ο αγωγός σε μήκος 2,65 μ. και φαίνεται να συνεχίζει σαν αβαθής κοιλότητα στο φυσικό βράχο προς Δ. με πλάτος 0,30 μ. και βάθος 0,15 μ. (Πίν. 157 β).

Στη στενωπό της οικίας AIV5 αποκαλύφθηκε εκτεταμένο και πυκνό στρώμα καταστροφής κεραμίδων στέγης. Το χαρακτηριστικό αυτό εντοπίστηκε αποκλειστικά στο

33. Η έρευνα το 1994 είχε γίνει με την εποπτεία της αρχαιολόγου Ε. Τσιγαρίδα.

χώρο της AIV5. Η αφαίρεση του στρώματος αποκάλυψε το δάπεδο από το φυσικό μαλακό βράχο με κλίση προς το κέντρο.

Ο βόρειος τοίχος του «Οπλοστασίου» και νότιος της στενωπού εντοπίστηκε σε συνολικό μήκος 34 μ. σε κακή κατάσταση στο μεγαλύτερο τμήμα του, εκτός αυτού που αντιστοιχεί στην οικία AIV7, όπου βρέθηκαν τέσσερις γωνιόλιθοι στο βόρειο μέτωπο, ενώ εξίσου καλά διατηρήθηκε και το νότιο μέτωπο. Το πλάτος του κυμαίνεται από 1,40 μ., στα ανατολικά, έως 1,70 μ., στα δυτικά. Στο ανατολικό άκρο του τοίχου εντοπίστηκαν τρεις μεγάλοι γωνιόλιθοι οι οποίοι ορίζουν και το δυτικό τοίχο της στοάς.

O.T. A (Row A)

Το O.T. A (Row A) στη δυτική περιοχή του οικισμού του Βόρειου Λόφου αποτελεί μια ιδιαίτερα σημαντική ενότητα του οικιστικού συνόλου, καθώς διασώζει πληροφορίες για την οχύρωση της πόλης. Επίσης αποτελεί και την τελευταία ενότητα κατοικιών – σύνολο 13 οικιών – οι οποίες έχουν ενταχθεί στο πρόγραμμα της αναστήλωσης· με τον καθαρισμό τους ολοκληρώνεται η ανάδειξη του οικισμού στο Βόρειο Λόφο.

Η ανασκαφική έρευνα ξεκίνησε από τη νοτιότερη, ανασκαμμένη από τον Pobinson οικία, την A13, και συνέχισε βόρεια μέχρι την οικία A5, παρακάμπτοντας την A6 εξαιτίας της παρουσίας του υπόστεγου του εργοταξίου της αναστήλωσης.

Από την πρόσφατη ανασκαφή προέκυψαν τα παρακάτω στοιχεία:

Οικία A13. Χώρος e: στον ανατολικό τοίχο και σε απόσταση 1,40 μ. από τη βορειοανατολική γωνία του χώρου αποκαλύφθηκε κατώφλι από πατημένο πηλόχωμα, πλ. 1,30 μ., στοιχείο που δεν αποτυπώνεται στα σχέδια της παλαιάς ανασκαφής.

Οικία A12. Χώρος i: στο βόρειο τοίχο και σε απόσταση 1,60 μ. από τη βορειοανατολική γωνία εντοπίστηκε θυραίο άνοιγμα, πλ. 1 μ. με καλά διαμορφωμένα μέτωπα.

Χώρος b: σε απόσταση 0,27 μ. από το νότιο τοίχο και 2,10 μ. από το δυτικό εντοπίστηκε τοίχος από αργολιθοδομική, μήκ. 2,50 και πλ. 0,40 μ.

Στενωπός A13-A12. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής για την αποκάλυψη του δυτικού τοίχου-τείχους εντοπίστηκε η προέκταση της στενωπού προς Δ. σε μήκος 0,80 μ. Αποτελείται από δύο τοιχία, πλ. 0,40 μ. τα οποία δημιουργούν αυλάκι, πλ. 0,30 μ. (Πίν. 157γ).

Οικία A11. Χώρος j: εντοπίστηκε τοίχος από αργολιθοδομή κάθετος στο νότιο τοίχο του χώρου και σε απόσταση 0,55 μ. από τον ανατολικό του, μήκ. 1,90 και πλ. 0,40 μ., ο οποίος ίσως αποτελεί θεμέλιο κτιστού πάγκου ή θρανίου. Επίσης κατά μήκος του βόρειου τοίχου αποκαλύφθηκε η υποθεμελίωση αυτού σε μήκος 1,90 και πλάτος 0,10 (από Δ).

Χώρος b: ο ανατολικός τοίχος αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 4,50 μ.

Οικία A9. Χώρος j: αποκαλύφθηκε λιθόστρωτο δάπεδο σε δύο επίπεδα με υψομετρική διαφορά 0,10 μ., από ποταμίσια βότσαλα και λίγα θραύσματα κεραμίδων. Το δάπεδο αυτό δεν εντοπίζεται κατά μήκος του δυτικού τοίχου.

Οικία A8. Χώρος g (αυλή): στο κέντρο περίπου του χώρου αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα λιθόστρωτου δαπέδου, τριγωνικού σχήματος, πλευρών 2,10×1,20 μ.

Στενωπός A9-A8. Στην ανατολική έξοδο της στενωπού εντοπίστηκε πήλινο αβαφές πιθάρι, αμέσως βόρεια του ανατολικού τοίχου της στενωπού και χαμηλότερα του επιπέδου της ανασκαφής του Robinson.

Κατά μήκος των χώρων f-g εντοπίστηκαν μικρές ποταμίσιες πέτρες, οι οποίες ενδέχεται να αποτελούν λιθόστρωτο.

Οικία A7. Χώρος a: αποκαλύφθηκε ο δυτικός τοίχος σε μήκος 3,45 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία του χώρου, πλ. 0,40 μ. με κλίση προς Δ. και σε ύψος 0,15 μ. Εντοπίστηκε το δάπεδο από πατημένο πηλό με ευρήματα ενδεικτικά της χρήσης του χώρου, 20 αγνύθες, θραύσματα αγγείων και ίχνη καύσης. Ο βόρειος τοίχος εντοπίστηκε σε συνολικό μήκος 2,70 μ. από τη βορειοανατολική γωνία, πλ. 0,45 και μεγ. ύψ. 0,25 μ. Στο νότιο τοίχο εντοπίστηκε το κατώφλι κατά 0,10 μ. χαμηλότερα.

Χώρος d: εντοπίστηκε και αποκαλύφθηκε ο δυτικός τοίχος σε απόσταση 6,90 μ. από τον ανατολικό, σε μήκος 3,95 και πλάτος 0,40-0,50 μ. Ο νότιος τοίχος εντοπίστηκε σε όλο το μήκος του χώρου και επιπλέον 2,50 μ. εξωτερικά του δυτικού τοίχου. Ο βόρειος τοίχος εντοπίστηκε σε συνολικό μήκος 3,80 μ. με κατώφλι, πλ. 1,30 μ. σε απόσταση 0,70 μ. από τη βορειοανατολική γωνία και σε βάθος 0,20 μ.

Εξωτερικά του χώρου d εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής κεραμίδων στέγης και τμήμα τοίχου από αργολιθοδομή, μήκ. 1,20 και πλ. 0,40 μ., σε απόσταση 4,15 μ. από το βόρειο τοίχο της στενωπού A8-A7. Είναι πιθανή η χρήση του ως αντηρίδας.

Με την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής στην περιοχή αυτή παρατηρήθηκαν τα εξής: ο δυτικός τοίχος του d δεν εφάπτεται του βόρειου, καθώς παρεμβάλλεται μεταξύ τους ο εξωτερικός τοίχος-αντηρίδα. Ο δυτικός τοίχος του χώρου d σε μήκος 2,65 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία έχει πλάτος 0,50 μ., ενώ βορειότερα μειώνεται κατά 0,10 μ. παρουσιάζοντας κλίση προς Δ. Παρατηρώντας ακόμη το δυτικό μέτωπο του δυτικού τοίχου του χώρου d διαπιστώνουμε διαφορά στον τρόπο δόμησης, καθώς το στενότερο τμήμα είναι λιγότερο επιμελημένο, κτισμένο με μικρές ποταμίσιες πέτρες πιο αραιά τοποθετημένες με-

ταξύ τους. Ίσως πρόκειται για κατώφλι, το οποίο στη συνέχεια κλείστηκε.

Άλλη μια παρατήρηση αφορά στο βόρειο τοίχο της στενωπού Α8-Α7, ο οποίος αμέσως δυτικά του d εντοπίζεται σε δύο επίπεδα και με μικρή μετατόπιση προς Β., δηλαδή τμήμα, μήκ. 0,50 μ. βρίσκεται στον ίδιο άξονα με το νότιο του d και αμέσως δυτικότερα μετατοπίζεται κατά 0,10 μ. βορειότερα (το τμήμα, μήκ. 0,50 μ. πατά πάνω στον τοίχο που εντοπίζεται χαμηλότερα κατά 0,10 μ.).

Στενωπός Α8-Α7. Αποκαλύφθηκε το λιθόστρωτο δάπεδο 4 μ. δυτικότερα από αυτό που αποτυπώνεται στα σχέδια του Robinson, με καταστροφή του ανατολικότερου σε μήκος 3,70 μ. περίπου (Πίν. 157 δ).

Οικία Α5. Χώροι d-a: κατά τη διερεύνηση του δυτικού τοίχου του χώρου d και 3 μ. περίπου από τη βορειοδυτική γωνία του και 0,50 μ. από το βοτσαλωτό δάπεδο, εντοπίστηκε τμήμα τοίχου από αργολιθοδομή στον άξονα Α.-Δ. με επίχρισμα στο βόρειο και νότιο μέτωπο, πλ. 0,50 και συνολ. μήκ. 2,50 μ., ο οποίος φαίνεται να συνεχίζει και μέσα στη δυτική παρειά του ανασκαφικού τομέα. Ο τοίχος είναι κλιμακωτά χτισμένος και χαρακτηρίστηκε τοίχος 1.

Σε απόσταση 4,50 μ. βόρεια του τοίχου 1 και παράλληλα προς αυτόν εντοπίστηκε δεύτερος τοίχος από αργολιθοδομή σε συνολικό μήκος 2,90 μ., πλ. 0,50 μ., με κλιμακωτή διάταξη και υψομετρική διαφορά από Α. προς Δ. 0,70 μ. Χαρακτηρίστηκε τοίχος 2.

Στην προέκταση του βόρειου τοίχου του χώρου a εντοπίστηκε τοίχος από αργολιθοδομή επιχρισμένος και αυτός, χτισμένος βαθμιδωτά και θεμελιωμένος στο φυσικό βράχο, με κλίση προς Δ., συνολ. μήκ. 3 και πλ. 0,40 μ. Είναι παράλληλος με τους τοίχους 1, 2 και ονομάστηκε τοίχος 3.

Είναι πιθανή η χρήση των τριών τοίχων ως αντηρίδων, εκτός και αν ορίζουν νέους χώρους στο δυτικό τμήμα της οικίας Α5, υπόθεση που θα διερευνηθεί στη συνέχεια της ανασκαφής, δίνοντας πιθανόν πληροφορίες και για το τείχος της πόλης. Μικρό στρώμα καταστροφής στη νοτιοανατολική περιοχή του χώρου μεταξύ των τοίχων 3, 2 ίσως παραπέμπει σε εσωτερικό χώρο.

Ερευνώντας και το δυτικό τοίχο του d εντοπίστηκε σημαντικό τμήμα του σε μήκος 4,50 μ., το οποίο δεν αποτυπώνεται στα σχέδια της ανασκαφής του Robinson.

Στενωπός Α6-Α5. Στο δυτικό τμήμα της στενωπού, σε απόσταση 11,85 μ. από Α., αποκαλύφθηκε αποχετευτικός αγωγός, μήκ. 5,10 μ., αποτελούμενος από έξι πήλινους σωλήνες, διαμ. 0,18 μ. Ο αγωγός υποστηρίζεται από μικρούς λίθους πλαισιωμένους από αραιό στρώμα καταστροφής κεραμίδων στέγης. Στον υπόλοιπο χώρο εντοπίστηκε μόνο ο φυσικός βράχος. Με την αποκάλυψη των στοιχείων αυτών ήλθε στο φως και η δυτική συνέχεια του νότιου τοίχου της στενωπού σε συνολικό μήκος 17,90 μ. (αποτύπωση Robinson μόνο 13,50 μ.), ενώ είναι σχεδόν ολοκληρωτικά κατεστραμμένος ο βόρειος τοίχος αυτής. Νότια του αγωγού εντοπίστηκε τμήμα λιθόστρωτου δαπέδου, το οποίο δεν σώζεται σε καλή κατάσταση καθιστώντας προβληματική την ερμηνεία του.

ΣΟΥΛΤΑΝΑ ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ

Κελλί

Με την άροση του οικοπέδου της Γεωργίας Μανήκα στο χωριό Κελλί Νομού Χαλκιδικής εντοπίστηκε καμαροσκεπής τάφος με εσωτερική καμάρα, προσανατολισμό Β.-Ν. διαστάσεων, εξωτερικών: μήκ. 3,90, πλ. 2,90 έως 3,20 μ., εσωτερικών: μήκ. 2,46, πλ. 1,86 έως 1,96 μ., ύψ. 2 μ. ο οποίος χτίστηκε με αργούς λίθους συνδεδεμένους με ασβεστοκονίαμα.

Στη βόρεια πλευρά του τάφου, ένα αψιδωτό άνοιγμα, διαστ. 0,58×0,67×0,79 μ. χρησίμευε ως είσοδος του τάφου, μπροστά από την οποία υπήρχε σκαλοπάτι από μία λιθόπλινθο. Μετά τον ενταφιασμό η είσοδος σφραγίστηκε με ογκόλιθο. Το δάπεδο του τάφου ήταν στρωμένο με πλίνθους ενώ τα εσωτερικά τοιχώματα φέρουν υπόλευκο επίχρισμα. Στο βόρειο τμήμα της οροφής σχηματίζεται άνοιγμα, διαστ. 0,55×0,44 μ., που καλυπτόταν με δύο κεραμίδες στέγης, μέσα από το οποίο γινόταν ο ενταφιασμός μετά τη σφράγιση της κυρίας εισόδου.

Συνολικά στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν έντεκα σκελετοί. Ευρήματα: Λυχνάρι, όστρακα μεγάλων αγγείων, μικρό πήλινο χυτροειδές αγγείο και τμήμα γυάλινου αγγείου. Χρονολογείται στο β΄ μισό του 3ου αι.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΚΕΡΑΜΑΡΗΣ

Στάγειρα

Η ανασκαφή των αρχαίων Σταγείρων συνεχίστηκε και το 1995, για έκτη κατά σειρά χρονιά[34]. Οι εργασίες διεξήχθησαν σε πολλές διαφορετικές θέσεις ολόκληρου του αρχαιολογικού χώρου, σε γενικές όμως γραμμές η προσπάθειά μας επικεντρώθηκε στους τομείς της οχύρωσης, της οικιστικής οργάνωσης και των δημόσιου χαρακτήρα οικοδομημάτων της πόλης, με τα παρακάτω γενικά αποτελέσματα:

α) Αποκαλύφθηκε ακόμη ένα τμήμα, μήκ. 50 μ., του

34. Για τα αποτελέσματα των προηγούμενων ετών 1990-94, βλ. στα αντίστοιχα τεύχη του ΑΔ καθώς και σε εκείνα του ΑΕΜΘ.

εσωτερικού μετώπου του νότιου κλασικού τείχους, αμέσως στα ανατολικά της ακρόπολης της πόλης (Πίν. 158 α). Στο τμήμα αυτό, που διατηρείται μέχρι ύψ. 2,60 μ. και στο αντίστοιχο εξωτερικό του μέτωπο είναι δομημένο κατά το λέσβιο τρόπο, είναι χαρακτηριστικές οι μεγάλες και εξέχουσες σχιστολιθικές πλάκες που κατά διαστήματα δένουν το τείχος κατά το πλάτος του (Πίν. 158 β-γ). Σημειώνουμε ότι το τείχος, σε αυτή την εσωτερική του όψη και σε αντίθεση με την εξωτερική του, ακολουθεί το λεγόμενο αιγυπτιάζον σύστημα δόμησης.

β) Στα ανατολικά πρανή του ίδιου νότιου λόφου, ήλθαν στο φως, με πυκνές ανασκαφικές τομές, τμήματα τριών λιθόκτιστων σπιτιών των κλασικών χρόνων. Πιο χαρακτηριστικό εδώ είναι ένα μεγάλο δωμάτιο, διαστ. 5×5,65 μ.

γ) Στο βορειοανατολικότερο άκρο της αρχαίας πόλης, καθαρίστηκε τμήμα, μήκ. 10 μ., της πρώιμης κλασικής οχύρωσής της, με επιμελημένο τείχος, πάχ. 1,90 μ., το οποίο εμφανίζεται «διπλό» (Πίν. 159 α). Στο εσωτερικό του τείχους εφάπτονται λιθόκτιστες οικίες της ίδιας περιόδου, από τις οποίες αποκαλύφθηκαν μεγάλα τμήματα. Σημαντικότερος εδώ είναι ένας μεγάλος και ενιαίος χώρος, διαστ. 7×8 μ. περίπου, με λιθόκτιστους τοίχους που σώζονται μέχρι ύψ. 1,80 μ., και ο οποίος, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, πρέπει να αποτελούσε το υπόγειο ενός σπιτιού.

δ) Στο βόρειο λόφο επίσης και στην περιοχή του αρχαϊκού ιερού και του Θεσμοφορίου που είχαμε ανασκάψει κατά τα προηγούμενα έτη, καθαρίστηκε μια κυκλική δεξαμενή νερού, διαμ. 2 και βάθ. 3,50 μ., σκαμμένη εξ ολοκλήρου στο φυσικό βράχο. Δίπλα της ακριβώς, άρχισε η αποκάλυψη της θεμελίωσης ενός μεγάλου ορθογώνιου και επιμήκους κτίσματος των αρχαϊκών χρόνων, μήκους άνω των 10 μ., του οποίου η λειτουργία παραμένει, προς το παρόν, άγνωστη (Πίν. 159 β).

ε) Στο κέντρο των αρχαίων Σταγείρων, εκεί δηλαδή, όπου εντοπίζεται η αγορά της πόλης και σε μικρή απόσταση ΝΑ. της κλασικής στοάς, αποκαλύφθηκαν τμήματα καταστημάτων της κλασικής περιόδου (Πίν. 159 γ). Μέσα σε αυτά βρέθηκαν κατά χώραν αλλά αποσπασματικά, τρία μεγάλα πιθάρια και μία μεγάλη πήλινη λεκάνη, όλα συνδεδεμένα ήδη κατά την τοποθέτησή τους με μολύβδινους συνδέσμους, γεγονός που σημαίνει ότι ήταν προορισμένα, όχι για υγρά, αλλά για στερεά προϊόντα. Μπροστά τους ακριβώς διαπιστώθηκε ότι διέρχεται ένας ιδιαίτερα επιμελημένος λιθόστρωτος δρόμος, πλ. 2,30 έως 3 μ., ο οποίος διατηρείται σε εξαιρετική κατάσταση, τουλάχιστον στο τμήμα των 30 μ. που αποκαλύφθηκε μέχρι τώρα.

Τα κινητά ευρήματα ήταν πολλά και ποικίλα, εκτός βέβαια από τις πολυπληθείς ομάδες οστράκων της αττικής (μελανόμορφης, ερυθρόμορφης, μελαμβαφούς) και της αντίστοιχης κορινθιακής κεραμικής. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν πολλά και μεγάλα τμήματα πίθων με εγχάρακτες, ανάγλυφες ή ενσφράγιστες διακοσμητικές ζώνες, 11 κομμάτια ενσφράγιστων λακωνικών κεράμων με διάφορα θέματα, 32 ενσφράγιστες λαβές αβαφών αμφορέων, πολλά τμήματα πήλινων (και λίγα λίθινων) λεκανών περιρραντηρίων, 38 συνολικά δείγματα κοροπλαστικής με ειδώλια και λατρευτικές προτομές των αρχαϊκών έως και των ελληνιστικών χρόνων, τρία μολύβδινα σταθμία, μία μολύβδινη επίσης και περίτεχνη επένδυση λαβής ξίφους και 200 συνολικά νομίσματα (κυρίως χάλκινα, αλλά και δέκα ασημένια), διαφόρων πόλεων και μακεδόνων βασιλέων.

Τέλος, και στο πλαίσιο μιας ευρύτερης μελέτης για τη στερέωση και αποκατάσταση της οχύρωσης των Σταγείρων, η οποία συντάχτηκε από ομάδα αρχιτεκτόνων του Μουσείου Θεσσαλονίκης και στη συνέχεια εγκρίθηκε από το ΚΑΣ, ξεκίνησε φέτος και το πρόγραμμα αναστήλωσης του νότιου κλασικού τείχους. Προς το παρόν οι αναστηλωτικές εργασίες περιορίστηκαν σε μικρό τμήμα του τείχους, δεξιά και αριστερά αντίστοιχα της πυλίδας που βρίσκεται στην κορυφή του νότιου λόφου, στον κυκλικό πύργο αμέσως στα δεξιά της και στο μεγάλο τετράγωνο πύργο ανατολικότερα. Οι επεμβάσεις στους δύο αυτούς πύργους είναι σχετικά μεγάλης κλίμακας, επειδή προβλέπεται από τη μελέτη να αποτελέσουν και σημεία θέασης των επισκεπτών.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

Ιερισσός

Νεκροταφείο Ακάνθου

Η ανασκαφική δραστηριότητα της Εφορείας στο νεκροταφείο της αρχαίας Ακάνθου, αποικίας των Ανδρίων, που κατέχει την παράλια ζώνη της Ιερισσού[35], επικεντρώθηκε στη διάρκεια του 1995 σε δύο τομείς και συγκεκριμένα στα οικόπεδα με αριθμό 159 και 180.

Η έρευνα του οικοπέδου 159 είχε διακοπεί στο τέλος του προηγούμενου χρόνου, αφού προχώρησε σε βάθος 1,80 μ. και απέδωσε 234 τάφους των αρχαϊκών έως και των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων. Η συνέχισή της ολοκληρώθηκε βαθύτερα, στο επίπεδο των 2,70 μ., όπου απαντά και ο υδροφόρος ορίζοντας.

Αποκαλύφθηκαν συνολικά 569 τάφοι, που σε γενικές γραμμές εντάσσονται σε ένα ευρύ χρονολογικό πλαίσιο,

35. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 394. Η ανασκαφή από το 1973 και εξής επαναλαμβάνεται σχεδόν κάθε χρόνο και τα αποτελέσματά της καταχωρούνται στα Χρονικά του ΑΔ. Επίσης ΑΕΜΘ 1 (1987), σ. 295 κ.ε.· 7 (1993), σ. 413-416.

από τον 6ο αι. π.Χ., κυρίως, μέχρι και το 2ο αι. μ.Χ. Διαπιστώθηκε η τυπική επανάληψη των γνωστών στοιχείων και δεδομένων, όπως των εθίμων, της διάταξης και του προσανατολισμού των τάφων, που μαρτυρεί την προσήλωση των Ακανθίων στην παράδοση. Στα έθιμα υπερέχει, όπως πάντα, ο ενταφιασμός, ενώ οι καύσεις των νεκρών είναι ελάχιστες. Αναμενόμενος πλέον είναι και ο μεγάλος αριθμός των βρεφικών και παιδικών τάφων, οι οποίοι ξεπερνούν σε ποσοστό το 50%. Στα είδη των τάφων κυριαρχούν οι εγχυτρισμοί σε αμφορείς, οι οποίοι στο σύνολο τους ανέρχονται σε 256. Ακολουθούν οι λακκοειδείς τάφοι, από τους οποίους τα απλά ορύγματα είναι 150, ενώ αυτά που έχουν τοιχώματα επενδεδυμένα με πλιθιά 20 και με πηλό 15. Την ανασκαφική εικόνα συμπληρώνουν 44 κεραμοσκεπείς τάφοι καθώς και οκτώ πήλινες, μαζί με μία λίθινη, λάρνακες.

Ενδιαφέρουσα, μεταξύ άλλων, είναι η ταφή ενός αλόγου, δίπλα πιθανώς στον αναβάτη του, δεν στάθηκε όμως δυνατό να ερευνηθεί, γιατί εκτεινόταν έξω από το όριο του σκάμματος.

Στο πλήθος των πήλινων ευρημάτων αξιόλογη είναι, επίσης, η παρουσία ενός μεγάλου αμφορέα με γραπτό, γραμμικό κυρίως, διάκοσμο, που αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα εργαστηρίου της Χαλκιδικής των υστεροαρχαϊκών χρόνων. Συγγενικά αγγεία είναι γνωστά και από άλλες αρχαιολογικές θέσεις της Χαλκιδικής, όπως τη Μηκύβερνα, την Όλυνθο, τα Πυργαδίκια ή το Πολύχρονο και συγκροτούν την ενδιαφέρουσα ομάδα της τοπικής παραγωγής.

Στον τομέα του οικοπέδου 180 η έρευνα προχώρησε αρκετά, χωρίς όμως να ολοκληρωθεί και χωρίς να εμπλουτιστεί με κάποιο διαφορετικό στοιχείο από τα μέχρι τώρα γνωστά.

Απρόσμενη και εμβόλιμη στη φετινή έρευνα ήταν η ανασκαφή ενός τρίτου οικοπέδου, που βρίσκεται νοτιοδυτικά του παράλιου νεκροταφείου και στο κέντρο της Ιερισσού (Ο.Τ. 0, αριθ. 1, ιδιοκτησίας Αλ. Αντωνίου), όπου μέχρι τώρα αποκαλύπτονταν κατά καιρούς μεμονωμένοι τάφοι ή σπασμένα και παρασυρμένα στις επιχώσεις ταφικά ευρήματα, όπως κομμάτια από στήλες, αγγεία ή κοσμήματα.

Με τον εντοπισμό των πρώτων τάφων στη διάρκεια της εκσκαφής αποφασίστηκε η χάραξη δοκιμαστικών τομών για τη διερεύνηση του χώρου. Τελικά διαπιστώθηκε η ύπαρξη τμήματος αρχαίου νεκροταφείου, το οποίο διατηρήθηκε άθικτο κάτω από το θεμέλιο του σπιτιού του 1935, που κατεδαφίστηκε λόγω της νέας οικοδομής.

Αποκαλύφθηκαν σταδιακά 43 τάφοι, μεγάλοι πίθοι, καλυμμένοι οι περισσότεροι από λιθοσωρούς. Στο σύνολο των τάφων των ενηλίκων, δύο ανήκουν σε παιδιά (εγχυτρισμοί σε αμφορείς).

Γενικότερα στο τμήμα αυτό του νεκροταφείου δεν παρατηρείται ιδιαίτερη φροντίδα στην οργάνωση και τη διάταξη των τάφων, ούτε στην τήρηση ενιαίου προσανατολισμού. Μερικοί πίθοι φέρουν στον ώμο σχοινοειδές κόσμημα, διακόσμηση που φαίνεται να χαρακτηρίζει το τοπικό εργαστήριο. Τα στόμια των πίθων φράσσονται με πλάκες από σχιστόλιθο ή μεγάλες ακατέργαστες πέτρες ασβεστόλιθου. Σε μία μόνο περίπτωση διαπιστώθηκε η πολλαπλή χρήση ενός τάφου, του πίθου 8694, που περιείχε πέντε νεκρούς. Τα κτερίσματα είναι λίγα πήλινα αγγεία, κύπελλα και οινοχόες, και σε μεγαλύτερο αριθμό κοσμήματα, χάλκινα αλλά και μερικά χρυσά. Εντυπωσιακά είναι τα σπειροειδή βραχιόλια, οι αμφικωνικές χάντρες, οι σφηκωτήρες και ένα δαχτυλίδι με μεγάλη ρομβόσχημη σφενδόνη, όλα χαρακτηριστικά δείγματα της παράδοσης των χάλκινων του μακεδονικού χώρου.

Τα ευρήματα είναι δύσκολο να χρονολογηθούν με ακρίβεια, μερικά όμως φαίνεται πιθανό να εντάσσονται στις ύστερες φάσεις της εποχής του Σιδήρου ή στην πρώιμη αρχαϊκή εποχή. Εξίσου δύσκολο, προς το παρόν, είναι να οδηγηθούμε σε συμπεράσματα σχετικά με την αρχική χρήση του χώρου, αν δηλαδή πρόκειται για το νεκροταφείο της προαποικιακής πόλης ή το πρώτο νεκροταφείο της αποικίας.

Στην ανασκαφή του νεκροταφείου πήρε μέρος η αρχαιολόγος Παρασκευή Μαρτζαβού.

Αρχαιολογικός χώρος Ακάνθου

Συστηματικές ανασκαφικές εργασίες στον οικισμό της αρχαίας Ακάνθου[36], που αναπτύχθηκε σε θέση προϊστορικού οικισμού, άρχισαν μόλις το Δεκέμβριο του 1994 με την ένταξη στα Περιφερειακά Επενδυτικά Προγράμματα του έργου της ανάδειξης του αρχαιολογικού της χώρου. Εδώ, μέχρι τότε, είχαν πραγματοποιηθεί μόνο επιφανειακές έρευνες και λίγες διερευνητικές τομές, σε μερικές περιπτώσεις με την οικονομική και τεχνική υποστήριξη του δήμου. Τα πρώτα ευρήματα ήταν λίγα, επισημάνθηκαν, ωστόσο, νέα τμήματα του περιβόλου των τειχών και λείψανα κτιρίων στο εσωτερικό του.

Με την έναρξη της έρευνας άρχισε η τοπογράφηση του χώρου, του οποίου η έκταση υπολογίζεται σε 560, τουλάχιστον, στρέμματα. Παράλληλα πραγματοποιήθηκε με δοκιμαστικές τομές ανίχνευση των τομέων του οικισμού, ο οποίος εκτείνεται σε τρία τουλάχιστον υψώματα καθώς και της πορείας του οχυρωματικού τείχους που τον περιβάλλει. Προσδιορίστηκε, με κάποια επιφύλαξη, ο αρχι-

36. Βλ. σημ. 1 και γενικότερα M. Zarnt, Olynth und die Chalkidier (Vestigia 14), München 1971, σ. 146-150.

κός πυρήνας εγκατάστασης στο νοτιοανατολικό λόφο, στο Κάστρο, καθώς και ένας βασικός τομέας δημόσιων κτιρίων της κλασικής και ελληνιστικής, τουλάχιστον, πόλης. Ο τομέας αυτός επισημάνθηκε στην επίπεδη, πλατιά κορυφή του ψηλότερου νότιου λόφου με το τοπωνύμιο Αλώνια, όπου υπήρχαν ευδιάκριτα λείψανα μεγάλου οικοδομήματος (Πίν. 160 α). Με την πρόοδο των εργασιών αποκαλύφθηκε η θεμελίωση ενός ναού, που, δυστυχώς, δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση. Πρόκειται για ένα ορθογώνιο κτίσμα με προσανατολισμό από Α. προς Δ. Το μήκος του ανέρχεται σε 33,50 μ., ενώ με τα 16,60 μ. του πλάτους του παρουσιάζει αναλογία πλευρών 1:2. Ο τοίχος του θεμελίου, κατασκευασμένος από μεγάλες, ορθογώνιες, γρανιτοπλίνθους, έχει πλάτος που κυμαίνεται από 2,05-2,10 μ. Η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε στο εσωτερικό και πολύ περισσότερο, βέβαια, δεν προχώρησε στον περιβάλλοντα χώρο του κτιρίου.

Τα ευρήματα από τη μικρή, έντονα αναμοχλευμένη εξαιτίας της βαθιάς άροσης, επίχωση του κτίσματος είναι ελάχιστα προς το παρόν και δεν βοηθούν στη χρονολογική ένταξή του, ούτε στον προσδιορισμό της θεότητας, στην οποία είχε αφιερωθεί ο ναός. Ανοιχτά παραμένουν τα δύο αυτά βασικά ζητήματα στη μελλοντική έρευνα. Το μοναδικό προς το παρόν κριτήριο της επιμελημένης κατασκευής του θεμελίου, που υποδηλώνει κλασικά πρότυπα, δεν μπορεί να αξιολογηθεί πριν από την ολοκλήρωση της ανασκαφής.

Παράλληλα στη χαμηλότερη, δυτική, πλαγιά του Κάστρου, στη θέση Λαδιάβα, που αποτελεί ακόμη και σήμερα τη φυσική διέξοδο του χώρου προς Δ., αναζητείται με δοκιμαστικές τομές η κεντρική, ίσως, πύλη της Ακάνθου, που εντοπίζεται στη θέση του βυζαντινού ναΐσκου του Αγίου Δημητρίου και δίπλα στην κύρια πρόσβαση του αρχαιολογικού χώρου.

Πολύ κοντά αποκαλύπτεται ένα δεύτερο ενδιαφέρον οικοδόμημα, τμήμα του οποίου είχε επισημανθεί σε ερευνητική τομή το 1983 και 1984. Πρόκειται για ένα κτίσμα με κατεύθυνση Β.-Ν. και επιμελημένη τοιχοδομία με κύριο οικοδομικό υλικό γρανιτοπλίνθους και πωροπλίνθους. Στην ανατολική πλευρά του σχηματίζονται τρεις τουλάχιστον χώροι, ανεξερεύνητοι προς το παρόν. Οι τοίχοι στο τμήμα αυτό σώζονται σε μεγάλο ύψος και φαίνεται πως διατηρούν σε μερικά σημεία κονιάματα με ωραία χρώματα. Στο βόρειο τομέα της ανασκαφής υπάρχει αυλή, ένας τετράγωνος, περίπου, χώρος αιθρίου στρωμένος με μαρμάρινες πλάκες, όπου έχουν διευθετηθεί δύο πηγάδια με μαρμάρινα, επίσης, προστομιαία. Το κεντρικό είναι επενδεδυμένο με επάλληλους πήλινους, κυλινδρικούς σωλήνες. Το δεύτερο λειτουργούσε ως βοηθητικό και προφανώς χρησίμευε για να συγκεντρώνει τα νερά της βροχής. Για το σκοπό αυτό το εσωτερικό του έχει επενδυθεί με μεγάλο τμήμα ευρύστομου πίθου καθώς και με μολύβδινο φύλλο στον πυθμένα. Το σπασμένο προστομιαίο του φράσσεται, τυχαία, από ραγισμένο ιωνικό κίονα, που πιθανώς κύλησε ως εδώ από ψηλά.

Η έρευνα απέδωσε άφθονη κεραμική οικιακής χρήσης των ελληνιστικών, κυρίως, χρόνων, στην οποία κυριαρχούν τα όστρακα των μεγαρικών σκύφων καθώς και των αγγείων Δυτικής Κλιτύος. Σημαντικός είναι ο αριθμός των θραυσμάτων της κατηγορίας της λευκής κεραμικής, χωρίς να υπολείπονται τα ειδώλια και τα νομίσματα της ίδιας περιόδου.

Δεν έχουν προκύψει ιδιαίτερα στοιχεία για το χαρακτήρα και τη χρήση του κτιρίου, που δεν αποκλείεται να είναι και δημόσιο.

Στη διάρκεια της διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του οικοδομήματος αυτού και πολύ κοντά στη δυτική πλευρά του εντοπίστηκε ένας πρωϊμότερος τομέας κατοίκησης, που η χρήση του ανάγεται στον 8ο αι. π.Χ. Βρέθηκε τμήμα ενός πιθεώνα, όπου αποκαλύφθηκαν στη θέση τους λείψανα από δύο αποθηκευτικούς πίθους, οι οποίοι στηρίζονται σε κοιλότητες, λαξευμένες για το σκοπό αυτό στο φυσικό ασβεστόλιθο. Στο βόρειο τμήμα του ίδιου τομέα ήλθε στο φως μέρος δαπέδου από πατημένο πηλόχωμα και εστία, πιθανώς, τετράγωνου σχήματος. Η έρευνά τους δεν στάθηκε δυνατό να συνεχιστεί και ο χώρος στεγάστηκε με μεγάλη προσοχή.

Πλούσια είναι η κεραμική που περισυνελέγη από την επίχωση του πιθεώνα. Χαρακτηριστικά είναι τα όστρακα αγγείων με γεωμετρικό διάκοσμο από ομόκεντρους κύκλους, που αποδίδονται με μεγάλη πιθανότητα σε μακεδονικό εργαστήριο, ίσως της Αγχιάλου, και χρονολογούνται στον 8ο αι. π.Χ. Ανάμεσα στα ευρήματα χαρακτηριστική είναι η κεραμική ανατολίζοντος ρυθμού, που ενδεχομένως ταυτίζεται με την «ψευδοχιακή» της Θάσου, καθώς και τα όστρακα από ιωνικά αγγεία, όπως από τις λεγόμενες «κύλικες με πουλιά» του 7ου αι. π.Χ. και τις μεταγενέστερες ταινιωτές κύλικες.

Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Π. Κλάγκα και Ολ. Νασιώκα.

ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Μακρύγιαλος

Νεολιθικός οικισμός

Για τρίτη χρονιά συνεχίστηκε η ανασκαφή στο νεολιθικό

οικισμό του Μακρύγιαλου στην Πιερία. Ο οικισμός αυτός ανήκει στον τύπο των εκτεταμένων-επίπεδων οικισμών. Διαχωρίστηκαν ήδη από την πρώτη ανασκαφική περίοδο δύο οικιστικές φάσεις που χρονολογούνται μέσα στα όρια της νεότερης νεολιθικής περιόδου, η πρώτη (Μακρύγιαλος Ι) στην αρχή της περιόδου αυτής και η δεύτερη (Μακρύγιαλος ΙΙ) στο τέλος. Φέτος, με αφορμή την κατασκευή των παράπλευρων αγροτικών δρόμων της εθνικής οδού, διερευνήθηκε ένα ακόμη τμήμα από τη φάση Ι του οικισμού. Συνεχίστηκε η διερεύνηση των μεγάλων περιμετρικών τάφρων και επιβεβαιώθηκε το γεγονός ότι λιθόχτιστοι τοίχοι προστάτευαν την εξωτερική τους πλευρά. Ακόμη, στον ενδοκοινοτικό χώρο ερευνήθηκαν λάκκοι μεγάλων διαστάσεων, που η ερμηνεία τους παραμένει προβληματική, αλλά και μικρότεροι χώροι καθημερινής χρήσης, κατασκευές για την παρασκευή της τροφής και λάκκοι σκουπιδιών. Τα κινητά ευρήματα ήταν πάρα πολλά, όπως και τις προηγούμενες χρονιές. Ξεχωρίζουν τα καλοστιλβωμένα μαύρα αγγεία, τα μικροαντικείμενα από πηλό και όστρεο, τα ειδώλια που διασώζουν πληροφορίες για την ένδυση της εποχής και τα σύνολα των εργαλείων από οστό και πέτρα. Η ανασκαφή λειτούργησε φέτος για τρεις μήνες και διακόπηκε λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών και των προβλημάτων στη χρηματοδότηση.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΠΑ - ΜΑΤΘΑΙΟΣ ΜΠΕΣΙΟΣ

Βόρειο νεκροταφείο Πύδνας (αγροτεμάχιο αριθ. 480)

Συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά η ανασκαφή στο παραπάνω αγροτεμάχιο. Με τη φετινή έρευνα ο αριθμός των ερευνηθέντων τάφων ανήλθε στους 930. Η εκτεταμένη αυτή έρευνα μας βοήθησε να έχουμε μια πιο σαφή εικόνα της χρήσης του συγκεκριμένου χώρου τις διάφορες εποχές και να αναθεωρήσουμε κάποια από τα αρχικά συμπεράσματα.

Στην ύστερη εποχή του Χαλκού έχουμε μικρούς λακκοειδείς τάφους με ταφές σε συνεσταλμένη στάση. Στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου έχουμε λίγους λακκοειδείς και κιβωτιόσχημους τάφους. Σε προχωρημένη φάση της ίδιας εποχής ο χώρος αλλάζει χρήση. Εντοπίστηκε μνημειώδης τάφρος, πλ. 6 μ. και βάθ. 2,50 μ., που περιβάλλει έναν ιδιαίτερα εκτεταμένο οικισμό. Από την αρχαϊκή εποχή όμως επανέρχεται η χρήση του χώρου ως νεκροταφείου. Η χρήση είναι συνεχής. Για πρώτη φορά μάλιστα εντοπίστηκαν τάφοι του α' τετάρτου του 4ου αι. π.Χ. στα νεκροταφεία της Πύδνας. Έτσι το περσινό συμπέρασμά μας, ότι η Πύδνα εγκαταλείφθηκε ολοκληρωτικά μετά τη μεταφορά του πληθυσμού της σε μεσόγεια θέση από τον Αρχέλαο, θα πρέπει να αναθεωρηθεί. Οι περισσότεροι τάφοι ανήκουν στον 5ο και 4ο αι. π.Χ., είναι όμως σίγουρο ότι τα μεγάλα σκάμματά τους εξαφάνισαν ένα μεγάλο αριθμό τάφων των προηγούμενων φάσεων. Έτσι η εικόνα που έχουμε σήμερα από το αγροτεμάχιο δεν είναι απόλυτα σαφής. Επίσης, πρέπει να έχουμε υπόψη μας και το μεγάλο, για τα δεδομένα των νεκροταφείων της Πύδνας, ποσοστό συλημένων τάφων. Η χρήση του νεκροταφείου στο αγροτεμάχιο αριθ. 480 φαίνεται ότι σταματά στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Υπάρχουν μάλιστα και κάποιες ενδείξεις ότι ο χώρος κατοικήθηκε. Η κυριότερη είναι ένας θησαυρός νομισμάτων (ένα ασημένιο και 39 χάλκινα) που βρέθηκε σε στρώμα κεράμων στέγης.

Βόρειο νεκροταφείο Πύδνας (αγροτεμάχιο αριθ. 951)

Άρχισε σωστική ανασκαφή στο παραπάνω αγροτεμάχιο μετά από αιτήσεις των ιδιοκτητών του για ανέγερση οικοδομών.

Μέχρι στιγμής ερευνήθηκαν 125 τάφοι που χρονολογούνται στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου και στον 4ο αι. π.Χ. μέχρι τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Λίγα παραδείγματα χρονολογούνται στο 2ο αι. π.Χ., ενώ μερικοί ακτέριστοι τάφοι πιθανώς ανήκουν στην παλαιοχριστιανική εποχή.

Την πρώιμη εποχή του Σιδήρου έχουμε λίγους λακκοειδείς και κιβωτιόσχημους τάφους. Τον 4ο αι. π.Χ. μέχρι τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. επικρατεί ο λακκοειδής τάφος με περιμετρικό αναβαθμό και ξύλινη κάλυψη. Στην αρχή ο θάλαμος έχει μικρές διαστάσεις, από το β' μισό όμως αποκτά μνημειακές διαστάσεις, ενώ δεν είναι σπάνιο να έχουμε επιχρισμένες με κονιάματα τις κάθετες πλευρές του. Το ίδιο διάστημα είναι συχνοί οι λάκκοι στο δάπεδό του θαλάμου για τις ξύλινες κλίνες, επάνω στις οποίες τοποθετούσαν τους νεκρούς. Παράλληλα έχουμε κεραμοσκεπείς τάφους και λίγες περιπτώσεις με καύσεις μέσα σε αβαθείς σχετικά λάκκους.

Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

Αυτοκινητόδρομος Αθηνών-Θεσσαλονίκης

Οι εργασίες κατασκευής παράπλευρων δρόμων δίπλα στον αυτοκινητόδρομο Αθηνών-Θεσσαλονίκης επέβαλαν την ανασκαφή σε δύο θέσεις νεκροταφείων της βόρειας Πιερίας με χρηματοδότηση του ΥΠΕΧΩΔΕ.

Μακρύγιαλος, θέση Αερογέφυρα

Συνεχίστηκε η έρευνα στο δυτικό νεκροταφείο της Πύδνας, που ερευνήθηκε το 1992 και 1993 κατά τη χάραξη της νέας σιδηροδρομικής γραμμής και το 1994

κατά τη χάραξη του δεύτερου κλάδου της εθνικής οδού Αθηνών-Θεσσαλονίκης. Στο τμήμα του παράπλευρου δρόμου ερευνήθηκαν φέτος λακκοειδείς και κεραμοσκεπείς τάφοι ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής που έδωσαν ενδιαφέροντα ευρήματα (πήλινα κυρίως αγγεία και λίγα χάλκινα, χάλκινα νομίσματα, χρυσά κοσμήματα κ.ά.). Πρέπει να σημειωθεί ότι οι τάφοι βρίσκονται στο σημείο που συγκλίνουν δύο αρχαίοι δρόμοι της Πύδνας.

Η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε.

Αιγίνιο, θέση Μελίσσια

Κατά τις εργασίες κατασκευής του παράπλευρου δρόμου εντοπίστηκε το 1994 άγνωστο νεκροταφείο στην θέση Μελίσσια Αιγινίου, 2 χλμ. βορειοδυτικά της αρχαίας Μεθώνης. Το 1994 ερευνήθηκαν 19 τάφοι, ενώ φέτος ολοκληρώθηκε η έρευνα σε μια έκταση, μήκ. 200 μ. περίπου και πλ. 40 μ. Ερευνήθηκαν συνολικά 94 τάφοι. Λίγοι χρονολογούνται στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου και το α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., ενώ η πλειονότητά τους από το β΄ μισό του 4ου μέχρι τα τέλη του 3ου αι. π.Χ., δηλαδή μετά την καταστροφή της Μεθώνης από τον Φίλιππο το 354 π.Χ. και την εγκατάσταση εδώ των Μακεδόνων.

Το νεκροταφείο αναπτύσσεται αριστερά και δεξιά αρχαίου δρόμου. Σχετικά με τη μορφή των τάφων έχουμε τους παρακάτω τύπους:

1. Ένας κιβωτιόσχημος με ενταφιασμό.

2. Ένας κιβωτιόσχημος με μορφή θήκης, όπου τα καμένα οστά του νεκρού είχαν τοποθετηθεί σε ξύλινη λάρνακα.

3. Στο γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. έχουμε δύο λακκοειδείς, πλούσια κτερισμένους (Τ.54, Τ.57). Στο βαθύ θάλαμο, όπου τοποθετήθηκαν οι ξύλινες σαρκοφάγοι, οδηγεί μεγάλος αριθμός αναβαθμών από τη βόρεια πλευρά (ο Τ.54 είχε βάθος στο θάλαμο 4 μ. και μήκος μαζί με τους αναβαθμούς γύρω στα 6,50 μ.).

4. Ο πιο συχνός όμως τύπος είναι ο λακκοειδής με τον περιμετρικό αναβαθμό, όπου πατούσε συνήθως ξύλινη κάλυψη και σπανιότερα λίθινη. Οι κάθετες πλευρές των θαλάμων αρκετές φορές φέρουν κονιάματα λευκά ή χρωματισμένα κόκκινα ή κίτρινα, μιμούμενοι προφανώς τους πολυτελέστερους κιβωτιόσχημους της ίδιας εποχής, ενώ στο δάπεδο έχουμε συνήθως λάκκους για τα πόδια της ξύλινης κλίνης, επάνω στην οποία είχε τοποθετηθεί ο νεκρός. Σε πιο πλούσιες ταφές, με κατάλληλο σκάψιμο του δαπέδου, διαμορφώνεται θρανίο κάτω από την κλίνη, όπου έπεφτε ο σκελετός μετά την εν καιρώ διάλυσή της.

5. Άλλος τύπος λακκοειδούς, πιο σπάνιος, είναι σε μορφή θήκης, όπου τα καμένα οστά του νεκρού είχαν τοποθετηθεί και εδώ σε ξύλινη λάρνακα, ενώ στον ευρύχωρο αναβαθμό πατούσε η ξύλινη κάλυψη του θαλάμου.

6. Μια λιγότερο δαπανηρή μορφή καύσης είναι η απευθείας καύση του νεκρού σε ορθογώνιο λάκκο. Μέσα στο παχύ μαύρο στρώμα με τις στάχτες και τα διαλυμένα κάρβουνα βρίσκονται αποσπασματικά τα καμένα οστά του νεκρού, στη θέση που είχε τοποθετηθεί, σε ξύλινο φορείο ή ξύλινη κλίνη, ώστε συνήθως να είναι δυνατόν να γνωρίζουμε τον προσανατολισμό της ταφής.

7. Τέλος, και ο τύπος του κεραμοσκεπούς καλυβίτη αντιπροσωπεύεται με μερικά παραδείγματα. Στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για παιδικές ταφές.

Τα δεδομένα των ανασκαφών του Αιγινίου επιβεβαιώνουν την πρακτική που παρατηρήθηκε και στα σύγχρονα νεκροταφεία της βόρειας Πιερίας, όπως και σε άλλες θέσεις της Μακεδονίας, σχετικά με τον προσανατολισμό των νεκρών. Οι ανδρικές ταφές τοποθετούνται κατά κανόνα με το κρανίο δυτικά, ενώ οι γυναικείες ανατολικά. Στο Αιγίνιο από τις 34 αδιατάρακτες γυναικείες ταφές οι 17 έφεραν χρυσά κοσμήματα. Το ποσοστό είναι ιδιαίτερα μεγάλο. Έχοντας πάντα υπόψη μας το γεγονός της εισροής του περσικού χρυσού, αυτό το διάστημα, στη Μακεδονία, το κύριο βάρος πιστεύουμε ότι πρέπει να δοθεί στην πληροφορία του Διοδώρου ότι ο Φίλιππος «διένειμε την χώραν της Μεθώνης» στους Μακεδόνες. Πρέπει να θεωρηθεί αυτονόητο ότι το μέγεθος των κλήρων θα ήταν τόσο, ώστε να αντιστοιχεί σε μια μεσαία και, γιατί όχι, ανώτερη τάξη Μακεδόνων.

Κίτρος

Θέση Λουλούδια

Τον Αύγουστο του 1992 η Εφορεία μας άρχισε ανασκαφική έρευνα στη θέση Λουλούδια Κίτρους. Αφορμή γι' αυτό στάθηκε η χάραξη της νέας σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών-Θεσσαλονίκης. Στην πρώτη αυτή φάση της έρευνας εντοπίστηκε πυκνό νεκροταφείο της παλαιοχριστιανικής εποχής, ενώ ανάμεσα στους τάφους διασώθηκαν αποσπασματικά στοιχεία κατοίκησης της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής. Μετά από αυτό, η υπόθεση διαβιβάστηκε στην 9η ΕΒΑ, αφού η χάραξη περιελάμβανε και τη θέση, όπου από επιφανειακές ενδείξεις είχε εντοπιστεί παλαιοχριστιανική βασιλική.

Ακολούθησε η έρευνα της 9ης ΕΒΑ το 1993, που αποκάλυψε το οχυρωμένο παλαιοχριστιανικό συγκρότημα και επέβαλε την παράκαμψη της σιδηροδρομικής γραμμής. Έτσι η Εφορεία μας επανήλθε για να ερευνήσει το νέο τμήμα. Σε δύο ανασκαφικές περιόδους από τον Ιούλιο μέχρι το Δεκέμβριο του 1994 και από τον Απρίλιο μέ-

χρι το Δεκέμβριο του 1995, με την άνετη χρηματοδότηση που εξασφάλισε ο ΟΣΕ, πραγματοποίησε εκτεταμένη έρευνα στο χώρο πάντα της παράκαμψης.

Μέχρι στιγμής ολοκληρώθηκε η έρευνα τμήματος ενός αρχαίου οικισμού της ευρύτερης περιοχής της Πύδνας (διαστάσεις ερευνημένης περιοχής: μήκος 300 μ. και πλάτος 50 μ. περίπου). Ο οικισμός βρίσκεται σε χαμηλό και ομαλό λόφο στο βόρειο άκρο της πεδιάδας της Κατερίνης 3 χλμ. περίπου από το Θερμαϊκό κόλπο και 6 χλμ. περίπου νότια της Πύδνας πάνω στον αρχαίο δρόμο που οδηγούσε στο Δίον.

Τα πρώτα στοιχεία από την ανασκαφική έρευνα δείχνουν ότι έχουμε συνεχή κατοίκηση από την ύστερη εποχή του Χαλκού μέχρι και την παλαιοχριστιανική εποχή. Παράλληλα ερευνήθηκαν 200 περίπου τάφοι των αντίστοιχων περιόδων.

Κατά την ύστερη εποχή του Χαλκού κατάλοιπα της αραιής κατοίκησης εντοπίζονται μόνο στην κορυφή του λόφου, ενώ κατά την πρώιμη εποχή του Σιδήρου η κατοίκηση είναι πιο πυκνή και επεκτείνεται και στη νότια πλαγιά του. Η κατοίκηση πυκνώνει ακόμη περισσότερο κατά την αρχαϊκή και κλασική εποχή, ενώ, στη συνέχεια, κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή, εντοπίζεται κυρίως στην πλαγιά του λόφου.

Οι τάφοι της ύστερης εποχής του Χαλκού και της πρώιμης εποχής του Σιδήρου είναι σχετικά λίγοι και τους συναντούμε σε όλη την έκταση της ζώνης που ερευνήθηκε. Προφανώς τα όρια του οικισμού των παραπάνω περιόδων δεν ήταν σταθερά. Αντίθετα από τον 6ο αι. π.Χ. φαίνεται ότι τα όρια οριστικοποιούνται τουλάχιστον προς Β. Μέσα σε αυτά βρέθηκαν αρκετές ταφές του 6ου αι. και του πρώιμου 5ου αι. π.Χ., αλλά πάντα επρόκειτο για παιδικές ταφές.

Αντίθετα, αμέσως έξω από το βόρειο πια όριο του οικισμού των ιστορικών χρόνων εντοπίστηκε οργανωμένο νεκροταφείο του 5ου και 4ου αι. π.Χ. με μεγάλο αριθμό τάφων που περιείχαν νεκρούς όλων των ηλικιών. Πρόκειται στην πλειονότητά τους για λακκοειδείς τάφους συνήθως μεγάλων διαστάσεων, ενώ σε μία περίπτωση είχαμε ένα μικρό κιβωτιόσχημο σε μορφή θήκης, όπου τα καμένα οστά του νεκρού είχαν τοποθετηθεί σε χάλκινη περικεφαλαία. Στον ίδιο χώρο του κλασικού νεκροταφείου αναπτύχθηκε πυκνό νεκροταφείο με λακκοειδείς και κεραμοσκεπείς τάφους που χρονολογούνται στα τέλη του 3ου με αρχές του 4ου αι. μ.Χ.

Στην κορυφή του λόφου, λόγω των μεγάλων διαβρώσεων αλλά και της λιθολόγησης, διατηρήθηκαν μόνο οι υπόγειοι χώροι των κατοικιών. Βρέθηκαν μεγάλοι κυκλικοί λάκκοι με οριζόντιο δάπεδο για την αποθήκευση των τροφών. Ανάλογη χρήση είχαν και οι συστάδες μικρότερων οξυπύθμενων λάκκων για την τοποθέτηση μέσα στο χώμα των πιθαριών. Σε αρκετές περιπτώσεις σώθηκε και το κάτω τμήμα των πιθαριών, αλλά στην πλειονότητά τους είχαν ήδη αφαιρεθεί από την αρχαιότητα. Σε ορισμένες περιπτώσεις βρέθηκαν και υπόγεια των σπιτιών, στο δάπεδο των οποίων διαμορφώνονται και εδώ μικροί λάκκοι για την τοποθέτηση πιθαριών. Βρέθηκαν και δύο πηγάδια, ενώ αυλάκια παράλληλα μεταξύ τους, αποσπασματικά σωζόμενα, μας οδηγούν στην υπόθεση ότι εξυπηρετούσαν κάποια καλλιεργητική πρακτική. Σε δύο όμως περιπτώσεις οι παράλληλες αυλακώσεις στο χώμα ερμηνεύθηκε ότι δηλώνουν αρχαίους δρόμους και ότι δημιουργήθηκαν από τους τροχούς των αμαξιών. Στη νότια πλαγιά του λόφου και όσο προχωρούμε στη βάση του, όπου βρίσκεται το οχυρωμένο παλαιοχριστιανικό συγκρότημα, οι επιχώσεις αυξάνονται σταδιακά για να ξεπεράσουν το ύψος των 2 μ. Έτσι, εδώ, εκτός από τις υπόγειες κατασκευές σώζονται και οικοδομικά λείψανα. Πρόκειται για τμήματα τοίχων από οικίες της κλασικής και ελληνιστικής εποχής, που όμως σώζονται σε πολύ αποσπασματική μορφή λόγω της λιθολόγησής τους ήδη από την αρχαιότητα. Πάντως, διαπιστώθηκε ότι στην κατασκευή των οικιών χρησιμοποιούνταν κυρίως τα άψητα πλιθιά λόγω της έλλειψης λατομείων σε ολόκληρη τη βόρεια Πιερία. Καλύτερα σώζονται οι πολύ πρόχειρης κατασκευής τοίχοι ορισμένων οικιών της ύστερης ρωμαϊκής εποχής σε αραιή διάταξη.

ΜΑΤΘΑΙΟΣ ΜΠΕΣΙΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

Ευρωπός[37]

Η επανένταξη της ανασκαφής της Ευρωπού στο Β' Κοινοτικό πρόγραμμα στήριξης, έδωσε τη δυνατότητα να συνεχιστούν οι εργασίες, μετά από διακοπή δύο σχεδόν ανασκαφικών περιόδων. Οι εργασίες ξεκίνησαν στις αρχές Αυγούστου και διήρκεσαν μέχρι το τέλος του έτους. Σκοπός ήταν αφ' ενός να αποκαλυφθούν όσο το δυνατόν περισσότεροι καμαροσκέπαστοι τάφοι, για την ανάδειξή τους, και αφ' ετέρου να ολοκληρωθούν οι ημιτελείς εργασίες από τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους.

Η ύπαρξη και η ακριβής θέση των καμαροσκέπαστων τάφων μάς ήταν ήδη γνωστή από το 1992 με το πρόγραμμα των γεωφυσικών διασκοπήσεων. Αποκαλύφθηκαν έξι καμαροσκέπαστοι τάφοι και 22 ταφές στον τύπο του λακκοει-

37. ΑΕΘΜ 9 (1995), σ. 395-404.

δούς ή κεραμοσκεπούς τάφου. Οι καμαροσκέπαστοι βρέθηκαν συληµένοι με κατεστραμμένη την καμάρα της οροφής τους. Σε μία μόνο περίπτωση διασώζεται η καμάρα του τάφου, η οποία καλύφθηκε με στρώμα λίθων και κεραμίδων σχηματίζοντας επίπεδη τραπεζοειδή επιφάνεια, διατηρημένη σε καλή κατάσταση μέχρι σήμερα. Η τοιχοδομία τους είναι, όπως και στους προηγούμενους, αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα και επίχρισμα από το οποίο σώζονται ελάχιστα σπαράγματα. Δεν κατέστη δυνατό να απαριθμήσουμε τους νεκρούς στο εσωτερικό των θαλάμων, γιατί βρέθηκαν σκόρπια οστά σε ολόκληρη την έκταση των τάφων. Τα κτερίσματά τους είναι συνήθως αγγεία καθημερινής χρήσης και λυχνάρια (Πίν. 160 β). Ξεχωρίζει ένας ακέραιος γυάλινος αμφορέας, ύψ. 0,42 μ.

Για την οριζόντια αποκάλυψη των στρωματογραφικών φάσεων της πόλης, πραγματοποιήθηκαν τομές στην ακρόπολη σε 15 τετράγωνα, διαστ. 4×4 μ. Εντοπίστηκε τοίχος τον οποίο παρακολουθήσαμε σε μήκος 24 μ., ο οποίος ταυτίστηκε αμέσως στους χάρτες με τα αποτελέσματα των μετρήσεων της διασκόπησης. Η έρευνα σε όλα τα τετράγωνα έφθασε στο βάθος των 0,80 μ., από την επιφάνεια του εδάφους. Στα ευρήματα κυριαρχούν τα καρφιά, οι σιδηρόμαζες και άφθονη κεραμική κοινής χρήσης. Από τα υπόλοιπα μικροευρήματα ξεχωρίζει κεφάλι πήλινου ειδωλίου Διονύσου, που εικονίζει το θεό στεφανωμένο (Πίν. 160 γ).

Συνεχίζοντας τις προσπάθειες για τον εντοπισμό του τείχους πραγματοποιήθηκαν γεωφυσικές διασκοπήσεις και ακολούθησαν δοκιμαστικές τομές, στις αναβαθμίδες της ανατολικής πλευράς της ακρόπολης. Τα αποτελέσματα των γεωφυσικών διασκοπήσεων στη θέση αυτή δεν ήταν ευανάγνωστα. Από τις δοκιμαστικές τομές που ακολούθησαν προέκυψαν τα εξής: αποκαλύφθηκε συστάδα 14 κεραμοσκεπών τάφων στη βορειότερη τομή ενώ στις υπόλοιπες εντοπίστηκε αμμώδες φερτό χώμα και μαλακός βράχος. Οι περισσότεροι είχαν λιγοστά κτερίσματα ή ήταν ακτέριστοι. Το περιεχόμενο ήταν συνήθως ένας νεκρός, πήλινα αγγεία και ειδώλια τα οποία τους χρονολογούν στο 2ο αι. μ.Χ.

Ολοκληρώθηκε φέτος η ανασκαφή ενός ταφικού μνημείου, το οποίο είχε εντοπιστεί στη διάρκεια της εκσκαφής του αγωγού υδροδότησης το 1992. Για τις ανάγκες της έρευνας, τότε, ο αγωγός υδροδότησης παρέκαμψε το μνημείο με τη σύμφωνη γνώμη της κοινότητας. Πρόκειται για μια συμπαγή, ορθογώνια αργολιθοδομική κατασκευή με ασβεστοκονίαμα, διαστ. 4,05×3,55 μ., με κάθετο εντοιχισμένο πήλινο αγωγό. Με την αφαίρεση των λίθων του ανατολικού τμήματος της κατασκευής, αποκαλύφθηκαν πέντε καλυπτήριες πλάκες και η απόληξη του αγωγού μεταξύ 2ης και 3ης πλάκας. Οι καλυπτήριες πλάκες σκέπαζαν κτιστό με πλίνθους, κιβωτιόσχημο, ακτέριστο τάφο (Σχέδ. 11).

Τέλος, για να αποδοθεί σε χρήση αγροτεμάχιο, στο οποίο είχε εντοπιστεί κιβωτιόσχημος τάφος του α΄ μισού του 3ου αι. π.Χ., έγιναν τομές σε όλη την έκτασή του (Σχέδ. 12). Το μεγαλύτερο μέρος του αγροτεμαχίου αποδείχθηκε ότι ήταν καθαρό από αρχαιολογικές ενδείξεις. Αντίθετα αυτές πύκνωναν προς το βορειοανατολικό τμήμα του. Σε απόσταση 6 μ. περίπου από τον τάφο του 1992, εντοπίστηκε κιβωτιόσχημη θήκη, χωρίς εμφανή ίχνη διατάραξης. Η θήκη περιείχε στο κέντρο της καύση ανδρικής ταφής. Σε επαφή με τη δυτική πλευρά βρέθηκε χρυσό στεφάνι από φύλλα δάφνης και διακοσμητικά άνθη, δύο σιδερένιες στλεγγίδες και, κατά μήκος της βόρειας πλευράς, αιχμή δόρατος, ζεύγος μολύβδινων λαβών κανθάρου όπως επίσης και ζεύγος μολύβδινων λαβών κάδου. Ο τάφος χρονολογείται από ασημένια δραχμή Αλεξάνδρου στα 328-323 π.Χ. (Πίν. 160 δ-ε).

Συνεχίζοντας τις τομές εντοπίστηκε σε μικρή απόσταση κατεστραμμένος μονοθάλαμος μακεδονικός τάφος με είσοδο στη νότια πλευρά και με εσωτερικές διαστάσεις θαλάμου 2,5×2,5 μ. (Πίν. 162 α). Στο εσωτερικό του βρέθηκαν μέσα σε σαρκοφάγο κατά μήκος της βόρειας πλευράς, δύο επάλληλες ταφές και κατά μήκος της ανατολικής πλευράς, περιορισμένες, δύο ανακομιδές. Δεξιά της εισόδου είχαν τοποθετηθεί δύο τεφροδόχα αγγεία των ελληνιστικών χρόνων, που χρονολογούν τη δεύτερη χρήση του τάφου.

Στην είσοδο του τάφου οδηγούσε κεκλιμένη ράμπα, μήκ. 4 και πλ. 2 μ. περίπου.

Πολύκαστρο[38]

Θέση Καραθοδωρέικα

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στη Θέση Καραθοδωρέικα της αγροτικής περιοχής Πολυκάστρου και στο κτήμα της Κικής Καραθόδωρου-Λιασκοβίτου. Οι εργασίες άρχισαν με αποψίλωση του χώρου και καταμετρήθηκαν πέντε νέες έρευνες αρχαιοκαπήλων σε τάφους ανατολικά της ανασκαφής και εκτός του περιφραγμένου χώρου.

Ερευνήθηκαν συνολικά 21 τάφοι, εκ των οποίων 13 κιβωτιόσχημοι, επτά ταφές που ορίζονταν από αργούς λίθους, καθώς και μία ελεύθερη ταφή. Η κάλυψη των τελευταίων εξασφαλιζόταν με λιθοσωρούς. Ο προσανατολισμός των τάφων ακολουθεί τους άξονες Β.-Ν., Α.-Δ., με ελάχιστες αποκλίσεις (Σχέδ. 13).

Από τα κτερίσματα, πολυπληθέστερα είναι τα χάλκινα

38. ΑΕΜΘ 8 (1994), σ. 253-261.

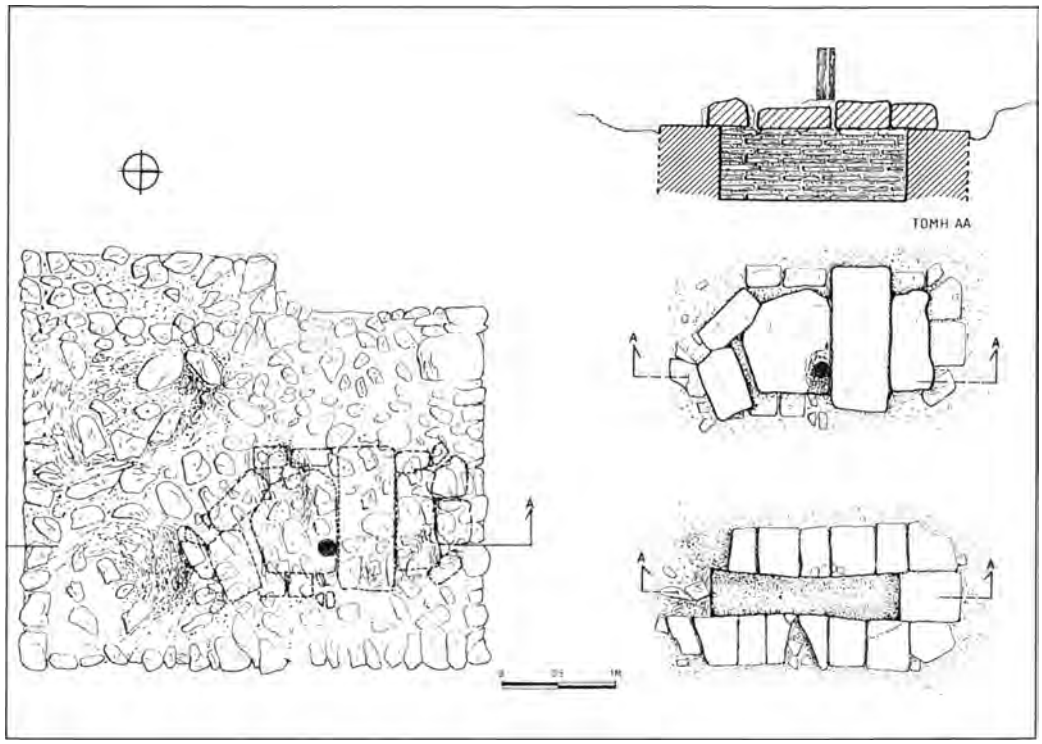

Σχέδ. 11. Νομός Κιλκίς. Ευρωπός. Το ταφικό μνημείο. Κάτοψη και τομή Α-Α.

κοσμήματα (βραχιόλια, αμφικωνικές ή απλές χάνδρες, πόρπες, δαχτυλίδια και τμήματα διαφόρων κοσμημάτων) και ακολουθούν τα σιδερένια όπλα (αιχμές δοράτων και μαχαιρίδια).

Τούμπα Παιονίας

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για την κατασκευή δεξαμενής στην αγροτική περιοχή της κοινότητας Τούμπας Παιονίας, δυτικά των δύο ταφικών τύμβων, αποκαλύφθηκε ταφή με χάλκινα κοσμήματα του 6ου αι. π.Χ. Με την οικονομική επιχορήγηση της κοινότητας των Ρυζίων, για τις ανάγκες υδροδότησης της οποίας γινόταν η δεξαμενή υδροδότησης, άρχισε έρευνα με δοκιμαστικές τομές σε όλη την έκταση του αγροτεμαχίου για τον εντοπισμό και άλλων ταφών.

Πραγματοποιήθηκαν έξι τομές στις οποίες αποκαλύφθηκαν επτά τάφοι, εκ των οποίων πέντε ταφικοί πίθοι, μία ελεύθερη ταφή, καθώς και μία ταφή η οποία ορίζεται με αργούς λίθους. Τα κτερίσματα των ταφών ήταν σιδερένια ξίφη και αγγεία καθώς και χάλκινα πολύσπειρα βραχιόλια.

Από την Τούμπα Παιονίας έχουν παραδοθεί από ιδιώτες τα τελευταία χρόνια διάφορα, χάλκινα κυρίως, κοσμήματα, γεγονός που επιβάλλει τη συστηματικότερη έρευνα της περιοχής. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην περιοχή της ανήκουν και τρεις ταφικοί τύμβοι, εκ των οποίων οι δύο έχουν ανασκαφεί μετά την σύλησή τους από αρχαιοκάπηλους (ο μακεδονικός τάφος και ο κιβωτιόσχημος). Με την αποκάλυψη του τμήματος του νεκροταφείου των αρχαϊκών χρόνων προστίθεται μία ακόμη θέση στο χάρτη της ευρύτερης κοιλάδας του Αξιού στη διάρκεια αυτής της τόσο σημαντικής για τη Μακεδονία ιστορικής περιόδου.

ΘΩΜΑΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

Παλατιανό

Το πρόγραμμα των εργασιών στον αρχαιολογικό χώρο του Παλατιανού, ύστερα από την ένταξή του στο αναπτυξιακό περιφερειακό πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οργανώθηκε έτσι ώστε να είναι δυνατή η ανάδειξή του σε επισκέψιμο χώρο μέσα στα χρονικά όρια που έχουν τεθεί και σύμφωνα με τη χρηματοδότηση που έχει διατεθεί για το σκοπό αυτό[39].

39. Συνεργάτες στο φετινό πρόγραμμα εργασιών ήταν οι αρχαιολόγοι: Αιμιλία Βογιατζή, Ειρήνη Καραγιαννίδου, Μαρία Λώτη και Βάσω Μέλ-

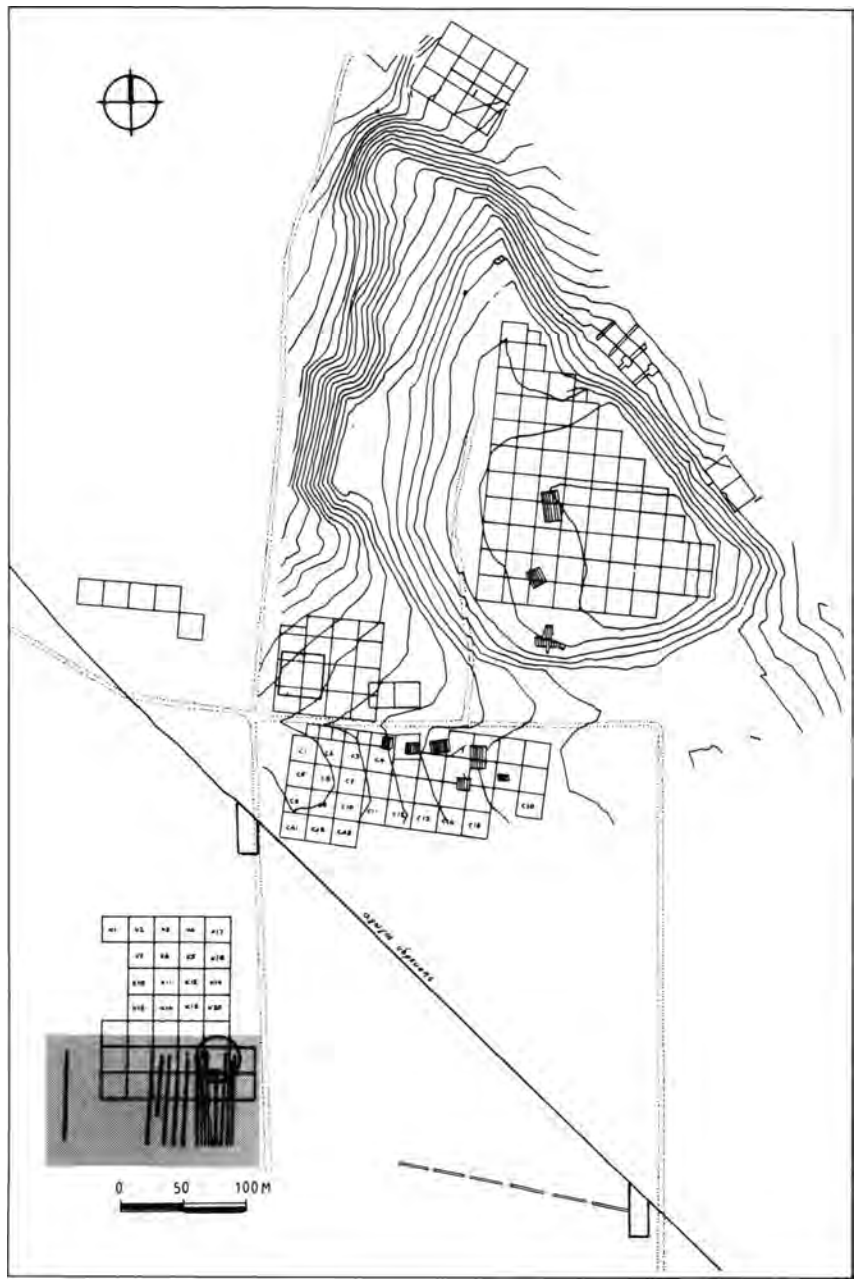

Σχέδ. 12. Νομός Κιλκίς. Ευρωπός. Τοπογραφικό των δοκιμαστικών τομών με τον εντοπισμό του μακεδονικού τάφου, της θήκης και της απόστασής τους από την ακρόπολη.

Στόχος των ανασκαφικών εργασιών είναι η αποκάλυψη των κτισμάτων γύρω από το Ηρώο μέχρι την είσοδο του περιβόλου της κορυφής του λόφου[40], ώστε να ενοποιηθεί ο χώρος και να είναι δυνατή η διαμόρφωση ενός συγκροτημένου τμήματος της αρχαίας πόλης (Σχέδ. 14).

λιου, ο αρχιτέκτονας Γιάννης Γιαννάκης, η τοπογράφος Ελένη Παπαδημητρίου, η σχεδιάστρια Μαρία Βουλαλά, η συντηρήτρια Μαρίνα Τσιτσάνη και οι φωτογράφοι Κωστής Τουτουντζίδης και Μπάμπης Παπαϊωάννου.

40. ΑΕΜΘ 8 (1994), σ. 263-266.

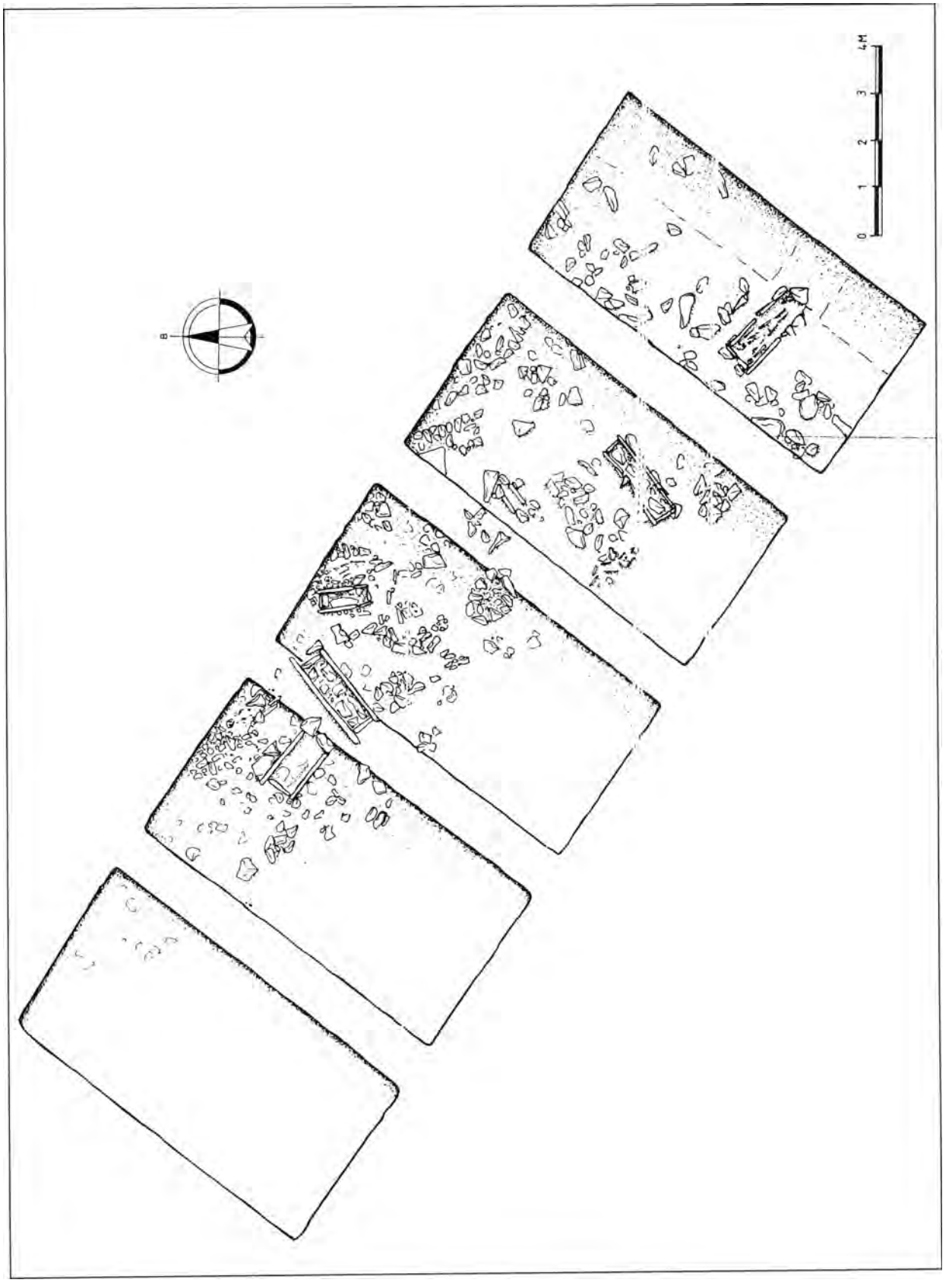

Σχέδ. 13. Νομός Κιλκίς. Πολύκαστρο. Θέση Καραθοδωρέικα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 14. Νομός Κιλκίς. Παλατιανό. Τοπογραφικό διάγραμμα του αρχαιολογικού χώρου.

Ηρώο Ι. Συνεχίστηκε η ανασκαφή στον εσωτερικό χώρο του περιβόλου[41] και απομακρύνθηκαν τα στρώματα στάχτης και χώματος που είχαν παραμείνει συσσωρευμένα στο βορειοδυτικό τμήμα του περιβόλου. Κατά την αφαίρεση των χωμάτων αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου μήκ. 0,90 και πλ. 0,30 μ. που ξεκινούσε από το βόρειο τοίχο του περιβόλου με κατεύθυνση προς Ν. και με την όψη του προς Α. Είχε κατασκευαστεί πρόχειρα επάνω στο χώμα με πέτρες και πηλοκονίαμα για να συγκρατεί τον όγκο της στάχτης και του χώματος.

Στο βορειοανατολικό και στο νοτιοανατολικό τμήμα του περιβόλου, όπου διαμορφώνονται δύο χώροι δεξιά και αριστερά της εισόδου του, διασώζονται μικρά τμήματα δαπέδου από κονίαμα που, όπως φαίνεται, κάλυπτε

41. Για την τελευταία ανασκαφή στο εσωτερικό του περιβόλου, βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 207-210, Πίν. 129.

την επιφάνεια των χώρων αυτών. Τμήματα δύο αγωγών από πήλινες πλάκες εντοπίστηκαν στο βορειοανατολικό τμήμα και στο διάδρομο της εισόδου του περιβόλου, ενώ ένας τρίτος αγωγός κατασκευασμένος με μικρές λίθινες πλάκες βρέθηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα κάτω από το δάπεδο με το κονίαμα. Και οι τρεις αγωγοί είχαν έξοδο προς Α. στο δρόμο που περνούσε μπροστά από τον περίβολο του Ηρώου.

Κατά την έρευνα στο νοτιοανατολικό τμήμα του περιβόλου και σε στρώματα χαμηλότερα από το δάπεδο με το κονίαμα αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,90 μ. τμήμα τοίχου, πλ. 0,60 μ., χτισμένο με πέτρες και πηλοκονίαμα. Ο τοίχος αυτός με κατεύθυνση από Β. προς Ν. προχωρά κάτω από τη θεμελίωση του νότιου τοίχου του περιβόλου και καταλήγει στο διάδρομο που μεσολαβεί ανάμεσα στον περίβολο του Ηρώου και το κτίσμα ΙΙΙ, που έχει αποκαλυφθεί νότια από αυτόν[42]. Ένας άλλος τοίχος, μήκ. 2,45, πλ. 0,50 και ύψ. 0,50 μ. αποκαλύφθηκε στη νότια πλευρά του περιβόλου. Είναι χτισμένος με πέτρες και ασβεστοκονίαμα και ξεκινώντας από το νότιο τοίχο με κατεύθυνση προς Β. φαίνεται ότι οριοθετούσε το νοτιοδυτικό τμήμα του περιβόλου. Κατά τη διάρκεια των εργασιών στον περίβολο του Ηρώου βρέθηκε μεγάλη ποσότητα ρωμαϊκής κεραμικής, ενώ στα χαμηλότερα στρώματα, στο νοτιοανατολικό τμήμα του, βρέθηκαν λιγοστά θραύσματα ειδωλίων που η χρονολόγησή τους φθάνει στον 4ο αι. π.Χ.

Περίβολος ΙΙ. Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στον εσωτερικό χώρο του περιβόλου ΙΙ[43], όπου με την απομάκρυνση των επιχώσεων από το εσωτερικό των τριών δωματίων στη δυτική πλευρά του περιβόλου, διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο «θρανίων» λαξευμένων στο βράχο κατά μήκος της δυτικής πλευράς του νότιου και του μεσαίου δωματίου. Επάνω στο θρανίο του μεσαίου δωματίου είχε χτιστεί ο κιβωτιόσχημος τάφος του 4ου αι. μ.Χ., που βρέθηκε το 1993. Στην ανατολική πλευρά των τριών δωματίων ο βράχος είχε κοπεί σχεδόν κατακόρυφα μέχρι το επίπεδο του μεσαίου διαζώματος, για να χτιστεί ο ανατολικός τους τοίχος που είναι ενιαίος και για τα τρία δωμάτια. Η πρόσβαση προς αυτά γινόταν μόνο από την ανατολική τους πλευρά και από τις ενδείξεις που είχαμε κυρίως στο βόρειο και νότιο δωμάτιο φαίνεται ότι το δάπεδό τους ήταν στρωμένο με λίθινες πλάκες.

Στην επίχωση του νότιου δωματίου βρέθηκαν θραύσματα ειδωλίων της θεάς Κυβέλης του 2ου-1ου αι. π.Χ. και στο μεσαίο δωμάτιο βρέθηκαν δύο πήλινα ειδώλια λιονταριών που υποδηλώνουν τη λατρεία της θεάς στο χώρο του Παλατιανού.

Πλακοστρωμένο ήταν και το μεσαίο πλάτωμα του περιβόλου, όπου διαπιστώθηκε και μια μικρή κλιμακωτή διαφορά επιπέδου από το νότιο προς το βόρειο τμήμα του χώρου που βρίσκεται λίγο ψηλότερα από το πρώτο. Δύο κτιστές τετράγωνες βάσεις που υποστήριζαν τις δύο κολώνες διασώζονται στο μεσαίο τμήμα του χώρου, ενώ βρέθηκε και μικρό τμήμα από τη θεμελίωση τοίχου που με κατεύθυνση Β.-Ν. διαχώριζε το μεσαίο από το ανατολικό πλάτωμα, όπου βρίσκεται η είσοδος του περιβόλου. Δύο παραστάδες πλαισίωναν εξωτερικά το άνοιγμα της εισόδου και η πρόσβαση προς τον περίβολο θα πρέπει να ήταν βαθμιδωτή, εάν κρίνουμε από τη διαμόρφωση του φυσικού εδάφους.

Κτίσματα ΙΙΙ και IV. Ένας διάδρομος, πλ. 2,20 μ. διαχωρίζει τον περίβολο του Ηρώου Ι από το κτίσμα ΙΙΙ, τμήμα του οποίου είχε αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφή του 1994[44]. Το ανατολικό τμήμα του διαδρόμου έκλεινε με τοίχο χτισμένο με πέτρες και πηλοκονίαμα, ενώ παράλληλα με αυτόν αποκαλύφθηκε και το τμήμα του τοίχου που ξεκινούσε από το νοτιοανατολικό τμήμα του περιβόλου του Ηρώου και συνέχιζε προς Ν. Στο χώρο του διαδρόμου αποκαλύφθηκαν λάκκοι λαξευμένοι στο βράχο και τμήμα σιδερένιας πλάκας, διαστ. 1,30×0,60 μ. με αβαθή κυκλική κοιλότητα στην άνω επιφάνειά της. Η ανεύρεση μεγάλης ποσότητας από σιδηρόμαζες οδηγεί στην υπόθεση ότι στο χώρο αυτό γινόταν κάποτε επεξεργασία μετάλλων.

Τα δύο κτίσματα ΙΙΙ και IV, που αποκαλύφθηκαν στα νότια του διαδρόμου, διαχωρίζονται μεταξύ τους από έναν παρόμοιο διάδρομο που έχει το ίδιο πλάτος (2,20 μ.) με τον προηγούμενο.

Το κτίσμα ΙΙΙ καταλαμβάνει έκταση 15,70×13 μ. και περιλαμβάνει δύο μεγάλα δωμάτια τοποθετημένα κατά μήκος της ανατολικής του πλευράς. Το νοτιότερο από αυτά χωρίζεται με δύο εγκάρσιους τοίχους σε τρία μέρη (Πίν. 161 α), ενώ δύο γωνιακές κατασκευές βρέθηκαν και στα δύο δωμάτια. Το δυτικό τμήμα του κτίσματος καταλαμβάνει ορθογώνιος χώρος, στο μεγαλύτερο μέρος του οποίου διασώθηκε στρώση από πέτρες που αποτελούσε το δάπεδό του.

Το κτίσμα IV, που αποκαλύφθηκε νοτιότερα, έχει έκταση 15×11 μ. και περιλαμβάνει πέντε δωμάτια διατεταγμένα σε σχήμα Γ κατά μήκος της ανατολικής και της

42. Ό.π. (υποσημ. 40).

43. Για την ανασκαφή του περιβόλου, βλ. ΑΕΜΘ 7 (1993), σ. 389-392, πίν. 395-397.

44. Ό.π.

νότιας πλευράς του. Το στρώμα καταστροφής, που κάλυπτε τους χώρους του κτίσματος, δεν απομακρύνθηκε κατά τη φετινή περίοδο.

Οι τοίχοι και των δύο κτισμάτων έχουν θεμελιωθεί επάνω στο φυσικό βράχο και προχωρούν σε βάθος μόνο στο ανατολικό τμήμα των δωματίων. Είναι χτισμένοι με πέτρες και πηλοκονίαμα και σε μερικές περιπτώσεις είναι εμφανείς οι μεταγενέστερες επεμβάσεις. Από τα ευρήματα (νομίσματα, θραύσματα ειδωλίων, τμήματα κανθάρων με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος) τόσο στο κτίσμα ΙΙΙ όσο και στο IV είχαμε σαφείς ενδείξεις για μια πρωϊμότερη φάση κατοίκησης του χώρου που φθάνει μέχρι τον 3ο αι. π.Χ.

Δρόμος. (Σχέδ. 14· Πίν. 161 β). Αποκαλύφθηκε σε όλη του την έκταση ο δρόμος που περικλείει το συγκρότημα των δύο οικιών ΙΙΙ και IV και του Ηρώου Ι από Ν. και Α. Έχει μήκος 62 και πλάτος 2,80 μ. και συγκρατείται στην ανατολική του πλευρά από αναλημματικό τοίχο που διασώζεται σε ύψος τουλάχιστον 3-3,50 μ., όπως διαπιστώθηκε από τη μικρή δοκιμαστική τομή που έγινε στην ανατολική του πλευρά. Στην εξωτερική νοτιοανατολική πλευρά του αναλήμματος διακρίνονται προσκολλημένοι τοίχοι κτισμάτων αλλά η έρευνα δεν προχώρησε στο σημείο αυτό. Στο βόρειο άκρο του δρόμου ο αναλημματικός τοίχος φαίνεται ότι γωνιάζει και κατευθύνεται προς Α. Στο σημείο αυτό αποκαλύφθηκε τμήμα λιθόστρωτου δρόμου, πλ. 1,10 μ. με ανηφορική πορεία από Α. προς Δ. και σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του, ερευνήθηκε, εν μέρει, τμήμα κτιρίου (κτ. V) με τρία δωμάτια, στο βορειότερο από τα οποία άρχισε να αποκαλύπτεται τμήμα δαπέδου με μεγάλες πήλινες πλάκες.

Ανάμεσα στα ευρήματα της επίχωσης που κάλυπτε τους χώρους του κτίσματος V ξεχωρίζει μικρό τμήμα φθαρμένης μαρμάρινης ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης του 3ου αι. μ.Χ. που ήταν αφιερωμένη από κάποιον Μάγνο στη μνήμη της αδελφής του.

Τα ευρήματα από όλους τους χώρους ήταν πολλά και στο μεγαλύτερο μέρος τους χρονολογούνται από τον 1ο αι. π.Χ. μέχρι το 2ο αι. μ.Χ. Βρέθηκαν όστρακα αγγείων, κυρίως καθημερινής χρήσης, ακόσμητων ή διακοσμημένων με εμπίεστη, εγχάρακτη ή πλαστική διακόσμηση, θραύσματα γυάλινων αγγείων, πολλές πήλινες αγνύθες, αρκετές από τις οποίες φέρουν σφραγίσματα ή χαραγμένα γράμματα, θραύσματα ειδωλίων, σιδερένια και χάλκινα εργαλεία και εξαρτήματα, μολύβδινες αγνύθες, οστέινα εργαλεία και νομίσματα με τύπους κοινούς σε όλους σχεδόν τους χώρους που ερευνήθηκαν[45]. Έχουμε χάλκινα νομίσματα Αλεξάνδρου Γ΄, Κασσάνδρου, Αντιγόνου Γονατά, Δημητρίου Β΄, Φιλίππου Ε΄, Περσέα, Θεσσαλονίκης, Αμφίπολης και Πέλλας (187-168 π.Χ.), αργυρά Βοττιαίας (185-168 π.Χ.), Μακεδονίας (142-141 π.Χ.), Φιλίππων επί Αυγούστου, Στόβων αυτοκρατορικών χρόνων, Πέλλας και Θεσσαλονίκης ρωμαϊκών χρόνων, Κωνσταντίνου Β΄, Κώνστα και Κωνσταντίνου Β΄.

ΗΛΕΚΤΡΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΤΖΗΠΟΛΥΧΡΟΝΗ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Αρχαία αγορά

Οι αναστηλωτικές εργασίες φέτος επικεντρώθηκαν στην περιοχή του ωδείου, της κρυπτής στοάς και της νότιας κρηπίδας. Συγκεκριμένα: αποκαταστάθηκε στην αρχική της μορφή η ανώτερη και μεσαία βαθμίδα της νότιας κρηπίδας (από το 12ο μέχρι τον 25ο πεσσό), ενώ η κατώτερη βαθμίδα συμπληρώθηκε τμηματικά, από το 12ο-14ο και από το 18ο-25ο πεσσό. Η συμπλήρωση έγινε με χυτούς δόμους από λευκό σκυρόδεμα, οι οποίοι στη συνέχεια λαξεύθηκαν με το χέρι. Συμπληρώθηκαν τα πλίνθινα τόξα από τη 13η μέχρι και τη 16η φωτιστική θυρίδα. Αναστηλώθηκε τμήμα της υποδομής της κρηπίδας, στο ύψος της 26ης φωτιστικής θυρίδας. Κατασκευάστηκαν βάσεις κιόνων από λευκό σκυρόδεμα και τοποθετήθηκαν στην εξωτερική κιονοστοιχία της νότιας διπλής στοάς, από τη θέση του 2ου-6ου και 8ου, 10ου, 12ου και 13ου κίονα. Παράλληλα κατασκευάστηκε, με ίδιο υλικό, πειραματικά, τμήμα του 6ου (από Α.) κίονα της εξωτερικής κιονοστοιχίας.

Στην περιοχή της κρυπτής στοάς συμπληρώθηκε τμήμα της νότιας ημικυλινδρικής καμάρας μεταξύ 2ου-4ου και 23ου-27ου πεσσού. Ταυτόχρονα αποκαταστάθηκαν στην αρχική τους μορφή τα πώρινα τόξα-«οδηγοί» της νότιας καμάρας, με την τοποθέτηση θολιτών από τεχνητό λίθο στη 2η, 4η, 23η και 25η σειρά πεσσών. Στη βόρεια πεσσοστοιχία της διπλής στοάς συμπληρώθηκαν τα μέτωπα των υπερυψωμένων τόξων των κογχών μεταξύ των πεσσών, στα σημεία που ήταν κατεστραμμένα, για λόγους καθαρά στερεωτικούς. Ανάλογες εργασίες διενεργήθηκαν και στα πλίνθινα τόξα, που γεφυρώνουν τα διαστήματα μεταξύ των πεσσών (από τον 5ο μέχρι τον 26ο) της κεντρικής πεσσοστοιχίας της κρυπτής στοάς. Συμπληρώθηκαν οι πεσσοί του νότιου τοίχου της κρυπτής στοάς (4ος, 14ος,

45. Η ταύτιση των νομισμάτων έγινε από το συνάδελφο Χρήστο Γκατζόλη.

25ος, 26ος και 27ος), καθώς και τα πλίνθινα τόξα των κογχών μεταξύ 23ου-24ου, 24ου-25ου, 25ου-26ου, 26ου-27ου πεσσού και τέλος η γένεση του τόξου από τον 4ο προς τον 5ο πεσσό.

Έγινε μικρή συμπλήρωση σε τμήμα του νότιου τοίχου μεταξύ 24ου-26ου πεσσού, ενώ αποκαταστάθηκε στην αρχική του μορφή το πλίνθινο τόξο και η τοιχοποιία του ανατολικού τοίχου της νότιας στοάς. Αναστηλώθηκε επίσης ο διαχωριστικός τοίχος ανάμεσα στις δύο καμάρες στέγασης της στοάς, ο οποίος αποτελεί την υποδομή του στυλοβάτη της εσωτερικής κιονοστοιχίας της νότιας στοάς της πλατείας. Η συμπλήρωσή του έγινε από τον 7ο-14ο και από τον 24ο-27ο πεσσό. Με τεχνητό λίθο συμπληρωνόταν ταυτόχρονα και η υποδομή των κιόνων της εσωτερικής κιονοστοιχίας της νότιας στοάς της πλατείας. Μικρής κλίμακας συμπληρώσεις έγιναν ακόμη στους πλευρικούς τοίχους του 1ου, 3ου, 4ου, 5ου, 6ου και 7ου εμπορικού καταστήματος, νότια της κρυπτής στοάς.

Εργασίες αποκατάστασης αρχικής μορφής διενεργήθηκαν επίσης στο δίδυμο θύρωμα, που οδηγούσε από την εμπορική οδό, νότια των καταστημάτων, στο συγκρότημα της αγοράς. Ειδικότερα, κατασκευάστηκε με λευκό σκυρόδεμα η ανατολική παραστάδα και το κατώφλι της ανατολικής εισόδου, που οδηγούσε μέσω χτιστής σκάλας στο άνω επίπεδο του συγκροτήματος και, ειδικότερα, στην εσωτερική κιονοστοιχία της νότιας στοάς. Τμήμα της υποδομής αυτής της κλίμακας συμπληρώθηκε με τη βοήθεια ξυλοτύπου. Τέλος, θα πρέπει να πούμε πως συμπληρώθηκε και το κατεστραμμένο τόξο του «σφραγισμένου» δεύτερου ανοίγματος επικοινωνίας μεταξύ του πρώτου καταστήματος και της κρυπτής στοάς.

Εργασίες αντίστοιχες με αυτές στη νότια κρηπίδα διενεργήθηκαν και στην ανατολική, όπου συμπληρώθηκαν με τεχνητούς δόμους και οι τρεις βαθμίδες της, από τη θέση του 7ου-17ου κίονα, ενώ ταυτόχρονα συμπληρώθηκε και το ρείθρο από τον 6ο μέχρι το 10ο κίονα. Κατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκαν στη θέση των αρχικών, οκτώ βάσεις κιόνων (μία στην εξωτερική και επτά στην εσωτερική κιονοστοιχία της ανατολικής διπλής στοάς). Αναστηλώθηκαν επίσης τα δυτικά τοιχώματα και ο πυθμένας του κτιστού αγωγού, που διασχίζει από Β. προς Ν. όλο το μήκος της ανατολικής πτέρυγας, μπροστά από την ανατολική κρηπίδα και κάτω από το πλακόστρωτο δάπεδό της.

Στη συμβολή, των δύο διπλών κιονοστήριχτων στοών αποκαταστάθηκε στην αρχική της μορφή η νοτιοανατολική γωνία του κρηπιδώματος, αφού πρώτα απομακρύνθηκε από το σημείο αυτό μεταγενέστερη βυζαντινή δεξαμενή. Ταυτόχρονα συμπληρώθηκε τμήμα της πλακόστρωσης στη νοτιοανατολική γωνία της περίστυλης αυλής.

Όσον αφορά στις αναστηλωτικές εργασίες, στο ωδείο της αγοράς έγιναν τα ακόλουθα: συμπληρώθηκε ο εξωτερικός δακτύλιος της α΄ φάσης, από το κέντρο περίπου του κοίλου μέχρι το νότιο πέρας του. Η αναστήλωσή του σε ορισμένα σημεία έφθασε μέχρι το ύψος του διαζώματος. Αναχτίστηκαν επίσης τμήματα των λιθόκτιστων ημικυλινδρικών καμαρών, που γεφύρωναν τα οκτώ πρώτα (από Ν.) διάχωρα της υποδομής του κοίλου, ενώ πλήρως αναχτίστηκε μόνον η καμάρα του 13ου διαχώρου. Στα ίδια σημεία συμπληρώθηκε και το διάζωμα.

Στα παρασκήνια του ωδείου συμπληρώθηκαν οι πλευρικοί τοίχοι του δεύτερου χώρου των νότιων παρασκηνίων και του αντίστοιχου χώρου στα βόρεια παρασκήνια (μέχρι τα πέρατα των κερκίδων), ενώ ταυτόχρονα ασχοληθήκαμε και με το αρμολόγημα των τοίχων τους. Αναχτίστηκαν οι παρειές των τριών «σφραγισμένων» εισόδων (που σώζονται πολύ χαμηλά) πρόσβασης των θεατών προς το ωδείο. Ακόμη, συμπληρώθηκε μικρό τμήμα του εξωτερικού δακτυλίου της β΄ φάσης του ωδείου, κοντά στην ανατολική παρειά του αρχαιολογικού χώρου. Μικρής κλίμακας συμπληρώσεις έγιναν και σε τοίχους της ευρύτερης περιοχής γύρω από το ωδείο.

Τέλος, άρχισε η επεξεργασία των τριών μαρμάρινων όγκων για την κατασκευή κιονοκράνων με οδηγό γύψινο αντίγραφο, το οποίο έγινε μετά από τη μελέτη των τριών κορινθιακών κιονοκράνων που σώζονται από τις κιονοστήριχτες διπλές στοές.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

Αψίδα Γαλερίου

Κατά το 1995 ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός των μαρμάρινων αναγλύφων με τη χρήση προσροφητικών υλών και ήπιων χημικών μέσων στις βορειοδυτικές πλευρές των πεσσών Ι και ΙΙ (Σχέδ. 15), καθώς και στη νοτιοδυτική πλευρά του πεσσού ΙΙ.

Στερέωση έγινε στη βορειοδυτική πλευρά του πεσσού ΙΙ με τη μέθοδο του συνεχούς εμποτισμού με κεκορεσμένο διάλυμα υδροξειδίου του βαρίου. Τα τσιμεντοκονιάματα προηγούμενων επεμβάσεων (πεσσός ΙΙ) αφαιρέθηκαν προσεκτικά με καλέμι και εργαλεία λιθοξοΐας, ενώ εφαρμόστηκαν κονιάματα ασβέστη-μαρμαρόσκονης 1:3 για την πλήρωση κενών στις ζώνες των αναγλύφων του πεσσού Ι. Τα ετοιμόρροπα τμήματα των αναγλύφων που είχαν αποκολληθεί, αφού συντηρήθηκαν, επανατοποθετήθηκαν με τη χρήση ασβεστοκονιάματος και συνδέσμων τιτανίου.

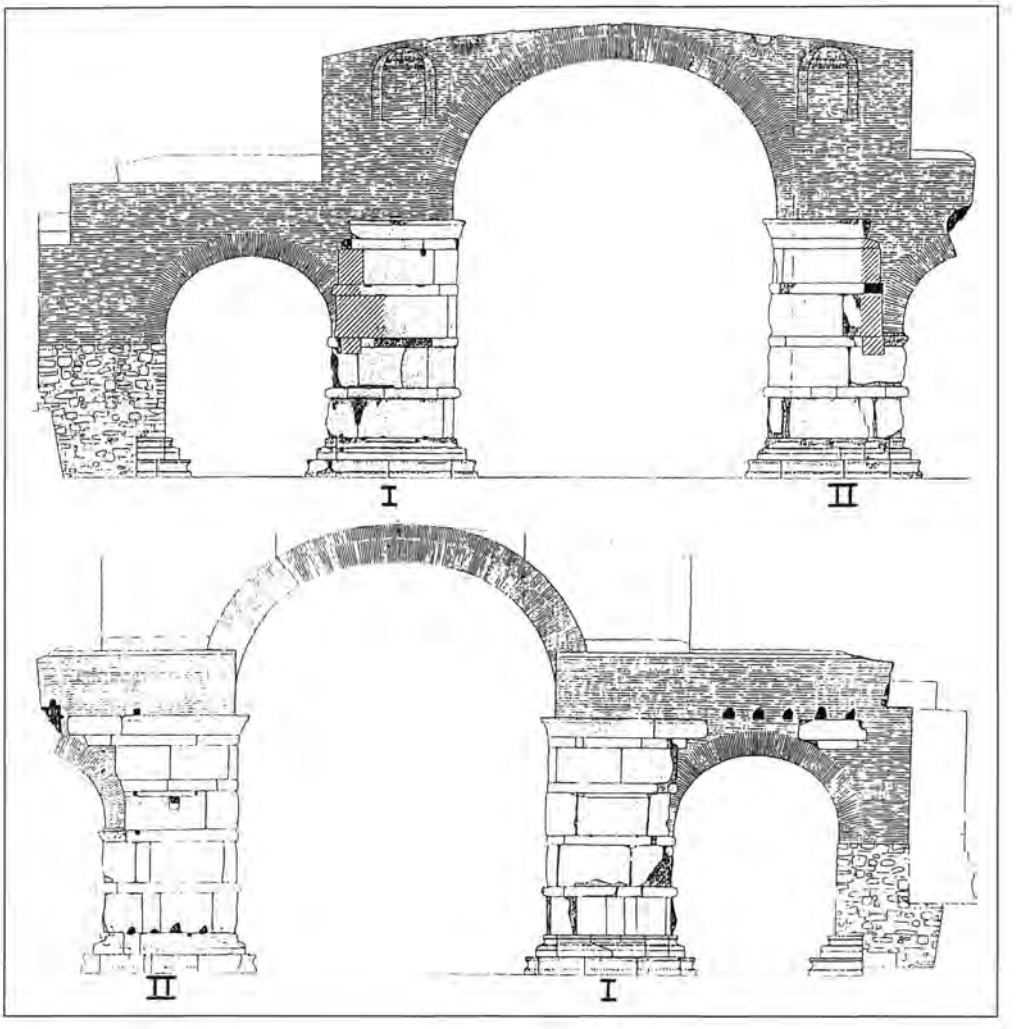

Σχέδ. 15. Θεσσαλονίκη. Αψίδα Γαλερίου. Η βορειοανατολική και νοτιοανατολική όψη.

Τέλος, ολοκληρώθηκε η σχεδιαστική αποτύπωση της νοτιοανατολικής πλευράς του πεσσού Ι. Τον προγραμματισμό, την υλοποίηση και την επίβλεψη των εργασιών αυτών είχε η χημικός του Μουσείου Θεσσαλονίκης Ε. Μήρτσου.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Όλυνθος (Πίν. 162 β)

Οι εργασίες αποκατάστασης του οικοδομικού τετραγώνου ΑVIII στο Βόρειο Λόφο της αρχαίας Ολύνθου έγιναν σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το ΚΑΣ μελέτη και διήρκεσαν έξι μήνες. Οι εργασίες αφορούσαν στην προστασία των λιθοδομών με προστατευτικές στρώσεις, ύψ. 0,15 μέχρι 0,50 μ. από λίθους της ανασκαφής και κονίαμα. Μεταξύ των αρχαίων τμημάτων των λιθοδομών και των νέων στρώσεων παρεμβλήθηκε διαχωριστική στρώση κονιάματος, πάχ. 0,03 μ. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκε η αποκατάσταση των ανοιγμάτων, η διαμόρφωση των δαπέδων και η συντήρηση και αποκατάσταση των αγωγών αποστράγγισης.

Την ίδια χρονική περίοδο έγινε και η μελέτη αποκατάστασης του οικοδομικού τετραγώνου ΑΙV. Στη σύνταξη της μελέτης συμμετείχε και η αρχιτέκτων Χ. Κωτσίδου. Της μελέτης προηγήθηκαν οι εργασίες καθαρισμού και ανασκαφικής έρευνας που έγιναν από την αρχαιολόγο Σ. Πρωτοψάλτη.

ΦΑΝΗ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Στάγειρα

Μελέτη στερέωσης αποκατάστασης και ανάδειξης αρχαιολογικού χώρου

Η αρχαία αυτή πόλη, που είναι σε όλους γνωστή ως η γενέτειρα του Αριστοτέλη, εκτεινόταν πάνω σε μια μικρή, ορεινή χερσόνησο, που από τους ντόπιους ονομάζεται σήμερα Λιστόπι. Τα Στάγειρα καταλαμβάνουν και τους δύο λόφους αυτής της χερσονήσου, τον παραθαλάσσιο, δηλαδή βόρειο, και ένα μεγαλύτερο νότιο, οι οποίοι χωρίζονται μεταξύ τους με χαμηλό αυχένα.

Πριν αρχίσουν οι συστηματικές ανασκαφές στα αρχαία Στάγειρα το 1990, ορατά ήταν μόνο τα ίχνη της μεσαιωνικής κατοίκησης, και κυρίως το βυζαντινό τείχος.

Από την αρχαιότερη πόλη των Σταγείρων ελάχιστα μόνο ερείπια διακρίνονταν μέσα στην πυκνή δασώδη βλάστηση που την κάλυπτε.

Σήμερα, εκτός από την οχύρωση στην οποία επικεντρώθηκε κυρίως η μέχρι τώρα ανασκαφική δραστηριότητα, ήλθαν στην επιφάνεια τα εξής:

α) η ακρόπολη που καταλαμβάνει την κορυφή του νότιου λόφου, β) αρκετά σπίτια κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, γ) ένα αρχαϊκό ιερό και ένα κυκλικό οικοδόμημα της ίδιας περιόδου, δ) τμήματα κτιρίων αρχαϊκών χρόνων, ε) δεξαμενές νερού, στ) δύο δημόσια οικοδομήματα κλασικών χρόνων.

Η οχύρωση που προστατεύει τα αρχαία Στάγειρα έχει συνολικό μήκος 2.000 μ. περίπου.

Το τείχος, εκτός από τη νότια πλευρά του (χερσαία) που οριοθετεί και φράσσει την πόλη από θάλασσα σε θάλασσα, στις άλλες πλευρές βαίνει πάντοτε παράλληλα και κατά μήκος της κρημνώδους ακτής. Η πορεία του αυτή ανιχνεύεται σχεδόν ολόκληρη, ενώ πλήρης αποκάλυψη έχει γίνει μόνο στο νοτιοανατολικό τμήμα του, στο οποίο θα περιοριστούν και οι προτεινόμενες από την Υπηρεσία μας στερεωτικές επεμβάσεις.

Ανάλυση δεδομένων

1. Υφιστάμενη κατάσταση. Σημαντικότερο προς το παρόν θεωρείται το νότιο τείχος των Σταγείρων, μήκ. 350 μ., το οποίο, όπως αναφέραμε, φράσσει την αρχαία πόλη από θάλασσα σε θάλασσα. Έχει πλάτος 2 μ. περίπου και είναι χτισμένο με διαπλεκόμενα συστήματα δόμησης, κυριότερα από τα οποία είναι το λεγόμενο «αιγυπτιάζον» και το λέσβιο.

Η επαλληλία αυτή των συστημάτων δόμησης μαζί με την επιλεγμένη ποικιλία σε σχήμα, χρώμα και ποιότητα της αρχικής λιθοδομής δημιουργούν ένα μοναδικό αισθητικό αποτέλεσμα για το θεατή που από μακριά προσεγγίζει την πόλη.

Χαρακτηριστική είναι η απουσία συνδετικού κονιάματος σε όλο το μήκος των τειχών, καθώς και στους πύργους. Σε ορισμένα σημεία το ύψος του τείχους σώζεται μέχρι τα 4 μ. ενώ η θεμελίωσή του γίνεται με οριζόντια κλιμάκωση, ακολουθώντας τις έντονες κλίσεις του ορεινού εδάφους.

Κατά μήκος των τειχών υψώνονται πύργοι σε κυκλικό ή τετράγωνο σχήμα ενώ σε διάφορα καίρια σημεία του εσωτερικού μετώπου εντοπίζονται συμπαγείς λιθόκτιστες κλίμακες που οδηγούσαν στους πύργους ή στα ψηλότερα τμήματα του τείχους.

Τα ψηλότερα αυτά τμήματα των πύργων και των τειχών έχουν καταστραφεί και κατά συνέπεια οι γνώσεις μας για το μέγεθος, τη λειτουργία και τη μορφή τους, προς το παρόν τουλάχιστον, είναι ελλιπείς.

Όσον αφορά το πρόβλημα της απορροής των υδάτων αντιμετωπίζονταν με κωνικούς οχετούς οι οποίοι ανοίγονταν ανά διαστήματα προς τα έξω σε κατάλληλα σημεία του τείχους.

2. Περιοχή και αξιολόγηση επεμβάσεων. Η περιοχή των όποιων επεμβάσεων περιορίζεται στο νοτιοανατολικό τμήμα του τείχους για τους εξής λόγους:

α) Έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφική έρευνα και η αποτύπωση σε όλο το μήκος του τείχους.

β) Παρουσιάζει σε ορισμένα σημεία προβλήματα κατάρρευσης, που επιδεινώνονται περισσότερο κάτω από τη συνεχή επίδραση εξωτερικών και εσωτερικών παραγόντων.

γ) Παρουσιάζει τεχνικό και αισθητικό ενδιαφέρον με την ποικιλία των κατασκευαστικών μορφών και δομικών συστημάτων, τα οποία εναλλάσσονται με θαυμαστή ιεραρχικότητα και ισορροπία.

δ) Προκαλεί αναπόφευκτα τουριστικό ενδιαφέρον αφού είναι ορατό από το εθνικό δίκτυο που συνδέει την υπόλοιπη Χαλκιδική με το Άγιον Όρος.

ε) Είναι το καλύτερο και σε μεγαλύτερο ύψος σωζόμενο τμήμα του τείχους που προσεγγίζεται εύκολα από το ήδη υφιστάμενο οδικό δίκτυο.

στ) Αποτελεί τον αντίλογο στη συνεχιζόμενη υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος και τη διατάραξη της οικολογικής ισορροπίας που επιχειρείται στο άμεσο περιβάλλον της πάτριας γης του σταγειρίτη φιλοσόφου.

3. Αίτια φθορών και καταστροφής του τείχους. Ως βασική αιτία θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τις μακρόχρονες φυσικές παρεμβάσεις (φυτά, σεισμοί, νερά κτλ.), οι οποίες μαζί με τον ανθρώπινο παράγοντα επέδρασαν στη μερική καταστροφή του μνημείου. Εύκολα αναγνωρίζονται οι ζημιές που προκλήθηκαν από τα δένδρα και

την παρασιτική βλάστηση, κυρίως με τις ρίζες τους που προχωρούν στις χαραμάδες των τειχών και των θεμελίων.

Ένας δεύτερος σημαντικός λόγος θα μπορούσε να είναι τα επιμέρους τεχνικά λάθη που ενυπάρχουν εν δυνάμει στην κατασκευή. Η θεμελίωση που επιχειρείται σε κεκλιμένο έδαφος δημιουργεί προβλήματα από την κατανομή των φορτίων με αποτέλεσμα να προκαλείται μια στατική αδυναμία, η οποία, υποβοηθούμενη και από άλλους παράγοντες, προκάλεσε την κατάρρευση του υψηλότερου τμήματος της οχύρωσης.

Σήμερα το υπό εξέταση τμήμα (τείχος-πύργοι) παρουσιάζεται σε γενικές γραμμές ικανοποιητικά γερό, αφού τα αίτια που προκάλεσαν τις μεγαλύτερες φθορές (φυτά, όμβρια, άνθρωπος κτλ.) τέθηκαν υπό έλεγχο, ενώ τα στατικά προβλήματα ελαχιστοποιήθηκαν από μόνα τους, αφού με την κατάρρευση των υψηλότερων τμημάτων του οι πλάγιες δυνάμεις που προκαλούσαν τη στατική αδυναμία, έγιναν σχεδόν κατακόρυφες και αυτοεξουδετερώθηκαν.

Κατά συνέπεια οι περιοχές, το μέγεθος και το είδος των επεμβάσεων περιορίζονται και συγκεκριμενοποιούνται.

Επεμβάσεις

1. Στόχοι - Αρχές. Βασική αρχή των επεμβάσεων (τείχη-πύργοι) είναι να περιοριστούμε στις απαραίτητες στερεωτικές εργασίες και στις σημειακές αποκαταστάσεις, για την πρόληψη κυρίως ανεπανόρθωτων φθορών και καταρρεύσεων, των σημείων εκείνων που παρουσιάζουν επικίνδυνες αποκλίσεις από την κατακόρυφο. Μικρές αναστηλωτικές επεμβάσεις, αναγκαίες για την ασφάλεια, τη λειτουργικότητα και την αποκατάσταση της εικόνας του οχυρωματικού αυτού έργου, θα γίνουν μόνον εκεί που κρίνεται άκρως απαραίτητο.

Η αισθητική του ερειπίου θα διατηρείται στην απόληξη κάθε επιχειρούμενης προσθήκης, ενώ ένα περιγραφικό αυλάκι (αρμός σε εσοχή) θα οριοθετεί πάντα το αναστηλωμένο μέρος από το αυθεντικό.

Τα υλικά και τα συστήματα δόμησης, που θα χρησιμοποιούνται σε κάθε επέμβαση, θα είναι τα ίδια με αυτά που υπάρχουν στις αντίστοιχες περιοχές των επεμβάσεων.

2. Τείχη. Μικρές προσθήκες απαραίτητες για την ασφάλεια και την αποκατάσταση της εικόνας των τειχών θα γίνουν μόνο στα δύο άκρα του άξονα επεμβάσεων.

Στο μεν νοτιοδυτικό άκρο η συμπλήρωση θα γίνει κατά το ίδιο σύστημα δόμησης και σε ύψος που ορίζεται από το καλά σωζόμενο αυθεντικό τμήμα του τείχους.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα, που έχει υποστεί μεγαλύτερες φθορές, η συμπλήρωση θα επεκταθεί μέχρι το ύψος των σωζόμενων επιχώσεων πληρώσεως του τείχους, όχι μόνο για την αποκατάσταση της εικόνας του, αλλά κυρίως για την αντιμετώπιση προβλημάτων κατάρρευσης λόγω και της απότομης κλίσης του εδάφους.

3. Πύργοι. Οι επεμβάσεις στους πύργους (κυκλικός, τετράγωνος) ακολουθούν τις ίδιες βασικές αρχές των ελάχιστων επεμβάσεων και απαραίτητων προσθηκών, μέσα στο πνεύμα βεβαίως των νέων αναγκών και χρήσεων, αφού η μοναδική τους θέση καλεί και προκαλεί να γίνουν προσιτοί στο κοινό. Κατά συνέπεια, η όποια προσθήκη δεν έχει στόχο την κατασκευή ενός πανομοιότυπου του πρωτότυπου κατασκευάσματος, που ούτως ή άλλως αγνοούμε, αλλά την αποκατάσταση της λειτουργικής και αισθητικής εικόνας του οχυρωματικού αυτού έργου, χωρίς να διαταράξει την αρχιτεκτονική αρμονία του συνόλου.

Για τη σύνταξη της μελέτης συνεργάστηκαν οι αρχιτέκτονες Βασιλική Κυριακού και Βενετία Μάλαμα καθώς και η τοπογράφος Ελένη Παπαδημητρίου και η σχεδιάστρια Μαρία Βουλαλά. Υπεύθυνος ανασκαφής είναι ο αρχαιολόγος Κωνσταντίνος Σισμανίδης.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Λείβηθρα

Το έργο «ΛΕΙΒΗΘΡΑ, Ανάπλαση-Ανάδειξη Αρχαιολογικού Χώρου» χρηματοδοτείται από τα ΠΕΠ κεντρικής Μακεδονίας και προβλέπει σειρά παρεμβάσεων με στόχο την προστασία του αρχαιολογικού χώρου από τους χειμάρρους και τη διαμόρφωση-οργάνωση σε αρχαιολογικό-φυσιογνωστικό πάρκο.

Τα Λείβηθρα, εκτείνονται στις πρώτες ανατολικές λοφοσειρές της πολύπτυχης περιοχής όπου συγκλίνουν ο Άνω και ο Κάτω Όλυμπος. Δημόσιος χώρος στο σημαντικότερο τμήμα του έχει συνολική έκταση μαζί με νεκροταφεία 1.500 στρέμματα περίπου και αποτελεί συνέχεια του κηρυγμένου ιστορικού και αρχαιολογικού χώρου του ορεινού όγκου του Ολύμπου.

Το κεντρικό ύψωμα του αρχαιολογικού χώρου καταλήγει νοτιοανατολικά σε ένα μεμονωμένο ύψωμα έκτασης 15 στρεμμάτων περίπου, που περιβάλλεται από οχυρωματικό περίβολο και το αποκαλούμε ακρόπολη. Ως ιδιότυπο νησί μέσα στις ορεινές κοίτες η ακρόπολη πλαισιώνεται

από τους χειμάρρους Γρίβα και Καβουρόλακκα, ενώ ακριβώς μπροστά της σχηματίζεται η ευρεία κοίτη της Ζηλιάνας. Η γενική εικόνα, τόσο πριν όσο και μετά την ανασκαφή, δείχνει ότι εγκαταλείφθηκε στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια μετά την κάθοδο των Ρωμαίων και δεν ξανακατοικήθηκε.

Στη νότια πλευρά της ακρόπολης, στα κατακόρυφα πρανή πάνω από τον Καβουρόλακκα, κρέμονται κυριολεκτικά από το φρύδι του υψώματος τα ερείπια του νότιου τείχους, όσα τουλάχιστον δεν βρίσκονται ήδη κατακρημνισμένα στην κοίτη του χειμάρρου. Σε ορισμένα σημεία διατηρούνται μόνο τα θεμέλια, αρκετά μάλιστα είναι υποσκαμμένα από τις διαβρώσεις που συνεχίζονται. Στα καταρρέοντα πρανή της νότιας πλευράς της ακρόπολης έγινε μια προσπάθεια αναχαίτισης του προβλήματος με οικολογικές μεθόδους. Όπου τουλάχιστον ήταν δυνατό να πλησιάσουμε, τα αναλήμματα που κατασκευάσαμε (κλαδοπλέγματα) έλυσαν το δυσεπίλυτο πρόβλημα των μπάζων μας.

Το τελικό στρώμα καταστροφης του δυτικού περιβόλου ανήκει στα τέλη 2ου - αρχές 1ου αι. π.Χ. και έκτοτε έμεινε αδιατάρακτο. Χαμηλότερα εντοπίστηκε στρώμα κλασικών χρόνων, ίσως και με αντίστοιχες οικοδομικές φάσεις στο εσωτερικό της ακρόπολης.

Ο δυτικός περίβολος έχει και αυτός στατικά προβλήματα, με αποκλίσεις από την κατακόρυφο προς τη μία ή την άλλη πλευρά. Τέτοιες μετακινήσεις έγιναν αντιληπτές σε όλα σχεδόν τα σκάμματα και μοιάζουν με αποτέλεσμα σεισμού που έγινε στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Ωστόσο, η δεδομένη κατάρρευση ολόκληρου σχεδόν του βόρειου τμήματος της ακρόπολης στην κοίτη του Γρίβα, ίσως δηλώνει ένα έντονο μετασεισμικό φαινόμενο στον Όλυμπο (μετακινήσεις υδάτων).

Δύο από τις αρχαιοκαπηλικές τομές στη βόρεια πλευρά της ακρόπολης είχαν παλαιότερα αποκαλύψει τις γωνίες δύο κτισμάτων, των οποίων μεγάλο τμήμα έχει καταρρεύσει μαζί με τον περίβολο των τειχών στην κοίτη του Γρίβα. Ένα από αυτά τα κτίσματα είχε μάλλον χρήση αποθηκευτική και διάρκεια ζωής ολόκληρη την ελληνιστική εποχή, στο τέλος της οποίας καταστράφηκε. Ο καθαρισμός του σκάμματος έδωσε μεγάλο αριθμό μικρών ευρημάτων, μεταξύ των οποίων και πολλά χάλκινα νομίσματα που χρονολογούνται από τα υστεροαρχαϊκά μέχρι και τα υστεροελληνιστικά χρόνια. Ευχάριστη έκπληξη ήταν ένας θησαυρός από 16 ασημένια ελληνιστικά τετράδραχμα που βρέθηκε κατά τη διάρκεια της αποψίλωσης στο επιφανειακό στρώμα, σε βάθος 0,05-0,10 μ. από την επιφάνεια.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΠΟΥΛΑΚΗ-ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Ο Αθανάσιος Πέτσας, κάτοικος Ευρωπού, βρήκε και παρέδωσε στο Μουσείο Θεσσαλονίκης τμήμα κιονίσκου (ΜΚ 3818).

Ο Στέργιος Καρυοφύλλης, κάτοικος Άσπρου, βρήκε στη θέση Παλαιοχώρα Αξιοχωρίου και παρέδωσε στο Αστυνομικό Τμήμα Πολυκάστρου, ενεπίγραφο βωμό ρωμαϊκών χρόνων (ΜΚ 4811). Τέλος, η Δήμητρα Πεχλιβανίδου βρήκε και παρέδωσε τρία χάλκινα νομίσματα από την περιοχή Γυναικοκάστρου (ΜΚ 4828).

ΘΩΜΑΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το έργο της Εφορείας κατά το 1995 αφορά στην προστασία των αρχαιοτήτων στους τρεις νομούς της αρμοδιότητάς της (Κιλκίς, Θεσσαλονίκης και Πιερίας), στη διενέργεια ανασκαφών στην πόλη της Θεσσαλονίκης και στην περιφέρεια, στη συντήρηση και αναστήλωση των μνημείων, στη διαμόρφωση και οργάνωση αρχαιολογικών χώρων, στην καταγραφή, συντήρηση και επεξεργασία του ανασκαφικού υλικού, στην οργάνωση των εργαστηρίων συντήρησης και των αρχαιολογικών αποθηκών του νέου Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού.

Στον τομέα των σωστικών ανασκαφών στην πόλη της Θεσσαλονίκης ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε ο εκ νέου εντοπισμός της χαμένης ανασκαφής μεγάλου χριστιανικού κτιρίου, νότια από το φρούριο του Επταπυργίου, που είχε ανασκαφεί από τον Έφορο Στ. Πελεκανίδη και ήταν γνωστό ως βασιλική του Επταπυργίου. Ενδιαφέροντα στοιχεία παρουσίασε επίσης η ανασκαφή δυτικά από το ναό των Αγίων Αποστόλων, καθολικό βυζαντινής μονής της Θεσσαλονίκης, η συνέχιση της ανασκαφής στην πλατεία Δικαστηρίων, όπου κάτω από τη μεσοβυζαντινή οικιστική φάση αποκαλύφθηκε εργαστήριο υαλουργίας του 9ου αι., η ανασκαφή δύο ναών στο δυτικό κοιμητήριο της Θεσσαλονίκης, καθώς και η παρακολούθηση της πορείας μεγάλου υδραγωγού που έφερνε το νερό από την ανατολική πλευρά της Θεσσαλονίκης (Θέρμη-Τούμπα). Στην Πιερία πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία απέδωσε η συνέχιση της ανασκαφής του παλαιοχριστιανικού οικισμού στις Λουλουδιές.

Στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, παράλληλα με την οργάνωση των εργαστηρίων συντήρησης και της αρχαιολογικής αποθήκης όπου ταξινομείται το αρχαιολογικό υλικό της Εφορείας, οργανώθηκε η έκθεση χαρακτικών της συλλογής Ντόρης Παπαστράτου που δωρήθηκε από την οικογένειά της στο Μουσείο και εκδόθηκε σχετικός κατάλογος. Με την ευκαιρία των εγκαινίων της έκθεσης οργανώθηκε στο αμφιθέατρο «Μελίνα Μερκούρη» επιστημονική ημερίδα με θέμα τα θρησκευτικά χαρακτικά, η οποία αφιερώθηκε στη μνήμη της Ντ. Παπαστράτου.

Το Μουσείο διοργάνωσε ή φιλοξένησε κατά τη διάρκεια του 1995 διάφορες επιστημονικές συναντήσεις αλλά και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις που στοχεύουν να καταστήσουν το Μουσείο εκτός από κέντρο έρευνας του Βυζαντινού Πολιτισμού, και ένα ευρύτερο πολιτιστικό κέντρο. Ιδιαίτερα αναφέρουμε την πραγματοποίηση σειράς μαθημάτων συντήρησης αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, που οργανώθηκαν από το Υπουργείο Πολιτισμού-Διεύθυνση Συντήρησης και το University College of London-International Academic Project, το οποίο παρακολούθησαν συντηρητές διαφόρων ειδικοτήτων από όλη την Ελλάδα, και τη διεθνή συνάντηση εργασίας με θέμα «Materials for consolidation and restoration of monuments and historical buildings», η οποία ήταν εντεταγμένη σε ερευνητικό πρόγραμμα (GR-Restoration Programme 1993-1997) του ΝΑΤΟ, στο οποίο συμμετείχε ο Τομέας Επιστήμης και Τεχνολογίας των Κατασκευών του Τμήματος Πολιτικών Μηχανικών της Πολυτεχνικής Σχολής του Α.Π.Θ. και η 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Και οι δύο εκδηλώσεις πραγματοποιήθηκαν στο αμφιθέατρο του Μουσείου «Μελίνα Μερκούρη».

Το 1995 εκδόθηκε το δεύτερο τεύχος του περιοδικού του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού (2/1995) που περιλαμβάνει μικρά μελετήματα που αφορούν σε αρχαιότητες του Μουσείου και πληροφοριακό υλικό για τις εν γένει δραστηριότητές του.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κατά τη διάρκεια του έτους 1995 μεγάλο μέρος της δραστηριότητας της Εφορείας όπως και κατά το 1994, αναλώθηκε στην προετοιμασία, συσκευασία και μεταφορά του υλικού ανασκαφών από τις αποθήκες της Εφορείας στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Το αρχαιολογικό υλικό περιελάμβανε ευρήματα κεραμικής, υάλινα αγγεία μεταλλοτεχνία και νομίσματα.

Η μεταφορά έγινε κατά ανασκαφή και, όπου κρίθηκε αναγκαίο, ανανεώθηκαν οι κάρτες με τις ενδείξεις, αριθμήθηκαν τα κιβώτια και αναγράφηκε σε αυτά το περιεχόμενό τους. Συνεχίστηκε επίσης η μεταφορά των γλυπτών που βρίσκονταν συγκεντρωμένα στον αυλόγυρο της Ροτόντας.

Κατά το 1995 ολοκληρώθηκε η εγκατάσταση των συνεργείων συντήρησης στα αντίστοιχα κατά είδος αρχαιοτήτων εργαστήρια, τα οποία εφοδιάζονται σταδιακά με τον κατάλληλο εξοπλισμό. Δόθηκε έτσι η δυνατότητα της συστηματοποίησης της επεξεργασίας και της καταγραφής του αρχαιολογικού υλικού. Συστηματοποιήθηκε ακόμη η αποθήκευση των διαφόρων αρχαιολογικών ευρημάτων στις αποθήκες του Μουσείου, που διαμορφώθηκαν κατάλληλα.

Το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού στον τομέα αποθήκευση και αρχαιολογικές αποθήκες επιχειρεί μια νέα προσέγγιση. Ο τρόπος οργάνωσης των χώρων αυτών, που αποτελούν την καρδιά ενός Μουσείου, αφού λάβει υπόψη τους απαραίτητους για το αρχαιολογικό αντικείμενο παράγοντες και κυρίως την ασφάλεια, τις κατάλληλες κλιματολογικές-περιβαλλοντικές συνθήκες και την εύκολη πρόσβαση στο αρχαιολογικό αντικείμενο, απαιτεί ελευθερία και φαντασία.

Η διερεύνηση των δυνατοτήτων, που η πρόοδος στη βιομηχανική αποθήκευση προσφέρει, είχε σαν αποτέλεσμα την υιοθέτηση συστημάτων της που προσαρμόστηκαν κατάλληλα στο χαρακτήρα και τις ιδιαιτερότητες του αρχαιολογικού αντικειμένου. Στην αποθήκευση των μαρμάρινων μελών υιοθετήθηκε το σύστημα με τις «παλέτες», που εύκολα μεταφέρονται με το ανυψωτικό μηχάνημα. Για το κεραμικό υλικό, που πάντα αποτελεί πρόβλημα στις αρχαιολογικές αποθήκες, υιοθετήθηκε το σύστημα των κυλιόμενων ραφιών (rolling stags), που από χρόνια χρησιμοποιείται σε βιβλιοθήκες και αρχεία.

Η οργάνωση των εργαστηρίων συντήρησης και η συστηματική αποθήκευση των αρχαιολογικών αντικειμένων βοήθησε στην προετοιμασία των αρχαιολογικών ευρημάτων που θα συμπεριληφθούν στη μόνιμη έκθεση του Μουσείου. Συγκεκριμένα άρχισε η συντήρηση γλυπτών (κιονοκράνων, επικράνων και άλλων αρχιτεκτονικών μελών) κεραμικών και υάλινων αντικειμένων που ανήκουν στην παλαιοχριστιανική περίοδο.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ

Έκθεση θρησκευτικών χαρακτικών της συλλογής Ντ. Παπαστράτου

Στις 11 Νοεμβρίου 1995, στην πτέρυγα περιοδικών εκθέσεων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, εγκαινιάστηκε η έκθεση των θρησκευτικών χαρακτικών της Συλλογής Ντ. Παπαστράτου, η οποία δωρήθηκε στο Μουσείο το 1994[1]. Εκτέθηκε μέρος της Συλλογής, 93 συνολικά έργα, τα οποία παρουσιάστηκαν κατά θεματικές ενότητες (Πίν. 163 β). Επιπλέον χρησιμοποιήθηκαν επτά φορητές εικόνες του 19ου αι., οι οποίες αντιγράφουν εν μέρει ή στο σύνολό τους παλαιότερα χαρακτικά, προκειμένου να γίνει κατανοητή στο κοινό η χρήση προτύπου που είχαν τα, αγιορειτικής κυρίως προέλευσης, χαρακτικά στους ζωγράφους εικόνων της Θεσσαλονίκης του 19ου αι.[2]. Με την ευκαιρία της έκθεσης κυκλοφόρησε σχετικός κατάλογος[3]. Την έκθεση των θρησκευτικών χαρακτικών της Συλλογής Ντ. Παπαστράτου υπομνημάτισε επιστημονική ημερίδα με θέμα τα μεταβυζαντινά χαρακτικά, την οποία οργάνωσε το Μουσείο. Έλαβαν μέρος με ανακοινώσεις ο καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστήμίου του Βελιγραδίου Sr. Petkovic, ο καθηγητής του Ινστιτούτου Βαλκανικών Σπουδών της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών D. Davidov, ο ομότιμος καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Μ. Γαρίδης, ο Διευθυντής του Πολιτιστικού Ιδρύματος της ΕΤΒΑ Στ. Παπαδόπουλος, ο ιστορικός Φ. Ηλιού, ο ιερομόναχος Ιουστίνος Σιμωνοπετρίτης και η αρχαιολόγος του Μουσείου Α. Τούρτα που είχε και την επιστημονική ευθύνη της διοργάνωσης της έκθεσης και της ημερίδας[4]. Τα Πρακτικά της ημερίδας πρόκειται να δημοσιευθούν.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥΡΤΑ

ΜΕΛΕΤΕΣ-ΣΤΕΡΕΩΣΗ-ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Φρούριο Επταπυργίου

Το φρούριο του Επταπυργίου είναι ένα από τα ελάχιστα φρουριακά σύνολα των βυζαντινών χρόνων που διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Η χρήση του τον τελευταίο αιώνα ως φυλακής το συνδέει άμεσα με τη σύγχρονη ελληνική ιστορία.

Στα μέσα του 1990 η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων άρχισε τη μελέτη στερέωσης-αποκατάστασης του φρουρίου, καθώς και μικρής κλίμακας σωστικές, στερεωτικές επεμβάσεις.

Το 1995 ολοκληρώθηκε η μελέτη αποκατάστασης, η οποία περιλάμβανε τέσσερα κεφάλαια: 1. Τη μελέτη στε-

1. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 469.

2. Α. Τούρτα, Η ζωγραφική των εικόνων το 19ο αι. και τα χαλκογραφικά της πρότυπα: η περίπτωση των εικόνων της Θεσσαλονίκης, στα Πρακτικά της Επιστημονικής Ημερίδας «Μεταβυζαντινά χαρακτικά» (υπό έκδοση).

3. Α. Τούρτα, Θρησκευτικά χαρακτικά, Από τη συλλογή της Ντ. Παπαστράτου, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 11 Νοεμβρίου 1995-3 Μαρτίου 1996, Αθήνα 1995.

4. Ό.π., σ. 5 κ.ε.

ρέωσης του βυζαντινού φρουρίου. 2. Τη μελέτη διατήρησης των νεότερων κτισμάτων των φυλακών. 3. Τις προτάσεις για «χρήσεις» του Επταπυργίου. 4. Προτάσεις απαλλοτριώσεων στον περιβάλλοντα χώρο του Επταπυργίου.

Η μελέτη περιλάμβανε συνολικά την τεκμηρίωση και τις προτάσεις στερέωσης των 10 πύργων και των μεσοπυργίων διαστημάτων που συνδέουν τους πύργους μεταξύ τους (Σχέδ. 1-3):

α) τη γενική μελέτη που περιελάμβανε συνοπτικά περιγραφή του μνημείου, φάσεις και παθολογία, τις γενικές αρχές και μεθοδολογία των επεμβάσεων αποκατάστασης-στερέωσης του φρουρίου, σχεδιαστικό ανάπτυγμα, εσωτερικά-εξωτερικά, και στερωτικές προτάσεις για το σύνολό του, β) μελέτη για την ανάδειξη και επισκεψιμότητα του μνημείου, γ) τεύχος έκθεσης ανασκαφικών εργασιών και δ) τεύχος έρευνας κονιαμάτων (με εκτεταμένη δειγματοληψία από τους πύργους και τα μεσοπύργια διαστήματα) σε συνεργασία με το εργαστήριο αντοχής υλικών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Επίσης πραγματοποιήθηκαν:

1. Φωτογραμμετρικές εργασίες στο νότιο περίβολο του φρουρίου εσωτερικά-εξωτερικά. 2. Μελέτη για την οργάνωση υποδοχής και πορείας των επισκεπτών του φρουρίου, στον περίδρομο και τις εσωτερικές αυλές.

Οι προτάσεις της μελέτης στερέωσης δεν αφορούν σε ευρύτερες αναστηλωτικές εργασίες αποκατάστασης των αρχικών μορφών, αλλά μόνο σε εργασίες συντήρησης μικρής έκτασης ανακτίσεις για λόγους στερέωσης όπως επίσης αρμολογήματα, ενέματα, ενισχύσεις, αντικαταστάσεις φθαρμένου υλικού, έχοντας πάντα ως στόχο τη διατήρηση της μεγαλύτερης δυνατής αυθεντικότητας του μνημείου.

Στα πλαίσια των στερεωτικών επεμβάσεων στο βυζαντινό φρούριο πραγματοποιήθηκαν:

1. Καθαρισμοί αρμών και προετοιμασία επιφανειών για ενέματα-αρμολογήματα στους πύργους Π1, Π2, Π5. 2. Σωστικές-στερεωτικές επεμβάσεις στα μεσοπύργια διαστήματα με τοπικές μικροανακτίσεις και αρμολογήματα.
3. Ερευνητικές εργασίες στους πύργους Π1, Π2, Π5 και στον περίδρομο μεταξύ των Π2, Π3. 4. Αποκάλυψη τείχους προτειχίσματος και ενίσχυση της θεμελίωσής του με ανακτίσεις και αρμολογήματα. 5. Χωματουργικές εργασίες στο βορειοδυτικό τμήμα της ακρόπολης του Επταπυργίου.

Εκτός από τις στερεωτικές επεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν και εργασίες απαραίτητες για την προστασία και λειτουργία του μνημείου:

1. Καθαρισμοί στον περίδρομο, στα δάπεδα των πύργων, τις εσωτερικές αυλές, περιμετρικά του φρουρίου, και απομάκρυνση μπάζων. 2. Τοποθέτηση ικριωμάτων-δαπέδων εργασίας στους πύργους και τα μεσοπύργια. 3. Υποστηλώσεις και τοποθέτηση προστατευτικών στεγάστρων. 4. Γενικές εργασίες - συντήρηση χώρων νεότερων κτισμάτων.

Φ. ΩΡΑΙΟΠΟΥΛΟΣ - Β. ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ
Φ. ΡΕΒΥΘΙΑΔΟΥ - Ε. ΣΑΡΑΦΙΑΝΟΥ

Ναός Παναγίας Αχειροποιήτου

Στο εργοτάξιο του Ναού Παναγίας Αχειροποιήτου κατά το έτος 1995 έγιναν οι ακόλουθες εργασίες:

Εξωτερικές εργασίες. Σε ολόκληρη την εξωτερική πλευρά της τοιχοποιίας της κόγχης του ιερού έγιναν οι απαιτούμενες προκαταρκτικές εργασίες για να ακολουθήσουν τα ενέματα. Δηλαδή απομακρύνθηκαν τα σαθρά κονιάματα, έγιναν καθαρισμοί και ανακτίσεις σε θέσεις ρηγματώσεων, τοποθετήθηκαν νέα κονιάματα και λάστιχα για τα ενέματα. Απομακρύνθηκε επίσης η νεότερης επέμβασης ανάκτιση της ποδιάς του βόρειου παραθύρου από το τρίλοβο άνοιγμα της κόγχης του Ιερού, όπου, ακολουθώντας τα ίχνη από τον κιλίβαντα, αποκαλύφθηκε η βάση του κίονα του πεντάλοβου αρχικού ανοίγματος.

Έντονες διαρροές των νερών της βροχής από το δώμα στο νάρθηκα του ναού, οδήγησαν σε εργασίες μόνωσης και στεγανοποίησης ολόκληρης της εξωτερικής επιφάνειας της οροφής του.

Ο σεισμός της 13-5-1995 στα Γρεβενά ενεργοποίησε παλαιότερες ρηγματώσεις σε ευπαθή σημεία του μνημείου. Όμως στην ανωδομή της δυτικής τοιχοποιίας του κεντρικού κλίτους εμφανίστηκαν νέες ρηγματώσεις και ταυτόχρονα αυξήθηκε η παραμόρφωση στα μεταλλικά διαφράγματα. Τα νέα δεδομένα μαζί με το γεγονός ότι τα ψηλότερα τμήματά της είναι κατασκευή του αιώνα μας και δεν δένουν με τις πλευρικές τοξοστοιχίες, μας οδήγησαν στο να στήσουμε δάπεδα αντιστήριξης τόσο εσωτερικά όσο και από την εξωτερική πλευρά.

Εσωτερικές εργασίες. Στη συμβολή της δυτικής τοιχοποιίας του κεντρικού κλίτους με τη δυτική απόληξη της νότιας τοξοστοιχίας στην ανωδομή ανακτίστηκε η περιοχή στην οποία αποκαλύφθηκε και από την οποία απομακρύνθηκε το ψηφιδωτό.

Παράλληλα με τις προαναφερθείσες εργασίες συντάχθηκε η μελέτη αποκατάστασης του μνημείου.

ΑΝΝΑ ΖΟΜΠΟΥ-ΑΣΗΜΗ

Ναός Παναγίας Χαλκέων

Τον Απρίλιο του 1995 ολοκληρώθηκε η στατική μελέτη στερέωσης του νάρθηκα του ναού από τους μελετητές Κ.

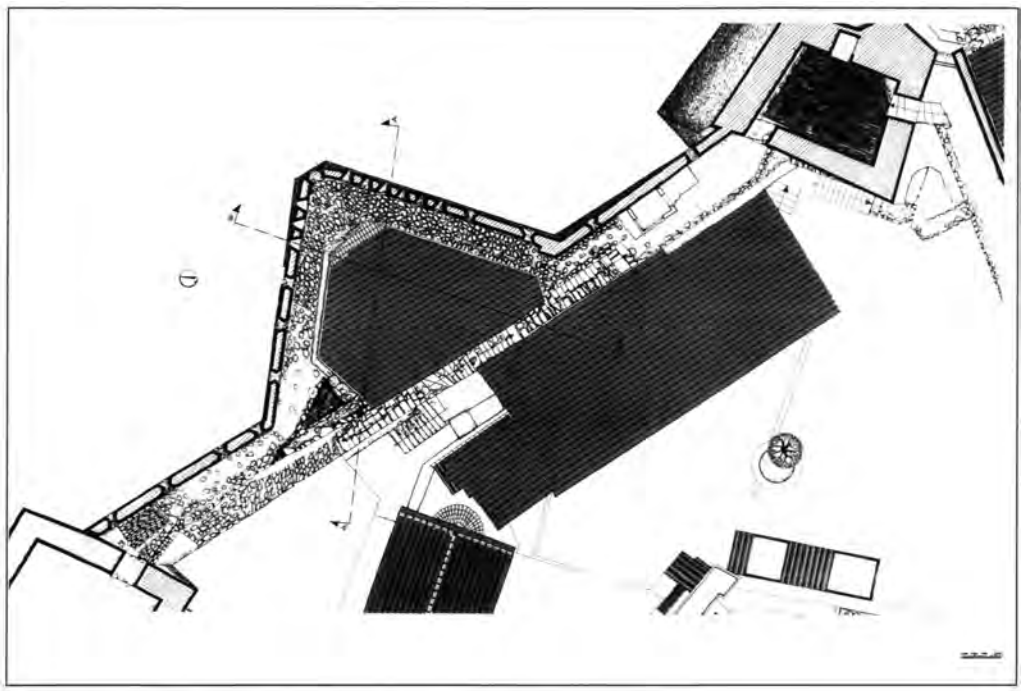

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. Φρούριο Επταπυργίου. Μελέτη στερέωσης και αποκατάστασης του πύργου Π2.

Στυλιανίδη, Δρ. πολιτικό μηχανικό, και Γεωργία Ζαχαροπούλου, πολιτικό μηχανικό. Η μελέτη αποτελείται από: α) τεύχος τεκμηρίωσης, β) δύο τεύχη στατικών υπολογισμών με χρήση ηλεκτρονικού υπολογιστή και γ) σχέδια των δύο προτεινόμενων λύσεων επέμβασης.

Σύμφωνα με το τεύχος τεκμηρίωσης, η μελέτη περιλαμβάνει: 1. Μετρήσεις διαφορικών καθιζήσεων. 2. Γεωφυσική διασκόπιση του εδάφους. 3. Κανονισμούς, φορτίσεις, αντοχές. 4. Μέθοδο ανάλυσης, στατικό προσομοίωμα. 5. Σχολιασμούς αποτελεσμάτων πρώτης, δεύτερης, τρίτης και τέταρτης επίλυσης. 6. Συμπεράσματα από τις επιλύσεις. 7. Εναλλακτικές προτάσεις στερέωσης. 8. Τεχνικές προδιαγραφές υλικών. 9. Διαστασιολόγηση χαλύβδινων στοιχείων για τις δύο τελικά προτεινόμενες λύσεις (α. οριζόντιοι β. κεκλιμένοι ελκυστήρες).

Η μελέτη υποβλήθηκε για έγκριση στη Διεύθυνση Αναστήλωσης του Υπουργείου Πολιτισμού.

Χ. ΣΙΑΞΑΜΠΑΝΗ - ΣΤΕΦΑΝΟΥ

Ναός Αγίου Παντελεήμονα

Στη διάρκεια του 1995 συνεχίστηκαν οι εξής εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης στο ναό Αγίου Παντελεήμονα:

1. Ολοκληρώθηκαν τα αρμολογήματα και οι ανακτίσεις εξωτερικά και εσωτερικά, στο τμήμα πάνω από τη στάθμη της περιμετρικής κορνίζας.

2. Έγινε η επικεράμωση στις κεραίες του σταυρού και στο νάρθηκα.

3. Μετά από την ολοκλήρωση των παραπάνω εργασιών έγιναν τα ενέμματα σε όλη αυτή την ανώτερη ζώνη του ναού.

4. Στο τύμπανο του κεντρικού τρούλου, μετά από έρευνες, εντοπίστηκαν τα κατώφλια των παραθύρων και με βάση τα στοιχεία αυτά διαμορφώθηκε και επικεραμώθηκε η βάση του τρούλλου.

5. Στα πλευρικά παρεκκλήσια αποκαταστάθηκε η αρχική μορφή της κυματοειδούς απόληξης της τοιχοποιίας.

6. Τροποποιήθηκε η μελέτη στερέωσης των παρεκκλησιών. Οι μανδύες οπλισμένου σκυροδέματος αντικαταστάθηκαν με δοκάρια οπλισμένου σκυροδέματος, έτσι ώστε να έχουμε μια ηπιότερης μορφής επέμβαση και να παραμείνουν ορατές, με όλες τις φάσεις και με τις μεταγενέστερες επισκευές που έγιναν σε αυτές, οι καμάρες των παρεκκλησίων.

7. Για να επιτευχθεί η κυματοειδής αυτή μορφή απόληξης της τοιχοποιίας στα παρεκκλήσια, η κατασκευή της στέγης έγινε με παραλλαγές γεμίσματος και ξυλοκατασκευής.

8. Έγιναν οι διατρήσεις στο ανώτερο μέρος του μνη-

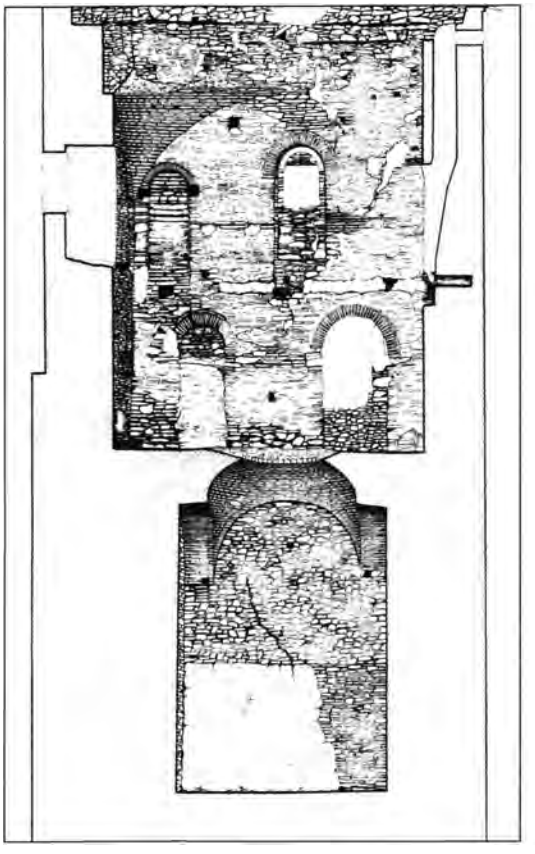

Σχέδ. 2. Θεσσαλονίκη. Φρούριο Επταπυργίου. Νότια όψη του πύργου Π2. Υπάρχουσα κατάσταση.

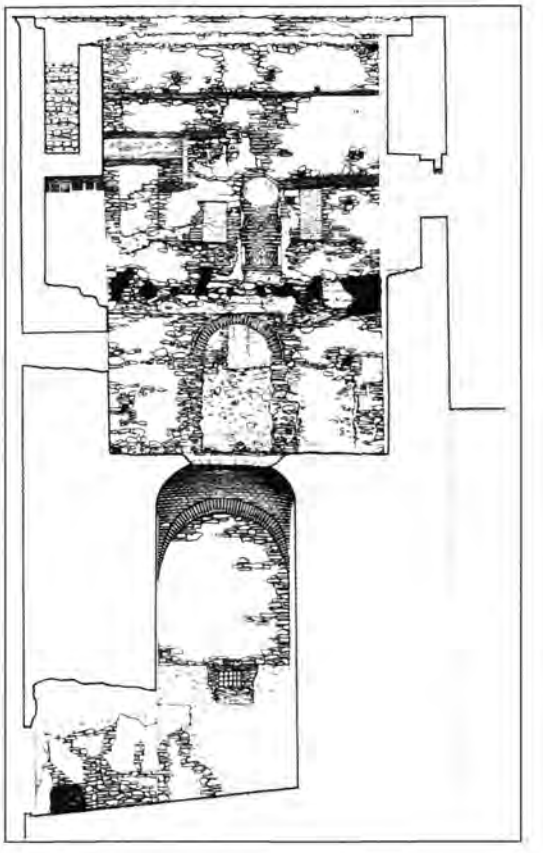

Σχέδ. 3. Θεσσαλονίκη. Φρούριο Επταπυργίου. Βορειοανατολική όψη του Πύργου Π2. Υπάρχουσα κατάσταση.

μείου και τοποθετήθηκαν οι ανοξείδωτοι ελκυστήρες στη γένεση των καμαρών της κεραίας του σταυρού, στη στάθμη των κιονοκράνων.

9. Διανοίχθηκαν οι θύρες που είχαν μετατραπεί μεταγενέστερα σε παράθυρα, στη βόρεια και νότια πλευρά της τοιχοποιίας του κυρίως ναού και του νάρθηκα και με βάση τα στοιχεία που βρέθηκαν κατά χώραν και από αρχαιολογικές έρευνες, έγινε η αποκατάσταση και τα συμπληρώματα των μαρμάρινων περιθυρωμάτων.

10. Ενισχύθηκε η θεμελίωση των κεντρικών κιόνων με μαξιλάρια οπλισμένου σκυροδέματος τα οποία συνδέθηκαν περιμετρικά με συνδετήριες μεταλλικές δοκούς.

11. Ολοκληρώθηκε η μελέτη της κατασκευής των διαφραγμάτων των τρίλοβων παραθύρων στα τύμπανα των κεραιών του σταυρού, στον κεντρικό τρούλο και στον τρούλο του νάρθηκα με βάση τα στοιχεία που βρέθηκαν στη διάρκεια των εργασιών.

ΠΥΡΡΟΣ ΘΩΜΟΣ

Ναός Αγίας Αικατερίνης

Στα τέλη του 1995 ολοκληρώθηκε η επέμβαση στους τρούλους και τις στέγες του ναού της Αγίας Αικατερίνης, που διήρκεσε έξι χρόνια με διακοπές 4-6 μηνών κάθε χρόνο. Αντικείμενο των τελευταίων αυτών εργασιών ήταν ο νοτιοανατολικός τρουλίσκος με τη βάση του και την ενδιάμεση προς το Ιερό στέγη και δύο μικρές τομές για στοιχεία του προγράμματος αντιμετώπισης της υγρασίας στο ναό[5].

Αποτέλεσμα των εργασιών αυτής της περιόδου ήταν να

5. Αναλυτικότερα για τις εργασίες μέχρι το 1993 βλ. Ε. Χατζητρύφωνος, Εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης στην Αγία Αικατερίνη Θεσσαλονίκης 1988-1993, Ε. Χατζητρύφωνος - Κ. Στυλιανίδης (επιμ.), Μνημείο και Περιβάλλον, Το έργο της αποκατάστασης των ιστορικών κτισμάτων στη Βόρεια Ελλάδα, Α΄ Επιστημονική Συνάντηση, 3/1/1995, σ. 79-87 και ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 476-477.

επιβεβαιωθούν ορισμένες υποθέσεις που δημιουργήθηκαν βαθμιαία με την επέμβαση στο μνημείο:

1. Μεγάλα τμήματα της θολοδομίας του ναού μαρτυρούν φάση μεγάλης κλίμακας επεμβάσεων. Η επέμβαση αυτή ανιχνεύεται σε τρούλους και στέγες και εντοπίζεται κυρίως στη δυτική, βόρεια και νότια πλευρά του ναού (περίστωο) και δεν σχετίζεται με την αναστήλωση του Σ. Πελεκανίδη (1946-1952). Επίσης σημαντική οικοδομική φάση ανιχνεύεται στο κάτω μέρος των κεραίων του πυρήνα, πάνω από τις στέγες και κάτω από τα παράθυρα, όπου ο τρόπος δόμησης, τα υλικά και τα κονιάματα διαφέρουν σαφώς από την υπόλοιπη δόμηση[6].

2. Ο τρόπος έδρασης του νοτιοανατολικού τρουλίσκου έχει γίνει με έναν τρόπο που συσκοτίζει την κατασκευαστική λύση της νότιας πλευράς του ναού. Φανερώνει είτε επέμβαση, είτε εξαιρετικά κακή τεχνική και έλλειψη συντονισμού των οικοδομικών εργασιών της παλαιολόγειας θολοδομίας.

3. Στις ενδιάμεσες στέγες του ναού προς Α. βρέθηκαν ως πρώτη στρώση μεγάλα κεραμίδια, διαστ. μήκ. 0,60 και πλ. 0,40 μ., όμοια με αυτά που βρέθηκαν σποραδικά και σε άλλα σημεία, κυρίως στη βόρεια πλευρά. Τα κεραμίδια αυτά και ο τρόπος διάστρωσής τους αλλάζουν ριζικά την εικόνα μας για την εικόνα του ναού πριν από τις μεταγενέστερες επεμβάσεις επί Τουρκοκρατίας. Στη στέγη ανάμεσα στο νοτιοανατολικό τρουλίσκο και την αψίδα του Ιερού βρέθηκε ένα πολύ μικρό κεραμικό τεμάχιο του 14ου αι. και ένα κεραμικό εξαγωνικό πλακίδιο δαπέδου.

4. Ο ναός θεμελιώνεται στα βόρεια σε βράχο με απότομη κλίση προς Ν. Με βάση την αρχιτεκτονική ανάλυση της εικόνας του ναού στις αρχές του αιώνα, την ύπαρξη της θολωτής κρύπτης στη νότια σποά, σε επαφή με τον πυρήνα, και το γεγονός ότι ο νότιος εξωτερικός του ναού εδράζεται σε πλινθόκτιστο, πιθανότατα παλαιότερο του ναού, τοίχο, συμπεραίνουμε ότι: ο ναός τουλάχιστον στη νότια πλευρά του ήταν διώροφος και, ενδεχομένως, το σήμερα υπόγειο αυτό τμήμα του αποτελεί ταφικό παρεκκλήσι. Την υπόθεση αυτή μας επιβεβαιώνουν και αξιόπιστες προφορικές μαρτυρίες[7].

Μετά από τα παραπάνω συνάγεται σχετικά με το θέμα της υγρασίας που υπάρχει στο ναό, ότι αυτή θα εξακολουθήσει το διαβρωτικό της έργο εάν δεν διευκρινιστεί επακριβώς η φύση και η κατάσταση του υπόγειου χώρου, ώστε να ληφθεί υπόψη στη συνολική αντιμετώπιση του προβλήματος. Παράλληλα η περαιτέρω ανασκαφική έρευνα γύρω από το ναό γίνεται πλέον επιτακτική τόσο για λόγους ιστορίας του μνημείου όσο και για λόγους αποκατάστασης της θέσης του στο σημερινό πολεοδομικό ιστό.

Λουτρό της αγοράς (Παζάρ χαμάμ)

Το 1995 είναι η τρίτη χρονιά για τις εργασίες αποκατάστασης του Λουτρού της αγοράς (Παζάρ χαμάμ)[8]:

Οι εργασίες αυτές, που έγιναν στα πλαίσια ενός πολεοδομικού προγράμματος[9], ανήκαν είτε στον τομέα της τεκμηρίωσης είτε σε αυτόν των στερεωτικών επεμβάσεων. Καθώς το μνημείο ήταν ουσιαστικά κρυμμένο και άγνωστο είχαν σκοπό από την αρχή του εγχειρήματος να συνεισφέρουν στην αναστήλωση και αποκατάσταση του μνημείου με τρόπο ώστε να γίνει αντιληπτή η παρουσία του στο περιβάλλον του. Έτσι, οι τρούλοι και οι στέγες – τα μέρη του μνημείου που προβάλλουν την εξωτερική του εικόνα στην πόλη – ήταν το επίκεντρο του έργου από την αρχή.

Οι εργασίες αποκατάστασης της δεξαμενής νερού, που περιέλαβαν μεταλλικές ραφές, ανακτίσεις και επικεράμωση, μας επέτρεψαν να διαπιστώσουμε τον εξαιρετικά παχύ εξωτερικό της τοίχο. Το πάχος αυτού του τοίχου δεν δικαιολογείται με τίποτε άλλο εκτός από την ενδεχόμενη ενσωμάτωση άλλης κατασκευής. Στον τοίχο αυτό διαπιστώθηκε μια ασυνήθιστη διατομή στην αρχή της καμάρας εξωτερικά και βρέθηκαν οι θέσεις των ξυλοδεσιών (Σχέδ. 4).

Η επέμβαση στον τρούλο του χώρου Α6 αποκάλυψε

6. Τα στοιχεία που αναφέρουμε εδώ ενισχύουν την ύπαρξη φάσεων αλλά όχι με την έννοια που η υπόθεση αυτή έχει διατυπωθεί ως τώρα στην έρευνα. Η άποψη της γράφουσας για το θέμα αυτό θα αναλυθεί σε άλλη μελέτη.

7. Πρόκειται για μαρτυρία του γηραιού πρώην ιερέα του ναού κ. Σάββα. Εξάλλου ένας αριθμός ναών με υπόγειο, όπως ο Ταξιάρχης, ο Άγιος Νικόλαος στα Καμπιά, ο Όσιος Λουκάς Βοιωτίας, ο Άγιος Νικόλαος Σερρών, ναοί στην Κωνσταντινούπολη και πολλοί στη Βουλγαρία ενισχύουν την υπόθεσή μας.

8. Το έργο χρηματοδοτήθηκε από το πρότυπο σχέδιο για την αναβίωση και αξιοποίηση του ιστορικού εμπορικού κέντρου Θεσσαλονίκης. Υπεύθυνη υλοποίησης ήταν η Προϊσταμένη της Εφορείας Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου και επιστημονική υπεύθυνη η γράφουσα. Παράλληλα με τις εργασίες συνεχίζεται αρχείο τεκμηρίωσης. Επίσης, ολοκληρώνονται πολυσέλιδα τεύχη στοιχείων που δόθηκαν ως βάση για τα δύο Ερευνητικά Προγράμματα ενώ παράλληλα συνεχίστηκαν τα σχέδια αποτυπώσεων των ρωγμών. Τα σχέδια που δημοσιεύονται εδώ (4-6) έγιναν από τη σχεδιάστρια Θ. Κακαγιάννη με την καθοδήγηση της γράφουσας και οι αποτυπώσεις των ρωγμών από τη σχεδιάστρια-εργοδηγό Μ. Εμμανουηλίδου. Η στατική επέμβαση στον τρούλο έγινε με βάση τις οδηγίες του πολιτικού μηχανικού Α. Χαριτάντη.

9. Ό.π. (υποσημ. 1).

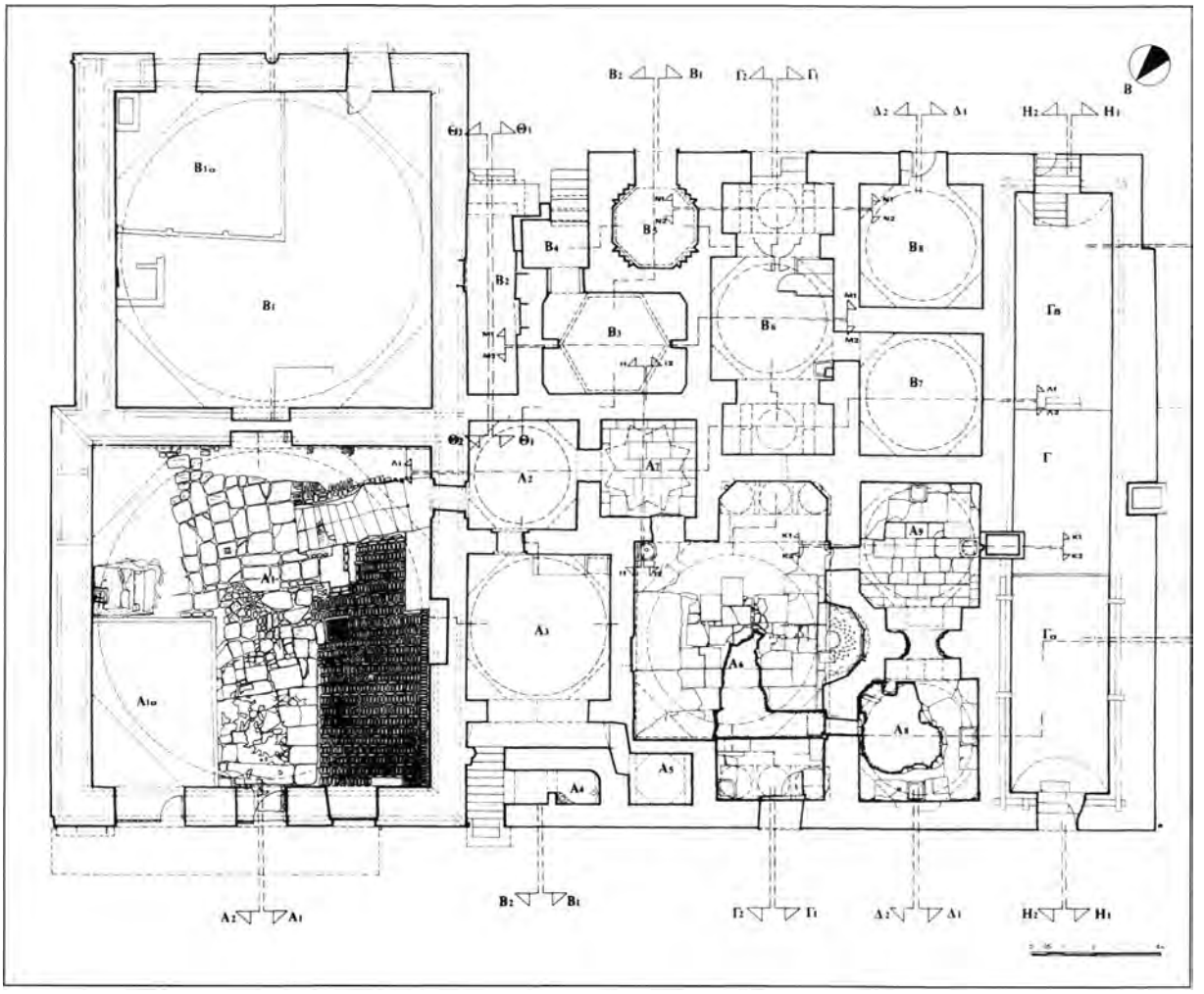

Σχέδ. 4. Θεσσαλονίκη. Λουτρό της αγοράς. Κάτοψη με το σύστημα των ξυλοδεσιών.

διαμπερή ρωγμή που προκαλεί σχάση του κελύφους και αυξημένα προβλήματα σύνδεσης των μερών του. Παράλληλα αφαιρέθηκαν όλα τα νέα στοιχεία ενός μέρους του χώρου Β1 που είχε χρησιμοποιηθεί για πολλά χρόνια ως οπωροπωλείο. Αποκαλύφθηκαν έτσι τα στοιχεία μιας διαφορετικής αρχιτεκτονικής τυπολογίας από αυτή που μέχρι τώρα υποθέταμε. Αποκαλύφθηκαν οι θέσεις των παραθύρων και η μορφή τους, καθώς και οι θέσεις των ξυλοδεσιών και ο τρόπος κατασκευής τους.

Η επέμβαση στο ρηγματωμένο τρούλο του χώρου Α3 απαίτησε μεταλλική περίδεση και ραφές.

Καθώς το δάπεδο στο χώρο Α6 υποχωρούσε με σοβαρό κίνδυνο για το προσωπικό του εργοταξίου, αφαιρέθηκε ένα μέρος του στο κέντρο περίπου και αποκαλύφθηκε σε βάθος ο χώρος των υποκαύστων περίπου στο κέντρο. Ανιχνεύθηκαν τα θεμέλια τριών από τους κιονίσκους των υποκαύστων σε βάθος 0,40 μ. κάτω από το κεραμικό δάπεδο του χώρου και ήλθαν στο φως κεραμικά θραύσματα του 14ου αι. Ένα εξαιρετικά σημαντικό στοιχείο που αποκαλύφθηκε είναι η έδραση των κιονίσκων των υποκαύστων. Πρόκειται για εσχάρα ξύλινων πασσάλων, βάθ. 0,80 μ. περίπου κάτω από το θεμέλιο των πεσσίσκων. Το εύρημα αυτό ρίχνει νέο φως στη γνώση μας σχετικά με τη θεμελίωση των λουτρών όχι μόνο κατά το 15ο αι. αλλά και νωρίτερα[10].

Η προσπάθεια να τεθεί σε λειτουργία ο αρχικός χώρος υγιεινής στη βόρεια πλευρά, επί της οδού Φραγκίνη, μας αποκάλυψε ότι το μνημείο είχε σοβατισεί ίσως κατά τον

10. Μελέτη της γράφουσας για το θέμα αυτό θα δημοσιευθεί.

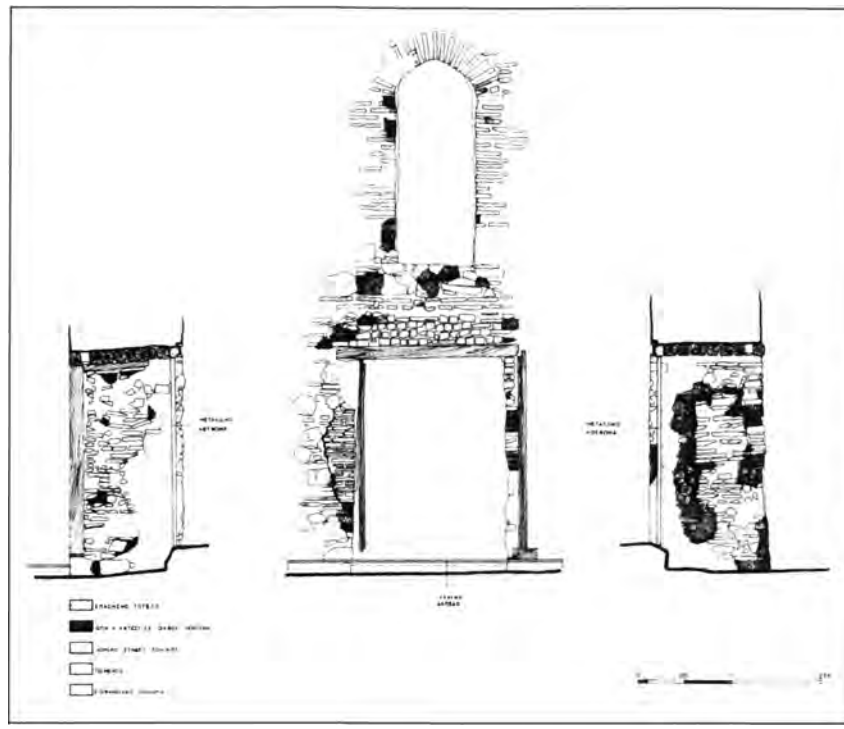

Σχέδ. 5. Θεσσαλονίκη. Λουτρό της αγοράς. Αποτύπωση βόρειας όψης εσωτερικά.

περασμένο αιώνα, πιθανότατα πολύ πριν τη σημερινή του επίχωση.

Στο εσωτερικό του χώρου υποδοχής, καθώς αφαιρέθηκε το τσιμεντένιο δάπεδο, εμφανίστηκαν δύο στρώσεις δαπέδου: μία πλίνθινη, όχι νεότερη της δεκαετίας του '30, και μία πέτρινη παλαιότερη, ενδεχομένως του τέλους του 19ου αι. Αποτυπώθηκε επίσης η κλίμακα που αποκαλύφθηκε το 1994 και οδηγεί από τη νεότερη στάθμη δαπέδου του χώρου αυτού (Α1)[11] στην αρχική στάθμη μπροστά στην είσοδο προς το χώρο Α2 (μεταβατικός χώρος). Η κλίμακα είναι μαρμάρινη και κινείται ανάμεσα σε δύο παρειές κατασκευών που εδράζονται στο αρχικό δάπεδο του χώρου αλλά για τεχνικούς λόγους δεν ήταν δυνατό να ερευνηθούν περαιτέρω. Σημειώνουμε ότι στο κέντρο του χώρου αυτού αναμένεται να βρεθεί το μαρμάρινο αναβρυτήριο του λουτρού.

Στον ίδιο χώρο (Α1) αποκαλύφθηκε επίσης το ένα από τα δύο μεγάλα παράθυρα της πλευράς του προς την οδό Φραγκίνη. Κατά την έρευνα της ίδιας πλευράς εντοπίστηκε στο πάχος του εξωτερικού τοίχου τμήμα τόξου, πιθανώς προϋπάρχοντος. Η δόμησή του είναι τελείως διαφορετική από αυτή του υπόλοιπου τοίχου και οι πλίνθοι και οι αρμοί διαφέρουν ως προς τις διαστάσεις και την υφή. Ο εξωτερικός τοίχος του λουτρού έχει ενσωματώσει το τόξο αυτό. Η έρευνα που έγινε στη βόρεια πλευρά του χώρου Α1 έδειξε ότι στην αρχική στάθμη του δαπέδου – περί τα 2,50 μ. κάτω από τη σημερινή – τουλάχιστον σε ορισμένα σημεία, έχουν αφαιρεθεί οι μαρμάρινες πλάκες. Η στρωματογραφία στο σημείο αυτό έδειξε στρώματα καμένου χώματος και υλικών.

Στον ίδιο χώρο είχε αποκαλυφθεί και η αρχική είσοδός του προς την πλευρά της οδού Β. Ηρακλείου (Σχέδ. 5), 2,25 μ. κάτω από τη στάθμη του δαπέδου. Η κατάσταση στην οποία βρέθηκε η είσοδος αυτή δίνει την εντύπωση καταστροφής από σεισμό. Η μαρμάρινη δοκός (πανωκάσι) είναι σπασμένη και έχει μετακινηθεί ενώ το αρχικό άνοιγμα είναι κλεισμένο με μικτή πρόχειρη αργολιθοδομή, θραυσμένα τεμάχια πλίνθων και κονίαμα.

Κατά τον καθαρισμό για την τεκμηρίωση της επέμβασης στο χώρο Α1 αφαιρέθηκαν νεότεροι σοβάδες από τις δύο οξυκόρυφες κόγχες του. Η δυτική έχει στο κέντρο ένα άνοιγμα, ένα είδος εσωτερικού παράθυρου που ανοίχθηκε μεταγενέστερα (Σχέδ. 6). Το άνω μέρος της νότιας κόγχης έχει καταστραφεί με κατεδάφιση του τοίχου και, προφα-

11. Πρόκειται για δάπεδο των αρχών του 20ού αι.

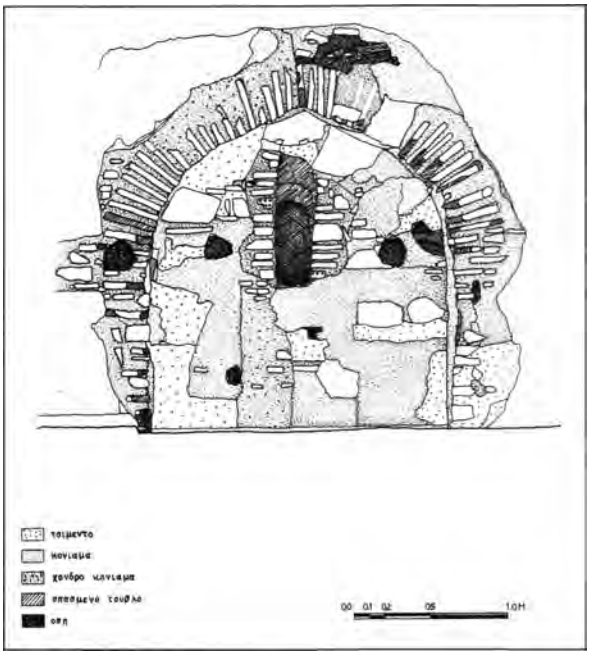

Σχέδ. 6. Θεσσαλονίκη. Λουτρό της αγοράς. Όψη της κόγχης στο νότιο τοίχο του χώρου Α1.

νώς στις αρχές του αιώνα, ανακατασκευαστεί με αντικατάσταση του τόξου από μία οριζόντια δοκό και πλήρωση του εντός της κόγχης τοίχου με αργούς λίθους ή λαξευτούς σε β΄ χρήση. Στον υποχωρημένο αυτό τοίχο της κόγχης βρέθηκαν λίθοι με επεξηγηματικά κατασκευαστικά γεωμετρικά σκαριφήματα χαραγμένα πάνω τους. Ο καθαρισμός των τοίχων σε διάφορα σημεία στο εσωτερικό του μνημείου έφερε στο φως σπαράγματα ή και ολόκληρα τμήματα από τη σταμπωτή σε κονίαμα διακοσμητική ζώνη με τα φυτόμορφα σχήματα όμοια με αυτή των ζεστών χώρων, για την οποία είμαστε πλέον βέβαιοι ότι περιέτρεχε όλους τους τοίχους στο εσωτερικό. Το σχέδιο της ταινίας φαίνεται συνηθισμένο για τα λουτρά αυτής της περιόδου[12].

Κατά την ίδια περίοδο αναστηλώθηκαν εν μέρει ή στο σύνολό τους οι τρούλοι των χώρων Α3, Α4, Α5, Α6, Α7, Α8 και έγινε ανάκτιση της οπής στο τύμπανο του Α3[13]. Τα Ερευνητικά Προγράμματα (ΕΠ) σχετικά με το μνημείο συνεχίστηκαν και ολοκληρώνουν μερικά συμπεράσματά τους[14].

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ

Μπεζεστένι

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στο χρονικό διάστημα από το Φεβρουάριο έως και το Δεκέμβριο του 1995 αφορούσαν στις εργασίες αποκατάστασης του μνημείου του 15ου αι., αλλά και στην αποκατάσταση των νεότερων καταστημάτων που βρίσκονται στο εσωτερικό του μνημείου και περιμετρικά στη θέση των παλαιών ξύλινων κατασκευών.

Συμπληρώθηκαν οι εργασίες τελικού αρμολογήματος των τόξων του μνημείου. Στο βόρειο πεσσό μετά την τοποθέτηση των νέων ξυλόδεσμων, στις θέσεις των παλιών ξυλόδεσμων, ολοκληρώθηκαν οι ανακτίσεις των ρωγμών και τα αρμολογήματα του πεσσού.

Τοποθετήθηκαν και αγκυρώθηκαν οι κεντρικοί μεταλλικοί ελκυστήρες που συνδέουν τους δύο κεντρικούς πεσσούς με την περιμετρική τοιχοποιία.

Ολοκληρώθηκε η τοποθέτηση των φύλλων του μολυβιού στον τελευταίο από τους έξι τρούλους. Επίσης προχώρησαν και ολοκληρώθηκαν οι ανακτίσεις του θολίσκου του νότιου πεσσού.

Οι εργασίες για την αποκατάσταση των νεότερων καταστημάτων αφορούσαν στην αποκατάσταση της οδοντωτής πλίνθινης ταινίας που περιτρέχει το μνημείο, σε επιχρίσματα του στηθαίου των περιμετρικών καταστημάτων και στην εγκατάσταση νέων δικτύων ΟΤΕ, ΔΕΗ σε συνεργασία με τους κοινωφελείς αυτούς οργανισμούς.

Παρεμβάσεις όπως η αφαίρεση πλαστικών ψευδοροφών, η απελευθέρωση των κεντρικών διαδρόμων του μνημείου του 15ου αι., η εν γένει απομάκρυνση μη συμβατών υλικών, αποσκοπούσαν στη συνολική αισθητική αποκατάσταση του Μπεζεστενίου.

12. Ε. Χατζητρύφωνος, Το Λουτρό της Αγοράς, Θεσσαλονίκη, Ελλάς, VIII, Δημόσια λουτρά, στο S. Curcic - E. Χατζητρύφωνος (επιμ.), Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της, 1997, λήμμα 4, σ. 322-325 και βιβλιογραφία σ. 366-367. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 477-478. Μερικά από τα λουτρά στα οποία συναντώνται τα φυτόμορφα αυτά σχέδια είναι: το Ντασύτ Πασά Χαμάμ των Σκοπίων (1468), το παλαιότερο Μπέη Χαμάμ της Θεσσαλονίκης (1444) και το Μπέη Χαμάμ του Σουλεϊμάν στο Ικόνιο.

13. Τα συμπεράσματα των εργασιών αυτών είναι πολύ ενδιαφέροντα και στενά συνδεδεμένα με τεχνικά θέματα. Σχετική μελέτη θα δημοσιευθεί σύντομα.

14. Ερευνητικά Προγράμματα: α) ΑΠΘ-NATO Science for Stability Program «Υλικά για στερέωση και αναστήλωση μνημείων και ιστορικών κτισμάτων – Εξέλιξη κριτηρίων για καταλληλότητα επέμβασης» για έρευνα κονιαμάτων και πλίνθων και β) ΑΠΘ-ΥΠΠΟ «Αναστήλωση του Παζάρ Χαμάμ» για διερεύνηση των γεωλογικών, στατικών και μηχανικών στοιχείων των βλαβών. Στο Ερευνητικό Πρόγραμμα α επιστημονική υπεύθυνη ήταν η Ι. Παπαγιάννη και στο β οι Η. Αϋφαντής και Σ. Τσότσος.

Σε όλο το χρονικό διάστημα των εργασιών από το 1984 έως σήμερα καταγράφονται οι μικρομετακινήσεις των ρωγμών του μνημείου πριν αλλά και μετά τη στερέωση, δίνοντας ένα πλήθος στοιχείων για τη στατική συμπεριφορά του μνημείου.

ΠΕΛΑΓΙΑ ΑΣΤΡΕΙΝΙΔΟΥ

Μεσημέρι

Ναός Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης

Ο μεταβυζαντινός ναός αφιερωμένος στους αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη έχει διαστάσεις 9×14 μ.. Το ημικυκλικό Ιερό, εσωτερικού ανοίγματος 3,35 μ., είναι κατασκευασμένο από λαξευτούς λίθους και στεγάζεται σε πιο χαμηλό επίπεδο. Ο υπόλοιπος ναός είναι κατασκευασμένος από αργές, ποταμίσιες πέτρες και συνδετικό υλικό τον πηλό. Τρία ζεύγη κιόνων διαιρούν τον εσωτερικό χώρο σε τρία άνισα κλίτη. Ένα ακόμη ζεύγος κιόνων, τοποθετημένο έκκεντρα, στηρίζει το γυναικωνίτη. Οι περιμετρικοί τοιχοι έχουν διαφορετικά πάχη. Τα παράθυρα στους τοίχους βόρειο και δυτικό οφείλονται σε επέμβαση του 1952. Όλα τα τα στοιχεία του ναού δείχνουν ότι έχει υποστεί σοβαρές επεμβάσεις στο παρελθόν.

Ρηγματώσεις μεγάλου εύρους εμφανίζονται στους τοίχους ανατολικό και δυτικό στα άκρα των όψεων. Οι ρωγμές ξεκινούν από την κορνίζα και καταλήγουν στο έδαφος. Ο νότιος τοίχος παρουσιάζει απόκλιση 0,15 μ. από την κατακόρυφο. Η μπαγδατόπηχτη οροφή παρουσίασε πτώσεις τμημάτων της και η στέγη αποτελούμενη από ξύλα μικρών διατομών (0,04×0,07 μ.) παρουσιάζει σοβαρές βυθίσεις.

Ο ναός είναι θεμελιωμένος σε κεκλιμμένο επίπεδο δίπλα σε ρέμα, το οποίο με τη διαβρωτική του δράση παρέσυρε τα υπολείμματα τοίχων αντιστήριξης που περιέβαλαν το ναό.

Για τη στερέωση του ναού συντάχθηκε μελέτη από τους Χ. Σιαξαμπάνη, αρχιτέκτονα, και Δ. Άλτα, πολιτικό μηχανικό. Η αποτύπωση του ναού οφείλεται στον αρχιτέκτονα Κ. Σαμαρά.

Σύμφωνα με τη μελέτη προτείνονται: α) κατασκευή περιμετρικού σενάζ στη στέψη των τοίχων, β) ανακατασκευή της στέγης, γ) τοποθέτηση μεταλλικών ραφών και εφαρμογή ενεμμάτων στις ρηγματώσεις, δ) αποκατάσταση των ταβανιών, ε) κατασκευή αποστραγγιστικού στη βόρεια πλευρά και στ) αντικατάσταση μεταλλικών κουφωμάτων με ξύλινα. Η μελέτη υποβλήθηκε για έγκριση στη Διεύθυνση Αναστήλωσης του ΥΠΠΟ.

Χ. ΣΙΑΞΑΜΠΑΝΗ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ

Μόδιο

Ναός Αγίας Μαρίνης

Ο ναός είναι ιστορικό διατηρητέο μνημείο (ΦΕΚ 84/3/5-2-1969). Είναι μονόχωρο κτίσμα μικρών διαστάσεων, το οποίο καλύπτεται με θόλους από λαξευτό λίθο.

Μετά το σεισμό της 13ης Μαΐου 1995, ενεργοποιήθηκαν παλαιότερες τριχοειδείς ρηγματώσεις της ανωδομής: α) στο κλειδί του μεγάλου τόξου μεταξύ νάρθηκα και κυρίως ναού και β) του τόξου του παραθύρου πάνω από τη δυτική είσοδο, όπου σημειώθηκε πτώση υλικού από τη ρωγμή. Η γενική κατάσταση του μνημείου είναι καλή.

Σοχός

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ο ναός, ιστορικό διατηρητέο μνημείο (ΦΕΚ 357/β'/ 24-6-83) είναι μεταβυζαντινή βασιλική μεγάλων διαστάσεων (26,70×14,70 μ.). Έξι ζεύγη ξύλινων κιόνων διαιρούν το εσωτερικό σε τρία κλίτη. Η ανωδομή είναι επίσης ξύλινη, αποτελούμενη από μια πυκνής δομής στέγη (ζευκτά ανά 0,25 μ.).

Η στέγη παρουσίασε βυθίσεις κατά θέσεις και είσοδο νερών. Μετά από έλεγχο της στέγης διαπιστώθηκαν και καταγράφηκαν φθορές στα ξύλα, κυρίως σε σημεία στήριξης στην περιμετρική τοιχοποιία. Συντάχθηκε τεχνική έκθεση, σύμφωνα με την οποία ενισχύθηκε η στέγη με δοκούς ξυλείας καστανιάς στα σημεία όπου υπήρχαν σαπίσματα ξύλων.

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

Κιλκίς

Λουτρό οθωμανικών χρόνων

Το λουτρό είναι κτίσμα διαστάσεων 7,50×14,30 μ. και ύψ. 8 μ. Το πάχος των τοίχων είναι 0,65 μ. Στο εσωτερικό υπάρχει τριμερής διαίρεση. Ο κυρίως χώρος, διαστ. 6×6 μ., καλύπτεται από το μεγάλο τρούλο. Βόρεια του κυρίως χώρου υπάρχει η αποθήκη του νερού, διαστ. 2,20×6 μ., η οποία καλύπτεται από ημικυλινδρικό θόλο. Νότια του κυρίως χώρου, τρεις χώροι, διαστ. 3,20×3,60, 1,80×1,80, 1,15×1,80 μ. καλύπτονται από θόλους μικρών διαστάσεων. Πιθανή αρχική είσοδος ήταν η νότια.

Το λουτρό κηρύχθηκε ιστορικό διατηρητέο μνημείο (Φ.Ε.Κ. 123/β'/24-2-1995). Στο χρονικό διάστημα που απαιτήθηκε για τη διαδικασία κήρυξής του εκτελέστηκαν αυθαίρετες εργασίες στο εσωτερικό του, προκειμένου να μετατραπεί σε χώρο διασκέδασης.

Αλλοιώθηκαν στοιχεία του κτίσματος, όπως το δάπεδο και οι θύρες του, οι οποίες διευρύνθηκαν κατά πλάτος και ύψος. Οι θύρες αυτές είχαν ανοιχτεί σε μεταγενέστερη εποχή, όταν άλλαξε ο τρόπος λειτουργίας του λουτρού. Η αρχική θύρα εισόδου – σήμερα φραγμένη – έχει διατηρηθεί στην αρχική της μορφή.

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Άγιος Δημήτριος

Ναός Αγίου Δημητρίου

Ο ναός, τρίκλιτη βασιλική των χρόνων της Τουρκοκρατίας είναι χαρακτηρισμένος ιστορικό διατηρητέο μνημείο (Φ.Ε.Κ. 182/τ.β'/31.3.81). Είναι κτίσμα διαστάσεων 27,70 x 11,60 μ. και ύψ. 7,50 εσωτερικά. Έξι ζεύγη κιόνων με διάμετρο 0,65 μ. και δύο ζεύγη πεσσών διαιρούν τον εσωτερικό χώρο σε τρία κλίτη, εκ των οποίων το κεντρικό, εύρους 4 μ., καλύπτεται από ημικυλινδρικό θόλο, ενώ τα πλευρικά κλίτη καλύπτονται από χαμηλούς σφαιρικούς θόλους. Στο κέντρο του ναού υπάρχει τρούλος. Το τύμπανό του έχει ζωγραφική στις εξωτερικές όψεις του. Η ανωδομή του ναού είναι κατασκευασμένη από λαξευτούς λίθους. Πυκνό πλέγμα ξύλινων ελκυστήρων μεγάλης διατομής ενισχύει την κατασκευή σε δύο στάθμες.

Στο ναό παρουσιάστηκε ενεργοποίηση των υπαρχουσών από το παρελθόν ρηγματώσεων μετά το σεισμό της 13ης Μαΐου 1995 και κατατάχθηκε από άποψη βαθμού επικινδυνότητας (πίνακας του ΟΑΣΠ - 1984) στο βαθμό 2 (σημαντικές βλάβες) από επιτροπή μηχανικών της Διεύθυνση Τεχνικών Υπηρεσιών του νομού Πιερίας. Πρόκειται για τρεις ρηγματώσεις που διαπερνούν κατά μήκος την οροφή των κλιτών στη θέση των κλειδιών των τόξων, σημείο ευάλωτο της κατασκευής εξαιτίας και των βυθίσεων που παρουσιάζονται στα κλειδιά από βλάβες προηγούμενων χρόνων.

Προκειμένου να μελετηθούν οι ζημιές στο ναό, τοποθετήθηκαν ικριώματα στο εσωτερικό του, έγιναν τα σχέδια αποτύπωσής του καθώς και η καταγραφή της παθολογίας που παρουσιάζει ώστε να διαγνωσθούν τα αίτια των βλαβών και να προταθεί επέμβαση στο κτίσμα μέσα από μια μελέτη στερέωσης.

Άνω Σκοτίνα

Ναός Αγίου Αθανασίου

Η μελέτη στερέωσης του ναού έλαβε βραβείο και επιλέχθηκε να ενισχυθεί από το «Πρόγραμμα ενίσχυσης προτύπων σχεδίων για τη διατήρηση της Ευρωπαϊκής Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς, Θρησκευτικά Μνημεία έτους 1995». Τη μελέτη στερέωσης του μνημείου συνέταξαν οι αρχιτέκτονες Κ. Θεοχαρίδου και Χ. Σιαξαμπάνη. Τους στατικούς υπολογισμούς έκαναν ο Β. Ξανθός, πολιτικός μηχανικός, και η Ε. Σαραφιανού, υπομηχανικός. Το βραβείο συνοδεύεται από χρηματοδότηση 12.000.000 δρχ. για την εκτέλεση στερεωτικών εργασιών στο μνημείο.

Όλυμπος

Μονή Αγίου Διονυσίου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αναστήλωσης του καθολικού της μονής, σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη. Αποκαταστάθηκε ο κεντρικός τρούλος στη μορφή που είχε πριν την ανατίναξη του καθολικού. Στην κατασκευή ακολουθήθηκε η παλιά τεχνική: εναλλαγή στρώσεων από λαξευτούς πωρόλιθους σε ειδικά σχήματα και συμπαγείς πλίνθους επίσης ειδικού σχήματος.

Φωτογραφίες πριν και μετά την ανατίναξη, σχέδια αναστήλωσης, φωτογραφίες των εργασιών στερέωσης των ερειπίων του καθολικού και των εργασιών αναστήλωσης, στη συνέχεια, αποτέλεσαν τη συμμετοχή της μονής Αγίου Διονυσίου στην έκθεση με θέμα «Πολιτιστική Κληρονομιά που καταστράφηκε κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και στη συνέχεια αποκαταστάθηκε» που διοργανώθηκε από την UNESCO στη Γαλλία.

Χ. ΣΙΑΞΑΜΠΑΝΗ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ - ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Οδός Στουρνάρα (τμήμα των βυζαντινών τειχών)

Έγινε δεκτή από την Υπηρεσία, στη βασική της ιδέα, η μελέτη του Δήμου Θεσσαλονίκης για ήπια διαμόρφωση με φύτευση και πορείες επισκεπτών της ζώνης πρασίνου των βορειοδυτικών τειχών στην οδό Στουρνάρα.

Επισημάνθηκε, όμως, η αναγκαιότητα, σύμφωνα με τις αρχές ανάδειξης των μνημείων, να μελετηθούν οι χαράξεις των λιθόστρωτων διαδρομών έτσι ώστε να αποκαλύπτουν ενδιαφέρουσες όψεις του μνημείου και να αποκρύπτουν το άμεσο ακαλαίσθητο περιβάλλον. Ακόμη κρίθηκε αναγκαία η απομάκρυνση των στύλων της ΔΕΗ, με μετακίνηση ή υπόγεια καλωδίωση, έτσι ώστε να μην παρεμβαίνουν στην άμεση οπτική των τειχών από τον επισκέ-

πτη. Οι εργασίες άρχισαν με την άμεση συνεργασία και εποπτεία της Υπηρεσίας.

ΦΑΙΝΗ ΒΑΧΤΣΕΒΑΝΟΥ

Ναός Αγίας Σοφίας

Το 1995, και ιδιαίτερα το καλοκαίρι, έγιναν ορισμένες εργασίες στον περιβάλλοντα χώρο του ναού της Αγίας Σοφίας με σκοπό να προωθηθεί η πραγματοποίηση της διαμόρφωσης του περιβόλου, με στόχο να παραπέμπει τον πολίτη στην ιστορία του μνημείου. Η προσπάθεια ήταν επίσης να διορθωθούν οι αυθαίρετες επεμβάσεις που έγιναν στο προηγούμενο διάστημα κατά την εφαρμογή μελέτης με εποπτεία της 9ης ΕΒΑ[15]. Οι εργασίες αφορούσαν κυρίως στο δυτικό αύλιο χώρο και ήταν: 1. Επανασχεδιασμός και σκάλα της βόρειας πλευράς προς την οδό Κεραμοπούλου. 2. Η αναστήλωση και συντήρηση της βόρειας τοιχοποιίας (14ος αι.) δίπλα και κάτω από την οδό Κεραμοπούλου. 3. Η τακτοποίηση των αρχαίων μαρμάρων που βρίσκονταν σε όλο το προαύλιο. 4. Φυτεύσεις μεγάλου αριθμού χαμηλών φυτών στους κήπους. 5. Σημειακές επεμβάσεις στο νότιο χώρο.

Το ίδιο διάστημα έγιναν στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο ορισμένες εργασίες που αφορούσαν τη νέα κατασκευή του ναού και έφεραν στο φως επιχωμένα στοιχεία από την ανασκαφή που έγινε γύρω στο 1920. Η μελέτη του αύλειου χώρου του ναού αυτού πρόκειται να εφαρμοστεί ώστε να αναδειχθεί η σχέση με το ναό της Αγίας Σοφίας[16].

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ

Ναός Αγίου Αθανασίου

Σε επαφή με το βόρειο τοίχο του μεταβυζαντινού ναού του Αγίου Αθανασίου διέρχεται η οδός Παπαγεωργίου.

Ο δήμος Θεσσαλονίκης αποφάσισε να αναβαθμίσει την περιοχή επιστρώνοντας την οδό με τεχνητούς κυβόλιθους και περιβάλλοντας τα γύρω οικοδομικά τετράγωνα και το ναό με πεζοδρόμια μαρμάρινων ρείθρων καθώς και σειρές από χαμηλούς μαρμάρινους στυλίσκους για την παρεμπόδιση της στάθμευσης αυτοκινήτων.

Η Υπηρεσία μας ζήτησε την τροποποίηση της διαμορφωτικής πρότασης με στόχο το σεβασμό της ιδιαιτερότητας του μεταβυζαντινού μνημείου στον πολεοδομικό ιστό. Πιο συγκεκριμένα παρατήρησε πως η προτεινόμενη μελέτη περίζωνε αδιάκριτα, με τον ίδιο τρόπο, διαστάσεις και υλικά τόσο τις αστικές πολυόροφες οικοδομές όσο και το μνημείο.

Η νέα πρόταση κατάργησε το πεζοδρόμιο από την πλευρά του ναού, και διεύρυνε το αντίστοιχο από την πλευρά των πολυόροφων οικοδομών. Εκεί δημιουργήθηκε μια διαδρομή ευνοϊκής οπτικής απόστασης των πεζών σε σχέση με το ναό.

Η κυβολιθική επίστρωση της οδού καθώς πλησίασε το μνημείο, απέδωσε σε αυτό αξίες κλίμακας, διαφοροποίησης, συγγένειας υφής και υλικών αλλά και αναφορές στο παλαιό λιθόστρωτο πέρασμα, μεθοδεύοντας τελικά την ανάδειξή στο αφιλόξενο περιβάλλον.

Οδός Μυκόνου και Αλοννήσου 14 και οδός Αλοννήσου 12 (τμήμα αρχαίου υδραγωγού)

Το τμήμα του υδραγωγού αυτού είναι αναπτυγμένο πάνω στο δυτικό όριο από ένα μεγάλο διαμπερές οικόπεδο (Μυκόνου και Αλοννήσου 14) και φθάνει σε μήκος τα 35,50 μ. Στη διάρκεια σωστικής ανασκαφής, με αφορμή τις εργασίες θεμελίωσης πολυώροφης οικοδομής στο οικόπεδο, αποκαλύφθηκε η ανατολική παρειά του υδραγωγού. Η στέψη του φθάνει στα 2 μ. κάτω από τη στάθμη της οδού Αλοννήσου και στα 0,60 μ. από την οδό Μυκόνου. Σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα προέκυψε η ανοικοδόμηση του όμορου οικοπέδου της οδού Αλοννήσου 12 που μας αποκάλυψε και τη δυτική παρειά από το βόρειο τμήμα του υδραγωγού.

Η αρχική μελέτη του νέου κτιρίου στο μεγάλο διαμπερές οικόπεδο έφερνε τον υδραγωγό σε άμεση σύμπτωση με τους υπόγειους χώρους. Ας σημειωθεί πως αυτή η νέα οικοδομή έπρεπε να χωροθετηθεί στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου για τις ανάγκες λειτουργίας υπόγειου χώρου στάθμευσης στο νότιο. Οι υπόγειοι χώροι κάλυπταν το 100% του οικοπέδου. Η τροποποίηση της μελέτης έγινε με στόχο την προστασία και ανάδειξη του αρχαίου και απομάκρυνε τα δομικά στοιχεία στο υπόγειο και το ισόγειο του νέου κτιρίου έτσι ώστε όχι μόνο να μην αγγίζουν

15. Βλ. Ε. Χατζητρύφωνος, Ο επανασχεδιασμός του προαυλίου της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, Πρακτικά του Συνεδρίου «Νέες πόλεις πάνω σε παλιές», Ρόδος 1994 (υπό εκτύπωση).

16. Μελέτη σχετικά με το σχεδιασμό του αύλειου χώρου του ναού και την τύχη του πρόκειται να δημοσιεύσει η γράφουσα με τίτλο, Ένας ιστορικός χώρος και η εικόνα του ή Το χρονικό των επεμβάσεων στον περιβάλλοντα χώρο του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, Μνημείο και Περιβάλλον, 4 (υπό εκτύπωση). Βλ. επίσης Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Τα προβλήματα του χώρου νότια από το ναό της Αγίας Σοφίας, Θεσσαλονικέων πόλις, σ. 62-71 και Ε. Μαρκή, Η Αγία Σοφία και τα προσκτίσματά της μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα, Θεσσαλονικέων πόλις, σ. 54-61.

τον υδραγωγό αλλά και δημιουργούν τον ελεύθερο δυνατό χώρο και την αναγκαία απόσταση για τη θέα του. Δημιουργήθηκε μικρός εξώστης στο χώρο της πυλωτής από όπου είναι ορατό το αντίστοιχο βόρειο τμήμα του αγωγού καθώς και το ενδιαφέρον φρεάτιο επίσκεψής του. Εδώ, που μας δόθηκε η δυνατότητα θέας αφήσαμε αποκαλυμμένη την ανατολική παρειά του αγωγού. Στο υπόλοιπο τμήμα του ο αγωγός διατηρήθηκε μέσα στο φυσικό του έδαφος και είναι ορατή μόνον η στέψη του.

Το μικρότερο όμορο οικόπεδο μελετήθηκε έτσι ώστε όλοι οι υπόγειοι και ισόγειοι χώροι του να απέχουν 1,20 μ. από την παρειά του αρχαίου και να συναντώνται συνεπίπεδα οι οροφές των πυλωτών στα δύο νέα κτίρια δημιουργώντας ενιαίο χώρο πάνω από τον υδραγωγό.

Η μεγάλη υψομετρική διαφορά (2 μ.) της στέψης του υδραγωγού μέχρι το πεζοδρόμιο, θα διαμορφωθεί στο μικρό οικόπεδο με κεκλιμένο επίπεδο επιχωμάτωσης ντυμένο με χλοοτάπητα για να υποδεικνύει την υπέργεια ζώνη του αρχαίου. Η επιφάνεια του εδάφους ανάμεσα στον υδραγωγό και το νέο κτίριο του μεγάλου οικοπέδου που διαμορφώθηκε στη στάθμη θεμελίωσης του πρώτου θα διαστρωθεί με θραυστό χαλίκι στο χρώμα του χώματος για να υποδηλώνει την υπεδάφια αρχική του θέση.

Για τη νυχτερινή ανάδειξη του αρχαίου έγινε πρόβλεψη κατάλληλου φωτισμού από τις δύο όμορες οικοδομές.

ΦΑΙΝΗ ΒΑΧΤΣΕΒΑΝΟΥ

Πολίχνη

Για τους μύλους βυζαντινών χρόνων της Πολίχνης συντάχθηκε προμελέτη, η οποία περιλαμβάνει παρουσίαση των μύλων και προτάσεις αξιοποίησης του χώρου τους ως αρχαιολογικού πάρκου.

Η προμελέτη αυτή υποβλήθηκε από το δήμο Πολίχνης στον Οργανισμό Θεσσαλονίκης (ΔΙ.ΠΕ.ΧΩ.) από όπου δόθηκε χρηματοδότηση 50.000.000 δρχ. για την προστασία και αξιοποίηση των μύλων και του ρέματος στο οποίο βρίσκονται οι μύλοι αυτοί.

Μεσημέρι

Μελέτη επέκτασης κοιμητηρίου ναού Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης

Η κοινότητα Μεσημερίου προχώρησε σε επέκταση του κοιμητηρίου της, αρχικά χωρίς έγκριση από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Στη συνέχεια συντάχθηκε μελέτη επέκτασης του κοιμητηρίου από ιδιώτη μηχανικό στην οποία υποστηρίχθηκε με στοιχεία η αναγκαιότητα επέκτασης στη θέση που αρχικά επιλέχθηκε. Καθορίστηκε σε συνεργασία με την 9η Εφορεία, η αισθητική του νέου κοιμητηρίου. Η μελέτη υποβλήθηκε για έγκριση στη Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Τμήμα Χώρων του Υπουργείου Πολιτισμού.

Χ. ΣΙΑΞΑΜΠΑΝΗ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

Το συνεργείο συντήρησης τοιχογραφιών της Εφορείας, με επικεφαλής το συντηρητή Γ. Κωνσταντινίδη, πραγματοποίησε εργασίες συντήρησης σε μνημεία της Θεσσαλονίκης και της περιφέρειας, επιτόπου σε τοιχογραφίες που αποκαλύφθηκαν σε σωστικές και συστηματικές ανασκαφές και προέβη στη συντήρηση τοιχογραφιών που αποτοιχίστηκαν στο εργαστήριο.

Θεσσαλονίκη

Ναός Αγίων Αποστόλων

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης στο νότιο κλίτος του ναού με στερέωση του υποστρώματος των τοιχογραφιών με καζεάτο, στοκάρισμα φθορών και ρωγμών και μηχανικό καθαρισμό των παλαιότερων τσιμεντοκονιαμάτων που κάλυπταν, εκτός από τις φθορές, και μέρος των τοιχογραφιών. Επίσης αφαιρέθηκαν οι στόκοι που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη στερέωση του σταυροθολίου και του φουρνικού. Ακολούθησε ο καθαρισμός των τοιχογραφιών.

Ανάλογες εργασίες συντήρησης έγιναν και στον εξωνάρθηκα. Απομακρύνθηκαν με μηχανικό καθαρισμό τα νεοτερικά κονιάματα που κάλυπταν μέρος των τοιχογραφιών στον εξωνάρθηκα, τον εσωνάρθηκα, τον κυρίως ναό, το βόρειο κλίτος, το Ιερό Βήμα και στο διακονικό και οι φθορές καλύφθηκαν με ουδέτερα κονιάματα. Χρωματισμός των ουδετέρων κονιαμάτων έγινε στο νότιο και το βόρειο κλίτος, τον εσωνάρθηκα και στον εξωνάρθηκα, καθώς και στο νοτιοδυτικό τρουλίσκο, ενώ δείγματα για την αισθητική αποκατάσταση των τοιχογραφιών έγιναν στον κυρίως ναό. Καθαρίστηκαν τέλος οι τοιχογραφίες στη δυτική πλευρά του εσωνάρθηκα.

Ναός Νέας Παναγίας

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος στην καμάρα του κεντρικού κλίτους παρουσίασε προβλήματα αποκόλλησης λόγω της επισφαλούς πρόσφυσης των τοιχογραφιών πάνω στον

ξύλινο σκελετό (μπαγδατί) της καμάρας. Για το λόγο αυτό κατασκευάστηκε σκαλωσιά, αφαιρέθηκαν τα επικίνδυνα τμήματα και τοποθετήθηκε αφρολέξ και μεταλλικό πλέγμα σε όλο το μήκος της καμάρας για τη συγκράτηση των τοιχογραφιών.

Παρεκκλήσι Αγίου Ευθυμίου στο ναό του Αγίου Δημητρίου

Μετά τις κακότεχνες επεμβάσεις στις τοιχογραφίες του 1303 του παρεκκλησίου, εκ μέρους του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου του ναού, άρχισε η λεπτομερής φωτογράφηση και η σχεδιαστική αποτύπωση των τοιχογραφιών προκειμένου να συνταχθεί μελέτη συντήρησής τους.

Τοιχογραφίες ανασκαφών

Σε τοιχογραφίες που αποκαλύφθηκαν σε σωστικές ανασκαφές στη Θεσσαλονίκη, στα οικόπεδα επί των οδών Ιασωνίδου και Αρριανού, Μαργαροπούλου, Νικ. Επισκόπου Κίτρους, Ολυμπιάδος 125 και Σοφοκλέους 18, έγιναν επιτόπου πρόχειρες εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών, μέχρι τη μεταφορά τους στο εργαστήριο. Έγινε επίσης μεταφορά στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού των τοιχογραφιών που βρίσκονταν αποθηκευμένες στα Λουτρά «Παράδεισος».

Ενόψει της προετοιμαζόμενης μόνιμης έκθεσης της παλαιοχριστιανικής συλλογής στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού πραγματοποιήθηκαν στο εργαστήριο σειρά εργασιών σε αποτοιχισμένες τοιχογραφίες, προερχόμενες κυρίως από τάφους της παλαιοχριστιανικής περιόδου, προκειμένου αυτές να παρουσιαστούν στην οικεία αίθουσα του Μουσείου. Συγκεκριμένα, συντηρήθηκαν οι τάφοι 7 και 8 από την ανασκαφή του οικοπέδου της οδού Απολλωνιάδος 13, οι τάφοι Ι, ΙΙ και ΙΙΙ από το χώρο ανέγερσης του Τελλόγλειου, οι δίδυμοι τάφοι από το οικόπεδο της οδού Δημοσθένους 7, ο τάφος από το νότιο οικόπεδο του συγκροτήματος «Αξιός» στην οδό Λαγκαδά, ο τάφος από το οικόπεδο επί των οδών Κολωνιάρη-Γαλανάκη-Παπαθανασίου, ο τάφος από τη Νομική Σχολή, ο οποίος έως τώρα βρισκόταν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Οι εργασίες αυτές συνίσταντο κυρίως στην αφαίρεση του πλεονάζοντος υποστρώματος, στην οριοθέτηση των τοιχογραφιών, σε διαδοχικά στοκαρίσματα των ουδετέρων κονιαμάτων, στην τοποθέτηση στρωμάτων, τουλπανιών, φελιζόλ και μονωτικού υλικού, στον αφοπλισμό του προστατευτικού τουλπανιού από τη ζωγραφική, στην κατασκευή τελάρων αλουμινίου και στην τοποθέτηση των τοιχογραφιών σε αυτά και τέλος στην αισθητική αποκατάσταση των τοιχογραφιών.

Συντηρήθηκαν επίσης οι αποτοιχισμένες τοιχογραφίες, οι οποίες αποκαλύφθηκαν στις σωστικές ανασκαφές οικοπέδων επί των οδών Κασσάνδρου 19 και Ιασονίδου-Αρριανού, του ταφικού μνημείου που βρέθηκε κατά τις ανασκαφές στο ναό της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, και από τις ανασκαφές στη Βασιλική Γ των Φιλίππων και της Αμφίπολης. Τέλος συντηρήθηκε τμήμα μεταβυζαντινής τοιχογραφίας με παράσταση αγίου, άγνωστης προέλευσης, που μεταφέρθηκε από το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Περιφέρεια

Στην περιφέρεια πραγματοποιήθηκαν αυτοψίες στους ναούς Αγίου Γεωργίου Κιλκίς, Παναγίας Γουμένισσας, Αγίου Δημητρίου Αξιούπολης και Τούμπας Παιονίας και έγιναν μικρής έκτασης εργασίες στα παρακάτω μνημεία:

Νέα Χαλκηδόνα - Ναός Πέτρου και Παύλου

Εποπτεύθηκε η εργολαβία για την αποτοίχιση των τοιχογραφιών του 19ου αι. από τις τοξοστοιχίες, λόγω των εκτελούμενων αναστηλωτικών εργασιών στο μνημείο. Επίσης, έγινε φωτογράφηση και σχεδίαση του ξυλόγλυπτου ταβανιού, το οποίο αποσπάσθηκε και μεταφέρθηκε για προσωρινή φύλαξη στα «Λουτρά Παράδεισος».

Κάστρο Πλαταμώνα

Έγινε φωτογράφηση, μηχανικός καθαρισμός, στερέωση χρώματος, οπλισμός και απόσπαση σε οκτώ τελάρα των τοιχογραφιών που αποκαλύφθηκαν στις ανασκαφές που πραγματοποιούνται στο κάστρο.

Κάστρο Ρεντίνας

Έγινε συγκράτηση με στεφανώματα των τοιχογραφιών του 13ου-14ου αι. στο σταυρικό ναό.

ΕΙΚΟΝΕΣ

Στο εργαστήριο συντήρησης εικόνων με επικεφαλής το συντηρητή Β. Γανίτη συντηρήθηκαν οι παρακάτω εικόνες.

Συλλογή Οικονομοπούλου

1. Εικόνα Έγερσης Λαζάρου (αριθ. 185). Στερεώθηκε η ζωγραφική επιφάνεια και αφαιρέθηκαν τα παλαιά στοκαρίσματα, κυρίως στο κάτω μέρος της εικόνας.

2. Εικόνα αγίου Ιωάννη Προδρόμου (αριθ. 12). Στερεώθηκε η ζωγραφική επιφάνεια και αφαιρέθηκαν στοκα-

ρίσματα, κεριά και επιζωγραφήσεις. Έγινε επιφανειακός καθαρισμός της ζωγραφικής και αισθητική αποκατάσταση.

3. Εικόνα Παναγίας Γλυκοφιλούσας (αριθ. 127). Καθαρίστηκε η ζωγραφική επιφάνεια και αφαιρέθηκαν οι επιζωγραφήσεις από τον κάμπο.

4. Εικόνα Προσκύνησης Μάγων. Έγινε στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας.

5. Εικόνα Χριστού Παντοκράτορα (αριθ. 364). Έγινε συγκόλληση οριζόντιας ρωγμής, συμπλήρωμα κενών και αισθητική αποκατάσταση.

6. Εικόνα με τους Ιωάννη Πρόδρομο, αρχάγγελο Γαβριήλ και απόστολο Παύλο (αριθ. 101). Έγινε στερέωση του ξύλου, συγκόλληση και ενίσχυση τμημάτων που αποκολλήθηκαν, στερέωση και καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας και αισθητική αποκατάσταση.

7. Εικόνα έγερσης Λαζάρου (αριθ. 1702). Έγινε στερέωση του ξύλου, εργασίες υποστήριξης και στερέωσης των ρωγμών, καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας και αισθητική αποκατάσταση.

8. Εικόνα Χριστού Παντοκράτορα (αριθ. 46). Καθαρίστηκε η ζωγραφική επιφάνεια και αφαιρέθηκαν κεριά από τη ζωγραφική και το ξύλο. Στερώθηκε το ξύλο, η προετοιμασία και η ζωγραφική και έγινε αισθητική αποκατάσταση.

9. Εικόνα Χριστού Παντοκράτορα (αριθ. 157). Έγιναν μικροξυλουργικές εργασίες για την ένωση των δύο τμημάτων του ξύλου, αφαίρεση παλαιών στοκαρισμάτων, καθαρισμός της ζωγραφικής και αισθητική αποκατάσταση.

10. Εικόνα Δέησης (αριθ. 339). Έγινε ακτινογράφηση και αποτύπωση της εικόνας. Έγιναν ξυλουργικές εργασίες, αφαιρέθηκαν τα ξυλόγλυπτα τμήματα της επίστεψης καθώς και τα στοκαρίσματα και οι νεότερες επεμβάσεις από τη ζωγραφική.

11. Εικόνα Χριστού Παντοκράτορα (αριθ. 74). Αφαιρέθηκαν οι στόκοι, οι μεταλλικοί οπλισμοί στο πίσω μέρος, τα στοκαρίσματα εμπρός καθώς και οι επιζωγραφήσεις. Έγινε στερέωση του ξύλου και της ζωγραφικής τοπικά. Καθαρίστηκε η ζωγραφική επιφάνεια, αφαιρέθηκαν παλαιά βερνίκια, έγινε αισθητική αποκατάσταση και βερνίκωμα.

12. Εικόνα αγίου Αντωνίου (αριθ. 308). Στερεώθηκε και καθαρίστηκε το ξύλο, καθώς και η ζωγραφική επιφάνεια και η προετοιμασία της και έγινε αισθητική αποκατάσταση.

13. Εικόνα αγίου Χαραλάμπους (αριθ. 187). Στερεώθηκε και καθαρίστηκε η ζωγραφική επιφάνεια και η προετοιμασία της. Απομακρύνθηκε το οξειδωμένο βερνίκι και έγινε αισθητική αποκατάσταση.

14. Εικόνα Χριστού Παντοκράτορα (αριθ. 58). Αφαιρέθηκαν οι στόκοι και οι επιζωγραφήσεις, στερεώθηκε η ζωγραφική επιφάνεια. Έγινε αισθητική αποκατάσταση.

15. Εικόνα αγίου Δημητρίου (αριθ. 158). Αφαιρέθηκαν περιμετρικά της εικόνας τα στοκαρίσματα και οι συμπληρώσεις με καρφιά και σύρματα και από τη ζωγραφική επιφάνεια στοκαρίσματα και παλαιά βερνίκια. Έγινε τοπική στερέωση της ζωγραφικής.

16. Εικόνα Έγερσης Λαζάρου (αριθ. 156). Στερεώθηκε τοπικά η ζωγραφική και η προετοιμασία της.

17. Εικόνα Φιλοξενίας Αβραάμ (αριθ. 223). Έγινε αποτύπωση των φθορών και των επιζωγραφήσεων. Αφαιρέθηκαν τα ξυλοστοκαρίσματα, τα σιδερένια καρφιά και τα σύρματα που τα συγκρατούσαν. Στερεώθηκε και καθαρίστηκε το ξύλο. Καθαρίστηκε η ζωγραφική επιφάνεια και αφαιρέθηκαν τα υπολείμματα του οξειδωμένου βερνικιού. Στερεώθηκαν τα κηροστοκαρίσματα και αφαιρέθηκαν επιλεκτικά οι επιζωγραφήσεις. Ακολούθησε η αισθητική αποκατάσταση.

18. Εικόνα Φιλοξενίας Αβραάμ (αριθ. 99). Στερεώθηκε το ξύλο, η ζωγραφική επιφάνεια και η προετοιμασία της. Αφαιρέθηκε το οξειδωμένο βερνίκι, έκλεισαν τα μεγάλα κενά και έγινε αισθητική αποκατάσταση.

19. Εικόνα αγίου Χαραλάμπους (αριθ. 200). Στερεώθηκε η ζωγραφική επιφάνεια και η προετοιμασία της, απομακρύνθηκε το οξειδωμένο βερνίκι, έγινε καθαρισμός του ξύλου και αισθητική αποκατάσταση της ζωγραφικής επιφάνειας.

Σκευοφυλάκιο μονής Βλατάδων

Στην εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας του 14ου αι. έγινε καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας καθώς και αποτύπωση και σχεδιαστική τεκμηρίωσή της. Καθαρίστηκε επίσης η πίσω επιφάνεια της εικόνας. Ακολούθησε βερνίκωμα (Πίν. 163 α).

Εικόνες που μεταφέρθηκαν από το Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών

1. Εικόνα - παρρησία (Τ. 834). Αφαιρέθηκαν τα παλαιά στοκαρίσματα και καθαρίστηκε η ζωγραφική επιφάνεια. Έγινε τοπική στερέωση του ξύλου και καθαρισμός του στην πίσω πλευρά. Ακολούθησε αισθητική αποκατάσταση της ζωγραφικής.

Συλλογές του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού

1. Στην εικόνα της Παναγίας «Ρόδον το Αμάραντον» από κατάσχεση του Σ. Σαββίδη έγινε στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας και της προετοιμασίας, καθώς και αισθητική αποκατάσταση.

2. Στην εικόνα της Σταύρωσης από την ίδια κατάσχεση στερεώθηκε και επανασυγκολλήθηκε η ζωγραφική και η προετοιμασία της και έγινε αισθητική αποκατάσταση της ζωγραφικής.

3. Στο ξυλόγλυπτο τέμπλο από το ναό του Αγίου Αθανασίου Θεσσαλονίκης έγιναν οι ακόλουθες εργασίες. Στο σταυρό της επίστεψης καθαρίστηκε η ζωγραφική επιφάνεια και αφαιρέθηκε το οξειδωμένο βερνίκι. Καθαρίστηκε επίσης η ξυλόγλυπτη διακόσμησή του από τη μπρουντζίνα και αφαιρέθηκαν τα παλαιά βερνίκια. Από τους δύο δράκοντες και τον ξυλόγλυπτο διάκοσμο της επίστεψης αφαιρέθηκαν τα βερνίκια και η μπρουντζίνα αποκαλύπτοντας το παλαιό φύλλο χρυσού. Καθαρίστηκε το ξυλόγλυπτο και η ζωγραφική επιφάνεια και έγινε αισθητική αποκατάσταση της τελευταίας. Ανάλογες εργασίες έγιναν και στα δύο λυπηρά.

Επίσης οργανώθηκε το αρχείο των συντηρημένων εικόνων και ξυλογλύπτων.

Ναός Αγίου Γεωργίου Μελισσοχωρίου

Στερεώθηκαν, επιτόπου, με εμποτισμούς τα σαθρά τμήματα του τέμπλου και έγιναν δείγματα καθαρισμού των νεότερων επιζωγραφήσεων στους ταμπλάδες.

ΨΗΦΙΔΩΤΑ

Το συνεργείο ψηφιδωτών με επικεφαλής τον συντηρητή Αθ. Παλούση προέβη σε εργασίες συντήρησης αποσπασμένων ψηφιδωτών στο εργαστήριο και επιτόπου σε ψηφιδωτά και μαρμαροθετημένα δάπεδα, τα οποία αποκαλύφθηκαν στη διάρκεια σωστικών ανασκαφών.

Εργαστήριο

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός των ψηφιδωτών, τα οποία αποσπάσθηκαν τον Αύγουστο το 1994 από το επισκοπικό συγκρότημα το οποίο αποκαλύφηκε στη θέση Λουλουδιές του νομού Πιερίας. Στη φάση αυτή καθαρίστηκαν 81 τεμάχια, τα οποία και μεταφέρθηκαν στην κεντρική αποθήκη του Μουσείου.

Καθαρίστηκε και συντηρήθηκε από την πίσω πλευρά το ένα από τα δύο τεμάχια του εντοίχιου ψηφιδωτού, το οποίο αποσπάσθηκε το προηγούμενο έτος από το βόρειο μέτωπο του δυτικού πεσσού στο νότιο υπερώο του ναού της Αχειροποιήτου, λόγω των εκτελούμενων αναστηλωτικών εργασιών στο μνημείο.

Ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός 55 τεμαχίων ψηφιδωτών, τα οποία είχαν αποσπασθεί από οικόπεδα επί των οδών Μωρέας, Θεοτοκοπούλου και Ολυμπιάδος.

Τέλος συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η μεταφορά των αποσπασμένων ψηφιδωτών, τα οποία ήταν αποθηκευμένα στο Επταπύργιο, στις αποθήκες του νέου Μουσείου.

Οικόπεδα Θεσσαλονίκης

Έγιναν επιτόπου στερεώσεις με στεφανώματα στα μαρμαροθετημένα και ψηφιδωτά δάπεδα τα οποία αποκαλύφθηκαν σε διενεργούμενες ανασκαφές της πλατείας Διοικητηρίου και των οικοπέδων επί των οδών Αγάπης, Ολυμπιάδος 125 και Κασσάνδρου 90. Στο οικόπεδο επί των οδών Ιασονίδου και Αρριανού έγινε αποκάλυψη, καθαρισμός και στερέωση του μαρμαροθετήματος που αποκαλύφθηκε· επίσης αποκάλυψη του πεσμένου εντοίχιου ψηφιδωτού το οποίο στη συνέχεια αποσπάσθηκε από την τοιχοποιία του και μεταφέρθηκε στο εργαστήριο.

Ναός Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης

Στα τέλη Νοεμβρίου άρχισε η αποτύπωση ρωγμών και φθορών στην Πλατυτέρα της κόγχης του Ιερού.

ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Το συνεργείο αισθητικής αποκατάστασης με επικεφαλής τη ζωγράφο-ψηφιδογράφο Δ. Καμαράκη συνέχισε τις εργασίες αισθητικής αποκατάστασης στο νεότερο ζωγραφικό διάκοσμο (αρχών του 20ού αι.) του ναού της Αγίας Σοφίας. Οι εργασίες αυτές έγιναν στο βόρειο τμήμα του νάρθηκα, στα παράθυρα του Ιερού, στις ποδιές των παραθύρων του νοτίου κλίτους, στη νότια είσοδο του ναού, στο νότιο παρεκκλήσι, στα παράθυρα του βόρειου κλίτους, στο βόρειο παρεκκλήσι και στα υπερώα. Της επιζωγράφησης προηγήθηκαν, κατά περίπτωση, οι εξής προκαταρκτικές εργασίες: καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας με μαλακά πινέλα, αφαίρεση της χρωματικής απολέπισης και των σαθρών κονιαμάτων, πλύσιμο της ζωγραφικής επιφάνειας, πέρασμα με protyl και τέλος ελαφρύ στοκάρισμα.

Συνεχίστηκε επίσης ο καθαρισμός του νεότερου τέμπλου με αφαίρεση της λαδομπογιάς με νυστέρι, αφού προηγήθηκε θέρμανση της επιφάνειας με ειδικό μηχάνημα, έγινε αποκατάσταση σαθρών τμημάτων και τέλος χρωματική αποκατάσταση.

Το ίδιο συνεργείο εργάστηκε για μικρό διάστημα στο ναό των Αγίων Αποστόλων για την κατασκευή δειγμάτων αισθητικής αποκατάστασης με την τεχνική του regatino, της χρωματικής αφαίρεσης και επιλογής.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥΡΤΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Φρούριο Επταπυργίου

Η ανασκαφική έρευνα στο φρούριο του Επταπυργίου συνεχίστηκε και κατά το έτος 1995 με τη διενέργεια ανασκαφικών τομών μικρής έκτασης αλλά κυρίως με καθαρισμούς και απομάκρυνση επιχώσεων, όπου αυτό ήταν απαραίτητο προκειμένου να διαπιστωθούν στοιχεία, χρήσιμα για τη σύνταξη της μελέτης στερεωτικών εργασιών και αποκατάστασης του μνημείου από την 9η ΕΒΑ[17].

Τα σημεία στα οποία πραγματοποιήθηκαν οι ανασκαφικές εργασίες και οι καθαρισμοί είναι τα εξής:

Βορειοδυτικός τριγωνικός πύργος Π4 του Επταπυργίου. Είναι απρόσιτος από την εσωτερική πλευρά του φρουρίου εξαιτίας των νεότερων κατασκευών των φυλακών στο εσωτερικό της αυλής. Ο περίδρομος του φρουρίου ακολουθεί τη χάραξη του τριγωνικού πύργου Π4, και ως εκ τούτου είναι το μόνο σημείο όπου μπορεί να πραγματοποιηθεί οποιαδήποτε έρευνα. Με τον καθαρισμό του περιδρόμου, αποκαλύφθηκε στο δάπεδο ένα ορθογώνιο άνοιγμα καταπακτής, σφραγισμένο με τσιμεντένια πλάκα. Μετά την απομάκρυνση της πλάκας έγινε δυνατή η είσοδος στο εσωτερικό του πύργου Π4, σε έναν ασαφή, απομονωμένο και κενό χώρο στο εσωτερικό του δυτικού σκέλους του τριγωνικού πύργου, που δεν προσεγγίζεται από άλλο σημείο και φωτίζεται από μικρό παράθυρο. Ο χώρος αυτός είχε εντοπιστεί και παλαιότερα, το έτος 1973[18], όταν είχε καταρρεύσει τμήμα του δυτικού μεσοπυργίου διαστήματος του πύργου Π4 και έπρεπε να στερεωθεί και να συγκρατηθεί.

Κατά την άποψή μας, πρόκειται για το βυζαντινό φυλάκιο του πύργου Π4, απρόσιτο πλέον εξαιτίας των μεταγενέστερων οικοδομικών φάσεων του Επταπυργίου, το οποίο πρέπει να ήλεγχε τη βόρεια, σφραγισμένη σήμερα πύλη του φρουρίου, που βρίσκεται στα ανατολικά του τριγωνικού πύργου Π4.

Βορειοανατολικός τριγωνικός πύργος Π2. Δύο κτιστές κλίμακες στη νότια όψη του πύργου, που οδηγούν από την αυλή του φρουρίου στα άνω επίπεδα του πύργου και τον περίδρομο, εντοπίστηκαν καλυμμένες εξ ολοκλήρου με τσιμεντένια στρώση. Με αυτόν τον τρόπο αποκλειόταν οποιαδήποτε άνοδος και μάλλον πρόκειται για επέμβαση που έγινε κατά τη διάρκεια των χρόνων λειτουργίας των φυλακών. Αφού αφαιρέθηκε η στρώση από μπετόν, οι δύο κλίμακες αποκαλύφθηκαν πολύ κατεστραμμένες. Ιδίως από τη δυτική κλίμακα είχαν διασωθεί σχεδόν μόνο τα ίχνη των βαθμίδων.

Ο ισόγειος χώρος του τριγωνικού πύργου Π2 είχε διαμορφωθεί σε κινστέρνα, η οποία διασώζεται σε πολύ καλή κατάσταση. Είχε εντοπιστεί σε παλαιότερες στερεωτικές εργασίες της Εφορείας το έτος 1985. Εξαιτίας επείγουσας στερεωτικής ανάγκης του νοτιοανατολικού θόλου της κινστέρνας, αφαιρέθηκε μέρος της φερτής επίχωσης του στρώματος του δαπέδου από τον όροφο του πύργου Π2, προκειμένου να στερεωθεί ο θόλος από την εξωτερική πλευρά του. Αποκαλύπτοντας το θόλο διαπιστώθηκε και το κυκλικό άνοιγμα στο κλειδί του θόλου για την άντληση του νερού της κινστέρνας. Στη συνέχεια αφαιρέθηκε η επίχωση του στρώματος δαπέδου και από το βορειοανατολικό θόλο της κινστέρνας αποκαλύπτοντας ένα δεύτερο κυκλικό άνοιγμα στο κλειδί και αυτού του θόλου. Η κινστέρνα έχει συνολικά τέσσερις θόλους, εκ των οποίων οι δύο έχουν κυκλικό άνοιγμα για την άντληση του νερού. Η υπόλοιπη επίχωση του δαπέδου στον όροφο του πύργου Π2, πάνω από τους δύο απλούς θόλους της δεξαμενής, δεν αφαιρέθηκε.

Ανασκαφή στο εσωτερικό των μικρών πύργων Π6 και Π7. Οι δύο, λεγόμενοι μικροί, πύργοι Π6 και Π7 βρίσκονται στη νότια πλευρά του φρουρίου ανάμεσα στον πύργο της εισόδου και το νοτιοδυτικό πύργο Π5. Αφαιρέθηκε η επίχωση από το εσωτερικό τους αναζητώντας τρόπο να εισχωρήσουμε σε κατώτερα τμήματα των πύργων. Η επίχωση περιείχε άφθονο οικοδομικό υλικό και είναι πιθανότατα φερτή. Σε βάθος 1 μ. περίπου από το ύψος του σημερινού περιδρόμου συναντήσαμε στον πύργο Π7 κτιστό δάπεδο με σαφή τα ίχνη από τις θέσεις των ξυλοδεσιών επάνω του. Παρουσιάζει τα ίδια χαρακτηριστικά με αυτά του δαπέδου που αποκαλύφθηκε στον άλλο μικρό ανατολικό πύργο Π10. Αντίστοιχο κτιστό δάπεδο υπήρχε και στον πύργο Π6 αλλά βρέθηκε εντελώς κατεστραμμένο. Η κάθοδος σε κατώτερα επίπεδα και των δύο πύργων είναι αδύνατη.

Η επίχωση από το εσωτερικό του τέταρτου μικρού πύργου Π9 δεν αφαιρέθηκε.

Ανασκαφική έρευνα και καθαρισμοί στα μεσοπύργια διαστήματα του φρουρίου. Οι εργασίες αυτές ήταν απαραίτητο να πραγματοποιηθούν προκειμένου να στερεωθούν και να συντηρηθούν οι έντονες φθορές του περιδρόμου, οι κατεστραμμένες επάλξεις του τείχους του φρουρίου και οι απολήξεις της τοιχοποιίας του. Η έρευνά τους είχε επίσης σκοπό τη διαπίστωση των προγενέστερων βυ-

17. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 486-489.

18. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 729-730, Πίν. 525-526.

ζαντινών μεσοπυργίων και του τρόπου επικοινωνίας τους με τους πύργους.

Ξεκινώντας λοιπόν από τον ανατολικό πύργο Π10, ακολουθώντας όλη τη νότια πλευρά του φρουρίου και φθάνοντας μέχρι και το βόρειο πύργο Π2, αφαιρέθηκαν οι περισσότερες επιχώσεις του περιδρόμου, σε όσα σημεία του διαπιστώθηκαν κενά. Επιχώσεις των μεσοπυργίων διαστημάτων παρατηρήθηκαν στο νότιο τμήμα του Επταπυργίου και ήταν κατά κανόνα λίγες. Ήταν διαταραγμένες και περιείχαν οικοδομικά υλικά (πέτρες, ασβεστοκονιάματα κτλ.). Οι επιχώσεις αυτές μάλλον είναι φερτές αλλά περιέχουν και οικοδομικό υλικό πιθανότατα από την κατακρήμνιση των απολήξεων της τοιχοποιίας του τείχους του περιδρόμου. Οι επιχώσεις, τέλος, περιείχαν και αρκετά σύγχρονα οικοδομικά υλικά.

Ανασκαφική τομή στον αύλειο χώρο του φρουρίου. Μια δοκιμαστική ανασκαφική τομή μικρής έκτασης πραγματοποιήθηκε στη βορειοανατολική αυλή του φρουρίου με σκοπό την αποκάλυψη πιθανών κτισμάτων στο εσωτερικό της αυλής του Επταπυργίου, τη διερεύνηση των αρχαιολογικών στρωμάτων και τον εντοπισμό του φυσικού εδάφους.

Με αυτή την ανασκαφική τομή αποκαλύφθηκε καταρχήν τμήμα του επιχωμένου υπόγειου χώρου και της θεμελίωσης ενός ακόμη νεότερου κτιρίου των φυλακών, που υπήρχε σε αυτή την περιοχή της αυλής. Τα ίχνη αυτού του νεότερου κτιρίου είναι ορατά στην εσωτερική πλευρά του ανατολικού τείχους του φρουρίου. Σύμφωνα με τις πληροφορίες, το κτίριο αυτό είχε ανατιναχθεί από τους Γερμανούς κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.

Σε βάθος 2,50 μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια της αυλής αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος της περιοχής. Εντοπίστηκε ένας ασαφής τοίχος καθώς και δύο τμήματα μαρμαροθετήματος. Από την ερευνητική τομή δεν προέκυψαν στοιχεία για την ύπαρξη αρχαίων κτισμάτων στο εσωτερικό της αυλής. Η έρευνα όμως πρέπει να συνεχιστεί και σε άλλα σημεία της αυλής.

ΚΥΡΙΑΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ

Βασιλική ακροπόλεως

Με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ34/35008/885/28-7-1995 απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού εγκρίθηκε η διενέργεια ερευνητικών ανασκαφικών τομών στην ακάλυπτη περιοχή νοτίως του φρουρίου του Επταπυργίου, η οποία έχει από πολλά χρόνια κηρυχθεί ως αρχαιολογικός χώρος (ΦΕΚ 179/τ.Β'/26-5-1962), χωρίς να είναι σαφή τα όριά του.

Το αίτημα της 9ης ΕΒΑ για ερευνητικές τομές στον παραπάνω αρχαιολογικό χώρο, το έτος 1995, υπαγορεύθηκε από την άμεση ανάγκη να προσδιοριστεί η ακριβής έκταση του μνημείου, ώστε να ληφθεί υπ' όψιν στο πρόγραμμα απαλλοτριώσεων μικρών και μεγάλων ιδιοκτησιών της περιοχής γύρω από το φρούριο, που κατά κανόνα είναι ακάλυπτες εκτάσεις οικοπέδων, και στη συνέχεια να περιληφθεί στην οριστική μελέτη διαμόρφωσης του ευρύτερου περιβάλλοντος χώρου του φρουρίου του Επταπυργίου, στα πλαίσια του γενικότερου έργου της στερέωσης, αποκατάστασης και ανάδειξής του.

Στο χώρο αυτό και ειδικότερα στα νοτιοανατολικά του φρουρίου είχε πραγματοποιηθεί κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, τα έτη 1943-1944, ανασκαφική έρευνα σωστικού χαρακτήρα ενός χριστιανικού κτιρίου από τον Στ. Πελεκανίδη, όπως φαίνεται από έγγραφα της εποχής στο αρχείο της 9ης ΕΒΑ. Σύμφωνα με τα έγγραφα αυτά το χριστιανικό κτίριο αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια διαφόρων εργασιών για τη βελτίωση και επέκταση του αγροκηπίου των φυλακών του Επταπυργίου.

Για την παλαιά και χαμένη στο χώρο αυτό ανασκαφή ενός χριστιανικού κτιρίου στην ακρόπολη της Θεσσαλονίκης υπάρχουν δυστυχώς ελάχιστες αναφορές στη βιβλιογραφία[19], που φανερώνουν όμως ένα σημαντικό πολυτελές κτίριο. Η αποκάλυψή του και πάλι ήταν από πολλά χρόνια μια πρόκληση για τους αρχαιολόγους. Το μνημείο είναι γνωστό μεταξύ των μελετητών ως βασιλική ακροπόλεως, χωρίς να έχει αποδειχθεί ανασκαφικά εάν πρόκειται για ναό ή κοσμικό κτίριο. Αναφέρεται χαρακτηριστικά στη βιβλιογραφία ότι είχαν εντοπιστεί δύο σαρκοφάγοι κάτω από το δάπεδο με ελληνικές επιγραφές, μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως θεοδοσιανά κιονόκρανα, ένα επίκρανο παραστάδας, βάσεις κιόνων, τοιχογραφίες που είχαν χρονολογηθεί στους βυζαντινούς χρόνους, αλλά και χαρακτηριστικές για την πολυτέλεια του κτιρίου κρούστες από όστρεα, που προέρχονται από εντοίχια ενθετική διακόσμηση. Οι κρούστες αυτές ήταν τα μόνα κινητά ευρήματα της παλιάς ανασκαφής, που εντοπίστηκαν μέχρι σήμερα στην αποθήκη της 9ης ΕΒΑ[20].

Εκτός αυτών όμως, στον ευρύτερο περιβάλλοντα χώρο του φρουρίου του Επταπυργίου, έχουν εντοπιστεί προσφάτως με επιφανειακή έρευνα ποικίλα αρχιτεκτονικά μέλη, π.χ. κίονες, αμφικίονες, πεσσίσκοι, που φανερώνουν επίσης την ύπαρξη ενός ευμεγέθους κτιρίου νοτίως του Επταπυργίου.

---

19. BCH LXVIII - LXIX (1943-1945), σ. 430. Χ. Ι. Μακαρόνας, Χρονικά αρχαιολογικά, Μακεδονικά 2 (1941-1952), σ. 613, 615.

20. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Η τεχνική opus sectile στην εντοίχια διακόσμηση, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 75 κυρίως, πίν. 28α-β, XIII δ.

Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε με χρηματοδότηση του Οργανισμού Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης-Θεσσαλονίκη '97. Η έρευνα άρχισε τον Αύγουστο του 1995 και διακόπηκε στις 31-12-1995. Συνεχίστηκε όμως και την επόμενη χρονιά. Στην ανασκαφή συνεργάστηκε η αρχαιολόγος Κυριακή Κουσέρα.

Πραγματοποιήθηκαν καταρχήν δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές μέσα στους παλαιούς λαχανόκηπους των φυλακών στα νοτιοανατολικά του φρουρίου του Επταπυργίου. Πρόκειται για προσεγμένη και μελετημένη κατασκευή κήπων, που διαμορφώνονται σε τρία άνδηρα με αναλημματικούς τοίχους και κτιστές κλίμακες για την επικοινωνία μεταξύ των ανδήρων. Περιφράσσονται με μανδρότοιχο, κατασκευασμένο με ξερολιθιές και συρματόπλεγμα, ενώ μια κρήνη οθωμανικής εποχής βρίσκεται στο νότιο άκρο της περίφραξης των κήπων. Σε όλη την έκτασή τους, και στα τρία άνδηρα, υπάρχει ένα παχύ επιφανειακό στρώμα καθαρού χώματος, πάχ. 0,50-0,70 μ., το οποίο πιθανότατα μεταφέρθηκε κατά τη διάρκεια των παραπάνω εργασιών βελτίωσης και επέκτασης του αγροκηπίου των φυλακών του Επταπυργίου τη δεκαετία του '40 και στρώθηκε σε όλη την ακάλυπτη έκταση προκειμένου να δημιουργηθούν τα επιθυμητά επίπεδα εδάφους, προφανώς για την καλλιέργεια των κήπων. Είναι άγνωστο όμως πότε διαμορφώθηκαν για πρώτη φορά. Αυτά τα αγροκήπια έχουν από πολλά χρόνια αχρηστευθεί και το οικόπεδό τους είναι πλέον ιδιοκτησία του Υπουργείου Πολιτισμού με παραχώρηση από το Υπουργείο Δικαιοσύνης.

Με τις δοκιμαστικές τομές στο πλατύ βόρειο άνδηρο εντοπίστηκαν ευμεγέθεις τοίχοι, κτισμένοι με ισχυρό ασβεστοκονίαμα, καθώς και χονδρό ψηφιδωτό δάπεδο με λευκές κυρίως, ακανόνιστες μεγάλες ψηφίδες, διευθετημένο σε ορθογώνια διάχωρα με ποικίλους προσανατολισμούς. Ασαφείς, προς το παρόν, τοίχοι μεταγενέστερης εποχής, εντοπίζονται πάνω στο ψηφιδωτό δάπεδο. Κάτω από αυτό το δάπεδο εντοπίζονται θολωτοί, κτιστοί τάφοι μεγάλων διαστάσεων σε συνεχόμενες συστάδες. Μέχρι στιγμής αποκαλύπτονται κατεστραμμένοι και επιχωσμένοι. Ο σχεδιασμός των τάφων κάτω από το δάπεδο φαίνεται να είναι αρχικός και σύγχρονος του κτιρίου. Το κτίριο που αποκαλύπτεται δείχνει να έχει τεράστιες διαστάσεις, αλλά έχει καταστραφεί σε μεγάλο βαθμό και έχει υποστεί έντονη λιθολόγηση.

Η έρευνα με τη μέθοδο των δοκιμαστικών τομών συνεχίστηκε συγχρόνως και στα νοτιότερα δύο άνδηρα με σκοπό τον εντοπισμό των ορίων του αρχαίου κτιρίου προς Ν. Η έρευνα στο σημείο αυτό δεν απέδωσε ευρήματα. Εντοπίστηκε ο φυσικός βράχος της περιοχής χωρίς κανένα ίχνος κτιριακών καταλοίπων. Οι επιχώσεις όμως στα δύο νοτιότερα άνδηρα, περιείχαν άφθονο οικοδομικό υλικό, πλίνθους, κεράμους, ψηφίδες από εντοίχια ψηφιδωτά, καθώς και ελάχιστα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Ήταν πλέον φανερό ότι το χριστιανικό κτίριο διασώζεται μόνο στο βόρειο υψηλότερο άνδηρο. Εάν ποτέ υπήρχε επέκταση του κτιρίου προς το χώρο των νότιων ανδήρων, αυτό έχει καταστραφεί και κατακρημνισθεί.

Η ανασκαφική περίοδος του έτους 1995 έληξε στις 31-12-1995. Η συνέχιση της ανασκαφής ήταν απαραίτητη, ώστε να αποκαλυφθούν και να εντοπιστούν και τα υπόλοιπα όρια του μνημείου προς Α., Δ. και Β. Κυρίως όμως έπρεπε να επιβεβαιωθούν τα στοιχεία, που ήδη αποκαλύφθηκαν (τάφοι κτλ.), ότι πράγματι πρόκειται για κτιριακό συγκρότημα παλαιοχριστιανικής βασιλικής μεγάλων διαστάσεων με κοιμητηριακή χρήση. Η ανασκαφή συνεχίστηκε και την επόμενη χρονιά.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ
ΚΥΡΙΑΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ

Οδός Μυκόνου και Αλοννήσου 14 και οδός Αλοννήσου 12

Κατά την εκσκαφή για θεμελίωση πολυώροφης οικοδομής στο διαμπερές οικόπεδο που βρίσκεται επί των οδών Μυκόνου και Αλοννήσου 14 στην περιοχή της ανατολικής προέκτασης της οδού Αγίου Δημητρίου, εργολαβίας της οικοδομικής εταιρείας Ι. Καραμάνη-Α. Τζώρτζης Ο.Ε., το έτος 1991 είχε αποκαλυφθεί τμήμα αρχαίου κτιστού αγωγού ύδρευσης, συνολ. μήκ., εντός του οικοπέδου, 35,50 μ. Η χάραξη της πορείας του συμπίπτει ακριβώς με το δυτικό όριο του οικοπέδου σε όλο το μήκος του, με αποτέλεσμα η δυτική όψη σχεδόν σε όλο το μήκος του αρχαίου αγωγού να βρίσκεται στα γειτονικά οικόπεδα. Τμήμα λοιπόν αυτής της δυτικής όψης αποκαλύφθηκε στη συνέχεια, το έτος 1994, κατά την εκσκαφή για θεμελίωση οικοδομής στο γειτονικό οικόπεδο επί της οδού Αλοννήσου 12 ιδιοκτησίας Παναγιώτη Ντούφα.

Ο αρχαίος υδραγωγός, φυσικής ροής, διατηρείται σε άριστη κατάσταση. Είναι υπόγειος, κτιστός και θολωτός. Έχει εσωτερικές διαστάσεις 1,50×0,50 μ. Θεμελιώθηκε στο σταθερό φυσικό έδαφος της περιοχής και είναι χτισμένος με αργές μικρές πέτρες και ασβεστοκονίαμα. Εσωτερικά οι τοίχοι καλύπτονται με υδραυλικό κονίαμα ως ένα ύψος.

Κατά την έρευνα και τον καθαρισμό της τοιχοποιίας του αγωγού διαπιστώθηκε μια εκτεταμένη επισκευή. Συγκεκριμένα, το κλειδί του θόλου, σε όλο το μήκος του αγωγού εντός του οικοπέδου, είχε πιθανότατα καταρρεύσει και αντικαταστάθηκε με επίπεδη στέγαση, κατασκευασμένη με μεγάλες αργές πέτρες.

Αποκαλύφθηκαν δύο φρεάτια επίσκεψης και καθαρισμού του νερού σε απόσταση 22 μ. το ένα από το άλλο, τα οποία εξείχαν της επιφάνειας του εδάφους. Το αρχικό ύψος τους δεν θα βρισκόταν σε ψηλότερο σημείο από το σωζόμενο, που είναι 1,60 μ. του βόρειου φρεατίου και 0,60 αντιστοίχως του νότιου φρεατίου. Ο αγωγός εντοπίστηκε κενός σχεδόν σε όλο το μήκος του.

Ο υδραγωγός κατευθύνεται από ΒΑ. προς ΝΔ. Παρουσιάζει ομοιότητες με τα τμήματα των κτιστών αγωγών που αποκαλύφθηκαν τα τελευταία χρόνια ανατολικά της Θεσσαλονίκης, στο οικόπεδο της οδού Ισιδώρου 6 και Ικαρίας 7[21] στην Άνω Τούμπα και στο οικόπεδο της οδού Μητρ. Ευσταθίου 14[22] στην Κάτω Τούμπα. Πιθανώς ανήκουν στο ίδιο δίκτυο ύδρευσης ή ακόμη πιθανότερα αποτελούν τμήματα του ιδίου αγωγού, η χρονολόγηση του οποίου παραμένει προβληματική. Με μια πρώτη εκτίμηση πιστεύουμε ότι μπορεί να χρονολογηθεί στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Παράλληλα με τον προηγούμενο μεγάλο αγωγό και κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του αποκαλύφθηκαν δύο μικρότεροι παράλληλοι κτιστοί υπόγειοι αγωγοί νερού ορθογώνιας διατομής.

Για την καλύτερη προστασία του αρχαίου αγωγού η Εφορεία πρότεινε τη διατήρηση και την ανάδειξή του, σε υπαίθριο χώρο που δημιουργείται ανάμεσα στις δύο οικοδομές, οι οποίες έχουν ήδη ανεγερθεί.

ΚΥΡΙΑΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ

Πλατεία Διοικητηρίου

Το 1995 στην πλατεία Διοικητηρίου η ανασκαφική δραστηριότητα αναπτύχθηκε στο βορειοδυτικό τομέα του αρχαιολογικού χώρου και πιο συγκεκριμένα μεταξύ της κάθετης οδικής αρτηρίας (cardo) και του περιστύου του παλαιοχριστιανικού οικοδομήματος του 5ου αι. Αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα που χρονολογούνται από τα παλαιοχριστιανικά έως και τα μεσοβυζαντινά χρόνια (Σχέδ. 7).

Τα ελάχιστα οικιστικά κατάλοιπα της μεσοβυζαντινής περιόδου που πρώτα αποκαλύφθηκαν, δεν έδωσαν σαφή στοιχεία για τη χρήση του χώρου στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Αποκαλύφθηκαν μόνο τμήματα λασπόκτιστων τοίχων, στις επιχώσεις των οποίων βρέθηκαν νομίσματα του αυτοκράτορα Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού.

Αμέσως κάτω από τη μεσοβυζαντινή οικιστική φάση αποκαλύφθηκαν τα λείψανα εργαστηρίου υαλουργίας[23]. Το πιο ενδιαφέρον εύρημα ήταν ο κυκλικός σε κάτοψη κλίβανος. Είχε διάμετρο 1,50 μ. Από αυτόν σώζονται μόνο τα θεμέλιά του, το praefurnium, μήκ. 1 μ. και ύψ. πλευράς 0,40 μ., ο πυθμένας και το βορειοανατολικό τμήμα της ανωδομής του θαλάμου καύσης, που σώζεται σε ύψος 0,90 μ. Η τοιχοποιία των θεμελίων και της ανωδομής του κλιβάνου αποτελείται από αργούς λίθους με υπόλευκο συνδετικό κονίαμα. Ο κοίλος πυθμένας του έχει δημιουργηθεί μέσα στις επιχώσεις των προγενέστερων οικοδομικών φάσεων. Στο κέντρο του μόλις διακρίνεται το αποτύπωμα του κτιστού υποστυλώματος που στήριζε την εσχάρα. Ο πυθμένας του θαλάμου καύσης φέρει επίχρισμα από λεπτό στρώμα υπόλευκου κονιάματος. Με το ίδιο υλικό επιχρίεται η αύλακα του praefurnium.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας των επιχώσεων του κλιβάνου, πάχ. 0,90 μ., βρέθηκαν πολλά κομμάτια τοιχοποιίας από την ανωδομή του θαλάμου καύσης, τμήματα πλίνθων που έφεραν λεπτή γυάλινη κρούστα, θραύσματα γυάλινων αγγείων, άμορφες μάζες γυαλιού, ελάχιστα αβαφή όστρακα και δύο τμήματα σιδερένιας ράβδου επεξεργασίας του γυαλιού. Δεν βρέθηκαν όμως νομίσματα, γεγονός που μας επέκλεισε τη δυνατότητα μιας ακριβούς χρονολόγησης.

Ενδεικτικό στοιχείο των υψηλών θερμοκρασιών που αναπτύσσονταν στον κλίβανο είναι η λεπτή κρούστα σκουροπράσινου γυαλιού που σώζεται στην εσωτερική περίμετρο του πυθμένα του. Πρόκειται για αποτέλεσμα φυσικοχημικής αντίδρασης και συγκεκριμένα για υαλοποίηση των στοιχείων του ασβεστοκονιάματος.

Τα υπόλοιπα οικοδομικά λείψανα του αρχαιολογικού χώρου της πλατείας Διοικητηρίου, που αποδίδονται με βεβαιότητα στο εργαστήριο υαλουργίας είναι ο τοίχος με τον οποίο αυτό οριοθετείται στα δυτικά. Βρίσκεται σε απόσταση 0,70 μ. ανατολικά του κλιβάνου και αποτελεί την πρόσοψη του εργαστηρίου επί του αρχαίου δρόμου. Στον τοίχο αυτό υπάρχει θυραίο άνοιγμα, που οδηγούσε σε κάποιον από τους χώρους του εργαστηρίου. Στο υαλουργείο ανήκει επίσης μια μικρή δεξαμενή νερού, που αποκαλύφθηκε σε απόσταση 3,50 μ. ανατολικά του κλιβάνου. Ήταν αναγκαία για την επεξεργασία του γυαλιού, δεδομένου ότι σε αυτήν έβρεχαν κομμάτια ξύλου για να λειάνουν τις εξωτερικές επιφάνειες των αγγείων.

21. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 336, Πίν. 183α.

22. ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, σ. 424, Πίν. 199 δ.

23. Ι. Ο. Κανονίδης, Το βυζαντινό υαλουργείο της πλατείας Διοικητηρίου στη Θεσσαλονίκη, Β΄ Συνέδριο Μαργαριτών Ρεθύμνου Κρήτης (υπό εκτύπωση).

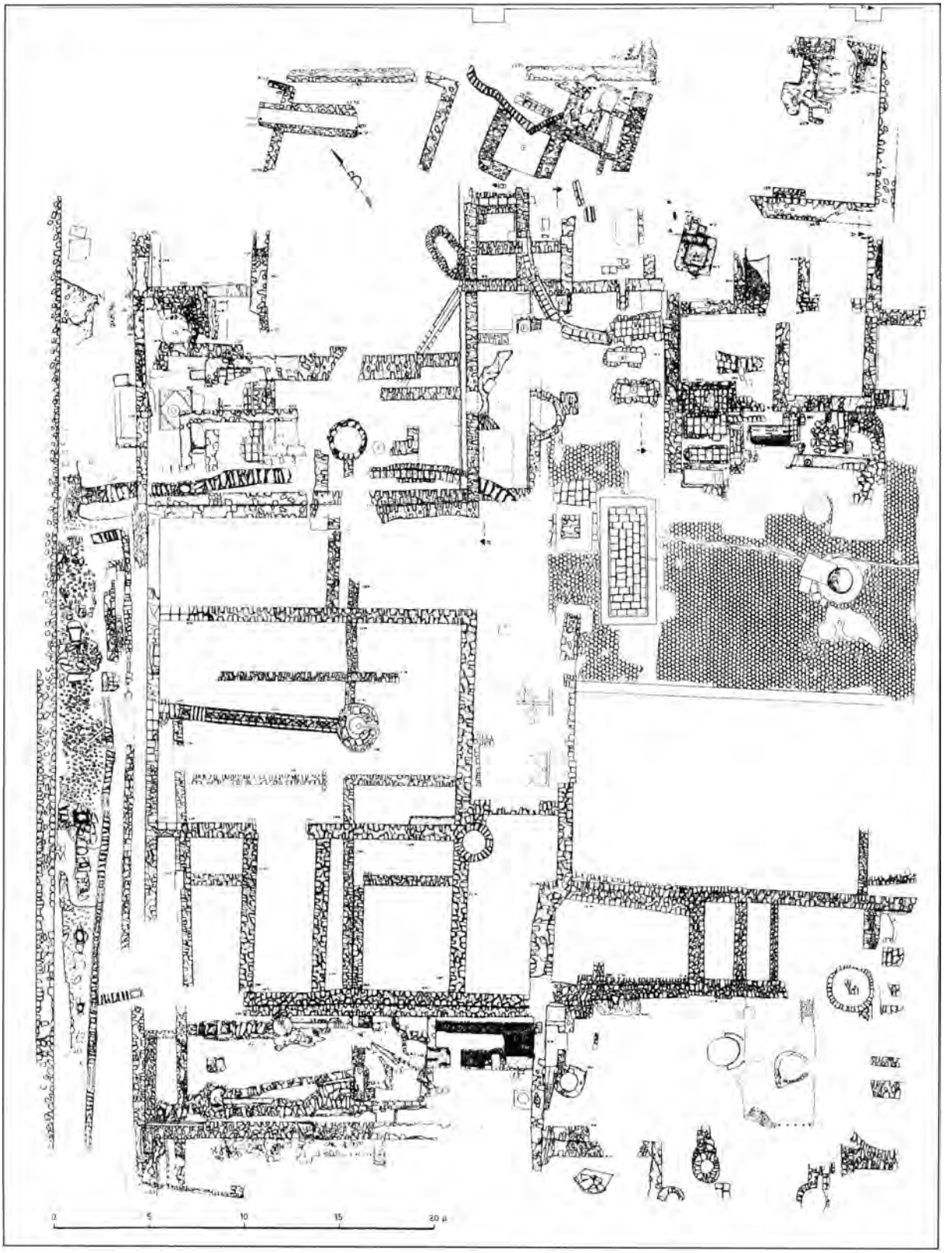

Σχέδ. 7. Θεσσαλονίκη. Πλατεία Διοικητηρίου. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου.

Εκτός από τα οικοδομικά κατάλοιπα του εργαστηρίου που αποκαλύφθηκαν στον αρχαιολογικό χώρο, τη δραστηριότητα των υαλουργών μαρτυρεί και ένας αποθέτης που εντοπίστηκε στο βορειοανατολικό τομέα της ανασκαφής, 22 μ. ανατολικά του δυτικού ορίου του εργαστηρίου Σε αυτόν βρέθηκαν γυάλινες μάζες και θραύσματα αποτυχημένων αγγείων οικιακής χρήσης.

Το εργαστήριο υαλουργίας της πλατείας Διοικητηρίου, με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, πρέπει να κατασκευάστηκε και να λειτούργησε μεταξύ του 6ου και 10ου αι. μ.Χ. Ύστερα όμως από την εξέταση των μαγνητικών ιδιοτήτων των υλικών κατασκευής του κλιβάνου – αρχαιομαγνητισμός – πετύχαμε την ακριβέστερη χρονολόγησή του μεταξύ του 820-870 μ.Χ.[24]. Η χωροθέτηση του υαλουργείου εντός των τειχών σε κεντρικό σημείο της βυζαντινής πόλης δεν αποτελεί σπάνιο παράδειγμα. Αντίστοιχα εργαστήρια έχουν διαπιστωθεί ανασκαφικά και σε άλλες βυζαντινές πόλεις του ελλαδικού χώρου, όπως στους Φιλίππους (4ος-7ος) και στην Κόρινθο (11ος-12ος).

Τέλος, στα βαθύτερα στρώματα ερευνήθηκαν δύο αίθουσες του παλαιοχριστιανικού οικοδομήματος του 5ου αι. Οι δύο αυτές αίθουσες μαζί με άλλες τέσσερις, που ερευνήθηκαν σε προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους εκτείνονται ανάμεσα στο δρόμο και τη στοά. Σε αυτές βρέθηκαν τμήματα ψηφιδωτών δαπέδων. Στο ψηφιδωτό της πρώτης προς Β. διακρίνεται ρόμβος εγγεγραμμένος σε ορθογώνιο πλαίσιο. Στο εσωτερικό του ρόμβου υπάρχει μεγάλος κύκλος, ενώ στα παραπληρωματικά τρίγωνα μικροί κύκλοι και φύλλα. Στην αμέσως επόμενη το θέμα του σωζόμενου τμήματος του ψηφιδωτού δαπέδου είναι αλληλοτεμνόμενοι κύκλοι.

Οδός Π. Μελά 1 και Δ. Γούναρη

Κατά τη διάρκεια εκσκαπτικών εργασιών για την ανέγερση πολυώροφης οικοδομής στο οικόπεδο που βρίσκεται στη συμβολή των οδών Π. Μελά 1 και Δ. Γούναρη – δυτικά του Λευκού Πύργου – εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε (από 6/9/95 έως 9/10/95) αποκάλυψε οικοδομικά λείψανα των ρωμαϊκών και των παλαιοχριστιανικών χρόνων (Σχέδ. 8).

Στην πρώτη οικιστική φάση ανήκουν τα θεμέλια οικοδομήματος ρωμαϊκών χρόνων, τα οποία εντοπίστηκαν σχεδόν σε όλη την έκταση του οικοπέδου (Πίν. 164 α). Πιο ακριβή χρονολόγηση των ερειπίων του ρωμαϊκού κτίσματος μας δίνει η κεραμική που βρέθηκε στις επιχώσεις του. Πρόκειται για άφθονα όστρακα αγγείων terra sigillata με στιλπνό καστανέρυθρο επίχρισμα, τύπου Περγάμου, που χρονολογούνται στο τέλος του 1ου αι. μ.Χ.

Από το κτίριο διακρίνονται σε κάτοψη έξι συνολικά χώροι, των οποίων δυστυχώς δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί η ακριβής έκταση. Η τοιχοποιία των σωζόμενων θεμελίων είναι από ακανόνιστους λίθους και υπόλευκο συνδετικό κονίαμα. Σε τρεις από τους χώρους των ερειπίων του ρωμαϊκού κτιρίου σώζονται τμήματα πλινθόστρωτων δαπέδων, ενώ σε έναν τέταρτο μεγάλο τμήμα υποστρώματος ψηφιδωτού δαπέδου με ελάχιστες σωζόμενες χονδρές ψηφίδες από άσπρο και μαύρο μάρμαρο. Τα δάπεδα αυτά καταστρέφονται σε ορισμένα σημεία από βόθρους των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Το εν λόγω κτίριο κατά τη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων δέχθηκε αρκετές επισκευές στην αρχική του κατασκευή.

Δυστυχώς, τη λειτουργία του δεν μας βοήθησαν να υποθέσουμε ούτε τα κτιριακά λείψανα ούτε τα κινητά ευρήματα. Επειδή, όμως, βρίσκεται πολύ κοντά στη θάλασσα δεν αποκλείεται να σχετίζεται με τις λειτουργίες του λιμένος της πόλης στα χρόνια εκείνα.

Πάνω στα κτιριακά λείψανα των ρωμαϊκών χρόνων θεμελιώθηκε η επόμενη οικιστική φάση. Αυτή χρονολογείται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια (τέλη 4ου-αρχές 5ου αι. μ.Χ.). Βρέθηκαν δύο τμήματα παράλληλων τοίχων με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., τα οποία δείχνουν να συνεχίζουν στα διπλανά οικόπεδα. Το βόρειο έχει σωζόμενο μήκος εντός των ορίων του οικοπέδου 13 μ., ενώ το νότιο 10 μ. Σώζονται σε χαμηλό ύψος και έχουν πάχος 3 μ. και 3,50 μ. αντίστοιχα. Το μεταξύ τους διάστημα είναι 5,50 μ. Είναι κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή και υπόλευκο συνδετικό κονίαμα. Στο κέντρο του μεταξύ τους κενού διαστήματος βρέθηκαν σε κακή κατάσταση τα θεμέλια κοχλιόσχημης κλίμακας. Κατά πάσα πιθανότητα η συγκεκριμένη κατασκευή εντάσσεται χρονικά στα παλαιοχριστιανικά χρόνια, δεν έχουμε όμως κανένα στοιχεία για τη σχέση της με τα υπόλοιπα οικοδομικά λείψανα της ίδιας περιόδου.

Η δεύτερη οικοδομική φάση που ερευνήθηκε στο οικόπεδο πιθανότατα έχει σχέση με τη θαλάσσια οχύρωση της πόλης.

Από ανασκαφές στην περιοχή είναι γνωστό ότι βρέθηκε στο προς νότο όμορο οικόπεδο – Δ. Γούναρη 4[25] – τμήμα του θαλάσσιου τείχους, που κατευθυνόταν προς το Λευκό Πύργο.

24. M. E. Evans and D. Kontopoulou, Archeomagnetism in Macedonia: A Progress Report, Institute of Geophysics, Meteorology and Space Physics University of Alberta, Edmonton, Canada - Geophysical Laboratory, University of Thessaloniki (υπό εκτύπωση).

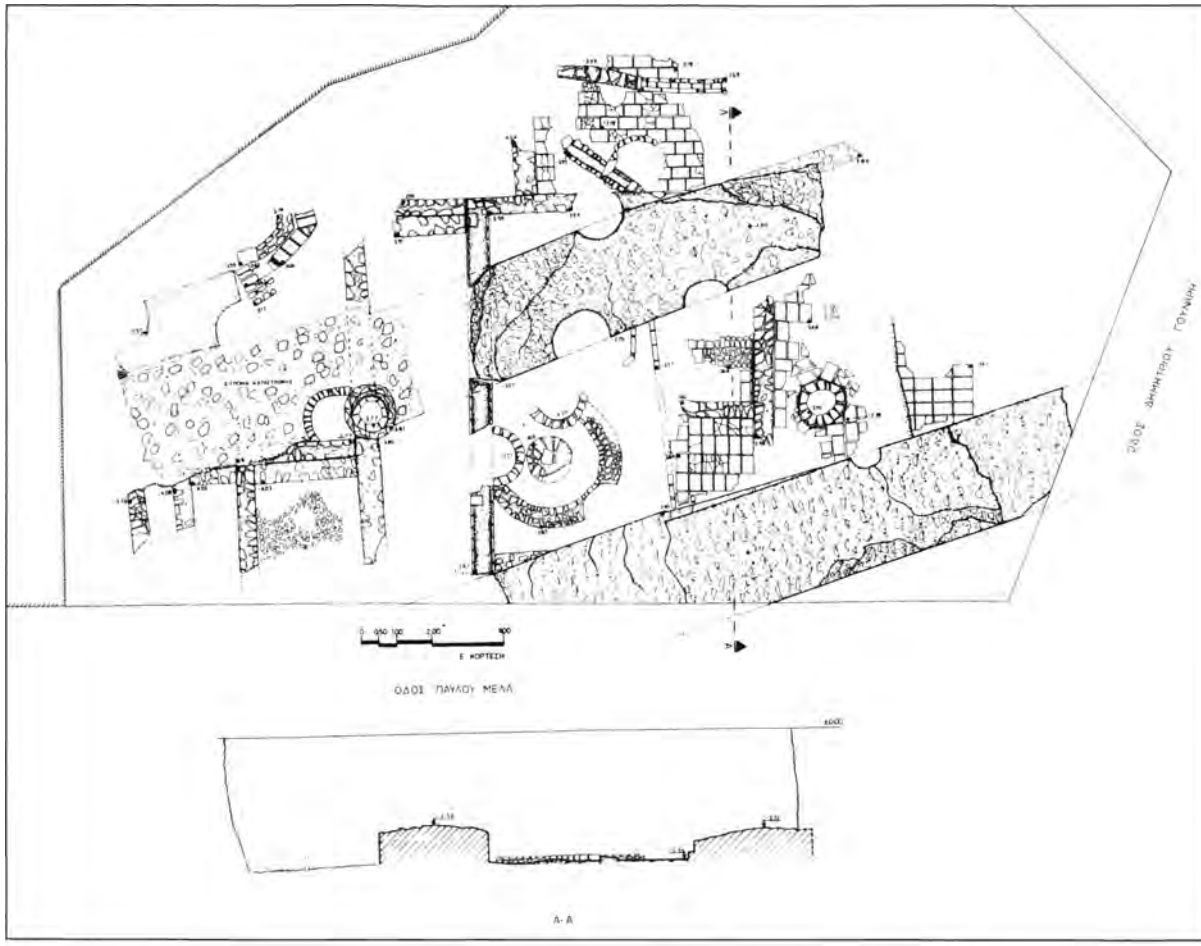

Σχέδ. 8. Θεσσαλονίκη. Οδός Π. Μελά 1 και Δ. Γούναρη. Ερείπια κτιρίου και τμήμα της παλαιοχριστιανικής θαλάσσιας οχύρωσης, τομή Α-Α.

Οδός Φράγκων 12

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής στο οικόπεδο της παραπάνω οδού, που διήρκεσε τους μήνες Φεβρουάριο και Μάρτιο του 1995, αποκαλύφθηκαν οικιστικά λείψανα που χρονολογούνται από τα παλαιοχριστιανικά έως και τα νεότερα χρόνια. Η ανασκαφή στο οικόπεδο ήταν ιδιαίτερα δύσκολη εξαιτίας των υπογείων υδάτων που ανάβλυζαν διαρκώς.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου βρέθηκαν δύο παράλληλοι τοίχοι με κατεύθυνση Α.-Δ. Το σωζόμενο εντός του οικοπέδου μήκος τους ήταν 17 μ., ενώ η μεταξύ τους απόσταση 4,90 μ. Τους δύο αυτούς τοίχους στο ανατολικό όριο του οικοπέδου ένωνε ένας τρίτος. Η δυτική εσωτερική όψη του μόλις διακρινόταν ακριβώς κάτω από τα θεμέλια της όμορης οικοδομής. Και οι τρεις τοίχοι όριζαν κάποιον επιμήκη χώρο, του οποίου δεν διαπιστώθηκε η ακριβής έκταση. Ίχνη του δαπέδου στο χώρο αυτό βρέθηκαν σε βάθος 5,09 μ., δίπλα στη βόρεια εσωτερική όψη του νότιου τοίχου. Συγκεκριμένα πάνω σε ένα παχύ υπόστρωμα από υδραυλικό κονίαμα σωζόταν ψηφιδωτό από χονδρές ψηφίδες άσπρου και μαύρου χρώματος.

Στο νότιο τοίχο, που σώζεται στο εντυπωσιακό ύψος των 5,50 μ., η έρευνα περιορίστηκε στην αποκάλυψη μόνο της όψης της βόρειας εσωτερικής πλευράς του, καθότι αυτός βρίσκεται πάνω στο όριο του οικοπέδου. Στην αρχική τοιχοποιία του, που είναι εναλλαγή αργολιθοδομής με ζώνες πλίνθων, διακρίνονται τρεις μεταγενέστερες επισκευές-προσθήκες. Από ύψ. 1,75 μ. και πάνω υπήρχαν τρία παράθυρα, τα οποία όμως στα βυζαντινά χρόνια

25. Χ. Μπακιρτζής, Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης, Βυζαντινά 7 (1975), σ. 295, J.M. Spieser, Note sur le rempart maritime de Thessalonique, Travaux et memoires 8 (1981), σ. 478.

ακυρώθηκαν. Το σφράγισμά τους έγινε με τοιχοποιία από αργούς λίθους και πλίνθους κατά διαστήματα. Τέλος, νεότερη προσθήκη των αρχών του αιώνα, ύψ. 1 μ., διακρίνεται στο ανώτερο σημείο του.

Το σωζόμενο τμήμα του βόρειου τοίχου ήταν κατασκευασμένο από αργούς λίθους και υπόλευκο συνδετικό κονίαμα. Στο κέντρο του ανοιγόταν τοξωτή φωτιστική θυρίδα. Μικρό τμήμα πλινθοδομής, που διακρινόταν στο ανώτερο σημείο του, υποδήλωνε τοιχοποιία αντίστοιχη με εκείνη της αρχικής φάσης του νότιου τοίχου (164 β).

Μικρά τμήματα άλλων δύο τοίχων εντοπίστηκαν στα όρια του οικοπέδου, αλλά δυστυχώς η έρευνά τους ήταν αδύνατη.

Σε παλιότερες ανασκαφές στα γειτονικά οικόπεδα της οδού Φράγκων[26] βρέθηκαν αντίστοιχα τμήμα του θαλάσσιου τείχους και κάποιο βοηθητικό σε αυτό πρόσκτισμα. Το παλαιοχριστιανικό κτίσμα της οδού Φράγκων 12 βρίσκεται έξω από την πορεία του θαλάσσιου τείχους και μάλλον αποτελεί πρόσκτισμα στην νότια εξωτερική πλευρά του.

Αλατζά Ιμαρέτ

Για τις ανάγκες αναστήλωσης του μνημείου έγιναν τρεις δοκιμαστικές τομές στο εσωτερικό του. Οι επιχώσεις τους δυστυχώς ήταν εξαιρετικά διαταραγμένες και η κεραμική που βρέθηκε σε αυτές ήταν αδύνατον να μας βοηθήσει στη χρονολόγηση των ελάχιστων οικοδομικών καταλοίπων.

Η πρώτη τομή έγινε στην κεντρική αίθουσα προσευχής, κατά μήκος του βόρειου τοίχου. Δεν αποκαλύφθηκε κανένα οικοδομικό λείψανο. Μόνο σε βάθος 1,20 μ. από τη στάθμη του σημερινού δαπέδου διαπιστώθηκε η ύπαρξη τμήματος ξυλοδεσιάς ενσωματωμένου στην τοιχοποιία του βόρειου τοίχου της κεντρικής αίθουσας του τεμένους. Η δεύτερη τομή έγινε στο νοτιοδυτικό χώρο του μνημείου (αίθουσα πτωχοκομείου). Σε βάθος 1,33 μ. εντοπίστηκε τμήμα παλαιότερου δαπέδου του μνημείου. Τέλος, η τρίτη τομή έγινε στο νοτιοδυτικό πρόσκτισμα, όπου σε βάθος 1 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα λασπόκτιστου τοίχου με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Είχε πλάτος 0,75 και ύψος 0,35 μ. Ανήκε σε προγενέστερη του τεμένους οικοδομική φάση.

ΙΩΑΝΝΗΣ Ο. ΚΑΝΟΝΙΔΗΣ

Οδός Αγίας Σοφίας 75

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα κατά τους τρεις πρώτους μήνες του έτους στο βόρειο τμήμα του ακάλυπτου του οικοπέδου, εκεί όπου πρόκειται να ανεγερθεί υπόγειος σταθμός αυτοκινήτων. Το τμήμα αυτό βρίσκεται δυτικά ακριβώς του ανασκαφέντος κατά το 1993 τμήματος του οικοπέδου ενώ στο σημείο της περσινής ανασκαφής άρχισε η ανέγερση της οκταώροφης πολυκατοικίας, η οποία και θα αντιστηρίξει την άκρως επικίνδυνη βόρεια όμορη οικοδομή.

Στο δυτικό τμήμα του ακάλυπτου αποκαλύφθηκε θεμελίωση περίστωης αυλής με στοά, πλ. 2 μ. στην ανατολική και τη δυτική πλευρά και 2,50 μ. στη βόρεια. Αμέσως δυτικότερα και σε μεγαλύτερο βάθος ανασκάφηκαν τέσσερις χώροι, από τους οποίους ο ένας μόνο αποκαλύφθηκε εξ ολοκλήρου (3,60×2,55 μ.). Οι δύο βόρειοι χώροι φέρουν δάπεδο από πατημένο πηλόχωμα και πρέπει να ήταν υπόγειοι ή ημιυπόγειοι ενώ οι δύο νοτιότεροι είναι μεγαλύτεροι και φέρουν τρία διαφορετικά επάλληλα δάπεδα ο καθένας.

Ο χώρος 7 έφερε υπόστρωμα δαπέδου από ροζ ασβεστοκονίαμα, πάνω στο οποίο ήταν πακτωμένες μεγάλες ορθογώνιες μαρμάρινες πλάκες, οι οποίες δεν σώζονται. Με την αφαίρεση του υποστρώματος αυτού αποκαλύφθηκε δάπεδο στρωμένο με πλίνθους, διαστ. 0,31×0, 41 μ., οι οποίες έφεραν λευκό επίχρισμα από πάνω τους. Οι πλίνθοι πατούσαν πάνω σε λευκό στρώμα άμμου και εκείνο πάνω σε στρώση από κροκάλες (Πίν.164 γ). Σε βάθος 0,30 μ. κάτω του πλίνθινου δαπέδου εντοπίστηκε ο επίπεδα λαξευμένος φυσικός βράχος που διατηρούσε σε ορισμένα σημεία τμήματα από το κοκκινωπό υπόστρωμα ψηφιδωτού δαπέδου του οποίου σώθηκε μόνο η λευκή και μαύρη εξωτερική ταινία στο βορειοανατολικό τμήμα του χώρου.

Ο χώρος 9 διασώζει τμήμα πολύχρωμου ψηφιδωτού δαπέδου. Αναπτύσσεται θέμα με κύβους σε προοπτική που πλαισιώνονται από φαρδιά ταινία με αντίνωτες πέλτες κάθετα και οριζόντια τοποθετημένες. Τα χρώματα που χρησιμοποιούνται είναι το γκρί, το γαλαζοπράσινο, το κόκκινο-κεραμιδί, το μαύρο και το άσπρο. Κάτω από αυτό εντοπίστηκαν άλλα δύο υποστρώματα δαπέδων έως το φυσικό βράχο.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου ανασκάφηκε κλιμακωτή είσοδος και καμαροσκέπαστος διάδρομος, μήκ. 5, πλ. 1,10 και ύψ. 1,80-2,60 μ., ο οποίος οδηγεί σε καμαροσκέπαστη δεξαμενή βυζαντινών χρόνων, διαστ. 3,45× 4,45 μ. Αυτή είναι γεμάτη από επιχώσεις και νερό μέχρι 1 μ. πάνω από το δάπεδό της.

Από τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει ότι τα αρχαία ανήκουν σε μεγάλη παλαιοχριστιανική οι-

26. Οδός Φράγκων 9: ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 243, Σχέδ. 2. Χ. Μπακιρτζής, Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης, Βυζαντινά 7 (1975), σ. 295. Οδός Φράγκων 13: Χ. Μπακιρτζής, ό.π., σ. 296.

κία του 4ου-5ου αι., η οποία χτίστηκε πάνω από άλλη κατεστραμμένη οικία του 2ου-3ου αι. μ.Χ.

Από τα κινητά ευρήματα πρέπει να αναφέρουμε 40 χάλκινα νομίσματα που ανήκουν στον 4ο, κυρίως, με 6ο αι., καθώς και χάλκινο καντάρι (statera) με μολύβδινο αντίβαρο και με δυνατότητα ζύγισης έως 46 λίβρες[27]. Συνελέγησαν επίσης τμήματα από μαρμάρινη φιάλη, η οποία συμπληρώθηκε στη συνέχεια, διαμ. χείλους 0,38, ύψ. 0,18 μ.

Η ανασκαφή θα συνεχιστεί στο νότιο και δυτικό τμήμα του οικοπέδου έως την οδό Σοφοκλέους, αφού τελειώσει η ανέγερση της οικοδομής στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου.

ΝΑΡΚΙΣΣΟΣ ΚΑΡΥΔΑΣ

Ναός Νέας Παναγίας

Κατά τη διάρκεια των εργασιών διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του ναού της Νέας Παναγίας, που διενήργησε ο δήμος Θεσσαλονίκης κατά το έτος 1995 στη βορειοανατολική γωνία του προαυλίου του ναού, εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Κατόπιν τούτου άρχισε ανασκαφική έρευνα στο χώρο, που διήρκεσε με διακοπές από τις 22.9.95 έως τις 28.3.96, με συνεργείο που αποτελούνταν από έναν έως τρεις εργάτες, τους οποίους μας διέθεσε ο δήμος.

Ο χώρος που ερευνήθηκε έχει διαστάσεις 11×7 μ. και βρίσκεται σε περιοχή που αποτελεί τμήμα του αύλειου χώρου του ναού. Στη βόρεια πλευρά του χώρου κάτω από τοιχίο από μπετόν, βρέθηκε τοίχος (Τχ. 6) κατασκευασμένος από πέτρα και λάσπη και ενδιάμεσα ζώνη τούβλων. Από τούβλα ενισχύονται και οι γωνίες του, ενώ το συνολικό του μήκος φθάνει στα 4,35 μ. Ο τοίχος 6, που χρονολογείται στα νεότερα χρόνια, καταστρέφει τμήμα αρχαίου κτιρίου που εντοπίστηκε σε απόσταση 0,60 μ. νοτιότερά του και συνεχίζεται προς Β., κάτω από τον ακάλυπτο της πολυκατοικίας.

Πρόκειται για πλινθόκτιστη καμάρα, ανατολικά και δυτικά της οποίας εφάπτονται τοίχοι κατασκευασμένοι με πέτρες και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Το άνοιγμα της καμάρας είναι 4 μ., το σωζόμενο μήκος της 3 μ. και έχει κατεύθυνση από Β./ΒΔ. προς Ν./ΝΑ. Η κορυφή της έχει καταρρεύσει. Στην ανατολική της πλευρά το σωζόμενο τμήμα βρίσκεται σε ύψος 0,93 μ. πάνω από το επίπεδο του προαυλίου του ναού. Είναι χτισμένη με πλίνθους μήκ. 0,45 και πάχ. 0,04-0,05 μ. με ισοπαχές συνδετικό κεραμικό κονίαμα. Στο εσωτερικό της είναι επιχρισμένη με παχύ στρώμα ισχυρού υδραυλικού κονιάματος. Στο ύψος της γένεσής της, φράσσεται με πρόχειρο λασπόκτιστο τοίχο (Τχ. 7). Στην ανατολική πλευρά της, η καμάρα έχει κοπεί για να περάσει σωλήνας του ΟΥΘ, ενώ στα δυτικά της διακόπτεται για 1 μ. περίπου και ακολούθως συνεχίζεται νότια, κάτω από την πλακόστρωση του προαυλίου του ναού. Στη δυτική πλευρά της καμάρας σε πλάτωμα, διαστ. 0,68×1,15 μ. που διαμορφώνεται από κατεστραμμένες πλίνθους βρέθηκε αποθέτης τροφικών καταλοίπων (όστρεα, οστά ζώων, κάρβουνα). Στον αποθέτη βρέθηκαν επίσης πολλά όστρακα από πλατιά αγγεία, πινάκια και κούπες, κυρίως εφυαλωμένα, υστεροβυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων.

Ο τοίχος που εφάπτεται στην καμάρα από Α. (Τχ9) βρέθηκε σε βάθος 0,65 μ. από το προαύλιο. Είναι κατασκευασμένος με πέτρες και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό και έχει πλάτος 1 μ. περίπου.

Ο τοίχος 9 πατά σε δύο μαρμάρινους συνεχείς δόμους που βρέθηκαν κατά χώραν. Το συνολικό μήκος των δόμων είναι 2,80, το ύψος τους 0,25 μ. ενώ ανά 0,35/0,40 μ. υπάρχουν αδρές βαθύνσεις στην άνω επιφάνειά τους. Ο δόμος που βρίσκεται προς Ν. φέρει στην άκρη του πεταλόσχημη βάθυνση με ακτίνα 0,05 μ. και μήκος 0,09 μ. Τα δύο αυτά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη πατούν με τη σειρά τους πάνω σε τρεις μαρμάρινους δόμους, ημιανασκαμμένους, που εξέχουν από το άνω τμήμα κατά 0,02 μ. και από Α. έχουν μέτωπο που φέρει αναθύρωση.

Ανατολικά της καμάρας, σε απόσταση 1 μ. από αυτήν, πάνω από τον Τχ. 9 βρέθηκε μεταγενέστερος τοίχος κατασκευασμένος με αργολιθοδομή χωρίς κονίαμα (Τχ5). Ο Τχ5 έχει κατεύθυνση Α.-Δ., μέγιστο ύψος 0,85 μ., μέγιστο πάχος 0,65 μ., και κάτω από αυτόν περνούσε σωλήνας ύδρευσης.

Από Δ., στην καμάρα εφάπτεται τοίχος (Τχ1) με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΑ. Ανασκάφηκε σε μήκος 4,10 μ., σώζεται σε ύψος 1 μ. πάνω από το προαύλειο του ναού και έχει πλάτος 0,90 μ. περίπου. Είναι κατασκευασμένος με αργολιθοδομή και συνδετικό ασβεστοκονίαμα, ενώ στο νότιο πέρας του χτίζεται με πλίνθους. Από τη φορά των πλίνθων, που είναι αντίρροπη με τις πλίνθους της καμάρας, φαίνεται πως πρόκειται για τη γένεση αντίστοιχου τόξου προς τα δυτικά της. Η δυτική όψη του τοίχου 1 είναι επιμελημένη και διατηρεί υποδοχή σκαλωσιάς τετράγωνης διατομής.

Προς Δ., ο Τχ1 γωνιάζει κατά ορθή γωνία με τοίχο (Τχ 10) κατεύθυνσης Α.-Δ., που βρέθηκε σε επίπεδο, βαθ. 1 μ. από το προαύλιο του ναού. Ο Τχ10 έχει πλάτος 0,90 μ., ανα-

27. Βλ. Ν. Καρύδας, Χάλκινος καμπανός (καντάρι) από παλαιοχριστιανική έπαυλη της Θεσσαλονίκης, Δελτίο Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, 5, 1998 (υπό έκδοση).

σκάφηκε σε μήκος 1,75 μ., έχει κατασκευή ανάλογη με τον Τχ. 1 και επιμελημένη δόμηση αμφίπλευρα. Πάνω στον Τχ. 10 πατά ο παλαιότερος πέτρινος περίβολος του ναού. Λόγω της συνεχούς κατοίκησης της περιοχής, η στρωματογραφία ήταν διαταραγμένη και τα ευρήματα φτωχά.

Από την κατασκευή του κτιρίου και συγκεκριμένα από το είδος της τοιχοποιίας, τις διαστάσεις των πλίνθων και τη σύσταση των κονιαμάτων τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη κάτω από τον Τχ9, που πρέπει να βρίσκονται κατά χώραν, όπως και από λεπτομέρειες σαν την υποδοχή για σκαλωσιά στο μέτωπο του Τχ1, το κτίριο τοποθετείται στα ρωμαϊκά χρόνια. Καθώς βρίσκεται κοντά στο ανακτορικό συγκρότημα της οδού Δημ. Γούναρη πιθανώς να σχετίζεται με αυτό.

Λαμβάνοντας υπόψη τη μικρή απόστασή του από τη νοητή γραμμή του ανατολικού τείχους και τον προσανατολισμό του, πιθανώς πρέπει να συσχετιστεί με το κτίριο του ιπποδρόμου, τμήματα του οποίου έχουν ανασκαφεί σε σωστικές ανασκαφές οικοπέδων πάνω από την οδό Τσιμισκή. Το εν λόγω κτίριο θα πρέπει να ανήκε στη διαμόρφωση των κερκίδων του ιπποδρόμου, στο νοτιοδυτικό άκρο της σφενδόνης του.

Στα βυζαντινά χρόνια η καμάρα μετατράπηκε σε κινστέρνα, όπως φαίνεται από το ισχυρό υδραυλικό κονίαμα με το οποίο είναι εσωτερικά επιχρισμένη. Στη συνέχεια, κατά τα υστεροβυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια, πιθανώς να χρησιμοποιήθηκε ως αποθηκευτικός χώρος, αφού πρώτα φράχθηκε το άνοιγμά της.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΣΟΥΛΑ

ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΑΓΩΓΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΑΕΡΙΟΥ ΜΕΣΗΣ ΠΙΕΣΗΣ

Οδός Λαγκαδά

Κατά την εγκατάσταση από τη ΔΕΠΑ του αγωγού φυσικού αερίου μέσης πίεσης στην οδό Λαγκαδά, 60 μ. περίπου νοτιότερα από τη συμβολή των οδών Λαγκαδά και Γαλανάκη, βρέθηκαν δύο παλαιοχριστιανικοί κιβωτιόσχημοι τάφοι. Από περισυλλογή προέρχονται ένα πήλινο ταφικό αγγείο και δύο μαρμάρινες μουσουλμανικές ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες.

Νοτιότερα, εκεί όπου ο αγωγός κάμπτεται για να εισέλθει στην οδό Αγίου Δημητρίου, βρέθηκαν 26 τάφοι ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων. Από αυτούς προήλθαν τρία χάλκινα νομίσματα, ψήφοι περιδεραίων από γυαλί και γαγάτη, ένα ζεύγος χρυσών ενωτίων, μία σιδερένια αγκράφα ζώνης, ένα χάλκινο κάτοπτρο, ένα χάλκινο κουδουνάκι, σιδερένια καρφάκια από υποδήματα.

Στην ανασκαφή έλαβε μέρος η αρχαιολόγος-υπάλληλος της ΔΕΠΑ, Μαρία Φαρμάκη.

Οδός Λαγκαδά και Αγίου Δημητρίου

Στη νότια παρειά της διανοιχθείσης επί της οδού Αγίου Δημητρίου τάφρου για την εγκατάσταση του αγωγού εμφανίστηκε τυχαία η αψίδα ενός παλαιοχριστιανικού ναού. Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα, που συνεχίστηκε και το 1996[28].

Οδός Τριπόλεως και Αγίου Δημητρίου

Στο νότιο κράσπεδο της οδού Αγίου Δημητρίου, 27 μ. δυτικά της διασταύρωσης της οδού με την οδό Τριπόλεως, βρέθηκαν τέσσερις ενεπίγραφοι παλαιοχριστιανικοί αμφορείς σε βάθος 1,30 μ. από το οδόστρωμα.

Οδός Ειρήνης και Αγίου Δημητρίου

Επειδή στη διαδρομή της τάφρου για την εγκατάσταση του αγωγού φυσικού αερίου στην περιοχή της Ληταίας Πύλης βρέθηκαν κάτω από την επιφάνεια του οδοστρώματος της οδού Αγίου Δημητρίου, εκτεταμένα αρχαία οικοδομικά λείψανα, σωζόμενα σε ύψος 0,30 μ. περίπου, ζητήθηκε από το Τοπικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο διεύρυνση των τομών, που έγινε δεκτή και το έργο εκτελέστηκε από τη ΔΕΠΑ το 1996 και 1997.

Οδός Ηφαιστίωνος 7 - Πλατεία Ν. Μουσχουντή

Μπροστά στην οικοδομή με τον αριθμό 7 της οδού Ηφαιστίωνος εντοπίστηκαν αρχαία οικοδομικά λείψανα, πιθανώς από θέρμες ρωμαϊκών χρόνων. Η διεύρυνση της τομής και μικρή έρευνα έγινε το 1996.

Σε δύο τμήματα της τάφρου του αγωγού επί της οδού στα νότια της πλατείας Μουσχουντή βρέθηκαν τμήματα δύο ισχυρών τοίχων, που πιθανώς έχουν σχέση με το πλινθόκτιστο οικοδόμημα που σώζεται λίγα μέτρα βορειότερα, μέσα στο πράσινο του πάρκου της πλατείας.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ

28. Δέσποινα Μακροπούλου, Δύο πρόσφατα ανακαλυφθέντες παλαιοχριστιανικοί ναοί στο δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, ΣΤ' Διεθνές Συμπόσιο για την Αρχαία Μακεδονία (Θεσσαλονίκη, 15-19 Οκτωβρίου 1996) (υπό εκτύπωση).

Οδός Κασσάνδρου 90

Το έτος 1995 έγινε μικρή συμπληρωματική έρευνα στο ανατολικό άκρο του οικοπέδου με στόχο να διευκρινιστούν προβλήματα που αφορούσαν το εκεί μεσοβυζαντινό ταφικό παρεκκλήσι και το υστεροβυζαντινό νεκροταφείο[29]. Στην ανασκαφή έλαβε μέρος η Αντιγόνη Τζιτζιμπάση.

Συνοικισμός Επταπυργίου. Οδός Παπαρέσκα και Κωνσταντοπούλου

Με αφορμή την εκσκαφή τάφρου από τον ΟΑΘ για εγκατάσταση αποχετευτικού αγωγού κατά μήκος της οδού Παπαρέσκα αποκαλύφθηκαν (Σχέδ. 9):

1. Στο ύψος του οικοπέδου Αραμπάμπασλη η συνέχεια του πολυγωνικού τοίχου παλαιοχριστιανικών χρόνων, που είχε βρεθεί εκεί παλαιότερα[30].

2. Σε απόσταση λίγων μέτρων νοτιότερα άλλος παράλληλος προς τον παραπάνω τοίχος και πάνω σε αυτόν το υπόλειμμα ενός μεταγενέστερου λιθόστρωτου δαπέδου ή δρόμου. Ο τοίχος αυτός δεν είχε αποκαλυφθεί κατά τις έρευνες του 1993.

3. Μερικά μέτρα νοτιότερα ένας ισχυρός τοίχος με εναλλασσόμενη τοιχοποιία, πάχ. 2 μ. και με κατεύθυνση κάθετη προς το ανατολικό τείχος της ακρόπολης. Είναι χτισμένος με ισομεγέθεις, ομοιόσχημους και σχετικά μεγάλους λίθους. Η ζώνη των πλίνθων έχει τέσσερις σειρές πλίνθων με διαστάσεις 0,30×0,30×0,04 μ. η κάθε μία. Το συνδετικό κονίαμα αποτελείται από άμμο, ασβέστη και λίγο κεραμάλευρο. Λόγω της ομοιομορφίας των λίθων οι αρμοί προκύπτουν ισοπαχείς. Ο τοίχος 3, όπως και οι προηγούμενοι τοίχοι, 1 και 2, είχε καταρρεύσει προς την πλευρά της πόλεως μάλλον από σεισμό.

4. Στη νότια πλευρά του προηγούμενου τοίχου προσκολλάται άλλος τοίχος, που βαίνει κάτω από την οικοδομή στη συμβολή των οδών Ιππάτρου και Κωνσταντοπούλου. Είναι χτισμένος με ανισομεγέθεις λίθους, άμμο και ασβέστη.

5. Αποκαλύφθηκε η εξωτερική πλευρά της δίδυμης κινστέρνας[31], κατά μήκος και σε επαφή σχεδόν με τον τοίχο 3, χτισμένη με αργολιθοδομή και κονίαμα που περιέχει άφθονο κεραμάλευρο.

Στη βόρεια πλευρά του τοίχου 3, και συγκεκριμένα στη γωνία που αυτός σχηματίζει με την πλάγια ανατολική πλευρά της κινστέρνας, υπάρχει συγκεντρωμένη μεγάλη ποσότητα λατύπης. Ο ίδιος τοίχος έχει επιμελημένη την όψη στη βόρεια πλευρά του, που όμως αποκρύπτεται από τη λατύπη και την κινστέρνα. Συμπεραίνεται λοιπόν ότι ο τοίχος ήταν ορατός έως ότου οικοδομήθηκε η δίδυμη κινστέρνα. Τότε ο χώρος επιχώθηκε με τη λατύπη και ο τοίχος 3 χρησιμοποιήθηκε έκτοτε ως ανάλημμα.

Από τύχη ένας παλαιοχριστιανικός λύχνος βρέθηκε στη νότια, προς την πλευρά της πόλης, πλευρά του τοίχου 3, κατά χώραν μέσα σε μια δοκοθήκη. Χρονολογείται στις αρχές του 5ου αι.[32] και αποτελεί πολύτιμη για την οικοδόμηση του τοίχου 3 χρονολογική μαρτυρία. Ο ιδιοκτήτης του, που τον είχε τοποθετήσει μέσα στη δοκοθήκη για να τον έχει πρόχειρο το βράδυ, έπρεπε να μπορεί να τον φτάνει με ένα άπλωμα του χεριού του. Έτσι η βάση του τοίχου αναζητήθηκε και εντοπίστηκε στα 2,40 μ. κάτω από τη δοκοθήκη. Υπολογιζομένης μιας επίχωσης 0,20-0,50 μ. προκύπτει ότι ο χρήστης του λύχνου τον έκρυβε μέσα στη δοκοθήκη. Από την έρευνα σε βάθος, προκειμένου να αποκαλυφθεί η βάση του τοίχου, προήλθε αρκετή αμιγής παλαιοχριστιανική κεραμική, πώμα από γυάλινο φιαλίδιο και δύο σιδερένια καρφιά.

Η δίδυμη κινστέρνα. Κατά το 1995 αφαιρέθηκε η επίχωση της δυτικής δεξαμενής και μέρος της επίχωσης της ανατολικής. Σε βάθος 5 μ. περίπου από το κλειδί της καμάρας της δυτικής δεξαμενής βρέθηκε το δάπεδο, στρωμένο με πλίνθους, διαστ. 0,34×0,14×0,035 μ. σε δύο επάλληλες στρώσεις με αντίστροφη φορά για μεγαλύτερη στεγανότητα. Το δάπεδο περιτρέχει σοβατεπί με ίδιες πλίνθους τοποθετημένες λοξά και δρομικά, επιχρισμένες με υδραυλικό κονίαμα. Στην κορυφή της καμάρας υπάρχει οπαίο, από όπου γινόταν η υδρομάστευση. Οι δύο δεξαμενές δεν επικοινωνούν μεταξύ τους. Δεν υπάρχει καμία ένδειξη για τον τρόπο εφοδιασμού με νερό των δεξαμενών, και δεν υπάρχει τρόπος καθόδου για τον καθαρισμό τους. Πιθανώς στη δίδυμη κινστέρνα να συγκεντρώνονταν όμβρια ύδατα, τα οποία συλλέγονταν από το οπαίο της καμάρας και χρησιμοποιούνταν για καθαρισμό και πότισμα.

Από μια πρώτη εξέταση της κεραμικής που προέρχεται από την επίχωση της δυτικής δεξαμενής προκύπτει ότι αυτή αντιπροσωπεύει μια περίοδο από τον πρώιμο 13ο αι. έως και το 16ο αι. Η ελάχιστη κεραμική παλαιοχριστιανι-

29. Για τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα του 1993, βλ. ΑΕΜΘ 7 (1993), σ. 355-372.

30. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 505-506.

31. Ό.π., σ. 504-505.

32. Παρόμοιο βλ. J. Perlzweig, Lamps of the Roman Period, The Athenian Agora VII, New Jersey 1961, σ. 101, αριθ. 349.

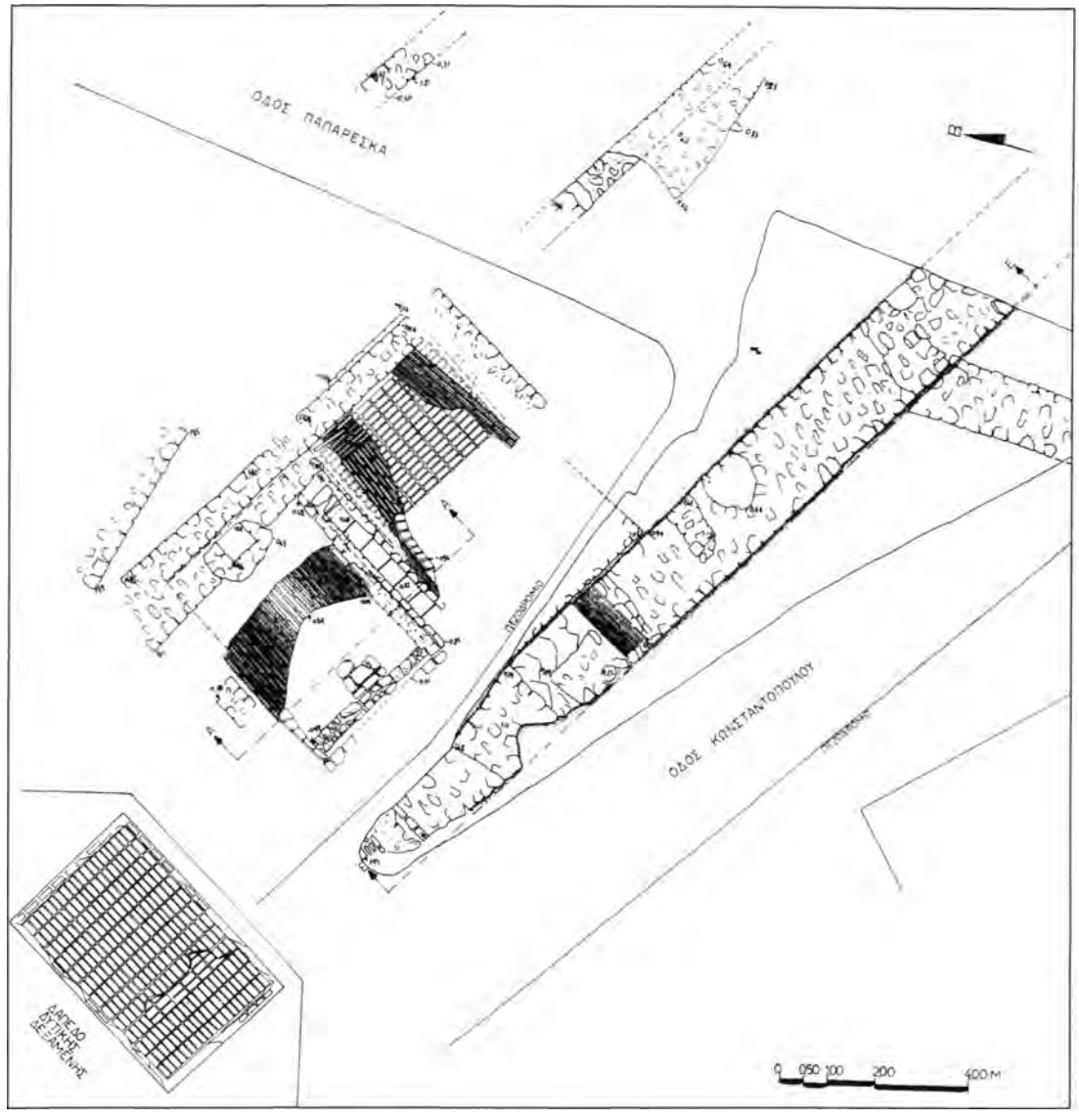

Σχέδ. 9. Θεσσαλονίκη. Συνοικισμός Επταπυργίου. Οδός Παπαρέσκα και Κωνσταντοπούλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

κών χρόνων περιορίζεται στα ανώτερα στρώματα της επίχωσης. Επομένως η δεξαμενή λειτουργούσε έως τις αρχές του 13ου αι., κατόπιν εγκαταλείφθηκε και στη συνέχεια επιχώθηκε.

Ύστερα και από τα νέα στοιχεία που προστέθηκαν με τις φετινές έρευνες είναι πιθανόν στην περιοχή αυτή να πρέπει να αναζητηθεί ένα βυζαντινό μοναστηριακό συγκρότημα με μεγάλη διάρκεια ζωής[33].

Οδός Ενωτικών και Αισώπου

Στο βόρειο μισό του οικοπέδου τα υπόγεια νερά ανέβλυσαν αμέσως μετά την εκσκαφή, με αποτέλεσμα τα αρχαία να μην είναι ορατά χωρίς υδραντλία και φυσικά να μην μπορεί να γίνει ανασκαφή αλλά και καμία αξιολόγησή τους. Τα αρχαία αυτά βρέθηκαν σε βάθος 4,14 μ., τέτοιο δηλαδή που επέτρεπε την ανέγερση της οικοδομής

33. Για τα αρχαία που βρέθηκαν στην περιοχή των οδών Παπαρέσκα, Κωνσταντοπούλου και Ιππάτρου στο συνοικισμό Επταπυργίου βλ. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 504 κ.ε.

με τα αρχαία σε κατάχωση. Αντίστοιχα, στο νότιο μισό του οικοπέδου και κατά μήκος της δυτικής πλευράς του, κατά την προετοιμασία για κατασκευή αντιστήριξης της όμορης οικοδομής, βρέθηκε τμήμα κτιρίου παλαιοχριστιανικών χρόνων διατηρούμενο σε ψηλότερη στάθμη από τα παραπάνω αρχαία, χωρίς όμως δυνατότητα ταύτισης, λόγω της μικρής έκτασης του ευρήματος αλλά και γιατί η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε σχεδόν στην επιφάνεια, λόγω των άφθονων υπόγειων νερών που ανέβλυσαν στο μεταξύ.

Στην ανασκαφή συμμετείχε ο αρχαιολόγος Κοσμάς Προδρόμου.

Οδός Μοναστηρίου 5 και Οδυσσέως

Το βόρειο τμήμα του οικοπέδου κατά μήκος της οδού Μοναστηρίου καταλαμβάνουν δύο συνεχόμενοι χώροι ενός κτίσματος. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν πέντε πίθοι με διάμετρο κοιλίας 1,10 έως 1,30 μ., που ήταν ενσωματωμένοι στην αρχαιότητα σε δάπεδο στρωμένο με εξαγωνικές πλίνθους, τμήμα του οποίου βρέθηκε κατά χώραν στον προς Δ. χώρο. Πολλές εξαγωνικές πλίνθοι βρέθηκαν και στον ανατολικό χώρο από το εκεί δάπεδο, που όμως δεν διασώθηκε. Το στόμιο των πίθων εξείχε αρχικά κατά 0,10-0,30 μ. πάνω από το δάπεδο αυτό.

Από τους δύο αυτούς χώρους προήλθε αρκετή κεραμική, κυρίως αβαφής από αποθηκευτικά-μεταφορικά αγγεία υστερορωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων. Λίγα όστρακα προέρχονται από μαγειρικά και επιτραπέζια αγγεία και ελάχιστα είναι τα εφυαλωμένα και τα προχριστιανικά. Στα ευρήματα συγκαταλέγονται επίσης είκοσι χάλκινα νομίσματα, θραύσματα πέντε λύχνων, τμήμα μαρμάρινου κιονίσκου και ένας μολύβδινος σύνδεσμος. Ένα πήλινο mortarium[34] βρέθηκε μέσα σε έναν από τους πίθους με εσωτερική διάμετρο 0,39 και εξωτερική 0,56 μ.

Το κτίριο ήταν μια μεγάλη αποθήκη κρασιού ή λαδιού των αυτοκρατορικών χρόνων, πιθανώς προσαρτημένη σε ανάλογο εργαστήριο. Βρισκόταν αμέσως έξω από τα τείχη της πόλης, συγκεκριμένα δίπλα στο συγκρότημα της Χρυσής Πύλης και ενδεχομένως να ανήκε σε αυτό, να ήταν δηλαδή μια κρατική αποθήκη. Καταστράφηκε από πυρκαγιά.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου το νερό που ανέβλυσε από το έδαφος μετά την εκσκαφή ήταν πολύ και δεν επέτρεψε κανονική ανασκαφική έρευνα. Αφαιρέθηκε μόνο στρώμα, πάχ. 0,15-0,20 μ., που περιείχε παλαιοχριστιανική κεραμική, στην πλειονότητά της προερχόμενη από αβαφή αποθηκευτικά αγγεία και λιγότερο από μαγειρικά και επιτραπέζια αγγεία. Βρέθηκαν ακόμη τρία θραύσματα πήλινων λύχνων και ένα χάλκινο νόμισμα.

Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Ειρήνη Καραγιαννίδου. Μετά από γνωμοδότηση του Τοπικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, η οικοδομή χτίστηκε, αφού τα ευρήματα καταχώθηκαν.

Οδός Μαργαροπούλου 20 (δυτικό νεκροταφείο)

Στο οικόπεδο ερευνήθηκαν 152 τάφοι (Σχέδ. 10) καμαροσκεπείς, κιβωτιόσχημοι, λακκοειδείς, καλυβίτες και ελεύθερες ταφές, στην πλειονότητά τους του 3ου και 4ου αι. μ.Χ., με ποικίλα και ενδιαφέροντα κινητά ευρήματα. Στον 5ο αι. αρκετοί τάφοι είχαν κιόλας εγκαταλειφθεί ή συλληθεί και παρέμεναν ασκεπείς ή σε μισοερειπωμένη κατάσταση. Τότε το νεκροταφείο επιχώθηκε τεχνητά και στην επίχωση θεμελιώθηκε ένας χριστιανικός ναός[35]. Οι τάφοι, που συνέπιπταν με τους εξωτερικούς τοίχους του ναού, ανοίχθηκαν πριν από τη θεμελίωσή του και γεμίστηκαν με πέτρες, χωρίς να διαταραχθούν οι ταφές τους. Οι τάφοι που βρίσκονταν κάτω από το ναό παρέμειναν στεγασμένοι κάτω από την τεχνητή επίχωση και κάτω από τα δάπεδα του ναού.

Ο ναός. Έχει ημικυκλική αψίδα που καταλήγει σε δύο ισχυρούς ώμους. Είναι τρίκλιτη βασιλική χωρίς παραβήματα. Το δάπεδο του Ιερού Βήματος και στοιχεία σχετικά με το εγκαίνιο, την τράπεζα κτλ. δεν διασώθηκαν. Στην εσωτερική πλευρά της κόγχης κατασκευάστηκε εξαρχής ένα ημικυκλικό σύνθρονο και κάτω από αυτό ένας υπόγειος διάδρομος, πλ. 1,65 μ., το δάπεδο του οποίου υπολογίζεται ότι βρισκόταν 1 μ. περίπου βαθύτερα από το δάπεδο του Ιερού Βήματος. Αργότερα το βόρειο κλίτος διευρύνθηκε, ο υπόγειος διάδρομος καταργήθηκε και επιχώθηκε με οικοδομικά υλικά προερχόμενα από το ναό. Η ίδρυση και η μετασκευή του ναού εντάσσονται χρονολογικά ανάμεσα στον 5ο και στο α΄ μισό του 6ου αι.

Το νεκροταφείο. Οι 23 καμαροσκεπείς τάφοι έχουν

34. Βλ. παρόμοιο Henry S. Robinson, Pottery of the Roman Period, The Athenian Agora V, New Jersey 1959, σ. 85, πίν. 38 και Virginia R. Anderson-Stojanovic, Stobi, The Hellenistic and Roman Pottery, New Jersey 1992, σ. 86, αριθ. 614, πίν. 177, του 2ου-3ου αι. μ.Χ.

35. Για το ναό, βλ. Δέσποινα Μακροπούλου, Δύο πρόσφατα ανακαλυφθέντες παλαιοχριστιανικοί ναοί στο δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, ΣΤ΄ Διεθνές Συμπόσιο για την Αρχαία Μακεδονία (Θεσσαλονίκη, 15-19 Οκτωβρίου 1996) (υπό εκτύπωση).

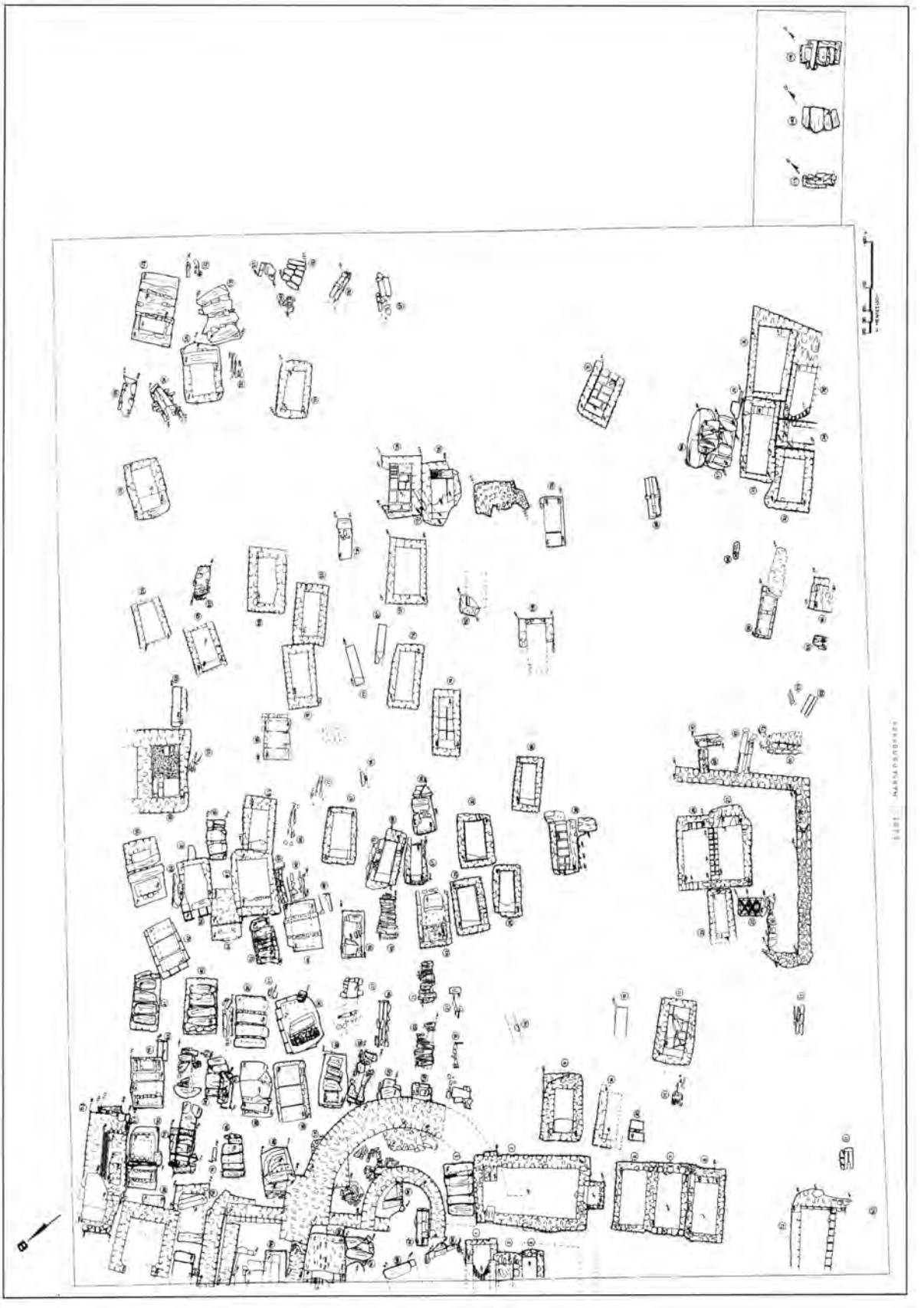

Σχέδ. 10. Θεσσαλονίκη. Ξηροκήπι. Οδός Μαγναροπούλου 20. Κάτοψη της ανασκαφής.

κανονικό προσανατολισμό, εκτός από έναν που έχει κατεύθυνση κατά τον άξονα Β-Ν και έναν κατά ΒΑ-ΝΔ. Χρονολογούνται στο τέλος του 3ου, κυρίως στον 4ο και μέχρι τον 6ο αι. Οι καμάρες σώθηκαν με μερικούς τάφους. Είναι λιθοπλινθόκτιστες και λιθόκτιστες με ασβεστοκονίαμα. Η καμάρα εξωτερικά διαμορφωνόταν σε οριζόντιο επίπεδο πάνω από πέντε τάφους. Εσωτερικά μερικοί τάφοι φέρουν επένδυση από μαρμάρινες πλάκες. Οι τοίχοι των τάφων είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα. Βρέθηκαν αρκετά εντοιχισμένα μαρμάρινα μέλη σε β΄ χρήση. Εσωτερικά οι τάφοι φέρουν λευκό επίχρισμα. Άλλοι καμαροσκεπείς τάφοι είναι λιθοπλινθόκτιστοι με επίχριση ασβεστοκονιάματος επίσης στις εσωτερικές πλευρές. Τέσσερις καμαροσκεπείς τάφοι έχουν κλίμακα στη μία στενή πλευρά με λιθόκτιστες βαθμίδες, με μία πλίνθο στο πάτημά τους. Η είσοδος ήταν ορθογώνια με οριζόντια κάλυψη, αλλά σε τέσσερις τάφους γινόταν από θυρίδα. Σε ορισμένους τάφους υπήρχαν ένας ή δύο λίθοι στερεωμένοι στους τοίχους περί την είσοδο για την κάθοδο στο εσωτερικό. Στον πυθμένα των τάφων υπάρχει σκέτο πατημένο χώμα ή πάνω στο χώμα λεπτή στρώση ασβεστοκονιάματος. Άλλοτε καλύπτεται με μαρμάρινες πλάκες ή με μία μαρμάρινη πλάκα με οπές αποστράγγισης ή με μαρμάρινες πλάκες και τεμάχιά τους που δημιουργούν χονδρό ψηφιδωτό. Το προσκέφαλο, όπου υπάρχει, επιστρώνεται με μαρμάρινες πλάκες και πλακίδια, με χονδρό ψηφιδωτό από τεμάχια μαρμάρου ή επιχρίεται με ασβεστοκονίαμα. Συνελέγησαν στοιχεία για 42 τουλάχιστον νεκρούς κατά χώραν και για ανακομιδές σε μερικούς τάφους. Ο κάθε τάφος περιέχει από έναν έως δώδεκα νεκρούς. Βρέθηκαν εννέα πήλινα ταφικά αγγεία, ένα γυάλινο μυροδοχείο, εννέα χάλκινα νομίσματα, δύο ζεύγη χρυσών ενωτίων και άλλα χάλκινα ενώτια, μία τετράγωνη χάλκινη αγκράφα, δύο χρυσές ψήφοι σε σχήμα αγγείου, χρυσή κεφαλή περόνης που εικονίζει γυναικεία προτομή, ένα τμήμα περόνης από επαργυρωμένο μόλυβδο, μία περόνη από γαγάτη, δύο τεμάχια υφάσματος με χρυσές ίνες, λιγοστά σπαράγματα τοιχογραφιών με ίχνη κόκκινου χρώματος, όστρακα, σιδερένια καρφιά[36].

Οι 55 κιβωτιόσχημοι τάφοι έχουν κανονικό προσανατολισμό, εκτός από δύο, που είναι προσανατολισμένοι κατά τον άξονα Β.-Ν. και έναν τάφο κατά ΝΑ.-ΒΔ. Χρονολογούνται στο β΄ μισό του 3ου και στον 4ο αι. Ορισμένοι σώθηκαν ακάλυπτοι από την αρχαιότητα. Οι άλλοι καλύπτονται με μαρμάρινες πλάκες, πολλές από τις οποίες είναι αποτμήματα βωμών σε β΄ χρήση επιτύμβιων στηλών, τραπεζών, αρχιτεκτονικών μελών και σαρκοφάγων, με λιθόπλακες και με συνδυασμό και των δύο. Πέντε τάφοι είναι εσωτερικά επενδυμένοι με μαρμάρινες πλάκες. Οι τάφοι είναι κυρίως λιθοπλινθόκτιστοι και λιθόκτιστοι και εσωτερικά επιχρισμένοι με ασβεστοκονίαμα. Τέσσερις είναι πλινθόκτιστοι, ένας από αργολιθοδομή με κουρασάνι και ένας από αργολιθοδομή με λάσπη. Στον πυθμένα υπάρχει σκέτο πατημένο χώμα ή χώμα με επίχριση ασβεστοκονιάματος. Αρκετοί τάφοι έχουν μαρμάρινες πλάκες και πλακίδια. Με χονδρό ψηφιδωτό είναι στρωμένος ο πυθμένας δύο τάφων. Πλινθόστρωτο δάπεδο έχουν μερικοί τάφοι, μάρμαρα και πλίνθους ένας τάφος, μαρμάρινη πλάκα με οπές αποστράγγισης δύο τάφοι. Για προσκέφαλο χρησιμοποιούνται μαρμάρινες πλάκες και πλακίδια, στρώση ασβεστοκονιάματος πάνω στο χώμα, πλίνθοι, μαρμάρινες πλάκες μαζί με τεμάχια πλίνθων. Βρέθηκαν στοιχεία για 78 νεκρούς κατά χώραν και ανακομιδές σε μερικούς τάφους. Δεκατέσσερις τάφοι είναι τραπεζιόσχημοι. Τα κινητά ευρήματα είναι δεκατρία πήλινα ταφικά αγγεία, ένας μεγάλος οξυπύθμενος αμφορέας εγχυτρισμού, όστρακα, τρία γυάλινα μυροδοχεία, δεκαπέντε χάλκινα νομίσματα, χρυσά και χάλκινα ενώτια, ένα χάλκινο βραχιόλι, τέσσερα χρυσά δαχτυλίδια και τρία χάλκινα, στρογγυλός δακτυλιόλιθος από γαλάζια υαλόμαζα, ψήφοι περιδεραίων από διάφορα υλικά, κρίκος και άγγιστρο από επαργυρωμένο μόλυβδο από τα άκρα του περιδεραίου, μία οστέινη περόνη και δύο από επαργυρωμένο μόλυβδο, μία χάλκινη πόρπη, μία χάλκινη αγκράφα ζώνης, ίνες από χρυσοποίκιλτα υφάσματα, μια χάλκινη κυλινδρική πυξίδα, σιδερένια καρφάκια υποδημάτων, σιδερένια καρφιά, σπαράγματα τοιχογραφιών διάσπαρτα στις επιχώσεις των τάφων.

Οι 37 λακκοειδείς τάφοι έχουν κανονικό προσανατολισμό εκτός από έναν που έχει προσανατολισμό κατά τον άξονα Β.-Ν. και δύο τάφους κατά ΝΑ.-ΒΔ. Αρκετοί τάφοι βρέθηκαν ακάλυπτοι από την αρχαιότητα, ενώ η στέγαση διατηρείται μερικώς σε κάποιους άλλους. Στεγάζονται με σχιστολιθικές πλάκες, με μαρμάρινες πλάκες σε δεύτερη χρήση, που είναι αποτμήματα ενεπίγραφων πλακών, επιτύμβιων στηλών, αρχιτεκτονικών μελών κτλ., και με σχιστολιθικές πλάκες και μαρμάρινες μαζί. Χρονολογούνται από τον 3ο έως τις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. Στο δάπεδο

36. Μερικά από τα κοσμήματα της ανασκαφής, βλ. Δέσποινα Μακροπούλου, Κοσμήματα από τον 3ο έως τον 6ο αι. μ.Χ. από ανασκαφές στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της παλαιοχριστιανικής αργυροχρυσοχοΐας, Θεσσαλονικέων πόλις. Γραφές και πηγές 6.000 χρόνων, τεύχος 3, Θεσσαλονίκη 1997, 56-69, με τους κωδικούς Βκο 13, ΒΛμ 27 και ΒΥμ 29.

χώμα συμπιλητό με επίχριση ασβεστοκονιάματος, πλίνθοι ή μαρμάρινες πλάκες. Το προσκέφαλο από ασβεστοκονίαμα, μαρμάρινες πλάκες και πλακίδια, κτιστό με πέτρες και κουρασάνι. Το χώμα του δαπέδου διαμορφώνεται επικλινώς σε προσκέφαλο σε έξι τάφους. Βρέθηκαν στοιχεία για 48 τουλάχιστον νεκρούς κατά χώραν και ανακομιδές σε έναν τάφο. Οι τραπεζιόσχημοι τάφοι είναι δώδεκα. Τα κινητά ευρήματα είναι ένα χάλκινο νόμισμα, δύο περίαπτα, ένα γυάλινο και ένα χρυσό, ψήφοι περιδεραίων, περόνες, ένα χάλκινο βραχιόλι, ένα χρυσό δαχτυλίδι, τρία ζεύγη χρυσών ενωτίων, μία χάλκινη πόρπη, ίνες από χρυσοποίκιλτο ύφασμα, ένα λίθινο «κομβίο», τρία ταφικά αγγεία, ένας λύχνος, τέσσερα «σπαθία», θραύσματα γυάλινου μυροδοχείου, όστρακα και σιδερένια καρφιά.

Οι 32 καλυβίτες τάφοι έχουν κανονικό προσανατολισμό εκτός από τρεις τάφους με προσανατολισμό κατά Β.-Ν. και έναν κατά ΝΑ.-ΒΔ. Υπάρχουν στοιχεία για 30 τουλάχιστον νεκρούς κατά χώραν. Χρονολογούνται από τον 3ο έως τις αρχές του 4ου αι. Τα κινητά ευρήματα είναι ένα πήλινο ταφικό αγγείο, όστρακα, ένα γυάλινο μυροδοχείο, τέσσερα χάλκινα νομίσματα, ένα ζεύγος χρυσών ενωτίων, ένας δακτύλιος από επαργυρωμένο μόλυβδο, ένα περιλαίμιο από επαργυρωμένο μόλυβδο, σιδερένια καρφιά, σπόροι.

Τέλος, οι πέντε ελεύθερες ταφές προσανατολίζονται κανονικά εκτός από μία κατά ΝΑ.-ΒΔ.

Στην ανασκαφή συμμετείχε ο αρχαιολόγος Κοσμάς Προδρόμου και για μικρό χρονικό διάστημα ο αρχαιολόγος Σάκης Νάκος.

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής χτίστηκαν τρεις ίσης κάλυψης πολυκατοικίες: η προς Δ. και η μεσαία οικοδομή χωρίς υπόγειο με τα αρχαία σε κατάχωση, η προς Α. οικοδομή με υπόγειο. Ο ναός διατηρήθηκε ορατός και επισκέψιμος στον ακάλυπτο χώρο της πρώτης από Δ. πολυκατοικίας και το νεκροταφείο επιχώθηκε.

Οικοδομικό συγκρότημα «Αξιός» (δυτικό νεκροταφείο)

Στο βόρειο οικόπεδο του οικοδομικού συγκροτήματος «Αξιός» πραγματοποιήθηκε το Σεπτέμβριο του 1995 εκσκαφή και εκβραχισμός με χρήση σφύρας, προκειμένου να ανεγερθεί εκεί η μία από τις δύο οικοδομές του συγκροτήματος κατοικιών «Αξιός» σε εφαρμογή της Υπουργικής Απόφασης ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ34/23825/406/11.6.91. Στα όρια του οικοπέδου περιφερικά αποκαλύφθηκαν 26 τάφοι, από τους οποίους έξι είναι καμαροσκεπείς, οκτώ κιβωτιόσχημοι, έξι καλυβίτες, ένας λακκοειδής, τέσσερις λαξευμένοι στο βράχο και ένας εγχυτρισμός. Κανονικό προσανατολισμό έχουν επτά τάφοι και προσανατολισμό κατά τον άξονα Β.-Ν. δεκαεννέα τάφοι. Βρέθηκαν στοιχεία για 30 περίπου νεκρούς. Τα κινητά ευρήματα είναι δύο γυάλινα μυροδοχεία, έξι πήλινα ταφικά αγγεία, όστρακα, μία θραυσμένη επιτύμβια επιγραφή, κοσμήματα[37], ένα χάλκινο νόμισμα, φύλλα από χρυσό στεφάνι, μία στλεγγίδα, ένα έκτυπο χάλκινο έλασμα όπου εικονίζεται γυμνό παιδάκι, ελαφρά στραμμένο προς τα δεξιά με το μανδύα του να ανεμίζει πίσω του, περιστοιχισμένο από ζώα. Οι ευρεθέντες τάφοι χρονολογούνται από τα προχριστιανικά χρόνια έως τα τέλη του 4ου αι. μ.Χ.

Στην έρευνα συμμετείχε ο αρχαιολόγος Κοσμάς Προδρόμου.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ

Οδός Ιασονίδου και Αρριανού

Στις 2 Μαΐου 1995 άρχισε να ανασκάπτεται οικόπεδο 2.000 τ.μ. στη συμβολή των οδών Ιασονίδου και Αρριανού, δυτικά του ναού του Αγίου Παντελεήμονος και σε μικρή απόσταση από αυτόν, 200 μ. περίπου δυτικά από την αψίδα του Γαλερίου και τη Ροτόντα. Στο οικόπεδο αυτό πρόκειται να χτιστούν δύο δημοτικά σχολεία της περιοχής. Η ανασκαφή του οικοπέδου ολοκληρώθηκε το Δεκέμβριο του 1995 (Σχέδ. 11).

Η ανασκαφή ξεκίνησε από την ανατολική οικοδομική γραμμή της οδού Αρριανού με κατεύθυνση προς Δ. Στη νοτιοανατολική γωνία αποκαλύφθηκε επιμήκης χώρος, μεγ. σωζ. πλ. 2,90 μ. περίπου και μήκ. 6,70 μ., ο χώρος Α, και στη βορειοανατολική ένας άλλος επιμήκης χώρος, πλ. 5,90 και μήκ. 7 μ., ο χώρος Β. Και οι δύο αυτοί χώροι συνεχίζονται κάτω από το δυτικό πεζοδρόμιο της οδού Αρριανού προς Α. Τα διαμερίσματα είχαν δάπεδα με μαρμαροθέτημα, με εξάγωνα ή κατά κορυφήν τετράγωνα, εγγεγραμμένα σε τετράγωνα από σχιστολιθικές παραλληλόγραμμες πλάκες. Ο βορειοανατολικός επιμήκης χώρος απέληγε δυτικά σε ημικυκλική κόγχη με μαρμαροθέτημα που αποτελείται από σχιστολιθικά εξάγωνα, συναρμοσμένα μεταξύ τους.

Κάτω ακριβώς από την οικοδομική γραμμή της οδού Αρριανού και πάνω στο μαρμαροθετημένο δάπεδο του δωματίου που περιγράφουμε βρέθηκε πεσμένο τόξο από κοινοστοιχία που θα βρισκόταν ανατολικότερα. Το εσωρ-

37. Για μερικά από τα κοσμήματα της ανασκαφής, βλ. Δέσποινα Μακροπούλου, ό.π., σ. 56-69, με τους κωδικούς Βκο 80 και ΒΥμ 43.

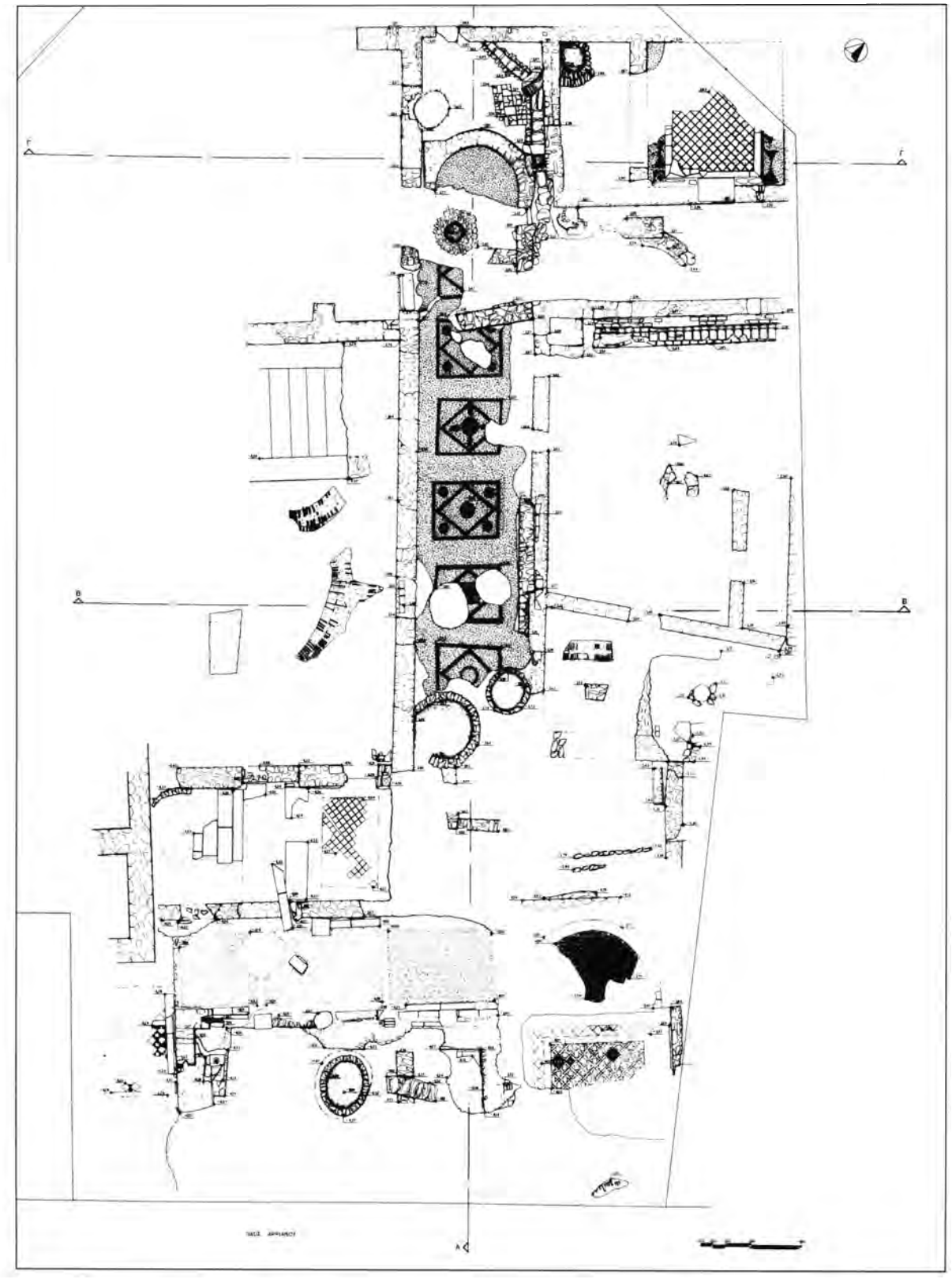

Σχέδ. 11. Θεσσαλονίκη. Οδός Ιασονίδου και Αρριανού. Κάτοψη της ανασκαφής.

ράχιο του τόξου αυτού καλύπτεται από ψηφιδωτό όπου πάνω σε βαθύ κόκκινο κάμπο εικονίζονται πολύτιμοι λίθοι ωοειδείς και τετράγωνοι. Μεταξύ αυτών μεσολαβούν τέσσερις μικρές μαργαρίτες τοποθετημένες ανά δύο ζεύγη, το ένα κάτω από το άλλο, αποδομένες με λευκές ψηφίδες.

Μεταξύ του βορειοανατολικού και νοτιοανατολικού διαμερίσματος υπήρχε ένας ελεύθερος χώρος, ο χώρος Γ, πλ. 8,50 και σωζ. μήκ. 6,50 μ. Ο χώρος αυτός ορίζεται από Δ. από έναν τοίχο, σωζ. ύψ. 0,10 μ., πάνω στον οποίο διατηρούνται οι πλίνθοι τεσσάρων κιόνων, διαμ. 0,67 μ.

Στο νότιο μετακιόνιο διάστημα, ως τον τοίχο, σώζεται κατά χώραν τμήμα θωρακίου που ανήκει στην κατηγορία των θωρακίων με ομόθετους ρόμβους και ισοσκελή τρίγωνα στις γωνίες. Και στις δύο πλευρές του χώρου αυτού και δίπλα στις γωνίες που σώζονται, διατηρούνται στη μεν βορειοανατολική, υποθεμελίωση δαπέδου, ενώ στη νοτιοανατολική, και σε απόσταση 1,40 μ. περίπου από το θωράκιο, φρεάτιο διαστ. 0,70×0,40 μ. και βάθ. 1,06 μ., που καλύπτεται από μαρμάρινη πλάκα με γλυπτό τετράφυλλο ρόδακα και τέσσερις οπές απορροής. Από την εσωτερική γωνία του τοίχου, εκκινεί μικρός αποχετευτικός αγωγός, ο οποίος απολήγει στο φρεάτιο που περιγράψαμε. Πιθανώς πρόκειται για αγωγό που συγκέντρωνε τα νερά της στέγης και, με τη βοήθεια κατακόρυφης υδρορροής, τα αποχέτευε. Οι τοίχοι αυτοί, από αμιγή πλινθοδομή (πάχος πλίνθου 0,05 μ. και πάχος συνδετικού κονιάματος 0,05 μ. περίπου), καλύπτονταν εσωτερικά από τοιχογραφία που μιμείται ορθομαρμάρωση, ενώ εξωτερικά καλύπτονταν από ορθομαρμάρωση, ίχνη της οποίας καθώς και καρφιά σώζονται στην επιφάνειά τους. Δυτικά του τοίχου, όπου σώζονται οι βάσεις των κιόνων, δημιουργείται ένας παραλληλόγραμμος χώρος Δ, με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 13 μ., του οποίου το δάπεδο καλύπτεται από τρία διάχωρα με ποικίλα μαρμαροθετήματα. Το κεντρικό διάχωρο φέρει μαρμαροθέτημα που αποτελείται από συμπλεκόμενα κατά κορυφήν τετράγωνα. Βόρεια και νότια από το κεντρικό διάχωρο τα μαρμαροθετήματα αποτελούνται από συμπλεκόμενα εξάγωνα από σχιστόλιθο. Τα τρία διάχωρα πλαισιώνονται από μαρμάρινη ταινία.

Τον παραλληλόγραμμο αυτό χώρο, ορίζει προς Δ., τοίχος, σωζ. μήκ. 9,30, μεγ. ύψ. 0,60 μ. και πλ. 0,80 μ. Σε απόσταση 3,50 μ. περίπου ανοίγεται είσοδος, πλ. 2,35 μ. Σώζεται κατά χώραν ένα μικρό τμήμα του κατωφλιού που ανήκει στον 5ο αι. Πρόκειται για κατώφλι που φέρει πιόσχημο έξαρμα στην εξωτερική του πλευρά. Εμπρός σχεδόν από αυτό, υπάρχει πεσμένη μαρμάρινη επένδυση της παραστάδας της πόρτας από ατράκιο λίθο. Μέσα στον τόρμο του στροφάλου της πόρτας καθώς και γύρω από αυτόν υπήρχαν ίχνη φωτιάς.

Δυτικά του χώρου Δ δημιουργείται ένας άλλος επιμήκης χώρος Ε με την ίδια με τον προηγούμενο κατεύθυνση, σωζ. μήκ. 10 και πλ. 4,50 μ., ο οποίος ορίζεται από Δ., από ένα λιθόκτιστο από αργολιθοδομή τοίχο, πλ. 1 μ. και μεγ. σωζ. ύψ. 0,90 μ. περίπου. Σε απόσταση 4,50 μ. από τη νότια απόληξη του τοίχου ανοίγεται θύρα, πλ. 2,30 μ., η οποία είναι σε αντιστοιχία με αυτή που βρίσκεται προς Α. και οδηγεί στον ανατολικό επιμήκη χώρο. Σε απόσταση 1,70 μ. βόρεια από την είσοδο αυτή ανοίγεται άλλη, πλ. 1,11 μ. Στις δύο παραστάδες της διατηρούνται κατά χώραν τοιχογραφίες που μιμούνται ορθομαρμάρωση. Ο επιμήκης χώρος καλυπτόταν έως τα 6 μ. από Ν. προς Β. από μαρμάρινες πλάκες ποικίλων διαστάσεων (0,88, 0,57 και 0,42 μ.) με κατεύθυνση από Α. προς Δ. Στο βόρειο σωζόμενο άκρο του διαμερίσματος αυτού, το δάπεδο καλύπτεται από ποικίλων χρωμάτων πλάκες τοποθετημένες και πλαισιωμένες από πλατιά μαρμάρινη ταινία.

Δυτικά του επιμήκους χώρου Ε, ανοίγεται ένας υπαίθριος χώρος ΣΤ, μήκ. 33 μ. περίπου και πλ. 9,60 μ. Στη βορειοανατολική γωνία του σώζονται ίχνη μαρμαροθετημένου δαπέδου από μεγάλες μαρμάρινες πλάκες, καθώς και ίχνη κονιάματος από το υπόστρωμα του δαπέδου. Δυτικά, σε απόσταση 11 μ. περίπου από το δυτικό του τοίχο, το δάπεδο σώζεται υψηλότερα κατά έναν αναβαθμό 0,20 μ. περίπου. Καλυπτόταν από μεγάλες μαρμάρινες πλάκες, πλ. 0,80 και 0,70 μ. και μήκ. 3,30 μ. με κατεύθυνση Α.-Δ., όπως αποδεικνύεται από τα ίχνη του κονιάματος που σώζονται κατά χώραν. Ανατολικά και δυτικά οι μαρμάρινες πλάκες πλαισιώνονται από δύο εγκάρσιες πλάκες με κατεύθυνση Β.-Ν., πλ. 0,90 μ.

Σε απόσταση 13 μ. περίπου από το δυτικό τοίχο, που ορίζει κατά μήκος τον υπαίθριο αυτό χώρο, βρέθηκε πεσμένο τόξο, το εσωρράχιο του οποίου καλυπτόταν με εντοίχιο ψηφιδωτό, που εικονίζει πολύτιμους λίθους, όμοιο με αυτό που περιγράψαμε. Ο τοίχος που ορίζει προς Δ. τον υπαίθριο αυτό χώρο ΣΤ, ορίζει συγχρόνως ένα ευρύχωρο τετράγωνο διαμέρισμα, το χώρο Ζ, διαστ. 10,30 μ.×10,30 μ., του οποίου το δάπεδο καλυπτόταν με χονδρό ψηφιδωτό. Σώζονται ίχνη ψηφιδωτού και υποστρώματος κατά διαστήματα. Το θέμα που κοσμούσε το δάπεδο ήταν μελανοί κύκλοι εγγεγραμμένοι σε ρόμβους. Βόρεια των χώρων που περιγράφηκαν διαμορφώνεται ένας επιμήκης χώρος Η, μεγ. σωζ. μήκ. 24,30 και πλ. 4,60 μ., ο οποίος ορίζεται από Ν. και Β. με δύο λιθόκτιστους από αργολιθοδομή τοίχους, πλ. 0,90 μ. (ο νότιος) και 0,70 μ. (ο βόρειος). Ο διάδρομος αυτός ήταν διακοσμημένος με χονδρό ψηφιδωτό δάπεδο. Σώζονται έξι θέματα τα οποία είναι παραλλαγή ρόμβου εγγεγραμμένου σε τετράγωνο, που το κέντρο του ή τα γωνιακά τρίγωνα που προκύπτουν, κοσμούνται με μελανές ψηφίδες ή σχηματοποιημένα ανθικά κοσμήματα. Ο

διάδρομος αυτός απολήγει προς Δ. σε ημικυκλική κόγχη, της οποίας το βόρειο και νότιο πέρας ακουμπά στους τοίχους του διαδρόμου. Η κόγχη αυτή εγγράφεται μέσα σε ένα τετράγωνο δωμάτιο, το χώρο Θ, διαστ. 4,80×4,80 μ. Οι τοίχοι που το ορίζουν είναι χτισμένοι από αργολιθοδομή και η βορειοδυτική γωνία του δωματίου είναι χτισμένη από πλινθοδομή.

Μέσα στο δωμάτιο αυτό και παράλληλα προς το βόρειό του τοίχο, ανοίγεται αγωγός, πλ. 0,50 μ. περίπου, ο οποίος καλύπτεται από σχιστόλιθους. Σε απόσταση 4,50 μ. περίπου από τη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου, ο αγωγός κάμπτεται με κατεύθυνση ΝΑ. και διαπερνά το δυτικό τοίχο, μεγ. ύψ. 1,78 μ., του δωματίου (χώρου Θ), το οποίο καλυπτόταν με πλίνθινο δάπεδο.

Βορείως του χώρου Θ και σε μεσοτοιχία με αυτόν υπάρχει ένα δωμάτιο, το οποίο αποτελείται από δύο χώρους Ι-Κ. Ο χώρος Ι έχει διαστάσεις 2,50×5,50 μ. και ο χώρος Κ: 5,50×5,50 μ. Οι τοίχοι που τους περιβάλλουν είναι από αμιγή αργολιθοδομή, μεγ. σωζ. ύψ. 1,35 μ. Ο δεύτερος μεγαλύτερος χώρος Κ καλύπτεται στο κέντρο, από ένα διάχωρο, διαστ. 3,90×3,90 μ. που αποτελείται από κατά κορυφήν τετράγωνα, εναλλάξ τοποθετημένα, μαύρα από σχιστόλιθο και λευκά από μαρμαρόπλακες. Το κεντρικό αυτό θέμα πλαισιώνεται από λευκή μαρμάρινη ταινία. Γύρω από το διάχωρο και σε επαφή με αυτό υπάρχει μια ζώνη, πλ. 0,50 μ., που αποτελείται από χονδρό ψηφιδωτό, όπου διαμορφώνονται παρατακτικά τοποθετημένα γεωμετρικά θέματα.

Ανατολικά από τους δύο αυτούς χώρους υπάρχει στοά, χώρος Λ, διαστ. 2,50 μ. περίπου × 10 μ., η οποία επικοινωνούσε με τον ανατολικότερο αύλειο χώρο με τρεις βαθμίδες. Κάτω από την πρώτη βαθμίδα υπήρχε αγωγός κεραμοσκεπής, πλ. 0,70 μ., που πιθανώς συγκέντρωνε τα νερά της βροχής από τις γύρω στέγες. Σώζονται ακόμη στον ανατολικό τοίχο της στοάς, ο οποίος αποτελούσε και το όριο του δαπέδου της, δύο τετράγωνα μάρμαρα σε απόσταση 4,60 μ. μεταξύ τους, τα οποία πιθανώς χρησίμευαν ως υπόβαθρα όπου εδράζονταν κίονες που υποστήριζαν κάποιο πρόπυλο.

Δυτικά από το συγκρότημα αυτό υπήρχε δρόμος, πλ. 3,50 μ., στο κέντρο περίπου του οποίου υπήρχε μεγάλος αποχετευτικός αγωγός, πλ. 1,90 και βάθ. 1,48 μ. περίπου, ο οποίος εσωτερικά και στα πλαϊνά τοιχώματά του έχει εναλλάξ παραλληλόγραμμες υποδοχές, κατά τακτά διαστήματα, για να δέχεται τα λύματα των παρακειμένων αγωγών. Στον κεντρικό αυτό αγωγό κατέληγε ο αγωγός που διέσχιζε το δωμάτιο πίσω από την κόγχη που περιγράψαμε. Στην ανατολική πλευρά του δρόμου διαπιστώθηκε η ύπαρξη στοάς, όπου σώζεται και μια βάση κίονα κατά χώραν.

Νότια από το συγκρότημα που περιγράφηκε, στο χώρο όπου χτίστηκε το παλιό σχολείο σε σχέδια του αρχιτέκτονα Ξ. Παιονίδη και κάτω από τη στάθμη των ευρημάτων της παλαιοχριστιανικής περιόδου που ανασκάφηκε, αποκαλύφθηκε παραλληλόγραμμος χώρος με προσανατολισμό Α.-Δ. και εσωτερικές διαστάσεις 3,60×6,99 μ. Σώζεται σε ύψος 0,79 μ. περίπου.

Οι τοίχοι είναι από αμιγή αργολιθοδομή, πάχ. 1 μ. περίπου. Εσωτερικά είναι επιχρισμένοι με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα και το δάπεδο καλύπτεται από πλίνθινες πλάκες καλά συναρμοσμένες μεταξύ τους με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Στις τέσσερις πλευρές του αρχιτεκτονήματος βρέθηκαν εγκιβωτισμένοι αμφορείς, οι οποίοι είναι τοποθετημένοι πλαγίως και κομμένοι στο ύψος του λαιμού. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν ίχνη ασβέστου και αλάτων. Το εύρημα αυτό βρίσκεται κάτω από το παλαιοχριστιανικό στρώμα και ανήκει πιθανώς στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους.

Το παλαιοχριστιανικό κτίριο που αποκαλύφθηκε στην οδό Αρριανού και Ιασονίδου προεκτεινόταν κάτω από τις οικοδομές που βρίσκονται στην οδό Φιλίππου καθώς και κάτω από το οδόστρωμα της οδού Αρριανού. Τμήμα ενός κάθετου αρχαίου δρόμου που φάνηκε στο δυτικό μέρος του οικοπέδου, ίσως αποδεικνύει ότι το κτίριο καταλάμβανε όλο το πλάτος ενός ακέραιου οικοδομικού τετραγώνου. Πρόκειται για ένα συγκρότημα του οποίου αποκαλύφθηκε μόνον ένα τμήμα της δυτικής πλευράς. Δεν είναι βέβαιο εάν πρόκειται για εκκλησιαστικό ή κοσμικό κτίριο. Είναι γεγονός ότι βρίσκεται πολύ κοντά, σχεδόν 100 μ., δυτικά του ναού του Αγίου Παντελεήμονος. Έρευνες που είχαν γίνει κάτω από το ναό του 14ου αι. έδειξαν ότι υπήρχε και πριν κάποιο παλαιοχριστιανικό κτίριο.

Είναι γνωστό ότι παλαιοχριστιανικοί ναοί αντικαθίστανται από νεότερους. Έτσι, δεν αποκλείεται το συγκρότημα των κτιρίων που αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο αυτό να ανήκει στον παλαιοχριστιανικό ναό, δεδομένου ότι αποκαλύφθηκαν κιονόκρανα, επίκρανα κιόνων και γείσα, που διακοσμούνται με σταυρούς. Βεβαίως το ότι βρέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη με χριστιανικά σύμβολα δεν σημαίνει απαραίτητα ότι ανήκουν σε ναό, δεδομένου ότι μπορεί να χρησιμοποιήθηκαν σε β΄ χρήση. Δυστυχώς τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής ήταν πολύ φτωχά. Αντιθέτως αποκαλύφθηκαν, παρόλη την καταστροφή, ψηφιδωτά δάπεδα, αρκετές τοιχογραφίες που μιμούνται ορθομαρμάρωση, καθώς και εντοίχια ψηφιδωτά σε εσωρράχια τόξων.

Το κτίριο αυτό φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε από τον 5ο αι. έως και τη μεσοβυζαντινή εποχή. Διακρίνονται δύο ή και τρεις οικοδομικές φάσεις ανάλογα με τους χώρους. Η περαιτέρω έρευνα και μελέτη του χώρου θα επιτρέψει να σχηματισθεί μια καθαρότερη εικόνα των φάσεων και

των σχέσεων σε κάθε φάση των διαμερισμάτων μεταξύ τους. Θεωρούμε, ότι ο διάδρομος με τα ψηφιδωτά στην πρώτη του χρήση δεν απέληγε σε κόγχη· αντιθέτως καμπτόταν προς Ν. και πάλι προς Α. δημιουργώντας ένα περιστύλιο. Η κόγχη, το διαμέρισμα πίσω από αυτή και ο χώρος νότια, διαμορφώθηκαν αργότερα, πιθανώς όταν έχασε την αρχική του σημασία και χρήση το περιστύλιο. Ενδείξεις που ενισχύουν την άποψη αυτή είναι η έλλειψη κανονικότητας στο ημικύκλιο της κόγχης, η οργάνωση αποχετευτικών αγωγών στο δυτικό της αψίδας διαμέρισμα για τη συγκέντρωση των νερών της στέγης, καθώς και η διαφορετικής μορφής ψηφοθέτηση των δαπέδων.

Κοιμητήριο Ευαγγελίστριας (ανατολικό νεκροταφείο)

Η ανασκαφή συνεχίστηκε και στο βόρειο τμήμα του νεκροταφείου της Ευαγγελίστριας, νοτίως του παιδικού σταθμού Άνω Πόλης.

Στη βορειοανατολική πλευρά του περιβόλου του Κοιμητηρίου αποκαλύφθηκαν δύο παλαιοχριστιανικά κτίρια.

Το πρώτο προς Α. βρίσκεται σε απόσταση 20 μ. περίπου από τον ανατολικό τοίχο του περιβόλου και 6 μ. νοτίως του τοίχου που χωρίζει το νεκροταφείο από τα φυτώρια του δήμου Θεσσαλονίκης. Πρόκειται για μια κινστέρνα, συνολ. μήκ. 10,70, πλ. 7,60 και σωζ. ύψ. 1,37 μ. Από το μνημείο διατηρούνται ο βόρειός του τοίχος σε μήκος 6,10 μ. και ο δυτικός σε μήκος 7,20 μ. Είναι χτισμένοι με ζώνες πλίνθων και λίθων συνδεδεμένων με ισχυρό ρόδινο κονίαμα. Στο πάχος των τοίχων των δύο πλευρών του κτιρίου που διατηρούνται, και σε τακτά διαστήματα (0,70 μ.) ανοίγονται κόγχες τετράγωνης τομής, πλ. 0,80 μ. περίπου και βάθ. 0,60 μ., επιχρισμένες με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα και με τον πυθμένα τους με ελαφρά κατωφέρεια προς το κέντρο της δεξαμενής. Κόγχες ίδιων διαστάσεων και ίδιας μορφής υπήρχαν και στην ανατολική και νότια πλευρά, που όμως διατηρούνται στη στάθμη του δαπέδου, δεδομένου ότι οι τοίχοι των δύο αυτών πλευρών είναι τελείως κατεστραμμένοι (Πίν. 165 α).

Στη βορειοδυτική κόγχη του βορείου τοίχου και σε ύψος 1,37 μ. από το δάπεδο της κινστέρνας αποκαλύφθηκε μεγάλη σχιστολιθική πλάκα (0,95×0,60 μ.), η οποία στηριζόταν στους τοίχους της κόγχης. Επάνω στην πλάκα υπήρχαν εμφανή ίχνη διάβρωσης από το νερό. Σε επαφή με την κόγχη αυτή και εξωτερικά της κινστέρνας βρέθηκε φρεάτιο, διαστ. 2,10×1,60×0,45 μ., του οποίου το δάπεδο ήταν στρωμένο με πλίνθινες πλάκες. Στη νότια πλευρά του υπήρχε πήλινος σωλήνας ύδρευσης, διαμ. 0,11 μ. Ο σωλήνας αυτός διαπερνούσε τον τοίχο της κινστέρνας και απέληγε στη βορειοδυτική κόγχη. Η υδραυλική αυτή εγκατάσταση πιθανώς να ανήκει σε κάποια μεταγενέστερη αδιάγνωστη, ελλείψει στοιχείων, φάση.

Στις άλλες κόγχες που σώζονται διακρίνεται ίζημα στις πλευρές που αντιστοιχούν στους εξωτερικούς τοίχους της κινστέρνας. Πιθανώς λοιπόν το νερό αρχικά ερχόταν από υψηλότερη στάθμη, που δεν διατηρείται πλέον. Δεν είναι γνωστό αν το νερό παρέμενε στην κινστέρνα ή αν αυτή χρησίμευε για την διανομή του στην πόλη. Δεδομένου ότι η νότια πλευρά της είναι τελείως καταστραμμένη από κάποιες σύγχρονες ταφές είναι αδύνατον να διαπιστωθεί κάτι τέτοιο. Είναι γεγονός, πάντως, ότι διακινούνταν από την κινστέρνα πολλά κυβικά νερού, πράγμα που δείχνουν και οι ισχυροί τοίχοι με τις κόγχες αλλά και η ύπαρξη τριών επάλληλων δαπέδων με πλίνθους πάχ. 0,05 μ., συνδεδεμένες με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα που εξασφάλιζαν τη στεγανότητα του πυθμένα ο οποίος εδραζόταν πάνω στο βράχο.

Σε απόσταση 4 μ. δυτικά της κινστέρνας, περίπου στην ίδια ισογραμμή, αποκαλύφθηκε ένα ταφικό μνημείο με σταυρική κάτοψη, συνολ. μήκ. 11,95 και πλ. 8,40 μ., καθώς και μια συστάδα από οκτώ τάφους εξωτερικά και σε επαφή με τη δυτική του πλευρά.

Το μνημείο αυτό αποτελούνταν από ένα σχεδόν τετράγωνο κτίσμα, οι τέσσερις γωνίες του οποίου ήταν γεμάτες με τοιχοποιία, διαστ. 1,50×2 μ. Στις τέσσερις γωνίες του κεντρικού τετραγώνου δημιουργήθηκαν εγκοπές, διαστ. 0,25×0,30 μ. για την τοποθέτηση ισάριθμων κιόνων. Οι τέσσερις κεραίες του σταυρού στεγάζονταν πιθανώς με ημικυλινδρικές καμάρες, ενώ το κεντρικό τετράγωνο με ασπίδα που στηριζόταν σε τέσσερα τόξα πάνω σε κίονες (Πίν. 165 β).

Στη νότια πλευρά του κτιρίου αποκαλύφθηκε προθάλαμος, πλ. 5,40 μ. και μήκ. 14,30 μ. Ο προθάλαμος αυτός επικοινωνούσε με το κτίριο με μια κεντρική είσοδο που βρισκόταν στο μέσον της νότιας κεραίας. Μερικά μόνο τμήματα από την υποθεμελίωση του δαπέδου του προθαλάμου σώζονταν διάσπαρτα. Το δάπεδο του μνημείου διατηρείται εν μέρει και αποτελείται από πλίνθους τοποθετημένες στις κεραίες του σταυρού κατά παράταξη, ενώ στον κεντρικό πυρήνα του κτιρίου κατά κορυφή.

Φαίνεται ότι το ταφικό αυτό κτίσμα υπέστη κάποτε καταστροφή, κυρίως στη νότια πλευρά του. Αυτό αποδεικνύεται από τις συμπληρώσεις που υπάρχουν στο δυτικό και νότιο τοίχο του. Στη θέση των δύο νότιων πεσσών χτίστηκαν τάφοι ή οι πεσσοί μετατράπηκαν σε τάφους, όπου αποκαλύφθηκαν σαθρά οστά διαταραγμένων ταφών. Στο νοτιοδυτικό τάφο βρέθηκαν πέντε νομίσματα χάλκινα, πολύ φθαρμένα, ένα χάλκινο έλασμα, μια ψήφος από ήλεκτρο και ένα καρφί.

Σε μεταγενέστερη φάση το ταφικό αυτό κτίριο μετα-

τράπηκε σε κάποιο αδιάγνωστο, προς το παρόν, εργαστήριο. Για το σκοπό αυτό χτίστηκε σε απόσταση 2 μ. νοτίως του βόρειου τοίχου του μνημείου και σε απόσταση 2,50 μ. από τον ανατολικό του τοίχο ένα φρεάτιο με ημισφαιρική βάθυνση χωρίς άνοιγμα απορροής εν είδει βαθιάς λεκανίδας, διαστ. 0,90×0,80 και βάθ. 0,90 μ. Στο ανατολικό χείλος της και περίπου στο κέντρο υπήρχε αγωγός, διαστ. 0,70×0,15 και βάθ. 0,10 μ., που απέληγε στην ανατολική κεραία του σταυρού του κτιρίου, η οποία είχε περιοριστεί με τοιχίο, πάχ. 0,30 μ. και είχε επενδυθεί με υδραυλικό κονίαμα, ώστε να δημιουργηθεί μια δεξαμενή. Αντίστοιχη δεξαμενή πιθανώς να υπήρχε και στη δυτική κεραία, ίσων με την προς Α. διαστάσεων και στην ίδια θέση.

Δυτικά του δυτικού τοίχου του μνημείου και σε επαφή με αυτόν αποκαλύφθηκε συστάδα οκτώ καμαροσκεπών τάφων με προσανατολισμό Α.-Δ., των οποίων οι καμάρες είχαν καταστραφεί ως επί το πλείστον, από τις υπερκείμενες νεότερες ταφές. Εσωτερικά οι τάφοι ήταν επιχρισμένοι με υπόλευκο κονίαμα, ενώ στον πρώτο από Β. τάφο διατηρούνταν ίχνη τοιχογραφίας στον ανατολικό του τοίχο. Το θέμα ήταν σταυρός με κόκκινο χρώμα και φυτικά κοσμήματα που εκφύονται από τη βάση της κάθετης κεραίας του. Οι οκτώ τάφοι χωρίζονταν μεταξύ τους με μεσοτοιχία, το δάπεδό τους ήταν ο φυσικός βράχος και σε μερικά σημεία σώζονταν ως δάπεδο τμήματα λεπτού υπόλευκου επιχρίσματος.

Σε απόσταση 8 μ. περίπου βορειοδυτικά του ταφικού μνημείου αποκαλύφθηκε μια συστάδα δέκα καμαροσκεπών τάφων, διατεταγμένων σε δύο σειρές των πέντε τάφων με προσανατολισμό Α.-Δ. Το συνολικό μήκος της συστάδας είναι 7,40 και το πλάτος της είναι 6,20 μ. Οι διαστάσεις του κάθε τάφου ποικίλλουν ως προς το πλάτος από 0,70 έως και 0,85 μ. ενώ το μήκος τους, κοινό σε όλους, είναι 2,20 μ. Ίχνη της καμαροσκεπούς κάλυψης σώζονται σε έξι τάφους, ενώ στους υπόλοιπους η κάλυψη έχει καταστραφεί από τις υπερκείμενες σύγχρονες ταφές. Εσωτερικά οι τάφοι ήταν επιχρισμένοι με υπόλευκο ασβεστοκονίαμα, ενώ στον πρώτο τάφο της ανατολικής σειράς διατηρούνται ίχνη τοιχογραφίας με θέμα σταυρό ερυθρού χρώματος, από τη βάση της κάθετης κεραίας του οποίου φύονται κλάδοι ελιάς. Το δάπεδο των τάφων ήταν καλυμμένο με πλίνθινες πλάκες και στη δυτική πλευρά σώζονται ίχνη προσκεφάλων. Οι τάφοι βρέθηκαν συληθένοι και επιχωμένοι με σύγχρονα υλικά. Οστά δεν βρέθηκαν σε κανέναν, μόνο λίγα κινητά ευρήματα. Στον Τ1 βρέθηκαν θραύσματα από πήλινο αγγείο, στον Τ2 υπολείμματα χρυσονήματος και πέντε φθαρμένα χάλκινα νομίσματα, στον Τ3 τρεις οστέινες ψηφίδες, στον Τ5 οκτώ χάλκινα νομίσματα επίσης φθαρμένα, μία χάλκινη και μία σιδερένια πόρπη και ένα χάλκινο ενώτιο, στον Τ6 βρέθηκε θραύσμα ενεπίγραφης μαρμάρινης πλάκας, όπου υπάρχει η λέξη *Μήτηρ* και στον Τ7 ενεπίγραφο όστρακο όπου διατηρείται συμπίλημα.

Ανατολικά από τον ανατολικό τοίχο που ορίζει την πρώτη σειρά των τάφων της συστάδας βρέθηκε θησαυρός χάλκινων νομισμάτων που ήταν διάσπαρτα ριγμένα σε όλη την έκταση κατά μήκος της συστάδας και σε στρώμα, πάχ. 0,40 μ. Πρόκειται ίσως για κάποιο ταφικό έθιμο, γιατί και σε άλλες ανασκαφές στο παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης αποκαλύφθηκαν εμπρός από συστάδες τάφων ή από μεμονωμένους σκορπισμένα νομίσματα. Οι τάφοι αυτοί χρονολογούνται στον 6ο αι.

Μέσα στην πομπική πρόσβαση που αποκαλύφθηκε το 1991 και που οδηγούσε σε κάποιο κτίριο βορείως αυτής, σε απόσταση 4 μ. από την πρώτη καμπή της προς ΝΔ., όπου σχηματίζει αμβλεία γωνία, αποκαλύφθηκε συστάδα από έξι καμαροσκεπείς τάφους, σε δύο ομάδες των τριών, που καταλαμβάνουν όλο το πλάτος του δρόμου. Οι τάφοι έχουν πλάτος 0,75 και μήκος 2,10 μ. Καλύπτονταν από τις μαρμάρινες πλάκες που σκέπαζαν το δάπεδο του διαδρόμου. Οι τοίχοι και οι καμάρες τους είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή και υπόλευκο κονίαμα. Ήταν επιχρισμένοι εσωτερικά με υπόλευκο επίσης επίχρισμα. Στο νότιο τάφο της πρώτης προς Β. σειράς υπήρχε τοιχογραφία στις δύο μακρές πλευρές με σταυρό της Μάλτας και κύλικες δεξιά και αριστερά από το σταυρό.

Τα δάπεδα των τάφων ήταν καλυμμένα με πλίνθινες πλάκες. Σε έναν από αυτούς, σε βάθος 0,30 μ. από το δάπεδό του βρέθηκε ενεπίγραφη πλάκα σε β΄ χρήση ως πρώτο δάπεδο του τάφου. Στη μαρμάρινη αυτή πλάκα είχαν ανοιχθεί οπές απορροής των υγρών. Το κείμενο της επιγραφής είναι αρκετά διαβρωμένο και έχει ως εξής:

Κοιμητήριον δίσουμον
διαφέροντα νίκις ἔνθα
κατάκιτε ὡς ταὐτη(ς) συμ
βίο(ς) Σεκοῦνδος

Πάνω στο μαρμάρινο δάπεδο του τάφου βρέθηκε μια ταφή και πάνω στο πλίνθινο δάπεδο τρεις καθώς και ένα χάλκινο έλασμα, μολύβδινο σκουλαρίκι, χάλκινη πόρπη και τρία νομίσματα. Οι τάφοι αυτοί χρησιμοποιήθηκαν για πολλές ταφές και χρονολογούνται περί τον 6ο αι. μ.Χ.

ΕΛΛΗ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ

Οδός Ολυμπιάδος, Λ. Εξάρχη και Θηραμένους

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε αποκάλυψε τα εξής (Σχέδ. 12):

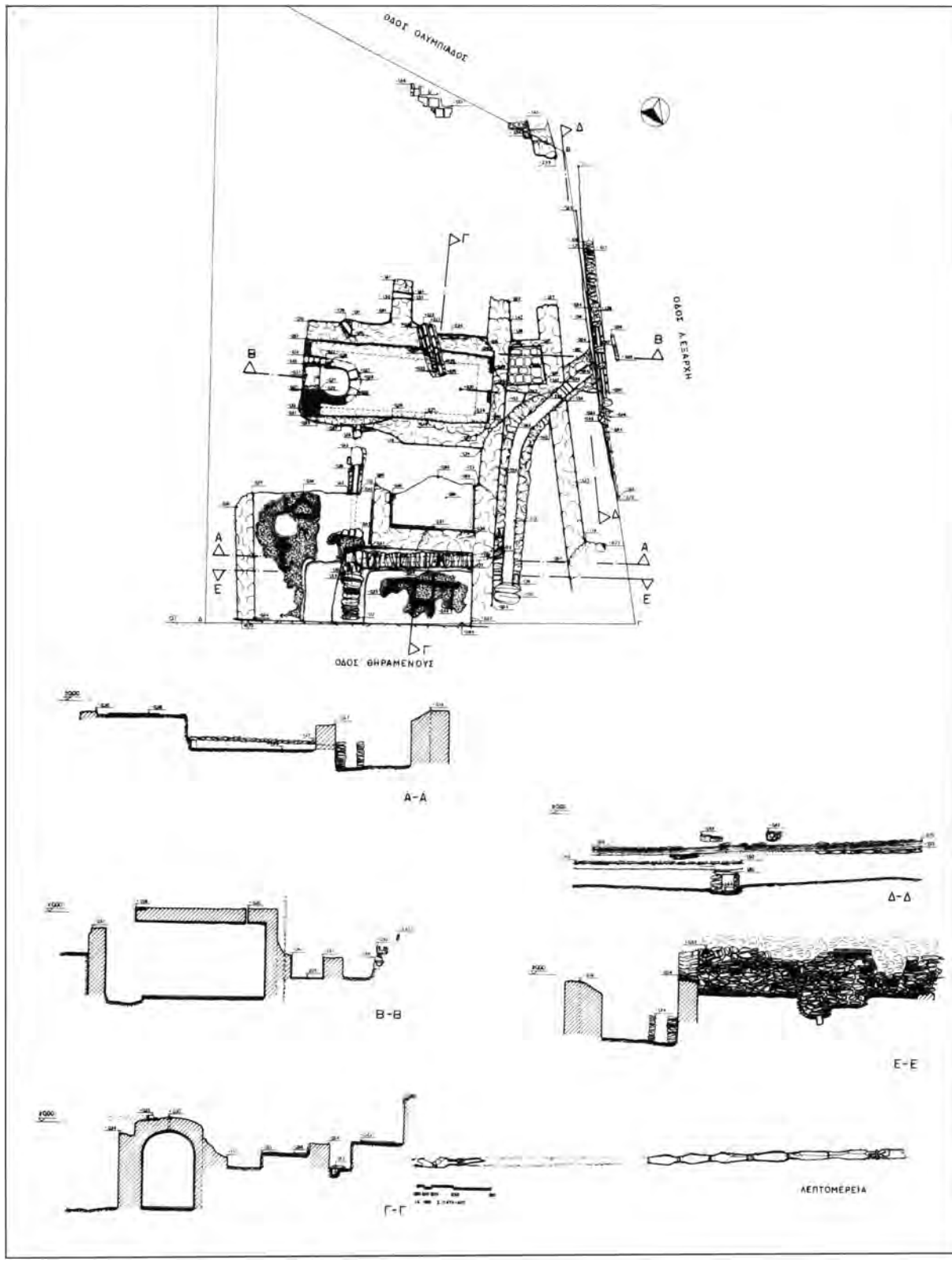

Σχέδ. 12. Θεσσαλονίκη. Οδός Ολυμπιάδος, Λ. Εξάρχη και Θηραμένους. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α/Ε-Ε.

Δεξαμενή παλαιοχριστιανικών χρόνων, καλυμμένη με ημικυλινδρική καμάρα, σκαμμένη στο φυσικό βράχο, εξωτ. διαστ. 6,70×3,50 μ. Στο άνω τμήμα της ανατολικής πλευράς της δεξαμενής υπάρχει κυκλικό στόμιο για την άντληση του νερού, ενώ στην αντίστοιχη δυτική πλευρά σώζεται η οπή του αεραγωγού από την οποία διέρχεται πήλινος σωλήνας.

Εσωτερικά η δεξαμενή έχει διαστάσεις 5,30×2,50×1,70 μ. και είναι επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα, το οποίο σώζεται σχεδόν ανέπαφο. Σε καλή κατάσταση και σχεδόν ακέραιο σώζεται και το στρωμένο με πλίνθους δάπεδό της. Έχει καταστραφεί μόνο το τμήμα κάτω από το κυκλικό άνοιγμα της καμάρας, πιθανώς διότι σε μεταγενέστερους χρόνους ανοίχθηκε πηγάδι.

Στη δυτική πλευρά της δεξαμενής υπάρχει οπή από την οποία διέρχεται πήλινος σωλήνας που διοχέτευε το νερό στο εκτός της δεξαμενής παρακείμενο φρεάτιο. Το φρεάτιο, εσωτ. διαστ. 1,20×1,20 μ., είναι επιχρισμένο με υδραυλικό κονίαμα και στις γωνίες του σχηματίζει παραστάδες για την καλύτερη ενίσχυσή του. Το δάπεδό του είναι στρωμένο με πλίνθους ανάλογες με αυτές της δεξαμενής.

Βορείως της δεξαμενής σώζονται δύο χώροι, εκ των οποίων ο ένας διατηρείται σε σχήμα γάμα και ορίζεται προς Β. από τοίχο που βρίσκεται στο πρανές του οικοπέδου. Ο χώρος αυτός διατηρεί σε μεγάλο τμήμα του ψηφιδωτό δάπεδο από χονδρές, ακανόνιστες μαρμάρινες ψηφίδες που σχηματίζουν τρίγωνα και τετράγωνα διάχωρα, ενώ σε κάποια σημεία των τοίχων του διατηρεί ίχνη από ορθομαρμάρωση. Ο δεύτερος χώρος, που βρίσκεται στη συνέχεια και νοτίως του πρώτου, ήταν στρωμένος πιθανώς με μεγάλες μαρμάρινες πλάκες, όπως δείχνουν τα ίχνη στο κονίαμα του δαπέδου. Στους τοίχους του σώζονται επίσης ίχνη ορθομαρμάρωσης.

Και οι δύο αυτοί χώροι πρέπει να συνεχίζονταν και να συνδέονταν με τη δεξαμενή. Σήμερα το μεταξύ τους διάστημα, πλ. 1-2,50 μ. έχει καταστραφεί και φαίνεται ο αγωγός, που διερχόμενος κάτω από το χώρο με το ψηφιδωτό δάπεδο κατευθύνεται προς τη δεξαμενή με την παρεμβολή ενός μικρού φρεατίου καθιζήσεως. Σε μεταγενέστερη περίοδο η είσοδος του αγωγού στη δεξαμενή κλείστηκε και για την παροχέτευση των υδάτων καταστράφηκε τμήμα του χώρου με το ψηφιδωτό δάπεδο και κατασκευάστηκε νέος, ο οποίος διοχέτευε το νερό στο μεγάλο αγωγό, που διέρχεται εκτός του συγκροτήματος παρά το φρεάτιο της δεξαμενής.

Δυτικά του μεγάλου αυτού αγωγού, σε απόσταση 1 μ. εντοπίστηκε τοίχος, που στο βόρειο όριο του οικοπέδου είναι διπλός, αλλά συνεχίζει μονός προς Ν., σε σωζόμενο μήκος 9 μ., και τμήμα του αποτελεί το δυτικό τοίχο του φρεατίου.

Στο δυτικό τμήμα, στο πρανές του οικοπέδου, εντοπίστηκαν τρεις επάλληλοι αγωγοί με κατεύθυνση Β.-Ν. και μικρό τμήμα αγωγού κάθετου προς τους τρεις, που συνεχίζει προς Δ., κάτω από τη Λ. Εξάρχη. Από τους τέσσερις αγωγούς οι τρεις είναι κτιστοί, καλυμμένοι με ακανόνιστες πλάκες, ενώ ο τέταρτος αποτελείται από αμφορείς (σώζονται 9 κατά χώραν).

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα διπλού τοίχου από αργολιθοδομή και στο πρανές εμφανίστηκε στρώμα από κοκκινωπό, πατημένο χώμα, πιθανώς δάπεδο, και λίγο πιο κάτω τμήμα επίσης από δάπεδο με πήλινες πλάκες.

Τα ευρήματα αυτά φαίνεται ότι αποτελούσαν ένα ενιαίο μνημειακό σύνολο, που εκτός από το σύστημα ύδρευσης περιλάμβανε και χώρους αναψυχής, όπως πιθανώς μπορούν να ερμηνευθούν οι χώροι με το ψηφιδωτό δάπεδο και τις μαρμάρινες πλάκες, και που χρονολογικά μπορεί να τοποθετηθεί ανάμεσα στον 4ο και 6ο αι. μ.Χ.

Οδός Αποστόλου Παύλου 40

Κατά την εκσκαφή του παραπάνω οικοπέδου στην Άνω Πόλη της Θεσσαλονίκης, εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε αποκάλυψε τα εξής:

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου ανοιχτή δεξαμενή υστεροβυζαντινών χρόνων, η οποία ανασκάφηκε εν μέρει, διότι το υπόλοιπο τμήμα της συνεχιζόταν ανατολικά προς το γειτονικό οικόπεδο και ήταν αδύνατη η συνέχιση της έρευνας. Οι εσωτερικές διαστάσεις των αποκαλυφθέντων τοίχων της δεξαμενής είναι: μήκος 3,10 μ. ο νότιος, 2,50 μ. ο δυτικός και 2 μ. ο βόρειος. Το ύψος τους κυμαίνεται από 0,95 έως 1,10 μ. και το πάχος τους από 0,75 έως 0,95 μ. Ως πυθμένας χρησιμοποιήθηκε ο φυσικός βράχος, πάνω στον οποίο θεμελιώθηκε η δεξαμενή. Η τοιχοδομία της εσωτερικά είναι επιμελημένη, αποτελούμενη από πλίνθους με παρεμβολή αργών λίθων σε ένα σύστημα ψευδούς πλινθοπερίκλειστου, που στη Θεσσαλονίκη το συναντούμε κυρίως από τον 11ο αι. Εξωτερικά είναι επιχρισμένη με παχύ και ισχυρό ασβεστοκονίαμα και στις τρεις γωνίες δημιουργούνται παραστάδες για την καλύτερη ενίσχυσή της.

Από τη νοτιοανατολική γωνία της δεξαμενής διέρχεται τμήμα αγωγού, ο οποίος περνά κάτω από το θεμέλιό της. Στο τμήμα αυτό ο τοίχος της δεξαμενής είναι κατεστραμμένος και πρόχειρα ανακατασκευασμένος. Ο αγωγός που είναι χτισμένος πάνω στο βράχο με πλίνθους, που δημιουργούν ένα κανάλι, διαστ. 0,15×0,15 μ., καλύπτεται με σχιστόπλακες και παχύ, ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Η κατασκευή του και η διέλευσή του κάτω από τα θεμέλια της

δεξαμενής δηλώνουν ότι είναι προγενέστερος, πιθανώς υστερορρωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής εποχής. Ο αγωγός καταλήγει σε φρεάτιο που βρίσκεται σε επαφή με το νότιο εξωτερικό τοίχο της δεξαμενής (εσωτ. διαστ. 1×0,75 μ., βάθ. 0,95 μ.)· η τοιχοδομία του εσωτερικού είναι επιμελημένη με αργούς λίθους και παρεμβολή πλίνθων και προσομοιάζει με αυτή της δεξαμενής, ενώ εξωτερικά είναι επιχρισμένη με παχύ κονίαμα. Το φρεάτιο καλυπτόταν με σχιστόπλακες, εκ των οποίων η μία βρέθηκε κατά χώραν, και ο πυθμένας του εδραζόταν στο φυσικό βράχο.

Ένα δεύτερο φρεάτιο χτισμένο σε επαφή με τη νοτιοδυτική γωνία της δεξαμενής είναι επίσης επιχρισμένο με παχύ κονίαμα και ο πυθμένας του είναι στρωμένος με σχιστόπλακες. Από το φρεάτιο αυτό ξεκινά ανοιχτός κτιστός αγωγός που κατευθύνεται προς ΝΔ.· το αυλάκι του αγωγού είναι στρωμένο με σχιστόπλακες. Ο δυτικός τοίχος της δεξαμενής που συνεχίζει προς Β. αποκαλύφθηκε σε μήκος 2 μ.

Το συγκρότημα αυτό, σύμφωνα με την κεραμική και τα νομίσματα που βρέθηκαν, σε συνδυασμό με την τοιχοποιία, μπορεί να χρονολογηθεί στο 12ο-13ο αι.

Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σειρά τεσσάρων αγωγών που βαίνουν παράλληλα από Β. προς Ν. και ένας πέμπτος με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Οι τέσσερις από τους αγωγούς αυτούς είναι χτισμένοι πάνω στο φυσικό βράχο και καλυμμένοι με λίθινες πλάκες. Ο πέμπτος αποτελείται από πήλινους κυλινδρικούς σωλήνες (Πίν. 165 γ). Δύο από τους αγωγούς τους ξανασυναντούμε στη νότια πλευρά του οικοπέδου μαζί με δύο ακόμη, εκ των οποίων ο ένας αποτελείται από ανοιχτούς ημικυλινδρικούς σωλήνες και ο δεύτερος από ανοιχτούς ορθογώνιους· και οι δύο καλύπτονται με μικρούς λίθους και ασβεστοκονίαμα· μεταξύ τους αποκαλύφθηκε τμήμα φρεατίου (Πίν. 165 δ).

Το σύστημα αυτό των αγωγών, σύμφωνα με τα ευρήματα, τοποθετείται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

ΛΗΔΑ ΤΟΣΚΑ

Ναός Αγίων Αποστόλων

Ο ναός των Αγίων Αποστόλων, χτισμένος μεταξύ των ετών 1310-1314 από τον Πατριάρχη Νίφωνα, αποτελούσε το καθολικό μοναστηριού, πιθανότατα αφιερωμένου στην Παναγία Γοργοεπήκοο[38]. Μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης το μοναστήρι παρέμεινε χριστιανικό έως τη δεκαετία του 1520, οπότε μετατρέπεται σε μουσουλμανικό τέμενος, το Kezeri Kasim ή Soyuk Su Camii, που αποτέλεσε το κέντρο της ομώνυμης μουσουλμανικής συνοικίας.

Τα μόνα λείψανα της βυζαντινής μονής που διατηρήθηκαν, εκτός από το ναό[39], είναι η κινστέρνα του μοναστηριού, που συνέχισε να διατηρεί τη χρήση της τροφοδοτώντας παρακείμενη νεότερη κρήνη, και ο πυλώνας[40]. Τα τελευταία χρόνια, όταν απομακρύνθηκαν τα νεότερα ερειπωμένα κτίσματα που βρίσκονταν μεταξύ των δυτικών τειχών και του ναού και εν όψει της διαμόρφωσης του χώρου γύρω από το μνημείο, αποφασίστηκε ανασκαφική έρευνα που χρηματοδοτήθηκε από τον Οργανισμό Πολιτιστικής Πρωτεύουσας, για τον εντοπισμό και την ανάδειξη λειψάνων των λοιπών κτιρίων της βυζαντινής μονής.

Η ανασκαφή, που άρχισε τους δύο τελευταίους μήνες του 1994 και συνεχίστηκε από το Μάρτιο έως το τέλος του 1995, έφερε στο φως ενδιαφέροντα στοιχεία, αξιοποιήσιμα από τους μελετητές της διαμόρφωσης του χώρου, αλλά δεν ολοκληρώθηκε. Ελπίζουμε ότι η έρευνα θα συνεχιστεί στο προσεχές μέλλον από την 9η ΕΒΑ (Πίν. 166 α-β).

Ένα από τα πρώτα αποτελέσματα της ανασκαφικής μας έρευνας υπήρξε η αποκάλυψη του ρωμαϊκού τείχους και στο σημείο αυτό της πόλης, πάντα σε επαφή με το βυζαντινό. Συνολικά ήρθαν στο φως 60 μ. τείχους με τη γνωστή τάξη ευθύγραμμου τμήματος που διακόπτεται από τετράγωνο πύργο. Έχει τις συνηθισμένες διαστάσεις, πλάτος 1,50 μ. περίπου και πλευρές πύργου 6,50 μ. εξωτερικά και 3,50 μ. εσωτερικά. Στην τοιχοποιία του με ζώνες αργών ημιλαξευμένων λίθων που εναλλάσσονται με ζώνες τριών ή τεσσάρων πλίνθων συχνά παρεμβάλλονται και μαρμάρινα σπόλια[41].

Πύργος συμπαγής, παραλληλόγραμμος αποκαλύφθηκε νοτιότερα και σκοπό είχε την ενίσχυση του τείχους από την εξωτερική του πλευρά. Έχει χτιστεί από μεσοδιάστημα μεταξύ δύο τετράγωνων πύργων και ανήκει πιθανότατα στην Κωνσταντίνεια περίοδο.

Το ρωμαϊκό τείχος, όταν αχρηστεύθηκε και αντικαταστάθηκε από το βυζαντινό, χρησιμοποιήθηκε ως υποθεμε-

38. Α. Ξυγγόπουλος, Μονή των Αγίων Αποστόλων ή Μονή της Θεοτόκου, Προσφορά εις Στ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 733-735.

39. Α. Ορλάνδος, Η κινστέρνα της εν Θεσσαλονίκη μονής των Αγίων Αποστόλων, Μακεδονικά 1 (1940), σ. 377-383.

40. Γ. Βελένης, Ο πυλώνας της μονής των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης, Αφιέρωμα στη μνήμη του Στ. Πελεκανίδη, Παράρτημα Μακεδονικών, αριθ. (1983), σ. 23-35.

41. Μακρύς κατάλογος των θραυσμάτων γλυπτών που βρέθηκαν μέσα στα χώματα και προέρχονταν από τα γκρεμισμένα σπίτια της περιοχής, όπου είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό υπάρχει στην Εφορεία.

λίωση κτιρίων, ενώ στο πάχος του ανοίχθηκαν αγωγοί, πηγάδια και βόθροι καταστρέφοντας τμήματά του. Σε επαφή με το ρωμαϊκό τείχος εντοπίστηκε ορθογώνια δεξαμενή, διαστ. 6,90×3,70 μ. με μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,50 μ., που πιθανότατα κατασκευάστηκε μετά την αχρήστευσή του. Τα τοιχώματά της εσωτερικά είναι επενδεδυμένα με διπλό στρώμα υδραυλικού κονιάματος ενισχυμένο στις γωνίες της. Το δάπεδό της είναι στρωμένο με παλαιοχριστιανικές πλίνθους, πολλές από τις οποίες φέρουν ανάγλυφους σταυρούς ή γράμματα. Στη νότια πλευρά σώζεται ο αγωγός απορροής του νερού. Βόθρος, που κατασκευάστηκε στη βόρεια πλευρά της σε νεότερους χρόνους, έχει καταστρέψει τμήμα του δαπέδου της. Η παρουσία του παλαιοχριστιανικού οικοδομικού υλικού προσφέρει ένα terminus post quem για τη χρονολογία κατασκευής της.

Η κινστέρνα της μονής, κτίσμα με κάτοψη ελαφρά τραπεζιόσχημη και διαστάσεις 18×10,50 μ. ήταν καλυμμένη στο κατώτερο τμήμα της από επίχωση, γεγονός που εμπόδιζε και εμποδίζει τη στερέωσή της. Έτσι, ιδιαίτερο βάρος δόθηκε στην απομάκρυνση της επίχωσης και στην αποκάλυψη του κατώτερου τμήματός της και των τυχόν προσκτισμάτων της. Οι εργασίες μας στη νότια πλευρά, η όψη της οποίας είναι διακοσμημένη από πλίνθινα τόξα και κεραμοπλαστικά κοσμήματα, μας οδήγησαν στη διαπίστωση ότι η νότια όψη διαρθρώνεται σε δύο ζώνες. Επάνω δημιουργούνται τα γνωστά πλίνθινα τόξα που αντιστοιχούν στις εσωτερικές καμάρες. Κάτω πέντε ποδαρικά, μήκ. 0,90-1,10 και πάχ. 0,10 μ. διαρθρώνουν την όψη σε πέντε επιμήκη κάθετα μέρη. Τα μέρη αυτά δεν αντιστοιχούν προς τις γενέσεις των τόξων της άνω ζώνης. Η τοιχοποιία του κάτω τμήματος συνίσταται σε επάλληλες στρώσεις λίθων και πλίνθων που ορίζονται επιμελημένα από μονές ή διπλές σειρές πλίνθων. Η διαφοροποίηση αυτή της μορφής των δύο όψεων δεν πρέπει να σχετίζεται με κατασκευαστικές φάσεις. Είναι όμως πιθανό η κάτω ζώνη να μην ήταν ορατή αλλά να την κάλυπταν άλλα κτίσματα, όπως μια διώροφη κόρδα κελιών ή χαμηλότερα κτίρια. Το γεγονός ότι στο όριο μεταξύ των δύο ζωνών και σε ύψος 2,50 μ. από το κρηπίδωμα του ναού, όπου υποθέτουμε ότι θα βρισκόταν και το επίπεδο του εδάφους γύρω από την κινστέρνα, υπάρχουν κατώφλια δύο θυρωμάτων. Αυτό μας κάνει να υποθέτουμε ότι η πρόσβαση στις θύρες της κινστέρνας γινόταν ή από τον όροφο γειτονικών κτιρίων ή με κλίμακες κινητές. Δυστυχώς τα έως τώρα υπάρχοντα στοιχεία δεν οδηγούν σε οποιαδήποτε ασφαλή πρόταση.

Εντοπίστηκαν ακόμη δύο προσκτίσματα της κινστέρνας που είναι προσκολλημένα στο κάτω μέρος της νότιας όψης. Το πρώτο είναι κρήνη ορθογώνιας εξωτερικά και τραπεζιόσχημης εσωτερικά κατοψης, διαστ. 1,90×1,50 μ. Η κρήνη είναι θολωτή εσωτερικά, έχει δίριχτη εξωτερικά στέγη και ημικυκλικό εξωτερικά τοξωτό άνοιγμα σε ύψος 0,80 μ. Είναι επενδεδυμένη με ισχυρό κουρασάνι και τροφοδοτείται κατευθείαν από την κινστέρνα με πήλινο αγωγό που διαπερνά τους δύο τοίχους. Η θολωτή χωρίς ξυλότυπο στέγασή της παρουσιάζει αναλογίες με της κινστέρνας και του πυλώνα και, μαζί με τα νομίσματα που βρέθηκαν στα θεμέλιά της, οδηγούν σε χρονολόγησή της στην υστεροβυζαντινή περίοδο, είναι δηλαδή πιθανώς σύγχρονη με την κινστέρνα.

Το δεύτερο πρόσκτισμα βρίσκεται ανάμεσα στις δύο θύρες της κινστέρνας, αλλά σε χαμηλότερο επίπεδο και ταυτίζεται με το βόρειο τμήμα της ανωδομής του σημερινού «αγιάσματος» του ναού. Το ανώτερο τμήμα καμάρας του, που είναι το μόνο τμήμα που αποκαλύφθηκε μέχρι τώρα, είναι επίσης κατασκευασμένο χωρίς ξυλότυπο, με το σύστημα των επάλληλων, λοξά τοποθετημένων, ελλειψοειδών πλίνθινων δακτυλίων.

Στο χώρο νότια των προσκτισμάτων αυτών εντοπίστηκαν κτίρια διαφόρων περιόδων, των οποίων μεγάλα τμήματα τοίχων είχαν καταστραφεί από νεότερα κτίσματα. Επισημαίνουμε την ύπαρξη ενός ιδιαίτερα επιμήκους τοίχου, που έχει καταστραφεί από το σύγχρονο κτίσμα του αγιάσματος. Ο τοίχος αυτός είναι μεταγενέστερος της κινστέρνας και βαίνει παράλληλα με το νότιο τοίχος της δημιουργώντας διάδρομο, πλ. 1,50 μ., του οποίου η στέγαση με δώμα θα μπορούσε να συνδεθεί με την πρόσβαση στα θυρώματα της κινστέρνας. Στον τοίχο αυτό προσκολλώνται άλλοι κάθετοι τοίχοι δημιουργώντας μικρούς παραλληλόγραμμους χώρους, ενώ το δυτικό του άκρο συναντά τοίχο, που πιστεύουμε ότι ανήκει στον περίβολο της μονής. Τα έως τώρα στοιχεία που διαθέτουμε δεν επιτρέπουν να θεωρήσουμε με βεβαιότητα τους χώρους αυτούς ως κελιά.

Κάτω από τον τοίχο αυτό εντοπίστηκαν παλαιότερα κτίρια, ένα των οποίων εν μέρει καταστράφηκε κατά την κατασκευή της κινστέρνας. Τα νομίσματα, παλαιοχριστιανικά και μεσοβυζαντινά, και τα όστρακα οδηγούν σε χρονολόγηση της κατασκευής του κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Στον ίδιο χώρο εντοπίστηκαν κτίρια διαφόρων περιόδων, των οποίων η διατήρηση είναι ελλιπής ή δεν ολοκληρώθηκε λόγω διακοπής της ανασκαφής.

Οι τομές ανατολικά του ρωμαϊκού τείχους αποκάλυψαν εξαιρετικά επιμήκη τοίχο που βρίσκεται 25 μ. δυτικά του καθολικού και βαίνει παράλληλα προς το τείχος, από το οποίο απέχει 9 μ. Το βόρειο άκρο του φθάνει μέχρι την κινστέρνα ενώ το νότιο δεν έχει ακόμη αποκαλυφθεί. Το μήκος του (110 μ. μέχρι τώρα με πλάτος 75 μ.) μας έκανε έως τώρα να τον θεωρούμε σαν τμήμα του δυτικού περι-

βόλου της μονής, χωρίς να αποκλείουμε και τη σύνδεσή του με τα κελιά, διότι σε τακτά διαστήματα 2,50 μ. περίπου ο τοίχος ενισχύεται από παραστάδες, πλ. 0,70-0,80 και πάχ. 0,12-0,15 μ. Ο χώρος μεταξύ του «περιβόλου» και του τείχους μπορεί να θεωρηθεί ως δρόμος που θα επέτρεπε την άνετη διέλευση πολιτών και στρατιωτών εκτός της μονής.

Η τοιχοποιία του θα ακολουθεί ένα αμιγές πλινθοπερίκλειστο σύστημα στην ανατολική όψη, που δεν συνεχίζεται στη δυτική. Απέναντι από τη δυτική είσοδο του ναού διακόπτεται ο τοίχος και διαμορφώνεται σταθμός θυρώματος, του οποίου ο αντίστοιχος σταθμός έχει καταστραφεί από το άνοιγμα νεώτερου πηγαδιού. Ο τοίχος συνεχίζει προς Β. με μικρή υποχώρηση ίση με το πλάτος του (0,70 μ.), χτισμένος ομοιότροπα. Σε πολλά σημεία περνά πάνω από αρχαιότερα κτίσματα, όπως τοίχο με επένδυση από ισχυρό υδραυλικό κονίαμα, μάλλον μία ακόμη δεξαμενή, στην οποία πατά το νότιο τμήμα του, ενώ το βόρειο πατά στο δυτικό τοίχο κτιρίου με χώρους μικρούς κατά παράταξη.

Δεύτερος μακρύς τοίχος, μήκ. 18 μ., που εντοπίστηκε σε υψηλότερο επίπεδο και εσωτερικά του πρώτου, βαίνει σχεδόν παράλληλα με αυτόν. Η ανατολική του πλευρά διαμορφώνεται επίσης με παραστάδες και το νότιο άκρο του έχει καταστραφεί. Ανήκε σε μεταγενέστερο κτίσμα που πιθανώς αποτελεί επισκευή τμήματος και «περιβόλου» σε νεότερους χρόνους.

Αποκαλύφθηκε πλήθος αγωγών διαφόρων εποχών που καλύπτουν το χώρο δυτικά της κινστέρνας χωρίς να συνδέονται πάντα με αυτή.

Τέλος, 10 ταφές εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του πρώτου προς Ν. τριγωνικού πύργου του βυζαντινού τείχους μετά τη Ληταία Πύλη, οι οποίες συνιστούν μικρό χριστιανικό νεκροταφείο, αφού οι έξι από αυτές (Τ3-Τ8), που ανήκουν στην ίδια χρονική περίοδο, οι θέσεις των τάφων με κανονικό προσανατολισμό αλλά και η στάση των νεκρών με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος, φανερώνουν ότι οι νεκροί ήταν χριστιανοί. Πρόκειται για τέσσερις ελεύθερες ταφές και έξι λακκοειδείς τάφους, που δεν έδωσαν κινητά ευρήματα, παρά μόνο καρφιά στους τάφους Τ5 και Τ8, πιθανώς από ξύλινα «κιβούρια». Τέλος, δύο ακόμη τάφοι με νεκρούς τρία παιδιά εντοπίστηκαν σε άλλα σημεία και πιθανώς ανήκουν στο ίδιο νεκροταφείο. Σε υψηλότερο επίπεδο στον ίδιο χώρο είχαν εντοπιστεί δύο ελεύθερες ταφές (Τ10, Τ2) χωρίς προσανατολισμό, ίσως τουρκικές.

Ιδιαίτερα πλούσια υπήρξαν τα κινητά ευρήματα από το σύνολο της ανασκαφής. Ένα μεγάλος αριθμός λυχναριών (71) υστερορρωμαϊκής κυρίως περιόδου περισυνελέγη από τα κατώτερα στρώματα των τομών και από την ανασκαφή στο ρωμαϊκό τείχος. Στο χώρο αυτό βρέθηκε και μεγάλος αριθμός μαρμάρινων γλυπτών, ολόγλυφων και ανάγλυφων, επιγραφών, κυρίως επιτύμβιων και λίθινων αγγείων.

Μια πολύ σημαντική αποκάλυψη κεραμικού συνόλου πραγματοποιήθηκε, όταν ήλθε στο φως κτιστή επιμήκης κατασκευή, μήκ. έως τώρα 8 μ., κατά μήκος του βυζαντινού τείχους. Η αρχική χρήση της κατασκευής αυτής δεν αποσαφηνίστηκε ως τώρα. Ίσως πρόκειται για αγωγό. Ήταν καλυμμένη από σχιστόπλακες που σώζονται στο νότιο τμήμα της και σε βάθος περίπου 3 μ. εντοπίστηκε το δάπεδο από ασβεστοκονίαμα. Χαρακτηρίστηκε ως αποθέτης, αφού μας έδωσε πλουσιότατη κεραμική αβαφή και εφυαλωμένη. Το πλέον σημαντικό σύνολο αποτελούν 102 τουλάχιστον εφυαλωμένα αγγεία, που στην πλειονότητά τους χρονολογούνται στην υστεροβυζαντινή εποχή. Στο σύνολο αυτό ανήκουν και πέντε τμήματα αγγείων πολυτελούς κατασκευής και με περίτεχνη διακόσμηση, που φέρουν εσωτερικά στον πυθμένα το μονόγραμμα: *ΜΙΧΑΗΛ*. Απαντούν πιθανότατα για πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο και αποδίδονται σε εργαστήριο της Κωνσταντινούπολης και μάλιστα αυτοκρατορικό, στα μέσα του 13ου-14ο αιώνα. Τα θαυμάσια αυτά αγγεία, πολλά από τα οποία έχουν πιθανώς έλθει από την Κωνσταντινούπολη, πιστεύουμε ότι θα πρέπει να συνδεθούν με τη μονή και τις γνωστές και από άλλες πηγές σχέσεις της με την πρωτεύουσα. Ιδιαίτερα πλούσια είναι και η ομάδα αγγείων που αποδίδονται σε εργαστήρια της Θεσσαλονίκης.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

Θέρμη

Οδός Μανδρίτσης

Τμήμα αρχαίου υδροδοτικού αγωγού, μήκ. 15,70 μ. αποκαλύφθηκε κατά την εκσκαφή για θεμελίωση οικοδομής στο οικόπεδο ιδιοκτησίας των αδελφών Θωμά και Νικολάου Γκαρμπούνη, που βρίσκεται στο Ο.Τ. αριθ. 77, επί της οδού Μανδρίτσης στο δήμο της Θέρμης.

Ο αγωγός διατηρείται σε καλή κατάσταση εκτός από ένα τμήμα του στο νότιο άκρο του οικοπέδου που καθαιρέθηκε εν μέρει από το μηχανικό εκσκαφέα. Πρόκειται για κτιστό, υπόγειο, θολωτό αγωγό ύδρευσης φυσικής ροής. Είναι θεμελιωμένος στο φυσικό έδαφος της περιοχής και έχει χτιστεί εξ ολοκλήρου με μικρές αργές πέτρες και ασβεστοκονίαμα. Έχει μάλλον ελλειψοειδή διατομή και εσωτερικές διαστάσεις 1×0,50 μ. Οι εσωτερικές όψεις των τοίχων, εκτός της επιφάνειας του θόλου, καλύπτονται με υδραυλικό κονίαμα.

Ο αγωγός διαπερνά το οικόπεδο σχεδόν κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του σκάμματος και παράλληλα με την οικοδομική γραμμή της οδού Μανδρίτσης, η οποία συμπίπτει με το ανατολικό όριο του σημερινού οικισμού της Θέρμης. Έχει κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ. και πιθανότατα κατέρχεται από τις ανατολικές υπώρειες του Χορτιάτη. Η ύπαρξη υδροδοτικού αγωγού στην περιοχή της Θέρμης μας ήταν άγνωστη μέχρι σήμερα. Το βέβαιο είναι ότι διέρχεται από την περιοχή και πιθανότατα κατευθύνεται προς τη Θεσσαλονίκη. Παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με τα τμήματα αρχαίων αγωγών που αποκαλύφθηκαν τα τελευταία χρόνια σε σωστικές ανασκαφές οικοπέδων ανατολικά της Θεσσαλονίκης, όπως στο οικόπεδο της οδού Ισιδώρου 6 και Ικαρίας 7, στο οικόπεδο της οδού Μητρ. Ευσταθίου 14 και στα οικόπεδα των οδών Αλοννήσου και Μυκόνου 14 και Μυκόνου 12. Οι ομοιότητες είναι τόσο μεγάλες που υποψιαζόμαστε ότι ίσως πρόκειται για τον ίδιο υδροδοτικό αγωγό, που μπορεί να χρονολογηθεί στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Για την ασφαλέστερη προστασία του, ο αγωγός θα διατηρηθεί σχεδόν ακέραιος με τη γενική κατάχωσή του κάτω από τη πλάκα του υπόγειου χώρου της οικοδομής που πρόκειται να ανεγερθεί.

ΚΥΡΙΑΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Λουλουδιές Κίτρους

Επισκοπικό συγκρότημα

Με αφορμή τη διέλευση της νέας σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών - Θεσσαλονίκης από εντοπισμένο αρχαιολογικό χώρο στη θέση Λουλουδιές Κίτρους, όπου τοποθετείται από τους L. Heuzeu και N. Hammond το πεδίο μάχης της Πύδνας, η 9η ΕΒΑ άρχισε από το 1993 σωστική ανασκαφική έρευνα[42].

Αποκαλύφθηκε τετραπύργιο συγκρότημα, διαστ. 80×90 μ., με διπλή πύλη, που περιλάμβανε τρίκλιτη βασιλική, επισκοπικό μέγαρο, στοές με πεσσούς και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις παραγωγής κρασιού και λαδιού (Σχέδ. 13). Η ίδρυση του συγκροτήματος συνδέεται με τη μεταφορά στη θέση αυτή της επισκοπής Πύδνης, λόγω της εγκατάστασης των Γότθων του Θεοδωρίχου το 479 στην Πύδνα και σε άλλες μακεδονικές πόλεις, με αντάλλαγμα τη λύση της πολιορκίας της Θεσσαλονίκης.

Το συγκρότημα, που ιδρύθηκε στη θέση ενός σταθμού της οδού Θεσσαλονίκης-Δίου, ο οποίος ταυτίζεται πιθανότατα με την mansio Άναμον και επάνω στα ερείπια μιας villa rustica των χρόνων της Τετραρχίας, διατήρησε τον αρχικό του σχεδιασμό μέχρι την εποχή του Ιουστινιανού, οπότε χάνει τον οχυρό του χαρακτήρα και διευρύνεται με την κατασκευή αποθηκών, ελαιοτριβείου και εργαστηρίου παραγωγής κρασιού με τέσσερις δεξαμενές-λήνους, δύο υπολήνια και δύο πιθώνες με 28 πίθους κατά χώραν.

Καταστράφηκε από σεισμό στα μέσα του 6ου αι., οπότε η βασιλική περιορίσθηκε στο κεντρικό κλίτος και μετατράπηκε σε κοιμητηριακή, όπως μαρτυρούν οι επτά μνημειακοί καμαρωτοί τάφοι[43] και ο ένας κιβωτιόσχημος που βρέθηκαν στα πλάγια κλίτη και τα προσκτίσματά της, και το επισκοπείο αχρηστεύθηκε και εγκαταλείφθηκε. Ανατολικά του κατασκευάστηκε συγκρότημα αποθηκών και μετά από νέο σεισμό ο ερειπιώνας του μετατράπηκε σε νεκροταφείο και τέλος σε εργαστήρια. Τότε ανοίγονται δύο πηγάδια και κατασκευάζονται κεραμικός φούρνος, τρεις φούρνοι υαλουργίας κι εργαστήριο χύτευσης μετάλλων, ενώ όλα τα κειμήλια, τα αρχιτεκτονικά μέλη, οι μαρμάρινες πλάκες του δαπέδου, αλλά και τα οικοδομικά υλικά της βασιλικής μεταφέρονται στο νέο τόπο εγκατάστασης των κατοίκων, που με μεγάλη πιθανότητα ταυτίζεται με το σημερινό οικισμό του Κίτρους[44].

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

Κάστρο Πλαταμώνα

Η ανασκαφική περίοδος στο εσωτερικό του Κάστρου διήρκησε 15 ημέρες και η έρευνα περιορίστηκε σε δύο τομείς, στο ναό που ήδη ανασκάπτεται από το 1989 και στον περίβολο του ακροπυργίου, και είχε χαρακτήρα ολοκλήρωσης εργασιών.

Στο κεντρικό κλίτος του ναού, σε επίπεδο αρκετά βαθύτερο από το δάπεδο, εντοπίστηκε ήδη από το 1993 στρώμα καταστροφής με λίθους και πλίνθους (Σχέδ. 14). Η αφαίρεση του στρώματος έδειξε παλαιότερη χρήση του χώρου.

---

42. Τα πορίσματα της ανασκαφής έχουν δημοσιευθεί από την υπογράφουσα στα πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου «Η Πιερία στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια», Θεσσαλονίκη 1997, σ. 169-185, και στο ΑΕΜΘ 7 (1993), σ. 223-230· 8 (1994), σ. 151-155· 9 (1995), σ. 195-199· 11 (1997) (υπό εκτύπωση) και στο Στ΄ Διεθνές Συμπόσιο για την Αρχαία Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 15/19-10-1996 (υπό εκτύπωση).

43. E. Marki, Deux tombeaux monumentaux protobyzantins récemment découverts en Grèce du Nord, CahArch 45 (1997), σ. 19-24.

44. ΑΕΜΘ 10 Α (1996), σ. 242.

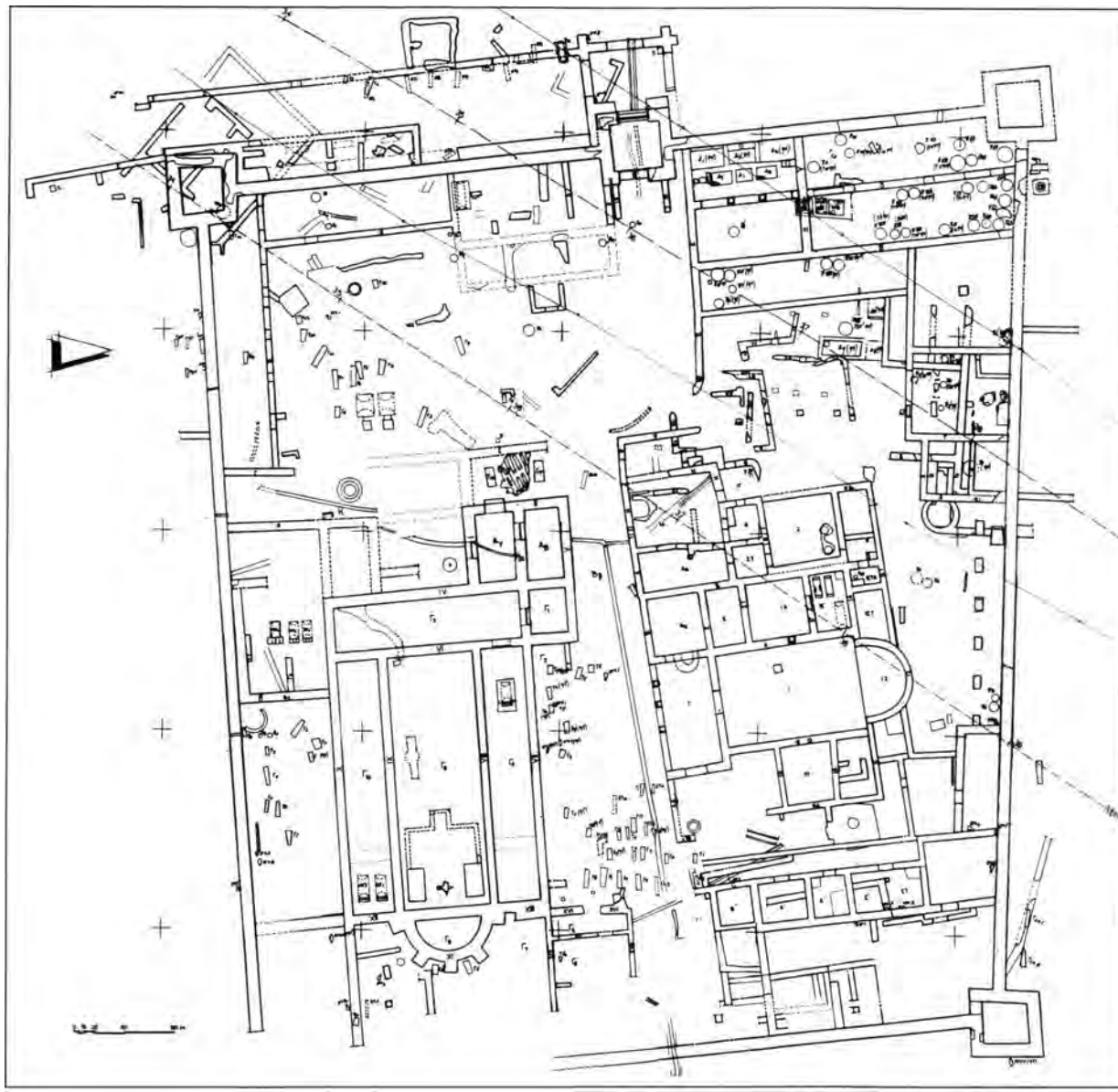

Σχέδ. 13. Νομός Πιερίας. Λουλουδιές Κίτρους. Γενική κάτοψη του επισκοπικού συγκροτήματος.

Στη βόρεια πλευρά αποκαλύφθηκε λασπόκτιστος με αργολιθοδομή τοίχος, πάνω στον οποίο πατά διαγώνια ο βόρειος τοίχος του μεσοβυζαντινού ναΐσκου. Ο τοίχος αυτός διαπιστώθηκε ότι συνεχίζεται και ανατολικά του ναού. Δυτικά του τοίχου, ανάμεσα σε ογκώδεις λίθους που φαίνονται σχεδόν κυκλικά πεσμένοι, βρέθηκε λαξευμένος γωνιόλιθος, που πιθανώς προέρχεται από κατώφλι. Τα όστρακα, που άφθονα βρέθηκαν μέσα στο στρώμα καταστροφής διαταγμένα σε πλαγιασμένους σωρούς, ανήκουν στην πλειονότητά τους σε αβαφή αποθηκευτικά αγγεία και μελαμβαφή ψαροπινάκια. Ανατολικά του στρώματος καταστροφής και σε χαμηλότερο επίπεδο βρέθηκε κατά χώραν το κάτω μέρος πίθου πακτωμένου στο χώμα. Ο χώρος, λοιπόν, που ορίζεται από το λασπόκτιστο τοίχο πρέπει να ήταν αποθηκευτικός και με βάση την κεραμική η χρονολογική τοποθέτησή του πρέπει να είναι προχριστιανική (2ος αι. π.Χ.).

Στο νότιο κλίτος του ναού εντοπίστηκε ίχνος δαπέδου μόνο στα σημεία επαφής του με τα έδρανα που περιβάλλουν το χώρο. Αμέσως κάτω από το επίπεδο του δαπέδου

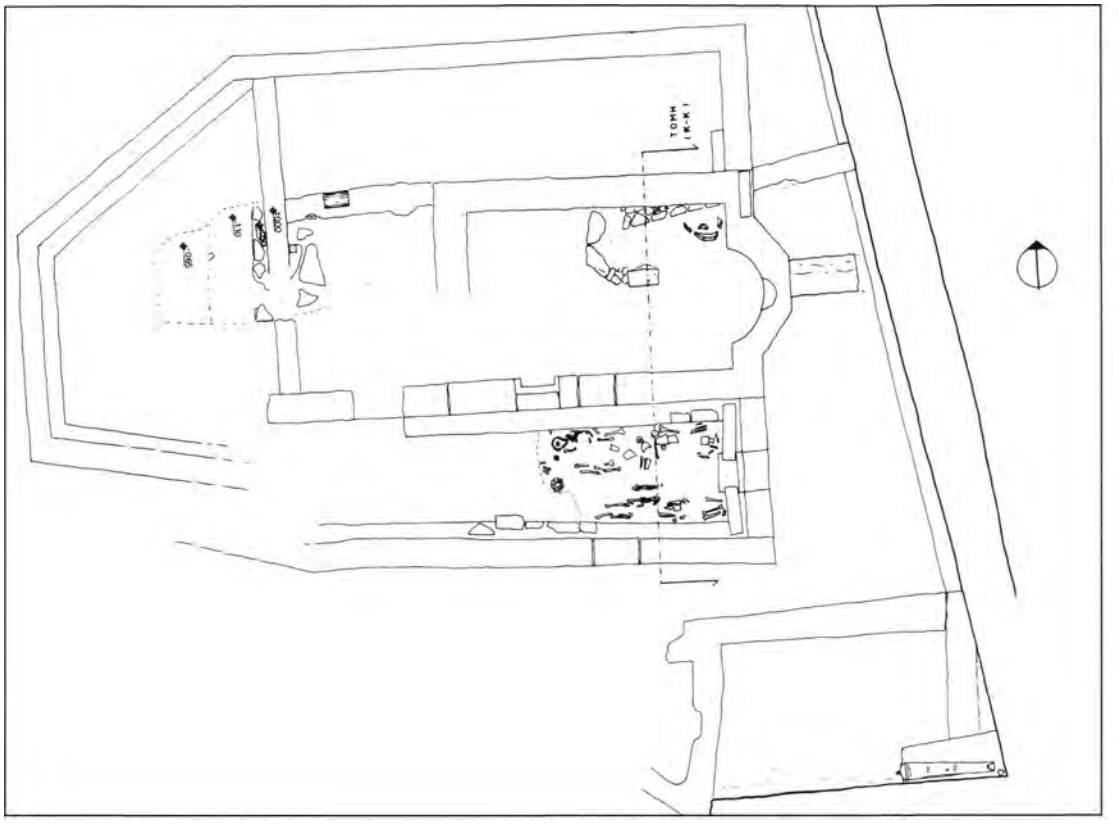

Σχέδ. 14. Νομός Πιερίας. Κάστρο Πλαταμώνα. Ναός και ταφές. Κάτοψη της ανασκαφής

άρχισαν να εντοπίζονται ανακομιδές και αδιατάρακτες ταφές που ανήκουν στο εκτεταμένο νεκροταφείο του ναού. Οι ταφές πρέπει να ήταν τοποθετημένες σε ξύλινα κιβώτια, μια και βρέθηκαν άφθονα πλατυκέφαλα καρφιά γύρω τους. Τα κεραμικά ευρήματα ανήκουν σε δύο εποχές: στην υστεροβυζαντινή, από την οποία σε τρία σημεία διασώθηκαν εφυαλωμένες κούπες, και στο 16ο αι., στον οποίο ανήκει κανάτα (Σχέδ. 15) που το στόμιό της έκλεινε με εφυαλωμένη κούπα. Οι ταφές συνεχίζονται και κάτω από το νεότερο νότιο έδρανο του κλίτους. Τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η χρήση του χώρου ως ταφικού καλύπτει περίοδο τουλάχιστον δύο αιώνων.

Παράλληλα, σε τομές που έγιναν στα σημεία του ναού και του νάρθηκα όπου δεν σώζεται το πλακόστρωτο δάπεδο της τελευταίας φάσης διαπιστώθηκε η ύπαρξη παλαιότερου δαπέδου στρωμένου επίσης με πλίνθους, σε επίπεδο 0,25 μ. χαμηλότερα από το νεότερο. Μάλλον σχετίζεται με το δάπεδο του νάρθηκα του αρχικού μονόχωρου ναΐσκου.

Στο χώρο του ακροπυργίου συνεχίστηκε η έρευνα στην τομή, όπου το 1994 είχε αποκαλυφθεί η στενή πύλη που οδηγεί από το χώρο της ακρόπολης στον περίβολο του ακροπυργίου και το λιθόστρωτο από κροκάλες που υπάρχει μπροστά του[45].

Αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε μνημειακού χαρακτήρα πύλη παλαιότερης φάσης, προς Ν.-ΝΔ. της μεταγενέστερης, που συνδέει τον περίβολο του ακροπυργίου με την ακρόπολη. Η θεμελίωσή της γίνεται πάνω στο βράχο, στον οποίο έχει θεμελιωθεί και ο δυτικός περίβολος του ακροπυργίου. Από την πύλη σώζονται κατά χώραν το κατώφλι, που αποτελείται από δύο κομμάτια λευκού μαρμάρου, συνολ. διαστ. 2,40×0,70-0,76 μ., και εμπρός του λίθινη πλάκα που χρησίμευε ως αναβαθμός. Το κατώφλι πλαισίωναν δύο κίονες, ίχνη κονιάματος για τη στήριξη των οποίων σώζονται κατά χώραν. Οι κίονες αυτοί είχαν όπως και στη δεύτερη πύλη, τη μορφή παραστάδων και ακουμπούσαν στους πλάγιους τοίχους. Οι διαστάσεις που

45. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 531-534.

Σχέδ. 15. Νομός Πιερίας. Κάστρο Πλαταμώνα. Κανάτα.

φανερώνουν τα ίχνη του κονιάματος συμπίπτουν με τις διαμέτρους δύο κιόνων, που βρίσκονται ριγμένοι κοντά στην είσοδο της ακροπόλεως. Ο μνημειακός χαρακτήρας της πύλης ενισχύεται και από την ύπαρξη στρώματος καταστροφής στέγης στην εξωτερική πλευρά, που δηλώνει πιθανότατα την ύπαρξη προπύλου στεγασμένου με μονόριχτη στέγη. Εξάλλου υποδοχή σκαλισμένη στο βράχο για την πάκτωση κίονα ίσως σχετίζεται με τη στήριξη του στεγάστρου.

Εκτεταμένο στρώμα στάχτης στο χώρο της πύλης που φανερώνει πυρκαγιά υποδηλώνει τον τρόπο καταστροφής της. Τα κινητά ευρήματα ήταν ελάχιστα. Το μοναδικό νόμισμα, πιθανότατα δεκανούμιο, είναι πολύ φθαρμένο. Την ταραγμένη ιστορία του χώρου μαρτυρούν οι πολυάριθμες αιχμές από βέλη.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

10η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Νέα Μηχανιώνα

Ναός Παναγίας Φανερωμένης

Στο γραφείο του ιερέα του ναού της Παναγίας Φανερωμένης στη Νέα Μηχανιώνα Θεσσαλονίκης υπάρχουν δέκα φορητές εικόνες χρονολογημένες στο 18ο και 19ο αι. Αντιπροσωπεύουν τα ρεύματα της μεταβυζαντινής ζωγραφικής και ανήκουν κυρίως στην τέχνη που αναπτύχθηκε στην περιοχή της Ανατολικής Θράκης και της Μικράς Ασίας. Οι εικόνες αυτές καταγράφηκαν σε ειδικά δελτία από την Εφορεία.

Σε ιδιαίτερο χώρο του ναού είναι τοποθετημένη για προσκύνηση η παλαιότερη εικόνα του, γνωστή για τις θαυματουργικές της ιδιότητες. Πρόκειται για την εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας που φέρει την προσωνυμία «Η Χαρά των Αγγέλων» και ακολούθησε τους πρόσφυγες που ήρθαν στην Ελλάδα από τη Μηχανιώνα της Ανατολικής Θράκης, με την ανταλλαγή των πληθυσμών.

Χρονολογείται πιθανότατα στο 15ο-16ο αι. και συντηρήθηκε πρόσφατα από τον συντηρητή Ιωάννη Γκερέκο. Τεχνοτροπικά ανήκει στο ρεύμα της τέχνης που δρα στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Θράκης.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Νέα Μηχανιώνα

Κατά τη διάρκεια εργασιών του Οργανισμού Αποχέτευσης Θεσσαλονίκης στη Νέα Μηχανιώνα, για την εγκατάσταση του βιολογικού καθαρισμού της ανατολικής Θεσσαλονίκης και της περιοχής της, στον οδικό άξονα Νέας Μηχανιώνας-Αγγελοχωρίου, αποκαλύφθηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Πρόκειται για δύο ορθογώνιους πλινθόκτιστους τάφους, με κοινό ενδιάμεσο τοίχο, από τους οποίους ο δεύτερος διατηρούσε την καμαροσκεπή κάλυψή του (Πίν. 167 α). Οι διαστάσεις τους είναι: του πρώτου 1,95×0,80×1,20-1,30 μ. και του δεύτερου 2,80×1×1,30 μ.

Τα οστά προέρχονταν από ανακομιδές, ενώ τα όστρακα που περισυνελέγησαν ανήκουν στην κατηγορία της άβαφης κεραμικής και σε ραβδωτά αγγεία χρονολογημένα στον 4ο-5ο αι. μ.Χ. Στο δεύτερο τάφο είχε ενσωματωθεί στη δυτική κατάληξή του, σε β΄ χρήση, ρωμαϊκή επιτύμβια στήλη, διαστ. 0,50×0,50 μ. που χρησίμευε για το κλείσιμό του (Πίν. 167 β). Η στήλη αυτή παραδόθηκε στην αρμόδια ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ.

Με την ολοκλήρωση της ανασκαφής και λόγω της επείγουσας φύσης του έργου έγινε κατάχωση των τάφων με μερική καταστροφή τους, αφού προηγήθηκε λεπτομερής σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση.

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Νέα Φώκαια

Μαρίσκιν - Παρεκκλήσιο του Τιμίου Προδρόμου

Στη θέση Μαρίσκιν[1] της κοινότητας Νέας Φώκαιας σώζονται τα ερείπια παρεκκλησίου που τιμάται στη μνήμη του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, μαζί με άλλα ερειπωμένα κτίσματα, τα οποία ανήκαν σε μετόχιο της Ιεράς Μονής Διονυσίου Αγίου Όρους (Πίν. 168 α).

Με αφορμή την πρόθεση της κοινότητας Νέας Φώκαιας για αναστήλωση του παρεκκλησίου αυτού, έγινε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα. Αυτή αποσκοπούσε στον καθαρισμό και την πλήρη αποκάλυψη τόσο της νότιας όσο και της δυτικής εισόδου του, όπως και στην περισυλλογή των λίθων που είχαν καταπέσει στο πέρασμα των χρόνων από την τοιχοποιία.

Μετά την ανασκαφική έρευνα προέκυψε μονόκλιτο παρεκκλήσιο, διαστ. 12,70×5,70×0,70 μ. (Πίν. 168 β) χρονολογημένο στα 1860 περίπου και αποτελούμενο από νάρθηκα, κυρίως ναό και Ιερό. Είχε σωθεί η κόγχη του διακονικού, ενώ ήταν κατεστραμμένη η αντίστοιχη της πρόθεσης. Κατά μήκος του νότιου τοίχου αποκαλύφθηκε λιθόστρωτο δάπεδο σε μεγάλη έκταση που ανήκε προφανώς σε στεγασμένο χώρο (χαγιάτι).

---

1. Για το Μαρίσκιν βλ. Actes de Dionysiou, Paris 1968, σ. 15, 16, 17 και σημ. 53· αριθ. 10, σημ. 8, 14, 17· αριθ. 13, σημ. 3, 14· αριθ. 16, σημ. 3· αριθ. 17, σημ. 4· αριθ. 18, σημ. 3, 6, 7, 12, 15, 16· σημ. 20, 3 και σποραδικά· αριθ. 33, σημ. 3.

Παρόμοιας σύστασης λιθόστρωση, μικρότερης όμως έκτασης, σώζεται κατά μήκος του βόρειου τοίχου.

Τα ανασκαφικά δεδομένα, όπως και οι μαρτυρίες των γεροντότερων κατοίκων της Νέας Φώκαιας, αποδεικνύουν την ύπαρξη αρχικά γυναικωνίτη πάνω από το νάρθηκα, ο οποίος έπεσε – άγνωστο πότε – ακολουθώντας την τύχη του παρεκκλησίου.

Αξιοπρόσεκτη είναι επίσης και η παρουσία δύο αρχιτεκτονικών μελών, σε β΄ χρήση, ρωμαϊκών χρόνων στη δυτική και νότια είσοδο του ναού.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗ

ΙΖ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η ΙΖ΄ ΕΠΚΑ κατά το 1995 λειτούργησε υπό τη διεύθυνση του αναπληρωτού προϊσταμένου Παύλου Χρυσοστόμου. Η Εφορεία αντιμετώπισε μεγάλα προβλήματα, εξαιτίας της έλλειψης ειδικευμένου μόνιμου προσωπικού. Ιδιαίτερο πρόβλημα υπήρξε η πληρωμή μεγάλου μέρος του ωρομίσθιου φυλακτικού και άλλου προσωπικού, από πιστώσεις του ΛΟΤΤΟ, που είχαν διατεθεί για το αρχαιολογικό πρόγραμμα της Εφορείας, περιορίζοντας έτσι σημαντικά τις δυνατότητές της για αρχαιολογικό έργο.

Εκπόνηση μελετών προστασίας και έκθεσης αρχαιοτήτων, συντήρηση αρχαιοτήτων, εξοπλισμός και οργάνωση Μουσείων, καθαρισμός, διαμόρφωση και περίφραξη αρχαιολογικών χώρων, στέγαστρα προστασίας μνημείων, καταγραφή και τακτοποίηση παλιών και νέων ευρημάτων στις αποθήκες των Μουσείων και των Συλλογών, αυτοψίες, τοπογραφικές έρευνες και περισυλλογές αρχαιοτήτων, καθώς και σωστικές και συστηματικές ανασκαφές αποτέλεσαν κατά το 1995 τις δραστηριότητες της Εφορείας στους νομούς Πέλλας, Ημαθίας, Κοζάνης, Φλώρινας και Καστοριάς.

Παρά τις δυσκολίες και τα ποικίλα προβλήματα, το μόνιμο και το εποχιακό προσωπικό, και ιδιαίτερα οι αρχαιολόγοι κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια για την προώθηση του έργου της Εφορείας.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μετά την οργάνωση των εργαστηρίων συντήρησης Βεργίνας και την πρόσληψη ωρομίσθιων συντηρητών Τ.Ε. έγινε ιδιαίτερα σημαντικό έργο, τόσο στη συντήρηση των αντικειμένων των βασιλικών τάφων και της Μεγάλης Τούμπας της Βεργίνας, όσο και στις τοιχογραφίες και τα κονιάματα των τάφων. Με την πρόσληψη ωρομίσθιων συντηρητών άρχισαν οι εργασίες στερέωσης και καθαρισμού των κονιαμάτων του μακεδονικού τάφου Δ΄ της Πέλλας. Στα υπόλοιπα εργαστήρια της Εφορείας (Πέλλας, Έδεσσας, Κοζάνης και Αιανής) συντηρήθηκε μεγάλο μέρος του αρχαιολογικού υλικού που βρέθηκε κατά το 1995, αλλά και κατά τα προηγούμενα χρόνια.

Με σημαντικές πιστώσεις που χορηγήθηκαν από το ΥΠΠΟ (ΛΟΤΤΟ) και το ΤΑΠ ολοκληρώθηκαν οι εργασίες κατασκευής των νέων εργαστηρίων και των αποθηκών του Μουσείου Πέλλας. Κατασκευάστηκαν νέες τουαλέτες και έγινε εγκατάσταση συστήματος κλιματισμού και θέρμανσης στο Μουσείο. Επίσης εγκαταστάθηκαν συστήματα θέρμανσης, συναγερμού και εξαερισμού στα νέα εργαστήρια συντήρησης του Μουσείου. Έγινε αναχρωματισμός του εσωτερικού και του εξωτερικού του Μουσείου, μόνωση της στέγης του και τοποθέτηση νέας μοκέτας στο δάπεδο του. Τοποθετήθηκε νέος ηλεκτρικός πίνακας, προκειμένου να γίνει η προγραμματιζόμενη διαμόρφωση της εισόδου και του πωλητηρίου του ΤΑΠ. Εξοπλίστηκαν τα γραφεία του Μουσείου Πέλλας με σύγχρονο Η/Υ, νέα τηλεφωνική γραμμή, FAX, έπιπλα γραφείου, ντουλάπες και βιβλιοθήκες. Έγινε ο εξοπλισμός των εργαστηρίων συντήρησης με έπιπλα, εργαλεία, εγκαταστάσεις και άλλα αναγκαία.

Με πιστώσεις του ΤΑΠ (1.000.000 δρχ.) και χορηγία του ιδρύματος Ι.Φ. Κωστόπουλου (500.000 δρχ.) αγοράστηκαν βιβλία και περιοδικά για τη βιβλιοθήκη του Μουσείου Πέλλας. Έγινε προμήθεια προκατασκευασμένων εκθετηρίων για φωτογραφικές εκθέσεις.

Κατασκευάστηκε στέγαστρο με 14 θέσεις στάθμευσης για τα αυτοκίνητα των υπαλλήλων του Μουσείου. Ενοικιάστηκε, οργανώθηκε και εξοπλίστηκε ένα διαμέρισμα στα Γιαννιτσά, προκειμένου να λειτουργήσει ως ξενώνας της Εφορείας για τη φιλοξενία των συντηρητών και των άλλων ειδικών που θα απασχοληθούν στο έργο της συντήρησης και ανάδειξης των μακεδονικών τάφων της Πέλλας (πρόγραμμα Interreg II).

Με γενναίες πιστώσεις που διέθεσε το ΤΑΠ συνεχίστηκε με εντατικό ρυθμό ο εξοπλισμός του εργαστηρίου συντήρησης, καθώς και του στεγάστρου προστασίας των βασιλικών τάφων της Μεγάλης Τούμπας της Βεργίνας. Εξαιτίας προβλημάτων που είχαν προκύψει από πτώσεις κεραυνών, τοποθετήθηκαν συστήματα προστασίας τόσο του τηλεφωνικού δικτύου, όσο και του ηλεκτρικού δικτύου του Μουσείου Πέλλας, του στεγάστρου προστασίας του μακεδονικού τάφου της Κρίσεως στα Λευκάδια Νάουσας, καθώς και του εργαστηρίου συντήρησης και του στεγάστρου προστασίας των βασιλικών τάφων της Βεργίνας, ενώ στον περιβάλλοντα χώρο της Μεγάλης Τούμπας τοποθετήθηκε αλεξικέραυνο. Επίσης έγινε προμήθεια υλικού και μηχανολογικού εξοπλισμού για το στήσιμο του εργοταξίου για την αποξήλωση και επανατοποθέτηση της πρόσοψης του μακεδονικού τάφου της Κρίσεως, ενώ εξοπλίστηκαν τα Μουσεία Βέροιας και Φλώρινας με τα απαραίτητα εργαλεία και έπιπλα.

Οι δραστηριότητες κατά το 1995 στο νομό Κοζάνης επηρεάστηκαν σημαντικά από τον ισχυρό σεισμό της 13ης

Μαΐου που έπληξε ιδιαίτερα τους νομούς Κοζάνης και Γρεβενών. Ακολούθησε μακρά και δύσκολη περίοδος για όλο το προσωπικό, μόνιμο και εποχιακό, κατά την οποία δοκιμάστηκε στο έπακρο η πνευματική, σωματική και ψυχική του αντοχή.

Με προσωπική αυτοθυσία της αρχαιολόγου Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη και υπό την εποπτεία της έγιναν οι παρακάτω εργασίες στο Μουσείο Αιανής: Το κτίριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Κοζάνης κρίθηκε ακατάλληλο, για αυτό διαλύθηκε η έκθεση του πρώτου ορόφου και μεταφέρθηκαν τα αντικείμενα στο ισόγειο για μεγαλύτερη ασφάλεια. Συγχρόνως ενοικιάστηκε χώρος εντός της πόλης και αργότερα μεταφέρθηκε μέρος των ευρημάτων στο υπό κατασκευή Αρχαιολογικό Μουσείο της Αιανής. Στην Αιανή μεταφέρθηκε τόσο η Αρχαιολογική Συλλογή από το ισόγειο του Δημοτικού Καταστήματος, το οποίο επίσης κρίθηκε ακατάλληλο, όσο και ο όγκος των ευρημάτων και ο εργαστηριακός εξοπλισμός από το διπλανό Πνευματικό Κέντρο σε δύο αίθουσες του ημιτελούς νέου Αρχαιολογικού Μουσείου. Συγχρόνως σε άμεση συνεργασία με το Υπουργείο Πολιτισμού δρομολογήθηκαν οι διαδικασίες για την επανέναρξη των εργασιών (με χρονοδιάγραμμα αποπεράτωσης μέχρι τέλους του 1995) στο Μουσείο, οι οποίες είχαν σταματήσει ένα χρόνο περίπου μετά τη θεμελίωσή του στις 15 Ιουλίου 1992.

Ενάμιση μήνα μετά το σεισμό συνεχίστηκε κανονικά στην Αιανή η λειτουργία του εργαστηρίου συντήρησης, τα μαθήματα αρχαιολογικής παιδείας στους μαθητές της Αιανής, η τακτοποίηση, καταγραφή και ταξινόμηση των ευρημάτων, παράλληλα με τον εκσυγχρονισμό των εργαστηριακών και άλλων εγκαταστάσεων και εξοπλισμών. Στο ίδιο διάστημα άρχισαν και οι ανασκαφές, οι περισσότερες σωστικές, επιβεβλημένες από την κατασκευή του οδικού άξονα της νέας Εγνατίας Οδού και την ανάγκη παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος από τη ΔΕΗ με επέκταση των λιγνιτωρυχείων και των χώρων απόθεσης στη λεκάνη της Πτολεμαΐδας και την κατασκευή νέου φράγματος στον Αλιάκμονα (στη μονή Αγίου Ιλαρίωνα, νότια της Αιανής).

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Τις σωστικές και συστηματικές ανασκαφές στο νομό Πέλλας επέβλεψαν οι αρχαιολόγοι Μαρία Ακαμάτη (περιοχή αρδευτικού Καναλιού), Παύλος Χρυσοστόμου (ανάκτορο Πέλλας, τύμβος στη θέση Αμπέλια, μακεδονικοί τάφοι Γ', Δ', και ΣΤ', ρωμαϊκή - βυζαντινή Πέλλα και Πενταπλάτανος Γιαννιτσών), Αναστασία Χρυσοστόμου και Παύλος Χρυσοστόμου (αρχοντικό Γιαννιτσών), Αναστασία Χρυσοστόμου και Χαράλαμπος Τσούγγαρης (Έδεσσα, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ι. Γρούμπα), Χαράλαμπος Τσούγγαρης (Έδεσσα, οικόπεδο Ο.-Χ. Σημάδη), Αναστασία Χρυσοστόμου (Κωνσταντία και Μοναστηράκι Μεγαπλάτανου Αλμωπίας).

Στο νομό Ημαθίας επέβλεψαν οι αρχαιολόγοι Αγγελική Κουκουβού και Βικτώρια Αλλαμανή (Βέροια: Οδός Μπιζανίου - Εμμ. Ζάχου, Οδός Κυδωνοχωρίου - Ασπασίας και εργασίες ΔΕΥΑΒ), Αγγελική Κουκουβού στην περιοχή Λευκαδίων - Κοπανού της Νάουσας και Βικτώρια Αλλαμανή στο θέατρο της αρχαίας Μίεζας.

Στο νομό Κοζάνης επέβλεψαν οι αρχαιολόγοι Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη (Αιανή, Βοσκοχώρι, Πολύμυλος και Πύργοι), Αρετή Χονδρογιάννη-Μετόκη (Βελβεντό, Φρούριο, Καισαρειά και Σπάρτο), Χριστίνα Ζιώτα (Κίτρινη Λίμνη) και Ευρυδίκη Κεφαλίδου (Περδίκκας).

Στο νομό Φλώρινας επέβλεψαν οι αρχαιολόγοι Μαρία Ακαμάτη (λόφος Αγίου Παντελεήμονα) και Πολυξένη - Αδάμ Βελένη (Πέτρες).

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ

Πέλλα

Περιοχή αρδευτικού καναλιού

Συνεχίστηκε το 1995 η έρευνα στην περιοχή του αρδευτικού καναλιού[1], όπου βρίσκεται το μεγάλο κυκλικό κτίριο με τους τρεις θόλους[2] και το ιερό του τοπικού θεραπευτή θεού Δάρρωνα[3]. Η έρευνα κάλυψε όλο το πλάτος των 47 μ. του οικοδομικού τετραγώνου (άξονας Α.-Δ.) και επεκτάθηκε σε μήκος 45 μ. (άξονας Β.-Ν.).

Πυρήνα του συγκροτήματος αποτελεί μεγάλος υπαίθριος χώρος, μήκ. 19 μ. στον άξονα Α.-Δ. και 35 μ. στον άξονα Β.-Ν.[4]. Το ανατολικό τμήμα του υπαίθριου χώρου διασχίζεται από Β.-Ν. από αγωγό με κτιστά τοιχώματα, καλυμμένο με λίθινες πλάκες. Μπροστά από τον αγωγό,

1. ΑΕΜΘ 9 (1995), σ. 105-115.

2. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 340· 20 (1965): Χρονικά, σ. 414· 39 (1984): Χρονικά, σ. 253 κ.ε. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ένα νέο ψηφιδωτό δάπεδο της Πέλλας, Αμητός, 1987, σ. 455. ΑΕΜΘ 1 (1987), σ. 137.

3. ΑΕΜΘ 5 (1991), σ. 83.

4. Την προς Ν. περαιτέρω διερεύνηση του χώρου εμποδίζει η διέλευση του σύγχρονου αρδευτικού καναλιού.

αποκαλύφθηκε υποθεμελίωση τοίχου, πλ. 1,80 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., πιθανώς υποθεμελίωση στοάς. Το συγκρότημα έχει είσοδο στη δυτική πλευρά όπου διαμορφώνεται μια σειρά δωματίων που ανοίγουν προς το μεγάλο υπαίθριο χώρο.

Στη βόρεια πλευρά του συγκροτήματος υπάρχουν έξι μεγάλα δωμάτια και μία δεξαμενή. Τα τρία ανατολικότερα έχουν ψηφιδωτά δάπεδα και πεζούλια για την τοποθέτηση κλινών. Το δάπεδο του ενός χώρου διασώζεται καλύτερα. Έχει φυτική διακόσμηση και μπροστά στο κατώφλι την παράσταση μιας Κενταυρίνας που προσφέρει σπονδή μπροστά στο άνοιγμα μιας σπηλιάς[5]. Στο ανατολικό τμήμα του συγκροτήματος διαμορφώνονται άλλοι τρεις χώροι με ψηφιδωτά δάπεδα χωρίς διακόσμηση και δύο δεξαμενές επιστρωμένες με συμπαγές κουρασάνι και μικρές ψηφίδες. Η κατασκευή του κτιριακού συγκροτήματος τοποθετείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., όπως έδειξε η στρωματογραφική έρευνα του υποστρώματος του ψηφιδωτού της Κενταυρίνας και η καταστροφή του στις αρχές του 1ου αι. π.Χ.

Το συγκρότημα ταυτίζεται ως κτίριο εξυπηρέτησης των γειτονικών κτιρίων με ιερό χαρακτήρα (κυκλικό κτίριο-ιερό Δάρρωνα) και μάλιστα ως χώρος εστιατορίου, ανάλογος με αυτούς που έχουν βρεθεί σε μεγάλα ιερά, όπως στα Ασκληπιεία της Επιδαύρου, της Αθήνας, της Δήλου, της Τροιζήνας, στο Ηραίο της Περαχώρας και του Άργους, στο ιερό της Αφαίας στην Αίγινα.

Τα συγκροτήματα αυτά χρησιμοποιούνταν στις μεγάλες γιορτές πριν ή μετά τις τελετές. Εκεί συγκεντρώνονταν επιφανείς πολίτες, άρχοντες, ιερείς και διακεκριμένοι επισκέπτες που είχαν προνομιακή θέση στις θρησκευτικές τελετές.

Στο κτιριακό συγκρότημα της Πέλλας υπάρχουν κοινά αρχιτεκτονικά στοιχεία με τα εστιατόρια των άλλων ιερών, ένας μεγάλος υπαίθριος χώρος με στοά, χώροι παράθεσης γευμάτων με πεζούλια για την τοποθέτηση ξύλινων φορητών κλινών, δεξαμενές για την εξασφάλιση άφθονου νερού.

Το νέο κτιριακό συγκρότημα καταλαμβάνει το τρίτο οικοδομικό τετράγωνο που ανασκάπτεται στην περιοχή του καναλιού[6]. Μαζί με το τέταρτο προς Β. οικοδομικό τετράγωνο δημιουργείται στη θέση αυτή μια ενότητα κτιρίων με ιερό χαρακτήρα. Η ανεύρεση κεραμικής των αρχών του 4ου αι. π.Χ. σε δοκιμαστικές τομές στα τετράγωνα αυτά ενισχύει την τοποθέτηση του πυρήνα της παλαιότερης φάσης της πόλης στην περιοχή αυτή.

ΜΑΡΙΑ ΑΚΑΜΑΤΗ

Ανάκτορο

Κτίριο V. Βόρεια του κτιρίου ΙΙ ερευνάται τα τελευταία χρόνια το κτίριο V[7], που ερμηνεύεται ως το γυμνάσιο του Ανακτόρου[8] (Σχέδ. 1), για την άθληση και την εκπαίδευση των βασιλικών παίδων, της βασιλικής φρουράς, του βασιλιά, των αξιωματούχων και των φιλοξενούμενών του.

Η μορφή του κτιρίου είναι γνωστή μόνο σε ορισμένα τμήματά του, αφού η έρευνά του δεν έχει ολοκληρωθεί. Το γυμνάσιο (μήκ. (Ν.-Β.) 70 και πλ. (Α.-Δ.) 60 μ.) διαθέτει μεγάλη αυλή (η ανατολική πλευρά της έχει μήκος 34 μ. περίπου), που περιβαλλόταν από ξύλινο περιστύλιο με στοές. Από τη μέχρι τώρα ανασκαφική έρευνα κατά μήκος της βόρειας στοάς και σε απόσταση 4 μ. από την κοίτη της κρηπίδας του στυλοβάτη της, ήλθαν στο φως δύο λίθινες βάσεις μακρόστενων βάθρων (μήκ. 3,80 και πλ. 0,75 μ.), που έχουν τόρμους και αύλακες μολυβδοχόησης. Τα βάθρα αυτά, που θα στήριζαν αναθήματα (π.χ. αγάλματα των προστατών των αγώνων-«εναγώνιων» Ερμή και Ηρακλή), δείχνουν τον επίσημο και δημόσιο χαρακτήρα του κτιρίου. Στα ακραία τμήματα της νότιας στοάς (πλ. 7 μ., υπολογίζεται και η κοίτη της θεμελίωσης του στυλοβάτη της) του περιστυλίου εντοπίστηκαν δύο φρέατα χωρίς προστομιαία, γεμάτα με αρχιτεκτονικό υλικό, κεραμίδια, κεραμική και άλλα ευρήματα, η λειτουργία των οποίων ήταν απαραίτητη για τις ανάγκες του γυμνασίου. Η ανατολική στοά (πλ. 5 μ.) έχει στυλοβάτη (πλ. 1 μ.) με λαξευμένο αυλάκι ορθογώνιας διατομής (πλ. 0,32 μ.) στα δυτικά και κατά μήκος του, όπου συγκεντρώνονταν τα νερά της βροχής από τη στέγη και στη συνέχεια απομακρύνονταν σε οχετό. Στα ανατολικά του στυλοβάτη παρατηρείται χαμηλός αναβαθμός στο βράχο (πλ. 0,50 μ.). Πίσω από τη βόρεια στοά (πλ. 5,85 μ. περίπου) υπάρχει μια δεύτερη στοά (πλ. 6 μ.), στο βάθος της οποίας υπάρχει σειρά δωματίων με στρώμα καταστροφής από λακωνική κεράμωση (Σχέδ. 2). Τα

5. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Αμητός, ό.π. (υποσημ. 2).

6. Τα άλλα δύο καταλαμβάνονται από το κυκλικό κτίριο και το ιερό του Δάρρωνα.

7. ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 113 κ.ε.

8. Για τα γυμνάσια βλ. D. J. Delorme, Gymnasion, Etude sur les monuments consacrés à l'éducation grèque, 1960. Για το γυμνάσιο και τη σχέση του με τα λουτρά, βλ. F. Yegul, Baths and Bathing in Classical Antiquity, 1992, σ. 6 κ.ε.

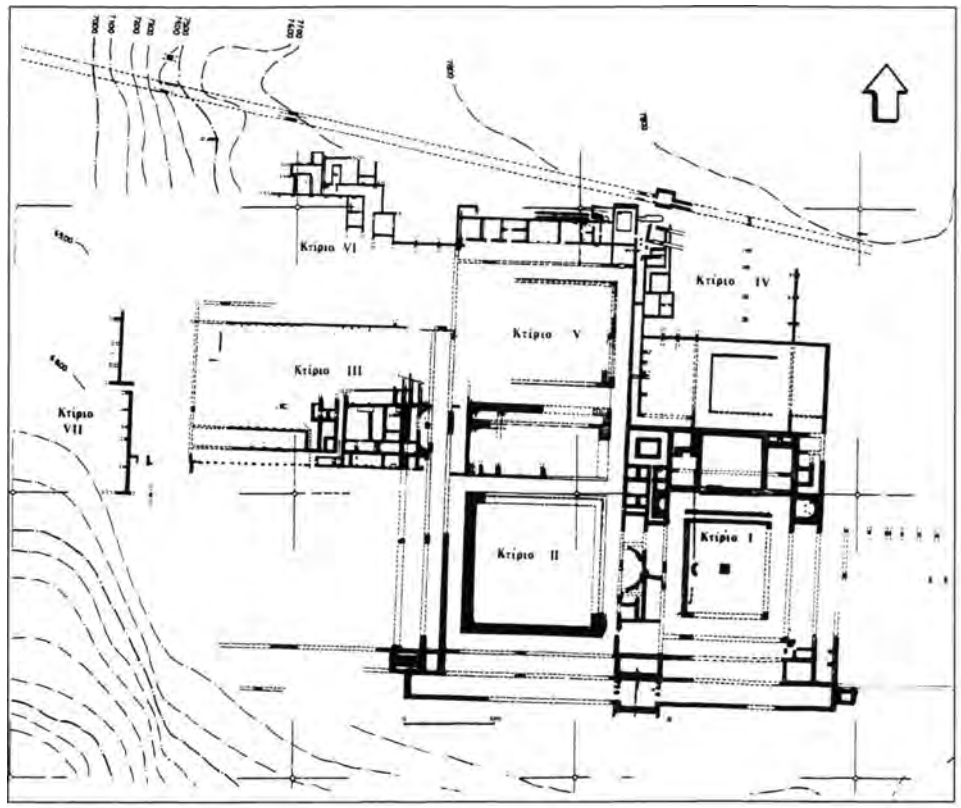

Σχέδ. 1. Πέλλα. Κάτοψη του ανακτόρου.

δάπεδα των χώρων της βόρειας πτέρυγας του κτιρίου σχηματίζονται κλιμακωτά στο βράχο και φέρουν επάλειψη από λευκό πατημένο πηλό. Η κρηπίδα των τοίχων τους αποτελείται από δύο σειρές λιθοπλίνθων με ενδιάμεσο γέμισμα από λατύπη και πηλό. Οι αδρά δουλεμένες όψεις των λίθων έφεραν πηλό, όπου στερεώνονταν τα κονιάματα με εικονική αρχιτεκτονική διακόσμηση.

Στα νότια της κολυμβήθρας, στο ανατολικό άκρο της δεύτερης στοάς, αποκαλύφθηκε ορθογώνιο δωμάτιο (μήκ. 8,90 και πλ. 6,40 μ.) με ασβεστολιθικό κατώφλι (πλ. 2,10 μ.) για δίφυλλη ξύλινη πόρτα, τοποθετημένη στο νότιο τοίχο του έκκεντρα προς Δ. Το αντίστοιχο δυτικό τμήμα της στοάς λειτουργούσε ως διάδρομος, όπως φαίνεται από μεγάλο ασβεστολιθικό κατώφλι για δίφυλλη ξύλινη πόρτα (πλ. 0,56 και μήκ. 2,12 μ.) που άνοιγε προς Α., στο δυτικό τοίχο-άξονα του γυμνασίου. Πίσω από τη βόρεια στοά η δεύτερη στοά ήταν ανοιχτή στο κεντρικό της τμήμα σε μια σειρά ξύλινους στύλους, όπως στο κάτω γυμνάσιο της Πριήνης[9]. Στη βορειοανατολική γωνία του κτιρίου ήλθε στο φως μεγάλη κολυμβήθρα[10], που επικοινωνούσε με τον υπόστυλο χώρο του λουτρού του κτιρίου IV, αλλά και με το γυμνάσιο (Πίν. 169 α). Ένας ορθογώνιος βοηθητικός χώρος (6,90× 5,35 μ.), που βρέθηκε στα βορειοδυτικά της κολυμβήθρας, εγκαταλείφθηκε στην τελευταία φάση του γυμνασίου. Το μεγάλο δωμάτιο (μήκ. 19,40 και πλ. 6,40 μ.), που αποκαλύφθηκε στα δυτικά της κολυμβήθρας χωρίστηκε κατά την τελευταία φάση του κτιρίου σε τρεις μικρότερους χώρους, όπως φαίνεται από τους τοίχους (πάχ. 0,50 μ.), που δεν συνδέονται οργανικά με τους τοίχους των δωματίων (Πίν. 169 β). Αυτό συμπεραίνεται επίσης από τις δύο σειρές των λαξευμάτων των παραστάδων στο κατώφλι της εισόδου του, που έφερε δίφυλλη ξύλινη πόρτα (Πίν. 170 α). Ο μεσαίος

9. Yegul, ό.π., σ. 9, εικ. 3-4. Σύμφωνα με τον Βιτρούβιο (V,11,1) η μορφολογική αυτή λύση ήταν κατάλληλη για δύσκολες καιρικές συνθήκες (προστασία από βροχή).

10. ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 117 κ.ε.

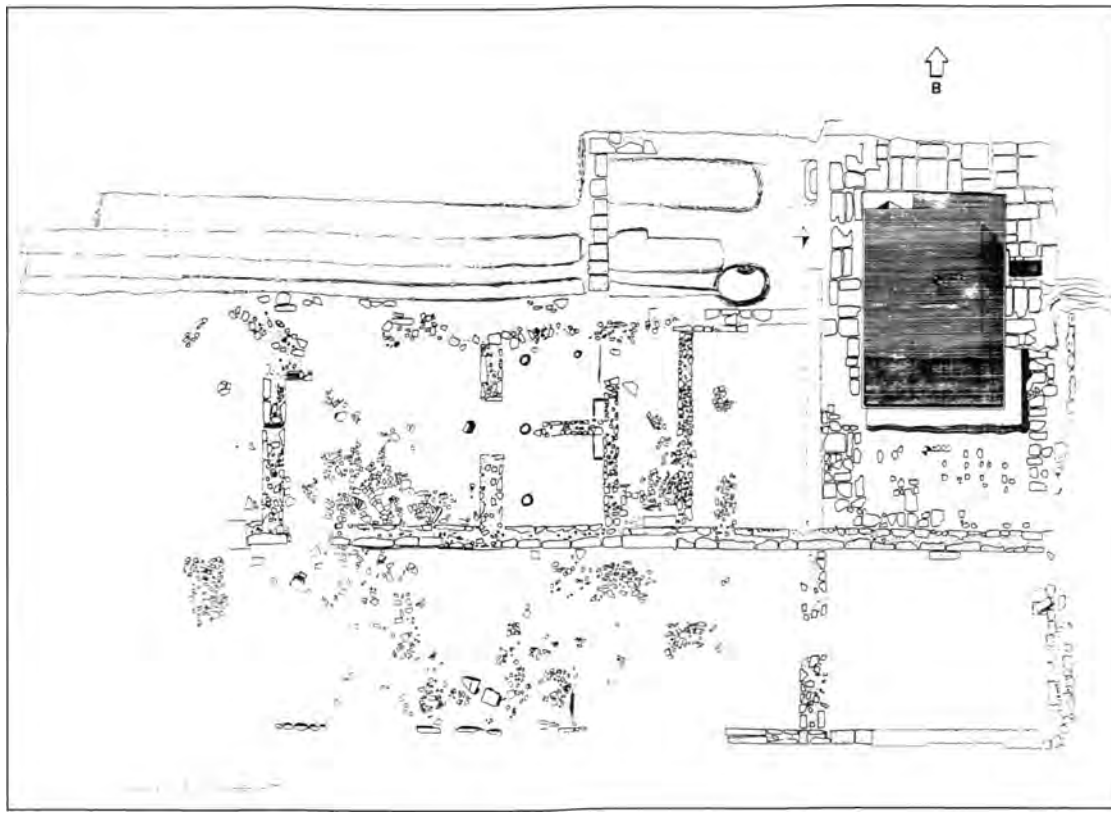

Σχέδ. 2. Πέλλα. Ανάκτορο. Κάτοψη του βορειοανατολικού τμήματος του κτιρίου V.

χώρος λειτουργούσε ως διάδρομος επικοινωνίας. Με δύο εισόδους (πλ. 1,40 μ.) χωρίς κατώφλια οδηγούσε σε πλαϊνά μακρόστενα δωμάτια, το δυτικότερο από τα οποία με έναν τοίχο χωριζόταν στα δύο (Πίν. 170 γ). Στο δάπεδο των χώρων αυτών και παράλληλα με το δυτικό τους τοίχο βρέθηκαν κατά κανονικά διαστήματα τρία κυκλικά λαξεύματα (διαμ. 0,40 μ.), όπου πιθανότατα τοποθετούνταν ξύλινοι στύλοι που δεν αποκλείεται να χρησίμευαν για τη στήριξη εξαρτημάτων εξάσκησης στην πυγμαχία, αφού ο χώρος αυτός μπορεί να ερμηνευθεί ως «κωρύκειον». Δυτικότερα ήλθε στο φως ένας άλλος ισοπλατύς ορθογώνιος χώρος (μήκ. 6,90 μ.) που επικοινωνεί με το προηγούμενο δωμάτιο με είσοδο χωρίς κατώφλι (πλ. 1,80 μ.) στο μέσο του ανατολικού του τοίχου, ενώ μια δεύτερη είσοδος υπάρχει στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου του. Πρόκειται πιθανότατα για το «κονιστήριον». Στα δυτικά του χώρου αυτού ανασκάφτηκε εν μέρει μεγάλο δωμάτιο, το εφηβείο, που ήταν εξέδρα με καθίσματα, όπου οι νέοι κάθονταν, παρακολουθώντας μαθήματα από τους παιδευτές, τους γραμματοδιδάσκαλους, τους ρήτορες και τους φιλοσόφους.

Το ήμισυ κορινθιακού κιονοκράνου από ασβεστόλιθο χωρίς εσωτερικές έλικες, που βρέθηκε κοντά στη βορειοδυτική γωνία της αυλής (Πίν. 170 β), μάλλον προέρχεται από τους ημικίονες που υπήρχαν στους τοίχους του εφηβείου, εκτός της νότιας πλευράς, που θα ήταν ανοιχτή με ιωνικούς κίονες[11], όπως στο εφηβείο του κάτω γυμνασίου της Πριήνης. Τμήμα μαρμάρινης βάσης με σπείρες και σκοτία, που βρέθηκε έξω από τη νοτιοανατολική γωνία του εφηβείου, μάλλον προέρχεται από την ανατολική παραστάδα του εφηβείου.

Δυτικότερα του εφηβείου εντοπίστηκε χώρος, χωρίς να ανασκαφεί, που χωρίζεται σε δύο μικρότερα δωμάτια, ένα νότιο και ένα βόρειο. Στο βορειοδυτικό τμήμα του κτιρίου αποκαλύφθηκε δωμάτιο με μαρμαροθέτημα στο δάπεδό του, που επικοινωνεί με ένα άλλο με δάπεδο λαξευμένο στο βράχο, που βρίσκεται στα ανατολικά του, καθώς και με ένα δεύτερο μικρότερο δωμάτιο στα βόρειά του. Ευρήματα: χάλκινα νομίσματα, σιδερένια και χάλκινα καρ-

11. Vitruvius, Ten Books on Architecture (μτφρ. M.H. Morgan, 1960), σ. 159-162. Yegul, ό.π., σ. 8 κ.ε.

φιά, πήλινες αγνύθες, σιδερένιος αναβολέας, σιδερένια αντικείμενα, αβαφής και μελαμβαφής κεραμική των ελληνιστικών χρόνων, αβαφής και εφυαλωμένη κεραμική των βυζαντινών και των μεταβυζαντινών χρόνων, οστά ζώων κτλ.

Στα βόρεια του κτιρίου του γυμνασίου βρέθηκαν δύο παράλληλοι λαξευμένοι στο βράχο ανοιχτοί οχετοί με κατηφορική κλίση προς Α., που χρησίμευαν για την απομάκρυνση προς τον οχετό της κολυμβήθρας των ομβρίων υδάτων, που έπεφταν από τη στέγη του βόρειου τμήματος του γυμνασίου ή κυλούσαν από τον ανοιχτό χώρο μεταξύ του τείχους και του κτιρίου (Σχέδ. 2). Ο βορειότερος από αυτούς, που είναι και ο παλαιότερος, βρέθηκε γεμάτος με ελληνιστική κεραμική, λακωνική κεράμωση και άλλα αντικείμενα.

Ο Βιτρούβιος (De architectura, V 10), εκτός από την εσωτερική αυλή με τις τέσσερις μονές στοές και τη μία διπλή στη βόρεια πλευρά, αναφέρει ότι παραπλεύρως στις μονές στοές υπήρχαν ευρύχωρα δωμάτια με εξέδρες, όπου οι αθλητές κάθονταν και παρακολουθούσαν όσους δίδασκαν. Η πρόοδος της ανασκαφικής έρευνας πιθανότατα θα επιβεβαιώσει τις πληροφορίες του ρωμαίου αρχιτέκτονα (τέλος 1ου αι. π.Χ.)[12]. Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα και τις πληροφορίες του Βιτρούβιου μπορούμε να τοποθετήσουμε με βεβαιότητα στα αριστερά του εφηβαίου το «αποδυτήριον» (μεγάλη κοινή αίθουσα αποθήκευσης των ρούχων), το «αλειπτήριον» (αίθουσα, όπου οι αθλητές άλειφαν το σώμα τους με λάδι) και το «ελαιοθέσιον» (αίθουσα αποθήκευσης του λαδιού), ενώ στα δεξιά του το «κωρύκειον» και το «κονιστήριον». Η κολυμβήθρα για το δρόσισμα και το κολύμπι των αθλουμένων βρίσκεται στη βορειοανατολική γωνία του γυμνασίου, ενώ οι χώροι του ψυχρού και του ζεστού λουτρού στο βορειοδυτικό τμήμα του.

Διάδρομος-Ξυστός: Στα δυτικά του κτιρίου ΙΙ και του κτιρίου V είχε εντοπιστεί σε βαθύτερο επίπεδο (τουλάχιστον 2 μ.) από τα δάπεδα των χώρων των γύρω κτιρίων μακρύς διάδρομος κατεύθυνσης Ν.-Β., που ξεκινάει πίσω από τη δυτική πτέρυγα του ανακτόρου και καταλήγει στο βόρειο άκρο του σε λίθινη κλίμακα ανόδου προς το κτίριο VI και το γυμνάσιο, που βρίσκονται σε υψηλότερα άνδηρα (Σχέδ. 1). Η κλίμακα (πλ. 1,48 μ.), χτισμένη παράλληλα και σε επαφή με τη στενή πλευρά του διαδρόμου, σώζει στη θέση της το πλατύσκαλο και έξι λίθινες βαθμίδες (ύψ. 0,23-0,24 μ.), ενώ οι ανώτερες διαρπάχτηκαν στα μεταβυζαντινά χρόνια, όπως διαπιστώνεται από την εφυαλωμένη κεραμική που βρέθηκε στο χώρο της. Ερευνήθηκαν μόνο στα ακραία τμήματα του διαδρόμου, που σε κάποιο ύψος στη δυτική πλευρά θα είχε ίσως ανοίγματα για φωτισμό. Λόγω της κλίσης του πατώματος του λόφου προς Ν., το βόρειο αποκαλυφθέν τμήμα του διαδρόμου είναι διαμορφωμένο στο φυσικό βράχο, ενώ το νοτιότερο τμήμα του έχει δημιουργηθεί σε άνδηρο από μπάζωμα χωμάτων. Το οριζόντιο δάπεδό του αποτελείται από πατημένο πηλό ενώ η ξύλινη στέγη του έφερε λακωνική κεράμωση. Πρόκειται επομένως για διάδρομο[13], που η γειτνίασή του με το γυμνάσιο και οι διαστάσεις του (μήκ. 115 και πλ. 5,5 μ.)[14] πείθουν ότι θα μπορούσε να χρησιμεύει όχι μόνο για την επικοινωνία του ανακτορικού συμπλέγματος αλλά και ως ξυστός.

Τύμβος στη θέση Αμπέλια

Κατά το Μάιο του 1995 αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν στον αγρό Αθ. Χατζόπουλου, σε απόσταση 1,1 χλμ. βορειοανατολικά του σύγχρονου οικισμού της Πέλλας, τρεις μεγάλοι συλημένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, ιδρυμένοι παράλληλα και σε απόσταση 3 μ. ο ένας από τον άλλο με προσανατολισμό Α.-Δ., που αρχικά καλύπτονταν από χαμηλό τύμβο. Από τα κτερίσματα που γλίτωσαν τη διαρπαγή οι τάφοι χρονολογούνται στο τέλος του 4ου - αρχές του 3ου αι. π.Χ.[15].

Μακεδονικός τάφος Γ΄

Στον πέμπτο τύμβο του ανατολικού νεκροταφείου της Πέλλας είχε αποκαλυφθεί το 1994 ο συλημένος διθάλαμος μακεδονικός τάφος Γ΄, που φέρει πρόσοψη προς Α., ιωνικού ρυθμού, από τέσσερις ημικίονες (αρχές 3ου αι. π.Χ.)[16]. Το 1995 αποκαλύφθηκε ολόκληρη η πρόσοψη με τη διβαθμιδωτή κρηπίδα του, καθώς και ο μακρύς κατηφορικός σκαμμένος στο κοκκινωπό μαλακό έδαφος δρόμος του, που διευρύνεται προοδευτικά προς το μνημείο (Πίν. 171 α)[17].

12. Τέτοιες αίθουσες π.χ. έχουν βρεθεί στο γυμνάσιο της Αμφίπολης, ΑΕΜΘ 1 (1987), σ. 314, σχέδ. 1. Κ. Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη, Το γυμνάσιο της αρχαίας Αμφίπολης, Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, 1990, σ. 247 - 248, σχέδ. 2.

13. Παρόμοιος διάδρομος βρέθηκε στο ανάκτορο της Δημητριάδας, στα νότια του δεύτερου δυτικού κτιρίου. Βλ. BCH 106 (1981), σ. 567.

14. Θα μπορούσαν να ασκούνται ταυτόχρονα δύο δρομείς, για να μπορούν να επιστρέφουν. Οι δρομείς θα ξεκινούσαν από την άφεση κοντά στην κλίμακα, θα έφταναν στο «επικάμπιον», στο νότιο άκρο του διαδρόμου και θα επέστρεφαν στο σημείο εκκίνησης με συνολική διαδρομή ενός σταδίου.

15. ΑΕΜΘ 9 (1995), σ. 143-151.

16. ΑΔ 49 (1994) Χρονικά, σ. 537-538. ΑΕΜΘ 8 (1994), σ. 53-67.

17. Ό.π. (υποσημ. 15).

Μακεδονικός τάφος Δ΄

Στον τέταρτο τύμβο του ανατολικού νεκροταφείου της Πέλλας είχε αποκαλυφθεί το 1974 ο συλημένος διθάλαμος μακεδονικός τάφος Δ΄, που φέρει πρόσοψη προς Ν. δωρικού ρυθμού από τέσσερις ημικίονες (τέλος 4ου αι. π.Χ)[18]. Το 1995 αποκαλύφθηκε ολόκληρη η πρόσοψη με το στυλοβάτη και ο κατηφορικός δρόμος του, που έχει λαξευτή μνημειακή κλίμακα (μήκ. 8,35 και πλ. 2,60 μ.) δεκαεννέα βαθμίδων (Πίν. 171 β)[19].

Μακεδονικός τάφος ΣΤ΄ με τις σαρκοφάγους

Η ανασκαφική έρευνα του τύμβου (διαμ. 50 και ύψ. 9 μ.), που δεσπόζει του δυτικού νεκροταφείου της Πέλλας, έφερε στο φως το διθάλαμο συλημένο μακεδονικό τάφο ΣΤ΄ με τις σαρκοφάγους (μήκ. 8,50 και πλ. 4,80 μ.). Στον τάφο, που είναι χτισμένος στο κέντρο του τύμβου, οδηγεί επιμήκης επικλινής δρόμος, μήκ. 20, πλ. 1,95 και ύψ. 3,50 μ. στην απόληξή του (Πίν. 171 γ). Ο δρόμος που έχει κτιστά τοιχώματα επιχρισμένα με χονδρό κονίαμα αρχικά έφερε οριζόντια ξύλινη στέγη, στηριζόμενη σε μισά δοκάρια. Η πρόσοψή του που βλέπει προς Ν. δεν έχει αετωματική επίστεψη ή άλλη αρχιτεκτονική διαμόρφωση, αλλά μόνο επένδυση από λευκό κονίαμα. Ο προθάλαμος έχει μήκος 2,80 και πλάτος 3,90 μ., ενώ ο ισοπλατύς θάλαμος έχει μήκος 4 μ. Ο τάφος φέρει στα τοιχώματα των εσωτερικών του χώρων λευκά κονιάματα, χωρίς εικονική αρχιτεκτονική διακόσμηση, ενώ στα δάπεδά του τοποθετήθηκε χονδρό λευκό κονίαμα με ψιλό χαλίκι. Σε ύψος 1,80 μ. από τα δάπεδα των χώρων του τα τοιχώματα φέρουν προεξέχουσες ταινίες με σιδερένια καρφιά στο κάτω μέρος τους, που χρησίμευαν για ανάρτηση αναθημάτων, γιρλαντών, στεφανιών και ταινιών κατά τη διάρκεια των ταφών. Στο δάπεδο του θαλάμου βρέθηκαν τρεις σαρκοφάγοι, όπου είχαν ενταφιαστεί τρεις νεκροί, δύο εύσωμοι ενήλικοι και μια γυναίκα. Οι σαρκοφάγοι αποτελούνταν από μαρμάρινες και ασβεστολιθικές πλάκες, που προέρχονταν από δύο μεγάλα επιτύμβια μνημεία του τέλους του 4ου αι. π.Χ., οι οποίες είχαν πελεκηθεί όσο ήταν αναγκαίο κατά τη β΄ χρήση τους. Το πρώτο μνημείο είναι ένας μεγάλος ιωνικός ναΐσκος με παραστάδες και οριζόντια επίστεψη. Η αριστερή παραστάδα σώζει περίγραμμα ανδρός, ενώ η δεξιά φέρει ανάγλυφη παράσταση όρθιου κατενώπιον νέου με χιτωνίσκο και χλαμύδα στο σώμα, εμβάδες στα πόδια και καυσία στο κεφάλι. Μέσα στο ναΐσκο, που θα στηρίζονταν σε υψηλό βάθρο, θα υπήρχαν αγάλματα αφηρωισμένων μορφών, όπως τα γνωρίζουμε από λιγοστά αττικά επιτύμβια μνημεία του όψιμου 4ου αι. π.Χ.

Από τα κτερίσματα που διέφυγαν τη σύληση ο τάφος χρονολογείται στα μέσα του 3ου αι. π.Χ.[20].

Νέα Πέλλα

Ρωμαϊκή - βυζαντινή Πέλλα (Σχέδ. 3-4)

Στο πλαίσιο του προγράμματος που προώθησε το 1995 το ΥΠΠΟ, με την ανάθεση εκ μέρους του ΤΑΠ μελέτης προϋπολογισμού 220.000.000 δρχ., για τη συνολική ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων της Πελλαίας Χώρας, ύστερα από εισήγηση της ΙΖ΄ ΕΠΚΑ και απόφαση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα στη ρωμαϊκή-βυζαντινή Πέλλα, προκειμένου να προωθηθεί η διαδικασία απαλλοτρίωσης των αγροτεμαχίων του βόρειου τμήματος της πόλης.

Η ανασκαφή έγινε στο νοτιοανατολικό τμήμα του αγροτεμαχίου ιδιοκτησίας Γ. Αφεντούλη, όπου είχε αποκαλυφθεί σε δοκιμαστική τομή το 1987 τμήμα τείχους με πύργο. Εφέτος ερευνήθηκε έκταση 1.350 τ.μ., όπου ήλθαν στο φως το βορειοδυτικό τμήμα της υστερορωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής πόλης με το οχυρωματικό τείχος της σε μήκος 81 μ. και διάφοροι χώροι κατοίκησης στο εσωτερικό του. Στον ίδιο χώρο ερευνήθηκαν πολλοί τάφοι και μονόκογχο ναΰδριο από το δυτικό νεκροταφείο του οικισμού των βυζαντινών χρόνων[21].

Γιαννιτσά

Πενταπλάτανος

Μετά τις δοκιμαστικές τομές, που είχαν γίνει το 1984 στο λόφο της ακρόπολης (τομέας Ι) του αρχαίου οικισμού του Πενταπλάτανου Γιαννιτσών[22], επαναλήφθηκε η ανασκαφική έρευνα στην ίδια θέση στα τέλη Ιουλίου-αρχές

18. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά , σ. 536-537. ΑΕΜΘ 8, ό.π. (υποσημ. 16).

19. Ό.π. (υποσημ. 15).

20. Για αναλυτική παρουσίαση της ανασκαφής του βλ. Π. Χρυσοστόμου, Ο μακεδονικός τάφος ΣΤ με τις σαρκοφάγους του, ΣΤ΄ Διεθνές Συμπόσιο για την Αρχαία Μακεδονία, Θεσσαλονίκη, 15-19 Οκτωβρίου 1996, σ. 281 κ.ε.

21. Η αναλυτική παρουσίαση της ανασκαφικής έρευνας έχει γίνει στο ΑΕΜΘ 9 (1995), σ. 117-132.

22. Π. Χρυσοστόμου, Η τοπογραφία της Βόρειας Βοττιαίας, Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 213-215.

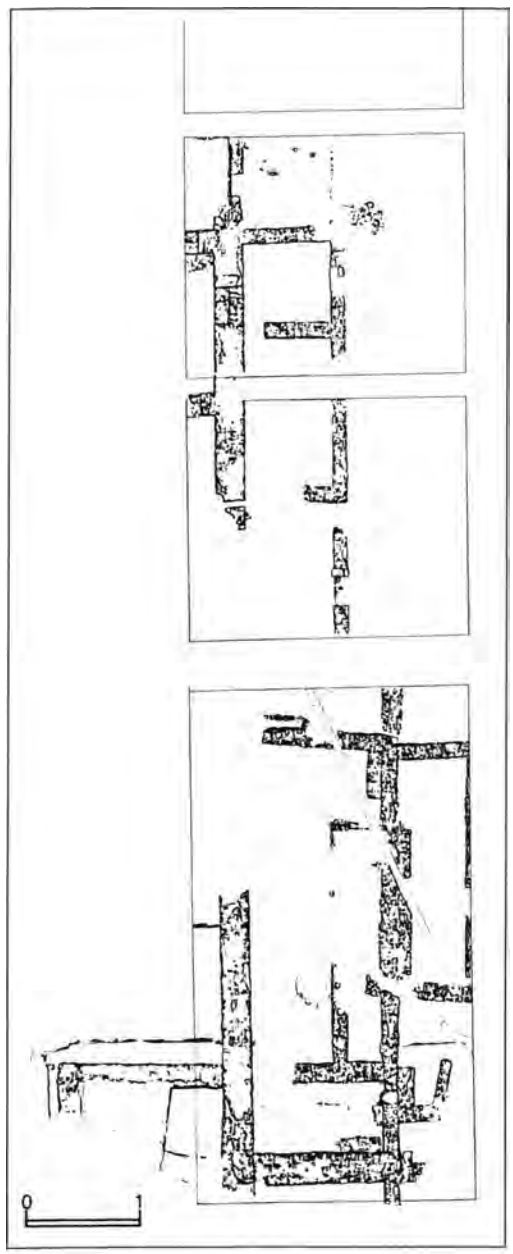

Σχέδ. 3. Νέα Πέλλα. Τομέας Α. Τομές IV, IV α'-ε', VII. Κάτοψη της ανασκαφής.

Αυγούστου. Σκοπός της έρευνας ήταν η λεπτομερέστερη διερεύνηση των φάσεων κατοίκησης της θέσης με την αποκάλυψη αρχιτεκτονικών ή άλλων κατασκευών[23].

Ο τομέας Ι, που καλύπτει έκταση 5 στρεμμάτων περίπου, αποτελεί κεκλιμένο πλάτωμα λόφου, που δεσπόζει στα βόρεια του οικισμού και εντάσσεται στην υψομετρική ζώνη των 110-120 μ. Ο ανασκαφικός κάνναβος αποτελείται από τετράγωνα των 5×5 μ., που έχουν προσανατολισμό Β.-Ν. Με σκοπό την ενοποίηση των δεδομένων της ανασκαφικής τομής του 1984 με την έρευνα του 1996, εντάχθηκε η τομή στην προγραμματισμένη ανασκαφική ζώνη που περιλαμβάνει τα τετράγωνα Α και Β της τομής ΙΙ, καθώς και τα τετράγωνα Α και Β της τομής ΙΙΙ με συνολικές διαστάσεις 10×10 μ.

Τομή ΙΙ Α. Μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,50-0,70 μ. σκληρό σχετι-κά στρώμα ωχρής απόχρωσης, καθώς και κυκλικό λάξευμα, διαμ. 3 μ. στο ασβεστολιθικό έδαφος, του οποίου ο πυθμένας έφθασε στα 1,10 μ. Στο βάθος αυτό και κάπως έκκεντρα διαπιστώθηκε κυκλικός αποθηκευτικός λάκκος, διαμ. 1,40 και βάθ. 1,30 μ., ο οποίος έφερε δύο αντιθετικές τετράγωνες εγκοπές στο τοίχωμά του. Κοντά στο λάκκο βρέθηκε μικρό κυκλικό αβαθές λάξευμα διαμ. 0,60 μ., για την τοποθέτηση αποθηκευτικού αγγείου. Τμήμα δεύτερου αποθηκευτικού λάκκου, βάθ. 2,20 και διαμ. 1,30 μ., εντοπίστηκε στη βορειοδυτική γωνία του τετραγώνου. Από το ευρύ κεντρικό λάξευμα, και από τους αποθηκευτικούς λάκκους συγκεντρώθηκε άφθονη κεραμική κλασικών και ελληνιστικών χρόνων με αβαφή κυρίως όστρακα, αλλά και άριστης ποιότητας μελαμβαφή (κάνθαροι, σκύφοι, κύλικες, οινοχόες κτλ.). Σε βάθος 0,80 μ. και κοντά στο μέσον της βόρειας παρειάς αποκαλύφθηκε κυκλικό λάξευμα, διαμ. 0,60 και βάθ. 0,35 μ., στο οποίο υπήρχαν τοποθετημένα μεγάλη τριποδική λεκάνη και δύο μικρές φιάλες, καθώς και μερικές φολίδες και λεπίδες από πυριτόλιθο και ίασπι. Το σύνολο αυτό των ευρημάτων ανήκει στην πρώιμη εποχή του Χαλκού.

Τομή ΙΙ Β. Με την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος ήλθε στο φως σε βάθος 0,50 μ. στη βορειοδυτική γωνία του τετραγώνου τμήμα λιθόκτιστου τοίχου (πλ. 0,50 και μήκ. 1,60 μ.) με κανονικό πέρας στα νότια. Ο τοίχος είχε κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και σωζόταν σε ύψος 0,40 μ. Νότια από τον τοίχο και σε βάθος 0,90 μ. διαπιστώθηκε λάξευμα στο βράχο με την ίδια κατεύθυνση και με κάθετη παρειά, το οποίο έφτανε σε βάθος 1,40 μ. Κοντά στη δυτική παρειά του τετραγώνου και προς τη νοτιοδυτική γωνία του βρέθηκε σε βάθος 1,10 μ. ελλειπτικό λάξευμα (μεγ. μήκ. 2 και πλ. 1 μ.), του οποίου ο πυθμένας βρισκόταν σε βάθος 2,30 μ. Το διαταραγμένο επιφανειακό στρώμα, αλλά και οι επιχώσεις των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων που ακολουθούν απέδωσαν τη χαρακτηριστική για την εποχή κεραμική. Οι επιχώσεις παρουσίαζαν κλίση προς Ν., καλύπτοντας τις ανώτερες επιχώσεις των λαξευμάτων. Το ωχρό καφέ στρώμα που κάλυπτε το βράχο και

23. Την ανασκαφή διεκπεραίωσε ο αρχαιολόγος Παναγιώτης Χρυσοστόμου, ο οποίος σχεδίασε και τις τομές.

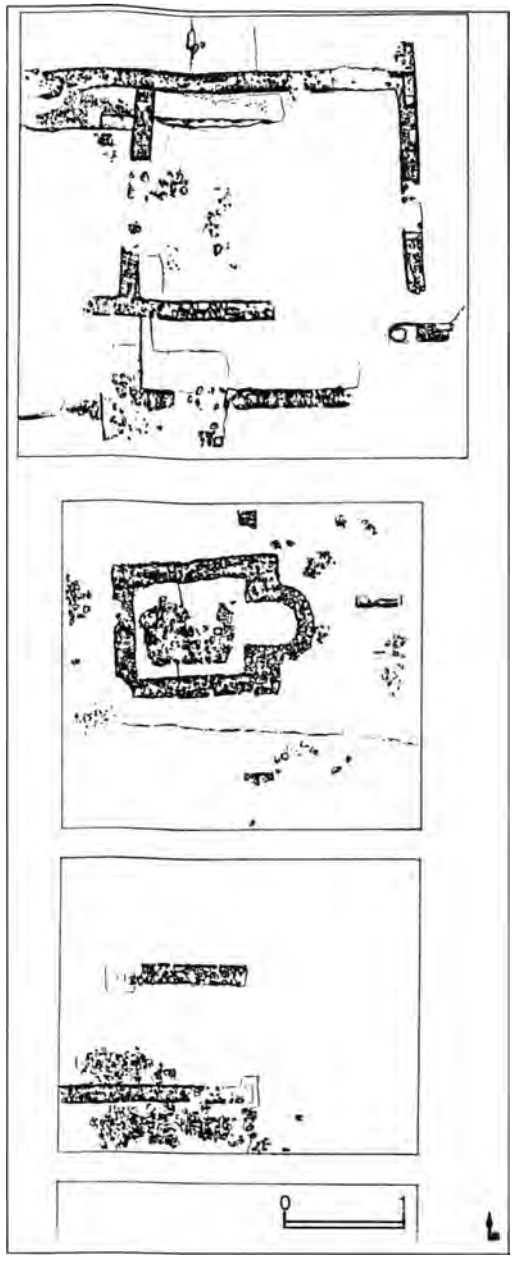

Σχέδ. 4. Νέα Πέλλα. Τομέας Α. Τομές VIII, Να. Κάτοψη της ανασκαφής.

τις κατώτερες επιχώσεις των λαξευμάτων περιείχε αδρή κεραμική της πρώιμης εποχής του Χαλκού.

Τομή ΙΙΙ Α. Αμέσως βόρεια από τα τετράγωνα Α και Β της τομής ΙΙ αναπτύχθηκαν προς τον ίδιο άξονα και σε επαφή με αυτά τα ισομεγέθη τετράγωνα Α και Β της τομής ΙΙΙ. Στο τετράγωνο Α εντάχθηκε η τομή του 1984, που είχε διαστάσεις 1,50×3,50 μ., οι παρειές της οποίας είχαν καταρρεύσει και καταχώσει τον τοίχο και τον πίθο, που είχε αφεθεί κατά χώραν το 1984. Η τομή διευρύνθηκε και απέκτησε διαστάσεις 3×3,80 μ., ενώ μετά τον καθαρισμό αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα της δοκιμαστικής ανασκαφής του 1984. Στη βορειοανατολική γωνία του τετραγώνου και σε βάθος 0,40 μ. διαπιστώθηκε στρώση από μικρές κροκάλες και θραύσματα λίθων, που ίσως συνδέονταν με το οίκημα του τετραγώνου Β (τομή ΙΙΙ) και αποτελούσαν χαλικόστρωτη αυλή. Κάτω από το επιφανειακό στρώμα και τις επιχώσεις των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων σωζόταν κατά ζώνες λεπτό ωχρό στρώμα της πρώιμης εποχής του Χαλκού.

Τομή ΙΙΙ Β. Μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος έως το βάθος των 0,40 μ. αποκαλύφθηκαν στο κέ-ντρο και στη βορειοδυτική γωνία διάσπαρτοι λίθοι διαφόρων μεγεθών, οι οποίοι αργότερα φάνηκε ότι αποτελούσαν γκρεμίσματα διαγώνιου τοίχου. Ο τοίχος, που σωζόταν τμηματικά και σε μερικά σημεία διατηρούνταν σε ύψος 0,80 μ., αποτελούσε τη βόρεια συνέχεια του τοίχου της τομής ΙΙ Β. Σε βάθος 0,40 μ. αποκαλύφθηκαν οριζόντιες ζώνες από ελαφρά ψημένο πηλό και τέφρα, που μάλλον α-ποτελούσε το δάπεδο κατοικίας. Στον ίδιο χώρο αφού διατηρήθηκαν μάρτυρες, διαστ. 1×1 μ. στη βορειοδυτική και νοτιοανατολική γωνία, συνεχίστηκε η αφαίρεση των στρωμάτων έως το βάθος των 1,40 μ., όπου αποκαλύφθηκε στη βορειοανατολική γωνία κυκλικό λάξευμα στην παρειά του βράχου, το οποίο είχε ύψος 0,80 και διάμετρο 0,90 μ. Πάνω από τον επίπεδο πυθμένα υπήρχε παχύ στρώμα τέφρας, η οποία περιείχε μεγάλη ποσότητα αβαφούς και μελαμβαφούς κεραμικής κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, λίγα οστά ζώων και μάζες ψημένου πηλού. Σε βάθος 1,40 μ., αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος ο οποίος παρουσίαζε ομαλή κλίση προς ΝΑ. Στη νοτιοδυτική γωνία του τετραγώνου και σε βάθος 0,50-0,60 μ. βρέθηκαν σε διασπορά αρκετά θραύσματα πίθου. Το σύνολο σχεδόν των επιχώσεων του τετραγώνου απέδωσε κεραμική των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων με εξαίρεση τη λιγοστή κεραμική του περιορισμένου στρώματος της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Εκτός της κεραμικής στις τομές βρέθηκαν: σιδερένιο κλειδί, μολύβδινη αγνύθα, δύο μικρές χάλκινες εφηλίδες, μολύβδινοι σύνδεσμοι για πιθάρια, σιδερένια καρφιά, μικρός χάλκινος δακτύλιος, μικρά χάλκινα ελάσματα κτλ.

Επίσης βρέθηκαν 24 χάλκινα νομίσματα (ένα Αμύντα Γ΄, δύο Περδίκκα Γ΄, επτά Φιλίππου Β΄, τέσσερα Αλεξάνδρου, ένα Φιλίππου Ε΄, επτά ελληνιστικά αδιάγνωστα, ένα υστερορωμαϊκό αδιάγνωστο, ένα τουρκικό.

Συμπεράσματα: Μετά την πραγματοποίηση μικρών δοκιμαστικών τομών σε διάφορα σημεία του τομέα Ι διαπιστώθηκε ότι η ζώνη κατοίκησης περιορίζεται στο ψηλότερο σημείο του πλατώματος. Ο χώρος αυτός καλύπτει μια έκταση δύο περίπου στρεμμάτων. Η πρώτη κατοίκηση της

θέσης χρονολογείται στην πρώιμη εποχή του Χαλκού. Στην εποχή αυτή ανήκει το ωχρό στρώμα, που καλύπτει τον ασβεστολιθικό βράχο σε όλα τα τετράγωνα. Το λάξευμα της τομής ΙΙ Β πιθανώς αποτελούσε ημιυπόγεια κατοικία, ενώ το ελλειπτικό λάξευμα στον ίδιο χώρο χρησίμευε ως αποθηκευτικός λάκκος. Το κυκλικό λάξευμα της τομής ΙΙ Α βρισκόταν στο δάπεδο κατοικίας της πρώιμης εποχής του Χαλκού και αποτελούσε μάλλον χώρο αποθήκευσης, ίσως μέσα σε κάποια ψάθινη κατασκευή, παρά λάξευμα ταφής, αφού κανένα στοιχείο δεν οδηγεί προς αυτή την ερμηνεία.

Ο λόφος κατοικούνταν και κατά την ύστερη εποχή του Χαλκού, όπως δείχνει η εύρεση ενός γραπτού οστράκου (επιφανειακό στρώμα τομής ΙΙΙ Β), αλλά και περιορισμένη επιφανειακή κεραμική της εποχής αυτής. Δεν διαπιστώθηκαν στις τομές φάσεις της εποχής του Σιδήρου, που είχαν εντοπιστεί σε τομή στα νοτιοδυτικά του λόφου της ακρόπολης. Αυτό μάλλον οφείλεται στην απομάκρυνση του στρώματος κατοίκησης της εποχής αυτής, για τη θεμελίωση των οικημάτων των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Το βόρειο τμήμα του πλατώματος κατοικείται συστηματικά κατά τα κλασικά και τα ελληνιστικά χρόνια. Χτίζονται κατοικίες με θεμέλια τοίχων από αργούς ασβεστόλιθους και κροκάλες. Η ημιυπόγεια λαξευτή κατασκευή με κτιστή λίθινη τοιχοποιία μάλλον είχε αποθηκευτική χρήση. Στην εποχή αυτή ανήκουν οι μεγάλοι αποθηκευτικοί λάκκοι της τομής ΙΙ Α και η λαξευτή εστία της τομής ΙΙΙ Β, που διαμορφώθηκαν με την ισοπέδωση και απομάκρυνση των επιχώσεων της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Η κατοίκηση στο πλάτωμα φαίνεται να εγκαταλείπεται μετά τα υστεροελληνιστικά χρόνια.

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Αρχοντικό

Η ανασκαφή στην τούμπα του Αρχοντικού Γιαννιτσών συνεχίστηκε το Σεπτέμβριο του 1995 για τέταρτη συνεχή χρονιά, με τη συνεργασία του Προϊστορικού Τομέα της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ και της ΙΖ΄ ΕΠΚΑ. Αντικείμενο έρευνας της τελευταίας είναι η τράπεζα της εποχής του Σιδήρου και των ιστορικών χρόνων[24].

Ο αρχαίος οικισμός επιλέχθηκε ως χώρος συστηματικής ανασκαφής, προκειμένου να ερευνηθούν οι άγνωστες στην έρευνα, παλαιότερες των κλασικών χρόνων οικιστικές φάσεις της ευνοημένης, από πολλές απόψεις, περιοχής της βόρειας Βοττιαίας, όπου αναπτύχθηκε η πρωτεύουσα του μακεδονικού κράτους. Στον κύριο αυτό στόχο ανταποκρίνονται θετικά τα μέχρι τώρα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας στην τούμπα των προϊστορικών χρόνων, όπου στις ανώτερες επιχώσεις έχουν αποκαλυφθεί τμήματα πασσαλόπηκτων οικημάτων με πήλινες εσωτερικές κατασκευές παρασκευής φαγητού και πλούσια κεραμική της εποχής του Χαλκού.

Στην εκτεταμένη τράπεζα η ανασκαφή του τομέα IV, καθώς και η μελέτη των ευρημάτων των τριών προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων (1992-94), πιστοποίησε την ύπαρξη στα ανώτερα στρώματα οικιστικών φάσεων των βυζαντινών, ρωμαϊκών, ελληνιστικών και κλασικών χρόνων, ενώ στα βαθύτερα στρώματα, έως και σε βάθος 3 μ., φάσεων των αρχαϊκών και των γεωμετρικών χρόνων με πολύ καλή διατήρηση των αρχιτεκτονικών λειψάνων, που έχουν ύψος έως και 1,50 μ. Είναι φανερό ότι τα τμήματα των κτιρίων που αποκαλύφθηκαν αρθρώνονται με σταθερό προσανατολισμό στους γεωγραφικούς άξονες και με σταθερές αναλογίες, που αποδεικνύουν την παρουσία πολεοδομικού ιστού (Σχέδ. 5). Ο τρόπος δόμησης, αργολιθοδομή με πήλινα επιχρίσματα και συνδετικό υλικό, πήλινα δάπεδα κτλ., συγγενεύει με παραδείγματα άλλων περιοχών της Μακεδονίας· το ίδιο και ο τρόπος στήριξης της ανωδομής με κεντρικούς στύλους και άλλους κατά μήκος των τοίχων. Τα κινητά ευρήματα δεν διαφοροποιούνται από αυτά των προηγούμενων χρόνων, χαρακτηριστική όμως είναι η επαναλαμβανόμενη παρουσία των ίδιων σχημάτων πήλινων αγγείων, όπως οινοχόες, φιαλόσχημα αγγεία, αμφορείς, που σχετίζονται με τη χρήση των χώρων.

Ενδιαφέρον εύρημα της ανασκαφής υπήρξε η αποκάλυψη τμημάτων τείχους στη βόρεια πλευρά της τράπεζας. Μια προσεκτική επιφανειακή έρευνα έδειξε ότι το τείχος την περιβάλλει και από τις άλλες πλευρές, οχυρώνοντας μια έκταση 30 στρεμμάτων περίπου που μπορεί να χαρακτηριστεί ως ακρόπολη, μια και ο ελληνιστικός οικισμός εκτείνεται, τόσο στα βόρεια σε μια χαμηλότερη μακρόστενη τράπεζα, όσο και στα νότια και στα νοτιοδυτικά της τούμπας, σε ένα χαμηλότερο λόφο έκτασης αρκετών ακόμη δεκάδων στρεμμάτων. Το περιμετρικό τείχος της τράπεζας, που συνδυάζει φυσική και τεχνητή οχύρωση είναι λιθόκτιστο στη βάση του (πλ. 2,10-2,40 μ.) με ανωδομή από ωμά πλιθιά. Είναι χτισμένο από ποικίλο υλικό, στα μέτωπά του υπάρχουν σε δύο-τρεις σειρές καλοδουλεμένες ή πρόχειρα επεξεργασμένες λιθόπλινθοι ντόπιου ασβεστόλιθου, πωρολίθου ή αμμόλιου, ενώ στο ενδιάμεσο τμήμα υπάρχει γέμισμα με αργούς λίθους, λατύπη και λάσπη. Η παρουσία του οχυρωματικού περι-

24. Π. Χρυσοστόμου, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 215. ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 163 κ.ε.· 7 (1993), σ. 159-164· 8 (1994), σ. 73-79.

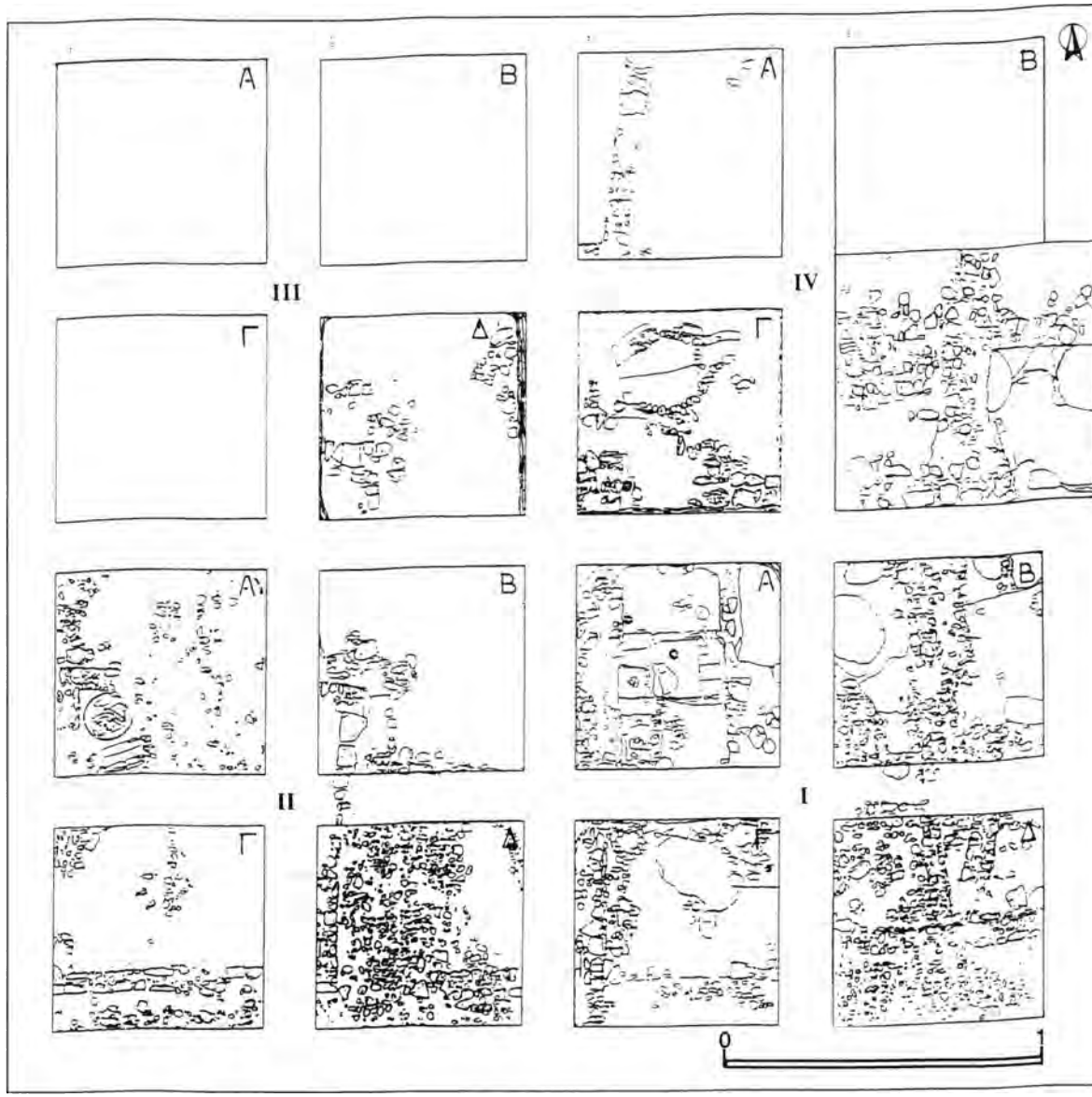

Σχέδ. 5. Γιαννιτσά. Συνοικισμός Αρχοντικού. Τράπεζα. Τομέας IV. Κάτοψη της ανασκαφής.

βόλου στην τράπεζα του Αρχοντικού προσφέρει ένα νέο σημαντικό στοιχείο για την τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας. Η ανέγερση σημαντικών οχυρώσεων είναι γνωστή μόνον από οικισμούς, που σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές διαθέτουν το καθεστώς της πόλης, αφού ήταν σύμβολο δύναμης και αυτονομίας. Όμως, λόγω της μικρής απόστασής του από την Πέλλα (4,5 χλμ.), θα ήταν δορυφορικός οικισμός με καθεστώς πιθανότατα κώμης, του οποίου οι κάτοικοί του με τη βοήθεια της κρατικής εξουσίας προσπάθησαν γρήγορα και πρόχειρα να οχυρωθούν αποτελεσματικά έναντι κάποιου σοβαρού κινδύνου. Έτσι, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η τείχιση του οικισμού σχετίζεται με την εισβολή των Γαλατών το 279 π.Χ., που ανάγκασε τους Μακεδόνες της υπαίθρου για λόγους ασφαλείας, να κλειστούν σε οργανωμένους οικισμούς, προκειμένου να γλιτώσουν από τους μη γνωρίζοντες την πολιορκητική τέχνη βαρβάρους[25].

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ - ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

25. Για την εισβολή των Γαλατών βλ. W.W. Tarn, Antigonos Gonatas,

ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΔΕΣΣΑΣ

Έδεσσα

Κατά το 1995, λόγω έλλειψης πιστώσεων, οι εργασίες στην Έδεσσα περιορίστηκαν στους καθαρισμούς των αρχαιολογικών χώρων στην πόλη της Έδεσσας και στον αρχαιολογικό χώρο Λόγγου, καθώς και στη σωστική ανασκαφή δύο οικοπέδων. Δεν στάθηκε δυνατόν να συνεχιστεί η έρευνα των αγρών Π. Καρτσώλη και Γ. Μπουμπαρά, όπου από χρόνια ερευνάται το βόρειο νεκροταφείο της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας[26].

Οδός Δαρδανελλίων 20 (οικόπεδο Ι. Γρούμπα, Ο.Τ. 251β)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή του γνωστού από παλιά παλαιοχριστιανικού-βυζαντινού νεκροταφείου. Το νεκροταφείο αυτό στην είσοδο της σημερινής πόλης, απλώνεται κατά μήκος της Εγνατίας οδού και σε μια μικρή σχετικά απόσταση στα ανατολικά και δυτικά της[27]. Μετά την αφαίρεση του μαύρου επιφανειακού στρώματος της Τουρκοκρατίας, στο επόμενο στρώμα, που ήταν κίτρινο ιζηματογενές και σε κυμαινόμενο βάθος από 0,50 έως 1,06 μ., άρχισαν να αποκαλύπτονται τα ορύγματα και οι καλύψεις δέκα συνολικά τάφων. Ένας ακόμη ενδέκατος τάφος, κεραμοσκεπής, βρέθηκε στη δυτική παρειά του οικοπέδου ψηλότερα από τους προηγούμενους. Τέλος, στη βορειοανατολική γωνία εντοπίστηκε ένας αγωγός καλυμμένος με σχιστόπλακες.

Οι τάφοι, πλην του κεραμοσκεπούς, ανήκουν όλοι στο γνωστό τύπο του λαξευτού κιβωτιόσχημου τάφου με πατούρα γύρω από το στόμιό του, όπου πατούν οι πλάκες κάλυψης, συνήθως δύο σχιστόπλακες. Ακολουθούν όλοι τον ίδιο προσανατολισμό Α.-Δ. και φαίνεται πως διανοίγονταν σε παράλληλες περίπου σειρές. Μερικοί έφεραν λευκό κονίαμα στα τοιχώματα, ώστε να εξομαλυνθεί η επιφάνεια του εύκολα λαξεύσιμου αλλά γεμάτου ανοίγματα τάφου. Τέλος, άλλοι έφεραν στα τοιχώματά τους από δύο λαξευτά ή ένθετα μικρά σκαλοπάτια, ώστε να διευκολύνεται η άνοδος και η κάθοδος στον τάφο.

Τάφος 1. Διαστάσεις 2,34×0,95, βάθος 1,30 μ. Περιείχε τρεις νεκρούς. Τα κτερίσματα του ήταν τμήμα χυτροειδούς αγγείου και ένα χάλκινο δαχτυλίδι βυζαντινών χρόνων με εραλδικές καμπύλες χαράξεις στη σφενδόνη.

Τάφος 2. Διαστάσεις 2,06×0,54, βάθος 1,57 μ. Περιείχε μία ταφή και μία ανακομιδή στα ανατολικά πάνω σε δάπεδο από κεραμίδες. Ενδιαφέρουσα η επιγραφή που σε β΄ χρήση είχε τοποθετηθεί ανάποδα ως κάλυμμα του τάφου. Αναφέρει τον κόμη Βασκίλαο και τη γυναίκα του Πρόκλα.

Τάφος 3. Διαστάσεις 2,10×1,10, βάθος 1,75 μ. Περιείχε ένα νεκρό με το κρανίο στα δυτικά, έναν παραμερισμένο στα βόρειά του και μια ανακομιδή στη βορειοανατολική γωνία. Ο βόρειος νεκρός έφερε ως κτέρισμα ένα χάλκινο δαχτυλίδι.

Τάφος 4. Διαστάσεις 1,76×0,95, βάθος 1,68 μ. Λευκό επίχρισμα στα τοιχώματα και την πατούρα. Περιείχε μία ταφή και μία ανακομιδή στα νοτιοδυτικά.

Τάφος 5. Δεν ερευνήθηκε διότι η θέση του στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου και κάτω από την παρακείμενη οικοδομή ενείχε κινδύνους.

Τάφος 6. Διαστάσεις 1,95×0,56-0,62, βάθος 1,70 μ. Περιείχε μία ταφή με κτέρισμα ένα ασημένιο σκουλαρίκι-κρίκο.

Τάφος 7. Διαστάσεις 2×0,80, βάθος 1,55 μ. Μία ταφή εκτάδην και μία δεύτερη παραμερισμένη στα βόρειά της.

Τάφος 8. Διαστάσεις 1,70×0,55, βάθος 1,40 μ. Περιείχε δύο ταυτόχρονες ταφές, ακτέριστες.

Τάφος 9. Διαστάσεις 1,08×2,04, βάθος 1,65 μ. Όπως όλοι σχεδόν οι τάφοι έφερε δύο σχιστόπλακες στην κάλυψή του. Από αυτές, η δυτική έφερε και σιδερένιο κρίκο για το εύκολο ανασήκωμά της. Τα τοιχώματα είχαν λευκό επίχρισμα και μικρά σκαλοπάτια στο βόρειο και νότιο τοίχωμα. Το δάπεδο ήταν ο φυσικός βράχος λαξευμένος σαν χαμηλό προσκεφάλαιο στα δυτικά. Περιείχε δύο ταφές και διάσπαρτα οστά από παλαιότερες. Τα κτερίσματα του τάφου ήταν ένας μικρός ασημένιος σταυρός και λιγοστές ψήφοι από γαγάτη.

Τάφος 10. Διαστάσεις 1,04×2,02, βάθος 1,75 μ. Είχε δύο σχιστόπλακες στην κάλυψή του και δάπεδο στρωμένο με κεραμίδια και πλίνθους με μια ελαφριά κλίση Δ.-Α. Στο νότιο και δυτικό τοίχωμα έφερε μικρά σκαλοπάτια. Περιείχε τρεις ακτέριστους νεκρούς, από τους οποίους κατά περίεργο τρόπο, σωζόταν μόνο τα οστά των κάτω άκρων. Το πιο ενδιαφέρον όμως στοιχείο αυτού του τάφου, αλλά και ολόκληρης της ανασκαφής, αποτελούσε η γραπτή διακόσμησή του πάνω στο λευκό κονίαμα των τοιχωμάτων. Η διακόσμηση αποτελούνταν από μια ζώνη, πλ. 0,15-0,19 μ., με χρώματα μαύρο-βυσσινί-μαύρο που περιέτρεχε τα τοιχώματα του τάφου. Στο δυτικό τοίχωμα κάτω από τη ζώνη υπήρχαν δύο γραπτοί σταυροί με το ίδιο βυσσινί χρώμα, ύψ. 0,42 και

1969, β΄έκδοση, σ. 143 κ.ε. N.G. Hammond - F. W. Walbank, A History of Macedonia, III (336-167 B.C.), 1988, σ. 251 κ.ε.

26. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 542-543.

27. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 369.

0,40 μ. Στις μακριές πλευρές οι σταυροί, ύψ. 0,48 μ., είχαν ζωγραφιστεί πάνω από τη ζώνη και πλησιέστερα προς το δυτικό τοίχωμα.

Αν και δεν είναι η πρώτη φορά που παρατηρούνται στους τάφους της Έδεσσας παραστάσεις σταυρών (έχουν βρεθεί και παλαιότερα κυρίως χαρακτοί με αποτροπαϊκό χαρακτήρα) η γραπτή αποτύπωσή τους στον τάφο 10 του οικοπέδου Γρούμπα διακρίνεται από το χρώμα και το ύψος και αποτελεί ακόμη μια απόδειξη της επιθυμίας των χριστιανών να διατρανώσουν το κατεξοχήν σημείο της πίστης τους.

Α. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ - Χ. ΤΣΟΥΓΓΑΡΗΣ

Οδός Κοραή 21 (οικόπεδο Ο. και Χ. Σημάδη, Ο.Τ. 127)

Από τις 16-8 έως τις 13-10-1995 διενεργήθηκε στο παραπάνω οικόπεδο σωστική ανασκαφή εν όψει ανέγερσης οικοδομής σε έκταση 54 τ.μ. Μετά την αφαίρεση των νεότερων επιχώσεων, πάχ. 2-2,50 μ., εμφανίστηκαν στο βόρειο μισό του οικοπέδου πέντε τάφοι βυζαντινών χρόνων, λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι. Σε έναν από τους τελευταίους έχει χρησιμοποιηθεί ως καλυπτήρια πλάκα ένα κακοφτιαγμένο θωράκιο από σχιστόλιθο με δύο ανάγλυφους σταυρούς μέσα σε ορθογώνια πλαίσια και άλλες μεταγενέστερες χαράξεις (Πίν. 172 α).

Οι τάφοι είχαν σκαφτεί μέσα σε επιχώσεις που είχαν μεταφερθεί παλαιότερα εκεί και περιλαμβάνουν ευρήματα βυζαντινής έως και ελληνιστικής εποχής, ενώ εδράζονται σε στρώμα προγενέστερο, που χαρακτηρίζεται από την έλλειψη εφυαλωμένης κεραμικής.

Σε βάθος 2,70 μ. και στο βόρειο πάλι τμήμα του οικοπέδου εμφανίστηκαν τμήματα θεμελίων ανοιγμένων μέσα στις ίδιες μεταφερμένες επιχώσεις. Ανήκαν σε δύο φάσεις με πολύ μικρή υψομετρική διαφορά μεταξύ τους και σχημάτιζαν ορθογώνιους χώρους με τον ίδιο προσανατολισμό και στις δύο φάσεις. Τα θεμέλια αυτά ήταν πολύ κατεστραμμένα από τη διάνοιξη των μεταγενέστερων τάφων που προαναφέραμε. Κάτω από το βάθος των 3 μ. πλήθυναν τα ευρήματα ρωμαϊκής και ελληνιστικής εποχής και η στρωματογραφία χαρακτηρίζεται από την απουσία οικοδομικών καταλοίπων ή λίθων, αλλά και από τις συχνές παρεμβολές πλημμυρογενών στρωμάτων που δεν περιείχαν ευρήματα. Η ανασκαφή του χώρου σταμάτησε στο βάθος υποθεμελίωσης της σχεδιαζόμενης οικοδομής (3,80 μ.) και η μόνη δυνατότητα που υπήρξε για διερεύνηση των κατωτέρων στρωμάτων ήταν η διάνοιξη τομής 3×3 μ. στην νοτιοδυτική γωνία του σκάμματος. Η πυκνότητα των αρχαιολογικών στρωμάτων συνεχίστηκε και από βάθ. 4,10 μ. κυριάρχησε η ελληνιστική κεραμική χωρίς να λείπει και αυτή παλαιοτέρων περιόδων. Αμιγή στρώμα της πρώιμης εποχής του Σιδήρου εντοπίστηκαν σε βάθος 5 μ. ενώ στα 5,85 μ. εμφανίστηκε σχιστολιθική πλάκα, η οποία αποτελούσε πώμα πιθαριού που βρέθηκε στη θέση του. Σε βάθος 6,20 μ. εντοπίστηκε το δάπεδο χρήσης μέσα στο οποίο είχε τοποθετηθεί το πιθάρι και το οποίο αποτελούνταν από πατημένο πηλόχωμα καμένο τοπικά. Οι προϊστορικές φάσεις συνεχίστηκαν και βαθύτερα χωρίς να λείψουν ούτε και εδώ τα στείρα πλημμυρογενή στρώματα. Το φυσικό έδαφος εμφανίστηκε σε βάθος 7,30 μ. μετά από στρώμα ποταμίσιου αμμοχάλικου με τριμμένα όστρακα.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΤΣΟΥΓΓΑΡΗΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΛΜΩΠΙΑΣ

Κωνσταντία

Νεκροταφείο τύμβων εποχής Σιδήρου

Τον Ιανουάριο του 1995 ένα νέο[28] νεκροταφείο τύμβων εντοπίστηκε[29] στη θέση Ξηρικά, νότια της κοινότητας Κωνσταντίας της επαρχίας Αλμωπίας. Αμέσως έγινε φανερό ότι το νεκροταφείο είχε δεχθεί την επίθεση των αρχαιοκαπήλων πρόσφατα (κατά το φθινόπωρο του 1994, σύμφωνα με τις πληροφορίες των κατοίκων), αλλά και κατά την αρχαιότητα, όπως φάνηκε κατά την ανασκαφική έρευνα, που επακολούθησε και διήρκεσε μια βδομάδα τον Απρίλιο και ένα μήνα τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς, με χρηματοδότηση του ΥΠΠΟ[30].

Το νεκροταφείο βρίσκεται στους πρόποδες του δυτικού Πάικου ακριβώς στην αρχή του συντομότερου αρχαίου δρόμου που συνδέει την περιοχή της Αλμωπίας με τη Βοττιαία (σημ. επαρχία Γιαννιτσών). Καταμετρήθηκαν 40 τύμβοι που απλώνονται κατά μήκος ενός ορμητικού και μέχρι σήμερα επικίνδυνου χειμάρρου, με κατεύθυνση Α.-Ν. Οι τύμβοι στα νότια του χειμάρρου περιλαμβάνονται στα όρια της αγροτικής περιοχής της Μηλιάς και είναι περιορισμένοι σε αριθμό. Πιθανότατα υπήρχαν

28. Πρβλ. το νεκροταφείο τύμβων, που εντοπίστηκε το 1994 στην αγροτική περιοχή του Προδρόμου-Νερομύλων Αλμωπίας. Σχετικά στο ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 544 και στο ΑΕΜΘ 8 (1994), σ. 91-99.

29. Ο εντοπισμός έγινε με τη βοήθεια του λυκειάρχη Τάσου Καρατζόγλου, τον οποίο θέλουμε να ευχαριστήσουμε και από εδώ.

30. Στοιχεία της ανασκαφής του νεκροταφείου έχουν παρουσιαστεί και στο ΑΕΜΘ 9 (1995), σ. 155-163.

και άλλοι, που όμως καταστράφηκαν σε παλαιότερες ισοπεδώσεις κατά τη δεκαετία 1960-1970[31].

Οι τύμβοι έχουν διάμετρο 8-14 μ., εκτός από δύο επιμήκεις που οι διαστάσεις τους ήταν 20×8 μ. και 17×11 μ. Ήταν λιθοσωροί, που στην περιφέρεια ορίζονταν από μεγαλύτερους αργούς λίθους με πηγή προέλευσης τον παρακείμενο χείμαρρο. Κάλυπταν και περιέβαλλαν ένα μονόχωρο θάλαμο κατασκευασμένο από παρατακτικά τοποθετημένους μεγάλους αργούς λίθους, των οποίων η πλευρά προς το εσωτερικό του θαλάμου είχε δεχθεί επεξεργασία και παρουσίαζε ομαλή επιφάνεια. Στα ανατολικά πάντοτε, δύο από τους λίθους, οι οποίοι είναι τοποθετημένοι εγκάρσια, υπερείχαν σε ύψος και αποτελούσαν τις παραστάδες της εισόδου στο θάλαμο, ίσως και ένα είδος σήματος. Ο θάλαμος πρέπει να σημειωθεί ότι έφερε στο δάπεδο του στρώση από μικρότερα βότσαλα. Οι παραστάδες όριζαν και την αρχή των δρόμων προς Α. Σε λίγες περιπτώσεις μεταξύ των παραστάδων βρέθηκε και ένας πλακαρός λίθος, που λειτουργούσε ως συμβολικό φράγμα εισόδου. Οι θάλαμοι και οι δρόμοι είχαν, όπως και οι τύμβοι, κυμαινόμενες διαστάσεις (τα μεγαλύτερα παραδείγματα είχαν διάμετρο θαλάμου 3 μ. και μήκος του χαμηλού απλοποιημένου δρόμου 2,85 μ.). Επίσης παρουσίαζαν και μια εξέλιξη στο σχήμα από παραδείγματα κυκλικά, όπως στο παράδειγμα του τύμβου 5 (Πίν. 172 β) σε παραδείγματα περισσότερο ορθογώνια, όπως στον τύμβο 1. Η κάλυψη των τάφων, όπως φάνηκε από την έρυνα του τύμβου 2 (Σχέδ. 6· Πίν. 172 γ), του μοναδικού ασύλητου, πρέπει να γινόταν με μια ψευδοεκφορική κάλυψη, που αφαιρούνταν στις αλλεπάλληλες χρήσεις του θαλάμου. Η έλλειψη ανωφλιών στις εισόδους και το μικρό ύψος των θαλάμων (1-1,50 μ.) είναι τα άλλα στοιχεία, που μας οδηγούν να δεχθούμε αυτό τον τρόπο πρόσβασης και το συμβολικό χαρακτήρα του δρόμου και της εισόδου[32].

Οι αλλεπάλληλες χρήσεις των θαλάμων, όπως προαναφέραμε, έγιναν φανερές κυρίως από την έρευνα του μοναδικού ασύλητου τάφου στον τύμβο 2, που είχε εσωτερικές διαστάσεις 2,20×1,50 μ. Στο θάλαμο του τάφου και από το βάθος των 0,80 έως το 1 μ. καταμετρήθηκαν δέκα ανθρώπινα κρανία παραμερισμένα στις γωνίες μαζί με ανακατωμένα οστά και ανώμαλες στρώσεις μικρών αργών λίθων. Πολλά κτερίσματα (ο αριθμός τους πλησιάζει τα 100) συνόδευαν τους νεκρούς και ανήκαν στις επόμενες κατηγορίες: πήλινα αγγεία (δίωτα με κομβία στις λαβές, πρόχοι, φιαλόσχημα, αυλακωτά κανθαρόσχημα), πήλινα σφονδύλια ή ψήφοι, ακόνια, μικρά σιδερένια μαχαιρίδια και κοσμήματα (ψήφοι λίθινες ή γυάλινες, σφηκωτήρες, βραχιόλια, κυκλικό περίαπτο, οκτώσχημες πόρπες ώμου και κεφαλής, μια τοξωτή πόρπη κατά την παράδοση των νησιωτικών).

Τα ευρήματα και των υπόλοιπων τύμβων κατατάσσονται σε ανάλογες κατηγορίες ευρημάτων και επιτρέπουν μια ευρεία χρονολόγηση της χρήσης του νεκροταφείου σε όλη τη διάρκεια της εποχής του Σιδήρου[33] και μέχρι τον 7ο αι. π.Χ. Η μελέτη του υλικού και η συνέχιση της ανασκαφής του νεκροταφείου στα λιγοστά ακόμη ανέπαφα παραδείγματα τύμβων, θα επιτρέψουν ίσως και την επέκταση των ορίων του νεκροταφείου προς τα άνω αλλά και προς τα κάτω, ώστε να συγκεντρωθούν περισσότερα στοιχεία για τους Άλμωπες και κυρίως, σε σχέση με την πληροφορία του Θουκυδίδη, για την εκδίωξή τους από την περιοχή μετά την άφιξη των Μακεδόνων, γεγονός που τοποθετείται από την έρευνα στον 6ο αι. π.Χ.[34].

Μεγαπλάτανος - Μοναστηράκι

Αγρός Χ. Ελευθεριάδη

Στον παραπάνω αγρό κατά το 1975 μετά από ισοπεδωτικές εργασίες είχε διαπιστωθεί η ύπαρξη κτιρίου και είχε περισυλλεγεί αναθηματικός βωμός αφιερωμένος στον Διόνυσο, καθώς και πήλινη διάτρητη πλάκα με τέσσερα υποστηρίγματα. Ο βωμός και η πλάκα είχαν μεταφερθεί στην Αρχαιολογική Συλλογή Έδεσσας, όπου και καταγράφηκαν[35]. Η ύπαρξη του κτιρίου οδήγησε την Εφορεία να προχωρήσει στη διαδικασία απαλλοτρίωσης του αγρού, η οποία ολοκληρώθηκε πολύ αργότερα, στο τέλος της δεκαετίας του 1980. Εν τω μεταξύ όμως από την πλευρά της Εφορείας στον αγρό δεν πραγματοποιήθηκε

31. Ανάλογες καταστροφές από παλαιότερες ισοπεδώσεις έχουν γίνει και σε άλλα νεκροταφεία, όπως της Χρυσής και του Αλώρου, που μετά από νέα επεξεργασία των στοιχείων έγινε φανερό ότι περιελάμβαναν παρόμοιους ταφικούς τύπους.

32. Η λειτουργία αυτή δεν είναι άγνωστη και από άλλα συγγενικά παραδείγματα τάφων, όπως από την Κρήτη· Hesperia 52 (1983), σ. 394 κ.ε.

33. Για την εποχή του Σιδήρου (11ος-8ος αι. π.Χ.) στη Μακεδονία, βλ. Ι. Βοκοτοπούλου - Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Πρώιμη εποχή του Σιδήρου, στο Ελληνικός Πολιτισμός, Μακεδονία, το βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, Μόντρεαλ 7/5-19-9-1993, Αθήνα 1993, σ. 129-132. Ειδικά για την περιοχή του νομού Πέλλας, βλ. Α. Χρυσοστόμου, Η εποχή του Σιδήρου στην περιοχή της βόρειας Βοττιαίας και της Αλμωπίας, ΣΤ΄ Διεθνές Συμπόσιο, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 259 κ.ε.

34. Θουκ. ΙΙ, 99, 5: *Ἀνέστησαν δὲ καὶ ἐκ τῆς νῦν Ἐορδαίας καλουμένη Ἐορδούς.....καὶ ἐξ Ἀλμωπίας Ἀλμωπάς*. Α. Χρυσοστόμου, Αρχαία Αλμωπία, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 24.

35. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 259.

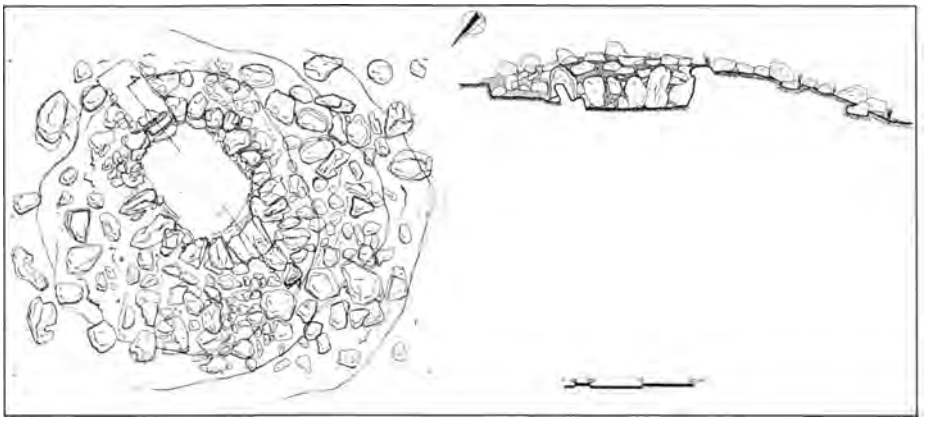

Σχέδ. 6. Νομός Πέλλας. Κωνσταντία. Νεκροταφείο τύμβων εποχής Σιδήρου. Κάτοψη και τομή του τύμβου 2.

καμία άλλη εργασία και η όλη περιοχή παρέμεινε εγκαταλειμμένη και χρησίμευε από τους παρακείμενους καλλιεργητές ως χώρος αποκομιδής.

Κατά τους μήνες Οκτώβριο-αρχές Νοεμβρίου 1995 αποφασίστηκε στα πλαίσια του προγράμματος «Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων Αλμωπίας», να γίνουν εργασίες καθαρισμού και διαμόρφωσης στον αγρό, ώστε να αποκτήσει την εικόνα απαλλοτριωμένου αρχαιολογικού χώρου.

Πριν περιγράψουμε τις εργασίες στον αγρό θεωρούμε σκόπιμη μια αναφορά στο «Πρόγραμμα ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων Αλμωπίας». Οι προσπάθειες για το πρόγραμμα αυτό ξεκίνησαν το 1992 μετά από συνεργασία της ΙΖ΄ ΕΠΚΑ με το δήμο Αριδαίας και ιδιαίτερα με τον δήμαρχο Ι. Αγιάννογλου. Ο Ι. Αγιάννογλου, παρόλο που στην πόλη της Αριδαίας δεν υπάρχουν εντοπισμένες αρχαιότητες, θεώρησε σημαντικό κατά τη σύνταξη της μελέτης του Τοπικού Αναπτυξιακού Προγράμματος Δήμου Αριδαίας και Επαρχίας Αλμωπίας να συμπεριλάβει και τις προτάσεις της Εφορείας για την έναρξη της έρευνας και της ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων της επαρχίας. Οι προτάσεις αυτές αποτέλεσαν την αφορμή, ώστε στη συνέχεια το 1995 να εγκριθεί η ένταξη του προαναφερομένου υποπρογράμματος στο επιχορηγούμενο από το Β΄ Κοινοτικό Πλαίσιο ΕΑΠΤΑ Νομού Πέλλας με συνολικό προϋπολογισμό 25.000.000 δρχ. Λόγω της καθυστερημένης καταβολής της πρώτης δόσης των χρημάτων στο τέλος του έτους αποφασίστηκε αυτά να δοθούν για τον ευτρεπισμό του χώρου ανασκαφής του 1994 στους Νερόμυλους[36], καθώς επίσης και για τη διαμόρφωση του αγρού Ελευθεριάδη.

Ειδικότερα, στον αγρό Χ. Ελευθεριάδη έγινε αποκοπή των μεγάλων δένδρων και της υπόλοιπης βλάστησης, που είχε αναπτυχθεί στο ενδιάμεσο διάστημα από το 1975. Επίσης, απομακρύνθηκαν με μηχάνημα και φορτηγό του δήμου Αριδαίας τα χώματα της παλιάς ισοπέδωσης καθώς και τα σκουπίδια, που είχαν απλωθεί σε όλη την επίπεδη έκταση των δύο στρεμμάτων. Μετά από αυτές τις εργασίες έγινε φανερό ότι στο ανατολικό μέρος του αγρού υπήρχε ένα ανυψωμένο τμήμα από πεσμένους αργούς λίθους και κονιάματα. Στο τμήμα αυτό και στο χώρο αμέσως στα δυτικά του έγινε δοκιμαστική ανασκαφή[37] και απομάκρυνση της επιφανειακής επίχωσης, με αποτέλεσμα να διαμορφωθούν οι κατόψεις οκτώ χώρων και να γίνει φανερό ότι το κτίριο του αγρού Ελευθεριάδη είναι ένα κτίριο μεγάλης έκτασης υστερορωμαϊκών χρόνων και ότι απαιτείται μακρόχρονη ανασκαφή, προκειμένου να διαπιστωθούν οι χρήσεις του. Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής ήταν λιγοστά τμήματα αγγείων και πιθαριών με σφραγίδες στα στόμια και μικρά χάλκινα αποτμήματα. Μετά το πέρας της μικρής ανασκαφικής έρευνας, λόγω και των καιρικών συνθηκών οι διάφοροι χώροι σκεπάστηκαν με μεταλλικά στέγαστρα, ενώ και το σύνολο του αγρού περιφράχθηκε και αποκλείστηκε.

Λόφος Απαγορευμένη

Ο λόφος Απαγορευμένη από παλαιότερα και πρόσφατα ευρήματα ήταν γνωστός ως χώρος ελληνιστικού νε-

36. Έγιναν στέγαστρα στους χώρους ελληνιστικών χρόνων, που αποκαλύφθηκαν το 1994 στην κορυφή του λόφου Γκορίτσα των Νερομύλων, και περίφραξη.

37. Στην ανασκαφή του αγρού Ελευθεριάδη, όπως και στην προαναφερθείσα ανασκαφή των τύμβων της Κωνσταντίας, συμμετείχε η αρχαιολόγος Μ. Τριανταφυλλίδου.

κροταφείου[38]. Φέτος και παράλληλα με τις προηγούμενες εργασίες ερευνήθηκαν δοκιμαστικά τρεις ακτέριστοι τάφοι, οι οποίοι, ανήκουν σε οργανωμένο σε σειρές προσανατολισμού Α.-Δ. νεκροταφείο κιβωτιόσχημων τάφων, λαξευμένων στο βράχο, που φέρουν επίσης σχιστόπλακες στα τοιχώματα και την κάλυψη.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΕΡΟΙΑΣ

Βέροια

Οδός Μπιζανίου και Εμμ. Ζάχου (Ο.Τ. 213)

Στο παραπάνω οικόπεδο κατά τις εκσκαφές θεμελίων αποκαλύφθηκε παράλληλα με την οικοδομική γραμμή της οδού Μπιζανίου, με ελαφρά απόκλιση ΝΔ.-ΒΑ., τμήμα τοίχου από λιθοπλίνθους πωρόλιθου χωρίς συνδετικό υλικό, με ακανόνιστο ψευδοϊσόδομο σύστημα. Ο τοίχος σώζεται σε μέγιστο ύψος τριών δόμων (1,65 μ.), και σε μήκος 6,60 μ., ενώ συνεχίζει την πορεία του προς Α. στο άσκαφτο τμήμα του οικοπέδου.

Οι λιθόπλινθοι, ύψ. 0,52-0,53 και πλ. 0,62 μ. φέρουν περιτένεια στους λίθους του δεύτερου και τρίτου δόμου, σε αντίθεση με τον πρώτο δόμο. Ο τελευταίος αποτελεί τη θεμελίωση του τοίχου στο φυσικό βράχο, που έχει ισοπεδωθεί κατάλληλα και εξέχει ελαφρά από τον υπερκείμενο δόμο. Η άνω σωζόμενη επιφάνεια του τοίχου βρίσκεται σε βάθος 1,40 μ. από το επίπεδο της οδού Μπιζανίου. Στα νότια του τοίχου αποκαλύφθηκαν δύο σκέλη πήλινων αγωγών, το ένα εκ των οποίων διέρχεται κάτω από τον τοίχο μέσα στο φυσικό βράχο με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ.

Το τμήμα αυτό του τοίχου πρέπει να αποτελεί συνέχεια αυτών που έχουν ανασκαφεί στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο (213) κατά τις εκσκαφικές εργασίες των οικοπέδων επί της οδού Μπιζανίου[39]. Στα νότια του τοίχου η έρευνα απέδωσε όστρακα από διαταραγμένα στρώματα που χρονολογούνται από τους ελληνιστικούς μέχρι και τους τελευταίους βυζαντινούς χρόνους. Η κατασκευή του τοίχου, καθώς και η κεραμική που περισυνελέγη από τη θεμελίωσή του οδηγούν σε μια χρονολόγηση στους ελληνιστικούς χρόνους. Ο τοίχος ύστερα από απόφαση του Τοπικού Συμβουλίου διατηρήθηκε σε κατάχωση.

Οδός Κυδωνοχωρίου και Ασπασίας (οικόπεδο Κ. Γκρέζιου και Μ. Βέρου, Ο.Τ. 319)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκε συστάδα τάφων (Σχέδ. 7). Το οικόπεδο βρίσκεται στις παρυφές της πόλης (κτήματα Καραντουμάνη), στην περιοχή όπου και στο παρελθόν είχαν ανασκαφεί τάφοι ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής εποχής, στα Ο.Τ. 320 και 321[40]. Και οι εννέα τάφοι ήταν λαξευτά ορύγματα στο φυσικό ασβεστολιθικό βράχο, τραπεζοειδούς σχήματος, με προσανατολισμό Α.-Δ. και τη μία στενή τους πλευρά μεγαλύτερη από την άλλη. Σε έναν τάφο το εσωτερικό και ο πυθμένας ήταν επιχρισμένα με κονίαμα. Καλύπτονταν με πώρινες πλάκες περισσότερο ή λιγότερο ογκώδεις και σε μία περίπτωση μία καλυπτήρια ήταν παλαιότερο αρχιτεκτονικό μέλος σε β΄ χρήση. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι με τα χέρια παράλληλα προς το σώμα (ή ελαφρά λυγισμένα στην ηβική χώρα). Παρατηρήθηκαν επίσης περιπτώσεις ανακομιδής οστών (τάφοι 2 και 6).

Τάφος 1. Τα τοιχώματα και ο πυθμένας του τάφου ήταν επιχρισμένα με πηλό. Σώζεται στη θέση της η μία από τις καλυπτήριες πλάκες, η οποία φέρει σιδερένιους κρίκους ανάρτησης. Οι άλλες βρίσκονταν σπασμένες στο εσωτερικό του τάφου ανακατεμένες με χώματα και διαλυμένα οστά.

Τάφος 2. Η καλυπτήρια επιφάνεια αποτελείται από πουρόπετρες, ανισομεγέθεις και ακανόνιστα τοποθετημένες. Η μία από αυτές φέρει δύο σιδερένιους κρίκους ανάρτησης, ενώ μία άλλη έχει σιδερένιους συνδέσμους σε μια ρωγμή της για να αποφευχθεί σπάσιμο στο ευπαθές αυτό σημείο. Στο εσωτερικό του τάφου δύο ταφές, με τις κεφαλές στα δυτικά. Η μία ήταν παραμερισμένη στην άκρη για να δώσει χώρο στη νέα ταφή.

Τάφος 3. Η καλυπτήρια στρώση αποτελείται από 4 πλάκες. Η μία είναι παλαιότερο αρχιτεκτονικό μέλος σε β΄ χρήση που φέρει ταινία και κυμάτιο και στις δύο πλευρές του. Σκελετός τοποθετημένος εκτάδην με την κεφαλή προς Δ.

Τάφος 4. Στενό λάξευμα στον πώρινο βράχο με καλυπτήρια στρώση από ακανόνιστες πουρόπετρες.

38. Για τα παλαιότερα ευρήματα βλ. Α. Χρυσοστόμου, ό.π. (υποσημ. 34), σ. 56, εικ. 18. Για τα νεότερα βλ. παρακάτω στις Παραδόσεις, σ. 581.

39. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 411, Σχέδ. 6,3 και 7, όπου το τμήμα του τοίχου αναφέρεται ως τμήμα οχύρωσης· 28 (1973): Χρονικά, σ. 434, Σχέδ. 6, Πίν. 391 δ· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 706.

40. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 701, Σχέδ. 1, 3, 4.

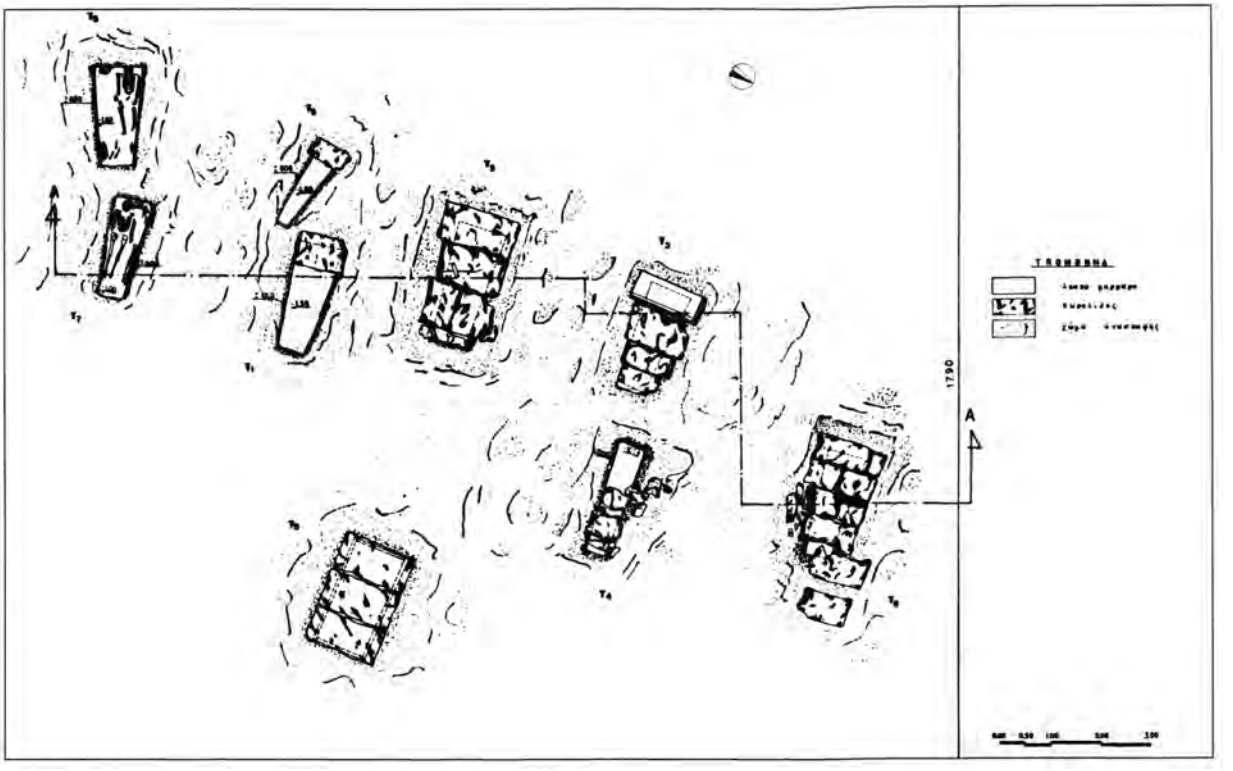

Σχέδ. 7. Βέροια. Οδός Κυδωνοχωρίου και Ασπασίας. Κάτοψη της ανασκαφής.

Τάφος 5. Από την καλυπτήρια στρώση σώζεται μόνο μία πουρόπετρα, ενώ το μικρό μήκος, 1,40 μ., του τάφου υποδηλώνει πιθανότατα παιδική ταφή.

Τάφος 6. Καλυπτήριες πλάκες δεν βρέθηκαν. Για αυτό το λόγο τα οστά του τάφου ήταν διαταραγμένα, σύμφωνα όμως με τις ενδείξεις ο τάφος είχε δύο ταφές, από τις οποίες η μία ήταν ανακομιδή παραμερισμένη στα ανατολικά. Κεφαλή προς Δ.

Τάφος 7. Από τις τέσσερις καλυπτήριες πλάκες οι δύο ήταν μαρμάρινες και οι άλλες ογκώδεις πουρόπετρες. Σκελετός εκτάδην με την κεφαλή προς Δ.

Τάφος 8. Καλυπτήρια στρώση από ογκώδεις πουρόπετρες μικρές και μεγάλες. Στο εσωτερικό του τάφου κρανίο και λίγα κόκκαλα ανακατεμένα.

Τάφος 9. Στον τάφο αυτό τα τοιχώματα, οι καλυπτήριες πλάκες και ο πυθμένας ήταν κατασκευασμένα από πλάκες μαρμάρου. Η ανατολικότερη από τις καλυπτήριες ήταν μετακινημένη και τα λίγα ανακατωμένα οστά βρέθηκαν στη νοτιοδυτική γωνία του εσωτερικού του τάφου.

Η κατασκευή και μορφολογία των τάφων, ο προσανατολισμός τους Α.-Δ. με την κεφαλή τοποθετημένη στα δυτικά, η παντελής έλλειψη κτερισμάτων, αλλά και η θέση του οικοπέδου στις νοτιοανατολικές παρυφές της πόλης, όπου έχουν ανασκαφεί συστάδες τάφων που τοποθετούνται από τους ανασκαφείς στην πρωτοβυζαντινή εποχή, χρονολογούν τους τάφους στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες.

Εργασίες ΔΕΥΑΒ

Κατά τις εργασίες αντικατάστασης των αποχετευτικών αγωγών στην πόλη της Βέροιας από τη Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης και Αποχέτευσης αποκαλύφθηκαν οι παρακάτω αρχαιότητες:

Οδός Πλάτωνος 29

Τμήμα αρχαίου δρόμου βρέθηκε στο στενό όρυγμα που ανοίχθηκε από τη ΔΕΥΑΒ (συνολ. μήκ. 3,70 και πλ. 1,50 μ). Πρόκειται για ρωμαϊκή οδό που σώζει τμήμα του καταστρώματος και του κρασπέδου. Για την τοποθέτηση των σωλήνων χρειάστηκε να αφαιρεθούν δύο λίθοι. Κατά την αφαίρεση αποκαλύφθηκε ότι ο λίθος του κρασπέδου ήταν τμήμα επιστυλίου, που στην κάτω πλευρά έφερε ταινία με ανάγλυφο ελικοειδές κόσμημα (αριθ. κατ. Μ. Βέροιας Λ876) σε β΄ χρήση (Πίν. 173 α), ενώ αυτός του

καταστρώματος σήκωμα για μέτρηση υγρών (αριθ. κατ. Μ. Βέροιας Λ875).

Οδός Αντ. Τσούπελη 1

Βρέθηκε μικρή μαρμάρινη στήλη (αρ. κατ. Μ. Βέροιας Λ889) με παράσταση Ερμή Κερδώου, που κρατά κηρύκειο στο αριστερό χέρι και βαλάντιο στο δεξί. Εργασία πολύ πρόχειρη.

Οδός Αντ. Τσούπελη 5

Τμήμα μαρμάρινου θωρακίου με ανάγλυφη φολιδωτή διακόσμηση και επίκρανο παραστάδας (αριθ. κατ. Μ. Βέροιας Λ869 και Λ890 αντίστοιχα).

Οδός Κεντρικής (τ. Βασ. Κωνσταντίνου) 68-69 και Τρύφωνος

Αποκαλύφθηκε αρράβδωτος μαρμάρινος κίονας, μήκ. 5,25 μ., και μαρμάρινο κορινθιακό καλυκόσχημο κιονόκρανο, που φέρει στεφάνι από φύλλα άκανθας στο κατώτερο τμήμα του καλάθου και όρθια κοίλα φύλλα στο ανώτερο. Επίσης βρέθηκε και καμπυλόπλευρος άβακας κορινθιακού κιονόκρανου που δεν συνανήκει με το κιονόκρανο.

Οδός Κεντρικής (τ. Βασ. Κωνσταντίνου) 66

Τμήμα αρράβδωτου μαρμάρινου κίονα (σωζ. μήκ. 2,15 μ.), ο οποίος σε β΄ χρήση είχε ανοιχτεί στη μέση για να τοποθετηθεί πήλινος αγωγός.

Οδός Κεντρικής (τ. Βασ. Κωνσταντίνου) 41 και Περικλέους

Στην παρειά του σκάμματος της ΔΕΥΑΒ ήταν ορατό αρχιτεκτονικό μέλος το οποίο και περισυνελέγη. Έγινε φανερό ότι επρόκειτο για τριταινιωτό επιστύλιο που στην κάτω επιφάνειά του, και όχι σε όλο το μήκος, φέρει ταινία με ανάγλυφο φυτικό κόσμημα (αριθ. κατ. Μ. Βέροιας Λ 877).

Οδός 10ης Μεραρχίας 2 (Λέσχη Αξιωματικών)

Βρέθηκαν δύο μαρμάρινες σφαίρες καταπέλτη (αριθ. κατ. Μ. Βέροιας Λ 881α και β).

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΥΚΟΥΒΟΥ

Οδός Κεντρικής και 10ης Μεραρχίας

Βρέθηκε ένα γυναικείο άγαλμα υπερφυσικού μεγέθους (σωζ. ύψος, 1,95 μ.) με τη συμφυή πλίνθο του. Πρόκειται για ρωμαϊκό αντίγραφο του λατρευτικού αγάλματος της Νέμεσης του Ραμνούντα, του γνωστού κλασικού έργου του Αγοράκριτου[41].

Το άγαλμα σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση, εκτός από το πάνω τμήμα του κορμού που είναι πολύ φθαρμένο και δεν διακρίνεται η πτυχολογία του ενδύματος. Λείπει το ένθετο κεφάλι, καθώς και το δεξί χέρι από τον αγκώνα περίπου, ενώ το αριστερό που ήταν δουλεμένο από χωριστό τμήμα μαρμάρου, όπως δείχνουν οι τόρμοι, λείπει από τον ώμο. Η μορφή στηρίζεται στο αριστερό στάσιμο σκέλος της και έχει άνετο το δεξί. Φέρει ποδήρη χιτώνα ζωσμένο στη μέση που σχημάτιζε κόλπο και απόπτυγμα, όπως συνάγεται από τα άλλα αντίγραφα του τύπου, αλλά και από τα θραύσματα του πρωτότυπου που ταύτισε ο καθηγητής Γ. Δεσπίνης στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου[42]. Το ιμάτιο, τέλος, αναδιπλώνεται στην κοιλιακή χώρα, καλύπτοντας όλο το κάτω τμήμα του κορμού, καλύπτει διαγωνίως την πλάτη και πέφτει πλούσια πτυχωμένο από τον αριστερό της ώμο. Η γυναικεία μορφή φέρει σανδάλια στα πόδια της.

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΟΥΣΑΣ

Κοπανός

Μπελοβίνα

Η φετινή ανασκαφική έρευνα στη θέση Μπελοβίνα Κοπανού, όπου και το δημόσιο κέντρο της αρχαίας Μίεζας[43], εντοπίστηκε στο διμερή χώρο που αναπτύσσεται στα βορειοδυτικά του κτιρίου των ημικιόνων[44] και άρχισε να αποκαλύπτεται το 1992[45].

Πρόκειται για επίμηκες κτίριο που αποτελείται από ένα στενό πρώτο τμήμα, έναν πρόδομο προς τον κυρίως χώρο, το μήκος του οποίου έχει φθάσει στα 16,20 μ. χωρίς να αποκαλυφθεί το πέρας του (Σχέδ. 8). Η είσοδός του διαμορφώνεται στα ανατολικά με ένα είδος προπύλου στο οποίο αποδίδονται τα θραύσματα πώρινων κιόνων που βρέθηκαν στο χώρο. Σε δοκιμαστική τομή που έγινε στην προέκταση του κτιρίου για τον εντοπισμό του ορίου του βρέθηκαν πολλά θραύσματα κονιαμάτων με κυμάτια

41. Γ. Δεσπίνης, Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγοράκριτου, Αθήνα 1971.

42. Γ. Δεσπίνης, ό.π., σ. 15-17 και 24-25.

43. ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, σ. 452.

44. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 387· 26 (1971): Χρονικά, σ. 407-408.

45. ΑΔ 47 ό.π. (υποσημ. 43) και ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 203-215.

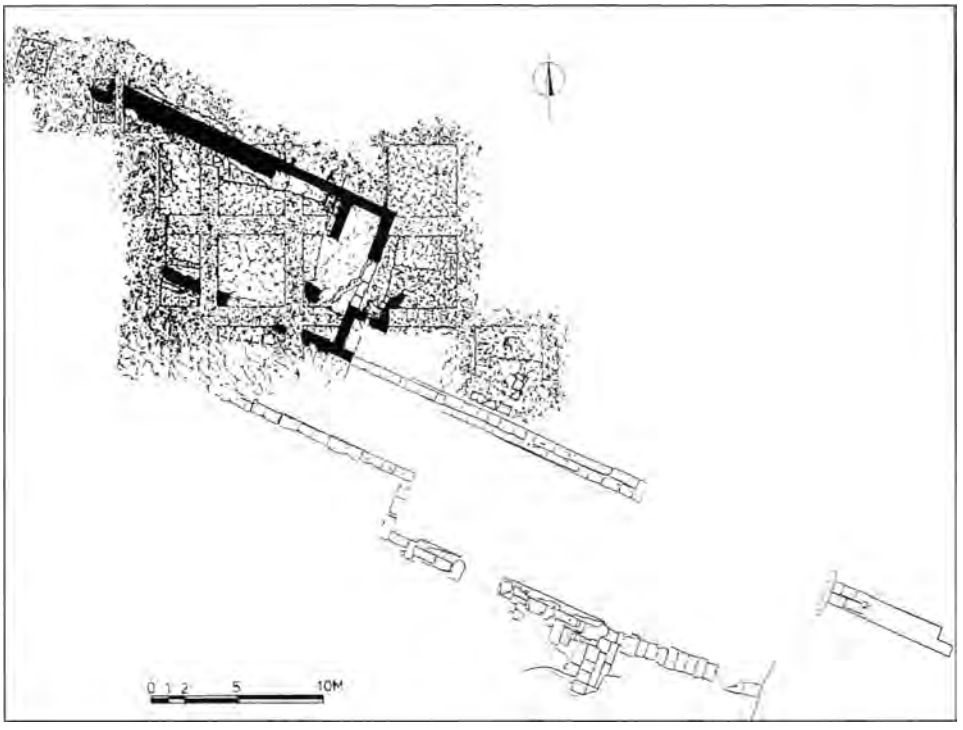

Σχέδ. 8. Νομός Ημαθίας. Μπελοβίνα Κοπανού. Κάτοψη της ανασκαφής.

και ταινίες από διακόσμηση τοίχων, όπως και θραύσματα από το επίχρισμα δωρικών ημικιόνων ή κιόνων που πιθανότατα προέρχονται από το ίδιο κτίριο.

Εσωτερικά, 0,25 μ. ψηλότερα από την ευθυντηρία του τοίχου, βρέθηκε δάπεδο πάνω από τον ισοπεδωμένο βράχο, που φαίνεται να είναι κατασκευασμένο από θραύσματα μαλακού βράχου μαζί με χώμα, συμπιεσμένα και ξυσμένα, ώστε να δημιουργηθεί η απαραίτητη σκληρή επιφάνεια.

Στα ανατολικά του κτιρίου και σε απόσταση 8 μ. από την είσοδό του, εντοπίστηκε περιοχή με χαλαρό χώμα διαταραγμένη από ζώο (αλεπού), που πρέπει να ταυτιστεί με λάκκο απορριμμάτων. Από εδώ προήλθε μεγάλη ποσότητα κεραμικής διαφόρων εποχών (μελανόμορφα, μελαμβαφή), αρκετά μετάλλινα αντικείμενα, κεραμίδες, κονιάματα, λατύπες μαρμάρου κ.ά.

Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη και δεν είναι δυνατόν να διατυπωθούν οριστικά συμπεράσματα. Με την αποκάλυψη όμως αυτού του «ναόσχημου» οικοδομήματος είμαστε βέβαιοι ότι έχουμε να κάνουμε περισσότερο με ένα συγκρότημα δημοσίων κτιρίων που παρουσιάζουν όμοια τοιχοποιία, κοινές κατασκευαστικές λεπτομέρειες και προσανατολισμό και ευρήματα μέσα στα ίδια χρονολογικά πλαίσια. Η κατασκευή τους πρέπει να είναι αποτέλεσμα ενός ενιαίου οικοδομικού προγράμματος που τοποθετείται με βάση την κεραμική του στρώματος καταστροφής στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.[46].

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΥΚΟΥΒΟΥ

Θέατρο (Σχέδ. 9)

Η ανασκαφική έρευνα στο θέατρο της Μίεζας συνεχίστηκε φέτος στα εξής σημεία[47]:

Ορχήστρα. Ολοκληρώθηκε η αφαίρεση της επίχωσης, χωρίς να επισημανθεί το χωμάτινο δάπεδο. Ωστόσο, σε ελάχιστα σημεία τα οποία και διατηρήσαμε διακρίναμε επάλληλες στρώσεις πατημένου χώματος, που πιθανώς αντιστοιχούν σε διαδοχικά δάπεδα. Στη μεγαλύτερη έκταση βέβαια αποκαλύφθηκε, όπως και πέρυσι, το ανώμαλο βραχώδες έδαφος. Στο κέντρο περίπου του κύκλου της ορχήστρας αποκαλύφθηκε ένα κυκλικό λάξευμα, διαμ.

46. Για αναλυτικότερη διαπραγμάτευση βλ. ΑΕΜΘ 9 (1995), σ. 79-92.

47. Για αναλυτική παρουσίαση του μνημείου πρβλ. ΑΕΜΘ 7 (1993), σ. 89-96, όπου και οι προηγούμενες αναφορές.

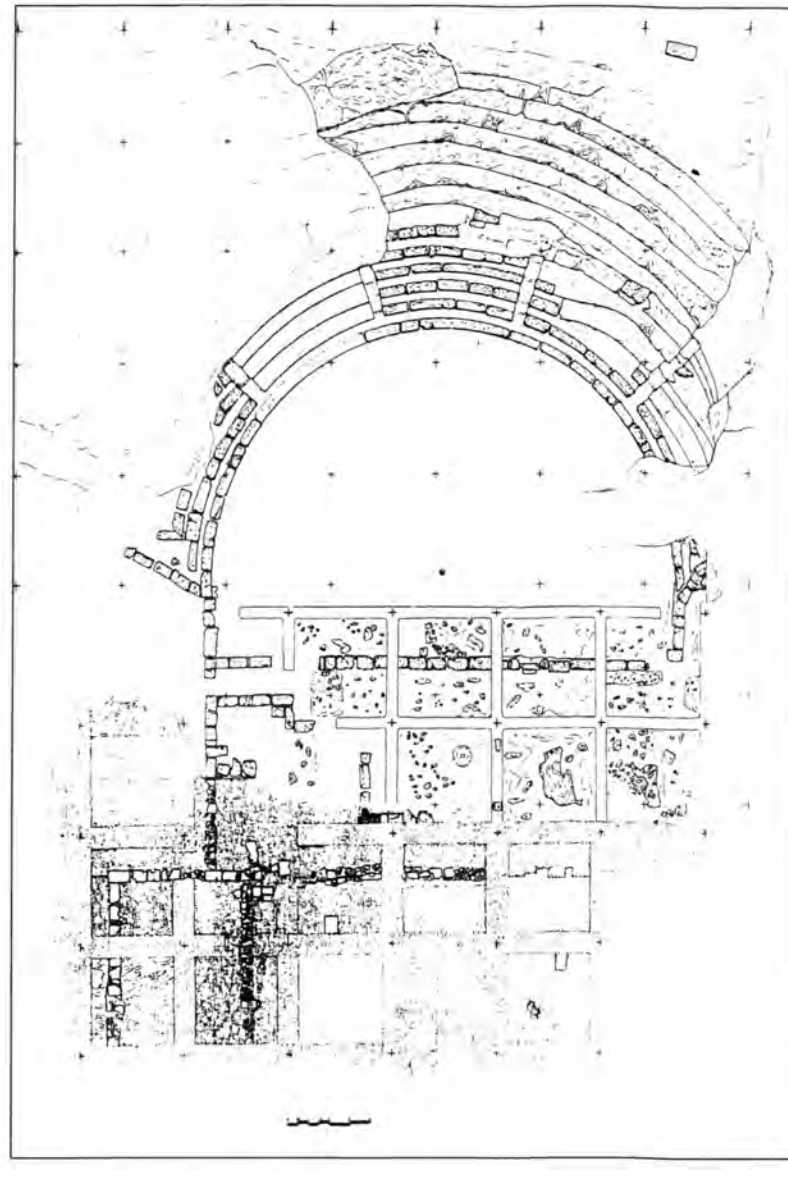

Σχέδ. 9. Νομός Ημαθίας. Κοπανός. Αρχαία Μίεζα. Θέατρο. Κάτοψη της ανασκαφής.

0,30 μ. που συνεχίζεται για 3,50 μ. τουλάχιστον κάτω από την ορχήστρα και με κατεύθυνση προς Α. Πρόκειται για ένα φυσικό άνοιγμα στο βράχο, στο οποίο διακρίνεται κάποια ανθρώπινη επέμβαση. Δεδομένης της απουσίας ρείθρου, αλλά και οποιουδήποτε ανάλογου συστήματος για την παροχέτευση των υδάτων, σκεφτόμαστε μήπως το λάξευμα αυτό λειτουργούσε ως πρόχειρος αγωγός.

Νότια πάροδος. Αποκαλύφθηκαν όλες οι σωζόμενες λιθόπλινθοι του αναλημματικού τοίχου της νότιας παρόδου, οι οποίες σχηματίζουν, όπως και οι βόρειες, οξεία γωνία με το κοίλο. Η ιδιαιτερότητα αυτή οφείλεται στη διαμόρφωση του εδάφους και συγκεκριμένα στο γεγονός ότι ο βράχος στα σημεία αυτά παρουσιάζει απότομη κατωφέρεια την οποία και εκμεταλλεύονται στην τοποθέτηση των λιθοπλίνθων του αναλήμματος. Είναι, ωστόσο, φανερό ότι τα αναλήμματα είναι πολύ πρόχειρα, χρησιμοποιούν υλικό σε β΄ χρήση και δεν έχουν απόλυτη συμμετρία μεταξύ τους. Οι προχειρότητες αυτές δημιουργούν ερωτήματα για ένα θέατρο σχεδιασμένο με ακριβείς χαράξεις, όπως είναι το θέατρο της Μίεζας, τα οποία πιστεύουμε ότι θα διευκρινιστούν με την εξέλιξη της ανασκαφής. Στο μάρτυρα του τετραγώνου της νότιας παρό-

δου φάνηκε ακριβώς πάνω από το βράχο ένα στρώμα από ασπριδερό σκληρό χώμα, που φαίνεται να αποτελεί και το επίπεδο του δρόμου πρόσβασης στη νότια είσοδο του θεάτρου. Η σκέψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι στο ίδιο επίπεδο βρίσκεται και η ευθυντηρία της αντίστοιχης παρόδου, αλλά και η απόληξη του λευκού επιχρίσματος στην εξωτερική παρειά του τοίχου της σκηνής.

Οικοδόμημα πίσω από τη σκηνή του θεάτρου. Ακριβώς πίσω από το σκηνικό οικοδόμημα αποκαλύφθηκε η νοτιοδυτική γωνία ενός οικοδομήματος, που εκτείνεται ανατολικά και βόρεια. Οι τοίχοι του αποτελούνται από λιθοπλίνθους, ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλονται μικροί αργοί λίθοι και κεραμίδες σε μία όχι τόσο επιμελημένη κατασκευή. Το κτίριο αυτό, που πρέπει να είχε κάποιο δημόσιο χαρακτήρα και προφανή σχέση με το θέατρο, φαίνεται να υπέστη μεγάλης κλίμακας επεμβάσεις που διαφοροποίησαν τη μορφή του, αλλά κυρίως τη χρήση του. Οι μεγάλες ποσότητες κεραμικής που απαρτίζονται κυρίως από μαγειρικά σκεύη, οι αγνύθες, τα σφονδύλια, αλλά και οι μυλόπετρες υποδηλώνουν τη μετατροπή του κτίσματος σε ιδιωτική κατοικία.

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Αιανή

Μαντριά

Νότια της σύγχρονης Αιανής σε δύσβατο ύψωμα με θαμνώδη βλάστηση διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή σε νεκροταφείο, το οποίο εδώ και πολλές δεκαετίες υφίσταται λαθρανασκαφές. Σε χώρο, διαστ. 26,80×15 μ. εντοπίστηκαν συνολικά 28 ταφές, εκ των οποίων οι 16 σε πίθους και οι 12 σε μορφή κιβωτιόσχημου τάφου με πλάκες. Αρκετοί από τους τάφους είχαν αναμοχλευθεί. Μερικοί κιβωτιόσχημοι είχαν δάπεδο στρωμένο με χαλίκια, ενώ περιμετρικά, όπως και σε ορισμένους πίθους, είχαν τοποθετηθεί πέτρες. Παρατηρήθηκαν ανακομιδές και καύσεις. Τα κτερίσματα αποτελούνταν από ένα ή δύο πήλινα χειροποίητα αγγεία, εύθρυπτα και από ακάθαρτο πηλό, με συχνότερα τα σχήματα του κανθάρου και του κυάθου, κανένα εκ των οποίων δεν σώζει ακέραια λαβή (Πίν. 173 β-γ).

Η χρονολόγηση που προτείνουμε για το νεκροταφείο στη θέση Μαντριά της Αιανής είναι η ύστερη εποχή του Χαλκού και πιθανότερα οι πρώιμες φάσεις της[48]. Την ανασκαφή επόπτευαν καθημερινά οι αρχαιολόγοι Κ. Παπαγιαννάκης και Ι. Γκουρτζιούμη.

Ισιώματα

Στη θέση που βρίσκεται νότια της Αιανής και είναι γνωστή κυρίως για τα νεκροταφεία της πρώιμης εποχής του Σιδήρου είχαμε διενεργήσει και στο παρελθόν σωστικές ανασκαφές[49]. Φέτος ερευνήσαμε τον αγρό με αριθ. 1824, ιδιοκτησίας Νικολάου Κολοβού του Αργυρίου, στον οποίο είχαν εμφανιστεί μετά από βαθιά άροση πλάκες από κιβωτιόσχημους τάφους. Δυστυχώς οι λαθρανασκαφείς, πρόσφατα ή παλαιότερα, είχαν διαλύσει εντελώς τις ταφές. Σε γειτονικό χέρσο σημείο επιχειρήσαμε τομές σε υπερυψωμένο χώρο με όψη λιθοσωρού. Η εργασία ήταν επίπονη και χρονοβόρα, διότι η ποσότητα των ακανόνιστων και μικρών σε μέγεθος λίθων, χωρίς ιδιαίτερη διάταξη, ήταν τεράστια και ανάμεσά τους υπήρχαν κεραμίδες, κομμάτια πίθων, όστρακα χειροποίητα και λίγα τροχήλατα. Εγκαταλείψαμε την προσπάθεια χωρίς να είμαστε απολύτως βέβαιοι, εάν πρόκειται ή όχι για συσσώρευση υλικών από καθαρισμό των γειτονικών αγρών.

Βέρβερη

Πρόκειται για εκτεταμένη περιοχή προς Ν.-ΝΑ. της Αιανής με εντοπισμένα οικιστικά λείψανα και νεκροταφεία προϊστορικών και ιστορικών χρόνων. Στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Αιανής, τα αντικείμενα με προέλευση τη Βέρβερη είναι λίθινα προϊστορικά εργαλεία, χάλκινα νομίσματα, κομμάτια ψηφιδωτού δαπέδου, ενώ πρόσφατα περισυνελέγη από καπνοχώραφο όστρακο μυκηναϊκού σκύφου. Το ομώνυμο χωριό με ερείπια τριών εκκλησιών διαλύθηκε στα μέσα του 19ου αι. και μαρτυρείται από το 1692 στον κώδικα της Ζάμπορδας με 28 ονόματα δωρητών[50]. Οι διάσπαρτες συστάδες από κιβωτιόσχημους τάφους με πλάκες αποτελούν συνεχή στόχο των θησαυροθήρων και έτσι επιχειρήσαμε φέτος την έρευνα ορισμένων σε χέρσο χώρο κοντά σε πυλώνα της ΔΕΗ με το ιδιαίτερο τοπωνύμιο Παναγία. Ερευνήθηκαν περίπου 15 τάφοι και διαπιστώσαμε ότι ήταν όλοι διαταραγμένοι.

48. Παρά τις ομοιότητες που διακρίναμε συγκρίνοντας την κεραμική με αυτή του νεκροταφείου που ανασκάφηκε το 1993 στις Γούλες και εντάσσεται στη μέση εποχή του Χαλκού (βλ. ΑΕΜΘ 7 (1993), σ. 33-40), θεωρούμε σημαντικές επίσης τις διαφορές και τα χαρακτηριστικά, που επιβάλλουν υστερότερη χρονολόγηση για το νεκροταφείο στα Μαντριά της Αιανής.

49. Για τις αρχαιότητες από τα Ισιώματα βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 430· 43 (1988): Χρονικά, σ. 401, 404.

50. Κ. Σιαμπανόπουλος, Αιανή, Ιστορία-Τοπογραφία-Αρχαιολογία, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 153-154, 318-320.

Ο προσανατολισμός τους Α.-Δ. και τα ελάχιστα αβαφή και εφυαλωμένα όστρακα μας οδηγούν στη βυζαντινή εποχή.

Αγία Παρασκευή

Η αναγκαιότητα διάνοιξης του δρόμου που οδηγεί προς τον αρχαιολογικό χώρο και η ασφαλτόστρωσή του με κονδύλια της ΔΕΗ και της Νομαρχίας, επέβαλε την ανασκαφή κιβωτιόσχημων τάφων, οι οποίοι είχαν εμφανιστεί στις παρυφές από παλαιότερες διανοίξεις. Η εκκλησία, που χρονολογείται το 16ο αι., βρίσκεται στη γωνία που σχηματίζεται από το δρόμο Κοζάνης-Αιανής, ακριβώς στην είσοδο της κωμόπολης, και από αυτόν που δίνει τη μία από τις δύο προσβάσεις στον αρχαιολογικό χώρο[51]. Ανασκάφηκαν εννέα κιβωτιόσχημοι και τέσσερις λακκοειδείς τάφοι, οι οποίοι από τον προσανατολισμό τους, Α.-Δ. εκτός ενός, και από την έλλειψη κτερισμάτων εντάσσονται στη βυζαντινή εποχή.

Βοσκοχώρι

Εντός του άξονα της υπό κατασκευή Εγνατίας Οδού στη θέση Αμπέλια της Κοινότητας Βοσκοχωρίου διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή, στην οποία αποκαλύφθηκαν εγκαταστάσεις θερμών, που μπορούν να ενταχθούν στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ υπάρχουν ενδείξεις για χρήση του χώρου ως βαπτιστηρίου στα παλαιοχριστιανικά χρόνια[52]. Το κτιριακό συγκρότημα σώζεται στην υποθεμελίωσή του και ερευνήθηκε σε έκταση 12×15 μ. (Πίν. 173 δ).

Στο βορειότερο σημείο του εντοπίστηκε τετράγωνο δωμάτιο καύσης, νότια αυτού χώρος αγωγών νερού και νοτιότερα ορθογώνιο δωμάτιο με υπόκαυστο, στα ανατολικά του οποίου εντοπίστηκε δωμάτιο με κάθετους αγωγούς ατμού (Πίν. 173 ε). Νότια των παραπάνω βρέθηκαν τρεις τουλάχιστον χώροι με δάπεδα από κροκάλες. Οι δύο οικοδομικές φάσεις διακρίνονται με σαφήνεια, με χρήση βαπτιστηρίου στη δεύτερη, όπως αναφέραμε.

Κινητά ευρήματα: θωράκιο, χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκά και βυζαντινά, ρωμαϊκή και βυζαντινή κεραμική, ελάχιστα μεταλλικά αντικείμενα.

Δυτικά των λουτρών αποκαλύφθηκαν τρεις αγωγοί νερού, από πήλινους σωλήνες, σε μήκη 64,5, 74,5 και 11,5 μ. αντίστοιχα. Οι αγωγοί αυτοί έχουν σχέση με τη μεταφορά νερού από πηγή, την οποία εντοπίσαμε ανατολικότερα στις πλαγιές του Βερμίου. Τόσο από την πηγή αυτή, όσο και από άλλες ψηλότερα υδροδοτούνταν οι αρχαίοι οικισμοί στις αγροτικές περιοχές των κοινοτήτων Καπνοχωρίου, Βοσκοχωρίου και του δήμου Πολυμύλου. Πιο συγκεκριμένα, οι αρχαιότητες που αποκαλύφθηκαν θεωρούμε ότι σχετίζονται με οικιστικά λείψανα σε μικρή απόσταση, καθώς και με την παλαιοχριστιανική βασιλική με δύο ψηφιδωτές επιγραφές, που εντοπίστηκε προπολεμικά σε κοντινό αγρό και παραμένει πιθανότατα καλυμμένη κατά χώραν[53].

Πολύμυλος

Εκτεταμένη σωστική ανασκαφή προέκυψε σε χώρο όπου δεν διέρχεται απλώς η Εγνατία Οδός, αλλά έχει σχεδιαστεί η κατασκευή κόμβου. Η θέση βρίσκεται δυτικά του Πολυμύλου (στο ύψος της κοινότητας Λεβέντη) και δεξιά της υπάρχουσας οδικής αρτηρίας Βέροιας-Κοζάνης. Πρόκειται για αρχαιολογικό χώρο, ο οποίος, σύμφωνα με την επιφανειακή έρευνα, συνδέεται με τον οικισμό που αναπτύσσεται στον υπερκείμενο λόφο, με εμφανή τα ερείπια οχύρωσης στο ανώτερο πλάτωμα[54].

Συγκεκριμένα, στον ανατολικό ανασκαφικό τομέα αποκαλύφθηκε υποθεμελίωση τείχους, συνολ. μήκ. 36 μ. περίπου, πλ. 2,50 μ. περίπου, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Στις παρειές του τείχους παρατηρούμε μεγάλες λιθοπλίνθους και στο εσωτερικό λιθολόγημα από μικρές αργές πέτρες. Το ανώτερο τμήμα του τείχους δεν σώζεται και είναι φανερό ότι καταστράφηκε λόγω της διαρπαγής για χρήση του ως οικοδομικού υλικού σε μεταγενέστερα οικήματα, τα οποία θεμελιώνονται πάνω από το σωζόμενο ύψος του. Ο εντοπισμός στα χαμηλότερα στρώματα εσωτερικά του τείχους χειροποίητης κεραμικής προϊστορικών χρόνων (κυρίως ύστερης εποχής του Χαλκού - πρώιμης εποχής του Σιδήρου), καθώς και λίθινων εργαλείων αποδεικνύει την πρώιμη κατοίκηση στο χώρο. Στα ανώτερα στρώματα του εδάφους και πάνω από το τείχος η κεραμική είναι κυρίως ελληνιστική.

Στο ανατολικό μέρος του τείχους (από το 16ο μέτρο και εξής) και ακόμη ανατολικότερα αποκαλύφθηκαν συνολικά 22 τοίχοι, πλ. 0,50 μ., μεταγενέστεροι του τείχους, με ενδιάμεση επίχωση 0,30-0,40 μ. Η επίχωση αυτή είναι

51. Για την εκκλησία βλ. Κ. Σιαμπανόπουλος, ό.π., σ. 163-164.

52. Η 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων αδυνατούσε να αναλάβει την ανασκαφή κατά το 1995 και το έπραξε από το 1996, οπότε ο χώρος θα ερευνηθεί συστηματικότερα.

53. Γνωστή από το 1935, βλ. Α. Ξυγγόπουλος, Μακεδονικά 1 (1953), σ. 18 κ.ε. και Θ. Ριζάκης - Γ. Τουράτσογλου, Επιγραφές Άνω Μακεδονίας, Αθήνα 1985, αριθ. 106, 107.

54. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 554.

έντονα γκρίζα και υποδηλώνει πιθανώς καταστροφή και εγκατάλειψη της πρώιμης φάσης από πυρκαγιά. Οι τοίχοι – δεν είναι ιδιαίτερα καλοφτιαγμένοι – αποτελούνται από ακανόνιστες ασβεστολιθικές πέτρες και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Τα δάπεδα των δωματίων δεν είναι επίσης ιδιαίτερα διαμορφωμένα, ενώ αντίθετα στις πλευρές των τοίχων διασώθηκαν τμήματα επιχρισμένα με κονίαμα. Οι τοίχοι ανήκουν σε δύο οικοδομικές φάσεις και ορίζουν δωμάτια ορθογώνια, μέσα στα οποία διασώζονται ενδιαφέρουσες κατασκευές: δύο εστίες, μία κυκλική και μία τετράγωνη και δύο κεραμικοί κλίβανοι, ένας πεταλόσχημος και ένας κυκλικός. Λατύπη μαρμάρου και αρκετά ημιτελή λίθινα αντικείμενα, το αξιολογότερο των οποίων είναι μια επιτύμβια στήλη με ημίεργη αετωματική επίστεψη, δηλώνουν παράλληλα την ύπαρξη εργαστηρίων γλυπτικής.

Στο χώρο με την κυκλική εστία, διαμ. 1,35 μ., η οποία ορίζεται από ακανόνιστες πέτρες και φέρει στρώματα πηλού, στάχτης και κεραμίδων, βρέθηκε στρώμα καταστροφής από σπασμένες κεραμίδες οροφής, κορινθιακού και λακωνικού τύπου. Κάτω από αυτό αποκαλύφθηκαν πολλά μισοσπασμένα και σχεδόν ακέραια αγγεία, όπως ένα πιθοειδές (Πίν. 174 α), μυροδοχείο, λεκανίδα, πίθος, πινάκια, οξυπύθμενος αμφορίσκος, ανάγλυφοι σκύφοι (Πίν. 174 β), αγνύθες, σιδερένια εργαλεία – ένα έφερε οστέινη λαβή – καθώς και μάζες πηλού υαλοποιημένες από υψηλή θερμοκρασία και σιδηρόμαζες. Από όλο τον ανασκαμμένο χώρο έχουν περισυλλεγεί πλούσια κινητά ευρήματα, όπως νομίσματα, πήλινα αγγεία, μήτρες ειδωλίων και ανάγλυφων αγγείων. Τα ειδώλια αποτελούν ήδη αξιόλογη συλλογή με σπάνιους τύπους.

Η υδροδότηση του οικισμού εξασφαλιζόταν από πηγές του Βερμίου. Το νερό μεταφερόταν, όπως διαπιστώθηκε, με αγωγό από πήλινους σωλήνες, ο οποίος αποκαλύφθηκε σε αρκετό μήκος με κατεύθυνση Β.-Ν. Αποκαλύφθηκε επίσης και αποχετευτικός αγωγός τετράγωνης διατομής από λίθινες πλάκες.

Όλα τα παραπάνω ευρήματα αποδεικνύουν την ύπαρξη μιας οργανωμένης και εύρωστης οικονομικά πόλης με υψηλό βιοτικό και πολιτιστικό επίπεδο και διάρκεια ζωής από τον 4ο μέχρι τον 1ο αι. π.Χ. Εντάσσεται γεωγραφικά στην αρχαία Εορδαία και η θέση της, στο σημαντικότερο από Ν. πέρασμα από την Κάτω προς την Άνω Μακεδονία, την καθιστά ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα.

Ελάχιστα όστρακα αγγείων έχουν εμφανιστεί προς το παρόν και δηλώνουν τη χρήση του χώρου και κατά την κλασική εποχή, ενώ δείγματα κεραμικής, καθώς και ταφή μικρού κοριτσιού με τρία χάλκινα ενώτια πάνω από τα σπίτια των ελληνιστικών χρόνων, υποδηλώνουν και συνέχεια χρήσης στα βυζαντινά χρόνια.

Την καθημερινή εποπτεία της ανασκαφικής έρευνας στον Πολύμυλο και το Βοσκοχώρι αναθέσαμε στην έμπειρη αρχαιολόγο Μ. Βατάλη. Πολύτιμη υπήρξε η συμβολή του συντηρητή Δ. Πενογλίδη, τόσο στην ανασκαφή, όσο και στην επίλυση πολυποίκιλων διοικητικών και οργανωτικών ζητημάτων.

Πύργοι (Σχέδ. 10, 11, 12)

Ο μακεδονικός τάφος στους Πύργους είχε εντοπιστεί το 1983 και ανασκάφηκε φέτος μετά από πολυετή καθυστέρηση οφειλόμενη κυρίως στην έλλειψη χρηματοδότησης, η οποία έπρεπε να επαρκέσει, τόσο για την αποκάλυψη, όσο και για τη συντήρηση και την προστασία του μνημείου[55] (Πίν. 174 δ). Έχει συληθεί από την αρχαιότητα και λείπουν όλοι οι θολίτες της καμάρας. Αποτελεί το δεύτερο παράδειγμα του είδους που ανασκάπτεται στην Εορδαία, μετά τον μνημειακό σε πρόσοψη και ασύλητο από την αρχαιότητα τάφο στο χωριό Σπηλιά με πολλαπλές ταφές και χρονολόγηση στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.[56].

Ο τάφος των Πύργων είναι μονοθάλαμος, διαστ. 2,83× 2,55 μ. με πρόσοψη απλή, επίπεδη και επιχρισμένη με υπόλευκο κονίαμα. Το άνοιγμα της εισόδου δεν φέρει διαμορφωμένες παραστάδες και υπέρθυρο και κλεινόταν με δύο λίθινα θυρόφυλλα – το ένα μάλιστα παραμένει στη θέση του. Στον τάφο οδηγούσε κτιστός δρόμος, όπως φαίνεται από το τμήμα τοίχου δεξιά του εισερχομένου.

Οι επιφάνειες στο εσωτερικό του θαλάμου είναι ενιαίες, επιχρισμένες με υπόλευκο κονίαμα, ενώ μελανότεφρη ταινία, πλ. 0,13 μ. και σε ύψος 0,72 μ. από το δάπεδο, περιτρέχει τις τέσσερις πλευρές. Στο δάπεδο του θαλάμου υπάρχει καλά πατημένο χώμα, το οποίο σε σημεία έχει καταστραφεί.

Κρίνοντας από την ταπεινή αρχιτεκτονική του μορφή, με τις ιδιορρυθμίες που παρουσιάζει, και έχοντας υπόψη το μνημειακό, αλλά ύστερο μακεδονικό τάφο που απο-

55. Είχε φανεί γωνία κτιρίου από πωροπλίνθους μετά από χωματοληψία αριστερά του δρόμου Έδεσσας-Πτολεμαΐδας και στην παρυφή του αγρού Θεοδοσίου Θεοδοσιάδη. Βλ. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 310-311. Για τις υπόλοιπες αρχαιότητες από τους Πύργους, βλ. Ν.Γ. Παπαδάκις, Εκ της Άνω Μακεδονίας, Αθήνα 1913, σ. 434. ΑΔ 14 (1931-32), παράρτ. 37, αριθ. 10, Εικ. 10· 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 218, Πίν. 259β. Μακεδονικά 9 (1969), Χρονικά Αρχ., σ. 201. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 415· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 725, Πίν. 523δ· 30 (1975): Χρονικά, σ. 260. Θ. Ριζάκης - Γ. Τουράτσογλου, ό.π. (υποσημ. 53), αριθ. 129, 130, 145. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 256· 44 (1989): Χρονικά, σ. 376· 45 (1990): Χρονικά, σ. 371.

56. ΑΕΜΘ 1 (1987), σ. 23-36. ΑΔ 40 (1985): Μελέτες, σ. 242-281, Πίν. 117-132.

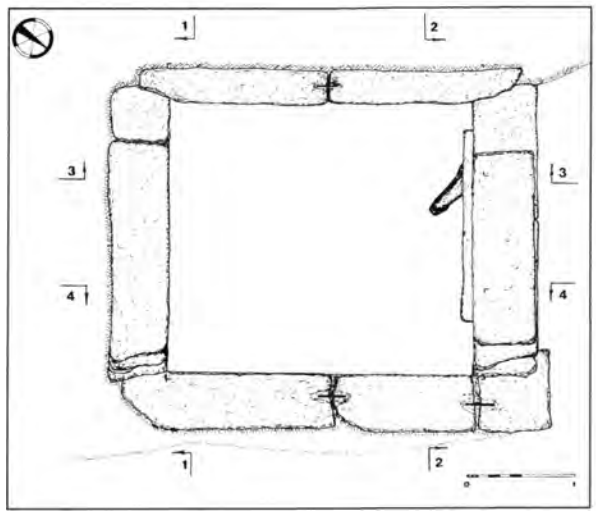

Σχέδ. 10. Νομός Κοζάνης. Πύργοι Εορδαίας. Μακεδονικός τάφος. Κάτοψη.

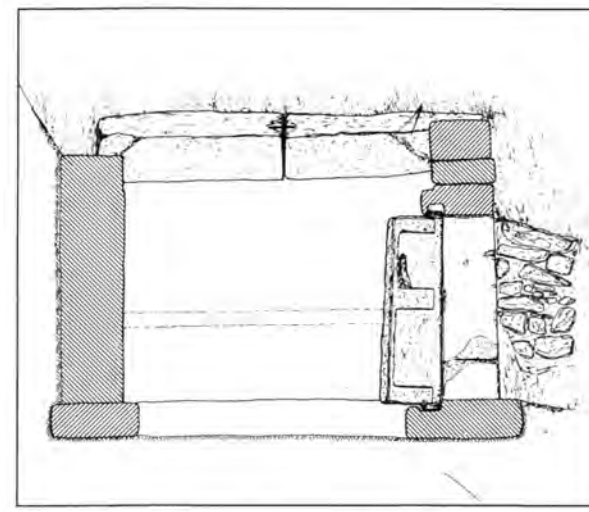

Σχέδ. 11. Νομός Κοζάνης. Πύργοι Εορδαίας. Μακεδονικός τάφος. Τομή 3-3.

καλύφθηκε στη Σπηλιά, θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει μια ύστερη χρονολόγηση για τον τάφο των Πύργων· σε διαφορετικό ωστόσο συμπέρασμα μας οδήγησαν τα ευρήματα, που εμφανίστηκαν πάνω στο δάπεδο, εσωτερικά της εισόδου στη βορειοανατολική γωνία και, όπως αποδεικνύεται από τα διάσπαρτα οστά, προέρχονται από ανακομιδή. Ανάμεσά τους χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β΄ και ερυθρόμορφη πελίκη της κατηγορίας των αττικών αγγείων Κερτς η οποία φέρει τη γνωστή παράσταση της αμαζόνας σε προτομή και γρύπα στη μία πλευρά και δύο ιματιοφόρους άνδρες στην άλλη (Πίν. 174 γ). Τα αγγεία Κερτς σηματοδοτούν το τέλος της ερυθρόμορφης αγγειογραφίας. Η πελίκη των Πύργων μπορεί να χρονολογηθεί στη δεκαετία 330-320 π.Χ.

Συμπερασματικά για το νέο μακεδονικό τάφο των Πύργων επισημαίνουμε τα εξής:

α) Είναι σημαντικό το γεγονός της αποκάλυψης ενός δεύτερου μακεδονικού τάφου στην Εορδαία, μετά την ανασκαφή του ασύλητου από την αρχαιότητα μακεδονικού τάφου στη Σπηλιά κατά το 1986-1987. Θεωρούμε ότι τα παραδείγματα θα πολλαπλασιαστούν, αν συνεχιστεί η συστηματική αρχαιολογική έρευνα που άρχισε την τελευταία δεκαετία στη δυτική Μακεδονία και ειδικότερα στο νομό Κοζάνης. β) Κατατάσσεται στους πρωιμότερους μακεδονικούς τάφους. γ) Παρουσιάζει ενδιαφέρουσες ιδιορρυθμίες στην αρχιτεκτονική του κατασκευή, επιβεβαιώνοντας ότι ο κάθε μακεδονικός τάφος αποτελεί ειδική περίπτωση. δ) Η μνημειακότητα στη μορφή δεν συμβαδίζει απαραίτητα με την πρώιμη χρονολόγηση. ε) Επιβεβαιώνεται η κοινή ταυτότητα ταφικών εθίμων και πρακτικών μεταξύ Κάτω και Άνω Μακεδονίας, η οποία (Άνω Μακεδονία) έπαψε πλέον να θεωρείται απομονωμένη χώρα πολιτισμικά και κοινωνικά μετά τα πολλαπλά ευρήματα που ήλθαν στο φως τα τελευταία χρόνια.

Έχει επιβεβαιωθεί ότι, τόσο οι λαξευτοί, όσο και οι μακεδονικοί τάφοι βρίσκονταν κοντά σε μεγάλες οδικές αρτηρίες που συνέδεαν την πόλη με τον υπόλοιπο κόσμο. Παρά το γεγονός ότι δεν έχει ολοκληρωθεί η σύνταξη του αρχαιολογικού χάρτη των Πύργων, είναι εύκολο να συμπεράνουμε τη διέλευση σημαντικού δρόμου κατά την αρχαιότητα δίπλα από τον τάφο, όπως άλλωστε συμβαίνει και σήμερα, αφού βρίσκεται πάνω στο δρόμο Έδεσσας-Πτολεμαΐδας, Φλώρινας κτλ. Οι Πύργοι βρίσκονται ακριβώς στο σημείο της πιο ομαλής πρόσβασης από τη Βοττιαία και την Κάτω Μακεδονία προς την Εορδαία και Άνω Μακεδονία. Μόνο μια δεύτερη ομαλή πρόσβαση υπάρχει προς την Εορδαία και αυτή βρίσκεται στο νοτιότερο άκρο της, στο σημερινό Πολύμυλο. Συνεπώς ο τάφος που ανασκάφηκε θεωρούμε βέβαιο ότι σηματοδοτεί την πορεία ενός αρχαίου δρόμου, ο οποίος συνέδεε επιπλέον και τη βόρεια με τη νότια Εορδαία. Ότι γενικά η περιοχή των Πύργων υπήρξε σημαντικός κόμβος και σταυροδρόμι, μαρτυρείται και από την ύπαρξη των δύο επιμελημένων γεφυριών, τα οποία ιδρύθηκαν ίσως από την αρχαιότητα και διατηρήθηκαν με συνεχείς επισκευές μέχρι σήμερα.

Άγνωστο παραμένει, προς το παρόν, το όνομα της πόλης, στην οποία ανήκε ο μακεδονικός τάφος, καθώς και η πλούσια οικογένεια που τον χρησιμοποίησε και για την οποία θεωρούμε βέβαιο ότι ήταν επιφανής και διακρινό-

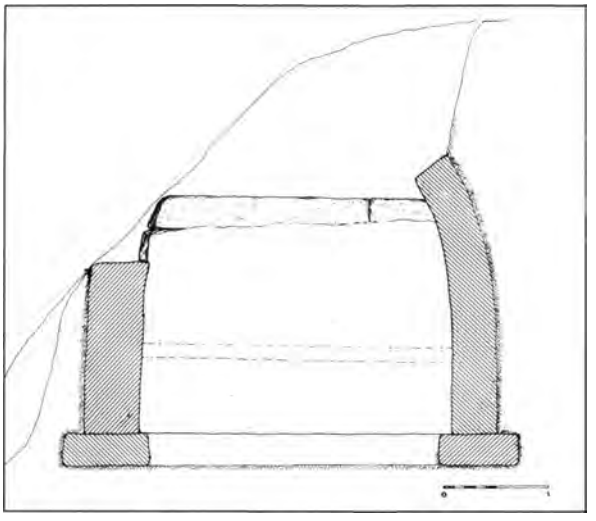

Σχέδ. 12. Νομός Κοζάνης. Πύργοι Εορδαίας. Μακεδονικός τάφος. Τομή 1-1.

ταν για κοινωνικά και στρατιωτικά αξιώματα. Οργανωμένη πόλη με ενδείξεις κατοίκησης από την ύστερη εποχή του Χαλκού μέχρι τα βυζαντινά χρόνια έχει εντοπιστεί στη θέση Κάστρο, ενώ παράλληλα έχουν εξακριβωθεί οικιστικά λείψανα, θέσεις ιερών και νεκροταφείων σε πολλούς χώρους, για τα οποία μπορεί να γίνει λεπτομερής καταγραφή και εξαγωγή πολύτιμων συμπερασμάτων μετά από συστηματική αρχαιολογική και τοπογραφική έρευνα. Μαρτυρίες ωστόσο για την εύρωστη οικονομία, το υψηλό βιοτικό και πολιτιστικό επίπεδο, με αδιάλειπτη ιστορική συνέχεια, διαθέτουμε ήδη από τα μέχρι σήμερα ευρήματα[57].

Το ύψωμα, στο οποίο εγκιβωτίστηκε ο μακεδονικός τάφος, ήταν φυσικό. Τούτο επιβεβαιώθηκε με τη διαμόρφωση του χώρου μπροστά από την πρόσοψη και την αποκάλυψη προγενέστερου λακκοειδούς τάφου στην παρειά του υψώματος, στην ευθεία του δυτικού τοίχου και σε απόσταση λίγων μέτρων βορειοδυτικά. Πρόκειται για ανδρική ταφή των μέσων του 4ου αι. π.Χ. , με πλούσια κτερίσματα, πήλινα και μεταλλικά: ερυθρόμορφο ασκό (Πίν. 175 α), δύο μελαμβαφή σκυφίδια (Πίν. 175 β), μελαμβαφή «αλατιέρα», χάλκινο κάδο με προχοή με μορφή σειληνού και ανθέμια στις προσφύσεις των δίδυμων τοξωτών κινητών λαβών (Πίν. 175 γ), χάλκινη κύλικα, χάλκινη οινοχόη και σιδερένια αιχμή δόρατος.

Ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για ταφές από την πρώιμη εποχή του Σιδήρου[58]. Το διαπιστώσαμε, όταν καθαρίστηκε το εσωτερικό της στενής μακριάς πλευράς κιβωτιόσχημου τάφου με πλάκες που είχε απομείνει στο πρανές, ύψ. 7 μ., στα βορειοδυτικά του μακεδονικού τάφου. Περιείχε δύο πήλινους χειροποίητους κυάθους (Πίν. 175 δ).

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

Βελβεντό

Βασιλάρα Ράχη

Συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά η σωστική ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό στη θέση Βασιλάρα Ράχη.

Κατά το προηγούμενο έτος η έρευνα ήταν μικρής χρονικής διάρκειας και είχε κυρίως ως στόχο τη διερεύνηση της κατάστασης διατήρησης των ανθρωπογενών λειψάνων της τούμπας, δεδομένου ότι αυτή έχει υποστεί επανειλημμένες και εκτεταμένες καταστροφές από επεμβάσεις τυμβωρύχων, αλλά και από τις ισοπεδώσεις των γύρω αγροτεμαχίων. Ο οικισμός έχει τη μορφή ψηλής τραπεζιόσχημης τούμπας και η επιφανειακή κεραμική του απλώνεται σε μια έκταση 20 περίπου στρεμμάτων. Στον οικισμό ανοίχθηκαν δύο τομές, πλευράς 2 μ., στη νότια πλαγιά (τομή Κ) και στο νοτιοδυτικό πλάτωμα της τούμπας (τομή Λ). Από αυτές η τομή Λ έφθασε μέχρι και το φυσικό βραχώδες έδαφος (σε βάθος 1,30 μ.), ενώ η τομή Κ προχώρησε σε βάθος 1 μ. (το ύψος της επίχωσης στο χώρο αυτό υπολογίζεται στα 3-4 μ. περίπου). Οι τομές αυτές, όπως και ο καθαρισμός και η σχεδίαση της στρωματογραφίας του οικισμού σε ένα μικρό μέρος της παρειάς που δημιουργήθηκε στο νότιο τμήμα της τούμπας από την ισοπέδωση του χώρου από ιδιώτες, είχαν σαν στόχο τον εντοπισμό των ορίων του κατοικημένου χώρου, τον υπολογισμό του ύψους των ανθρωπογενών επιχώσεων της τούμπας και τη χρονολόγηση της θέσης. Με βάση τα στοιχεία που προέκυψαν από τις εργασίες αυτές διαπιστώθηκε ότι: α) ο οικισμός ιδρύθηκε πάνω σε ένα φυσικό λοφίσκο και όχι σε επίπεδο χώρο, β) έχει καταστραφεί οριστικά το νότιο τμήμα της τούμπας από την ισοπέδωση του χώρου και μαζί του και τα λείψανα της υστερότερης κατοίκησης της θέσης, που εντοπίζονται στο

57. Αναλυτικότερα για τον τάφο των Πύργων, βλ. ΑΕΜΘ 9 (1995), σ. 25-35.

58. Ένδειξη χρήσης κατά τη νεολιθική εποχή ή πρώιμη εποχή Χαλκού αποτελεί η περισυλλογή εκτός του μακεδονικού τάφου λεπίδας από σκούρο καστανό πυριτόλιθο.

χώρο αυτό και τοποθετούνται στην ύστερη εποχή του Χαλκού, γ) το πάχος των ανθρωπογενών επιχώσεων της τούμπας, στο ψηλότερο σημείο της, υπολογίζεται περίπου στα 4 μ., ενώ αυτό του πλατώματος που εκτείνεται στα νοτιοδυτικά της τούμπας, μεταξύ 1,50 και 0,50 μ. δ) με βάση το υλικό που προέκυψε από την ανασκαφική και επιφανειακή έρευνα, οι επιχώσεις αυτές δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της νεότερης και τελικής νεολιθικής και της εποχής του Χαλκού, περίοδοι κατά τις οποίες και κατοικήθηκε η τούμπα.

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 1995 συνεχίστηκε η ανασκαφή στη μία τομή του 1994 (τομή Κ), ενώ στον ίδιο τομέα ανοίχθηκαν άλλες δύο τομές, προς το ανώτερο πλάτωμα της τούμπας (τομές Μ και Μ1).

Στην τομή Κ, η ανασκαφή της οποίας επεκτάθηκε και στο βορειοανατολικό τεταρτημόριο (ανασκάπτεται τώρα έκταση 4×2 μ.), ήλθαν στο φως οικοδομικά λείψανα της τελικής νεολιθικής, που περιορίζονται σε κάποιες πασσαλότρυπες, και σε ένα τμήμα πηλόκτιστου, καμπύλου «τοίχου». Τμήμα (το 1/3) του νοτιοανατολικού τεταρτημορίου της τομής καταλαμβάνει πλέον ένα υπόγειο όρυγμα τυμβωρύχων, το οποίο δυσχεραίνει αρκετά και την ανασκαφή της τομής.

Στην τομή Μ, αμέσως σχεδόν κάτω από το επιφανειακό στρώμα, ήλθε στο φως τμήμα κατοικίας της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Έχει διατηρηθεί το δάπεδο, η εστία και ο μικρός θολωτός (σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις) κλίβανος του σπιτιού. Είναι όλα κατασκευασμένα από πηλό, ενώ τα δάπεδα της εστίας και του κλιβάνου έχουν επιπλέον και ένα υπόστρωμα από όστρακα μεγάλων αγγείων. Αυτά τα οικοδομικά λείψανα ανήκουν στην τελευταία φάση κατοίκησης του κτίσματος. Δεν έχει διατηρηθεί το νότιο τμήμα του, ενώ από την έρευνα στο χώρο αυτό διαπιστώθηκαν άλλες πέντε πρωιμότερες φάσεις του δαπέδου, καθώς και λείψανα δύο πρωιμότερων όμοιων κλιβάνων και τριών εστιών. Εντοπίστηκαν ακόμη πασσαλότρυπες και αυλακώσεις, που ανήκουν στις διάφορες φάσεις του κτίσματος και υποδηλώνουν, πιθανότατα, ένα πασσαλόπηκτο κτίσμα.

Στην τομή Μ1 (4×4 μ.) αμέσως νότια και χαμηλότερα της τομής Μ, δεν εντοπίστηκε συνέχεια του προηγούμενου κτίσματος, αλλά λάκκοι με διαλυμένα οικοδομικά λείψανα και στάχτες, ενώ στο νοτιοδυτικό τμήμα της τομής εντοπίστηκε ένας λιθοσωρός, έκτασης 2×3 μ. περίπου, με κατεύθυνση από Β. προς Ν. (στο νότιο τμήμα του το βάθος του είναι πολύ περισσότερο), με πέτρες ακατέργαστες, διάφορων διαστάσεων (οι περισσότερες πολύ μεγάλες), αλλά και πολλές μυλόπετρες. Ο λιθοσωρός φαίνεται πως συνεχίζεται σε βάθος, στο νοτιοδυτικό μόνο τεταρτημόριο της τομής.

Από τα κινητά ευρήματα των δύο αυτών ανασκαφικών περιόδων αξίζει να αναφερθούν: τέσσερα τμήματα νεολιθικών πήλινων ειδωλίων (μεταξύ τους ένα ακρόλιθο και ένα αγκυρόσχημο), τμήμα πήλινης νεολιθικής σφραγίδας, ένα τμήμα οστέινου κοσμήματος, ένα διάτρητο όστρεο, λίθινο ημιτελές περίαπτο, λίθινα και οστέινα εργαλεία, σφονδύλια και αγνύθες, αγγεία. Σημαντικό εύρημα αποτελεί ένας σωρός με απανθρακωμένους σπόρους (ρόβι και βελανίδια), που βρέθηκε πάνω σε ένα από τα πρωιμότερα δάπεδα του κτίσματος της πρώιμης εποχής του Χαλκού, στην τομή Μ.

Φρούριο

Θέση Κάμπος

Η θέση βρίσκεται στα δεξιά του ρου του Αλιάκμονα και εντοπίστηκε το 1994, κατά τη διάρκεια προκαταρκτικής επιφανειακής έρευνας, στο χώρο που πρόκειται να υποστεί επεμβάσεις κατά την κατασκευή του Υδροηλεκτρικού Έργου Μέσου Αλιάκμονα (Ιλαρίωνα), από τη ΔΕΗ. Η σωστική ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε κατά τη φετινή ερευνητική περίοδο έγινε με χρηματοδότηση της ΔΕΗ - ΔΑΥΕ .

Η επιφανειακή κεραμική της θέσης, που δηλώνει χρήση του χώρου κατά την ύστερη εποχή του Χαλκού και τη ρωμαϊκή περίοδο, απλώνεται σε μια έκταση ενός περίπου στρέμματος και ήλθε στην επιφάνεια πιθανότατα μετά την ισοπέδωση του χώρου από τον ιδιοκτήτη του αντίστοιχου αγροτεμαχίου. Στην επιφάνεια βρέθηκαν επίσης και λίγα τμήματα ψημένων πλίνθων. Ελάχιστη ποσότητα κεραμικής της ύστερης εποχής του Χαλκού εντοπίστηκε και σε δύο άλλα σημεία, σε απόσταση 100 και 50 μ. περίπου από την κύρια (λόγω της μεγαλύτερης ποσότητας υλικού) θέση.

Η υπόθεση ότι πρόκειται για εκτεταμένο οικισμό της ύστερης εποχής του Χαλκού οδήγησε στη διάνοιξη ερευνητικών τομών σε μια έκταση 5 περίπου στρεμμάτων, γύρω από την κύρια θέση. Αυτό όμως που τελικά διαπιστώθηκε από την ανασκαφή ήταν η χρήση ενός πολύ περιορισμένου χώρου κατά την περίοδο αυτή (παραμένει προβληματικός ακόμη ο προσδιορισμός της λειτουργίας του χώρου και η ερμηνεία των ευρημάτων) και η δεύτερη χρήση του ίδιου χώρου κατά τη ρωμαϊκή περίοδο.

Η ανασκαφή, στο χώρο όπου είχε εντοπιστεί το περισσότερο επιφανειακό υλικό, έφερε στο φως δύο πλινθόκτιστα κτίσματα των ρωμαϊκών χρόνων, τα οποία σαφέστατα είχαν χτιστεί πάνω σε δύο προϋπάρχοντα όμοια και ίσα περίπου κυκλικά και κοίλα λαξεύματα στο φυσικό, βραχώδες έδαφος. Και τα δύο έφεραν κοίλο δρόμο στα δυτικά τους, προς την πλευρά δηλαδή του ποταμού.

Οι διαστάσεις τους είναι: α) νότιο λάξευμα: διάμετρος 2,40 μ. περίπου, μέγιστο σωζόμενο βάθος 0,63 μ., σωζόμενο μήκος δρόμου 2,30 μ., σωζόμενο πλάτος δρόμου 0,60 μ. β) βόρειο λάξευμα: διάμετρος 2,80 μ. περίπου, μέγιστο ανασκαμμένο μήκος δρόμου 0,50 μ., μέγιστο σωζόμενο πλάτος δρόμου 0,75 μ. Κατά τη ρωμαϊκή χρήση τους, το νότιο λάξευμα μετατράπηκε σε ένα σχεδόν τετράγωνο κεραμικό κλίβανο, με δρόμο στα δυτικά. Οι σωζόμενες εξωτερικές διαστάσεις του κτίσματος είναι : 2,80×2,60 μ. Στο εσωτερικό του χτίστηκαν τέσσερα τοιχάρια για τη στήριξη της εσχάρας. Οι διαστάσεις τους είναι: μήκος 0,70, πλάτος 0,50, μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,45 μ. Οι διαστάσεις των πλίνθων είναι : 0,50×0,30×0,10 μ. Από το κτίσμα έχει διατηρηθεί μόνο το τμήμα που είχε χτιστεί μέσα στο βράχο (μόνο τα τοιχάρια χωρίς την εσχάρα), αφού στάθηκε αδύνατον να καταστραφεί ακόμα και από το μηχανικό εκσκαφέα που χρησιμοποιήθηκε για την ισοπέδωση του χώρου.

Στο βόρειο λάξευμα, που είναι λίγο μεγαλύτερο, χτίστηκε ένα τετράγωνο δωμάτιο, πλευράς 3,50 μ. εξωτερικά και 2,80 μ. εσωτερικά. Από αυτό έχει διατηρηθεί μόνο το τμήμα που είχε χτιστεί εντός του λαξεύματος. Στη θέση του δρόμου, που υπήρχε στα δυτικά, δημιουργήθηκε η είσοδος του κτίσματος, με άνοιγμα, πλ. 0,75 μ. και μήκος 0,50 μ. Ήταν κατασκευασμένο με ορθογώνιες πλίνθους , όπως και ο κλίβανος, ενώ η στέγη του ήταν κατασκευασμένη με κεραμίδες. Όλη η ανωδομή του, καθώς και το κάτω μισό ενός πιθαριού βρέθηκαν πεσμένα στο εσωτερικό του κτίσματος, στη νοτιοδυτική γωνία του οποίου υπήρχε μικρή πλινθόκτιστη κατασκευή, δύο μικρά παράλληλα τοιχάρια, με έντονα ίχνη καύσης στην επιφάνειά τους. Τα τοιχάρια έχουν μήκος 0,75 και πλάτος 0,30 μ., ενώ το συνολικό πλάτος της κατασκευής, μαζί με τον κενό χώρο που αφήνεται ανάμεσά τους είναι 0,90 μ.

Από τα δύο αυτά κτίσματα ολοκληρώθηκε η ανασκαφή μόνο του κλιβάνου, ενώ θα πρέπει να σημειωθεί πως κανένα κινητό εύρημα των ρωμαϊκών χρόνων δεν ήλθε στο φως, εκτός από ελάχιστα όστρακα, επιφανειακά κυρίως.

Αμέσως νότια του κλιβάνου διαπιστώθηκε η ύπαρξη επιμήκους λάκκου, με κατεύθυνση Α.-Δ., κατά μήκος δηλαδή των κτισμάτων, μπαζωμένου με πέτρες (μικρές κυρίως, δεν υπερβαίνουν τα 0,30 μ. μήκος) και ακέραια ή σπασμένα ποταμίσια βότσαλα – ανάμεσα στα οποία και λίγα τμήματα λίθινων εργαλείων – καθώς και με μεγάλη ποσότητα χειροποίητων οστράκων, τα οποία μπορούν να συγκολληθούν μεταξύ τους, που δίνουν την εντύπωση λιθόστρωτου δαπέδου. Ένα χάλκινο δαχτυλίδι ήταν το μοναδικό εύρημα από τις άλλες τομές, αν εξαιρέσει κανείς την ελάχιστη ποσότητα χειροποίητης κεραμικής, που έδωσαν κάποιες τομές στα ανατολικά των κτισμάτων. Τα όστρακα αυτά αποτελούν μέρος ενός συνόλου χειροποίητης κεραμικής κατασκευασμένης από κιτρινωπό πηλό, με επιφάνειες επιμελημένες αλλά αδιακόσμητες (ελάχιστα είναι τα ίχνη κοκκινωπού επιχρίσματος που διατηρήθηκαν στην επιφάνεια κάποιων οστράκων), τοιχώματα από χοντρά έως πολύ λεπτά και σχήματα κανθαρόσχημα (με σιγμοειδές προφίλ), αμφορείς, δίωτα κλειστά αγγεία.

Μια πρώτη προσπάθεια σύνθεσης και ερμηνείας των μέχρι τώρα ανασκαφικών δεδομένων (διατηρηθέντα οικοδομικά λείψανα και κινητά ευρήματα) οδηγεί στα παρακάτω συμπεράσματα, τα οποία όμως μόνον υποθετικά μπορούν να διατυπωθούν, αφού κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο δεν στάθηκε δυνατόν να ολοκληρωθεί η έρευνα του χώρου:

1. Ο συγκεκριμένος χώρος χρησιμοποιήθηκε σε δύο χρονικές περιόδους, κατά την ύστερη εποχή του Χαλκού και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, με διαφορετική κάθε φορά λειτουργία.

2. Στην ύστερη εποχή του Χαλκού ανήκουν τα δύο κυκλικά λαξεύματα με δρόμο και το υλικό του λάκκου.

3. Στη ρωμαϊκή περίοδο ανήκουν τα δύο πλινθόκτιστα κτίσματα, τα οποία σαφέστατα δείχνουν να έχουν προσαρμοστεί σε δύο προϋπάρχοντα, διαφορετικής από αυτά κάτοψης, λαξεύματα.

4. Κατά την ύστερη εποχή του Χαλκού ο χώρος λειτούργησε πιθανότητα ως νεκροταφείο (τάφοι αυτού του τύπου συναντώνται στη νότια Ελλάδα κατά την ύστερη εποχή του Χαλκού) και το υλικό του λάκκου αποτελεί μέρος των κτερισμάτων των ταφών. Ο λιθοσωρός δηλώνει ίσως ύπαρξη λίθινων τυμβίσκων πάνω από τους τάφους. Πρόβλημα για την ερμηνεία αυτή αποτελεί το γεγονός ότι δεν βρέθηκε οστεολογικό υλικό που να σχετίζεται με τις ταφές. Ίσως βέβαια πρόκειται για καύσεις νεκρών.

5. Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, οπότε ο χώρος λειτούργησε ως εργαστήριο κατασκευής κεραμικών αγγείων και ίσως και μεταλλικών αντικειμένων, οι τάφοι συλήθηκαν, τα κτίσματα ξαναχρησιμοποιήθηκαν και το υλικό τους χρησιμοποιήθηκε για το μπάζωμα του λάκκου που υπήρχε δίπλα τους, έτσι ώστε να δημιουργηθεί μεγαλύτερη επιφάνεια για χρήση.

Τα παραπάνω ευρήματα είναι ιδιαίτερα για την περιοχή του νομού Κοζάνης, δεδομένου ότι η ύπαρξη λαξευτών τάφων της ύστερης εποχής του Χαλκού πρώτη φορά βεβαιώνεται εδώ, ενώ η κεραμική που βρέθηκε αποτελεί ένα κλειστό τοπικά και χρονικά σύνολο, κατάλληλο για τη συγκριτική μελέτη του υπόλοιπου υλικού της παραποτάμιας περιοχής του μέσου ρου του Αλιάκμονα, περιοχή που καλύπτεται από τα νερά της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου, αλλά και όλης της γύρω περιοχής.

Καισάρεια

Άγιος Κωνσταντίνος

Η θέση εντοπίστηκε κατά την επιφανειακή έρευνα που προηγήθηκε στην παραλίμνια περιοχή της Καισάρειας. Πρόκειται για νεκροταφείο με κιβωτιόσχημους και λακκοειδείς τάφους, γνωστό στους κατοίκους της περιοχής και κατεστραμμένο εν μέρει από τα νερά της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου.

Στο χώρο πραγματοποιήθηκε ανασκαφή περιορισμένης έκτασης, σωστικού χαρακτήρα, που αποσκοπούσε κυρίως στη χρονολόγηση του νεκροταφείου. Ερευνήθηκαν πέντε τάφοι, εκ των οποίων ο ένας μόνο βρέθηκε αδιατάρακτος.

Τάφος 1. Λακκοειδής, με καλυπτήριες πλάκες και προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Αδιατάρακτος. Εξωτερικές διαστάσεις τάφου (καλυπτήριων πλακών) 1,60×0,75 μ. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος μέσα σε λάκκο, σε ύπτια στάση, με το κεφάλι προς ΝΔ. και με τα χέρια λυγισμένα στο στήθος. Το μήκος σκελετού, ο οποίος έχει διατηρηθεί σε άριστη κατάσταση, είναι 1,75 μ. Στο δεξί χέρι φορούσε χάλκινο δαχτυλίδι. Άλλα κτερίσματα δεν υπήρχαν. Ένα τριγωνικό κομμάτι κεραμίδας που βρέθηκε δίπλα στο κρανίο και δύο άλλα μεγαλύτερα κομμάτια που βρέθηκαν πάνω στα πόδια του νεκρού δεν μπορούν να ερμηνευτούν ως κτερίσματα, παρόλο που δείχνουν σκόπιμα τοποθετημένα.

Τάφος 2. Κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Το βορειοανατολικό τμήμα του έχει καταστραφεί από τη λίμνη, ενώ ο σκελετός, που αναμενόταν να σώζεται στο νοτιοδυτικό τμήμα του τάφου, είναι διαταραγμένος από κατοίκους της περιοχής. Στη θέση τους έχουν διατηρηθεί μόνο δύο από τις καλυπτήριες πλάκες και δύο από τις κάθετες των μακρών πλευρών. Σωζόμενες διαστάσεις τάφου: α) εξωτερικά 0,60 (μήκος) και 0,65 μ. (πλάτος), β) εσωτερικά 0,65 (μήκος), 0,42 (πλάτος) και 0,40 μ. (ύψος). Στο σωζόμενο τμήμα του εσωτερικού του τάφου δεν βρέθηκαν οστά, ούτε κτερίσματα.

Τάφος 3. Εντοπίστηκαν αρχικά μερικά οστά αμέσως κάτω από το επιφανειακό στρώμα. Στη συνέχεια ήλθε στο φως ένας σωρός από οστά, που ανήκουν τουλάχιστο σε τρεις νεκρούς (βρέθηκαν ισάριθμα κρανία). Δεν είναι σαφές εάν πρόκειται για ανακομιδές ή για οστά που συγκεντρώθηκαν εκεί μετά από εργασίες των κατοίκων στο χώρο (υπάρχει εδώ μια ερειπωμένη εκκλησία) ή από επεμβάσεις τυμβωρύχων. Προς ΒΔ. των οστών βρέθηκε ένα πήλινο αγγείο (οινοχόη), που αποτελούσε προφανώς κτέρισμα κάποιας από τις ταφές.

Τάφος 4. Αμέσως κάτω από το επιφανειακό χώμα εντοπίστηκαν τα οστά μιας αδιατάρακτης παιδικής ταφής. Λείπουν τα άκρα των ποδιών. Έχει προσανατολισμό Α.-Δ., με το κεφάλι προς Δ. Σωζόμενο μήκος σκελετού 0,95 μ. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια στάση με τα χέρια λυγισμένα στο στήθος. Κτερίσματα δεν υπήρχαν.

Τάφος 5. Πρόκειται για οστά διαταραγμένης ταφής. Με βάση τον προσανατολισμό των νεκρών και το πήλινο αγγείο το νεκροταφείο μπορεί να τοποθετηθεί χρονολογικά στους χριστιανικούς χρόνους.

Παλαιόκαστρο

Στην παραλίμνια περιοχή κάτω από το λόφο του Παλαιόκαστρου, όπου βρίσκεται ο γνωστός στη βιβλιογραφία οικισμός των ρωμαϊκών χρόνων, εντοπίστηκαν κατά την επιφανειακή έρευνα του χώρου τα οστά μιας ταφής. Στο γύρω χώρο δεν εντοπίστηκαν άλλοι τάφοι. Η θέση καλύπτεται περιοδικά και καταστρέφεται από τα νερά της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου.

Από την ανασκαφή της ταφής που ακολούθησε και είχε χαρακτήρα σωστικό, διαπιστώθηκε ότι πρόκειται, πιθανότατα, για λακκοειδή τάφο. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια στάση, με τα χέρια κατά μήκος του σώματος. Έχει προσανατολισμό Α.-Δ., με το κεφάλι προς Δ. Από το σκελετό λείπει η κνήμη του δεξιού ποδιού και τα άκρα των ποδιών. Τα οστά διατηρούνται σε άριστη κατάσταση. Σωζόμενο μήκος σκελετού 1,54 μ. Ακτέριστος. Από τον προσανατολισμό του νεκρού και τη θέση του κεφαλιού μπορούμε να υποθέσουμε μια πιθανή χρονολόγηση στους χριστιανικούς χρόνους.

Σπάρτο

Δασύλλιο

Κατά τη φετινή επιφανειακή έρευνα στην παραλίμνια περιοχή του Σπάρτου εντοπίστηκαν στη θέση Δασύλλιο τρεις κυκλικοί λάκκοι, αρκετές σκουρόχρωμες κυκλικές επιφάνειες, κεραμική της προχωρημένης εποχής Χαλκού και λίγα τροχήλατα όστρακα ιστορικών χρόνων. Κρίνοντας ότι πρόκειται για θέση νεκροταφείου επιχειρήθηκε σωστική ανασκαφή, με στόχο την έρευνα των λάκκων που φαίνονταν επιφανειακά, τον προσδιορισμό της λειτουργίας τους και τη χρονολόγησή τους.

Από την ανασκαφή ήλθαν στο φως δύο λάκκοι, διαστ. 0,62 μ. (διάμετρος), 0,50 μ. (βάθος) και 0,54 μ. (διάμετρος), 0,80 μ. (βάθος) αντίστοιχα, που περιείχαν κόκκαλα ζώων, όστρακα τροχήλατα και χειροποίητα και στάχτες. Ο τρίτος λάκκος ήταν μια συσσώρευση καμένου οικοδομικού υλικού, σε έκταση 0,80×0,55 μ. και βάθος 0,10 μ. Περιείχε λίγα χειροποίητα όστρακα. Οι υπόλοιπες κυ-

κλικές και σκουρόχρωμες επιφάνειες δεν συνεχίζονταν σε βάθος.

Από τα παραπάνω ευρήματα έγινε σαφές πως δεν πρόκειται για νεκροταφείο αλλά για λείψανα διαλυμένου, από τα νερά της λίμνης, οικισμού της εποχής του Χαλκού. Οι δύο λάκκοι που προαναφέρθηκαν ανήκουν στους ιστορικούς χρόνους και χρησιμοποιήθηκαν για απορρίμματα.

ΑΡΕΤΗ ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗ-ΜΕΤΟΚΗ

Κίτρινη Λίμνη

Οικισμός Κλείτου[59]

Το καλοκαίρι του 1995 πραγματοποιήθηκαν περιορισμένης έκτασης ερευνητικές τομές σε προϊστορικό οικισμό, στα νότια της κοινότητας Κλείτου. Βρίσκεται στην περιφέρεια της λεκάνης της Κίτρινης Λίμνης και μεταξύ των δεκατεσσάρων εντοπισμένων οικισμών της περιοχής είναι ο πλησιέστερος στα λιγνιτωρυχεία της ΔΕΗ.

Διαπιστώθηκε ότι η θέση κατοικήθηκε κατά την 5η χιλιετία π.Χ. στη διάρκεια της ύστερης και, πιθανότατα, της τελικής νεολιθικής περιόδου. Έχει τη μορφή χαμηλής τούμπας, που υψώνεται δύο μόλις μέτρα από τη γύρω επιφάνεια, ενώ στον ίδιο οικισμό ανήκει ένα ακόμη χαμηλότερο έξαρμα στα βορειοανατολικά και σε απόσταση 50 μ. Οι τομές ανοίχθηκαν στην ψηλότερη από τις δύο κορυφές και στο χώρο που εκτείνεται ανάμεσά τους. Η περιοχή ισοπεδώθηκε επανειλημμένα προκειμένου να καλλιεργηθεί και οι αρχαιολογικές αποθέσεις έχουν, σε μεγάλο βαθμό, αναμοχλευθεί. Κατά συνέπεια, η διασπορά του επιφανειακού υλικού σε 80 συνολικά στρέμματα δεν ανταποκρίνεται στην αρχική έκταση του οικισμού.

Κοιλάδα, Θέση Ξεροπήγαδο[60]

Στα πλαίσια της έρευνας που διενεργείται κατά μήκος του άξονα της υπό κατασκευή Εγνατίας Οδού, πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή στη θέση Ξεροπήγαδο, σε απόσταση 1 χλμ. βορειοδυτικά της κοινότητας Κοιλάδας. Ο χώρος βρίσκεται στο νοτιοανατολικό όριο της περιοχής την οποία κάλυπτε το έλος Σαριγκιόλ (Κίτρινη Λίμνη) και είναι γνωστός από το 1987, όταν, κατά τη διάρκεια εργασιών για την εγκατάσταση αγωγού υδροδότησης, ήλθε στο φως ταφή σε πιθοειδές αγγείο της πρώιμης εποχής του Χαλκού[61].

Η δίμηνη φετινή ανασκαφή περιορίστηκε στον απαλλοτριωμένο για την κατασκευή του δρόμου χώρο και, χωρίς να τον εξαντλήσει, αποκάλυψε το νοτιοδυτικό τμήμα εκτεταμένου προϊστορικού νεκροταφείου. Σε επίπεδη έκταση 500 τ.μ. και σε διάφορα επίπεδα, από το διαταραγμένο αρόσιμο στρώμα έως 1,75 μ. κάτω από την επιφάνεια, ερευνήθηκαν 33 τάφοι, σχεδόν όλοι αδιατάρακτοι και εντοπίστηκαν άλλοι 12.

Έντεκα τάφοι καλύπτονται με λιθοσωρούς: Ο ενταφιασμός έχει γίνει σε λάκκο, συνήθως ωοειδή, ο οποίος στη συνέχεια πληρώθηκε με χώμα και λιθορριπή. Οι διαστάσεις του λάκκου, επομένως και της συσσώρευσης, μειώνονται προς τα κάτω και μέχρι το επίπεδο της ταφής. Το μήκος κυμαίνεται από 1,40 έως 2,60 μ., το πλάτος από 1 έως 1,85 μ. και το ύψος του λιθοσωρού, στις περισσότερες περιπτώσεις, από 0,50 έως 0,80 μ. Κατ' εξαίρεση, το ύψος ενός λιθοσωρού φθάνει στα 1,15 μ. Είναι, ωστόσο, πολύ πιθανό, σε ορισμένους τουλάχιστον τάφους, το σωζόμενο ύψος των συσσωρεύσεων να μην είναι το αρχικό, δεδομένου ότι εμφανίστηκαν ακριβώς κάτω από το στρώμα της άροσης.

Ο νεκρός έχει αποτεθεί στο χώμα, ενίοτε πλαισιωμένος με πέτρες που τοποθετήθηκαν πριν από την ταφή, κυρίως στις μακριές πλευρές του λάκκου. Σε μία περίπτωση ο σκελετός βρέθηκε πάνω σε ανώμαλη στρώση λίθων στο κέντρο του τάφου, η περιφέρεια του οποίου οριζόταν από μια σειρά αδρών ασβεστόλιθων.

Ένας λακκοειδής, σχεδόν ορθογώνιος, τάφος καλύφθηκε με χώμα και μία μόνο στρώση λίθων, ενώ μία πέτρα βρισκόταν πάνω στα οστά των κάτω άκρων.

Μία δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει δέκα τάφους που πλαισιώθηκαν με ασβεστόλιθους και καλύφθηκαν με χώμα. Οι τάφοι ορίζονται από μία ή δύο, σπάνια περισσότερες, επάλληλες ακανόνιστες σειρές λίθων και σε ελάχιστες περιπτώσεις θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως κτιστοί (Πίν. 175 ε). Συνήθως υπάρχουν λίγες πέτρες σε αραιή διάταξη στην περιφέρεια του λάκκου ή σε ορισμένα σημεία του. Με μία μόνο εξαίρεση, τα δάπεδα δεν έχουν καλυφθεί με λίθους. Ο μοναδικός απλός λακκοειδής τάφος που ερευνήθηκε ανήκε σε νήπιο και ήταν ακτέριστος.

Από τις επτά ταφές σε αγγεία του νεκροταφείου μία ανήκε σε ενήλικο άτομο. Χρησιμοποιήθηκαν μεγάλες χύτρες και πιθοειδή αγγεία. Εκτός από τους κανονικούς εγχυτρισμούς υπήρχαν περιπτώσεις όπου τα κομμάτια των αγγείων χρησιμοποιήθηκαν για να καλύψουν απλώς

59. ΑΕΜΘ 9 (1995), σ. 47-55.

60. Βλ. ό.π.

61. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 427.

το νεκρό που είχε ενταφιαστεί σε λάκκο. Συνήθως πλαισιώνονται με ασβεστόλιθους.

Πρέπει να σημειωθεί ότι οι ομάδες των τάφων που περιγράφηκαν με βάση τα τυπολογικά τους χαρακτηριστικά δεν έχουν σχέση με τη θέση τους στο νεκροταφείο. Η διάταξή τους είναι πυκνή, αλλά δεν σχηματίζουν συγκεκριμένες συστάδες. Σε μία μόνο περίπτωση ενταφιασμού ενήλικου ατόμου πάνω σε προϋπάρχοντα λιθοσωρό, διαπιστώθηκε διατάραξη παλαιότερου τάφου από ένα μεταγενέστερο. Ο ενταφιασμός είναι, αναμφίβολα, η κρατούσα ταφική πρακτική, όχι όμως και η μοναδική, αφού σε τρεις περιπτώσεις εφαρμόστηκε η αποτέφρωση του νεκρού και η ταφή, στη συνέχεια, των καμένων οστών.

Σε χύτρα που βρέθηκε θαμμένη σε οριζόντια θέση, χωρίς κτερίσματα, είχαν τοποθετηθεί τα υπολείμματα των οστών της μιας από τις τρεις καύσεις που ερευνήθηκαν μέχρι σήμερα στο Ξεροπήγαδο. Η δεύτερη βρέθηκε σε τάφο με κάθετα τοποθετημένες ασβεστόπετρες στις τρεις πλευρές του, κτερισμένη με δύο πήλινα αγγεία. Στην τρίτη περίπτωση συνυπάρχει το έθιμο της καύσης με αυτό του ενταφιασμού, σε μια διπλή παιδική ταφή κάτω από λιθοσωρό. Όλοι οι υπόλοιποι τάφοι είναι ατομικοί.

Οι νεκροί θάβονται, συνήθως, σε ισχυρά συνεσταλμένη στάση προς τα δεξιά ή προς τα αριστερά τους με τα κάτω άκρα διπλωμένα, παράλληλα σχεδόν στον κορμό, και τα χέρια μπροστά στο πρόσωπο ή το ένα κάτω από το κεφάλι. Ο προσανατολισμός των τάφων είναι ΝΔ.-ΒΑ. ή Ν.-Β., με το κεφάλι αντίστοιχα προς ΝΔ. ή Ν., υπάρχουν όμως εξαιρέσεις.

Η μελέτη των οστών βρίσκεται σε προκαταρκτικό ακόμη στάδιο, ωστόσο, κατέδειξε ένα ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό ανηλίκων: 21 από τους 33 τάφους όλων των τύπων ανήκουν σε νήπια και παιδιά[62].

Οι 20 κτερισμένοι τάφοι του νεκροταφείου περιείχαν ένα ή δύο χειροποίητα αγγεία, συνήθως στην περιοχή γύρω από το κρανίο. Σε ορισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις διαπιστώθηκε ότι τα αγγεία ήταν σκόπιμα σπασμένα και τα κομμάτια τους είχαν σκορπιστεί στο εσωτερικό του τάφου. Πρόκειται, σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα, για κανθάρους και μόνωτα κύπελλα (Πίν. 175 στ), μικρών διαστάσεων, με ευθύγραμμο ή καμπύλο προφίλ και κάθετες ταινιωτές λαβές που συνήθως ξεπερνούν το χείλος. Είναι ιδιαίτερα εύθρυπτα, κατασκευασμένα από πηλό γκρίζο ή καστανό, με πολλά μη πλαστικά στοιχεία και συνήθως διατηρούν ελάχιστα υπολείμματα της στίλβωσης. Πολλά φέρουν σαφή ίχνη χρήσης και τοποθετήθηκαν στους τάφους ελλιπή, τουλάχιστον ως προς τις λαβές. Οι χύτρες και τα πιθοειδή αγγεία, με κάθετες πλατιές λαβές ή αποφύσεις, φέρουν πλαστικές ταινίες με «δακτυλιές».

Σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, το νεκροταφείο μπορεί να χρονολογηθεί σε προχωρημένη φάση της πρώιμης εποχής του Χαλκού, στην περίοδο δηλαδή που προηγήθηκε της εγκατάλειψης των γνωστών προϊστορικών οικισμών της λεκάνης[63], παράλληλα με την ύστερη φάση της πρώιμης εποχής του Χαλκού των Σερβίων[64] και του Αρμενοχωρίου[65] και τη φάση III α,β του Maliq[66].

Η πιθανή σχέση του με τον οικισμό στην τούμπα Ξεροπήγαδου Κοιλάδας, η οποία βρίσκεται στα βορειοδυτικά του και σε απόσταση 400 μ. περίπου, βασίζεται στο επιφανειακό υλικό της θέσης και είναι απαραίτητο να επιβεβαιωθεί με ανασκαφικές τομές.

Η επανάληψη της ανασκαφής στο Ξεροπήγαδο, επιβεβλημένη τόσο από την ανάγκη αποπεράτωσης του οδικού έργου, όσο και από την ιδιαίτερη σημασία και σπανιότητα του ευρήματος, αναμένεται να οδηγήσει σε πολύτιμα συμπεράσματα για τις ταφικές συνήθειες κατά τη διάρκεια μιας περιόδου της προϊστορίας ελάχιστα γνωστής στη Μακεδονία.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΖΙΩΤΑ

Περδίκκας

Άσπρη Πόλη (Σχέδ. 13)

Ο αρχαιολογικός χώρος της Άσπρης Πόλης, δυτικά της Κοινότητας Περδίκκα της επαρχίας Εορδαίας, βρίσκεται μέσα στα όρια ανάπτυξης του λιγνιτωρυχείου της ΔΕΗ Πτολεμαΐδας-Αμυνταίου και ήταν από παλαιότερα γνωστός εξαιτίας του διασκορπισμένου αρχαίου οικοδομικού υλικού, στο οποίο οφείλει και το όνομά του. Η σωστική ανασκαφική έρευνα που διενεργήσαμε χρηματοδοτήθηκε από τη ΔΕΗ, η οποία είχε ήδη απαλλοτριώσει το χώρο προκειμένου να τον χρησιμοποιήσει για τις αποθέσεις των εξορύξεων. Η Άσπρη Πόλη καταλαμβάνει

62. Τη μελέτη του σκελετικού υλικού έχει αναλάβει η αρχαιολόγος Σεβαστή Τριανταφύλλου.

63. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 550-551 όπου και η σχετική βιβλιογραφία. ΑΕΜΘ 7 (1993), σ. 19-29. AJA 100 (1996), σ. 568.

64. ΑΑΑ VI (1973), σ. 423. BSA 74 (1979), σ. 220.

65. W. A. Heurtley, Prehistoric Macedonia, Cambridge 1939, σ. 57, 192.

66. F. Prendi, La civilisatio prehistorigue de Maliq, Studia Albanica 3 (1966), σ. 262. L'age du bronze en Albanie, Iliria 7-8 (1997-1998), σ. 27.

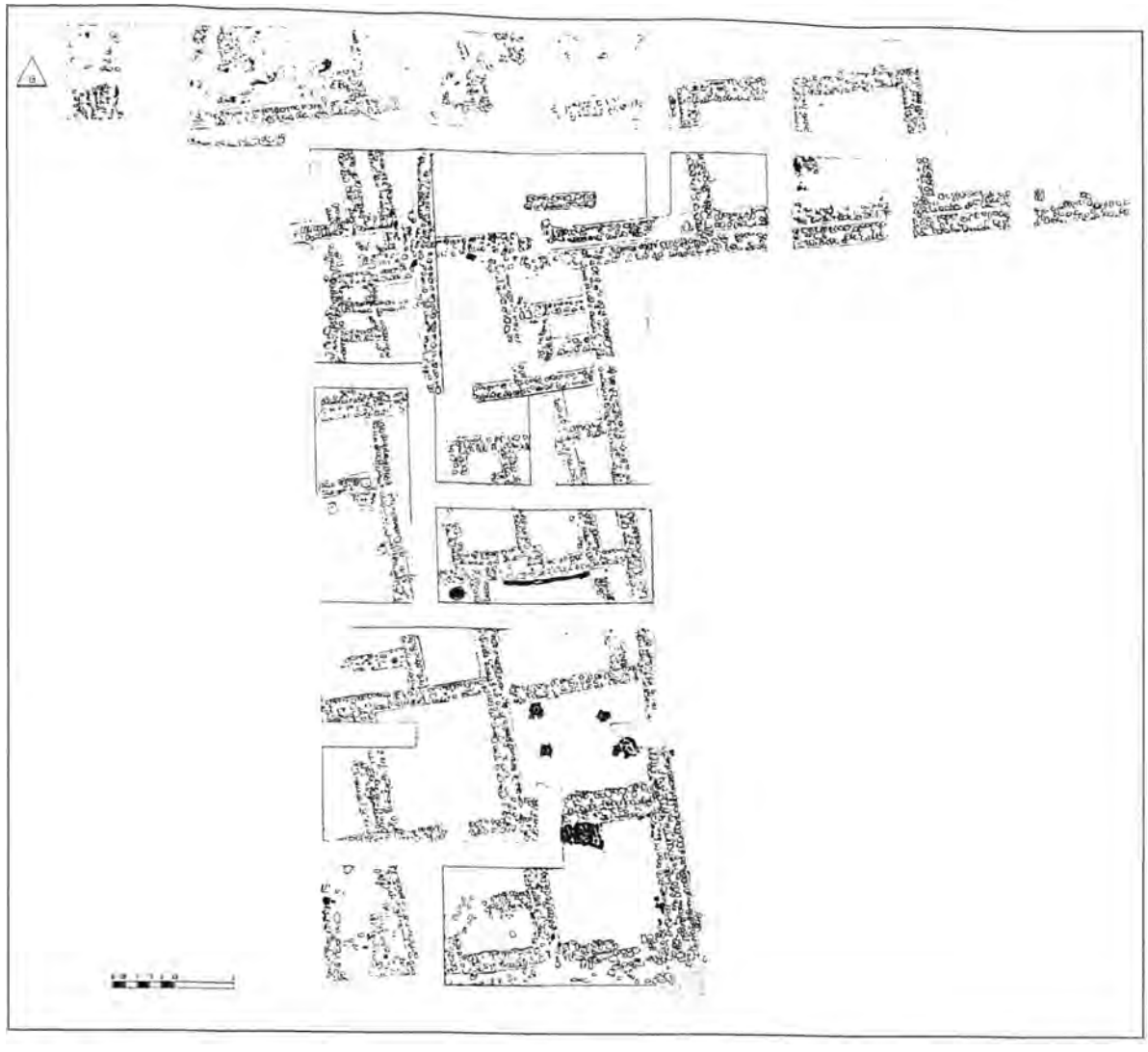

Σχέδ. 13. Νομός Κοζάνης. Περδίκκας. Άσπρη Πόλη. Κάτοψη της ανασκαφής.

έκταση 90 περίπου στρεμμάτων, με άφθονα επιφανειακά ευρήματα (οικοδομικό υλικό και κεραμική).

Δυτικά του αρχαιολογικού χώρου, στο αγρόκτημα ιδιοκτησίας Καρανάκη, κατοίκου Περδίκκα, εντοπίσαμε λείψανα μεγάλου κτιρίου (ίσως λουτρού, διότι στο χώρο βρέθηκαν πήλινες κυκλικές πλίνθοι υποκαύστων), από το οποίο προέρχεται, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Π. Χρυσαφίδη, κατοίκου Περδίκκα, ακέραια βάση μαρμάρινου κίονα ρωμαϊκών χρόνων, την οποία μεταφέραμε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής. Νότια του αρχαιολογικού χώρου, δίπλα στο ποτάμι, εντοπίσαμε δεύτερο μεγάλο κτίριο, χτισμένο από πελεκητές πέτρες.

Οι ανασκαφικές εργασίες επικεντρώθηκαν, κατ' ανάγκη, στα σημεία εκείνα που πλήττονται άμεσα από τις εργασίες του λιγνιτωρυχείου και αποκάλυψαν τμήμα ενός μεγάλου κτιρίου.

Σύμφωνα με τις πρώτες ενδείξεις πρόκειται για ένα συγκρότημα δωματίων γύρω από μια εσωτερική αυλή, η οποία ορίζεται από δύο κάθετους μεταξύ τους τοίχους, που έχουν αποκαλυφθεί σε μήκος 30,5 και 17,5 μ. αντίστοιχα. Γύρω από την αυλή ανασκάφηκαν εννέα δωμάτια, διαστ. 2,50×2,50 ή 3×3 μ., και αρκετοί ακόμη μικρότεροι χώροι. Σε αρκετά σημεία εμφανίστηκαν διπλοί τοίχοι, που εφάπτονται ή απέχουν ελάχιστα μεταξύ τους. Διαπιστώσαμε ότι οι εσωτερικοί τοίχοι αποτελούν τμήματα πρωϊμότερης κατασκευής, πιθανότατα της πρωϊμότερης φάσης του ίδιου κτιρίου, εφόσον σε πολλά σημεία

είναι παράλληλοι με τους νεότερους τοίχους και ακολουθούν γενικά την ίδια κάτοψη.

Η επίχωση είναι σχετικά μικρή και τα οικοδομικά λείψανα έχουν κακοποιηθεί από την καλλιέργεια και τη συστηματική λιθολόγηση, η οποία σε μερικά σημεία μόλις που άφησε στη θέση τους τις δύο πρώτες σειρές των λίθων. Στη θεμελίωση χρησιμοποιείται αργολιθοδομή από τη ντόπια ποταμίσια σκληρή και ακατέργαστη πέτρα, με λάσπη ως συνδετικό υλικό. Το μοναδικό δάπεδο που εντοπίστηκε ήταν από πατημένο πηλόχωμα, ενώ σε ένα δωμάτιο βρέθηκαν κομμάτια από το κονίαμα των τοίχων, επιχρισμένο με πορφυρό χρώμα. Από την ανωδομή διασώθηκαν λίγα στοιχεία: οπτές πλίνθοι, κεραμίδες διαφόρων τύπων και πολλά καρφιά διαφόρων μεγεθών. Για την ύδρευση και την αποχέτευση χρησιμοποιούνταν πήλινοι αγωγοί κυκλικής διατομής, δύο από τους οποίους βρέθηκαν στη θέση τους.

Στα δύο δωμάτια βόρεια της αυλής βρέθηκαν οκτώ αγνύθες, δύο από τις οποίες είχαν, αντίστοιχα, εγχάρακτο το γράμμα Α και στικτό το γράμμα Χ, καθώς και ένα πήλινο λυχνάρι του 1ου αι. μ.Χ. με ανάγλυφη παράσταση Νίκης[67]. Τα μικρά δωμάτια στη βορειοδυτική γωνία της αυλής θα πρέπει να ταυτιστούν με αποθηκευτικούς χώρους, με διάδρομο ανάμεσά τους. Από τον αμέσως νοτιότερο χώρο, όπου βρέθηκε πήλινος αγωγός παράλληλος στον τοίχο, προέρχεται ένα ενδιαφέρον χάλκινο ειδώλιο γυμνής ανδρικής μορφής, αποδοσμένης με πλαστικότητα, που απεικονίζει, πιθανότατα, τον Ηρακλή[68] (Πίν. 176 α).

Στα υπόλοιπα προς Ν. δωμάτια, εκτός από τέσσερα αποθηκευτικά πιθάρια, βρέθηκαν και μεγάλες ποσότητες από όστρακα αγγείων καθημερινής χρήσης, πολλά από τα οποία συνανήκουν και συγκολλούνται. Σε ένα δωμάτιο αποκαλύφθηκε τμήμα του στρώματος καταστροφής των κεραμίδων της οροφής του νεότερου κτιρίου. Κάτω από το στρώμα αυτό βρέθηκε αργυρό νόμισμα του Τραϊανού του 100 μ.Χ. Επομένως η βίαιη καταστροφή του κτιρίου πρέπει να συνέβη στην αρχή του 2ου αι. μ.Χ.[69].

Με τη χρονολόγηση αυτή συμφωνεί και η κεραμική του κτιρίου. Ξεχωρίζουν χαρακτηριστικά όστρακα από σκύφους και πινάκια terra sigillata του 1ου αι. μ.Χ. (με τα συνήθη εμπίεστα ανθέμια και πέλματα)[70]. Ανάλογη εικόνα παρουσιάζει και η αβαφής κεραμική, με τα κοινά σκεύη καθημερινής χρήσης (αμφορείς, πώμα πυξίδας, χύτρες, οινοχόη με οριζόντια λαβή στο χείλος)[71]. Τα υπόλοιπα ευρήματα περιλαμβάνουν πολυάριθμα όστρακα γυάλινων αγγείων (κυρίως από μυροδοχεία και σκυφίδια) και ένα μικρό σχηματοποιημένο χάλκινο ειδώλιο που απεικονίζει τον Ηρακλή.

Η ανασκαφή έγινε με την ευθύνη της υπογράφουσας και υπό την καθημερινή εποπτεία του συναδέλφου Κώστα Μοσχάκη επικεφαλής ομάδας αρχαιολόγων.

ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΚΕΦΑΛΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Φλώρινα

Λόφος Αγίου Παντελεήμονα

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα και οι εργασίες διαμόρφωσης του χώρου στο λόφο του Αγίου Παντελεήμονα με χρηματοδότηση των ΠΕΠ Δυτικής Μακεδονίας. Συγκεκριμένα η έρευνα διενεργήθηκε στα αγροτεμάχια Λαζέγκα, Βογδανίδη και Λουκά με στόχο την ενοποίηση των τομέων Ι και ΙΙ των παλαιότερων ανασκαφικών περιόδων[72], έτσι ώστε να υπάρξει μία περισσότερο ολοκληρωμένη εικόνα του πολεοδομικού ιστού της αρχαίας πόλης, που απλώνεται στα άνδηρα του λόφου. Επιβεβαιώθηκε η διαμόρφωση οικοδομικών τετραγώνων, χωρισμένων με κάθετους και οριζόντιους δρόμους, με λιθόστρωτο και λίθινες βαθμίδες, και η ύπαρξη τριών ή τεσσάρων σπιτιών σε κάθε τετράγωνο με εστίες, αποθηκευτικούς

67. Βλ. κυρίως Agora VII, σ. 75 κ.ε., αριθ. 46, 52, 99-104 και Agora V, σ. 35 κ.ε., 57 κ.ε. κυρίως τις ομάδες G και J (1ος-2ος αι. μ.Χ.).

68. Τα ειδώλια του τύπου αυτού είναι συνήθη προϊόντα τοπικών εργαστηρίων σε όλη την επικράτεια και καθόλη τη διάρκεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Για ανάλογα παραδείγματα βλ. M. Comstock - C. Vermeule, Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts, Boston 1971, σ. 69-70, αριθ. 71, 103 109 (Ερμής). V. Galliazzo, Bronzi Romani del Museo Civico di Treviso, Ρώμη 1979, αριθ. 1 και, κυρίως, αριθ. 4 (Ηρακλής, 2ος αι. μ.Χ.).

69. Από την ανασκαφή και την επιφανειακή περισυλλογή συγκεντρώθηκαν συνολικά 29 χάλκινα και τρία αργυρά νομίσματα. Το πρωιμότερο ανήκει στην κατηγορία των χάλκινων ανώνυμων κοπών, που κυκλοφορούσαν κατά τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Αλεξάνδρου Γ' και μετά το θάνατό του. Το νεότερο είναι χάλκινο του Κοινού των Μακεδόνων, της εποχής του Μάρκου Αυρήλιου Αντωνίνου (Καρακάλλα) και χρονολογείται μεταξύ του 196 και του 217 μ.Χ.

70. Πρβλ. τα χρονολογημένα από ανασκαφικά σύνολα παραδείγματα: Pergamenische Forschungen 6 (1988), σ. 88 κ.ε., 187-188, 260-263, αριθ.VK2, 5-6, 9-10, 15-17. Επίσης, Corinth XVIII, II (1990), αριθ.75-88.

71. Ανάλογα παραδείγματα από την αθηναϊκή Αγορά χρονολογούνται στα τέλη του 1ου και το 2ο αι. μ.Χ. βλ. Agora VII, αριθ. J44-45, M44, M88-89 και πίν.10, 20, 22.

72. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 296· 39 (1984): Χρονικά, σ. 257. ΑΕΜΘ 4 (1990), σ. 67 κ.ε.

και εργαστηριακούς χώρους. Οι τοίχοι μέχρι ύψ. 1 μ. περίπου ήταν λίθινοι και από εκεί και πάνω πλίνθινοι. Τα δάπεδα ήταν χωμάτινα ή στρωμένα με λίθινες πλάκες ή κομμάτια κεραμιδιών.

Στους αποθηκευτικούς χώρους πιθάρια περιείχαν σπόρους σιτηρών, ενώ στους εργαστηριακούς επιβεβαιώθηκε επανειλημμένα η επεξεργασία σιδήρου. Άφθονη ήταν η κεραμική της ανασκαφής, αγγεία καθημερινής χρήσης, αβαφή ή μελαμβαφή, με ανάγλυφη διακόσμηση με φυτικά ή μυθολογικά θέματα. Επίσης βρέθηκε μεγάλος αριθμός μεταλλικών εργαλείων, κυρίως σιδερένιων. Τα νομίσματα, μακεδόνων βασιλέων, αλλά και κοπών πόλεων (Πέλλης, Αμφίπολης) καλύπτουν όλη την ελληνιστική περίοδο.

Κατά τη φετινή περίοδο, παράλληλα με την ανασκαφική έρευνα, έγινε συντήρηση των αρχιτεκτονικών λειψάνων και άρχισαν οι εργασίες διαμόρφωσης του χώρου, ώστε να γίνει επισκέψιμος.

ΜΑΡΙΑ ΑΚΑΜΑΤΗ

Πέτρες

Η συνοικία της κρήνης, στην ελληνιστική πόλη των Πετρών, άρχισε να ανασκάπτεται το 1987. Αρχίζοντας από εκεί μια δοκιμαστική τομή ήλθαν στο φως τμήματα μιας κρήνης που σωζόταν πολύ αποσπασματικά. Γρήγορα έγινε φανερό πως στην κρήνη κατέληγε ένας κεντρικός αγωγός παροχής νερού της πόλης, ο οποίος διερχόταν κάτω από το επίπεδο ενός χαλικόστρωτου δρόμου, του μεγαλύτερου που είχε βρεθεί μέχρι τότε στην ανασκαφή. Ο τομέας της κρήνης ερευνήθηκε τμηματικά και σε άλλες τέσσερις ανασκαφικές περιόδους μέχρι το 1992 και συνεχίστηκε το 1995.

Η συνοικία της κρήνης ήταν μια από τις πιο καλά οργανωμένες γειτονιές της πόλης, όπου υπήρχαν κτίρια με δημόσιο χαρακτήρα ενταγμένα μέσα στον αστικό ιστό του ελληνιστικού οικισμού. Συνολικά ανασκάφηκαν μέχρι τώρα τρεις μεγάλες οικοδομικές νησίδες, οι οποίες διαχωρίζονται με σαφήνεια μεταξύ τους με αντίστοιχους δρόμους. Ο μεγαλύτερος δρόμος, μέσου πλ. 3 μ., είναι αυτός που οδηγεί στην κρήνη. Σε αρκετά σημεία του διευρύνεται με αντίστοιχες υποχωρήσεις των τοίχων της οικοδομικής νησίδας που βρίσκεται στα δυτικά του. Η ανατολική του πλευρά ορίζεται από τον ευθύγραμμο δυτικό τοίχο της ανατολικής οικοδομικής νησίδας, η οποία δεν διασώζεται σε όλο της το πλάτος, καθώς έχει παρασυρθεί από την υποχώρηση του εδάφους στην ανατολική παρειά του λόφου. Κάτω από τον κεντρικό αυτό δρόμο διερχόταν ο πήλινος αγωγός του νερού που κατέληγε στην κρήνη. Σε επαφή με την κρήνη, αλλά σε ψηλότερο επίπεδο, ανασκάφηκε χώρος με δάπεδο από υδραυλικό κονίαμα και στα νότια διαμορφωνόταν άλλος ένας χώρος συγκέντρωσης των νερών.

Ο δεύτερος δρόμος, μία στενωπός, είχε πλάτος που κυμαινόταν από 1 έως 2,50 μ. Με ανωφέρεια που ξεπερνά το 14%, σχεδόν σκαρφαλώνει στα διαφορετικά επίπεδα του ανδήρου. Στο δευτερεύοντα αυτό δρόμο αποχετεύονταν τα νερά από τα οικοδομήματα που ανοίγονταν σε αυτόν, και σε μία περίπτωση διασώθηκε ένας πρόχειρα κατασκευασμένος ανοιχτός αγωγός με ανεστραμμένα κεραμίδια στέγης πάνω σε λιθόκτιστη κατασκευή. Παρόμοιες διαστάσεις και διαμόρφωση φαίνεται πως είχε και η τρίτη, κάθετη στις καμπύλες του λόφου στενωπός, που αποκαλύφθηκε αμέσως μετά την τρίτη από Α. οικοδομική νησίδα. Τέλος, ανάμεσα στα οικοδομήματα της δεύτερης νησίδας ανασκάφηκε μια ρύμη, πλ. μόλις 0,70 μ., για την αποχέτευση των νερών της βροχής ανάμεσα στις στέγες και για τον καλύτερο αερισμό των οικημάτων.

Οι οικοδομικές νησίδες δεν έχουν όμοιες διαστάσεις, ούτε κανονικό σχήμα. Αντίθετα, καθώς ακολουθούν τη διαμόρφωση του εδάφους, έχουν στενότερη την κάτω πλευρά τους και φαρδαίνουν προς τα πάνω, με αποτέλεσμα να δημιουργείται μια ριπιδωτή διάταξη στην πλαγιά του λόφου. Ακανόνιστη είναι η κατανομή του χώρου και μέσα στις οικοδομικές νησίδες, έτσι ώστε δεν είναι εύκολο να ξεχωρίσουν τα οικοδομήματα μεταξύ τους.

Στην ανατολική νησίδα έχουν ανασκαφεί επτά χώροι, από τους οποίους οι πέντε θα μπορούσαν να ανήκουν σε ένα ενιαίο συγκρότημα. Οι διαστάσεις αλλά και οι χρήσεις τριών από τους χώρους αυτούς μας οδηγούν στη σκέψη ότι πρόκειται για χώρους με λειτουργίες διαφορετικές από αυτές των απλών σπιτιών. Ιδιαίτερα εντυπωσιακός είναι ο μεσαίος χώρος στον οποίο διατάσσονται σειρές γιγάντιων πιθαριών. Οι πίθοι αυτοί, ο ένας σε επαφή με τον άλλο, είναι στερεωμένοι μέσα στο δάπεδο και βρίσκονται κάτω από το επίπεδο του δρόμου. Στην πάνω επιφάνεια του δαπέδου του ισογείου θα ήταν ορατά μόνο τα χείλη τους, πιθανώς σημάδια για τη χωρητικότητά τους, ενώ σε ένα ο κατασκευαστής του χάραξε το όνομά του: *ΔΙΣΙΚΟΥ ΠΟΙΗΣΙΣ*. Η πυκνότητα, ο αριθμός, το μέγεθος και η διάταξή τους μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι δεν πρόκειται για έναν απλό πιθεώνα σπιτιού, αλλά για κάποια αποθήκη με δημόσιο χαρακτήρα.

Σε δύο χώρους της αμέσως επόμενης οικοδομικής νησίδας, σε άμεση γειτνίαση με το σύνολο που μόλις περιγράφηκε, αποκαλύφθηκαν κατασκευές για άλεση καρπών στις γωνίες των δωματίων. Στην περίπτωση αυτή, οι δύο χώροι που βρίσκονται σε επαφή διατάσσονται κατά μήκος του ανδήρου, ακολουθώντας την πορεία του κύριου δρόμου που κατηφορίζει προς τα χαμηλότερα επίπεδα του οικισμού. Πρόκειται για δύο μικρά μακρόστενα

δωμάτια, που επικοινωνούν μεταξύ τους και φέρουν από έναν κτιστό μύλο στις δύο παραπληρωματικές γωνίες τους. Στη μία από τις κατασκευές αυτές βρέθηκε θησαυρός 29 χάλκινων νομισμάτων αυτόνομων κοπών Πέλλης, Θεσσαλονίκης και Αμφιπολιτών του 2ου αι. π.Χ. Στον αμέσως βόρειο χώρο αποκαλύφθηκε ακόμη ένας κτιστός μύλος, ενώ στο κέντρο του υπάρχει μια κυκλική κτιστή κατασκευή, στην πάνω επιφάνεια της οποίας υπάρχει επίστρωση με οπτό πηλό.

Περισσότερο ενδιαφέρον για τη δημόσια ζωή της πόλης παρουσιάζουν τα οικοδομήματα της τρίτης από Α. νησίδας. Το νότιο τμήμα της καταλαμβάνει ένας μεγάλος τριμερής ορθογώνιος χώρος με μια κεντρική αίθουσα σχεδόν τετράγωνη και με δύο επιμήκεις πλευρικές. Στο κέντρο του κυρίως χώρου βρέθηκε μια τετράγωνη κατασκευή ικανών διαστάσεων (2,70×2,70 μ.), η περίμετρος της οποίας ορίζεται από μεγάλες πέτρες τοποθετημένες κατακόρυφα. Στο εσωτερικό της κατασκευής αυτής υπήρχε παχύ στρώμα στάχτης με αλλεπάλληλες στρώσεις καύσης και υπολείμματα από κόκκαλα, κεραμίδια και διάφορα οργανικά υλικά. Στην είσοδο της αμέσως προς Α. μακρόστενης αίθουσας βρέθηκε πεσμένη ενεπίγραφη στήλη που ταύτισε το χώρο: *ΔΑΒΡΕΙΑ ΙΕΡΩΝ ΔΙΙ ΒΩΜΟΣ*.

Η πρόσβαση στο ιερό γινόταν από μία φαρδιά κλίμακα, που διαμορφώνεται με πλατιές πέτρες, ενώ μπροστά του υπάρχουν επιμήκη κτίσματα που, από τον τρόπο διάταξής τους, φαίνεται να σχετίζονται με αυτό. Στον ανατολικό τοίχο του υπήρχε ένα πεζούλι, ενώ όλος ο χώρος θα πρέπει να ήταν ημιστεγασμένος, όπως δείχνουν τα κεραμίδια στέγης που βρέθηκαν περιμετρικά στους τοίχους σε αφθονία, αλλά σε μικρές ποσότητες στο κέντρο πάνω από το βωμό. Θεωρούμε πιθανόν ότι ο μεγάλος πιθεώνας με το δημόσιο χαρακτήρα στην ανατολική νησίδα αποτελεί αποθήκη του ιερού, ενώ το συγκρότημα με τους μύλους στους διπλανούς χώρους, αλλά και στην αμέσως επόμενη οικοδομική νησίδα, όπου και η κυκλική κατασκευή, πρέπει να σχετίζεται επίσης με τις δραστηριότητές του.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ-ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ

Στα πλαίσια της πολιτικής του ΥΠΠΟ για την ανάδειξη του αρχαιολογικού τριγώνου Πέλλας-Βεργίνας-Δίου δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα από την Εφορεία στην εκπόνηση αρχιτεκτονικών μελετών, στην κτιριακή υποδομή και στον εξοπλισμό των Μουσείων Πέλλας και Αιανής, καθώς και των εργαστηρίων συντήρησης και των αποθηκών της Εφορείας.

Έτσι, εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα μηχανικό Ν. Σουλάκη και εγκρίθηκε από το ΚΑΣ η αρχιτεκτονική μελέτη για την έκθεση στο κτίριο προστασίας των βασιλικών τάφων της Βεργίνας. Από τον αρχιτέκτονα μηχανικό Κ. Ζάμπα συντάχθηκε αρχιτεκτονική μελέτη και στη συνέχεια εγκρίθηκε από το ΚΑΣ για την αποξήλωση και επανατοποθέτηση της διώροφης πρόσοψης του μακεδονικού τάφου της Κρίσεως στα Λευκάδια Νάουσας. Εγκρίθηκε από το ΚΑΣ η μελέτη που είχε συντάξει ο αρχιτέκτονας μηχανικός κ. Κουφόπουλος για την αναστήλωση του μακεδονικού τάφου IV (των ελευθέρων κιόνων) της Μεγάλης Τούμπας της Βεργίνας. Τέλος ανατέθηκε αρχιτεκτονική μελέτη στον αρχιτέκτονα μηχανικό κ. Πιστιόλη για την στέγαση και ανάδειξη του μακεδονικού τάφου του Λύσωνος και Καλλικλέους στα Λευκάδια Νάουσας.

Διαμορφώθηκε και περιφράχθηκε η νότια πλευρά του οικοπέδου του Μουσείου Πέλλας, προκειμένου να ανεγερθούν κατά το 1996 νέες αποθήκες και εργαστήρια. Έγινε η διαμόρφωση με την κατασκευή διαδρόμων, παρτεριών και τη φύτευση τριανταφυλλιών, θάμνων και δένδρων στους κήπους των νέων αποθηκών, των εργαστηρίων και των γραφείων του Μουσείου Πέλλας.

Δενδροφυτεύθηκε ο έκτος ανατολικότερος τύμβος της Πέλλας, καθώς και ο τύμβος που καλύπτει το μακεδονικό τάφο Γ΄ με την ιωνική πρόσοψη.

Επιδιορθώθηκε και ενισχύθηκε ο τσιμεντένιος αγωγός λυμάτων του δήμου Πέλλας, στο τμήμα που περνάει παράλληλα με την οδό προς το σύγχρονο οικισμό της Πέλλας, αμέσως ανατολικά της αρχαίας αγοράς. Απομακρύνθηκαν μετά από έλεγχο οι τεράστιες αποθέσεις των μπάζων, των σκουπιδιών και των λίθων, που είχαν απορριφθεί από τους κατοίκους της Πέλλας. Οι αρχαίες λιθόπλινθοι αφέθηκαν κατά χώραν.

Στεγάστηκαν με στέγαστρα προστασίας τμήματα αρχαίων κτιρίων, που ήλθαν στο φως στην αγορά, στην περιοχή του καναλιού και στο ανάκτορο της Πέλλας, καθώς και στην τούμπα του Αρχοντικού Γιαννιτσών. Περιφράχθηκε ο πρώτος δυτικός τύμβος της Πέλλας και στεγάστηκε με λυόμενο στέγαστρο προστασίας ο μακεδονικός τάφος ΣΤ΄, που αποκαλύφθηκε το 1995 στο κέντρο του, ενώ στρώθηκε με χαλίκι ο αγροτικός δρόμος πρόσβασης προς τον τάφο. Περιφράχθηκε το τμήμα της ρωμαϊκής και βυζαντινής Πέλλας, που αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή του 1995. Τέλος έγινε η περίφραξη της ακρόπολης του αρχαίου οικισμού του Πενταπλάτανου Γιαννιτσών, ύστερα από την τοπογράφηση της περιοχής. Έγινε η αντιστήριξη με ειδικά κατασκευασμένους κοιλοδοκούς των ανωφλιών των εισόδων των μακεδονικών διθάλαμων τάφων Γ΄ και Δ΄ της Πέλλας. Επίσης ανακατασκευάστηκε και διαμορφώθηκε ο τύμβος του Μεσιανού Γιαννιτσών, ο οποίος είχε ανασκαφεί και περιφραχθεί κατά το 1993.

Έγιναν οι καθαρισμοί, οι ψεκασμοί των αρχαιολογικών χώρων της ελληνιστικής Πέλλας, των περιφραγμένων τύμβων της Πελλαίας χώρας, της ρωμαϊκής και βυζαντινής Πέλλας και της τούμπας του Αρχοντικού Γιαννιτσών. Επίσης έγινε ο καθαρισμός των αρχαιολογικών χώρων του Λόγγου Έδεσσας, των Λευκαδίων, της Βέροιας, της Βεργίνας, της Αιανής και των άλλων αρχαιολογικών χώρων του νομού Κοζάνης, καθώς και των Πετρών και του Αγίου Παντελεήμονα Φλώρινας.

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ

Πέλλα

Ο Στ. Δεληλάμπου, κάτοικος Δήμου Πέλλας, παρέδωσε μαρμάρινη ιωνική βάση αττικού τύπου (διαμ. 0,44 και ύψ. 0,23 μ.), που αποτελείται από μια σκοτία ανάμεσα σε δύο σπείρες και από τετράγωνη πλίνθο. Η βάση βρέθηκε στο ανάχωμα του Καναλιού της Πέλλας.

Ο Α. Αρβανιτίδης, κάτοικος Δήμου Πέλλας, παρέδωσε με σκοπό τη χορήγηση αμοιβής μελαμβαφές αλατοδοχείο, μελαμβαφές λυχνάρι, τμήμα πήλινης λεοντοκεφαλής-υδρορρόης, πήλινο σφονδύλι, έντεκα χάλκινα και δύο ασημένια νομίσματα, χάλκινο βραχιόλι και δαχτυλίδι βυζαντινών χρόνων, μολύβδινο βαρίδιο και δέκα αποτμήματα χάλκινων αντικειμένων. Τέλος, παρέδωσε το ανώτερο τμήμα μαρμάρινου γυναικείου κορμού (σωζ. ύψ. 0,30 μ.), που φοράει λεπτό χιτώνα, ζωσμένο κάτω από το στήθος. Το ανώτερο τμήμα του κορμού με το κεφάλι και τα χέρια ήταν ένθετα από χωριστά κομμάτια μαρμάρου. Η στάση και η ενδυμασία της μορφής οδηγούν στην ερμηνεία της ως Αφροδίτης, που χρονολογείται στα προχωρημένα ελληνιστικά χρόνια. Τα παραπάνω αρχαία βρέθηκαν σε απορριφθέντα μπάζα στο ρέμα που βρίσκεται ανατολικά του λόφου του Ανακτόρου.

Ο Ι. Καραγιάννης, κάτοικος δήμου Πέλλας, παρέδωσε επίστεψη μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων (Πίν. 176 β). Φέρει ανάγλυφο δεκάφυλλο ανθέμιο με κρίνο στο κέντρο του (σωζ. ύψ. 0,44, πλ. 0,43 και μέγ. πάχ. 0,24 μ.), που εκφύεται από φύλλα και έλικες άκανθας. Η επίστεψη της στήλης προέρχεται από το βορειοδυτικό νεκροταφείο της Πέλλας, που εκτείνεται βόρεια και δυτικά του δυτικότερου λόφου της πόλης.

Ο Γ. Μυλωνάς παρέδωσε επίστεψη μικρής επιτύμβιας στήλης από ασβεστόλιθο, που φέρει μόνο κεντρικό ακρωτήριο στην πάνω επίπεδη πλευρά της (μέγ. ύψ. 0,27, μέγ. πλ. 0,36 μ., μέγ. πάχ. 0,15 μ.). Από τον τύπο των γραμμάτων της δίστιχης επιγραφής η στήλη χρονολογείται στο τέλος του 5ου - αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Αρχοντικό

Ο Ε. Δήμκος, κάτοικος Αρχοντικού Γιαννιτσών, παρέδωσε με σκοπό τη χορήγηση αμοιβής χάλκινη ψήφο της εποχής του Σιδήρου και 105 χάλκινα νομίσματα μακεδονικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, που ταυτίστηκαν από το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

Ο Σπ. Πετσούδης παρέδωσε με σκοπό τη χορήγηση αμοιβής έξι λίθινα εργαλεία και τρία λίθινα βλήματα των προϊστορικών χρόνων, δύο πήλινες αγνύθες και δύο πηνία, τρία λίθινα και εννέα πήλινα σφονδύλια ή ψήφους, δύο δισκοειδή σφονδύλια, δύο μολύβδινες αγνύθες, μία μολύβδινη σφενδόνη, τέσσερα μολύβδινα βαρίδια, δύο χάλκινα δαχτυλίδια ρωμαϊκών χρόνων και διάφορα χάλκινα αποτμήματα αντικειμένων. Επίσης, παρέδωσε 50 χάλκινα νομίσματα μακεδονικών, ρωμαϊκών, βυζαντινών χρόνων και χρόνων Τουρκοκρατίας. Τέλος, παρέδωσε θησαυρό από 1224 μικρά ασημένια νομίσματα (άσπρα), ο οποίος στο σύνολό του, εκτός από μία κοπή του Mehmed II (1451-1481), αποτελείται από κοπές του Bayazid II (1481-1512). Τα νομίσματα ταυτίστηκαν από το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

Αγροσυκιά

Ο Κ. Μιχαηλίδης, κάτοικος Αγροσυκιάς Γιαννιτσών, παρέδωσε χάλκινο μονόσπειρο βραχιόλι (διαμ. 0,08 μ.) και τοξωτή πόρπη (μήκ. 0,20 μ.) της εποχής του Σιδήρου.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ - ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΔΕΣΣΑΣ

Αρχαιολογικός χώρος Λόγγου (Κάτω Πόλη αρχαίας Έδεσσας)

Από τον αγρό αριθ. 3049 στα δυτικά της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου, όπου είχαν αποτεθεί διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη προερχόμενα από την ανασκαφή της εκεί εκκλησίας, περισυνελέγησαν δύο επιτύμβιες ενεπίγραφες στήλες (ΑΚ 95/1 και ΑΚ 95/2), από τις οποίες η πρώτη χρονολογείται στα υστερορωμαϊκά και η δεύτερη στα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Στη συνέχεια της αίτησής του από 27-10-95 ο κάτοικος Έδεσσας Λαζαρίδης Ηλίας, ιατρός, αναγνωρίστηκε με

την απόφαση ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α2/Φ25/26373/2175/7-6-96 κάτοχος πέντε χάλκινων νομισμάτων με προέλευση τους αγρούς Μεσημερίου-Φλαμουριάς, που είναι ο τόπος καταγωγής του. Η διατήρηση των νομισμάτων είναι μέτρια. Τα νομίσματα σύμφωνα με την ταύτιση του Νομισματικού Μουσείου είναι:

1) Έδεσσας επί Μακρίνου 217 μ.Χ. 2) Δίου επί Γαλλιηνού. 3) Αντωνιανός 3ου αι. μ.Χ. 4) Έδεσσας επί Κομμόδου; (180-192 μ.Χ.). 5) Αντωνιανός Γαλλιηνού.

Παναγίτσα

Το Δεκέμβριο του 1995 διαπιστώθηκε καταστροφή στον εντοπισμένο από το 1992 οικισμό της εποχής Σιδήρου στο λόφο σύγχρονου νεκροταφείου στα νοτιοδυτικά της κοινότητας Παναγίτσας[73]. Ειδικότερα διαπιστώθηκε ότι η κοινότητα Παναγίτσας, χωρίς να συντάξει καμία σχετική μελέτη και χωρίς να έχει την έγκριση καμίας υπηρεσίας προχώρησε στην κατασκευή τριών ανισοϋψών λιμνών, που θα χρησίμευαν ως ταμιευτήρες νερού για την άρδευση της περιοχής. Κατά την κατασκευή της χαμηλότερης λίμνης απέκοψε ένα μικρό, ευτυχώς, τμήμα του βορειοανατολικού ορίου του λόφου, όπου η επίχωση είχε περιορισμένο πάχος (1 μ. περίπου). Η Εφορεία, με σχετικό έγγραφο διέκοψε τις εργασίες και συνεννοήθηκε με την κοινότητα για ανασκαφική έρευνα κατά το επόμενο έτος.

Επίσης από την Παναγίτσα ο κάτοικος Χ. Χαραλάμπου παρέδωσε ένα χάλκινο δαχτυλίδι βυζαντινών χρόνων με προέλευση το γνωστό νεκροταφείο στη θέση Αμπέλια της κοινότητας[74].

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΛΜΩΠΙΑΣ

Μοναστηράκι

Ο κάτοικος του παραπάνω συνοικισμού Στ. Ελευθεριάδης παρέδωσε με σκοπό τη χορήγηση αμοιβής επίχρυση τοξωτή πόρπη παλαιοχριστιανικών χρόνων με προέλευση τη γνωστή θέση Τσανακτσί ρωμαϊκού-παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου στο δρόμο προς τους Σαρακηνούς[75]. Επίσης ο κάτοικος Χ. Ελευθεριάδης παρέδωσε, χωρίς αμοιβή, δύο χάλκινα νομίσματα Φιλίππου Ε΄ και minimus Αρκαδίου ή Ονωρίου.

Νότια

Ο κάτοικος Κωνσταντίας Φ. Κοσμίδης παρέδωσε ένα χάλκινο δαχτυλίδι μεταβυζαντινών χρόνων, που είχε βρεθεί παλαιότερα σε τάφους, οι οποίοι αποκαλύφθηκαν κατά την ισοπέδωση πλατείας στη Νότια.

Από διάφορες θέσεις

Ο κάτοικος Μηλιάς Κ. Κανελλόπουλος παρέδωσε τα παρακάτω αντικείμενα και δήλωσε αντίστοιχα τη θέση προέλευσής τους:

1. Αντωνιανός Πρόβου με προέλευση άγνωστη θέση νότια του δρόμου Εξαπλάτανου-Θεοδωρακίου.

2. Ασημένιο ενετικό με προέλευση την τούμπα της Μηλιάς.

3-8. Διάφορα μικροαντικείμενα (Πίν. 176 γ) από τον αρχαιολογικό χώρο Νερομύλων, πλην της πόρπης και του σιδερένιου βέλους, που προέρχονται από την αρχαία θέση του Θεοδωρακίου[76].

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΕΡΟΙΑΣ

Ο Κ. Ξυνόπουλος παρέδωσε στο Μουσείο Βέροιας: α) Μαρμάρινο ακέφαλο αγαλμάτιο Ασκληπιού (σωζ. ύψ. 0,50 μ.). Πρόκειται για πολύ καλή εργασία ελληνιστικών χρόνων (2ος αι. π.Χ.) (αριθ. ευρ. Μ. Βέροιας Λ 866). β) Κεφάλι ζώου με το λαιμό του, που δεν διατηρείται σε ιδιαίτερα καλή κατάσταση (μήκ. 0,50, ύψ. 0,30 μ.).

Ο Στ. Σπανός, διοικητής του Τμήματος Ασφαλείας της Αστυνομίας Ημαθίας παρέδωσε δύο στήλες ρωμαϊκής εποχής που εντοπίστηκαν στη θέση Πλατάνια Τριποτάμου, στο 7ο χλμ. της εθνικής οδού Βέροιας - Σελίου :

α) Ακέραια επιτύμβια στήλη με εγγεγραμμένο αέτωμα και συμφυές έμβολο για την τοποθέτησή της σε βάση. Φέρει παράσταση πέντε όρθιων μορφών (δύο ανδρικών, δύο γυναικείων και μιας παιδικής) σε δύο επάλληλα διάχωρα και χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ. (αριθ. ευρ. Μ. Βέροιας Λ 867). β) Επιτύμβια στήλη που σώζεται αποσπασματικά. Διατηρεί τμήμα της αετωματικής επίστεψης

73. Α. Χρυσοστόμου, Η Έδεσσα και η περιοχή της (στοιχεία ιστορικής τοπογραφίας), Πρακτικά Α΄ Πανελλήνιου Συνέδριου, Η Έδεσσα και η περιοχή της (4-6 Δεκεμβρίου 1992), Έδεσσα 1995, σ. 47.

74. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 322. Λανθασμένα το νεκροταφείο χρονολογείται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

75. Α. Χρυσοστόμου, ό.π. (υποσημ. 34), σ. 70, εικ. 28.

76. Ό.π., σ. 58, 72.

και φέρει παράσταση ανδρός κατ' ενώπιον (togatus), ενώ από τις δύο πλευρές ανοίγονται αβαθείς κόγχες. Η στήλη χρονολογείται στον 1ο-2ο αι. μ.Χ.

Από την οδό Ασπασίας στην πόλη της Βέροιας, δίπλα στο οικόπεδο Ι. Γκρέζιου περισυνελέγη επιτύμβια ανάγλυφη αετωματική στήλη (αριθ. κατ. Μ. Βέροιας Λ884). Φέρει παράσταση πέντε προτομών σε δύο επάλληλα διάχωρα. Χρονολογείται στο α΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ.

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ

α) Ο αστυνομικός Γ. Καζακίδης κατάσχεσε από τον Λ. Ευαγγέλου, κάτοικο Αλεξάνδρειας, και παρέδωσε στο Μουσείο Βέροιας μαρμάρινο κάλυμμα ρωμαϊκής σαρκοφάγου. Το αντικείμενο είναι κατασκευασμένο από λευκόγκριζο χονδρόκοκκο μάρμαρο. Ολόκληρη η εξωτερική επιφάνειά του φέρει φολιδωτή διακόσμηση. Τα δύο άκρα του κοσμούνται με εξαρτήματα, ως ακρωτήρια, τα δύο από τα οποία φέρουν ανάγλυφα πτηνά.

β) Ο Εμ. Τζιλόπουλος παρέδωσε από την περιοχή του Σχοινά τμήμα μαρμάρινης κεφαλής ρωμαϊκών χρόνων. Στο πάνω μέρος του κεφαλιού σώζεται τόρμος με μολύβι.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΣΤΕΦΑΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Πολύμυλος

Επιγραφή σε δύο κομμάτια μαρμάρου που συνανήκουν (διαστ.: ύψ. 0,94, μέγ. πλ. 0,55 και πάχ. 0,21 μ.), παραδόθηκε από τον Στ. Ξανθόπουλο (Πίν. 176 δ).

Στους πέντε στίχους διαβάζουμε:

---ΠΠΟC
---ΗΤΗ
ΜΗΤΡΙ
[ΜΝ] ΕΙΑC
[Χ] ΑΡΙΝ
--- qp ΑΠΕΛΛΑΙω

Πέρας διακρίνουμε στο κάτω μέρος και στο κατώτερο τμήμα της δεξιάς πλευράς. Η μορφή του μαρμάρου, πάνω στο οποίο έχει χαραχθεί η επιγραφή, σε συνδυασμό με την αναγραφόμενη χρονολογία (μήνας Απελλαίος του 50/51 ή 167/8 μ.Χ.) δηλώνει προέλευση από ταφικό μνημείο μάλλον παρά απλή επιτύμβια στήλη.

Ο ίδιος παρέδωσε μαρμάρινη ανάγλυφη υστερορωμαϊκή στήλη με παράσταση Διός Υψίστου (ύψ. 0,31 , πλ. 0,22 και πάχ. 0,08 μ.).

Ο Μ. Ταϊγανίδης παρέδωσε μαρμάρινη επιτύμβια στήλη επίσης ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, με παράσταση τριών μορφών κατ' ενώπιον (ύψ. 0,34, πλ. 0,27 και πάχ. 0,08 μ.), καθώς και μικρή κυλινδρική μαρμάρινη βάση περιρραντηρίου. Σύμφωνα με τη μαρτυρία τους οι παραπάνω αρχαιότητες προέρχονται από αγρούς γειτονικούς του ανασκαπτόμενου αρχαίου οικισμού του δήμου Πολυμύλου.

Πύργοι

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του μακεδονικού τάφου κάτοικοι των Πύργων παρέδωσαν διάφορα ευρήματα. Ο Γεώργιος Βαγκόπουλος του Ιωάννη παρέδωσε χάλκινο νόμισμα ρωμαϊκό ή μεταγενέστερο, το οποίο βρήκε στην άκρη του δρόμου κοντά στο μακεδονικό τάφο.

Ο Π. Τσαραμανίδης του Ιωάννη παρέδωσε πήλινη άβαφη οινοχόη της εποχής του Σιδήρου από τη θέση Τσινάρι και τον αγρό Χρήστου Τσοπάνου[77] (Πίν. 177 α). Ο ίδιος παρέδωσε επίσης δύο χάλκινα βυζαντινά λαγήνια, τα οποία προέρχονται από χώρο στα όρια Βεγόρας-Αντιγόνου (Πίν. 177 γ).

Ο Σ. Ευταξιάδης παρέδωσε πήλινο μελαμβαφές σκυφίδιο από διαλυμένο τάφο κοντά στο μακεδονικό τάφο και πήλινο εξάλειπτρο, γκρίζο, τοπικού εργαστηρίου, από το γήπεδο[78] (Πίν. 177 β).

Ο Δ. Σιδηρόπουλος του Μιχαήλ παρέδωσε πήλινο σκυφίδιο από γκρίζο πηλό, προερχόμενο από εκσκαφή στο γήπεδο και κοντά στην πλάστιγγα, καθώς και μικρή πήλινη οινοχόη ρωμαϊκών χρόνων, πιθανώς από τον ίδιο χώρο (Πίν. 177 δ).

Από τον ίδιο χώρο ο Ισ. Θεοδοσιάδης του Θεοδοσίου περισυνέλεξε και παρέδωσε πάνω τμήμα μαρμάρινης στήλης με ελλειψοειδή απόληξη και ανάγλυφο ρόδακα.

Ο Απ. Σερίμης του Νικολάου παρέδωσε δύο χάλκινα ρωμαϊκά νομίσματα με προέλευση το Κάστρο, δέκα χάλκινα βυζαντινά σκυφωτά και ένα αργυρό με προέλευση το Κουρί-Μοναστήρι. Ο γιος του Νικόλαος παρέδωσε ένα χάλκινο ρωμαϊκό με προέλευση τον Άγιο Δημήτριο.

Ο Αν. Παπαδόπουλος του Γεωργίου παρέδωσε πήλινη άβαφη οινοχόη ρωμαϊκών χρόνων, που προέρχεται από τη θέση Σουράτ και τον αγρό Παναγιώτη Κοσμίδη, στον οποίο κατά τη μαρτυρία του διαλύθηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι (Πίν. 177 ε).

Ο Β. Τερζής του Θεοδώρου παρέδωσε διάφορα χάλκινα νομίσματα, ελληνιστικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, καθώς και δύο χάλκινα δαχτυλίδια.

Από περιοδεία μας στο Κάστρο περισυνελέγη μικρό τμήμα μαρμάρινης ανάγλυφης στήλης με γυναικεία μορ-

77. Από λαθρανασκαφή κιβωτιόσχημου τάφου στον ίδιο αγρό παραδόθηκαν τρία χειροποίητα αγγεία εποχής Σιδήρου. Βλ. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 260· 44 (1989): Χρονικά, Πίν. 195 δ, στ.

78. Κατά την κατασκευή και ισοπέδωση του γηπέδου καταστράφηκε εκτεταμένο νεκροταφείο. Βλ. σχετικά ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 256.

φή. Συγχρόνως στάθηκε δυνατόν να ταυτίσουμε τους χώρους προέλευσης ευρημάτων που είχαν παραδοθεί στη μικρή Συλλογή, η οποία μεταφέρθηκε το 1989 στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κοζάνης.

Σπάρτο

Από αγροτική περιοχή της κοινότητας Σπάρτου και στην άκρη του τεχνητού φράγματος Πολυφύτου περισυνελέγησαν και παραδόθηκαν από τον Πασχάλη Αλεξανδρή οκτώ αγγεία, τα οποία τα τρία είναι χειροποίητα με αμαυρόχρωμη διακόσμηση και τα πέντε είναι μυκηναϊκά και ενταγμένα τυπολογικά στις ΥΕ ΙΙΙΒ και Γ περιόδους. Δεν στάθηκε δυνατόν να αντιληφθούμε την αρχική τους χρήση, αν δηλαδή προέρχονται από τάφους ή οικιστικό στρώμα που διαλύθηκε.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

Περδίκκας

Ο Π. Χρυσαφίδης, κάτοικος Περδίκκα, παρέδωσε 70 χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Επίσης μικρό χάλκινο σχηματοποιημένο ειδώλιο Ερμή[79], καθώς και ορισμένα χάλκινα και σιδερένια μικροαντικείμενα.

Ο ίδιος υπέδειξε αρχαιολογικό χώρο στη θέση Κιλότ, 2 χλμ. νοτιοανατολικά του Περδίκκα, δίπλα στον Εορδαϊκό ποταμό. Διαπιστώσαμε την ύπαρξη οικοδομικών λειψάνων, πιθανότατα των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων.

Πτολεμαΐδα

Θέση Κουρί

Στο λόφο με την επωνυμία Κουρί της Πτολεμαΐδας και στη θέση που επιλέχθηκε από το δήμο Πτολεμαΐδας για την κατασκευή υπαίθριου θεάτρου αποκαλύφθηκε, κατά τη διάρκεια των εργασιών, αρχαιολογικό στρώμα με δάπεδο (;) από πατημένο πηλόχωμα και χειροποίητη αβαφή κεραμική, πιθανώς της εποχής του Χαλκού. Οι εργασίες διακόπηκαν, διενεργήθηκε μικρή σωστική ανασκαφή, ενώ εκκρεμεί η περαιτέρω έρευνα του χώρου[80].

ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΚΕΦΑΛΙΔΟΥ

Περιοχή τεχνητής λίμνης Πολυφύτου

Κατά τη φετινή ερευνητική περίοδο στην περιοχή της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα στον παραλίμνιο χώρο του δήμου Αιανής και των κοινοτήτων Καισάρειας, Σπάρτου, Κοντοβουνίου, Σταυρωτής, Πύργου, Ανατολής. Η έρευνα στόχευε στον εντοπισμό των θέσεων που κινδυνεύουν άμεσα από τα νερά της λίμνης, αλλά και αυτών που βρίσκονται κατά μήκος της σημερινής παραλίμνιας ζώνης σε μια ευρύτερη περιοχή και που, είτε παρουσιάζουν ενδιαφέρον, στην προσπάθεια ανασύνθεσης του προϊστορικού πολιτισμού της περιοχής, είτε κινδυνεύουν με μελλοντικό κατακλυσμό τους από τα νερά της λίμνης. Εντοπίστηκε ένας αυξημένος αριθμός θέσεων, οικισμών και νεκροταφείων, που ανήκουν σε όλες τις χρονικές περιόδους κατοίκησης του χώρου από τα προϊστορικά μέχρι και νεότερα χρόνια.

Από τον Ζ. Κουζιάκη, κάτοικο της περιοχής, παραδόθηκαν όστρακα από γνωστές θέσεις προϊστορικών και ιστορικών χρόνων που βρίσκονται κατά μήκος της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου. Δεν υποδείχτηκε καμία νέα θέση.

ΑΡΕΤΗ ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗ-ΜΕΤΟΚΗ

Ρυάκιο

Με υπόδειξη του προέδρου της κοινότητας Κ. Σαλονικίδη, περισυλλέξαμε τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης, ρωμαϊκών χρόνων (Β.Ε. Μ. Κοζάνης ΚΠ 332). Από την ανάγλυφη παράσταση διατηρείται το κάτω μέρος του σώματος όρθιας κατ' ενώπιον μορφής. Είναι ντυμένη με χιτώνα και ιμάτιο και έχει στάσιμο το δεξιό πόδι και άνετο το αριστερό (μέγ. σωζ. ύψ. 0,33 μ., μέγ. σωζ. πλ. 0,32, πάχ. πεδίου 0,05 μ.).

Βρέθηκε στην κοίτη του ρέματος που ονομάζεται Ξερό Πηγάδι και διέρχεται μέσα από το χωριό, καταλήγοντας στην περιφέρεια της λεκάνης της Κίτρινης Λίμνης. Υπενθυμίζουμε ότι από την περιοχή προέρχονται δύο ακόμη επιτύμβια ανάγλυφα ρωμαϊκών χρόνων[81], ενώ την ύπαρξη ιερού του Ηρακλή, με την ιδιότητα μάλιστα του Κυναγίδα, βεβαιώνουν δύο ενεπίγραφα αναθήματα[82].

Άγιος Δημήτριος

Ο δάσκαλος Γ. Κεκεζίδης, κάτοικος Κοζάνης, υπέδειξε τη θέση άγνωστου μέχρι σήμερα οικισμού, που βρίσκεται στα βορειοανατολικά της κοινότητας Αγίου Δημητρίου και στα ανατολικά της Ακρινής. Πρόκειται για φυ-

79. Για ανάλογα ειδώλια Ερμή από το νομό Κοζάνης, βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 350, Πίν. 295δ· 38 (1983): Χρονικά, σ. 308.

80. Για τον ίδιο αρχαιολογικό χώρο, βλ. ΑΔ 48 (1993): Χρονικά, σ. 379-380.

81. ΑΕ 1936, σ. 8, αριθ. 13. Θ. Ριζάκης - Γ. Τουράτσογλου, ό.π. (υποσημ. 53), σ. 118, αριθ. 121.

82. Θ. Ριζάκης - Γ. Τουράτσογλου, ό. π., σ. 94-95, αριθ. 96-97. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Κοζάνη, Αρχαιολογικός Οδηγός, 1993, σ. 78.

σικά οχυρή θέση, με επιφανειακό υλικό που χρονολογείται από τα ελληνιστικά έως τα βυζαντινά χρόνια, γνωστή στους ντόπιους με την επωνυμία Μελεσίδι, στη νοτιοδυτική πλαγιά του Βερμίου.

Ο ίδιος περισυνέλεξε από τον οικισμό και παρέδωσε στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης τρία σιδερένια κι ένα χάλκινο δαχτυλίδι, σιδερένια βελόνη, σιδερένιο μαχαίρι με λαβή επενδυμένη με ξύλο και έλασμα χαλκού, πέντε χάλκινα βυζαντινά νομίσματα, μία σιδερένια και δύο χάλκινες πόρπες, καρφιά και αιχμές βελών (Β.Ε. Μ. Κοζάνης ΚΠ 247-258).

Λιγνιτικό κέντρο Πτολεμαΐδας-Αμυνταίου, ορυχείο Καρδιάς

Ο Ζ. Κουζιάκης, κάτοικος Κοζάνης, αρχαιόφιλος και πολύτιμος συμπαραστάτης στην προσπάθεια διάσωσης των αρχαιοτήτων που κινδυνεύουν συνήθως κατά τις δραστηριότητες της ΔΕΗ στο νομό Κοζάνης, υπέδειξε τη θέση προϊστορικού οικισμού μέσα στα όρια του λιγνιτωρυχείου Καρδιάς, στα βορειοδυτικά της λεκάνης της Κίτρινης Λίμνης. Ο χώρος βρίσκεται στα δυτικά της κοινότητας Παλιάς Χαραυγής, σε απόσταση 3 χλμ. και απέχει 6 χλμ. περίπου από τον οικισμό του Κλείτου, ο οποίος είναι ο πλησιέστερος από τις προϊστορικές θέσεις της περιοχής.

Δυστυχώς, ο εντοπισμός του οικισμού συνέπεσε με την καταστροφή του, επαναφέροντας για μια ακόμη φορά το εντονότατο πρόβλημα του αφανισμού άγνωστων σε μας αρχαιολογικών χώρων μέσα στα όρια των περιοχών που εκμεταλλεύεται η ΔΕΗ.

Από τη θέση του κατεστραμμένου οικισμού περισυνελέγησαν όστρακα αγγείων της μέσης νεολιθικής, με γραπτή διακόσμηση red on cream, καθώς και μελανοστεφών αγγείων, που χρονολογούνται στην ύστερη νεολιθική περίοδο (Β.Ε Μ. Κοζάνης Κ.Π.108-110). Πρέπει να σημειωθεί ότι από τις υπόλοιπες δεκατέσσερις προϊστορικές θέσεις της λεκάνης, μόνον οι τέσσερις παρουσιάζουν σαφείς ενδείξεις κατοίκησης στη μέση νεολιθική περίοδο.

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Ανάργυροι

Στην ανατολική όχθη της λίμνης Χειμαδίτιδας, στα δυτικά-νοτιοδυτικά της κοινότητας Αναργύρων, την περασμένη χρονιά εντοπίστηκε οικισμός της εποχής του Χαλκού, σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένος από κανάλι που εξυπηρετεί την άρδευση των αγρών στις όχθες της λίμνης[83]. Κατά τη διάνοιξη του καναλιού οι Σάββας Παναγιωτίδης και Γεώργιος Καριπίδης, κάτοικοι Αναργύρων, περισυνέλεξαν και παρέδωσαν στο Μουσείο της Φλώρινας μεγάλο αριθμό πήλινων και λίθινων αντικειμένων, καθώς και κέρατα ελαφιών.

Πρόκειται για ένα σημαντικό σύνολο που περιλαμβάνει 41 χειροποίητα αγγεία, ακέραια και αποσπασματικά σωζόμενα, μεγάλο αριθμό οστράκων, πήλινο πώμα αγγείου, 12 πήλινα πυραμιδόσχημα βαρίδια, πήλινο ελλειψοειδή πεσσό, δύο κωνικά σφονδύλια, λίθινο τριπτήρα και τμήμα διάτρητου πέλεκυ. Από τα κέρατα που παραδόθηκαν, ένα έχει χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο και σώζει την οπή του στειλεού και ένα δεύτερο χρησίμευσε για τη στειλέωση λίθινου εργαλείου. Τα υπόλοιπα κομμάτια έχουν πελεκηθεί ή πριονιστεί και αποτελούν υποπροϊόντα της διαδικασίας κατασκευής εργαλείων. Τα αντικείμενα χρονολογούνται, πιθανότατα, στα τέλη της 3ης και στις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ. (Β.Ε. Μ. Φλώρινας 338-388, 390, 391, 393, 394, 397-399, 401).

Τα περισσότερα αγγεία είναι κάνθαροι ή κύπελλα με μία λαβή (Πίν. 178 α-γ), μικρών διαστάσεων, συνήθως με ψηλό λαιμό, πλατιές κάθετες λαβές με κοίλη ράχη που ξεπερνούν το χείλος και επίπεδη ή ελαφρά κοίλη βάση. Συχνά φέρουν μικρές μαστοειδείς αποφύσεις στη μεγαλύτερη διάμετρο του σώματος ή στη ρίζα λαβών. Ακόμη, δύο μικκύλα αγγεία, φιάλη και άωτο κύπελλο με αποφύσεις κάτω από το χείλος, μεγάλη κωνική φιάλη με κάθετη και οριζόντια λαβή, αμφορόσχημο αγγείο με δύο οριζόντιες λαβές και ψηλό λαιμό και ένα δεύτερο όμοιου σχήματος με δύο κάθετες λαβές κυκλικής τομής (Πίν. 178 δ), διάτρητο σκεύος (πύραυνο;), αποσπασματικά σωζόμενη πρόχους με σφαιρικό σώμα και κάθετη ταινιωτή λαβή. Παραδόθηκε, τέλος, τμήμα μεγάλου αδρού ελλειπτικού σκεύους, το στόμιο του οποίου αναπτύσσεται συμμετρικά από το μέσον προς τα δύο διαμετρικά αντίθετα άκρα. Ο πηλός τους είναι, στις περισσότερες περιπτώσεις, γκριζοκάστανος με πολλές προσμίξεις και οι επιφάνειες στιλβωμένες.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΖΙΩΤΑ

Φιλώτας

Στη διάρκεια αυτοψίας κατά μήκος της χάραξης του νέου οδικού άξονα Πτολεμαΐδας - Παραβεγορίτιδας εντοπίστηκε εκτεταμένος οικισμός ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Βρίσκεται σε χαμηλό λόφο, στα νότια της κοινότητας Φιλώτα και σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου, στη θέση Αμπέλια. Δεδομένου ότι οι εργασίες κατασκευής του δρόμου πρόκειται να αρχίσουν αμέσως μετά την ολοκλήρωση των απαλλοτριώσεων, προγραμματίστηκε σωστική

83. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 555.

ανασκαφική έρευνα στο χώρο για το καλοκαίρι του 1996.

Ο Α. Τόρτοκας, κάτοικος της κοινότητας Φιλώτα του νομού Φλώρινας, παρέδωσε επιγραφή σε λευκόφαιο μάρμαρο που βρήκε σε μπάζα από κατεδάφιση παλιού σπιτιού στην ίδια κοινότητα (Πίν. 178 ε). Η επιγραφή φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Φλώρινας (αριθ. 416). Οι σωζόμενες διαστάσεις του λίθου είναι: μέγιστο ύψος 0,26, πλάτος 0,66, μέγιστο πάχος 0,295 μ. Ύψος γραμμάτων: 0,014-0,042 μ. Το διάστιχο ποικίλλει από 0-0,028 μ. Τα γράμματα δεν είναι ιδιαίτερα επιμελημένα. Η αμέλεια του χαράκτη είναι εμφανής στο ανορθόγραφο όνομα του Φιλίπου (sic), όπου επιπλέον ξέχασε το γιώτα και το προσέγραψε κατόπιν στο επάνω μέρος του Π.

Η επιγραφή θα πρέπει να χρονολογηθεί από τα τέλη του 1ου αι. μ.Χ. και εξής, πιθανόν στο πρώτο μισό του 2ου αι. μ.Χ. Για τη χρονολόγηση συνηγορεί η περιορισμένη χρήση συμπλεγμάτων γραμμάτων και το αυτοκρατορικό gentilicium Φλάβιος, που είναι αρκετά συχνό στη Μακεδονία και παραπέμπει βέβαια στην τακτική της απονομής της ρωμαϊκής πολιτείας (civitas) σε Έλληνες υψηλών, συνήθως, οικονομικών και κοινωνικών στρωμάτων. Το κείμενο έχει ως εξής:

[ca 9-10] *ΕΩΤΕΡΟΝ*
[ca 3] *Ν·Τ·ΦΛΑΟΥΙΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ* (sic!)
ΤΟΥ·ΚΟΙΝΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ
ΑΡΧΙΕΡΕΩΣ ΕΟΙ [ca 5]
Η ΒΟΥΛΗ Α [ca 8-9]
ΔΙ ΕΠΙΜ[ca 6-7]
Πρόταση συμπλήρωσης:
[e.g Φλ. Φίλιππον ν]εώτερον,
[υιό]ν Τ Φλαουίου Φιλίπου
του Κοινού Μακεδόνων
αρχιερέως Εορ[δαίων]
η Βουλή α[νέστησεν]
δι επιμ[ελητου ή -των]
[---- ονόματα ----]

Το κείμενο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι είναι η πρώτη, όσο γνωρίζω, επιγραφή της Άνω Μακεδονίας που αναφέρει ρητά το «Κοινόν Μακεδόνων» και αποτελεί την πρώτη μαρτυρία για τον άγνωστο από αλλού αρχιερέα του Κοινού των Μακεδόνων Φλαούιο Φίλιππο.

Θεωρώ βέβαιο ότι ο τέταρτος στίχος τελειώνει με έναν τύπο του (επιγραφικά τουλάχιστον) σπανιότατα παραδιδόμενου εθνικού «Εορδαίος», το οποίο, σε συνδυασμό με την αναφερόμενη Βουλή, μπορεί να αφορά το εθνικό της πόλης Εορδαίας ή του Κοινού της περιοχής Εορδαίας. Η ύπαρξη Βουλής παραπέμπει σε θεσμό αστικού κέντρου, εκτός εάν θεωρήσουμε (εξαιτίας, επιπλέον, της απουσίας του «Δήμου» από την επιγραφή) ότι η Βουλή είναι μια συνέλευση ανάλογη λ.χ. των τοπικών Κοινών. Επειδή, ωστόσο, η ύπαρξη Κοινού Εορδαίων, ανάλογου με τα Κοινά των Ορεστών και των Ελιμιωτών, δεν μαρτυρείται φιλολογικά ή επιγραφικά, θα μπορούσαμε ενδεχομένως να υποθέσουμε ότι υπήρχε στην Εορδαία μια Βουλή που κατείχε τη θέση τοπικού Κοινού[84].

ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΚΕΦΑΛΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Διενεργήθηκαν αυτοψίες για τον έλεγχο δημοσίων έργων σε περιοχές αρχαιολογικού ενδιαφέροντος σε πολλά σημεία του νομού. Δυστυχώς η ελλιπής αρχαιολογική χαρτογράφηση και η ανυπαρξία αρχαιοφύλακα στο νομό δεν επέτρεψε τη συνεχή παρακολούθηση της πορείας τους με αποτέλεσμα να διαπιστωθούν περιορισμένες καταστροφές αρχαιοτήτων σε άγνωστες αρχαιολογικά θέσεις του δήμου Νεστορίου και της κοινότητας Κορησού. Επίσης ελέγχθηκαν οι πέντε Αρχαιολογικές Συλλογές του νομού.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΤΣΟΥΓΓΑΡΗΣ

84. Η F. Papazoglou (Les villes de Macédoine à l'epoque romaine, Αθήνα 1988, σ.167), σημειώνει ότι οι πηγές βεβαιώνουν την ύπαρξη μιας civitas με το όνομα της Εορδαίας τους πρώτους αιώνες της αυτοκρατορίας, όμως μας αφήνουν στην αβεβαιότητα ως προς τη δομή της, διότι μπορούν να αναφέρονται εξίσου σε μία «πόλιν» και σε μία κοινότητα «δημοτική». Ωστόσο, συμπεραίνει ότι θα πρέπει να υπήρχε ένα αστικό κέντρο ομώνυμο της περιοχής, διότι φαίνεται αδιανόητο το διοικητικό κέντρο της επαρχίας να ήταν μια αγροτική συνάθροιση. Το κέντρο αυτό, ακόμη κι αν δεν ονομαζόταν Εορδαία αρχικά, θα πρέπει τελικά να πήρε το όνομα της περιφέρειας.

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το έτος 1995 υπηρέτησαν στην Εφορεία, εκτός από τον υπογραφόμενο, οι αρχαιολόγοι Αγ. Τσιλιπάκου, Γ. Κακαβάς και Μελ. Παϊσίδου, οι αρχιτέκτονες Κλ. Θεολογίδου, Δημ. Γουμάγιας, με απόσπαση η Ξ. Σαββοπούλου και ο έκτακτος πολιτικός μηχανικός Απ. Καλφόπουλος.

Το έτος 1995 τα μνημεία των νομών Κοζάνης και Γρεβενών υπέστησαν, δυστυχώς, εκτεταμένες καταστροφές από το σεισμό της 13ης Μαΐου. Ορισμένα μάλιστα κατέρρευσαν ολοσχερώς. Το ελάχιστο προσωπικό της Εφορείας εργάστηκε με μεγάλο ζήλο και με τη βοήθεια της πολιτικής ηγεσίας και των κεντρικών υπηρεσιών (ΔΒΜΜ, ΔΑΒΜΜ και ΔΣΑ) του ΥΠΠΟ εκτελέστηκαν άμεσες σωστικές εργασίες (μεταφορά εικόνων και λοιπών ιερών κειμηλίων σε ασφαλή χώρο, κατασκευή στεγάστρων, υποστυλώσεις, περισυλλογή σπαραγμάτων τοιχογραφιών, προληπτική συντήρηση τοιχογραφιών κτλ.) σε όλα σχεδόν τα μνημεία που υπέστησαν καταστροφές από το σεισμό.

Στην περιοχή αρμοδιότητας της Εφορείας και ειδικότερα στους νομούς Καστοριάς, Φλώρινας, Κοζάνης και Γρεβενών εντάχθηκαν στο Β΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (ΚΠΣ) 59 αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία και το Σεπτέμβριο ξεκίνησε η σύνταξη μελετών ή η εκτέλεση εργασιών σε μνημεία που είχαν εγκεκριμένες μελέτες.

Το έτος 1995 συστήθηκαν στο νομό Κοζάνης δύο προγραμματικές συμβάσεις, με έδρα τα Σέρβια, η πρώτη, και περιοχές αρμοδιότητας τα Σέρβια, το Βελβεντό και την Αιανή και με έδρα τη Σιάτιστα, η δεύτερη, και περιοχές αρμοδιότητας τη Σιάτιστα, την Εράτυρα και το Σισάνι. Στο πρόγραμμα μελετών και έργων που καταρτίστηκε από τις επιστημονικές επιτροπές εντάχθηκαν μνημεία, κυρίως, που υπέστησαν καταστροφές από το σεισμό ή μνημεία και αρχαιολογικοί χώροι, που έχουν υπαχθεί στο Β΄ ΚΠΣ. Μελέτες και έργα, επίσης, μνημείων που έχουν υπαχθεί στο Β΄ ΚΠΣ εντάχθηκαν και στο πρόγραμμα της προγραμματικής σύμβασης Καστοριάς, που λειτουργεί από το έτος 1989.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Σε συνεργασία με τη ΔΒΜΜ προετοιμάστηκε, οργανώθηκε και παρουσιάστηκε για πρώτη φορά εκπαιδευτικό πρόγραμμα στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς. Το πρόγραμμα με τίτλο «Στον κόσμο των βυζαντινών εικόνων» απευθύνεται σε σχολικές ομάδες ηλικίας 10-17 ετών της πόλης και του νομού Καστοριάς και συνοδεύεται από ενημερωτικό, για τους εκπαιδευτικούς, έντυπο[1]. Οι μαθητές ευαισθητοποιούνται και εξοικειώνονται με το χώρο και τα εκθέματα του Μουσείου (βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες), γνωρίζουν πολλές πτυχές του βυζαντινού πολιτισμού (ιστορία της πόλης, ναούς και τοιχογραφίες, δωρητές, τέμπλο και τεχνική των εικόνων), έρχονται σε επαφή με νέες ειδικότητες (αρχαιολόγοι, συντηρητές έργων τέχνης), με το προσωπικό του Μουσείου και με τον τρόπο λειτουργίας του. Απαντούν σε ερωτήσεις από φυλλάδιο, αντιγράφουν και τρυπούν ένα ανθίβολο.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΚΑΒΑΣ

ΣΥΝΤΑΞΗ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Βυζαντινό Μουσείο

Το 1994 ολοκληρώθηκε η αρχιτεκτονική προμελέτη του Μουσείου και εγκρίθηκε από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο, το οποίο επιπλέον γνωμοδότησε να προχωρήσει σε πρώτη φάση η μελέτη για τμήμα του έργου, που θα περιλαμβάνει το κτίριο των υδρόμυλων και νέες υπόγειες κατασκευές δυτικά αυτού.

Ύστερα από σχετική εγκριτική απόφαση της Διεύθυνσης Μελετών Μουσείων ξεκίνησε και ολοκληρώθηκε το 1995 η σύνταξη οριστικής αρχιτεκτονικής μελέτης για το ανωτέρω τμήμα του έργου[2].

Σύμφωνα με τη μελέτη, το κτίριο των υδρόμυλων αποκτά εκθεσιακή χρήση. Επιπλέον, στο υπόγειο τοποθετεί-

1. Τζ. Αλμπάνη - Δ. Ευγενίδου - Α. Κατσελάκη - Ν. Τσελέντη, Στον κόσμο των βυζαντινών εικόνων, Αθήνα 1996 (δίγλωσσο ελληνικό, αγγλικό).

2. Μελέτη Κ. Θεολογίδου - 11η ΕΒΑ, επίβλεψη μελέτης Α. Κουερίνη, Ν. Φιλιππίδης - ΔΜΜ.

ται η κεντρική είσοδος του Μουσείου, με τους απαραίτητους χώρους υποδοχής. Εκτός από τις υπόγειες κατασκευές δυτικά του μύλου, υπόγειο προβλέπεται να κατασκευαστεί και στον ίδιο το μύλο, όπου στην α΄ φάση του έργου τοποθετούνται κυλικείο και χώροι υγιεινής. Στις νέες υπόγειες κατασκευές, δυτικά, προβλέπεται να λειτουργήσουν εργαστήρια συντήρησης και αποθήκες. Η στάθμη των εργαστηρίων αντιστοιχεί στη στάθμη του ισογείου του μύλου· λόγω της κλίσης όμως της παρακείμενης οδού, αυτά είναι ημιυπόγεια και φωτίζονται έμμεσα από στεγασμένο αίθριο.

Το κτίριο των υδρόμυλων, γνωστό ως «μύλοι του Μάρκου», είναι κηρυγμένο διατηρητέο μνημείο, που χτίστηκε στις αρχές του αιώνα. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 καταστράφηκε από πυρκαγιά και ό,τι απέμεινε από αυτό ήταν οι περιμετρικές τοιχοποιίες του. Ο μεταλλικός σκελετός στο κέντρο του, που στήριζε εν μέρει τα πατώματα, διασώθηκε εξαιρετικά παραμορφωμένος. Από τα ίχνη επί των τοιχοποιιών, τον παραμορφωμένο σκελετό και παλαιά εξωτερική φωτογραφία του κτιρίου πριν από την πυρκαγιά, κατέστη δυνατή η αναπαράσταση της μορφής και της κατασκευής του κτιρίου. Η εξαιρετική ποιότητα της αρχικής κατασκευής οδήγησαν στην επιλογή της ανακατασκευής του εσωτερικού του κτιρίου στην αρχική μορφή με τις απαραίτητες απλουστεύσεις, σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα της τεχνολογίας. Επιπλέον, στη δυτική πλευρά του μύλου τοποθετείται εξωτερικό γυάλινο κλιμακοστάσιο, για να εξασφαλιστεί και δεύτερη κατακόρυφη επικοινωνία στο κτίριο και παράλληλα δευτερεύουσα είσοδος προς τα εργαστήρια και τις αποθήκες από την υπηρεσιακή αυλή που διαμορφώνεται στο δώμα των εργαστηρίων.

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΟΛΟΓΙΔΟΥ

Ναός Παναγίας Βαλτεσινής

Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική, η οποία βρίσκεται στην περιοχή της Κυριώτισσας στη Βέροια μέσα σε έναν ασφυκτικό κλοιό από οικοδομές. Φέρει δίριχτη κεραμοσκεπή στέγη με μικρή απότμηση στη νότια πλευρά, όπου και οι δύο είσοδοι του ναού. Η τοιχοδομή αποτελούμενη από πουρόπετρα δεν παρουσιάζει κανένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο ναός έχει υποστεί κατά καιρούς αρκετές αλλοιώσεις χωρίς να είναι διακριτές οι διάφορες φάσεις του. Η παλαιότερη από αυτές είναι του Ιερού, που τοποθετείται στις αρχές του 18ου αι.

Με τη μελέτη εντοπίστηκαν εκτεταμένες φθορές που προκλήθηκαν κυρίως από τα νερά της βροχής, τόσο στον ξύλινο σκελετό όσο και στην τοιχοποιία, στην οποία ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιήθηκε ο πηλός. Οι εργασίες που προβλέπονται είναι η αντικατάσταση όλων των φθαρμένων ξύλινων μερών της στέγης, η αντικατάσταση των σαθρών κεραμιδιών με άλλα παλαιά, βυζαντινού τύπου, και η στερέωση της τοιχοποιίας με ενέματα και βαθύ αρμολόγημα με παραδοσιακά υλικά.

Ναός Αγίου Στεφάνου

Είναι μια τρίκλιτη βασιλική με δίριχτη κεραμοσκεπή στέγη, η οποία φέρει αποτμήσεις στη δυτική και ανατολική πλευρά. Υπάρχει χαγιάτι, το οποίο καταλαμβάνει ολόκληρη τη δυτική πλευρά. Οι εξωτερικές διαστάσεις του ναού είναι 20×13 μ. περίπου. Εσωτερικά ο ναός χωρίζεται σε τρία κλίτη από δύο σειρές πεσσών και κιόνων. Στη δυτική πλευρά φέρει γυναικωνίτη σε σχήμα Π. Τοιχογραφίες σώζονται στο ιερό, στους πεσσούς και στη νότια πλευρά του κυρίως ναού, καλυμμένες κατά το μεγαλύτερο μέρος από ασβεστοκονίαμα.

Οι τοιχογραφίες αυτές μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η πρώτη φάση του ναού ανάγεται στο 16ο αι. και η δεύτερη στα 1827, σύμφωνα με υπάρχουσα επιγραφή στην εξωτερική δυτική όψη του ναού. Υπάρχουν όμως ενδείξεις για παλαιοχριστιανική φάση, οι οποίες θα επιβεβαιωθούν ή όχι μετά από ανασκαφική έρευνα.

Η μελέτη που συντάχθηκε εντόπισε προβλήματα κυρίως στον ξύλινο σκελετό της στέγης και στα σαθρά κονιάματα της τοιχοποιίας. Οι εργασίες που προβλέπονται είναι η αντικατάσταση όλων των φθαρμένων ξύλινων μερών της στέγης τόσο του κυρίως ναού όσο και του χαγιατιού, η αντικατάσταση των σαθρών κεραμιδιών με άλλα παλαιά, βυζαντινού τύπου, και η ενίσχυση της τοιχοποιίας με ενέματα και αρμολογήματα.

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Κάτω Γραμματικό

Ναός Αγίου Γεωργίου

Πρόκειται για μονόχωρο δρομικό ναό με νάρθηκα στη δυτική πλευρά και προστώο στη νότια, από το οποίο διατηρείται ένα τμήμα. Η στέγη είναι ξύλινη δίριχτη με μικρές αποτμήσεις στη δυτική και ανατολική πλευρά. Οι εξωτερικές διαστάσεις του ναού είναι 21,70×6,79 μ. Έχει δύο εισόδους στη νότια πλευρά που αντιστοιχούν η μία στο νάρθηκα και η άλλη στον κυρίως ναό.

Εσωτερικά το δάπεδο είναι επιστρωμένο με μαρμαρόπετρες, ακανόνιστες, που δίνουν την αίσθηση του καλντεριμιού. Ο κυρίως ναός είναι κατάγραφος με αξιόλογες

τοιχογραφίες του 1667, σύμφωνα με υπάρχουσα επιγραφή, που βρίσκονται όμως σε κακή κατάσταση. Στη βορειοδυτική γωνία υπήρχε άμβωνας, όπου ανέβαινε κανείς με πέντε ξύλινα σκαλιά. Η τοιχοποιία, από αργούς λίθους, δεν παρουσιάζει κανένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Οι εργασίες που προβλέπονται από τη μελέτη είναι η αποκατάσταση του χαγιατιού, η αντικατάσταση της στέγης στην ίδια μορφή και όγκο και η ενίσχυση της τοιχοποιίας με ενέματα και αρμολογήματα.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Αιανή

Ναός Αρχιστρατήγου Μιχαήλ

Επρόκειτο για δρομικό μονόχωρο ναό του 16ου αι. (Πίν. 179 α), εξωτ. διαστ. 9×4,90 μ., στον οποίο αργότερα είχε προστεθεί, στη δυτική πλευρά, νάρθηκας, διαστ. 5,83×4,90 μ. Το ύψος εσωτερικά ήταν 5,20 μ. και έφερε δίριχτη ξύλινη στέγη. Η τοιχοδομή του ναού ήταν από λαξευτούς πώρινους και αργούς λίθους τοποθετημένους κατά τον ισόδομο τρόπο που εναλλάσσονταν με στρώσεις πλίνθων. Ο ναός ήταν κατάγραφος με αξιόλογες τοιχογραφίες του 1549, σύμφωνα με επιγραφή, και σε αρκετά καλή κατάσταση.

Κατά το σεισμό της 13ης Μαΐου του 1995, ο ναός κατέρρευσε σχεδόν κατά το ήμισυ. Η πρώτη μέριμνα ήταν να διασωθούν, τόσο τα σπαράγματα των τοιχογραφιών (έγιναν με τη φροντίδα του έκτακτου αρχαιολόγου Πασχάλη Φτάκα), όσο και η εναπομείνασα τοιχοδομή. Γι' αυτό αποφασίστηκε να κατασκευαστεί ένα ξύλινο υπόστεγο που να καλύπτει όλο το εμβαδόν του ναού και σε τέτοιο ύψος που θα επέτρεπε αργότερα, ενδεχομένως, την αναστήλωσή του.

Τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν στο φέροντα οργανισμό του υπόστεγου είναι το ξύλο και στην επικάλυψη κυματοειδής γαλβανιζέ λαμαρίνα. Οι εργασίες κατασκευής του υπόστεγου έγιναν με την επίβλεψη του έκτακτου πολιτικού μηχανικού Απόστολου Καλφόπουλου.

Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου

Πρόκειται για επιμήκη μονόχωρο ναό του 11ου ή 12ου αι., ο οποίος επικοινωνεί με το νάρθηκα με ένα τρίλοβο άνοιγμα, ενώ στη δυτική πλευρά προστέθηκε αργότερα ένας ακόμη εξωνάρθηκας αλλά σε χαμηλότερο ύψος από τον προηγούμενο ναό. Οι πλάγιοι τοίχοι φέρουν μεγάλα ανακουφιστικά τόξα σε ύψος 3,50 μ. περίπου. Φέρει δίριχτη κεραμοσκεπή στέγη τόσο στον κυρίως ναό όσο και στην προσθήκη του εξωνάρθηκα.

Μετά τους σεισμούς της 13ης Μαΐου του 1995, η κατάσταση που παρουσίαζε ήταν αρκετά ανησυχητική (Πίν. 179 β), διότι είχαν επιδεινωθεί οι προϋπάρχουσες ρωγμές κυρίως όμως στο Ιερό, όπου η καταπόνηση φάνηκε εντονότερη με κίνδυνο κατάρρευσης σε μια επόμενη δόνηση.

Έτσι, η πρώτη σωστική επέμβαση που έπρεπε να γίνει ήταν η υποστύλωση του ναού τόσο εξωτερικά, όσο και εσωτερικά. Η ξυλεία που χρησιμοποιήθηκε ήταν σουηδική και σε διατομές ικανές ώστε να αντέχουν σε ενδεχόμενες νέες δονήσεις.

Ναός Αγίου Νικολάου

Βρίσκεται σε μικρή απόσταση, ανατολικά του ναού του Αρχιστρατήγου Μιχαήλ. Πρόκειται για μονόχωρο ναό με δίριχτη κεραμοσκεπή στέγη μικρών διαστάσεων. Εσωτερικά είναι κατάγραφος με αξιόλογες τοιχογραφίες του 1552, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή.

Κατά τους σεισμούς της 13ης Μαΐου του 1995 είχε υποστεί σοβαρές ζημίες στην τοιχοποιία – κατέρρευσε τμήμα του Ιερού και αποδιοργανώθηκε ο νότιος τοίχος – με αποτέλεσμα την αποκόλληση και κατάρρευση μέρους των τοιχογραφιών. Για το λόγο αυτό, αφού απομακρύνθηκαν τα σπαράγματα των τοιχογραφιών, με τη φροντίδα του έκτακτου αρχαιολόγου Πασχάλη Φτάκα, κατασκευάστηκε ένας περιμετρικός εξωτερικός κλοιός από ξύλινα στοιχεία, ενώ εσωτερικά τοποθετήθηκαν υποστυλώσεις στους δύο πλευρικούς τοίχους για να αποφευχθεί τυχόν κατάρρευση τμημάτων που θα συμπαρέσυραν ολόκληρο το μνημείο.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΓΟΥΜΑΓΙΑΣ

Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου Τριγωνικού

Μονόχωρος ναός με τοιχογραφίες του 16ου αι. Διαδέχθηκε μεσοβυζαντινό ναό, ο οποίος ανοικοδομήθηκε πάνω στα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Άρχισε και ολοκληρώθηκε η σύνταξη της μελέτης στερέωσης-αποκατάστασης του ναού και έλαβε τη σχετική έγκριση. Η μελέτη εκπονήθηκε από την αρχιτέκτονα Ξ. Σαββοπούλου.

Ναός Αγίου Γεωργίου Γουλών

Μονόχωρος ναός του 15ου αι. Διέσωζε τμήμα από την παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου επάνω από την είσοδο στη δυτική πλευρά. Άρχισε και ολοκληρώθηκε η σύνταξη της μελέτης στερέωσης-αποκατάστασης του ναού

και έλαβε τη σχετική έγκριση. Η μελέτη εκπονήθηκε από την αρχιτέκτονα Ξ. Σαββοπούλου.

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ[3]

Μονή Ευαγγελισμού της Θεοτόκου Βουνάσας

Ιδρύθηκε, σύμφωνα με σχετική επιγραφή εντοιχισμένη στην τράπεζα της μονής (σήμερα δεν σώζεται), το έτος 1763. Ωστόσο, όλα τα σωζόμενα κτίρια χρονολογούνται στο 18ο και 19ο αι. Άρχισε και ολοκληρώθηκε η μελέτη στερέωσης-αποκατάστασης της βόρειας πτέρυγας της μονής και έλαβε τη σχετική έγκριση. Το μνημείο έχει υπαχθεί στο Β΄ ΚΠΣ.

Ναός Παναγίας Λουμπενίτσας Τριφυλλίου

Η Λουμπενίτσα, αφανισμένος οικισμός από τον οποίο έχει διασωθεί μόνο ο ναός της Παναγίας, βρισκόταν στα διοικητικά όρια Τρικοκκιάς του νομού. Πρόκειται για μονόχωρο ναό του 18ου αι., εσωτ. διαστ. 10,40×6,55 μ., με προεξέχουσα προς Α. ημιεξαγωνική κόγχη Ιερού και μεταγενέστερο νάρθηκα, ο οποίος σώζεται αποσπασματικά.

Η εξωτερική απέριττη μορφή του ναού έρχεται σε έντονη αντίθεση με την πλούσια εσωτερική διακόσμησή του, έργο του έτους 1791. Πράγματι, όλες οι εσωτερικές επιφάνειες του μνημείου είναι κατάγραφες. Η αγιογράφησή του γίνεται σε τρεις επάλληλες ζώνες, όπου στην κάτω ζώνη εικονίζονται ολόσωμοι άγιοι, στη μεσαία άγιοι σε μετάλλια και στην ανώτερη σκηνές του Δωδεκαόρτου, εμπλουτισμένες με επεισόδια από τον κύκλο των Παθών του Χριστού. Εξέχουσα θέση στην εσωτερική διακόσμηση του μνημείου κατέχουν, τόσο η ζωγραφισμένη οροφή, όσο και το τέμπλο με ζωγραφικό και ξυλόγλυπτο διάκοσμο. Άρχισε και ολοκληρώθηκε η μελέτη στερέωσης-αποκατάστασης και έλαβε τη σχετική έγκριση. Το μνημείο έχει υπαχθεί στο Β΄ ΚΠΣ.

Γεφύρι Αλατόπετρας

Λιθόκτιστη μονότοξη γέφυρα του 19ου αι. Άρχισε και ολοκληρώθηκε η μελέτη στερέωσης του γεφυριού. Το μνημείο είναι ενταγμένο στα ΠΕΠ.

Ναός Αγίου Γεωργίου Κυπαρισσίου

Ο ναός ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με νάρθηκα και γυναικωνίτη και χτίστηκε το 1867. Το μήκος του ανέρχεται στα 20,30 μ. και το πλάτος του στα 13 μ. Σε όλο το μήκος της νότιας όψης φέρει ανοιχτή στοά με ξύλινη στέγη που εδράζεται στη νότια τοιχοποιία και σε κιονοστοιχία από σπονδυλωτούς κίονες από αμμόλιθο. Δυτικά φέρει λιθόκτιστο πυργοειδές κωδωνοστάσιο του 1930, ύψ. 12 μ., από λαξευτούς αμμόλιθους. Ολοκληρώθηκε η μελέτη διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του ναού και επισκευής του λιθόκτιστου κωδωνοστασίου και έλαβε τη σχετική έγκριση. Το μνημείο είναι ενταγμένο στα ΠΕΠ.

Ναός Αγίου Νικολάου Διπόρου

Μονόχωρος κοιμητηριακός, άλλοτε, ναός του 16ου αι. Από την αρχική διακόσμηση του 16ου αι. είναι ορατή η παράσταση του αγίου Νικολάου, σε αψίδωμα, επάνω από τη θύρα εισόδου. Οι τοιχογραφίες που σώζονται στο εσωτερικό του ναού έγιναν κατά την επισκευή του μνημείου το 19ο αι. Ωστόσο, είναι φανερό ότι αποτελούν επιζωγράφηση του αρχικού ζωγραφικού διακόσμου του 16ου, το πιο πιθανό, αιώνα. Άρχισε και ολοκληρώθηκε η μελέτη στερέωσης-αποκατάστασης και έλαβε τη σχετική έγκριση. Το μνημείο είναι ενταγμένο στο Β΄ ΚΠΣ.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Ναός Αγίου Ανδρέα

Συνεχίστηκαν το 1995 περιορισμένης κλίμακας στερεωτικές εργασίες, που αφορούσαν αρμολογήματα τοιχοποιιών, αντικατάσταση σαθρών ξυλοδεσιών και επάλειψη ξύλινων στοιχείων με συντηρητικό ξύλου.

Ναός Αγίου Γεωργίου, ενοριακού

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν αρμολογήματα στον ανατολικό τοίχο της πρόθεσης και του διακονικού, εσωτερικά. Η τοιχοδομία διατηρήθηκε ορατή στη θέση αυτή του ναού προκειμένου να παραμείνουν ευανάγνωστες οι διάφορες φάσεις της οικοδομικής ιστορίας του μνημείου (14ος, 16ος, 18ος αιώνας).

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΟΛΟΓΙΔΟΥ

3. Οι σχετικές μελέτες εκπονήθηκαν από την αρχιτέκτονα Ξ. Σαββοπούλου.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Καστοριά

Ναός Αγίου Δημητρίου Οικονόμου

Στο βυζαντινό ναό του Αγίου Δημητρίου στην ενορία Οικονόμου διανοίχθηκε μεγάλη διαμπερής οπή, όταν διερχόμενο αυτοκινήτο κατέπεσε με ορμή επάνω στο βόρειο τοίχο του. Έμπειροι τεχνίτες της Εφορείας ανέλαβαν αμέσως με την επίβλεψη του υπογράφοντος αρχαιολόγου την αποκατάσταση του αξιόλογου αυτού μνημείου. Χρησιμοποιήθηκαν τα υλικά της αρχικής τοιχοποιίας, πλίνθοι και κέραμοι, που είχαν συσσωρευθεί στο εσωτερικό του ναού και ισχυρό ασβεστοκονίαμα στους αρμούς. Έγινε κάθε δυνατή προσπάθεια, ώστε, μετά το πέρας των στερεωτικών εργασιών, τα κεραμοπλαστικά κοσμήματα του εξωτερικού προσώπου της τοιχοποιίας στο σημείο της φθοράς να ακολουθούν πιστά τα αρχικά.

Αρχοντικό Τσιατσαπά

Το αρχοντικό Τσιατσαπά είναι εξαιρετικά μεγάλων διαστάσεων τριώροφο κτίριο με μεσοπάτωμα, που χτίστηκε το 1752, σύμφωνα με λιθανάγλυφη επιγραφή στη δυτική γωνία της νότιας όψης του. Διαθέτει όλα εκείνα τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής του χώρου της Μακεδονίας την εποχή αυτή (σαχνισί, ηλιακούς, κτλ.). Οι χαμηλοί όροφοί του είναι χτισμένοι από αργολιθοδομή με λασποκονία, η οποία ψηλότερα αντικαθίσταται από τσατμά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ζωγραφικός και ο ξυλόγλυπτος διάκοσμός του, ιδιαίτερα στον τελευταίο όροφο. Το αρχοντικό υπέστη σοβαρές βλάβες, λόγω της χρόνιας εγκατάλειψής του, και ιδιαίτερα ο τελευταίος όροφος, ο οποίος είναι ερειπωμένος, και η βόρεια όψη, η οποία είναι ετοιμόρροπη και εξαιρετικά αλλοιωμένη. Στην κατάσταση αυτή το αρχοντικό, και λόγω της ιδιαίτερης αξίας του, περιήλθε στην ιδιοκτησία του ΥΠΠΟ. Ξεκίνησε άμεσα η σύνταξη μελέτης για την αποκατάστασή του. Λόγω της κακής κατάστασης της βόρειας όψης, προηγήθηκε μελέτη για τη στερέωση του φέροντα οργανισμού της όψης αυτής, η οποία εγκρίθηκε το 1991, ενώ ολοκληρώνεται και η συνολική μελέτη για την αποκατάσταση του κτιρίου. Με το σεισμό του Μαΐου εντάθηκαν οι παραμορφώσεις της βόρειας όψης και ιδιαίτερα της βορειοανατολικής γωνίας, η οποία και υποστυλώθηκε από συνεργείο της Εφορείας (Πίν. 180γ).

Η αποκατάσταση του κτιρίου εντάχθηκε στο Β΄ ΚΠΣ. Οι εργασίες ξεκίνησαν με αυτεπιστασία το φθινόπωρο του 1995, σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη για τη στερέωση της βόρειας όψης. Μέχρι το τέλος του 1995 στερεώθηκαν οι λιθοδομές της βόρειας όψης με αρμολογήματα και τοπικές ανακτίσεις, ενώ παράλληλα τοποθετήθηκαν σωλήνες για τη διοχέτευση ενέματος. Οι λιθοδομές στην περιοχή αυτή παρουσίαζαν παραμορφώσεις και τοπικές καταστροφές, εξαιτίας μεγάλου αριθμού ανοιγμάτων που διανοίχθηκαν μεταγενέστερα, με αποτέλεσμα να μειωθούν οι αντοχές τους[4].

Προγραμματική Σύμβαση ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμου Καστοριάς[5]

Το Γραφείο της Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμου Καστοριάς, απασχολήθηκε κατά το έτος 1995 με τη σύνταξη μελετών και την εκτέλεση εργασιών, κυρίως σωστικού χαρακτήρα, σε μνημεία της πόλης. Πιο συγκεκριμένα έγιναν επεμβάσεις σωστικού χαρακτήρα στα μνημεία: Άγιο Νικόλαο Ορφανοτροφείου, Αγίους Αναργύρους Γυμνασίου, Αγίους Θεοδώρους, Άγιο Θωμά, Άγιο Νικόλαο μοναχής Ευπραξίας, Ταξιάρχες στο Απόζαρι, Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη, Άγιο Ανδρέα στο Ντολτσό, Αγίους Αποστόλους του Σερβιώτη, Αγίους Αναργύρους στο Ντολτσό, Ταξιάρχες Μητροπόλεως, Εισόδια της Θεοτόκου, Άγιο Νικόλαο - Χαράλαμπο και Παναγία Μαυριώτισσα.

Παράλληλα, συντάχθηκαν τεύχη δημοπράτησης για τα έργα αποκατάστασης Αγίου Νικολάου του Καρύδη, Αγίου Δημητρίου Ελεούσας και Εισοδίων της Θεοτόκου, από το δήμο Καστοριάς και υπογράφηκαν οι σχετικές συμβάσεις.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Κοζάνη

Καμπαναριό Αγίου Νικολάου

Το καμπαναριό του Αγίου Νικολάου χτίστηκε το 1855 σε σχέδια του αρχιτέκτονα Ανδρέου από την Εράτυρα του νομού Κοζάνης. Η κάτοψή του είναι περίπου τετράγωνη, πλευράς 6,50 μ., και είναι οκταώροφο. Τα ανοίγματά του είναι περιορισμένα, με εξαίρεση τον έκτο όροφο, ο οποίος στηρίζεται σε τέσσερις γωνιακούς πεσσούς και τέσσερις ενδιάμεσους. Η τοιχοποιία είναι από αργολιθοδομή

4. Μελέτη Κ. Θεολογίδου. Επίβλεψη Κ. Θεολογίδου, Κ. Δρόσου.

5. Το Γραφείο της Προγραμματικής Σύμβασης στελεχώνουν οι Ι. Σίσιου, Α. Σκρέκα, αρχαιολόγοι, Θ. Κασκίτσης, Α. Σαραφέρας, αρχιτέκτονες, Κ. Δρόσου, πολιτικός μηχανικός, Ε. Θεοδώρου, εργοδηγός και Κ. Στεργίου, λογιστής.

με ασβεστοκονίαμα, με εξαιρετικά επιμελημένο πρόσωπο από λαξευμένους ορθογωνικούς πωρόλιθους, χτισμένους κατά το ισόδομο σύστημα. Σε όλο το ύψος παρατηρούνται απλές σειρές συμπαγών πλίνθων, δύο έως τέσσερις σειρές σε κάθε όροφο, οι οποίες ενδεχομένως να στοχεύουν στην ενίσχυση της σύνδεσης του προσώπου της τοιχοποιίας με τον πυρήνα. Οι όψεις είναι ιδιαίτερα επιμελημένες, με κύρια χαρακτηριστικά την επιμελημένη τοιχοδομία, τα πέτρινα γείσα στα διαζώματα των πατωμάτων και τα τοξωτά παράθυρα του έκτου ορόφου. Περισσότερα διακοσμητικά στοιχεία διαθέτουν οι όψεις στο ισόγειο και τον πρώτο όροφο με διακοσμητικές παραστάδες και τυφλά τόξα με ανάγλυφα καμπύλα κυμάτια. Εσωτερικά οι όροφοι διαμορφώνονται με ξύλινα πατώματα, τα οποία συνδέονται μεταξύ τους με ευθύγραμμες ξύλινες κλίμακες. Τα πατώματα εδράζονται σε περιμετρική πέτρινη πατούρα, αντίστοιχη του εξωτερικού γείσου, διαμέσου περιμετρικών ξύλινων δοκών που συνδέονται με την τοιχοποιία με σιδερένιους ελκυστήρες, τοποθετημένους εγκάρσια στην τοιχοποιία, τέσσερις σε κάθε όψη.

Στην αρχική του μορφή το κωδωνοστάσιο είχε επτά ορόφους και στην κορυφή του αντί σταυρού, απαγορευμένου από τους Τούρκους, έφερε μεταλλική περιστερά επί σφαίρας. Ο έβδομος όροφος ήταν σε εσοχή και κατέληγε σε τρούλο. Στην ανατολική όψη του έβδομου ορόφου υπήρχε ρολόι, το οποίο το 1939 αντικαταστάθηκε με νέο τεσσάρων όψεων. Οι μεγάλες διαστάσεις του ρολογιού οδήγησαν στην κατεδάφιση του ορόφου αυτού και στην ανακατασκευή νέου στο περίγραμμα του υπόλοιπου καμπαναριού. Τότε καθαιρέθηκε και η οροφή του έκτου ορόφου και αντικαταστάθηκε με νέα από οπλισμένο σκυρόδεμα. Στις τοιχοποιίες του ορόφου αυτού διασώζονται σφαιρικά τρίγωνα στις γωνίες και ίχνη από τόξα στις πλευρές, που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι και ο όροφος αυτός στεγαζόταν με χαμηλό τρούλο.

Τα προβλήματα που παρουσίαζε το καμπαναριό ήταν έντονες ρηγματώσεις στο νότιο και τον ανατολικό τοίχο και τον έκτο όροφο περιμετρικά και αποσάθρωση των ξύλινων δαπέδων, ενώ οι τοιχοποιίες από πλευράς συνοχής και υλικών δομής ήταν σε αρκετά καλή κατάσταση και δεν παρουσίαζαν παραμορφώσεις ή αποκλίσεις από την κατακόρυφο.

Η μελέτη για τη στερέωση του καμπαναριού εκπονήθηκε από ιδιώτη μηχανικό[6], ύστερα από σχετική ανάθεση από το δήμο Κοζάνης. Οι στερεωτικές εργασίες έγιναν από το δήμο Κοζάνης με την εποπτεία της Εφορείας. Οι εργασίες ξεκίνησαν το 1994 και περιελάμβαναν συνολική αρμολόγηση της εσωτερικής παρειάς των τοιχοποιιών και μερική της εξωτερικής, κυρίως στις ρηγματωμένες περιοχές, εμποτισμούς των τοιχοποιιών, κατασκευή χαλινών συρραφής ρωγμών, περίσφυξη στη στάθμη του δαπέδου κάθε ορόφου, περιορισμένη αύξηση του θεμελίου εσωτερικά του κωδωνοστασίου και αντικατάσταση των φθαρμένων δαπέδων. Περιελάμβαναν ακόμη τον καθαρισμό των εξωτερικών όψεων του καμπαναριού με αμμοβολή από απόσταση 0,80 μ. περίπου από την όψη και χωρίς να σταματά το ακροφύσιο σε σημεία (γρήγορο πέρασμα). Την περίοδο που έγινε ο σεισμός είχε ολοκληρωθεί το μεγαλύτερο μέρος των εργασιών που αφορούσαν στη στερέωση των τοιχοποιιών. Κατά το σεισμό της 13ης Μαΐου, η όλη κατασκευή συμπεριφέρθηκε άψογα. Μέχρι το τέλος του χρόνου ολοκληρώθηκαν και οι υπόλοιπες εργασίες.

Σέρβια

Βασιλική των Κατηχουμένων

Η βασιλική υπήρξε ο καθεδρικός ναός της πόλης μέχρι τις αρχές του 17ου αιώνα. Η ανέγερσή της τοποθετείται στον 11ο αιώνα. Αν και ερείπιο σήμερα, τα σωζόμενα τμήματά της επιτρέπουν να έχουμε μια αρκετά σαφή εικόνα της μορφής και της οικοδομικής ιστορίας της.

Έχει ορθογωνική κάτοψη διαστάσεων 22,50 × 13,30 μ. περίπου. Εσωτερικά δύο επιμήκεις πεσσοστοιχίες χωρίζουν το ναό σε τρία κλίτη, από τα οποία το μεσαίο έχει διπλάσιο περίπου πλάτος από τα πλάγια. Οι πεσσοστοιχίες σχηματίζονται αντίστοιχα από τρεις πεσσούς δημιουργώντας τέσσερα ανοίγματα επικοινωνίας των κλιτών. Οι πεσσοί καταλήγουν σε τόξα, πάνω από τα οποία υπάρχουν τοξωτά παράθυρα για το φωτισμό του κεντρικού κλίτους. Δυτικά ο νάρθηκας επικοινωνούσε με το κεντρικό κλίτος με τρίβηλο άνοιγμα. Από το άνοιγμα αυτό σώζονται μόνον οι γενέσεις των πλαϊνών τόξων. Πάνω από το τρίβηλο υπήρχε ένα ακόμη τοξωτό παράθυρο για το φωτισμό του κεντρικού κλίτους, από το οποίο διακρίνονται ελάχιστα ίχνη. Ο νάρθηκας επικοινωνεί με τα πλαϊνά κλίτη με δύο θύρες, με ξύλινο ανώφλι. Στο δυτικό τοίχο του είχε τρία παράθυρα, από τα οποία διατηρείται μόνο το ένα. Ο βόρειος τοίχος του βόρειου κλίτους σώζεται μόνο στη θεμελίωση, ενώ σε αρκετό ύψος σώζεται το τμήμα του που αντιστοιχεί στο νάρθηκα. Στη νότια πλευρά του ναού σχηματίζεται στοά με τέσσερα τοξωτά ανοίγματα, από τα οποία το ανατολικότερο είναι αισθητά μικρότερο. Στην ίδια πλευρά, ακόμη ανατολικότερα, σώζεται κατά μεγάλο μέρος τοξωτό παράθυρο. Η είσοδος στο ναό γινόταν από δύο πόρτες, μία στη βόρεια και μία στη νότια πλευρά του

6. Μελέτη Αθ. Φρούσσος.

νάρθηκα. Η ανατολική όψη διατηρεί μόνο το τμήμα που αντιστοιχεί στο νότιο κλίτος, ενώ η υπόλοιπη έχει καταρρεύσει. Η κόγχη του Ιερού βρίσκεται ακόμη στη θέση που κατέπεσε και επιτρέπει να έχουμε μια αρκετά καλή εικόνα της μορφής της. Ήταν ημικυλινδρική και έφερε αβαθή τυφλά τόξα και ένα μόνο παράθυρο αξονικά.

Η ανωδομή του ναού πατούσε σε λίθινη βάση σε όλη τη βόρεια, ανατολική και τμήμα της νότιας πλευράς, απαραίτητη για να εξομαλυνθούν οι έντονες υψομετρικές διαφορές που υπήρχαν στη θέση αυτή. Αξίζει να σημειώσουμε ότι η νοτιοδυτική και η βορειοανατολική γωνία έχουν υψομετρική διαφορά της τάξεως των 4 μ. Τμήματα της ανωδομής εδράζονταν απευθείας στο βράχο και τμήματα στη βάση αυτή. Η λίθινη βάση, για την καλύτερη στήριξη της όλης κατασκευής, επεκτεινόταν και πάνω από τη θεμελίωση με τη μορφή αντηρίδας, ενώ σε τμήμα του βόρειου τοίχου, προς Δ., σώζεται ισχυρό αντέρεισμα για την επιπλέον ενίσχυσή του. Για την οριζοντίωση του χώρου μέσα στη βασιλική, ο λάκκος που σχηματίστηκε από τη βάση πληρώθηκε με χώμα και πέτρες. Μέσα στο χώρο της βασιλικής, κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών που έγιναν πρόσφατα, βρέθηκαν καμαροσκέπαστοι τάφοι και πολλές πρόχειρες ταφές.

Παρ' όλη τη χρόνια έκθεσή του στις δυσμενείς καιρικές συνθήκες, το μνημείο διατηρεί μεγάλο μέρος από τις τοιχογραφίες του. Οι λεπτομέρειες όμως από τα θέματα είναι πλέον δυσδιάκριτες. Διακρίνονται δύο στρώματα τοιχογραφιών. Επειδή το δεύτερο στρώμα έγινε σε μικρού πάχους επίχρισμα, σε πολλά σημεία μπορεί να διακρίνει κανείς στοιχεία από την αρχική τοιχογράφηση. Η δεύτερη τοιχογράφηση τοποθετείται από τον Α. Ξυγγόπουλο γύρω στο 1200.

Τοιχογραφίες σώζονται στο κεντρικό κλίτος σε όλες τις τοιχοποιίες του, σε πολλά σημεία του νάρθηκα και στη βόρεια όψη της βόρειας πεσσοστοιχίας. Οι τοιχογραφίες στο νάρθηκα και το βόρειο κλίτος είναι ελάχιστες, ενώ στο νότιο κλίτος δεν σώζεται τίποτα.

Από τα μέχρι σήμερα δεδομένα, η ανέγερση του ναού τοποθετείται στις αρχές του 11ου αι. Στους αιώνες που ακολούθησαν έγιναν πολλές επεμβάσεις, πολλές από τις οποίες είναι ευανάγνωστες.

Τα ερείπια του ναού παρουσίαζαν πολλά προβλήματα και πριν από τους σεισμούς, τα οποία θα πρέπει να μεγεθύνθηκαν. Τα σοβαρότερα από αυτά συνοψίζονται στην αποκόλληση της νοτιοανατολικής γωνίας, η οποία είναι ετοιμόρροπη, στην πλήρη διάλυση των δύο τόξων στη νότια όψη, τα οποία συγκρατήθηκαν από υποστύλωση που έγινε στα μέσα της δεκαετίας του 1980, στην περιορισμένη πτώση λίθων στο δυτικό μεσότοιχο του ναού, ο οποίος στηριζόταν από κατεστραμμένο τρίβηλο άνοιγμα και σήμερα είναι μετέωρος, στις τοπικές καταστροφές στις τοιχοποιίες, στη διατάραξη των απολήξεων των τοιχοποιών και στις περιορισμένης έκτασης αποκολλήσεις τοιχογραφιών.

Συνεργεία της Εφορείας εργάστηκαν όλο το καλοκαίρι για την προσωρινή υποστύλωση των τοιχοποιών του μνημείου και την προσωρινή στερέωση των τοιχογραφιών.

Παράλληλα, η αποκατάσταση του μνημείου εντάχθηκε από το δήμο Σερβίων στο Β΄ ΚΠΣ-ΠΕΠ Δυτικής Μακεδονίας, σύμφωνα με μελέτη που εκπονήθηκε με δαπάνες του[7] και με την εποπτεία της Εφορείας. Η μελέτη του μνημείου προβλέπει την επαναστέγασή του για την προστασία του, με ενιαία στέγη, παρόμοια με τη μορφή της δεύτερης στέγασής του. Η μελέτη εξετάστηκε από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο, το οποίο γνωμοδότησε να προχωρήσουν άμεσα οι απαραίτητες στερεωτικές εργασίες της υφιστάμενης ανωδομής και παράλληλα να γίνει ανασκαφική έρευνα, προκειμένου να γίνει η τελική συζήτηση και έγκριση της μελέτης.

Οι στερεωτικές εργασίες, σύμφωνα με την έγκριση εργασιών, ξεκίνησαν το φθινόπωρο του 1995, όταν η σεισμική δραστηριότητα ατόνησε στην περιοχή, και διήρκεσαν περίπου δύο μήνες. Έγιναν με αυτεπιστασία από το δήμο Σερβίων με την επίβλεψη της Εφορείας. Κατά τις εργασίες αυτές περιφράχθηκε ο χώρος για την προστασία του μνημείου, κατασκευάστηκε καλαίσθητος αποθηκευτικός χώρος για τη φύλαξη εργαλείων-μηχανημάτων και την προσωρινή φύλαξη ανασκαφικών ευρημάτων και έγιναν περιορισμένης κλίμακας αρμολογήματα στις τοιχοποιίες, ύστερα από σειρά δοκιμίων που παρασκευάστηκαν επί τόπου για την επιλογή της καταλληλότερης σύνθεσης κονιάματος. Οι εργασίες διακόπηκαν λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών.

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΟΛΟΓΙΔΟΥ

Εράτυρα

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου εγκαινιάστηκε το έτος 1845. Το τέμπλο του ναού, που είναι από τα σημαντικότερα δείγματα ξυλογλυπτικής, περατώθηκε το έτος 1860 και επιχρυσώθηκε το έτος 1880. Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του προστώου με την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Ξ. Σαββοπούλου.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

7. Μελέτη Φ. Ρεβυθιάδη, επίβλεψη μελέτης Κ. Θεολογίδου.

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Πρέσπες

Ασκηταριό Παναγίας Ελεούσας Μεγάλης Πρέσπας

Είναι το πιο απομακρυσμένο από τα ασκηταριά της Μεγάλης Πρέσπας. Βρίσκεται σε ύψος 45 μ. περίπου από τη στάθμη της λίμνης, στη σπηλιά ενός βράχου. Είναι μικρός μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός, με ημιεξαγωνική κόγχη, με πλήρη τοιχογράφηση εσωτερικά. Ιδιαιτερότητα παρουσιάζουν οι όψεις του, οι οποίες, πάνω στο κονίαμα, φέρουν ζωγραφιστό κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Στον περιβάλλοντα χώρο του υπάρχουν διάσπαρτα υπολείμματα από κελιά μοναχών. Ο τρόπος προσπέλασης από τη λίμνη στο ασκηταριό δεν είναι απολύτως γνωστός. Τεμάχια από ξύλινη σκάλα που διασώθηκαν δείχνουν τον τρόπο προσπέλασης από το ψηλότερο πλάτωμα μέχρι το ασκηταριό. Στα χαμηλότερα τμήματα δεν σώζονται ίχνη, καθώς κατασκευάστηκαν τη δεκαετία του 1960 κλίμακες από σκυρόδεμα, οι οποίες ενδέχεται να κάλυψαν σκαλισμένα στο βράχο σκαλοπάτια. Η στερέωση του ναού και η διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου του εντάχθηκαν στο Β΄ ΚΠΣ. Οι εργασίες ξεκίνησαν το φθινόπωρο από τον περιβάλλοντα χώρο. Σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη, προβλέπεται η επένδυση του υφιστάμενου κλιμακοστασίου με λίθους και η κατασκευή μεταλλικής κουπαστής για την ασφάλεια των επισκεπτών, δεδομένου ότι η θέση του ασκηταριού καθιστά απαγορευτική την καθαίρεση του κλιμακοστασίου από σκυρόδεμα και την απομάκρυνσή του από το χώρο. Έγιναν εκτεταμένοι καθαρισμοί, τοποθετήθηκε η μεταλλική κουπαστή και επενδύθηκε η πλαϊνή πλευρά του κλιμακοστασίου με τοπικό ασβεστόλιθο[8].

Ναός Αγίου Γερμανού ομώνυμης κοινότητας

Είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με τρούλο, που χρονολογείται στον 11ο αι. Παρά τις μεταγενέστερες επεμβάσεις που υπέστη, ο ναός διατήρησε τις κομψές αναλογίες του. Καθοριστική ήταν η επικάλυψη των εξωτερικών όψεών του με επίχρισμα κατά τη δεκαετία του 1940. Σύμφωνα με μαρτυρίες και σωζόμενες φωτογραφίες, πίσω από το επίχρισμα σώζεται κεραμοπλαστικός διάκοσμος, παρόμοιος με αυτόν εκκλησιών της Καστοριάς της ίδιας περιόδου. Η στερέωση του ναού και η διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου του εντάχθηκαν στο Β΄ ΚΠΣ. Οι εργασίες ξεκίνησαν από τον περιβάλλοντα χώρο, σύμφωνα με εγκεκριμένη μελέτη[9].

Σύμφωνα με τη μελέτη, ορισμένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντα χώρου του μνημείου είναι:

1. Ο ελεύθερος χώρος στις τρεις πλευρές του και ιδιαίτερα προς Ν., από όπου διέρχεται και η κεντρική οδική αρτηρία του οικισμού. 2. Η περίφραξη του περιβόλου του και τα κτίρια μέσα σε αυτόν, δηλαδή ο νεότερος ναός, το επισκοπείο και το καμπαναριό. 3. Η υψομετρική διαφορά ανάμεσα στη στάθμη του δρόμου και στη στάθμη του εδάφους στην είσοδο του ναού. 4. Το νεκροταφείο του οικισμού στη βόρεια πλευρά του ναού. 5. Η στάθμευση αυτοκινήτων στο τριγωνικό πεζοδρόμιο μπροστά από την είσοδο στον περίβολο του ναού.

Τα παραπάνω είχαν αρνητικό αποτέλεσμα στη θέαση του μνημείου από τον ευρύτερο περιβάλλοντα χώρο και στην εικόνα που παρουσίαζε ως σύνολο.

Στόχος της πρότασης διαμόρφωσης είναι η αποκατάσταση της οπτικής επικοινωνίας του κινούμενου στον ευρύτερο περιβάλλοντα χώρο με το μνημείο και γενικότερα η ανάδειξη του συνόλου. Στα πλαίσια αυτά η πρόταση περιλαμβάνει την καθαίρεση της υφιστάμενης περίφραξης και τη διεύρυνση του περιβόλου ώστε να συμπεριλάβει και το τριγωνικό πεζοδρόμιο, την ανακατασκευή νέας λιθόκτιστης περίφραξης, χαμηλότερου ύψους (πεζούλι), τη σταδιακή μείωση της στάθμης του εδάφους μέχρι την είσοδο στο ναό με τη δημιουργία τριών επιπέδων, την κατασκευή υπόγειου αποστραγγιστικού δικτύου για τη διευθέτηση των ομβρίων και τέλος την επικάλυψη των επιπέδων σε όλο τον περίβολο με τοπική πέτρα (γρανίτη).

Οι εργασίες ξεκίνησαν το φθινόπωρο. Έγινε καθαίρεση του υφιστάμενου δαπέδου, αποχωματώσεις για τη διαμόρφωση των επιπέδων και το χαμήλωμα της στάθμης του εδάφους, κατασκευάστηκε το αποστραγγιστικό δίκτυο σε σχήμα ψαροκόκαλου και ακολούθησε επικάλυψη με γρανίτη τμήματος του περιβόλου, νότια του ναού. Παράλληλα έγιναν δοκιμαστικές τομές στην τοιχοποιία του μνημείου, στις οποίες διαπιστώθηκε η ύπαρξη κεραμοπλαστικού διακόσμου σε καλή κατάσταση. Έγιναν επίσης τομές στη θεμελίωση του μνημείου και διαπιστώθηκε ότι ο ναός θεμελιώνεται απευθείας σε βράχο και ότι η θεμελίωσή του είναι ρηχή.

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΟΛΟΓΙΔΟΥ

8. Μελέτη Φ. Ρεβυθιάδη, επίβλεψη μελέτης Κ. Θεολογίδου. Επίβλεψη εργασιών Κ. Θεολογίδου, Μ. Κούλη, Α. Στόιος.

9. Μελέτη Κ. Θερμός, επίβλεψη μελέτης Κ. Θεολογίδου. Επίβλεψη εργασιών Κ. Θεολογίδου, Μ. Κούλη, Α. Στόιος.

Ασκηταριό Μικρής Ανάληψης

Το ασκηταριό της Μικρής Ανάληψης στην ανατολική ακτή της Μεγάλης Πρέσπας περιορίζεται σε ένα μικρό μονόχωρο καραμαροσκέπαστο ναό, που βρίσκεται σε εσοχή βράχων. Οι τοιχογραφίες, που σώζονται στο χώρο του Ιερού, χρονολογούνται στο 15ο αι. Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στερέωσης-αποκατάστασης με την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Ξ. Σαββοπούλου. Άρχισαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες κατασκευής προβλήτας και διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του μνημείου. Το μνημείο έχει υπαχθεί στο Β΄ ΚΠΣ.

Ναός Αγίας Παρασκευής Μικρολίμνης

Μονόχωρος ξυλόστεγος ναός του 18ου αι. με προσθήκη του 1856. Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του μνημείου με την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Ξ. Σαββοπούλου. Το έργο είναι ενταγμένο στα ΠΕΠ.

Ναός Αγίου Γεωργίου στο Αγκαθωτό

Μικρός ξυλόστεγος μονόχωρος ναός με περίστωο. Οι τοιχογραφίες που διατηρούνται στο χώρο του Ιερού χρονολογούνται στο 19ο αι. Άρχισαν οι εργασίες στερέωσης-αποκατάστασης του μνημείου με την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Ξ. Σαββοπούλου. Το μνημείο είναι ενταγμένο στα ΠΕΠ.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

ΜΝΗΜΕΙΑ ΠΟΥ ΥΠΕΣΤΗΣΑΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΣΕΙΣΜΟ ΤΗΣ 13ης ΜΑΪΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Καστοριά

Σε αυτοψίες που διενεργήσαμε σε μνημεία της πόλης της Καστοριάς, για την καταγραφή των βλαβών που υπέστησαν από το σεισμό της 13-5-1995, διαπιστώσαμε επιδείνωση κυρίως των υφιστάμενων προβλημάτων παρά εμφάνιση νέων. Σε πολλά μνημεία τα προβλήματα αυτά είναι έντονα και χρόνια. Πιο συγκεκριμένα διαπιστώσαμε τα ακόλουθα:

Οι ναοί των Αγίων Αναργύρων, Αγίου Νικολάου του Κασνίτζη, Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (στην Ομόνοια), Ταξιάρχη Μητροπόλεως και Ταξιάρχη Κουμπελίδικης, μνημεία επισκευασμένα, δεν παρουσίασαν βλάβες από το σεισμό. Δεν διαπιστώθηκαν ακόμα βλάβες από το σεισμό στον Άγιο Στέφανο, παρά τα χρόνια προβλήματα που παρουσιάζει. Στον Άγιο Θωμά και στον Άγιο Γεώργιο Πολιτείας δεν διαπιστώθηκαν προβλήματα εξωτερικά, ενώ δεν στάθηκε δυνατή η επίσκεψη στο εσωτερικό τους. Μικρής κλίμακας βλάβες παρουσιάστηκαν στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, στον Άγιο Αθανάσιο του Μουζάκη (ενδεχόμενη μεγέθυνση υφιστάμενων ρωγμών στη νοτιοδυτική και βορειοδυτική γωνία), στον Άγιο Νικόλαο αρχόντισσας Θεολογίνας (ρωγμή στον ανατολικό τοίχο εξωτερικά, νότια της κόγχης του Ιερού, η οποία δεν εμπνέει ανησυχία), στον Άγιο Μηνά (ενδεχόμενη μεγέθυνση υφιστάμενων ρωγμών στον ανατολικό και βόρειο τοίχο και στην ένωση του δυτικού με το νότιο), στην Παναγία Κουμπελίδικη (ρωγμή στο δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου, που δεν εμπνέει ανησυχία) και στον Άγιο Δημήτριο του Οικονόμου (διεύρυνση ρωγμής στο δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου). Σοβαρά προβλήματα που προϋπήρχαν του σεισμού και επιδεινώθηκαν διαπιστώθηκαν στα Εισόδια της Θεοτόκου (ή Παναγία Τσιατσαπά), στον Άγιο Δημήτριο Ελεούσας, στον Ταξιάρχη (Απόζαρι), στον Άγιο Νικόλαο του Τζώτζα, στον Άγιο Χαράλαμπο και Νικόλαο (Βαλαλά) και στον Άγιο Νικόλαο και Χαράλαμπο (διάλυση ανατολικού τοίχου και απόκλιση από την κατακόρυφο προς τα έξω, έντονη απόκλιση από την κατακόρυφο του βόρειου τοίχου προς τα έξω, αποκόλληση οροφής, κτλ). Επιδείνωση υφιστάμενων προβλημάτων διαπιστώθηκε ακόμα στους Αγίους Τρεις (μεγέθυνση υφιστάμενων ρωγμών στις δύο νεωτερικές στοές, που οφείλονται κατά κύριο λόγο σε καθίζηση του εδάφους και κραδασμούς από την κυκλοφορία οχημάτων), στον Άγιο Λουκά (ρηγματώσεις και αποκολλήσεις κυρίως στο νότιο τοίχο και στην τοιχογραφημένη οροφή στην πλευρά αυτή) και στον Άγιο Στυλιανό (αποκόλληση οροφής, βύθιση στέγης και ρωγμές στο νότιο και ανατολικό τοίχο).

Στα σωζόμενα τμήματα της οχύρωσης της πόλης δεν παρατηρήσαμε βλάβες από τους σεισμούς, με εξαίρεση τον κυκλικό πύργο κοντά στο Δημαρχείο και τμήμα του μεταπυργίου προς τη λίμνη, τα οποία παρουσίασαν αποκολλήσεις και τοπικές καταρρεύσεις του προσώπου της τοιχοποιίας τους. Σε επικίνδυνη κατάσταση βρίσκεται και τμήμα του μεταπυργίου κοντά στο Μεντρεσέ, το οποίο παρουσιάζει έντονη απόκλιση από την κατακόρυφο. Διενεργήσαμε επίσης αυτοψία στα αρχοντικά Νατζή, Τσιατσαπά, Σαπουντζή και Σκούταρη, στα οποία διαπιστώσαμε μεγέθυνση υφιστάμενων βλαβών. Προκειμένου να προγραμματιστούν εργασίες για τη λήψη προσωρινών μέτρων προστασίας των μνημείων συνεργαστήκαμε με το δήμο Καστοριάς για να ενταχθούν οι εργασίες αυτές στο

πρόγραμμα της Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμου Καστοριάς.

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ[10]

Μονή Οσίου Νικάνορος (Ζάβορδας)

Ιδρύθηκε στο α΄ μισό του 16ου αι. από εξέχουσα ασκητική μορφή, τον Όσιο Νικάνορα. Το καθολικό της μονής ανοικοδομήθηκε πάνω στα ερείπια πρωιμότερου ναού, του οποίου διασώζονται η βάση της ημικυκλικής κόγχης και οι πλάγιοι τοίχοι. Ο ναός είναι αφιερωμένος στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος και τυπολογικά ανήκει στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς με χορούς, δηλαδή τους αθωνικούς. Κοσμείται με τοιχογραφίες, οι οποίες σύμφωνα με την επιγραφή κάτω από τη στεφάνη του τρούλου χρονολογούνται στο έτος 1592 και αποδίδονται στον επώνυμο ζωγράφο Φράγκο Κατελάνο. Δυτικά του καθολικού εκτείνεται ισοπλατής στενός νάρθηκας, ο οποίος διατηρεί τοιχογραφίες του έτους 1828. Νότια και βόρεια του καθολικού αναπτύσσονται δύο παρεκκλήσια αφιερωμένα στον Τίμιο Πρόδρομο, το πρώτο, και στον Άγιο Αθανάσιο, το δεύτερο. Το παρεκκλήσιο του Τιμίου Προδρόμου, σύγχρονο πιθανώς με το καθολικό, στέγαζε τον τάφο του οσίου Νικάνορος και ήταν κατάγραφο με τοιχογραφίες του 17ου αι. Ωστόσο, καθαιρέθηκε στη δεκαετία του 1960 από τον τότε μητροπολίτη Γρεβενών και δεν υφίσταται σήμερα. Το παρεκκλήσιο του Αγίου Αθανασίου είναι ένας μονόχωρος ναΐσκος, ορθογωνικής κάτοψης, του 18ου αι., που κοσμείται με τοιχογραφίες της ίδιας εποχής. Σε μικρή απόσταση από τη νοτιοδυτική γωνία του νάρθηκα ορθώνεται υψηλό τριώροφο κωδωνοστάσιο, κτίσμα του έτους 1873.

Το καθολικό περιβάλλεται από τις τρεις πλευρές από διώροφα και τριώροφα κτίρια. Ο τεράστιος εξώστης «Λόντζα», με θέα τον παραρρέοντα ποταμό Αλιάκμονα, η τράπεζα (κοσμείται με τοιχογραφίες έπιζωγραφισμένες το έτος 1828), το μαγκιπείο και το ηγουμενείο στη βόρεια πτέρυγα ανάγονται στην εποχή ίδρυσης του καθολικού. Η δυτική και η νότια πτέρυγα χρονολογούνται στο 19ο αι.

Με το σεισμό το μοναστήρι παρουσίασε βλάβες, κυρίως, στο καθολικό και τη νεότερη ανατολική πτέρυγα. Ειδικότερα, στο καθολικό παρουσιάστηκαν ρηγματώσεις στις τοξοστοιχίες και την ανατολική και νότια τοιχοποιία. Στη νέα πτέρυγα (ανατολική) ρηγματώθηκε ο φέρων σκελετός από σκυρόδεμα. Κατέρρευσε ο φούρνος και η καμάρα του μαγειρείου. Επίσης καταρρεύσεις μικρής κλίμακας παρατηρήθηκαν στις λιθοδομές του ορόφου, στη βορειοδυτική γωνία του συγκροτήματος. Έγινε υποστύλωση του καθολικού .

Παλιουριά

Ναός Παναγίας

Μεταβυζαντινός μονόχωρος ναός εντός του οικισμού. Στο εσωτερικό υπάρχουν τοιχογραφίες μόνο στο τμήμα που ανήκει στην αρχική φάση του μνημείου και σημαντικό ξυλόγλυπτο τέμπλο. Με το σεισμό κατέρρευσε μέρος της κόγχης του Ιερού στην εξωτερική πλευρά και ρηγματώθηκε σημαντικά η νεότατη δυτική τοιχοποιία. Μικρότερες ρωγμές παρουσιάστηκαν στις υπόλοιπες τοιχοποιίες. Άρχισε και ολοκληρώθηκε η υποστύλωση του ναού.

Παναγία

Ναός Αγίου Δημητρίου

Ενοριακή εκκλησία του οικισμού που χτίστηκε το 1904. Είναι τρίκλιτη βασιλική με νότια στοά. Με το σεισμό παρουσιάστηκαν προβλήματα στις δύο ανατολικές γωνίες του ναού. Άρχισε και ολοκληρώθηκε η υποστύλωση του μνημείου.

Ναός Αγίας Παρασκευής

Μικρός μονόχωρος ναός του 16ου αι. στο νεκροταφείο του οικισμού. Στην εποχή της ίδρυσης του μνημείου θα μπορούσε να αποδοθεί η σωζόμενη παράσταση της τιμώμενης αγίας Παρασκευής, σε αψίδωμα, επάνω από τη θύρα εισόδου. Ο ναός με το σεισμό παρουσίασε λύση της συνοχής και πτώση μικρού τμήματος στο μέσον του νότιου τοίχου. Άρχισε και ολοκληρώθηκε η υποστύλωση του ναού.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου

Βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το χωριό Παναγία (Τορνίκι), πολύ κοντά στο δρόμο που οδηγεί στη μονή της Ζάβορδας. Εγκαταλειμμένη για πολλές δεκαετίες είναι ερειπωμένη σήμερα. Διασώζεται μόνο το νότιο τμήμα της μονής μαζί με το καθολικό, σε πολύ κακή κατάσταση. Το νότιο αυτό τμήμα είναι διώροφο και είχε στον όροφο κε-

10. Οι εργασίες υποστύλωσης στο νομό Γρεβενών έγιναν υπό την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Ξ. Σαββοπούλου.

λιά και στο ισόγειο αποθήκες και χώρους για τα ζώα. Διώροφο είναι και το καθολικό που βρίσκεται σε επαφή με την ανατολική πλευρά του κτιρίου των κελιών.

Το καθολικό είναι μικρών διαστάσεων και αποτελείται από δύο μονόχωρους υπερκείμενους ναούς. Το δάπεδο του ορόφου είναι ξύλινο, καλυμμένο με κεραμικά πλακίδια. Ο ναός στεγάζεται με ημικυλινδρική καμάρα, ενδεχομένως μεταγενέστερη των περιμετρικών τοιχοποιιών, η οποία πιθανώς να κατασκευάστηκε κατά τη ριζική ανακαίνιση του ναού το 1400[11]. Ο ναός φέρει πλούσια τοιχογράφηση στο εσωτερικό του και στη δυτική όψη. Οι τοιχογραφίες του ορόφου τοποθετούνται στο 1400, ενώ η αγιογράφηση του ισογείου έγινε το 1728. Η τοιχοποιία του ναού είναι απλή αργολιθοδομή, με αρκετά ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Από αργολιθοδομή είναι και η τοιχοποιία των κελιών, με συνδετικό όμως υλικό τη λάσπη. Στη βόρεια πλευρά υπήρχαν επίσης κτίσματα, κατεστραμμένα σήμερα, τα οποία δεν έχουν διερευνηθεί και επομένως είναι άγνωστη η χρήση τους.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 υποστυλώθηκε το δάπεδο του καθολικού, αντιστηρίχτηκαν οι τοιχοποιίες του και κατασκευάστηκε προσωρινό στέγαστρο στην κατεστραμμένη κόγχη του Ιερού του ισογείου ναού και στο χώρο μπροστά από την είσοδο του ναού στον όροφο. Στα τέλη του 1994 με αρχές του 1995, λίγο καιρό πριν από τους σεισμούς, οι εξωτερικές αντιστηρίξεις του καθολικού βελτιώθηκαν, καθώς μεγάλο μέρος της ξυλείας τους είχε καταστραφεί, λόγω της χρόνιας έκθεσής της σε δυσμενείς καιρικές συνθήκες. Επισκευάστηκε προσωρινά η στέγη του κτιρίου στη νοτιοδυτική γωνία της μονής και όσες από τις τοιχοποιίες του ήταν ετοιμόρροπες.

Όλες οι παραπάνω εργασίες συνέβαλαν ουσιαστικά στη διάσωση της μονής από ολική κατάρρευση κατά το σεισμό. Έτσι σημειώθηκαν τοπικές μόνο καταρρεύσεις, από τις οποίες οι πιο σοβαρές ήταν αυτές στην κόγχη του Ιερού στον όροφο του καθολικού και σε τμήματα του νότιου και δυτικού τοίχου του χώρου σε επαφή με τη δυτική όψη του καθολικού.

Μετά το σεισμό έγινε συμπληρωματικά υποστύλωση της καμάρας του ναού εσωτερικά και περίδεσή του με συρματόσχοινα. Παράλληλα, σε συνεργασία με τη ΔΑΒΜΜ κατασκευάσθηκε μεταλλικό στέγαστρο για την προστασία του καθολικού από τα όμβρια και τα χιόνια.

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΟΛΟΓΙΔΟΥ

11. Σ. Βογιατζής, Η Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Τορνίκι Γρεβενών, ΔΧΑΕ, Δ΄-ΙΕ΄ (1989-1990), σ. 241-256. Επίβλεψη κατασκευής στεγάστρου Κ. Θεολογίδου, Κ. Φλώρος.

Ταξιάρχης

Μονή Ταξιάρχη

Στον οικισμό του Ταξιάρχη υπάρχει η ομώνυμη μονή, που χρονολογείται, στη σημερινή της μορφή, στο 19ο αι. Το μοναστηριακό συγκρότημα σώζεται στο σύνολό του. Στο κέντρο του ορθώνεται το καθολικό, στη βόρεια και τη νότια πλευρά τα κελιά, το αρχονταρίκι και ο φούρνος, ενώ στην ανατολική και δυτική πλευρά υψώνεται λιθόκτιστος περίβολος.

Το καθολικό είναι αφιερωμένο στους Ταξιάρχες Μιχαήλ και Γαβριήλ και τυπολογικά ανήκει στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς με χορούς. Εσωτερικά κοσμείται με τοιχογραφίες, οι οποίες, σύμφωνα με την επιγραφή επάνω από τη νότια είσοδο του ναού, χρονολογούνται στο έτος 1848. Τα πολλά προβλήματα που παρουσίασε το μνημείο λόγω του σεισμού, οδήγησαν σε εκτεταμένες υποστυλώσεις του καθολικού, του οποίου είχαν ρηγματωθεί όλα τα τόξα που βαστάζουν τους θόλους κάλυψής του. Εκτός του καθολικού αντιστηρίχθηκε τμήμα του βόρειου εξωτερικού τοίχου του συγκροτήματος, που είχε καταρρεύσει.

Πυλωροί

Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου

Ενοριακός ναός του τύπου της τρίκλιτης βασιλικής. Χτίστηκε το 1881. Με το σεισμό ιδιαίτερο πρόβλημα δημιουργήθηκε στον ανατολικό τοίχο. Αποκολλήθηκε η αψίδα του Ιερού και σημειώθηκαν ρηγματώσεις διάτμησης και παραμορφώσεις στα πλαίσια των παραθύρων. Άρχισε και ολοκληρώθηκε η υποστύλωση του ναού.

Ναός Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου

Μικρή μονόχωρη εκκλησία με τοιχογραφίες του 1746 στο εσωτερικό. Με το σεισμό παρουσίασε μικρής κλίμακας λύση της συνοχής στο νότιο τοίχο. Άρχισε και ολοκληρώθηκε η υποστύλωση του μνημείου.

Δαφνερό

Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου

Ενοριακός ναός του τύπου της τρίκλιτης βασιλικής με νάρθηκα και γυναικωνίτη στη δυτική πλευρά. Χρονολογείται στο 19ο αι. Με το σεισμό κατέρρευσε τμήμα της κόγχης. Ρηγματώθηκε, επίσης, το μνημείο και παρουσίασε παραμορφώσεις. Άρχισαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες υποστύλωσης του ναού.

Πιστικό

Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου

Μονόχωρη εκκλησία του 19ου αι. με σύγχρονες τοιχογραφίες. Με το σεισμό παρατηρήθηκε πτώση της εξωτερικής επιφάνειας της μικρής κόγχης του Ιερού κατά το μεγαλύτερο μέρος της και ρηγματώσεις στους εκατέρωθεν αυτής τοίχους. Άρχισε και ολοκληρώθηκε η υποστύλωση του ναού.

Κνίδη

Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου

Ενοριακή εκκλησία του 19ου αι. με σύγχρονες τοιχογραφίες. Με το σεισμό κατέρρευσαν τμήματα της ανατολικής και δυτικής πλευράς και το μεγαλύτερο μέρος της κόγχης. Άρχισαν και ολοκληρώθηκαν οι εξωτερικές υποστυλώσεις και αντιστηρίξεις του ναού.

Ναός Παναγίας στο Κολοκυθάκι

Μονόχωρη μεταβυζαντινή εκκλησία. Με το σεισμό κατέρρευσε τμήμα της δυτικής λιθοδομής. Επίσης είχε ολισθήσει σημαντικός αριθμός κεραμιδιών. Ανακτίσθηκε το τμήμα της λιθοδομής που κατέρρευσε.

Παλαιοχώρι

Ναός Παναγίας

Κοιμητηριακή μονόχωρη εκκλησία που υπέστη σοβαρές βλάβες. Άρχισε και ολοκληρώθηκε η υποστύλωση του μνημείου (εσωτερική και εξωτερική).

Ναός Αγίας Παρασκευής

Ενοριακή εκκλησία του 19ου αι., που ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής. Με το σεισμό παρουσιάσθηκαν σοβαρές βλάβες στην ανατολική και τη νότια πλευρά, των οποίων η ανωδομή κατέρρευσε. Άρχισαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες υποστύλωσης.

Σαρακίνα

Ναός Αγίου Νικολάου

Τρίκλιτη θολωτή βασιλική του 19ου αι., που αποτελεί ενοριακό ναό. Με το σεισμό κατέρρευσε η καμάρα του μεσαίου κλίτους και τμήματα των θόλων των πλαγίων κλιτών. Άρχισαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες υποστύλωσης του ναού.

Άγιος Γεώργιος

Ναός Αγίων Αποστόλων

Πρόκειται για ενοριακή εκκλησία του 19ου αι. που ανήκει στον τύπο της θολωτής βασιλικής. Με το σεισμό παρουσιάστηκαν σοβαρά προβλήματα στα τόξα που βαστάζουν τους θόλους των πλαγίων κλιτών. Άρχισε και ολοκληρώθηκε η εσωτερική υποστύλωση του ναού.

Σπήλαιο

Μονή Παναγίας

Ιδρύθηκε το έτος 1633 και τιμάται στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Από την περίφημη δυτικομακεδονική μονή που άλλοτε διέθετε μια πλούσια συλλογή χειρογράφων (σήμερα μεταφερμένη στη μονή Οσίου Νικάνορος), σώζονται μόνο το καθολικό και ερείπια των προσκτισμάτων.

Το καθολικό της μονής τυπολογικά ανήκει στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς με χορούς, δηλαδή τους αθωνικούς, με λιτή και μεταγενέστερο εξωνάρθηκα. Χαρακτηριστική είναι η επιμέλεια στην κατασκευή των αψίδων του Ιερού, των χορών και του τρούλου με τα τυφλά αψιδώματα και τη χρήση οπτοπλίνθων και ορθογώνιων λίθων, σε αντίθεση προς την επιφάνεια των λοιπών τοίχων, που είναι κατασκευασμένοι με αργολιθοδομή. Με τη μικτή τοιχοδομή τονίζονται τα κύρια σημεία του ναού, ενώ συγχρόνως το σύνολο της κατασκευής αποκτά ποικιλία και γραφικότητα αναδεικνύοντας έτσι το μνημείο σε αντιπροσωπευτικό δείγμα του τύπου και της εποχής που ανήκει.

Ο ναός εσωτερικά είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες λαϊκής τέχνης, που ανάγονται στα μέσα του 17ου αι. Το τέμπλο, η δυτική θύρα και τα φράγματα των παραθύρων αποτελούν πολύ σημαντικά δείγματα της ξυλογλυπτικής του 17ου αι.

Με το σεισμό παρουσιάστηκε διεύρυνση των ρηγματώσεων, που έφερε ο ναός, κυρίως στα τόξα που φέρουν θόλους και καμάρες. Άρχισαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες υποστύλωσης

Παρασκευή

Ναός Αγίου Χριστοφόρου

Μεταβυζαντινή εκκλησία του τύπου της θολωτής βασιλικής. Με το σεισμό παρουσιάστηκαν σοβαρά προβλήματα στα τόξα που βαστάζουν τους θόλους και δημιουργήθηκαν έντονες ρηγματώσεις και παραμορφώσεις στο νότιο και δυτικό τοίχο. Άρχισαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες υποστύλωσης.

Διάκος

Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου

Ενοριακή εκκλησία μεγάλων διαστάσεων που καλύπτεται από θόλους και καμάρες. Με το σεισμό παρουσιάστηκαν ρηγματώσεις και τμήματα δύο καμαρών κατέρρευσαν. Έγιναν οι απαραίτητες ενέργειες για την έναρξη των εργασιών υποστύλωσης.

Ιτέα

Ναός Προφήτου Ηλιού

Μονόχωρη μεταβυζαντινή εκκλησία. Με το σεισμό παρουσίασε έντονες ρηγματώσεις στην ανατολική πλευρά και την κόγχη του Ιερού. Άρχισε και ολοκληρώθηκε η υποστύλωση του ναού.

Μαυραναίοι

Ναός Αγίου Δημητρίου

Ενοριακή εκκλησία του τύπου της θολωτής βασιλικής. Με το σεισμό παρουσιάστηκαν προβλήματα στα τόξα που βαστάζουν του θόλους των πλαγίων κλιτών. Άρχισαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες υποστύλωσης.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ[12]

Κοζάνη

Ναός Αγίου Δημητρίου

Ο ναός κάηκε και σχετικά πρόσφατα ανακατασκευάστηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος του. Ρηγματώσεις παρουσιάστηκαν στην κόγχη του Ιερού. Διαπιστώθηκε ακόμη αποκόλληση στις κολόνες από σκυρόδεμα μεταγενέστερης στοάς, σε επαφή με το νότιο τοίχο του ναού.

Αρχοντικό Γρ. Βούρκα

Διώροφο αρχοντικό του 18ου αι. με υπόγειο σε τμήμα του κτιρίου. Η τοιχοποιία του ισογείου είναι λασπόκτιστη αργολιθοδομή, τμήματα της οποίας συνεχίζονται και στον όροφο, ενώ ο υπόλοιπος όροφος είναι χτισμένος με τσατμά. Ο όροφος είναι ιδιαίτερα περίτεχνος, κυρίως σε ό,τι αφορά τον ξυλόγλυπτο διάκοσμο, ενώ ίχνη από τοιχογραφίες φαίνεται να διατηρούνται καλυμμένες πίσω από ασβεστώματα. Το υπόγειο στεγάζεται με πέτρινη κυλινδρική καμάρα.

Το αρχοντικό επισκευάστηκε από την Εφορεία στα μέσα της δεκαετίας του 1970, οπότε αποκαταστάθηκε η στέγη του και οι λιθοδομές. Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 αντικαταστάθηκαν τα σαθρά κουφώματά του με νέα.

Ο φέρων οργανισμός του κτιρίου δεν παρουσίασε εμφανή προβλήματα οφειλόμενα στο σεισμό. Προβλήματα από το σεισμό εντοπίστηκαν κυρίως στα υλικά πληρώσεως των τσατμάδων (ωμές πλίνθοι), όπου σημειώθηκαν καταρρεύσεις, και στην ξύλινη οροφή στον κεντρικό χώρο και στο χαγιάτι, η οποία αποκολλήθηκε. Παρουσιάστηκαν επίσης στις τοιχοποιίες του ισογείου χαρακτηριστικές λοξές τριχοειδείς ρωγμές στις γωνίες των κουφωμάτων, οι οποίες δεν εμπνέουν ανησυχία.

Συνεργεία της Εφορείας έκαναν προσωρινές αντιστηρίξεις σε κρίσιμα σημεία των τσατμάδων, προκειμένου να αποφευχθούν καταρρεύσεις των υλικών πληρώσεως.

Αρχοντικό Νικ. Βούρκα

Το αρχοντικό Νικ. Βούρκα χτίστηκε το 1762, σύμφωνα με ένθετη πλάκα στη γωνία δίπλα στην είσοδο του κτιρίου. Πρόκειται για χαμηλό σχετικά κτίριο με βαριές αναλογίες, το οποίο αποτελείται από ημιυπόγειο και αρκετά υπερυψωμένο ισόγειο. Σε τμήμα του κτιρίου, κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του υπάρχει υπόγειο, που καλύπτεται με κυλινδρική πέτρινη από λαξευμένο πωρόλιθο καμάρα, ενισχυμένη με νευρώσεις. Από λαξευμένο πωρόλιθο είναι κατασκευασμένο και σταυροθόλιο που στεγάζει το βορειοανατολικό δωμάτιο του υπερυψωμένου ισογείου. Τα υπόλοιπα δωμάτια έχουν ξύλινες οροφές από τις οποίες οι οροφές των οντάδων είναι ιδιαίτερα περίτεχνες. Όλες οι περιμετρικές και αρκετές εσωτερικές τοιχοποιίες είναι κατασκευασμένες από αργολιθοδομή με πηλοκονία. Η τοιχοποιία της νότιας και τμήματα της ανατολικής και της δυτικής όψης έχουν ιδιαίτερα επιμελημένο πρόσωπο, από λαξευτούς ορθογωνικούς πωρόλιθους και αρμό προεξέχοντα του προσώπου των λίθων[13].

Το 1973 έγιναν από την Εφορεία εργασίες για τη στερέωσή του, κατά τις οποίες επισκευάστηκε η τοιχοποιία της

12. Οι εργασίες υποστύλωσης στο νομό Κοζάνης έγιναν υπό την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Ξ. Σαββοπούλου, του αρχιτέκτονος Δ. Γουμάγια και του έκτακτου πολιτικού μηχανικού Α. Καλφόπουλου.

13. Ε. Μαυρουδή, Το αρχοντικό του Νικολάου Βούρκα (ή Ηλία Κατσικά) στην Κοζάνη, Επώνυμα Αρχοντικά των χρόνων της Τουρκοκρατίας, ΕΜΠ, Αθήνα 1986, σ. 43-56.

κύριας όψης του κτιρίου, που παρουσίαζε προβλήματα, και η στέγη του[14].

Προβλήματα παρουσίαζε το μνημείο κατά τα τελευταία χρόνια και σε ορισμένες από τις εσωτερικές τοιχοποιίες του, στο σταυροθόλιο του βορειοανατολικού δωματίου και στον πέτρινο θόλο του υπογείου. Με βάση τη μορφή και θέση των ρηγματώσεων εκτιμούμε ότι πολλές από αυτές οφείλονται σε διαφορικές καθιζήσεις. Σε δοκιμαστική τομή στη θεμελίωση διαπιστώσαμε ότι το έδαφος είναι συνεκτικό με ιδιαίτερα πλαστικές ιδιότητες και η περιεκτικότητά του σε νερό υψηλή.

Με το σεισμό διαπιστώθηκε επιδείνωση των υφιστάμενων ρωγμών και παραμορφώσεων, πολλές από τις οποίες χαρακτηρίστηκαν κρίσιμες. Συνεργεία της Εφορείας προχώρησαν σε εκτεταμένες αντιστηρίξεις και υποστυλώσεις σε όλα τα κρίσιμα σημεία του μνημείου[15].

Μητροπολιτικό Μέγαρο

Χτίστηκε το 1745-47 επί Επισκόπου Μελετίου του Θεσσαλονικέως και δέχθηκε πολλές επεμβάσεις. Προβλήματα παρουσιάζει κυρίως στη στέγη του, τα οποία θα πρέπει να ήταν προγενέστερα του σεισμού και επιδεινώθηκαν.

Σέρβια

Σε αυτοψίες που διενεργήσαμε σε μνημεία του κάστρου και της πόλης των Σερβίων για να καταγράψουμε τις βλάβες που υπέστησαν από το σεισμό διαπιστώσαμε εκτεταμένες καταρρεύσεις στους πύργους της ακρόπολης, ενώ οι ναοί δεν παρουσίασαν σοβαρά προβλήματα. Πιο συγκεκριμένα:

Κάστρο

Η μεσαιωνική πόλη των Σερβίων προστατευόταν από δύο σειρές τειχών, τα οποία τη χώριζαν στην κάτω και στην άνω πόλη. Ένα τρίτο τείχος σχημάτιζε στο ψηλότερο σημείο την ακρόπολη. Την άμυνα των τειχών ενίσχυαν ορθογώνιοι και κυλινδρικοί πύργοι, οι οποίοι παρεμβάλλονταν κατά διαστήματα σε αυτά. Προτείχισμα ή τάφρος δεν υπήρχε, διότι η θέση του κάστρου ήταν από τη φύση της οχυρωματική. Στην κάτω πόλη, σύμφωνα με τις πηγές, κατοικούσαν οι πολίτες, στην άνω οι στρατιωτικοί και στην ακρόπολη ο ηγεμόνας. Στην ακρόπολη υπήρχαν επίσης διάφορες εγκαταστάσεις υποδομής και στρατιωτικά κτίρια.

Από την πρώτη γραμμή οχύρωσης σώζονται πολύ λίγα ίχνη, δεν μπορούμε επομένως να γνωρίζουμε με ακρίβεια ποιο ήταν το περίγραμμά της. Η είσοδος γινόταν από τη βορινή πλευρά, τη μόνη βατή. Φαίνεται ότι το πιο πυκνοκατοικημένο τμήμα ήταν η κάτω πόλη.

Το διάμεσο τείχος σώζεται σε καλύτερη κατάσταση και έχει σχήμα πολυγωνικό. Αποτελούσε τη δεύτερη γραμμή άμυνας του κάστρου, σε περίπτωση κατάληψης του κάτω τμήματος και το δεύτερο καταφύγιο του πληθυσμού. Το πάνω τμήμα της πόλης ήταν πιο αραιοκατοικημένο. Στο τμήμα αυτό τα ερείπια κτισμάτων είναι πολύ λιγότερα και μέχρι σήμερα δεν έχουν διερευνηθεί.

Η ακρόπολη σώζεται σε πολύ καλύτερη κατάσταση. Διατηρούνται το μεγαλύτερο μέρος από το περίγραμμά της και ορθογωνικοί πύργοι σε μεγάλο ύψος. Η ακρόπολη είχε σχήμα ακανόνιστου πεντάπλευρου. Στο εσωτερικό της διακρίνονται ίχνη από κτίσματα. Από τους δύο ορθογώνιους πύργους που βρίσκονται προς την πλευρά της άνω πόλης, ο δυτικός διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση. Σώζεται σε όλο το ύψος του, μέχρι και τις επάλξεις. Τελείως κατεστραμμένη είναι η πλευρά του προς την ακρόπολη. Με βάση τα ίχνη στις τοιχοποιίες, συμπεραίνουμε ότι ο πύργος ήταν τριώροφος. Είχε ξύλινα πατώματα, συμπεριλαμβανομένου και του δώματος. Ο βόρειος πύργος διατηρείται σε χειρότερη κατάσταση. Οι δύο αυτοί πύργοι παρουσιάζουν ομοιότητες και διαφέρουν στην κατασκευή τους από την υπόλοιπη οχύρωση. Αμφότεροι είχαν δύο μικρά επάλληλα παράθυρα στην πλευρά προς την πόλη και ένα στις πλάγιες πλευρές, όπου το ύψος τους μειωνόταν σημαντικά λόγω της έντονης κλίσης του εδάφους. Οι τοιχοποιίες τους παρουσιάζουν στοιχεία διακόσμησης με αβαθείς κόγχες και χρήση πλίνθων, σε όλη την τοιχοδομία, ανάμεσα στους λίθους. Πρόκειται για ένα τρόπο δόμησης που εφαρμόστηκε εκτεταμένα την εποχή των Παλαιολόγων. Θα μπορούσε δηλαδή να τοποθετηθεί η ανέγερση ή εκτεταμένη επισκευή τους στο 14ο αι. Το ασβεστοκονίαμα που συνδέει τους λίθους είναι πολύ καλής ποιότητας. Για το λόγο αυτό οι τοιχοποιίες, παρότι εκτεθειμένες σε αντίξοες καιρικές συνθήκες για αιώνες, διατηρούνται μέχρι τις μέρες μας.

Από την αυτοψία που διενεργήσαμε διαπιστώσαμε τοπικές καταστροφές σε διάφορα τμήματα της οχύρωσης που διατηρούνται σε μεγάλο σχετικά ύψος. Οι σοβαρότερες όμως καταστροφές προκλήθηκαν στους πύργους της ακρόπολης. Στο δυτικό παρατηρήθηκε πτώση του προσώπου της τοιχοποιίας στην εξωτερική όψη, στο μέσον και στην απόληξη. Ακόμη, είναι πιθανόν να διευρύνθηκε μεγάλη διαμπερής ρωγμή στο μέσον της δυτικής πλευράς, η οποία κόβει τον πύργο στα δύο. Στο βόρειο πύργο διαπιστώθηκε πτώση μεγάλου τμήματος της βορειοδυτικής γωνίας, ενώ στο νοτιοανατολικό παρατηρήθηκαν περιο-

14. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 735, Πίν. 532 α-δ.

15. Για το αρχοντικό εκπονείται μελέτη στερέωσης και μετατροπής σε ιστορικό αρχείο της πόλης από το Υπουργείο Παιδείας, ύστερα από σχετική παραχώρηση χρήσης από το ΥΠΠΟ.

ρισμένης έκτασης καταστροφές σε διάφορα σημεία. Δεδομένου ότι οι πύργοι αυτοί σώζουν τμήματά τους σε μεγάλο ύψος και παράλληλα η περιοχή είναι δυσπρόσιτη σε αυτοκίνητα και με μεγάλες υψομετρικές διαφορές, η λήψη άμεσων και προσωρινών μέτρων προστασίας ήταν εξαιρετικά δυσχερής και δαπανηρή. Για το λόγο αυτό προγραμματίστηκε η άμεση εκπόνηση μελετών στερέωσης, ώστε να προχωρήσουμε απευθείας σε στερεωτικές εργασίες.

Ναός Αγίων Αναργύρων

Είναι μικρός μονόχωρος ναός, ο μοναδικός που σώζεται έξω από τα τείχη. Η κόγχη του Ιερού είναι εξωτερικά ορθογωνική, το μοναδικό παράδειγμα στα Σέρβια, ίσως λόγω της μορφολογίας του εδάφους. Είναι κατασκευασμένος από αργολιθοδομή με εκτεταμένη χρήση πλίνθων, ακανόνιστα τοποθετημένων. Πιο επιμελημένη είναι η ανατολική όψη, όπου παρατηρούνται κάποιες απόπειρες διακόσμησης με πλίνθους. Εσωτερικά είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες που χρονολογούνται, σύμφωνα με επιγραφή, στο 1600.

Ο βόρειος τοίχος του ναού, που θα πρέπει να επισκευάστηκε μετά τον πόλεμο, παρουσιάζει πολλές κακοτεχνίες και προβλήματα στη δυτική γωνία του. Έντονες διαμπερείς ρηγματώσεις διαπιστώθηκαν επίσης και στις δύο παρειές της νοτιοανατολικής γωνίας, με τάσεις αποκόλλησης. Σύμφωνα με μαρτυρίες οι ρωγμές αυτές προϋπήρχαν και επιδεινώθηκαν με το σεισμό.

Ναός Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου

Είναι μικρών διαστάσεων μονόχωρος ναός με ημικυλινδρική κόγχη. Δυτικά υπάρχει μεταγενέστερος νάρθηκας, ο οποίος ενδεχομένως χτίστηκε στη θέση παλαιότερου. Η ανέγερση του ναού τοποθετείται στο 14ο αι. Ο ναός δεν παρουσίασε προβλήματα από τους σεισμούς.

Ναός Αγίων Θεοδώρων

Είναι πολύ περιορισμένων διαστάσεων κτίσμα, που τοποθετείται στον 11ο αιώνα. Είναι μονόχωρος με ημικυλινδρική αψίδα και στεγάζεται με δικλινή στέγη. Οι εξωτερικές όψεις του ναού έφεραν ενδιαφέροντα κεραμοπλαστικό διάκοσμο, ο οποίος διακρίνεται πίσω από το μισοκατεστραμμένο επίχρισμα, που κατασκευάστηκε την εποχή του μεσοπολέμου. Η δυτική όψη του ναού και όλο το εσωτερικό κοσμούνται με τοιχογραφίες που τοποθετούνται στα τέλη του 15ου με αρχές του 16ου αι. Ο ναός δεν παρουσίασε προβλήματα με τους σεισμούς.

Ναός Αγίας Άννας

Ο ναός της Αγίας Άννας βρίσκεται έξω από την πόλη των Σερβίων. Είναι μικρός μονόχωρος ναός των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Είναι αλλοιωμένος σήμερα με πολλές μεταγενέστερες επεμβάσεις. Από την αρχική κατασκευή σώζονται ο ανατολικός και τμήμα του βόρειου και νότιου τοίχου. Η όλη τους δομή μας παραπέμπει σε αρκετά πρώιμους χρόνους από την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας.

Η στέγη του ναού παρουσιάζει έντονη βύθιση, δεν στάθηκε όμως δυνατός ο έλεγχος του σκελετού της, λόγω της ύπαρξης πρόχειρης οροφής. Ρηγματώσεις παρατηρήθηκαν στη βορειοανατολική γωνία και στο τόξο της εισόδου από την πρόθεση προς το Ιερό, που πιθανώς οφείλονται σε καθιζήσεις. Τα προβλήματα αυτά προϋπήρχαν του σεισμού και επιδεινώθηκαν.

Ρύμνιο

Ναός Παναγίας

Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, γνωστός και ως ναός της Ζωοδόχου Πηγής, βρίσκεται έξω από τον οικισμό, στη θέση Παλιά Αμπέλια. Χρονολογείται στο 16ο αι. Είναι μικρών διαστάσεων, μονόχωρος ναός, με δικλινή ξύλινη στέγη, η οποία είναι μεταγενέστερη. Τοιχογραφίες διέσωζε, πριν από το σεισμό, μόνο στην κόγχη του Ιερού. Υπέστη σοβαρότατες βλάβες από το σεισμό. Κατέρρευσαν το μεγαλύτερο τμήμα του ανατολικού τοίχου, της κόγχης του Ιερού και του δυτικού τοίχου, ενώ διασώθηκαν ο βόρειος και νότιος τοίχος, με έντονες ρηγματώσεις και παραμορφώσεις, οι οποίοι και συγκράτησαν τον κύριο όγκο της στέγης, η οποία παρέμεινε στη θέση της. Σε παλιές φωτογραφίες διασώζεται η δυτική όψη και τμήμα της κόγχης του Ιερού. Σύμφωνα με αυτές, μέχρι πριν από το σεισμό σωζόταν στο τεταρτοσφαίριο παράσταση της Πλατυτέρας. Στη δυτική όψη του, πάνω από την είσοδο, υπήρχε τυφλό αψίδωμα και εκατέρωθεν παράθυρα σε σχήμα σταυρού. Σε συνεργασία με τη ΔΑΒΜΜ ολοκληρώθηκε η κατασκευή μεταλλικού στεγάστρου με κυματοειδείς λαμαρίνες, ειδικά μελετημένου, ώστε να αντέξει τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες της περιοχής και ειδικότερα τις ανεμοπιέσεις[16].

Ναός Αγίου Αθανασίου

Βρίσκεται έξω από τον οικισμό, στη θέση Παλιόχωρα, όπου ενδέχεται να βρισκόταν και η αρχική θέση του Ρυ-

16. Επίβλεψη Κ. Θεολογίδου, Κ. Φλώρος.

μνίου. Ο ναός είναι μονόχωρος, μικρών διαστάσεων, κατάγραφος με τοιχογραφίες του 17ου αι. Ο ναός θα πρέπει να παρουσίαζε σοβαρά προβλήματα και πριν από το σεισμό. Περί τα τέλη της δεκαετίας του 1980, οι κάτοικοι του χωριού προχώρησαν στην επισκευή του, κατά την οποία κάλυψαν με τσιμεντοκονία τις εξωτερικές τοιχοποιίες, κατασκεύασαν καινούργια ξύλινη στέγη και στέγαστρο δυτικά από οπλισμένο σκυρόδεμα. Από το σεισμό κατέρρευσε τμήμα της κόγχης του Ιερού και του ανατολικού τοίχου, ενώ οι υπόλοιπες τοιχοποιίες υπέστησαν σοβαρές βλάβες (ρηγματώσεις και παραμορφώσεις).

Με συνεργεία της Εφορείας προχωρήσαμε σε εκτεταμένες αντιστηρίξεις και στις δύο παρειές των τοιχοποιών, αφού προηγήθηκε προληπτική συντήρηση των τοιχογραφιών και περισυλλογή σπαραγμάτων.

Γούλες

Ναός Αγίου Νικολάου

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του 1808, με νάρθηκα, υπερώο και στοά στη νότια πλευρά. Περί το 1970 σημειώθηκε πυρκαγιά στο ναό, κατά την οποία κάηκαν εν μέρει τα πλάγια κλίτη και το υπερώο. Η φωτιά δεν μεταδόθηκε στο κεντρικό κλίτος και έτσι διασώθηκε ξύλινη ζωγραφιστή οροφή σε σχήμα κυλινδρικής καμάρας. Διασώθηκαν επίσης τοιχογραφίες στην κόγχη του Ιερού. Κατά τις εργασίες επισκευής του ναού που ακολούθησαν, ανακατασκευάστηκαν το υπερώο, η στέγη του νάρθηκα και των πλαγίων κλιτών και η στοά, οπότε προστέθηκε γραφείο στη δυτική απόληξή της. Παράλληλα καθαιρέθηκε το ανώτερο τμήμα του καμπαναριού, που βρίσκεται σε επαφή με τη νοτιοανατολική γωνία του ναού, κατασκευάστηκε πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα στο εναπομείναν τμήμα και ανακατασκευάστηκε το υπόλοιπο με φέρουσα οπτοπλινθοδομή.

Ο ναός υπέστη σοβαρότατες βλάβες από το σεισμό, που συνοψίζονται σε κατακόρυφες, οριζόντιες και χιαστί ρηγματώσεις, πολλές από τις οποίες διαμπερείς, σε όλες τις τοιχοποιίες του και απόκλιση της βόρειας τοιχοποιίας από την κατακόρυφο προς τα έξω.

Συνεργεία της Εφορείας προχώρησαν σε εκτεταμένες αντιστηρίξεις σε όλες τις τοιχοποιίες του ναού εξωτερικά και εσωτερικά.

Ναός Αγίου Γεωργίου

Μικρών διαστάσεων μονόχωρος ναός, με ημικυκλική κόγχη και δικλινή ξύλινη στέγη, που τοποθετείται στο 15ο αι. Το μνημείο διέσωζε ελάχιστες τοιχογραφίες στο δυτικό τοίχο πάνω από την είσοδο και πιο συγκεκριμένα τμήμα από την παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου. Με το σεισμό κατέρρευσαν τμήματα από το βόρειο, νότιο και δυτικό τοίχο, τα οποία συμπαρέσυραν εν μέρει και τη στέγη. Σε συνεργασία με τη ΔΑΒΜΜ ολοκληρώθηκε η κατασκευή μεταλλικού στεγάστρου για την προστασία του μνημείου από τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες της περιοχής[17].

Φρούριο

Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου

Μονόχωρος ναός του 18ου αι., με μεταγενέστερο νάρθηκα και βοηθητικό χώρο με στοά στη νότια πλευρά. Όλος ο ναός εσωτερικά και επιπλέον η πλευρά του δυτικού τοίχου προς το νάρθηκα είναι τοιχογραφημένοι. Η στέγη του είναι μεταγενέστερη και καλύπτεται με γαλλικά κεραμίδια, ενώ αρχικά ήταν καλυμμένη με σχιστόπλακες. Με σχιστόπλακες καλύπτεται σήμερα μόνον η κόγχη του Ιερού.

Από το σεισμό αποκολλήθηκε σημαντικό τμήμα της εξωτερικής παρειάς της βόρειας τοιχοποιίας, παρατηρήθηκε απόκλιση από την κατακόρυφο στο μεσότοιχο κυρίως ναού-νάρθηκα και ρηγματώσεις στις τοιχοποιίες, από τις οποίες οι πιο εκτεταμένες ήταν στο δυτικό και ανατολικό τοίχο του κυρίως ναού.

Προκειμένου να ανακουφιστεί ο βόρειος τοίχος και να αποτραπούν περαιτέρω καταρρεύσεις, υποστυλώθηκε η στέγη του νάρθηκα. Επιπλέον αντιστηρίχθηκε ο ανατολικός τοίχος και η κόγχη του Ιερού, περιορισμένα ο δυτικός τοίχος του κυρίως ναού και στερεώθηκε προσωρινά ο πυρήνας της βόρειας τοιχοποιίας που αποκαλύφθηκε.

Ναός Αγίου Δημητρίου

Βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τον οικισμό. Είναι μικρός σχετικά, μονόχωρος ναός, που τοποθετείται στις αρχές του 17ου αι. Εσωτερικά είναι κατάγραφος και εξωτερικά σώζονται τοιχογραφίες στη δυτική όψη. Σύμφωνα με σωζόμενη επιγραφή, ο ναός ανακαινίστηκε και αγιογραφήθηκε το 1647.

Ο ναός υπέστη πολλές αλλοιώσεις από ανεξέλεγκτες επεμβάσεις. Πιο συγκεκριμένα αντικαταστάθηκε η στέγη του με νέα κακότεχνη που δεν ακολουθεί τη μορφή της αρχικής και καλύπτεται με κεραμίδια γαλλικού τύπου, επιστρώθηκε το δάπεδό του με τσιμέντο και φράχθηκε είσοδος στη νότια όψη του. Με τους σεισμούς του 1995 ο ναός υπέστη αρκετές ρηγματώσεις. Σημειώνεται όμως ότι

17. Επίβλεψη Κ. Θεολογίδου, Κ. Φλώρος.

στην πλειονότητά τους οι ρωγμές προϋπήρχαν του σεισμού και επιδεινώθηκαν.

Έγιναν εκτεταμένες αντιστηρίξεις των τοιχοποιών του μνημείου και από τις δύο παρειές τους.

Λαζαράδες

Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του 19ου αι., με υπερώο στο νάρθηκα, εξαιρετικά αλλοιωμένη από μεταγενέστερες επεμβάσεις. Οι τοιχοποιίες του ναού είναι από λασπόκτιστη αργολιθοδομή. Τα κλίτη χωρίζονται μεταξύ τους με λίθινους κίονες. Αρχικά ο ναός στεγαζόταν με πέτρινους θόλους, οι οποίοι υπέστησαν σοβαρές βλάβες κατά τους βομβαρδισμούς του 1912-13. Κατά τους βομβαρδισμούς αυτούς διαταράχθηκαν και όλες οι λιθοδομές. Ίχνη από γενέσεις τόξων και θόλων σώζονται πάνω από την οροφή του ναού. Σώζονται επίσης τα λίθινα τόξα των κιονοστοιχιών και στα δύο κλίτη τα εγκάρσια στο βόρειο και νότιο τοίχο τόξα, πάνω στα οποία πατούσαν εν μέρει οι θολίσκοι. Με τις επισκευές που ακολούθησαν στα επόμενα χρόνια κατασκευάστηκαν αντηρίδες στο βόρειο τοίχο εξωτερικά, τοιχίο από οπλισμένο σκυρόδεμα σε επαφή με τη δυτική πλευρά, ξύλινη στέγη πάνω στα λίθινα τόξα των κλιτών, επίπεδη οροφή στο κεντρικό κλίτος και θολίσκοι στα πλάγια από νευρομετάλ.

Με τους σεισμούς του 1995 προκλήθηκε θραύση όλων των τόξων. Ρωγμές παρατηρήθηκαν επίσης στις τέσσερις γωνίες του ναού. Συνεργεία της Εφορείας προχώρησαν σε υποστυλώσεις όλων των τόξων κατά τρόπο ώστε να μη εμποδίζεται η λειτουργία του ναού.

Λευκοπηγή

Ναός Τιμίου Προδρόμου

Χτίστηκε το 1848, σύμφωνα με τα αρχεία της Μητροπόλεως Κοζάνης και τοιχογραφήθηκε το 1880. Είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με περιμετρικές τοιχοποιίες από λασπόκτιστη αργολιθοδομή και ξύλινες κιονοστοιχίες. Περί το 1970 έγιναν εκτεταμένες επεμβάσεις στο ναό που περιελάμβαναν μερική αντικατάσταση των ξύλινων κιόνων, αντικατάσταση του πέτρινου δαπέδου με πλακίδια και αντικατάσταση του ξύλινου υπερώου με νέο, από οπλισμένο σκυρόδεμα. Την ίδια εποχή θα πρέπει να προστέθηκε και η νότια στοά από οπλισμένο σκυρόδεμα και εμφανή τούβλα.

Ο ναός υπέστη σοβαρότατες βλάβες από το σεισμό. Κατέρρευσαν οι απολήξεις της βόρειας, νότιας και δυτικής τοιχοποιίας, σε όλο το μήκος εκτός από τις γωνίες, αποκολλήθηκε η κόγχη του Ιερού από τον ανατολικό τοίχο και εμφανίστηκαν εκτεταμένες ρηγματώσεις και παραμορφώσεις στα υπόλοιπα τμήματα. Το εντυπωσιακό είναι ότι η στέγη του ναού διατηρήθηκε, χωρίς ιδιαίτερες παραμορφώσεις στη θέση της, στηριζόμενη πλέον μόνο στις εσωτερικές κιονοστοιχίες

Συνεργεία της Εφορείας προχώρησαν σε άμεσα μέτρα προστασίας, που περιελάμβαναν υποστύλωση της στέγης και της κόγχης του Ιερού με σιδηροκατασκευή, περισυλλογή του οικοδομικού υλικού και προσωρινή στερέωση των απολήξεων των τοιχοποιών για την αποφυγή καταρρεύσεων.

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΟΛΟΓΙΔΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ[18]

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Μουσείο Βέροιας

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης σε φορητές εικόνες και αποκολλημένες τοιχογραφίες ναών της Βέροιας.

Ναός Αγίου Σπυρίδωνος

Τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα των αρχών του 17ου αι. Οι τοιχογραφίες του ναού είναι έργο του έτους 1617. Συνεχίστηκε η συντήρηση των τοιχογραφιών.

Ναός Αγίου Νικολάου του άρχοντος Καλοκρατά

Η σημερινή τρίκλιτη βασιλική του 16ου αι. διαδέχθηκε πρωιμότερο ναό του οποίου σώζεται ο χώρος του Ιερού. Στο σωζόμενο αρχαίο τμήμα του ναού διατηρούνται σπαράγματα τοιχογραφιών των μέσων του 14ου αι. Τοιχογραφίες του 1566 σώζονται στο χώρο του Ιερού, στο κεντρικό κλίτος, στο δυτικό τοίχο των παραπλεύρων κλιτών και στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα. Η Άκρα Ταπείνωση και μερικοί άγιοι, που κοσμούν τον ανατολικό τοίχο της πρόθεσης, χρονολογούνται στο 18ο αι. Συνεχίστηκε η συντήρηση των τοιχογραφιών.

18. Οι εργασίες συντήρησης πραγματοποιήθηκαν υπό την επίβλεψη των συντηρητών Π. Σγούρου, Μ. Μαρτάκη, Δ. Τσίγκανα, Κ. Τζίμπουλα, Κ. Καπετάνου, Β. Σγούρου και Ν. Τζίμπουλα.

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Αρχάγγελος

Ναός Αρχαγγέλου

Τρίκλιτη βασιλική με γυναικωνίτη και τοιχογραφίες του έτους 1888. Άρχισε η συγκράτηση και η στερέωση των τοιχογραφιών του κεντρικού κλίτους του ναού.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Μουσείο Καστοριάς

Συνεχίσθηκαν οι εργασίες συντήρησης των φορητών εικόνων της συλλογής, εικόνων από την κοινότητα Βράχου και αποσπασμένων τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Σπυρίδωνα και του αρχοντικού Τσιατσαπά. Επίσης, συντηρήθηκαν εικόνες από το ναό Κάτω Περιβολίου, από την Παναγία Μαυριώτισσα και από την Ιερά Μητρόπολη.

Μετά το σεισμό της 13ης Μαΐου πραγματοποιήθηκε συγκράτηση των τοιχογραφιών στους ναούς Αγίου Μηνά, Πέτρου και Παύλου, Αγίου Γεωργίου του Βουνού, Ταξιάρχη Μητροπόλεως, Παναγίας Κουμπελίδικης, Αγίου Νικολάου Ρεζά, Αγίου Νικολάου Καραβιδά, Τιμίου Προδρόμου, Δώδεκα Αποστόλων και Εισοδίων της Θεοτόκου. Παρόμοιες εργασίες έγιναν και στα αρχοντικά Νατζή και Τσιατσαπά.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Ολοκληρώθηκε η συντήρηση στα εργαστήρια του Μουσείου και παραδόθηκαν στη μονή Μαυριώτισσας οι δεσποτικές εικόνες του καθολικού της μονής με το Χριστό Παντοκράτορα (διαστ. 1,33×1,06 μ.) και την Παναγία Οδηγήτρια (διαστ. 1,35×1,05 μ.), καθώς επίσης και η δεσποτική εικόνα με τη Θεοτόκο ένθρονη (διαστ. 1,55× 0,96 μ.) από το παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της ίδιας μονής.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΚΑΒΑΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Μεσοβυζαντινός ναός Σισανίου

Ο μεσοβυζαντινός ναός Σισανίου εντάσσεται στη σειρά των μεγάλων επισκοπικών ναών, που χτίστηκαν στο χώρο της Μακεδονίας τον 11ο αι. Στην εποχή ίδρυσης του ναού (β΄ μισό 11ου αι.) μπορεί να αποδοθεί ο σωζόμενος τοιχογραφικός διάκοσμος στο χώρο του Ιερού και την πρόθεση. Τοιχογραφίες του β΄ μισού του 13ου αι. καλύπτουν τις επιφάνειες του κεντρικού κλίτους, των παραπλεύρων κλιτών και του νάρθηκα και τέλος τις δυτικές όψεις των πεσσών του Ιερού. Συνεχίστηκε η στερέωση των τοιχογραφιών του κεντρικού κλίτους και του νάρθηκα. Συνεχίστηκε, επίσης, η συντήρηση των σπαραγμάτων τοιχογραφιών που συγκεντρώθηκαν κατά τη διεξαγωγή της ανασκαφικής έρευνας.

Μετά το σεισμό της 13ης Μαΐου άρχισε και ολοκληρώθηκε η περισυλλογή σπαραγμάτων τοιχογραφιών, η προληπτική συντήρηση και συγκράτηση των τοιχογραφιών στον επισκοπικό ναό των Σερβίων και τους ναούς Αγίου Αθανασίου Ρυμνίου, Παναγίας Ρυμνίου, Αγίου Νικολάου Γουλών, Κοιμήσεως της Θεοτόκου Φρουρίου, Αγίου Δημητρίου Φρουρίου, Ιωάννου Προδρόμου Λευκοπηγής, Κοιμήσεως της Θεοτόκου Αιανής, Αγίου Νικολάου Αιανής, Ταξιάρχη Αιανής και Προφήτου Ηλιού Σιάτιστας.

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Μετά το σεισμό άρχισε και ολοκληρώθηκε η περισυλλογή σπαραγμάτων τοιχογραφιών, η προληπτική συντήρηση και συγκράτηση των τοιχογραφιών στην Μονή Ζάβορδας και τους ναούς Κοιμήσεως της Θεοτόκου Κνίδης, Αγίου Νικολάου Σαρακίνας, Αγίας Παρασκευής Παλαιοχωρίου, Αποστόλων Πέτρου και Παύλου Πυλωρών, Αγίου Αθανασίου Πυλωρών, Κοιμήσεως της Θεοτόκου Πυλωρών και Κοιμήσεως της Θεοτόκου Δαφνερού.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ-ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Καστοριά

Μετά τους σεισμούς στην περιοχή Γρεβενών και Κοζάνης έγινε αυτοψία και καταγραφή των βλαβών στα περισσότερα μνημεία της πόλης της Καστοριάς, ενώ ελήφθησαν τα απαραίτητα προσωρινά μέτρα προστασίας.

Απόζαρι - Ναός Ταξιαρχών

Στα πλαίσια αναστηλωτικών εργασιών της Προγραμματικής Καστοριάς, περισυνελέγη από την αρχαιολόγο Ανδρομάχη Σκρέκα σε ερείπια τοίχου βορειοδυτικά του ναού των Ταξιαρχών στο Απόζαρι, ένα βυζαντινό νόμισμα του αυτοκράτορα της Θεσσαλονίκης Μανουήλ Κομνηνού Δούκα (1230-1237), που παραδόθηκε προς φύλαξη στο Μουσείο και καταγράφηκε στο προσωρινό μητρώο των συλλογών του. Πρόκειται για τραχύ από κράμα που έχει

διάμετρο 0,025 μ. Στον εμπροσθότυπο εικονίζεται σε προτομή ο Χριστός αγένειος στον τύπο του Εμμανουήλ με ειλητό στο αριστερό του χέρι (Πίν. 180 α). Στον οπισθότυπο αριστερά ολόσωμος ο αυτοκράτορας Μανουήλ στεφανώνεται από τον αρχάγγελο Μιχαήλ (Πίν. 180 β)[19].

«Μαγαζιά» - Ναός Αγίου Ζαχαρία

Κατά τη διάρκεια επιφανειακού καθαρισμού της περιοχής γύρω από τα «Μαγαζιά», βρέθηκε στο δάπεδο του ερειπωμένου ναού του Αγίου Ζαχαρία[20] και σε επαφή με το νότιο τοίχο σπασμένο κεραμικό σκεύος με πράσινη εφυάλωση που περιείχε 23 χρυσά νομίσματα, 16 βενετσιάνικα δουκάτα και επτά παλαιοτουρκικά. Τα νομίσματα παραδόθησαν προς φύλαξη στις συλλογές του Βυζαντινού Μουσείου.

Καλοχώρι

Σε χωράφι ιδιοκτησίας Σ. Τσουρή, βρέθηκε και παραδόθηκε στο Βυζαντινό Μουσείο ένα χάλκινο βραχιόλι (διαμ. 0,055 μ.) με εγχάρακτη σπειροειδή διακόσμηση των ύστερων βυζαντινών χρόνων.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Αιανή

Βυζαντινή Συλλογή

Μετά τους σεισμούς της περιοχής Γρεβενών και Κοζάνης έγινε έλεγχος και καταγραφή των εικόνων και των ιερών αντικειμένων της Συλλογής Αιανής. Όλα τα έργα μεταφέρθηκαν για ασφάλεια στο παρακείμενο Δημοτικό Κατάστημα και σε ειδικά φυλασσόμενο χώρο.

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Χρώμιο

Ναός Ταξιαρχών

Μετά τους σεισμούς της περιοχής Γρεβενών και Κοζάνης έγινε η καταγραφή και η μεταφορά 39 εικόνων και ξυλόγλυπτων εκκλησιαστικών αντικειμένων από τον πληγέντα ναό των Ταξιαρχών Χρωμίου στο σκευοφυλάκιο της Ιεράς Μητρόπολης Γρεβενών.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΚΑΒΑΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Δροσερό

Ναός Αγίου Γεωργίου[21]

Στη διαδρομή μεταξύ Γιαννιτσών και Έδεσσας βρίσκεται η κοινότητα Δροσερού (τουρκ. Hisar Begi) που αποκτά εκκλησία μόλις στα 1853. Πρόκειται για μία ευρύχωρη τρίκλιτη βασιλική με γυναικωνίτη, η οποία διασώζει πλήρως την ξυλόγλυπτη ταμπλαδωτή οροφή, το τέμπλο, τα προσκυνητάρια, τον άμβωνα και τον αρχικό επισκοπικό θρόνο. Τα επιστύλια κοσμούνται με τοιχογραφίες του τελευταίου τέταρτου του 19ου αι. που αποδίδονται στον αγιογράφο Εμμανουήλ Σταματιάδη από τα Γιαννιτσά και το τέμπλο με εικόνες του 1863, 1864 και εξής. Ορισμένες από αυτές φέρουν αφιερωματικές επιγραφές με τα ονόματα των δωρητών και υπογραφές των ντόπιων αγιογράφων Αναστασίου Ναούμ και Νικολάου (Πίν. 181 α). Συνολικά καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν 13 δεσποτικές εικόνες, 15 εικόνες επιστυλίου, δύο εικόνες προσκυνηταρίου, ένας σταυρός προσκύνησης του 1864, ένα δεξιό βημόθυρο και ένα υφασμάτινο βήλο του 1882.

Στις εργασίες καταγραφής συμμετείχε ο φύλακας βυζαντινών αρχαιοτήτων νομού Πέλλας Γιώργος Ρόκος.

Λιπαρό

Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου[22]

Στην πεδιάδα των Γιαννιτσών η μικρή τρίκλιτη βασιλική του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου ανάγεται στα τέλη του 18ου αι., με μια φάση ανακαίνισης στο β΄ μισό του 19ου αι. και με πολλές νεωτερικές μετασκευές περί το 1960, σύμφωνα με

19. M. Hendy, Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261, Washington D.C. 1969, σ. 276-277, 426, πίν. 39.8.

20. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Βυζαντινός ναός του Αγίου Ζαχαρίου παρά την λίμνην της Καστοριάς, ΑΑΑ ΙΙΙ (1970), σ. 335-338, εικ. 1-8.

21. Ό.π., υποσημ. 4.

22. Το μνημείο, μαζί με σειρά άλλων του νομού Πέλλας, παρουσιάστηκε σε ανακοίνωση με τίτλο «Πρώτα συμπεράσματα από τις καταγραφές της 11ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στο νομό Πέλλας, κατά την περίοδο 1994-1997» στο Β΄ Πανελλήνιο Επιστημονικό Συμπόσιο, Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, 19-20-21 Σεπτεμβρίου 1997. Το κείμενο συμπεριλαμβάνεται στα σχετικά Πρακτικά που εκτυπώνονται από το δήμο Έδεσσας.

τις οποίες κατεδαφίστηκε ο παλαιός νάρθηκας, καλύφθηκε το παλαιό δάπεδο, επιχρίστηκε με ελαιόχρωμα το τέμπλο και ασβεστώθηκαν οι εξωτερικοί τοίχοι. Διατηρήθηκαν, ωστόσο, οι τοιχογραφίες του Ιερού Βήματος, του βόρειου τοίχου και των δύο επιστυλίων, έργο του β΄ μισού του 19ου αι. από συνεργείο δύο αγιογράφων που –κατά την τοπική παράδοση– κατάγονταν από τη Σιάτιστα. Χαρακτηριστική για την εποχή της είναι η δομή του εικονογραφικού προγράμματος: επάνω από κάθε κίονα εικονογραφείται ένας ευαγγελιστής ή απόστολος και στον ενδιάμεσο χώρο αναπτύσσεται μέσα σε ροκοκό πλαίσιο από μία ευαγγελική σκηνή (Πίν. 181 β). Στο τέμπλο, στο προσκυνητάρι και μέσα στο Ιερό Βήμα καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν ένδεκα φορητές εικόνες του όψιμου 19ου αι. με θέματα Δωδεκαόρτου, Αποστολικού και την Αποτομή του Προδρόμου. Επειδή το μνημείο και τα ιστορικά δεδομένα της περιοχής παρουσιάζουν ενδιαφέρον[23], η 11η ΕΒΑ προγραμματίζει επεμβάσεις στο ναό κατά το επόμενο έτος 1996 και συντάσσει σχετική μελέτη.

Στις εργασίες καταγραφής συμμετείχε ο φύλακας βυζαντινών αρχαιοτήτων νομού Πέλλας Γιώργος Ρόκος.

Παναγίτσα

Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου

Στην επαρχία Έδεσσας βρίσκεται ο οικισμός Παναγίτσα, που συνοικίστηκε από πόντιους πρόσφυγες μετά το 1922, οι οποίοι κόσμησαν το νεόδμητο ναό τους με 158 φορητές εικόνες και κειμήλια από τις εγκαταλελειμμένες πατρίδες τους Άτρα, Μάλαχα, Μοναστήρι και Χάσκιοϊν των ακτών του Ευξείνου Πόντου. Με πρόσκληση του Πολιτιστικού Συλλόγου της Παναγίτσας η Υπηρεσία μας προέβη σε πλήρη καταγραφή και φωτογράφηση των ανωτέρω κειμηλίων. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν οι εξής που προέρχονται από τον κατεστραμμένο ναό των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στη Μάλαχα Αργυρουπόλεως:

1. Ο άγιος Γεώργιος δρακοντοκτόνος, των αρχών του 17ου αι. (0,96×0,615×0,05 μ.) (Πίν. 182 α). Μαζί με το θαύμα της δρακοντοκτονίας απεικονίζεται ταυτόχρονα και η διάσωση του απελεύθερου μικρού Γεωργίου που είχε αιχμαλωτιστεί από τους Σαρακηνούς της Κρήτης[24]. Η εικόνα συνιστά αξιόλογο δείγμα λαϊκής τεχνοτροπίας της περιοχής με έμφαση στη διακόσμηση, στα χρυσώματα και τα έντονα χρώματα.

2. Η Παναγία Γαλακτοτροφούσα, 1727 (0,94×0,55×0,035 μ.) (Πίν. 182 β). Φιλοτεχνήθηκε στην Κωνσταντινούπολη από τον ιερέα Γρηγόριο, ο οποίος υπογράφει κάτω αριστερά: *ἐν ἔτει/ αψκζ/ διὰ χειρὸς/ Γρηγορ(ίου)/ ἱερέως*. Διακρίνεται για την χρήση αργυρού χρώματος στον κάμπο, στα φωτοστέφανα και στο μαφόριο της Παναγίας. Τα περιγράμματα είναι βαθύχρωμα και έντονα και στον ανοιχτό καστανό προπλασμό απλώνονται πράσινες σκιές.

3. Ο Χριστός Παντοκράτωρ, 1727 (0,94×0,545×0,04 μ.) Έχει τα ίδια τεχνικά και τεχνοτροπικά γνωρίσματα με την προηγούμενη, με την οποία συνιστούν έργο του ίδιου κωνσταντινουπολίτη αγιογράφου. Κάτω αριστερά υπάρχει η επιγραφή: *ἐν ἔτει σ(ωτη)ρίω / αψκζ / διὰ χειρὸς / Γρηγορίου / ἱερέως* και κάτω δεξιά η κτητορική επιγραφή: *ὑπὲρ ψυχικῆς / σ(ωτη)ρί(ας) τοῦ δούλου / τοῦ θ(ο)ῦ γρηγο/ρίου υου / ικολλί / νου χ*.

4. Οι απόστολοι Πέτρος και Παύλος (0,95×0,615×0,05 μ.) του 1729 (Πίν. 182 γ). Έχει ίδια προέλευση με την προηγούμενη και φέρει αφιερωματική επιγραφή: *ὑπὲρ ψυχικῆς σ(ω)τ(η)ρ(ί)ας τοῦ δούλου / τοῦ θ(ε)οῦ ἀμαράντου υοῦ Γεωργίου / τοῦ ροντακάντων / αψκθ*[25].

Οι παραπάνω εικόνες αποτελούν πολύτιμο τεκμήριο για την καλλιτεχνική δημιουργία στη Μικρά Ασία και την πολυπληθέστερη σχετική συλλογή στο νομό Πέλλας. Διακρίνονται τεχνικά και τεχνοτροπικά από τις ντόπιες, παρουσιάζοντας σαφή καλλιτεχνική υπεροχή. Χαρακτηριστική είναι η χρήση του λαμπρού χρυσού ή αργυρού στον κάμπο, των πυκνών χρυσωμάτων στα ενδύματα, των ζωηρών χρωμάτων, της λεπτομερούς αποτύπωσης του φυσικού και αρχιτεκτονικού βάθους και η γενικότερη εντύπωση της πολυτέλειας. Η διακοσμητική διάθεση είναι έκδηλη στους έκτυπους φωτοστεφάνους, στα άνθινα μοτίβα που κοσμούν την ελεύθερη επιφάνεια και στα ενδυματολογικά στοιχεία. Τα προσωπογραφικά γνωρίσματα διαγράφονται πολύ έντονα, παραπέμποντάς μας στα ανατολίτικα χαρακτηριστικά. Πέρα από την πολύτιμη συμβολή των εικόνων αυτών στη γνώση της ζωγραφικής της Μικράς Ασίας και στη σύγκρισή της με την αντίστοιχη βορειοελλαδική, αποτελούν και ένα αξιοθαύμαστο τεκμήριο της αγάπης των προσφυγικών πληθυσμών για την παράδοσή τους, καθώς μέσα στην αγωνία τους για επιβίωση

23. V. Kravari, Villes et villages de Macédoine occidentale, Paris 1989, σ. 71.

24. J.B. Aufhauser, Miracula S. Georgii, Lipsiae 1913, σ. 102.

25. Σύμφωνα με την αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία της Ιωάννας Κωνσταντινίδου, η οποία κατάγεται από την περιοχή και μελέτησε τις ιστορικές οικογένειες της περιοχής Αργυρουπόλεως, ανάμεσα σε αυτές συμπεριλαμβάνεται και εκείνη των Ροντακάντων. Ευχαριστώ και από αυτή τη θέση την Ι. Κωνσταντινίδου για την πληροφορία.

επιφυλάσσουν κεφαλαιώδη θέση στη διάσωση των κειμηλίων τους.

Στις εργασίες καταγραφής συμμετείχε ο φύλακας βυζαντινών αρχαιοτήτων νομού Πέλλας, Γιώργος Ρόκος.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Συλλογή φορητών εικόνων

Ο τοπικός σύλλογος «Απόστολος Παύλος» παρέδωσε στη Συλλογή Βυζαντινών Εικόνων της 11ης ΕΒΑ δύο φορητές εικόνες προερχόμενες, πιθανώς, από τέμπλο ναού[26].

1. Χριστός Παντοκράτωρ (1,155×0,81×0,037 μ.). Σε χρυσό κάμπο προβάλλει ο Χριστός Παντοκράτωρ στηθαίος και ευλογών. Φέρει χρυσό στικτό φωτοστέφανο που κοσμείται με ελισσόμενους βλαστούς. Φοράει χιτώνα στο χρώμα του κρασιού και βαθυκάστανο ιμάτιο με χρυσοκονδυλιές. Στο ανοιχτό βιβλίο υπάρχει το κείμενο: *ΤΑ ΠΡΟΒΑ / ΤΑ ΤΑ ΕΜΑ / ΤΗΣ ΦΩ / ΝΗΣ ΜΟ / ΑΚΟΥΕΙ / ΚΑΓΩ ΓΗ / ΝΩΣΚ / ΑΥΤΑ* (Ιω. 10, 27). Ο καστανός προπλασμός με τις λαδοπράσινες σκιές και τα ακτινωτά φωτίσματα γύρω από τα μάτια καθιστούν σαφείς τις επιδράσεις της κρητικής σχολής. Ωστόσο, τα απλωμένα φώτα και οι γλυκασμοί στις παρειές, σε συνδυασμό με το πλούσια διακοσμημένο φωτοστέφανο και τα δύο στικτά μετάλλια με τις επιγραφές *ΙC - ΧC* απηχούν την παιδεία του αγιογράφου μέσα στο πλαίσιο της λεγόμενης βορειοδυτικής ελλαδικής σχολής. Οι γεμάτοι όγκοι, η πνοή και η λανθάνουσα κίνηση που δίνει στο έργο το πλάγιο βλέμμα του Ιησού, η λεπτολογη και διακοσμητική επεξεργασία των μοτίβων μαρτυρούν ένα καλό χέρι του α΄ μισού του 16ου αι. που πιθανώς να ήταν εξοικειωμένο και με την εντοίχια ζωγραφική.

2. Θεοτόκος Οδηγήτρια (1,15×0,81×0,034 μ.). Στον ολόχρυσο κάμπο που ορίζεται περιμετρικά από λεπτή κόκκινη ταινία προβάλλει η Θεοτόκος στον τύπο της Οδηγήτριας με μαφόριο στο χρώμα του κρασιού και πράσινο φακιόλιο με πυκνές χρυσοκονδυλιές. Ο Ιησούς φοράει λαδοπράσινο χιτώνα με άνθινο διάκοσμο και κίτρινο ιμάτιο με άφθονες χρυσοκονδυλιές. Ευλογεί και βαστάει πορφυρό ειλητό. Οι φωτοστέφανοί τους είναι στικτοί με κυματοειδές διακοσμητικό θέμα στο περίγραμμά τους. Ο βαθυκάστανος προπλασμός, τα περιορισμένα φώτα, τα αυξημένα –σε σχέση με την προηγούμενη εικόνα– ψιμύθια, το λεπτό μαύρο περίγραμμα και τα ευγενικά χαρακτηριστικά κατατάσσουν την εικόνα στα καλά έργα της κρητικής σχολής. Ωστόσο, το στυλιζάρισμα, η επιμήκυνση των χαρακτηριστικών και ο αρχόμενος μανιερισμός τοποθετούν το έργο στο β΄ μισό ή στα τέλη του 16ου αι.

ΜΕΛΙΝΑ Π. ΠΑΪΣΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Κορησός

Κατά τη διάνοιξη δρόμου αντιπυρικής ζώνης από τη Δασική Υπηρεσία στην περιοχή Τσάκωνης Κορησού αποκαλύφθηκαν κεραμοσκεπής ακτέριστος τάφος, ρωμαϊκών πιθανότατα χρόνων, που περιείχε οστά δύο τουλάχιστον διαδοχικών ταφών και πλήθος από πήλινους αγωγούς δικτύου ύδρευσης της ίδιας εποχής. Ένα ακέραιο τμήμα πήλινου αγωγού μεταφέρθηκε για φύλαξη στις αποθήκες του Βυζαντινού Μουσείου, ενώ τα θραύσματα από τις μεγάλες καλυπτήριες πήλινες πλάκες και τα οστά του τάφου φυλάχθηκαν στο Κοινοτικό Κατάστημα.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΚΑΒΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Οικόπεδο Γ. Βέρρου (Ο.Τ. 159)[27]

Για τις ανάγκες θεμελίωσης οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή (Σχέδ. 1). Η θέση εντάσσεται στο νοτιοδυτικό τμήμα του βυζαντινού πολεοδομικού ιστού της Βέροιας, ανάμεσα στο βυζαντινό ναό του Αγίου Γεωργίου του άρχοντα Γραμματικού και της μεταβυζαντινής μονής του Αγίου Νικολάου του μοναχού Ανθίμου. Σε 140 τ.μ. εντοπίστηκαν, σε παράλληλη διάταξη μεταξύ τους, τρία φρεάτια τετράγωνης διατομής με στεγανά τοιχώματα, ένα κυκλικό πηγάδι, σύστημα αγωγών που εκφεύγουν προς διαφορετικές κατευθύνσεις και ορθογώ-

26. Οι εν λόγω εικόνες θα αποτελέσουν αντικείμενο εκτενέστερης διαπραγμάτευσης της γράφουσας.

27. Η ανασκαφή ανακοινώθηκε στη Θ΄ Επιστημονική Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη με τίτλο «Λείψανα βυζαντινού βιοτεχνικού χώρου στη Βέροια» και δημοσιεύθηκε στο ΑΕΜΘ 9 (1995), σ. 71-78.

νιος χώρος υδραυλικής χρήσης (Πίν. 183 α). Ανάμεσά τους ανιχνεύθηκαν πρόχειρα δάπεδα υδραυλικής κατασκευής, απλές τοιχοποιίες και ενδείξεις στέγασης του χώρου.

Από τα ευρήματα αφθονεί η κεραμική με στοιχεία από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια έως την παλαιολόγεια περίοδο. Παρά το διαχρονικό χαρακτήρα αυτών, κυριαρχούν τα εφυαλωμένα όστρακα όλων των γνωστών κατηγοριών (επιπεδόγλυφα, μαρμαρίζοντα, με κρακελάρισμα, μονόχρωμα, όψιμα sgraffito) που εντάσσονται στο διάστημα από το 12ο έως το 14ο αι. (Πίν. 183 β). Επιπλέον οι νομισματικές μαρτυρίες μας ανάγουν στην εποχή του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου, με δύο τραχέα του νομισματοκοπείου της Θεσσαλονίκης. Πολλά όστρακα προέρχονται από ατελείωτα κακοψημένα αγγεία, ενώ ένας τριποδίσκος όπτησης και λίγα θραύσματα λιθαργύρου αποτελούν ενδείξεις για τη λειτουργία εργαστηριακού χώρου στην περιοχή. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με τον τύπο των αρχιτεκτονικών λειψάνων, αλλά και τη γειτνίαση της περιοχής με το Βασιλικό ποταμό της Βέροιας και το ακατοίκητο intra muros τμήμα της πόλης, καθιστούν πιθανή την ταύτιση της θέσης με ένα εργαστήριο που βρισκόταν σε λειτουργία έως την παλαιολόγεια εποχή.

Μετά το πέρας της ανασκαφικής έρευνας και με σχετική απόφαση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, εκδόθηκε άδεια κατάχωσης των αρχαιοτήτων και ανέγερσης της οικοδομής. Στην ανασκαφή συνεργάστηκαν η σχεδιάστρια της 11ης ΕΒΑ Μαρία Σασκαλίδου, η οποία αποτύπωσε την κάτοψη και δύο τομές του οικοπέδου, καθώς επίσης και το τεχνικό προσωπικό της 11ης ΕΒΑ Κ. Γκέλος και Ε. Μπατιάκας.

Οδός Μαλακούση 17

Κατά την εποπτεία των εκσκαφών που διενεργήθηκαν από τη Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης Αποχέτευσης Βέροιας, στη διασταύρωση των οδών Μαλακούση και Τρεμπεσίνας, αποκαλύφθηκε, σε βάθος 1,20 μ. από την επιφάνεια, κτιστός κιβωτιόσχημος παλαιοχριστιανικός τάφος εξωτ. διαστ. 2,30×1,35×1,25 μ. και εσωτ. διαστ. 2×0,90×1,05 μ. Έχει προσανατολισμό Δ.-Α. Τα τοιχώματά του αποτελούνται από πωρόλιθους και οπτοπλίνθους πάχ. 0,03-0,035 μ. με συνδετικό ασβεστοκονίαμα, το δάπεδό του από κεραμικές πλάκες διαστ. 0,26×0,13 μ. και η κάλυψή του από ενιαία πλάκα πωρόλιθου, διαστ. 2,30×1,35×0,20 μ. Έξι σπαράγματα ζωγραφισμένων επιχρισμάτων με ταινιωτό κάμπο και χρώματα κόκκινο, καστανό, υπόλευκο, πράσινο και ώχρα αποτελούν ένδειξη διακόσμησης των εσωτερικών τοιχωμάτων του τάφου.

Ο τάφος περιείχε τρεις σκελετούς, τα κρανία των οποίων ακουμπούσαν σε προσκεφάλαιο από στρωτήρα κέραμο. Στον έναν από αυτούς βρέθηκε γυάλινο ψέλιο με επίθετη λευκοκίτρινη διακόσμηση. Δίπλα στους νεκρούς και κάτω από καλυπτήρα κέραμο βρέθηκαν οστά μικρού ζώου. Σημειώνουμε, επίσης, μία αιχμή βέλους και τρία καρφιά. Η κεραμική του τάφου αποτελείται από λίγα όστρακα αγγείων με ραβδώσεις και λευκοκίτρινο επίχρισμα και από μαγειρικά σκεύη. Ξεχωρίζουν τμήματα από πινάκιο από τεφρό πηλό, από ψευδαρετινό πινάκιο, από καστανόχρωμο σκύφο και από μαύρο στιλβωμένο αγγείο με πλαστική διακόσμηση, όλα της πρώιμης παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Στην περιοχή πρέπει να εντοπίζεται παλαιοχριστιανικό κοιμητήριο, δεδομένου ότι σε γειτονικό σημείο το 1987, σε όρυγμα της ΔΕΥΑΒ, είχαν βρεθεί από τις αρχαιολόγους της 11ης ΕΒΑ, Α. Λαζαρίδου, Τ. Τσανανά τοιχία κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων και καλυπτήριες πλάκες από πωρόλιθο[28]. Τα παραπάνω αποτελούν στοιχεία μιας νέας άγνωστης θέσης παλαιοχριστιανικού κοιμητηρίου στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης[29].

Σε μικρή απόσταση από τον κιβωτιόσχημο τάφο της οδού Μαλακούση εντοπίστηκε μικρή μαρμάρινη ανδρική κεφαλή, πιθανώς Απόλλωνα, ύψ. 0,11 μ. μαζί με άφθονα όστρακα αβαφών αγγείων και θραύσματα ενός πίθου. Τα τελευταία παραδόθηκαν στη ΙΖ΄ ΕΠΚΑ.

Οδός Κεντρικής και Περικλέους

Κατά την εποπτεία των εκσκαφών που διενεργήθηκαν από τη Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης Αποχέτευσης Βέροιας, στη διασταύρωση των οδών Κεντρικής και Περικλέους βορειοδυτικά της Παλαιάς Μητρόπολης Βέροιας, μέσα σε παχύ στρώμα επίχωσης βρέθηκαν μαρμάρινα αρχιτεκτονικά γλυπτά μεσοβυζαντινής περιόδου, που πιθανώς να σχετίζονται με την Παλαιά Μητρόπολη ή με κάποιο άλλο βυζαντινό ναό της Βέροιας. Πρόκειται για ένα θωράκιο, διαστ. 0,30×0,90×0,14 μ. με παράσταση ζαρκαδιού και σταυρού κάτω από τοξοστοιχία, σε χαμηλό ανάγλυφο, που αποτελεί πιθανώς προϊόν επαρχιακού εργαστηρίου (Πίν. 183 γ), ένα αμφικιονόκρανο από το ίδιο μάρμαρο, διαστ. 0,72×0,18×0,17 μ. και ένα τμήμα κορμού αρράβδωτου κίονα. Από ανώτερο στρώμα προέρχεται οθωμανική ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη πρισματικής μορφής.

ΜΕΛΙΝΑ Π. ΠΑΪΣΙΔΟΥ

28. Σχετικά στοιχεία σε αναφορά, φωτογραφίες και σε σχέδιο αποτύπωσης του χώρου στο αρχείο της 11ης ΕΒΑ.

29. Μέχρι στιγμής μας είναι γνωστό το μεγάλο παλαιοχριστιανικό κοιμητήριο εκτός των δυτικών τειχών της πόλης (Θ. Παζαράς, Δύο καμαροσκεπείς τάφοι από τη Βέροια, Μακεδονικά 24 (1984), σ. 234 κ.ε.

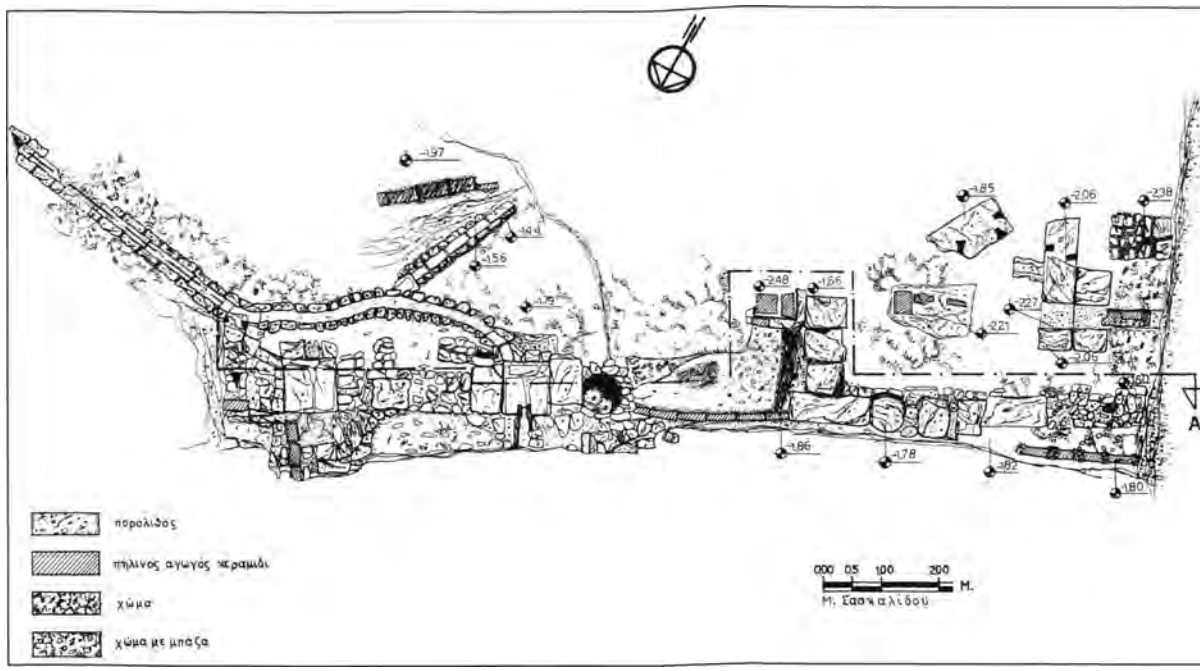

Σχέδ. 1. Βέροια. Οικόπεδο Γ. Βέρρου. Κάτοψη της ανασκαφής.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Σέρβια

Βασιλική των Κατηχουμένων

Κατά το χρονικό διάστημα από 19/9 έως 27/11/95 στα πλαίσια της σύνταξης μελέτης στερέωσης-αποκατάστασης πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό της Βασιλικής των Κατηχουμένων[30] στο Κάστρο Σερβίων ως εξής: Διενεργήθηκαν δώδεκα τομές στο κεντρικό κλίτος (τομέας Α), έξι τομές στο βόρειο (τομέας Β), έξι τομές στο νότιο (τομέας Γ) και τέσσερις στο νάρθηκα (τομέας Δ).

Οι συχνές λαθρανασκαφές στο εσωτερικό του ναού, το πλήθος νεότερων ταφών και η χρήση του χώρου στις επιχειρήσεις του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου είχαν ως συνέπεια τη διατάραξη της στρωματογραφίας και την καταστροφή χρήσιμων για την ερμηνεία των ευρημάτων στοιχείων[31].

Κεντρικό κλίτος. Στο χώρο του Ιερού η στρωματογραφία είναι διαταραγμένη έως 0,50 μ. βάθος, λόγω και της πληθώρας των ανακατεμένων οστών. Ανευρίσκονται νεότερα αντικείμενα, όπως κομβία στρατιωτικών στολών, σφαίρες του 1943.

Εντοπίζονται σπαράγματα τοιχογραφιών διαφορετικού υποστρώματος. Σε ανώτερο επίπεδο με άχυρο και ασβέστη, ενώ σε μεγαλύτερο βάθος με υπόστρωμα μαρμαρόσκονης. Ακόμη ανευρίσκονται τεμάχια παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού δαπέδου με λίθινες και πήλινες ψηφίδες λευκού, κυανού, κίτρινου και ερυθρού χρώματος, τμήματα υποστρώματος αυτού και μεμονωμένες ψηφίδες.

Σε απόσταση 4 μ. από τον ανατολικό τοίχο του Ιερού, περίπου στη μέση του κλίτους, αποκαλύπτεται στρώμα ασβεστοκονιάματος με κεράμους, ελαφρώς διαταραγμένες, στην επιφάνειά του, έκτασης 1,50 τ.μ. Διασώζονται τα αποτυπώματα των περισσότερων από αυτές. Σε μεγαλύτερο βάθος, εκατέρωθεν του στρώματος αυτού, αποκαλύπτονται δύο ορθογώνιοι χώροι, παράλληλοι και σε επαφή με το βόρειο και νότιο τοίχο του Ιερού αντίστοιχα, διαστ. 2×1,20 μ. και 2,50×1,60 μ. από αργολιθοδομή με παρεμβολή ελάχιστων πλίνθων στα ανώτερα σημεία, οι οποίοι φαίνεται ότι στεγάζονταν με χαμηλή καμάρα, σύμφωνα με την κλίση των πλευρικών τοιχωμάτων (Πίν. 184 α). Πρόκειται πιθανότατα για δύο καμαροσκεπείς τάφους, ο καθαρισμός των οποίων αναμένεται να ολοκληρωθεί το επόμενο έτος. Ακριβώς κάτω από το στρώμα του ασβεστοκονιάματος

30. Πρόκειται για τη γνωστή βυζαντινή τρίκλιτη βασιλική του Κάστρου Σερβίων που χρονολογείται σύμφωνα με τον Α. Ξυγγόπουλο από το 10ο-11ο έως και το 14ο αι. με τοιχογραφίες τριών περιόδων, η δεύτερη από τις οποίες τοποθετείται στα τέλη 12ου με αρχές 13ου αι. και η τρίτη στην περίοδο γενικά της Τουρκοκρατίας, βλ. Α. Ξυγγόπουλος, Τα Μνημεία των Σερβίων, Αθήναι 1957, σ. 28-75.

31. Στην ανασκαφή έλαβε μέρος ο πτυχιούχος Αρχαιολογίας Γεώργιος Θεοφάνους.

εντοπίστηκαν οι τρεις καλυπτήριες πλάκες ενός κιβωτιόσχημου τάφου (Τ2) κατασκευασμένου από μεγάλους αργούς λίθους, κεράμους στα ενδιάμεσα κενά και κονίαμα ως συνδετικό υλικό (διαστ. 1,80× 0,65 μ.). Στο εσωτερικό του βρέθηκαν διαταραγμένα οστά από δύο τουλάχιστον νεκρούς. Ανατολικά του αποκαλύπτεται εγκάρσιος τοίχος από αργολιθοδομή, μήκ. 1,50 μ. επιχρισμένος με κονίαμα στην εξωτερική ανατολική του όψη, που αποκαλύφθηκε σε βάθος 1 μ.

Δυτικά του Τ2 και κατ' επέκτασή του ανασκάπτεται σε όρυγμα του βράχου ελλειψοειδής, κιβωτιόσχημος τάφος (Τ1) χτισμένος κυρίως με επάλληλες κεράμους επιχρισμένες με κονίαμα και ελάχιστους λίθους (διαστ. 2× 0,60-0,30×0,50 μ.). Στο εσωτερικό του ανευρέθησαν οστά από δύο σκελετούς, ένα αδιάγνωστο σκυφωτό νόμισμα (Ν8) και χάλκινα ελάσματα. Νότια αυτού, σε ψηλότερο επίπεδο, αποκαλύπτεται τάφος λαξευμένος στο βράχο με διαταραγμένα οστά (διαστ. 1,40×1-0,50 μ.), ενώ βόρεια του Τ1 και σε επαφή εμφανίζεται τρίτος κιβωτιόσχημος (Τ3), αψιδωτός στα δυτικό άκρο του και ανοιχτός στο ανατολικό με τέσσερις καλυπτήριες σχιστολιθικές πλάκες (διαστ. 2×0,30-0,50 μ.), χτισμένος με αργολιθοδομή, στρώσεις κεράμων στο ανώτερο τμήμα του και συνδετικό κονίαμα. Η καλυπτήρια πλάκα επάνω από την περιοχή του κρανίου είναι κομμένη οριζόντια στη δυτική της πλευρά, στο κέντρο της οποίας λαξεύεται ημικυκλική οπή για υγρές προσφορές (;). Τα σαθρά οστά του εσωτερικού του συνόδευαν ένα αδιάγνωστο χάλκινο νόμισμα (Ν3) και ένα χάλκινο αντικείμενο, μινιατούρα εγχειριδίου (Μ9).

Στο υπόλοιπο κεντρικό κλίτος, κάτω από το πρώτο επιφανειακό στρώμα με τις κεραμίδες στέγης, σε βάθος 0,20 μ., εμφανίζονται μαλακές, ακανόνιστου σχήματος πλακαρές πέτρες, πάχ. 0,05 μ., τοποθετημένες ελεύθερα πάνω στο χώμα, σε ύψος 0,10 μ. επάνω από το φυσικό βράχο, όπου θεμελιώνεται η τοιχοποιία του κεντρικού κλίτους.

Νότιο κλίτος. Σε βάθος 0,35 μ., αμέσως μετά το πρώτο από Α. τοξωτό άνοιγμα, αποκαλύπτεται μεταγενέστερο τοιχάριο (Α), κάθετο στο βόρειο τοίχο του κλίτους, που εφάπτεται στο δεύτερο στρώμα των τοιχογραφιών, χτισμένο με αργολιθοδομή, ελάχιστες πλίνθους και συνδετικό υλικό λάσπη (διαστ. 2×0,65×0,80 μ.). Κάτω από το επιφανειακό στρώμα με τις κεραμίδες στέγης, πάχ. 0,40 μ., εμφανίζεται στο δυτικό τμήμα του κλίτους δάπεδο από πλακαρές, ακανόνιστου σχήματος πέτρες, ελεύθερες στο χώμα, σε έκταση 22 τ.μ. περίπου και σε άριστη κατάσταση. Ανάλογες πλάκες δαπέδου, διαταραγμένες ωστόσο, αποκαλύφθηκαν και δυτικά του εγκάρσιου τοίχου (Α). Αμέσως δυτικά από το δεύτερο τοξωτό άνοιγμα του βόρειου τοίχου και ακριβώς κάτω από το επίπεδο του δαπέδου, το οποίο κατέστρεψε, αποκαλύφθηκε νεότερη ομαδική ταφή (περίοδος Τουρκοκρατίας) με 17 κρανία (Πίν. 184 β).

Βόρειο κλίτος. Κατά την ανασκαφή στο ανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα τοιχοποιίας τόξου με τοιχογραφία. Δυτικά, μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος, πάχ. 0,40 μ. εμφανίστηκε τμήμα δαπέδου, όμοιο με εκείνο που αποκαλύφθηκε στο νότιο κλίτος αλλά διαταραγμένο, σε έκταση 9 τ.μ. Στο βόρειο τοίχο κατά τη διάρκεια των καθαρισμών αποκαλύφθηκε τμήμα ανεικονικού τοιχογραφικού διακόσμου, ανάλογου με εκείνον του δεύτερου στρώματος του νότιου κλίτους.

Νάρθηκας. Σε όλη την έκταση του νάρθηκα, μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος, πάχ. 0,40 μ., εμφανίστηκε ο φυσικός βράχος που φαίνεται ότι αποτελούσε το δάπεδο του ναού. Στη νοτιοδυτική πλευρά του νάρθηκα λαξεύεται πεζούλι σε επαφή με τη δυτική τοιχοποιία, διαστ. 5,50×1-0,40×0,50 μ. Νότια του δυτικού θυραίου ανοίγματος του βόρειου κλίτους αποκαλύφθηκε κυκλικό λάξευμα στο βράχο, διαμ. 0,80 μ. επενδυμένο εσωτερικά με πλίνθους και ασβεστοκονίαμα, πιθανότατα κτιστή υποδοχή αποθηκευτικού αγγείου (πιθαριού)[32].

Η ανασκαφή, που διακόπηκε απότομα λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών, δεν προχώρησε σε μεγάλο βάθος και σε ολόκληρη την έκταση του εσωτερικού του ναού λόγω της ύπαρξης των υποστυλώσεων και των στατικών προβλημάτων που παρουσίαζαν οι τοιχοποιίες μετά και από τον καταστρεπτικό σεισμό της 13ης Μαΐου.

Η αποκάλυψη διαταραγμένου σκελετικού υλικού σε όλη την έκταση και των τριών κλιτών του ναού σε συνδυασμό με τα νομίσματα, την κεραμική και τα υπόλοιπα ευρήματα που συνόδευαν τους νεκρούς μαρτυρούν την αδιάκοπη χρήση του χώρου ως νεκροταφείου κατά τη διάρκεια λειτουργίας της βασιλικής έως και την περίοδο της Τουρκοκρατίας και τη σύγχρονη εποχή. Συγκεκριμένα συμπεράσματα θα διατυπώσουμε μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας και τη συντήρηση των ευρημάτων, ιδιαίτερα των εξαιρετικά φθαρμένων βυζαντινών νομισμάτων.

Η ανεύρεση τμημάτων σπαραγμάτων τοιχογραφιών, ψηφιδωτού δαπέδου και μεμονωμένων ψηφίδων τόσο στο χώρο του κεντρικού κλίτους, ιδιαίτερα του Ιερού, όσο και στο βόρειο σε συνδυασμό με τα νομίσματα (Θεοδοσίου Α', Ιουστινιανού) και την κεραμική παλαιοχριστιανικών χρόνων 4ου-6ου αι. καθιστούν εξαιρετικά δελεαστική την

32. Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή - Κ. Τσουρής, Παλαιολόγειο «μονύδριο» στο κάστρο Διδυμοτείχου, ΑΔ 44-46 (1989-1991): Μελέτες, σ. 167, 171, υποσημ. 19.

πιθανότητα ύπαρξης κτιρίου προγενέστερου της βυζαντινής βασιλικής στο χώρο αυτό.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΤΣΙΛΙΠΑΚΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Καστοριά

Πλατεία Κουμπελίδικης

Διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές πλησίον του δυτικού πύργου της βυζαντινής οχύρωσης στην πλατεία της Παναγίας Κουμπελίδικης και πιο συγκεκριμένα στο εγκάρσιο τμήμα του μεσοτειχίου μεταξύ ανατολικού και δυτικού πύργου, οι οποίες έγιναν με σκοπό να διερευνηθούν τα λείψανα της οχύρωσης κάτω από το μπετόν της υπάρχουσας πλατείας. Μετά το πέρας των ανασκαφικών εργασιών προέκυψαν τα εξής: Διαπιστώθηκε ότι το εγκάρσιο τμήμα του μεσοτειχίου μεταξύ ανατολικού και δυτικού πύργου συνεχίζεται ορατό σε μήκος 2,50 μ. με κατεύθυνση προς το κέντρο της πλατείας. Η θεμελίωση του εγκάρσιου τείχους διακρίνεται σε ένα μήκος 2 μ. επιπλέον. Στο σημείο αυτό διαπιστώθηκε στρώμα καταστροφής με έντονα ίχνη πυράς. Τα ευρήματα αυτά αποτελούν σημαντικά επιστημονικά στοιχεία για τη βυζαντινή οχύρωση της «ακρόπολης» της Καστοριάς, της οποίας ως γνωστόν σώζονται ελάχιστα ορατά τμήματα. Επίσης, ενισχύουν την άποψη για περισσότερες, από μία, φάσεις οχύρωσης στο σημείο αυτό της πόλης. Ας σημειωθεί ότι ο τρόπος και τα υλικά δόμησης του εγκάρσιου τείχους, καθώς και το ότι το μεσοτείχιο θεμελιώνεται πάνω σε αυτό συνηγορούν για τη χρονολόγηση του εγκάρσιου τείχους σε εποχή πρωϊμότερη από τους δύο πύργους με το μεσοτείχιο, ίσως στα τέλη του 9ου ή στις αρχές του 10ου αι.

Πλατεία Δαβάκη

Κατά τη διάρκεια εργασιών εκσκαφής υπογείου υποσταθμού της ΔΕΗ στην Πλατεία Δαβάκη αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου με λίθους και ισχυρό συνδετικό κονίαμα. Δόθηκε εντολή διακοπής όλων των εργασιών και άρχισε από τον υπογράφοντα η διενέργεια δοκιμαστικών τομών πλησίον του αποκαλυφθέντος τοίχου. Κατά τις ανασκαφικές αυτές εργασίες προέκυψαν τα παρακάτω ενδιαφέροντα στοιχεία: Ανευρέθησαν τα θεμέλια της βορειοανατολικής γωνίας και της βόρειας πλευράς του Τουρκικού Διοικητηρίου της πόλης, το οποίο κατεδαφίστηκε τους πρώτους μετά την απελευθέρωση χρόνους. Ανευρέθη τμήμα του λίθινου καλντεριμιού που περνούσε κοντά στη βόρεια εξωτερική πλευρά του Διοικητηρίου. Ανευρέθη, σε επαφή σχεδόν με το μέσον της βόρειας πλευράς του Διοικητηρίου, τμήμα της βυζαντινής οχύρωσης του «λαιμού» κατασκευασμένο από λίθους με την παρεμβολή κεράμων και χρήση κονιάματος (κουρασάνι) βυζαντινής εποχής. Σε απόσταση λίγων μέτρων από τη βορειοανατολική γωνία του Διοικητηρίου βρέθηκε άλλος τοίχος, πιθανότατα του τουρκικού, κατεδαφισμένου επίσης, τεμένους, και πλησίον της εξωτερικής του παρειάς πλήθος οστών. Τα ευρήματα της πλατείας Δαβάκη είναι πολύτιμα για την ιστορία της πόλης της Καστοριάς. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το τμήμα του βυζαντινού τείχους, που επιβάλλει την οριστική αναστολή των εργασιών για την εγκατάσταση του υποσταθμού στη θέση αυτή και τη συνέχιση των ανασκαφικών εργασιών σε όλο το χώρο της πλατείας Δαβάκη για να έλθουν στο φως και άλλα αρχαιολογικά ευρήματα.

Νεστόριο

Θέση Κάστρο

Στη θέση Κάστρο στα ανατολικά του Άνω Νεστορίου του νομού Καστοριάς κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου αποκαλύφθηκε τυχαία τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, τα ίχνη των τριών υποστρωμάτων του οποίου πρόβαλλαν πάνω στο χώμα σε μήκος 8 μ. περίπου. Το φθινόπωρο του 1995 πραγματοποιήθηκαν από τον υπογράφοντα ανασκαφικές εργασίες, οι οποίες χρηματοδοτήθηκαν από το δήμο Νεστορίου, προκειμένου να αποσαφηνιστεί η έκταση, ο προσανατολισμός και η σπουδαιότητα του σωζόμενου δαπέδου, καθώς και να διερευνηθεί η ύπαρξη και η χρήση κτισμάτων στην περιοχή[33].

Μετά το πέρας των εργασιών προέκυψαν τα εξής πρώτα συμπεράσματα, η περαιτέρω επεξεργασία των οποίων θα προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για την ιστορία της ακριτικής αυτής περιοχής και τον πολιτισμό της: α) Πρώτη φορά ανασκάπτεται κτίριο στην περιοχή του Νεστορίου που κοσμείται με ψηφιδωτό δάπεδο. β) Δεν μπορούμε να οδηγηθούμε σε ακριβή χρονολόγηση του ψηφιδωτού δαπέδου ή του κτίσματος που αυτό κοσμούσε. Παρόλα αυτά, μια γενική χρονολόγηση από τα τέλη του 4ου έως τα μέσα του 5ου αι. μ.Χ., περίοδο με έντονη οικοδομική δραστηριότητα και καλλιτεχνική παρουσία στην περιοχή (Άργος

33. Γ. Κακαβάς, Ψηφιδωτό δάπεδο στη θέση Κάστρο Νεστορίου του νομού Καστοριάς, Θ΄ Επιστημονική Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη, Θεσσαλονίκη, 8-10 Φεβρουαρίου 1996. Ο ίδιος, Παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό δάπεδο στη θέση Κάστρο Νεστορίου του νομού Καστοριάς, ΔΧΑΕ, Ε΄-Κ΄ (1998-1999), σ. 47-53.

Ορεστικό), είναι η μόνη που μπορούμε να υποθέσουμε. Σε αυτή συνεπικουρεί η γραμμικότητα και η απουσία προοπτικής απόδοσης των γεωμετρικών θεμάτων στο ψηφιδωτό μας, που χαρακτηρίζουν κυρίως την τέχνη των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων. Πράγματι, οι ψηφίδες του αποκαλυφθέντος ψηφιδωτού είναι τετράγωνες, καλοδουλεμένες, από λευκό μάρμαρο και βαθυγάλαζη πέτρα και συνθέτουν γεωμετρικά θέματα με καθαρά περιγράμματα, που απλώνονται στην επιφάνεια δύο μεγάλων διαχώρων: Ευρύ πλαίσιο από λευκές ψηφίδες ορίζει τα δύο μεγάλα διάχωρα, τα οποία πληρούνται με διαφορετικά γεωμετρικά σχέδια. Το ένα διάχωρο παρουσιάζει απλό οφθαλμωτό αλυσοειδή πλοχμό με μικρό ρόμβο στη θέση του οφθαλμού και διχρωμία στην απόδοση. Οι δύο ταινίες του πλοχμού είναι λευκές, ενώ τα περιγράμματά τους καθώς και ο ρόμβος του οφθαλμού βαθυγάλαζα. Το άλλο διάχωρο παρουσιάζει κάνναβο, του οποίου τα παραλληλόγραμμα διάχωρα διαιρούνται σε τέσσερα τρίγωνα που στη σύνθεσή τους σχηματίζουν ρόμβους μικτούς σε χρώματα, άλλοτε μονόχρωμους και άλλοτε δίχρωμους (Πίν. 184 γ). Οι αρμοί ανάμεσα στις ψηφίδες πληρούνται με ρόδινο κεραμικό κονίαμα, κάτι που, επίσης, συνήθιζαν οι ψηφωτές από τον 4ο αι. μ.Χ. και εξής. γ) Δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε τη χρήση του κτιρίου, δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για ένα κοσμικό ή θρησκευτικό (λατρευτικό) κτίριο. Βέβαια ο προσανατολισμός του κτιρίου (Α.-Δ.) θα μπορούσε να υποδηλώνει κτίριο θρησκευτικού χαρακτήρα. δ) Άγνωστο παραμένει το όνομα του οικισμού στον οποίο ανήκε το κτίριο με το ψηφιδωτό δάπεδο. Ο οικισμός αυτός θα πρέπει να είχε άμεση σχέση-πρόσβαση προς το φυσικό σχυρό κάστρο, το κοινώς λεγόμενο Καϊλάς, το οποίο θα του παρείχε προστασία από κάθε είδους εχθρικές επιθέσεις, αλλά και από τις πλημμύρες του Αλιάκμονα. Η συνέχιση των ανασκαφικών εργασιών ίσως λύσει το μυστήριο για την περιοχή του Νεστορίου και εντάξει το ψηφιδωτό δάπεδο στο ιστορικό πλαίσιο της περιοχής, προσδιορίζοντας κοντά στο σημερινό Νεστόριο, κάποια πόλη της οποίας την ύπαρξη αγνοούσαμε. Αναζητώντας, επομένως, τις ρίζες έχουμε μια καλή αφετηρία: ένα ψηφιδωτό δάπεδο, υψηλής καλλιτεχνικής αξίας, για την κατασκευή του οποίου απαιτούνταν πάρα πολλά χρήματα, γεγονός που σημαίνει ότι, είτε έχουμε να κάνουμε με κάποιον εύπορο που δαπάνησε ένα σεβαστό ποσόν για να κοσμήσει την έπαυλή του με ψηφιδωτό δάπεδο, είτε πρόκειται για κάποιο δημόσιο κτίριο, λουτρά ή χώρο λατρείας, κάποιας άγνωστης σε εμάς ακμάζουσας και ευημερούσας πολιτείας.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΚΑΒΑΣ

ΙΗ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Μουσείο Αμφίπολης

Το Σεπτέμβριο του 1995 εγκαινιάστηκε το νέο Μουσείο της Αμφίπολης.

Το μουσειακό κτίριο άρχισε να κτίζεται το 1976 από τον αείμνηστο Δ. Λαζαρίδη τότε Γενικό Επιθεωρητή Αρχαιοτήτων, σε οικόπεδο που είχε δωρηθεί από την κοινότητα Αμφίπολης για να προβάλει τα ευρήματα των μακροχρόνιων ανασκαφών που είχε διενεργήσει ο ίδιος στην Αμφίπολη από το 1956 με χρηματοδότηση της Αρχαιολογικής Εταιρείας και του Υπουργείου Πολιτισμού.

Το έργο διακόπηκε και παρέμεινε ημιτελές ως το 1981, όταν με τη στήριξη της υπουργού Πολιτισμού Μελίνας Μερκούρη το έργο εντάχθηκε στα μεσογειακά προγράμματα και ολοκληρώθηκε. Ο θάνατος του το 1984 δεν του επέτρεψε να δει ολοκληρωμένο το έργο του.

Η ολοκλήρωση των κτιριακών εργασιών και η έκθεση των αρχαίων στο νέο κτίριο πραγματοποιήθηκε από τη ΙΗ΄ ΕΠΚΑ. Η έκθεση σχεδιάστηκε από τη Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη με τη συνεργασία της αρχιτέκτονος της 9ης ΕΒΑ Γεωργίας Σκορδαλή και της αρχαιολόγου της Εφορείας Δήμητρας Μαλαμίδου. Τη σχεδίαση και τη μορφοποίηση των ενημερωτικών πινακίδων πραγματοποίησαν η γραφίστρια της 9ης ΕΒΑ Σούλα Λυμπέρη και η γραφίστρια Χριστίνα Παυλίδου. Στην καταλογογράφηση του υλικού βοήθησαν οι αρχαιολόγοι της ΙΗ΄ ΕΠΚΑ. Στη συντήρηση και στην έκθεση ουσιαστική υπήρξε η συμβολή του Π. Τζενετάκη, συντηρητή της Εφορείας, του Κ. Καλογιάννη, τεχνίτη και του Αλέκου Κοχλιαρίδη, αρχιφύλακα. Συνεργάστηκαν επίσης ο μουσειακός καλλιτέχνης γλύπτης Δ. Σωτηρούδης και ο συντηρητής Δ. Σιαμπανόπουλος. Σημαντική υπήρξε η συμβολή της 12ης ΕΒΑ.

Η κύρια εκθεσιακή ενότητα, περιλαμβάνει αντιπροσωπευτικά δείγματα από τη διαχρονική πολιτιστική ιστορία του χώρου της Αμφίπολης από τους προϊστορικούς χρόνους έως την αρχή της Τουρκοκρατίας.

Από την αρχαία πόλη της Αμφίπολης προβάλλονται επιμέρους ενότητες, όπως η ίδρυση της αθηναϊκής αποικίας, τα ιερά της πόλης, η δημόσια ζωή, το γυμνάσιο, η ιδιωτική κατοικία, τα ταφικά μνημεία και τα ταφικά έθιμα. Ιδιαίτερη ενότητα αποτελεί η Αμφίπολη των ρωμαϊκών χρόνων, η Αμφίπολη των παλαιοχριστιανικών και των πρώιμων βυζαντινών χρόνων.

Η ιστορία του χώρου κλείνει με το βυζαντινό οικισμό του Μαρμάρου και τη βυζαντινή Χριστούπολη στις εκβολές του Στρυμόνα, που αποτέλεσαν τα οικιστικά κέντρα που διαδέχθηκαν την Αμφίπολη στους βυζαντινούς χρόνους.

Στον ημιώροφο έχουν εκτεθεί δυο θεματικές ενότητες: η πρώτη αναφέρεται στον αποικισμό στις εκβολές του Στρυμόνα, με έμφαση στα ευρήματα από την αρχαία Άργιλο και την Ηιόνα και την ίδρυση της Αμφίπολης και η δεύτερη στην Αμφίπολη ως πόλη του μακεδονικού βασιλείου.

Μια εισαγωγική ενότητα στο χώρο υποδοχής των επισκεπτών αποτελεί η φωτογραφική έκθεση με τη ιστορία των ανασκαφών στην Αμφίπολη.

Στον άνω όροφο οργανώθηκε αίθουσα εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Βασικό στόχο του Μουσείου αποτελεί η σύνδεσή του με την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση μέσω των σχολείων της περιοχής.

ΜΑΓΔΑ ΒΑΛΛΑ

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Δράμας

Κατά το 1995 άρχισαν οι εργασίες του εκθεσιακού προγράμματος του νέου αρχαιολογικού Μουσείου Δράμας. Πραγματοποιήθηκαν μεταφορές αρχαίων της περιοχής από τα Μουσεία Καβάλας και Φιλίππων, τακτοποίηση και οργάνωση των αποθηκών του νέου Μουσείου και προχώρησε η καταγραφή του αρχαιολογικού υλικού με ηλεκτρονικό υπολογιστή.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΕΡΙΣΤΕΡΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΘΑΣΟΣ

Θέατρο[1]

Στις προηγούμενες τρεις ανασκαφικές περιόδους[2] ολο-

1. Στις ανασκαφές συμμετείχαν οι πτυχιούχοι αρχαιολόγοι Μαρία Χριστοπούλου, Αθανασία Μορφάκη και ο φοιτητής αρχαιολογίας Μένιος Μεγγίδης.

2. Για τα προηγούμενα χρόνια, βλ. BCH 117 (1993), σ. 658-661· 118

κληρώσαμε την έρευνα στο κοίλο, προχωρήσαμε στο κτίριο της σκηνής, καθώς και πίσω από τη σκηνή του θεάτρου της Θάσου. Στη φετινή περίοδο ολοκληρώθηκε η ανασκαφή των παρόδων, των βαθύτερων στρωμάτων του κτιρίου της σκηνής και η έρευνα στην ορχήστρα.

Η ορχήστρα. Χαράξαμε πολλές τομές ακτινωτά στην περιφέρεια της ορχήστρας κάθετα στον τοιχοβάτη του θωρακίου της ρωμαϊκής εποχής για να μπορέσουμε να βρούμε στρωματογραφικά δεδομένα που θα το χρονολογούσαν ή ενδεχομένως θα έδιναν στοιχεία για μετακινήσεις του εσωτερικού ορίου του κοίλου στο διάστημα από τα ελληνιστικά έως τα ρωμαϊκά χρόνια.

Το μόνο στοιχείο που κερδίσαμε για την αποκατάσταση του σχεδίου της ελληνιστικής ορχήστρας είναι ο αγωγός που βρέθηκε κάτω από το κατώφλι της βορειοανατολικής παρόδου (Πίν. 185 α). Το πέρας αυτού του αγωγού, που απομάκρυνε τα νερά προς την πλαγιά του λόφου πίσω από την σκηνή του θεάτρου και που δεν φαίνεται να ήταν σε χρήση κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής φάσης, θα μπορούσε να θεωρηθεί στοιχείο ενδεικτικό για τον καθορισμό του ορίου της ελληνιστικής ορχήστρας.

Μια μεγάλη τομή που ανοίξαμε στο κέντρο και στον άξονα της ορχήστρας μας έπεισε ότι κατά τη ρωμαϊκή εποχή, που το θέατρο της Θάσου χρησιμοποιούνταν για εικονικές θηριομαχίες, δεν απέκτησε ποτέ δίοδο (via venetationes) που να οδηγεί τα θηρία στην ορχήστρα, όπως είχε υποστηρίξει ο G. Daux[3].

Μπροστά από το βορειοανατολικό πέρας του προσκηνίου και δίπλα στο κατώφλι της παρόδου, μια τομή που έφθασε μέχρι το φυσικό βράχο, αποκάλυψε ταπεινά λείψανα αρκετών τοίχων. Μερικοί πατούσαν αμέσως πάνω στο βράχο, άλλοι χτίστηκαν σε τεχνητά διαμορφωμένα επίπεδα και σε κοψίματα στο σχιστόλιθο. Σε συνάφεια με τα αρχιτεκτονικά λείψανα βρήκαμε αρχαϊκή κεραμική καθώς και αμαυρόχρωμη κεραμική του τύπου που ο P. Bernard είχε βρει στα βαθύτερα αρχαιολογικά στρώματα της Θάσου. Η στρωματογραφική έρευνα ήταν εξαιρετικά δύσκολη αφού πρόκειται για τοίχους σε μικρό βάθος που πατούν αμέσως πάνω στο βράχο και σε μέρος όπου το χώμα παρασύρθηκε και δεν έμεινε στην αρχική του θέση παρά ελάχιστο. Το πιθανότερο είναι ότι στα κτίσματα αυτά πρέπει να αναγνωρίσουμε λείψανα πολλών φάσεων κατοίκησης. Δεν αποκλείεται η χρονολόγηση των αμαυρόχρωμων οστράκων να φθάνει μέχρι τα ύστερα αρχαϊκά χρόνια.

Οι πάροδοι. Το σχήμα των παρόδων είχε ξενίσει ήδη και τους πρώτους ανασκαφείς, όπως και το σχήμα του κοίλου, εκ του γεγονότος ότι το θέατρο της Θάσου ακουμπά στο τείχος, το οποίο έτσι παίζει κατά κάποιο τρόπο ρόλο αναλήμματος του κοίλου. Οπωσδήποτε η θέση των δύο τοίχων-αναλημμάτων, που δίνει στο κοίλο τη μορφή όχι ακέραιου ημικυκλίου, δεν δημιουργεί σπάνιο σχήμα για να εντυπωσιάζει. Πιθανώς το σχήμα αυτό πρέπει να το δούμε ως αποτέλεσμα ηθελημένου σχεδίου ή ίσως ως επακόλουθο προσαρμογής στα τοπογραφικά δεδομένα της θέσης που παρουσιάζει πολύ ισχυρή κλίση προς την κατεύθυνση της θάλασσας.

Ολοκληρώσαμε την έρευνα σε όλο το μήκος της βορειοανατολικής παρόδου χωρίς να λύσουμε το θέμα της πρόσβασης των θεατών στο κοίλο από αυτή την πλευρά. Υποθέτουμε ότι στο σημείο κοντά στην είσοδο της παρόδου κατέληγε δρόμος που ερχόταν από την πόλη εσωτερικά του τείχους, μια και στο χώρο του θεάτρου το τείχος δεν έχει πύλη.

Η νοτιοδυτική πάροδος αποτελεί το επίπεδο ενός αναλήμματος που στηρίζει ισχυρός τοίχος, χτισμένος με μεγάλους σχιστολιθικούς δόμους τοποθετημένους κατά κανονικές σειρές (Σχέδ. 1) αλλά όχι ισοδομικά. Ο τοίχος αυ-

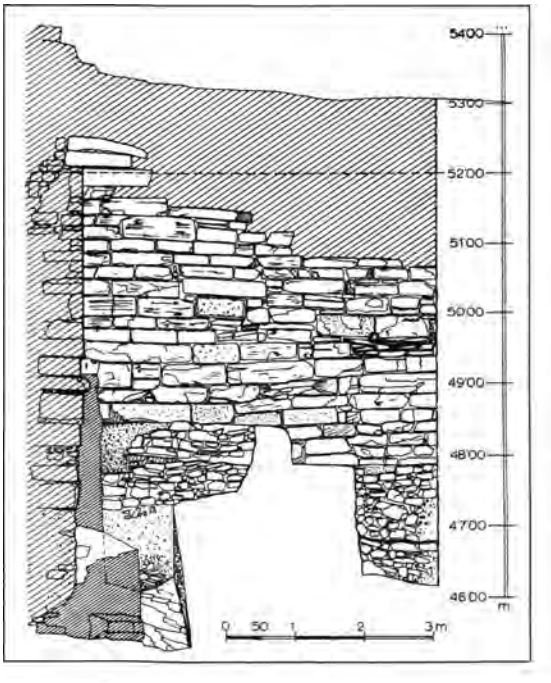

Σχέδ. 1. Θέατρο Θάσου. Όψη του αναλήμματος της νοτιοδυτικής παρόδου.

(1994), σ. 451-455· 119 (1995), σ. 667-681. Για το έτος 1995, βλ. BCH 120 (1996), σ. 882-888. Επίσης γενικά για την ανασκαφή και την αναστήλωση του θεάτρου Θάσου, βλ. ΑΕΜΘ 10 (1997), σ. 795-812.

3. Στην υπόθεση αυτή κατέληξε ο G. Daux από λανθασμένη ερμηνεία αρχιτεκτονικών υπολοίπων. Στην πραγματικότητα είχε βρει στην ορχήστρα υπολείμματα τοίχων ασβεστοκάμινου.

τός χτίστηκε κάθετα στη στενή νοτιοδυτική πλευρά του κτιρίου της ελληνιστικής σκηνής. Από αυτό τον τοίχο, που υπέστη μεγάλη καταστροφή με την εγκατάλειψη του χώρου, μπορέσαμε να ανασκάψουμε το στρώμα καταστροφής και την επίχωση κάτω από αυτό μέχρι το φυσικό βράχο. Η επίχωση σχετίζεται με αυτήν που συναντήσαμε στις τομές του κοίλου, καθώς και με την επίχωση που έχει σωρευθεί πίσω από τη σκηνή και η οποία πιθανότατα πρέπει να σχετίζεται με τη σύγχρονη φάση των στοιχείων της κιονοστοιχίας του προσκηνίου και του μεγάλου δωρικού θριγκού· το γεγονός ότι αρκετά όστρακα προερχόμενα από διαφορετικά σημεία συγκολλούνται επιτρέπει την ίδια χρονολόγηση για αυτή την οικοδομική φάση.

Μία σειρά μακρών τομών κάθετων στον άξονα της παρόδου είχε σκοπό να ερευνήσει το συνολικό μήκος του ισχυρού αναλημματικού τοίχου της παρόδου, κάτι που δεν στάθηκε δυνατό λόγω του πάχους του στρώματος βλάστησης, καθώς και της ύπαρξης μεγάλων πεύκων.

Το κτίριο της σκηνής (Σχέδ. 2): α) Οι διάφορες φάσεις του προσκηνίου. Η αποκάλυψη μέσα στην ορχήστρα και μπροστά από το νοτιοδυτικό άκρο του προσκηνίου ενός μικρού συμπαγούς θεμελίου αποτέλεσε ένα σημαντικό εύρημα της ανασκαφής μας. Πρόκειται για δύο μικρούς κάθετους τοίχους από τους οποίους ο πρώτος σχηματίζει ορθή γωνία με το στυλοβάτη του προσκηνίου, με τον οποίο συνδέεται με σταθερή πλοκή του οικοδομικού υλικού, ενώ ο δεύτερος είναι παράλληλος με το στυλοβάτη. Είναι χτισμένοι με μικρούς λίθους και σχιστολιθικές πλάκες, ακριβώς όπως και ο στυλοβάτης του προσκηνίου σε αυτό το τμήμα του οικοδομήματος. Είναι βέβαιο ότι πρόκειται για σύγχρονες κατασκευές: η επίχωση που κάλυπτε τα κτίσματα αυτά είναι παντού η ίδια. Αυτή η ανακάλυψη που πιστοποιεί την ύπαρξη μιας κατασκευής με προεξοχή προς τη μεριά της ορχήστρας σε αυτό το σημείο του προσκηνίου, μας έκανε να χαράξουμε μία τομή στο άλλο άκρο για να βεβαιωθούμε εάν έχουμε μία προγενέστερη φάση του προσκηνίου με παρασκήνια.

Δυστυχώς στο βορειοανατολικό άκρο του προσκηνίου δεν βρήκαμε τίποτα ανάλογο. Πάντως από πολλά στοιχεία που κερδίσαμε με την ανασκαφή καταλήγουμε να πιστεύουμε ότι δεν αποκλείεται καθόλου να υπήρχε μία όμοια πτέρυγα σε αυτή την πλευρά, χωρίς να είναι ακόμα βέβαιη η ύπαρξη μιας στοάς με παρασκήνια στο θέατρο της Θάσου.

β) Τα ερείπια κάτω από το προσκήνιο. Σε βάθος λιγότερο των 2 μ. μέσα στην ελληνιστική επίχωση βρέθηκε ανάμεσα στον τοίχο της πρόσοψης του κτιρίου της σκηνής και στο στυλοβάτη του προσκηνίου ένας τοίχος με επιμελημένη τοιχοποιία, χτισμένος με μαρμάρινους δόμους, με αρκετά μεγάλη κλίση σε σχέση με τον άξονα του προσκηνίου που αλλάζει κατεύθυνση αμέσως μετά το κατώφλι της νοτιοανατολικής παρόδου. Αυτός ο τοίχος σώζεται σε όλο το ύψος του, έχει την εξωτερική παρειά ψευδοϊσοδομική, ενώ κατά κάποιον τρόπο επιστέφεται από σχιστολιθικές πλάκες που προεξέχουν ελαφρώς (Πίν. 185 β). Η εσωτερική παρειά είναι χτισμένη με ακανόνιστο τρόπο και με δόμους μαρμάρινους ή από σχιστόλιθο τοποθετημένους κατευθείαν πάνω στο φυσικό βράχο. Την πρώτη στρώση των θεμελίων αποτελούν σχιστολιθικοί δόμοι.

Πρόκειται οπωσδήποτε για ένα τοίχο που συγκρατεί ένα επίπεδο. Είναι η αρχαιότερη μνημειακή κατασκευή που βρέθηκε σε αυτό το σημείο του θεάτρου, αλλά είναι ακόμα αδύνατο να προτείνουμε χρονολόγηση με βάση τα στρωματογραφικά δεδομένα. Αναμφίβολα ο τοίχος αποτελεί τμήμα μνημειακού κτίσματος στο οποίο θα μπορούσαμε να δούμε τα κατάλοιπα ενός πρώτου κτίσματος προορισμένου για θεατρικές παραστάσεις.

γ) Το κεντρικό κτίσμα της σκηνής. Οι πρώτες εργασίες καθαρισμού του μακρού τοίχου πίσω από το κτίριο της σκηνής μας έδωσαν τη δυνατότητα να ξαναβρούμε τον ελληνιστικό τοίχο, που αργότερα ενσωματώθηκε στον όγκο του τοίχου της ρωμαϊκής εποχής. Παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα ότι ενισχύεται από αντηρίδες (Σχέδ. 3) τοποθετημένες σε κανονικά διαστήματα ξεκινώντας από τις γωνίες.

Τα τρία δωμάτια του κτιρίου της σκηνής ανασκάφηκαν σε όσο βάθος στάθηκε δυνατόν. Αλλά σε κανένα δεν μπορέσαμε να φτάσουμε ως το φυσικό βράχο. Το ζητούμενο ήταν να μελετήσουμε την τάφρο θεμελίωσης των τοίχων της ρωμαϊκής εποχής. Αλλά η ιδιαίτερη τεχνική αυτών των θεμελιώσεων –fondation en coffrage– καθώς και η χρησιμοποίηση στη ρωμαϊκή εποχή υλικών επίχωσης της ελληνιστικής περιόδου μας αποστέρησαν τα στρωματογραφικά δεδομένα. Από την άλλη η ανασκαφή στο εσωτερικό των δωματίων επέτρεψε να αποκαλύψουμε τα θεμέλια μιας σειράς ισχυρών κατασκευών που ανήκουν σε διάφορες φάσεις του κτιρίου της σκηνής και μέχρι τώρα ήταν τελείως άγνωστες.

Το αρχαιότερο αρχιτεκτονικό κατάλοιπο σε αυτή τη ζώνη βρέθηκε μέσα και στα τρία δωμάτια του κτιρίου της σκηνής και είναι μάλλον βέβαιο ότι χτίστηκε τουλάχιστον πριν από το σχηματισμό των επιχώσεων που σχετίζονται με τις μεταγενέστερες φάσεις της σκηνής. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για τοίχο-ανάλημμα (Πίν. 185 γ), αλλά η συσχέτισή του με τον ψευδοϊσοδομικό τοίχο που βρήκαμε κάτω από το προσκήνιο δεν μπορεί να θεωρηθεί βέβαιη. Πρόκειται για έναν ισχυρό αναλημματικό τοίχο, καθώς δείχνει τόσο η θέση του στο χώρο όσο και η διαφορά στην κατασκευή των δύο παρειών του. Δεν είμαστε ακόμα σε θέση να προτείνουμε χρονολόγηση με ικανοποιητική προσέγγιση, αλλά έχουμε να κάνουμε με κτίσμα αρχαιότερο του ελληνιστικού τοίχου του κτιρίου της σκη-

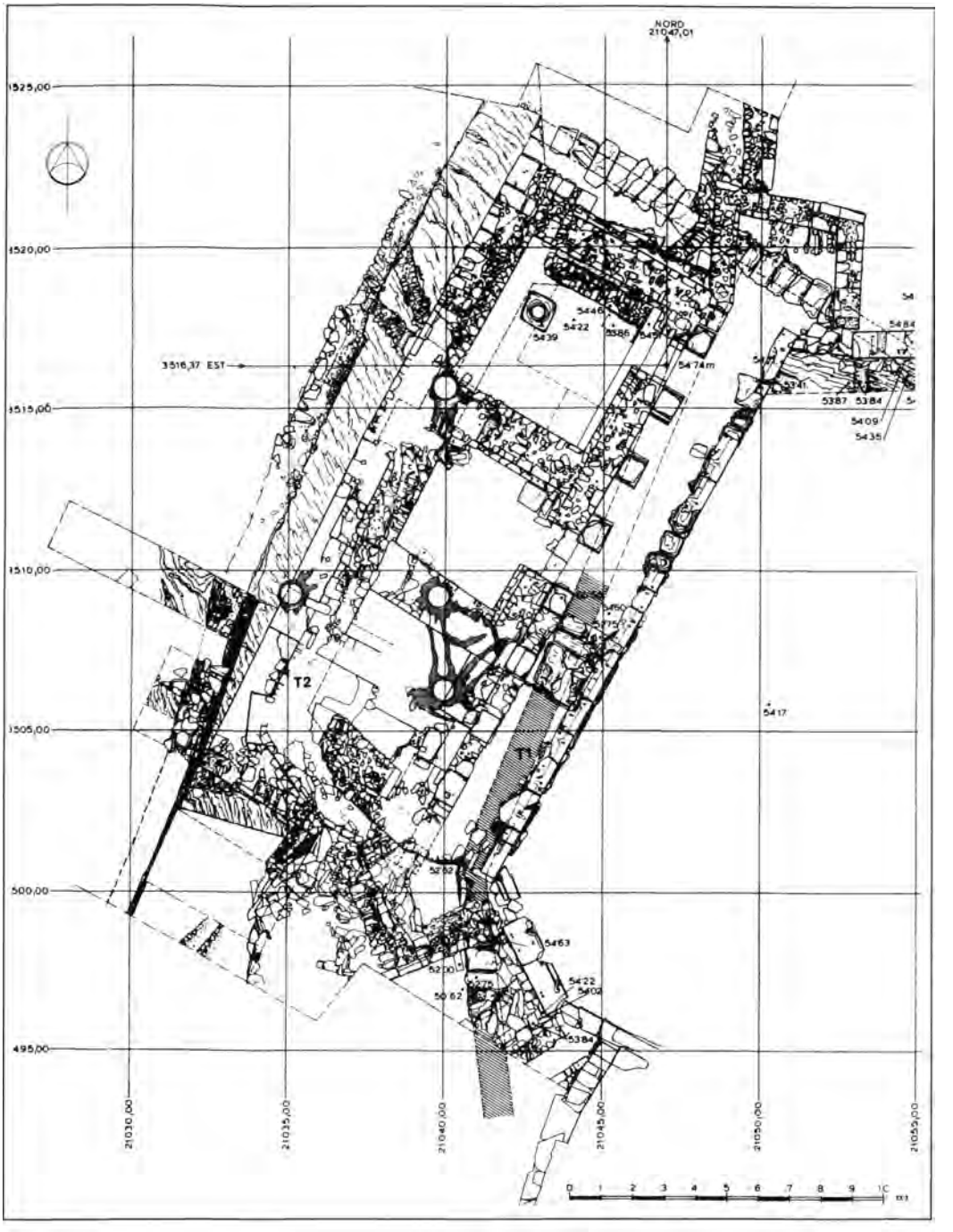

Σχέδ. 2. Θέατρο Θάσου. Κάτοψη του κτιρίου της σκηνής.

νής, αυτού με τις αντηρίδες, εφόσον αυτός σκεπάστηκε από την επίχωση που σωρεύτηκε από την πλευρά της εσωτερικής παρειάς του τελευταίου.

Πιστεύουμε ότι έχουμε βρει στοιχεία για ακόμη δύο συμπληρωματικές φάσεις της κατασκευής του θεάτρου: είναι η α΄ φάση του τοίχου-αναλήμματος που ανασκάψαμε μέσα στα δωμάτια της σκηνής και η β΄ φάση του ίδιου τοίχου.

Δεν είναι εύκολο να προχωρήσουμε σε απόλυτη χρονολόγηση αυτών των διαφορετικών φάσεων, δεδομένου ότι είναι στενοί οι χώροι που ανασκάψαμε και μεγάλες οι

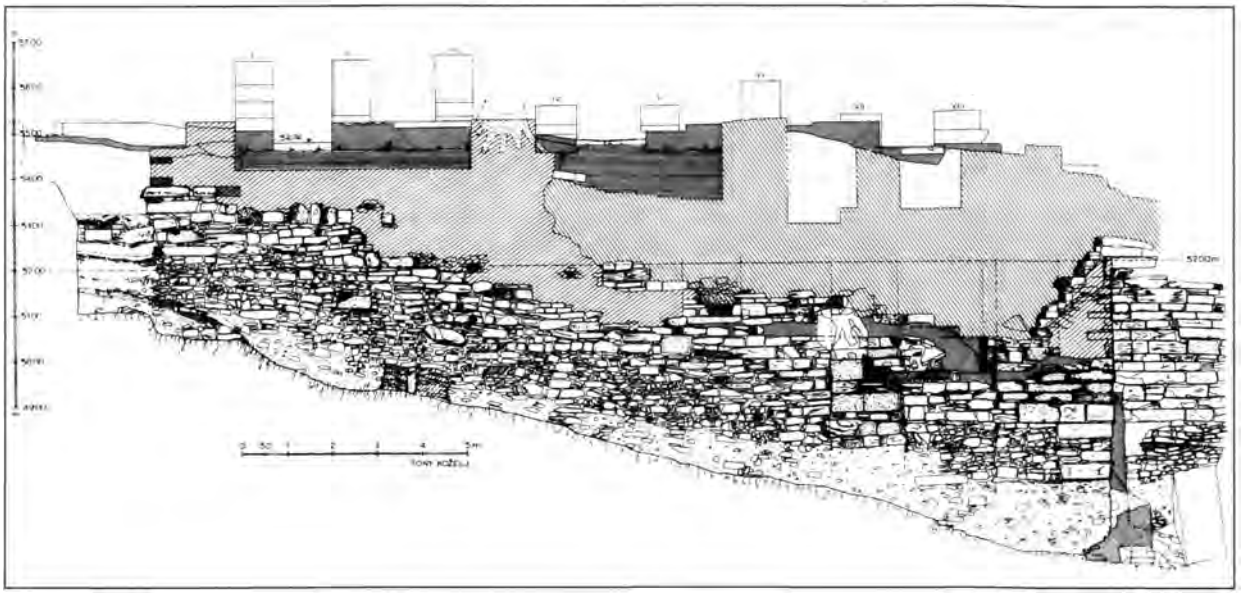

Σχέδ. 3. Θέατρο Θάσου. Όψη του δυτικού τοίχου της σκηνής.

δυσκολίες παρακολούθησης της στρωματογραφίας μέσα στην οποία απαντώνται οι ίδιες πάντοτε επιχώσεις αργιλώδους χώματος και αποσαθρωμένου σχιστόλιθου. Η σχετική χρονολόγηση δεν είναι και αυτή εύκολη. Παρατηρεί κανείς μεγάλες διαφορές στην κατεύθυνση των τοίχων, αλλά δεν είναι βέβαιο ότι θα έπρεπε να ερμηνευτούν ως διαφορετικές χρονολογικές φάσεις.

Ο καθαρισμός της εσωτερικής όψης του πίσω τοίχου της ελληνιστικής σκηνής έδειξε ότι ήταν ενισχυμένος από συμπαγείς εν είδει πεσσών κατασκευές κατά τρόπο που φαίνεται να προεκτείνουν προς την πλευρά της ορχήστρας τις εξωτερικές αντηρίδες του τοίχου. Αυτή η διευθέτηση, με προορισμό οπωσδήποτε να ανακρατήσει την ανωδομή του κτιρίου της σκηνής, συνδέεται με τον αναλημματικό τοίχο που βρίσκεται αμέσως προς την πλευρά της ορχήστρας με καμπύλα τοιχάρια.

Στη ρωμαϊκή εποχή επιχειρήθηκε ενίσχυση από το μέρος της κατωφέρειας του τοίχου με τις αντηρίδες στο πίσω μέρος της σκηνής. Κόλλησαν λοιπόν στην εξωτερική πλευρά του τοίχου της προγενέστερης φάσης μια ογκώδη κατασκευή που αποτελείται από αρκετά στοιχεία. Κυρίως οι δύο γωνίες ενισχύθηκαν ιδιαίτερα. Στη νοτιοανατολική γωνία προστέθηκε στον ελληνιστικό τοίχο ένα βαρύ και συμπαγές τρίγωνο που τελικά έδωσε σχήμα τετράπλευρου στη σκηνή. Η βορειοδυτική γωνία ξαναχτίστηκε εξολοκλήρου.

Σε κάποια μεταγενέστερη χρονική περίοδο, που δεν μπορούμε ακόμα να προσδιορίσουμε, προστέθηκε από ένας χώρος και στις δύο στενές πλευρές της σκηνής. Ο χώρος στα βορειοανατολικά διατηρήθηκε σε καλύτερη κατάσταση από τον αντίστοιχο της άλλης πλευράς. Έχει σχήμα τετράπλευρο και άνοιγμα προς την ορχήστρα.

Θασίων χώρα

Γλυκάδι

Στη θέση Γλυκάδι, δυτικά της Θάσου και σε απόσταση 7-8 χλμ. περίπου, στην κορυφή χαμηλού λόφου, που δεν απέχει από τη θάλασσα περισσότερο από 500 μ., στα αριστερά του δρόμου Θάσος - Πρίνος, αρχίσαμε την ανασκαφή μιας αγροικίας[4] (Σχέδ. 4). Το κτίσμα είναι εντυπωσιακά μεγάλο. Καταλαμβάνει έκταση μεγαλύτερη από 650 τ.μ. και είναι ίσως η μεγαλύτερη αγροικία που ως τώρα έχει ανασκαφεί στον ελλαδικό χώρο[5]. Το κτίσμα ήταν ισόγειο και αναπτύσσεται σε φυσικό πλάτωμα, που σε πολύ λίγα σημεία χρειάστηκε να δεχθεί ισοπεδωτικές παρεμβάσεις με αποκοπή κορυφών βράχων.

Η ανασκαφή προχώρησε σε δύο μόνο δωμάτια του συ-

4. Συμμετείχαν οι πτυχιούχοι αρχαιολόγοι Μαρία Χριστοπούλου και Αθανασία Μορφάκη, επίσης ο φοιτητής αρχαιολογίας Μένιος Μεγγίδης.

5. Τέτοιου μεγέθους αγροικίες είναι γνωστές μονάχα από τη χερσόνησο της Κριμαίας.

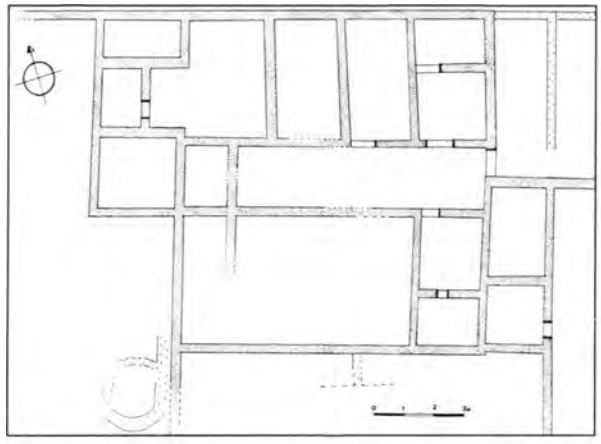

Σχέδ. 4. Θάσος. Θέση Γλυκάδι. Κάτοψη της αγροικίας.

γκροτήματος στη βορειοανατολική γωνία, ενώ στην υπόλοιπη έκταση έγινε προσπάθεια να προσδιοριστεί η πορεία των τοίχων ώστε να αποτυπωθεί σε αυτό το στάδιο τουλάχιστον, η κάτοψη του κτίσματος. Στο μεγαλύτερο μέρος αυτό επιτεύχθηκε, εκτός από τμήμα της αυλής και το εξωτερικό πρόσκτισμα στη νοτιοδυτική γωνία. Η κάτοψη λοιπόν την οποία δίνουμε δεν πιστεύουμε ότι θα αλλάξει σημαντικά με την ολοκλήρωση του καθαρισμού.

Η κύρια είσοδος του κτίσματος τοποθετείται στην ανατολική πλευρά, όπου κατέληγε και ο αρχαίος δρόμος που ανέβαινε από τη μεριά της θάλασσας, ορατός σε μεγάλο μήκος στην ομαλή πλαγιά του λόφου. Βρήκαμε το μονολιθικό κατώφλι της θύρας και δίπλα πεσμένο ένα τμήμα του μαρμάρινου περιθυρώματος, που μας επιτρέπει να το αποκαταστήσουμε ολόκληρο. Αμέσως στα δεξιά, στη βόρεια πλευρά με θέα στη θάλασσα και στη γύρω περιοχή και οπωσδήποτε στην καλύτερη θέση της οικίας (Πίν. 186 α), όπου σχεδόν κατά κανόνα υπάρχουν οι χώροι κατοικίας του προσωπικού, ανοίγεται ένα ορθογώνιο δωμάτιο, 8×4,50 μ., το οποίο χωρίζεται σε δύο άνισα μέρη. Η πόρτα επικοινωνίας βρίσκεται στη βόρεια πλευρά, όπου σώζεται το μαρμάρινο μονολιθικό κατώφλι. Στο πρώτο τμήμα, που είναι και το μεγαλύτερο, βρήκαμε μια τετράπλευρη εστία. Έτσι λοιπόν το δωμάτιο αυτό ταυτίζεται με τον οίκο, που είναι η καρδιά του συγκροτήματος.

Ακολουθούν από τη βόρεια πλευρά δύο ίσα μεταξύ τους δωμάτια με πόρτες στη νότια πλευρά· τα κατώφλια σώζονται στη θέση τους. Το σύνολο των τριών δωματίων που αναφέραμε ανοίγεται στην παστάδα, που εκτείνεται σε όλο το τμήμα της πρόσοψής τους και στην οποία μπαίνει κανείς κατευθείαν από την κύρια είσοδο. Στο δυτικό τμήμα της παστάδας υπάρχουν συνεχόμενα ένα μικρό και ένα μεγαλύτερο δωμάτιο, ενώ η βορειοδυτική γωνία μοιάζει να αποτελεί ξεχωριστό τμήμα: ένας μεγάλος χώρος επικοινωνεί στα δυτικά με ένα μικρότερο και ακριβώς στη γωνία υπάρχει ακόμα ένα στενόμακρο δωμάτιο. Δεν έχουμε εξακριβώσει αν το τμήμα αυτό της οικίας είχε ξεχωριστή είσοδο από τη δυτική πλευρά, κάτι που φαίνεται πολύ πιθανό.

Στα νότια της παστάδας κατ' αντιστοιχία προς τον οίκο βλέπουμε ένα ορθογώνιο δωμάτιο με μικρό χώρισμα στο πίσω μέρος. Πιθανότατα πρόκειται για τον ανδρώνα, το σπουδαιότερο τμήμα της οικίας, όπου διέμεναν οι άνδρες και όπου γίνονταν τα συμπόσια κτλ. Στο υπόλοιπο τμήμα ως τη νοτιοδυτική γωνία της αγροικίας είναι ο μοναδικός χώρος όπου θα μπορούσε να υπάρχει η αυλή, καθώς και μια σειρά μικρών χώρων στα δυτικά και τα νότια.

Στο βόρειο μέρος του ανατολικού τμήματος της οικίας και σε επίπεδο αρκετά επικλινές υπάρχουν δύο τοίχοι παράλληλοι με κατεύθυνση Β.-Ν. που το πιθανότερο είναι ότι διαμορφώνουν ταράτσες υπαίθριες μπροστά στον οίκο. Στο δε νότιο έχουμε δύο χώρους, που μάλλον επικοινωνούν μεταξύ τους και είναι προσπελάσιμοι απευθείας από τον εξωτερικό χώρο της οικίας με μικρή θύρα στα ανατολικά, ενώ με την υπόλοιπη οικία δεν φαίνεται να έχουν καμιά επικοινωνία. Το θυρόφυλλο αυτού του εξωτερικού ανοίγματος, όπως φαίνεται από τα σωζόμενα ίχνη στο κατώφλι, δεν έκλεινε μέχρι κάτω. Το στοιχείο αυτό, σε συνδυασμό με τη θέση των χώρων στο οικιστικό συγκρότημα, μας κάνουν να πιστεύουμε ότι πρόκειται για χώρους σταυλισμού των οικιακών ζώων. Τέλος, στα εξωτερικά της νοτιοδυτικής γωνίας ανασκάψαμε τμήμα κυκλικής κατασκευής, που θυμίζει παρόμοια κατασκευή στην αγροικία στη θέση Μαρμαρόμαντρα[6] και πιστεύουμε ότι προοριζόταν για την αποθήκευση σιτηρών.

Τα κινητά ευρήματα δεν είναι ιδιαίτερα πλούσια, είναι όμως σε ικανοποιητικό βαθμό διαφωτιστικά. Πρόκειται για αγγεία καθημερινής χρήσης, κυρίως αμφορείς. Οι σφραγίδες που φέρουν οι λαβές των αμφορέων χρονολογούνται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. Το ίδιο και οι σφραγίδες στις κεραμίδες στέγης. Την ίδια χρονολόγηση δίνουν και τα λίγα νομίσματα που βρέθηκαν, στην πλειονότητά τους χάλκινα νομίσματα της Θάσου. Η αγροικία χτίστηκε στα μέσα του 4ου αι. π.Χ., κάπου στα 350 π.Χ. και καταστράφηκε μετά από δύο γενιές χωρίς καμία ένδειξη για μεταγενέστερη χρήση.

ΖΗΣΗΣ ΜΠΟΝΙΑΣ

6. ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, σ. 465-467.

Λιμενάρια

Κατά τη φετινή θερινή περίοδο διενεργήθηκαν δύο σωστικές ανασκαφικές έρευνες[7] μέσα στο σύγχρονο οικισμό των Λιμεναρίων. Παρά την περιορισμένη τους έκταση, αποδείχθηκαν σημαντικές, επειδή έφεραν στο φως αρχαιολογικό υλικό που μαρτυρεί κατοίκηση της περιοχής κατά τους όψιμους κλασικούς και τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους. Ωστόσο, η αποσπασματική διατήρηση των οικιστικών λειψάνων δεν επιτρέπει να διατυπωθούν οριστικές απόψεις ως προς το χαρακτήρα της εγκατάστασης.

Μέχρι σήμερα από τον ίδιο τον οικισμό των Λιμεναρίων – εκτός του υλικού της Συλλογής Παπαγεωργίου, το οποίο έχει προκαταρκτικά δημοσιευθεί[8]– γνωρίζουμε:

1. Αρκετά στοιχεία για τον προϊστορικό οικισμό με διάρκεια ζωής από την έκτη έως και την τρίτη προχριστιανική χιλιετία[9]. 2. Δύο εργαστήρια θασιακών αμφορέων[10]. 3. Τον κορμό ενός ανδρικού αγάλματος και τμήμα ιωνικού επιστυλίου από την περιοχή του Καλογερικού[11]. Ο κορμός αναφέρεται λανθασμένα ως αρχαϊκός. Είναι κατασκευασμένος από τρία τουλάχιστον τμήματα, κεφάλι, κορμό και κάτω άκρα, και πρέπει να χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή. Ίσως ανήκει σε Απόλλωνα ή Διόνυσο, και προέρχεται από ιερό. 4. Μικρό αριθμό επιτύμβιων στηλών ρωμαϊκών χρόνων, τρεις του τύπου imago clipeata, πιθανώς μεταφερμένες εδώ από άλλη θέση, και τμήματα[12] δύο νεκρόδειπνων. Το ένα από αυτά προέρχεται από παράδοση[13]. Απεικονίζει καθιστή γυναικεία μορφή με χιτώνα και ιμάτιο, που πατά σε υποπόδιο και μπροστά της βρίσκεται χαμηλό τραπέζι με καρπούς (Πίν. 186 β). Διακρίνεται το αριστερό της χέρι στο «σχήμα της αποκάλυψης» και οι πτυχές του ιματίου ενός ανακεκλιμένου νεκρού ανδρός. Στο κάτω τμήμα της στήλης υπάρχει επιγραφή που διασώζει το όνομα της νεκρής, τμήμα από το όνομα του ανδρός και ένα πατρώνυμο:

ΜΑΝΤΑ ΤΑΡ..... ΔΙΕΣΚΟΥΡΙΔΟ[Υ]

Η στήλη ανήκει σε τύπο δημοφιλέστατο στη Θάσο – σε πόλη και χώρα – από τον 6ο αι. π.Χ. μέχρι το τέλος της ρωμαϊκής εποχής. Αν πρόκειται για συζύγους και όχι για αδέρφια, κάτι που αρμόζει περισσότερο στην τοποθέτηση των νεκρών σε δύο στήλες παρά σε σειρές, πρέπει να υπήρχε ένα ακόμη πατρώνυμο και η λέξη: *ΧΑΙΡΕ*, ίσως δύο φορές[14]. Πρέπει να χρονολογείται στο τέλος του 2ου αι. μ.Χ.

Ήδη από το 1930, ο Bon επισήμανε ότι η εκτεταμένη πεδινή έκταση των Λιμεναρίων πρέπει να κατοικήθηκε εντατικά κατά την αρχαιότητα, τόσο λόγω των καλλιεργητικών της δυνατοτήτων, όσο και χάρη στα μεταλλεύματα που αφθονούν στα γύρω πρανή[15]. Ήδη, υπήρχαν οι αποσπασματικές αλλά ενδεικτικές μαρτυρίες αρχαίων στηλών από την εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης Ποτού και του Αγίου Γεωργίου Καλυβίων – ανάμεσά τους μία επιγραφή του 4ου αι. π.Χ. – ο εντοπισμός από τον ίδιο τον Bon αρχαίων λειψάνων στην περιοχή των Μαριών[16], καθώς και οι τρεις δημοσιευμένες μελαμβαφείς αττικές κύλικες από τάφους του τέλους του 6ου αι. π.Χ. κοντά στον Ποτό[17]. Το 1960, είχε μάλλον υποδειχθεί στους Δ. Λαζαρίδη, Fr. Salviat και P. Bernard ένα σπήλαιο με υλικό προϊστορικών χρόνων στην περιοχή των μεταλλείων[18], που είναι ίσως αυτό στη θέση Τζίνες, όπου αρκετά αργότερα εντοπίστηκε παλαιολιθικό ορυχείο ώχρας[19].

Όλες αυτές οι ενδείξεις οδήγησαν το 1964 τους Salviat και Servais[20] να προτείνουν την περιοχή των Λιμεναρίων ως πιθανή θέση για το Δημήτριον και το *Διάσιον τὸ ἐν Δημητρίῳ*, όπως καταγράφεται στη γνωστή επιγραφή του 5ου αι. π.Χ. από τις ανασκαφές του ιερού της Αλυκής. Οι φετινές ανασκαφές δεν προσφέρουν βεβαίως τελικές απαντήσεις ως προς αυτή την ταύτιση, προσθέτουν ωστόσο πολύτιμα στοιχεία στη σχετική συζήτηση[21].

7. Την ευθύνη των ανασκαφών είχε η αρχαιολόγος Ε. Τοπούζη. Τα ανασκαφικά σχέδια οφείλονται στη σχεδιάστρια του Μουσείου Καβάλας Ε. Κοτζαγιώργη και τα σχέδια των κεραμικών στην αρχαιολόγο Α. Μορφάκη. Στην ανασκαφή βοήθησε σημαντικά ο αρχαιοφύλακας νότιας Θάσου Δ. Δαλγιαννάκης. Όλα τα σχέδια των κεραμικών έγιναν σε κλίμακα 1:2. Ευχαριστώ τους Y. Garlan, Y. Grandjean, B. Holtzmann και F. Salviat για τις υποδείξεις τους.

8. BCH 97 (1973), σ. 145-188.

9. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 594-595. ΑΕΜΘ 7 (1993), σ. 559-572.

10. M. Picon - Y. Garlan, Recherches sur l'implantation des ateliers amphoriques à Thasos et analyse de la pâte des amphores thasiennes, J-Y. Empereur - Y. Garlan (επιμ.), Recherches sur les amphores greques, BCH Suppl. XIII, 1986, σ. 293.

11. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 315.

12. Ό.π., σ. 316.

13. Αρχαιολογικό Μουσείο Θάσου. Αριθ. ευρ. Λ 4226, Λ 4223.

14. BCH, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 154 κ.ε.

15. BCH 1930, σ. 167.

16. Ό.π., σ. 169-172.

17. L. Ghali-Kahil, La céramique grecque (Fouilles 1911-1956), Etudes Thasiennes VII, 1960, σ. 124.

18. BCH 85 (1961), σ. 940.

19. Ch. Koukouli-Chrysanthaki, G. Weisgerber, G. Gialoglou, M. Vavelidis, Prähistorischer und junger Bergbau auf Eisenpigmente auf Thasos, G. A. Wagner, G. Weisgerber (επιμ.), Antike Edel- und Buntmetallgewinnung auf Thasos, Der Anschnitt 6, 1988, σ. 241.

20. BCH 88 (1964), σ. 286.

21. Αξίζει να υπενθυμίσουμε και την παρουσία του ονόματος «Δημητρία» σε νεκρόδειπνο από τα Λιμενάρια. Βλ. ό.π. (υποσημ. 8), σ. 154.

Οικόπεδο Βασ. Μπάμπουρα

Το οικόπεδο βρίσκεται πάνω στον κεντρικό δρόμο Πρίνου-Ποτού, ο οποίος διασχίζει τον οικισμό των Λιμεναρίων, και σε απόσταση 200 μ. περίπου δυτικά της εκκλησίας του Σωτήρος. Κατά την εκσκαφή που πραγματοποίησε η Εφορεία πριν από την έκδοση της οικοδομικής αδείας, αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. σε βάθος 0,70 μ. από την επιφάνεια του δρόμου. Είναι χτισμένος με λίθους, επεξεργασμένους στην εξωτερική τους πλευρά, μεγάλων διαστάσεων στις δύο όψεις – κυρίως στην ανατολική (Πίν. 186 γ) – και με γέμισμα μικρότερων λίθων και λάσπης στο εσωτερικό του. Το γεγονός ότι αρχαιολογική επίχωση εντοπίστηκε μόνο στα ανατολικά του τοίχου, ενώ στα δυτικά του υπήρχε στρώμα αργιλικής απόθεσης, κάνει πιθανή την ιδέα ότι πρόκειται για ανάλημμα. Επέκταση της ανασκαφής δεν ήταν δυνατή λόγω της παρουσίας νεοκλασικού κτιρίου, χτισμένου αμέσως δυτικά της ανασκαφικής τομής, προφανώς πάνω στα αρχαία οικιστικά λείψανα.

Στα ανατολικά του τοίχου και σε πλάτος 1,50 μ. περίπου εντοπίστηκε άφθονη κεραμική και μεγάλος αριθμός κεραμιδιών στέγης λακωνικού τύπου, με μαύρο ή καστανό επίχρισμα. Η ανασκαφική εικόνα, ωστόσο, δεν είναι αυτή ενός συμπαγούς στρώματος καταστροφής αλλά περισσότερο μιας διαταραγμένης επίχωσης.

Στην κεραμική, υψηλή είναι η εκπροσώπηση τόσο των οξυπύθμενων θασιακών αμφορέων, όσο και της τοπικής χρηστικής κεραμικής, γεγονός που ενισχύει τη διατυπωμένη άποψη ως προς την ακμή των εργαστηρίων του νησιού, τουλάχιστον κατά τον 4ο αι. π.Χ.[22]. Τα σχήματα που αναγνωρίζονται συχνότερα είναι οι λεκάνες με διακοσμημένο επίπεδο χείλος (Σχέδ. 5 α), οι λοπάδες (Σχέδ. 5 β), και λιγότερο τα «τηγάνια» και οι φουφούδες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζει η παρουσία εδώ αττικών μάλλον αγγειών – δύο μελαμβαφών σκύφων (Σχέδ. 6 α-β) και ενός ερυθρόμορφου (Σχέδ. 6 γ) – που συμβάλλουν στη χρονολόγηση της χρήσης αυτού του χώρου τουλάχιστον από το γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. και μετά[23]. Αττικής προέλευσης πρέπει να είναι και ένα τμήμα σκύφου

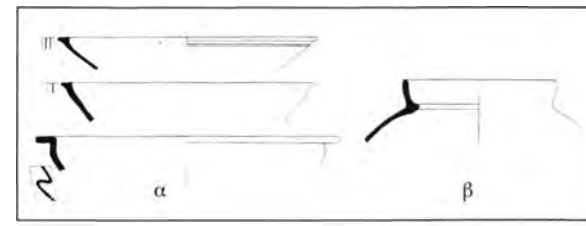

Σχέδ. 5. Θάσος. Λιμενάρια. Οικόπεδο Βασ. Μπάμπουρα: α) Λεκάνες, β) Λοπάς.

με πλαστικές επίθετες αχιβάδες, που μπορεί να χρονολογηθεί προς το τέλος του ίδιου αιώνα[24].

Η έντονη διαταραχή της αρχαιολογικής επίχωσης δεν επέτρεψε να διασωθούν ολόκληρα αγγεία, με εξαίρεση ένα άωτο σκυφίδιο (Σχέδ. 6 δ), της λεπτής γκρίζας κεραμικής παράδοσης που έχει θεωρηθεί θασιακή[25]. Φέρει δύο ομόκεντρους κύκλους στο εσωτερικό και σχήμα που πρέπει να χρονολογείται στο β΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., βάσει παραδειγμάτων και από την ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας[26], ίσως όμως και προς τα μέσα του 3ου αι. π.Χ.

Εντοπίστηκε ακόμη μικρός αριθμός οστράκων από χειροποίητα αγγεία, των οποίων η ταυτότητα δεν είναι προς το παρόν διευκρινισμένη επαρκώς. Η κεραμική αυτή, σκουρόχρωμη κατά κανόνα, με πολλά εγκλείσματα, αδιακόσμητη και χωρίς στίλβωση της επιφάνειας, θεωρείται συχνά στην ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη ως προϊστορική, αν και εντοπίζεται μαζί με υλικό ιστορικών χρόνων. Είναι ορθότερο να αντιμετωπίζεται ως τοπική ή έστω θρακική παράδοση και να μην αποχωρίζεται από το σύνολο του υλικού ως πρωιμότερη. Σε θέσεις της ανατολικής Βαλκανικής η χειροποίητη κεραμική αποδεδειγμένα συνυπάρχει δίπλα στα εισηγμένα ελληνικά αγγεία και στις τοπικές τους μιμήσεις[27]. Όσον αφορά στη Θάσο, δεν πρέ-

22. F. Blondé, Παρατηρήσεις για την προσφορά της Θάσου στη μελέτη της πρώιμης ελληνιστικής κεραμικής, Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική. Χρονολογημένα Σύνολα-Εργαστήρια, Αθήνα 1994, σ. 143.

23. BCH 109 (1985), σ. 324· 113 (1989), σ. 521. Κριτήρια, όπως η διάμετρος και η διακόσμηση της βάσης αυτών των σκύφων δεν πρέπει να θεωρούνται ασφαλή για τη χρονολόγησή τους, όταν μάλιστα δεν είναι βέβαιη η αττική τους προέλευση.

24. S. G. Miller, Menon's Cistern. The Pottery, Hesperia 43 (1974), σ. 204. Σ. Δρούγου, Ημίτομοι σκύφοι με πλαστικές επίθετες αχιβάδες, Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη, 1990, σ. 89 κ.ε. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη - Ο. Picard, Ελληνογαλλικές Έρευνες Ι, Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, ό.π., σ. 91.

25. BCH 109 (1985), σ. 312. F. Blondé, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 144.

26. Μ. Νικολαΐδου-Πατέρα, Κλειστό χρονολογικό σύνολο ελληνιστικής κεραμεικής από τα περίχωρα της Ηιόνας, Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 106.

27. Για τη Βουλγαρία, A. Bozkova, Importations greques et imitations locales. La ceramique hellénistique en Thrace: chronologie et centres de production, Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 223. Για τη Δυτική Θράκη, S. Papadopoulos, Ceramica della Prima Eta del Ferro nella Tracia Occidentale: Messimvria, Magna Graecia, XXII, 5-6 (1987), σ. 10-13.

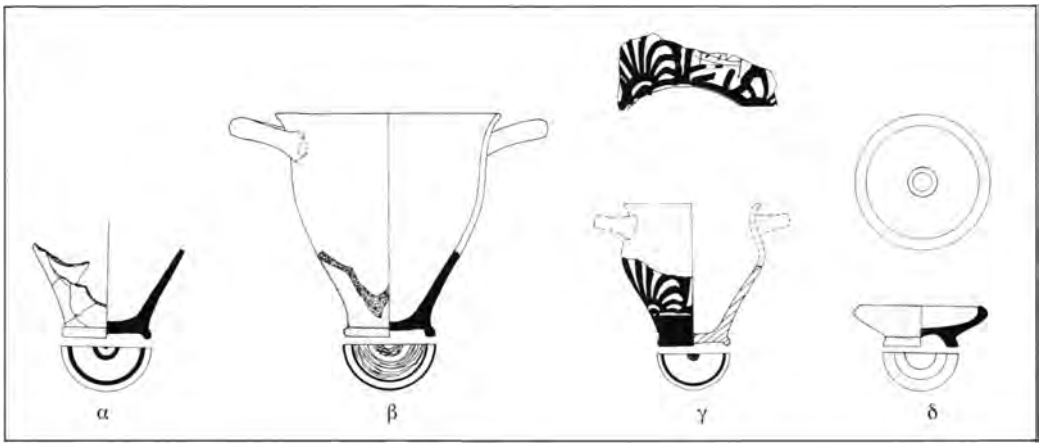

Σχέδ. 6. Θάσος. Λιμενάρια. Οικόπεδο Βασ. Μπάμπουρα: α-β) Μελαμβαφείς σκύφοι, γ) Ερυθρόμορφος σκύφος, δ) Άωτο σκυφίδιο.

πει να εκλαμβάνεται ως δεδομένη η προαποικιακή της ταυτότητα[28], εφόσον ακόμη και στο άστυ γνωρίζουμε χειροποίητα αγγεία τουλάχιστον μέχρι το α΄ μισό του 7ου αι. μ.Χ.[29].

Ανάμεσα στις λαβές των οξυπύθμενων αμφορέων επτά φέρουν σφράγισμα «νέου τύπου», και σε τρεις διασώζονται τα ονόματα: *Πολυνείκης*, *Πυθίων*, *Πρηξίπολις*. Χρονολογούνται στο α΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., αν και κάποιοι από τους αμφορείς πρέπει να ανήκουν στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.[30] (Σχέδ. 7).

Θέση Καλογερικό

Στη θέση αυτή όπου το 1991 είχαν εντοπιστεί ο κορμός του κούρου και τμήμα ιωνικού επιστυλίου[31] που προαναφέρονται (βλ. σ. 619), πραγματοποιήθηκαν από τον ΟΤΕ εργασίες με εκσκαφικό μηχάνημα, στη διάρκεια των οποίων ήλθαν στο φως επεξεργασμένοι δόμοι και μια λεκάνη από ασβεστόλιθο. Οι εργασίες αυτές πραγματοποιήθηκαν στο νότιο όριο του παλαιού μετοχίου της Μονής Ιβήρων, στα δυτικά των παλαιών ελαιόμυλων Μαλιάτου και Συνεταιριστικού. Η Εφορεία πραγματοποίησε περιορισμένης διάρκειας σωστική ανασκαφική έρευνα.

Σε βάθος μόλις 0,20 μ. κάτω από τη επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκε τοίχος (Πίν. 187 α) με κατεύθυνση Β.-Ν. και σωζόμενο πλάτος 0,60 μ. Η ανατολική του όψη έχει καταστραφεί, ήταν, δηλαδή, αρκετά παχύτερος. Για το χτίσιμό του χρησιμοποιήθηκαν λίθοι μεγάλων διαστάσεων εξωτερικά και γέμισμα με μικρούς λίθους και λάσπη στο εσωτερικό. Η δυτική του όψη είναι επιχρισμένη με παχύ υπόλευκο ασβεστοκονίαμα. Στο βόρειο πέρας της τομής αποκαλύφθηκε γώνιασμα του τοίχου προς Δ.

Αμέσως δυτικά του τοίχου εντοπίστηκε λιθόστρωτο, κατασκευασμένο με μεγάλες πλακαρές πέτρες από ασβεστόλιθο, στους αρμούς των οποίων έχουν τοποθετηθεί μικρότερες ως σφήνες (Πίν. 187 β). Για το υπόστρωμά του έχει χρησιμοποιηθεί μίγμα άμμου και χαλικιού που εδράζεται σε στρώση από πλακαρές πέτρες μικρών διαστάσεων (Πίν. 187 γ). Η παρουσία του «δαπέδου» και του κονιάματος είναι ενδεικτική για την αποθηκευτική πιθανόν χρήση του χώρου, η χρονολόγηση του οποίου δεν είναι ασφαλής. Θεωρούμε πιθανότερο ότι είναι ένας από τους πολλούς αποθηκευτικούς χώρους των ελαιόμυλων, οι εγκαταστάσεις των οποίων είναι ακόμη ορατές στα ανατολικά της ανασκαφής. Έτσι εξηγείται η παρουσία στο κεραμικό υλικό αρκετών θραυσμάτων θασιακών κεραμικών του 20ού αιώνα[32].

Αποφασίσαμε την αφαίρεση του λιθόστρωτου «δαπέδου» για να διερευνηθεί η παρουσία αρχαιολογικών

28. BCH 88 (1964), σ. 77.

29. BCH 105 (1981), σ. 954.

30. BCH 115 (1991), σ. 218· 116 (1992), σ. 541.

31. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 315, Αρχαιολογικό Μουσείο Θάσου. Αριθ. Ευρ.: Λ 3931, Λ 3930.

32. Σ. Παπαδόπουλος, Παραδοσιακά Αγγειοπλαστεία της Θάσου, Αθήνα (υπό έκδοση). S. Papadopoulos, Ceramic Technology and Use. Some Observations on the Traditional Pottery of Thasos, στο Ch. Koukouli-Chryssanthaki, A. Muller, S. Papadopoulos (επιμ.), Thasos: Matières premières et techonologie de la préhistoire à nos jours (υπό έκδοση).

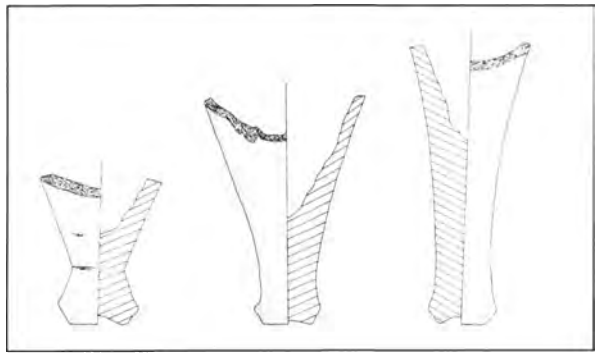

Σχέδ. 7. Θάσος. Λιμενάρια. Οικόπεδο Βασ. Μπάμπουρα. Βάσεις οξυπύθμενων αμφορέων.

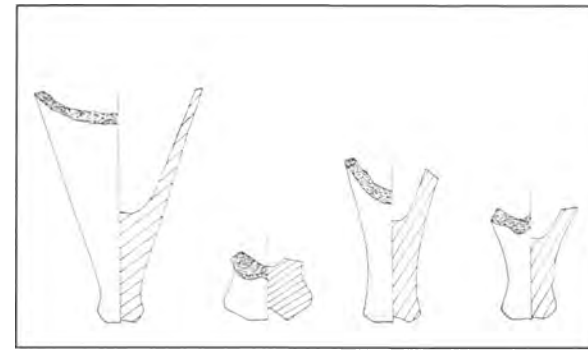

Σχέδ. 8. Θάσος. Λιμενάρια. Θέση Καλογερικό. Βάσεις οξυπύθμενων αμφορέων.

επιχώσεων. Ο τοίχος διατηρήθηκε, διαιρώντας έτσι το χώρο της ανασκαφής σε δύο τμήματα, δυτικό και ανατολικό. Η συνέχιση της έρευνας έφερε στο φως δύο οικοδομικές φάσεις που φαίνεται ότι χρονολογούνται στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια.

Στο δυτικό τμήμα, αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,40 μ. περίπου κάτω από το λιθόστρωτο τοίχος με κατεύθυνση ΝΔ.- ΒΑ. Στο ανατολικό τμήμα ήλθε στο φως δεύτερος τοίχος με την ίδια κατεύθυνση αλλά σε βάθος 0,40 μ. χαμηλότερα από τον προηγούμενο. Είναι ελαφρά καμπύλος, και αποτελεί πρωιμότερη οικοδομική φάση.

Και στα δύο τμήματα το κεραμικό υλικό[33] περιέχει πολλά κεραμίδια λακωνικού τύπου, με μαύρο ή καστανό επίχρισμα, και σχεδόν αποκλειστικά θασιακή χρηστική κεραμική: κυριαρχούν οι οξυπύθμενοι αμφορείς (Σχέδ. 8), αλλά συχνή είναι και η παρουσία λεκανών, λοπάδων, σκυφιδίων. Μαζί με αυτά εντοπίστηκε και εδώ μικρός αριθμός οστράκων χειροποίητων αγγείων. Υπάρχουν και ένα-δύο όστρακα με κόκκινο γάνωμα (ψευδαρρετινά), ρωμαϊκών χρόνων.

Η προτεινόμενη χρονολόγηση στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια βασίζεται κυρίως στις οκτώ ενσφράγιστες λαβές που βρέθηκαν, σε τρεις από τις οποίες συμπληρώνονται τα ονόματα: *Ἄμφανδρος, Αἰσχρίων, Ἡρακλείδης*. Όλες χρονολογούνται ανάμεσα στο 280 και στο 260 π.Χ., χρονολόγηση που υποστηρίζεται και από το σχήμα των ίδιων των αμφορέων.

Παναγία

Θέση Τρεις Γκρεμοί

Το Μάιο του 1995 στην κορυφή Πατσάδικα της περιοχής Τρεις Γκρεμοί, σε κοινοτική έκταση της Παναγίας Θάσου εντοπίστηκε αρχαία ορεινή εγκατάσταση, κατά τη διάρκεια αυτοψίας που διενήργησε η Εφορεία μετά από αίτηση αδείας λατομικών εργασιών. Η θέση ανήκει στον ορεινό όγκο που εκτείνεται προς ΝΔ. της αρχαίας Θάσου, απέχει 5 χλμ. από αυτήν και αναπτύσσεται σε βραχώδες έξαρμα και σε υψόμετρο 550 μ. περίπου. Το πλάτωμα αυτό αποτελούσε τη βόρεια απόληξη της πλαγιάς μέχρι το 1980-1981, όταν ο δασικός δρόμος Παναγίας-Ραχωνίου το απέκοψε από το υπόλοιπο τμήμα της. Στο ίδιο σημείο υπάρχει σήμερα αντιπυρική ζώνη, η διαπλάτυνση της οποίας το 1986 προκάλεσε ολοσχερή σχεδόν καταστροφή των αρχαίων κτισμάτων.

Η σωστική ανασκαφική έρευνα[34] που ακολούθησε αποκάλυψε τμήμα κτίσματος με πλακόστρωτη αυλή στα δυτικά του, φούρνο στα ανατολικά και περίβολο που αποτελούσε το όριο της εγκατάστασης.

Το κτίσμα (Σχέδ. 9:1· Πίν. 188 ε) είναι κατασκευασμένο με την τεχνική της αργολιθοδομής, με αδρά επεξεργασμένο ασβεστολιθικό υλικό, που αποτελεί και το φυσικό έδαφος. Κατά τη θεμελίωση, τοποθετήθηκαν μικρές πέτρες, χαλίκι και χώμα στις ρωγμές και στις βαθύνσεις του βράχου, ώστε να εδράζονται με ασφάλεια οι μεγάλοι δόμοι των κατώτερων σειρών. Ως «ορθοστάτες» χρησιμοποιήθηκαν στην εξωτερική όψη της θεμελίωσης ογκωδέστεροι λίθοι, τοποθετημένοι καθ' ύψος, ώστε να εξασφα-

33. Για βιβλιογραφία, βλ. ό.π. (υποσημ. 20 και 24).

34. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Ε. Τοπούζη και οι εργατοτεχνίτες του Μουσείου Θάσου Κ. Δρακόντης και Γ. Σίμου. Η σχεδίαση οφείλεται στους αρχιτέκτονες Τ. Kozelj και M. Wurch-Kozelj, η φωτογράφηση των αντικειμένων στον Σ. Στουρνάρα. Οι μελετητές του υλικού Σ. Παπαδόπουλος και Μ. Σγούρου ευχαριστούν τους Y. Garlan, Β. Πούλιο, F. Blondé, Σ. Αγγελούδη και Γ. Παυλίδη για τις συμβουλές τους.

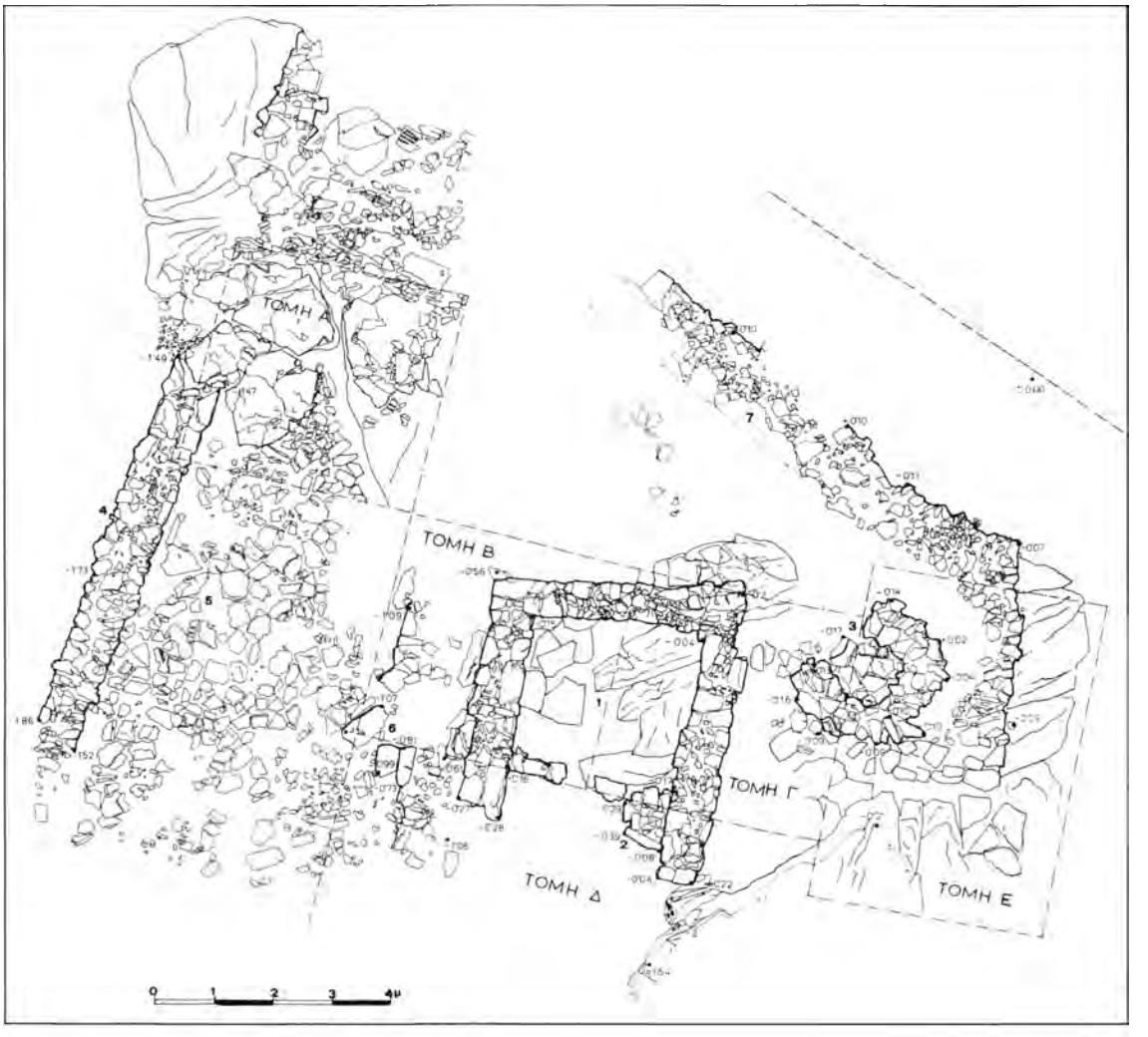

Σχέδ. 9. Θάσος. Παναγία. Θέση Τρεις Γκρεμοί. Κάτοψη της ανασκαφής.

λιστεί η στεγανότητα του οικοδομήματος. Επιμήκεις δόμοι μεγάλων διαστάσεων, μήκ. έως 1,10 και πλ. έως 0,45 μ., συναντώνται κατά κανόνα στις γωνίες του κτιρίου. Η σωζόμενη τοιχοδομία εμφανίζεται αδύναμη, χωρίς συνδετικό υλικό που να βελτιώνει την αντοχή της, γεγονός που αποκλείει, πιστεύουμε, την ύπαρξη ορόφου.

Το εσωτερικό του κτίσματος έχει διαστάσεις 3,50×3 μ. περίπου, ο ωφέλιμος δηλαδή χώρος του μόλις ξεπερνά τα 10 τ.μ. Δύο εγκάρσια τοιχία που εντοπίστηκαν εδώ, αφήνουν μεταξύ τους άνοιγμα μόλις 0,50 μ. και θεωρούνται διαχωριστικά· η υποτυπώδης όμως κατασκευή τους καθιστά αμφίβολη, τόσο την ανάπτυξή τους σε ύψος, όσο και τον προορισμό τους. Σε επαφή με το ανατολικό τοιχίο και τον εξωτερικό τοίχο αποκαλύφθηκε ορθογώνια κατασκευή (Σχέδ. 9:2) για την επιφάνεια της οποίας έχουν χρησιμοποιηθεί πλακαρές πέτρες μικρών διαστάσεων. Η ανατολική πλευρά αποτελείται από μία μόνο σειρά λίθων, θεμελιωμένη αμέσως πάνω στο βράχο, ενώ η δυτική από τρεις έως τέσσερις σειρές, με συνολικό ύψος 0,50 ως 0,60 μ. Δεν υπήρξαν ασφαλείς ενδείξεις για τη χρήση της, ο ρόλος της ωστόσο ως πάγκου-καθίσματος ενός δεύτερου δωματίου φαίνεται πιθανός.

Πρέπει να υπήρχε ένας ακόμη τουλάχιστον χώρος προς Ν., ώστε να καλύπτονται οι ανάγκες διαμονής, εφόσον οι διαστάσεις αλλά και τα κινητά ευρήματα του ανασκαμμένου τμήματος μαρτυρούν αποθηκευτική χρήση. Θυραία ανοίγματα υπήρχαν μάλλον στο νότιο πέρας του δυτικού και του ανατολικού τοίχου, όπως αυτοί διατηρούνται σήμερα. Για τον πρώτο η υπόθεση είναι ασφαλέστερη, επειδή έχει αποκαλυφθεί αμέσως στα δυτικά του κλίμακα

που οδηγεί στην πλακόστρωτη αυλή. Το δεύτερο άνοιγμα προς Α. θεωρείται αναγκαίο, ώστε να ελέγχεται η πρόσβαση που οδηγούσε από την αρχαία πόλη στην εγκατάσταση και να εξασφαλίζεται ταχύτερη επικοινωνία με το φούρνο.

Κατά την ανασκαφή του κτιρίου εντοπίσθηκε μεγάλος αριθμός πλακών από γνεύσιο, πάχ. 0,04 μ., που πρέπει να προέρχονται από τη στέγη. Η παρουσία τους στους Τρεις Γκρεμούς αποτελεί το πρωιμότερο γνωστό παράδειγμα αυτής της πρακτικής, που είναι κανόνας στην παραδοσιακή θασιακή αρχιτεκτονική[35]. Υπήρξαν ωστόσο και θραύσματα πήλινων στρωτήρων και καλυπτήρων, γεγονός μάλλον ενδεικτικό επιδιόρθωσεων ή μερικής ενίσχυσης της στέγης. Το κτίσμα πρέπει να ήταν κατασκευασμένο από πέτρα σε όλο του το ύψος και να καλυπτόταν με δίριχτη στέγη. Η τεχνική αυτή είναι επίσης διαδεδομένη στο νησί, στις παραδοσιακές καλύβες που σώζονται μέχρι σήμερα και εξυπηρετούν κτηνοτροφικές ή γεωργικές δραστηριότητες.

Στα ανατολικά του κτίσματος αποκαλύφθηκε κυκλική πλακόστρωτη κατασκευή (Σχέδ. 9:3· Πίν. 188 στ), διαμ. 1,50 μ. περίπου, που περιβάλλεται από τοιχίο κατασκευασμένο με αργούς λίθους ασβεστολιθικής σύστασης, ενώ για τις πλάκες έχει χρησιμοποιηθεί σχεδόν αποκλειστικά ο γνεύσιος. Εντοπίστηκε άνοιγμα στο βορειοδυτικό τμήμα της περιφέρειας, καθώς και ίχνη φωτιάς σε αρκετές από τις πλάκες του δαπέδου. Η απουσία άλλων υλικών εκτός από θραύσματα καμένων αγγείων, οδηγούν στην υπόθεση ότι πρόκειται για υπαίθριο φούρνο ψωμιού, που εξυπηρετούσε τις ανάγκες της εγκατάστασης. Οι κατασκευές αυτές φαίνεται ότι στήριζαν λίθινη ανωδομή, και ταυτίζονται με τους «κριβάνους» ή «κλιβάνους» των αρχαίων πηγών[36]. Θερμαινόταν καταρχήν το εσωτερικό τους, στη συνέχεια η στάχτη και το κάρβουνο απομακρύνονταν, καθαριζόταν το δάπεδο και το ψωμί ψηνόταν μέσα στον πυρακτωμένο θάλαμο[37].

Η χρονολόγηση του φούρνου των Τριών Γκρεμών δεν πρέπει να θεωρείται ασφαλής. Η όμοια με του κτίσματος τοιχοδομία του – αργολιθοδομή χωρίς συνδετικό υλικό – δεν αποδεικνύει με βεβαιότητα το συγχρονισμό τους. Εμφανίζει αναλογίες με τους οικιακούς φούρνους παραδοσιακών οικισμών της Θάσου[38] αλλά και του ευρύτερου ελλαδικού χώρου[39], οι οποίοι και συμβάλλουν στο να κατανοήσουμε τόσο τη λειτουργία και τα δομικά του χαρακτηριστικά όσο και τη θέση του σε σχέση με το κτίσμα. Είναι και αυτός κυκλικός εσωτερικά και ορθογώνιος εξωτερικά. Η στέγασή του, μάλλον εξολοκλήρου από πέτρα, πρέπει να δημιουργούσε θόλο στο εσωτερικό, δεν είναι όμως βέβαιο αν η εξωτερική της μορφή ήταν επίσης θολωτή[40] ή μονόριχτη/δίριχτη, όπως στους περισσότερους παραδοσιακούς φούρνους.

Ανάμεσα στα κεραμικά ευρήματα της θέσης συγκαταλέγονται αρκετά θραύσματα ανοιχτών αγγείων μεγάλης διαμέτρου (Πίν. 188 α), με κάθετα τοιχώματα και επίπεδες βάσεις, τα οποία μπορούν να ταυτισθούν με τα «κλιβάνια», σκεύη συγγενικά με τα σύγχρονα γιουβέτσια, προορισμένα να δεχτούν φαγητό ή ζυμωμένο ψωμί για ψήσιμο σε φούρνο. Αν και μας είναι γνωστό ένα παράδειγμα του 6ου αι. π.Χ. από την αρχαία Αγορά της Αθήνας[41], η χρήση τέτοιων σκευών φαίνεται ότι γενικεύεται μόνο μετά το 2ο αι. π.Χ. κάτω από την επίδραση ρωμαϊκών προτύπων[42].

Σε απόσταση 6 μ. περίπου δυτικά του κτίσματος και με κατεύθυνση Β.-Ν., διερευνήθηκε σε μήκος 17,50 μ. φαρδύς τοίχος που φαίνεται ότι αποτελούσε τον περίβολο της εγκατάστασης (Σχέδ. 9:4). Διασώζεται το δυτικό μόνο σκέλος του, ενώ πιστοποιήθηκε η απουσία του στο βόρειο τμήμα του εξάρματος, όπου η υψομετρική διαφορά των πρανών είναι μεγάλη και η παρουσία του περιβόλου περιττή.

Ανάμεσα στο κτίσμα και στον περίβολο υπάρχει πλακόστρωτη αυλή (Σχέδ. 9:5), κατασκευασμένη με πλάκες

35. Σ. Αγγελούδη, Ένα λαϊκό σπίτι από το Ραχώνι της Θάσου, Η Καβάλα και η περιοχή της, Α΄ Τοπικό Συμπόσιο, ΙΜΧΑ, αριθ. 189, 1980, σ. 229.

36. E. Battaglia, ARTOS, il lessico della panificazione nei papiri greci, Milano 1989, σ. 146-151.

37. B. A. Sparkes, Not cooking but baking, GaR 28, 1982, σ. 172-178. M.C. Amouretti, Le pain et l'huile dans la Grèce antique, 1986, σ. 149-151.

38. Σ. Στεφάνου, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, 1990, σ. 22.

39. Α. Μπαρώνου - Ε. Βόρρη, Συμπληρωματικά κτίσματα του σπιτιού. Φούρνοι-φουρνόσπιτα χωριών και οικισμών της βόρειας Εύβοιας, ΑΕΜ ΚΖ΄ (1986-87), σ. 151. T.W. Whitelaw, The Ethnoarchaeology of Recent Rural Settlement and Land Use in Northwest Keos, στο J.F. Cherry, J.L. Davis, E. Mantzourani (επιμ.), Landscape Archaeology as long-term History. Northern Keos in the Cycladic Islands from earliest Settlement until Modern Times, Monumenta Archaeologica 16, Los Angeles 1991, σ. 403-454.

40. Φούρνος θολωτός εξωτερικά πάνω σε πολυγωνικό πόδιο εικονίζεται στην ανάγλυφη ζωφόρο που κοσμεί το επιτύμβιο μνημείο του Marcus Vergilius Eurysakis στη Ρώμη που χρονολογείται στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. G. Zimmer, Romische Berufsdarstellungen, 1982, σ. 106-109, εικ. 18.

41. Agora XII, 1970, σ. 234, αριθ. 2026-2027, εικ. 19.

42. M. Bats, Vaiselle et alimentation à Olbia de Provence (vers 350-50 av. JC.). Modèles culturels et categories céramiques, 1988, σ. 69.

γνευσίου αλλά και ασβεστολιθικές. Όπου ο φυσικός βράχος ήταν επίπεδος, δεν προστέθηκαν πλάκες. Ο υπαίθριος αυτός χώρος πρέπει να εξυπηρετούσε τροφοπαρασκευαστικές ανάγκες, όπως μαρτυρεί η μεγάλη ποσότητα οστράκων από χύτρες, λοπάδες, ιγδία και πύραυνα που εντοπίστηκαν εδώ. Από το ίδιο σημείο προέρχεται εντυπωσιακός αριθμός θραυσμάτων από λεκάνες και αμφορείς, αλλά και από επιτραπέζια αγγεία, όπως οι κάνθαροι, τα κυάθια και οι οινοχόες. Στο νοτιοδυτικό άκρο της πλακόστρωσης αποκαλύφθηκε κλίμακα (Σχέδ. 9:6) με τρεις τουλάχιστον βαθμίδες, η οποία συνέδεε την αυλή με το κτίσμα, μέσω του θυραίου ανοίγματος που υποθέτουμε ότι υπήρχε σε αυτό το σημείο. Η κλίμακα εκμεταλλεύεται κυρίως τα επίπεδα του βράχου στο νοτιοδυτικό άκρο του κτίσματος, αλλά η δεύτερη βαθμίδα είναι γνευσιακή πλάκα, πάχ. 0,10 μ., σκοπίμως τοποθετημένη.

Δεν έχουμε στη διάθεσή μας ασφαλή στοιχεία για άλλα κτίσματα μέσα στα όρια της εγκατάστασης, αν και ένα τουλάχιστον τοιχίο πρέπει να υπήρχε στα ανατολικά του φούρνου (Σχέδ. 9:7). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζει ο εντοπισμός – στο ανατολικό πρανές του εξάρματος – ενός αναλημματικού τοίχου με κατεύθυνση Δ.-Α., που έχει ερευνηθεί ως τώρα σε μήκος 15 μ. περίπου. Είναι κατασκευασμένος με αργούς λίθους χωρίς συνδετικό υλικό και εδράζεται απευθείας στο φυσικό βράχο. Εντοπίστηκε επίσης κάθετος σε αυτόν τοίχος στο όριο του πλατώματος, που δεν αποκλείεται να ανήκει στο ανατολικό σκέλος του περιβόλου. Ένα τρίτο τοιχίο, χτισμένο με τον ίδιο τρόπο, αποκαλύφθηκε χαμηλότερα στο ανατολικό πρανές. Πιστεύουμε ότι πρόκειται για ένα σύνολο αναλημματικών ρυθμίσεων με στόχο να διευκολύνουν την πρόσβαση από την αρχαία πόλη στην εγκατάσταση[43]. Το βραχώδες έδαφος σε συνδυασμό με το μεγάλο υψόμετρο αποδυναμώνει την πιθανότητα σύνδεσης των τοιχίων αυτών με καλλιέργειες.

Τα πρωιμότερα από τα κινητά ευρήματα είναι δύο χάλκινα νομίσματα, που προέρχονται από το εσωτερικό του κτίσματος. Ο νομισματικός τους τύπος, μεσαίου και μικρού μεγέθους, με γενειοφόρο Ηρακλή στη μία όψη και όπλα του ήρωα μαζί με επιγραφή *Θασίων* στην οπίσθια, κυκλοφορεί από το 360 έως το 315 π.Χ.[44]. Η πρωιμότερη ενσφράγιστη λαβή προέρχεται επίσης από τον ίδιο χώρο, φέρει το όνομα *Κύχρις*, ημισέληνο και άστρο, και χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. (Πίν. 188 β). Οι οψιμότερες φθάνουν μέχρι τα μέσα του ίδιου αιώνα[45].

Η κεραμική αποτελείται στην πλειονότητά της από άβαφα αγγεία καθημερινής χρήσης, που δεν προσφέρουν ασφαλείς χρονολογικές ενδείξεις. Ωστόσο, αρκετοί από τους τύπους των αγγείων εντάσσονται στην οικιακή κεραμική του 4ου αι. π.Χ., όπως τη γνωρίζουμε από την αρχαία πόλη[46]. Συνάγεται λοιπόν ότι η εγκατάσταση ιδρύθηκε στα μέσα περίπου του ίδιου αιώνα, ο χώρος όμως εξακολούθησε να χρησιμοποιείται μέχρι τους όψιμους ρωμαϊκούς και τους πρώιμους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Δύο ακόμη ευρήματα αξίζουν ιδιαίτερης μνείας. Το πρώτο είναι ένα μολύβδινο φιαλίδιο, ύψ. μόλις 0,03 μ., που φέρει την επιγραφή: *ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ* (Πίν. 188 γ). Ανάλογα φιαλίδια, μολύβδινα ή πήλινα, εντοπίζονται συνήθως σε ελληνιστικά στρώματα και φαίνεται ότι χρησίμευαν για τη διατήρηση φαρμακευτικών ουσιών. Συχνά αναγράφεται πάνω τους, εκτός από το όνομα του συστατικού που περιείχαν, και το όνομα του φαρμακοπώλη ως εγγύηση γνησιότητας του περιεχομένου[47]. Το δεύτερο είναι ένα χάλκινο δαχτυλίδι-σφραγίδα με οκταγωνικό κρίκο και έντυπη παράσταση στην ελλειψοειδή σφενδόνη: γυναικεία θεότητα με δόρυ στο αριστερό χέρι και πιθανώς κέρας αφθονίας στο δεξί[48] (Πίν. 188 γ).

Ο λόγος της ίδρυσης της εγκατάστασης στους Τρεις Γκρεμούς κατά το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., σε ορεινή τοποθεσία σχετικά απομακρυσμένη από την πόλη, πρέπει, πιστεύουμε, να αναζητηθεί στις δυνατότητες εκμετάλλευσης που παρείχε το περιβάλλον. Η ορατότητα που προσφέρει το σημείο εγκατάστασης προς την απέναντι ακτή, οδήγησε αρχικά στην υπόθεση ότι η θέση είχε στρατηγικό χαρακτήρα, ήταν δηλαδή πύργος-φυλάκιο. Η έλλειψη ωστόσο μνημειακών αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών και η ανυπαρξία επαρκούς οπτικής επαφής τόσο με την αρχαία πόλη, όσο και με άλλα σημεία της θασιακής ενδοχώρας[49] δεν συνηγορούν σε μια τέτοια ερμηνεία. Πρέπει, επιπλέον, να επισημανθεί ότι η εγκατάσταση δεν φαίνεται να

43. Για άνδηρα και αναλήμματα, βλ. O. Rackham, J.A. Moody, Terraces, B. Wells (επιμ.), Agriculture in Ancient Greece, Proceedings of the 7th International Symposium at the Swedish Institut at Athens, Stockholm, Paul Astroms Forlag, 1992, σ. 123-130.

44. O. Picard, L'administration de l'atelier monetaire à Thasos au IVe siècle, RNum 29 (1987), σ. 7-13.

45. *ΘΑCΙΩΝ, ΕΥ* κηρυκείο ←, *ΑΡΓΕΙΟC, Θ]ΑCΙΩΝ*, κηρυκείο ←, *ΑΡΓΕΙΟC*.

46. BCH 109 (1985), σ. 281-344· 113 (1989), σ. 506-545.

47. AJA 64 (1960), σ. 78-83.

48. F. H. Marshall, Catalogue of the finger rings, Greek, Etruscan, and Roman in the British Museum, 1968, σ. xlvii, αριθ. 1200, πίν. XXIX.

49. Για τον ευρύτερο αιγαιακό χώρο, βλ. BSA 80 (1985), σ. 119-128. J.F. Cherry, J.L. Davis, E. Mantzourani, The Towers of Northwest

ελέγχει κάποια σημαντική πρόσβαση ούτε γειτνιάζει με καλλιεργημένες εκτάσεις ή αρχαία λατομεία[50].

Μια πιθανή αιτία για τη δημιουργία της εγκατάστασης θα μπορούσε να είναι η θερινή μετακίνηση και διαμονή βοσκών με τα κοπάδια τους, σε απόσταση από τα καλλιεργημένα χαμηλά εδάφη και σε περιοχή με επάρκεια βοσκοτόπων. Είναι αλήθεια ότι οι περιορισμένες γραπτές πηγές, αποκαλύπτοντας τις προκαταλήψεις των ανθρώπων του άστεως, φωτίζουν ελάχιστα, τόσο την αγροτική, όσο και την ποιμενική ζωή κατά την αρχαιότητα[51]. Υπάρχουν ωστόσο αρκετές μαρτυρίες που βεβαιώνουν ότι η εποχιακή μετακίνηση κοπαδιών αποτελούσε διαδεδομένη πρακτική κατά τους κλασικούς χρόνους, άμεσα συνδεδεμένη με τις πρακτικές εκμετάλλευσης της γης[52]. Η εντατική καλλιέργεια και η εφαρμογή της αγρανάπαυσης μείωνε τα διαθέσιμα για βοσκή εδάφη στις πεδινές περιοχές κατά τη διάρκεια του θέρους. Η εξάμηνη απομάκρυνση των κοπαδιών «εξ ηρός εις αρκτούρον», από τα μέσα δηλαδή Μαρτίου μέχρι τα μέσα Σεπτεμβρίου, απομάκρυνε ταυτόχρονα τον κίνδυνο να υποστούν φθορές τα καλλιεργούμενα χωράφια.

Για το ξεχείμασμα, τα κοπάδια μεταφέρονταν εκ νέου σε χαμηλότερα εδάφη, πιθανόν στην περιοχή ελέγχου κάποιας αγροικίας. Στην πεδινή έκταση, δυτικά της αρχαίας Θάσου, έχουν εντοπιστεί προς το παρόν τρεις αγροικίες: στη Μαρμαρόμαντρα, στο Νιστέρι και στο Γλυκάδι[53]. Δεν μπορεί ωστόσο να τεκμηριωθεί με ασφάλεια η σχέση κάποιας από αυτές με την εγκατάσταση των Τριών Γκρεμών.

Η αλήθεια είναι ότι στη Θάσο οι μικρές αποστάσεις θα μπορούσαν να κάνουν σχετικά εύκολη την καθημερινή μετακίνηση των κοπαδιών από τα πεδινά στα υψηλότερα εδάφη για αναζήτηση βοσκής. Η ανάγκη για μονιμότερη παραμονή μακριά από την πεδιάδα είναι πιθανό να σχετίζεται με την εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής. Μια τέτοια εντατικοποίηση, με επίκεντρο την παραγωγή κρασιού, μπορεί να ανιχνευθεί στη Θάσο κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, εφόσον ο 4ος αιώνας αποτελεί για το νησί εποχή γενικότερης αναδιοργάνωσης και ακμής. Η εισαγωγή των σφραγίδων νέου τύπου στους αμφορείς λίγο πριν από τα μέσα του αιώνα πιστοποιεί ένα στενότερο κρατικό έλεγχο της παραγωγής και εξαγωγής του κρασιού, που γνωρίζει σταθερή άνοδο ιδιαιτέρως στις πόλεις της Μαύρης Θάλασσας και της Μικράς Ασίας. Κατά την ίδια περίοδο, εξάλλου, ιδρύονται οι μεγάλες αγροικίες στην περιφέρεια της αρχαίας πόλης, φαινόμενο που χαρακτηρίζει και την ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου[54].

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής δεν μας παρέχουν επαρκείς ενδείξεις κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων, αν και το περιορισμένο οστεολογικό υλικό ανήκει σχεδόν εξολοκλήρου σε αιγοπρόβατα. Απουσιάζουν, από την άλλη, σκεύη που θα μπορούσαν να συσχετισθούν αποκλειστικά με την κτηνοτροφία. Είναι όμως γνωστό ότι τέτοιες δραστηριότητες σπανίως ανιχνεύονται αρχαιολογικά, ίσως επειδή εξυπηρετούνται κυρίως από φθαρτά υλικά όπως το ξύλο, το ύφασμα και το δέρμα. Έμμεσες πάντως ενδείξεις της προτεινόμενης χρήσης εκτός από τις περιβαλλοντικές δυνατότητες, θεωρούμε ότι προκύπτουν και από την ίδια την αρχιτεκτονική διαμόρφωση της εγκατάστασης.

Φαίνεται ότι το τμήμα του κτίσματος που ανασκάφτηκε, εξυπηρετούσε τις αποθηκευτικές ανάγκες των κατοίκων σε λάδι, κρασί και σιτηρά, ρύθμιση αναγκαία για μια εποχιακή μετακίνηση ενός εξαμήνου. Η οικοδόμηση του περιβόλου, από την άλλη, πρέπει να αποσκοπούσε στη διαφύλαξη του κοπαδιού, ενώ στη δυτική αυλή πρέπει να συντελούνταν, εκτός από τις τροφοπαρασκευαστικές, και κτηνοτροφικές δραστηριότητες, όπως το άρμεγμα, αν ισχύουν για το παρελθόν εθνογραφικά ανάλογα παραδοσιακών κτηνοτροφικών εγκαταστάσεων του νησιού. Στις περισσότερες από αυτές προβλέπεται ένας ή δύο πλακόστρωτοι χώροι, όπου κρατούνται τα μικρότερα ζώα και αρμέγονται τα θηλυκά. Στο ευνοϊκό άλλωστε για την κτηνοτροφία περιβάλλον των Τριών Γκρεμών, πιστεύουμε

Keos, στο J.F. Cherry, J.L. Davis, E. Mantzourani (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 39), σ. 289.

50. BSA 81 (1986), σ. 169-173.

51. S. Georgoudi, Quelques problèmes de la transhumance dans la Grèce ancienne, REG 1974, σ. 155-185.

52. S. Hodkinson, Animal Husbandry and the Greek Polis, στο C.R. Whittaker (επιμ.), Pastoral Economies in Classical Antiquity, 1988, σ. 35-74. J. H. Skydsgaard, Transhumance in Ancient Greece, στο C.R. Whittaker, ό.π., σ. 75-86. BSA 90 (1995), σ. 325-338. H. A. Forbes, Pastoralism and Settlement Structures in Ancient Greece, στο P.N. Doukelis, L.G. Mendoni (επιμ.), Structures rurales et societés antiques, Actes du colloque de Corfou, Paris, Centre de Recherches d'Histoire Ancienne, 126 (1994), σ. 187-196.

53. Ζ. Μπόνιας, Οι αγροικίες της Θάσου και τα λατομεία μαρμάρου, στο Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Α. Muller, Σ. Παπαδόπουλος (επιμ.), Θάσος, Πρώτες ύλες και τεχνολογία, ό.π. (υποσημ. 32).

54. R. Osborne, Is it a farm? The Definition of Agricultural Sites and Settlements in Ancient Greece, στο B. Wells, ό.π. (υποσημ. 43), σ. 21-25. S.E. Alcock, Greaecia Capta. The Landscape of Roman Greece, Cambridge University Press, 1993, σ. 33-92. L. Foxhall, Ancient Farmsteads, other Agricultural Sites and Equipment, στο C. Mee - H. Forbes (επιμ.), A Rough and Rocky Place. The Landscape and Settlement History of the Methana Peninsula, Greece, Liverpool University Press, 1997, σ. 257-268.

ότι οφείλεται η παρουσία σύγχρονων κτηνοτροφικών εγκαταστάσεων σε πολύ μικρή απόσταση από την αρχαία.

Θεολόγος

Στα βορειοανατολικά του παραδοσιακού οικισμού του Θεολόγου, στο βόρειο πρανές του λόφου όπου βρίσκεται το ναΰδριο των Αγίων Αναργύρων, εκσκαφικές εργασίες διάνοιξης δασικού δρόμου κατέστρεψαν δύο εγχυτρισμούς σε πίθους και έναν τάφο-θήκη λαξευμένο στο φυσικό βράχο. Οι πίθοι έχουν καταστραφεί σχεδόν ολοσχερώς. Οι σωζόμενες διαστάσεις τους είναι 0,95×1,10 μ. για το μεγαλύτερο και 0,55×0,75 μ. για το μικρότερο. Δεν εντοπίστηκαν σκελετικά λείψανα. Το κοσκίνισμα των χωμάτων έδωσε μικρό αριθμό οστράκων, δύο μόνο διακοσμημένων, πιθανώς αρχαϊκών χρόνων. Το ένα, μάλλον από οινοχόη, διασώζει τα πόδια πουλιού, με περίγραμμα. Ανήκει στην παράδοση του στυλ «Wild Goat», ευρέως διαδεδομένο στο ανατολικό Αιγαίο, όπως το γνωρίζουμε από τη Χίο, και πρέπει να χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.[55]. Η βορειοαιγαιακή εκδοχή αυτής της παράδοσης – εκπροσωπούμενη από την «ομάδα του κιονωτού κρατήρα της Καβάλας» και την «ομάδα των λεκανών της Θάσου» – φαίνεται ότι είναι κάτι διαφορετικό, αν και μοιράζεται ουσιώδη χρακτηριστικά με τη χιακή παραγωγή. Μας είναι μέχρι σήμερα γνωστή μόνον από τη Θάσο, την Οισύμη, τη Νεάπολη και την Αίνο. Έχει μεν εμφανείς αναλογίες, ως προς τη διακόσμηση, με την κεραμική της Χίου, αλλά όχι τόσες ως προς το σχηματολόγιο, όπου η σύνδεση με τη θασιακή μελανόμορφη παράδοση είναι εμφανής[56].

Επιφανειακή έρευνα στην περιοχή για τον εντοπισμό άλλων ταφών ή ενδείξεων ύπαρξης οικισμού δεν απέδωσε. Ο εντοπισμός, πάντως, και αυτών ακόμη των κατεστραμένων πίθων είναι σημαντικός, εφόσον προσθέτει μία επιπλέον μαρτυρία για τις πρώιμες σχέσεις των ορεινών οικισμών του νησιού με το άστυ, τα θασιακά παράλια ή και το Αιγαίο. Τέτοια ευρήματα συμβάλλουν στο να κατανοούνται πληρέστερα άλλα παλαιότερα, όπως, λόγου χάριν, οι αρχαϊκές πόρπες της Συλλογής Παπαγεωργίου που φέρονται ως προερχόμενες από την περιοχή του Κάστρου[57].

Ο τρίτος τάφος ήταν, θήκη λαξευμένη στο φυσικό βράχο, με διαστάσεις 1,70×0,60×0,35 μ. και καλυμμένος με τρεις πλάκες γνευσίου. Περιείχε, άριστα διατηρημένα, τα σκελετικά λείψανα ενός ενήλικα. Ελάχιστα όστρακα, χωρίς χρονολογικές ενδείξεις και ένας χάλκινος κρίκος-δαχτυλίδι ήταν τα μοναδικά ευρήματα από το εσωτερικό του τάφου. Ανήκει μάλλον στους βυζαντινούς χρόνους, όταν η ευρύτερη περιοχή του Θεολόγου γνωρίζει έντονη άνθιση φιλοξενώντας πάνω από το 50 % των εντοπισμένων μέχρι σήμερα βυζαντινών θέσεων του νησιού[58].

ΣΤΡΑΤΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Προϊστορικός οικισμός Προμαχώνος - Topolnička

Συνεχίστηκε και κατά το 1995 η ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό των ελληνοβουλγαρικών συνόρων, η οποία διενεργείται στα πλαίσια του προγράμματος ελληνοβουλγαρικής συνεργασίας «Προμαχών -Topolnička».

Η ανασκαφική έρευνα συμπεριέλαβε φέτος έρευνα σε τρεις τομείς:

Ανατολικό άνδηρο (κύριος ανασκαφικός τομέας). Στον κυρίως ανασκαφικό τομέα (τομές Α, Β, Γ, Δ, Ε και ΣΤ) προστέθηκαν τρεις νέες τομές κατά μήκος της δυτικής πλευράς του (Ι, ΙΑ, ΙΒ) (Σχέδ. 10).

Η οριζόντια επέκταση της ανασκαφικής έρευνας είχε ως στόχο τον εντοπισμό κτιρίων των νεότερων οικιστικών φάσεων (φάσεις Ι και ΙΙ) οι οποίες είχαν εντοπιστεί στα ανασκαφικά τετράγωνα Α, Β, Γ, Δ, Ε, ΣΤ και οι οποίες αντιστοιχούν με τις φάσεις 0 και 1 του βουλγαρικού ανασκαφικού τομέα.

Το παχύ στρώμα των δύο φάσεων Ι και ΙΙ το οποίο εμφανίστηκε στις τρεις νέες τομές και η προσπάθεια για τη λεπτομερειακή ανασκαφική έρευνα και τη στρωματογραφική διάκριση των δύο φάσεων και την αποτύπωσή τους δεν έδωσε μέσα στα περιορισμένα χρονικά πλαίσια της ανασκαφικής περιόδου τη δυνατότητα να επεκτείνουμε την έρευνα σε στρώματα της υποκείμενης αρχαιότερης φάσης ΙΙΙ.

Στις τομές Ι, ΙΑ και ΙΒ αφαιρέθηκε επίχωση, πάχ. 0,30-

55. A. A. Lemos, Archaic Pottery of Chios. The Decorated Styles, Oxford University Committee for Archaeology, 37, σ. 219.

56. Ό.π., σ. 211, 220.

57. BCH 97 (1973), σ. 186.

58. ΑΕΜΘ 5 (1991), σ. 386.

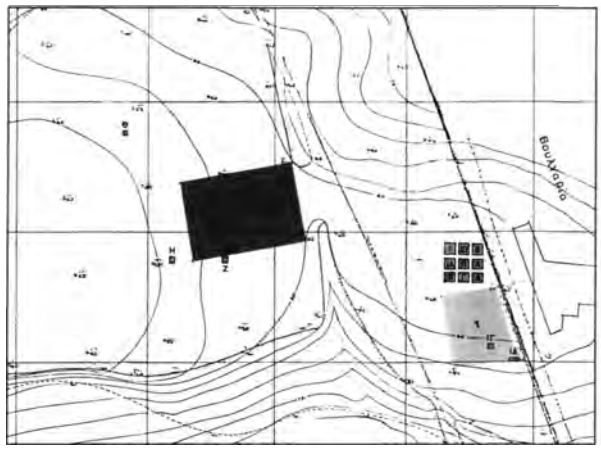

Σχέδ. 10. Νομός Σερρών. Προϊστορικός οικισμός Προμαχώνος-Topolnica. Τοπογραφικό της περιοχής.

0,40 μ. Σε βάθος 0,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, στις δύο πρώτες τομές, εμφανίστηκε σε μεγάλη έκταση στρώμα σκληρού καστανόμαυρου πηλοχώματος που περιείχε διάσπαρτους λίθους, κυρίως κροκάλες, και μεγάλη ποσότητα θραυσμάτων αγγείων και πηλοκατασκευών (στρώσεις και περιχειλώματα εστιών), καθώς και οστά ζώων και μικροαντικείμενα (σφονδύλια, λίθινα εργαλεία, πήλινα ειδώλια, λίθινους τριπτήρες). Ήταν διαταραγμένη κυρίως από την άροση, αλλά και από λάκκους της τελευταίας φάσης κατοίκησης. Στην τομή ΙΒ δεν εντοπίστηκε «στρώση» συνεχής, παρά μόνο μικρές περιοχές με παρόμοιες συγκεντρώσεις σε ελάχιστα και περιορισμένα σημεία.

Χαρακτηριστική είναι η πλήρης απουσία ιχνών πασσαλόπηξης στο στρώμα αυτό, η οποία ωστόσο θα μπορούσε και να αποδοθεί στην αδυναμία της ανασκαφικής έρευνας να εντοπίσει οπές πασσάλων, λόγω της σύστασης του στρώματος που του προσδίδει εξαιρετική σκληρότητα ιδιαίτερα κατά τους θερινούς μήνες με την επιπρόσθετη ξηρότητα του εδάφους. Τα μοναδικά σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα τα οποία σημειώνονται σε αυτό το στρώμα, που εμφανίζει τα χαρακτηριστικά δαπέδου κατοίκησης, είναι οι εστίες Ε1 και Ε2, οι οποίες είχαν εντοπιστεί σε προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους στις τομές Α και ΣΤ.

Η συνολική εικόνα της φάσης Ι, η οποία προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα των τετραγώνων Α, Β, Γ, Δ, Ε, ΣΤ, Ι, ΙΑ, και ΙΒ είναι ότι τα αποσπασματικά σωζόμενα δάπεδα τα οποία έχουν σχηματιστεί από την επίστρωση μικρών λίθων, θραυσμάτων κεραμικής, οπτών πηλών (στέγης ή τοίχων), καθώς και θραυσμάτων οστών και λοιπών καταλοίπων προγενέστερων κυρίως φάσεων.

Πριν από την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας είναι δύσκολο να διακριθεί η στρωματογραφική και χρονολογική διαφορά ανάμεσα στα «δάπεδα» με τις εστίες και στους λάκκους που εμφανίζονται κυρίως στην τομή Ι, από την περιοχή των οποίων συγκεντρώθηκε κεραμική της τελευταίας φάσης κατοίκησης του οικισμού. Πρόκειται για κεραμική εγχάρακτη (Πίν. 189 α) και γραπτή με διακόσμηση γραφίτη (Πίν. 189 β) και μαύρου σε ερυθρό που χρονολογείται στη νεότερη νεολιθική (χαλκολιθική) περίοδο και παραπέμπει σε αντίστοιχες κατηγορίες διακοσμημένης κεραμικής από τη φάση ΙΙΙ των Σιταγρών και από τη φάση ΙΙ του προϊστορικού οικισμού των Φιλίππων (Ντικιλί Τας).

Κάτω από τα στρώματα που περιγράψαμε περιέχονται μεγάλες ποσότητες κεραμικής της αρχαιότερης φάσης ΙΙ στην οποία επικρατούν κατηγορίες διακοσμημένης κεραμικής από τη φάση ΙΙ των Σιταγρών και τη φάση Ι του Ντικιλί-Τας. Ανάμεσα στις χαρακτηριστικές κατηγορίες κεραμικής αυτής της φάσης ΙΙ είναι καταρχήν η γραπτή κεραμική της γνωστής ως τύπου Ακροποτάμου τεχνοτροπίας (Πίν. 189 γ), η οποία στον προϊστορικό οικισμό του Προμαχώνα εμφανίζεται ως τοπική παραλλαγή, καθώς επίσης και η διακοσμημένη με την τεχνική της επάλειψης με πίσσα γραπτή κεραμική, της οποίας η παρουσία σημειώνεται για πρώτη φορά στην Ανατολική Μακεδονία (Πίν. 189 δ).

Δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές στο δυτικό άνδηρο. Συνεχίστηκαν οι δύο διερευνητικές τομές Η και Θ στο δυτικό άνδηρο του οικισμού που διαχωρίζεται από το ανατολικό με αβαθή φυσική τάφρο. Η ανασκαφική έρευνα στο δυτικό άνδηρο με δοκιμαστικές τομές είχε αρχίσει στην ανασκαφική περίοδο 1994 με σκοπό την έρευνα της στρωματογραφίας στο τμήμα αυτό του οικισμού, το οποίο φαίνεται να αποτελεί επέκταση του υπόλοιπου οικισμού.

Η έρευνα στις δύο δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές εντόπισε την ύπαρξη των γνωστών από τον κυρίως ανασκαφικό τομέα αρχαιολογικών στρωμάτων και απέδειξε τη σύγχρονη κατοίκηση των δύο ανδήρων.

Στην τομή Η αφαιρέθηκαν οι πάσες 6 έως 10 (η τελευταία μόνο από το ανατολικό μισό της τομής). Σε βάθος 0,75 μ. από την επιφάνεια του εδάφους εμφανίστηκε η φάση ΙΙΙ, ενώ το φυσικό έδαφος αποκαλύφθηκε σε βάθος 1, 40 μ. περίπου.

Τομή Θ. Ολοκληρώθηκε η έρευνα ως το φυσικό έδαφος σε όλη την έκταση της τομής σε βάθος 1,30 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους. Σε στρώμα της φάσης ΙΙΙ που εμφανίστηκε σε βάθος 0,80-1 μ. εντοπίστηκαν τμήματα λάκκων – χώρων εργασίας – σκαμμένων στο φυσικό έδαφος, ενώ στο ανατολικό τμήμα της τομής εντοπίστηκαν δύο λαξευμένοι στο φυσικό έδαφος λάκκοι απορριμμάτων, διαμ. 0,70 μ. περίπου, που επικοινωνούσαν μεταξύ τους.

Γεωφυσικές διασκοπήσεις. Συγχρόνως με το ανασκαφικό πρόγραμμα διενεργήθηκαν από Βούλγαρους γεωφυσικούς (M. Gheorgiev, D. Stoev, K. Velkovski) ηλεκτρομαγνητικές διασκοπήσεις σε δύο τομείς του οικισμού, στο ανατολικό και στο δυτικό άνδηρο αντίστοιχα. Ο ένας βρίσκεται νότια του κύριου ανασκαφικού τομέα και καταλαμβάνει έκταση 750 τ.μ. και ο δεύτερος στο κέντρο περίπου του δυτικού ανδήρου και περιλαμβάνει έκταση 1.350 τ.μ. για μαγνητομέτρηση και 750 τ.μ. για την ηλεκτρομέτρηση.

Με βάση τις μετρήσεις των γεωφυσικών προσδιορίστηκαν τα όρια του φυσικού εδάφους και της ανθρωπογενούς επίχωσης του οικισμού και καθορίστηκαν τα όρια της προϊστορικής κατοίκησης στα δύο άνδηρα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφάνισε ο προσδιορισμός του δυτικού ορίου κατοίκησης του οικισμού στο δυτικό άνδηρο, από τον οποίο προέκυψε μικρότερη έκταση της προϊστορικής κατοίκησης από εκείνη που προσδιόριζε η διασπορά της κεραμικής στην επιφανειακή διασκόπηση του εδάφους. Η συνολική έκταση της προϊστορικής κατοίκησης σύμφωνα με τα νέα δεδομένα περιορίζεται τώρα στα 31 στρέμματα, έναντι των 42 στρεμμάτων που υπολογίζονταν αρχικά. Από την εικόνα που παρουσιάζουν τα αποτελέσματα των διασκοπήσεων στα δύο άνδηρα δεν φαίνεται σε μια πρώτη ανάλυση να εντοπίζονται διαφορές ανάμεσα στα δύο άνδηρα ως προς την πυκνότητα των κτισμάτων.

Ανασκαφικές τομές για έλεγχο των αποτελεσμάτων των γεωφυσικών διασκοπήσεων. Για την επιβεβαίωση και επαλήθευση των αποτελεσμάτων των ηλεκτρομαγνητικών διασκοπήσεων πραγματοποιήθηκαν δύο τομές σε σημεία που υποδείχτηκαν από τους γεωφυσικούς ως αντιπροσωπευτικά των ενδείξεων.

Η πρώτη τομή (τομή ΙΓ), διαστ. 2×2 μ., χαράχτηκε σε περιοχή με μαγνητική ανωμαλία. Αποκαλύφθηκε συγκέντρωση καμένων πηλών που ανήκουν πιθανότατα σε εστία. Η τομή όμως δεν προχώρησε σε μεγάλο βάθος (0,40 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους).

Η δεύτερη τομή (τομή ΙΔ), διαστ. 4×1 μ., χαράχτηκε σε περιοχή με διαφοροποιήσεις στις τιμές της ηλεκτρικής αντίστασης. Ο προσανατολισμός και οι διαστάσεις της τομής καθορίστηκαν από τις τιμές των μετρήσεων, έτσι ώστε να συμπεριληφθεί το όριο της περιοχής και να εντοπιστεί το αίτιο που προκαλεί τη διαφοροποίηση. Αυτή, όπως διαφάνηκε από την ανασκαφική έρευνα, οφείλεται στην ύπαρξη συσσώρευσης λίθων σε βάθος 0,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Στο ίδιο περίπου βάθος δυτικότερα αποκαλύφθηκε τμήμα πηλόκτιστης κατασκευής (τοίχος;) και πασσαλότρυπες.

Τα ανασκαφικά αποτελέσματα για τον έλεγχο των συμπερασμάτων των γεωφυσικών διασκοπήσεων υπήρξαν πολύ ενθαρρυντικά και προσδιόρισαν ενδιαφέρουσες για ανασκαφική έρευνα θέσεις. Είναι γνωστό ότι για τον εντοπισμό των αρχιτεκτονικών λειψάνων, η μελέτη των οποίων αποτελεί κεντρικό πυρήνα του ανασκαφικού προγράμματος του ελληνικού τομέα, εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο εντοπισμός περιοχών που έχουν υποστεί έντονη καύση, η οποία δημιουργεί συνθήκες διατήρησης των πήλινων κατασκευών και φυσικά ο εντοπισμός λιθόκτιστων κτισμάτων.

Καταγραφή και μελέτη του αρχαιολογικού υλικού. Στο κτίριο που παραχώρησε ο δήμος Σιδηροκάστρου στη ΙΗ΄ ΕΠΚΑ για τις ανάγκες της ανασκαφής και την πρώτη στέγαση των ευρημάτων (πρόκειται για παλιό κτίριο στο συγκρότημα των σύγχρονων εγκαταστάσεων των Θερμών Λουτρών Σιδηροκάστρου) πραγματοποιήθηκε ο καθαρισμός και η πρώτη μελέτη και καταγραφή του αρχαιολογικού υλικού από την ελληνική ομάδα.

Παράλληλα, προχώρησε το πρόγραμμα της καταγραφής σε ηλεκτρονικό υπολογιστή σε κοινό με τη βουλγαρική ομάδα πρόγραμμα. Στο Μουσείο Σερρών, όπου μεταφέρθηκαν τα σημαντικά ευρήματα, συνεχίστηκε η καταγραφή, η σχεδίαση και η φωτογράφηση του αρχαιολογικού υλικού.

Τα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας του 1995 ανακοινώθηκαν στη συνάντηση που πραγματοποίησαν το Φεβρουάριο του 1996 στη Θεσσαλονίκη οι αρχαιολόγοι της Μακεδονίας και της Θράκης. Στη συνάντηση κλήθηκαν και παρευρέθησαν οι Βούλγαροι αρχαιολόγοι της ανασκαφής του βουλγαρικού τομέα.

ΧΑΪΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Άργιλος[59]

Αρχαία πόλη (ελληνοκαναδική ανασκαφή)

Η ελληνοκαναδική συνεργασία στην ανασκαφική έρευνα της αρχαίας Αργίλου συνεχίστηκε και αυτή τη χρονιά σε δύο τομείς. Η καναδική αποστολή συνεχίζει να ανασκάπτει το νότιο τομέα στους πρόποδες του λόφου Παλαιόκαστρο και η ελληνική ομάδα στην κορυφή του λόφου της ακρόπολης. Επίσης συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά και η σωστικού χαρακτήρα ανασκαφική έρευνα της ΙΗ΄ ΕΠΚΑ στον τομέα του λιμανιού.

Βόρειος τομέας (Σχέδ. 11). Επεκτείναμε το χώρο της

59. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι πτυχιούχοι αρχαιολόγοι Μαρία Χριστοπούλου, Αθανασία Μορφάκη και Αντιόπη Δημητριάδου.

ανασκαφής με τομές στα βόρεια και τα ανατολικά του ήδη ανεσκαμμένου χώρου. Στο ανατολικό τμήμα αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα οικιών ελληνιστικών χρόνων και πιθανώς τμήμα πλακόστρωτου δρόμου. Η διατήρηση των κτισμάτων είναι πολύ κακή, λόγω των ζημιών που προκλήθηκαν από την καλλιέργεια που πραγματοποιήθηκε με βαθιά άροση σε χρόνο που προηγήθηκε της ανασκαφής. Πάντως τα κτίσματα εντάσσονται στο γενικότερο οικιστικό ιστό της Αργίλου κατά την ελληνιστική περίοδο.

Στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής επεκταθήκαμε προς τα βόρεια με τέσσερις τομές. Το αποτέλεσμα ήταν ότι αποκαλύφθηκε το βόρειο πέρας και κατ' επέκταση το σύνολο ενός μεγάλου ορθογώνιου κτιρίου, το νότιο τμήμα του οποίου είχαμε ανασκάψει σε προηγούμενες περιόδους. Το κτίσμα αυτό καταλαμβάνει τη δυτική πλευρά ενός αρχιτεκτονικού συνόλου που από τα νότια φαίνεται ότι κλείνει με το επίμηκες ελληνιστικό κτίριο[60], που ερμηνεύουμε ως δημόσιο κτίσμα.

Το κτίσμα αυτό είχαμε αποκαλύψει σε παλαιότερες ανασκαφικές περιόδους. Φέτος ανασκάψαμε τους διαδρόμους-μάρτυρες στο εσωτερικό του. Η έρευνα αποδείχθηκε εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και διδακτική: το στρώμα καταστροφής της ελληνιστικής κατοίκησης ανασκάφηκε ολόκληρο. Επίσης σε βαθύτερο επίπεδο ερευνήθηκε η παλαιότερη φάση με πολύ ταπεινά αρχιτεκτονικά λείψανα. Στη φάση αυτή, αλλά δυστυχώς όχι σε απόλυτα χρονολογημένο στρώμα, βρέθηκαν ασημένια νομίσματα του νομισματοκοπείου της Αργίλου με παράσταση ημίτομου πηγάσου προς τα δεξιά στην πρόσθια όψη και έγκοιλο τετράγωνο με την επιγραφή: *ΑΡΚΙ[ΛΙΩΝ]* στην πίσω όψη. Το κτίριο καταστράφηκε στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ. και οικοδομήθηκε στα αμέσως επόμενα χρόνια. Η δεύτερη οικοδομική περίοδος διήρκεσε μέχρι τα τέλη του 3ου αι. π.Χ., χρονολόγηση που τεκμηριώνεται κατά κύριο λόγο από την κεραμική.

Νότιος τομέας (Σχέδ. 12). Στους πρόποδες του λόφου η ανασκαφή συνεχίστηκε με την έρευνα των οικιών που είχαν εν μέρει ανασκαφεί τις προηγούμενες περιόδους και επεκτάθηκε κυρίως στο νοτιοδυτικό τμήμα του τομέα.

Εδώ επεκτάθηκε η αποκάλυψη του πλακόστρωτου μεγάλου δρόμου που οδηγεί από το λιμάνι και την κάτω πόλη προς την ακρόπολη. Ο τοίχος που υποστηρίζει το δρόμο από τα νότια χρησίμευε επίσης ως τοίχος κτίσματος. Από τα ευρήματα στο στρώμα καταστροφής πάνω στο πλακόστρωτο του δρόμου επιβεβαιώθηκε η χρονολόγηση της εγκατάλειψης της νότιας τουλάχιστον συνοικίας της Αργίλου στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Δεδομένου ότι σε κανένα σημείο του νότιου τομέα δεν βρήκαμε κατάλοιπα νεότερα των μέσων του 4ου αι. π.Χ. η χρονολόγηση πρέπει αναμφίβολα να σχετίζεται με το πέρασμα του Φιλίππου από την περιοχή κατά την εκστρατεία του 357 π.Χ. Από την κεραμική του στρώματος καταστροφής αποκαταστήσαμε αρκετά κεραμίδια στέγης λακωνικού τύπου και ανάμεσά τους ένα εξαιρετικό δείγμα ακροκεράμου καλυπτήρος που σώζεται ολόκληρο με σύμφυτο το μέτωπό του που φέρει ολόγλυφη κριοκεφαλή.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα των οικιών βόρεια του μεγάλου δρόμου δεν δίνουν ολοκληρωμένα σύνολα οικιών. Οι διάφορες οικοδομικές φάσεις τους χρονολογούνται από το τελευταίο τέταρτο του 6ου έως τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει μια κατασκευή αποχετευτικού χαρακτήρα: πρόκειται για τετράπλευρης τομής άνοιγμα στο κάτω μέρος του νότιου τοίχου ενός χώρου που διαμορφωμένο στη συνέχεια σε κτιστό αγωγό κάτω από το μεγάλο δρόμο κατέληγε σε επίσης τετράπλευρο άνοιγμα, ορατό στη νότια παρειά του αναλήμματος του δρόμου.

Στη βορειοανατολική πλευρά της ανασκαφής ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη του κτίσματος Β, που αποτελείται από δύο χώρους με άνοιγμα προς Α. Η διατήρηση των τοίχων είναι πολύ καλύτερη στο δυτικό τμήμα και χειρότερη στα ανατολικά, διότι στο σημείο αυτό ο λόφος έχει εν μέρει αποκοπεί από σύγχρονες επεμβάσεις.

Τομέας του λιμανιού[61]. Στον τομέα του λιμανιού ερευνήθηκαν φέτος έξι τομές[62]. Έτσι ο χώρος παρουσιάζει τώρα την εξής εικόνα: στο δυτικό πέρας της ανασκαφής είναι ορατό τμήμα του τείχους της Αργίλου και στη συνέχεια τα αρχιτεκτονικά λείψανα, που όλα είναι προγενέστερα των μέσων του 4ου αι. π.Χ. Οι τοίχοι αυτοί ανήκουν σε ιδιωτικά αλλά και δημόσια κτίσματα, όπως μπορεί να θεωρηθεί ένας καλοκτισμένος τοίχος με μαρμαροπλίνθους και κατά διαστήματα σχιστολιθικές πλάκες. Έτσι δημιουργείται η εικόνα μιας ευθυντηρίας ή στυλοβάτη και στο κτίσμα μάλλον αναγνωρίζεται τμήμα εμπορικής στοάς στο χώρο του λιμανιού. Ενισχυτικό της υπόθεσης είναι το

60. Αναφορά στα κτίσματα αυτά έγινε σε παλαιότερη έκθεση ανασκαφής, βλ. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 601-606.

61. Στην ανασκαφή πήραν μέρος οι πτυχιούχοι αρχαιολόγοι Πηνελόπη Μάλαμα, Μαρία Χριστοπούλου και μια εβδομάδα ο φοιτητής της αρχαιολογίας Μένιος Μεγγίδης.

62. Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε λόγω περιορισμένης χρηματοδότησης από το φορέα εκτέλεσης του έργου διαπλάτυνσης του δρόμου, τον οποίον και βαρύνει η ευθύνη για την επικινδυνότητα της οδού που στενεύει στο σημείο αυτό. Για το λόγο αυτό δεν μπορεί ακόμα να γίνει πρόταση σχετικά με τη διαπλάτυνση του δρόμου.

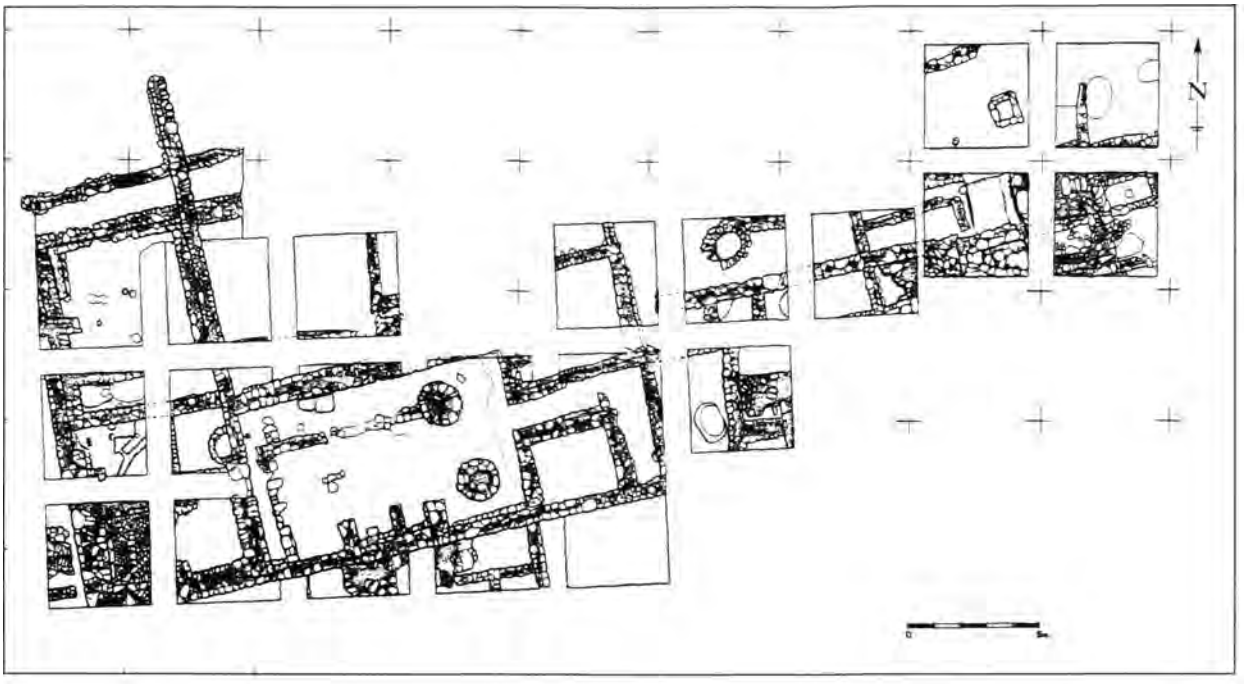

Σχέδ. 11. Νομός Σερρών. Άργιλος. Βόρειος τομέας. Κάτοψη της ανασκαφής.

γεγονός ότι δίπλα ακριβώς βρέθηκαν κομμάτια μεγάλου πιθαριού.

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των κτισμάτων διακόπτονται από πλακόστρωτους δρόμους (Πίν. 189 ε), που όλοι έχουν κατεύθυνση την άνω πόλη. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ένα τμήμα δρόμου στο οποίο παρατηρούμε διπλή διαμόρφωση του οδοστρώματος: στο ανατολικό τμήμα η κλίση εξομαλύνεται με σκαλοπάτια, ενώ στο δυτικό το οδόστρωμα διαμορφώνεται σε ενιαίο επίπεδο. Η επιβίωση αυτής της ιδιορρυθμίας σε καλντερίμια των οικισμών της ορεινής Ηπείρου είναι ασφαλής ένδειξη ότι η κατασκευή εξυπηρετούσε εξίσου καλά τόσο τους ανθρώπους, οι οποίοι ακολουθούσαν τα σκαλοπάτια, όσο και τα υποζύγια που πορεύονταν στο ενιαίο επίπεδο του δρόμου.

Ερευνήσαμε παχύ στρώμα καταστροφής στο πλακόστρωτο των δρόμων, αποτελούμενο από επάλληλες στρώσεις κεράμων. Επίσης στρώμα καταστροφής με εμφανή ίχνη καύσης διαπιστώθηκε και σε χώρους κτισμάτων σε άλλες τομές. Η χρονολόγηση της κεραμικής οδηγεί σε σχετικό χρονικό προσδιορισμό του στρώματος καταστροφής στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. περίπου, πράγμα που είχαμε διαπιστώσει και σε άλλα σημεία της πόλης και σημαίνει ότι η καταστροφή αυτή πρέπει να σχετίζεται με κάποιο σπουδαίο γεγονός στην ιστορική πορεία της Αργίλου.

ΖΗΣΗΣ ΜΠΟΝΙΑΣ

Άγιος Χριστόφορος - Γάζωρος

Το Φεβρουάριο του 1995 συνεχίστηκε η σωστική ανασκαφική έρευνα στο αγροτεμάχιο του Κ. Πάσχου, που είχε αρχίσει τον προηγούμενο Δεκέμβριο και διακόπηκε λόγω δυσμενών καιρικών συνθηκών[63]. Φέτος εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν ακόμη δύο τάφοι στην περιοχή του νοτιοδυτικού τμήματος του αγροτεμαχίου, όπου ήταν συγκεντρωμένοι οι 17 από τους 18 περσινούς τάφους.

Τάφος XIX. Κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και εσωτερικές διαστάσεις 1,66×0,38×0,40 μ. Οι πλάκες των μακρών πλευρών ήταν μετατοπισμένες στο κέντρο προς το εσωτερικό του τάφου. Ο σκελετός ήταν σε ύπτια θέση με το κρανίο στα νοτιοανατολικά και με μήκος 1,58 μ. Κτερίσματα: αττική μελανόμορφη λήκυθος, ύψ. 0,15 μ., σπασμένη και συγκολλημένη (λείπει πολύ μικρό μέρος του λαιμού), με παράσταση αρπαγής Μαινάδας από Σάτυρο (Πίν. 190 δ), αττική μελανόμορφη λήκυθος, ύψ. 0,152 μ., σπασμένη και συγκολλημένη (λείπει μικρό μέρος του σώματος), με παράσταση συμποσίου (Πίν. 190 γ). Και οι

63. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 598-599. Για περισσότερες λεπτομέρειες της ανασκαφής, βλ. ΑΕΜΘ 9 (1995), σ. 411-422.

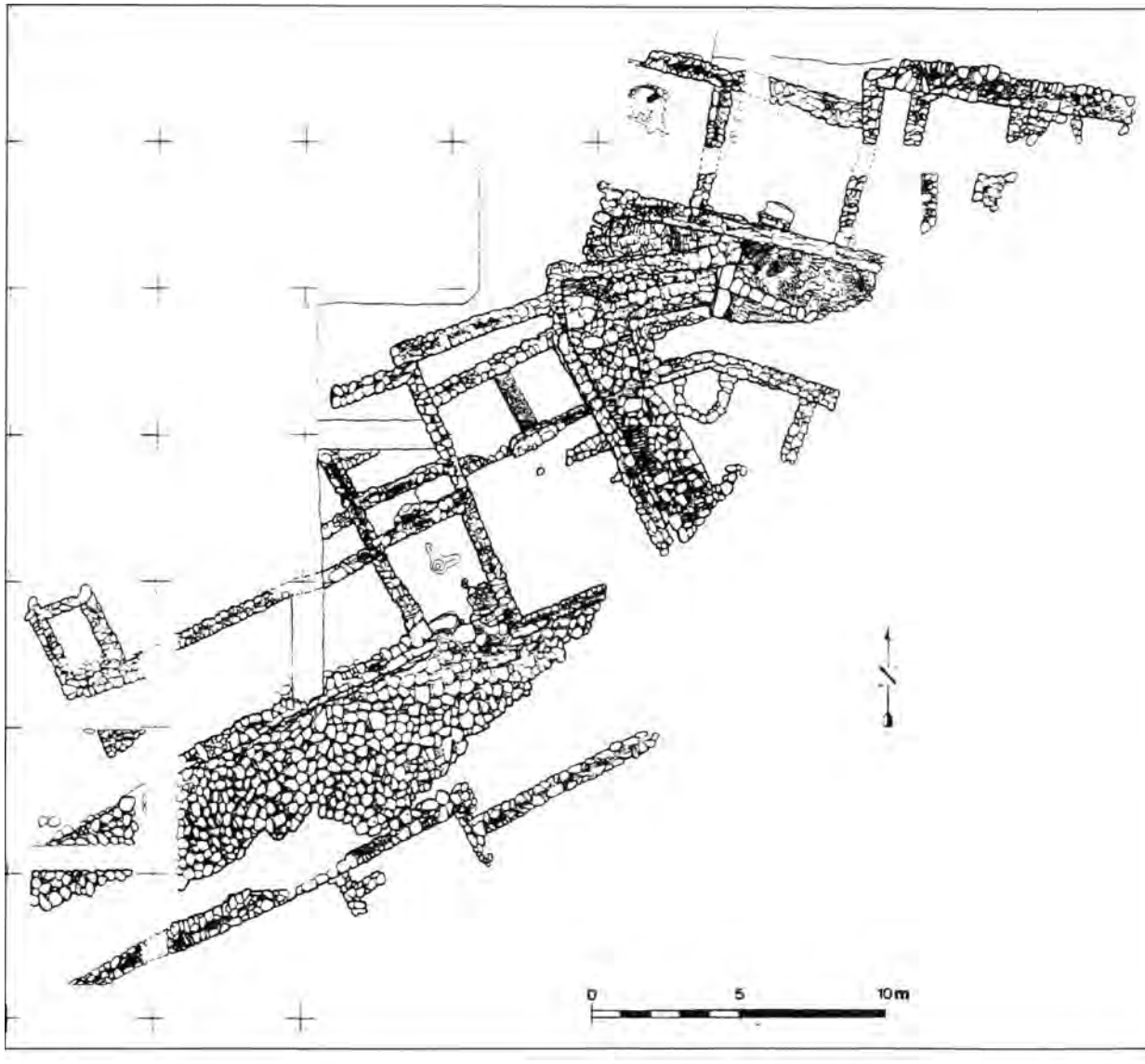

Σχέδ. 12. Νομός Σερρών. Άργιλος. Νότιος τομέας. Κάτοψη της ανασκαφής.

δύο λήκυθοι ανήκουν στο εργαστήριο του Ζωγράφου του Αίμονα, η δραστηριότητα του οποίου τοποθετείται μέσα στο α΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Κορινθιακό εξάλειπτρο (Πίν. 190 ε), ρομβοειδές χρυσό επιστόμιο (Πίν. 190 α), χάλκινη τοξωτή πόρπη (Πίν. 190 β) και δύο χάλκινοι κρίκοι-δαχτυλίδια. Ο τάφος χρονολογείται στα τέλη του α΄ με αρχές β΄ τέταρτου του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος ΧΧ. Κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και εσωτερικές διαστάσεις 1,70×0,50×0,45 μ. Είχε δάπεδο στρωμένο με μικρά βότσαλα. Οι πλάκες των μακρών πλευρών μετατοπισμένες όπως του Τ ΧΙΧ. Τα περισσότερα οστά του σκελετού, που ήταν σε ύπτια θέση, βρέθηκαν λιωμένα, με το κρανίο στα βορειοδυτικά και με μήκος 1,55 μ. περίπου.

Κτερίσματα: αττική μελανόμορφη λήκυθος, ύψ. 0,195 μ., του τύπου με ψηλό λαιμό (chimney-mouth) και διβαθμιδωτή βάση, με παράσταση συμποσίου (Πίν. 191 α). Ανήκει και αυτή στο εργαστήριο του ζωγράφου του Αίμονα. Αττική ερυθρόμορφη λήκυθος, ύψ. 0,177 μ., με παράσταση όρθιας γυναίκας μπροστά από καλάθι (Πίν. 191 β), εξάλειπτρο τοπικού εργαστηρίου (Πίν. 191 γ), δύο αμφορίσκοι, ύψ. 0,127 και 0,13 μ., ο ένας τοπικού εργαστηρίου (Πίν. 192 α-β), ένα ζευγάρι σκουλαρίκια από άργυρο και ορείχαλκο (Πίν. 192 γ), ασημένιο δαχτυλίδι με

μικρή ελλειψοειδή σφενδόνη-σφραγίδα (Πίν. 192 δ), «θησαυρός» από 19 χάλκινες τοξωτές πόρπες (Πίν. 192 ε), ασημένιος κρίκος-δαχτυλίδι, δύο χάλκινα βραχιόλια, δύο χάλκινοι κρίκοι-δαχτυλίδια, χάλκινα και σιδερένια ταινιωτά στελέχη-βελόνες δύο ελεφαντοστέινων οκτώσχημων πορπών, μάζα εντελώς λιωμένου γυάλινου αγγείου και 17 χάντρες περιδεραίου, οστέινες και από υαλόμαζα, διαφόρων μεγεθών. Ο τάφος μπορεί να χρονολογηθεί μέσα στο α΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Με την έρευνα και των δύο φετινών τάφων ολοκληρώθηκε η σωστική ανασκαφή στο αγροτεμάχιο του Κ. Πάσχου. Από τους εννιά κτερισμένους συνολικά τάφους, οι έξι χρονολογούνται στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ., ένας γύρω στα μέσα του ίδιου αιώνα, ένας στα τέλη επίσης του ίδιου αιώνα και ένας γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Οι τάφοι της υστεροαρχαϊκής και πρώιμης κλασικής εποχής είναι οι παλαιότεροι που έχουν βρεθεί έως σήμερα στο νεκροταφείο της αρχαίας Γαζώρου και αποδεικνύουν ότι η ζωή στην πόλη αυτή αρχίζει τουλάχιστον γύρω στο 500 π.Χ. Η συντριπτική πλειονότητα των ευρημάτων έχει ελληνική προέλευση και από το γεγονός αυτό συμπεραίνεται το υψηλό επίπεδο εμπορικών και πολιτιστικών ανταλλαγών μεταξύ των Ελλήνων των παραλιακών αποικιακών πόλεων και της νότιας Ελλάδας από τη μια μεριά και των κατοίκων της θρακικής ενδοχώρας από την άλλη.

Άμπελοι

Στα νοτιοδυτικά της κοινότητας των Αμπέλων υπάρχουν δύο τεχνητοί τύμβοι και για το λόγο αυτό η θέση ονομάζεται Τούμπες. Η μεγαλύτερη από αυτές απέχει 1,3 χλμ. από το χωριό και σε 500 μ. περίπου νότια από αυτή βρίσκεται η μικρότερη. Και οι δύο τούμπες έχουν γίνει στόχος λαθρανασκαφέων, αλλά κυρίως η μεγάλη και για το λόγο αυτό πραγματοποιήθηκε η έρευνά της το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1995, από την οποία διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για ταφικό τύμβο (Σχέδ. 13).

Η διάμετρος της μεγάλης τούμπας είναι 48 μ. και το μέγιστο ύψος της 8,50 μ. (Πίν. 192 στ). Είναι κατασκευασμένη με φερτό αμμουδερό χώμα, κοκκινόχωμα και ασπρόχωμα. Από τα όστρακα των αγγείων μέσα στα χώματα της τούμπας ξεχωρίζουν ένα από το χείλος ερυθρόμορφης πελίκης, λαβή κιονωτού κρατήρα, ένα μελαμβαφούς σκύφου, ένα μεγαρικού σκύφου και μερικά μελαμβαφή. Στο κέντρο ακριβώς του τύμβου βρέθηκε συλημένος κιβωτιόσχημος τάφος, με σπασμένη και ριγμένη δίπλα την καλυπτήρια μονοκόμματη δίριχτη πλάκα. Ο τάφος βρίσκεται 1,80 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους, μέσα σε λάκκο ο οποίος ανοίχτηκε στο φυσικό έδαφος, που είναι άσπρος μαλακός πωρόλιθος. Η σύλησή του έγινε στην αρχαιότητα από δύο σήραγγες στα ανατολικά και νότια, οι οποίες άφησαν κενά μέσα στο χώμα. Η κατεύθυνσή του είναι περίπου Α.-Δ. και είναι κατασκευασμένος με μία πωρόπλινθο σε κάθε πλευρά, πάχ. 0,24/0,28 μ. Οι εσωτερικές του διαστάσεις είναι 1,97×0,92×0,80 μ., χωρίς ιδιαίτερο δάπεδο και με άσπρο επίχρισμα, που σώζεται σε μερικά σημεία. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν μόνο τέσσερα μικρά χάλκινα ελάσματα αδιάγνωστου αντικειμένου, ελάχιστα κόκκαλα και στα χώματα αρκετά όστρακα αγγείων, μεταξύ των οποίων και τρία μελαμβαφή.

Ο ταφικός τύμβος είναι οριοθετημένος με περίβολο από πωροπλίνθους, κατασκευασμένο στις παρυφές του και λίγο κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα αυτού του περιβόλου στα βόρεια και νοτιοανατολικά του τάφου, με όψη μόνο προς τα έξω. Από το βόρειο τμήμα σώζεται μία κάτω στρώση σε μήκος 10,55, πλάτος 0,65/0,70 και ύψος 0,28/0,36 μ. Πάνω σε πατούρα αυτής της στρώσης, αλλά 0,21/0,25 μ. πιο μέσα, πατάει μια δεύτερη, ύψ. 0,25 μ., από την οποία σώζονται δύο τμήματα, μήκ. 2,85 και 1,60 μ. και πλ. 1,25 και 0,90 μ. αντίστοιχα (Πίν. 193 α). Σε ένα σημείο αυτού του τμήματος του περιβόλου το χώμα ήταν καμένο και υπήρχαν εναγισμοί με σπασμένα αγγεία και όστρακα αγγείων, κομμάτια κεραμιδιών, κόκκαλα ζώων και πέτρες. Συγκολλήθηκαν τρία μελαμβαφή φιαλίδια χωρίς διακόσμηση στον πυθμένα (Πίν. 193 β) και το μεγαλύτερο μέρος από δύο μελαμβαφή πινάκια, το ένα με εμπίεστα ανθέμια στο κέντρο και ακιδωτή διακόσμηση (Πίν. 193 γ), ενώ το άλλο με σειρές εμπίεστων ανθεμίων με ιωνικό κυμάτιο ανάμεσα (Πίν. 193 δ). Από τα όστρακα ξεχωρίζουν ένα μικρό ερυθρόμορφο, ένα με διακόσμηση δυτικής κλιτύος κι ένα ερυθροβαφές που σώζει εγχάρακτη επιγραφή: Α Λ Ξ (Πίν. 193 ε). Το νοτιοανατολικό σωζόμενο τμήμα του περιβόλου είναι κατασκευασμένο από μία στρώση πωροπλίνθων, έχει μήκος 5,98, πλάτος 0,38-0,65 και ύψος 0,32- 0,40 μ. Τα όστρακα των αγγείων στο σημείο αυτό ήταν ελάχιστα και ανάμεσά τους ένα μελαμβαφές.

Σύμφωνα με την κεραμική, κυρίως από τους εναγισμούς, η κατασκευή του τάφου και γενικά του ταφικού τύμβου μπορεί να χρονολογηθούν στα τέλη του 5ου με αρχές του 4ου αι. π.Χ. Από τη διαφορετική στρωματογραφία του τύμβου και την κεραμική συμπεραίνουμε ότι σε κάποιες μεταγενέστερες στιγμές ενισχύθηκε με περισσότερα χώματα. Αν κρίνουμε από την εν γένει κατασκευή και μετέπειτα φροντίδα του τύμβου, σε συνδυασμό με τις τελετές, που σύμφωνα με την κεραμική πρέπει να συνεχίστηκαν και στους επόμενους αιώνες, το πρόσωπο που

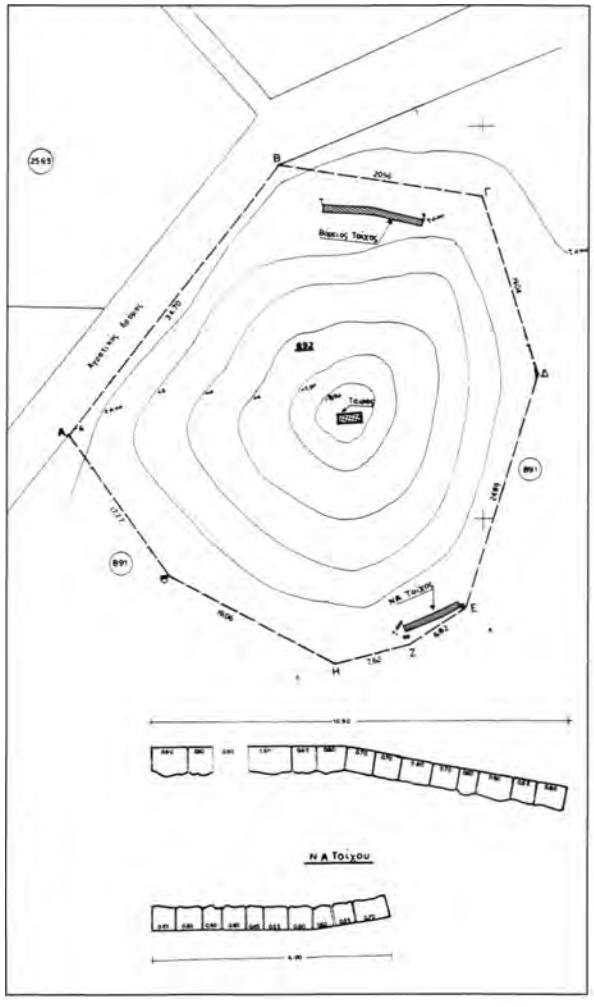

Σχέδ. 13. Νομός Σερρών. Άμπελοι. Η μεγάλη τούμπα. Τοπογραφικό της ανασκαφής.

ενταφιάστηκε πρέπει να ήταν πολύ σημαντικό, είτε λόγω κοινωνικής προέλευσης είτε λόγω κάποιας ηρωϊκής πράξης του είτε και τα δύο. Το γεγονός αυτό μαζί με την εγχάρακτη επιγραφή μας κάνει να αναρωτιόμαστε μήπως έχουμε μια περίπτωση αφηρωϊσμένου νεκρού.

Νέα Κερδύλια

Κατά τις εργασίες αλλαγής του αρδευτικού δικτύου, η κατασκευή του οποίου το 1993-1994 είχε αποφέρει αρκετούς τάφους στην ευρύτερη περιοχή[64], εντοπίστηκε διπλός κιβωτιόσχημος τάφος το Δεκέμβριο του 1995 δίπλα στη βόρεια όχθη του Καστρόλακκα. Ο προσανατολισμός του είναι περίπου ΒΑ.-ΝΔ. και ο κάθε τάφος καλυπτόταν από τέσσερις πωροπλίνθους, από τις οποίες οι τρεις του βόρειου τάφου ήταν κατώφλια σε β΄ χρήση, ενώ μία πωρόπλινθος από τον καθένα ήταν σπασμένη, με αποτέλεσμα το εσωτερικό τους να βρεθεί γεμάτο με χώμα. Και οι δύο τάφοι είναι κατασκευασμένοι με πωροπλίνθους σε δύο σειρές, το πάχος του μεσότοιχου είναι 0,45 μ., των μακριών πλευρών 0,25/0,50 μ. και των στενών 0,32/0,50 μ. (Πίν. 194 α). Στο πάνω μέρος των τοιχωμάτων των τάφων υπάρχει πατούρα, πλ. 0,03 μ., μάλλον για την τοποθέτηση σανίδων και η εσωτερική τους επιφάνεια ήταν επιχρισμένη με λευκό κονίαμα, από το οποίο καταστράφηκε το μεγαλύτερο μέρος. Οι εσωτερικές διαστάσεις και των δύο τάφων είναι 2,04×1,02, χωρίς ιδιαίτερο δάπεδο και με το βόρειο να έχει βάθος 1,25 και το νότιο 1,15 μ. Στις γωνίες και των δύο υπάρχουν κυκλικές βαθύνσεις, μάλλον για τα πόδια της νεκρικής κλίνης-φορείου και την εναπόθεση των κτερισμάτων. Οι τάφοι ήταν συλημένοι και διασώθηκαν τα παρακάτω κτερίσματα:

Βόρειος τάφος: σπασμένο καστανοβαφές ατρακτόσχημο μυροδοχείο με χαμηλό στέλεχος/πόδι, ύψ. 0,14 μ., χάλκινη κυαθισκομήλη/υπάλειτρο (ιατρικό εργαλείο), μήκ. 0,173 μ. (Πίν. 194 β), σιδερένια αιχμή/αυλός σαυρωτήρα (;) με ίχνη ξύλου και κομματιασμένη σιδερένια στλεγγίδα. Επίσης βρέθηκαν αρκετά σιδερένια καρφιά στο δάπεδο του τάφου από τη νεκρική κλίνη-φορείο και μέσα στα χώματα του εσωτερικού του λίγα όστρακα και αρκετά κόκκαλα.

Νότιος τάφος: χάλκινο σχεδόν τετράγωνο έλασμα/κάλυμμα από κλειδαριά κιβωτιδίου, διαστ. 0,033×0,03 μ. (Πίν. 194 γ) και πέντε μικροί χάλκινοι κρίκοι. Κι εδώ βρέθηκαν αρκετά σιδερένια καρφιά στο δάπεδο του τάφου και μέσα στα χώματα του εσωτερικού του πολύ λίγα όστρακα και λίγα κόκκαλα.

Από το μυροδοχείο ο διπλός κιβωτιόσχημος τάφος χρονολογείται γύρω στα μέσα του 3ου αι. π.Χ.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΟΥΛΙΟΣ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Αρχαίο Θέατρο Φιλίππων

Στο αρχαίο θέατρο των Φιλίππων κατά το 1995 πραγματοποιήθηκαν εργασίες στα πλαίσια δύο προγραμμάτων:

64. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 599-600.

Ι. Μνημεία - Χώροι παραστάσεων - Αρχαίο Θέατρο Φιλίππων

Το πρόγραμμα Ευρωπαϊκής Επιτροπής 1994-1999, συνολικού προϋπολογισμού 117 εκ. δρχ., χρηματοδοτείται από εθνικούς πόρους και την ευρωπαϊκή επιτροπή.

Κατά το 1995 συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η καταγραφή των αρχιτεκτονικών μελών που βρίσκονταν διάσπαρτα στην ορχήστρα, τις παρόδους και στη γύρω από το θέατρο περιοχή, μετά τις κατά καιρούς ανασκαφές και αναστηλώσεις του μνημείου. Μετά τη φωτογράφησή τους κατά χώραν και αφού σημειώθηκε σε γενικό τοπογραφικό του θεάτρου η θέση ανεύρεσής τους, άρχισε η μεταφορά τους εκτός του θεάτρου με στόχο την μελέτη τους αλλά και την ανάδειξη του μνημείου.

Καταγράφηκαν σε ειδικά δελτία 1.500 θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών και λιθόπλινθοι. Ανάμεσα στα αρχιτεκτονικά μέλη αναγνωρίζονται ορισμένα που προέρχονται από τον αρχιτεκτονικό διάκοσμο της σκηνής, από τα τόξα των παρόδων, το προστατευτικό θωράκιο της ορχήστρας, τα τόξα αντιστήριξης του ανατολικού αναλήμματος. Η καταγραφή, περιγραφή και φωτογράφηση των αρχιτεκτονικών μελών πραγματοποιήθηκε από την αρχαιολόγο Π. Μάλαμα, η ταύτιση από τον αρχιτέκτονα Γ. Καραδέδο, καθηγητή της Πολυτεχνικής Σχολής της Θεσσαλονίκης και συνεργάτη του προγράμματος, και η σχεδίαση από τον αρχιτέκτονα της ΙΗ΄ ΕΠΚΑ Χ. Ρωμανίδη με τη συνεργασία μεταπτυχιακών φοιτητών και με την επίβλεψη του καθηγητή Γ. Καραδέδου.

Μετά την καταγραφή και τη μελέτη των προερχομένων από το ανατολικό ανάλημμα μαρμαροπλίνθων, με βάση τα στοιχεία των ανασκαφών 1975-1987 και την προμελέτη του Π. Θεοδωρίδη συντάχθηκε η οριστική μελέτη αναστήλωσης του αναλημματικού τοίχου από τον αρχιτέκτονα Γ. Καραδέδο.

Παράλληλα και στα πλαίσια του προγράμματος προχώρησε η εκτέλεση της εγκεκριμένης από το ΚΑΣ μελέτης ενίσχυσης της επίχωσης του ανατολικού αναλημματικού τοίχου του θεάτρου. Στην εκτέλεση της μελέτης έλαβε μέρος το ΙΓΜΕ, παράρτημα Ξάνθης, το οποίο έλαβε τα γεωληπτικά δείγματα και πραγματοποίησε τις τσιμεντενέσεις. Η υποστήριξη των πρανών της επίχωσης ενισχύθηκε με πλέγμα.

ΙΙ. Συντήρηση - Αναστήλωση - Ανάδειξη αρχαίων μνημείων Φιλίππων

Στα πλαίσια του Β΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης, έργου συνολικού προϋπολογισμού 150 εκ. δρχ. και χρονικής διάρκειας 1995-1999 άρχισαν οι εργασίες ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου στην περιοχή του αρχαίου θεάτρου και του ανατολικού τείχους. Το έργο περιλαμβάνει εργασίες στη σκηνή και στις παρόδους του αρχαίου θεάτρου και την ανάδειξη του περιβάλλοντος χώρου έτσι ώστε το αρχαίο θέατρο να συνδεθεί με το ανατολικό τείχος της αρχαίας πόλης των Φιλίππων.

Οι εργασίες άρχισαν από το κτίριο της σκηνής με στόχο την αποκάλυψη του κτιρίου της σκηνής, το οποίο έχει στο μεγαλύτερο μέρος του ανασκαφεί[65] ήδη, αλλά καλύπτεται από μπάζα παλαιών ανασκαφών και πρόχειρες διαρρυθμίσεις, που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του θεάτρου ως χώρου σύγχρονων παραστάσεων από το 1958 κ.ε. Οι εργασίες φέτος πραγματοποιήθηκαν στο δυτικό άκρο της νότιας πλευράς του κτιρίου της σκηνής και είχαν ως στόχο να αποκαλύψουν τη νότια πρόσοψη του κτιρίου της σκηνής, να ολοκληρώσουν την ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό των επτά χώρων που ήταν ήδη εν μέρει ανεσκαμμένοι και να ερευνήσουν τη νοτίως του θεάτρου περιοχή για να εντοπίσουν τη σύνδεση του θεάτρου με το οδικό σύστημα της αρχαίας πόλης.

Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Π. Γιούνη, Π. Μάλαμα, Α. Μαυρίδου και ο αρχιτέκτονας Χ. Ρωμανίδης με την εποπτεία της Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη και του Γ. Καραδέδου.

Μετά την απομάκρυνση των μπάζων των παλαιών ανασκαφών εντοπίστηκε το τελευταίο ανασκαφικό σκάμμα, το οποίο είχε ανασκαφεί στα 1962[66].

Η φετινή ανασκαφή προχώρησε στην ολοκλήρωση της αποκάλυψης του χώρου αυτού (χώρου 3) (Πίν. 194 δ) και στην επέκταση της έρευνας δυτικά όπου αποκαλύφθηκαν δύο άλλοι χώροι (αριθ. 1,2) που δεν είχαν θιγεί από προγενέστερες ανασκαφές (Πίν. 194 ε). Οι χώροι έχουν τις ίδιες διαστάσεις και επικοινωνούν μεταξύ τους με άνοιγμα, πλ. 1,50 μ. Η ανασκαφή αυτών των χώρων μας έδωσε τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε τη διαδοχή των οικοδομικών φάσεων στο κτίριο της σκηνής.

Στην αρχική φάση τους οι χώροι αυτοί είχαν ανοιχτή πεσσοστοιχία στη νότια πλευρά τους και τριβαθμιδωτή κρηπίδα μπροστά στην οποία – τουλάχιστον στο κέντρο του κτιρίου της σκηνής – υπήρχε πλακόστρωτο δάπεδο. Ένα τμήμα της τριβαθμιδωτής κρηπίδας και του πλακό-

65. BCH 52 (1928), σ. 74-124. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 218· 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 244· 30 (1975): Χρονικά, σ. 284· 31 (1976): Χρονικά, σ. 299· 39 (1984): Χρονικά, σ. 270· 40 (1985): Χρονικά, σ. 262· 41 (1986): Χρονικά, σ. 176. ΑΕΜΘ 1 (1987), σ. 353.

66. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 256.

στρωτου είχε αποκαλύψει η ανασκαφική έρευνα του 1962 (Πίν. 194 στ). Η φετινή ανασκαφή δεν ήταν δυνατό να διαπιστώσει αν το πλακόστρωτο αυτό είναι δρόμος ή πλατεία μπροστά στη νότια όψη του θεάτρου. Στάθηκε ωστόσο δυνατό να διαπιστώσουμε ότι δύο μεγάλες μαρμαρόπλακες που βρέθηκαν πεσμένες μπροστά στο δυτικό και στον ανατολικό τοίχο του χώρου 3 πιθανότατα προέρχονται από τις παραστάδες της αρχικής πεσσοστοιχίας. Εντοπίζεται ανάγλυφη διακόσμηση στην κάτω επιφάνειά τους, η οποία ακόμη δεν αποκαλύφθηκε.

Το σκάμμα του 1962 είχε κόψει ένα λιθόστρωτο δρόμο νεότερων χρόνων, το κατάστρωμα και η πορεία του οποίου διαγράφεται στη νότια παρειά του σκάμματος (Πίν. 194 στ).

Καθαρισμοί και ανασκαφική έρευνα άρχισαν και στο ανατολικό άκρο του κτιρίου της σκηνής στην περιοχή των χώρων 6 και 7. Εντοπίστηκε τοίχος παράλληλος και εφαπτόμενος προς το βόρειο τοίχο των δύο χώρων. Πρόκειται για νεότερη κτιριακή φάση, η χρονολόγηση της οποίας δεν έχει ακόμα εξακριβωθεί.

Στους χώρους 1 και 2 εντοπίστηκε μια β΄ φάση χρήσης των χώρων της σκηνής. Στη φάση αυτή είχε κλειστεί με πρόχειρο τοίχο η πεσσοστοιχία στους χώρους 1, 2, 3. Ο τοίχος που έκλεισε την πεσσοστοιχία αρχίζει από την τρίτη βαθμίδα της κρηπίδας και είναι κατασκευασμένος από λίθους και θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών, ορισμένα από τα οποία πρέπει να προέρχονται από το κτίριο της σκηνής. Η ανεύρεση στο δάπεδο των χώρων πίθων και μαρμάρινων γουδιών (Πίν. 194 ε) μαρτυρεί τη χρήση των χώρων ως εργαστηρίων. Η φάση αυτή πρέπει να χρονολογείται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Ακολούθησε γ΄ οικοδομική φάση η οποία εντοπίζεται σε υψηλότερο επίπεδο στα δάπεδα των ανεσκαμμένων χώρων και αντιπροσωπεύεται από τοίχους νεότερων φάσεων που πατούν είτε πάνω στους παλαιότερους τοίχους είτε σε στρώμα καταστροφής της β΄ οικοδομικής φάσης. Η φάση αυτή πιθανότατα χρονολογείται στους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους.

Επάλληλες κτιριακές φάσεις παλαιοχριστιανικών και πρώιμων βυζαντινών χρόνων εντοπίστηκαν και σε ανασκαφική τομή που πραγματοποιήθηκε στα νότια του ανατολικού άκρου του κτιρίου της σκηνής.

Η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε αλλά φαίνεται ότι πρόκειται για κτιριακές εγκαταστάσεις πιθανότατα εργαστηρίων, που σχετίζονται με εκείνες των νεότερων φάσεων του κτιρίου της σκηνής.

ΧΑΡΙΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Βέργη

Από τη γνωστή θέση Μανούσι της Βέργης Σερρών[67] παραδόθηκε μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή ρωμαϊκών χρόνων προερχόμενη από ανάγλυφο (αριθ. κατ. Μουσείου Σερρών Λ253).

Νέο Πετρίτσι

Από το διοικητή του στρατοπέδου του Νέου Πετριτσίου παραδόθηκε τμήμα μαρμάρινης ανάγλυφης στήλης που βρισκόταν εντοιχισμένη σε κτίσμα του στρατοπέδου. Ο τόπος προέλευσής της είναι άγνωστος. Πρόκειται για ρωμαϊκή επιτύμβια στήλη που έφερε παράσταση ήρωα ιππέα στο πάνω μέρος και προτομές κατ' ενώπιον σε δύο ζώνες στο κάτω μέρος (αριθ. κατ. Μουσείου Σερρών Λ249, σωζ. ύψ. 0,80 μ.).

Μελενικίτσι

Από τη θέση Λεγκίνιτσκο, γνωστή μέχρι τώρα μόνο για το νεκροταφείο ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, από το οποίο προέρχονται πολλές ρωμαϊκές επιτύμβιες ανάγλυφες στήλες[68], παραδόθηκε μικρών διαστάσεων (ύψος 0,25 μ.) αναθηματική στήλη (αριθ. κατ. Μουσείου Σερρών Λ194). Φέρει ανάγλυφη παράσταση ανθρώπινου αυτιού και αποτελεί πιθανότατα ανάθημα σε αιγύπτια θεότητα, Σάραπι ή Ίσιδα[69]. Από την ίδια θέση παραδόθηκαν ακόμη όστρακα από αττικά ερυθρόμορφα αγγεία.

Παραδόθηκε στο Μουσείο Σερρών θραύσμα μαρμάρινης στήλης με παράσταση ήρωα ιππέα (αριθ. κατ. Μουσείου Σερρών Λ257) που βρέθηκε στη θέση Σλάνιτσα του Μελενικιτσίου Σερρών. Η θέση βρίσκεται 1 χλμ. περίπου νότια-νοτιοδυτικά του χωριού, δυτικά της οδού Σερρών - Σιδηροκάστρου, όπου σύμφωνα με τα λεγόμενα των κατοίκων έχουν βρεθεί κατά καιρούς τάφοι, νομίσματα και μαρμάρινες στήλες.

ΜΑΓΔΑ ΒΑΛΛΑ

67. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 310· 37 (1982): Χρονικά, σ. 328· 40 (1985): Χρονικά, σ. 271.

68. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 252, στήλη με αριθμό καταγραφής Λ124 και ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 311, όπου αναφέρεται η θέση Τρόχαλι.

69. Παρόμοιες αναθηματικές στήλες έχουν βρεθεί στο Σαραπείο της Θεσσαλονίκης και εκτίθενται στο Μουσείο της πόλης.

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Καλαμπάκι

Από την αυλή της εκκλησίας του χωριού Καλαμπακίου Δράμας περισυνελέγη τμήμα ενεπίγραφης στήλης, σωζ. ύψ. 0,42, πλ. 0,40 μ., ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Σώζεται επιγραφή:

P. MARRO[
NI.NARCIS[
SI.[

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΕΡΙΣΤΕΡΗ

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Θερμά Νιγρίτας

Με αφορμή τη διάνοιξη ζωνών αντιπυρικής προστασίας από το στρατό στην κορυφή του υψώματος του τριγωνομετρικού που βρίσκεται στο χώρο του στρατοπέδου των Θερμών Νιγρίτας, εντοπίστηκε οικισμός κλασικών χρόνων. Στο ύψωμα διακρίνονται υπολείμματα λιθόκτιστων τοίχων και είναι διάσπαρτα σε μεγάλη έκταση θραύσματα κεράμων στέγης και άλλα ευρήματα από τα οποία περισυνελέγησαν αγνύθες, θραύσματα πήλινων ειδωλίων και όστρακα κλασικών χρόνων (αριθ. κατ. Μουσείου Σερρών Δ 832-Δ833). Σύγχρονοι τάφοι είχαν βρεθεί παλαιότερα στους βόρειους πρόποδες του υψώματος[70], ενώ στο δρόμο Θερμών - Νιγρίτας έχει εντοπιστεί ρωμαϊκό νεκροταφείο.

Κεφαλοχώρι

Σε απόσταση 2,5-3 χλμ. νότια του Κεφαλοχωρίου Σερρών υποδείχθηκε, μετά από καταγγελία στο Τ. Α. Σερρών για τη δράση λαθρανασκαφέων, νεκροταφείο κεραμοσκεπών και κιβωτιόσχημων τάφων.

Μεσάδα - Τριανταφυλλιές

Δυτικά και σε απόσταση 2 χλμ. από τις κοινότητες Μεσάδας και Τριανταφυλλέων της επαρχίας Βισαλτίας, στη θέση Τσέρες, εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια αυτοψίας μεγάλος κιβωτιόσχημος τάφος, ο οποίος σύμφωνα με πληροφορίες κατοίκου της περιοχής βρέθηκε στα 1970 περίπου και στο εσωτερικό του υπήρχαν πήλινα μελαμβαφή αγγεία που διαρπάχτηκαν αμέσως. Δυτικότερα, στη θέση Καμένα θα πρέπει να τοποθετείται – σύμφωνα με την επιφανειακή κεραμική – οικισμός κλασικών και ελληνιστικών χρόνων.

Θερμοπηγή

Στην περιοχή Παλιά Λουτρά που βρίσκεται 500 μ. περίπου βόρεια της Θερμοπηγής Σιδηροκάστρου, εντοπίστηκε οικισμός και νεκροταφείο ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων. Ο οικισμός βρίσκεται σε χαμηλό έξαρμα, όπου διακρίνονται ίχνη λιθόκτιστων τοίχων και μεγάλη ποσότητα επιφανειακών ευρημάτων. Ανατολικά αυτού και σε μικρή απόσταση είναι ορατοί συλημένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι κατασκευασμένοι από σχιστόπλακες. Ανατολικότερα υπάρχει διθάλαμος καμαροσκέπαστος τάφος, επίσης συλημένος.

Νέο Πετρίτσι

Στη θέση Τσαμπάζη ή Αντιαεροπορικό, 1-1,5 χλμ. βορειοανατολικά της κοινότητας Νέου Πετριτσίου, εντοπίστηκαν κατά τη διάνοιξη δρόμου από το στρατό – η περιοχή βρίσκεται στην απαγορευμένη ζώνη των συνόρων – τάφοι κεραμοσκεπείς και λαξευτοί λακκοειδείς, στην πλειονότητά τους συλημένοι και κατεστραμμένοι.

Αχλαδοχώρι

Στη θέση Αλτσούα Κούλα του Αχλαδοχωρίου εντοπίστηκε μετά από υπόδειξη του προέδρου της κοινότητας οικισμός προϊστορικών και ιστορικών χρόνων που βρίσκεται σε τραπεζιόσχημο έξαρμα 1 χλμ. περίπου Ν.-ΝΑ. του χωριού. Περιμετρικά το νότιο πρανές ακολουθεί περίβολος χτισμένος με αργολιθοδομή και ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Η επιφανειακή χειροποίητη κεραμική που περισυνελέγη είναι της νεότερης και τελικής νεολιθικής (γραπτή πολύχρωμη και με διακόσμηση γραφίτη).

Μελενικίτσι

Βορειοανατολικά της θέσης Λεγκίνιτσκο, σε απόσταση 5 χλμ. περίπου από το χωριό, εντοπίστηκε οικισμός προϊστορικών χρόνων στη θέση Γκράντιστι. Πρόκειται για φυσικά οχυρή και δύσβατη θέση που σχεδόν «περικλείεται» από κοίτη χειμάρρου.

70. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 178.

ΜΑΓΔΑ ΒΑΛΛΑ

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΘΑΣΟΣ

Θέατρο

Η φετινή ανασκαφική περίοδος πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις, 1-31 Ιουλίου και 1-23 Σεπτεμβρίου 1995, με εννέα εργάτες, τον επιστάτη Γ. Συνοδιά και δώδεκα φοιτητές. Ο αρχιτέκτονας Τ. Kozelj ανέλαβε τις αποτυπώσεις, ο Υ. Garlan ταύτισε τα σφραγίσματα σε αμφορείς και ο Ο. Picard τα νομίσματα.

Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στο κτίριο της σκηνής, την ορχήστρα και τις παρόδους.

Το κτίριο της σκηνής. Τα σημαντικότερα αποτελέσματα προέρχονται από τις δοκιμαστικές τομές που ανοίχθηκαν στο κτίριο της σκηνής. Η προσπάθεια να ανασκάψουμε το μπάζωμα που αντιστοιχούσε στον ωραίο μαρμάρινο αναλημματικό τοίχο ψευδοϊσόδομης τοιχοποιίας, τον οποίο εντοπίσαμε πέρυσι κάτω από το προσκήνιο, κατέληξε σε αποτυχία, αφ' ενός μεν επειδή η διάταξη του τοίχου μας εμπόδισε να σκάψουμε πάνω από αυτόν, αφ' ετέρου επειδή η στρωματογραφία δεν ήταν ευκρινής.

Αντίθετα, η ανασκαφή σε βάθος στα διαμερίσματα της σκηνής (κατά το ήμισυ, ώστε να αφήσουμε αρχαιολογική μαρτυρία για ενδεχόμενη μελλοντική επαλήθευση) μας επέτρεψε να καθορίσουμε τη σχετική χρονολόγηση των διαφόρων φάσεων της μνημειακής τοπογραφίας του χώρου. Πάνω από τον ψευδοϊσόδομο τοίχο ήλθε στο φως ένας δεύτερος αναλημματικός τοίχος (στον οποίο είναι επιπλέον ορατή η φάση ανοικοδόμησής του μετά από μερική κατάρρευση), που αντιστοιχεί πιθανώς σε επέκταση του ανώτερου ανδήρου (Πίν. 195 α). Είναι προς το παρόν αδύνατο να συσχετίσουμε αυτόν ή τον τοίχο του προσκηνίου με κάποια θεατρική λειτουργία, αν και φαίνεται πιθανή. Η ανασκαφή της εσωτερικής παρειάς του ελληνιστικού τοίχου (του τοίχου με αντηρίδες), πίσω από το κτίριο της σκηνής, αποκάλυψε ένα εντυπωσιακό σύστημα αντιστήριξης που ακουμπά στον παλαιότερο τοίχο (Πίν. 195 β). Αυτός συνίσταται σε ορθογώνιες αντηρίδες πάνω σε ημικυκλικές κατασκευές (Πίν. 195 γ). Στόχος των αρχιτεκτόνων ήταν προφανώς να διαμοιράσουν την επίχωση και να ενδυναμώσουν όσο γινόταν τη νοτιοδυτική γωνία, που ήταν και η πιο εκτεθειμένη.

Με την τομή στο βορειοδυτικό δωμάτιο της σκηνής διαπιστώθηκε ότι ο πρώτος τοίχος που χρονολογείται στην αυτοκρατορική εποχή είχε ανεγερθεί πάνω στον ημικατεστραμμένο ελληνιστικό τοίχο με αντηρίδες και ότι είχε εν μέρει ανοικοδομηθεί τουλάχιστον μία φορά, πιθανώς για τη διαμόρφωση ενός frons scenae.

Η ορχήστρα. Εννέα τομές ανοίχθηκαν μέσα στην ορχήστρα: τέσσερις κατά μήκος του στυλοβάτη του προσκηνίου, τρεις κατά μήκος του θωρακίου των αυτοκρατορικών χρόνων και η τελευταία στο κέντρο. Περιμένοντας τα αποτελέσματα της εμβριθέστερης μελέτης του υλικού, που θα δώσει στοιχεία απόλυτης χρονολόγησης, τα πρώτα συμπεράσματα οδηγούν κυρίως στη διάκριση των διαφόρων φάσεων οικοδόμησης του προσκηνίου. Διαπιστώσαμε, όντως, ότι η θεμελίωση του στυλοβάτη παρουσιάζει τουλάχιστον δύο διαφορετικές φάσεις.

Στην πρώτη φάση τη θεμελίωση αποτελούσε ένα επιμελημένο τοιχάριο από μικρές λιθοπλίνθους από γνεύσιο που σχημάτιζαν μια πτέρυγα, τουλάχιστον στη νοτιοδυτική πλευρά. Αυτή η φάση αντιστοιχεί φαινομενικά σε μια ευρεία τοπογραφική διαμόρφωση, πιθανώς στην επέκταση του ανδήρου του θεάτρου. Επιβεβαιώνεται σχεδόν ότι τα θεμέλια είχαν χτιστεί στον αέρα, ότι επιχώθηκαν μετά (δεν βρέθηκε τάφρος θεμελίωσης· είναι επιμελημένη και κανονική τοιχοποιία). Σε δεύτερη φάση επαναδιαμορφώθηκε το βορειοανατολικό άκρο των θεμελίων του προσκηνίου: η διαφορά στην τοιχοποιία και η παρουσία μιας τάφρου θεμελίωσης (Πίν. 196 α) επιβεβαιώνουν την ύπαρξη δύο ευδιάκριτων οικοδομικών φάσεων. Η μελέτη του υλικού θα οδηγήσει στη χρονολόγηση της δεύτερης φάσης. Ακριβώς πάνω στο βράχο, όπου φαίνονται καθαρά τα ίχνη της λάξευσής του, εντοπίσαμε τη διαμόρφωση μικρών ανδήρων που αντιστοιχούν πιθανώς σε οικιακή χρήση του χώρου (Πίν. 196 β).

Οι τομές κατά μήκος του θωρακίου του κοίλου αποκάλυψαν μια φάση αυτοκρατορικών χρόνων αρχαιότερη από αυτήν που είναι ορατή σήμερα (αναστήλωση Λαζαρίδη) και που χρονολογείται από την αφιερωματική επιγραφή σε μια πλάκα του θωρακίου (μέσα 2ου αι. μ.Χ.). Αυτή η φάση δεν θα είχε τόσο μεγάλο ενδιαφέρον αν δεν βρίσκαμε ανάμεσα στις λιθοπλίνθους ένα θραύσμα εδωλίου με μια τοπική επιγραφή. Μέχρι τώρα χρονολογούσαμε τις επιγραφές στον 3ο αι. μ.Χ. Πρέπει να τις μελετήσουμε ξανά για να καθορίσουμε επακριβώς τη χρονολογία τους. Αντίθετα, δεν βρέθηκε κανένα ίχνος από το όριο του κοίλου των ελληνιστικών χρόνων.

Με την τομή στο κέντρο της ορχήστρας επιβεβαιώσαμε την ύπαρξη ασβεστοκαμίνου, την οποία έχει ήδη ανασκάψει ο G. Daux.

Οι πάροδοι. Τα αποτελέσματα των τομών που ανοίξαμε στις παρόδους ήταν απογοητευτικά. Μπορέσαμε μόνο να εξακριβώσουμε, χάρη στη στρωματογραφία, ότι οι δύο αναλημματικοί τοίχοι που υποβαστάζουν το κοίλο χρονολογούνται στους αυτοκρατορικούς χρόνους και όχι στην ελληνιστική φάση του θεάτρου. Επιβεβαιώνονται οι παρατηρήσεις του G. Daux σχετικά με την τεχνική της κατα-

σκευής τους. Αντίθετα, δεν στάθηκε δυνατό να φέρουμε στο φως τους αναλημματικούς τοίχους που πρέπει να υποβάσταζαν τις παρόδους από την πλευρά της πόλης. Στη νοτιοδυτική πάροδο, δεν βρέθηκε η συνέχεια του ισχυρού αναλημματικού τοίχου από γνεύσιο που ήρθε στο φως πέρυσι, λίγα μέτρα μακρύτερα από το κτίριο της σκηνής. Από την πλευρά της βορειοανατολικής παρόδου οι τομές συνάντησαν μόνο μπάζα με άμμο από αποσύνθεση γνεύσιου, χαρακτηριστικών της ελληνιστικής διαμόρφωσης, αλλά κανένα σύστημα ανδήρων. Ο φυσικός βράχος, σε όσα σημεία τον συναντήσαμε, παρουσιάζει μέτωπα λάξευσης χαρακτηριστικά των λατομείων: αυτά πρέπει να ήταν υπό εκμετάλλευση κατά τη διάρκεια οικοδόμησης του περιβόλου (αρχές 5ου αι. π.Χ.).

Ζ. ΜΠΟΝΙΑΣ - J.-Y. MARC

Χιόνι Πρίνου

Στο δεύτερο δεκαπενθήμερο του Ιουνίου 1995 πραγματοποιήθηκε μια μικρή ανασκαφική έρευνα με συνεργασία της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών (καθηγητής Yvon Garlan) και της ΙΗ΄ ΕΠΚΑ (Ζήσης Μπόνιας), με τη συμμετοχή της Χρύσας Καραδήμα-Μάτσα (ΙΘ΄ ΕΠΚΑ Κομοτηνής), η οποία μας επέτρεψε να σχηματίσουμε μια ιδέα για την παραγωγή του εργαστηρίου αμφορέων στη θέση Χιόνι, που βρίσκεται σε υψόμετρο 150-200 μ. και σε απόσταση 2,8 χλμ. περίπου νοτιοανατολικά του Κάτω Πρίνου.

Το τμήμα του αποθέτη απόρριψης που ήταν ορατό στην επιφάνεια του εδάφους, στο χείλος μιας μικρής ρεματιάς, ερευνήθηκε με μια σειρά δοκιμαστικών τομών. Το υλικό που συνελέγη ήταν ίδιο με αυτό που είχε βρεθεί παλαιότερα στα εργαστήρια αμφορέων που έχουν εντοπιστεί στις θέσεις Κούκος, Βαμβούρη Αμμουδιά, Καλόνερο, Κεραμίδι και Κουνοφιά: εκτός από λίγα όστρακα λεπτών μελαμβαφών αγγείων και πίθων, περιλάμβανε μεγάλη ποσότητα χρηστικής κεραμικής και κεραμίδων στέγης, αλλά κυρίως μεγάλη αφθονία θραυσμάτων αμφορέων, που στην πλειονότητά τους είχαν αναμφίβολα κατασκευαστεί επιτόπου (παρά τον ελάχιστο αριθμό κακοψημένων ή αποτυχημένων κομματιών).

Ειδικότερα, συνελέγησαν 486 ενσφράγιστες λαβές αμφορέων και 11 ενσφράγιστα θραύσματα κεραμίδων, από τα οποία ταυτίστηκαν τα 430. Εκτός από ένα σφράγισμα με δακτυλιόλιθο, δύο ανεπίγραφα σφραγίσματα σε κεραμίδες και ένα ίσως ξένης προέλευσης, τα σφραγίσματα κατανέμονται άνισα σε 95 τύπους που αναφέρονται σε 82 επωνύμους κατασκευαστές (γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μερικά μεμονωμένα παραδείγματα προέρχονται από άλλα εργαστήρια). Οι αρχαιότεροι από τους επώνυμους είναι αυτοί που εμφανίζονται επίσης πρώτοι στο εργαστήριο του Κούκου, γύρω στο 320 π.Χ. Αν υποθέσουμε ότι ορισμένοι επώνυμοι κατασκευαστές απουσιάζουν τυχαία από τα ευρήματά μας, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το εργαστήριο στο Χιόνι εξακολούθησε να λειτουργεί μέχρι το 220 π.Χ.

Συγκρίνοντας την περίοδο ζωής του συγκεκριμένου εργαστηρίου με αυτήν των άλλων θασιακών εργαστηρίων αμφορέων και βασιζόμενοι σε μια λεπτομερή μελέτη των σφραγισμάτων, μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα προσδιορίσουμε επακριβώς τη χρονολογία των επώνυμων κατασκευαστών, η οποία μέχρι τώρα παρέμενε ασαφής, στα μέσα και στο γ΄ τέταρτο του 3ου αι. Σε αυτό θα μας βοηθήσει η στρωματογραφία, η κάθετη αλλά κυρίως η οριζόντια, του αποθέτη που με το πέρασμα των δεκαετιών μετατοπίστηκε προς Α.

Αν λάβουμε επίσης υπόψη μας τον αριθμό των σφραγισμάτων και των ποδιών αμφορέων που συνελέγησαν, συμπεραίνουμε ότι το σύνολο των «νεότερων» αμφορέων που κατασκευάστηκαν στο Χιόνι ήταν ενσφράγιστοι (ακριβώς όπως στην Κουνοφιά). Αν και δεν καταφέραμε να αποκαταστήσουμε ένα πλήρες περίγραμμα αμφορέα, μπορέσαμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη στη μορφή του χείλους (τριγωνικής και στη συνέχεια κυκλικής τομής) και των ποδιών (στην αρχή μερικές φορές με μακρύ πόδι-έμβολο, που αντιστοιχεί στους αμφικωνικούς αμφορείς· μετά, όλο και συχνότερα, με κομβιόσχημη βάση που εμφανίζει διάφορα είδη τροπίδωσης στους αμφορείς με διογκωμένη κοιλιά· τέλος, με κομβίο που, ακολουθώντας ενιαία καμπύλη γραμμή, καταλήγει ομαλά στην ατρακτοειδή κοιλιά).

50 μ. περίπου νοτιοδυτικά της ανασκαφής του «νεότερου» αποθέτη, ήλθε στο φως ένας μικρός αποθέτης που απέδωσε 50 ενσφράγιστες λαβές του «αρχαιότερου» συστήματος σφράγισης της Θάσου με εξαιρετικό ενδιαφέρον: ανήκουν σε πέντε μόνο τύπους, από τους οποίους οι τέσσερις αναφέρουν το όνομα του κατασκευαστή Σκύμνου και τα ονόματα 3 επωνύμων (Αμύντωρ, Αρχέστρατος και Λαγέτας). Αποτελούν επομένως μία ομάδα που τοποθετείται χρονικά τη στιγμή ακριβώς που, στο Καλόνερο, ο κατασκευαστής Αρισταγόρας παραχωρεί τη θέση του στο γιο του Δημάλκη, δηλαδή γύρω στα 350-345 π.Χ. Όλα μας οδηγούν στην υπόθεση ότι, στη συνέχεια, το εργαστήριο στο Χιόνι σταμάτησε να λειτουργεί για ένα τέταρτο του αιώνα, μέχρι την έναρξη χρήσης του «νεότερου» αποθέτη.

Y. GARLAN - Χ. ΚΑΡΑΔΗΜΑ-ΜΑΤΣΑ

Τείχος

Οι έρευνες για τη χάραξη του αρχαίου τείχους συνεχίστηκαν το 1995, στον τομέα που βρίσκεται μεταξύ του μεσαιωνικού κάστρου και του θεάτρου.

Το τμήμα του τείχους ανάμεσα στο κάστρο και το ξωκκλήσι του Προφήτη Ηλία έχει χαθεί σχεδόν εντελώς. Σώζεται μόνον ένα βραχύ τμήμα, μήκ. 15 μ. περίπου, που επαναχρησιμοποιήθηκε κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους στο διαμορφωμένο πρανές μπροστά από το κάστρο. Μπορέσαμε, ωστόσο, να προσδιορίσουμε τη χάραξη του αρχαίου τείχους μέχρι τις παρυφές του Προφήτη Ηλία χάρη στα – μη συνεχόμενα – ίχνη που άφησε η θεμελίωσή του πάνω στο βράχο. Νότια από το ξωκκλήσι και μέχρι το θέατρο ανοίχθηκαν επτά μικρές δοκιμαστικές τομές, που μας επέτρεψαν να ξαναβρούμε τα λείψανα του τείχους. Στο χώρο αυτό η διατήρησή του ήταν καλύτερη, χάρη σε μια φυσική επίχωση που κάλυψε τους χαμηλότερους δόμους από τις κατεδαφίσεις των μεσαιωνικών χρόνων.

Όλες αυτές οι έρευνες μάς επέτρεψαν, λοιπόν, να ξαναβρούμε τη χάραξη του τείχους σε έναν τομέα, όπου αυτή ήταν άγνωστη μέχρι τώρα. Ο εντοπισμός, όχι μακριά από το θέατρο, μιας σφήνας που χρησίμευε ως πύργος, αποκαλύπτει τη χρήση ενός σπάνιου, για τα θασιακά δεδομένα οχύρωσης, αμυντικού συστήματος. Μπορέσαμε να φέρουμε στο φως στοιχεία οδοποιίας που σχετίζονται με το τείχος: ένας δρόμος, λαξευτός στο βράχο, εκτεινόταν κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς του τείχους. Με αυτόν ενώνονταν τουλάχιστον δύο άλλοι, που οδηγούσαν προς το κέντρο της πόλης· αποκαλύψαμε τα σταυροδρόμια. Στα νέα στοιχεία πρέπει να προσθέσουμε την ανακάλυψη, λίγα μέτρα πέρα από την εσωτερική του παρειά, ενός συστήματος λατομείων, που παρείχαν δομικά υλικά για το τείχος· τροποποιήθηκε, όμως, το φυσικό ανάγλυφο καθώς δημιουργήθηκαν πλατώματα και άνδηρα. Εξίσου ενδιαφέρουσα, λοιπόν, είναι η μελέτη της διαμόρφωσης και της εκμετάλλευσης του αστικού χώρου στη ζώνη αυτή.

Y. GRANDJEAN - FR. SALVIAT

ΙΘ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Συνεχίστηκε ο εξοπλισμός του Μουσείου Αβδήρων (ξυλουργείο, εργαστήρια και γραφεία). Έτσι είναι πλέον εφικτό να λειτουργεί στο κτίριο γραφείο της Εφορείας για τις διοικητικές υποθέσεις και να γίνονται οι αρχαιολογικές εργασίες (συντήρηση, καταγραφή, φωτογράφηση κτλ.).

Συνεχίστηκε η μεταφορά των προερχόμενων από τα Άβδηρα αρχαίων που βρίσκονται διάσπαρτα στα Μουσεία και τις αρχαιολογικές αποθήκες της περιοχής. Συγκεκριμένα μεταφέρθηκαν τα αντικείμενα από το Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής και την Αρχαιολογική Συλλογή Αβδήρων. Το κτίριο της Αρχαιολογικής Συλλογής (αρχοντικό Παμουκτσόγλου) επισκευάστηκε και χρησιμοποιείται αποκλειστικά ως ξενώνας της Εφορείας.

Έγινε στεγανοποίηση της στέγης του Μουσείου Κομοτηνής, ενώ και στα τρία Μουσεία της Εφορείας συνεχίστηκαν οι καταγραφές αρχαιολογικού και φωτογραφικού υλικού.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Από το 1986 η Εφορεία διοργανώνει αρχαιολογικές συναντήσεις στις πρωτεύουσες των τριών νομών με στόχο την ενημέρωση του κοινού για το αρχαιολογικό έργο που επιτελείται στη Θράκη. Στις φετινές συναντήσεις, που έγιναν τους μήνες Μάρτιο και Απρίλιο, παρουσιάστηκαν οι αρχαιολογικές εργασίες του 1994.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

Το 1995 οι ανασκαφές[1] (Σχέδ. 1) στα Άβδηρα ήταν όλες σωστικού χαρακτήρα και έγιναν στην περιοχή του αρχαίου νεκροταφείου. Το νεκροταφείο αυτό εκτείνεται βορειοδυτικά, βόρεια και βορειοανατολικά της πόλης και χαρακτηρίζεται από τους ποικίλων διαστάσεων τύμβους, άλλοι από τους οποίους είναι μεμονωμένοι και άλλοι σε συστάδες ή διευθετημένοι σε παράλληλες σειρές. Η περιοχή αυτή σήμερα περιέχεται στα αγροκτήματα Αβδήρων, Μυρωδάτου και Βελόνης (Σχέδ. 2) και καλλιεργείται εντατικά. Αρκετοί από τους μεγαλύτερους τύμβους έχουν παρ' όλα αυτά παραμείνει μέχρι τώρα ανέπαφοι, οι περισσότεροι όμως έχουν σχεδόν ισοπεδωθεί από τη μηχανική άροση.

Πολλές από τις φετινές ανασκαφές στο νεκροταφείο αφορούσαν σε τάφους που εντοπίστηκαν με την άροση ή τη δράση των λαθρανασκαφέων. Ο μεγαλύτερος αριθμός των τάφων όμως αποκαλύφθηκε με τις εργασίες του αναδασμού αγροκτήματος Βελόνης που ξεκίνησε το 1993. Είχε τότε συζητηθεί με την Τοπογραφική Υπηρεσία η δυνατότητα εξαίρεσης των μεγάλων τύμβων και με την κοινότητα Αβδήρων η παραχώρηση κοινόχρηστων εκτάσεων που θα κάλυπταν τη διαφορά. Έτσι εξαιρέθηκαν αρκετοί μεγάλοι τύμβοι, αυτό όμως ήταν αδύνατο να γίνει για όλους, επειδή δεν υπήρχαν αρκετές διαθέσιμες περιοχές για ανταλλαγή. Το 1995 ο αναδασμός έφθασε στο τελικό στάδιο υλοποίησής του, δηλαδή στη διανομή των αγροτεμαχίων, στη χάραξη των νέων δρόμων και στη διαμόρφωση της επιφάνειας των αγρών που προέκυψαν από τη συνένωση των παλαιότερων μικρών τεμαχίων.

Αμέσως τα μηχανήματα που κατασκεύαζαν τους δρόμους άρχισαν να εντοπίζουν τάφους, οι οποίοι ανήκαν κυρίως σε τύμβους που είχαν ήδη ισοπεδωθεί και επομένως δεν ήταν ορατοί. Παρόμοιο πρόβλημα ανέκυψε με τους τύμβους που βρίσκονται μέσα στα αγροτεμάχια. Όσοι από αυτούς δεν εξαιρέθηκαν, αποτελούν πλέον τμήμα της ιδιοκτησίας των αγροτών, οι οποίοι άρχισαν να καλλιεργούν πρώην χέρσους τύμβους, με συνέπεια τον εντοπισμό

1. Στις ανασκαφές και στις υπόλοιπες εργασίες της Εφορείας στα Άβδηρα πήραν μέρος οι αρχαιολόγοι Ελισάβετ Ιωακειμίδου, Μελπομένη Κεμανετζή, Θεοδώρα Παπαγγελοπούλου, Μαρία Παπαϊωάννου, Μαρία Χρυσάφη και η σχεδιάστρια Βασιλική Σαββατιανού. Σημαντική ήταν η βοήθεια που πρόσφεραν οι αρχαιοφύλακες Βασίλειος Κατσίκας, Βασίλειος Κερπιτζής, Θεοδώρα Φραγγούλια, Σουλτάνα Αγγορούδη, οι μόνιμοι υπάλληλοι της Εφορείας Θεόδωρος Γεωργιάδης, Νικόλαος Γλες, Κωνσταντίνος Κιοσσές, Δημήτριος Ξανθόπουλος, Παναγιώτης Τουμπάρης και η ωρομίσθια υπάλληλος Μαρία Καραπαναγιώτου, απόφοιτος ΤΕΙ. Η τοπογραφική αποτύπωση έγινε από τον τοπογράφο Αθανάσιο Γούναρη και η μελέτη του οστεολογικού υλικού από τον ανθρωπολόγο Αναγνώστη Αγγελαράκη, καθηγητή του Πανεπιστημίου Adelphi της Νέας Υόρκης.

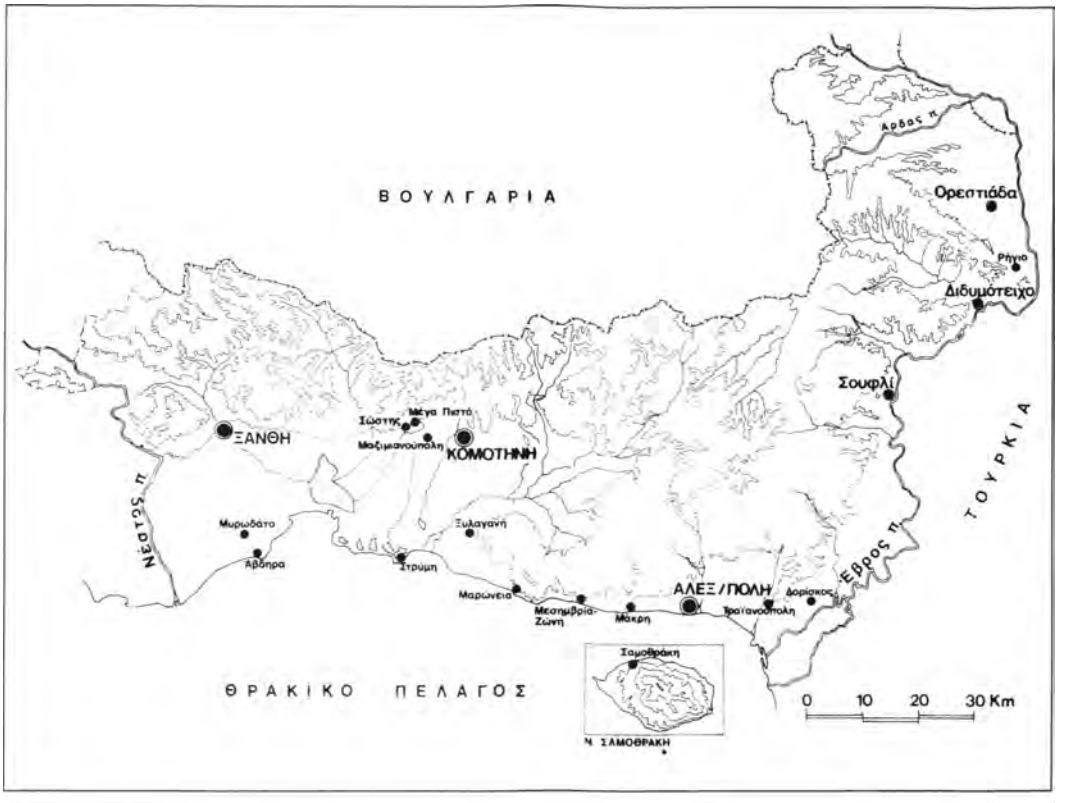

Σχέδ. 1. Χάρτης της Θράκης όπου σημειώνονται οι θέσεις στις οποίες πραγματοποιήθηκαν αρχαιολογικές έρευνες κατά το 1995.

τάφων. Στις περισσότερες περιπτώσεις όμως, υπήρξε συνεννόηση και έτσι οι τύμβοι δεν θα καλλιεργούνται και οι αγρότες θα αποζημιώνονται για τη στέρηση της χρήσης τους. Πολλοί τάφοι αποκαλύφθηκαν επίσης με την ισοπέδωση των εξαρμάτων που αποτελούσαν τα σύνορα παλαιών ιδιοκτησιών και με την άροση των μικρών τύμβων. Τέλος, επειδή τώρα τα χωράφια οργώνονται με αντίθετη φορά από ό,τι πριν από τον αναδασμό, άρχισαν να εμφανίζονται όσοι τάφοι βρίσκονται πολύ κοντά στην επιφάνεια του εδάφους και δεν είχαν εντοπιστεί μέχρι τώρα.

Μετά τον αναδασμό προέκυψε το πρόβλημα του ακριβούς προσδιορισμού της θέσης όπου γίνεται η κάθε ανασκαφή. Μέχρι τώρα αυτό γινόταν με απλή αναφορά του τοπωνυμίου και του ονόματος του ιδιοκτήτη του αγρού. Από φέτος όμως με την ανακατανομή των ίδιων ιδιοκτητών στον ίδιο χώρο θα υπήρχε πρόβλημα σύγχυσης. Έτσι αποφασίσαμε η κάθε θέση στην οποία πραγματοποιείται σωστική ανασκαφή να παίρνει αύξοντα αριθμό ανάλογα με το χρόνο τέλεσής της και να τοποθετείται με συντεταγμένες στα τοπογραφικά διαγράμματα. Ταυτόχρονα θα αναφέρεται και το όνομα του ιδιοκτήτη του αγρού. Ειδικά για φέτος θα αναφερθούν και τα δύο ονόματα, του παλαιού και του νέου ιδιοκτήτη. Κι αυτό επειδή η Τοπογραφική Υπηρεσία δεν μας έχει δώσει ακόμη τα νέα κτηματολογικά διαγράμματα, ώστε να είμαστε απολύτως βέβαιοι για την ταύτιση των αγρών. Πρέπει να σημειωθεί, τέλος, ότι υπάρχουν περιοχές (π.χ. Παλιόχωρα, Χορτολίβαδο) οι οποίες μετά τον αναδασμό ανήκουν σε δύο αγροκτήματα: Αβδήρων και Βελόνης.

Συνολικά φέτος ανασκάφηκαν εικοσιεννέα τάφοι και από αυτούς οι δεκαεπτά ήταν ασύλητοι και οι υπόλοιποι δώδεκα συλημένοι ή κατεστραμμένοι από παλιά. Ανασκάφηκαν επίσης αρκετοί εναγισμοί, αλλά επειδή η έρευνα δεν επεκτάθηκε πέρα από τα όριά τους δεν εντοπίστηκαν οι ταφές για τις οποίες είχαν τελεστεί.

Χορτολίβαδο (πρώην Σαζλί Τσαΐρ)

Λίθινη σαρκοφάγος (Θέση 95.1). Αγρός Γεωργίου Ζαμπάκη (παλαιός ιδιοκτήτης), Νικολάου Χατζόπουλου του Ιωάννη (νέος ιδιοκτήτης). Αγρόκτημα Βελόνης.

Βρίσκεται στο νότιο τμήμα του αγρού του νέου ιδιο-

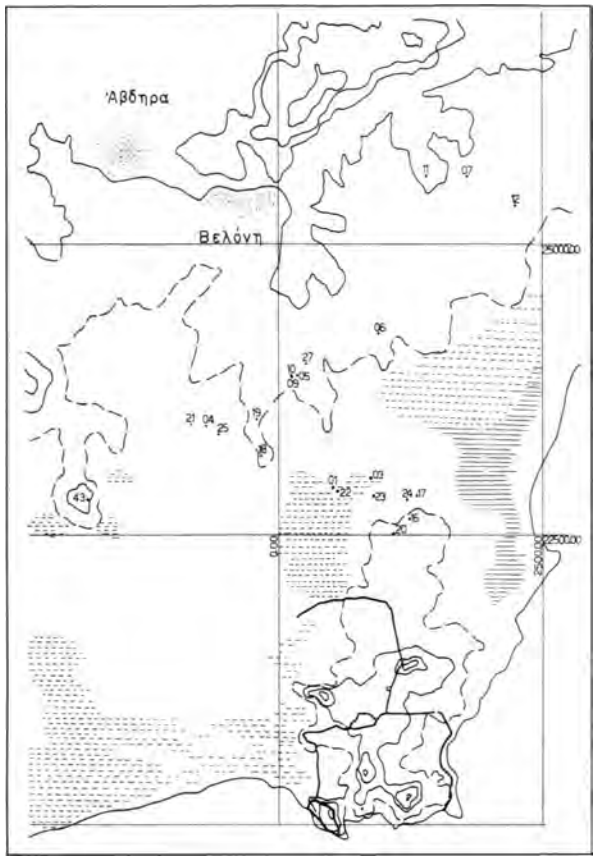

Σχέδ. 2. Άβδηρα. Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας πόλης και της περιοχής των νεκροταφείων.

κτήτη[2]. Ο τάφος είχε συληθεί. Οι λαθρανασκαφείς τον κάλυψαν μετά με χώμα. Εντοπίστηκε επειδή ύστερα από βροχή τα χώματα υποχώρησαν στο εσωτερικό από την οπή που είχε ανοιχθεί στην καλυπτήρια πλάκα.

Η σαρκοφάγος, που ήταν κατασκευασμένη από τοπικό λίθο[3], είχε προσανατολισμό Β.-Ν. και βρισκόταν σε βάθος 0,23 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους (υψόμετρο 1,70 μ.). Καλυπτόταν με μονολιθική, ελαφρώς δίριχτη πλάκα από το ίδιο υλικό, της οποίας η επιφάνεια έφερε ίχνη από άροτρο. Το νότιο τμήμα της ήταν σπασμένο και μετακινημένο από τους λαθρανασκαφείς. Οι διαστάσεις της ήταν: μήκος 2, πλάτος 0,60, στο βόρειο άκρο και 0,68 μ. στο νότιο, πάχος 0,12 στα άκρα και 0,14 μ. στο μέσον.

Η σαρκοφάγος είχε διαστάσεις 1,96×0,66 μ. Το εσωτερικό ύψος των τοιχωμάτων της ήταν 0,44 και το πάχος τους 0,08-0,10 μ. Η εσωτερική τους επιφάνεια ήταν αδρά δουλεμένη. Στην επιφάνεια του ανατολικού περιχειλώματος υπήρχαν δύο μολύβδινοι πελεκίνοι σύνδεσμοι με σιδερένιο πυρήνα[4]. Η μεταξύ τους απόσταση ήταν 0,70 μ. και χρησιμοποιήθηκαν για να συνδέσουν το σπασμένο κατά την τοποθέτηση της σαρκοφάγου άνω τμήμα του ανατολικού της τοιχώματος.

Τα τυχόν κτερίσματα που υπήρχαν είχαν αφαιρεθεί από τους αρχαιοκάπηλους, οι οποίοι έσπασαν και το νότιο τμήμα του πυθμένα. Στο εσωτερικό υπήρχε μόνο μικρή ποσότητα αποσαθρωμένων οστών. Η ανθρωπολογική εξέτασή τους έδειξε ότι ανήκαν σε άτομο αδιάγνωστου φύλου άνω των 16-17 χρονών.

Εξωτερικά, στο μέσον περίπου της ανατολικής πλευράς της, σε επαφή σχεδόν με το τοίχωμα και στο επίπεδο του χείλους της (σε βάθος 0,37 μ.), υπήρχε μελανόμορφη λήκυθος που είχε τοποθετηθεί εκεί ως εναγισμός (ΜΑ 3000). Διατηρήθηκε ολόκληρη, αν και τα τοιχώματά της είχαν πολλές ρωγμές. Το ύψος της είναι 0,27 μ. Η παράσταση απεικονίζει σκηνή αναχώρησης πολεμιστή. Χρονολογείται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. Με τη χρονολόγηση αυτή συνηγορούν και οι πελεκίνοι σύνδεσμοι που ήταν σε μεγάλη χρήση τον 6ο αι. π.Χ.[5].

Λαγότοπος (πρώην Ταουσάν Αντασί)

Εναγισμός (Θέση 95.3). Αγρός Ευγένιου Ιμαμίδη (παλιός ιδιοκτήτης), τώρα δρόμος στο ύψος του αγρού του Παναγιώτη Μιχαηλίδη. Αγρόκτημα Βελόνης.

Στην κορυφή μικρού και σχεδόν ισοπεδωμένου από την καλλιέργεια ταφικού τύμβου εντοπίστηκε μετά από λαθρανασκαφή σαρκοφάγος από τοπικό λίθο που είχε προσανατολισμό Α.-Δ. Οι αρχαιοκάπηλοι αφού την κατέστρεψαν εντελώς, σπάζοντας το καπάκι, τα τοιχώματα και το δυτικό μέρος του πυθμένα της, πέταξαν τα θραύσματα γύρω από το όρυγμα. Ο τάφος αυτός είχε ανασκαφεί κατά το παρελθόν και είχε βρεθεί ασύλητος, ακτέριστος και χωρίς οστά στο εσωτερικό του[6].

2. Στην άμεση περιοχή της σαρκοφάγου είχαν βρεθεί παλαιότερα και άλλοι τάφοι καθώς και μια ταφική κατασκευή (πρώην αγρός Ξανθόπουλου, πρώην αγρός Ζαμπάκη). ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, σ. 489-490· 48 (1993): Χρονικά, σ. 391-392.

3. Είδος ψαμμίτη που προέρχεται από τα γειτονικά λατομεία της Μάνδρας. Μερικές φορές αναφέρεται ως πωρόλιθος.

4. Για την περίπτωση των ενισχυμένων μολύβδινων πελεκίνων συνδέσμων, βλ. Αναστάσιος Ορλάνδος, Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων, 2, Αθήναι 1958, σ. 181-182. Το σύστημα αυτό ήταν πολύ αγαπητό στην αρχαϊκή εποχή και εφαρμόστηκε κατ' εξοχήν στην Ιωνία, τόπο προέλευσης των αποίκων.

5. Ορλάνδος, ό.π., σ. 18.

6. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 297. Εδώ αναφέρεται ως αγρός Στέργιου Αβερόπουλου. Ο Ιμμαμίδης τον αγόρασε αργότερα. Ο τάφος δεν είχε

Γύρω του υπήρχαν διασκορπισμένα θραύσματα μελαμβαφών αγγείων που προέρχονταν προφανώς από κατεστραμμένο εναγισμό. Προσπαθώντας να διαπιστώσουμε αν υπήρχε κάποιο αδιατάρακτο τμήμα του, εντοπίσαμε κατά χώραν θραύσματα μελαμβαφούς κύλικας. Βρισκόταν σε βάθος 0,40 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους (απόλυτο υψόμετρο 6,74 μ.).

Από τα πεταμένα χώματα των αρχαιοκάπηλων και τη δική μας μικρή τομή προέρχονται συνολικά τα παρακάτω αντικείμενα (Πίν. 197 α): μελαμβαφής πυξίδα με το πώμα της (ΜΑ 4101), ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος (ΜΑ 4217), δύο μελαμβαφή bolsals (ΜΑ 4102 και ΜΑ 4216), δύο τμήματα ιωνικών κυλίκων (ΜΑ 6648 και ΜΑ 6650), τμήμα ερυθρόμορφου σκύφου (ΜΑ 6655), τμήμα καλύμματος πυξίδας (ΜΑ 6652), τμήμα μελαμβαφούς κύλικας με εμπίεστη διακόσμηση (ΜΑ 6649), τμήμα αγγείου (οινοχόη;) με γραπτή ταινιωτή διακόσμηση (ΜΑ 6651), θραύσμα λάσανου (ΜΑ 6666), μικρό θραύσμα γυάλινου αγγείου (ΑΒ.Τ.Αντ.(95.3) 12), τμήμα χάλκινου στελέχους (ΑΒ.Τ.Αντ.(95.3) 13), καθώς και αδιάγνωστα θραύσματα άλλων αγγείων. Το σύνολο χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ.

Από τον τύμβο αυτό πρόκειται να περάσει ένας από τους δρόμους που δημιουργήθηκαν με τον αναδασμό και κανονικά θα έπρεπε να ανασκαφεί ολόκληρος – κάτι που ήταν αδύνατο να γίνει με τα υφιστάμενα οικονομικά δεδομένα. Έτσι δεχθήκαμε τη συμβιβαστική λύση να καλυφθεί με χαλίκι και χώμα μέχρι να μπορέσουμε να διενεργήσουμε την ανασκαφή.

Ανατολικά του, στον αγρό Στέργιου Αβερόπουλου (μετά τον αναδασμό: αγρός Απόστολου Μερμικλή), υπάρχει μετακινημένος σπόνδυλος από ντόπιο πέτρωμα, καθώς και διάσπαρτα θραύσματα λίθινων και πήλινων λαρνάκων. Ανάμεσά τους βρέθηκαν κομμάτια με πλαστική διακόσμηση ιωνικών κυματίων.

Σαρκοφάγος από τοπικό λίθο (Θέση 95.23, Ταφή Ι). Νότιος περιφερειακός δρόμος αγροκτήματος Βελόνης. Πριν τον αναδασμό ανήκε στον αγρό Βασίλειου Ιμαμίδη.

Βρίσκεται στη μέση σχεδόν του δρόμου που στο σημείο αυτό περνά πάνω από χαμηλό, σχεδόν, ισοπεδωμένο τύμβο. Η σαρκοφάγος εντοπίστηκε κατά τη διαμόρφωση του δρόμου και ήταν συλημένη και κατεστραμμένη από παλιά. Η καλυπτήρια πλάκα της έλειπε, ενώ το μηχάνημα έσπασε μέρος των τοιχωμάτων της που βρίσκονταν μόλις 0,06 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους και πριν την επέμβασή του πρέπει να διατηρούνταν σε μεγαλύτερο ύψος από ό,τι βρέθηκαν.

Ο προσανατολισμός της είναι Α.-Δ. Ο πυθμένας της έχει πολλές ρωγμές και σπασίματα· μεγάλο μέρος του μάλιστα έχει ανασηκωθεί από πιέσεις του εδάφους και το δυτικό τμήμα έχει πάρει κλίση προς τα έξω. Οι εξωτερικές διαστάσεις του τάφου υπολογίστηκαν σε 2,22×0,70 μ. και οι εσωτερικές σε 2,04×0,54 μ. Το πάχος των τοιχωμάτων είναι 0,09 μ., το μεγαλύτερο ύψος στο οποίο σώζονται είναι 0,25 και το μικρότερο 0,06 μ. Η εσωτερική τους επιφάνεια έχει προσεκτικότερη λάξευση από την εσωτερική και τον πυθμένα. Στο εσωτερικό της εντοπίστηκαν ελάχιστα θραύσματα οστών. Η ανθρωπολογική εξέτασή τους έδειξε ότι ανήκουν σε άτομο αδιάγνωστου φύλου άνω των 16/17 χρονών.

Εξωτερικά, κοντά στη βορειοανατολική γωνία, σε επαφή με το βόρειο τοίχωμα της σαρκοφάγου εντοπίστηκαν θραύσματα αμφορέα. Η διάσπαρτη κεραμική που βρέθηκε στην άμεση περιοχή τους πρέπει να προέρχεται από μικρό εναγισμό. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Πήλινη λάρνακα (Θέση 95.23, Ταφή ΙΙ). Νότιος περιφερειακός δρόμος αγροκτήματος Βελόνης. Πριν τον αναδασμό ανήκε στον αγρό Ευστάθιου Σταυράκη.

Βρίσκεται και αυτή στο μέσον περίπου του δρόμου, σε απόσταση 28 μ. δυτικά της προηγούμενης. Στη θέση όπου βρίσκεται δεν διακρίνονται ίχνη τύμβου, ο οποίος και αν ακόμα ήταν ορατός πριν, μετά τη διαμόρφωση του δρόμου (που έχει σκεπαστεί με αμμοχάλικο και χώμα) έχει εξαφανιστεί. Έτσι στην τωρινή επιφάνεια του εδάφους το υψόμετρο είναι 7,29 μ. Η λάρνακα βρίσκεται ελάχιστα εκατοστά πιο χαμηλά, σε υψόμετρο 7,29-7,39 μ.

Ο προσανατολισμός της είναι ΒΑ.-ΝΔ. Τόσο το κάλυμμα όσο και τα τοιχώματά της είναι σπασμένα και έχουν υποχωρήσει από το βάρος των καλλιεργητικών μηχανημάτων.

Η λάρνακα καλυπτόταν από δύο κορινθιακούς στρωτήρες που είχαν σπάσει και θραύσματά τους κατέπεσαν στο εσωτερικό και το εξωτερικό. Οι διαστάσεις της κάλυψης ήταν 0,98×0,52 μ. και πρέπει να υπερκάλυπτε τα τοιχώματα της λάρνακας. Ο πηλός είναι πολύ κακοψημένος και εύθρυπτος. Η λάρνακα είναι απλή ορθογώνια, εξωτ. διαστ. 0,85×0,36, εσωτ. διαστ. 0,76×0,25 μ. και βάθ. 0,20 μ. Το πάχος των τοιχωμάτων της είναι 0,02, το πλάτος του χείλους 0,04 και προεξέχει 0,02 μ. από τα τοιχώματα.

Στο εσωτερικό δεν βρέθηκαν κτερίσματα, ούτε οστά, αν και ο τάφος ήταν ασύλητος. Είναι φανερό, όμως, ότι χρησιμοποιήθηκε για την ταφή παιδιού.

Έξω από τη νοτιοδυτική στενή πλευρά υπήρχε εναγισμός. Διάφορα πήλινα αγγεία, σπασμένα κατά τη νεκρική τελετή, καταλάμβαναν περιοχή, διαστ. 0,30×0,40 μ. Τα

τότε προσδιοριστεί τοπογραφικά, θυμόταν όμως ακριβώς τη θέση του ο αρχαιοφύλακας Βασίλειος Κατσίκας, ο οποίος και μας έδωσε την πληροφορία.

αγγεία αυτά είναι: δακτυλιόσχημος ασκός με ταινιωτή διακόσμηση (ΜΑ 4460), μόνωτο κυάθιο (ΜΑ 4462), θήλαστρο (ΜΑ 4465), δύο ταινιωτές κύλικες ιωνικού τύπου (ΜΑ 4463 και ΜΑ 4461), μόνωτο κύπελλο (ΜΑ 4464) και θραύσματα αδιάγνωστου αγγείου. Χρονολογούνται στα τέλη 6ου-αρχές 5ου αι. π.Χ.

Πήλινη λάρνακα. (Θέση 95.23, Ταφή ΙΙΙ). Όρια αγρών Ευστάθιου Σταυράκη και Βασιλείου Ιμαμίδη. Αγρόκτημα Αβδήρων.

Εντοπίστηκε με επιφανειακή έρευνα στο χέρσο κομμάτι (παλαιό ρέμα) που βρίσκεται ανάμεσα στους δύο αγρούς. Στο σημείο αυτό το έδαφος είναι κατωφερικό από Α. προς Δ. Τα θραύσματα της λάρνακας διακρίνονταν από ύψος 6,95 μ.· ολόκληρη εμφανίστηκε όμως, μόνο μετά την αφαίρεση επίχωσης, πάχ. 0,60 μ.

Η λάρνακα έχει προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. και ακολουθεί την κατωφέρεια του εδάφους. Καλυπτόταν με διμερές καπάκι. Τόσο το καπάκι (που είχε υποχωρήσει στο εσωτερικό), όσο και η λάρνακα έφεραν πολλές κακώσεις – στην πραγματικότητα είχαν σπάσει σε πολλά μικρά κομμάτια, που παρόλα αυτά διατηρούνταν στη θέση τους. Το βορειοδυτικό άκρο του καπακιού και της λάρνακας είχαν παρασυρθεί από τα καλλιεργητικά μηχανήματα. Ο πυθμένας της είχε ανασηκωθεί στη βόρεια και υποχωρήσει στη νότια πλευρά. Οι εξωτερικές διαστάσεις της είναι 2,10×0,60, οι εσωτερικές 1,95×0,40 και το βάθος της 0,21 μ. Το πάχος των τοιχωμάτων της 0,03 μ. Το χείλος είναι απλό, πλ. 0,065 και πάχ. 0,02 μ. και εξέχει 0,01 μ. εσωτερικά και 0,02 μ. εξωτερικά.

Το κάλυμμα αποτελείται από δύο τμήματα και είναι δικλινές. Τα άκρα του έχουν αετωματικές απολήξεις με καμπύλο ακρωτήριο στο κέντρο και ελαφρώς ανασηκωμένα τα άκρα. Το δυτικό κομμάτι δεν σώζεται σε καλή κατάσταση, γιατί ο πηλός είναι εύθρυπτος και έτσι έχει σπάσει. Το ανατολικό αντίθετα διατηρείται καλύτερα και θα συγκολληθεί. Οι συνολικές διαστάσεις της κάλυψης είναι 2,14×0,55 μ.

Τα θραύσματα των καπακιών κατέπεσαν στο εσωτερικό μονομιάς και συνέθλιψαν το σκελετό από τον οποίο διατηρήθηκαν ελάχιστα τμήματα. Το κρανίο βρισκόταν στα νοτιοανατολικά. Ο νεκρός ήταν ξαπλωμένος ύπτια, με τα χέρια παράλληλα με το σώμα του. Η ανθρωπολογική εξέταση των οστών έδειξε ότι ανήκουν σε κορίτσι περίπου 15 χρονών (±6 μήνες).

Στο μέσον περίπου της νοτιοανατολικής πλευράς, κοντά στο κρανίο, βρισκόταν ακέραιη πήλινη πυξίδα (ΜΑ 4115α-β) με γραπτή διακόσμηση, που είχε τοποθετηθεί όρθια αλλά είχε γείρει ελαφρώς. Το πώμα ήταν πεσμένο δίπλα της.

Διάσπαρτα θραύσματα αγγείων στο σημείο αυτό, ίσως προέρχονται από τον εναγισμό που βρισκόταν εξωτερικά, σε επαφή με το νοτιοανατολικό τοίχωμα. Ίσως κάποια αγγεία είχαν τοποθετηθεί στο καπάκι και κατέπεσαν στο εσωτερικό. Ο εναγισμός αποτελείται από διάφορα αγγεία που καταλαμβάνουν περιοχή 0,65×0,25 μ. Τα αγγεία αυτά είχαν εσκεμμένα καταστραφεί στα πλαίσια της νεκρικής τελετής. Τα αγγεία αυτά είναι: πήλινη λεκανίδα (ΜΑ 4435) τοποθετημένη δίπλα στο τοίχωμα της λάρνακας, ανάποδα, ώστε κάλυπτε τμήμα ιωνικής κύλικας με ταινιωτή διακόσμηση (ΜΑ 4596), που ήταν και αυτή ανάποδα, καθώς και θραύσματα άλλου αγγείου, αδιάγνωστου, που κομμάτια του είχαν βρεθεί και έξω από τη λεκανίδα. Υπήρχε ακόμα μία δεύτερη ιωνική κύλικα, ταινιωτή (ΜΑ 4594), αβαφής οινοχόη (ΜΑ 4597), αβαφές μόνωτο αγγείο (ΜΑ 4593) τοποθετημένο όρθιο και άβαφη μικροσκοπική όλπη (ΜΑ 4595) που βρισκόταν κάτω από την οινοχόη.

Όλα τα αγγεία αυτά είναι ελλιπή. Φαίνεται ότι κατά τη θραύση τους πολλά κομμάτια πετάχθηκαν μακρύτερα και εντοπίστηκαν επειδή η ανασκαφική τομή ήταν περιορισμένων διαστάσεων. Χρονολογούνται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ.

Εγχυτρισμός σε υδρία (Θέση 95.23, Ταφή IV). Αγρός Βασίλειου Ιμαμίδη. Αγρόκτημα Αβδήρων.

Βρίσκεται σε απόσταση 20 μ. περίπου από την ταφή Ι προς Α., στο μέσον του βόρειου ορίου του αγρού Βασιλείου Ιμαμίδη με το νότιο περιφερειακό δρόμο αγροκτήματος Βελόνης. Εντοπίστηκε με την άροση κατά την οποία παρασύρθηκαν κομμάτια από το πάνω μέρος του εγχυτρισμού επειδή στο σημείο αυτό ο αγρός οργωνόταν βαθύτερα.

Η υδρία (ΜΑ 6773) που βρισκόταν σε υψόμετρο 6,22 μ., ήταν ελάχιστα εκατοστά κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Ήταν τοποθετημένη όρθια. Τα οστά του σκελετού βρέθηκαν συγκεντρωμένα σε μία μάζα και έφεραν ίχνη καύσης, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι έχουμε δευτερογενή ταφή. Η ανθρωπολογική εξέτασή τους έδειξε ότι ανήκουν ενδεχομένως σε γυναίκα(;) 17-25 χρονών. Το αγγείο περιείχε επίσης άμορφη μάζα χαλκού (ΑΒ.Τ. ΑΝΤ.(95.23) 15), άνθρακες και έναν επεξεργασμένο οστέινο αστράγαλο- κτέρισμα της νεκρής (ΜΑ 6667).

Δυτικά από την υδρία υπήρχε επίπεδη περιοχή, διαστ. 2,30×1 μ. και βάθ. 0,10 μ. περίπου (που βρισκόταν σε υψόμετρο 6,17 μ., ψηλότερα δηλαδή από το επίπεδο τοποθέτησης της υδρίας), η οποία ήταν διάσπαρτη από άνθρακες, θραύσματα αγγείων και αδιάγνωστα μεταλλικά αντικείμενα. Συγκεκριμένα βρέθηκαν τμήμα χάλκινου αντικειμένου (ΑΒ.Τ.ΑΝΤ. (95.23)2), θραύσματα σιδερένιου αντικειμένου (ΑΒ.Τ.ΑΝΤ.(95.23)13), άμορφες μάζες χαλκού (ΑΒ.Τ.ΑΝΤ.(95.23)16) και όστρακα. Πιθανώς να υπήρχαν

και άλλα αντικείμενα, η καύση όμως έχει υποστεί μεγάλη διαταραχή από την άροση και έχουν καταστραφεί.

Πρόκειται προφανώς για τελετή εναγισμού σχετική με την ταφή IV κατά τη διάρκεια της οποίας τοποθέτησαν και το αδιάγνωστο αγγείο (AB.T.ANT. (95.23) 23), πλάγια και σε επαφή με την ταφική υδρία.

Παλιόχωρα

Πιθάρι (Θέση 95.4). Αγρός Αθανάσιου Κατσίκα (παλαιός ιδιοκτήτης). Τώρα βρίσκεται στο δρόμο ανάμεσα στους αγρούς Σωτήρη Πετρούση στα δυτικά, Σοφοκλή Μακρή στα ανατολικά. Αγρόκτημα Βελόνης.

Με τη χάραξη ενός από τους δρόμους του αναδασμού, εντοπίστηκε ασύλητο ταφικό πιθάρι[7]. Βρισκόταν σε βάθος 0,30 μ. κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους (απόλυτο υψόμετρο 21,56 μ.). Ήταν τοποθετημένο οριζόντια κατά τον άξονα Α.-Δ. με το στόμιο στα δυτικά. Το μέγιστο μήκος του ήταν 1,72 μ. και η μέγιστη διάμετρός του 1,13 μ. Ο πυθμένας είχε στρωθεί με κόκκινο πηλώδες χώμα που περιείχε λίγες μικρές πέτρες (το χώμα της επίχωσης του τύμβου), πάχ. 0,12 μ. Ακολουθούσε μια στρώση πάχ. 0,06 μ. από θαλασσινά βότσαλα και όστρεα, που περιελάμβανε και λίγα λειασμένα όστρακα. Εκεί πάνω είχε τοποθετηθεί ο νεκρός και τα κτερίσματα. Το στόμιο πιθανώς να είχε κλειστεί με δισκοειδές πήλινο καπάκι και στεγανοποιηθεί με μολύβδινο έλασμα. Η υπόθεση γίνεται επειδή τμήμα πώματος και ελάσματος βρέθηκαν δίπλα στο πιθάρι, μετακινημένα από την άροση. Μετακινημένα ήταν και πολλά κομμάτια από το στόμιο και τα τοιχώματα του πιθαριού. Τα υπόλοιπα βρέθηκαν άτακτα πεσμένα στο εσωτερικό του.

Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος ύπτια με το κρανίο στα ανατολικά και τα χέρια κατά μήκος του σώματος. Βρέθηκαν στη θέση τους το κρανίο, τμήματα του θώρακα, των άνω και κάτω άκρων. Η ανθρωπολογική εξέτασή τους έδειξε ότι ανήκαν σε άτομο με αδιάγνωστο φύλο 6 χρονών (±6 μήνες). Το κρανίο είχε ελαφρά κλίση προς τα μπροστά, κάτι που δηλώνει ενδεχομένως την ύπαρξη προσκεφάλαιου.

Τα κτερίσματα είχαν τοποθετηθεί γύρω από το νεκρό και είναι τα εξής: επιχρυσωμένο ταφικό στεφάνι (ΜΑ 5862). Αποτελούνταν από επίμηκες οστέινο επιχρυσωμένο στέλεχος, στο οποίο προσαρμόζονταν χάλκινα επιχρυσωμένα φυλλόσχημα ελάσματα και χάλκινα λεπτά στελέχη που συγκρατούσαν πήλινα επιχρυσωμένα ομοιώματα καρπών. Τα κομμάτια του βρέθηκαν διάσπαρτα στην περιοχή του κρανίου. Σιδερένια στλεγγίδα (ΜΑ 6681α-δ). Δύο θραύσματά της βρέθηκαν στη θέση του αριστερού γόνατου, ενώ ένα τρίτο 0,07 μ. βαθύτερα από αυτά στην περιοχή της λεκάνης. Πήλινος μικρός μελαμβαφής σκύφος (ΜΑ 3969), βόρεια από το άκρο του δεξιού ποδιού. Θραύσμα από βάση πήλινου ειδωλίου (ΜΑ 5892). Είναι ορθογώνια και σώζει το μπροστινό μέρος του υποδήματος της μορφής. Βρέθηκε κοντά στο αριστερό χέρι, είναι όμως αμφίβολο ότι αποτελεί κτέρισμα – αν και έχουν βρεθεί και άλλες φορές σπασμένα ειδώλια σε τάφους. Ήταν ενδεχομένως τα σπασμένα παιχνίδια του παιδιού.

Εξωτερικά, σε απόσταση 0,10 μ. ανατολικά από τον πυθμένα του πιθαριού βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Αλεξάνδρου Γ'. Ο τάφος χρονολογείται στον 4ο αι. π. Χ.

Βυζαντινό κτίσμα (Θέση 95.25). Αγρός Αθανάσιου Κατσίκα (παλαιός ιδιοκτήτης), Σοφοκλή Μακρή (νέος ιδιοκτήτης). Αγρόκτημα Βελόνης.

Στην πλαγιά του ανατολικού λόφου της Παλιόχωρας, στο μέσον περίπου του αγρού του Σοφοκλή Μακρή, εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια της διαμόρφωσής του ένα κτίριο. Σε υψόμετρο 9,90 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος κατεύθυνσης Α.-Δ. και στα νότιά του λιθόστρωτο. Στην περιοχή υπάρχει άφθονο οικοδομικό υλικό, κεραμίδια στέγης και διάσπαρτη κεραμική (όστρακα άβαφα και εφυαλωμένα).

Μετά τη διαπίστωση ότι το κτίσμα χρονολογείται στη βυζαντινή περίοδο, η ανασκαφή μεταβιβάστηκε στη 12η ΕΒΑ, στην αρμοδιότητα της οποίας ανήκει.

Κιβωτιόσχημος τάφος (Θέση 95.18, Ταφή Ι). Όρια αγρών Νικόλαου Βαλσαμά και Φωτίου Κίσσα. Αγρόκτημα Αβδήρων.

Εντοπίστηκε με την άροση. Ήταν κατασκευασμένος από λίθινες πλάκες και επιχρισμένος με χρωματιστά κονιάματα. Ανήκε σε γυναίκα 48-50 χρονών. Έξω από τον τάφο υπήρχε εναγισμός από σπασμένα αγγεία. Τα αντικείμενα που υπήρχαν στο εσωτερικό του ήταν τα εξής: χάλκινος καθρέφτης (ΜΑ 4117), τρεις χάλκινοι κρίκοι (ΜΑ 4562α-γ), μολύβδινη πυξίδα (ΜΑ 3993), σιδερένιο επίμηκες στέλεχος (ΜΑ 4850), δύο πήλινες χάντρες (ΜΑ 4569 και ΜΑ 4570), σιδερένιο εγχειρίδιο (ΜΑ 4849), πήλινο φιαλίδιο (ΜΑ 3998), πήλινος λέβητας (ΜΑ 3997), έξι ειδώλια φτερωτών μορφών (ΜΑ 4587-4592), χρυσό δαχτυλίδι (ΜΑ 4003) και χρυσά ενώτια (ΜΑ 4002). Χρονολογείται γύρω στο 300 π.Χ.[8].

Κιβωτιόσχημος τάφος (Θέση 95.18, Ταφή ΙΙ). Αγροί Παράσχου Βαμβακίδη και Φωτίου Κίσσα. Αγρόκτημα Αβδήρων.

Βρίσκεται νοτιοανατολικά της ταφής Ι, στην περιφέ-

7. Στον ίδιο αγρό είχε ανασκαφεί παλαιότερα πώρινη σαρκοφάγος (ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 327) και βρέθηκε θραύσμα ενεπίγραφου ταφικού κιονίσκου (ΜΑ 4000) (ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, σ. 499).

ρεια ελάχιστα διακρινόμενου καλλιεργημένου τύμβου, στα όρια των δύο αγρών, πολύ κοντά στον αγροτικό δρόμο. Εντοπίστηκε κατόπιν λαθρανασκαφής. Οι λαθρανασκαφείς επιχωμάτωσαν μετά την ενέργεια το όρυγμα. Στην επιφάνεια του αγρού όμως, κοντά στον τάφο, βρέθηκαν θραύσματα λίθινου καλύμματος καθώς και σπασμένα οστά που προέρχονταν πιθανώς από τον τάφο.

Πρόκειται για κιβωτιόσχημο τάφο, προσανατολισμού Α.-Δ., που ήταν σκεπασμένος με τρεις ή τέσσερις καλυπτήριες πλάκες, τοποθετημένες κατά το πλάτος του. Βρέθηκαν οι δύο ανατολικότερες, μετακινημένες, με το ένα άκρο τους πεσμένο στο εσωτερικό του τάφου. Το πέτρωμα είναι ασβεστόλιθος και οι διαστάσεις της ανατολικότερης είναι: 0,78×0,37×0,12 μ. και της δυτικότερης: 0,55×0,34×0,16 μ. Στο εσωτερικό της βορειοανατολικής γωνίας υπάρχει πεσμένο μικρό θραύσμα πλάκας από πωρόλιθο, διαστ. 0,36×0,20×0,16 μ. που ίσως ανήκε και αυτό στην κάλυψη του τάφου. Μία ακόμη ασβεστολιθική πλάκα βρέθηκε σε απόσταση 1,50 μ. ανατολικά του τάφου και ίσως ήταν και αυτή μια από τις καλυπτήριές του. Οι διαστάσεις της είναι 0,84×0,38×0,13 μ.

Ο τάφος είναι αβαθής (ύψος τοιχωμάτων 0,48 μ.) και χτιστός, κατασκευασμένος ως εξής: στο σκληρό φυσικό βράχο λαξεύτηκε ορθογώνιος λάκκος, βάθ. 0,10 μ. Στο χείλος του (διαμορφωμένο κατάλληλα με λάξευση) τοποθετήθηκαν αργές πέτρες και τα κενά γεμίστηκαν με κοκκινωπό χώμα, ώστε το σύνολο να είναι πολύ σκληρό και συμπαγές. Αυτή η στρώση είχε ύψος 0,30 μ. Από πάνω υπάρχουν γωνιόλιθοι, ύψ. 0,15-0,17 μ., τοποθετημένοι γύρω-γύρω στο χείλος του τάφου. Στην εσωτερική τους επιφάνεια υπάρχει λαξευμένη πατούρα, διαστ. 0,02× 0,02 μ. για την τοποθέτηση ξύλινων σανίδων.

Σώζονται στη θέση τους οι γωνιόλιθοι του ανατολικού μισού: η ανατολική στενή πλευρά αποτελείται από δύο ανισομεγέθεις γωνιόλιθους, στη νότια βρίσκονται δύο ελαφρώς μετακινημένοι, ενώ στη βόρεια διατηρήθηκαν τρεις. Οι γωνιόλιθοι αυτοί είναι λαξευμένοι μόνο στην εσωτερική και στην άνω επιφάνειά τους. Στο υπόλοιπο τμήμα του τάφου τα τοιχώματα έχουν απομακρυνθεί. Οι διαστάσεις του τάφου είναι: εξωτερικές 1,07×2,07 μ., εσωτερικές 0,54×1,72 μ.

Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια θέση με το κρανίο (που δεν σώζεται) στα ανατολικά. Ο σκελετός – ύστερα από την επέμβαση των αρχαιοκαπήλων – ήταν ελλιπής. Είχαν διατηρηθεί μόνον τμήματα των πλευρών, των άνω και κάτω άκρων. Η ανθρωπολογική εξέτασή του έδειξε ότι ανήκει σε άνδρα 28 χρονών περίπου.

Σε επαφή με τα δάκτυλα του δεξιού χεριού βρέθηκαν δύο θραύσματα σιδερένιου αντικειμένου (εγχειριδίου ή στλεγγίδας) που ενδεχομένως κρατούσε ο νεκρός.

Πιθάρι (Θέση 95.19). Αγρός Παράσχου Αναγνωστόπουλου (παλαιός ιδιοκτήτης), τώρα δρόμος στο ύψος του αγρού Απόστολου Μερμικλή στα δυτικά. Αγρόκτημα Βελόνης.

Εντοπίστηκε κατά τις εργασίες χάραξης ενός από τους νέους δρόμους που διασχίζει την Παλιόχωρα. Ο τύμβος, ο οποίος προφανώς κάλυπτε το πιθάρι, δεν είναι πλέον ορατός, διότι έχει ισοπεδωθεί με την άροση. Έτσι, η σημερινή επιφάνεια του εδάφους βρίσκεται σε υψόμετρο 13,83 μ. Το πιθάρι βρισκόταν σε βάθος 0,20 μ. κάτω από αυτή την επιφάνεια, δηλαδή σε υψόμετρο 13,64 μ.

Ήταν τοποθετημένο οριζόντια, κατά τον άξονα Α.-Δ. με το στόμιο στα δυτικά. Το στόμιό του κλεινόταν με δισκοειδές πήλινο καπάκι, διαμ. 0,80 μ. και πάχ. 0,035 μ., που εξωτερικά είχε μία αργή πέτρα για στήριγμα. Όμοια χρήση πρέπει να είχε και η πέτρα που βρισκόταν έξω από το βόρειο τοίχωμα. Το πάνω μέρος του είχε αναμοχλευθεί από τη βαθιά άροση του αγρού, αλλά δεν είχε υποστεί σύληση. Τα θραύσματα από τα τοιχώματά του βρίσκονταν στο εσωτερικό, πεσμένα σε διάφορα επίπεδα.

Στο κάτω μέρος του υπήρχε μία στρώση από βότσαλα και σπασμένα θαλασσινά όστρεα, πάχ. 0,20 μ. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί εκεί πάνω σε ύπτια στάση με τα πόδια τεντωμένα και τα χέρια κατά μήκος του σώματος. Το κρανίο βρισκόταν στην περιοχή του πυθμένα, δηλαδή στα ανατολικά. Η θέση του σκελετού παρουσίαζε απόκλιση από τον κατά μήκος άξονα του πιθαριού, διότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί βορειότερα. Πολλά από τα οστά έχουν αποσαθρωθεί εντελώς ή συνθλιβεί και θρυμματιστεί από το βάρος των τοιχωμάτων που έπεσαν πάνω τους. Η ανθρωπολογική εξέτασή τους έδειξε ότι ανήκουν σε γυναίκα(;) 25-30 χρονών.

Η νεκρή ήταν κτερισμένη με διάφορα αντικείμενα που είχαν τοποθετηθεί γύρω από το σώμα της: δύο σιδερένιες στλεγγίδες. Η μία (ΜΑ 6661α-β) βρέθηκε στο μέσον του νότιου τμήματος σπασμένη. Η άλλη (ΜΑ 6662), που βρισκόταν στην περιοχή του δεξιού βραχίονα, διατηρούνταν σε καλύτερη κατάσταση. Δύο μικροί χάλκινοι κρίκοι (ΜΑ 5763 και ΜΑ 5762), διαμ. 0,015 μ., που βρέθηκαν κοντά στην πρώτη και δεύτερη στλεγγίδα αντίστοιχα. Χάλκινος πεπλατυσμένος δακτύλιος (ΜΑ 5764) που βρέθηκε κοντά στο στόμιο του πιθαριού. Τόσο οι κρίκοι όσο και ο δακτύλιος δεν φαίνεται πιθανό ότι χρησίμευαν για την ανάρ-

8. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Ντίνα Καλλιντζή, Άβδηρα, Σωστικές ανασκαφές στο πλαίσιο του αναδασμού αγροκτήματος Βελόνης, ΑΕΜΘ 9 (1995), σ. 447-459.

τηση των στλεγγίδων, αφ' ενός λόγω της μικρής διαμέτρου τους και αφ' ετέρου επειδή τα εξαρτήματα αυτά εμφανίζονται αργότερα από την εποχή που χρονολογείται ο τάφος. Πήλινο αρυβαλλοειδές ληκύθιο (ΜΑ 4824) που βρέθηκε με σπασμένο το στόμιό του. Ήταν τοποθετημένο πλάγια, κοντά στο αριστερό άκρο πόδι, σε απόσταση 0,10 μ. από αυτό. Καλύπτεται από μελανό βερνίκι και στη μία του όψη έχει διακόσμηση από σχηματοποιημένο ανθέμιο στο χρώμα του πηλού. Σιδερένιο αντικείμενο (ΜΑ 5765), ίσως στόμιο δερμάτινου αρύβαλλου[9]. Πήλινα δισκάρια με ανάγλυφη παράσταση γοργόνειου στη μία όψη (Πίν. 197 β). Βρέθηκαν στην περιοχή του κρανίου και χρησίμευαν ενδεχομένως ως διακόσμηση υφασμάτινης ταινίας για την κόμη[10]. Το πρώτο (ΜΑ 4825α) είναι δισκοειδές, ελαφρώς κοίλο στην πίσω όψη, στο κέντρο της οποίας υπάρχουν δύο μικρές οπές. Μέσα στις οπές διατηρούνται, ενσωματωμένα στον πηλό, τμήματα μικρού χάλκινου σύρματος που αποτελούν προφανώς τα υπολείμματα της θηλιάς για την προσαρμογή του. Η κύρια όψη καλύπτεται από λευκό επίχρισμα, ενώ στην πίσω υπάρχουν ίχνη ερυθρού χρώματος. Το δεύτερο (ΜΑ 4825γ) είναι μικρό θραύσμα όμοιου δισκάριου. Το τρίτο (ΜΑ 4825β) είναι επίσης όμοιο, συγκολλημένο από πολλά θραύσματα. Το τέταρτο (ΜΑ 5514) βρέθηκε αργότερα μέσα στο οστεολογικό υλικό. Ένα μολύβδινο κυλινδρικό στέλεχος (ΑΒ. Π.(95.19) 4), που βρέθηκε 0,04 μ. πάνω από το επίπεδο της στρώσης των βοτσάλων δεν αποτελεί κτέρισμα. Κατά τη συντήρηση της σιδερένιας στλεγγίδας (ΜΑ 6661α-β) βρέθηκε στα χώματα πήλινο ομοίωμα καρπού (ΑΒ. Π.(95.19) 16). Ίσως προέρχεται από διαλυμένο ταφικό στεφάνι, για το οποίο, όμως, άλλες ενδείξεις δεν διαθέτουμε.

Το κάτω μέρος του πιθαριού είναι σπασμένο και μεταξύ των θραυσμάτων του υπάρχουν μεγάλα κενά, ώστε να σχηματίζονται οριζόντιες κατά το πλάτος λωρίδες. Οι διαστάσεις του προσδιορίστηκαν κατά προσέγγιση σε 1,90 μ. το μήκος και 1,40 μ. η διάμετρος. Το πάχος των τοιχωμάτων του είναι 0,04-0,05 μ.

Πάνω από το πιθάρι είχαν τοποθετηθεί ως εναγισμός δύο αγγεία τα οποία μετά την κατάρρευση των τοιχωμάτων κατέπεσαν στο εσωτερικό όπου και βρέθηκαν ανάμεσα στα υπόλοιπα θραύσματα. Πρόκειται για πήλινη άβαφη υδρίσκη (ΜΑ 4823) και τμήμα από το χείλος πήλινου αβαφούς αγγείου (ΑΒ.Π.(95.19) 2). Η ταφή χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Οικοδομικό υλικό (Θέση 95.21). Αγρός Χαράλαμπου Λουκμά (παλαιός ιδιοκτήτης). Δυτικός περιφερειακός δρόμος αγροκτήματος Βελόνης.

Κατά τη διάρκεια διάνοιξης του δυτικού περιφερειακού δρόμου αγροκτήματος Βελόνης, παρασύρθηκε από τα μηχανήματα μεγάλος γωνιόλιθος από τοπικό λίθο. Προέρχεται από ένα σημείο στο ανατολικό άκρο του δρόμου το οποίο συμπίπτει με τον παλαιό αγροτικό δρόμο. Μετακινημένοι γωνιόλιθοι από το ίδιο υλικό υπάρχουν σε μικρή ακτίνα γύρω του. Προέρχονται ενδεχομένως από κτίσμα ή ταφική κατασκευή. Σε μικρή απόσταση από τη θέση αυτή (στον αγρό Γεώργιου Χατζόπουλου, αγρόκτημα Αβδήρων) αποκαλύφθηκε παλαιότερα λίθινο κρηπίδωμα ταφικού μνημείου[11]. Λόγω του περιορισμένου χρόνου δεν έγινε ανασκαφή για τον εντοπισμό του κτιρίου από όπου προέρχεται.

Ξηρόβρυση (πρώην Κουρού Τσεσμέ)

Λίθινη σαρκοφάγος (Θέση 95.27, Ταφή Ι). Πριν από τον αναδασμό χέρσος τύμβος. Μετά τον αναδασμό ανήκει στον αγρό Δημητρίου Ευγενίδη. Αγρόκτημα Βελόνης.

Βρισκόταν σε υψόμετρο 22,95 μ. και είχε προσανατολισμό Α.-Δ. Είναι από τοπικό λίθο. Η καλυπτήρια πλάκα είναι αδρά δουλεμένη, ελαφρώς δικλινής, πάχ. 0,12-0,23 μ., αλλά δεν διατηρείται ολόκληρη. Το ανατολικό άκρο της έχει σπάσει από παλιά, ενώ η επιφάνειά της έχει πρόσφατες αυλακώσεις και εκδορές από το μηχάνημα. Το σωζόμενο τμήμα έχει διαστάσεις 1,70×0,90 μ.

Η σαρκοφάγος είχε υποστεί ακόμα μεγαλύτερη καταστροφή από τις πιέσεις του εδάφους. Τα τοιχώματά της έσπασαν, τα μακρά υποχώρησαν στο εσωτερικό και συμπιέστηκαν το ένα με το άλλο. Τη μεγαλύτερη μετακίνηση υπέστη το νότιο τοίχωμα που έσπασε σε τρία τμήματα· τα δύο δυτικότερα υποχώρησαν και ήλθαν σε επαφή με τα αντίστοιχα βόρεια.

Η σαρκοφάγος παρόλα αυτά ήταν ασύλητη και κατασκευαστικά ιδιαίτερα προσεγμένη. Οι διαστάσεις της είναι 2×0,75 και το βάθος της 0,84 μ. Το πάχος των τοιχωμάτων της είναι 0,09 μ. Την εσωτερική ακμή του χείλους περιτρέχει πατούρα, πλ. 0,02 και ύψ. 0,03 μ. που χρησίμευε ως υποδοχή για την τοποθέτηση ξύλινων σανίδων.

9. Ιουλία Βοκοτοπούλου, Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας, Αθήνα 1970, σ. 84, αριθ. 22.

10. Μ. Πωλογιώργη, Τάφοι του Ωρωπού, ΑΔ 43 (1988): Μελέτες, σ. 123.

11. Ντίνα Καλλιντζή, Αρχαιολογικές εργασίες της ΙΘ' Εφορείας στα Άβδηρα κατά το 1991, ΑΕΜΘ 5 (1991), σ. 456-457.

Εξωτερικά το άνω μέρος των μακρών πλευρών φέρει τριμερή στο βόρειο και διμερή στο νότιο βαθμιδωτή λάξευση που μειώνει το πάχος των τοιχωμάτων προς τον πυθμένα. Γενικά η λάξευση όλων των επιφανειών είναι πολύ επιμελημένη.

Στο ανατολικό τμήμα της σαρκοφάγου βρέθηκαν αποσαθρωμένα οστά κρανίου και στο δυτικό τμήμα κάτω άκρων. Η ανθρωπολογική εξέταση έδειξε ότι ανήκουν σε άτομο αδιάγνωστου φύλου άνω των 45 χρονών. Ο τάφος ήταν κτερισμένος με χάλκινη στλεγγίδα (ΜΑ 5766 α-β).

Έξω από τη βορειοανατολική γωνία, σε ύψος 22,64 μ. αποκαλύφθηκαν μικρές αργές και πλακαρές πέτρες, πάνω στις οποίες σώθηκαν τα ίχνη μικρής καύσης, διαστ. 0,20×0,13 μ. και πάχ. 0,01 μ. Διάσπαρτοι άνθρακες εντοπίστηκαν και βαθύτερα (22,44 μ.) στην ίδια περιοχή.

Εξωτερικά της σαρκοφάγου, κατά μήκος του δυτικού τμήματος της νότιας πλευράς σε μια περιοχή, διαστ. 0,90×0,20 μ., υπήρχαν σπασμένα αγγεία που βρίσκονταν σε διαφορετικά επίπεδα (21,96 μ.). Από τα θραύσματά τους συγκολλήθηκαν: μελανόμορφη λήκυθος (ΜΑ 4563), τμήμα αμφορέα(;) (ΜΑ 4564), ενώ υπάρχουν και άλλα, που δεν έχουν συγκολληθεί. Στο ανατολικότερο τμήμα του εναγισμού υπήρχαν ελάχιστοι άνθρακες. Στο μεσαίο θραύσμα της νότιας πλευράς υπήρχε ακτινωτή κύλικα ιωνικού τύπου (ΜΑ 4561) τοποθετημένη έτσι ώστε το χείλος να εφάπτεται με το τοίχωμα. Προφανώς ανήκει και αυτή στον εναγισμό και παρασύρθηκε με την υποχώρηση και σύγκλιση των τοιχωμάτων. Τα αγγεία βρίσκονται ψηλότερα από το επίπεδο έδρασης της σαρκοφάγου (ο πυθμένας βρισκόταν στα 21,85 μ.) και δείχνουν ότι οι προσφορές αυτές τοποθετούνταν σταδιακά καθώς καλυπτόταν η σαρκοφάγος με χώμα. Από τα αγγεία του εναγισμού η ταφή χρονολογείται στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.

Πήλινη λάρνακα (Θέση 95.27, Ταφή ΙΙ). Πριν από τον αναδασμό χέρσος τύμβος. Μετά τον αναδασμό ανήκει στον αγρό Δημητρίου Ευγενίδη. Αγρόκτημα Βελόνης.

Βρισκόταν στην κορυφή σχεδόν του τύμβου (υψόμετρο 23,19 μ.), ελάχιστα εκατοστά κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Ο προσανατολισμός της είναι Α.-Δ. Οι εξωτερικές διαστάσεις της είναι 1,97×0,50 μ., οι εσωτερικές 1,80×0,49 μ. και το πάχος των τοιχωμάτων της 0,015 μ. Έχει υποστεί πολύ μεγάλη καταστροφή από πιέσεις της επίχωσης και το πέρασμα του μηχανήματος πάνω από τον τύμβο. Τα τοιχώματά της είναι σπασμένα και μόνο στη βορειοδυτική γωνία σώζεται το περιχείλωμα που έχει πλάτος 0,075 μ. Στο σημείο αυτό το βάθος της είναι 0,24 μ. Ο πυθμένας της, εντελώς θραυσμένος και με πολλές ρωγμές, έχει υποχωρήσει σε ορισμένα σημεία βαθύτερα από το επίπεδο έδρασής της.

Η σαρκοφάγος καλυπτόταν με διμερές καπάκι αποτελούμενο από δύο καμπύλα τμήματα (πιθανών διαστ. 0,98×0,50 μ.) που φέρουν ανάγλυφη διακοσμητική ταινία, πλ. 0,07 μ. στις ακμές των εσωτερικών στενών πλευρών τους. Είχε διατηρηθεί σε πολύ κακή κατάσταση και τα περισσότερα κομμάτια του βρέθηκαν πεσμένα στο εσωτερικό, ενώ άλλα είχαν παρασυρθεί από το μηχάνημα και βρέθηκαν στην επίχωση.

Ο σκελετός του νεκρού είχε διαλυθεί σχεδόν τελείως, με εξαίρεση λίγα υπολείμματα του κρανίου στην ανατολική πλευρά. Η ανθρωπολογική εξέτασή τους έδειξε ότι ανήκουν σε άτομο αδιάγνωστου φύλου, 25-35 χρονών. Ήταν φανερό ότι η σαρκοφάγος δεν είχε συληθεί. Ωστόσο δεν βρέθηκαν κτερίσματα στο εσωτερικό της.

Πήλινη λάρνακα (Θέση 95.27, Ταφή ΙΙΙ). Πριν από τον αναδασμό χέρσος τύμβος. Μετά τον αναδασμό ανήκει στον αγρό Δημητρίου Ευγενίδη. Αγρόκτημα Βελόνης.

Βρίσκεται λίγα εκατοστά νοτιότερα από την ταφή ΙΙ, σε ελάχιστο βάθος κάτω από την επιφάνεια του εδάφους (υψόμετρο 22,97-23 μ.), βρίσκεται δηλαδή λίγο χαμηλότερα από την ταφή ΙΙ (το επίπεδο έδρασης της ΙΙ είναι ίδιο με το επίπεδο του περιχειλώματος της ΙΙΙ).

Ο προσανατολισμός της είναι ΒΑ.-ΝΔ. Οι εξωτερικές διαστάσεις της είναι 1,91×0,60 μ., οι εσωτερικές 1,76×0,45 μ., το πάχος των τοιχωμάτων της 0,02 μ. και το ύψος τους 0,22-0,24 μ. Το περιχείλωμα είναι πλατύ (0,065 μ.) και προεξέχει κυρίως προς τα έξω.

Διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση, με τα τοιχώματα, αν και σπασμένα, να βρίσκονται στη θέση τους. Υπάρχει μία ελαφρά υποχώρηση των μακρών πλευρών προς τα μέσα και της δυτικής στενής πλευράς προς τα έξω.

Η σαρκοφάγος καλυπτόταν με διμερές καπάκι που το μεγαλύτερο μέρος του είχε καταπέσει στο εσωτερικό. Ελάχιστα μόνο θραύσματά του διατηρήθηκαν πάνω στο περιχείλωμα, ενώ άλλα είχαν παρασυρθεί από το μηχάνημα και αφαιρέθηκαν με την επίχωση. Αποτελείται από δύο καμπύλα τμήματα, πιθανών διαστ. 1×0,60 μ., που φέρουν ανάγλυφη διακοσμητική ταινία, πλ. 0,065 μ., κατά μήκος των εσωτερικών ακμών τους.

Ο σκελετός είχε διατηρηθεί σε πολύ κακή κατάσταση, παρόλα αυτά είναι φανερό ότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια στάση με το κρανίο στα ανατολικά. Η ανθρωπολογική εξέταση των οστών έδειξε ότι ανήκουν πιθανώς σε άνδρα 19-45 χρονών.

Όπως και η ταφή ΙΙ και ο τάφος αυτός ήταν ασύλητος, αλλά χωρίς κτερίσματα στο εσωτερικό του. Εξωτερικά όμως σε επαφή με το βόρειο και το νότιο περιχείλωμα υπήρχαν τρία αγγεία. Συγκεκριμένα, στο μέσον περίπου της νότιας πλευράς υπήρχαν θραύσματα από τον πυθμένα αλάβαστρου (ΜΑ 6771) και λαιμός ληκύθου (ΜΑ 6772), που πρέπει να είχαν τοποθετηθεί πάνω στο περιχείλωμα

πριν την τοποθέτηση του καλύμματος. Κι αυτό γιατί μερικά θραύσματα βρέθηκαν πάνω στο περιχείλωμα ενώ δύο-τρία όστρακα στην αντίστοιχη θέση του πυθμένα, όπου έπεσαν παρασυρμένα προφανώς από το καπάκι. Σε επαφή με το βόρειο τοίχωμα της λάρνακας είχαν τοποθετηθεί σε μικρή απόσταση μεταξύ τους δύο αγγεία: μελαμβαφής λήκυθος (ΜΑ 6770) και πήλινη πυξίδα κορινθιακού τύπου (ΜΑ 6680). Χρονολογούνται στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. Τα αγγεία αυτά βρέθηκαν σπασμένα, το γεγονός αυτό όμως οφείλεται σε εξωτερικούς παράγοντες και δεν ήταν αποτέλεσμα νεκρικής τελετής. Το πιθανότερο είναι εξάλλου ότι δεν πρόκειται για εναγισμό, αλλά για κτερίσματα που τοποθετήθηκαν έξω από την ταφή.

Οι ενταφιασμοί στους τάφους ΙΙ και ΙΙΙ θα πρέπει να έγιναν είτε ταυτόχρονα είτε να ήταν με ακρίβεια γνωστή η θέση της μίας λάρνακας πριν τοποθετηθεί η άλλη. Και αυτό γιατί πρώτον είναι πολύ κοντά και δεύτερον οι εργασίες τοποθέτησης της ΙΙ θα είχαν ως αποτέλεσμα τη διαταραχή της ΙΙΙ. Εάν η εγγύτητά τους είναι τυχαία, η ΙΙΙ πρέπει να τοποθετήθηκε στη ρίζα υπάρχοντος τύμβου και να καλύφθηκε με χώμα μέχρι να ενοποιηθεί με τον υπόλοιπο τύμβο. Στην περίπτωση αυτή, τοποθετήθηκε πρώτη η ταφή ΙΙ (η ψηλότερη).

Πήλινη λάρνακα (Θέση 95.27, Ταφή, IV). Πριν από τον αναδασμό χέρσος τύμβος. Μετά τον αναδασμό ανήκει στον αγρό Δημητρίου Ευγενίδη. Αγρόκτημα Βελόνης.

Βρισκόταν στη νοτιοανατολική κλιτύ του τύμβου, σε βάθος 0,05 μ. κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους και σε υψόμετρο 22,716 μ.

Ο προσανατολισμός της ήταν Α.-Δ. Παρόλο που είχε σπάσει σε πολλά κομμάτια, η διατήρησή της δεν ήταν κακή, λόγω της καλής ποιότητας του πηλού και του καλού ψησίματος. Είχε όμως υποστεί μεγάλη συμπίεση με αποτέλεσμα να «ανοίξει» προς Α. Τα θραύσματα του περιχειλώματος είχαν πέσει προς τα έξω, εκτός από τη δυτική στενή πλευρά που διατηρήθηκαν στη θέση τους. Οι εξωτερικές διαστάσεις της είναι 2,64×0,645, οι εσωτερικές 1,815×0,407 μ. Τα τοιχώματά της έχουν ύψος 0,29 μ., πάχος 0,03 μ. περίπου και το περιχείλωμα πλάτος 0,11-0,13 μ.

Η λάρνακα έχει πλούσια πλαστική διακόσμηση στο πάνω μέρος των τοιχωμάτων της: στο εσωτερικό ανάγλυφο ιωνικό κυμάτιο με λόγχες και ωά που πλαισιώνεται στο κάτω μέρος του από ζώνη αστραγάλου. Στο εξωτερικό παρόμοιο κυμάτιο και αστράγαλος, αλλά μεγαλύτερο και πιο έξεργο. Στο πάνω μέρος του περιχειλώματος πλαισιωμένη από κανόνα ζώνη με άνθη λωτού και ανθέμια περιπλεγμένα μεταξύ τους (Πίν. 197 γ). Είναι η πρώτη φορά που βρίσκεται στα Άβδηρα πήλινη λάρνακα διακοσμημένη στο πάνω μέρος του περιχειλώματός της.

Το κάλυμμα (ΜΑ 6664α-β) της λάρνακας αποτελούνταν από δύο τμήματα (διαστ. 1,03-4×0,65-8 μ.) που ήταν κατασκευασμένα από καλοψημένο πηλό. Το κάθε τμήμα είναι δίριχτο με αετωματικές απολήξεις στα εξωτερικά άκρα και απλές πλαστικές ταινίες στα εσωτερικά. Πλαστική ταινία διατρέχει την κορυφή κατά το μήκος της. Στις επιφάνειές του διακρίνονται ίχνη από επικάλυψη με πίσσα για στεγανοποίηση του τάφου. Τα δύο τμήματα του καλύμματος ήταν σπασμένα και πεσμένα στο εσωτερικό του τάφου, ενώ ορισμένα ακουμπούσαν στα μετακινημένα περιχειλώματα.

Από το σκελετό είχαν διατηρηθεί αρκετά τμήματα αλλά σε κακή κατάσταση. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια στάση με τα πόδια τεντωμένα και τα χέρια κατά μήκος του σώματος. Το κρανίο (που έλειπε) ήταν στα ανατολικά. Η ανθρωπολογική εξέτασή του έδειξε ότι ανήκε σε άτομο απροσδιόριστου φύλου άνω των 35 χρονών.

Ο τάφος ήταν ασύλητος, αλλά δεν υπήρχαν στο εσωτερικό του κτερίσματα. Η λάρνακα μεταφέρθηκε στο Μουσείο Αβδήρων, συγκολλήθηκε, καταγράφηκε (ΜΑ 6663) και πρόκειται να εκτεθεί. Οι ταφές της θέσης 95.27 εντοπίστηκαν κατά τη διαμόρφωση του αγρού από τα συνεργεία της ΥΕΒ πριν την παράδοσή του στο νέο ιδιοκτήτη.

Κλαζομενιακή σαρκοφάγος (Θέση 95.29, Ταφή Ι). Αγρός Κλεάνθη Ιμαμίδη (παλαιός ιδιοκτήτης), Κωνσταντίνου Τερζίδη (νέος ιδιοκτήτης). Αγρόκτημα Βελόνης.

Πρόκειται για θραύσμα που προέρχεται από την κεφαλή της σαρκοφάγου. Οι μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις του είναι 0,26×0,21×0,105 μ. Φέρει γραπτή παράσταση καστανόμαυρου χρώματος πάνω σε υπόλευκο βάθος. Σώζεται καθιστή Σφίγγα στραμμένη προς τα δεξιά[12] (ΜΑ 4713).

Κλαζομενιακή σαρκοφάγος (Θέση 95.29, Ταφή ΙΙ). Αγρός Κλεάνθη Ιμαμίδη (παλαιός ιδιοκτήτης), Τερζίδη Κωνσταντίνου (νέος ιδιοκτήτης). Αγρόκτημα Βελόνης.

Πρόκειται για θραύσμα από το χείλος μιας μακράς πλευράς σαρκοφάγου. Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 0,23×0,10×0,08 μ. Διατηρείται γραπτή διακόσμηση καστανόμαυρου χρώματος πάνω σε υπόλευκο βάθος, που αποτελείται από τρεις επάλληλες τεθλασμένες γραμμές (ΜΑ 4714)[13].

Πήλινη λάρνακα (Θέση 95.29, «Ταφή ΙΙΙ»). Αγρός Κλεάνθη Ιμαμίδη (παλαιός ιδιοκτήτης), Κωνσταντίνου Τερζίδη (νέος ιδιοκτήτης). Αγρόκτημα Βελόνης.

12. Δ. Τριαντάφυλλος, Σαρκοφάγος κλαζομενιακού τύπου από τα Άβδηρα της Θράκης, Αρχαία Θράκη, 2ο Διεθνές Συμπόσιο Θρακικών Σπουδών 1992 (1997), σ. 769, αριθ. 3, εικ. 6.

13. Ό.π., αριθ. 4.

Συγκέντρωση θραυσμάτων. Δεν είναι βέβαιο αν προέρχονται από μία ή περισσότερες λάρνακες. Προσδιορίστηκαν ως «ταφή ΙΙΙ» για καθαρά πρακτικούς λόγους.

Οι ταφές της θέσης 95.29 εντοπίστηκαν και καταστράφηκαν από τον Κ. Τερζίδη, όταν «διαμόρφωνε» τον αγρό του χωρίς την άδεια της υπηρεσίας μας. Λόγω φόρτου εργασίας, οικονομικών δυσκολιών και καιρικών συνθηκών δεν ήταν δυνατόν φέτος να ερευνηθεί επαρκώς η θέση[14].

Εναγισμοί. Αγρός Πεχλιβάνη Φραντζή (παλαιός ιδιοκτήτης), Κωνσταντίνου Τερζίδη (νέος ιδιοκτήτης). Αγρόκτημα Βελόνης.

Στην επιφάνεια του αγρού εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας τα παρακάτω:

1) Θραύσματα από το χείλος και το σώμα αμφορέα με ίχνη ερυθρής διακόσμησης (ΑΒ Κτσ (95) 5).

2) Στην άμεση περιοχή του υπήρχαν ψήγματα καμένων οστών, ανάμεσα σε μαύρα και πυρακτωμένα χώματα. Εκεί βρέθηκαν και θραύσματα σιδερένιου συνδέσμου. Φαίνεται ότι είναι κατάλοιπα λακκοειδούς ταφής-καύσης που αναμοχλεύθηκαν με το άροτρο και καταστράφηκαν τελείως. Η ανθρωπολογική εξέταση των οστών έδειξε ότι ανήκουν σε άνδρα 25-35 χρονών.

3) Περιοχή, διαστ. 1,20×1,10 μ. στην οποία υπήρχε καύση-εναγισμός κατεστραμμένος τώρα από την άροση. Ανάμεσα στα μαύρα χώματα διακρίνονται σε μικρές συγκεντρώσεις ή διασκορπισμένα θραύσματα αγγείων, ψήγματα από καμένα οστά (ζώων;) και θραύσματα σιδερένιας στλεγγίδας ή στλεγγίδων (ΑΒ Κτσ (95) 3). Από αυτά ελάχιστα βρέθηκαν στο επίπεδο της καύσης τους. Τα περισσότερα συγκεντρώθηκαν από τα αναμοχλευμένα χώματα. Τα όστρακα προέρχονται από μελαμβαφή και άβαφα αγγεία: μελαμβαφή φιαλίδια (ΜΑ 6641 και ΜΑ 6642), μελαμβαφής κάνθαρος (ΜΑ 6643), μελαμβαφή άωτα σκυφίδια (ΜΑ 6644 και ΜΑ 6640), άβαφο πώμα αγγείου (ΜΑ 6645), δισκόμορφο αντικείμενο (ΜΑ 6646) (Πίν. 197 δ). Χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ.

Λακκοειδής ταφή-καύση (Θέση 95.5). Αγρός Ελευθέριου Ραξιώνη (παλαιός ιδιοκτήτης), Δημητρίου Ευγενίδη (νέος ιδιοκτήτης). Αγρόκτημα Βελόνης.

Εντοπίστηκε με τη χάραξη δρόμου στα πλαίσια του αναδασμού. Είναι τετράπλευρος λάκκος ανοιγμένος στο φυσικό έδαφος και σκεπασμένος με λίθινες πλάκες. Στον πυθμένα είχαν τοποθετηθεί χοντρά ξύλα βελανιδιάς και πάνω σε αυτά ξύλινη κλίνη διακοσμημένη με οστέινα στοιχεία (ΜΑ 6774). Μέσα στο στρώμα της καύσης βρέθηκαν διαλυμένο χάλκινο επιχρυσωμένο ταφικό στεφάνι (ΜΑ 6775), δύο χρυσά ενώτια (ΜΑ 4005), χρυσό περιδέραιο (ΜΑ 4004), χρυσό δαχτυλίδι (ΜΑ 4006), χάλκινος καθρέφτης (ΜΑ 4434), οστέινη περόνη (ΜΑ 5861), πήλινη κύλικα ιωνικού τύπου (ΜΑ 4116), πήλινος ψευδαμφορίσκος (ΜΑ 3971). Ο χαρώνειος οβολός ήταν χρυσό νόμισμα του Φιλίππου Β΄. Ο τάφος ανήκε σε γυναίκα 28/30 -35 χρονών και χρονολογείται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.[15].

Ταφή σε πιθάρι (Θέση 95.9). Αγρός Ελευθέριου Ραξιώνη (παλαιός ιδιοκτήτης), Άννας Βαγγούση (νέα ιδιοκτήτρια). Αγρόκτημα Βελόνης.

Εντοπίστηκε κατά τη διαμόρφωση των παλαιών ορίων ανάμεσα στους αγρούς Ευστάθιου Σταυράκη - Ελευθέριου Ραξιώνη. Πρόκειται για ένα μεγάλο πιθάρι (εσωτερικό μήκος 2 μ., εσωτερική διάμετρος 1,70 μ.), τοποθετημένο οριζόντια και γεμισμένο μέχρι τη μέση του με καθαρό χώμα. Στην επιφάνεια αυτή ήταν τοποθετημένος ο νεκρός (άνδρας 38/40 ετών) σε ύπτια θέση με τα χέρια κατά μήκος του κορμού του. Τα κτερίσματα είχαν τοποθετηθεί γύρω από το σώμα του: μελαμβαφής σκύφος (ΜΑ 3949), χάλκινη στλεγγίδα (ΜΑ 5682α,β), δύο σιδερένια στόμια δερμάτινων αρυβάλλων (ΜΑ 6647 και ΑΒ.Κ.Τσ. (95.9) 23), άωτο σκυφίδιο (ΜΑ 3945), κάνιστρο (ΜΑ 3946), δύο αρυβαλλοειδή ληκύθια (ΜΑ 3943-3944). Στην περιοχή του κρανίου βρέθηκε αργυρός οβολός Αβδήρων (τέλη 6ου-αρχές 5ου αι. π.Χ.). Μια ομάδα από σπασμένα αγγεία που βρίσκονταν κοντά στο στόμιο του πιθαριού ήταν μάλλον υπολείμματα εναγισμού. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.[16].

Λίθινη σαρκοφάγος (Θέση 95.10). Αγρός Ελευθέριου Ραξιώνη (παλαιός ιδιοκτήτης), Άννας Βαγγούση (νέα ιδιοκτήτρια). Αγρόκτημα Βελόνης.

Εντοπίστηκε με τη διαμόρφωση των παλαιών ορίων, στην ακαλλιέργητη περιοχή ανάμεσα στο δυτικό όριο του αγρού Ραξιώνη και στον αγρό Σταυράκη Ευστάθιου. Βρίσκεται βορειοδυτικά από το ταφικό πιθάρι της θέσης 95.9 και σε μικρή απόσταση από αυτό.

Ήταν σχεδόν τελείως κατεστραμμένη και διατηρούνταν στο επίπεδο του πυθμένα της. Ο προσανατολισμός της ήταν Α.-Δ. Οι εξωτερικές διαστάσεις της ήταν 2,15×0,62 μ. και οι εσωτερικές 1,95×0,45 μ. Ο πυθμένας ήταν

14. Πρόκειται για το ίδιο εδαφικό έξαρμα, στο οποίο το 1993 ανασκάφηκαν τρεις ταφές. ΑΔ 48 (1993): Χρονικά, σ. 393-394. Δ. Τριαντάφυλλος, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 769, αριθ. 2, εικ. 5.

15. Ο τάφος περιγράφεται αναλυτικά στο ΑΕΜΘ 9 (1995), ό.π. (υποσημ. 8).

16. Για αναλυτικότερη περιγραφή, βλ. ΑΕΜΘ 9 (1995), ό.π.

αδρά λαξευμένος, ενώ οι εσωτερικές και οι εξωτερικές επιφάνειες των πλευρικών τοιχωμάτων της καλοδουλεμένες με λαμάκι.

Η σαρκοφάγος ανήκει στον ίδιο τύμβο με το πιθάρι και δεν είναι τοποθετημένη οριζόντια, αλλά ακολουθεί τη φυσική κατωφέρεια του εδάφους παρουσιάζοντας μια κλίση Α.-Δ. και Ν.-Β.

Ψηλά Βούρλα (πρώην Ιντζέ Κουβά)

Αρχαίο κτίσμα (Θέση 95.6). Αγρός Μαρίας Ασήμογλου (παλαιά ιδιοκτήτρια), τώρα μέρος του στο δρόμο και μέρος στον αγρό Θωμά Κόκκινου. Αγρόκτημα Βελόνης.

Κατά τη χάραξη ενός από τους νέους δρόμους στην περιοχή του αναδασμού εντοπίστηκε γωνιόλιθος από τοπικό λίθο στο δυτικό άκρο του αγρού της Μαρίας Ασήμογλου. Ακολούθησε μικρή ανασκαφική τομή, κατά την οποία αποκαλύφθηκε κτίσμα που πρέπει να συνεχίζεται και μέσα στο γειτονικό περιφραγμένο κτήμα ιδιοκτησίας Θωμά Κόκκινου.

Αποκαλύφθηκε τοίχος κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ. και κάθετοι σε αυτόν δύο άλλοι, ώστε διαγράφεται τετράπλευρος χώρος, πλ. 1,50 μ. και διακρινόμενου μήκ. 1,03 μ. Το πλάτος των τοίχων είναι 0,60 μ. Στον ένα από αυτούς υπάρχει κατώφλι. Η άνω όψη των γωνιολίθων φέρει πολλές κακώσεις από τα καλλιεργητικά μηχανήματα καθώς βρισκόταν σε βάθος μόλις 0,30 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους (απόλυτο υψόμετρο 17,52 μ.). Αρκετοί γωνιόλιθοι που βρίσκονταν στην περασιά των τοίχων πρέπει να έχουν απομακρυνθεί από τους καλλιεργητές.

Στη δυτική γωνία του χώρου εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής από συμπαγή κεραμίδια στέγης, το εσωτερικό του όμως δεν ανασκάφηκε και έτσι δεν γνωρίζουμε την ακριβή έκταση που αυτό καταλαμβάνει. Από την άμεση περιοχή του προέρχονται τέσσερα χάλκινα νομίσματα 3ου αι. π.Χ. Στα βόρεια του χώρου, εξωτερικά, υπήρχαν σε μικρή έκταση θραύσματα στρωτήρων.

Από την τοιχοδομία, την κεραμική και τα νομίσματα, το κτίσμα φαίνεται ότι ανήκει στον 3ο αι. π.Χ. Είναι ίσως μια αγροικία – από αυτές που θα υπήρχαν άφθονες στην αγροτική περιοχή των αρχαίων Αβδήρων.

Λόφος των Σκηνών (πρώην Τσαντήρ Τεπέ)

Λίθινη σαρκοφάγος (Θέση 95.7). Αγρός Μαρίνου Καλόγλου (παλαιός ιδιοκτήτης), Θεοκλή Μακρή (νέος ιδιοκτήτης). Αγρόκτημα Βελόνης.

Σε μεγάλο ταφικό τύμβο της περιοχής έγινε λαθρανασκαφή και σύληση λίθινης σαρκοφάγου. Από το μέσον του τύμβου περνούσε πριν από τον αναδασμό αγροτικός δρόμος· έτσι το ανατολικό και δυτικό τμήμα του ανήκαν σε διαφορετικούς ιδιοκτήτες, τους Παναγιώτη Πισκιλόπουλο και Μαρίνο Καλόγλου αντίστοιχα. Μετά τον αναδασμό ο δρόμος καταργήθηκε. Στο τμήμα που βρισκόταν στον αγρό Καλόγλου, στο κέντρο του τύμβου δηλαδή, δίπλα στο δρόμο, ανοίχθηκε από τους λαθρανασκαφείς το όρυγμα και εντοπίστηκε η σαρκοφάγος σε βάθος 1,20 μ. από τη σημερινή επιφάνεια.

Ο προσανατολισμός της ήταν Β.-Ν., ήταν κατασκευασμένη από τοπικό λίθο και καλυπτόταν με δικλινές καπάκι από το ίδιο υλικό.

Ο σκελετός φαίνεται ότι ήταν διατηρημένος σε καλή κατάσταση, οι αρχαιοκάπηλοι όμως τον είχαν αναμοχλεύσει και σπάσει. Η ανθρωπολογική εξέτασή του έδειξε ότι ανήκει σε άτομο αδιάγνωστου φύλου 12-20 χρονών.

Κανένα από τα κτερίσματα που τυχόν υπήρχαν δεν είχε διατηρηθεί. Στα πεταμένα από τους αρχαιοκάπηλους χώματα όμως βρέθηκαν θραύσματα από το χείλος αλάβαστρου, κατά το σχήμα και το υλικό (ΜΑ 6665).

Σαρκοφάγος κλαζομενιακού τύπου (Θέση 95.11,Ταφή Ι.). Αγρός Νικολάου Καραγεωργίου (παλαιός ιδιοκτήτης), τώρα δρόμος στο ύψος ακαλλιέργητης κοινόχρηστης έκτασης. Αγρόκτημα Βελόνης.

Είναι τραπεζιόσχημη (Πίν. 198 α). Εξωτερικές διαστάσεις: μήκος 1,94, πλάτος μεγαλύτερης στενής πλευράς 0,60, μικρότερης 0,54 μ. Εσωτερικές: μήκος 1,70, πλάτος μεγαλύτερης στενής πλευράς 0,45, μικρότερης 0,40 μ. Πλάτος επιφάνειας κεφαλής 0,18, πλάτος επιφάνειας ποδιών 0,125, πλάτος χείλους 0,10, βάθος 0,31 μ. Και στις τέσσερις εσωτερικές γωνίες υπάρχουν τετράπλευρα τμήματα που προεξέχουν μέσα στη σαρκοφάγο. Δυστυχώς κανένα ίχνος των παραστάσεων δεν έχει διατηρηθεί επειδή όλες οι επιφάνειες καλύπτονται από ιζήματα, ενώ σε μερικά σημεία έχουν απολεπιστεί.

Το κάλυμμα ήταν διμερές σαμαρωτό. Ελάχιστα τμήματά του διατηρούνταν στη θέση τους (αυτά που στηρίζονταν στο περιχείλωμα). Τα υπόλοιπα έχουν καταπέσει στο εσωτερικό. Τα δύο τμήματα είναι μεταξύ τους ανόμοια. Το ανατολικό είναι απλό, ενώ το δυτικό φέρει στα άκρα του πλαστικές ταινίες: στο εξωτερικό σε απόσταση 0,10 μ. από την ακμή του, ενώ στο εσωτερικό, στο σημείο που θα εφαπτόταν με το άλλο κομμάτι κατά μήκος της ακμής.

Η σαρκοφάγος είχε προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. Το τμήμα της κεφαλής βρισκόταν στα ανατολικά. Από το σκελετό διατηρήθηκαν μόνο μερικά αποσαθρωμένα υπολείμματα οστών. Η ανθρωπολογική εξέτασή τους έδειξε ότι ανήκουν σε άτομο αδιάγνωστου φύλου άνω των 18-19 χρονών. Κοντά στο κρανίο υπήρχε πολύ οξειδωμένο χάλκινο στέλεχος, ίσως από στλεγγίδα (ΑΒ Τσ.Τ.(95.11) 3).

Η ταφή ήταν ασύλητη, δεν περιείχε όμως άλλο κτέρισμα. Το επίπεδο έδρασής της βρισκόταν σε υψόμετρο 48,25 μ., ενώ το πάνω μέρος του καλύμματός της στα 48,63 μ.

Πήλινη λάρνακα (Θέση 95.11, Ταφή ΙΙ). Αγρός Νικολάου Καραγεωργίου (παλαιός ιδιοκτήτης), τώρα δρόμος στο ύψος ακαλλιέργητης κοινόχρηστης έκτασης. Αγρόκτημα Βελόνης. Βρισκόταν σε απόσταση 6,25 μ. νότια από το μέσον της ανατολικής στενής πλευράς της ταφής Ι, σε υψόμετρο 48,13 μ. Ο προσανατολισμός της είναι ΒΑ.-ΝΔ. Είναι ορθογώνια με εξωτερικές διαστάσεις 0,60-×0,30, εσωτερικές 0,53×0,16 και βάθος 0,13 μ. Το περιχείλωμά της, ελλιπές στις μακρές πλευρές, έχει πλάτος 0,06 μ. Η καταστροφή του πρέπει να προξενήθηκε με την άροση ή με το μηχάνημα διάνοιξης του δρόμου.

Η λάρνακα καλυπτόταν με στρωτήρα κέραμο κορινθιακού τύπου, σωζ. διαστ. 0,45×0,30 μ., θραύσματα του οποίου βρέθηκαν πεσμένα στο εσωτερικό. Ήταν συλημένη από παλιά και στο εσωτερικό της δεν βρέθηκε κανένα ίχνος οστών ή κτερισμάτων. Λόγω των μικρών διαστάσεών της όμως είναι φανερό ότι ήταν παιδική.

Εξωτερικά, σε επαφή με το δυτικό και νοτιοανατολικό της τοίχωμα υπήρχαν μικρές πλακαρές πέτρες που χρησίμευαν ενδεχομένως για τη στήριξή της. Σε επαφή με την ανατολική στενή πλευρά (όπου θα βρισκόταν το κρανίο) υπήρχε ακέραιη ταινιωτή κύλικα ιωνικού τύπου τοποθετημένη έτσι, ώστε το χείλος της να εφάπτεται με τη λάρνακα (ΜΑ 3996).

Πήλινη λάρνακα (Θέση 95.11, Ταφή ΙΙΙ). Αγρός Νικολάου Καραγεωργίου (παλαιός ιδιοκτήτης), τώρα δρόμος στο ύψος ακαλλιέργητης κοινόχρηστης έκτασης. Αγρόκτημα Βελόνης.

Είναι επίσης παιδική. Έχει τον ίδιο προσανατολισμό με την ταφή ΙΙ και βρίσκεται σε απόσταση 1,16 μ. από αυτήν (νοτιοδυτικά της δυτικής στενής πλευράς της). Από την ταφή Ι απέχει 6,75 μ. Το χείλος της βρίσκεται σε υψόμετρο 48,20 μ. και η επιφάνεια έδρασής της σε 48,03 μ.

Είναι ορθογώνια με εξωτερικές διαστάσεις 0,62×0,32, εσωτερικές 0,55×0,20 και βάθος 0,19 μ. Το πλάτος του χείλους της είναι 0,05 μ., ενώ το πάχος των τοιχωμάτων 0,03-0,05 μ. Η ανατολική στενή και η βόρεια μακρά πλευρά είναι κατεστραμμένες από το μηχάνημα. Τμήμα της τελευταίας μάλιστα έχει υποχωρήσει στο εσωτερικό.

Η κάλυψη είχε γίνει με τμήμα καμπύλου, δίριχτου καλύμματος, διαστ. 0,47×0,28 και πάχ. 0,015 μ., που είχε σπάσει και πέσει στο εσωτερικό. Ήταν ακτέριστη και δεν διατηρήθηκαν καθόλου οστά.

Εξωτερικά, σε επαφή με το νότιο τοίχωμα, υπήρχαν θραύσματα από μικρά αδιάγνωστα αγγεία τοποθετημένα ανάποδα (εναγισμός). Κατάλοιπα εναγισμού πρέπει να είναι και τα λίγα όστρακα που βρέθηκαν στην άμεση περιοχή του τάφου προς Β.

Οι ταφές της θέσης 95.11 βρίσκονται στην κορυφή ενός φυσικού υψώματος (υψόμετρο 48,94 μ.) και πιθανότατα τις κάλυπτε τύμβος που τώρα έχει εντελώς ισοπεδωθεί (βρίσκονταν σε βάθος 0,30 μ. κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους). Αν κρίνουμε από αυτές, η διάταξη των ταφών στον τύμβο πρέπει να ήταν ακτινωτή (οι ταφές ΙΙ και ΙΙΙ βρίσκονται στην ίδια ευθεία, η οποία φαίνεται να συγκλίνει προς το ίδιο κέντρο με τον άξονα της ταφής Ι).

Πήλινη λάρνακα (Θέση 95.12). Αγρός Ευγένιου Τουμπάρη (παλαιός ιδιοκτήτης), τώρα δρόμος στο ύψος των αγρών Αλέξανδρου Ζαμπάκη από ανατολικά και Παναγιώτη Πισκιλόπουλου από δυτικά. Αγρόκτημα Βελόνης.

Αποκαλύφθηκε κατά τη διάνοιξη του δρόμου όταν το μηχάνημα χάραξης έσπασε το βόρειο τμήμα της ανατολικής μακράς πλευράς της. Βρισκόταν στην κορυφή σχεδόν ισοπεδωμένου από τις βαθιές αρόσεις τύμβου (υψόμετρο 27,36 μ.) σε βάθος 0,42 μ. από τη σημερινή επιφάνεια (26,94 μ.), το επίπεδο δε που εδραζόταν ήταν σε υψόμετρο 26,72 μ. Είχε ελαφρώς κατωφερική κλίση από Β. προς Ν. και από Δ. προς Α., η οποία δεν οφειλόταν στο επικλινές του φυσικού εδάφους διότι είχε τοποθετηθεί πάνω σε στρώμα από χαλαρά φερτά χώματα. Ίσως να οφείλεται σε υποχώρηση των χωμάτων αυτών.

Ο προσανατολισμός της ήταν ΒΔ.-ΝΑ., οι εξωτερικές διαστάσεις της 0,41-0,43×0,95 μ., οι εσωτερικές 0,32-0,34× 0,855 μ. και το βάθος της 0,16-0,17 μ. Καλυπτόταν με δύο στρωτήρες κεράμους κορινθιακού τύπου. Ελάχιστα τμήματά τους βρέθηκαν στη θέση τους πάνω στο περιχείλωμα, τα περισσότερα είχαν υποχωρήσει από την πίεση της επίχωσης και είχαν καταπέσει στο εσωτερικό, ενώ τρία βρέθηκαν έξω από τη βόρεια πλευρά της. Η λάρνακα ήταν ασύλητη και ακτέριστη. Από το σκελετό βρέθηκαν μόνο ελάχιστα οστά κρανίου στο ανατολικό τμήμα της. Η ανθρωπολογική εξέτασή τους έδειξε ότι ανήκουν σε άτομο αδιάγνωστου φύλου 1-1,5 χρονών.

Στη νοτιοδυτική εξωτερική γωνία της υπήρχε μικρή αργή πέτρα σε επαφή με το τοίχωμα, ενδεχομένως στήριγμα. Βόρειά της σε υψόμετρο 26,81 μ. και σε απόσταση 0,30 μ. από το μέσον της βόρειας πλευράς της υπήρχε μικρή περιοχή (διαστ. 0,18×0,11 μ.) με λίγους άνθρακες και ελάχιστα μελαμβαφή όστρακα-υπολείμματα εναγισμού.

Λίθινη σαρκοφάγος (Θέση 95.28). Κοινόχρηστη έκταση πριν από τον αναδασμό. Αγρός Αλεξόπουλου Δούκα, Κωνσταντίνου, Νικόλαου, Γεώργιου (ιδιοκτήτες μετά τον αναδασμό). Αγρόκτημα Βελόνης.

Σε χαμηλό ακαλλιέργητο τύμβο που βρίσκεται στο μέσον του αγρού έγινε παράνομη ανασκαφή τάφου. Πρό-

κειται για σαρκοφάγο από ντόπια πέτρα που βρισκόταν στη βορειοδυτική κλιτύ του τύμβου.

Οι λαθρανασκαφείς έσκαψαν ορθογώνιο όρυγμα, διαστ. 2,50×1 μ. Σε βάθος 0,40 μ. εντόπισαν το κάλυμμα της σαρκοφάγου το οποίο κατέστρεψαν. Στη συνέχεια πέταξαν τα κομμάτια του έξω από το όρυγμα.

Η σαρκοφάγος είχε προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. Το εσωτερικό των τοιχωμάτων της καλυπτόταν με υπόλευκο κονίαμα, από το οποίο διατηρείται μικρό τμήμα στη βόρεια πλευρά, ενώ στο εσωτερικό του χείλους της υπήρχε η συνηθισμένη εγκοπή.

Στάνη (πρώην Τασλίκ Σουβάτ)

Λακκοειδής ταφή-καύση (Θέση 95.8). Αγρός Ευάγγελου Βουρβουκέλη (παλαιός ιδιοκτήτης), Σταύρου Τόφογλου (νέος ιδιοκτήτης). Αγρόκτημα Βελόνης.

Σε χαμηλό τύμβο (υψόμετρο κορυφής 37 μ.), που βρίσκεται περίπου στο μέσον του αγρού του Ευάγγελου Βουρβουκέλη και έχει σχεδόν ισοπεδωθεί από την καλλιέργεια, οι αρχαιοκάπηλοι εντόπισαν και κατέστρεψαν λακκοειδή ταφή-καύση. Στην περιοχή (στον ίδιο αγρό και τους γειτονικούς που μετά τον αναδασμό ανήκουν στον Σταύρο Τόφογλου) υπάρχουν συνολικά έξι χαμηλοί, σχεδόν ισοπεδωμένοι τύμβοι και δύο μεγάλοι που εφάπτονται μεταξύ τους και έχουν αφεθεί χέρσοι.

Η καύση είναι ένα τετράπλευρο όρυγμα, διαστ. 1,70×1,10 μ. περίπου[17] και βάθ. 0,46 μ. που είχε προσανατολισμό Α.-Δ. Ο λάκκος αυτός, που ήταν σκαμμένος στο φυσικό έδαφος, καλυπτόταν με μονολιθική πιθανώς πλάκα αγνώστων διαστάσεων. Η πλάκα αυτή βρισκόταν 0,84 μ. βαθύτερα από την επιφάνεια του τύμβου (απόλυτο υψόμετρο 9,09 μ.). Πρέπει να σημειωθεί ότι (μαζί με την όμοια καύση της περιοχής Ξηρόβρυση – θέση 95.5 – που προαναφέρθηκε) είναι η πρώτη φορά που εντοπίστηκαν στο νεκροταφείο των Αβδήρων λακκοειδείς ταφές-καύσεις με καλυπτήριες πλάκες[18]. Στις περιπτώσεις που έχουμε συναντήσει μέχρι τώρα οι λάκκοι ήταν ακάλυπτοι και γεμισμένοι με χώμα μέχρι το επίπεδο του χείλους τους, ενώ εδώ αντίθετα φαίνεται ότι κάτω από την καλυπτήρια πλάκα ο χώρος ήταν κενός, όπως γινόταν με όλους τους ενταφιασμούς των αρχαίων χρόνων. Κενός πρέπει να είχε αφεθεί και ο λάκκος της θέσης 95.5, αν και αυτό δεν διαπιστώθηκε ανασκαφικά, επειδή οι καλυπτήριες πλάκες είχαν υποχωρήσει στο εσωτερικό ή απομακρυνθεί και έτσι το χώμα της επίχωσης εισχώρησε μέσα.

Οι λαθρανασκαφείς είχαν αναμοχλεύσει το εσωτερικό, το οποίο περιελάμβανε σπασμένα οστά με ίχνη καύσης, κομμάτια από κάρβουνα, πυρακτωμένα χώματα και στάχτες. Ακόμη, ελάχιστα θραύσματα αγγείων, δύο σιδερένια στελέχη αδιάγνωστων αντικειμένων και πάρα πολλά κομμάτια από οστέινα διακοσμητικά στοιχεία που κοσμούσαν, κατά πάσα πιθανότητα, την ξύλινη κλίνη πάνω στην οποία είχε τοποθετηθεί ο νεκρός για να καεί[19]. Τα διακοσμητικά αυτά είναι φύλλα ανθεμίων, κισσόφυλλα, καμπύλα, δακτυλιόσχημα, δισκοειδή με οπή στο κέντρο, επιμήκη σε σχήμα μαιάνδρου, ευθύγραμμα με παράλληλες ορθογώνιες αυλακώσεις, σταυρόσχημα. Πολλά από αυτά ήταν απανθρακωμένα ή διαλυμένα εντελώς. Η ανασύνθεση της διακόσμησης της κλίνης από αυτά είναι βέβαια πολύ δύσκολη· το γεγονός της εύρεσής τους όμως είναι σημαντικό διότι πρώτη φορά έχουμε τόσο πολλά διακοσμητικά στοιχεία και σε τόσο μεγάλη ποικιλία. Βρέθηκε, τέλος, χρυσό νόμισμα Αλεξάνδρου Γ' που διέλαθε της προσοχής των αρχαιοκαπήλων. Είναι 1/4 στατήρα και χρονολογείται στα 330-318 π.Χ. Αν υπήρχαν και άλλα αντικείμενα που αφαιρέθηκαν δεν είμαστε σε θέση να το γνωρίζουμε.

Η ανθρωπολογική εξέταση έδειξε ότι η καύση ανήκε σε άνδρα 35-45 χρονών περίπου.

Λόφος των Κοριτσιών (πρώην Κιζλάρ Τεπέ)

Ταφή σε πιθάρι (Θέση 95.13). Αγρός Ιωάννη Τουμπάρη. Αγρόκτημα Αβδήρων.

Στο δυτικό όριο του αγρού αρχαιοκάπηλοι εντόπισαν και σύλησαν ταφικό πιθάρι, το οποίο πριν την επέμβασή τους ήταν ακέραιο – πράγμα πολύ σπάνιο για τα Άβδηρα, όπου το σκληρό συμπαγές πηλόχωμα των επιχώσεων των τύμβων και το βάρος των καλλιεργητικών μηχανημάτων, έχουν συντελέσει στην υποχώρηση των τοιχωμάτων των πιθαριών. Οι λαθρανασκαφείς έσπασαν τα τοιχώματά του δημιουργώντας άνοιγμα, διαμ. 0,50 μ. περίπου. Από την κρούση πρέπει να σχηματίστηκαν και οι ρωγμές, οι οποίες φαίνεται ότι είναι πρόσφατες.

Το πιθάρι βρισκόταν σε βάθος 0,35 μ. κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, σε υψόμετρο 26,40 μ.

17. Λόγω της μεγάλης επίχωσης και του περιορισμένου χρόνου έρευνας, δεν έγινε κανονική ανασκαφή αλλά μόνο καθαρισμός του υπάρχοντος ορύγματος και περισυλλογή των οστών και των ευρημάτων.

18. Για τις λακκοειδείς ταφές-καύσεις των Αβδήρων, βλ. Ντ. Καλλιντζή, Έθιμα ταφής στα αρχαία Άβδηρα, Αρχαία Θράκη, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 812-813, 832.

19. Για τις κλίνες που τοποθετούσαν στις καύσεις, βλ. ό.π., σ. 810, 821.

Ήταν τοποθετημένο οριζόντια, κατά τον άξονα Α.-Δ. με το στόμιο στα ανατολικά. Το εξωτερικό του διακρινόμενο μήκος είναι 1,83 μ. και η μέγιστη διάμετρος 1,30 μ. Το πάχος των τοιχωμάτων του είναι 0,04 μ.

Το στόμιο, διαμ. 0,82 μ., πρέπει να φρασσόταν με καπάκι το οποίο όμως δεν βρέθηκε. Στη θέση του είχε απομείνει μόνο το μολύβδινο έλασμα στεγανοποίησης που κάλυπτε, ως δακτύλιος, την εσωτερική περιφέρεια του στομίου. Υπόλειμμα από τη διαδικασία στεγανοποίησης πρέπει να είναι και άμορφο κομμάτι πεπλατυσμένου ελάσματος μολύβδου που βρέθηκε στην επίχωση νοτιοανατολικά του στομίου.

Το κάτω μέρος του πιθαριού ήταν στρωμένο με βότσαλα και όστρεα για να δημιουργηθεί οριζόντια επιφάνεια. Το πάχος της στρώσης αυτής έφθανε στο βαθύτερο σημείο της τα 0,10 μ. Από τα κτερίσματα δεν βρέθηκε τίποτα, ενώ από το σκελετό υπήρχαν μόνο ελάχιστα θραύσματα. Η ανθρωπολογική εξέτασή τους έδειξε ότι ανήκουν σε γυναίκα ή νεαρό ενήλικα άνδρα 16-25 χρονών περίπου.

Ο τύμβος στον οποίο ανήκε δεν είναι πλέον ορατός διότι έχει εντελώς ισοπεδωθεί. Στην περιοχή του υπάρχουν τέσσερις μικροί χαμηλοί τύμβοι που είναι ακόμη ορατοί.

Λόφος των Τσακαλιών (πρώην Τσακάλ Τεπέ)

Πήλινη λάρνακα (Θέση 95.16). Αγρός Αργύρη Μπαρδάκη. Αγρόκτημα Αβδήρων.

Στο μέσον περίπου του αγρού, στη νότια κλιτύ σχεδόν ισοπεδωμένου τύμβου (υψόμετρο 8,09 μ.) σημειώθηκε παράνομη επέμβαση και εντοπίστηκε πήλινη λάρνακα. Οι λαθρανασκαφείς έσπασαν κι αναμόχλευσαν το ανατολικό τμήμα της. Το δυτικό το ερεύνησαν με λοστό κι έτσι ήταν στρωματογραφικά αδιατάρακτο.

Η λάρνακα, που βρισκόταν 0,38 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους (υψόμετρο 7,71 μ.) είχε προσανατολισμό Α.-Δ. Οι εξωτερικές διαστάσεις της ήταν 1,97× 0,58, οι εσωτερικές 1,87×0,49 και το μέγιστο σωζόμενο βάθος της 0,31 μ. Εδράζεται σε επίπεδο υψομέτρου 7,41 μ.

Το περιχείλωμα έφερε πλαστική διακόσμηση ιωνικού κυματίου εσωτερικά και εξωτερικά που σε ορισμένα σημεία διατηρούσε ίχνη σκούρου ερυθρού χρώματος. Είναι κατασκευασμένη από λεπτόκοκκο αρκετά καθαρό πηλό και το πάνω μέρος της είναι καλοψημένο. Το κάτω μέρος αντίθετα και ο πυθμένας ήταν λιγότερο καλοψημένα με αποτέλεσμα η φθορά του να είναι μεγάλη. Ο πυθμένας, παρόλο που σώζεται ολόκληρος, φέρει πολλές ρωγμές και παλαιά σπασίματα.

Η λάρνακα ήταν σκεπασμένη με πήλινο καπάκι που αποτελούνταν από δύο καμπύλα τμήματα (πιθανών διαστ. 1×0,60 μ.), τα οποία έφεραν πλαστική ταινία στις εσωτερικές ακμές τους. Διατηρείται καλύτερα το κεντρικό τμήμα του. Οι εξωτερικές ακμές που πατούσαν στο περιχείλωμα καταστράφηκαν από τους λαθρανασκαφείς. Το κάλυμμα δεν είναι καλοψημένο και ο πηλός του είναι εύθρυπτος με αρκετές προσμίξεις. Στο εσωτερικό της δεν βρέθηκε κανένα κτέρισμα και ο σκελετός είχε αποσαθρωθεί. Με το κοσκίνισμα των χωμάτων περισυνελέγησαν ελάχιστα ψήγματα οστών. Η ανθρωπολογική εξέτασή τους έδειξε ότι ανήκουν σε άτομο αδιάγνωστου φύλου άνω των 12 χρονών. Έξω από τη νοτιοδυτική γωνία της, σε απόσταση 0,15 μ. από το τοίχωμα υπήρχε μικρός εναγισμός από θραύσματα μελαμβαφούς κύλικας, που έφερε οπή για τις χοές (ΜΑ 6679).

Λίθινη σαρκοφάγος (Θέση 95.20). Αγρός Δημητρίου Χατζόπουλου του Χρήστου. Αγρόκτημα Αβδήρων.

Στον αγρό Χατζόπουλου, ανατολικά ενός μεγάλου ταφικού τύμβου που ανασκάφηκε από τον Δ. Λαζαρίδη, υπάρχουν τέσσερις ελάχιστα διακρινόμενοι ταφικοί τύμβοι που το σχήμα και το μέγεθός τους έχουν αλλοιωθεί από τις μακροχρόνιες και βαθιές αρόσεις. Στη βόρεια κλιτύ ενός από αυτούς (που βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα του αγρού) εντοπίστηκε με τη φετινή άροση σαρκοφάγος από τοπικό λίθο. Η μισή περίπου καλυπτήρια πλάκα της έσπασε με το τρακτέρ και μετακινήθηκε από τον ιδιοκτήτη στα όρια του αγρού. Το άλλο μισό (το δυτικό) φαινόταν να βρίσκεται στη θέση του. Στην πραγματικότητα όμως είχε μετακινηθεί και ο τάφος είχε συληθεί πρόσφατα.

Ο τάφος είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και βρισκόταν περίπου 0,15 μ. κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του τύμβου (υψόμετρο τύμβου 6,82-6,87 μ., υψόμετρο καλυπτήριας 6,70 μ.). Η καλυπτήρια πλάκα ήταν του τύπου που παρατηρείται στα Άβδηρα: επίπεδη η κάτω επιφάνεια, ελαφρώς δικλινής η πάνω, με αδρή επεξεργασία. Στο πάνω μέρος είχε βαθιές αυλακώσεις και εκδορές από τα άροτρα. Το πλάτος της ήταν 0,80 και το πάχος της 0,20 μ.

Η σαρκοφάγος παρουσίαζε πολύ επιμελημένη εργασία. Είχε διατηρηθεί ακέραιη, εκτός από μικρό πρόσφατο σπάσιμο στη νοτιοδυτική γωνία της και ένα ράγισμα στη βόρεια μακρά πλευρά. Το χείλος της και το διακρινόμενο εξωτερικό τμήμα της (ύψ. 0,05 μ. περίπου) έχουν πολύ επιμελημένη λάξευση με λαμάκι που συνεχίζεται και εσωτερικά και περιτρέχει ως ταινία, πλ. 0,03-0,04 μ. το άνω μέρος της λάρνακας. Τα υπόλοιπα τμήματα των εσωτερικών τοιχωμάτων έχουν επιμελημένα αδρή επιφάνεια που γίνεται ακόμα αδρότερη στον πυθμένα. Οι εξωτερικές διαστάσεις της είναι 2×0,67 μ., οι εσωτερικές 1,81× 0,50 μ. και το βάθος της 0,41 μ. Το πάχος των τοιχωμάτων της είναι 0,09 μ.

Στο άκρο του αγρού, ανάμεσα σε μικρό λιθοσωρό από θραύσματα τάφων, εντοπίστηκε τμήμα ταφικού κιονίσκου.

Αλμυρή Λίμνη (πρώην Τουζλά Γκιόλ)

Κιβωτιόσχημος τάφος (Θέση 95.17). Αγρός Κωνσταντίνου Ασημίδη (παλαιός καλλιεργητής), αγρός Σταύρου Ιωαννίδη (νέος ιδιοκτήτης). Αγρόκτημα Βελόνης.

Στη βορειοδυτική κλιτύ σχεδόν ισοπεδωμένου τύμβου (υψόμετρο 2,27 μ.), ο οποίος βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα του αγρού, έγινε απόπειρα λαθρανασκαφής ενός τάφου που, όπως αποδείχθηκε, ήταν ήδη συλημένος από παλιά.

Ο τάφος, προσανατολισμού Β.-Ν., είναι κτιστός κιβωτιόσχημος αποτελούμενος από πλάκες τοπικού λίθου και έχει κάλυψη από το ίδιο υλικό. Βρίσκεται σε υψόμετρο 1,89 μ. (υψόμετρο καλυπτήριων).

Τα πλευρικά τοιχώματά του είναι κατασκευασμένα από ανισομεγέθεις πλάκες που φέρουν πολύ καλή επεξεργασία στο εσωτερικό, ενώ η εξωτερική τους επιφάνεια είναι πολύ αδρή, σχεδόν όπως κόπηκε από το λατομείο. Στις στενές πλευρές έχει λαξευθεί κάθετη εγκοπή, που το πλάτος της είναι διαφορετικό κάθε φορά, ώστε να προσαρμοστούν οι μακρές. Οι αρμοί ανάμεσα σε όλες τις πλάκες ήταν καλοδουλεμένοι ώστε να εφάπτονται ακριβώς. Τα τοιχώματα εσωτερικά ήταν επιχρισμένα με κονίαμα λευκού χρώματος που σε ορισμένα σημεία έχει απολεπιστεί. Την εσωτερική ακμή του χείλους περιτρέχει εγκοπή, διαστ. 0,03×0,02 μ. για την προσαρμογή ξύλινων σανίδων. Στην πάνω όψη του έχει λαξευθεί πολύ επιμελώς μία λωρίδα, πλ. 0,06-0,10 μ., ώστε να δημιουργηθεί λεία επιφάνεια έδρασης των καλυπτήριων πλακών. Πυθμένας του τάφου ήταν το έδαφος. Οι εξωτερικές διαστάσεις του είναι 1,10×0,80, οι εσωτερικές 1,78×0,64, το ύψος των τοιχωμάτων του 0,71 μ. και το πάχος τους κυμαίνεται από 0,10 έως 0,20 μ. Έξω από το βόρειο και το νότιο τοίχωμα υπάρχουν λίθοι για την καλύτερη στήριξή τους.

Ο τάφος καλυπτόταν από τέσσερις ελαφρώς δικλινείς πλάκες, από τις οποίες οι τρεις βορειότερες βρίσκονταν στη θέση τους. Η νοτιότερη ήταν σπασμένη και το μεγαλύτερο τμήμα της αναποδογυρισμένο πάνω από το άνοιγμα του τάφου. Πάνω από το μικρότερο τμήμα, που ήταν στη θέση του, υπήρχε τοποθετημένος τετράπλευρος γωνιόλιθος που πατά και στο χείλος του τάφου. Οι επιφάνειές τους είναι αδρά δουλεμένες εκτός από τις επιφάνειες των αρμών επαφής. Το πάχος τους είναι ποικίλο. Οι διαστάσεις της κάλυψης είναι 2,25×1,06-1,12 μ. Η κορυφή των καλυπτήριων δεν συμπίπτει απόλυτα με τον κατά μήκος άξονα του τάφου, που παρουσιάζει μικρή απόκλιση από ΝΑ. προς ΒΔ. Οι διαστάσεις τους επίσης δεν συμπίπτουν απόλυτα με τις διαστάσεις του τάφου: προεξέχουν από τις μακρές πλευρές, ενώ αφήνουν ακάλυπτο το χείλος των στενών. Οι διαστάσεις της κάθε μίας πλάκας, από Β. προς Ν. είναι: πρώτη 1,05×0,53×0,10-0,18, δεύτερη 1,02× 0,48× 0,12-0,23, τρίτη 1,16×0,48×0,12-0,20, τέταρτη ±1,10× 0,46-0,56×0,20 μ.

Ο σκελετός ήταν αναμοχλευμένος. Μερικά οστά βρέθηκαν συγκεντρωμένα στη νοτιοδυτική γωνία, ενώ υπήρχαν και μερικά θραύσματα πεταμένα έξω από τον τάφο. Η ανθρωπολογική εξέταση έδειξε ότι ανήκουν σε άνδρα 18-20 χρονών.

Στη νοτιοδυτική γωνία βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα και θραύσματα επιχρυσωμένων χάλκινων στελεχών από ταφικό στεφάνι (ΑΒ Τ.Γκ.(95.17) 3). Μέρος των κτερισμάτων αποτελούσαν, ενδεχομένως, θραυσμένο χάλκινο έλασμα και μολύβδινο στέλεχος που βρέθηκαν έξω από τον τάφο μαζί με τα οστά.

Πήλινη λάρνακα (Θέση 95.24). Αγρός Κωνσταντίνου Ασημίδη (παλαιός ιδιοκτήτης), τώρα μέσα στο νότιο περιφερειακό δρόμο αγροκτήματος Βελόνης.

Εντοπίστηκε κατά τη χάραξη του δρόμου. Βρισκόταν στην κορυφή χαμηλού, σχεδόν ισοπεδωμένου τύμβου, που πριν από τον αναδασμό βρισκόταν στο δυτικό τμήμα του αγρού Κωνσταντίνου Ασημίδη.

Το επίπεδο του εδάφους μετά τη διαμόρφωση του δρόμου είναι σε υψόμετρο 3 μ. Η λάρνακα βρίσκεται 0,20 μ. βαθύτερα, δηλαδή, σε υψόμετρο 2,80 μ. περίπου.

Ο προσανατολισμός της είναι ΒΑ.-ΝΔ. Είναι πολύ κατεστραμμένη και από τη μακρόχρονη άροση και από τα μηχανήματα διάνοιξης του δρόμου που έχουν παρασύρει το μεγαλύτερο μέρος του καλύμματος και το πάνω μέρος της. Παρ' όλα αυτά διαπιστώθηκε ότι η λάρνακα ήταν ασύλητη αλλά ακτέριστη.

Οι εξωτερικές διαστάσεις της είναι 0,75×0,33 μ., οι εσωτερικές 0,69×0,30 μ. και το βάθος της 0,15 μ. Το πάχος των τοιχωμάτων της 0,01-0,02 μ. Κανένα ίχνος του σκελετού δεν διατηρήθηκε, από τις διαστάσεις της όμως είναι φανερό ότι ανήκε σε παιδί.

Η λάρνακα καλυπτόταν από έναν ή δύο στρωτήρες κεράμους, από τους οποίους όμως στη θέση τους βρέθηκαν μόνο λίγα θραύσματα.

Αμπέλια

Λίθινη σαρκοφάγος (Θέση 95.14). Αγρόκτημα Μυρωδάτου.

Σε τύμβο που βρίσκεται σε κοινόχρηστη έκταση εντοπίστηκε κατεστραμμένη και συλημένη σαρκοφάγος από ντόπιο λίθο. Ο προσανατολισμός της ήταν Α.-Δ. Καλυπτό-

ταν από ελαφρώς δίριχτο καπάκι, πάχ. 0,11 στα άκρα και 0,22 μ. στο μέσον. Το πλάτος του είναι 0,84 μ. και προεξέχει κατά 0,065 μ. από το εξωτερικό τοίχωμα της λάρνακας στη βόρεια πλευρά. Το σωζόμενο μήκος της ήταν 1,67 μ. Οι εξωτερικές διαστάσεις της λάρνακας είναι 2,23×0,71, οι εσωτερικές 2,06×0,55, το πάχος των τοιχωμάτων της 0,085 και το βάθος της 0,065 μ.

Το περιεχόμενό της ήταν αναμοχλευμένο από τους λαθρανασκαφείς. Στη θέση τους βρέθηκαν μόνο ελάχιστα οστά κάτω άκρων στο δυτικό τμήμα· έτσι συμπεραίνουμε ότι το κρανίο βρισκόταν στα ανατολικά. Η ανθρωπολογική μελέτη των οστών έδειξε ότι ανήκουν σε άνδρα 25-35 χρονών περίπου.

Το επίπεδο της καλυπτήριας βρισκόταν σε βάθος 1,22 και το επίπεδο χείλους 1,40 μ. κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του τύμβου.

Ο τύμβος που κάλυπτε τη σαρκοφάγο ήταν σχεδόν κυκλικού σχήματος και η κορυφή του βρισκόταν 1,20-2,40 μ. ψηλότερα από την επιφάνεια του εδάφους. Το ενδιαφέρον είναι ότι στην επίχωσή του υπάρχουν πολλές μικρές πέτρες που σχηματίζουν χαλαρό στρώμα, πάχ. 0,35-0,45 μ. σε βάθος 0,15 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του τύμβου. Η υπόλοιπη επίχωση περιελάμβανε ελάχιστη κεραμική και οστά ζώων.

ΝΤΙΝΑ ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Αρχαία Στρύμη

Η αρχαία Στρύμη, θασίτικη αποικία που ιδρύθηκε το β΄ μισό του 7ου αι. π.Χ., βρίσκεται στη χερσόνησο της Μολυβωτής, 25 χλμ. νοτιοδυτικά της Κομοτηνής. Πρώτος ερευνητής της περιοχής υπήρξε ο καθηγητής Γεώργιος Μπακαλάκης, στον οποίο οφείλεται και η ταύτιση της πόλης[20]. Με τις περιορισμένες ανασκαφικές έρευνές του αποκαλύφθηκαν ταφικά μνημεία, τμήματα των τειχών της αρχαίας πόλης, οικίες, πηγάδια, αποθηκευτικά ορύγματα κτλ. Εντοπίστηκαν επίσης τρεις από τις σήραγγες του υδραγωγείου της πόλης. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των πρώτων ερευνών η πόλη καταστράφηκε στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. από τον Φίλιππο Β΄ και τους Μαρωνίτες.

Στις δεκαετίες που ακολούθησαν πραγματοποιήθηκαν μόνο σωστικές ανασκαφές σε ορισμένους από τους τύμβους των νεκροταφείων της πόλης[21]. Πολυάριθμα υπήρξαν ωστόσο τα τυχαία ευρήματα τόσο από τα νεκροταφεία (κυρίως επιτύμβιες στήλες, πολλές από αυτές ενεπίγραφες ή ανάγλυφες), όσο και από το εσωτερικό της πόλης (χάλκινα και ασημένια νομίσματα, μολύβδινα αντικείμενα, ενσφράγιστες λαβές αμφορέων κτλ.).

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της πόλης είχαν υποστεί ήδη από τη δεκαετία του 1950 πολύ μεγάλη ζημιά από τις εκτεταμένες ισοπεδώσεις για τον αναδασμό των αγρών, ενώ η εντατική μηχανική καλλιέργεια των επόμενων ετών εξακολουθούσε να τα καταστρέφει. Για το λόγο αυτό οι προσπάθειες της Εφορείας επικεντρώθηκαν κυρίως στην ολοκλήρωση της απαλλοτρίωσης 185 στρεμμάτων που αποτελούν τον πυρήνα της αρχαίας πόλης. Μετά την ολοκλήρωση της απαλλοτρίωσης στη δεκαετία του 1980 ο χώρος περιφράχθηκε, ενώ παράλληλα τοπογραφήθηκε ολόκληρη η χερσόνησος της Μολυβωτής και ορίστηκε κάνναβος προκειμένου να διευκολυνθούν οι έρευνες στην περιοχή. Εκτός από τα παραπάνω ξεκίνησε και βρίσκεται σε εξέλιξη πρόγραμμα τοπογραφικής αποτύπωσης των ταφικών τύμβων του νεκροταφείου που εκτείνεται βόρεια της πόλης, στην περιοχή του Μητρικού, καθώς και μεμονωμένων θέσεων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος (με επιφανειακά ευρήματα όπως κεραμική, νομίσματα, αρχιτεκτονικό υλικό κτλ.), που έχουν εντοπιστεί στην ίδια περιοχή.

Το 1995 η ανασκαφή της αρχαίας Στρύμης χαρακτηρίστηκε ως συστηματική. Η ανασκαφική έρευνα, που άρχισε το καλοκαίρι του ίδιου έτους, είχε ως κύριο στόχο την επιβεβαίωση της ταύτισης της πόλης, τη διαπίστωση των χρονολογικών ορίων κατοίκησής της, τη διερεύνηση του πολεοδομικού ιστού της και τον εντοπισμό δημόσιων κτιρίων, τα οποία θα μας βοηθούσαν στην πληρέστερη κατανόηση του χαρακτήρα της. Ο εντοπισμός φάσεων της αρχαϊκής εποχής υπήρξε επίσης ένα από τα ζητούμενα της έρευνας, καθώς τα κινητά και ακίνητα ευρήματα των παλαιότερων ανασκαφών χρονολογούνται κυρίως στον 5ο και 4ο αι. π.Χ.

Μέσα στον περιφραγμένο αρχαιολογικό χώρο ανοίχθηκαν τετράγωνα με πλευρά 4 μ. σε δύο από τους μεγάλους τομείς (διαστ. 300×300 μ.) του καννάβου που καλύπτει ολόκληρη τη χερσόνησο της Μολυβωτής. Η επιλογή των τετραγώνων έγινε με βάση τα στοιχεία που υπήρχαν από την παλαιότερη ανασκαφή και τις επιφανειακές ενδείξεις (ύπαρξη μεγάλης ποσότητας επιφανειακής κεραμικής, οικοδομικού υλικού, κεράμων στέγης

20. Γ. Μπακαλάκης, Ανασκαφή Στρύμης, Θεσσαλονίκη 1967.

21. Δ. Τριαντάφυλλος, ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 655-667· 7 (1993), σ. 601-618.

κτλ.). Πρέπει να σημειωθεί ότι λόγω της βαθιάς άροσης, η επίχωση είναι ιδιαίτερα ταραγμένη, ενώ οι αρχιτεκτονικές κατασκευές (θεμέλια στην ουσία που σώζονται σε κακή κατάσταση και σε μικρό ύψος) βρίσκονται πολύ ψηλά, λίγα εκατοστά μόλις κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Η επιφανειακή κεραμική είναι άφθονη σε ολόκληρη την έκταση του χώρου, αλλά ιδιαίτερα φθαρμένη. Κυρίαρχη είναι η παρουσία των θραυσμάτων οξυπύθμενων αμφορέων που δικαιολογείται από τον εμπορικό προσανατολισμό της οικονομίας της μικρής αυτής θασίτικης αποικίας.

Τετράγωνα στο κεντρικό τμήμα του περιφραγμένου χώρου

Στο κεντρικό τμήμα του περιφραγμένου χώρου ερευνήθηκαν δύο τετράγωνα. Είναι τα μόνα που δεν είναι ενταγμένα στον αρχαιολογικό κάνναβο, διότι η χάραξή τους είχε προηγηθεί. Η διαταραγμένη επίχωση τους είχε πάχος 0,50-0,60 μ. και περιείχε πολλά θραύσματα αμφορέων και άλλων αβαφών αγγείων καθημερινής χρήσης του 5ου και του 4ου αι. π.Χ., καθώς και λίγα θραύσματα αττικών μελαμβαφών αγγείων. Στο ένα από τα δύο τετράγωνα εντοπίστηκε στρώμα από συμπαγές πατημένο χώμα, μικρούς αργούς λίθους και θραύσματα αγγείων και κεράμων. Το στρώμα αυτό είχε πορεία ΝΔ.-ΒΑ., πλάτος 2,50-3 και αποκαλύφθηκε σε μήκος 5,50 μ. Αποτελεί κατά πάσα πιθανότητα, τμήμα ενός δρόμου[22].

Εκτός από την κεραμική τα υπόλοιπα ευρήματα ήταν ελάχιστα (θραύσματα ακροκεράμων, πήλινα σφονδύλια κτλ.). Βρέθηκαν επίσης τρία χάλκινα νομίσματα Μαρώνειας που ανήκουν στην έβδομη περίοδο του νομισματοκοπείου της πόλης (398/7-386/5 π.Χ) και ένα αργυρό τριώβολο Μαρώνειας της έκτης περιόδου (411/410-398/7 π.Χ).

Τομέας 2.6.1/ τετράγωνα Ι 11β, Ι 11δ, Κ 11α, Κ 11γ

Στον τομέα αυτό, που βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου, ερευνήθηκαν δύο σημεία. Στο πρώτο ανοίχθηκαν τέσσερα τετράγωνα. Η επίχωση ήταν και εδώ διαταραγμένη. Το πάχος της έφθανε τα 0,80 μ. Η κεραμική δεν διέφερε από αυτή, των υπόλοιπων τετραγώνων. Άφθονα θραύσματα από αμφορείς και άλλα άβαφα αγγεία καθημερινής χρήσης και αρκετά θραύσματα από αττικά μελαμβαφή αγγεία, όπως κύλικες, κάνθαροι, πινάκια, σκύφοι κτλ. Σε τρία από τα τέσσερα τετράγωνα εντοπίστηκε τμήμα δρόμου από συμπαγές πατημένο χώμα με μικρούς αργούς λίθους, θραύσματα αμφορέων και κεράμων. Το τμήμα αυτό του δρόμου που είχε πορεία ΝΔ.-ΒΑ. αποκαλύφθηκε σε μήκος 12 μ. και είχε πλάτος 3 μ. Και στα τετράγωνα αυτά τα ευρήματα ήταν λιγοστά, όπως κεφάλι ειδωλίου του α΄ μισού του 5ου αι. π.Χ., ένα αργυρό ημιώβολο Νεαπολέως του 500 π.Χ., τέσσερα χάλκινα νομίσματα Μαρώνειας (398/397-386/385 π.Χ.) και μία ενσφράγιστη λαβή θασίτικου αμφορέα που χρονολογείται στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.

Στο ίδιο επίπεδο με το δρόμο αποκαλύφθηκε κυκλικός λάκκος απορριμμάτων, που είχε βάθος περίπου 0,70 μ. Η διάμετρός του ήταν 2 μ. στο χείλος και 1,10 μ. στον πυθμένα. Περιείχε τμήματα οξυπύθμενων αμφορέων, όστρακα άλλων αγγείων, άβαφων, μελαμβαφών και ερυθρόμορφων, οστά ζώων και όστρεα. Περισυνελέγησαν συνολικά 22 θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων. Επτά αμφορείς συγκολλήθηκαν πλήρως, ενώ άλλοι δέκα τμηματικά. Οι υπόλοιποι δεν στάθηκε δυνατό να συγκολληθούν. Σύμφωνα με μια πρώτη εξέτασή τους, οι πέντε από αυτούς αποδίδονται σε εργαστήρια της Θάσου και χρονολογούνται στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ., ενώ ένας ακόμη θασίτικος ανήκει σε τύπο που φθάνει έως το α΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Τρεις αμφορείς αποδίδονται με βεβαιότητα σε εργαστήριο της Χίου. Οι δύο χρονολογούνται στο γ΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ., ενώ ο τύπος του τρίτου συνεχίζεται και στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Ένας αποδίδεται σε εργαστήριο της Λέσβου και χρονολογείται στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ., ενώ ένας άλλος σε εργαστήριο της Μένδης και χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Οι υπόλοιποι αμφορείς δεν έχουν ακόμη αποδοθεί με βεβαιότητα σε κάποιο εργαστήριο.

Τομέας 2.6.1 ,Τετράγωνα Κ9β, Κ9δ, Κ10β, Λ9α-δ, Λ10α, Λ10β, Μ9α, Μ9γ, Μ10α

Στο δεύτερο σημείο του τομέα 2.6.1 ερευνήθηκαν δώδεκα τετράγωνα. Η διαταραγμένη επίχωσή τους είχε πάχος μόλις 0,40-0,50 μ. Στα ένδεκα από τα παραπάνω τετράγωνα αποκαλύφθηκαν θεμέλια τοίχων, τμήμα μιας πλακόστρωτης αυλής με λίθινο ρείθρο για την απορροή των ομβρίων υδάτων και τμήμα δρόμου με πορεία ΝΔ.-ΒΑ. (Πίν. 198 β). Το τμήμα αυτό του δρόμου ήταν κατασκευασμένο από πατημένο χώμα, μικρούς αργούς λίθους και θραύσματα μεγάλων αγγείων και κεράμων. Το πλάτος του έφθανε τα 5 μ.[23] και αποκαλύφθηκε σε μήκος 20 μ.

22. Μπακαλάκης, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 4.

23. Μπακαλάκης, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 33.

περίπου. Σε κανένα από τα τετράγωνα δεν υπήρχε δεύτερη οικοδομική φάση και όλες οι κατασκευές ήταν θεμελιωμένες στο φυσικό έδαφος. Δυστυχώς και στην περιοχή αυτή, η κεραμική που βρέθηκε ήταν ιδιαίτερα φθαρμένη, ενώ τα κινητά ευρήματα ήταν ελάχιστα και δεν μας προσέφεραν σημαντικά στοιχεία για τη χρονολόγηση των κτισμάτων και του δρόμου. Από τα λιγοστά νομίσματα που βρέθηκαν, ταυτίστηκαν και χρονολογήθηκαν τέσσερα χάλκινα Μαρώνειας, της έβδομης νομισματικής περιόδου (398/397-386/385 π.Χ.), ένα χάλκινο νόμισμα Θάσου, που χρονολογείται πριν από το 350 π.Χ., ένα χάλκινο Μακεδονίας (ανώνυμη κοπή μετά το 311 π.Χ.) και ένα χάλκινο Μαρώνειας της ένατης νομισματικής περιόδου (240/239-200/199 π.Χ.). Σύμφωνα με μια πρώτη εκτίμηση η κεραμική, κυρίως θραύσματα αμφορέων και άβαφων αγγείων, αλλά και λίγα όστρακα από μελαμβαφείς αττικούς σκύφους, κανθάρους και κύλικες, καλύπτει ένα φάσμα από το β΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. έως τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Όπως ήταν αναμενόμενο, τα αποτελέσματα της πρώτης ανασκαφικής περιόδου στην αρχαία Στρύμη δεν υπήρξαν ιδιαίτερα εντυπωσιακά. Τα λιγοστά στοιχεία ωστόσο που συλλέξαμε για την εικόνα της επίχωσης και των αρχιτεκτονικών κατασκευών, της κεραμικής και των κινητών ευρημάτων θα αποτελέσουν τη βάση για τη συνέχιση της έρευνας τα επόμενα έτη.

ΔΟΜΝΑ ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ

Μητρικό

Οι σωστικές ανασκαφές των ταφικών τύμβων της αρχαίας Στρύμης, στην περιοχή Μητρικού, περιορίστηκαν φέτος στην έρευνα ενός χαμηλού τύμβου που βρισκόταν βορειοανατολικά και σε μικρή απόσταση από τη λίμνη Έλος. Ο τύμβος ΣΤ΄, όπως ονομάστηκε, απείχε 800 μ. από τα τείχη της πόλης και 500 μ. από το σημερινό δρόμο Παγουριών - Μολυβωτής.

Είχε διάμετρο 30 και ύψος 1,25 μ. περίπου. Ήταν κατασκευασμένος από γκριζωπό σκληρό χώμα πάνω σε επιφάνεια με κιτρινωπό-καστανό αργιλώδες χώμα.

Στο ίδιο περίπου επίπεδο και μέσα στην επίχωση του τύμβου, εντοπίστηκαν τρία σημεία με έντονα ίχνη πυράς, όπου βρέθηκαν θραύσματα άβαφων και μελαμβαφών αγγείων. Στη μία πυρά υπήρχαν και καμένα οστά ζώου. Κοντά στην πυρά 2 αποκαλύφθηκε μικρή επιτύμβια στήλη με αετωματική απόληξη, αλλά χωρίς επιγραφή (ύψος 0,70, πλάτος 0,20/0,23 και πάχος 0,055/0,08 μ.). Πρόκειται ασφαλώς για τη στήλη που είχε τοποθετηθεί ως σήμα στην κορυφή του τύμβου. Σε χαμηλότερο επίπεδο, αλλά πάντα στην επίχωση του τύμβου, εντοπίστηκαν δυο σημεία νεκρικών προσφορών με θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων στο ένα και διαφόρων άβαφων αγγείων στο άλλο. Στην επίχωση του τύμβου βρέθηκαν και θραύσματα ερυθρόμορφων αγγείων, μεταξύ των οποίων διακρίνεται ένα με παράσταση γυναικών που παίζουν ή κρατούν λύρα σε ειδυλλιακό τοπίο με υδρόβια πτηνά.

Αινιγματική θεωρείται η παρουσία ενός λάκκου, σκαμμένου στο φυσικό έδαφος στη βάση του τύμβου. Είχε διάμετρο στομίου 1 μ. περίπου, βάθος 1,16 μ. και από τον πυθμένα του ανέβλυζε υφάλμυρο νερό. Περιείχε θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων και λίγα οστά ζώων. Όμοιοι λάκκοι έχουν βρεθεί σε τύμβους της Βουλγαρίας και έχουν ερμηνευθεί ως τελετουργικοί ή ότι σχετίζονται με τη λειτουργία κάποιου ιερού στην περιοχή.

Παρά την προσεκτική και επίμονη έρευνα σε μεγάλη έκταση και βάθος όλου του χώρου που κάλυπτε ο τύμβος, δεν εντοπίστηκε ο τάφος του νεκρού. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι πρόκειται για ένα τύμβο-κενοτάφιο, που κατασκευάστηκε στη μνήμη ενός νεκρού, ο οποίος πνίγηκε στη θάλασσα ή σκοτώθηκε στον πόλεμο και δεν βρέθηκε το πτώμα του για να ταφεί. Όμοιοι τύμβοι είναι γνωστοί σε πολλές περιοχές του αρχαίου κόσμου.

Με βάση τους θασίτικους και χιώτικους αμφορείς, αλλά και τα μελαμβαφή αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν στις νεκρικές τελετές και προσφορές, μπορούμε να χρονολογήσουμε την κατασκευή του τύμβου στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

Μαρώνεια

Καμπάνα

Το Μάιο του 1995[24] άρχισε μια δοκιμαστική-σωστική ανασκαφή στην περιοχή Καμπάνα (αγρός Χριστοφόρου), στο κέντρο σχεδόν της αρχαίας πόλης (330 μ. περίπου νότια του ιερού και 450 μ. νοτιοδυτικά του θεάτρου), που παρουσίαζε ενδιαφέρον για την έρευνα λόγω της αυξημένης παρουσίας κεραμικής κατά την άροση. Η μικρή όμως επίχωση και η συστηματική καλλιέργεια προκάλεσαν εκτεταμένες βλάβες στο χώρο και δεν επέτρεψαν τη διατήρηση αρχιτεκτονικών λειψάνων. Σε αρκετή έκταση του αγρού

24. Βλ. σχετικά Χ. Καραδήμα, Αρχαιολογικές Εργασίες στη Μαρώνεια και τη Σαμοθράκη το 1995, ΑΕΜΘ 9 (1995), σ. 487-496.

εντοπίζεται ένα πλούσιο στρώμα κεραμικής που περιλαμβάνει οστά ζώων και όστρεα, χάλκινα νομίσματα, ειδώλια, λύχνους και διάφορα μικροαντικείμενα. Από τη μελέτη της κεραμικής και των νομισμάτων το υλικό χρονολογείται στο β΄ μισό του 4ου και έως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο στους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους και τα θεμέλια μιας τρίκλιτης βασιλικής εντοπίστηκαν στο βόρειο όριο του αγρού Χριστοφόρου. Στην ίδια περιοχή, στη θέση Παραθύρα όπου και το παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο της Μαρώνειας, βρέθηκε κατά την άροση μια μαρμάρινη αναθηματική επιγραφή (διαστάσεις 0,90× 0,45×0,19 μ.), που αποτελούσε πιθανότατα καλυπτήρια πλάκα τάφου σε β΄ χρήση. Περιέχει κατάλογο με τα ονόματα των θεραπευτών του Σεράπιδος και της Ίσιδος και χρονολογείται στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Από τον ίδιο χώρο προέρχονται και άλλες επιγραφές[25] που αναφέρονται σε λατρεία αιγυπτιακών θεοτήτων ενισχύοντας την άποψη ότι στην περιοχή αυτή πρέπει να αναζητηθεί το ιερό του Σεράπιδος.

ΧΡΥΣΑ ΚΑΡΑΔΗΜΑ

Άγιος Χαράλαμπος

Το φθινόπωρο του 1995 με αφορμή τις εργασίες διαμόρφωσης-βελτίωσης του δρόμου που οδηγεί στο λιμάνι του Αγίου Χαράλαμπου Μαρώνειας, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή σε παρακείμενο στο δρόμο αγροτεμάχιο και σε άμεση γειτνίαση με το μνημειώδες ρωμαϊκό πρόπυλο, που πιθανότατα οδηγούσε στην αγορά της αρχαίας πόλης.

Αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλου κτιρίου υστερορωμαϊκής εποχής με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Ανασκάφηκαν ο βόρειος και ο δυτικός τοίχος σε μήκος 12,50 και 7,35 μ. αντίστοιχα, που έχουν πλάτος 1 μ. και σώζονται σε πολύ καλή κατάσταση και ικανοποιητικό ύψος (πάνω από 2 μ.). Στο εσωτερικό του κτιρίου και κατά τον άξονα ΒΔ.-ΝΑ. αποκαλύφθηκαν δύο πεσσοί (1×1 μ.), με απόσταση 2 μ. μεταξύ τους και αντίστοιχα δύο αντηρίδες σε επαφή με το βόρειο τοίχο.

Τα κινητά ευρήματα λιγοστά, διότι όλη η επίχωση ήταν διαταραγμένη. Πέρα από την κεραμική που χρονολογείται από την ελληνιστική έως τη μεταβυζαντινή εποχή βρέθηκαν 37 χάλκινα νομίσματα βυζαντινών και ρωμαϊκών κυρίως χρόνων, αλλά και ένα ελληνιστικής εποχής (γύρω στο 240 π.Χ.) νομισματοκοπείου Μαρώνειας, καλοδιατηρημένο με παράσταση κεφαλής Διονύσου και σταφυλιού με την επιγραφή «Μαρωνιτών». Επίσης ακέφαλο πήλινο ειδώλιο καθιστής μορφής, μαρμάρινο κεφαλάκι νεανίσκου από κάποιο σύμπλεγμα αγαλμάτων, πήλινα λυχνάρια ρωμαϊκής εποχής (3ος-4ος αι. μ.Χ.), χρυσό περίαπτο με ένθετη παράσταση παγωνιού από σμάλτο (10ος-11ος αι. μ.Χ.).

ΝΙΚΟΛΙΤΣΑ ΚΟΚΚΟΤΑΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Μεσημβρία-Ζώνη

Η ανασκαφική έρευνα[26] στην αρχαία Μεσημβρία-Ζώνη συνεχίστηκε το 1995 σε δύο σημεία του χώρου, στο κέντρο και στα δυτικά της πόλης.

Η πρώτη περιοχή αποτέλεσε συνέχεια της ανασκαφής του 1992 όπου είχε εντοπιστεί κτιριακό συγκρότημα με ένα πλήθος αμφορέων τοποθετημένων ανάποδα και σε επαφή μεταξύ τους. Από την έρευνα διαπιστώθηκε βίαιη καταστροφή ενός μεγάλου μέρους του οικοδομικού αυτού συγκροτήματος που οφείλεται μάλλον στο άνοιγμα στρατιωτικών χαρακωμάτων κατά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο. Ωστόσο, η συγκέντρωση μεγάλης ποσότητας κεραμικής από τον 6ο έως τον 4ο αι. π.Χ., η πολύ φροντισμένη δόμηση των τοίχων που σώθηκαν και η ύπαρξη δαπέδου από κονίαμα πολύ καλά διατηρημένου, υποδηλώνουν χώρο ιδιαίτερης σημασίας.

Η δεύτερη περιοχή καλύπτει μια πολύ μεγαλύτερη έκταση κατά μήκος του δυτικού σκέλους του τείχους της πόλης. Το βασικό στοιχείο είναι ένας μακρύς δρόμος, πλ. 2,50-3,50 μ. που διατρέχει το μέσον του ανασκαφικού τομέα και δύο άλλοι κάθετοι σε αυτό. Ορίζονται έτσι οικοδομικά τετράγωνα μέσα στα οποία διακρίνονται ήδη συγκροτήματα χώρων. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει μία κατοικία που καταλαμβάνει έκταση 160 τ.μ. περίπου και αποτελείται από αυλή, πέντε δωμάτια γύρω από αυτή, υπόστεγο χώρο και αποθήκη με πιθάρια που βρέθηκαν στη θέση τους. Στο μεγαλύτερο από τα δωμάτια φαίνονται καθαρά πάνω στο πήλινο δάπεδο τα ίχνη της εστίας. Πρόκειται γενικά για ένα από τα καλύτερα διατηρημένα και πιο ολοκληρωμένα κτί-

25. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 429. Y. Grandjean, Une nouvelle aretalogie d'Isia à Maronee, Leiden 1975.

26. Θα ήθελα και από αυτή τη θέση να ευχαριστήσω τις συναδέλφους Μαρία Κώστογλου και Δάφνη Τριανταφυλλοπούλου για τη συμμετοχή και τη συνεργασία τους καθώς επίσης και τους συντηρητές της Εφορείας Ιωάννη και Ευαγγελία Λαϊνίδη και Αθανάσιο και Φωτεινή Κανέλλη.

σματα σε ολόκληρο τον οικισμό. Ανάμεσα στα ευρήματα από αυτό τον ανασκαφικό τομέα ξεχωρίζουν τα ιδιαίτερα φροντισμένα δείγματα κεραμικής και μεταλλοτεχνίας, πολλά νομίσματα κυρίως Ζώνης και Μαρώνειας, μια πήλινη μήτρα ειδωλίου και μια μικρή μαρμάρινη βάση αγάλματος με χαραγμένη αναθηματική επιγραφή που δηλώνει ότι ήταν αφιέρωμα στη θεά Αφροδίτη.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΤΣΑΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Μάκρη

Το 1995 συνεχίστηκε η αρχαιολογική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό της Μάκρης (Τομέας Β). Στην ανασκαφή πήραν μέρος προπτυχιακοί και μεταπτυχιακοί φοιτητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης όπως και έξι ειδικοί ερευνητές-αρχαιολόγοι, Έλληνες, Ιταλοί και Ισπανοί. Στη διάρκεια των προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων στην τούμπα που βρίσκεται δίπλα στη γνωστή σπηλιά της Μάκρης, αποκαλύφθηκαν σε μεγάλη έκταση τα λείψανα ενός σημαντικού νεολιθικού οικισμού με δύο φάσεις εγκατάστασης που χρονολογούνται την 6η χιλιετία π.Χ., την πρώιμη Μάκρη Ι και την ύστερη Μάκρη ΙΙ[27].

Ο κύριος στόχος της φετινής έρευνας ήταν η ανασκαφή, έστω ενδεικτικά, κάποιων χώρων στην περιφέρεια του οικισμού, έτσι ώστε να γίνει γνωστή η γενικότερη οικιστική οργάνωση της εγκατάστασης, όπως και η πιθανή διαφοροποίηση της προϊστορικής επίχωσης στους υπόλοιπους χώρους γύρω από το κεντρικό τμήμα της τούμπας. Ο δεύτερος στόχος ήταν η συζήτηση των προβλημάτων που σχετίζονται με τη γεωλογία της περιοχής, τη γεωμορφολογία της τούμπας, την ιζηματολογική ανάλυση των επιχώσεων αλλά και άλλων κατασκευών (όπως των δαπέδων), η συλλογή πληροφοριών για το παλαιοπεριβάλλον, την οικονομία αλλά και για κάποιες εξειδικευμένες δραστηριότητες όπως η κεραμική και η λιθοτεχνία.

Η ανασκαφή στην περίμετρο του οικισμού ξεκίνησε με το άνοιγμα τριών νέων και συνεχόμενων τετραγώνων στα βορειοανατολικά της τούμπας, με συνολική επίχωση 2,30 μ. Αν αγνοήσει κανείς την εκτεταμένη διαταραχή (που σε κάποια σημεία έφτανε σε αρκετό βάθος και θα πρέπει να οφείλεται στο άνοιγμα των σύγχρονων στρατιωτικών χαρακωμάτων αλλά και στα λείψανα των εγκαταστάσεων της εποχής του Σιδήρου και των ιστορικών χρόνων), η ανασκαφή αποκάλυψε αλλεπάλληλα δάπεδα εξαιρετικής ποιότητας και διατήρησης. Ανήκουν σε πασσαλόπηκτα οικήματα όπως και οι εστίες, οι λάκκοι αλλά και κάποιες αδιάγνωστες κατασκευές που βρέθηκαν στον ίδιο χώρο (Πίν. 198 γ). Σε κάποιο σημείο δίπλα σε δάπεδο και μέσα σε ρηχό λάκκο βρέθηκαν τμήματα ανθρώπινου κρανίου που σύμφωνα με τις πρώτες εκτιμήσεις ανήκουν σε παιδί. Πρόκειται για την τέταρτη νεολιθική ταφή που αποκαλύπτεται στη Μάκρη.

Η διάταξη αριθμού πασσάλων στο χώρο περιγράφει μια πασσαλόπηκτη κατασκευή με χαρακτηριστική την περίπτωση μιας μικρότερης κυκλικής πασσαλόπηκτης κατασκευής που θα πρέπει να βρισκόταν στο εσωτερικό της.

Η συλλογή του οστεολογικού υλικού έγινε από τον Antonio Curci του Πανεπιστημίου της Ρώμης, ο οποίος έχει αναλάβει τη μελέτη του οστεολογικού υλικού της Μάκρης ενώ η συλλογή του απανθρακωμένου υλικού για την ανασύσταση του παλαιοπεριβάλλοντος έγινε όπως κάθε χρόνο από την καθηγήτρια του Πανεπιστημίου της Valencia, Tina Badal και την υποψήφια διδάκτορα του ίδιου ιδρύματος Μαρία Ντίνου. Παράλληλα με την ανασκαφή άρχισε για πρώτη φορά φέτος από τον Marco Madella του Πανεπιστημίου του Cambridge η συστηματική συλλογή δειγμάτων από όλα τα στρώματα της βαθιάς στρωματογραφικής τομής (Γ1) του κεντρικού τομέα αλλά και τα υπόλοιπα δάπεδα του οικισμού για παλλινολογικές μελέτες. Μια δεύτερη συλλογή δειγμάτων που έγινε από τη γεωμορφολόγο καθηγήτρια του Πανεπιστημίου της Valencia Maria-Pillar Fumanal είχε στόχο την πραγματοποίηση μιας σειράς ιζηματολογικών αναλύσεων των επιχώσεων που υπάρχουν ανάμεσα στα αλλεπάλληλα δάπεδα αλλά και των ίδιων των δαπέδων και ανακατασκευών τους που εξαιτίας του τραβερτίνη της περιοχής, ήταν αναγκαίο να αποσαφηνιστεί η φυσική ή μη προέλευσή τους. Παράλληλα συνεχίστηκε με πολύ προσοχή από το συντηρητή του Μουσείου Κομοτηνής, Γιάννη Λαϊνίδη, ο καθαρισμός του αποθηκευτικού χώρου στο κέντρο του οικισμού, μιας διαδικασίας που προχωράει αργά, αφού συνοδεύεται από την ταυτόχρονη συντήρηση των εύθρυπτων μεγάλων αγγείων και κατασκευών που σε αντίθετη περίπτωση θα διαλυθούν. Στη διάρκεια αυτού του καθαρισμού αποκαλύφθηκαν ολόκληρα αγγεία σε άριστη κατάσταση, ενώ παράλληλα συνεχίστηκε και η μελέτη για την ακριβή χρήση του συγκεκριμένου χώρου που παραμένει μέχρι σήμερα προβληματική.

Η ομάδα για τη μελέτη της κεραμικής συνέχισε την εργασία της στο χώρο της διαμονής του ανασκαφικού συνεργείου με την επίβλεψη της αρχαιολόγου Ντούσκα Ούρεμ-Κώτσου. Η μελέτη των οστέινων εργαλείων αλλά κυρίως των λειασμένων εργαλείων της ανασκαφής συνεχί-

27. Για τις ανασκαφικές εργασίες στον αρχαιολογικό χώρο Μάκρης και τα αποτελέσματά τους, βλ. Ν. Ευστρατίου - Ντ. Καλλιντζή, Μάκρη (λεύκωμα-οδηγός), Θεσσαλονίκη 1994.

στηκε και φέτος από την δρ. Γεωργία Στρατούλη και επεκτάθηκε με τη βοήθεια του γεωλόγου Βασίλη Μέλφου στην αναζήτηση της προέλευσης της πηγής των πρώτων υλών στην περιοχή. Παράλληλα άρχισε και η μελέτη της λιθοτεχνίας από την αρχαιολόγο Κατερίνα Σκουρτοπούλου.

Αυτό όμως που παρουσίασε μεγάλο ενδιαφέρον ήταν η προσπάθεια που έγινε φέτος να αντιμετωπιστούν ερευνητικά κάποια προβλήματα της κεραμικής της Μάκρης μέσα από μια πειραματική προσέγγιση. Η πρώτη αυτή φάση της πειραματικής προσέγγισης στόχο είχε να καταγράψει μια σειρά από γενικές παρατηρήσεις – όχι μόνο τεχνικές – που σχετίζονται με την αγγειοπλαστική. Το πείραμα βασίστηκε στην μακρόχρονη εμπειρία του Ivan Stoilov, ενός έμπειρου αγγειοπλάστη που τα τελευταία χρόνια πειραματίζεται πάνω στη βαλκανική προϊστορική κεραμική και ειδικότερα σε θέματα κατασκευής, διακόσμησης και χρήσης των αγγείων. Με αυτή την έννοια ό,τι ακολούθησε θα πρέπει να θεωρηθεί ότι αποτελεί ένα «εθνοαρχαιολογικό σχόλιο» πάνω στη διαδικασία της κεραμικής παραγωγής, το οποίο δεν αφορά την περίπτωση της Μάκρης. Σε όλα τα στάδια του πειράματος πήραν μέρος και οι φοιτητές της ανασκαφής στα πλαίσια μιας συνειδητής και σχεδιασμένης προσπάθειας να διαπιστωθεί ο βαθμός εξειδίκευσης που απαιτείται για την κατασκευή της προϊστορικής κεραμικής.

Η όλη διαδικασία ξεκίνησε με τη συλλογή του πηλού για την κατασκευή του κλιβάνου και των αγγείων. Μετά την αναγνώριση της περιοχής σε μια ακτίνα 2 χλμ. γύρω από τη θέση για την αναζήτηση πηλού από τον αγγειοπλάστη με βάση την εμπειρία του και σε σχέση με χαρακτηριστικά, όπως η πλαστικότητα, η καθαρότητα και το χρώμα, συλλέχτηκε ποσότητα πηλού από τρεις διαφορετικές θέσεις.

Η προετοιμασία του πηλού ξεκίνησε με τον καθαρισμό και διαχωρισμό του σε κατηγορίες ανάλογα με τη σκληρότητα και καθαρότητά του. Ακολούθησε στη συνέχεια η κατασκευή του κλιβάνου και η κατασκευή των αγγείων, με την επιλογή έξι αντιπροσωπευτικών δειγμάτων από το σχηματολόγιο της Μάκρης.

Το επόμενο στάδιο περιελάμβανε την επεξεργασία της επιφάνειας με το ξύσιμο, τη λείανση και τη στίλβωση για τα οποία χρησιμοποιήθηκαν γνήσια «προϊστορικά» εργαλεία από οστό, πέτρα και ξύλο (λίθινοι στιλβωτήρες διαφόρων μεγεθών και σχημάτων, οστέινες σπάτουλες και βελόνες, πινέλα από τρίχες γουρουνιών κτλ.). Ακολούθησε η διακόσμηση της επιφάνειας η οποία στη Μάκρη είναι περιορισμένη (εγχάρακτη και εξαιρετικά σπάνια γραπτή) αφού κυριαρχεί η μονόχρωμη κεραμική. Το τελευταίο στάδιο που παρουσίασε μεγάλο ενδιαφέρον ήταν το ψήσιμο των κεραμικών, μια διαδικασία που κράτησε μια ολόκληρη μέρα.

ΝΤΙΝΑ ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ - ΝΙΚΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ

Ρήγιο Διδυμοτείχου

Το 1995 πραγματοποιήθηκαν σωστικές ανασκαφές σε τρεις ταφικούς τύμβους στο Ρήγιο Διδυμοτείχου. Στους δύο από αυτούς εντοπίστηκαν μικροί κτιστοί τάφοι που χρονολογούνται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., ενώ στον τρίτο μια δευτερογενής καύση της εποχής του Αυγούστου[28].

Ταφικός τύμβος Α

Ο τύμβος Α βρισκόταν βόρεια του δρόμου που συνδέει το Ρήγιο με το Ασημένιο, μέσα σε αγρό ιδιοκτησίας Α. Κολιτσίδη και απείχε από το Ρήγιο 700 μ. περίπου. Είχε διάμετρο 20 και ύψος 2,85 μ. περίπου. Με την ανασκαφή αποκαλύφθηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα του τύμβου ένας μικρός κτιστός τάφος κατασκευασμένος από πλάκες ασβεστόλιθου (Πίν. 199 α). Οι εσωτερικές του διαστάσεις είναι 2,30 μ. μήκος, 1,32 μ. πλάτος και 1,50 μ. ύψος. Ο κατά μήκος άξονας του έχει προσανατολισμό Α.-Δ. Στην ανατολική στενή πλευρά του υπάρχει ιδιαίτερη διαμόρφωση εισόδου με κατώφλι, παραστάδες και αετωματικό υπέρθυρο. Το άνοιγμα ανάμεσα στις παραστάδες έκλεινε με μια πλάκα που σε τομή έχει το σχήμα Τ. Το κεντρικό τμήμα της, που προεξέχει κατά 0,10 μ. από το υπόλοιπο σώμα της πλάκας είναι λαξευμένο ώστε να εφαρμόζει απόλυτα στο θυραίο άνοιγμα. Τρεις μακρόστενες πλάκες, τοποθετημένες εγκάρσια προς το μήκος του, στέγαζαν τον τάφο, ενώ το δάπεδό του αποτελούνταν επίσης από πλάκες διαφόρων σχημάτων και μεγεθών.

Λιθοσωρός περιβάλλει τον τάφο από όλες τις πλευρές και στηρίζει τα τοιχώματά του. Το ύψος του φθάνει μέχρι τις καλυπτήριες πλάκες, ενώ το πλάτος του κυμαίνεται από 1 έως 1,40 μ. Μπροστά από την είσοδο του τάφου σχηματίζεται στο λιθοσωρό ένας κενός χώρος, μήκ. 1,80 και πλ. 1,50 μ. που ορίζεται στα βόρεια και νότια από δύο ψευδότοιχους στην ευθεία των μακρών τοιχωμάτων του τάφου. Ο κενός αυτός χώρος αποτελεί τον υποτυπώδη δρόμο του τάφου. Στο χώρο αυτό βρέθηκαν πολλοί αργοί λίθοι πεσμένοι και αναμοχλευμένοι. Οι περισσότεροι προέρχονταν από την καταστροφή του νότιου τμήματος

28. Για αναλυτική παρουσίαση των τάφων, βλ. Δ. Τριαντάφυλλος, Δ. Τερζοπούλου, Ανασκαφή ταφικών τύμβων στο Ρήγιο Διδυμοτείχου, ΑΕΜΘ 9 (1995), σ. 473-485.

του λιθοσωρού. Είναι όμως πιθανό ορισμένοι από αυτούς να τοποθετήθηκαν σκόπιμα για να προφυλάσσουν την είσοδο του τάφου.

Ο τάφος βρέθηκε συλημένος και κατεστραμμένος σε αρκετά μεγάλο βαθμό. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν μόνο ελάχιστα θραύσματα οστών[29].

Σε μικρή απόσταση από τον τάφο βρέθηκαν συγκεντρωμένες έξι χάλκινες τοξωτές πόρπες. Στην υπόλοιπη έκταση που κάλυπτε ο τύμβος δεν εντοπίστηκαν υπολείμματα νεκρικών τελετών ή προσφορών προς το νεκρό.

Ταφικός τύμβος Γ

Ο τύμβος Γ βρισκόταν νότια του δρόμου που συνδέει το Ασημένιο με το Ρήγιο, μέσα σε αγρό κοινοτικής ιδιοκτησίας και απείχε από το Ρήγιο 500 μ. περίπου. Το ύψος του ήταν 2,50 και η διάμετρός του 33 μ. περίπου. Ο κτιστός τάφος που αποκαλύφθηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα του, είχε δρόμο, προθάλαμο και θάλαμο. Ο θάλαμος έχει προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ., ενώ ο προθάλαμος και ο δρόμος ΒΔ.-ΝΑ., έτσι ώστε οι κατά μήκος άξονές τους να σχηματίζουν γωνία. Τα τρία τοιχώματα του θαλάμου είναι κατασκευασμένα από ανισοϋψείς σειρές γωνιολίθων, ενώ στη βορειοανατολική πλευρά του υπάρχει διαμόρφωση εισόδου με κατώφλι, παραστάδες και οριζόντιο υπέρθυρο. Η πλάκα που έκλεινε το θυραίο άνοιγμα δεν βρέθηκε. Τρεις μεγάλες μακρόστενες πλάκες κάλυπταν το θάλαμο του τάφου. Με πλάκες διαφόρων σχημάτων και μεγεθών είναι κατασκευασμένο και το δάπεδό του. Οι εσωτερικές διαστάσεις του θαλάμου είναι 2,38 μ. μήκος, 1,34 μ. πλάτος και 1,65 μ. ύψος. Ο προθάλαμος του τάφου έχει διαστάσεις 2,50 μ. μήκος και 0,90-1,10 μ. πλάτος. Τα τοιχώματά του είναι κατασκευασμένα με αργούς και πρόχειρα επεξεργασμένους λίθους και σώζονται σε ύψος 1,10-1,30 μ. Ο δρόμος αποτελεί συνέχεια του προθάλαμου και έχει μήκος 2,70 μ. και πλάτος 1,20 μ. Τα τοιχώματά του, χτισμένα με ακανόνιστες πέτρες, σώζονται σε μικρό ύψος (0,20-0,70 μ.). Ο θάλαμος, ο προθάλαμος και ο δρόμος του τάφου περιβάλλονται από λιθοσωρό που βρέθηκε κατεστραμμένος σε μεγάλο βαθμό. Το πλάτος του κυμαίνεται από 1 έως 1,50 μ. και φθάνει σε ύψος μέχρι τις καλυπτήριες πλάκες (Πίν. 199 β).

Μέσα στον τάφο, ο οποίος είχε συληθεί περισσότερες από μία φορές, βρέθηκαν ελάχιστα αντικείμενα. Οχτώ οστέινα κομβία, μερικά σιδερένια και χάλκινα στελέχη, ένα χάλκινο έλασμα με δύο αντωπές μορφές τραγόμορφων ζώων και λιγοστά θραύσματα χάλκινων επιχρυσωμένων φύλλων από το στεφάνι του νεκρού. Λίγα οστά βρέθηκαν μέσα και έξω από τον τάφο[30].

Σε τέσσερα σημεία του τύμβου εντοπίστηκαν συγκεντρωμένα πήλινα αγγεία. Τα αγγεία αυτά, αμφορείς, λεκανόσχημα αγγεία, μία βάση μελαμβαφούς κανθάρου κτλ. χρονολογούνται από το β΄ έως το γ΄ τέταρτο του 4 ου αι. π.Χ.

Στο κεντρικό τμήμα του τύμβου βρέθηκε μια κατασκευή από αργές πέτρες. Πρόκειται για τέσσερις ομόκεντρους κύκλους που θυμίζουν περιβόλους ή κρηπιδώματα τύμβων της εποχής του Σιδήρου. Στο εσωτερικό της κατασκευής αυτής, η εξωτερική διάμετρος της οποίας φθάνει τα 9,50 μ., δεν βρέθηκε τίποτε. Η επίχωση που την κάλυπτε διέφερε από την επίχωση του υπόλοιπου τύμβου και σχημάτιζε ένα μικρό τύμβο, ύψ. 1,20 μ., από γκρίζο χώμα που περιείχε πολλά θραύσματα χειροποίητων προϊστορικών αγγείων. Είναι πολύ πιθανό ο μικρός τύμβος να προϋπήρχε και να ενσωματώθηκε στο μεταγενέστερο και μεγαλύτερο τύμβο που ήταν κατασκευασμένος από κοκκινωπό, σκληρό, πηλώδες χώμα με πολλά χαλίκια.

Στο δυτικό τμήμα του τύμβου, πολύ ψηλά στην επίχωση με το κοκκινωπό χώμα, βρέθηκαν υπολείμματα από σκελετό αλόγου στη σιαγόνα του οποίου υπήρχαν τμήματα σιδερένιων χαλινών. Επειδή ο σκελετός του αλόγου βρέθηκε αρκετά μακριά από τον τάφο και πολύ ψηλά στην επίχωση, δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι σχετίζεται με αυτόν.

Οι δύο κτιστοί τάφοι του Ρηγίου έχουν ήδη περιφραχθεί, ενώ σύντομα πρόκειται να στερεωθούν και να στεγασθούν.

ΔΟΜΝΑ ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ

Ταφικός τύμβος Β

Ο ταφικός τύμβος Β βρισκόταν στα όρια των αγρών του Νικολάου Διαμαντίδη και Αναστασίου Αγγελίδη, στη θέση Καινουριές. Απείχε 1,5 χλμ. από το Ρήγιο, 1 χλμ. από το Ασημένιο και 1 χλμ. από το Σοφικό. Οι αρχικές του διαστάσεις είναι δύσκολο να υπολογιστούν, καθώς η χρόνια μηχανική άροση τον είχε σχεδόν ισοπεδώσει. Η διά-

29. Η ανθρωπολογική εξέταση των οστών έγινε από τον Αναγνώστη Αγγελαράκη, καθηγητή του Adelphi University of New York. Δυστυχώς η μικρή ποσότητα του δείγματος δεν επέτρεψε την εξαγωγή συμπερασμάτων για το φύλο του νεκρού.

30. Τα οστά που βρέθηκαν έξω από τον τάφο ανήκουν σε άνδρα ηλικίας 40-45 ετών, ενώ όσα βρέθηκαν μέσα, ανήκουν επίσης σε ενήλικα άνδρα. Λόγω της πολύ μικρής ποσότητας του δείγματος δεν είναι δυνατό να διευκρινιστεί αν πρόκειται για τον ίδιο ή για δύο διαφορετικούς σκελετούς.

μετρός του υπολογίζεται στα 35, ενώ το ύψος του στα 3 μ. περίπου. Στην επίχωσή του που αποτελούνταν από χώματα διαφορετικής σύστασης και προέλευσης βρέθηκαν υλικά από αρχιτεκτονικές κατασκευές και κεραμική της ύστερης εποχής του Χαλκού και της πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Στην έκταση που κάλυπτε ο τύμβος εντοπίστηκαν επίσης λάκκοι, αποθηκευτικά πιθάρια και λεπτές επιχώσεις με κεραμική και μικροαντικείμενα της ίδιας περιόδου. Είναι λοιπόν φανερό ότι ο τύμβος κατασκευάστηκε σε χώρο όπου προϋπήρχε προϊστορικός οικισμός.

Η θέση της δευτερογενούς καύσης εντοπίστηκε στο κέντρο περίπου του τύμβου (Πίν. 199 γ). Ο νεκρός είχε καεί σε άλλο μέρος, εκτός τύμβου, και τα υπολείμματα της καύσης μεταφέρθηκαν και τοποθετήθηκαν επάνω στο έδαφος σε μια έκταση ορθογώνιου σχήματος, διαστ. 2,20×0,90 μ. με άξονα Α.-Δ. Το πάχος του στρώματος με τα κάρβουνα και τις στάχτες έφθανε τα 0,04-0,06 μ. Στα τέσσερα άκρα του βρέθηκαν τετράπλευρα σιδερένια αντικείμενα με μικρές συνδεόμενες πλάκες, κρίκους, καρφιά, λάμες και συνδέσμους, τα οποία πρέπει να σχετίζονται με κάποιο φορείο ή άμαξα που χρησιμοποιήθηκε για την εκφορά του νεκρού[31]. Στο κέντρο του στρώματος είχαν συγκεντρωθεί πολλά από τα θραύσματα των καμένων οστών του νεκρού. Ανάμεσα στα οστά βρέθηκαν μερικά χρυσά ελάσματα που προέρχονταν πιθανότατα από το ένδυμα του νεκρού, χρυσό δαχτυλίδι με παράσταση κεφαλής Διονύσου πάνω σε σφραγιδόλιθο από κορνήλιο και ένα ασημένιο δηνάριο Αυγούστου (27 π.Χ.-14 μ.Χ.).

Από τα υπόλοιπα κτερίσματα του νεκρού αναφέρουμε το σιδερένιο ξίφος με οστέινη λαβή, τους σιδερένιους πτερνιστήρες, τις δύο αιχμές δοράτων και το σιδερένιο μαχαιρίδιο, τα γυάλινα και τα πήλινα αγγεία. Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει στα τέσσερα χάλκινα αγγεία, σε μια χύτρα και ένα χυτροειδές αγγείο με πλατιές οριζόντιες λαβές, σε ένα τηγανόσχημο αγγείο του οποίου η οριζόντια κυλινδρική λαβή κατέληγε σε κεφαλή κριού και σε μια οινοχόη με λαβή που τα άκρα της διαμορφώνονται σε κεφαλή και πόδι λιονταριού.

Στο βόρειο άκρο της περιοχής, όπου είχαν απλωθεί τα υπολείμματα της καύσης, είχε τοποθετηθεί ξύλινος δίσκος με διάφορα μικρά πήλινα και γυάλινα αγγεία, που χρησιμοποιήθηκαν στο τέλος των νεκρικών τελετών. Σε απόσταση 15 μ. περίπου προς Δ. είχε ταφεί ένα άλογο, ο σκελετός του οποίου βρέθηκε σε πολύ καλή κατάσταση. Μαζί του είχε ενταφιαστεί και ένα μικρότερο ζώο.

Το είδος των κτερισμάτων που συνόδευαν το νεκρό και κυρίως το ξίφος, οι πτερνιστήρες και οι αιχμές δοράτων, σε συνδυασμό με την αποκάλυψη της ταφής του αλόγου, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο νεκρός ήταν πολεμιστής και μάλιστα ιππέας.

Η παρουσία στην επίχωση του τύμβου θραυσμάτων από οξυπύθμενους αμφορείς, μιας ενσφράγιστης λαβής θασίτικου αμφορέα (τέλη 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.), μερικών μελαμβαφών οστράκων και ενός οστράκου με διακόσμηση δυτικής κλιτύος, καθιστά πολύ πιθανή την ύπαρξη στον ίδιο ή σε γειτονικό χώρο ενός προγενέστερου τύμβου ή τάφου.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

Τραϊανούπολη

Η βελτίωση του δρόμου Θεσσαλονίκης - Γέφυρας Κήπων στάθηκε η αφορμή για τη διενέργεια της σωστικής ανασκαφής, το καλοκαίρι του 1995, στο νεκροταφείο της Τραϊανούπολης όπου είχαν ανασκαφεί και παλαιότερα μερικοί τάφοι[32].

Ερευνήθηκαν συνολικά δεκατρείς τάφοι (πέντε λακκοειδείς, δύο κεραμοσκεπείς, πέντε κιβωτιόσχημοι και ένας κτιστός κιβωτιόσχημος) που τοποθετούνται χρονολογικά τον 5ο αι. μ.Χ. Οι δώδεκα περιείχαν ταφές ενηλίκων και ένας μόνο περιείχε παιδική ταφή.

Οι τάφοι είχαν σταθερό προσανατολισμό Α.-Δ. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί σε ύπτια θέση με το κεφάλι πάντα προς Δ. Οι σκελετοί, στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν σώζονταν σε πολύ καλή κατάσταση. Στην πλειονότητά τους οι ταφές ήταν ακτέριστες.

Παρακάτω αναφέρονται οι σημαντικότεροι από τους τάφους: Ο Τ1 ήταν κιβωτιόσχημος. Ο νεκρός ήταν σε ύπτια θέση με τα χέρια στο στήθος, όπου βρέθηκε σφηνωμένο σιδερένιο βέλος· κοντά στο δεξιό μηρό υπήρχε σπασμένο γυάλινο αγγείο. Ο Τ4 ήταν κεραμοσκεπής, ακτέριστος. Περιείχε παιδική ταφή· βρέθηκαν μόνο λίγα οστά από το θώρακα. Ο Τ11, από τους καλύτερα σωζόμενους τάφους, ήταν κιβωτιόσχημος, ακτέριστος. Ο σκελετός σωζόταν σε πολύ καλή κατάσταση. Το κεφάλι είχε μια κλίση προς Α., τα χέρια ήταν στο στήθος, ενώ τα πόδια ήταν ελαφρώς λυγισμένα. Ο Τ12 ήταν κτιστός κιβωτιόσχημος. Βρέθηκε αρ-

31. Σύμφωνα με τον Α. Αγγελαράκη τα οστά ανήκουν σε άνδρα ηλικίας 30-35 ετών.

32. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 825-827.

κετά κατεστραμμένος. Το δάπεδό του ήταν στρωμένο με μεγάλες πήλινες ορθογώνιες κεραμίδες που έφεραν διακοσμητικές αυλακώσεις.

ΜΑΤΘΑΙΟΣ Β. ΚΟΥΤΣΟΥΜΑΝΗΣ

ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

Αρχαία πόλη

Η έρευνα στην περιοχή της αρχαίας πόλης, που ξεκίνησε το 1994 και εντάσσεται σε ένα πρόγραμμα συνολικής ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου, επικεντρώθηκε στη μελέτη των τειχών της (καθαρισμός, αποτύπωση[33], χρονολόγηση) και σε δοκιμαστική ανασκαφή στη θέση Άι-Γιώργης. Η μορφή της πόλης μας είναι άγνωστη, πράγμα που οφείλεται στην απουσία συστηματικής ανασκαφικής έρευνας, την οποία μονοπώλησε το ιερό των Μεγάλων Θεών.

Σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά των πύργων των Gattilusi, όπου υπάρχει ένα μικρό πλάτωμα-άνδηρο διάσπαρτο από θραύσματα μαρμάρων, διενεργήθηκε δοκιμαστική ανασκαφή. Το άνδηρο αυτό πρέπει να σχηματίστηκε, μερικώς τουλάχιστον, με τεχνητό τρόπο και ορίζεται από διπλούς αναλημματικούς τοίχους στη βόρεια και δυτική πλευρά, κατασκευασμένους από μεγάλους ογκόλιθους (Σχέδ. 3). Στο κέντρο του χώρου ένας σωρός από πέτρες αργές και μάρμαρα αποτελούν κατάλοιπα του ναϋδρίου του Άι-Γιώργη. Περιμετρικά διακρίνεται το υπόστρωμα ενός δαπέδου από χαλίκι και κονίαμα. Η πρώτη διερευνητική τομή, διαστ. 2×20 μ., στο βόρειο πρανές απέδωσε πλήθος από θραύσματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών από θασίτικο μάρμαρο, ανάμεσα στα οποία αναφέρονται μία μαρμάρινη λεοντοκεφαλή-υδρορρόη σίμης, άφθονα θραύσματα κεραμιδιών στέγης και ελάχιστη κεραμική κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Στο βορειοδυτικό τμήμα της τομής σε ένα στρώμα, πάχ. 0,40 μ., που περιελάμβανε καμένο χώμα και καμένα κοκάλα μικρών ζώων, βρέθηκαν αρκετά όστρακα υπογεωμετρικών κανθάρων και αμφορέων της κατηγορίας G2-3 ware που χρονολογούνται στο α΄ μισό του 7ου αι. π.Χ., παρόμοια με αυτά που έχουν βρεθεί σε ένα χώρο θυσιών στο βορειοδυτικό τμήμα του Κτιρίου με τις Χορεύτριες (πρώην Τέμενος) στο ιερό των

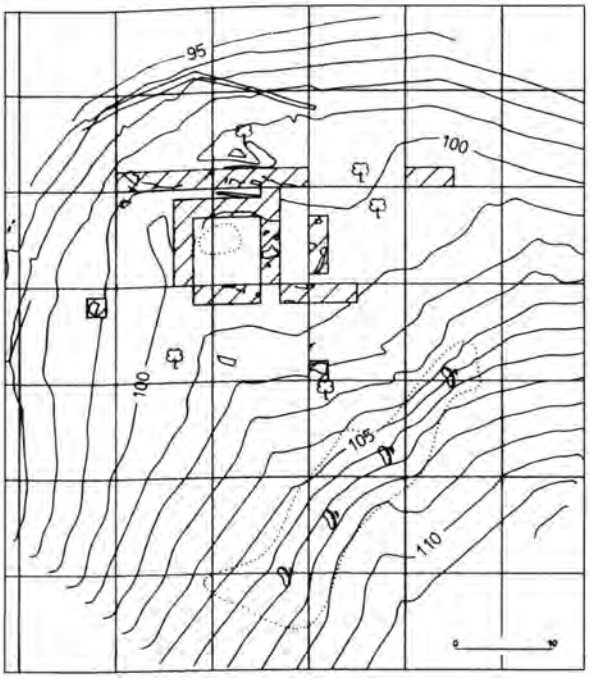

Σχέδ. 3. Σαμοθράκη. Θέση Άι-Γιώργης. Τοπογραφικό διάγραμμα του χώρου της ανασκαφής με τις ανασκαφικές τομές και τα αναλήμματα.

Μεγάλων Θεών[34]. Στο βορειοδυτικό άκρο της τομής βρέθηκαν στη θέση τους δύο μεγάλοι ασβεστολιθικοί γωνιόλιθοι που πρέπει να ανήκουν στα θεμέλια ενός μεγάλου κτιρίου. Τα σπαράγματα αρχιτεκτονικών μελών που βρέθηκαν διάσπαρτα ή κατά την ανασκαφή (καταγράφηκαν περίπου 4.000) προέρχονται από δύο τουλάχιστον κτίρια, ένα δωρικού και ένα ιωνικού ρυθμού. Διακρίνονται αποτμήματα δωρικού επιστυλίου με κανόνα και σταγόνες, καθώς και τμήμα τρίγλυφου και μετόπης. Τα τμήματα του ιωνικού επιστυλίου που περισυνελέγησαν, έχουν αστράγαλο στο διαχωρισμό των ταινιών και επίστεψη από λέσβιο κυμάτιο. Ανάλογα αρχιτεκτονικά μέλη βρίσκονται εντοιχισμένα στο νοτιοανατολικό πύργο και είναι πολύ πιθανό να προέρχονται από αυτό το κτίριο. Αναφέρονται ακόμα τμήματα από σίμες με λεοντοκεφαλές-υδρορρόες, βάσεις και σπονδύλους ιωνικών κιόνων και μαρμάρινους καλυπτήρες κορινθιακού τύπου. Το καλύτερα σωζόμενο αρχιτεκτονικό

33. Τα νεότερα (1996) δεδομένα από την τοπογράφηση της ΙΘ΄ ΕΠΚΑ είναι ενσωματωμένα στο σχέδιο της εικ. 13 στο Δ. Μάτσας - Α. Μπακιρτζής, Σαμοθράκη: Μικρός Πολιτισμικός Οδηγός, 1998.

34. Για ανάλογα παραδείγματα από το πρώην Τέμενος, βλ. Μ. Β. Moore, Ceramics, The Temenos, Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts, New York University, 5, 1982, σ. 324-325:3, για τη διακόσμηση στο χείλος και σ. 337-339: 19-20 για τη διακόσμηση στη λαβή και το σχήμα του κανθάρου.

μέλος είναι ένα τμήμα μαρμάρινης σίμης διακοσμημένης με ανάγλυφη βλαστόσπειρα, άνθη, κάλυκες και πλοχμούς, ενσωματωμένη σε β΄ χρήση σε ένα νεότερο τοίχο, αβέβαιης για την ώρα χρονολόγησης, με το οποίο πρέπει να σχετίζεται το ψηφιδωτό δάπεδο από μαρμάρινες ψηφίδες ακανόνιστου σχήματος που σώζεται σε μεγάλη έκταση γύρω από το ναΰδριο του Άι-Γιώργη. Οι ψηφίδες στην πλειονότητά τους προέρχονται από ραβδώσεις ιωνικών κιόνων. Με την ολοκλήρωση της ανασκαφής την προσεχή ανασκαφική περίοδο ίσως είμαστε σε θέση να διατυπώσουμε ασφαλέστερα συμπεράσματα για το κτίριο που υπήρχε στη θέση αυτή και τον προορισμό του.

Πύργοι Gattilusi

Ο νοτιοανατολικός πύργος αποτελεί το πιο εντυπωσιακό συστατικό της μεσαιωνικής οχύρωσης των Gattilusi στην Παλιάπολη της Σαμοθράκης, αλλά και της αρχαίας πόλης. Στην κατασκευή του (1431-1433) χρησιμοποιήθηκαν πολλά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη από κτίρια της αρχαίας πόλης και του ιερού. Στα πλαίσια της μελέτης διαμόρφωσης του χώρου της αρχαίας πόλης που εκπονείται από την Εφορεία αποτυπώθηκε αρχιτεκτονικά.

Κατά τις εργασίες της αποτύπωσης του πύργου βρέθηκε πεσμένη στο εσωτερικό του τμήμα μαρμάρινης επιγραφής (διαστ. 0,35×0,60×0,19 μ.), με κατάλογο θεωρών των πόλεων Κω, Βαργυλίας[35] και Κλαζομενών. Χρονολογείται στο 2ο-1ο αι. π.Χ. και προέρχεται πιθανότατα από το ιερό των Μεγάλων Θεών. Πολλές ελληνικές πόλεις, ιδιαίτερα από τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας και τα νησιά του Αιγαίου, έστελναν θεωρούς στη Σαμοθράκη για να πάρουν μέρος στις ετήσιες γιορτές. Οι κατάλογοι αρχίζουν συνήθως με το όνομα του επωνύμου άρχοντα της πόλης της Σαμοθράκης (επί Βασιλέως...) και παραθέτουν τα ονόματα των θεωρών με το πατρωνυμικό τους, ενώ προτάσσεται το εθνικό. Η στήλη είναι αποκρουσμένη στο πάνω τμήμα της και δεν διασώζει το όνομα του επωνύμου, ενώ λείπει μεγάλο μέρος της δεξιάς πλευράς.

Ιερό των Μεγάλων Θεών

Οι ανασκαφικές εργασίες της ΑΣΚΣ (βλ. παρακάτω, σ. 669), αφορούσαν στην περαιτέρω διερεύνηση των θεμελίων και του χώρου που γειτνιάζει άμεσα με το Κτίριο με τις Χορεύτριες και σε δοκιμαστικές τομές στις δυτικές πλαγιές του Ανατολικού Λόφου, ανατολικά από το ιερό. Η κάτοψη του κτιρίου που το αποτελούσαν δύο στενόμακροι χώροι, με τις φετινές εργασίες τεκμηριώθηκε καλύτερα. Αν λάβουμε υπόψη μας τα δεδομένα των αυστριακών ανασκαφέων, ο δυτικός χώρος που είχε εσχάρα και βόθρους ήταν χαμηλότερος από το ανατολικό. Νότια του Κτιρίου των Χορευτριών αφαιρέθηκαν πεσμένα μέρη του αναλημματικού τοίχου και ερευνήθηκε η επίχωση που συγκρατούσαν. Η έρευνα της δυτικής πλαγιάς του Ανατολικού Λόφου, ανατολικά του ιερού περιέλαβε έξι δοκιμαστικές τομές με προσωρινού χαρακτήρα αποτελέσματα. Διαπιστώθηκε ότι ο αναλημματικός τοίχος νότια του ιερού εκτείνεται λίγο πάνω από 13 μ. ανατολικά του. Αυτό δείχνει ότι την εποχή της κατασκευής του υπήρχε μια εκτεταμένη, επίπεδη περιοχή κατά μήκος της ανατολικής όψης του ιερού. Δεν είναι γνωστό ακόμα αν υπήρχε κτίριο εκεί.

ΧΡΥΣΑ ΚΑΡΑΔΗΜΑ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ-ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες ανάδειξης-ανάπλασης του αρχαιολογικού χώρου Μεσημβρίας-Ζώνης. Τοποθετήθηκαν ενημερωτικές πινακίδες σε καίρια σημεία της διαδρομής προς τον αρχαιολογικό χώρο και έγιναν καθαρισμοί και δενδροφυτεύσεις στο σύνολο του περιφραγμένου χώρου. Προχώρησαν οι εργασίες κατασκευής εργαστηρίων και διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του ξενώνα. Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης και αναστήλωσης των αρχιτεκτονικών λειψάνων.

Η χρηματοδότηση της Εφορείας από τα ΠΕΠ κατέστησε υλοποιήσιμο ένα πρόγραμμα ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου στο ιερό των Μεγάλων Θεών της Σαμοθράκης, το οποίο αναφέρεται από τη μια μεριά σε μια σειρά πρακτικών θεμάτων όπως η ευκολία πρόσβασης, η οργάνωση των διαδρομών και των θέσεων ανάπαυλας, κτλ. και από την άλλη στη βελτίωση της γνωστικής διαδικασίας με τη χρησιμοποίηση των κατάλληλων μέσων.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Δορίσκος

Τα τελευταία χρόνια πραγματοποιείται συστηματική περισυλλογή αρχαίων στον αρχαιολογικό χώρο του Δορί-

35. Βαργυλιήτες θεωροί αναφέρονται άλλη μια φορά. Βλ. IG XII (8), 170, αριθ. 170b 31-33.

σκου και ιδιαίτερα στο τειχισμένο τμήμα του. Εντυπωσιακή είναι η ποσότητα κεραμικής που συλλέγεται, ιδιαίτερα από την περιοχή που καλλιεργείται. Διακρίνονται ολόκληρα ή αποσπασματικά σωζόμενα μελαμβαφή αγ-γεία (οινοχόες, πινάκια, κάνθαροι, σκύφοι, σκυφίδια, λύχνοι) αττικής ή τοπικής προέλευσης του 5ου και του 4ου αι. π.Χ. Ένα σημαντικό ποσοστό της άβαφης κεραμικής ανήκει στη λεγόμενη γκρίζα κεραμική που απαντά και στη Μάκρη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο αριθμός των οστράκων οξυπύθμενων αμφορέων και ενσφράγιστων λαβών. Εκτός από το μεγάλο αριθμό σφραγισμάτων αμφορέων της Θάσου, σε μικρότερους αριθμούς αντιπροσωπεύονται η Άκανθος, η Σαμοθράκη και ένα άγνωστο κέντρο παραγωγής της περιοχής, πιθανότατα η Αίνος, με εμβλήματα όπως ο αμφορέας, το κηρύκειο, το στεφάνι από κισσόφυλλα και τα ονόματα Αθανής, Διότιμος, Ματρόδωρος. Σε ένα από αυτά εμφανίζεται ως έμβλημα ένα ξόανο που θυμίζει τον οπισθότυπο των νομισμάτων της Αίνου.

Στο ανατολικό τμήμα του χώρου και αρκετά κοντά στο ανατολικό σκέλος της οχύρωσης εντοπίζεται μία ζώνη βιοτεχνικής δραστηριότητας με πολλές σκωρίες, κομμάτια παραψημένων αγγείων και στηρίγματα κλιβάνου.

ΧΡΥΣΑ ΚΑΡΑΔΗΜΑ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ[36]

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

Βόρειος περίβολος

Ο Παναγιώτης Τουμπαρίδης, κάτοικος Αβδήρων, παρέδωσε θραύσμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης (ΜΑ 2843), που βρήκε στον αγρό Κλεάνθη Ραξιώνη. Πρόκειται για τμήμα επίστεψης, μέγ. σωζ. ύψ. 0,16 μ. και μέγ. σωζ. πλ. 0,104 μ. Φέρει ανάγλυφη διακόσμηση έλικας, στο εσωτερικό της οποίας υπάρχουν τρεις μίσχοι.

Νότιος περίβολος

Από την περιοχή της Δυτικής Πύλης του τείχους προέρχεται χρυσός ρόδακας (ΜΑ 2234). Διάμετρος 0,005 μ.

Από τον αγρό του Ευθυμίου Κατσίκα, στην ακρόπολη (αριθ. κτημ. 273) προέρχεται σπόνδυλος μαρμάρινου κιονίσκου που στη μία κυκλική επιφάνειά του έχει κυκλικό τόρμο (ΜΑ 3906). Διαστάσεις: ύψος 0,101 μ., διάμετρος 0,125 μ.

Στο ναΰδριο του Άι-Γιάννη ήταν εντοιχισμένο τμήμα μαρμάρινης βάσης ταφικού κιονίσκου που εντοπίστηκε κατά τις εργασίες επισκευής του. Είναι ορθογώνια και στην πάνω επιφάνειά της έχει λαξευθεί κυκλική βάθυνση για τη στήριξη του κίονα (ΜΑ 3664). Διαστάσεις: μέγ. σωζ. μήκος 0,51 μ., μέγ. σωζ. πλάτος 0,41 μ.

Περιοχή αρχαίων νεκροταφείων

Από τον αγρό του Δημόκριτου Τσακίρη στη θέση Λόφος των Κοριτσιών (πρώην Κιζλάρ Τεπέ) αγροκτήματος Αβδήρων προέρχεται μαρμάρινη ορθογώνια βάση επιτύμβιας στήλης. Στην άνω επιφάνειά της που έχει ιδιαίτερα επιμελημένη λάξευση, αλλά και πολλές κακώσεις, υπάρχει ορθογώνιος τόρμος για την ένθεση της στήλης (ΜΑ 5863). Διαστ. 0,47×0,39×0,14 μ.

Ο Δημ. Βουρβουκέλης, κάτοικος Αβδήρων, βρήκε στην περιοχή Λαγότοπος (πρώην Ταουσάν Αντασί) αγροκτήματος Βελόνης, ένα ακέραιο πήλινο ακροκέραμο (Πίν. 200 α) (ΜΑ 2476). Διαστάσεις: ύψος 0,21, μέγ. πλάτος 0,18 μ.

Ο Δημ. Μάλλιος, κάτοικος Αβδήρων, παρέδωσε τα παρακάτω χρυσά κοσμήματα, χωρίς να μας διευκρινίσει σε ποιο ακριβώς σημείο του αρχαιολογικού χώρου τα βρήκε. Το πιθανότερο είναι ότι προέρχονται από την περιοχή των νεκροταφείων.

α) Ακέραιο χρυσό δαχτυλίδι με ελλειψοειδή σφενδόνη και ελεύθερα άκρα (ΜΑ 2105). Διάμετρος 0,016 μ.

β) Ακέραιο χρυσό δαχτυλίδι. Είναι ένας απλός συρμάτινος κρίκος τα άκρα του οποίου ενώνονται σχηματίζοντας δύο θηλιές (ΜΑ 2112). Διάμετρος 0,016 μ.

γ) Ακέραιο χρυσό περίαπτο (ΜΑ 2110). Λεπτό έλασμα που το ένα μέρος του είναι δισκοειδές και το άλλο επίμηκες, όπου και σχηματίζεται η θηλιά ανάρτησης. Στην κύρια όψη του δίσκου, ρόδακας από στριφτό σύρμα. Μέγ. διάμετρος 0,0075 μ.

δ) Χρυσό περίαπτο (ΜΑ 2109). Ελλιπές. Λεπτό δισκοειδές έλασμα διακοσμημένο με κοκκίδωση και συρματερή τεχνική σε ομόκεντρες ζώνες. Διάμετρος 0,0225 μ.

36. Ο αρχαιοφύλακας Βασίλειος Κατσίκας περισυνέλεξε τα παρακάτω αντικείμενα: ΜΑ 3906 και μαζί με τον Βασίλειο Κερπιτζή το ΜΑ 5863. Ο αρχαιοφύλακας Βασίλειος Κερπιτζής το ΑΓΚ 10785. Ο αρχαιοφύλακας Κωνσταντίνος Κανέλλης τα αντικείμενα: ΑΓΚ 10073, ΑΓΚ 10079, ΑΓΚ 10080, ΑΓΚ 10074, ΑΓΚ 10075, ΑΓΚ 10078, ΑΓΚ 10783, ΑΓΚ 10784. Οι υπάλληλοι της ΙΘ΄ ΕΠΚΑ Θεόδωρος Γεωργιάδης και

ε) Χρυσό ενώτιο με ένθετο κόσμημα το οποίο λείπει (ΜΑ 2111). Διαστάσεις: μέγ.σωζ. ύψος 0,014 μ.

στ) Δύο χρυσά κεφάλια λιονταριών που αποτελούν την πόρπωση περιδεραίου (ΜΑ 3938 α,β). Το ένα έχει στο στόμα του θηλιά και το άλλο άγκιστρο. Διαστάσεις: διάμετρος 0,005, μέγ. μήκος 0,018 μ.

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Αρχαία Στρύμη

Από τη θέση Κασακτσί Ντερέ (Τσιφλίκι Τριαρίδη) προέρχονται:

α) Τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης από μάρμαρο (ΑΓΚ 10073). Σώζεται το άνω μέρος του κορμού και μέρος της επίστεψής της. Στην εμπρόσθια όψη έφερε επιγραφή σε ένα στίχο:

ΚΛΕΟΠΑΤΡΗ

Ύψος γραμμάτων 0,03-0,04 μ. Η επίστεψη έχει καταστραφεί στο μεγαλύτερο τμήμα της. Σε αυτό που έχει σωθεί διακρίνεται ανάγλυφο αέτωμα στο οποίο πιθανότατα «πατούσε», ως συνέχεια, ανθεμωτή διακόσμηση, που αποτελούσε και το υπόλοιπο μέρος της επίστεψης. Έχουν σωθεί μόνο δύο ανάγλυφες έλικες στα πλάγια άκρα του αετώματος και υπολείμματα του φυτικού διακόσμου της επίστεψης. Διαστάσεις στήλης: μέγ. σωζ. ύψος 0,54, πλάτος κορμού 0,40, πάχος κορμού 0,125, πλάτος επίστεψης 0,535, μέγ. σωζ. ύψος επίστεψης 0,225 μ.

β) Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από πωρόλιθο (ΑΓΚ 10079). Σώζεται ακέραιη με αρκετές φθορές. Δεν πρέπει να έφερε επίστεψη. Στο άνω μισό του κορμού υπάρχει επιγραφή σε τρεις στίχους:

ΜΗΤΡΟ
ΑΝΤΗΝ.
ΤΙΟΣ

Ύψος γραμμάτων 0,035-0,04 μ. Διαστάσεις στήλης: ύψος 0,60, άνω πλάτος 0,23, κάτω πλάτος 0,255, μέγ. πάχος 0,135 μ.

γ) Τμήμα μαρμάρινης ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης από μάρμαρο (ΑΓΚ 10080). Σώζεται το άνω μέρος του κορμού και η συμφυής επίστεψη. Υπάρχουν αρκετές φθορές και αποκρούσεις ενώ στο κάτω δεξί άκρο της πρόσθιας όψης διακρίνονται γράμματα επιγραφής που ήταν χαραγμένη σε δύο στίχους:

Δ –
Δ Ο

Ύψος γραμμάτων 0,03 μ. Διαστάσεις στήλης: μέγ. σωζ. ύψος 0,47, μέγ. πλάτος (στην επίστεψη) 0,345, πάχος κορμού 0,10 μ.

Από την περιοχή Μητρικού (αγρός Απόστολου Κουτσογιάννη του Στέργιου) προέρχεται τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας(;) στήλης από πωρόλιθο (ΑΓΚ 10074). Είναι πάρα πολύ φθαρμένη. Σώζεται μόνο μέρος του κορμού με ίχνη επιγραφής σε τρεις στίχους:

Ε
Δ Ο
Ο Ο

Ύψος γραμμάτων 0,025 μ. Διαστάσεις στήλης: μέγ. σωζ. ύψος 0,27, μέγ. πλάτος 0,305, μέγ. πάχος 0,19 μ.

Σε απόσταση 1 χλμ. βόρεια από το τείχος της αρχαίας Στρύμης βρέθηκε τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης από μάρμαρο (ΑΓΚ 10075). Έχει αποκρουστεί το άνω και κάτω μέρος της. Το τμήμα όμως που σώζεται είναι σε αρκετά καλή κατάσταση με ελάχιστες φθορές. Η επιγραφή έχει χαραχθεί σε δύο στίχους:

ΣΙΜΗ
ΝΥΜΕΩ

Ύψος γραμμάτων 0,025 μ. Διαστάσεις στήλης: μέγ. σωζ. ύψος 0,28, μέγ. πλάτος 0,315, μέγ. πάχος 0,13 μ.

Ο Παναγιώτης Τομζάς, κάτοικος Κομοτηνής, βρήκε στη θέση Κασακτσί Ντερέ στον αγρό Αχιλλέα Πιρπιρή, και παρέδωσε ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από μάρμαρο (ΑΓΚ 10077). Σώζεται σχεδόν ακέραιη με αποκρούσεις στο κάτω δεξί μέρος της και την επίστεψή της, καθώς και με λίγες φθορές στον κορμό. Το είδος της επίστεψης είναι δυσδιάκριτο. Η επιγραφή είναι χαραγμένη σε δύο στίχους:

ΑΘΗΝΑΙΣ
ΠΡΟΚΛΕΟΣ

Ύψος γραμμάτων 0,03-0,04 μ. Διαστάσεις στήλης: μέγ. σωζ. ύψος 0,98, μέγ. πλάτος κορμού 0,24, μέγ. πάχος κορμού 0,125 μ.

Ξυλαγανή

Ο Δημήτριος Τσιμπλεράκης του Ευσταθίου βρήκε στον αγρό του στη θέση Άγιος Κωνσταντίνος και παρέδωσε επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη από μάρμαρο (ΑΓΚ 10076) (Πίν. 200 β). Σώζεται ακέραιη με ελάχιστες φθορές. Φέρει αετωματική επίστεψη με δύο πλάγια και ένα κεντρικό ακρωτήριο. Στον κορμό της στήλης υπάρχει επιγραφή σε τέσσερις στίχους:

ΜΗΤΡΩΝΑΣΣΑ
ΕΡΜΟΦΑΝΤΟΥ
ΘΕΟΦΑΝΗΣ
ΕΡΜΟΦΑΝΤΟΥ

Ύψος γραμμάτων 0,02-0,03 μ. Διαστάσεις στήλης: μέγ. ύψος 0,78, μέγ. πλάτος 0,26, πάχος 0,11 μ.

Από το ίδιο σημείο προέρχεται ακέραιη βάση επιτύμβιας στήλης από μάρμαρο (ΑΓΚ 10078). Έχει αρκετές φθορές και αποκρούσεις, κυρίως στην άνω επιφάνειά της, όπου υπάρχει

βάθυνση, διαστ. 0,27×0,11×0,035 μ. για την τοποθέτηση στήλης. Διαστάσεις: ύψος 0,23, μήκος 0,38, πλάτος 0,33 μ.

Μαξιμιανούπολη

Η Μαρίνα Σπύρου, κάτοικος Κομοτηνής, βρήκε στην περιοχή του αρχαιολογικού χώρου και παρέδωσε χάλκινο σταυρό-λειψανοθήκη (ΑΓΚ 10780). Πρόκειται για τον ένα από τους δύο συμμετρικούς σταυρούς που συνδέονταν με καβίλιες, οι οποίες σώζονται στο επάνω και κάτω άκρο του σταυρού. Φέρει εγχάρακτη παράσταση μετωπικής Θεοτόκου σε στάση δέησης ανάμεσα σε δύο φυτικά μοτίβα. Στο επάνω άκρο του σταυρού δύο συμπλήματα *ΜΡ ΘΥ*. Καλή διατήρηση, πράσινη πατίνα. Διαστάσεις: 0,083×0,0475, πάχος 0,005 μ.

Σώστης

Από το νεολιθικό οικισμό προέρχεται σχεδόν ακέραιο πήλινο προϊστορικό ειδώλιο έγκυου γυναίκας (ΑΓΚ 10785). Διαστάσεις: σωζ. ύψος 0,045, πλάτος 0,02, πάχος 0,018 μ.

Μέγα Πιστό

Από την περιοχή του χωριού προέρχονται τα παρακάτω αγγεία:

α) Δεκαέξι οξυπύθμενοι αμφορίσκοι. Οι έξι είναι ακέραιοι (ΑΓΚ 10782) και οι δέκα ελλιπείς (ΑΓΚ 10783).

β) Δίωτο οξυπύθμενο αγγείο (ΑΓΚ 10784). Διαστάσεις: ύψος 0,119 μ.

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Θαλάσσια περιοχή Αλεξανδρούπολης

Ο Ιωάννης Κολοσέντας, κυβερνήτης μηχανότρατας, βρήκε και παρέδωσε δύο πήλινους οξυπύθμενους αμφορείς (ΑΓΚ 10786).

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

Ιερό των μεγάλων θεών

Κατά το 1995, οι εργασίες επικεντρώθηκαν: α) στην περαιτέρω διερεύνηση της θεμελίωσης και του χώρου που περιβάλλει άμεσα την αίθουσα με τις Χορεύτριες (το παλιό «Τέμενος», του οποίου το πραγματικό μέγεθος και η γενική μορφή αποκαλύφθηκαν το 1994 και β) σε δοκιμαστικές τομές στη δυτική κλιτύ του ανατολικού λόφου, ανατολικά από το ιερό.

Το κτίριο των Χορευτριών. Η περαιτέρω διερεύνηση της νότιας και ανατολικής θεμελίωσης του Κτιρίου των Χορευτριών έδειξε ότι οι ανωμαλίες δεν οφείλονταν στην ύπαρξη παλαιότερων κτιρίων ή μνημείων στο χώρο, αλλά μάλλον στον τρόπο με τον οποίο κατασκευάστηκε η θεμελίωση. Μόνο το κεντρικό τμήμα του τοίχου όπου ανοίγεται η θύρα (κατασκευασμένο από ανοικτό καστανό πορώδη αμμόλιθο σε κανονικές στρώσεις) και τέσσερις λιθόπλινθοι του ενδιάμεσου τοίχου, επίσης από το ίδιο υλικό, φαίνεται να αποτελούν κατάλοιπα ενός παλαιότερου κτιρίου. Η χρονολόγησή του είναι αδύνατη προς το παρόν γιατί δεν έχουν βρεθεί αδιατάρακτα στρώματα. Το υπόλοιπο της θεμελίωσης έχει κατασκευαστεί από αμμόλιθο σε β΄ χρήση, κροκαλοπαγές συσσωμάτωμα και ασβεστόλιθο, έχει δε κτιστεί, εκτός από τη νοτιοανατολική γωνία, πάνω σε υποθεμελίωση από μεγάλες πολυγωνικές πέτρες.

Η υποθεμελίωση με τη σειρά της έχει πατήσει στο φυσικό βράχο. Στα βόρεια η υποθεμελίωση σχημάτιζε έναν ισχυρό αναλημματικό τοίχο με σκοπό τη συγκράτηση της συμπαγούς επίχωσης (filling) από πέτρες και χώμα. Η επίχωση αυτή ήταν απαραίτητη εξαιτίας της ισχυρής διάβρωσης που είχε υποστεί ο βράχος. Το βόρειο άκρο πλαισιωνόταν εσωτερικά και εξωτερικά από τις λιθοπλίνθους της θεμελίωσης, από πορώδη αμμόλιθο στο εξωτερικό και ποικίλο υλικό σε β΄ χρήση στο εσωτερικό. Αν και μας λείπουν οι ενδείξεις φαίνεται πολύ πιθανόν ότι λιθόπλινθοι πλαισίωναν και τη βόρεια υποθεμελίωση, έτσι ώστε μια ενιαία και ισχυρή θεμελίωση υποστήριζε τις βαθμίδες και την κιονοστοιχία του προπύλου.

Στα δυτικά, η υποθεμελίωση περιβαλλόταν επίσης από λιθοπλίνθους. Ο κατώτερος δόμος αποτελείται από τον ίδιο ανοικτό καστανό πορώδη αμμόλιθο, όπως και το παλαιότερο κτίριο, από το οποίο μάλλον προέρχεται. Το ότι οι λιθόπλινθοι βρίσκονται σε β΄ χρήση κρίνεται από το γεγονός ότι οι περισσότερες είναι πιο ψηλές από ό,τι χρειάζεται και επίσης έχουν λειανθεί για την υποδοχή του επόμενου δόμου. Από αυτόν το δόμο έχουν διατηρηθεί μόνο δύο λιθόπλινθοι στη νοτιοδυτική γωνία που είναι συνδεδεμένες μεταξύ τους, όπως και οι υπόλοιπες, στο ίδιο επίπεδο στη νότια και ανατολική θεμελίωση. Η τομή όμως που έχει σχεδιαστεί από την αυστριακή αποστολή, δείχνει ότι αυτός δεν ήταν ο κορυφαίος δόμος της θεμελίωσης αλλά ότι υπήρχε και άλλος για τη στήριξη της ευθυντηρίας. Το μεγαλύτερο μέρος της ανατολικής θεμελίωσης έχει χτιστεί με τον ίδιο τρόπο, αλλά με διαφορετικά υλικά :

γκρίζο πορώδη αμμόλιθο και καλής ποιότητας ασβεστόλιθο (ο τελευταίος έχει χρησιμοποιηθεί στο κυκλικό κτίριο του 5ου αι. απέναντι από το πρόπυλο του Πτολεμαίου Β΄).

Στη νοτιοανατολική γωνία, επειδή ο φυσικός βράχος υψωνόταν περισσότερο, δεν χρειάστηκε να γίνει υποθεμελίωση. Αντίθετα, κόπηκε ο βράχος για να χωρέσει η θεμελίωση, ενώ, όπου εμφανιζόταν μέτωπο βράχου, οι χτίστες πλάταιναν τη θεμελίωση, έτσι ώστε να ακουμπήσει πάνω στο βράχο. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η ποικιλία των υλικών είναι πιο μεγάλη, όπως πιο πολλές είναι και οι ενδείξεις, βάσει των συνδέσμων και γόμφων, ότι τα υλικά έχουν ξαναχρησιμοποιηθεί.

Το σχέδιο του κτιρίου είναι τώρα ξεκάθαρο. Αποτελείται από δύο επιμήκεις αίθουσες, που η κάθε μια είχε ως πρόσοψη την αντίστοιχη προεξέχουσα πτέρυγα του προπύλου. Εάν κρίνουμε από τη μαρτυρία της αυστριακής αποστολής, η δυτική αίθουσα βρισκόταν χαμηλότερα από την ανατολική και ήταν εφοδιασμένη με εσχάρα και βόθρους (οι τελευταίοι διαδέχθηκαν εγκαταστάσεις παλαιότερης λατρείας στο χώρο). Δεν υπάρχει μαρτυρία σχετικά με παλαιότερες δραστηριότητες στο διατηρημένο τμήμα της ανατολικής αίθουσας.

Η θεμελίωση για το βαθύ πρόπυλο που βρίσκεται ανάμεσα στους κίονες της πρόσοψης, καθώς και ο τοίχος όπου ανοίγεται η θύρα αποτελούνται από ένα γέμισμα από πέτρες και χώμα. Το γέμισμα περιείχε κεραμική του 6ου και 5ου αι. π.Χ. και οστά σφαγίων που αποτελούν μαρτυρία παλαιότερης λατρευτικής δραστηριότητας, η οποία δεν είναι ξεκάθαρο εάν λάμβανε χώρα επιτόπου ή κάπου αλλού.

Αναλημματικοί τοίχοι. Αφαιρέθηκαν τα πεσμένα τμήματα του αναλημματικού τοίχου στα νότια του Κτιρίου των Χορευτριών και ερευνήθηκε το χώμα πίσω από αυτά. Πρόκειται για μπάζα που είχαν πέσει από τους τοίχους και το γέμισμά τους. Από τα υλικά των τοίχων ανακτήθηκαν επιπλέον τμήματα του μαρμάρινου θριγκού του κτιρίου, στα οποία συμπεριλαμβάνονται τμήματα του ανθεμωτού ακρωτηρίου, των μαρμαρίνων καλυπτήρων-ακροκεράμων, της γλυπτής ζωφόρου και άλλων αρχιτεκτονικών μελών. Ένα νόμισμα του αυτοκράτορα Γαλλιηνού χρονολογεί την καταστροφή του κτιρίου στον 3ο αι. μ.Χ. ή αργότερα. Οι μεγάλες λιθόπλινθοι που σχηματίζουν ένα δόμο πίσω από το ρωμαϊκό αναλημματικό τοίχο φαίνεται να ανήκουν σε παλαιότερο κλασικό ή ελληνιστικό τοίχο, χωρίς όμως κάποιο αδιατάρακτο στρώμα να μπορεί να συσχετιστεί μαζί τους.

Η δυτική κλιτύς του ανατολικού λόφου. Έξι τομές ανοίχθηκαν με σκοπό τη διερεύνηση της κλιτύος ανατολικά του ιερού. Τα συμπεράσματα που ακολουθούν είναι προσωρινά:

1. Ο αναλημματικός τοίχος νότια του ιερού συνεχίζει για περισσότερο από 13 μ. ανατολικά του ιερού. Συνεπώς όταν κατασκευάστηκε ο τοίχος, υπήρχε στην ανατολική πλευρά του ιερού μια μεγάλη επίπεδη επιφάνεια, χωρίς όμως να είναι ακόμη ξεκάθαρο αν υπήρχε κάποιο κτίριο.

2. Στη συγκεκριμένη περιοχή υπήρχε επίχωση κυρίως από μαρμάρινα θραύσματα, των οποίων η προέλευση δεν είναι γνωστή. Υπήρχε επίσης και ένας τοίχος από πέτρες, που ίσως ανήκε σε κάποια πρόχειρη κατασκευή.

3. Μία αναλημματική κατασκευή, ύψ. 4 μ. είχε χτιστεί στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους. Αυτή κάλυπτε το ανατολικό τμήμα της αναλημματικής επιφάνειας νότια του ιερού, όπως και την αρχικά πλατιά επιφάνεια στα βόρειά του. Το δυτικό όριο της κατασκευής σχημάτιζε πιθανότατα έναν αναλημματικό τοίχο ανατολικά του ιερού, η ύπαρξη του οποίου σήμερα μαρτυρείται μόνον από την καταστροφή που η κατασκευή του προκάλεσε στο νότιο αναλημματικό τοίχο.

4. Μία συμπαγής θεμελίωση ή υποθεμελίωση 10 μ. περίπου βόρεια της νοτιοανατολικής γωνίας του ιερού μαρτυρεί την ύπαρξη μεγάλου κτιρίου στην περιοχή. Πατά στο φυσικό βράχο, δεν είναι όμως ξεκάθαρο εάν πρόκειται για θεμελίωση ρωμαϊκού κτιρίου, όπως υποδεικνύεται από τα γύρω κατάλοιπα, ή παλαιότερη.

JAMES R. McCREDIE

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σέρρες

Τζιντζιρλή Τζαμί

Άρχισε η στεγανοποίηση της στέγης του τεμένους Τζιντζιρλή στις Σέρρες, γιατί η είσοδος των νερών της βροχής και η ανάπτυξη θάμνων και δενδρυλλίων μετά την αφαίρεση των μολυβδόφυλλών του είχαν προκαλέσει σε πολλά σημεία την αποσάθρωση των κονιαμάτων, τη φθορά των πλίνθων κατασκευής των ημισφαιρικών και των υπόλοιπων σκαφοειδών θόλων του κυρίου κτίσματος και του προστώου, καθώς και την πτώση των μισών περίπου λίθινων δόμων του περιμετρικού γεισώματος. Αποφασίστηκε η επανατοποθέτηση μολυβδόφυλλων σε ολόκληρη τη στέγη, παρά την έλλειψη ειδικευμένων μαστόρων και το πολύ μεγαλύτερο κόστος, αφού η τοποθέτηση κεραμιδιών, που αποτέλεσε μία πρώτη επιλογή, θα αλλοίωνε σε μεγάλο βαθμό την αρχική μορφή του κτίσματος. Οι εργασίες που έγιναν ακολούθησαν την παρακάτω σειρά:

1. Ξεριζώθηκαν και απομακρύνθηκαν τα χόρτα, οι θάμνοι και τα δενδρύλλια που κάλυπταν όλη τη στέγη.

2. Απομακρύνθηκαν τα υλικά των πρόχειρων τσιμεντοστρώσεων των θόλων, που είχαν μισοδιαλυθεί.

3. Καθαρίστηκαν με νερό, που διοχετεύθηκε με πίεση, οι αρμοί μεταξύ των πλίνθων κατασκευής των θόλων, το ασβεστοκονίαμα των οποίων είχε αποσαθρωθεί σε βάθος αρκετών εκατοστών.

4. Συμπληρώθηκαν οι πλίνθοι του κεντρικού θόλου, όπου η φθορά τους είχε ξεπεράσει τα 0,05 μ. και δημιουργούσε κοιλώματα στην επιφάνεια της στέγης.

5. Αρμολογήθηκαν οι αρμοί του κεντρικού θόλου με ασβεστοκονίαμα και τσιμεντοκονία και στεγανοποιήθηκαν προσωρινά με τσιμεντοκονία οι υπόλοιποι θόλοι.

Αχμέτ Μπέη Τζαμί

Άρχισαν οι προεργασίες για την ανακατασκευή του τμήματος του προστώου που είχε καταρρεύσει το 1971 από την εγκατάλειψη, την αφαίρεση των μολυβδόφυλλων, την επακόλουθη είσοδο της υγρασίας και την ανάπτυξη θάμνων και δενδρυλλίων, καθώς και την πίεση των προσχώσεων του γειτονικού χειμάρρου. Αρχικά αποφασίστηκε η κατεδάφιση των ετοιμόρροπων τμημάτων του δεξιά της εισόδου διαμερίσματος του προστώου, τμήματος του θόλου, του κίονα με το κιονόκρανο και το επίθημα και του λίθινου τόξου μεταξύ των δύο κιόνων, που κυριολεκτικά στηριζόταν στον αέρα με πρόχειρη και σαπισμένη από χρόνια ξύλινη υποστύλωση. Οι εργασίες ακολούθησαν την παρακάτω σειρά:

1. Απομακρύνθηκαν τα πεσμένα αρχιτεκτονικά μέλη για να μην τραυματιστούν επιπλέον κατά την πτώση των κατεδαφιστέων τμημάτων τα μαρμάρινα μέλη και οι λίθινοι δόμοι των τόξων.

2. Κατεδαφίστηκαν με τη βοήθεια γερανού ο κίονας, που ήταν ήδη σπασμένος στη βάση του, το κιονόκρανο, το επίθημα και το λίθινο τόξο, οι δόμοι του οποίου αριθμήθηκαν και τοποθετήθηκαν σε γειτονικό οικόπεδο.

3. Ακολούθησε αποχωμάτωση για την απομάκρυνση και τακτοποίηση των θαμμένων στο χώμα αρχιτεκτονικών μελών, δόμων και υλικών κατασκευής του προστώου και του κατεδαφισμένου από το 1927 μιναρέ. Κατά την αποχωμάτωση αποκαλύφθηκε ο μαρμάρινος στυλοβάτης του προστώου, υπερυψωμένος κατά 0,55 μ. του πλακοστρωμένου με ορθογώνιες μαρμάρινες πλάκες διαδρόμου της μνημειακής εισόδου του τεμένους. Τα ίχνη των μαρμάρινων πλακών του δαπέδου του υπόλοιπου προστώου, διαστ. 0,80×0,50 και πάχ. 0,05 μ., σώζονται πάνω στο υπόστρωμα τους από ασβεστοκονίαμα και τριμμένο κεραμίδι.

4. Δημιουργήθηκε δρόμος διπλής πρόσβασης στο προστώο, που ενισχύθηκε με αμμοχάλικο, για τη μεταφορά των μαρμάρων και τις ανάγκες της μελλοντικής αναστήλωσης.

5. Έξω και κατά μήκος του στυλοβάτη, στο ύψος της υποθεμελίωσης, κατασκευάστηκε τσιμεντένιος αγωγός για τη συλλογή των νερών της βροχής, που οδηγούνται σε δεξαμενή από όπου με αντλία διοχετεύονται στο αποχετευτικό δίκτυο.

6. Συγκολλήθηκαν τα δύο και τρία κομμάτια ενός κιονοκράνου και ενός επιθήματος αντίστοιχα και κατασκευάστηκαν: α) συμπληρώσεις, μήκ. 1,02 και 0,96 μ. των δύο κεντρικών μαρμάρινων κιόνων του προστώου, β) μαρμάρινη λιθόπλινθος, διαστ. 0,96×0,885×0,51 μ., προς αντικατάσταση μέρους της γωνιακής λιθοπλίνθου του στυλοβάτη, όπου θα πατήσει ο δεξιός κεντρικός κίονας και γ) μαρμάρινη λιθόπλινθος, διαστ. 1,55×0,81× 0,27 μ., της ευθυντηρίας του στυλοβάτη, προς αντικατάσταση σπασμένης και

θρυμματισμένης σε πολλά σημεία λιθοπλίνθου στη βάση της προηγούμενης γωνιακής λιθοπλίνθου.

Βυζαντινό τείχος

Άρχισαν οι εργασίες για τη συντήρηση και στερέωση του τμήματος του βυζαντινού τείχους της πόλης δίπλα στο Προδρομούδι (ναός του 1819 του μονυδρίου του Τιμίου Προδρόμου στη θέση βυζαντινού ναού και μονής του 1342), μήκ. 25, πάχ. 1,60 και ύψ. 6 μ. στην εξωτερική του πλευρά και 8,50 μ. στην εσωτερική, πίσω από την κόγχη του ναού. Σε όλο σχεδόν το μήκος της εξωτερικής παρειάς του τείχους και στο μισό του ύψους του πάνω από την επίχωση είχαν αφαιρεθεί οι λίθοι της τοιχοποιίας σε αρκετό βάθος από 0,50-1 μ. Η συνεχής πτώση λίθων και μία διαμπερής ρωγμή έκαναν απαραίτητη τη συμπλήρωση του τείχους. Αυτό απαιτούσε την αποχωμάτωση της επίχωσης μέχρι να βρεθεί συμπαγής τοιχοποιία. Η αποχωμάτωση έφθασε το βάθος των 2,50 μ. σε όλο το μήκος του τείχους και παράλληλα αποκάλυψε έναν τοίχο μεταβυζαντινής εποχής, πιθανώς ενός νερόμυλου που προϋπήρχε στη θέση αυτή, σε απόσταση 7 μ. περίπου έξω από το τείχος, που προχωρά διαγώνια και το συναντά στη βορινή του απόληξη, στο σημείο της συμβολής του με ένα τμήμα του μεταβυζαντινού περιβόλου του μονυδρίου. Συμπληρώθηκαν δύο κενά της τοιχοποιίας στην εσωτερική πλευρά του τείχους με νέα τοιχοποιία επιφάνειας 5 τ.μ. πίσω από την κόγχη και 10 τ.μ. στη βορινή του απόληξη.

Μονή Τιμίου Προδρόμου

Καθαιρέθηκαν τα φθαρμένα σε αρκετά σημεία κονιάματα της δυτικής όψης της μονής, όπου βρίσκεται και η είσοδός της, προκειμένου να αποκαλυφθεί η τοιχοποιία, να ερευνηθούν οι φάσεις κατασκευής και να γίνουν στερεωτικές εργασίες, όπου παρουσιάζονται ρωγμές, αποκλίσεις της τοιχοποιίας και μεγάλη φθορά των ξυλοδεσιών.

Παλαιά Μητρόπολη Αγίων Θεοδώρων

Αντιμετωπίστηκε η είσοδος των νερών της βροχής στο ταφικό παρεκκλήσι που εφάπτεται στη βόρεια πλευρά του ναού και στην ανατολική του στενού επιμήκους καμαροσκέπαστου χώρου, που η Εφορεία διαμορφώνει σε έκθεση γλυπτών, με την κατασκευή μονόριχτης κεραμοσκεπούς με ξύλινο σκελετό στέγης. Η στέγη πάτησε σε προέκταση της σωζόμενης τοιχοποιίας του παρεκκλησιού και κατασκευάστηκε 0,75 μ. χαμηλότερα από τη στέγη του επιμήκους χώρου με ευθύγραμμο διπλό πλίνθινο γείσο.

ΑΡΓΥΡΗΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Κάτω Πορόια

Λαθρανασκαφή στις υπώρειες του όρους Μπέλες, βορειοανατολικά της κοινότητας Κάτω Πορόιων έφερε στο φως τα ερείπια μονόχωρης εκκλησίας. Συγκεκριμένα στις παρειές σκάμματος που ανοίχθηκε από θησαυροθήρες διακρίνεται η εσωτερική παρειά του νότιου τοίχου έως τη νοτιοδυτική γωνία, μήκ. 5,60 μ. και του ανατολικού σε μήκος 3,20 μ. με εξέχουσα κόγχη του Ιερού, εσωτ. διαμ. 1,40 και βέλους 1,20 μ. Οι τοίχοι είναι λασπόκτιστοι με ντόπιους αργούς λίθους. Από τα χώματα γύρω από το σκάμμα περισυνελέγησαν δύο λεκάνες, δύο επίκρανα, τμήμα κίονα και βάση, όλα από ντόπια πέτρα, χονδροειδούς επεξεργασίας. Η χρονολόγηση του ναϋδρίου, χωρίς άλλα στοιχεία, είναι αμφίβολη. Πάντως ως εύρημα παρουσιάζει ενδιαφέρον διότι υποδηλώνει χριστιανικό πληθυσμό σε μια περιοχή του νομού Σερρών, όπου αναπτύχθηκαν αξιόλογοι οικισμοί από την περίοδο της Τουρκοκρατίας και μετά.

Αναστασιά

Στην κοινότητα Αναστασιάς εντοπίστηκε ένα ενδιαφέρον μεσοβυζαντινό μνημείο, που ελάνθανε ενσωματωμένο σε νεότερη εκκλησία[1].

Η Αναστασιά βρίσκεται 28 χλμ. βορειοανατολικά των Σερρών και 15 χλμ. βορειοδυτικά της Νέας Ζίχνης, στους προβούνους του Μενοικίου όρους. Πρόκειται για ένα από τα ελάχιστα χωριά του νομού Σερρών που διατήρησε ελληνική ονομασία καθόλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας[2]. Ο ενοριακός ναός του χωριού τιμάται στο όνομα της αγίας Αναστασίας και βρίσκεται στις δυτικές παρυφές του οικισμού, στο μυχό χαράδρας και σε θέση με άφθονα νερά. Στη σημερινή του μορφή αποτελείται από δύο κτίσματα, τον αρχικό βυζαντινό ναό, που αποτελεί σήμερα το χώρο του Ιερού, και τη μεταγενέστερη προσθήκη, απλή ορθογώνια αίθουσα, που είναι ο κυρίως ναός. Ο αρχικός βυζαντινός ναός αποτελείται από έναν τετράγωνο χώρο, διαστ. 2,45×2,40 μ., καλυπτόμενο με τρούλο, που στηρίζεται μέσω τεσσάρων τόξων προς Α. στον εξωτερικό ανατολικό τοίχο και προς Δ. σε δύο πεσ-

1. Πρόκειται να αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης.

2. Π. Ν. Παπαγεωργίου, Αι Σέρραι και τα προάστεια, τα περί τας Σέρρας και η Μονή Ιωάννου του Προδρόμου, ByzZ 3 (1894), αριθ. 1.

σούς, το δυτικό άκρο των οποίων έχει αποτμηθεί για την τοποθέτηση του τέμπλου του νέου ναού. Ο τρούλος είναι κυλινδρικός και χαμηλός. Στα ανατολικά εξέχει η ημικυκλική κόγχη του Ιερού καλυπτόμενη με τεταρτοσφαίριο. Η βόρεια, νότια και δυτική πλευρά του αρχικού ναού έχουν αντικατασταθεί από τη νεότερη προσθήκη. Ως υποδομή του ναού χρησιμεύει θολωτό κτίσμα, πιθανώς καμαροσκεπής τάφος, που χρησιμοποιήθηκε ως αγίασμα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το σωζόμενο μαρμαροθετημένο δάπεδο του βυζαντινού ναού, από τα ελάχιστα παραδείγματα του βορειοελλαδικού χώρου, εκτός Αγίου Όρους[3]. Καλύπτει το χώρο κάτω από τον τρούλο και αποτελείται από ομόλογα ορθογώνια πλαίσια με διαφορετικά γεωμετρικά σχέδια από ποικιλόχρωμα μικρά μάρμαρα. Το κεντρικό θέμα, αν υπάρχει, δεν είναι ορατό διότι καλύπτεται από τη βάση της Αγίας Τράπεζας. Στον προαύλειο χώρο σώζονται τμήματα από επιστύλιο μαρμάρινου τέμπλου.

Ο ναός της Αγίας Αναστασίας στα περίχωρα της Ζίχνης, με τον οποίο θα μπορούσε να ταυτιστεί ο εν λόγω ναός αναφέρεται κατά το 14ο αι. σε έγγραφα της μονής Προδρόμου[4]. Ο σωζόμενος ναός ωστόσο, ανάγεται σε πολύ προγενέστερους του 14ου αι. χρόνους, όπως διαφαίνεται από το μαρμαροθετημένο δάπεδο και τη μορφολογία του, που μαρτυρούν για την ύπαρξή του ήδη από τον 11ο αι.[5].

Άγιος Αχίλλειος

Σε απόσταση τριών-τεσσάρων χιλιομέτρων νοτιοδυτικά του ναού της Αγίας Αναστασίας και σε πλάτωμα που δημιουργείται μεταξύ των πρανών, σώζονται ερείπια κτίσματος, το οποίο με βάση την τοιχοποιία του μπορεί να χρονολογηθεί στα υστεροβυζαντινά χρόνια. Συγκεκριμένα λίγα μέτρα νοτίως νεότερου ναϋδρίου που τιμάται στο όνομα του Αγίου Αχιλλείου σώζεται σε ύψος 5-2,50 μ. η βορειοανατολική γωνία κτίσματος, πιθανώς εκκλησίας, με αρχή τρίπλευρης κόγχης. Είναι χτισμένο με αργολιθοδομή που διακόπτεται από ζώνη πλινθοδομής. Τεμάχια πλίνθων παρεμβάλλονται και μεταξύ των αρμών. Διακρίνεται επίσης η αρχή τοξωτού ανοίγματος. Γύρω από τα ερείπια υπάρχουν λιθοσωροί που υποδηλώνουν και άλλα κτίσματα. Η θέση είναι γνωστή στους κατοίκους ως πρώην μετόχιο της μονής Προδρόμου Σερρών[6].

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΔΑΔΑΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Φίλιπποι

Σε επιφανειακή έρευνα στη θέση Τούμπα του οικισμού Φιλίππων του δήμου Φιλίππων, στο αγροτεμάχιο αριθ. 726 καθώς και στα παρακείμενα αγροτεμάχια, διαπιστώθηκε πληθώρα οστράκων άβαφων αγγείων υστερορωμαϊκών χρόνων και τεμαχίων κεράμων στέγης. Από το ίδιο αγροτεμάχιο απομακρύνθηκε μεγάλος μαρμάρινος γωνιόλιθος. Τα παραπάνω ευρήματα σε συνδυασμό με στόμια ορυχείων και μεταλλευτικό πηγάδι που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή είναι ενδεικτικά στοιχεία μόνιμης εγκατάστασης στη θέση αυτή. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για κάποιο από τα χωριά (vici) της ρωμαϊκής αποικίας των Φιλίππων[7].

ΑΝΝΑ ΓΙΑΛΟΥΡΗ

Ελευθερές

Κοντά στη βυζαντινή Ανακτορόπολη[8] βρίσκεται ο οικισμός των Ελευθερών Καβάλας. Στο δυτικό τμήμα του οικισμού υπάρχει ο ναός των Ταξιαρχών που χτίστηκε το 1891. Στο νότιο τοίχο του ναού υπάρχει εντοιχισμένη μαρμάρινη επιγραφή (Πίν. 201 α), με ανάγλυφα γράμματα, η μεταγραφή της οποίας έχει ως εξής:

+ Δεύτερον ἀνεκαινίσθη ἐκ βάθρων ὁ θεῖος ναὸς τῆς Θεοτόκου, διὰ συνδρομῆς τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Φιλίππων, κυροῦ Κλήμεντος: Ἔτους ΖΡΚΓ, ἰνδικτιῶνος ΙΓ: Μαΐῳ Κ:

Η επιγραφή αυτή, που μεταφέρθηκε εδώ για να χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό, μας πληροφορεί για την

3. Μαρία Καμπούρη, Νέα στοιχεία από τη μεσοβυζαντινή φάση του καθολικού της Μονής Εικοσιφοινίσσης, ΕΕΠΣΑΠΘ 5 (1971), σ. 127-143.

4. A. Guillou, Les archives de Saint Jean Prodrome sur le mont Ménecée, Paris 1955, σ. 97, αριθ. 28 και σ. 141, αριθ. 45.

5. Το μνημείο πρόκειται να μελετηθεί από την υπογράφουσα.

6. Θα μπορούσε ενδεχομένως να ταυτιστεί με το μετόχιο της *Ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ ἐπικεκλημένον τῆς Ὀστρινῆς σὺν τῷ ἐκεῖ θείῳ ναῷ τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας* που αναφέρεται σε έγγραφα του 14ου αι. (A. Guillou, ό.π.).

7. F. Papazoglou, Les villes de Macédoine à l'époque romaine, BCH, Suppl. XVI, 1988, σ. 411-412.

8. Για τη βυζαντινή Ανακτορόπολη, βλ. Ισ. Κακούρης, Ανακτορόπολη. Ιστορικές πληροφορίες και αρχαιολογικά δεδομένα, Η Καβάλα και η περιοχή της, Α΄ Τοπικό Συμπόσιο, Καβάλα 18-20 Απριλίου 1977, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 249-262.

ύπαρξη στην περιοχή του ναού της Θεοτόκου, που δέχθηκε «δεύτερη εκ βάθρων ανακαίνιση» στην εποχή του μνημονευόμενου μητροπολίτου Φιλίππων Κλήμεντος, το έτος 1615, ινδικτιώνος 13, στις 20 Μαΐου.

Ο μητροπολίτης Φιλίππων Κλήμης, που μνημονεύεται στην επιγραφή, εποίμανε την μητρόπολη Φιλίππων και Δράμας για 20 περίπου έτη (1607-1625), τιτλοφορούμενος υπέρτιμος και έξαρχος πάσης Μακεδονίας. Η υπογραφή του απαντά την εποχή αυτή σε επίσημα πατριαρχικά έγγραφα, που σημαίνει ότι διατελούσε μονίμως μέλος της Πατριαρχικής Συνόδου και διέμενε κατά το μεγαλύτερο διάστημα της ιερατείας του στην Κωνσταντινούπολη[9].

ΝΙΚΟΣ ΖΗΚΟΣ

Κρηνίδες

Ντικιλί - Τας

Στην κορυφή της τούμπας που συνιστά τον προϊστορικό οικισμό του Ντικιλί - Τας είχαν ήδη εντοπιστεί και τοπογραφηθεί «κτίρια κατασκευασμένα από πέτρα» (ασβεστόκτιστα ερείπια)[10]. Πρόκειται για μικρό ορθογωνικό οχυρωματικό περίβολο, τη νοτιοανατολική γωνία του οποίου καταλαμβάνει μικρών επίσης διαστάσεων ορθογώνιος πύργος, σωζόμενος σε ύψος έως 2 μ. περίπου από την ανατολική και νότια πλευρά του. Τα δεδομένα της τοιχοδομίας του οδηγούν σε μια χρονολόγησή του στον 9ο-10ο αι. Θα επρόκειτο πιθανότατα για βίγλα του μόλις 2,2 χλμ. απέχοντος, σε ευθεία, κάστρου των Φιλίππων, με το οποίο έχει οπτική επαφή, και θα επιτηρούσε την από Χριστουπόλεως πρόσβαση, εφόσον υπέρκειται της προς τη θάλασσα οδού, η οποία διέρχεται βορείως αυτού.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Πολύστυλον - Άβδηρα

Στον αρχαιολογικό χώρο του Πολυστύλου έγινε συστηματικός καθαρισμός ολόκληρης της έκτασης που περικλείεται από τον οχυρωματικό περίβολο της πόλης[11]. Οι εργασίες αυτές είχαν ως αποτέλεσμα να εντοπιστεί εγκάρσιο τείχος δυτικά του επισκοπικού ναού, που τέμνει την πόλη σε δύο τμήματα. Μετά τον καθαρισμό έγινε η αεροφωτογράφησή του.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΛΑΔΑΚΗ

Ξάνθη - Παλαιά πόλη

Ναός Αγίου Γεωργίου[12] (Σχέδ. 1, αριθ. 9)

Συνοικία «Κάτω Μαχαλά», ή συνοικία «των καπνεμπόρων». Ο Γ. Λαμπάκης[13] δεν αναφέρει παρά μόνο την ολιγόλογη συστατική επιγραφή της νότιας πλευράς του σήματος της Ευθαλίας (1866). Επί της βορείας πλευράς του χαράσσεται ομοίως πολύστιχη, εκ δεκαεπτά στίχων, ελεγειακή επιγραφή, που διαβάζεται:

Ἔθαλλες φίλη Εὐθαλία, ὡς θάλλει
Δένδρον νεαρὸν οὗ τινος ἀεννάως,
Ῥύαξ σιγανὸς καταβρέχει τὰς ῥίζας.
Ἀλλ' ὡς ἐκεῖνο, ὑπὸ νότου ἀγρίου
Αἴφνης προσβληθὲν πίπτει, καὶ οἱ καρποί του
Ἄχρωοι ἰσχνοὶ ἐπί γῆς κυλινδοῦνται.
Οὕτω φεῦ! καὶ σὺ εὐθαλὴς Εὐθαλία,
Ἔπεσες θῦμα βροτολοιγοῦ χολέρας.
Ἔρημος δ' ὁ σὸς καταλέλειπται γόνος.
Οἷα συμφορά! πῶς ὑποίσω φιλτάτη,
Τὸν σὸν χωρισμὸν τὸν αἰώνιον τοῦτον!...
Ἀλλ' ὦ τῆς ἐμῆς παραφόρου ἰδέας!...
Οὐχί. ὁ θεὸς τῆς ἀπείρου ἀγάπης,
Ψυχὰς ἐν τῇ γῇ δεδεμένας ἀλλήλαις,
Ἔρωτι ἀγνῷ συνενώσει καὶ αὖθις
Ἐν τοῖς οὐρανοῖς, δεσμοῖς ἀδιαῤῥήκτοις,
Ὑμνούσας αὐτὸν εἰς αἰῶνας αἰώνων!
Ὁ τεθλιμμένος σύζυγος

Στην κορυφή του σήματος η ημιγονυπετής κόρη, ενδεδυμένη με μακρύ χιτώνα, στραμμένη προς Α., η οποία κρατά στεφάνι στο δεξί της χέρι και φέρνει το αριστερό στην παρειά της στηρίζοντας την κεφαλή, θα πρέπει να

9. Για το μητροπολίτη Φιλίππων Κλήμεντα βλ. Αθ. Γριτσόπουλος, Σημειώσεις σχετικά με την ιστορία των κατά τον ΙΖ΄ κυρίως αιώνα εκκλησιών Φιλίππων, Δράμας, Ζιχνών και Νευροκοπίου, Η Καβάλα και η περιοχή της, Β΄ Τοπικό Συμπόσιο, Α΄, Καβάλα 1987, σ. 89-140 και ειδικά σ. 93-105.

10. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Ανασκαφή στο Ντικιλί-Τας, ΠΑΕ 1987, σ. 172-174.

11. Χ. Μπακιρτζής - Δ. Τριαντάφυλλος, Θράκη, Αθήνα 1988, σ. 29, σχέδ. 5 και σ. 31, σχέδ. 6.

12. Π. Α. Γεωργαντζής, Συμβολή εις την ιστορίαν της Ξάνθης, Ξάνθη 1976, σ. 229.

13. Γ. Λαμπάκης, Περιηγήσεις: Ξάνθη, ΔΧΑΕ ΣΤ΄, Εν Αθήναις 1906, σ. 42.

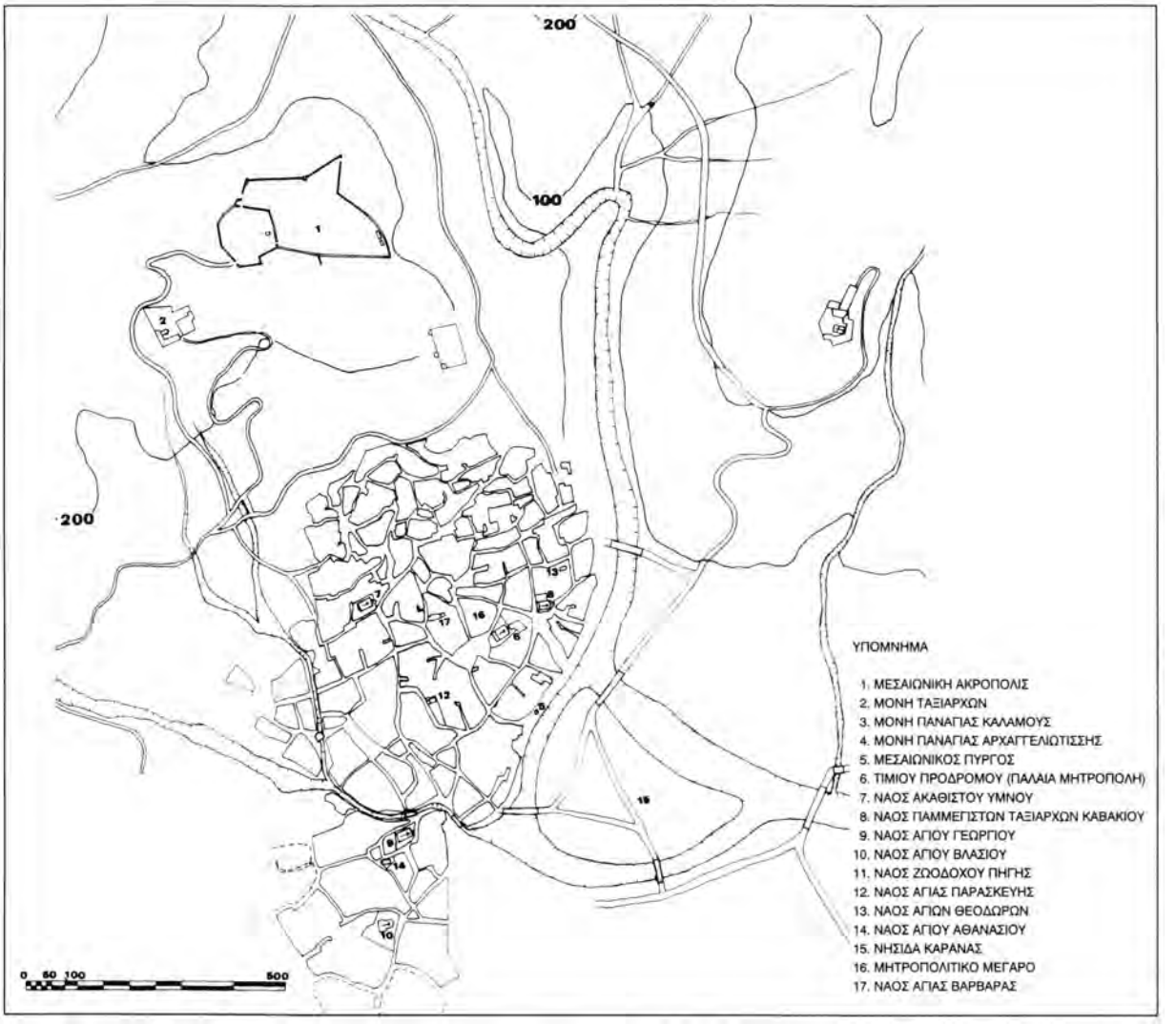

Σχέδ. 1. Ξάνθη. Τοπογραφικός χάρτης όπου σημειώνονται τα μεσαιωνικά μνημεία της πόλης και των περιχώρων.

φιλοτεχνήθηκε από άξιο, πλην άγνωστο μέχρι στιγμής, γλύπτη.

Ναός Αγίου Βλασίου (Σχέδ. 1, αριθ. 10)

Ο ναός Αγίου Βλασίου, στη συνοικία του «Κάτω Μαχαλά» (ή συνοικία «των καπνεμπόρων»)[14], ανηγέρθη, στη σημερινή του μορφή, στα 1838, επί της αρχιερατείας του μητροπολίτου Ξάνθης, Περιθεωρίου και Νεαπόλεως Ευγενίου του εκ Συλημβρίας (1831-1848).

α) Τη μνεία του επισκόπου αυτού, ως αφιερωτού και κτίτορα, συναντάμε σε τρεις μόνο περιπτώσεις, παρόλη τη ναοδομική αναγέννηση που σημειώνεται στην επαρχία του κατά τη διάρκεια της ποιμαντορίας του: 1) Σε αντιμήνσιο της μονής Αρχαγγελιωτίσσης (1841)[15], 2) στο επιτύμβιο επί του σήματός του επίγραμμα – εκεί όπου αυτό μεταφέρθηκε – στο ναό του Αγίου Προδρόμου (Παλαιά Μητρόπολη) (1848)[16] και, την πρώτη φορά, 3) στην κτιτορική επιγραφή του ναού Αγίου Βλασίου πάνω από τη δυτική

14. Π. Γεωργαντζής, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 143, 161, υποσημ. 3.

15. Γ. Λαμπάκης, ό.π. (υποσημ. 13), σ. 44.

16. Γ. Λαμπάκης, ό.π., σ. 40· Γεωργαντζής, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 223.

Σχέδ. 2. Ξάνθη. Ναός Αγίου Βλασίου. Κτιτορική επιγραφή.

πύλη εισόδου στο νάρθηκα (Σχέδ. 2· Πίν. 201 β). Αυτή διαβάζεται:

† Ο(ύ)τως ο ιπερβόιτως κ(αι) ιερός ναός ιπάρχι το(υ) αγίο(υ) ιε-
ρομάρτυρος Βλασίο(υ) έκητο δε εν έτη : 1838: απριλίο(υ) : π(έντε)
αρχερατέβωντως ο σεβασμιότατως Ευβγένιος κε
εφ<η>μ<ε>ρέβον-
τας ο Χαρ(άλαμπος) παπα χιότης κε επητρωπέβωντας ο
ζβρόπλης Πάζιλας δηά
σ<ι>νδρομής κ(αι) {κ(αι)} δαπάνης του ντρινο(υ)πόπλι
Μιχαήλ Φλορί κ(αι)
των εν ταυτώ ηνοριτών ης μνιμόσνον ε-όνηον[17]

Η επιγραφή πλην του Ευγενίου αναφέρεται στον τότε εφημέριο του ναού παπά-Χαράλαμπο, χιώτη την καταγωγή, σε κάποιον Πάζιλα, καταγόμενο πιθανότατα από την περιοχή του Έβρου, και σε κάποιον ανδριανουπολίτη Μιχαήλ Φλωρή. Δείγμα της σύνθεσης του πληθυσμού της ακμάζουσας τότε χάριν του καπνεμπορίου, Ξάνθης, σύνθεση που θα διαμορφώθηκε κατά την προηγηθείσα εικοσιπενταετία.

β) Ανάγλυφη επιγραφή στη βόρεια πλευρά και ψηλά παρά τη βορειοδυτική γωνία του ναού, εκ τριών στίχων επί πωρόλιθου, πολλαπλώς επιχρισμένη (με λουλάκι και λευκό ασβέστη). Διαβάζεται:

† 1838
Ο(ύ)τως ο ναός ιπάρ-
χι το(υ) αγίο(υ) Βλασίο(υ)[18]

Η επιγραφή στην οποία αναφέρεται ο Αθανάσιος Γερομιχαλός, συγχέοντας προφανώς τις πληροφορίες του[19] δεν υφίσταται· θα επρόκειτο μάλλον, όπως προκύπτει από τον τύπο του κειμένου της επιγραφής, για επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη από το πέριξ του ναού κοιμητήριο, η οποία κάποτε μετακινήθηκε από την αρχική θέση της και σήμερα λανθάνει, αλλά ουδέποτε εντοιχίστηκε στη βόρεια πλευρά του ναού. Την επιγραφή αυτή συγχέει ο Αθαν. Γερομιχαλός με την εδώ δημοσιευόμενη. Τον Γερομιχαλό ακολουθεί και ο Π. Γεωργαντζής[20], ο οποίος όμως διακρίνει το έτος 1838 του 1ου στίχου αλλά εν συνεχεία παραθέτει και αυτός ακρίτως την «ανάγνωση» του Γερομιχαλού.

Ναός Αγίου Προδρόμου (1839) (Σχέδ. 1, αριθ. 6)

Ο ναός, όπως συνάγεται από τον αριθμό των κογχών εντός του Αγίου Βήματος και τις εικόνες του τέμπλου, είναι τρισυπόστατος, γεγονός, που όπως φαίνεται αγνοεί ο σημερινός τοπικός κλήρος το βόρειο κλίτος είχε αφιερωθεί στον νεομάρτυρα Άγιο Γεώργιο τον εξ Ιωαννίνων – εικονογραφείται με εθνική ενδυμασία τύπου Όθωνος στο βόρειο άκρο του τέμπλου – το νότιο στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου· αυτονόητοι συμβολισμοί και προσδοκίες, εκπεφρασμένες στον επισημότερο ναό της αλύτρωτης Ξάνθης[21].

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Σάλπη

Συνοικισμός Γλυκονερίου (Καρά-Μπουνάρ)[22]

Το κάτω κομμάτι της αμφίγλυφης αρχαϊκής στήλης Αθηνών 40 - Κομοτηνής (περίπου 500 π.Χ.) είχε μετα-

17. Π. Γεωργαντζής, ό.π., σ. 222, υποσημ. 1: *ΟΥΤΩΣ Ο ΙΠΕΡ...ΚΕ ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΙΠΑΡΧΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΕΡΟΜΑΡΤΗΡΟΣ ΒΛΑΣΙΟΥ ΕΚΤΙΣΘΗ ΕΝ ΕΤΗ 1838 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 11 ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΒΩΝΤΩΣ Ο ΣΕΒΑΣΜΙΟΤΑΤΟΣ ΕΒΓΕΝΙΟΣ ΚΑΙ ΕΦΙΜΕΡΕΒΟΝΤΑΣ Ο ΧΑΡ(ΑΛΑΜΠΟΣ;) ΧΙΟΤΗΣ ΚΕ ΕΠΗΤΡΩΠΕΒΩΝΤΑΣ Ο ΕΒΡΟΠΙΔΗΣ ΜΑΤΣΙΝΗΣ...*

18. Ο Γ. Λαμπάκης παραθέτει (λανθασμένως) μόνον: «Έξωθεν τούτου ἐπὶ τοῦ τείχου: † 1828», ό.π. (υποσημ. 13), σ. 41.

19. Α. Γερομιχαλός, Αι επί Τουρκοκρατίας Δημογεροντίαι. Η Δημογεροντία Ξάνθης, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 6.

20. Π. Γεωργαντζής, ό.π., σ. 222, υποσημ. 1.

21. Γ. Βελένης, Το πολύκογχο ιερό βήμα των τρισυπόστατων εκκλησιών της Τουρκοκρατίας, Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση, ΙΙ, Αθήνα 1982, σ. 17.

22. Καρά-Μπουνάρ, για την ακρίβεια, λέγεται το παλαιό πρώην μουσουλμανικό χωριό (Σχέδ. 3, αριθ. 1), το οποίο εξελίχθηκε σε μόνιμο συνοικισμό Σαρακατσάνων, και τελικώς μεταφέρθηκε (στα τέλη της δεκαετίας του 1960) στη θέση του σημερινού οικισμού του Γλυκονερίου. Στον αυστριακό στρατιωτικό χάρτη του 1904 (K.u.K. Militärgeographisches Institut), κλίμακας 1:200.000, αναφέρεται ως Karapinar.

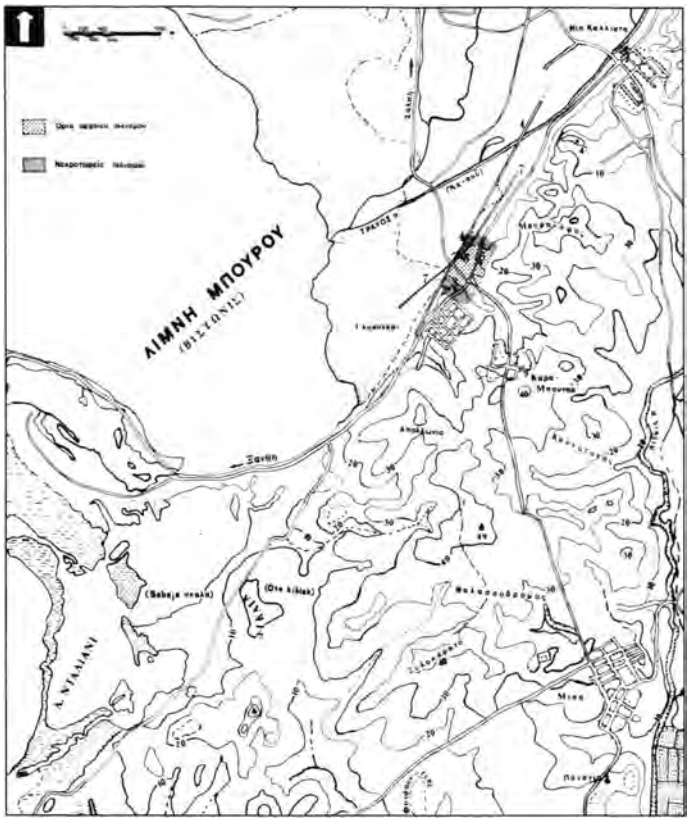

Σχέδ. 3. Νομός Ροδόπης. Σάλπη. Συνοικισμός Γλυκονερίου. Χάρτης της περιοχής.

φερθεί στην εκκλησία της Σάλπης(Σαρσαλάρ), όπως οι ντόπιοι βεβαίωσαν τον Γ. Μπακαλάκη[23], από το Καρά-Μπουνάρ (Σχέδ. 3, αριθ. 1). Ανατολικώς του Γλυκονερίου, στα δεξιά της εθνικής οδού Κομοτηνής-Πόρτο Λάγο (και σε απόσταση 75 μ. περίπου από αυτή), είχε εντοπιστεί και ανασκαφεί, «τάφος-οστεοφυλάκιο» χρονολογούμενο «εις τούς υστέρους ρωμαϊκούς χρόνους» (Σχέδ. 3, αριθ. 2)[24]. 50 μ. νοτιοδυτικότερα αυτού, κατά τη διάνοιξη των θεμελίων των εκεί σταυλαποθηκών (και σε απόσταση 25 μ. από την εθνική οδό), βρέθηκαν και ανασκάφηκαν ένας ακόμη τάφος-οστεοφυλάκιο και έξι άλλοι τάφοι (Σχέδ. 3, αριθ. 3)[25]. Επρόκειτο, μάλλον, βάσει των έως τότε δεδομένων, περί ενός εκτεταμένου παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου του 4ου-6ου αι. τουλάχιστον, ο αντίστοιχος οικισμός του οποίου δεν είχε καταγραφεί.

Κατά τη διάρκεια των χωματουργικών έργων κατασκευής κλάδου βελτίωσης της εθνικής οδού και στο παρακαμπτήριο τμήμα Γλυκονερίου - Ν. Καλλίστης (Σχέδ. 3, αριθ. 4), το διερχόμενο από τα δυτικά του παραπάνω νεκροταφείου εθίγησαν ένας ή δύο λακκοειδείς, πιθανότατα, τάφοι στα κράσπεδα ίσως του νεκροταφείου και στο ύψος των σταυλαποθηκών, όπως εξάγεται από τα παρασυρμένα οστά που παρατήρησαν στα αναχώματα οι φύλακες των αρχαιοτήτων. Θραύσματα κεράμων, πλίνθων

23. Γ. Μπακαλάκης, Προανασκαφικές έρευνες στη Θράκη, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 18, χάρτης 1, αριθ. 2α και 2β, ο οποίος υποθέτει ότι και το επάνω κομμάτι θα βρέθηκε «κάπου εκεί κοντά».

24. Ο Ευάγγελος Τσιμπίδης-Πεντάζος σημειώνει: «Εις την πέριξ του τάφου περιοχήν,... ανευρίσκονται όστρακα αβαφή» και ότι εκτός του τάφου ανευρέθη εικοσανούμμιον του α΄ μισού του 6ου αι. μ.Χ. ΑΕ 1971, σ. 40, πίν. ΚΓ· 1973, σ. 30.

25. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 536, Πίν. 472 γ-ε, 473β-δ. Κατά τον ανασκαφέα πρόκειται περί «αγνώστου εκτάσεως νεκροταφείον αναγόμενον εις τους υστερορρωμαϊκούς χρόνους».

και όστρακα άβαφης κεραμικής παρασύρθηκαν βορειότερα επί των αναχωμάτων. Ο οικισμός εντοπίστηκε στα ανατολικά της υπό κατασκευήν οδού, Β.-ΒΑ. του Γλυκονερίου και εκατέρωθεν των διασταυρούμενων οδών Κομοτηνής - Πόρτο Λάγο και Σάλπης - Μέσης και σε έκταση 70 περίπου στρεμμάτων. Αν υπολογίσουμε και την πιθανή έκταση του νεκροταφείου στα νότια-νοτιοδυτικά, και ενδεχομένως στα βόρεια-βορειοανατολικά (Σχέδ. 3), τότε η συνολική έκταση της θέσεως πρέπει να προσεγγίζει τα 120 στρέμματα (κατά μήκος 700 μ. περίπου). Στο ανατολικό τμήμα του οικισμού,όπου υπάρχουν καλλιέργειες, η πυκνότητα της κεραμικής ξεπερνά τα τριάντα (30) όστρακα ανά τετραγωνικό μέτρο. Πολλά μαρμάρινα θραύσματα, πρέρχονται, προφανώς, από τα οικοδομήματα του οικισμού. Περισυνελέγη κεραμική άβαφη, η οποία και κυριαρχεί (αντιπροσωπεύονται διάφορα αποθηκευτικά σκεύη) – διακόσμηση με χτένι, ραβδωτά – πώματα αμφορέων (εξ αποτετμημένων οστράκων), αλλά και λεπτή κεραμική, αρκετά african red slip ware, ένα macedonian't.s. grise', με κίτρινο επίχρισμα. Περισυνελέγησαν επίσης σκωρίες, σιδερένια αιχμή βέλους, θραύσματα γυάλινων σκευών (ΡΓΛ 1/95, ΑΕ 1387). Ένα μοναδικό όστρακο με φαιοπράσινη εφυάλωση στο εσωτερικό, περισυνελέγη από τα αναχώματα της υπό κατασκευήν οδού. Σε συστάδα με θάμνους - απέχουσα 20 μ. ανατολικώς της εθνικής οδού και 30 μ. νοτίως του ορίου του οικοπέδου του βενζινάδικου διακρίνονται δόμοι σε σειρά (Σχέδ. 3, αριθ. 5). Το δυτικό τμήμα του οικισμού αποτελεί κυρίως κοινοτική βοσκή. Ασαφείς πληροφορίες για λείψανα τοίχων και μαρμάρινο μέλος ανάμεσα στα σπάρτα δεν επιβεβαιώθηκαν. Στο τμήμα όμως αυτό και στο βόρειο άκρο του οικισμού βρέθηκαν – 162 μ. βορείως της επαρχιακής οδού Σάλπης - Μέσης – κατακεκλιμένα επί του εδάφους τρία τεμάχια μαρμάρινων αρράβδωτων κιόνων απέχοντα ελάχιστα το ένα του άλλου: α) Θασιακό μάρμαρο, σωζ. μήκ. 1,22 μ. Διασώζει την απόφυση (κανών, πλ. 0,12 μ.). Διάμ. στην κορυφή (όπου επεξεργασία με βελόνι) 0,26 μ. (διάμ. στο θραύσμα 0,27 μ.). β) Θασιακό μάρμαρο, σωζ. μήκ. 1 μ. Διασώζει την απόθεση (κανών, πλ. 0,13-0,14 μ.). Διάμ. στη βάση 0,30 μ. (διάμ. στο θραύσμα 0,275 μ.). γ) Μάρμαρο χονδρόκοκκο, σωζ. μήκ. 1,60 μ. Διασώζει την απόφυση (κανών, πλ. 0,12 μ.). Διάμ. στην κορυφή 0,27 μ. (διάμ. στο θραύσμα 0,305-0,310 μ.). Τα α και β προέρχονται, πιθανώς, από τον ίδιο κίονα. Επειδή οι παραπάνω κίονες εμφανίζονται και αδροπελεκημένοι θα ανήκουν μάλλον στη βυζαντινή (και πιθανόν στη μεσοβυζαντινή) εποχή. 20 μ. βορειότερα του σημείου των κιόνων πιθανολογείται η θέση του ναού (Σχέδ. 3, αριθ. 6), σε περιοχή εκτάσεως 300 τ.μ. περίπου, όπου συγκέντρωση εγγώνιων λίθων και μαρμάρινων δόμων (λευκού λεπτόκοκκου μαρμάρου), πλίνθοι (πάχ. 0,03-0,034 μ.), πυκνότερη σχετικά βλάστηση και μικρά εξάρματα. Αποστραγγιστική τάφρος (πλ. 4 και βάθ. 1,50 μ.), ξηρή σήμερα, που διωρύχθη τη δεκαετία του 1970, στα δυτικά (Σχέδ. 3, αριθ. 7), διήλθε είτε σε επαφή, είτε διέσχισε τη θέση του ναού, και σε κάθε περίπτωση θα υπήρξε η αιτία της εξαγωγής των κιόνων. Στη θέση του ναού υπάρχουν ίχνη παλαιών λαθρανασκαφών.

Μπορούμε λοιπόν σύμφωνα με βάσιμες ενδείξεις να υποθέσουμε ότι στην ίδια θέση του οικισμού του 4ου-6ου αι. μ.Χ. ή τουλάχιστον σε τμήμα της, υπάρχει εγκατάσταση μεσοβυζαντινής πιθανώς εποχής γύρω από ναό. Ο οικισμός και η εγκατάσταση θα ήταν παραλίμνια ενώ σήμερα μεταξύ της θέσεως και της λίμνης παρεμβάλλονται παρόχθια τενάγη πλάτους ενός και πλέον χιλιομέτρου. Βόρειο όριο της περιοχής της «παρ' Άβδερα» Δίκαιας, υποθέτει ο Δ. Λαζαρίδης, μπορεί να είναι το Άκ-σού ρέμα (πιθανώς ο Τραύος ποταμός του Ηροδότου 7.109)[26]. Το ποτάμι αυτό φαίνεται θα ήταν το από Β. όριο και του οικισμού υστερορωμαϊκών χρόνων του Γλυκονερίου.

Αμαξάδες

Σπήλαιο Παπά-Σεβίζ - Ύψωμα Υδραγωγείο (Μπόζ-τεπέ)

Ο φύλακας αρχαιοτήτων Αναστασιουπόλεως και Αβδήρων Αθανάσιος Σαββόγλου περισυνέλεξε εφυαλωμένη κεραμική βυζαντινών χρόνων από την έμπροσθεν του σπηλαίου Παπά-Σεβίζ (ή Παπάς-Εβί) περιοχή. Το σπήλαιο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της χαράδρας του ρέματος Τσινάρ-ντερέ, στο οποίο απολήγει το ιουστινιάνειο υδραγωγείο-τείχος της Αναστασιουπόλεως, και σε απόσταση 500 μ. περίπου από την είσοδο της χαράδρας. Η θέση διακρίνεται από το δρόμο πρός τον οικισμό Μοναχοί και το δάσος Καΐ-ντερέ, από τον οποίο απέχει περί τα 300 μ. Παρόμοια κεραμική εμφανίζεται άφθονη και στην κορυφή του λόφου Μπόζ-τεπέ, που κλείνει τη χαράδρα από Α. και εμφανίζεται στους χάρτες της Γ.Υ.Σ. με το όνομα Ύψωμα Υδραγωγείον, στις προς Δ.-ΒΔ. υπώρειες του οποίου εντοπίζεται το σπήλαιο. Στην κορυφή υφίστανται και ερείπια βυζαντινού ναού. Ίσως τα όστρακα να κύλησαν από την κορυφή στην περιοχή του σπηλαίου.

26. Δ. Λαζαρίδης, Άβδηρα και Δίκαια, Αθήνα 1971, στη σειρά: Αρχαίες ελληνικές πόλεις, αριθ. 6, σ. 46, εικ. 10 κ.ε. Αλλιώς και Karadž a-su.

Εργάνη

Τέμενος

Στον αύλειο χώρο του τζαμιού της Εργάνης κείται μαρμάρινο κατώφλι και επιχρισμένος κυλινδρικός ευμεγέθης λίθος.

Πελαγία

Κλήσε Ομπασή

Το χωριό Πελαγία λεγόταν Ντενίζλερ (ή Denizli), μολονότι απέχει πολύ από τη θάλασσα. Πιθανώς η αρχική τουρκική του ονομασία να ήταν Ντονουζλού, ή Ντονουζλέρ, απόδειξη της οικήσεώς του υπό αμιγώς χριστιανικού πληθυσμού, τουλάχιστον κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία[27]. Χριστιανοί υπάρχουν έως τα 1870, τουλάχιστον, οπότε αναφέρεται ως τσιφλίκι[28].

Στη θέση Κλήσε Ομπασή είχαν προ πολλού επισημανθεί τα ερείπια βυζαντινού ναού[29]. Το τοπωνύμιο αναγράφεται σε τοπογραφικό διάγραμμα αναδιανομής αγρών αγροκτήματος Πελαγίας, του 1939. Σημαίνει «πεδιάδα, πλάτωμα, ή κάμπος της εκκλησίας» (οβάς της εκκλησίας), και όχι «βάλτος της εκκλησίας»[30]. Σήμερα η περιοχή ονοματίζεται στους χάρτες γενικώς ως Πλατύκαμπος[31]. Τα ορατά λείψανα περιβάλλονται απο τον αγρό της Σουλτάνας Αβδουραχμάνη. Λόγω των συχνών πλημμυρών του ποταμού Φιλιουρί (Λίσσου), από την παλαιά κοίτη του οποίου ο ναός θα απείχε ελάχιστα (200 μ. περίπου), το ερείπιο εμφανίζεται σήμερα καταχωσμένο περί το ενάμισυ και πλέον μέτρο. Από την εποχή της πρώτης φωτογράφησης του ερειπίου και στο διάστημα μιας εικοσαετίας, η φυσική φθορά στα υπερκείμενα του εδάφους λείψανα υπήρξε ελάχιστη έως μηδαμινή, εν αντιθέσει με τα υποκείμενα τμήματα, τα οποία υφίστανται τις συνέπειες της ενιαύσιας άροσης (Σωζ. ύψ. πάνω από την επιφάνεια του εδάφους 2,70 μ.)[32]. Εξωτερικώς η κόγχη δεν είναι ημικυκλική[33], αλλά μάλλον πεντάπλευρη, όπου στην κεντρική πλευρά θα ανοίγεται δίλοβο παράθυρο και στις δύο εκατέρωθεν αυτής πλευρές θα διαμορφώνονται τυφλά αψιδώματα. Σώζεται ένα μικρό τμήμα τοιχογραφημένης επιφάνειας (στο χρώμα της ώχρας) στην εσωτερική νοτιοανατολική γωνία κάτω από τον κοσμήτη. Τα δεδομένα οδηγούν σε χρονολόγηση στο β΄ μισό του 13ου αι. Πέριξ του ερειπίου και σε ακτίνα ενίοτε έως και 100 μ. ανευρίσκεται κεραμική σε χαμηλή συχνότητα, κυρίως αβαφής και όστρακα κεράμων ή πλίνθων. Ως οροθέσια των γύρω αγρών χρησιμοποιούνται μεγάλοι γωνιόλιθοι (από πωρόλιθο ισμαρικό) εξηγμένοι προφανώς από το ναό. Ένας τέτοιος πωρόλιθος, αδρομερώς λαξευμένος στη μορφή χονδροειδούς τεκτονικού κιονοκράνου, επισημάνθηκε στο βορειοδυτικό άκρο του αγρού Σ. Αβδουραχμάνη. Λέγεται ότι σε απόσταση ενός χιλιομέτρου δυτικώς του ναού, στην κτηματική περιφέρεια της Πελαγίας, υφίστανται λείψανα τοίχων.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Αγγίστα

Το διάστημα από 11-9-95 ως 20-10-95 πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή σε αγροτεμάχιο στην περιοχή της Αγγίστας Σερρών, όπου κατά το 1992 είχαν εντοπιστεί από την υπογράφουσα λείψανα ενός πύργου, θεμέλια διαφόρων τοίχων, επιφανειακή κεραμική και τμήμα μονολιθικού κίονα. Τα θεμέλια αυτά είχε θεωρηθεί ότι ήταν πιθανόν να ανήκουν στη μονή Αγίου Νικολάου, η ύπαρξη της οποίας είναι γνωστή από τα σχετικά με την περιοχή έγγραφα του Αγίου Όρους[34]. Το αγροτεμάχιο όπου έγινε η ανασκαφή, ιδιοκτησίας Βασιλείου Κιοσέ και έκτασης

27. Παρόμοιο παράδειγμα συνιστά η περίπτωση της Λαοδίκειας: βλ. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, Ιστορία και Θρύλοι των Παλαιών Σουλτάνων (1300-1400), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991, σ. 199 (υποσημ. 220).

28. Μ. Μελίρρυτος, Περιγραφή ιστορική και γεωγραφική υπ' εκκλησιαστικήν έποψιν της θεοσώστου επαρχίας Μαρωνείας, Εν Κωνσταντινουπόλει 1871, Αναδημοσίευσις-επιμέλεια Δημ. Βασιλειάδη, Θρακική Επετηρίδα 1 (1980), σ. 85.

29. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 467· Θανάσης Παπαζώτος, Προανασκαφικές έρευνες στο Παπίκιον Όρος, Θρακική Επετηρίδα 1 (1980), σ. 66, 115-116, πίν. 1. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 835-836, Πίν. 623 α-β. Το ακριβές γεωγραφικό πλάτος του ναού είναι: 41° 01′ 40″, και όχι 41°, κατά Peter Soustal, Thrakien, TIB (Herausgegeben von H. Hunger) Band 6, Öst. Ak. der Wiss., Wien 1991, σ. 392.

30. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 835.

31. Βλ. Γ.Υ.Σ., φ.χ. Κομοτηνή, κλίμακα 1:50.000.

32. Ο Παπαζώτος, ό.π. (υποσημ. 29), σ. 115, αναφέρει 2 μ. περίπου, ο Τριαντάφυλλος, ό.π. (υποσημ. 25) 2,45 μ. (Σχεδιάζοντας ο Παπαζώτος τις τομές του ερειπίου αυτού συμπλήρωσε τα ελλείποντα τμήματα τοιχοποιίας).

33. Παπαζώτος, ό.π., σ. 115.

34. VizVrem 19 (1911), αριθ. 53, σ. 128, στίχος 12.

2.500 τ.μ., βρίσκεται στη βόρεια πλαγιά της ρεματιάς, κατά μήκος της οποίας απλώνεται ο σημερινός οικισμός της Αγγίστας και ήταν αμπελοχώραφο που ξεριζώθηκε κατά τα τελευταία χρόνια[35].

Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε την κάτοψη ενός κτιριακού συγκροτήματος το οποίο καταλαμβάνει ολόκληρο σχεδόν το νότιο μισό του χωραφιού, ενώ ενδεικτικές τομές που έγιναν στο υπόλοιπο χωράφι δείχνουν την ύπαρξη και άλλων κτισμάτων ή προσκτισμάτων του συγκροτήματος. Έχει γενικές διαστάσεις 50 μ. μήκος και 22 μ. πλάτος και αποτελείται από δύο πτέρυγες δωματίων που συνδέονται μεταξύ τους με έναν ενιαίο χώρο που αποτελούσε το αίθριο. Η δυτική πτέρυγα σχηματίζει τρικλίνιον. Η κεντρική αίθουσα είναι ορθογώνια, εσωτ. διαστ. 10,70×14,50 μ. που στα δυτικά καταλήγει σε μια εξέχουσα ημικυκλική αψίδα με δύο εξωτερικές αντηρίδες (Πίν. 202 α). Η προσπέλαση προς το χώρο αυτό γίνεται από το αίθριο, μέσω δύο πλευρικών εισόδων στο ανατολικό πέρας του βόρειου και νότιου τοίχου του. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του διαμορφώνονται τέσσερα συνεχόμενα δωμάτια εκ των οποίων το ανατολικότερο συνέχεται με το αίθριο χωρίς είσοδο (Πίν. 202 β). Δύο ακόμη δωμάτια διαμορφώνονται κατά μήκος της νότιας πλευράς του, ενώ τη νοτιοδυτική γωνία καταλαμβάνει ένας επταγωνικός πύργος, η κάτοψη του οποίου εξέχει από το γενικό περίγραμμα της κάτοψης του όλου κτιρίου (Πίν. 202 γ).

Στο ανατολικό τμήμα του κτιρίου σχηματίζεται ένα συγκρότημα έξι δωματίων, ποικίλων διαστάσεων, των οποίων οι τοίχοι σώζονται κάτω από το επίπεδο του δαπέδου και έτσι δεν μπορούμε να εξακριβώσουμε τη σχέση μεταξύ τους. Στο βορειότερο από αυτά, που είναι ένας μακρόστενος χώρος, μήκ. 9 και πλ. 1 μ. (πιθανώς ένας διάδρομος), ανοίγεται η είσοδος προς το ανατολικό συγκρότημα των δωματίων, πλ. 1,10 μ. Τα δωμάτια αυτά διασχίζει αγωγός με καλοχτισμένα τοιχώματα και δάπεδο από πλίνθους, ο οποίος καταλήγει εξωτερικά του συγκροτήματος, στη νοτιοδυτική γωνία του σε ένα είδος φρεατίου. Από τα ψηφιδωτά δάπεδα που έφεραν σώθηκαν ελάχιστα τμήματα.

Το αίθριο που μεσολαβεί μεταξύ των δύο πτερύγων έχει εσωτερικές διαστάσεις 12,50×16,50 μ. Στη βόρεια πλευρά του ανοίγεται είσοδος, πλ. 1,90 μ., η οποία είναι η κεντρική βόρεια είσοδος όλου του συγκροτήματος. Κατά μήκος της νότιας πλευράς του διαμορφώνεται ένα επιπλέον δωμάτιο και ένας διάδρομος, το νότιο τμήμα των οποίων είναι κατεστραμμένο από τη δημιουργία ενός πρανούς κατά μήκος της νότιας πλευράς του χωραφιού. Πιθανώς στο διάδρομο αυτό να οδηγούσε η νότια είσοδος του συγκροτήματος. Και οι χώροι αυτοί διαπιστώθηκε ότι έχουν ψηφιδωτό δάπεδο.

Από τα ψηφιδωτά που αποκαλύφθηκαν, καθώς και από τα ανευρεθέντα σπαράγματα συμπεραίνουμε ότι ο διάκοσμος των ψηφιδωτών δαπέδων, στο ανατολικό τουλάχιστον τμήμα του κτιρίου, είναι γεωμετρικός (συμπλεκόμενοι πλοχμοί με πλαίσιο από τεμνόμενα ημικύκλια ή καρδιόφυλλα) με κυρίαρχο το μπλέ χρώμα σε δύο αποχρώσεις (Πίν. 202 δ). Άλλα χρώματα είναι το κίτρινο της ώχρας το καφέ και το κεραμιδί. Οι ψηφίδες είναι θραυστές από φυσικά υλικά (πέτρες, ώχρα, διαστ. 0,02×0,02 ή 0,02×0,03 μ.) και τοποθετούνται σε ένα στρώμα από κονίαμα, πάχ. 0,03 μ. που περιέχει κεραμιδόσκονη, το οποίο με τη σειρά του τοποθετείται σε ένα στρώμα άσπρου κονιάματος, πάχ. 0,06 μ., το οποίο καλύπτει το από μικρές κροκάλες υπόστρωμα.

Το κτίριο είναι χτισμένο με την τεχνική του opus mixtum. Για την αργολιθοδομή χρησιμοποιούνται κροκάλες από τον παρακείμενο χείμαρρο, ενώ για τη ζώνη της πλινθοδομής χρησιμοποιούνται πλίνθοι διαφόρων διαστάσεων (0,23×0,20 και 0,30×0,26 μ. και πάχ. 0,035 μ.). Πλίνθοι σε επάλληλες σειρές διαμορφώνουν επίσης και τα ανοίγματα. Εσωτερικά οι περισσότεροι τοίχοι είναι επιχρισμένοι με λευκό ισχυρό ασβεστοκονίαμα, ενώ κάποιοι από αυτούς έφεραν και χρωματιστά κονιάματα. Γενικά από κατασκευαστικής και τεχνικής πλευράς παρουσιάζει μια πολύ επιμελημένη εμφάνιση, αλλά η κατάσταση διατήρησής του είναι μέτρια, διότι όπως διαπιστώθηκε από την ανασκαφή το κτίριο ήταν ορατό καθόλη την αρχαιότητα και λεηλατήθηκε ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους. Οι περισσότεροι τοίχοι σώζονται λίγο πάνω από το επίπεδο του δαπέδου σχεδόν, ενώ σε μερικά σημεία και κάτω από το επίπεδο αυτό.

Με βάση τα έως τώρα ευρήματα και την πρώτη μελέτη του υλικού το κτίριο χρονολογείται στους υστερορωμαϊκούς χρόνους και ερμηνεύεται ως αγροτική έπαυλη.

Από την επιφανειακή έρευνα της γύρω περιοχής διαπιστώσαμε ότι το κτίριο που ανασκάφηκε δεν είναι μεμονωμένο κτίσμα[36]. Στα χωράφια γύρω από την ανασκαφή

35. Η ανασκαφή έγινε μετά από αίτηση του ενδιαφερομένου για άδεια δενδροφύτευσης.

36. Από την ευρύτερη περιοχή της Αγγίστας και του Σιδηροδρομικού Σταθμού Αγγίστας περισυνελέγησαν κατά καιρούς αρκετά ευρήματα ελληνιστικών, ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων. Βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 359-360· 24 (1969): Χρονικά, σ. 352· 28 (1973): Χρονικά, σ. 455-457· 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 786-787. BCH 72 (1958), σ.

παρατηρείται άφθονη κεραμική ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων, ενώ σε διάφορα πρανή εμφανίζονται τοίχοι. Φωτογραφίσαμε και σχεδιάσαμε επίσης δύο συλημένους τάφους, έναν καμαροσκεπή και έναν κιβωτιόσχημο με τοιχώματα από πήλινες πλάκες.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΔΑΔΑΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Παλαιοχώρι

Βρανόκαστρο - Άγιος Γεώργιος

Ανασκαφική έρευνα κατά τους μήνες Ιούλιο και Αύγουστο του 1995 βόρεια και πλησίον του Παλαιοχωρίου Καβάλας, στην περιοχή του οποίου τοποθετείται ο βυζαντινός και μεταβυζαντινός οικισμός Βρανόκαστρον[37], έφερε στο φως τα ερείπια μεγάλης τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής με νάρθηκα στο δυτικό τμήμα και περιμετρική στοά (Σχέδ. 4). Η ανάπτυξη του μνημείου έγινε σταδιακά σε διάφορες οικοδομικές φάσεις. Ο κυρίως ναός διαιρείται, με συνδυασμό πεσσών και κιόνων, σε τρία κλίτη και απολήγει στα ανατολικά σε τρεις ημικυκλικές εσωτερικά και εξωτερικά κόγχες[38]. Η βασιλική είναι χτισμένη με αργολιθοδομή, στην οποία παρεμβάλλονται μονές και διπλές σειρές πλίνθων. Ιδιαίτερα επιμελημένο είναι το ανατολικό τμήμα του κυρίως ναού, όπου παρατηρείται εφαρ-

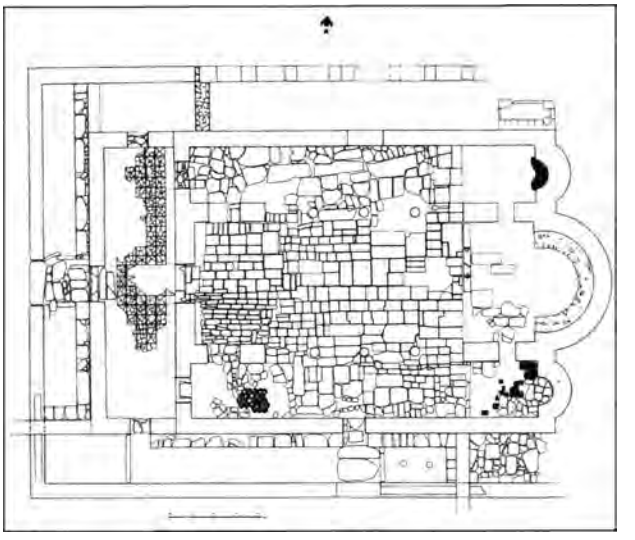

Σχέδ. 4. Νομός Καβάλας. Παλαιοχώρι. Βρανόκαστρο. Ναός Αγίου Γεωργίου. Κάτοψη της τρίκλιτης μεσοβυζαντινής βασιλικής.

μογή της τεχνικής της κρυμμένης πλίνθου[39]. Πάνω από τη ζώνη πλινθοδομής ακολουθεί σειρά από αργούς λίθους μεσαίων διαστάσεων, που περιβάλλονται από μονές πλίνθους. Δημιουργείται έτσι η εντύπωση πλινθοπερίκλειστου συστήματος δόμησης. Η ευρεία χρήση προγενέστερων αρχιτεκτονικών μελών ως οικοδομικό υλικό ακόμη και σε τυφλά τμήματα της τοιχοποιίας είναι ισχυρή ένδειξη για την ύπαρξη στην ίδια θέση ή στην περιοχή ρωμαϊκού νεκροταφείου και παλαιοχριστιανικού ναού. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη χρησιμοποίηση στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, ως οικοδομικού υλικού, μεγάλου τμήματος θωρακίου από την κλίμακα παλαιοχριστιανικού άμβωνα (Πίν. 203 α), πώματος παιδικής σαρκοφάγου και αποτμημάτων λατινικών επιγραφών. Η ανεύρεση αμφικιονίσκων και επιθημάτων ανατολικά της κεντρικής κόγχης δηλώνει την ύπαρξη παραθύρων στους τοίχους του Ιερού.

Η βασιλική και στα τρία κλίτη φέρει πλακόστρωτο δάπεδο, εδραζόμενο σε ισχυρό υπόστρωμα. Οι ορθογώνιες και καλά δουλεμένες σχιστόπλακες προέρχονται πιθανότατα από το παρακείμενο Παγγαίο. Το δάπεδο μολονότι δεν είναι το αρχικό φαίνεται να δέχθηκε αρκετές επισκευές. Μεμονωμένα πλακίδια από μαρμαροθέτημα, που

714. Είναι φανερό από τα ευρήματα ότι στην περιοχή της Αγγίστας βρίσκεται ένας σημαντικός οικισμός, αλλά η ακριβής του θέση δεν έχει προσδιοριστεί. Ο Σαμσάρης ταυτίζει τον οικισμό των ρωμαϊκών χρόνων με το ρωμαϊκό σταθμό Στρυμών που αναφέρει η Tabula Peutig, το όνομα του οποίου διορθώνει σε Αγγίτης (Δ. Σαμσάρης, Τοπογραφικά προβλήματα της επικράτειας της ρωμαϊκής αποικίας Φιλίππων, Δ΄ Διεθνές Συμπόσιο «Αρχαία Μακεδονία», Θεσσαλονίκη 21-25 Σεπτεμβρίου 1983, Θεσσαλονίκη 1986, 541-545), ταύτιση αρκετά επισφαλής διότι βασίζεται σε υποθετική ταύτιση του αμέσως προηγούμενου σταθμού Daraveskus με τη Δράμα. Βλ. επίσης Χάϊδω Κουκουλη-Χρυσανθάκη, Ο αρχαίος οικισμός της Δράμας και το Ιερό του Διονύσου, Η Δράμα και η περιοχή της, Α΄ Επιστημονική συνάντηση, Δράμα 24-25/11/ 1989, Δράμα 1992, σ. 67-85, όπου και η σύνοψη της βιβλιογραφίας για το θέμα.

37. Γενικά για το Βρανόκαστρο, βλ. A. Dunn, Byzantine Topography of Southeastern Macedonia, Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986, 1990, σ. 307-331 και ειδικά σ. 314-318, όπου συγκεντρωμένη η σχετική βιβλιογραφία.

38. Οι περισσότερες από τις τρίκλιτες βυζαντινές βασιλικές απολήγουν σε τρεις κόγχες. Βλ. Π. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αι., 1992, σ. 134, υποσημ. 2.

39. Για την τεχνική της κρυμμένης πλίνθου βλ.: Χρονικά, The Concealed Course Technique, JÖB 28 (1979), σ. 247-260. Για την τεχνική αρμών με πλινθία, βλ. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 163-170.

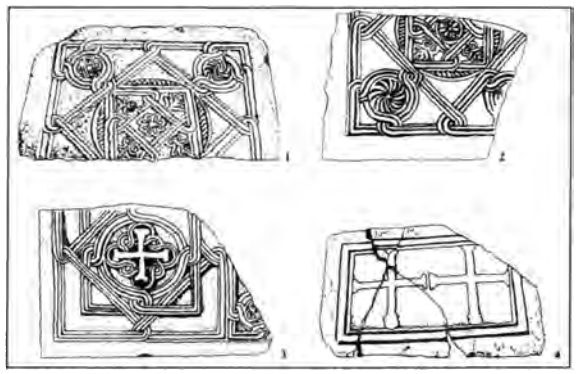

Σχέδ. 5. Νομός Καβάλας. Παλαιοχώρι. Βρανόκαστρο. Ναός Αγίου Γεωργίου. Θωράκια μεσοβυζαντινών χρόνων.

Σχέδ. 6. Νομός Καβάλας. Παλαιοχώρι. Βρανόκαστρο. Ναός Αγίου Γεωργίου. Λίθινο ηλιακό ωρολόγιο.

βρέθηκαν στα χώματα της ανασκαφής, ανήκουν στο αρχικό δάπεδο.

Τη θέση του τέμπλου ορίζουν οι ανατολικοί πεσσοί. Ωστόσο τμήματα του βατήρα φτιαγμένα από ρωμαϊκές επιτύμβιες στήλες μετακινήθηκαν από την αρχική τους στάθμη κατά την κατασκευή του πλακόστρωτου δαπέδου προκειμένου να στηριχθεί το κτιστό ή ξυλόγλυπτο τέμπλο της μεταβυζαντινής περιόδου.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής βρέθηκαν λιγοστά σπαράγματα τοιχογραφιών εντός και εκτός ναού. Από τα λείψανα που διασώθηκαν στα κάτω τμήματα των τοίχων συμπεραίνεται ότι τοιχογραφικός διάκοσμος υπήρχε στον κυρίως ναό, το νάρθηκα και στον ανατολικό τοίχο της στοάς. Η ποδέα της Πρόθεσης διακοσμείται με το γνωστό θέμα των συνεχόμενων ανθεμίων (Πίν. 203 β), ιδιαίτερα σύνηθες κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, και στις βάσεις των πλαγίων τοίχων υπάρχουν διάχωρα κοσμούμενα με γεωμετρικά και φυτικά θέματα.

Η μακρά ζωή της βασιλικής συνάγεται, πέραν των αλλεπάλληλων οικοδομικών φάσεων και προσθηκών, και από τα κινητά ευρήματα, που καλύπτουν χρονική περίοδο από το 13ο έως το 18ο αι. Είναι εύλογο τα περισσότερα από αυτά να σχετίζονται με τις τελευταίες περιόδους της βασιλικής. Έτσι τα περισσότερα κεραμικά ανάγονται στη μεταβυζαντινή περίοδο. Στα μετάλλινα ευρήματα συγκαταλέγονται σιδερένια μαχαιρίδια χάλκινα ελάσματα από επενδύσεις εικονιδίων, δαχτυλίδια, σιδερένια εξαρτήματα θυρών και πολλά πέταλα ζώων. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει σιδερένιο εργαλείο που χρησίμευε για το κόψιμο των οπλών (νυχιών) των αλόγων κατά την διάρκεια του πεταλώματος (Πίν. 203 γ).

Η τρίκλιτη βασιλική που αποκαλύφθηκε, κείμενη «εν τη χώρα Βρανοκάστρου», ταυτίζεται χωρίς αμφιβολία με το «πατριαρχικόν σταυροπήγιον του αγίου μεγαλομάρτυρος και τροπαιοφόρου Γεωργίου του Διασωρίτου», που αναφέρεται σε σιγίλλιο[40] του Πατριάρχου Συμεών Α΄ του έτους 1474 ως μετόχι της μονής Εικοσιφοινίσσης Παγγαίου[41]. Πρόκειται πιθανότατα για καθολικό μονής καθόσον ο χαρακτηρισμός «πατριαρχικόν σταυροπήγιον» αποκλείει ενοριακό ή επισκοπικό ναό. Επειδή όμως το σιγίλλιο του 1474 παραπέμπει σε προγενέστερους χρόνους συνάγεται ότι ο ναός του Αγίου Γεωργίου προϋπήρχε.

Από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής και ειδικότερα από την κεραμική και τα νομίσματα συμπεραίνεται ότι το καθολικό του Αγίου Γεωργίου στο Βρανόκαστρο χρονολογείται πριν το 13ο αι. Ωστόσο με βάση τον αρχιτεκτονικό τύπο του καθολικού, την τοιχοποιία του και την ανεύρεση τεσσάρων θωρακίων μεσοβυζαντινών χρόνων (Σχέδ. 5), που προέρχονται από το αρχικό τέμπλο, μια χρονολόγηση του μνημείου κατά τον 11ο αι. θεωρείται πιθανή. Την άποψη αυτή ενισχύει η ανεύρεση στο δάπεδο του νότιου κλίτους του καθολικού ενός πέτρινου ηλιακού ωρολογίου, το οποίο ήταν εντοιχισμένο στο μεσημβρινό τοίχο. Στην περιφέρειά του υπάρχουν εγχάρακτες με μέτρια επιμέλεια οι ώρες από το Α μέχρι το ΙΒ (Σχέδ. 6· Πίν. 203 δ). Στο κέντρο εγχάρακτος αγκυρωτός σταυρός και κάτω η επιγραφή: + *Ὁ γάζης ἡ ὁ Γαζῆς*. Σύμφωνα με την πρώτη ανάγνωση πρόκειται για τον επίσκοπο Γάζης ή για το γαζοφύλακα, το σκευοφύλακα της μονής. Με τη δεύτερη ανάγνωση μνημονεύεται κάποιος Γαζής αγνώστου

40. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Έκθεσις παλαιογραφικών και φιλολογικών ερευνών εν Θράκη και Μακεδονία ΕΦΣΚ 17 (1886), Παράρτημα, σ. 17.

41. Για την ιστορία της μονής Εικοσιφοινίσσης βλ. Απ. Γλαβίνας, Μακεδονικά 21 (1981), σ. 351-372· ο ίδιος, Σημειώματα περί της Ιεράς Μονής Εικοσιφοινίσσης, Μνήμη Μητροπολίτου Ικονίου Ιακώβου, 1984, σ. 77-115, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία. Για τη μεσοβυζαντινή περίοδο της μονής βλ. Μ. Καμπούρη, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 127-148.

μικρού ονόματος. Πάνω από το σταυρό υπάρχει η χρονολογία: *Έτους ,ϛΦΟΖ΄* (1069) που κατεβάζει την ίδρυση του καθολικού της μονής στα μέσα του 11ου αιώνα[42].

Οι μελλοντικές έρευνες θα έχουν ως στόχο την αποκάλυψη του περιβόλου, της τράπεζας, των κελιών και των άλλων προσκτισμάτων του μοναστηριού του Αγίου Γεωργίου στο Βρανόκαστρο, που θα συμπληρώσουν τις γνώσεις μας για ένα μοναστηριακό συγκρότημα με συνεχή διάρκεια ζωής από τα μεσοβυζαντινά μέχρι και τα μεταβυζαντινά χρόνια.

ΝΙΚΟΣ ΖΗΚΟΣ - ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Φέρρες

Θέση Τριφυλλώνες

Κατά τις εργασίες ισοπέδωσης με εκσκαφέα του αγροτεμαχίου αριθ. 319 του αγροκτήματος Φερρών Έβρου, εκτάσεως 33.246 τ.μ. και ιδιοκτησίας Γρηγ. Παντελίδη (αναδασμός 1994), εντοπίστηκαν τάφοι της υστεροβυζαντινής περιόδου και ακολούθησε σωστική ανασκαφή.

Το αγροτεμάχιο βρίσκεται προς ΒΑ. των Φερρών, νοτίως του χωριού Πόρος, και σε μικρή απόσταση από την όχθη του ποταμού Έβρου. Η τοποθεσία φέρει την ονομασία Τριφυλλώνες που είναι μετάφραση της παλιάς τούρκικης ονομασίας.

Η ανασκαφική έρευνα διήρκεσε ένα μήνα και περιορίστηκε σε τμήμα μόνο του αγροτεμαχίου, εκτάσεως 1.500 τ.μ., όπου ανασκάφηκαν 53 τάφοι. Για να υπολογιστεί η έκταση του νεκροταφείου πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές τομές στα νότια και δυτικά του κυρίως ανασκαφικού χώρου που απέδωσαν τέσσερις ακόμα τάφους, καθώς και τομές που στα βόρεια και ανατολικά δεν απέδωσαν κανένα τάφο.

Οι τάφοι βρέθηκαν μόλις κάτω από την επιφάνεια του εδάφους και είχαν κατασκευαστεί όλοι στο ίδιο σχεδόν βάθος, μέσα σε γκριζωπή αμμώδη πρόσχωση. Η μοναδική επιφανειακή ένδειξη που υποδήλωνε την ύπαρξη του νεκροταφείου ήταν το χαμηλό ομαλό έξαρμα που επιχείρησε να ισοπεδώσει ο ιδιοκτήτης, πριν αρχίσει την καλλιέργεια του αγρού.

Το 1995 ανασκάφηκαν 44 κιβωτιόσχημοι τάφοι, επτά λακκοειδείς και έξι άλλοι εντελώς κατεστραμμένοι από τον εκσκαφέα, ώστε δεν διευκρινίστηκε το σχήμα τους. Από τους κιβωτιόσχημους τάφους, 15 ήταν εν μέρει μόνο κατεστραμμένοι και άλλοι πέντε είχαν προσβληθεί σε αρκετό βάθος, με αποτέλεσμα να μη βρεθούν τα οστά των νεκρών.

Όλοι σχεδόν οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. και μερικοί μόνο ΒΑ.-ΝΔ. Οι νεκροί ήταν άνδρες, γυναίκες και σε τρεις μόνο περιπτώσεις παιδιά. Από τις παιδικές ταφές μόνο μία σωζόταν καλά. Όλοι κατά κανόνα οι νεκροί είχαν σταυρωμένα τα χέρια στο στήθος και το κεφάλι τους στηριζόταν με πέτρες.

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι ήταν σε γενικές γραμμές επιμελημένοι, χτισμένοι με φερτές πλακαρές πέτρες. Οι περισσότεροι έφεραν όμοιες πέτρες, ακανόνιστου όμως σχήματος, για καλυπτήριες. Καλυπτήριες πλάκες έφεραν και μερικοί λακκοειδείς τάφοι. Λίγοι κιβωτιόσχημοι είχαν κανονικό ορθογώνιο σχήμα, οι περισσότεροι στένευαν σταδιακά προς τα πόδια του νεκρού. Σε τρεις τάφους είχαν τοποθετηθεί ταυτόχρονα δύο νεκροί (Τ.19,32,48), ενώ σε τρεις άλλες περιπτώσεις (Τ.6,7,30) είχαν τοποθετηθεί δύο νεκροί διαδοχικά (ο δεύτερος πάνω στην καλυπτήρια πλάκα του πρώτου). Παρατηρήθηκε μόνο μία ανακομιδή (Τ.17).

Είκοσι από τους τάφους έφεραν κεραμικά ευρήματα ως κτερίσματα σύμφωνα με την παράδοση. Βρέθηκαν κυρίως πώματα από τσουκάλια και χύτρες (πιθανώς τα πώματα αχρηστεύονταν μετά την καταστροφή του κυρίως μαγειρικού σκεύους) ή τμήματα άλλων αγγείων καθημερινής χρήσης που τοποθετούνταν προς την πλευρά του κεφαλιού και κυρίως στον αριστερό ώμο του νεκρού (Πίν. 204 α). Ελάχιστα ήταν τα εφυαλωμένα όστρακα μέσα στους τάφους και προέρχονταν κυρίως από την επίχωσή τους. Μόνο σε ένα τάφο (Τ.31α) βρέθηκε ως κτέρισμα τμήμα εφυαλωμένης κούπας με καστανό εγχάρακτο διάκοσμο και κίτρινη εφυάλωση. Πάνω στο λευκό επίχρισμα της κούπας αποδίδονται με πλατιά εγχάραξη λοξές γραμμές και πέταλα στο δακτύλιο της βάσης, ζώνη με δικτυωτό στο χείλος και ροζέττα που διασπάται ακτινωτά από φυλλοειδή δικτυωτά μοτίβα στο υπόλοιπο σώμα (Πίν. 204 β).

Σέ ένα τάφο (Τ.35) βρέθηκαν 17 σιδερένια καρφιά δύο μεγεθών, πιθανώς από ξύλινο φέρετρο, ενώ σε άλλες έξι περιπτώσεις είχαμε σιδερένια καρφιά ή εφηλίδες μέσα στην επίχωση των τάφων (Τ.5,7,15,21,30,31α).

Σε 13 τάφους βρέθηκαν γυάλινα και χάλκινα κοσμήματα. Διακρίνονται χάλκινο δαχτυλίδι (Τ.44), χάλκινο σκουλαρίκι (Τ.31α), ζεύγος χάλκινων σκουλαρικιών (Τ.25), χάλκινα βραχιολάκια (Τ.17,29), δύο γυάλινα και τέσσερα

42. Ενδεχόμενη είναι και η ανάγνωση *,ϛΨΟΖ΄* (1269).

χάλκινα βραχιόλια (Τ.42) (Πίν. 204 γ), χάλκινος σταυρός (Τ.48).

Η ανασκαφή του υστεροβυζαντινού νεκροταφείου στην ευρύτερη περιοχή της βυζαντινής Βήρας (8 χλμ. στα βορειοανατολικά της), μας οδηγεί σε κάποια συμπεράσματα και ταυτόχρονα δίνει τις κατευθύνσεις πάνω στις οποίες πρέπει να κινηθεί μελλοντικά η έρευνα του χώρου:

1. Το νεκροταφείο έγινε σε μια συγκεκριμένη περίοδο και δεν παρουσιάζει μεγάλη χρονική διάρκεια, ούτε διαδοχικές φάσεις.

2. Προορίζεται για άμαχο πληθυσμό, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη κοντινού οικισμού, όχι ευκαταφρόνητου για τα δεδομένα και την εποχή μεγέθους (ο οικισμός αυτός λόγω της μεγάλης απόστασης αποκλείεται να είναι η Βήρα). Την ύπαρξη οικισμού αποδεικνύουν επίσης και τα αγγεία καθημερινής χρήσης που τοποθετούνταν ως κτερίσματα στους τάφους.

3. Η δημιουργία νεκροταφείου κοντά στην όχθη του Έβρου ωθεί στην αναζήτηση του παραπάνω οικισμού στα ανατολικά κυρίως του νεκροταφείου και πιθανώς σε σημείο όπου ο ποταμός ήταν διαβατός. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται και από την ύπαρξη του σημερινού γειτονικού στο νεκροταφείο χωριού που φέρει τη χαρακτηριστική ονομασία Πόρος και της λιθόκτιστης παλιάς γέφυρας στο δρόμο Φερρών-Πόρου.

4. Οι τάφοι κατασκευάζονται συστηματικά και με ενιαίο υλικό που μεταφέρεται ολοφάνερα γι' αυτό το λόγο από αλλού. Το γεγονός αυτό προϋποθέτει καλή οργάνωση οικισμού. Δεδομένης δε και της ανυπαρξίας πέτρας στην γύρω περιοχή πρέπει να αναζητηθεί το λατομείο, από όπου αυτή μεταφέρεται.

5. Αξιοπρόσεκτη τέλος είναι η διατήρηση του νεκροταφείου (και ενδεχομένως του οικισμού) μέσα στο χαμηλό αμμώδες προσχωσιγενές έδαφος μιας περιοχής, για την οποία επικρατεί η άποψη ότι υφίσταται συνεχώς αλλαγές λόγω των πλημμύρων του Έβρου.

ΣΟΦΙΑ ΔΟΥΚΑΤΑ

Κ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το 1995 οι δραστηριότητες της Εφορείας[1] στην περιοχή αρμοδιότητάς της (νομοί Λέσβου και Χίου) συμπεριλαμβάνουν, εκτός από τη διοίκηση και την οικονομική διαχείριση, τη χορήγηση άδειας οικοδομών, εισηγήσεις στα αρμόδια Αρχαιολογικά Συμβούλια, τοπογραφικές αποτυπώσεις, διενέργεια 568 δοκιμαστικών τομών σε ιδιωτικές και δημόσιες εκτάσεις που βρίσκονται σε αρχαιολογικούς χώρους, παρακολούθηση εκσκαφών θεμελίων οικοδομών και 33 μη προγραμματισμένες (σωστικές) ανασκαφικές έρευνες.

Συνεχίστηκε επίσης η συστηματική ανασκαφή με τη συνεργασία του ερευνητή Χρήστου Μπουλώτη στο Κουκονήσι Λήμνου. Εκπονήθηκε μελέτη για την ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου στον Προφήτη Ηλία του Εμπορειού Χίου (ιερό Αθηνάς και οικοδομήματα του 7ου και 6ου αι. π.Χ.) και άρχισε ο καθαρισμός του χώρου από τα δέντρα και τους θάμνους.

Με την ευκαιρία των εγκαινίων του κτιρίου του νέου Μουσείου Μυτιλήνης, άνοιξε τις πύλες στο κοινό η περιοδική έκθεση «Λέσβος - Μακαρία» και εκδόθηκε ενημερωτικό φυλλάδιο.

Καθαρίστηκαν οι αρχαιολογικοί χώροι Εμπορειού και Φανών Χίου, Ηφαιστίας, Καβειρίου και Πολιόχνης Λήμνου, Κλοπεδής και Μέσων Λέσβου. Επίσης καθαρίστηκαν απαλλοτριωμένες ιδιοκτησίες με αρχαία οικοδομικά λείψανα στη Μυτιλήνη, τη Μήθυμνα, την πόλη της Χίου και τη Μύρινα.

Συνεχίστηκε η ενημέρωση του σχεδιαστικού αρχείου, αναδιοργανώθηκε η βιβλιοθήκη της Εφορείας και εμπλουτίστηκε με νέα συγγράμματα και περιοδικά από δωρεές ή αγορά από τις σχετικές πιστώσεις του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

1. Θερμές ευχαριστίες για το επιτελεσθέν έργο της Εφορείας εκφράζονται στους έκτακτους αρχαιολόγους Χ. Βαρκαράκη, Α. Βόρδο, Γ. Δεληγιώργη, Ειρ. Ζούρου, Γ. Κουκούλα, Κ. Λινάρδου, Μ. Παππά, Δ. Τσολάκη. Στην αρχιτέκτονα Μ. Φράγκου και στους σχεδιαστές Μ. Κοκκινοφόρου, Λ. Μακρέλλη και στους έκτακτους σχεδιαστές Σ. Γιαννάκα, Σ. Δικιδίκη, Β. Ιωάννου και Α. Τσαγκαρέλλη. Στους συντηρητές Ν. Βουγιουκλή, Μ. Κολαρά, Ν. Νέμτσα, Δ. Πίτσιου και στην αορίστου χρόνου συντηρήτρια Λ. Νέμτσα. Ιδιαίτερες ευχαριστίες για τη βοήθεια στη σύνταξη των Χρονικών εκφράζονται στην αρχαιολόγο Γ. Δεληγιώργη. Ευχαριστίες εκφράζονται επίσης σε όλο το εργατοτεχνικό, διοικητικό και φυλακτικό προσωπικό της Εφορείας για τη συμβολή του στην υλοποίηση του έργου.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Προχώρησε η συντήρηση και καταγραφή των ευρημάτων στους καταλόγους των Μουσείων Μυτιλήνης (ΒΕ 10888-10985, Ν 274-308, Ν 395-Ν 604, 17271-17345, 19483-19485, 19733-20000, 30001-30130), Χίου (ΒΕ 8949-10308, Ν 416-419) και Λήμνου (ΒΕ 14333-14735, 15000-15349, 20000-20206). Ενημερώθηκαν το φωτογραφικό αρχείο (Α.Φ.Α. 61084-66093) και το αρχείο διαφανειών (Α.Φ.Α. 12939-13613).

Εγκαινιάστηκε το κτίριο του νέου Μουσείου Μυτιλήνης και η περιοδική έκθεση «Λέσβος - Μακαρία». Η περιοδική έκθεση προσφέρει στον επισκέπτη τη γνώση για την οικοδομική ιστορία του νησιού κατά την αρχαιότητα. Διαμέσου των εκθεμάτων ο επισκέπτης πληροφορείται για τα επαγγέλματα που υπήρχαν στη Λέσβο, για τα εργαστήρια κεραμικής, για τα λατομεία, στα οποία βρέθηκαν ημίεργα γλυπτά, για τη χρήση της γης διαμέσου των επιγραφικών μαρτυριών, για τις εμπορικές σχέσεις διαμέσου της κυκλοφορίας των νομισμάτων και των μεταφορικών αμφορέων, για τα νομισματοκοπεία των πόλεων της Λέσβου, για τη χλωρίδα διαμέσου των επιγραφικών μαρτυριών αλλά και των παραστάσεων σε αγγεία εγχώριων εργαστηρίων.

Για την έκθεση χρησιμοποιήθηκαν, λόγω της ιδιαίτερης διάταξης του χώρου, κρυστάλλινες προθήκες, διαστ. 3,30×3,20×6,60 μ. και 2,85×3,30×6,60 μ., ενώ στους τοίχους τοποθετήθηκαν φωτογραφίες, σχέδια και επεξηγηματικά κείμενα για την κατανόηση του νοήματος της έκθεσης.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

ΧΙΟΣ

Πόλη της Χίου

Περιοχή Ευαγγελίστριας, Αρχαιολογικό Μουσείο Χίου (οδός Μιχάλων 10) (Σχέδ. 1· Πίν. 205 α)

Η ανασκαφική έρευνα στο δυτικό τμήμα του αύλειου χώρου του Αρχαιολογικού Μουσείου της Χίου άρχισε επ' ευκαιρία των έργων αποστράγγισης της θεμελίωσης του κτιρίου, που είχε υποστεί φθορές λόγω των υπογείων υδάτων.

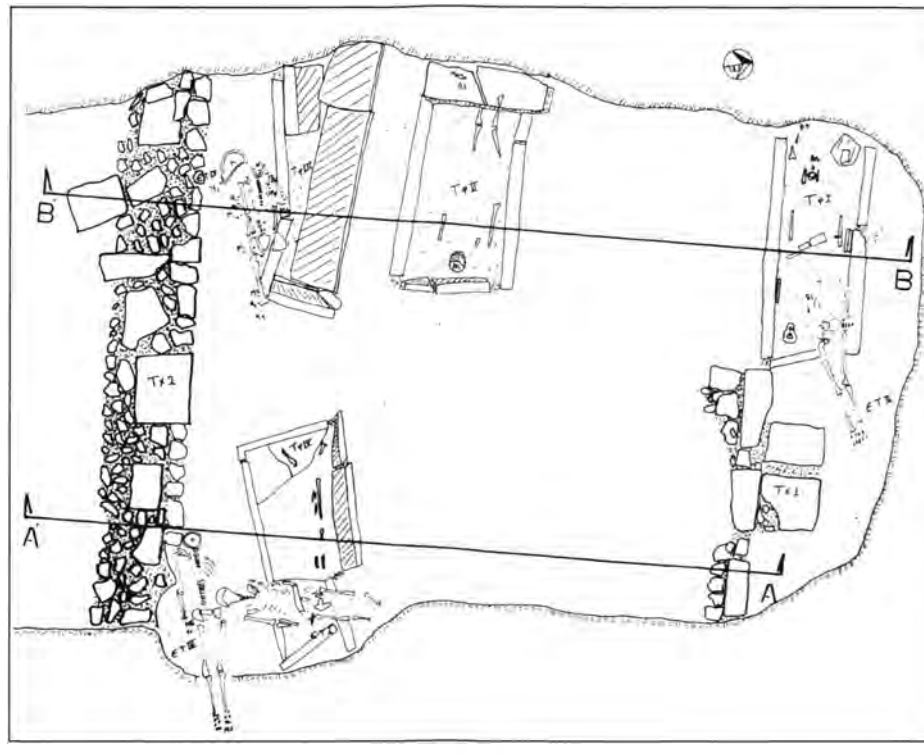

Σχέδ. 1. Αρχαιολογικό Μουσείο Χίου. Αύλειος χώρος. Κάτοψη της ανασκαφής.

Η έρευνα, που έφθασε σε βάθος έως και 4,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, έφερε στο φως τμήμα του ελληνιστικού νεκροταφείου της πόλης της Χίου, το οποίο εκτείνεται έως την ανατολική πλαγιά του χαμηλού λόφου της Ευαγγελίστριας, όπου βρίσκεται το Αρχαιολογικό Μουσείο.

Στο βάθος των 3 ή 4 μ. από την επιφάνεια του εδάφους ερευνήθηκαν εντός λιθόκτιστου περιβόλου τέσσερις σαρκοφάγοι (Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, IV) από ερυθροκίτρινο λίθο Θυμιανών, διαστ. 1,82×0,80 μ., 1,80×1,10 μ., 2,20×0,85 μ., 1,82×0,90 μ., τέσσερις ελεύθερες ταφές (ΕΤΙ, ΕΤΙΙ, ΕΤΙΙΙ, ΕΤΙV), τοποθετημένες στο έδαφος και δύο εγχυτρισμοί, εκ των οποίων ο ένας σε αμφορέα τοποθετημένο πάνω στην καλυπτήρια πλάκα του ΤφΙΙ.

Όλοι οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. Από το λιθόκτιστο περίβολο σώζεται μόνον ο βόρειος τοίχος σε μήκος 4,50 μ. χτισμένος με ακανόνιστους λίθους και πλίνθους σε β΄ χρήση. Οι τάφοι ήταν κτερισμένοι με αγνύθες, νομίσματα, φιαλίδια, μυροδοχεία, υδρίσκη, σιδερένια στλεγγίδα, 47 σιδερένιες εφηλίδες, δακτυλιόσχημο χάλκινο ενώτιο, ψέλιο με χάλκινες χάνδρες. Βρέθηκαν επίσης 24 σιδερένια καρφιά και σιδερένιος σύνδεσμος (ΒΕ 10178-10186, 10211-10217, 10346-10355, 10610).

Περιοχή Γιαλούρικα (οικόπεδο Δημητρίου και Γεωργίου Τσιπουρλή)

Κατά τη διάρκεια της διάνοιξης των πεδίλων θεμελίωσης στο παραπάνω οικόπεδο, ήλθε στο φως τμήμα της αρχαϊκής νεκρόπολης της πόλης της Χίου. Ερευνήθηκαν δέκα ταφές σε πήλινες απλές τραπεζιόσχημες, κλαζομενιακού τύπου, σαρκοφάγους, σφραγισμένες με πήλινη καλυπτήρια πλάκα, τοποθετημένες σε κοιλώματα του φυσικού βράχου με διαφορετικό προσανατολισμό (Α.-Δ., ΒΑ.-ΝΔ. και Β.-Ν.), εξαιτίας της διαμόρφωσης του εδάφους.

Οι σαρκοφάγοι, που ήταν πολύ κακής διατήρησης, είχαν διαστάσεις από 1,75 έως 2 μ. μέγιστο μήκος, και 0,65 μ. μέγιστο πλάτος, ενώ το πλατύ χείλος τους είχε πλάτος 0,10 μ. Οι ταφές ήταν κτερισμένες με δύο τριφυλλόσχημες οινοχόες, εννέα υδρίες, αδιάγνωστο χάλκινο αντικείμενο και δύο μικρά αγγεία (ΒΕ 10599, 10600, 10602, 10603).

Περιοχή Κοφινά (οδός Ιερωνύμου Γοργία 21, οικόπεδο Παντελή Κώσταλου)

Κατά τη διάρκεια των δοκιμαστικών τομών στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκε μεγάλη απόθεση κεραμικής σε κοίλωμα που σχημάτιζε ο μαλακός πορώδης φυσικός

βράχος, σε βάθος 0,40-0,60 μ. από το κατάστρωμα της παρακείμενης οδού. Το στρώμα της επίχωσης περιείχε λίθους ακανόνιστους, χαλίκια και θραύσματα του πορώδους βράχου. Στην επίχωση του αποθέτη έως το βάθος του 1 μ. βρέθηκαν όστρακα αβαφών χρηστικών αγγείων, κομβία και λαβές αμφορέων, όστρακα μελαμβαφών αγγείων (ιχθυοπινάκια, φιάλες), φακόσχημες και πυραμιδόσχημες αγνύθες, υφαντικό βάρος με σφραγίδα, κωνικό υφαντικό βάρος, αποτμήματα μελαμβαφών λυχναριών, ακέραια λυχνάρια, όστρακα χιακών κυλίκων, τμήμα αρχαϊκού σκύφου, χάλκινο νόμισμα, τμήμα κεραμίδων (στρωτήρων και ηγεμόνων) (ΒΕ 8949- 8976, 10377-10404, 10650-10662).

Ο αποθέτης συνεχίζεται και στο όμορο οικόπεδο, στο οποίο δεν μπορεί προς το παρόν να συνεχιστεί η έρευνα.

Οδός Κουντουριώτου 50 (οικόπεδο Ευάγγελου Ασμάνη)

Κατά τη διάρκεια των εργασιών ολικής εκσκαφής στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκε συστάδα τεσσάρων τάφων Τφ Ι-Τφ IV. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε λίθινες σαρκοφάγους από «θυμιανούσικη» πέτρα με αετωματικές καλυπτήριες πλάκες, μέγ. μήκ. 2,20 μ. και μέγ. πλ. 0,90 μ.

Στις ταφές Ι και ΙΙ βρέθηκαν ανακομιδές από παλαιότερες ταφές, ενώ οι νεκροί της τελευταίας ταφής ήταν τοποθετημένοι σε στρώμα από πέτρες και κεραμίδες.

Όλοι οι τάφοι ήταν κτερισμένοι με βολβόσχημα και ατρακτόσχημα μυροδοχεία (ΒΕ 10612, 10623-10626).

Περιοχή Λέτσαινα (Οδός Ράμνης 42, οικόπεδο Κεφαλονίκα) (Σχέδ. 2)

Κατά τις δοκιμαστικές τομές στο παραπάνω οικόπεδο στην περιοχή Παναγίας Λέτσαινα, όπου, όπως είναι γνωστό, εκτείνεται το νεκροταφείο της αρχαίας πόλης και τοποθετούνται τα εργαστήρια κεραμικής και κοροπλαστικής, αποκαλύφθηκε συστάδα τάφων της νεκρόπολης των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων.

Η αρχαιολογική έρευνα που ακολούθησε έφερε στο φως τέσσερις σαρκοφάγους από θυμιανούσικη πέτρα με καλυπτήριες ορθογώνιες πλάκες από το ίδιο υλικό και καλοχτισμένο τοίχο περιβόλου, που ερευνήθηκε σε μήκος 7, 95 μ.

Ο καλούμενος τάφος Ι, που είναι καμαροσκεπής, υπέργειος, συμπεριέλαβε τις προγενέστερες σαρκοφάγους Ι και ΙΙ. Για την οικοδόμησή του χρησιμοποιήθηκαν μικρές και μεγάλες ακανόνιστες πέτρες και ασβεστοκονίαμα. Όλες οι σαρκοφάγοι έχουν κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Εδράζονται, όπως και ο τοίχος Ι, σε υψηλό στρώμα επίχωσης που αποτελείται από λατύπη και μεγάλα χρηστικά αγγεία, πιθάρια κτλ. των ελληνιστικών χρόνων. Εκτός του τάφου Ι, όλοι οι τάφοι περιείχαν περισσότερες της μιας ταφές.

Οι ταφές, που χρονολογούνται στον 1ο αι. μ.Χ., ήταν κτερισμένες με πήλινα ατρακτόσχημα μυροδοχεία, χάλκινο καθρέπτη, πήλινο μυροδοχείο, τρία χρυσά συρματάκια, ένα μικρογραφικό οστέινο αγγείο, χάλκινα εξαρτήματα ζώνης, ένα νόμισμα, χάλκινα ελάσματα με επίθετες ανάγλυφες μορφές, πήλινα βολβόσχημα μυροδοχεία (ΒΕ 10570-10597).

Λόφος Αγίου Δημητρίου

Το Δεκέμβριο του 1994 η Δασική Υπηρεσία Χίου πραγματοποίησε παράνομη εκσκαφή χωρίς την άδεια της Εφορείας στα πρανή του λόφου του Αγίου Δημητρίου, θέση γνωστή από το 1915[2] για την ύπαρξη εκτεταμένου νεκροταφείου αρχαϊκών χρόνων με πήλινες σαρκοφάγους κλαζομενιακού τύπου. Η σωστική ανασκαφική έρευνα, που ακολούθησε το 1995, έφερε στο φως δέκα ταφές σε σαρκοφάγους κλαζομενιακού τύπου (ΤφΙ - ΤφΧ) και έναν εγχυτρισμό σε δύο αμφορείς, των οποίων τα θραύσματα είχαν προσαρμοστεί κατάλληλα. Οι οκτώ σαρκοφάγοι είχαν μέγιστες διαστάσεις 2×0,78 μ. Οι ταφές ΤφΙ-ΤφVII ήταν κτερισμένες, τρεις από αυτές ήταν παιδικές ταφές (ΤφVIII-Τφ Χ), ενώ οι ταφές ΙΙ, ΙΙΙ, ΙΧ ήταν ακτέριστες. Τα κτερίσματα των ταφών ήταν υδρίσκες, οινοχοΐσκες, χάλκινος καθρέπτης και κύπελλα (ΒΕ 10631-10639, 10564-10569).

Φανά - περιοχή Αγίας Μαρίνας (αγροτεμάχιο ιδιοκτησίας Θεόδωρου Γιαννίρη) (Πίν. 205 γ)

Στην ευρύτερη περιοχή Φανών κοντά στο εκκλησάκι της Αγίας Μαρίνας, όπου ο Κ. Κουρουνιώτης εντόπισε αρχιτεκτονικά μέλη από αρχαϊκό ναό που τον ταύτισε με ναό του Ηρακλή και του Διονύσου[3], κατά τη διάρκεια εργασιών εκχέρσωσης του παραπάνω αγροτεμαχίου, ήλθαν στο φως 13 αρχιτεκτονικά μέλη ιωνικού αρχαϊκού κτιρίου (ΒΕ 10322-10334).

Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε στο δυτικό όριο του οικοπέδου κτίριο χτισμένο με αρράβδωτους σπονδύλους σε β΄ χρήση, που πρέπει να ανήκαν στο ίδιο κτίριο, από το οποίο προέρχονται και τα περισυλλεγέντα αρχιτεκτονικά λείψανα.

Μετά την έγκριση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Νήσων οι ευτελείς τοίχοι 1 και 2 διαλύθηκαν, δεδομένου μάλιστα ότι σε ολόκληρη την έκταση του οικοπέδου δεν βρέθηκαν άλλα κτιριακά λείψανα και οι τέσσερις αρρά-

2. ΑΔ 1 (1915), σ. 67-71.
3. Ό.π., σ. 85 κ.ε.

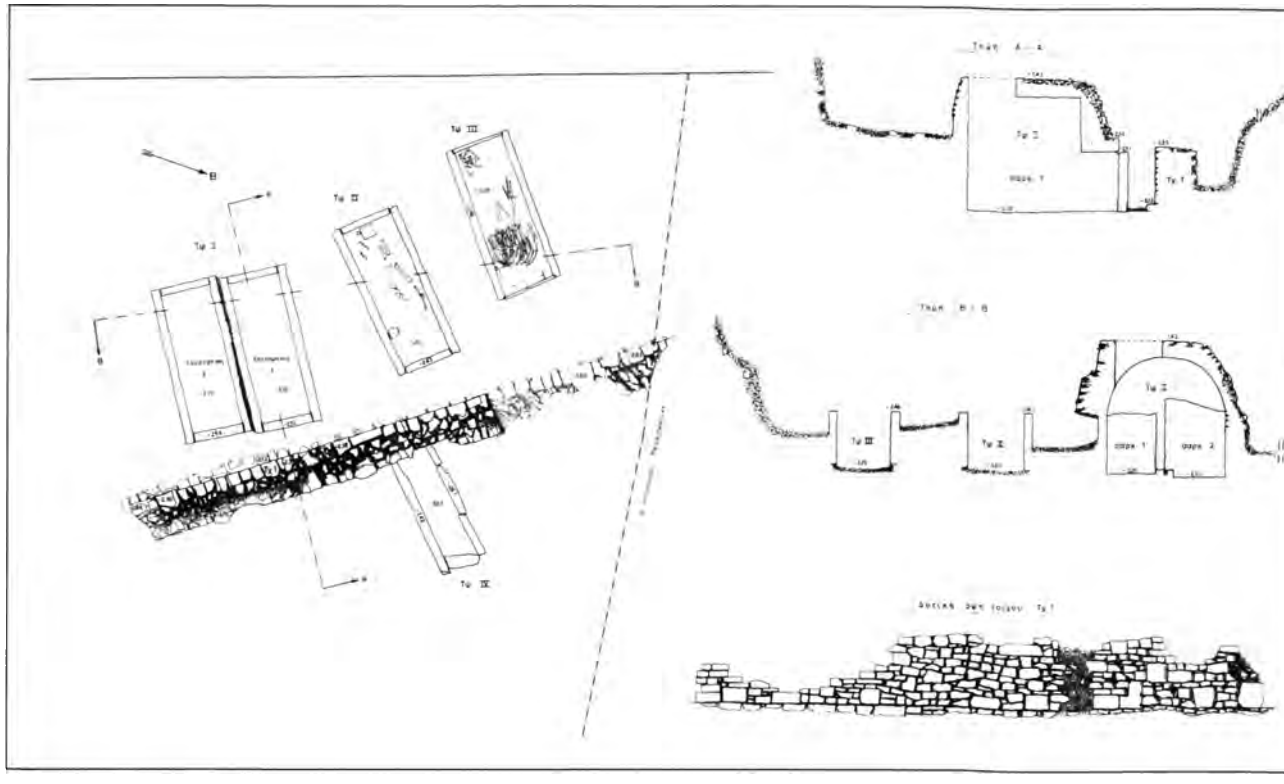

Σχέδ. 2. Χίος. Περιοχή Λέτσαινα. Κάτοψη των τάφων, όψη του τοίχου 1 και τομές της ανασκαφής.

βδωτοι σπόνδυλοι του Τχ2 (ΒΕ 10604 - 10607) μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Χίου.

Κατά την έρευνα διαπιστώθηκε ότι κάτω από το ναό της Αγίας Μαρίνας, ο οποίος βρίσκεται στην όμορη ιδιοκτησία Παπαδοπούλου, νότια του αγροτεμαχίου Γιαννίρη, υπάρχει κρηπίδωμα χτισμένο με ορθογώνιες πλίνθους, το οποίο πιθανώς ανήκει στο κτίριο του ναού, του οποίου αρχιτεκτονικά μέλη βρέθηκαν στο οικόπεδο Γιαννίρη.

Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας χορηγήθηκε άδεια ήπιας καλλιέργειας του αγρού.

Λόφος Προφήτη Ηλία (Πίν. 206 α-β)

Με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου καθαρίστηκε το πλάτωμα, στο οποίο είναι χτισμένος ο ναός της Αθηνάς και το Μέγαρο. Καθαρίστηκαν επίσης από τα χόρτα οι οικίες A, C, U, V, O, E, G, H, I[4] και διανοίχθηκε από τα άγρια χόρτα και τους καμένους κορμούς των δέντρων δρόμος πρόσβασης για πεζούς, εν μέρει στα ίχνη του αρχαίου δρόμου πρόσβασης.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

ΛΕΣΒΟΣ

Μυτιλήνη

8ο Δημοτικό Σχολείο[5]

Με τη μικρή χρηματοδότηση, που είχε στη διάθεσή της η Εφορεία από το δήμο Μυτιλήνης, απομακρύνθηκαν τα μπάζα, τα οποία είχε αναμοχλεύσει ο μηχανικός εκσκαφέας, οι σύγχρονες επιχώσεις και τα τσιμέντα που κατέκλυσαν το χώρο. Κατά τη διάρκεια των 15 ημερών που συνεχίστηκε η έρευνα αποκαλύφθηκε η συνέχεια του Τχ1, μεγ. μήκ. 2,57, μεγ. πλ. 1,05 και μεγ. ύψ. 0,34 μ. και λιθόκτιστη κατασκευή από αργούς λίθους, διαστ. 0,72× 1,70 μ. Στην επίχωση της κατασκευής βρέθηκαν αβαφή όστρακα, κεφάλι ειδωλίου γυναικείας μορφής, μελαμβαφή και ερυθροβαφή όστρακα (ΒΕ 19954-20000).

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

4. J. Boardmann, Excavations in Chios, 1952-1955, Greek Emporio.

5. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 643.

Αγία Φωτεινή (οδός Κανέλλη, ιδιοκτησία Γ. Κακάμπουρα) (Πίν. 206 γ-δ)

Κατά τη διάρκεια δοκιμαστικών τομών βρέθηκε στρώμα υψηλής επίχωσης με πλούσια κεραμική. Μετά τη συστηματική έρευνα σε όλη την έκταση του οικοπέδου, διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για αποθέτη, δεδομένου μάλιστα ότι δεν βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα.

Αποκαλύφθηκαν τρεις πήλινοι αγωγοί με κατεύθυνση ο ένας Β.-Ν., και ο άλλος Α.-Δ., μέγ. διάμ. 0,22 μ. σε βάθος 1,76 μ. από το κατάστρωμα της παρακείμενης οδού. Ένας από τους αγωγούς κατέληγε σε πήλινο φρεάτιο.

Τα σημαντικότερα ευρήματα της επίχωσης ήταν μεγάλο χρηστικό αγγείο, αμφικωνικό, ύψ. 0,74 μ., κεραμική μελαμβαφών αγγείων ελληνιστικών χρόνων, δίωτο μελαμβαφές κύπελλο, μυροδοχείο του τύπου μελανοδοχείου με δύο φυλλόσχημα ωτία, μελαμβαφής κάνθαρος (ΒΕ 17502, 17503, 17514, 17515).

Οδός Κομνηνάκη 31 (οικόπεδο Ι. Ιακώβου) (Πίν. 207 α)

Κατά τη διάρκεια δοκιμαστικών τομών στην περιοχή, όπου πρόσφατα εντοπίστηκαν εργαστήρια κεραμικής[6], αποκαλύφθηκαν τα λείψανα κατασκευής, διαστ. 30× 1,80 μ. ρωμαϊκών χρόνων με επάλληλα δάπεδα από αργούς λίθους και πηγάδι.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πασσαλοπήξεις, με τις οποίες ενισχύθηκε η υποθεμελίωση, επειδή η κατασκευή εδράζεται σε αμμώδες υγρό έδαφος.

Αποκαλύφθηκε επίσης λιθόκτιστο φρέαρ, εσωτ. διάμ. 0,70 μ. Κατά την έρευνα, που έφθασε μέχρι το βάθος των 2,54 μ., διαπιστώθηκε ότι το πηγάδι βρισκόταν σε χρήση μέχρι και το 2ο αι., εποχή που φαίνεται ότι αχρηστεύθηκε και σφραγίστηκε. Αξιοσημείωτο είναι ότι σε βάθος 2,25 μ. το φρέαρ στερεώνεται με ξυλοκατασκευή με δοκούς, μήκ. 0,95 μ.

Τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση και δόθηκε η άδεια για τη συνέχιση των οικοδομικών εργασιών μετά τη γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Νήσων.

Επάνω Σκάλα (οδός Αχιλλείου 1, οικόπεδο Ε. Κομνηνάκη)

Κατά τη διάνοιξη δοκιμαστικών τομών, που προηγήθηκαν της γενικής εκσκαφής στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ε. Κομνηνάκη που βρίσκεται στα πρανή του λόφου του Κάστρου, όπου τοποθετείται η αρχαιότερη εγκατάσταση της πόλης της Μυτιλήνης, εντοπίστηκε σε βάθος 1,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους ημικατεστραμμένη κατασκευή, διαστ. 1,10×2,10 μ., αποτελούμενη από δύο τοίχους, μεγ. πλ. 0,50 και μεγ. μήκ. 2,36 και 1 μ. αντίστοιχα, χτισμένους από λευκό ασβεστόλιθο (φωκιανές πέτρες), που σώζονται σε δύο δόμους. Εδράζονται σε επίχωση από χαλίκια.

Στην επίχωση βρέθηκε ελληνιστική κεραμική. Τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση και δόθηκε η άδεια συνέχισης της οικοδομής.

Επάνω Σκάλα (οδός Αγιορείτου Πανσεληνά, οικόπεδο Π. Αράπη)

Μετά τη στερέωση των πρανών της οικοπεδικής έκτασης κατά τη διαδικασία της ανέγερσης της οικοδομής, κατέστη δυνατό να ερευνηθεί και το τμήμα, του οποίου η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε το 1994[7], λόγω της επικινδυνότητας των όμορων ιδιοκτησιών.

Βρέθηκαν δύο ακτέριστες ελεύθερες οθωμανικές ταφές σε βάθος 1 μ. από το κατάστρωμα της παρακείμενης οδού. Αποκαλύφθηκε το νότιο άκρο του Τχ2 σε μήκος 2 μ. και η συμβολή του με τον Τχ1, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 2 μ. Οι τοίχοι 1 και 2 είναι χτισμένοι με ορθογώνιες κανονικές πλίνθους από σαρμοσάκι.

Οδός Διονυσίου (οικόπεδο Σ. Κεφάλα)

Σε βάθος 7 μ. από το κατάστρωμα της παρακείμενης οδού, κατά τις εργασίες διάνοιξης πεδίλων θεμελίωσης για την ανέγερση οικίας, αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα, τμήμα δαπέδου και λείψανα τοίχων, ο μεγαλύτερος των οποίων έχει μήκος 2,60 μ., και δάπεδο με ίχνη κονιάματος.

Δυστυχώς τα αρχαία οικοδομικά λείψανα, που συνεχίζονται κάτω από τις παρακείμενες οικίες και το δρόμο, δεν στάθηκε δυνατόν να ερευνηθούν. Τα αποκαλυφθέντα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση και δόθηκε άδεια για την ανέγερση της οικοδομής.

Επάνω Σκάλα - περιοχή Καλαμάρι (οικόπεδο ΕΠΟΜ) (Πίν. 207 β)

Στην περιοχή αυτή, όπου έχει ανασκαφεί παλαιότερα τμήμα του κλασικού νεκροταφείου της αρχαίας πόλης, οι ανάγκες επέκτασης του εργοστασίου της ΕΠΟΜ[8] επέβαλαν τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών, κατά τις οποίες αποκαλύφθηκαν τα λείψανα ταφικού περιβόλου, αποτελούμενου από τοίχους χτισμένους με ημιεργασμένες και ακανόνιστες πέτρες κατά το έμπλεκτο σύστημα δόμησης. Οι τοίχοι, που έχουν μέγιστο μήκος 13,70 και πλάτος 0,20-

6. ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, σ. 526.

7. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 526.

8. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 507-509.

0,30 μ. σώζονται σε ύψος 0,60 μ. και εδράζονται στο φυσικό έδαφος.

Τα ελάχιστα όστρακα της επίχωσης ήταν αποτμήματα από κλειστά αγγεία και τμήματα πήλινων αγωγών.

Καρά Τεπές (οικόπεδο Χατζηνικολάου)

Η έρευνα, η οποία ολοκληρώθηκε κατά μεγάλο μέρος το 1994[9], συνεχίστηκε και το έτος 1995 για πέντε ημέρες στις παρυφές του οικοπέδου, όπου αποκαλύφθηκαν ένα όρυγμα και ένα λιθόκτιστο φρέαρ, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στο τέλος για ανακομιδές και ως αποθέτες του νεκροταφείου. Στην επίχωση βρέθηκαν οστά, χάλκινο νόμισμα, τμήματα συνδέσμων, σιδερένια καρφιά, στάχτες από καύση, όστρακα αβαφών αγγείων, θραύσματα εφυαλωμένης κεραμικής εργαστηρίων της Μυτιλήνης, τμήματα πλακών από κιβωτιόσχημους τάφους, αποτμήματα κονιάματος, κεραμίδες κτλ.

Πλησίον του ορύγματος αποκαλύφθηκε κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ., που ήταν κτερισμένος με νόμισμα billon Λέσβου (ΒΕ Ν 591), πελικίσκη και μολύβδινο σταθμίο (ΒΕ 19951, 19958).

Αρχαιολογικός χώρος Αρίσβης (Σχέδ. 3· Πίν. 208 α)

Ο μηχανικός εκσκαφέας του δήμου Καλλονής κατά τη διάνοιξη αύλακος 2 χλμ. για τις ανάγκες του έργου της ύδρευσης μέσα από τον αρχαιολογικό χώρο της Αρίσβης, κατέστρεψε αρχαϊκούς πολυγωνικούς τοίχους και τμήμα του ελληνιστικού νεκροταφείου. Δυστυχώς ο δικαστικός αγώνας, που ακολούθησε εκ μέρους της Υπηρεσίας, δεν θεράπευσε τα τετελεσμένα.

Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα με την περιορισμένη χρηματοδότηση του δήμου Καλλονής, που δεν ήταν αρκετή για την ολοκλήρωση της σωστικής ανασκαφικής έρευνας, η οποία περιορίστηκε σε 26 τετράγωνα 5×5 μ., όπου και η καταστροφή των αρχαίων ήταν εκτενέστερη και ορατή. Η ανασκαφική έρευνα, που έφθασε σε βάθος 1,10 μ. από την επιφάνεια του παρακείμενου αγρού, αποκάλυψε τρία βάθρα, διαστ. 1,55×1,55 μ., 2,52×1,62 μ., 2,02×0,52 μ. και ένα βαθμιδωτό βάθρο, διαστ. 3,08×1,46 μ. Ήταν χτισμένα με έμπλεκτο σύστημα δόμησης και ορθογώνιες πλίνθους στις όψεις. Επίσης, σε βάθος 0,40 μ. από τον παρακείμενο αγρό, αποκαλύφθηκε λίθινη βαθμιδωτή κατασκευή ημικατεστραμμένη, ύψ. 2,20 μ., ένα βάθρο, διαστ. 4,75×4 μ. και πήλινος αγωγός, μέγ. μήκ. 0,62 και μέγ. διαμ. 0,135 μ., με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., ημικατεστραμμένος από τον εκσκαφέα, που ήταν παράλληλος σχεδόν με το βάθρο. Ήλθαν στο φως επίσης μια απροσδιόριστη κατασκευή, μεγ. διαστ. 3,10×1,60 μ., αποτελούμενη από δύο χώρους οριζόμενους από τοίχους, πλ. 0,50 μ., χτισμένους με μικρούς ακανόνιστους λίθους και χώμα και πλησίον των βάθρων δύο ημικαταστρεμμένες σαρκοφάγοι, στις οποίες δεν βρέθηκαν οστά ή άλλα κτερίσματα. Στην επίχωση βρέθηκαν αβαφή όστρακα και αποτμήματα κεραμίδων πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, ερυθροβαφή όστρακα κλειστών αγγείων, λίγα όστρακα της πρώιμης Χαλκοκρατίας, αποτμήματα ειδωλίων, έξι αβαφή λυχνάρια, χάλκινα νομίσματα.

Η διάταξη, η μορφή των βάθρων και η σχέση τους με τις σαρκοφάγους, καθώς και η θέση, όπου διεξάγεται ανασκαφική έρευνα (δυτικά του λόφου της αρχαίας πόλης), συνηγορούν στην υπόθεση ότι αποκαλύφθηκε τμήμα του επίσημου νεκροταφείου της αρχαίας πόλης της Αρίσβης και τμήμα της σημαντικής οδού της νεκρόπολης, που πλαισιώνεται από τα βάθρα.

Συνεχίζοντας την έρευνα σε βαθύτερα στρώματα, ήλθαν στο φως τρεις τάφοι αρχαϊκών χρόνων. Ο ένας, απλός λακκοειδής, κάτω από την υποθεμελίωση του τοίχου 6, ο δεύτερος, κιβωτιόσχημος, χτισμένος με εργασμένους και ακανόνιστους λίθους και ένας εγχυτρισμός σε πίθο. Όλοι οι τάφοι ήταν κτερισμένοι με γκριζόχρωμα λεσβιακά αγγεία (buchero), οινοχόη, άωτα κύπελλα, δύο θήλαστρα, χάλκινο ανοιχτό χυτροειδές αγγείο και χάλκινη περόνη (ΒΕ 17458, 17484, 17490, 17493, 17495, 17517, 19947-19950, 19928-19936, Ν 582-587). Κάτω από τους τάφους και σε βάθος 2,20 μ. η έρευνα έφερε στο φως στρώμα της πρώιμης Χαλκοκρατίας. Δυστυχώς, λόγω των περιορισμένων δυνατοτήτων χρηματοδότησης, η έρευνα δεν συνεχίστηκε σε όλο το μήκος της διανοιχθείσης αύλακος.

Ιερό του Μέσου

Για τις ανάγκες του έργου της αποστράγγισης και με χρηματοδότηση του ΤΑΠΑ, προχωρήσαμε στον καθαρισμό του ναού από τα υδροχαρή φυτά και στην απομάκρυνση των χωμάτων και των μπάζων, που είχαν κατακλύσει το ναό.

Κατά την έρευνα, βόρεια από το κρηπίδωμα, αποκαλύφθηκε τοίχος από αργολιθοδομή, μήκ. 6,49 και πλ. 0,45 μ. Ελευθερώθηκε επίσης από τα χώματα τμήμα του κρηπιδώματος, μήκ. 3,60 και πλ. 3 μ.

Στην επίχωση κατά τους καθαρισμούς βρέθηκαν νομίσματα του 2ου και 3ου αι. π.Χ. (ΒΕ 589, 588, 590).

9. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 651.

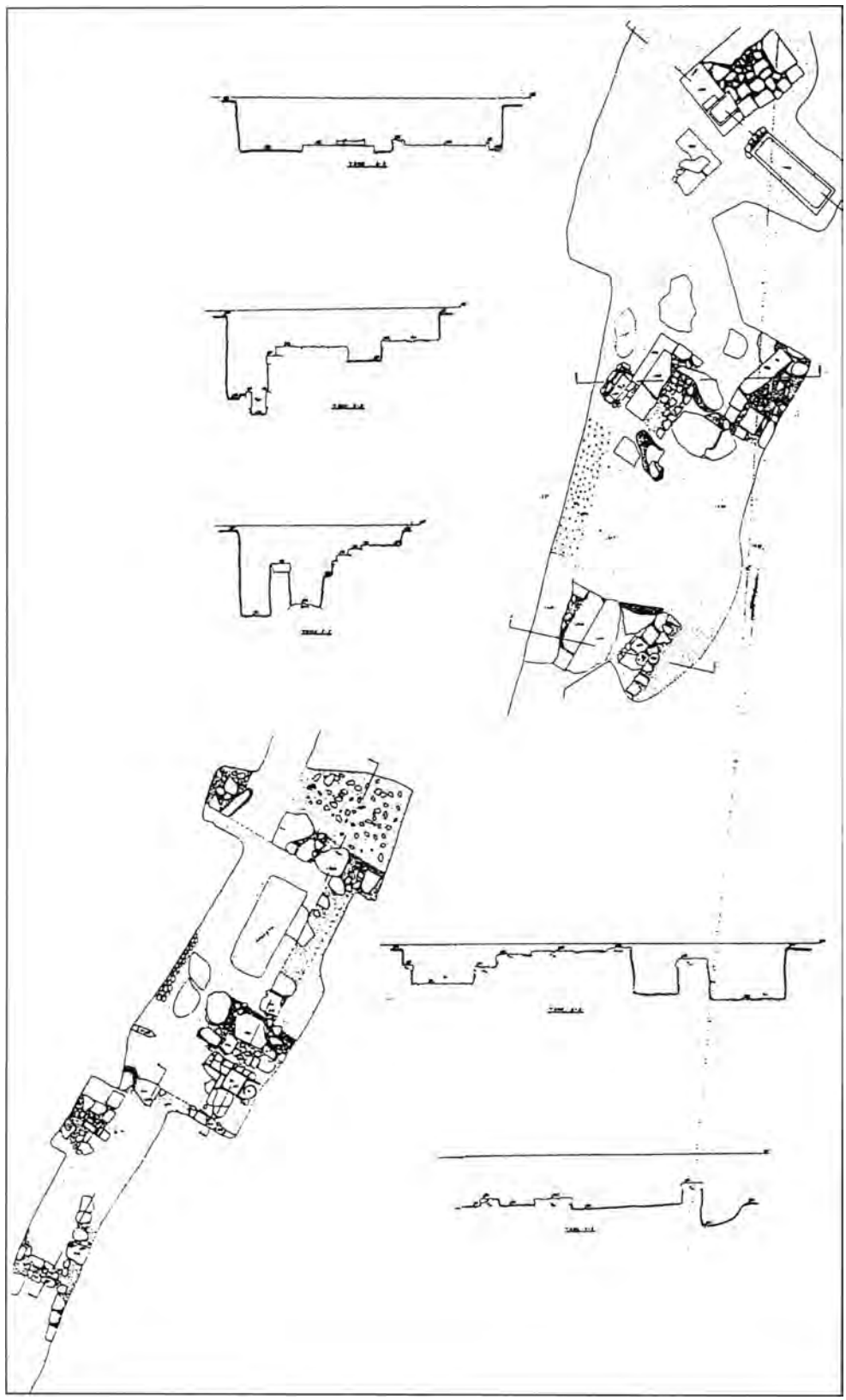

Σχέδ. 3. Λέσβος. Αρχαιολογικός χώρος Αρίσβης. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

ΛΗΜΝΟΣ

Μύρινα

Ρηχά Νερά (οικόπεδο Κ. και Χ. Τσατσού)

Στο παραπάνω οικόπεδο διενεργήθηκε από τις 10-10-95 έως τις 10-11-95 δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα με έξοδα του ιδιοκτήτη, προκειμένου να ξεκινήσει η διαδικασία απαλλοτρίωσης του οικοπέδου, καθώς αυτό βρίσκεται εντός των ορίων του προϊστορικού οικισμού της Μύρινας και δίπλα στα οικόπεδα Σωτηρόπουλου, Σαλαμουσά, Σαραγλή, Διαμαντίδη, Καραβία - Λαμπαδαρίδου, τα οποία έχουν ήδη απαλλοτριωθεί[10].

Διανοίχθηκε τομή 4×4 μ. στην οποία η ανασκαφική έρευνα έφτασε έως το βάθος των 2 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Σε όλη την έκταση της τομής αποκαλύφθηκε τμήμα ισχυρότατης κατασκευής, η οποία ερμηνεύεται ως τείχος, λόγω των παρακάτω αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών του: διακρίνεται σε μήκος 4 μ. και έχει πλάτος τουλάχιστον 3-3,50 μ. Συνίσταται από δύο τουλάχιστον επάλληλα μέτωπα, τα οποία είναι κατασκευασμένα από ασυνήθιστα μεγάλους για την προϊστορική οικιστική αρχιτεκτονική του νησιού ημίεργους λίθους. Μεταξύ του εξωτερικού και του εσωτερικού μετώπου υπάρχει λιθολόγημα από αργούς λίθους, κροκάλες και σπασμένους μυλόλιθους σε β΄ χρήση.

Η κατεύθυνση του τείχους είναι ΒΔ.-ΝΑ. Πάνω ακριβώς από τη σωζόμενη επιφάνειά του βρέθηκε στρώμα καθαρού χώματος, πάχ. 0,20 μ. περίπου, με μεγάλη περιεκτικότητα σε υποκίτρινη άργιλο, που έδινε την εντύπωση ότι προερχόταν από τη διάλυση ωμών πλίνθων. Από διαγνώσιμα όστρακα κεραμικής από το λιθολόγημα του τείχους, η ισχυρή αυτή κατασκευή χρονολογείται, με κάθε επιφύλαξη λόγω της περιορισμένης έκτασης της έρευνας, στην ύστερη κυανή περίοδο της Πολιόχνης.

Η ανασκαφική έρευνα διακόπηκε και έγινε πρόταση για απαλλοτρίωση.

Μετεωρολογικός Σταθμός (Σχέδ. 4· Πίν. 208 β-γ)

Στη Μύρινα της Λήμνου, στη μικρή βραχώδη χερσόνησο του Μετεωρολογικού Σταθμού, μεταξύ των παραλιών Ρωμέικος Γυαλός και Ρηχά Νερά, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα που έφερε στο φως σημαντικά προϊστορικά οικιστικά λείψανα[11] και τμήμα μνημειώδους ορθογώνιου κτιρίου ιστορικών χρόνων.

Τα προϊστορικά λείψανα αποκαλύφθηκαν σε τρεις τομές (Α,Β,Γ), που διανοίχθηκαν στο κέντρο και τη βόρεια πλευρά της χερσονήσου. Η ανασκαφή στο σημείο αυτό έφθασε έως το φυσικό βράχο, δηλαδή σε βάθος 2-3 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.

Διαγνώσθηκαν τέσσερις διαδοχικές αρχιτεκτονικές φάσεις που χρονολογούνται, βάσει της κεραμικής, στο τέλος των νεολιθικών χρόνων και στην αρχή της πρώιμης εποχής του Χαλκού και αντιπροσωπεύουν την αρχαιότερη γνωστή κατοίκηση στη Μύρινα.

Στην αρχαιότερη, θεμελιωμένη επί του φυσικού βράχου, φάση Ι, ανήκουν τμήματα δύο ευθύγραμμων τοίχων, σωζόμενων μόνο στο κατώτερο τμήμα τους, ύψ. 0,30 μ. Τα λείψανα αυτά σφραγίζονται από στρώμα ισχυρής καύσης. Η κεραμική της φάσης αυτής παρουσιάζει χαρακτηριστικά σχήματα των ύστατων νεολιθικών χρόνων στη δυτική Μ. Ασία (φάση Kum Tepe IB), το ανατολικό Αιγαίο (Εμπορειό VII-VI) και τις Κυκλάδες (φάση Γκρότας Πηλού). Αποτελούνταν από τμήματα φιαλών (ΒΕ 15037, 15273, 15309), πυξιδοειδές αγγείο (ΒΕ 15036), τμήμα πρόχου (ΒΕ 15038).

Στη φάση ΙΙ αποκαλύφθηκαν τμήματα σπιτιών καμπυλόγραμμης κάτοψης, ενώ στην υπερκείμενη φάση ΙΙΙ ανήκουν τμήματα ευθύγραμμων οικημάτων και δύο μικρά κτίσματα αποθηκευτικής χρήσης, ένα ορθογώνιας κάτοψης και ένα κυκλικής με εγκάρσιο διαχωριστικό τοίχο. Οι φάσεις ΙΙ και ΙΙΙ παρουσιάζουν ως προς την κεραμική, τυπικά χαρακτηριστικά της μαύρης περιόδου της Πολιόχνης. Η κεραμική αποτελούνταν από τμήματα φιαλών (ΒΕ 15343, 15356, 15380, 15339) και από προχοΐσκη (ΒΕ 15021).

Η φάση VI σώζει λείψανα οικοδομημάτων μεγάλων διαστάσεων: τμήμα επιμήκους μεγαροειδούς κτιρίου (σωζ. μήκ. 5,50 και πλ. 5,15 μ.) με λιθόστρωτο προθάλαμο και λείψανα ορθογώνιου χώρου με μονολιθικό κατώφλι και πλακόστρωτο δάπεδο. Η αρχιτεκτονική αυτή φάση συγχρονίζεται, βάσει της κεραμικής με την αρχαϊκή κυανή περίοδο της Πολιόχνης. Η κεραμική περιελάμβανε καρποδόχους (ΒΕ 15022, 15031), τμήμα μόνωτου κυαθίου (ΒΕ 15323) και τμήμα πρόχου (ΒΕ 15375). Από τα λοιπά κινητά ευρήματα προϊστορικών χρόνων αξίζει να μνημονευθούν πήλινα αγκυροειδή αντικείμενα, πήλινα σφονδύλια, τμήματα πήλινων κρατευτών, λίθινα και οστέινα εργαλεία.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα της χερσονήσου αποκαλύφθηκαν τα λείψανα μνημειώδους ορθογώνιου κτιρίου,

10. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 476-477· 43 (1988): Χρονικά, σ. 465· 44 (1989): Χρονικά, σ. 409.

11. Για περισσότερα στοιχεία, βλ. Α. Ντόβα, Μύρινα Λήμνου: οι αρχαιότερες φάσεις του προϊστορικού οικισμού, Η Πολιόχνη και το Βόρειο Αιγαίο κατά την πρώιμη εποχή του Χαλκού, Πρακτικά διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 22 - 25 Απριλίου 1996 (υπό εκτύπωση).

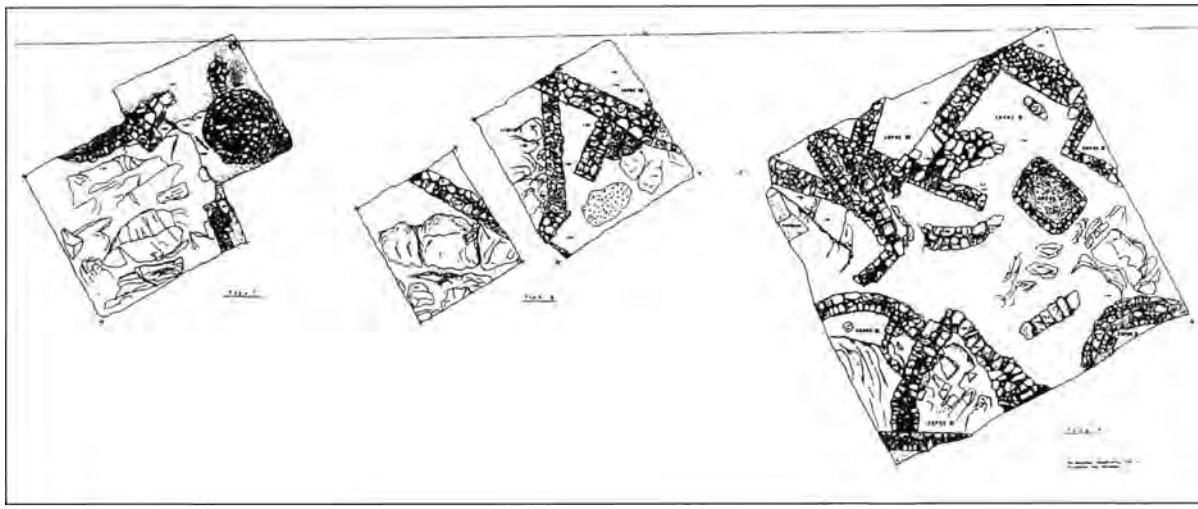

Σχέδ. 4. Λήμνος. Μύρινα. Μετεωρολογικός σταθμός. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές.

πιθανότατα ναού των ιστορικών χρόνων, με διακρινόμενο μήκος 12,50 και πλάτος 10,50 μ. Από αυτόν αποκαλύφθηκαν η δυτική στενή και τα μεγαλύτερα τμήματα των μακρών πλευρών του. Το ανατολικό τμήμα του βρίσκεται εκτός των ορίων του ερευνηθέντος οικοπέδου του Μετεωρολογικού Σταθμού και πρέπει να συνεχίζεται στο όμορο οικόπεδο της Λέσχης Αξιωματικών. Από το κτίριο αυτό σώζεται μόνον ο κατώτερος δόμος των θεμελίων, πλ. 1,12 μ., που αποτελείται από δύο σειρές ορθογώνιων γωνιόλιθων στις πλευρές. Οι γωνιόλιθοι του θεμελίου είναι χονδροειδώς λαξευμένοι στις πλευρικές έδρες τους και συνδέονταν μεταξύ τους με συνδέσμους πελεκίνους, από τους οποίους σώζονται μόνον οι τόρμοι. Το ανατολικότερο διακρινόμενο τμήμα των μακρών πλευρών του οικοδομήματος παρουσιάζει σε μήκος 4,60 μ. διατάραξη και εμφανίζει μεταγενέστερη ανακατασκευή: οι γωνιόλιθοί του είναι σαφώς μετακινημένοι, το πάχος του θεμελίου είναι μεγαλύτερο (1,62 μ.) και γίνεται χρήση ασβεστοκονιάματος ως συνδετικού υλικού.

Η χρονολόγηση του κτιρίου αυτού δεν μπορεί προς το παρόν να γίνει με ασφάλεια, καθώς μικρή διερευνητική τομή στο εσωτερικό του έδειξε ότι η εσωτερική επίχωση είναι διαταραγμένη. Θεωρείται όμως πιθανή η χρονολόγησή του στους αρχαϊκούς χρόνους, λόγω του τύπου των συνδέσμων[12], αλλά και της παρουσίας αρχαϊκής κεραμικής στη διαταραγμένη επίχωση. Όσον αφορά στο χαρακτήρα του, το κτίριο αυτό πρέπει να αποτελούσε ναό, λόγω της μνημειώδους κατασκευής του και της μαρτυρούμενης από τον Friedrich[13] προέλευσης από αυτό ακριβώς το σημείο αναθηματικού αναγλύφου, τιμητικών επιγραφών κλασικών χρόνων και ίσως ακόμα και των πήλινων αρχαϊκών ειδωλίων κιθαρωδών του Μουσείου Λήμνου. Η συνέχιση της έρευνας στον παραπάνω χώρο θα φέρει στο φως σημαντικά στοιχεία της ιστορίας της Μύρινας.

ΑΝΘΗ ΝΤΟΒΑ

Ηφαιστία

Θέση Κοκκινόβραχος - αρχαϊκή νεκρόπολη[14]

Μετά από αναφορά του αρχαιοφύλακα της περιοχής για αρχαιοκαπηλική ενέργεια στην περιοχή, η Εφορεία προχώρησε σε σωστική ανασκαφική έρευνα σε τάφους της περιοχής, που ήταν ορατοί. Ανασκάφηκε ένας εγχυτρισμός σε πίθο, που περιείχε καμένα οστά και δύο ληκύθια του 5ου αι. π.Χ., το ένα από τα οποία ήταν ερυθρόμορφο με παράσταση γυναικείας μορφής, του β' μισού του 5ου αι. π.Χ.

Από την περιοχή περισυνελέγησαν επίσης ένας μελα-

12. Α. Ορλάνδος, Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών, Αθήνα 1994, 2, σ. 179-181.

13. C. Friedrich, Lemnos. Topographisches und Archaologisches, AM XXXI (1906), σ. 246, εικ. 1(d). Οι ισχυροί τοίχοι του ναού ήταν ορατοί επί των ημερών του Friedrich. Όταν άρχισε η έρευνα, το 1995, βρέθηκαν καλυμμένοι από μικρού πάχους επίχωση και πυκνή βλάστηση.

14. ASAtene 15-16 (1932-33).

νόμορφος σκύφος και όστρακα πίθων (ΒΕ 15940-15945, 15964-15972).

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ

Κουκκονήσι

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφή συνεργασίας της Κ΄ ΕΠΚΑ και του Χ. Μπουλώτη, αρχαιολόγου- ερευνητή της Ακαδημίας Αθηνών στον προϊστορικό οικισμό στο Κουκκονήσι Λήμνου. Το Κουκκονήσι είναι μια μικρή νησίδα στο μυχό του κόλπου του Μούδρου και ενώνεται με την απέναντι ακτογραμμή με ένα στενό δρόμο. Επειδή η γύρω θαλάσσια περιοχή είναι αβαθής και ελώδης, υποθέτουμε ότι στην αρχαιότητα το Κουκκονήσι ήταν ενωμένο με την απέναντι ακτή, ως μικρή χερσόνησος.

Η ανασκαφική έρευνα άρχισε στο Κουκκονήσι το 1992 και συνεχίστηκε και το 1994[15]. Η φετινή ανασκαφή συνεχίστηκε με την εις βάθος έρευνα ενός τετραγώνου και τη διάνοιξη νέου παρακείμενου τετραγώνου. Τα δύο τετράγωνα βρίσκονται στο υψηλότερο σημείο της νησίδας του Κουκκονησίου, κοντά στο τριγωνομετρικό σταθερό σημείο της ΓΥΣ.

Η εις βάθος έρευνα στη βορειοδυτική γωνία του τετραγώνου, αποκάλυψε από βάθος 2 μ. κ.ε. τμήμα αψιδωτού κτίσματος με επάλληλα δάπεδα κατοίκησης. Ο προαναφερόμενος χώρος των πίθων διαπιστώθηκε βάσει της στρωματογραφίας ότι ανήκει στη νεότερη και ανώτερη φάση του συγκεκριμένου αψιδωτού, το οποίο χρονολογείται βάσει των ευρημάτων στην κίτρινη περίοδο της Πολιόχνης.

Νοτίως του μακρού τοίχου του αψιδωτού και με την ίδια κατεύθυνση, αποκαλύφθηκε στενός δρόμος, σύγχρονος του αψιδωτού. Σε αυτόν βρέθηκε πήλινο επιπεδόμορφο ειδώλιο (ΒΕ 20000).

Στο τετράγωνο που διανοίχθηκε αποκαλύφθηκε τμήμα ορθογώνιου χώρου, με δύο αρχιτεκτονικές φάσεις, που αντιστοιχούν στην καφέ περίοδο της Πολιόχνης. Επί του δαπέδου της ανώτερης φάσης βρέθηκε άφθονη κεραμική, με χαρακτηριστικό σχήμα τις τροπιδωτές τροχήλατες φιάλες της καφέ περιόδου της Πολιόχνης. Επίσης βρέθηκαν εισηγμένα γραπτά μεσοελλαδικά αγγεία (ΒΕ 20168), καθώς και πληθώρα πυρήνων, αποκρουσμάτων και φολίδων πυριτόλιθου, που δηλώνουν λιθοτεχνική δραστηριότητα.

Στην παλαιότερη αρχιτεκτονική φάση του ίδιου χώρου, εντοπίστηκε φραγμένο άνοιγμα θύρας στο νότιο μακρό τοίχο και πίθος στη νοτιοδυτική γωνία. Η κεραμική ήταν σαφώς λιγότερη και χρονολογείται σε πρώιμη φάση της καφέ περιόδου της Πολιόχνης. Χαρακτηριστικό εύρημα αποτέλεσε μια ακέραια υδρία με πλαστικό και εγχάρακτο διάκοσμο (ΒΕ 20174). Η φάση αυτή εδράζεται σε λείψανα κτισμάτων, που χρονολογούνται στην κίτρινη περίοδο της Πολιόχνης, είναι δηλαδή σύγχρονα του αψιδωτού κτίσματος.

ΑΝΘΗ ΝΤΟΒΑ

15. Χ. Μπουλώτης, Ένας νέος προϊστορικός οικισμός στο Κουκκονήσι Λήμνου, Λήμνος Φιλτάτη, Δήμος Μυριναίων, Πρακτικά του 1ου Συνεδρίου Δημάρχων του Αιγαίου, Μύρινα Λήμνου 21-24 Αυγούστου 1992, Αθήνα 1994.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Στις 8-3-95 ο Λιμενάρχης Μήθυμνας παρέδωσε τρεις μεταφορικούς αμφορείς, που προέρχονταν από τη θάλασσα, έναν οξυπύθμενο αμφορέα και δύο σφαιρικούς βυζαντινών χρόνων. Ο πρώτος έχει ύψος 0,77 μ. και οι δύο άλλοι 0,42 μ. (ΒΕ 276-278).

Επίσης το Λιμεναρχείο Πλωμαρίου παρέδωσε ακέραιο ρωμαϊκό αμφορέα, μέγ. ύψ. 0,54 μ. (ΒΕ 274).

Στις 17-7-95 ο Ευστρατίου παρέδωσε ένα σχεδόν ακέραιο άβαφο αμφορέα, μέγ. ύψ. 0,85 μ. (ΒΕ 302).

Στις 6-2-95 η Ε. Σιφναίου παρέδωσε ακέφαλο μαρμάρινο άγαλμα όρθιας γυναικείας ιματιοφόρου μορφής, μέγ. ύψ. 0,40 μ. (ΒΕ 275).

Στις 25-10-95 ο Π. Γεραγώτης παρέδωσε μαρμάρινο κορμό αγάλματος, μέγ. ύψ. 0,36 μ. (ΒΕ 308).

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ

ΞΕΝΕΣ ΣΧΟΛΕΣ

Το 1995 συνεχίστηκε η συνεργασία της Κ΄ ΕΠΚΑ με την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή για την ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων Πολιόχνης και Ηφαιστίας.

Κατά το καλοκαίρι του 1995 πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες στην Πολιόχνη και την Ηφαιστία της Λήμνου.

Πολιόχνη. Πραγματοποιήθηκαν τέσσερις ανασκαφικές τομές. Οι τομές Η / δυτική και Η / ανατολική, για να διαπιστωθεί η ύπαρξη οχυρωματικού τείχους προς Β. και οι τομές Τ και U στο χώρο των οικιών, για έλεγχο της στρωματογραφίας και τη συλλογή σχετικών στοιχείων.

Ηφαιστία. Πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένοι καθαρισμοί, προκειμένου να αρχίσει η στερέωση και αποκατάσταση των οικοδομικών λειψάνων στην περιοχή των λουτρών (ανασκαφή Laurenzi), σε τμήμα οικίας της ύστερης αρχαιότητας, στο θέατρο και σε τμήμα του οχυρωματικού τείχους της αρχαίας Ηφαιστίας. Οι εργασίες στερέωσης στους παραπάνω χώρους δεν ολοκληρώθηκαν, για αυτό θα πρέπει να συνεχιστούν και την επόμενη χρονιά.

ΜΑΡΙΑ - ΚΑΛΛΙΡΡΟΗ ΚΟΜΒΟΥ

ΚΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΑΝΔΡΟΣ

Συνεχίστηκαν οι επανεκθετικές εργασίες στην Αρχαιολογική Συλλογή της Παλαιοπόλεως. Στα εκθέματα προστέθηκε η ρωμαϊκή σαρκοφάγος ΑΚΠ 240 με το κάλυμμά της, η οποία τοποθετήθηκε σε χαμηλή βάση πάνω σε σχιστόπλακες, όπως είχε βρεθεί στο χώρο (βλ. παρακάτω, περισυλλογές).

ΣΙΦΝΟΣ

Κατά το 1995 πραγματοποιήθηκαν επανεκθετικές εργασίες στο παραδοσιακό κτίριο του Αρχαιολογικού Μουσείου στο Κάστρο, οι οποίες είχαν προγραμματιστεί από το 1994. Συγκεκριμένα τοποθετήθηκαν σε μαρμάρινη βάση το τραπεζοφόρο ΑΚ 218 και η γυναικεία κεφαλή ΑΚ 214. Σε τοίχο τοποθετήθηκαν η υδρορροή στο σχήμα λεοντοκεφαλής ΑΚ 8, η ερμαϊκή στήλη ΑΚ 213, η επιγραφή ΑΚ 33, τμήμα ανάγλυφης σαρκοφάγου ΑΚ 155 και η επιτύμβια στήλη με παράσταση κυνηγού. Επίσης συγκολλήθηκαν η τεφροδόχος κίστη ΑΚ 22 και το τμήμα ανάγλυφης σαρκοφάγου με παράσταση ιππέων και πολεμιστών ΑΚ 150 και 153.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΑΝΔΡΟΣ

Παλαιόπολη

Μέσα στα πλαίσια της συστηματικής ανασκαφής Παλαιοπόλεως έγινε ανασκαφή σωστικού χαρακτήρα στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Νικολάου Στυλιανού, περισυνελέγησαν αρχαία και συνεχίστηκαν οι επανεκθετικές εργασίες στην Αρχαιολογική Συλλογή Παλαιοπόλεως.

Οικόπεδο Ν. Στυλιανού

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο δυτικότερο τμήμα της ακρόπολης της αρχαίας Άνδρου και συνορεύει προς Δ. με τις ιδιοκτησίες Γ. Περτέση και Δημ. Στυλιανού, ενώ προς Α. φθάνει μέχρι το σύγχρονο νεκροταφείο (ναός Ταξιάρχη). Στα βόρεια και τα νότια ορίζεται από την αγροτική οδό (προς Άνω Παλαιόπολη) και την επαρχιακή οδό (Χώρας-Γαυρίου) αντίστοιχα. Διαχωριστικές ξερολιθιές χωρίζουν την ιδιοκτησία σε τέσσερα επιμέρους τμήματα. Η επιφάνεια του εδάφους είναι έντονα επικλινής, από Β. προς Ν., διαμορφωμένη σε άνδηρα. Επίσης στο ανατολικό μισό υπάρχει πυκνή βλάστηση, κυρίως από σφενδάμια.

Χωρίς να γίνει οποιαδήποτε επέμβαση στο δασώδες τμήμα ανασκάφηκαν κυρίως τα τρία τμήματα, νοτιοδυτικό, νοτιοανατολικό και βορειοδυτικό, όπου χαράχθηκαν συνολικά 29 τομές. Το βορειοανατολικό τμήμα με την πυκνότερη βλάστηση δεν ανασκάφηκε, αλλά σε αυτό υπάρχουν ορατά αρχαία αναλήμματα (κυρίως στη βορειοδυτική γωνία), ενώ το ανατολικό όριό του σε όλο το μήκος του ταυτίζεται με τμήμα του ανατολικού τείχους της ακρόπολης.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του αγροτεμαχίου αποκαλύφθηκε μεγάλος τοίχος με κατεύθυνση από Β. προς Ν., ορατού μήκ. 6 μ. κατασκευασμένος με ογκόλιθους (λόγω βλάστησης δεν ήταν δυνατόν να διαπιστωθεί το πλάτος του). Ανατολικά του τοίχου αυτού αποκαλύφθηκε το κτίριο Α σε σχήμα Π (τομές Ι-ΙΙΙ/1995). Ο βόρειος τοίχος του προεκτείνεται 4,20 μ. ανατολικά του ανατολικού τοίχου και γωνιάζει με άλλον με κατεύθυνση από Β. προς Ν., ο οποίος αποκαλύφθηκε σε μήκος 2 μ. και έχει πλάτος 0,45 μ. Η κεραμική που βρέθηκε εδώ ήταν αρκετή· περιελάμβανε όστρακα από μελαμβαφή αγγεία, πόδι οξυπύθμενου αμφορέα και πυραμιδόσχημο υφαντικό βάρος.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα βρέθηκε άλλο ένα οικοδόμημα, το κτίριο Β, διαστ. 6×4,50 μ. (τομή V/95) (Πίν. 209 α). Οι τοίχοι του είναι χτισμένοι με ογκώδεις λίθους, ιδιαίτερα ενισχυμένοι στις γωνίες, με μικρές πέτρες χτισμένες στα κενά των λίθων. Εδώ βρέθηκε λίγη ποσότητα κεραμικής. Επίσης έγινε μικρή διερευνητική τομή κατά μήκος του νότιου τοίχου, μέσα στο κτίριο. Βρέθηκαν λίγα όστρακα από μελαμβαφή αγγεία, καθώς και βάση μικρού αγγείου κατά χώραν στο δάπεδο του κτιρίου. Ο βόρειος τοίχος έχει υποστεί μικρή μετατόπιση και κλίνει ελαφρά προς Ν.

Νότια του κτιρίου, σε απόσταση 2 μ., βρέθηκε τοίχος χτισμένος διαφορετικά με μικρές πέτρες, πλ. 0,50 μ. και με κατεύθυνση από Α. προς Δ. (τομή IV/95).

Στην τομή XV βρέθηκε τμήμα κτιρίου και συγκεκριμένα τοίχος, μήκ. 1,70 μ. με κατεύθυνση από Β. προς Ν., που γωνιάζει με άλλον, μήκ. 2 μ. Ο δεύτερος τοίχος γωνιάζει με το φυσικό βράχο, ο οποίος είναι λαξευμένος. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με μικρές πέτρες και έχουν πλάτος 0,50 μ. Βρέθηκε αρκετή κεραμική άβαφη, χονδροειδής, καθώς

και τμήματα κεραμίδων στρωτήρων. Ο ανατολικός τοίχος σώζεται σε ύψος 0,40 μ.

Στην τομή VI/95 και σε βάθος 0,95 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση από Β. προς Ν., όπου και φαίνεται να είναι πολύ κατεστραμμένος.

Το γεγονός ότι τα δύο κυριότερα οικοδομήματα, τα κτίσματα Α και Β, είναι κατασκευασμένα με ογκώδεις λίθους δείχνει ότι πιθανότατα πρόκειται για εγκαταστάσεις της φρουράς. Σημειώνουμε ότι το κέντρο της πόλης ήταν πολύ νοτιότερα, εκτός της ακροπόλεως, κοντά στην παραλία. Φαίνεται ότι η αραιοκατοικημένη ακρόπολη χρησίμευε σε περιπτώσεις ανάγκης συγκέντρωσης του πληθυσμού, π.χ. η πολιορκία του Θεμιστοκλή μετά τους Περσικούς πολέμους ή του Αλκιβιάδη κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, ενώ σε αυτήν υπήρχαν εγκαταστάσεις της φρουράς, δεξαμενές και άλλα κοινόχρηστα κτίρια.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΔΡΟΣ

Στον αγρό Ιωάννη Κόμη, που βρίσκεται στη θέση Τούρλος, πλησίον του νεκροταφείου της αρχαίας Άνδρου, υπάρχει παλαιό μικρό αγροτικό κτίσμα κατασκευασμένο σχεδόν εξ ολοκλήρου από αρχαίο οικοδομικό ή άλλο υλικό (Πίν. 209 β). Με την ευκαιρία της επισκευής του κτίσματος αποτοιχίσθηκαν και μεταφέρθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή Παλαιοπόλεως είκοσι δύο (22) μαρμάρινα αρχαία, κυρίως αρχιτεκτονικά μέλη αλλά και τμήματα από ένα ή δύο ταφικά μνημεία που μιμούνται οικίσκο (αριθ. κατ. 231-234) (Πίν. 210 α-β), όπως δείχνουν τμήματα από ανάγλυφες σίμες διακοσμημένες με ανθέμια και λεοντοκεφαλές.

Στον αγρό του Αριστείδη Κουλούρη, στη θέση Κονδύλη, επίσης κοντά στον Τούρλο, φαινόταν από παλαιά το στόμιο ορθογώνιας σαρκοφάγου από κοκκινωπό ηφαιστειακό υλικό, η οποία στη σύγχρονη εποχή χρησιμοποιήθηκε ως ποτίστρα για τα ζώα (Πίν. 210 γ). Ο ιδιοκτήτης θέλησε να παραδώσει τη σαρκοφάγο στην Αρχαιολογική Συλλογή Παλαιοπόλεως. Από τον καθαρισμό που έγινε διαπιστώθηκε ότι η σαρκοφάγος ήταν στη θέση της μέσα σε ταφικό μνημείο του οποίου σώζονται οι τρεις τοίχοι σε αρκετό ύψος (βόρειος, νότιος και ανατολικός) και το ωχρό ασβεστοκονίαμα που τους κάλυπτε. Στον ανατολικό τοίχο υπάρχει ορθογώνια κόγχη. Η σαρκοφάγος (μήκ. 2,20, πλ. 0,81, ύψ. 0,73 μ.) (Πίν. 210 δ) ήταν τοποθετημένη πολύ κοντά στον ανατολικό τοίχο, πάνω σε μικρές σχιστολιθικές πλάκες. Είναι διακοσμημένη με ανάγλυφες γιρλάντες με απλό κυκλικό κόσμημα στο κέντρο, οι οποίες στις μακριές πλευρές ξεκινούν από τις δύο πλευρές βωμού και ενώνονται στις γωνίες της, όπου υπάρχει κεφαλή κριαριού. Το ανάγλυφο είναι απλό, αβαθές και στους βωμούς επίπεδο, πράγμα που σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η επιφάνεια του λίθου είναι πορώδης και σχετικά αδρά δουλεμένη οδηγεί στη σκέψη ότι ίσως ήταν καλυμμένη με ασβεστοκονίαμα, πιθανότατα ζωγραφισμένο. Στο χώρο ανάμεσα στη σαρκοφάγο και τον ανατολικό τοίχο βρέθηκε ρωμαϊκός λύχνος. Δυτικότερα του μνημείου, σε απόσταση μόλις 10 μ., στην κατωφέρεια, βρέθηκε στα χαλάσματα της σύγχρονης ξερολιθιάς, που στήριζε το ανάλημμα όπου βρίσκεται το μνημείο, μεγάλο τμήμα, περίπου τα δύο τρίτα, από το αετωματικό κάλυμμά της. Σε όλη την έκταση του αγρού υπάρχουν πολλά τμήματα από ανάλογες σαρκοφάγους, τα περισσότερα εντοιχισμένα στις ξερολιθιές, πράγμα που επιβεβαιώνει ότι πρόκειται για τμήμα του νεκροταφείου της πόλης. Η σαρκοφάγος μεταφέρθηκε στην Αρχαιολογική Συλλογή του χωριού (ΑΚΠ 240), όπου και εκτέθηκε.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ Α. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΜΥΚΟΝΟΣ

Κατά τη διάρκεια του έτους εντοπίστηκαν διάφοροι χώροι με ενδιαφέροντα λείψανα αρχαίων εγκαταστάσεων.

Λαγκάδα Μαούς (Άνω Μερά)

Βορειοανατολικά του Παλαιοκάστρου και δυτικά του ναού των Αγίων Αποστόλων, στην ανατολική πλαγιά του όρους του Μωροέργου, ανακαλύφθηκαν ίχνη θεμελίων αρχαίου κτιρίου, ενσωματωμένων σε νεότερη κατασκευή αγροτικού οικίσκου («χωριού»).

Σε κοντινή απόσταση, ένας παχύς αποθέτης οστράκων αμφορέων και ανοιχτών χρηστικών αγγείων, υποδείκνυε τη θέση μίας «λάκκας» – μεγάλης, ανοιχτής δεξαμενής όμβριου ύδατος, από αυτές που ονομάζονται στην τοπική διάλεκτο αμπουρδεχτάκια (=ομβροδεκτάκια = μικροί ομβροδέκτες). Λίγα σκαλοπάτια οδηγούν στο νερό. Η κατασκευή είναι εν μέρει φυσική και εν μέρει κτιστή, με ορθογώνιες πέτρες.

Στην ίδια περιοχή, μία μικρή γέφυρα, η οποία αφήνει το νερό να περνά κάτω από τη στενή της καμάρα, σημειώνει το δρόμο σύνδεσης των παραπάνω θέσεων με την κορυφή του υψώματος του Μωροέργου – όπου βρέθηκαν εργαλεία από οψιανό.

Φαίνεται ότι η Λαγκάδα διατήρησε αλώβητο τον αγροτικό-κτηνοτροφικό της χαρακτήρα από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι σήμερα.

Αγρίλια-Μάρμαρα Αγίου Σώστη

Ανατολικά-βορειοανατολικά του υψώματος του Προ-

φήτη Ηλία Βορνιώτη στην ενδοχώρα της ακτής που ορίζουν τα Μαρμαρονήσια, στη βορειοδυτική πλευρά της εισόδου στον κόλπο του Πανόρμου και σε πλάτωμα με εξαιρετική θέα σε μεγάλο τμήμα του βόρειου Αιγαίου, οδηγεί λιθόστρωτος δρόμος μέσα από ένα τοπίο απόκρημνων βράχων και θαμνώδων εκτάσεων.

Στο κέντρο του πλατώματος βρίσκεται, λαξευμένος στο φυσικό βράχο και σε ύψος 1 μ. περίπου, ορθογώνιος στύλος, με κοίλανση στην άνω επιφάνεια.

Η γύρω περιοχή, γεμάτη από ειργασμένες λιθοπλίνθους, ενσωματωμένες στα μικρά αγροτικά οικήματα («κελλιά»), οριοθετείται από ακανόνιστο τείχος σωζόμενο στο ύψος ενός δόμου.

Η κεραμική είναι άφθονη και αποτελείται από όστρακα προϊστορικών αγγείων, αμφορέων και ανοιχτών αγγείων ελληνιστικών χρόνων.

Στο χώρο θα υπήρξε μικρή εγκατάσταση προϊστορικών χρόνων, τη θέση της οποίας κατέλαβε, στους ελληνιστικούς χρόνους, εγκατάσταση φρυκτωρίας.

Διακόφτης (του Πατέρα η Πλάκα «Καρδιοκάφτης, Κτήμα του Βλάχου, Μάρμαρα)

Στις παραλιακές θέσεις Του Πατέρα η Πλάκα και Καρδιοκάφτης, σώζονται σε έκταση λατομεία πωρόλιθου, τα οποία θα λειτουργούσαν, τόσο κατά τους αρχαίους, όσο και κατά τους μεσαιωνικούς και νεότερους χρόνους.

Μεγαλύτερο (και σαφώς αρχαιότερο) είναι το λατομείο στο Κτήμα του Βλάχου, δυτικά των γνωστών από τις έρευνες του Εφόρου Σταυρόπουλου, στα τέλη του 19 αι., λαξευτών μυκηναϊκών τάφων. Από εδώ έγινε και η μεγαλύτερης έκτασης εξόρυξη πωρόλιθου. Ένα τέταρτο ορυχείο, ακόμη δυτικότερα, σε περιοχή κοντινή στο κεντρικό πλάτωμα του Απολλώνειου, αποδίδει ένα χονδρόκοκκο, με μελανές φλέβες, μάρμαρο. Στις γύρω ξερολιθιές βρίσκονται μαρμάρινες ορθογώνιες λιθόπλινθοι.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΑΠΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΔΗΛΟΣ

Ιερό

Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε μεταξύ 1-26 Αυγούστου 1995. Την ομάδα αποτελούσαν 14 άτομα. Ανοίχθηκαν οκτώ τετράγωνα σε έναν τυπικό κάνναβο (τετράγωνα των 5×5 μ. με μάρτυρα πλ. 1 μ.), ο οποίος είχε ήδη τοποθετηθεί παράλληλα με τον τοίχο του περιβόλου στα ανατολικά και πάνω από αυτόν. Το τετράγωνο Α1 βρίσκεται προς ΒΑ. της ζώνης, στην περιοχή των τοίχων του περιβόλου που είχαν εντοπιστεί από τον Vallois. Τα τετράγωνα που ανοίχθηκαν είναι τα Η4, J4 και L4, καθώς και τα μισά τετράγωνα I4, K4, L2, L3 και L5. Η ανασκαφή ήταν δύσκολη εξαιτίας των ζωνών που είχαν ήδη ανασκαφεί από τον Th. Homolle το 1880, τον Jardé το 1904, τον Bizard το 1905 και τους H. Gallet de Santerre και J. Tréheux το 1946-47. Οι διαφορετικές αυτές επιχώσεις σχηματίζουν θύλακες με όψεις ποικίλες: χώμα καστανό ή μαύρο, στο μεγαλύτερο μέρος χαλαρό, με πέτρες και πάρα πολλά όστρακα. Το υλικό είναι κυρίως ελληνιστικό (οικιακά σκεύη, κεραμική καλής ποιότητας, θραύσματα κονιάματος, χάλκινα, νομίσματα, ενσφράγιστος αμφορέας) και χαρακτηριστικό των δηλιακών σπιτιών. Για αυτό το λόγο θα μπορούσε κανείς εύλογα να υποθέσει ότι το μεγαλύτερο μέρος των επιχώσεων προέρχεται από την έρευνα του Bizard στη συνοικία ανατολικά του περιβόλου. Μόλις ολοκληρώθηκε ο εντοπισμός και η αφαίρεση αυτών των επιχώσεων σε κάθε τετράγωνο, η ανασκαφή επέτρεψε την επισήμανση κάποιων φαινομένων που εξηγούν τη μακρόχρονη απουσία κτισμάτων στη ζώνη, την οποία περικλείουν το Μνημείο των Ταύρων στα δυτικά, η στοά του Αντιγόνου στα βόρεια, ο περίβολος στα ανατολικά και ο λεγόμενος βωμός του Διός Πολιέως στα νότια. Αυτός ήταν ο στόχος της ανασκαφικής περιόδου 1995, σύμφωνα με το πρόγραμμα που κατατέθηκε το 1994 και αφορούσε ολόκληρο το ιερό.

Τετράγωνο Η4. Κάτω από το στρώμα του φυσικού εδάφους ανάμικτου με ανασκαφικά μπάζα εμφανίστηκε δάπεδο από χώμα αργιλώδες και σκληρό, που ακουμπάει πάνω σε πολύ πυκνή και συμπαγή επίχωση από γνεύσιο, με υλικό που, όσον αφορά στα ύστερα ευρήματα, χρονολογείται στον 4ο αι. Κάτω από το σύνολο αυτό βρέθηκε στρώμα άμμου ποικίλης κοκκομετρίας με καρβουνάκια και καλά διατηρημένα όστρακα. Στη στρωματογραφία διακρίνονται διαδοχικά επίπεδα άμμου και κάθετα γκρίζα ίχνη, που αντιστοιχούν πιθανώς σε ρίζες. Σε αυτό το στρώμα διακρίνονται επίσης δύο ζώνες: η μία σχετικά ομοιογενής, η δεύτερη γεμάτη από μικρές λιθοπλίνθους από γρανίτη με οξείες γωνίες. Η άμμος είναι αργιλώδης και, στο σημείο που σκάψαμε, ακουμπάει σε ένα παχύ στρώμα αργίλου τοποθετημένης σε μια κοιλότητα του γρανίτη. Είναι πιθανόν ότι βρισκόμαστε στη χαμηλή κοιλάδα του Ινωπού. Η κοίτη του διέσχιζε λοιπόν το ιερό και πιθανώς το έτεμνε στη βορειοανατολική γωνία. Η παρουσία του έλους μπορεί να εξηγήσει την απουσία αρχαίων κτισμάτων, μέχρις ότου εξυγιάνθηκε η ζώνη με την τοποθέτηση επίχωσης από πέτρες. Έχουμε λοιπόν στη δυτική τομή του τετραγώνου τρεις ευδιάκριτες φάσεις: 1) την άργιλο πάνω στο βράχο ή στον Ινωπό, η οποία έχει απορροφήσει κάθε υλικό κατάλοιπο που συνδέεται με ανθρώπινη δραστηριότητα, 2) τις

προσχώσεις του Ινωπού που, κάποια στιγμή, κατακάθησαν και μετέτρεψαν τη ζώνη σε έλος, 3) τη διαμόρφωση της ζώνης με συμπαγές στρώμα λίθων και εν συνεχεία ένα δάπεδο που μπορεί ίσως να συσχετισθεί με τον περίβολο, τον οποίο ο Vallois συνέδεε με την ανέγερση του Μνημείου των Ταύρων.

Τετράγωνο Ι4. Η διάνοιξή του μας οδήγησε στην ανασκαφή τμήματος ενός «πηγαδιού», διαμ. 1,60 και ύψ. 1,10 μ., γεμάτου με χώμα καστανό, χαλαρό και γεμάτο ρίζες και όστρακα. Είναι λαξευμένο σε χωμάτινο δάπεδο παρόμοιο με εκείνο του Η4. Κάτω από αυτό το δάπεδο που είναι ορατό στη νότια παρειά του «πηγαδιού», διακρίνεται η διαδοχή άμμου και αργίλου, όπως στο Η4. Αφήσαμε άσκαφτο το νότιο τμήμα του τετραγώνου, διότι το διασχίζει μια τάφρος πρόσφατων ανασκαφών.

Τετράγωνο Ι4. Η αφαίρεση του στρώματος των μπάζων μας επέτρεψε να φέρουμε στο φως ένα λάκκο με πολλά καμένα μεταλλικά, γυάλινα και κεραμικά αντικείμενα, καθώς και ένα λιοντάρι από ορείχαλκο, θραύσματα ειδωλίων (από τα όποια αξίζει να σημειωθεί μια μικρή πλαγγόνα καθιστή με αρθρωτά χέρια), κομμάτια από γυαλί, μόλυβδο, σίδηρο, αλλά κανένα αρχιτεκτονικό στοιχείο (λίθους, κονίαμα ή ψηφιδωτό κτλ.). Είναι πιθανόν ότι αυτός ο λάκκος δέχθηκε τις επιχώσεις ενός σπιτιού (ανατολικότερα;) που καταστράφηκε το 88 ή 69 π.Χ. Ο λαξευμένος βράχος στα δυτικά θυμίζει μπαζωμένη δεξαμενή. Η ανασκαφή στο βορειοανατολικό ήμισυ του τετραγώνου επιβεβαίωσε την παρουσία και άλλων αποθετών. Στη βορειοανατολική γωνία του τετραγώνου αποκαλύφθηκαν, κάτω από ένα ομοιόμορφο, σκληρό στρώμα με φθαρμένα όστρακα, που αντιστοιχεί σε επίπεδο δαπέδου, δύο μικροί λάκκοι γεμάτοι όστρακα· ο νοτιότερος τέμνεται από το μεγάλο λάκκο. Επιβεβαιώνεται λοιπόν ότι η ζώνη χρησιμοποιήθηκε πολλές φορές ως αποθέτης. Δεν ανασκάψαμε τους δύο λάκκους.

Τετράγωνο Κ4. Σε δάπεδο από σκληρό χώμα με μικρά όστρακα, αποκαλύψαμε τρεις μικρούς λάκκους γεμάτους υλικό που μπορεί να χρονολογηθεί στο 2ο-1ο αι. π.Χ.

Τετράγωνο L2. Ανοίξαμε το τετράγωνο L2 συμπεριλαμβάνοντας και το νότιο τμήμα του L1, που βρίσκεται στο εσωτερικό του περιβόλου. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε μόνο στο ανατολικό άκρο, σε επαφή με τον τοίχο του περιβόλου, σε έκταση 1 μ. περίπου. Διαπιστώσαμε ότι η θεμελίωση του τοίχου του περιβόλου αποτελείται από έξι ή επτά δόμους από γνεύσιο με τις εξωτερικές πλευρές επιχρισμένες με λευκό κονίαμα. Η αντίθεση με την ανωδομή (λιθόπλινθοι από γρανίτη) είναι εντυπωσιακή. Μέχρι τον τελευταίο δόμο της θεμελίωσης το χώμα είχε αναμοχλευθεί από τους ανασκαφείς (Homolle, Bizard, Gallet). Αντίθετα, το χώμα πάνω στο οποίο πατάει εν μέρει η θεμελίωση του περιβόλου ήταν άθικτο. Παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά ενός αποθέτη όπως τα γνωρίζουμε σήμερα στη συγκεκριμένη ζώνη. Η θεμελίωση του περιβόλου πατάει εν μέρει πάνω στο βράχο. Είναι ξεκάθαρο ότι, αν και οι δόμοι από γνεύσιο αποτελούν το προϊόν μιας μεταγενέστερης επέμβασης, ο τοίχος αναμφίβολα χτίστηκε εν μέρει πάνω σε λάκκο απορριμμάτων, που περιείχε κομμάτια αμφορέων και κεραμική του 2ου αι. το νωρίτερο, αν και αυτό χρειάζεται εξακρίβωση. Ο τοίχος μπορεί να χρονολογηθεί στο 250 π.Χ., σε συνάρτηση με την ανέγερση της Στοάς του Αντιγόνου στα βόρεια. Εν πάση περιπτώσει, ο τοίχος του περιβόλου στα ανατολικά πρέπει να θεωρηθεί ταυτόχρονα περίφραγμα του ιερού και αναλημματικός τοίχος του δρόμου στα ανατολικά. Συνδέεται, λοιπόν, εξίσου με την ιστορία του ιερού και με αυτήν της συνοικίας αμέσως ανατολικά.

Τετράγωνα L3. Με το τμήμα που ανασκάφηκε, ήλθε στο φως ο φυσικός βράχος που στα δυτικά παρουσιάζει μια ωοειδή βάθυνση αρκετά έντονη, βαθύτερη από ό,τι στο L4. Το χώμα, κίτρινο και αμμώδες, κατά τόπους γεμάτο με γνεύσιο, περιείχε διακοσμημένη κεραμική (7ος-6ος αι.), καθώς και μερικά οστά τα οποία πρέπει να δοθούν για εξέταση. Στα ανατολικά ο βράχος παρουσιάζει μια φυσική κοιλότητα καλυμμένη με χώμα μαύρο, λεπτό σαν σκόνη, γεμάτο όστρακα και ξυλάνθρακες, όπως στο L4, που αποτελεί πιθανώς κατάλοιπο ενός άλλου λάκκου-αποθέτη.

Τετράγωνο L4. Αποκαλύφθηκε μια τάφρος με κατεύθυνση Α.-Δ. που τέμνει το βράχο στο ανατολικό τμήμα του τετραγώνου. Το δυτικό της άκρο χάνεται κάτω από τα μπάζα των ανασκαφών (χονδροειδή αδιάγνωστα όστρακα, κεραμίδες). Ο καθαρισμός της ζώνης αποκάλυψε τέσσερις λάκκους λαξευμένους στο γρανίτη· οι τρεις τέμνονται από την τάφρο. Αυτοί οι επιμήκεις λάκκοι μοιάζουν με εκείνους που είχαν ανακαλυφθεί ανατολικότερα, κοντά στο βωμό του Διός Πολιέως, γεγονός που θα μπορούσε να επιβεβαιώσει την ύπαρξη μιας «κεκαθαρμένης» νεκρόπολης σε αυτό τον τομέα.

Τετράγωνο L5. Η ανασκαφή αυτού του τετραγώνου δεν έδωσε κατανοητά μέχρι στιγμής ευρήματα. Το γεμάτο όστρακα χώμα έχει όψη αρχαιολογικών μπάζων, η φύση του όμως, αργιλώδης και ομοιογενής, μας οδηγεί να πιστέψουμε ότι πρόκειται για μη φερτό χώμα· επιπλέον, διακρίνεται από την τομή των Gallet/Tréheux, που συναντήσαμε στο τετράγωνο L4 και η οποία συνεχίζει στα νότια του τετραγώνου L5. Το στρώμα αυτό ακουμπά στην άργιλο πάνω από το βράχο. Είναι πιθανόν ότι, έχοντας ανασκάψει μόνον ένα μικρό τμήμα του τετραγώνου, εξερευνήσαμε ένα λάκκο χωρίς να το αντιληφθούμε. Το χώμα που αφαιρέσαμε μοιάζει πράγματι με εκείνο του «πηγαδιού» στο τετράγωνο Ι4.

Οι εργασίες της περιόδου 1995 στον τομέα αυτό μας επιτρέπουν να ξαναμελετήσουμε την ιστορία του με νέα στοιχεία. Πρέπει να αποκλειστεί η παρουσία κάποιου «άλσους», διότι δεν έχει βρεθεί κανένα στοιχείο, ούτε αρχαιολογικό ούτε επιγραφικό. Η παρουσία του Ινωπού σε αυτό τον το-

μέα, που έχει ήδη επισημάνει ο Cayeux στο ανατολικό άκρο της Στοάς του Αντιγόνου, έπαιξε πιθανώς ρόλο στην όψιμη πολεοδόμηση της περιοχής: χρειάστηκε να εξιγιανθεί η κοιλάδα του Ινωπού και να σταθεροποιηθεί το αμμώδες έδαφος, προκειμένου να χτιστεί το Μνημείο των Ταύρων και ο περίβολός του, ενώ στα ανατολικά μένει να επιβεβαιωθεί η παρουσία τάφων με την εξέταση των οστών που βρέθηκαν στους επιμήκεις, λαξευτούς στο βράχο, λάκκους. Το εντυπωσιακότερο φαινόμενο, στο οποίο οι πρώτοι ανασκαφείς δεν έδωσαν τόση σημασία, είναι ο μεγάλος αριθμός λάκκων-αποθετών (περίπου δώδεκα) ελληνιστικών χρόνων, που ανασκάφηκαν φέτος. Αν η χρονολόγηση του ανατολικού περιβόλου είναι σωστή (γύρω στο 250 π.Χ.), θα πρέπει να δεχτούμε ότι οι Δήλιοι συνέχισαν να χρησιμοποιούν την κοίτη του Ινωπού, ή ό,τι απέμενε από αυτήν, για τα απορρίμματά τους μέχρι την πρώτη ή τη δεύτερη καταστροφή του 1ου αι. Η υπόθεση αυτή ρίχνει νέο φως στην επιγραφή που ανακαλύφθηκε το 1926 κοντά στο βωμό του Διονύσου, η οποία απαγορεύει τη ρίψη απορριμμάτων και σταχτών στο τέμενος της Λητούς και στο χώρο του Διονύσου. Ωστόσο, η παρουσία ενός λάκκου-αποθέτη λαξευμένου κάτω από τον τοίχο του περιβόλου, γεμάτου με υλικό παρόμοιο με εκείνο που αποκαλύφθηκε στους άλλους λάκκους, κάνει απαραίτητη την επανεξέταση της χρονολόγησης της ανέγερσής του και, επομένως, – καθώς αυτός ο τοίχος αποτελεί ταυτόχρονα περίφραξη και ανάλημμα – της κατασκευής του δρόμου που περνάει πίσω του.

ALEXANDRE FARNOUX

Σεραπεία

Τον Ιούνιο 1995 προχωρήσαμε τις έρευνες στην αυλή του Σεραπείου Β, στο δωμάτιο G που περιείχε τους βωμούς με τα ακρωτήρια, και στο νότιο τμήμα του Σεραπείου Α, με τη συμμετοχή των J.-L. Martinez (μέλους της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής), F. Siard (σχεδιαστή), Μιχάλη Ντουζένη, επιστάτη, και δύο εργατών. Στόχος μας ήταν να διευκρινίσουμε κάποιες απόψεις του P. Roussel σχετικά με την οργάνωση των δύο ιδιωτικών ιερών του Σεράπιδος και να αποκαλύψουμε τις κατασκευές, ώστε να ολοκληρωθεί η αποτύπωση που ξεκίνησε την περασμένη χρονιά ο N. Bresch (αρχιτέκτονας). Αρχικά, ξεχορταριάσαμε τα δύο ιερά του Σεράπιδος και τα γειτονικά ερείπια, και στη συνέχεια πραγματοποιήσαμε καθαρισμούς και δοκιμαστικές τομές στα δύο κτίρια.

Σεραπείον Β

Η πρώτη δοκιμαστική τομή (Τομή Α), διαστ. 2,90×2,90 μ., ανοίχθηκε στη βορειοανατολική γωνία της αυλής του ιερού. Στη ζώνη αυτή φαίνονταν, πράγματι, δύο λιθόπλινθοι από λευκό μάρμαρο και μερικές άλλες, που θα μπορούσαν να βρίσκονται κατά χώραν ή να προέρχονται από την κατάρρευση των γύρω τοίχων. Κρίθηκε απαραίτητη η απομάκρυνσή τους, ώστε να συμπληρωθεί η κάτοψη του οικοδομήματος και να επαληθευτούν οι απόψεις του P. Roussel[1]. Επιπλέον, υποθέσαμε ότι το αρκετά παχύ στρώμα χώματος στη ζώνη αυτή θα μας επέτρεπε, ίσως, να βρούμε αρχαιολογικά στρώματα κατά χώραν, διότι, σε μια φωτογραφία του ιερού, μετά την ανασκαφή του 1910, η γωνία της αυλής δεν φαίνεται πλήρως ανασκαμμένη[2].

Συναντήσαμε, όντως, κάτω από το πρώτο στρώμα φυσικού εδάφους και ανασκαφικών επιχώσεων ένα δεύτερο στρώμα μεγάλου πάχους, το οποίο δεν σκάψαμε μέχρι τέλους, διότι μοναδικός σκοπός μας ήταν να μελετήσουμε τη σχέση των κατασκευών με αυτό. Επρόκειτο για ένα στρώμα επίχωσης αρκετά σκληρό, με μεγάλη ποσότητα αρχαιολογικού υλικού· πρέπει να αποτελούσε θεμελίωση ενός δαπέδου, το οποίο δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε. Φάνηκε ότι οι δύο μαρμάρινες λιθόπλινθοι πατούσαν σε αυτή την επίχωση, αλλά η διάταξή τους δεν μοιάζει καθόλου τυχαία. Η ανασκαφή, ωστόσο, δεν απέδωσε κανένα θετικό στοιχείο που θα μας επέτρεπε να επιβεβαιώσουμε ότι βρίσκονται κατά χώραν. Αποκαλύψαμε, επίσης, τα κατάλοιπα που εκ πρώτης όψεως έμοιαζαν με πεσμένα υλικά. Αποδείχθηκε ότι επρόκειτο για ένα τοιχάριο: δύο δόμοι του σώζονται ανατολικά, βαίνουν μέχρι το δυτικό τοίχο του ανδήρου C και εδράζονται εν μέρει στον επιφανειακό γνεύσιο και εν μέρει απευθείας στο στρώμα επίχωσης. Δεν είναι λοιπόν στέρεα θεμελιωμένο· επιπλέον ο δυτικός δόμος, που ακουμπά στο έδαφος, έχει υποστεί καθίζηση. Δεν μπορούμε προς το παρόν να κατανοήσουμε με σαφήνεια τη λειτουργία των μαρμάρινων λιθοπλίνθων και του τοιχαρίου· ούτε να επιβεβαιώσουμε ότι συνδέονται με κάποιον τρόπο.

Ο S. Risom αποκαθιστούσε στο σημείο αυτό μια καμπύλη κλίμακα και ο P. Roussel επισήμαινε το αβάσιμο μιας τέτοιας υπόθεσης. Υπερασπιζόταν, ωστόσο, την ιδέα της ύπαρξης εκεί μιας κλίμακας, που θα επέτρεπε την άνετη πρόσβαση στο άνδηρο C[3]. Γνωρίζουμε τώρα ότι δεν απομένει τίποτε πια. Επισημαίνουμε ότι, στην απέναντι γωνία της αυλής, στα νοτιοανατολικά, υπάρχει μια κατασκευή φαινομενικά αντίστοιχη: καταλήγει εφαπτόμενη στο δυτικό τοίχο

1. P. Roussel, Les cultes égyptienes à Délos du IIIe au Ier siècle av. J.-C., 1996, σ. 36. Πρβλ. επίσης τη γραφική αποκατάσταση των ερειπίων από τον S. Risom, στο ίδιο.

2. Αρνητικό ΓΑΣ, αριθ. 3707.

3. P. Roussel, ό.π., σ. 36 και πίν. II.

του ανδήρου C, όπου βρίσκουμε ένα λίθο κατά χώραν, όπως μαρτυρά το κονίαμα που σώζεται ακόμα πάνω του. Θα πρέπει να αποτελούσε την αρχή ενός τοιχαρίου. Σε γωνία με τη χάραξη αυτού του τοιχαρίου – την οποία μπορούμε να αποκαταστήσουμε – παρατηρούμε μια επιμήκη πλάκα από γνεύσιο που πατά σε δόμο από αργολιθοδομή· πάνω της είναι σήμερα τοποθετημένος ο κορμός ενός κίονα. Στις κατασκευές αυτές διακρίνουμε έναν τετράγωνο χώρο, που χωρίζεται από την υπόλοιπη αυλή με χαμηλά τοιχάρια, και το επίπεδο του οποίου ήταν χαμηλότερα από το γενικό επίπεδο του δαπέδου. Επιπλέον, διαπιστώσαμε την ύπαρξη, σε επαφή με τη νότια παρειά του τοιχαρίου, ενός λάκκου γεμάτου με κατάλοιπα από κάρβουνο και πολλά οστά, που είχε λαξευθεί σε στρώμα ίδιας φύσης με την επίχωση στα βόρεια του τοιχαρίου. Αν δεχθούμε ότι αυτή η εστία σχετίζεται με την κατασκευή μας, αποτελεί, ίσως, ένδειξη για τη λειτουργία των «διακεκριμένων ζωνών» στην αυλή του Σεραπείου.

Η ανασκαφή μάς επέτρεψε, επίσης, να εξετάσουμε τον τρόπο θεμελίωσης των δύο τοίχων, του ανδήρου C και του οίκου B. Στο επίπεδο της επιφάνειας ενός στρώματος μπάζων (στρώμα 02) είναι ορατός ο γνεύσιος, ο οποίος είχε λαξευθεί σε ορθή γωνία και αποτελεί τη θεμελίωση αυτών των δύο τοίχων. Το γεγονός αυτό φαίνεται να υποδεικνύει ότι πρόκειται για κοινή περίοδο οικοδόμησης. Αντίθετα, δεν μπορούμε να καταλάβουμε για ποιο λόγο λαξεύθηκε ο γνεύσιος αν τα θεμέλια δεν επρόκειτο να είναι ορατά. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι σε αυτήν τη γωνία της αυλής ήταν ορατά και ότι ο χώρος που οριοθετούσαν το τοιχάριο και οι λιθόπλινθοι από λευκό μάρμαρο ήταν χαμηλότερα από το δάπεδο της υπόλοιπης αυλής· το δάπεδο αυτό θα πρέπει να βρισκόταν στο ίδιο τουλάχιστον επίπεδο με το γνεύσιο, που βλέπουμε να ξεπροβάλλει ακόμα εδώ κι εκεί.

Η δεύτερη δοκιμαστική τομή (τομή B) ανοίχθηκε απέναντι από το ναό A, προκειμένου να σχηματίσουμε μιαν ακριβέστερη ιδέα των κατασκευών που είναι ορατές σε αυτό το σημείο, αλλά που δεν αναφέρονται από τον P. Roussel ούτε αποτυπώθηκαν στην κάτοψη του S. Risom. Ωστόσο, φαίνονται σε μια κάτοψη των ανασκαφών της Δήλου που πραγματοποιήθηκε μετά το 1910[4]. Στόχος μας, λοιπόν, ήταν η αποκάλυψη αυτών των κατασκευών, για να αναλύσουμε τη σχέση τους με τα μνημεία του ιερού.

Ξεκινήσαμε με τον καθαρισμό μιας αρκετά μεγάλης επιφάνειας (5,90×2 μ.) ξεκινώντας από την κλίμακα πρόσβασης στο ιερό με κατεύθυνση προς το ανατολικό άνδηρο. Διακρίναμε, πράγματι, δύο ευθύγραμμες κατασκευές, τη μία προς B., την άλλη νοτιότερα. Η πρώτη ήταν εμφανώς ορατή· η δεύτερη δεν φαινόταν αν ήταν τοίχος ή, απλά, πεσμένοι λίθοι. Οι έρευνές μας επιβεβαίωσαν την ύπαρξη ενός βόρειου τοιχαρίου. Μπορέσαμε να διαπιστώσουμε ότι πατούσε εν μέρει πάνω στο γνεύσιο, που ξεπροβάλλει σε αρκετό ύψος στο σημείο εκείνο, και εν μέρει απευθείας στο χώμα. Η δεύτερη ευθύγραμμη κατασκευή, νότια της πρώτης, αποδείχθηκε ότι ήταν επίσης τοιχάριο, που πατούσε εν μέρει στο φυσικό γνεύσιο· ίσως αποτελούσε συνέχεια του μικρού τοίχου, στον οποίο εφάπτονται τα θρανία και ο οποίος τελειώνει εφαπτόμενος με το ναό A. Δεν μπορούμε, εντούτοις, να είμαστε απολύτως σίγουροι, διότι η διευθέτησή του έχει διαταραχθεί από την πληθώρα των λίθων που έχουν πέσει από τους τοίχους.

Οι δύο αυτές κατασκευές θα μπορούσαν ίσως να θεωρηθούν ως προέκταση του τοιχαρίου που υποβαστάζει τα θρανία και αποτελεί ένα είδος εσωτερικού περιβόλου, απομονώνοντας το άνδηρο του ναού από την υπόλοιπη αυλή του ιερού. Ο P. Roussel επισήμανε την ύπαρξη αυτού του «περιβόλου», αλλά δεν μπόρεσε να βρει κανένα ίχνος του στα νότια[5]. Ωστόσο, το βόρειο τοιχάριο δεν συνδέεται με το τοιχάριο των θρανίων, ούτε καν εφάπτεται με αυτό (ανάμεσά τους παρεμβάλλεται ένα κενό 0,15 μ.).

Μπορέσαμε, παράλληλα, να εξετάσουμε την τάφρο θεμελίωσης της κλίμακας και του βόρειου τοίχου της: ο γνεύσιος είχε λαξευθεί για να δεχθεί αυτά τα μέλη και η τάφρος που δημιουργήθηκε πληρώθηκε με στρώμα γεμάτο από κεραμική και θραύσματα γνεύσιου. Στο σημείο αυτό βρήκαμε πολλά θραύσματα γραπτού κονιάματος, μεταξύ των οποίων και μερικά ερυθρά: προέρχονται, αναμφίβολα, από τους δύο τοίχους που υποβάσταζαν την κλίμακα, οι οποίοι πρέπει να ήταν επιχρισμένοι.

Τέλος, πραγματοποιήσαμε απλούς καθαρισμούς για να απομακρύνουμε το στρώμα, μικρού ή μεγάλου πάχους, φυσικού εδάφους ή μπάζων από παλαιές ανασκαφές, ώστε να φέρουμε στο φως ορισμένες κατασκευές, των οποίων την ύπαρξη γνωρίζαμε αλλά δεν μπορούσαμε πλέον να διακρίνουμε. Έτσι, καθαρίσαμε την κρύπτη, τη διάβαση που είχε κατασκευαστεί στην ανατολική κρηπίδα του Ινωπού και που οδηγούσε στο διάδρομο του ιερού, καθώς και τα «παρεκκλήσια» a, b, και c του δωματίου G. Οι εργασίες αυτές θα μας επιτρέψουν να συμπληρώσουμε την αποτύπωση που ξεκίνησε πέρυσι.

Με τον καθαρισμό της κρύπτης διαπιστώσαμε ότι το δάπεδό της έφερε επένδυση από κεραμίδια και υδραυλικό κονίαμα. Μία στρογγυλεμένη κοιλότητα στο δάπεδο επέτρεπε, πιθανώς, τη συλλογή νερού κατά τρόπο βολικότερο,

4. Αρνητικό ΓΑΣ, αριθ. S 2334.

5. P. Roussel, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 36.

όταν η στάθμη ήταν πολύ χαμηλή (Πίν. 211 α). Αντίθετα, δεν βρήκαμε κανέναν υδρευτικό ή αποχετευτικό αγωγό. Εξάλλου, η συναρμογή του υδραυλικού κονιάματος του δαπέδου και του απλού κονιάματος των τοίχων δεν γίνεται κατά τρόπο ικανοποιητικό. Πρέπει, συνεπώς, να υποθέσουμε ότι το νερό δεν έμενε για μεγάλα διαστήματα στην κρύπτη και, επιπλεόν, ότι μεταφερόταν από αλλού.

Σεραπείον Α

Στο Σεραπείον Α πραγματοποιήσαμε διάφορους καθαρισμούς, ώστε να εξακριβώσουμε την οργάνωση της νότιας ζώνης του ιερού και της κοίτης του Ινωπού.

Αρχικά εξετάσαμε δύο τοίχους στη νότια όχθη της κοίτης του Ινωπού. Ο ένας μοιάζει να αποτελεί προέκταση του ανατολικού τοίχου του ιερού. Πράγματι, βρίσκεται στην προέκταση του περιβόλου του ιερού, πέρα από την κοίτη του Ινωπού· η τοιχοποιία του, από διάφορους μεγάλους λαξευτούς λίθους, μοιάζει με αυτήν του τοίχου του ιερού. Εντοπίσαμε μια δεύτερη σειρά λίθων δυτικότερα, αμέσως πάνω από τη γεφυρούλα του Ινωπού, που ακολουθεί μία κατεύθυνση χονδρικά Α.-Δ. και ίσως πρόκειται για ένα τμήμα της καμπτής του ανατολικού τοίχου, που αναφέραμε παραπάνω. Το κύριο ενδιαφέρον αυτών των δύο καθαρισμών συνίσταται στο ότι απέδειξαν την αρχική προέκταση του ιερού στη νότια όχθη της κοίτης του Ινωπού.

Στη συνέχεια καθαρίσαμε την κοίτη του Ινωπού σε τρία σημεία, προκειμένου να εξετάσουμε πώς διαμορφώθηκε αυτό το έργο και να επαληθεύσουμε την ύπαρξη, κάτω από την ορατή σήμερα κοίτη, μιας αρχαιότερης, που είχε επισημάνει ο P. Roussel κατά τρόπο ασαφή[6]. Αρχικά βρήκαμε τον πυθμένα του σημερινού αυλακιού και αποκαλύψαμε την επίστρωση της κοίτης του. Το στρώμα χώματος που την κάλυπτε ήταν λεπτό και είχε συσσωρευθεί εκεί από τις παλαιότερες ανασκαφές. Η επίστρωση της κοίτης αποτελείται από πλάκες γνεύσιου σχετικά μικρών διαστάσεων και απρόσεκτα κομμένες. Δεν συναρμόζουν τέλεια και τα ενδιάμεσα κενά φράχθηκαν με υδραυλικό κονίαμα ανάμικτο με πέτρες. Διαπιστώσαμε επιπλέον ότι η επίστρωση δεν εκτείνεται σε όλο το πλάτος της κοίτης: συχνά οι πλάκες καταλαμβάνουν μόνο το κεντρικό της τμήμα. Στα άκρα βρίσκουμε, είτε το λαξευμένο βράχο, είτε υδραυλικό κονίαμα με μικρές πέτρες. Συνεπώς, αυτή η κοίτη δεν πρέπει να ήταν εντελώς αδιαπέραστη. Κατά τόπους οι πλάκες είχαν αφαιρεθεί, μάλλον από τους προηγούμενους ανασκαφείς· μπορέσαμε λοιπόν να διαπιστώσουμε την ύπαρξη της αρχαιότερης κοίτης, την οποία ανασκάψαμε (Πίν. 211 β).

Η αρχαιότερη κοίτη περνάει κάτω από τη νεότερη, ενίοτε στο κέντρο της. Φαίνεται όμως ότι η κατεύθυνσή της στρέφει προς Β., βαθμιαία όσο πλησιάζει την κατώτερη δεξαμενή του Ινωπού, με την οποία ενωνόταν, όπως εξάλλου και η νεότερη κοίτη. Οι παρειές της αποτελούνται, είτε από αργολιθοδομή από γνεύσιο, αρκετά φροντισμένη και στεγανοποιημένη με υδραυλικό κονίαμα, είτε είναι επιμελώς λαξευμένες στον ίδιο το βράχο. Η διαμόρφωση της επίστρωσης διαφέρει από τη μία ζώνη στην άλλη: στο τμήμα που καθαρίσαμε, δυτικά της γεφυρούλας, σχηματίζεται από πλάκες γνεύσιου επιμελώς αρμοσμένες και στεγανοποιημένες με κονίαμα. Στις άλλες ζώνες, ανατολικά της γέφυρας, ο πυθμένας της κοίτης είναι απλά λαξευμένος στο φυσικό βράχο, ή ακόμα επενδυμένος με υδραυλικό κονίαμα ανάμικτο με κομμάτια χονδροειδούς κεραμικής και κεραμίδων. Σε αυτή την τελευταία περίπτωση ίσως υπήρχαν πλάκες γνεύσιου, που δεν σώθηκαν, και το κονίαμα αποτελούσε το υπόστρωμά τους. Το πλάτος της κοίτης ποικίλλει από τη μία ζώνη στην άλλη. Φαίνεται ότι οι μειώσεις του πλάτους είχαν στόχο την επιτάχυνση της ροής του νερού. Τέλος, το σύνολο είχε καλυφθεί από πλάκες γνεύσιου, αρκετά πλατιές και κανονικά λαξευμένες, στις οποίες ακούμπησαν οι πλάκες της νεότερης κοίτης. Μπορούμε να φανταστούμε ότι, ενίοτε, οι καλυπτήριες πλάκες χρησιμοποιήθηκαν απευθείας ως επίστρωση, διότι δεν είναι πάντα εύκολη η διάκριση ανάμεσα στις μεν και τις δε. Θα επιθυμούσαμε να είχαμε τη δυνατότητα να μελετήσουμε επιπλέον τη σχέση που είχαν οι δύο κοίτες με την πηγή του Ινωπού και με την κρύπτη του Σεραπείου Α, αλλά, όσο πλησιάζουμε προς την πηγή, το έδαφος είναι υγρότερο και οι παρειές της νεότερης κοίτης, αμελέστερα κατασκευασμένες, κινδυνεύουν να καταρρεύσουν: τα δύο αυτά στοιχεία κάνουν τις εργασίες δυσχερέστερες και πρέπει να εγκαταλείψουμε την ιδέα απόκτησης περαιτέρω γνώσεων.

H. SIARD

Θέατρο

Οι εργασίες της φετινής περιόδου στο θέατρο συνίσταντο σε καθαρισμούς, συντηρήσεις και τακτοποίηση λιθοπλίνθων. Πραγματοποιήθηκαν τον Ιούλιο με τη συμμετοχή δύο εργατών και του επιστάτη Μ. Ντουζένη. Τις εργασίες συντήρησης ανέλαβε ο E. Desroches (συντηρητής) με τη βοήθεια της M.-L. Courboulès (φοιτήτρια στο MST συντήρησης του Πανεπιστημίου Paris I).

Το κοίλον. Καθαρίστηκαν οι δύο βορειότερες κερκίδες και καταγράφηκε το σύνολο των διάσπαρτων λιθοπλίνθων που καταλάμβαναν αυτόν το χώρο και αριθμητικά ξεπερνούν τις διακόσιες. Προσπαθήσαμε να τις συσχετίσουμε με

6. Ό.π., σ. 22, σημ. 1.

αυτές που βρίσκονται στις αρχικές τους θέσεις αλλά δίχως επιτυχία.

Χαμηλότερα από τον ξενώνα (GD αριθ. 113), τοποθετήσαμε πάνω σε μαδέρια τμήματα από το επιστύλιο και το γείσο της μνημειακής πύλης που είχε ανεγερθεί στην κορυφή της επικλινούς διάβασης, η οποία οδηγούσε στο νοτιότερο άκρο του διαζώματος. Οκτώ τμήματα ανήκουν σε ένα δωρικό επιστύλιο διπλής όψης (Πίν. 211 γ). Το σύνολο έχει ύψος 0,407 μ. και διαστάσεις στη βάση 3,555×0,487 μ. Κάθε τμήμα έχει πέντε κανόνες με έξι σταγόνες. Την έδραση κοσμεί ένα επίπεδο αυλάκι. Το γείσο είναι ιωνικού τύπου. Η επιφάνεια έδρασης είναι κοίλη και επιστέφεται στην όψη με οβολό. Επιπλέον, στο κάτω μέρος του κοσμείται κατά μήκος της επιφάνειας έδρασης με ένα κυμάτιο ευθύ στη βάση του (Πίν. 212 α). Το συνέθεταν δύο πλάκες, επτά κομμάτια των οποίων έχουν ταυτιστεί. Είναι πιθανόν ότι το γείσο ακουμπούσε απευθείας πάνω στο επιστύλιο, δίχως να μεσολαβεί ζωφόρος.

Η δεξαμενή. Η δεξαμενή του θεάτρου έφερε μια σειρά μαρμάρινων στομίων, αποτελούμενων από δύο τμήματα και πακτωμένων με τέσσερις γόμφους πάνω σε πλάκες από το ίδιο υλικό. Κατά το 1995 συνεχίσαμε τη συγκόλληση των θραυσμάτων που ανήκουν στις πλάκες έδρασης των στομίων, την οποία είχαμε ξεκινήσει το 1994. Ανασυνθέσαμε δύο πλάκες σχεδόν ολόκληρες και δύο άλλες, αποσπασματικές.

Από τα δεκατέσσερα ημιστόμια που έχουν σωθεί, μόνο δύο φέρουν ακόμα τους συνδέσμους που τα συνένωναν σε ζεύγη. Η μελέτη της θέσης των υποδοχών που δέχονταν τους συνδέσμους, μας επέτρεψε να αποκαταστήσουμε έξι ακόμα στόμια. Τα τέσσερα από αυτά μπορούν να συνδεθούν με τις πλάκες έδρασής τους. Το σύνολο των θραυσμάτων τοποθετήθηκε κοντά στη δεξαμενή (Πίν. 212 β).

Παράλληλα με τις εργασίες αυτές συνεχίσαμε τη μελέτη του κτιρίου της σκηνής και ξεκινήσαμε τη μελέτη των παρόδων, του κοίλου και της δεξαμενής. Επιπλέον, εκπονήθηκε ένα πρόγραμμα παρουσίασης και μερικής αναστήλωσης του κτιρίου της σκηνής, με τη συνεργασία του γλύπτη Π. Δελλατόλα.

PH. FRAISSE - J.-CH. MORETTI

Αγορά των Κομπεταλιαστών

Δοκιμαστικές τομές

Στην αγορά των Κομπεταλιαστών πραγματοποιήθηκαν ορισμένες δοκιμαστικές τομές υπό τη διεύθυνση της Claire Hasenohr, μέλους της Γαλλικής Σχολής, από τις 27 Μαρτίου έως τις 15 Απριλίου 1995. Συμμετείχαν ένας εργάτης, ο Μιχάλης Ντουζένης και τέσσερις φοιτητές, οι: Ελένη Δημητρακοπούλου, Raphaël Jacob, Pierre-Alain Mallet και Stéphanie Zugmeyer. Το Σεπτέμβριο 1995 η Marie Héran, συντηρήτρια, τακτοποίησε και εν μέρει συντήρησε τα αντικείμενα που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής.

Ήταν γνωστό, από τις έρευνες του J. Pâris στο λιμάνι της Δήλου, ότι η πλατεία της αγοράς των Κομπεταλιαστών δημιουργήθηκε με επίχωση της θάλασσας κατά το τέλος του 2ου αι. π.Χ. Ωστόσο, η αρχαία ακτογραμμή δεν εντοπίστηκε ποτέ. Μόνο μια αδημοσίευτη ανασκαφή του R. Vallois αποκάλυψε, 2 μ. περίπου δυτικά του Τετραγώνου Μνημείου, «αξιοσημείωτες λιθορριπές» που θα μπορούσαν φαινομενικά να σχηματίζουν «το πρώτο όριο της πλατείας προς τη θάλασσα». Εξάλλου, πολλές ενδείξεις των παλαιότερων ανασκαφών οδηγούσαν στη σκέψη της πιθανής ύπαρξης, στην ανατολική πλευρά, μιας παλαιότερης φάσης στην πλατεία. Άλλο ζήτημα ήταν η κατανόηση των διαφόρων φάσεων των αποθηκών, οι οποίες, από την πλευρά αυτή, φαίνονταν να επεκτάθηκαν σε βάρος της πλατείας.

Η πρώτη τομή (τομή Ι), διαστ. 1,50×3 μ., η οποία στη συνέχεια επεκτάθηκε σε μήκος 6 μ., ανοίχθηκε στη βορειοδυτική γωνία του Τετράγωνου Μνημείου. Μας επέτρεψε να διαπιστώσουμε ότι αυτό ήταν θεμελιωμένο σε μικρό βάθος, πάνω σε στρώμα επίχωσης πολύ πλούσιο σε κεραμική, μέσου πάχ. 0,45 μ. Κάτω από αυτό πολύ καθαρή γκρίζα λάσπη (πάχ. 0,03-0,15 μ.), σε όλη την έκταση της τομής, ακουμπούσε σε μερικά σημεία πάνω σε κομμάτια ξύλου φουσκωμένου από το νερό και σε βράχους από γρανίτη και γνεύσιο, που βρίσκονταν μέσα σε άμμο ανάμικτη με όστρακα και με γωνίες συχνά αποστρογγυλεμένες από τη θάλασσα. Η ανασκαφή ανάμεσα στους βράχους συνάντησε μόνον άμμο.

Είναι πιθανόν ότι το κατώτερο στρώμα αντιστοιχεί στην παραλία που πλαισίωνε την ακτογραμμή. Το ξύλο θα μπορούσε να είναι ένα κατάλοιπο ανθρώπινης δραστηριότητας (δάπεδο;). Οι βράχοι αποτελούν σίγουρα συνέχεια αυτών που είχε ανακαλύψει ο R. Vallois, αλλά απαντούν σε τόσο ακανόνιστη και αραιή διάταξη, ώστε να μην μπορούν να θεωρηθούν ως λιθορριπές που οριοθετούσαν την ακτή. Η ανάλυση δειγμάτων θα πρέπει να δείξει την προέλευση της ιλύος: οφείλεται σε άνοδο της στάθμης της θάλασσας, που θα εξηγούσε το μπάζωμα πριν από την πλακόστρωση ή μήπως βρισκόμαστε πίσω από ένα παράκτιο κρηπίδωμα, όπου η συσσώρευση νερού θα είχε δημιουργήσει μια ελώδη ζώνη;

Δύο άλλες δοκιμαστικές τομές ανοίχθηκαν από τη μία και την άλλη πλευρά της πρόσοψης των ανατολικών αποθηκών. Η τομή ΙΙΙ (διαστ. 1,50×3 μ.), στην πλευρά της πλατείας, έφερε στο φως μια σειρά διαδοχικών δαπέδων· άλ-

λα αποτελούνταν από θραύσματα μαρμάρου ανάμικτα με κονίαμα (Πίν. 212 γ), άλλα από μικρά βότσαλα και χαλίκια, με ενδιάμεσα λεπτά στρώματα κατοίκησης. Κάτω από το τελευταίο δάπεδο σωζόταν ένας αγωγός από πλάκες γνεύσιου. Επιβεβαιώνεται, λοιπόν, η υπόθεση σύμφωνα με την οποία το ανατολικό τμήμα της πλατείας είχε κατοικηθεί παλαιότερα. Ανάμεσα από τις τομές Ι και ΙΙΙ, επομένως, πρέπει να τοποθετήσουμε το όριο της ακτής που εκτεινόταν, πιθανώς, κατά μήκος του λιμανιού πριν από τις εργασίες του 2ου αι.

Από την άλλη πλευρά, στο εσωτερικό μιας αποθήκης, αποκαλύφθηκαν τμήματα δαπέδων, ένα εκ των οποίων με πήλινες πλάκες και άλλο με πλάκες γνεύσιου· το σύνολο ήταν έντονα διαταραγμένο από τη διάνοιξη λάκκων, η χρήση των οποίων παραμένει άγνωστη. Η θεμελίωση του ανατολικού τοίχου είναι πολύ βαθιά και η τοιχοποιία της επιμελημένη: ανήκει πιθανότατα σε παλαιότερο οικοδόμημα.

Το κυριότερο ενδιαφέρον αυτών των τομών είναι ότι απέδειξαν την ύπαρξη μιας πρώτης φάσης, όπου δεν υπήρχαν καν τα προγενέστερα των αποθηκών δωμάτια. Αφ' ενός διαπιστώσαμε ότι οι αναλημματικοί τοίχοι δεν έχουν θεμέλια και αφ' ετέρου, κάτω από έναν κίονα από γρανίτη, ενσωματωμένο στον τοίχο της πρόσοψης στη βορειοδυτική γωνία της τομής ΙΙ, αποκαλύψαμε έναν κύβο από γρανίτη· στην τομή ΙΙΙ, δεύτερος κύβος από γρανίτη σώζεται κατά χώραν ενσωματωμένος στον τοίχο, στο ίδιο ύψος (Πίν. 212 γ). Οι κύβοι πατούν σε ένα χονδροειδές τοιχάριο, σε επαφή με τη δυτική παρειά μιας τάφρου θεμελίωσης που προεκτείνεται ανάμεσα από τους κίονες· στην τομή ΙΙ, τα θεμέλιά του βρίσκονται χαμηλότερα, κάτω από τον ίδιο τον κίονα, όχι δίπλα. Πρέπει να συμπεράνουμε ότι υπήρχε εκεί μια στοά, οι κίονες της οποίας πατούσαν πάνω σε κύβους. Η σημασία της θεμελίωσης μας οδηγεί στη σκέψη ότι υποβάσταζε μια προέκταση του ορόφου προς την πλατεία, σύμφωνα με μια διαδεδομένη πρακτική στη Δήλο (την οποία ο Ph. Brunet ονομάζει "rues à colonnes"). Στη συνέχεια η στοά τοιχίστηκε, ούτως ώστε κάθε αποθήκη να αποκτήσει ένα δωμάτιο στην πρόσοψη, και το δάπεδο ανυψώθηκε μέχρι την κάλυψη των κύβων.

Αποσυναρμολόγηση και επανασυναρμολόγηση του Τετράγωνου Μνημείου και της Θόλου

Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν υπό τη διεύθυνση των Claire Hasenohr, μέλους της Γαλλικής Σχολής, Brigitte Sagnier, αρχιτέκτονα DPGL, και Δημήτρη Κορίτου, επιστάτη, με τρεις εργάτες. Στόχος ήταν η σχεδίαση και η φωτογράφηση όλων των πλευρών των ασύνδετων λιθοπλίνθων, ώστε να προχωρήσουμε στην αρχιτεκτονική μελέτη των δύο μνημείων.

Τετράγωνο Μνημείο. Οι αποσπασματικά σωζόμενες λιθόπλινθοι της γλυπτής βάσης του τοίχου, τοποθετημένες στην τρίτη βαθμίδα στα βόρεια και τα νότια, μετακινήθηκαν δίπλα από το μνημείο. Οι δύο λιθόπλινθοι της τρίτης βαθμίδας της βόρειας και της νότιας πλευράς ανυψώθηκαν και μετακινήθηκαν λίγο προς Α., προκειμένου να μελετήσουμε την έδραση της δεύτερης βαθμίδας. Στη δυτική όψη, οι δύο ορθοστάτες ανυψώθηκαν και μετακινήθηκαν προς Ν. για να μπορέσουμε να εξετάσουμε τις λιθοπλίνθους που βρίσκονται από κάτω. Στη συνέχεια, όλες οι λιθόπλινθοι επανατοποθετήθηκαν στην αρχική τους θέση.

Θόλος (Πίν. 212 δ). Όλες οι λιθόπλινθοι της στέγης, του γείσου, του επιστυλίου-ζωφόρου και του στυλοβάτη τοποθετήθηκαν σε ξύλινη βάση γύρω από το μνημείο. Όσες ήταν σπασμένες κολλήθηκαν.

Η επανατοποθέτηση έγινε, σε συνεργασία με τον επιμελητή Π. Χατζηδάκη, κατά τον ακόλουθο τρόπο. Καθώς η θεμελίωση του μνημείου είχε υποστεί καθίζηση, υπήρχε μια διαφορά επιπέδου 0,08 μ. στην πρώτη βαθμίδα, μεταξύ του ανατολικού και του δυτικού τμήματος· έπρεπε λοιπόν να τις επανατοποθετήσουμε οριζόντια, για να εξασφαλίσουμε την καλή τους κατάσταση. Διαμορφώσαμε, κάτω από την πρώτη βαθμίδα (που προστατεύεται από φύλλα μολύβδου) και σε ολόκληρη την έκταση των λιθοπλίνθων του στυλοβάτη, μια οριζόντια κρηπίδα από σκυρόδεμα, χαλίκια και μαρμαρόσκονη, που μιμείται την απόχρωση των λίθων.

Από την άλλη πλευρά, για την καλύτερη κατανόηση της αρχικής κατάστασης του μνημείου, χωρίσαμε την κρηπίδα από το θριγκό με λιθοπλίνθους (ύψ. 0,25, μήκ. 0,30, πλ. 0,20 μ.), κατασκευασμένες κατά τον ίδιο τρόπο με την κρηπίδα του στυλοβάτη. Αυτό μας επιτρέπει να εξετάσουμε τα ίχνη κιόνων πάνω στο στυλοβάτη και να εκτιμήσουμε καλύτερα τις αναλογίες του συνόλου. Τα τμήματα του γείσου και της στέγης επανατοποθετήθηκαν όπως ήταν. Επιπλέον, τοποθετήσαμε μόλυβδο ανάμεσα στις λιθοπλίνθους για να αποφύγουμε οποιαδήποτε μετατόπιση.

CLAIRE HASENOHR

Αρχηγέσιο

Από τις 21 έως τις 28 Ιουνίου 1995, πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί στο Αρχηγέσιο από τον F. Prost, μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, και τρεις εργάτες. Με τους καθαρισμούς αποκαλύφθηκαν ο ναός του Ανίου, οι «οίκοι» και οι παρακείμενοι τάφοι. Τα μαρμάρινα μέλη,

που ήταν διάσπαρτα μέσα στο ναό, συγκεντρώθηκαν κατά μήκος της ανατολικής και της νότιας πρόσοψης και, όσα παρουσίαζαν χαρακτηριστική μορφή, αριθμήθηκαν. Όσα βρίσκονταν στη νότια αίθουσα του νότιου οίκου αριθμήθηκαν συστηματικά και τοποθετήθηκαν μπροστά από τη νότια πρόσοψη. Το έδαφος είναι έτοιμο για μια μελέτη αυτών των λίθων και, γενικότερα, του αρχιτεκτονικού συνόλου που διαμορφώνει το συγκρότημα του ιερού του Ανίου.

F. PROST

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το έτος 1995, οι δραστηριότητες της 3ης ΕΒΑ αφορούσαν κατά κύριο λόγο σε έργα αναστήλωσης μνημείων, συντηρήσης αρχαιοτήτων, σωστικές ανασκαφές, καταγραφές αρχαίων, κηρύξεις μνημείων και τη νέα έκθεση χαρακτηριστικών δειγμάτων από τις συλλογές του Βυζαντινού Μουσείου Χίου στο κτίριο περιοδικών εκθέσεων της Εφορείας, Παλατάκι Ιουστινιάνι. Επίσης, για πρώτη φορά φέτος, διεξήχθη, με μεγάλη μάλιστα επιτυχία, εκπαιδευτικό πρόγραμμα για μαθητές σχολείων (Γυμνασίων και Λυκείων) με θέμα τη Νέα Μονή Χίου και τα μωσαϊκά. Η ενθουσιώδης υποδοχή του προγράμματος από καθηγητές και μαθητές και οι αιτήσεις πολλών άλλων σχολείων να συμπεριληφθούν και αυτά στο εν λόγω πρόγραμμα, μας κάνουν να ελπίζουμε ότι τα Εκπαιδευτικά Προγράμματα του Υπουργείου θα καταστούν θεσμός στη Χίο. Οι ανωτέρω εργασίες περιγράφονται στη συνέχεια αναλυτικότερα από τον υπογράφοντα και τις συναδέλφους Ό. Βάση και Π. Βαλάκου, η οποία μονιμοποιήθηκε φέτος (μέχρι τώρα υπηρετούσε με σύμβαση αορίστου χρόνου).

Το έτος 1995 αποτελεί επίσης ένα ορόσημο για τη ζωή και το έργο της Εφορείας: με το ΠΔ 157/11-5-1995 (ΦΕΚ 91/Α/23-5-1995) ο νομός Λέσβου με τα νησιά της Λέσβου και της Λήμνου αποσπάστηκε από την αρμοδιότητα της 3ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, για να δημιουργηθεί – μαζί με τη Σαμοθράκη – η νέα, 14η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Στη θέση τους, υπάχθηκαν στην αρμοδιότητα της Εφορείας τα νησιά της Σάμου και της Ικαρίας δηλαδή ο νομός Σάμου, τα οποία μέχρι φέτος ανήκαν στην αρμοδιότητα της 2ης ΕΒΑ. Μέχρι να στελεχωθεί η 14η ΕΒΑ και να οριστεί Προϊστάμενος, η νέα Εφορεία θα επιτροπεύεται από την 3η ΕΒΑ.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΧΙΟΣ

Επανέκθεση στο Παλάτι Ιουστινιάνι

Στο γενουατικό κτίριο του φρουρίου Χίου, γνωστό με την επωνυμία Παλατάκι Ιουστινιάνι, έγιναν την 28η Ιουνίου τα εγκαίνια της νέας περιοδικής έκθεσης της Εφορείας με μεγάλη επιτυχία, όπως έγραψε ο τοπικός τύπος. Στους περιορισμένους χώρους του κτιρίου (δύο αίθουσες) παρουσιάστηκαν δειγματοληπτικά αντικείμενα κατά το δυνατόν αντιπροσωπευτικά των συλλογών του Βυζαντινού Μουσείου Χίου, το οποίο λόγω κακής καταστάσης του κτιρίου του, παραμένει ακόμη κλειστό. Το σημαντικότερο – και εντυπωσιακότερο – έκθεμα, είναι οι τοιχογραφίες των δώδεκα Προφητών παλαιολόγειας εποχής που είχαν αποτοιχιστεί για να φανεί το αρχικό στρώμα τοιχογραφιών του 12ου αι., από το τύμπανο του τρούλου της Παναγίας Κρήνας (Πίν. 213). Εκτός από το μέγεθός τους (2,15 μ.), οι Προφήτες εντυπωσιάζουν με τις εκφραστικότατες φυσιογνωμίες τους και την πλαστική απόδοση (σε πολλές περιπτώσεις θυμίζουν αρχαία αγάλματα) των σωμάτων τους. Είναι έργο ενός μεγάλου καλλιτέχνη, προερχομένου προφανώς από την Κωνσταντινούπολη. Για πρώτη φορά εκτίθενται στο κοινό, αφού τελείωσε το λεπτό και επίπονο έργο της συντήρησης και αισθητικής τους αποκατάστασης από το Συνεργείο Συντηρήσης της Εφορείας, με επικεφαλής τον δεξιοτέχνη Παν. Μαντζούκη.

Η βυζαντινή γλυπτική αντιπροσωπεύεται με τα δύο μαρμάρινα θωράκια του τέμπλου της Κρήνας και ένα μεγάλο θωράκιο εξαίρετης τέχνης του 12ου αι. με παράσταση γρύπα και χίμαιρας (;), εύρημα σωστικής ανασκαφής παρά τον Ταξιάρχη της «Καμπάνας», στην πόλη της Χίου. Η περίοδος της Γενουατοκρατίας εκπροσωπείται από τρία γλυπτά, σημαντικότερο των οποίων είναι ένα θωράκιο άμβωνος με αλληγορική παράσταση της Διαλεκτικής, υπό τη μορφή γυναίκας που κρατεί δύο φίδια. Για τη μεταβυζαντινή περίοδο παρουσιάζονται τρεις φορητές εικόνες, με αξιολογότερη λόγω σπανιότητος, τη μεγάλη περίτμητη εικόνα του αρχαγγέλου Μιχαήλ. Οι περίτμητες εικόνες των Ταξιαρχών είναι ένα είδος τέχνης που επιχωριάζει στη Χίο. Σε μια μικρή βιτρίνα εκτέθηκαν έργα μικροτεχνίας, δηλαδή πέντε χρυσά βυζαντινά νομίσματα και το αριστοτεχνικό θραύσμα από ανάγλυφη σε στεατίτη εικόνα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Τέλος, η λαϊκή τέχνη αντιπροσωπεύεται από ξυλόγλυπτο φανό λιτανείας του 18ου αι.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, σκοπός της εκθέσης ήταν να δώσει στο κοινό ένα δείγμα του θησαυρού του Βυζαντινού Μουσείου Χίου, καθώς και να παρουσιάσει για πρώτη φορά έργα τέχνης τα οποία ήταν άγνωστα. Για λόγους μεγαλύτερης προστασίας των ζωγραφικών επιφανειών, φράχθηκαν όλα τα παράθυρα του κτιρίου και η έκθεση φωτίζεται μόνο με τεχνητό φωτισμό.

Εκπαιδευτικό πρόγραμμα

Την άνοιξη του 1995 η Εφορεία σε συνεργασία με το Τμήμα Μουσείων της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μετα-

βυζαντινών Μνημείων διενήργησε πειραματικά στη Νέα Μονή εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «Η Νέα Μονή και τα ψηφιδωτά της». Το πρόγραμμα έτυχε θερμής ανταπόκρισης και για αυτό αποφασίστηκε να διενεργείται από το φθινόπωρο κανονικά για μαθητές Δημοτικών, Γυμνασίων και Λυκείων. Το πρόγραμμα ήταν δίωρο και γινόταν μία φορά την εβδομάδα, κάθε Τρίτη, στη Νέα Μονή, τους μήνες Οκτώβριο και Νοέμβριο. Υπεύθυνες διεξαγωγής του ήταν οι ωρομίσθιες αρχαιολόγοι της Εφορείας Στέλλα Φαϊτάκη και Άννα Μισαηλίδου, οι οποίες είχαν ήδη παρακολουθήσει ανάλογα προγράμματα του ΥΠΠΟ στη Μονή Δαφνίου και στη Μονή Καισαριανής.

Σκοπός του προγράμματος είναι η ευαισθητοποίηση των μαθητών απέναντι στον πολιτισμό του Βυζαντίου και ειδικότερα η εξοικείωσή τους με την πολιτιστική κληρονομιά του τόπου τους. Εξηγείται στους μαθητές η λειτουργική χρήση και η ιστορία κάθε επιμέρους κτιρίου του συγκροτήματος και κατά την επίσκεψη στον κυρίως ναό δίνεται έμφαση στην τέχνη και την τεχνική του ψηφιδωτου. Στο τέλος του προγράμματος τα παιδιά χωρίζονται σε ομάδες και κατασκευάζουν ένα δικό τους ψηφιδωτό. Στα συμμετέχοντα στο πρόγραμμα σχολεία αποστέλλεται προηγουμένως φυλλάδιο για την ενημέρωση των εκπαιδευτικών και την προετοιμασία των μαθητών. Το ενημερωτικό φυλλάδιο, που διανέμεται στους διδάσκοντες, συνέγραψαν αρχαιολόγοι της Εφορείας σε συνεργασία με αρχαιολόγους του Τμήματος Μουσείων.

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΧΙΟΣ

Το συνεργείο αναστήλωσης της Εφορείας με επικεφαλής τον έμπειρο αρχιτεχνίτη Δημ. Φεργαδιώτη προέβη στις ακόλουθες εργασίες:

Νέα Μονή

Στο συγκρότημα της Νέας Μονής[1] έγιναν οι εξής στερεωτικές εργασίες:

α) Στο καθολικό επισκευάστηκε τμήμα του θρανίου που έχει κατασκευαστεί σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του κυρίως ναού. Οι πλάκες ήταν ρηγματωμένες, οπότε αφαιρέθηκαν, συγκολλήθηκαν και ανακατασκευάστηκε το τμήμα που παρουσίαζε τις φθορές.

β) Συντάχθηκε από την Εφορεία μελέτη αποκατάστασης του υφιστάμενου πυλώνα της μονής, ο οποίος αποτελεί κατασκευή του 19ου αι. (Σχέδ. 1). Το υλικό (ψαμμιτικής σύστασης θυμιανούσικη πέτρα) το οποίο χαρακτηρίζεται από τη μικρή αντίσταση στη διάβρωση, η οξείδωση των μεταλλικών γόμφων σύνδεσης των δόμων και η φυσιολογική γήρανση της όλης κατασκευής επέφεραν βλάβες που εκδηλώνονται με τη μορφή ρηγματώσεων στις βάσεις των δύο παραστάδων, στους σταθμούς και σε μεμονωμένα σημεία των δόμων και των θολιτών του τόξου. Η Εφορεία πρότεινε την αντικατάσταση των ρηγματωμένων βάσεων και των σταθμών με νέα δομικά στοιχεία όμοιων διαστάσεων, μορφής, υλικού και απόχρωσης με τα υφιστάμενα, την αποκατάσταση του συστήματος σύνδεσης των δόμων με χαλύβδινους συνδέσμους και τη συγκόλληση ή πλήρωση των ρωγμών σε όσα σημεία οι ρηγματώσεις δεν είναι διαμπερείς.

γ) Από το εσωτερικό της κινστέρνας, κτιρίου του 11ου αιώνα, αντλήθηκαν καταρχήν τα αποθηκευμένα νερά, προκειμένου να γίνει φωτογραφική και σχεδιαστική αποτύπωση του μνημείου. Στάλθηκαν δείγματα των υδραυλικών κονιαμάτων και των κονιαμάτων δομής στο Κέντρο Λίθου για τη χημική ανάλυσή τους. Στη συνέχεια έγινε καθαρισμός των κιόνων από τα άλατα με υδροβολή και μη

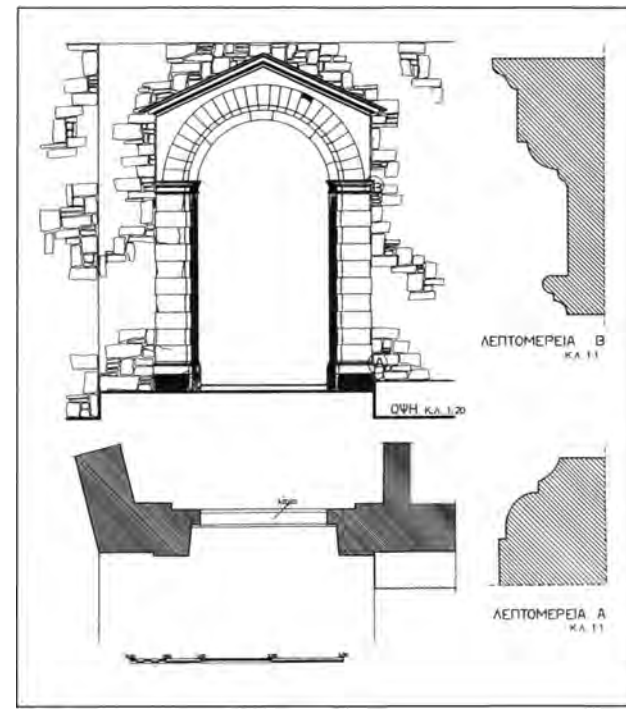

Σχέδ. 1. Χίος. Νέα Μονή. Αποκατάσταση του πυλώνα της μονής. Κάτοψη, όψη και λεπτομέρειες Α και Β.

1. Χ. Μπούρας, Η Νέα Μονή της Χίου, Ιστορία και Αρχιτεκτονική, Αθήνα 1981.

ιοντικό απορρυπαντικό κατόπιν υποδείξεως του Κέντρου Λίθου. Από την ιλύ που κάλυπτε το δάπεδο της κινστέρνας ανασύρθηκαν 2.946 κέρματα τα οποία πετούσαν οι επισκέπτες, υπο τύπον ίσως ευχής. Τα κέρματα παραδόθηκαν στο Ηγουμενοσυμβούλιο της Μονής.

δ) Η Ιερά Μητρόπολη Χίου, Ψαρών και Οινουσσών ανέθεσε σε εργολάβο την κατασκευή νέων εσωτερικών επιχρισμάτων στο ναό του Τιμίου Σταυρού, που χτίστηκε στα τέλη του 19ου-αρχές 20ού αι. σε επαφή με τον πυλώνα της Νέας Μονής. Οι εργασίες ξεκίνησαν σύμφωνα με τεχνική έκθεση ιδιώτη πολιτικού μηχανικού, η οποία εγκρίθηκε από την Εφορεία μας κατόπιν ομόφωνης γνωμοδότησης του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Νήσων. Κατά τη διάρκειά τους, όμως, σημειώθηκαν κακοτεχνίες, όπως η κακή και αμελής κατασκευή των «πατητών», χωρίς οδηγούς, επιχρισμάτων και η ελλιπής συμπλήρωση του γύψινου γείσου που περιτρέχει το ναό στο ύψος της γένεσης των ημιχωνίων.

Βυζαντινό Μουσείο Χίου (Μετζητιέ Τζαμί)

Το Μετζητιέ Τζαμί, τέμενος που κατασκευάστηκε στα μέσα του 19ου αι., με χορηγία του Σουλτάνου Αβδούλ Μετζήτ, λειτουργεί από το 1980 ως Βυζαντινό Μουσείο Χίου. Τη χρονιά που πέρασε συνεργείο της Εφορείας ασχολήθηκε με την επισκευή και κατασκευή νέων εξωτερικών επιχρισμάτων και τον υδροχρωματισμό της βόρειας, νότιας και ανατολικής πλευράς εξωτερικά.

Οσμανιέ Τζαμί (Τζαμί Φραγκομαχαλά)

Το Οσμανιέ Τζαμί, που βρίσκεται στη συνοικία Φραγκομαχαλάς της πόλης της Χίου, χτίστηκε, σύμφωνα με επίγραμμα που κοσμεί πλάκα πάνω από την πύλη εισόδου το 1892. Είναι μονόχωρο, τετράγωνο στην κάτοψη, κεραμοσκεπές κτίσμα, με στρογγυλούς φεγγίτες στα ανώτερα μέρη των τοίχων (Πίν. 214 α). Συνοδεύεται από ένα πρόσκτισμα στη βόρεια πλευρά του. Το τέμενος απαλλοτριώθηκε για αρχαιολογικούς σκοπούς το 1993 και έκτοτε συνεργεία της Εφορείας απασχολούνται σε επισκευαστικές εργασίες στο κτίριο, με σκοπό την επαναχρησιμοποίησή του ως χώρου πολιτιστικών εκδηλώσεων, περιοδικών εκθέσεων κτλ.

Το 1995 η Εφορεία ασχολήθηκε κυρίως με τη διασφάλιση του απαλλοτριωμένου χώρου. Δηλαδή, καθαιρέθηκε και ανακατασκευάστηκε ο μανδρότοιχος που όριζε τη δυτική πλευρά του συγκροτήματος, αφού πρώτα έγινε κοπή των δένδρων που υπήρχαν στην αυλή και των οποίων οι ρίζες είχαν προκαλέσει βλάβες στον περίβολο. Στη συνέχεια κατασκευάστηκε εξ ολοκλήρου νέα λιθόκτιστη περίφραξη στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου, για την οποία μάλιστα η Εφορεία συνάντησε πολλές αντιδράσεις από τους περιοίκους, οι οποίοι είχαν συνηθίσει να χρησιμοποιούν το χώρο για στάθμευση των αυτοκινήτων τους και για σκουπιδότοπο.

Τέλος, τοποθετήθηκαν νέα ξύλινα κουφώματα στα παράθυρα και το δάπεδο του τεμένους επιστρώθηκε με γκρομπετόν. Οι εργασίες επισκευής συνεχίζονται.

Κτίριο με την επωνυμία Πυριτιδαποθήκη ή Καρνάγιο στο Φρούριο

Το κτίριο που είναι γνωστό με την επωνυμία Πυριτιδαποθήκη ή ως Καρνάγιο, λόγω της πιο πρόσφατης χρήσης του, βρίσκεται στη νοτιοανατολική γωνία της οχύρωσης του Φρουρίου της Χίου και η ανατολική του πλευρά εφάπτεται με τμήμα του επιθαλάσσιου τείχους και με τον ερειπωμένο ανατολικό προμαχώνα του ίδιου τείχους.

Είναι ισόγειο επίμηκες κτίσμα με εμβαδόν 211,50 τ.μ., το οποίο καλύπτεται με καμάρα που ενισχύεται από σφενδόνια. Στο εσωτερικό ο χώρος είναι ενιαίος και δεν διασπάται από στηρίγματα. Η αρχική χρήση του κτιρίου, του οποίου η κατασκευή ανάγεται στους χρόνους της Γενουατοκρατίας και πιθανότατα στο 15ο αιώνα, παραμένει άγνωστη.

Προς το παρόν, το κτίριο ενοικιάζεται από την Εφορεία για την αποθήκευση υλικών αναστήλωσης έως ότου ολοκληρωθεί η απαλλοτρίωσή του για αρχαιολογικούς σκοπούς η οποία εγκρίθηκε από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο το 1994.

Έγιναν καθαρισμοί εσωτερικά από σκουπίδια και φερτά υλικά και τοποθετήθηκαν δύο νέες πόρτες: μία σιδερένια για λόγους ασφαλείας στο άνοιγμα της εισόδου και μία ξύλινη στο εσωτερικό, σε άνοιγμα επικοινωνίας δύο επιμέρους χώρων.

Νοτιοανατολικός προμαχώνας Φρουρίου

Το 1994 ο δήμος Χίου κατεδάφισε οικίες που είχαν χτιστεί σε επαφή με την κύρια πύλη του Φρουρίου της Χίου, την Porta Maggiore, με την ανατολική πλευρά των τειχών και με τον ανατολικό προμαχώνα, τον οποίο απέκρυπταν σχεδόν τελείως. Με την κατεδάφιση αποκαλύφθηκε όλη η περιφέρεια του προμαχώνα και η Εφορεία άρχισε αμέσως την αποκατάσταση των φθορών που είχε προκαλέσει στην τοιχοποιία η επαφή τους με χώρους κατοικίας (όπως π.χ. τμήμα της λιθοδομής είχε αφαιρεθεί για την κατασκευή ντουλαπιών). Καταρχήν αποκαταστάθηκε στις αρχικές του διαστάσεις και στην αρχική του μορφή άνοιγμα κανονιοθυρίδας στραμμένο προς την πλευρά της πύλης. Στην συνέχεια καθαρίστηκε η λιθοδομή από ασβεστώμα-

τα, επιχρίσματα κτλ. και άρχισαν εργασίες αρμολόγησης. Κατά τη διάρκειά τους αποκαλύφθηκε μπάλα κανονιού σφηνωμένη στο πάχος της τοιχοποιίας, η οποία αφέθηκε εμφανής μετά την ολοκλήρωση των αρμολογημάτων (Πίν. 214 β). Οι εργασίες συνεχίζονται.

Ναός Αγίας Παρασκευής Ολύμπων

Στο ναΰδριο της Αγίας Παρασκευής, που χτίστηκε το 18ο αι. στην πλατεία του μεσαιωνικού οικισμού των Ολύμπων, ολοκληρώθηκαν οι εργασίες ανακεράμωσης από συνεργείο της Εφορείας. Ο ναός είναι μονόχωρος καμαροσκεπής με δίριχτη στέγη. Μετά τη στεγανοποίηση της οροφής με περλίτη, περλιτόδεμα και ασφαλτόπανο τοποθετήθηκαν στη μία ρύση όσες πλακαρές κεραμίδες από τις αυθεντικές του ναού στάθηκε δυνατό να αφαιρεθούν χωρίς να σπάσουν και στην άλλη, τοποθετήθηκαν νέες που κατασκευάστηκαν κατόπιν ειδικής παραγγελίας, όμοιες με τις παλαιές.

Ναός Αγίων Σαράντα Πυργίου

Ο μεταβυζαντινός ναός των Αγίων Σαράντα βρίσκεται στη θέση Πορτανάτος του Πυργίου και η κατάσταση διατήρησής του εδώ και αρκετά χρόνια είναι πάρα πολύ κακή. Ο νότιος τοίχος εμφανίζει σημαντική απόκλιση από την κατακόρυφο και ρωγμές εμφανίζονται, εκτός από το κλειδί της καμάρας, σε όλη σχεδόν την επιφάνεια του μνημείου. Η Εφορεία συνέταξε μελέτη, η οποία εστάλη για έγκριση στη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων και παράλληλα προέβη στην περίδεση του κτιρίου με συρματόσχοινα.

Ναός Παναγίας Κρήνας

Το Νοέμβριο του 1995 το έργο της αποκατάστασης του ναού της Παναγίας Κρήνας εντάχθηκε στο Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Βορείου Αιγαίου 1994-1999. Προτεραιότητα δόθηκε στη διερεύνηση της κατάστασης της θεμελίωσης του ναού και του εδάφους επί του οποίου έχει χτιστεί. Με χρηματοδότηση από το ΠΕΠ η ΔΑΒΜΜ ενέκρινε την εδαφοτεχνική διερεύνηση του εδάφους θεμελιώσεως από τα «Εργαστήρια Γεωέρευνας-Ο.Τ.Μ.ΕΠΕ». Τα δείγματα της εδαφοτεχνικής μελέτης ελήφθησαν από τις ανασκαφικές τομές που είχαν διενεργηθεί τον Ιούλιο εσωτερικά και εξωτερικά του ναού. Σύμφωνα με τα πορίσματα της μελέτης, το κτίριο έχει ιδρυθεί σε εύθρυπτο σχηματισμό και πολύ κοντά σε υδροφόρο ορίζοντα. Συνεκτιμώμενα όλα τα δεδομένα οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι οι βλάβες που εμφανίζει η τοιχοποιία του ναού οφείλονται στη σεισμική δράση, στη συνίζηση και ίσως σε τοπικές καθιζήσεις.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΚΑΜΠΑΒΙΑΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Το συνεργείο συντήρησης της Εφορείας με επικεφαλής τον συντηρητή έργων τέχνης Παν. Μαντζούκη πραγματοποίησε εφέτος τις εξής εργασίες:

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Βαβύλοι

Ναός Παναγίας Κρήνας

Στο βυζαντινό ναό του 12ου αι., σώζονται τοιχογραφίες έξι διαφορετικών εποχών, χαρακτηριστικές της εξέλιξης της ζωγραφικής στη Χίο. Οι εργασίες συντήρησης αυτών ξεκίνησαν το 1981. Κατά τη διάρκεια του τρέχοντος έτους πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές εργασίες (ενέσεις με P.V. νερού και stella bianca, συγκράτηση των ορίων των τοιχογραφιών με κονίαμα) στις τοιχογραφίες της πρόθεσης και του διακονικού, καθώς και του τρούλου. Ακόμη πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποτοίχισης τοιχογραφιών με διακοσμητικά μοτίβα από τα εσωράχια των ανοιγμάτων του τρούλου και μεταφορά τους στο εργαστήριο συντήρησης της Εφορείας. Οι εργασίες συνεχίζονται.

Άγιος Γεώργιος Συκούσης

Ναός Αγίου Γεωργίου

Η ανέγερση του ναού, που αρχικά ήταν καθολικό μονής, ανάγεται στον 11ο αι. και ο αρχικός του αρχιτεκτονικός τύπος – νησιωτικός οκταγωνικός – θεωρείται το πιστότερο αντίγραφο του καθολικού της Νέας Μονής. Κατά το 18ο αι. πραγματοποιήθηκαν στο ναό εκτεταμένες μετασκευές και προσθήκες σε σχήμα Γ, που είχαν σαν αποτέλεσμα την αλλοίωση του αρχιτεκτονικού τύπου στη δυτική και βόρεια πλευρά.

Τη φετινή χρονιά και με την ευκαιρία της εκτέλεσης επισκευαστικών εργασιών στο εσωτερικό του ναού, πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές τομές κατά τις οποίες διαπιστώθηκε η ύπαρξη αποσπασματικών τμημάτων τοιχογραφιών του 18ου αι., στο χώρο του Ιερού (μορφές Ιεραρχών στον ημικύλινδρο της αψίδας) και στη νοτιοανατολική κόγχη του κυρίως ναού (μορφή αγγέλου). Μετά την αποκά-

λυψή τους, ακολούθησαν άμεσες στερεωτικές εργασίες (στεφανώματα, οπλισμοί με τουλπάνια).

Νέα Μονή

Ξεκίνησαν εργασίες διερευνητικών τομών στη βόρεια τοιχοποιία του εξωνάρθηκα, με σκοπό τον εντοπισμό των τοιχογραφιών. Οι εργασίες συνεχίζονται.

Πόλη Χίου

Ναός Αγίου Ανδρέα Αργέντη

Με την ευκαιρία της εκτέλεσης εργασιών ανακατασκευής των εσωτερικών επιχρισμάτων του ναού, έγινε έλεγχος για την ύπαρξη τοιχογραφιών χωρίς όμως θετικά αποτελέσματα.

Μεστά

Ναός Αγίου Βασιλείου

Στο ναό του Αγίου Βασιλείου, ο οποίος χτίστηκε εντός του περιβόλου του ναού του Παλαιού Ταξιάρχη το 18ο αι., τα γύψινα κυμάτια, τόξα και διακοσμητικά σχέδια που σώζονταν στο εσωτερικό και τα επιχρίσματα βρίσκονταν σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης. Η Εφορεία προέβη στη φωτογραφική και σχεδιαστική αποτύπωση των γύψινων διακοσμητικών, ώστε μετά την κατασκευή νέων εσωτερικών επιχρισμάτων να ανακατασκευαστούν και τα γύψινα με βάση την αποτύπωση και τα δείγματα που κρατήθηκαν. Αφαιρέθηκαν από το συνεργείο συντήρησης της Εφορείας γύψινα μεμονωμένα στοιχεία (π.χ. σεραφείμ) από τη βόρεια πλευρά στην οποία δεν ήταν εφικτό να διατηρηθούν, με σκοπό την επανατοποθέτησή τους μετά την κατασκευή των νέων επιχρισμάτων.

ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΑ ΤΕΜΠΛΑ

Κατόπιν αυτοψίας του Αντ. Πατεράκη, συντηρητή ξυλογλύπτων στη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων, συντάχθηκε αναφορά σχετική με τις εργασίες που απαιτούνται για τη συντήρηση των τέμπλων των ναών Αγίου Ιωάννη Ελάτας, Παλαιού Ταξιάρχη Μεστών και Παναγίας Σικελιάς Έξω Διδύμας, τα οποία αποτελούν αξιόλογα δείγματα της μεταβυζαντινής ξυλογλυπτικής τέχνης στη Χίο. Με βάση την ανωτέρω αναφορά, πραγματοποιήθηκε από το συνεργείο συντήρησης της Εφορείας, η αποξήλωση και μεταφορά στο εργαστήριο συντήρησης του τέμπλου του ναού Παναγίας Σικελιάς.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Στο εργαστήριο συντήρησης της Εφορείας, κατά τους χειμερινούς μήνες πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες:

Α. Συντήρηση αποτοιχισμένων τοιχογραφιών από το ναό Παναγίας Κρήνας και συγκεκριμένα των παραστάσεων των Προφητών από τον τρούλο του ναού, που προέρχονται από τη δεύτερη, βυζαντινής εποχής διακόσμηση (τέλη 13ου - αρχές 14ου αι.). Οι εργασίες συντήρησης περιελάμβαναν καθαρισμούς, αφαίρεση του κονιάματος από την πίσω πλευρά, οπλισμούς με τουλπάνι και δικτυωτό ύφασμα, στοκαρίσματα, τοποθέτηση σε τελάρα αλουμινίου και τέλος εργασίες αισθητικής αποκατάστασης των τοιχογραφιών.

Β. Συντήρηση εικόνας Παναγίας Οδηγήτριας από το ναό Αγίου Βασιλείου Μεστών. Πρόκειται για δεσποτική εικόνα, κομμένη κατά μήκος των μακρών πλευρών της (διαστ. 0,93×0,58×0,03 μ.). Η Παναγία εικονίζεται σε προτομή, κρατώντας στην αγκαλιά της με το αριστερό χέρι τον Χριστό ενώ το δεξί το έχει υψωμένο μπροστά στο στήθος. Ο Χριστός παριστάνεται μετωπικός, ευλογεί με το δεξί χέρι και στο αριστερό κρατεί ανοιχτό ειλητάριο. Στις άνω γωνίες της εικόνας παριστάνονται μικρογραφικά σεβίζοντες άγγελοι, ενώ δεξιά και αριστερά της Παναγίας σώζονται αποσπασματικές μορφές προφητών.

Η εικόνα, ζωγραφισμένη πάνω σε δύο ενωμένα κομμάτια ξύλου, παρουσίαζε σημαντικά προβλήματα τόσο στη ζωγραφική επιφάνεια (αποκολλήσεις, φουσκώματα, οξειδωμένο βερνίκι) όσο και στον ξύλινο φορέα (σαθρά τρέσσα, φθορές από μικροοργανισμούς). Πραγματοποιήθηκαν εργασίες απεντόμωσης του ξύλου, συγκόλλησης των δύο τμημάτων της εικόνας, στοκαρίσματα και τοποθετήθηκαν νέα τρέσσα. Αφαιρέθηκε το οξειδωμένο βερνίκι από τη ζωγραφική επιφάνεια με τη βοήθεια διαλυτικών, συγκολλήθηκαν τα αποκολλημένα τμήματά της, εμποτίστηκαν τα φουσκώματα με primal και πρεσαρίστηκαν, στοκαρίστηκαν οι ρωγμές και τέλος, έγινε εμποτισμός όλης της εικόνας με κηρομαστίχη (Πίν. 215 α).

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

Ερεσός

Λόγω οικοδομικών εργασιών στο κτίριο του παλαιού Δημαρχείου Ερεσού, σε αίθουσα του οποίου φυλάσσονταν τα αποκολλημένα από το 1981 τμήματα του ψηφιδωτού δαπέδου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Αφεντέλλη, πραγματοποιήθηκε από το συνεργείο συντήρησης μεταφορά αυτών σε αποθηκευτικό χώρο του Αρχοντικού Βαρελτζήδαινας στην Πέτρα. Ακόμη, έγινε μεταφορά 27

ξυλόγλυπτων τμημάτων τέμπλου από το εργαστήριο συντήρησης της Εφορείας στη Χίο, όπου απεντομώθηκαν, στο ναό Ζωοδόχου Πηγής Ερεσού.

ΠΑΡΙΣΙΑΝΘΗ ΒΑΛΑΚΟΥ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

Στο Βυζαντινό Μουσείο Χίου (Μετζητιέ Τζαμί) ταξινομήθηκαν, καταγράφηκαν στο ευρετήριο των νομισμάτων και φωτογραφήθηκαν 407 νομίσματα, τα οποία προέρχονταν από ανασκαφές της Εφορείας στην πόλη και στο Φρούριο της Χίου κατά τα παρελθόντα έτη. Τα περισσότερα από αυτά χρονολογούνται στους χρόνους της Τουρκοκρατίας, ενώ πολλά ανάγονται στους υστερορωμαϊκούς χρόνους. Λιγότερα είναι εκείνα που παρήχθησαν στο νομισματοκοπείο της Χίου κατά τη Γενουατοκρατία και ελάχιστα χρονολογούνται στους βυζαντινούς χρόνους.

Παράλληλα στον ίδιο χώρο καταγράφηκαν 227 λίθινα αρχαία αντικείμενα, τα περισσότερα από τα οποία είναι επιτύμβιες εβραϊκές πλάκες και ενεπίγραφες πλάκες με ελληνικές επιγραφές που φυλάσσονταν στο Μουσείο εδώ και πολλα χρόνια. Τα υπόλοιπα είναι κατά κανόνα αρχιτεκτονικά μέλη, που προήλθαν από ανασκαφές της Εφορείας και περισυλλογές. Οι εβραϊκές επιτύμβιες πλάκες παρουσιάζουν πολύ ενδιαφέρον και παρέχουν πολύτιμα στοιχεία για το εβραϊκό στοιχείο στη Χίο το 16ο, 17ο, 18ο και το 19ο αι.: μαρτυρείται η παρουσία Ισπανοεβραίων, άλλων με καταγωγή από τη Θεσσαλονίκη και τη Ρόδο, η ύπαρξη συναγωγής, επιδημία χολέρας με πολλά θύματα κ.ά. Παραστάσεις αντικειμένων που έχουν χαραχθεί πάνω στις πλάκες είναι ενδεικτικές για το επάγγελμα και τη μόρφωση του νεκρού, όπως π.χ. ραββίνων που έχουν το βιβλίο χαραγμένο στο επιτύμβιο μνημείο τους ή ματογυάλια ή ακόμη και καλαμάρι κ.ά. Πολλές από τις πλάκες του 18ου αι. έχουν φυτικό διάκοσμο τεχνοτροπίας τουρκικού μπαρόκ (Πίν. 215 β). Η πλειονότητα των ελληνικών επιγραφών που καταγράφηκαν, διατηρούνται σε τόσο αποσπασματική κατάσταση ώστε δεν παρέχουν ουσιαστικές πληροφορίες για τη ζωή και την κοινωνία της εποχής μαρτυρούνται πάντως χορηγίες για κατασκευή κωδωνοστασίου και ναών, καθώς και ενός υδραγωγείου σε μετόχι της Νέας Μονής το 1802 από τον «Άγιο δεσπότη Μπόσυνας», ο οποίος δεν ήταν άλλος από το μητροπολίτη Βοσνίας Παΐσιο Κορέση που καταγόταν από τη Χίο.

Στο χώρο της λεγόμενης Σκοτεινής Φυλακής στο Φρούριο της Χίου καταγράφηκαν 35 αρχιτεκτονικά μέλη, εκ των οποίων, όπως αποκαλύφθηκε μετά από έρευνα, τα 20 προέρχονταν από το κατεδαφισμένο τη δεκαετία του 1970 κτίριο της Δημογεροντίας. Τα μέλη έχουν λαξευθεί σε σκληρό ηφαιστειογενές πέτρωμα των αρχαίων Ερυθρών της Μικράς Ασίας, το οποίο έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως στην κατασκευή του Φρουρίου και έχει χαρακτηριστική ιώδη απόχρωση.

Στο μεσαιωνικό οικισμό της Καλαμωτής έγινε καταγραφή 78 εικόνων που φυλάσσονται σε ναούς του χωριού και σε εξωκκλήσια. Η πλειονότητα των κειμηλίων που καταγράφηκαν χρονολογούνται στο 18ο και 19ο αι.

ΟΛΓΑ ΒΑΣΣΗ

ΚΑΤΑΣΧΕΣΕΙΣ - ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΚΛΟΠΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Στις 11-8-95 οι υπάλληλοι της Μονάδας Δίωξης του Τελωνείου Χίου, κατάσχεσαν 39 αρχαία χάλκινα νομίσματα, που εισήχθησαν παράνομα – χωρίς τα προβλεπόμενα από τη Διεθνή Σύμβαση Ν1103 της 19/29-12-1980 (Α297) παραστατικά – από την Τουρκία, από τον Ν. Μεσημέρη, κάτοικο Αθηνών. Πρόκειται για νομίσματα των ελληνιστικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων για τα οποία ζητήθηκε η έγκριση της μεταφοράς τους στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών προκειμένου να εκτιμηθεί η χρηματική αξία τους.

Ο Θεόδωρος Γιαργιάς, κάτοικος περιοχής Κονταρίου Δήμου Χίου, παρέδωσε στην Εφορεία: α) τμήμα χάλκινου χυτού σταυρού-φυλακτού του 18 αι. και β) χάλκινο νόμισμα (φόλλις) του Καίσαρος Κωνσταντίνου Γ', νομισματοκοπείου Κορσικής, που χρονολογείται στα τέλη του 3ου αι. μ.Χ.

ΠΑΡΙΣΙΑΝΘΗ ΒΑΛΑΚΟΥ

Η Αικατερίνη Μονισούδη, ιδιοκτήτρια αρχοντικού στην περιοχή Λολόδεντρα του Κάμπου (ιστορικό διατηρητέο μνημείο: ΦΕΚ 1015/Β/5.11.1979), κατήγγειλε τον Ιούλιο την κλοπή δυο λιθανάγλυφων πλακών από τη στέρνα του αρχοντικού της. Οι πλάκες είναι έργα λαϊκής γλυπτικής της Χίου του 18ου-19ου αι. και ήταν εντοιχισμένες σε πεσσίσκο της στέρνας: η μία είχε ανάγλυφα κυπαρίσσια και ένσταυρο ρόδακα και η άλλη το ζωδιακό κύκλο.

ΟΛΓΑ ΒΑΣΣΗ

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Κατά το 1995, κατόπιν εισηγήσεως της Εφορείας και σχετικής γνωμοδοτήσεως του Τοπικού Συμβουλίου Μνη-

μείων Νήσων, έγιναν οι εξής νέες κηρύξεις μνημείων στους νομούς Χίου και Λέσβου:

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

1. Συγκρότημα πέντε ανεμόμυλων στην περιοχή Τα-μπάκικα της πόλης Χίου. Ακολουθούν την κλασική τυπολογία με κυλινδρική διατομή και κατακόρυφη περιστροφή της «φτερωτής», της οποίας ο άξονας βρίσκεται επάνω από τον αλεστικό μηχανισμό. Αν και τα σημερινά κτίσματα δεν πρέπει να είναι παλαιότερα του 18ου αι., η ύπαρξη ανεμομύλων στην ίδια θέση μαρτυρείται ήδη από το 1422 (Buondelmonti). Στους επόμενους αιώνες, διάφοροι περιηγητές περιγράφουν ή και απεικονίζουν ανεμόμυλους πάντα στον ίδιο χώρο. Είναι χτισμένοι από πέτρα Θυμιανών αλλά και αρχαιότερο υλικό σε β΄ χρήση.

2. Οικοδομικό σύνολο στη θέση Καναβουτσάτο κοντά στο Δαφνώνα. Πρόκειται για τα υπολείμματα του άλλοτε μεγάλου αρχοντικού κτήματος των Καναβουτσών, που χρονολογούνται στους χρόνους της Γενουατοκρατίας (πιθανότατα στον 15ο αι.). Κηρύχθηκαν ο Πύργος και συγκρότημα αποτελούμενο από την «οικία επιστατών», κυκλικές δεξαμενές, πλινθόκτιστο κιόσκι και μεγάλο λίθινο αυλάκι. Η κατάσταση διατήρησης των κτισμάτων είναι κακή.

3. Κρηναία κατασκευή στη θέση Άνω Πλαγιά της Κοινότητας Ζυφιά. Πρόκειται για μνημειώδη ορθογώνια κατασκευή με τοξωτή πύλη εισόδου στην ανατολική πλευρά και θυραία ανοίγματα πλαισιωμένα από κόγχες στις λοιπές. Άλλοτε στεγαζόταν από δύο λίθινα σταυροθόλια, των οποίων σώζονται μόνον οι γενέσεις. Το αρχικό κτίσμα πρέπει να ήταν του 15ου αι., κρίνοντας από το σύστημα δόμησής του, με πολλές επισκευές κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας.

4. 24 μεσαιωνικά φρυκτώρια. Είναι εγκατεσπαρμένα σε όλο το νησί κοντά στην παραλία και εξακολουθούν να ονομάζονται από τους ντόπιους με τη μεσαιωνική ονομασία «βίγλες». Η μορφή τους είναι καθαρά φρουριακή, με κυλινδρικό σχήμα, σκαρπωτή βάση και επάλξεις στο δώμα. Υπάρχει μόνο μία είσοδος, σε ύψος 8 μ. περίπου από το έδαφος και η επικοινωνία γινόταν με κινητή ξύλινη σκάλα. Από τον τρόπο δόμησής τους, η χρονολογία κατασκευής τους ανάγεται στους 15ο και 16ο αι. Η κατάσταση διατήρησής τους ποικίλλει.

5. Ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού Αγίας Μαρίνας στην Καλαμωτή. Πρόκειται για αξιόλογο δείγμα λαϊκής ξυλογλυπτικής του 18ου αι., εποχής που υπήρξε άνθηση της τέχνης αυτής στη Χίο.

6. Οικία Ερ. και Ιω. Κωνσταντά στο Φραγκοβούνι. Αν και το κτίσμα έχει υποστεί αλλοιώσεις και τμηματικές καθαιρέσεις, διασώζει όμως αξιόλογα μορφολογικά στοιχεία που εντάσσονται στην αρχιτεκτονική παράδοση του Κάμπου κατά την περίοδο από το 16ο έως και το 18ο αι.

7. Ναός Αγίου Νικολάου Πριναρίτη στα Καρδάμυλα. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, ο οποίος σύμφωνα με την κτιτορική επιγραφή χτίστηκε το 1558 στη θέση ομώνυμου ναού του 13ου αι. Κατά καιρούς υπέστη διάφορες επεμβάσεις, σημαντικότερη των οποίων υπήρξε η προσθήκη κατά μήκος της βόρειας πλευράς του, δεύτερου μονόχωρου ναού, αφιερωμένου στον Άγιο Στέφανο. Στην τοιχοποιία του ναού του Αγίου Νικολάου έχουν ενσωματωθεί και μερικά αρχαία μέλη. Στο βόρειο και νότιο τοίχο του ίδιου ναού, σώζονται τοιχογραφίες του 18ου αι. σε δύο ζώνες (στην κατώτερη παριστάνονται ολόσωμοι άγιοι, στην ανώτερη σκηνές του βίου του αγίου Νικολάου). Η κατάσταση διατήρησής τους είναι κακή.

8. Ναός Παναγίας Καντηλούσαινας στα βόρεια της πόλης Χίου και η παρακείμενη σε αυτόν μνημειώδης πύλη κτήματος. Ο ναός βρίσκεται στη βόρεια όχθη του χειμάρρου της Αγίας Ειρήνης και είναι μονόχωρος, μικρών διαστάσεων. Η κόγχη του Ιερού, αρκετά πεπλατυσμένη και δυσανάλογα υψηλή για το ναΐσκο, δεν βρίσκεται στον κατά μήκος άξονα του κτιρίου, αλλά στη βορειοανατολική γωνία του. Τα στοιχεία αυτά, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο σημερινός ναός αντικατέστησε άλλον παλαιότερο, από τον οποίο διατήρησε τμήμα τουλάχιστον της αψίδας. Κηρύχθηκε επίσης και η παρακείμενη μεγάλη πύλη κτήματος χτισμένη κατά το σύστημα των αυλοθύρων του Κάμπου με λιθανάγλυφο στην κλείδα του τόξου της όπου παριστάνονται η ημισέληνος και ο εξάκτινος αστέρας. Σύμφωνα με διηγήσεις περιοίκων, το κτήμα ανήκε προ της απελευθερώσεως της Χίου σε εξισλαμισθέντα Εβραίο.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

Γέφυρα γνωστή με το όνομα Εννιά Καμάρες στο δήμο Καλλονής. Βρίσκεται επί της οδού Καλλονής - Παρακοίλων και είναι το μεγαλύτερο σε μήκος γεφύρι του νησιού. Είναι χτισμένη από ντόπια ηφαιστιογενή πέτρα με κουρασάνι και στηρίζεται σε εννέα τόξα, τα οποία του έδωσαν και την ονομασία του. Σύμφωνα με δύο εντοιχισμένες λίθινες επιγραφές, η γέφυρα χτίστηκε το 1647 με έξοδα της Μονής Λειμώνος και επισκευάστηκε το 1774.

Έγιναν διορθώσεις στις εξής παλαιές κηρύξεις μνημείων:

1. Βυζαντινός ναός Αγίου Γεωργίου Συκούση στη Χίο. Ενώ πρόκειται για μνημείο του 11ου αι., με τη μέχρι τώρα ισχύουσα κήρυξη (ΦΕΚ 644/Β/2-10-65) προστατευόταν με το νόμο περί νεοτέρων μνημείων, ως «οικοδόμημα χρήζον ειδικής κρατικής προστασίας». Αναγνωρίστηκε ότι πρό-

κειται για αρχαίο μνημείο προ του 1453 και ότι προστατεύεται με τις διατάξεις του ΚΝ 5351/1932.

2. Γενουατικό υδραγωγείο, γνωστό ως «της Κόρης το Γεφύρι» στη Χίο. Με την παλαιά κήρυξη (ΦΕΚ 644/Β/2-10-65) είχε υπαχθεί στις διατάξεις του Νόμου 1469/50. Αναγνωρίστηκε ότι προστατεύεται με τον ΚΝ 5351/32.

3. Ο μεσαιωνικός οικισμός των Μεστών Χίου. Και αυτός αναγνωρίστηκε ότι υπάγεται στις διατάξεις του ΚΝ 5351/1932 και όχι σε εκείνες του 1469/50 όπως όριζε η παλαιά κήρυξη (ΦΕΚ 644/Β-2-10-65).

4. Τέλος, ορίστηκε ζώνη προστασίας 50 μ. γύρω από τις πενήντα εκκλησίες του Κάμπου Χίου, που είχαν κηρυχθεί ως ιστορικά διατηρητέα μνημεία πέρυσι.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΚΑΜΠΑΒΙΑΣ

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ-ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΧΩΡΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Κάστρο Χίου

Έγιναν οι προγραμματισμένες σε ετήσια βάση εργασίες κοπής δένδρων και βλάστησης από τον περίδρομο των τειχών του κάστρου και καθαρισμού του τούρκικου νεκροταφείου.

Βασιλική Αγίου Ισιδώρου στην πόλη Χίου

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες ευτρεπισμού (καθαρισμός, αποψίλωση) του αρχαιολογικού χώρου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Ισιδώρου, που βρίσκεται στη συνοικία Λέτσαινα, βόρεια της πόλης.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

Φρούριο Μυτιλήνης

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού του χώρου (κοπή βλάστησης και διανοίξεις μονοπατιών).

Στα πλαίσια του έργου Συνολικής Ανάδειξης Κάστρου Μυτιλήνης, έγινε ανάθεση σε ομάδα σύμπραξης μελετητών με σκοπό την εκπόνηση σχετικής μελέτης. Ακόμη, έγιναν εργασίες αποχωμάτωσης στο χώρο που βρίσκεται στην ανατολική γωνία του πεντάπυργου περιβόλου του άνω Κάστρου, η κατασκευή του οποίου ανάγεται στους βυζαντινούς χρόνους και αποτελούσε πιθανώς την επίσημη κατοικία του Κάστρου. Κατά τη διάρκεια των ανωτέρω εργασιών αποκαλύφθηκε στόμιο πηγαδιού καθώς και επιμελημένο λιθόστρωτο των χρόνων της Τουρκοκρατίας.

Φρούριο Μολύβου

Οι εργασίες καθαρισμού του χώρου ήταν περιορισμένης έκτασης, λόγω ελλείψεως προσωπικού. Στην αρχή της ανόδου προς την είσοδο του Φρουρίου, τοποθετήθηκαν δύο μεταλλικοί φραγμοί διέλευσης οχημάτων με σκοπό την κατά το δυνατό καλύτερη προστασία του μνημείου.

ΠΑΡΙΣΙΑΝΘΗ ΒΑΛΑΚΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΧΙΟΣ

Οικόπεδο Μ. Πατέτσου στο Φρούριο

Το οικόπεδο Πατέτσου βρίσκεται στα νοτιοδυτικά του μικρού τζαμιού (Χαμηδιέ ή Μπαϊρακλί) του Κάστρου της Χίου. Η σωστική ανασκαφική έρευνα του 1995 έγινε σε συνέχεια δοκιμαστικών τομών που είχαν διενεργηθεί από την Εφορεία το 1990. Καταρχάς αποκαλύφθηκαν τα ερείπια ενός κτιρίου που κατασκευάστηκε στα μέσα του 18ου αι. και κατέρρευσε από βίαιη αιτία στα τέλη του 19ου αι., πιθανότατα εξαιτίας του καταστρεπτικού σεισμού που συγκλόνισε τη Χίο το 1881. Οι τοιχοποιίες του κτιρίου συνεχίζονται και στα όμορα προς Δ. και Ν. οικόπεδα Δρακουλάκη και Αγγουλέ, καθώς και στο άσκαφο προς Β. τμήμα του οικοπέδου Πατέτσου. Στο κτίριο αυτό ανήκουν τρεις υπόγειοι αποθηκευτικοί χώροι που έχουν αποκαλυφθεί σε όλη τους την έκταση: οι ΔΙ, ΔΙΙ και ΔΙΙΙ. Τα δάπεδά τους βρέθηκαν σε βάθος 3,90, 3,60 και 3,40 μ. αντίστοιχα. Οι εσωτερικές τους παρειές είναι επιχρισμένες με ισχυρό ασβεστοκονίαμα και με το ίδιο υλικό έχουν επιστρωθεί και τα δάπεδά τους. Οι χώροι προφανώς προορίζονταν για την αποθήκευση των ομβρίων στο υπόγειο του κτιρίου («φουντάνες»). Όλοι οι τοίχοι του κτιρίου έχουν χτιστεί με αργούς λίθους και εύθρυπτο ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό, με αραιή παρεμβολή πλίνθων στους αρμούς. Στη δομή τους έχουν ενταχθεί σποραδικά αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, κυρίως των ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και αρχαιότερες λιθόπλινθοι. Η χρονολόγηση του κτιρίου προέκυψε από τα αρχιτεκτονικά και δομικά χαρακτηριστικά των τοιχοποιιών που το συγκροτούν, από την πολλαπλή νομισματική μαρτυρία και από την κεραμική της κατάχωσης των ερειπίων του. Βρέθηκαν 14 νομίσματα από τα οποία τα έξι χρονολογούνται στο 19ο αι., τα δύο στο 18ο και τα υπόλοιπα είναι αδιάγνωστα. Όσο για την ανευρεθείσα κεραμική, αντιπροσωπεύονται σε αυτήν όλα τα γνωστά είδη της μεταβυζαντινής κεραμικής. Υπάρχουν πάρα

πολλά δείγματα των μεγάλων κέντρων παραγωγής κεραμικών κατά τον 19ο αι.: των εργαστηρίων της Κιουτάχειας, του Διδυμοτείχου, του Çanakkale και των χιακών εργαστηρίων των Αρμολίων.

Η ανασκαφή θα συνεχιστεί και την επόμενη χρονιά.

Οδός Δημοκρατίας (οικόπεδο Σχολής Μηχανικών)

Μετά από έγκριση της Κ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, η οποία έχει κηρύξει ως αρχαιολογικό χώρο όλη την πόλη της Χίου, έγιναν εκσκαφές για τη θεμελίωση διώροφης προσθήκης στη Σχολή Μηχανικών επί της οδού Δημοκρατίας. Κατά τη διάρκεια των εκσκαφών, οι οποίες έγιναν έως βάθ. 2,50 μ. σε έξι θέσεις του οικοπέδου, αποκαλύφθηκαν μεγάλοι δόμοι με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό, που θεωρήθηκαν μέρος τοιχοποιίας (τομή 1). Μετά από αυτό, διακόπηκαν οι εργασίες με τηλεφωνικό σήμα της Κ΄ ΕΠΚΑ και η υπόθεση διαβιβάσθηκε λόγω αρμοδιότητος στην Εφορεία μας, προκειμένου να διεξαχθεί ανασκαφική έρευνα. Την εποπτεία της έρευνας ανέλαβε η ωρομίσθια αρχαιολόγος της Εφορείας Δέσποινα Χρίτη.

Στις πέντε τομές που διανοίχθηκαν έως βάθ. 2,50 μ. δεν αποκαλύφθηκαν ερείπια και στη βάθυνση της τομής 1 αποδείχθηκε ότι οι δόμοι αυτοί ήταν μεμονωμένοι, χωρίς θεμελίωση και δεν συνιστούσαν τοιχοποιία. Λόγω όμως της γειτνίασης του οικοπέδου της Σχολής Μηχανικών προς Α. με το οικόπεδο ιδιοκτησίας του δήμου Χίου, στο οποίο παλαιότερα (1986-1988) είχαν βρεθεί αρχαία πολλών οικοδομικών φάσεων, κρίθηκε αναγκαία η διενέργεια μιας ακόμη τομής εκτός του προς οικοδόμηση χώρου προς την πλευρά του οικοπέδου Δήμου Χίου. Στην τομή αυτή αποκαλύφθηκε σε βάθος 3 μ. λιθόστρωτο με κατεύθυνση Ν.-ΒΑ., το οποίο στρέφεται σε πορεία προς το οικόπεδο δήμου Χίου (Πίν. 216 α). Το λιθόστρωτο αυτό και η κεραμική που βρέθηκε χρονολογούνται στους νεότερους χρόνους.

Τέλος, διενεργήθηκε μια ακόμη τομή στο μέσον του προς οικοδόμηση χώρου, η οποία έφθασε έως βάθ. 3,25 μ. όπου βρέθηκε το στέρεο έδαφος. Στην τομή αυτή αποκαλύφθηκε τοιχοποιία που σχηματίζει γωνία με τον τοίχο της Σχολής Μηχανικών και συνίσταται από μεγάλους δόμους λατομείου Θυμιανών σε τρεις στρώσεις που συνδέονται με ασβεστοκονίαμα. Η ανευρεθείσα κεραμική χρονολογείται στους νεότερους χρόνους, μαζί με ορισμένα όστρακα ελληνιστικών χρόνων.

Μετά το πέρας της έρευνας και την ομόφωνη γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Νήσων, τα ευρήματα διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Πάροδος της οδού Καλαμπόκα (οικόπεδο Αικ. Ανδριώτη)

Μετά την κατεδάφιση παλαιάς διώροφης οικοδομής στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Αικ. Ανδριώτη, με σκοπό την ανέγερση νέας διώροφης στη θέση της, αποκαλύφθηκε πλήρως η βόρεια πλευρά του ναΐσκου του Αγίου Συμεώνος που βρίσκεται σε πάροδο της οδού Καλαμπόκα. Ο σημερινός ναός χτίστηκε το 1941[2] και είναι επιχρισμένος εσωτερικά και εξωτερικά. Μετά την κατεδάφιση της οικοδομής, η οποία βρισκόταν σε πολύ μικρή απόσταση από το ναό, αποκαλύφθηκε στη βορειοανατολική γωνία του ναού προεξέχουσα παραστάδα με μονολιθικό κοσμήτη, της οποίας η επιμελημένη δομή συγκροτείται από στρώσεις ορθογωνισμένων λίθων που εναλλάσσονται με στρώσεις πλίνθων, με αυστηρή κανονικότητα στο ρυθμό της εναλλαγής 1:2. Από τον παλαιό ναό διατηρείται ακόμη το τεταρτοσφαίριο της κόγχης πάνω από τη στέγη της σημερινής αψίδας. Το είδος της τοιχοποιίας της παραστάδας επιβεβαιώνει τη μαρτυρία πως ο σημερινός ναός έχει ιδρυθεί στη θέση παλαιοτέρου, βυζαντινών ίσως χρόνων.

Νοτιοανατολικός προμαχώνας Φρουρίου

Μετά την κατεδάφιση των οικιών της οδού Λάδης που είχαν χτιστεί σε επαφή με το νοτιοανατολικό προμαχώνα του Φρουρίου της Χίου από το δήμο Χίου στάθηκε δυνατός ο καθαρισμός του εσωτερικού του προμαχώνα και η απομάκρυνση των σωρών των χωμάτων που είχαν συσσωρευθεί εκεί από χρόνια. Αποκαλύφθηκε έτσι πλήρως η αρχική διαμόρφωσή του των χρόνων της Γενουατοκρατίας, η οποία έχει το σχήμα ενός κεντρικού δακτυλίου, από τον οποίο ξεκινούν ακτινωτά διατεταγμένοι θολωτοί διάδρομοι που καταλήγουν σε κανονιοθυρίδες (Σχέδ. 2· Πίν. 216 β). Σήμερα, τα ανοίγματα των κανονιοθυρίδων δεν είναι ορατά εξωτερικά, καθώς έχουν τειχισθεί από τον μεταγενέστερο των χρόνων της Τουρκοκρατίας μανδύα που περιέβαλλε την εξωτερική όψη του προμαχώνα ενισχύοντάς τον αμυντικά.

Βόρειος προμαχώνας Φρουρίου («Προμαχώνας του Antonio Zeno»)

Το Νοέμβριο του 1995 εντάχθηκε στο Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα του Βορείου Αιγαίου 1994 -1999 το έργο της αποκατάστασης του επιθαλάσσιου τείχους του Φρουρίου της Χίου. Το Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς ξεκίνησαν εργασίες καθαρισμού στο εσωτερικό του βόρειου προμαχώνα του Φρουρίου, ο οποίος είναι γνωστός με την επω-

2. Αντ. Στεφάνου, εφημ. «Χιακός Λόγος», αριθ. φ. 189, 18-5-1954.

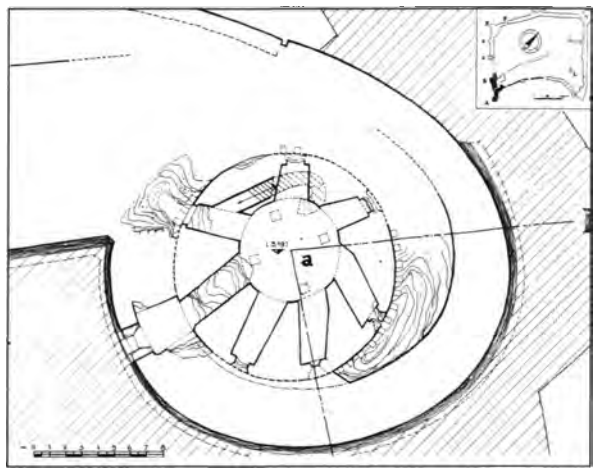

Σχέδ. 2. Φρούριο Χίου. Κάτοψη νοτιοανατολικού προμαχώνα του επιθαλάσσιου τείχους.

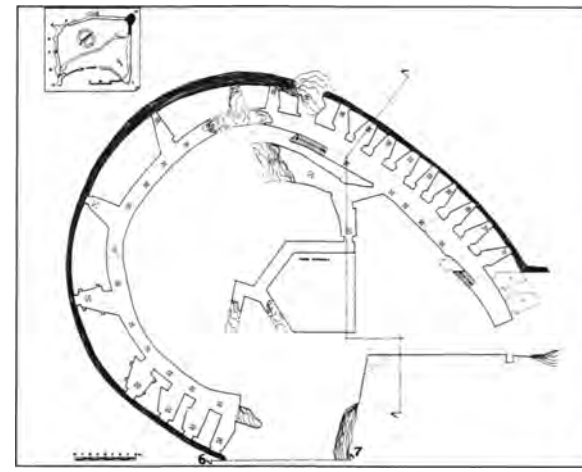

Σχέδ. 3. Φρούριο Χίου. Κάτοψη βόρειου προμαχώνα του επιθαλάσσιου τείχους.

νυμία «του Antonio Zeno» και βρίσκεται στο βόρειο άκρο του επιθαλάσσιου τείχους[3]. Οι εργασίες αφορούσαν κυρίως στην απομάκρυνση του τεράστιου όγκου των χωμάτων που είχαν συσσωρευθεί εκεί από χρόνια. Οι κακές καιρικές συνθήκες επιβράδυναν κατά πολύ στην πορεία των εργασιών, καθώς το εσωτερικό που βρίσκεται στην ίδια στάθμη με τη θάλασσα, πλημμύριζε συνεχώς. Καθαρίστηκε η κλίμακα καθόδου στον εξωτερικό δακτύλιο του προμαχώνα, δέκα από τις κανονιοθυρίδες που είναι στραμμένες προς Α. και προς το επιθαλάσσιο τείχος και τέλος, η κλίμακα που οδηγεί σε φραγμένο άνοιγμα στο ανατολικό περίπου άκρο του εξωτερικού δακτυλίου (Σχέδ. 3).

Κατά τους καθαρισμούς βρέθηκαν πολλές μπάλες κανονιών, λίθινες και σιδερένιες.

ΟΛΓΑ ΒΑΣΣΗ

Ναός Παναγίας Κρήνας

Τον Ιούλιο του 1995 για την επίλυση θεμάτων της αναστηλωτικής μελέτης του βυζαντινού ναού της Παναγίας Κρήνας που εκπονείται από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, όπως ο έλεγχος της υποθεμελίωσης, πραγματοποιήθηκαν από το μελετητή του μνημείου Χαράλαμπο Πέννα, αναπληρωτή Διευθυντή του Βυζαντινού Μουσείου, μικρής έκτασης σωστικές ανασκαφικές τομές, με υπόδειξη της μηχανικού Νίκης Μιλτιάδου, σε πέντε σημεία του ναού, από δύο στη βόρεια και νότια πλευρά και ένα εσωτερικά στη βορειοδυτική γωνία του κυρίως ναού. Περισυνελέγη κυρίως μεταβυζαντινή κεραμική καθώς και οστά από ταφές.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

3. G. Ortolani, Kastro di Chios, Le fortificazioni verso il mare, Χίος-Γένοβα, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού στα πλαίσια του Προγράμματος Columbus '92, Αθήνα 1988, σ. 63-64, 70.

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΘΗΡΑ

Στα εργαστήρια συντήρησης της 2ης ΕΒΑ στην Αθήνα συντηρήθηκε εικόνα από τη Συλλογή εικόνων και κειμηλίων του Πύργου Θήρας (διαστ. 0,56×0,96 μ.)[1] (Πίν. 217 α). Αφαιρέθηκαν οι επιζωγραφήσεις και έγινε στερέωση της ζωγραφικής και καθαρισμός καθώς και αισθητική αποκατάσταση (συντηρήτρια Μ. Μιχαηλίδου).

Η εικόνα φέρει παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας να υποβαστάζεται από δύο Χερουβείμ και να πλαισιώνεται από τις προτομές τεσσάρων προφητών. Επάνω αριστερά ο Δαβίδ κρατώντας κλαδί ελιάς και επάνω δεξιά ο Σολομών κρατώντας το ομοίωμα του ομώνυμου ναού της Ιερουσαλήμ. Κάτω αριστερά ο Ησαΐας κρατώντας λαβίδα και δεξιά ο Δανιήλ με το βράχο. Και οι τέσσερις κρατούν ειλητάρια με χωρία από προφητείες σχετικές μέ τη Θεοτόκο. Η εικόνα παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον για την υπογραφή του ζωγράφου γραμμένη στο κάτω πλαίσιο της εικόνας: *ΧΕΙΡ ΣΤΕΛΙΑΝΟΥ ΓΕΝΤΗ* ή *ΓΕΝΗΤΗ ΕΝ ΚΡΗΤΙΚΑΣΤΡΟΥ*. Πρόκειται για ένα από τα ελάχιστα γνωστά έργα του Κρητικού ζωγράφου Στυλιανού Γενίτη ή Γεντή των αρχών του 17ου αι.[2].

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΕΡΟΥΣΗ

ΠΑΡΟΣ

Καταπολιανή

Συνεχίστηκε, όπως και στο παρελθόν έτος, η συντήρηση εικόνων από τη συλλογή της Καταπολιανής στα εργαστήρια συντήρησης της 2ης ΕΒΑ στην Αθήνα. Η συγκρότηση της συλλογής εικόνων και κειμηλίων στην Καταπολιανή είχε αρχίσει αρκετά νωρίς, από τις αρχές του 20ού αι., με πρωτοβουλία του αρχιμανδρίτη και εφημέριου Φιλ. Σκαραμαγκά (1867-1944). Σήμερα περιλαμβάνει κυρίως μεταβυζαντινές εικόνες, εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα, λειτουργικά και ιερατικά άμφια και λίγα έργα αργυροχοΐας και μεταλλοτεχνίας, που προέρχονται κυρίως από την ίδια την Καταπολιανή, αλλά και από άλλες εκκλησίες της Παροικιάς[3]. Οι συντηρημένες και σε καλή κατάσταση, γενικότερα, εικόνες στεγάζονται σε τρία ισόγεια κελιά της νότιας πτέρυγας του συγκροτήματος της Καταπολιανής σε μια μικρή έκθεση που είχε οργανωθεί από την Εφορεία το 1993.

Φέτος συντηρήθηκαν στην Αθήνα από τους συντηρητές Μ. Μιχαηλίδη, Μ. Γραμματίκα και Μ. Μιχαηλίδου, οι εξής εικόνες:

1. Άγιος Γεώργιος, όρθιος δεόμενος δρακοντοκτόνος, διαστ. 1,07×0,70 μ., που μπορεί να χρονολογηθεί στο 16ο αι. (Πίν. 217 β).

2. Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, έως τη μέση, μετωπικός, διαστ. 0,87×0,65 μ. Μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στο 1600 (Πίν. 218 α).

3. Αποσπασματικά σωζόμενη εικόνα με τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, δεόμενο, διαστ. 0,20×0,36 μ. Στο κάτω μέρος φέρει την υπογραφή του ζωγράφου: *ΧΕΙΡ ΦΙΛΟΘΕΟΥ*. Χρονολογείται στο β΄ μισό του 17ου αι. (Πίν. 218 β).

4. Άγιος Χαράλαμπος με ξυλόγλυπτο πλαίσιο, διαστ. 0,67×0,89 μ., που μπορεί να χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 18ου αι.

5. Ευαγγελισμός, διαστ. 0,73×0,526 μ., με πολλές επιζωγραφήσεις. Στην πίσω όψη φέρει τη χρονολογία: *ΑΧΟΕ*=1675.

6. Άγιος Γεώργιος έφιππος δρακοντοκτόνος, διαστ. 0,45× 0,83 μ. Έργο κρητικού εργαστηρίου του 16ου αι.

7. Παναγία η Αγία Εκατονταπυλιανή, διαστ. 0,86× 0,61. Πρόκειται για τη γνωστή από τη δημοσίευση του Α. Ορλάνδου[4] εικόνα με την απεικόνιση πλοίου και την αφιερωματική επιγραφή: *ΔΕΗCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΦΡΑΝΤΖΕCΚΟΥ ΝΑΤΑΛΑΗ*. Η συντήρηση αποκάλυψε ότι η σημαία του πλοίου ήταν επιζωγραφισμένη. Κάτω από την κόκκινη με το λευκό σταυρό σημαία κρυβόταν μία άσπρη με μαύρο μικρό ισοσκελή σταυρό.

1. Από την ίδια συλλογή είχε συντηρηθεί εικόνα με θέμα τον άγιο Γεώργιο έφιππο. Βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 405.

2. Για άλλες εικόνες του ίδιου ζωγράφου, βλ. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 384 και Μ. Χατζηδάκης, Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830), 1, Αθήνα 1987, σ. 211.

3. Αγγελική Δ. Μητσάνη, Εικόνες και κειμήλια από τη συλλογή της Καταπολιανής Πάρου, Αθήνα 1996.

4. Α. Ορλάνδος, Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου, ΑΒΜΕ, Γ΄ (1964), σ. 73-74, πίν. 37.

Είναι έργο παριανού εργαστηρίου, χρονολογείται κοντά στα μέσα του 18ου αι. και μπορεί να αποδοθεί στο ναουσαίο ζωγράφο Ανδρέα Μοστράτο (ενυπόγραφα έργα του 1695-1762).

Κατά τους τελευταίους μήνες του χρόνου, οι συντηρητές Μ. Γραμματίκα και Μ. Μιχαηλίδης συντήρησαν επιτόπου, στην Πάρο, τα υπόλοιπα καλά σωζόμενα έργα της συλλογής, επειδή επρόκειτο να πραγματοποιηθεί η επανέκθεσή τους κατά τις προγραμματιζόμενες εορταστικές εκδηλώσεις το Μάιο του 1996.

Με αφορμή αυτή τη μετάβασή τους αποφασίστηκε να συντηρηθούν και οι τρεις δεσποτικές εικόνες του τέμπλου του ναού της Παναγίας, οι οποίες έφεραν ασημένιες επενδύσεις που ήταν δωρεά του καταγόμενου από την Πάρο ηγεμόνα της Βλαχίας Νικολάου Μαυρογένους. Το 1995 συντηρήθηκαν οι δύο εικόνες.

Χριστός Παντοκράτορας, διαστ. 1,30×1,04 μ. Αφού αφαιρέθηκε η ασημένια επένδυση διαπιστώθηκε ότι ήταν σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης. Πρόκειται για μεταβυζαντινό έργο, προϊόν πιθανότατα ντόπιου εργαστηρίου του 17ου αι. Μπορεί να παραβληθεί με μεγάλη δεσποτική εικόνα του Παντοκράτορα από τη συλλογή της Νάουσας Πάρου.

Κοίμηση της Θεοτόκου, διαστ. 0,93×0,76 μ. Από την εικόνα της Κοίμησης έλειπε μεγάλο κομμάτι κατά μήκος της δεξιάς πλευράς, το οποίο βρέθηκε ανάμεσα στις εικόνες που εφυλάσσοντο σε κελί και συγκολλήθηκε. Έφερε πολλές επιζωγραφήσεις που αφαιρέθηκαν μόνο δειγματοληπτικά. Πρόκειται και πάλι για μεταβυζαντινό έργο του τέλους του 17ου αι. Στο κάτω μέρος φέρει μισοσβησμένη επιγραφή όπου διακρίνεται το όνομα Ιερεμίου ιερομονάχου.

Μεταφέρθηκε επίσης στην Αθήνα προκειμένου να συντηρηθεί στο εργαστήριο της 2ης ΕΒΑ η εικόνα προσκυνηταρίου που είναι τοποθετημένο στη βόρεια κιονοστοιχία του ναού της Παναγίας. Η εικόνα, διαστ. 0,86×0,53 μ., με την παράσταση της Παναγίας δεομένης έφερε νεότερη ασημένια επένδυση, η οποία αποτελούνταν από δύο μεγάλα ελάσματα και τρία μικρότερα κομμάτια (Πίν. 219 α). Ακάλυπτο έμενε μόνο το μαυρισμένο πρόσωπο της Παναγίας. Γύρω από την εικόνα σε ανεξάρτητο πλαίσιο του προσκυνηταρίου και σε μικρότερα διάχωρα παριστάνονται οι ημίσωμες μορφές των δώδεκα Αποστόλων, έργα μεταβυζαντινής τέχνης από τα τέλη του 16ου ή τις αρχές του 17ου αι. Στην Αθήνα, αφού αφαιρέθηκε η επένδυση, η εικόνα φωτογραφήθηκε και τα ελάσματα επανατοποθετήθηκαν σε φωτογραφία ίσων διαστάσεων, η οποία αντικατέστησε την αρχική στο προσκυνητάριο μέχρις ότου ολοκληρωθεί η συντήρησή τους. Η εικόνα παρά την κακή κατάσταση διατήρησής της και τις εκτεταμένες επιζωγραφήσεις που φέρει, φαίνεται έργο καλής ποιότητας, το οποίο σύμφωνα με μια πρώτη εκτίμηση μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 12ου αι. ή τις αρχές του 13ου αι.[5].

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΣΙΚΙΝΟΣ

Στη Σίκινο[6] σώζονται έξι μικροί βυζαντινοί ναοί, όλοι διακοσμημένοι με τοιχογραφίες, από το 13ο και 14ο αι. αριθμός μεγάλος για το μέγεθος του νησιού, αλλά και σε σχέση με τις υπόλοιπες Κυκλάδες, εκτός Νάξου. Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στο νησί το 1994, φωτογραφήθηκαν και καταγράφηκαν τα παραπάνω μνημεία με σκοπό την αποκατάστασή τους. Το 1995, ομάδα τεσσάρων υπαλλήλων της 2ης ΕΒΑ διαφορετικών ειδικοτήτων πραγματοποίησε αυτοψία στους ναούς του νησιού. Τα μνημεία καταγράφηκαν λεπτομερέστερα και φωτογραφήθηκαν εκ νέου από την υπογράφουσα και αποτυπώθηκαν από τον αρχιτέκτονα Α. Εξαδάκτυλο. Επιπλέον πραγματοποιήθηκαν δειγματοληπτικοί καθαρισμοί τοιχογραφιών από το συντηρητή Μ. Μιχαηλίδη. Καταγράφηκαν τέλος οι ανάγκες και τα προβλήματα που παρουσίαζαν τα μνημεία από την πολιτικό μηχανικό Δ. Μιχαλοπούλου. Πρόκειται για τους εξής ναούς:

Ναός Αγίου Στεφάνου

Ο μικρός κατάλευκος βυζαντινός ναός είναι χτισμένος στην πλαγιά χαμηλού λόφου, απέναντι από τη Χώρα, στα νότια του Χωριού. Πρόκειται για καμαροσκεπή βυζαντινό ναΐσκο που ανατολικά απολήγει σε ευρεία πεταλόσχημη αψίδα. Εξωτερικά στη δυτική όψη του μνημείου σώζεται πρόσθετος εφαπτόμενος τοίχος με βαθμιδωτές απολήξεις που θα χρησίμευε είτε ως βάση καμπαναριού είτε ήταν ο τοίχος κτίσματος, εν είδει νάρθηκα, στη δυτική όψη του ναού. Κατά μήκος του βόρειου και νότιου τοίχου του ναού υπάρχουν ανισοϋψή αναλλήματικά τοιχία. Η εκκλησία είναι επιχρισμένη επιμελώς όχι μόνον εξωτερικά αλλά και στο εσωτερικό (Σχέδ. 1-2).

---

5. Αγγελική Μητσάνη, Εικόνα της Παναγίας Δεομένης από την Καταπολιανή Πάρου, Δέκατο ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων, Αθήνα 1999, σ. 79.

6. Για την ιστορία του νησιού και τα μνημεία του, βλ. Ζ. Δ. Γαβαλάς, Ἡ νῆσος Σίκινος, εν Αθήναις 1931 (β' έκδοση).

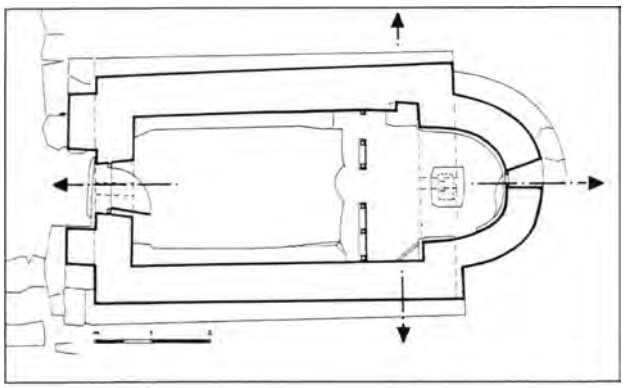

Σχέδ. 1. Σίκινος. Ναός Αγίου Στεφάνου. Κάτοψη.

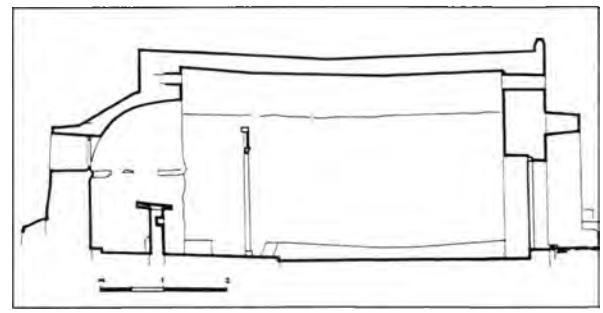

Σχέδ. 2. Σίκινος. Ναός Αγίου Στεφάνου. Τομή κατά μήκος.

Οι τοιχογραφίες είναι καλυμμένες από άλατα, τσιμεντοκονιάματα και επανειλημμένα ασβεστώματα. Δειγματοληπτικές τομές έδειξαν ότι ο ναός ήταν κατάγραφος. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας διακρίνεται αμυδρά τρίμορφη δέηση, ενώ στον ημικύλινδρο τέσσερις ιεράρχες. Στο νότιο τοίχο του ιερού αποκαλύφθηκαν τμήματα από τις μορφές δύο ιεραρχών. Στο βόρειο και νότιο τοίχο του κυρίως ναού παριστάνονται έφιπποι άγιοι.

Ναός Χριστού ή Μεταμόρφωσης

Ο ναός της Μεταμόρφωσης του Χριστού, που πιθανώς ταυτίζεται με το ναό του Φωτοδότη, γνωστό από ανέκδοτο πατριαρχικό σιγίλλιο[7], βρίσκεται μέσα στο κτήμα ιδιοκτησίας Λύδη κοντά στη Χώρα και είναι ο μεγαλύτερος βυζαντινός ναός του νησιού. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό. Η δυτική ισοπλατής προέκταση του ναού είναι μεταγενέστερη και σύγχρονη με την ανατολική ημικυκλική αψίδα. Στο πάχος του βόρειου και νότιου τοίχου του κυρίως ναού ανοίγονται δύο συμμετρικά τυφλά αψιδώματα. Αναλόγου μεγέθους τυφλό αψίδωμα ανοίγεται επίσης στο νότιο τοίχο της δυτικής προέκτασης του ναού. Στα τύμπανα των αψιδωμάτων ανοίχθηκαν μεταγενέστερα παράθυρα (Σχέδ. 3-4).

Εξωτερικά ο ναός είναι επιχρισμένος και ασβεστοχρισμένος. Πάνω από τη δυτική είσοδο που επιστέφεται από μαρμάρινο υπέρθυρο διακοσμημένο με ανάγλυφο σταυρό, διαμορφώνεται ημικυκλικό ανακουφιστικό τόξο που φράσσεται με κυκλικό φεγγίτη, ενώ στη στέγη υψώνεται τοξωτό μονόλοβο καμπαναριό.

Στο εσωτερικό τοιχογραφίες κοσμούν την καμάρα του κυρίως ναού και του Ιερού (Πίν. 219 β). Έχουν καταστραφεί οι τοιχογραφίες της αψίδας και του μετώπου με την ανακατασκευή της, ενώ οι τοιχογραφίες στα κάτω τμήματα των πλάγιων τοίχων είναι ασβεστοχρισμένες. Οι τοιχογραφίες της καμάρας είναι τοπικά κατεστραμμένες, στο σύνολό τους αρκετά απολεπισμένες και θαμπές από την υγρασία και τα άλατα.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα περιλαμβάνει χριστολογικές σκηνές στην καμάρα του ναού, δύο στενότερες ζώνες με ημίσωμες μορφές μαρτύρων, ανδρών η ανώτερη και γυναικών η κατώτερη, και στους κατακόρυφους τοίχους ολόσωμες μορφές αγίων. Στη νότια πλευρά της καμάρας παριστάνονται αρχίζοντας από Α.: Γέννηση, Υπαπαντή, Βάπτιση, Έγερση Λαζάρου, ενώ στη βόρεια πλευρά από Δ. προς Α.: Βαϊοφόρος, Προδοσία, Σταύρωση και Μεταμόρφωση. Στο Ιερό στη νότια πλευρά της καμάρας κάτω από τη Γέννηση παριστάνεται η Κοινωνία των Αποστόλων, ενώ απέναντι στη βόρεια πλευρά κάτω από τη Μεταμόρφωση παριστάνεται η Εις Άδου Κάθοδος.

Στην ανώτερη από τις στενές ζώνες του βόρειου τοίχου εικονίζονται από Δ. προς Α. οι άγιοι: Κοσμάς, Δαμιανός, Μάμας, αδιάγνωστος, αδιάγνωστος, Χριστόφορος. Στην κατώτερη στενή ζώνη εικονίζονται οι άγιες γυναίκες: Αικατερίνη, αδιάγνωστη, Ευφρονία, Ματρώνα, Καλή, Ευδοκία. Στο βόρειο τοίχο στην ανώτερη ζώνη εικονίζονται επτά στρατιωτικοί άγιοι, από Α.: Θεόδωρος Στρατηλάτης, Θεόδωρος Τήρων, αδιάγνωστος, Λεόντιος, Δημήτριος, Μερκούριος, Αρτέμιος (;). Στη δεύτερη στενή ζώνη παριστάνονται οι άγιες γυναίκες: Μαρίνα, Κυριακή, Παρασκευή, Αναστασία, Βαρβάρα, αδιάγνωστη.

Στην κατώτερη ζώνη των τοίχων του Ιερού εικονίζονται διάκονοι και ιεράρχες. Από τους ολόσωμους αγίους της κατώτερης ζώνης των πλάγιων τοίχων του κυρίως ναού διακρίνεται μόνον η κεφαλή νεαρού και αγένειου στρατιωτικού αγίου στο βόρειο τοίχο.

Στο τύμπανο του βόρειου τυφλού αψιδώματος παριστά-

7. Ό.π., σ. 50, υποσημ. 2, εικ. σ. 51.

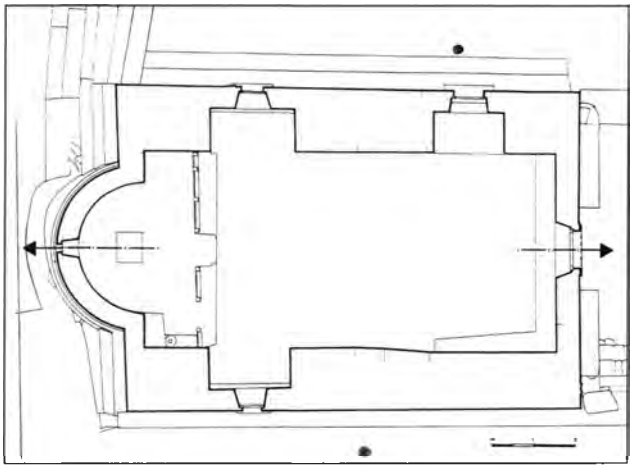

Σχέδ. 3. Σίκινος. Ναός Χριστού ή Μεταμόρφωσης. Κάτοψη.

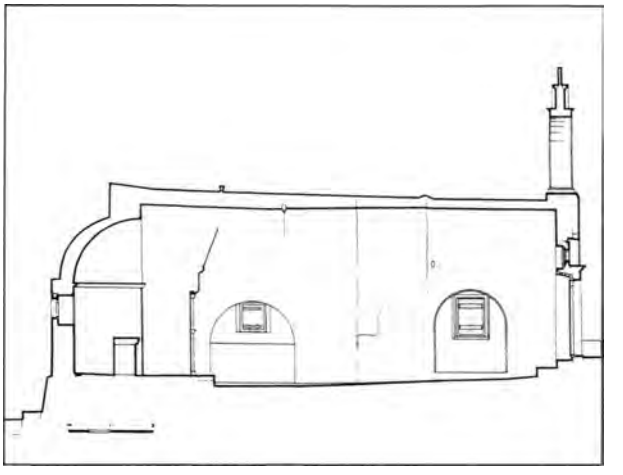

Σχέδ. 4. Σίκινος. Ναός Χριστού ή Μεταμόρφωσης. Τομή κατά μήκος.

νεται η σκηνή του Λίθου (;), ενώ στο αντίστοιχο τύμπανο του νότιου τυφλού αψιδώματος η Κοίμηση της Θεοτόκου.

Σήμερα το Ιερό χωρίζεται από τον κυρίως ναό με μεταβυζαντινό ξυλόγλυπτο τέμπλο, το οποίο κοσμούν ωραίες εικόνες. Ξεχωρίζουν οι δεσποτικές της Παναγίας του Πάθους, ο Χριστός Μέγας Αρχιερεύς και η Κοίμηση της Θεοτόκου, έργα του 17ου αι. Η θύρα της πρόθεσης με την παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ φέρει κάτω δεξιά την υπογραφή του ζωγράφου: *αψιβ΄* (= 1712) / *χειρ Ηωάννου* / *Σκορδίλη*. Στον ίδιο ζωγράφο μπορεί να αποδοθούν οι εικόνες του Δωδεκαόρτου, ο Εσταυρωμένος και τα θωράκια του τέμπλου.

Ναός Παναγίας στη Συκιά

Βρίσκεται στην κορυφή λόφου νοτιοδυτικά από το λιμάνι της Αλοπρόνοιας. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκεπή ναό με εγκάρσιο καμαροσκεπή επίσης μεταγενέστερο νάρθηκα. Ο κυρίως ναός ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική αψίδα, η οποία εξωτερικά διαμορφώνεται με τρεις ημικυκλικές βαθμίδες. Στη νότια πλευρά του ναού προστίθενται δύο κτιστά αρκοσόλια. Πάνω από την είσοδο του νάρθηκα υψώνεται νεότερο τρίλοβο καμπαναριό. Στο εσωτερικό η καμάρα του κυρίως ναού ενισχύεται στη μέση περίπου από τόξο (σφενδόνιο) (Σχέδ. 5).

Ολόκληρος ο ναός εσωτερικά και εξωτερικά είναι επιχρισμένος και ασβεστωμένος σε αλλεπάλληλα στρώματα. Ωστόσο, στον κυρίως ναό, όπου έχει καταπέσει το επίχρισμα, αποκαλύφθηκαν σε μικρή έκταση τοιχογραφίες σε δύο στρώματα. Το αρχικό και παλαιότερο στρώμα τοιχογραφιών εντοπίζεται σε δύο σημεία στους κατακόρυφους τοίχους: στο βόρειο τοίχο, κοντά στο ανάγλυφο τόξο, και στο νότιο τοίχο, δυτικά του νεότερου παραθύρου. Το δεύτερο στρώμα τοιχογραφιών σώζεται σε μεγαλύτερη έκταση και αρχικά κάλυπτε όλους τους τοίχους της εκκλησίας. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας κάτω από λεπτό στρώμα ασβέστη διακρίνεται η παράσταση της Παναγίας στο λεγόμενο τύπο της Βλαχερνίτισσας. Στο δυτικό τμήμα της καμάρας του κυρίως ναού σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα τοιχογραφιών. Το κλειδί της καμάρας χωρίζει απλό διακοσμητικό θέμα με κυματιστές μαύρες και κόκκινες ταινίες σε λευκό βάθος. Στη βόρεια πλευρά της καμάρας σώζεται μεγάλο τμήμα της σκηνής της Απόρριψης των Δώρων του Ιωακείμ και της Άννης από τον Αρχιερέα. Στη νότια πλευρά της καμάρας διακρίνεται κάτω από τον ασβέστη το ανώτερο τμήμα σκηνής στο κέντρο της οποίας υψώνεται ο ουρανός ενός κιβωρίου. Πρόκειται, είτε για τη

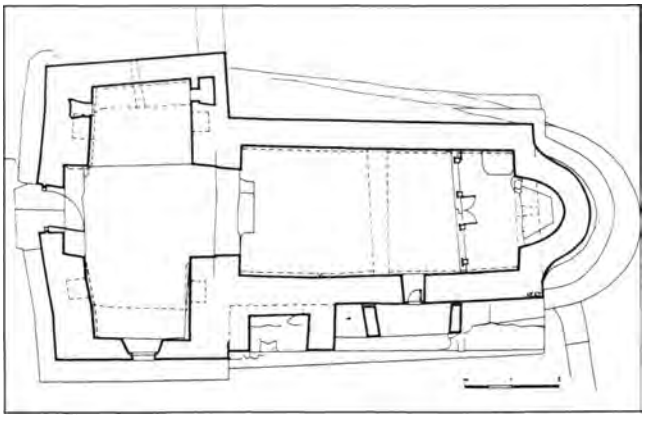

Σχέδ. 5. Σίκινος. Ναός Παναγίας στη Συκιά. Κάτοψη.

σκηνή της Υπαπαντής, είτε για τα Εισόδια της Θεοτόκου. Είναι πολύ πιθανόν ότι την καμάρα της εκκλησίας, αφιερωμένης στην Παναγία, κοσμούσε κύκλος σκηνών από το Θεομητορικό κύκλο.

Στις κατώτερες ζώνες των τοίχων του ναού εικονίζονται όρθιες μορφές αγίων. Στο νότιο τοίχο από δυτικά εικονίζεται ο άγιος Αρτέμιος, ο άγιος Μερκούριος, αδιάγνωστος στρατιωτικός άγιος, οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. Στο βόρειο τοίχο δεν διακρίνονται παρά τα πόδια και οι ασπίδες όρθιων στρατιωτικών αγίων. Στο δυτικό άκρο του τοίχου ίσως απεικονίζεται ολόσωμος αρχάγγελος. Δίπλα στο τέμπλο σώζεται τμήμα ανάγλυφου τόξου στο οποίο θα απεικονιζόταν η μορφή της Παναγίας.

Ναός Αγίου Νικολάου

Ο μικρός ναός είναι χτισμένος στην κορυφή λόφου νοτιοδυτικά πάνω από το λιμάνι της Αλοπρόνοιας, στην περιοχή Ράχη Κατέργου. Πρόκειται για μονόχωρο ναό καμαροσκέπαστο που ανατολικά απολήγει σε αβαθή ημικυκλική αψίδα. Δυτικά έχει προσαρτηθεί στο ναό ορθογώνιο εγκάρσιο κτίσμα, σήμερα μισογκρεμισμένο, του οποίου όμως σώζεται η γένεση της καμάρας. Οι τοίχοι του σώζονται σε ύψος 1,60 μ. περίπου. Πρόκειται πιθανότατα για κάποιον εγκάρσιο νάρθηκα. Ο κυρίως ναός είναι εξωτερικά ασβεστοχρισμένος, αλλά όχι και το δυτικό πρόσκτισμα (Σχέδ. 6-7).

Ο κυρίως ναός δεν έχει παράθυρα. Ένα μεταγενέστερο τόξο που στηρίζεται σε παραστάδες και καλύπτει το αντίστοιχο τμήμα των τοιχογραφιών ενισχύει την ελαφρά οξυκόρυφη καμάρα του κυρίως ναού. Μεταγενέστερος είναι και ο ανατολικός τοίχος του ναού στο μέσον του οποίου διαμορφώνεται αβαθής κόγχη με κτιστή τράπεζα. Εξωτερικά η καμάρα είχε καλυφθεί με τσιμεντοκονίαμα, αλλά το τσιμεντένιο αέτωμα πάνω από τη δυτική πρόσοψη της εκκλησίας, στην κορυφή του οποίου στηρίζεται μικρός ισοσκελής σταυρός, είναι παλαιότερο, όπως φαίνεται τουλάχιστον σε φωτογραφίες του ναού που ελήφθησαν τον Ιούνιο του 1961.

Στο εσωτερικό ο ναός έχει ασβεστοχριστεί και επιχριστεί τμηματικά. Σήμερα είναι ορατές τοιχογραφίες στην καμάρα και τμηματικά στους κάθετους τοίχους. Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού περιλαμβάνει σκηνές στην καμάρα, στη γένεσή της στενή ζώνη με στηθαία πορτραίτα αγίων και στους κατώτερους τοίχους ολόσωμες μορφές αγίων.

Οι σκηνές της καμάρας ακολουθούν την παραδοσιακή κυκλική διάταξη. Η Ανάληψη παριστάνεται στην καμάρα του Ιερού. Ο κύκλος των υπόλοιπων σκηνών αρχίζει από τη νότια πλευρά με τέσσερις σκηνές του Δωδεκαόρτου κατά τη χρονολογική σειρά: Γέννηση, Υπαπαντή, Βάπτιση, Βαϊοφόρο και κλείνει στη βόρεια πλευρά με τη σκηνή της Σταύρωσης. Στη βόρεια πλευρά παρεμβάλλονται τρεις ακόμη σκηνές, δύο αταύτιστες και μία από το Θεομητορικό κύκλο: η σκηνή των Εισοδίων της Θεοτόκου (Πίν. 219 γ). Στο δυτικό τοίχο του ναού παριστάνονται οι Σαράντα Μάρτυρες της Σεβάστειας.

Οι τοιχογραφίες στους όρθιους τοίχους του ναού παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη φθορά. Στο νότιο τοίχο του Ιερού εικονίζονται δύο ιεράρχες, δυστυχώς τμηματικά σωζόμενοι, ανάμεσα στους οποίους ένας μοναχός άγιος. Στο νότιο τοίχο δίπλα στο τέμπλο η Παναγία Βρεφοκρατούσα στον τύπο της Οδηγήτριας εικονίζεται κάτω από ζωγραφιστό τοξωτό πλαίσιο. Δίπλα της ο Ιωάννης ο Πρόδρομος και αδιάγνωστος άγιος. Στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου διακρίνεται η νεανική μορφή έφιππου στρα-

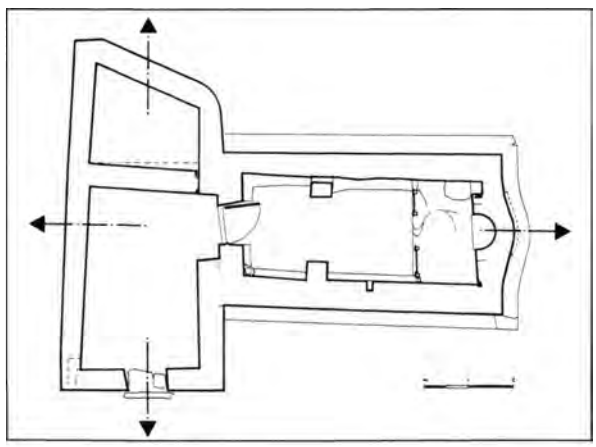

Σχέδ. 6. Σίκινος. Ναός Αγίου Νικολάου στη Ράχη Κατέργου. Κάτοψη.

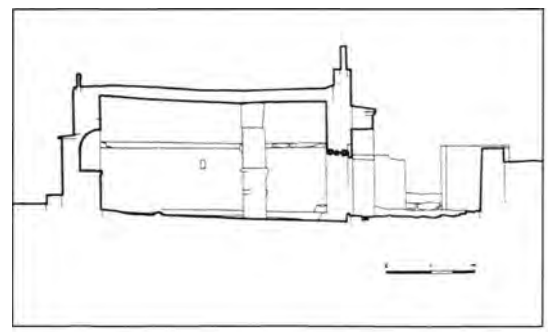

Σχέδ. 7. Σίκινος. Ναός Αγίου Νικολάου στη Ράχη Κατέργου. Τομή κατά μήκος.

τιωτικού αγίου. Στο δυτικό τοίχο νοτίως της εισόδου εικονίζονται δύο όρθιες αγίες μάρτυρες, ενώ βόρεια παριστάνεται η σκηνή της κοινωνίας της Οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας από τον Αββά Ζωσιμά. Στο δυτικό τμήμα τέλος του βόρειου τοίχου στα σημεία που έχει εκπέσει το νεότερο ασβεστόχρισμα παριστάνονται τέσσερις σκηνές από το βίο και τα θαύματα του αγίου Νικολάου. Ταυτίζονται οι δύο κατώτερες σκηνές όπου παριστάνονται οι τρεις στρατηγοί στη φυλακή και η σκηνή της διάσωσής τους από το σπαθί του δημίου με τη θαυματουργή παρέμβαση του αγίου. Από την τρίτη σκηνή διακρίνεται μία κλίνη, πιθανώς σκηνή Ενυπνίου.

Από τον καθαρισμό της αποσπασματικά σωζόμενης κτητορικής επιγραφής πάνω από τη δυτική είσοδο στο ναό αποκαλύφθηκε η χρονολογία: *ΕΤ(ους) ,ϛΩΗ* (6808-5508=1300). Η επιγραφή είναι πολύστιχη, αλλά απολεπισμένη, χτυπημένη και επιπλέον ασβεστοχρισμένη.

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ο μικρός μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός βρίσκεται σε απόσταση 30 μ. περίπου βόρεια της Επισκοπής, πάνω στην κορυφή χαμηλού λόφου. Είναι χτισμένος με ακανόνιστες πέτρες αρκετές από τις οποίες προέρχονται από αρχαίο οικοδομικό υλικό και ανοιχτόχρωμο κονίαμα (Σχέδ. 8).

Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος. Λαϊκότροπες τοιχογραφίες καλύπτουν τους τοίχους του, οι οποίες όμως σε ορισμένα σημεία είναι τελείως απολεπισμένες από την υγρασία και τα νερά της βροχής που μπαίνουν από πάμπολλες μικρές ρωγμές.

Πολύστιχη και σαφής αφιερωματική επιγραφή στο βόρειο τοίχο του ναού στην παράσταση του αγίου Γεωργίου, πληροφορεί ότι ο ναός που είναι αφιερωμένος στον άγιο Γεώργιο, χτίστηκε και εικονογραφήθηκε με έξοδα του ιερέως Γεωργίου, της συζύγου και των τέκνων τους το έτος 6860 από κτίσεως κόσμου που αντιστοιχεί στο 1351/52[8]: Η επιγραφή έχει ως εξής: *ΕΚΤΗ/CΤΗ ΚΕ Η/ΚΟΝΟ-ΓΡΑΦΗ/ΘΗ Ο ΘΕΙΟC ΚΕ / ΠΑΝCΕΠΤΟC ΝΑΟC ΤΟΥ / ΑΓΙΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΗΡ[ΟC] / ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΔΙΑ CΥΝΔΡΟΜ[ΗC] / ΜΕ ΚΟΠΟΥ ΠΟΛΟΥ ΓΕ/ΩΡΓΙΟΥ ΙΕΡΕΟ[C] / ΚΕ ΤΗ[C] CΥΝΒ(Ι)ΟΥ / ΑΥΤΟΥ / ΚΕ ΤΟΝ / ΤΕΚΝΟ/Ν ΑΥ/ΤΟΥ / ΕΤ(ΟΥΣ) / ,ϛΩ/ξ*.

Στο Ιερό, στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας παριστάνεται η Παναγία στον τύπο της Βλαχερνίτισσας και συνοδεύεται από την επιγραφή: *ΜΗΡ ΘΥ* και *Η ΕΝ - ΚΑΡ-ΔΙΟΤΗ/CΑ*. Στο μέτωπο της αψίδας, εκατέρωθεν της φωτιστικής θυρίδας, ο Ευαγγελισμός. Στις παραστάδες του ανατολικού τοίχου κάτω από την παράσταση του Ευαγγελισμού, βόρεια εικονίζεται ο ιεράρχης άγιος Βλάσιος και νότια ο διάκονος Ρωμανός. Στην καμάρα πάνω από το Ιερό παριστάνεται η σκηνή της Ανάληψης (Πίν. 220 α). Στο βόρειο τοίχο του Ιερού πάνω από την κόγχη της πρόθεσης εικονίζεται διάκονος. Κάτω από την τράπεζα της πρόθεσης εικονίζεται μετωπικός ο άγιος Πολύκαρπος. Ο μετωπικός ιεράρχης δίπλα στην πρόθεση ταυτίζεται με τον Γρηγόριο τον Θεολόγο. Στο νότιο τοίχο του Ιερού παριστάνονται μετωπικοί οι ιεράρχες Ιωάννης Χρυσόστομος και Βασίλειος.

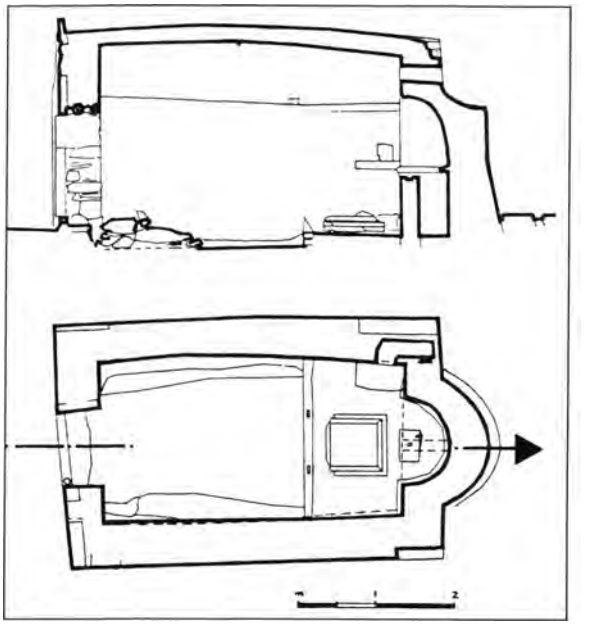

Σχέδ. 8. Σίκινος. Ναός Αγίου Γεωργίου. Τομή κατά μήκος και κάτοψη.

Στον κυρίως ναό, στην καμάρα, παριστάνονται στη νότια πλευρά η Γέννηση, ενώ στη βόρεια πλευρά η Βάπτιση και σκηνή μαρτυρίου του αγίου Γεωργίου. Μια δεύτερη σκηνή από το μαρτύριο του αγίου Γεωργίου παριστάνεται στο δυτικό τοίχο του ναού πάνω από την είσοδο. Πρόκειται για το μαρτύριο του αγίου στον τροχό.

Στη ζώνη των κάθετων τοίχων του κυρίως ναού παριστάνονται ολόσωμοι άγιοι. Στο νότιο τοίχο δίπλα στο τέμπλο παριστάνεται αδιάγνωστος ολόσωμος ιεράρχης, ακολουθούν οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, ενώ δυτικότερα η αγία Μαρίνα αλυσοδένοντας τον Βελζεβούλ. Είναι αδιάγνωστη και πολύ απολεπισμένη η μετωπική αγία του δυτικού τοίχου νοτίως της εισόδου και κατεστραμμένη η μορφή του δυτικού τοίχου βόρεια της εισόδου.

8. Γ. Μαστορόπουλος, Άγνωστες χρονολογημένες επιγραφές 13ου και 14ου αιώνα από τη Νάξο και τη Σίκινο, ΑΑΑ XVI (1983), σ. 128-131, εικ. 5-6 (επιγραφή, σ. 129, εικ. 5).

Το βόρειο τοίχο του ναού κοσμούν τρεις έφιπποι στρατιωτικοί άγιοι: ανατολικά ο έφιππος δρακοντοκτόνος άγιος Γεώργιος, ο επίσης δρακοντοκτόνος άγιος Θεόδωρος και δυτικά ο έφιππος άγιος Δημήτριος που φονεύει με το δόρυ του τον βάρβαρο Σκυλογιάννη.

Ναός Αγίας Άννας

Δίπλα στον ευμεγέθη ναό της Επισκοπής, σε απόσταση περίπου ενός μέτρου βόρεια από αυτή, βρίσκεται παρεκκλήσι, σήμερα αφιερωμένο στη μνήμη της Αγίας Άννας. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκεπή ναΐσκο, που ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική αψίδα. Ο ναός αυτός συνέχεται με άλλο καμαροσκεπές επίσης, αλλά σήμερα ερειπωμένο, κτίσμα που εκτείνεται στα βόρεια. Το μνημείο είναι κατασκευασμένο από πέτρες, αρκετές από τις οποίες προέρχονται από το ναό της Επισκοπής, με ανοιχτόχρωμο κονίαμα. Το σωζόμενο τοπικά εξωτερικό επίχρισμα είναι μεταγενέστερο, αλλά αρκετά παλιό (Σχέδ. 9-10).

Εσωτερικά στο δυτικό άκρο του νότιου τοίχου διαμορφώνεται τυφλό αψίδωμα. Η καμάρα υποστηρίζεται από μεταγενέστερο ενισχυτικό τόξο, ενώ ο δυτικός τοίχος παρουσιάζει τρεις οικοδομικές φάσεις.

Ο ναός εσωτερικά είναι διακοσμημένος με τοιχογραφίες διαφορετικής εποχής, δυσδιάκριτες όμως από τα άλατα, τα βρύα, τις λειχήνες και τα ασβεστώματα:

α) Στρώμα με σχέδια τοιχογραφιών σώζεται σε όλη την έκταση του βόρειου και νότιου τοίχου. Τα σχέδια γράφονται με κόκκινο και μαύρο χρώμα πάνω σε υπόλευκο κάμπο. Διακρίνονται οι μορφές έφιππων στρατιωτικών αγίων.

β) Το τυφλό αψίδωμα στο νότιο τοίχο του ναού κοσμεί η παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου. Στο εσωράχιο του τόξου του ακροσολίου παριστάνονται δύο άγγελοι.

γ) Τοιχογραφίες σώζονται και στο χώρο του Ιερού. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας παριστάνεται μια τρίμορφη δέηση. Στον ημικύλινδρο της αψίδας τέσσερις ιεράρχες, από τους οποίους οι δύο ακραίοι εικονίζονται μετωπικοί ενώ οι δύο μεσαίοι συλλειτουργούντες πλαισιώνουν τράπεζα και δύο εξαπτέρυγα. Στον ανατολικό τοίχο στο κατώτερο τμήμα παριστάνονται μετωπικοί ιεράρχες. Πιο πάνω ο Ευαγγελισμός. Στο μέτωπο της αψίδας μορφές προφητών σε μετάλλια. Στο βόρειο τοίχο κάτω από την κόγχη της πρόθεσης εικονίζονται οι Τρεις Παίδες εν Καμίνω.

δ) Η παράσταση της Παναγίας, ένθρονης Βρεφοκρατούσας σώζεται δίπλα στο τέμπλο στο νότιο τοίχο κάτω από ανάγλυφο πλαίσιο. Κάτω δεξιά πολύστιχη αφιερωματική επιγραφή. Από την παράσταση λείπει το κεφάλι της Παναγίας και ο άγγελος στην πάνω δεξιά γωνία, που είναι γνωστοί από παλαιότερη φωτογραφία του ΒΙΕ που ελήφθη τον Ιούνιο του 1961. Η τοιχογραφία αυτή είναι σύγχρονη με την κατασκευή του ενισχυτικού τόξου, επειδή σώζεται τμήμα κόκκινης ταινίας στο γώνιασμα με την παραστάδα.

Χρονολόγηση

Οι τοιχογραφίες των ναών της Σικίνου στο σύνολό τους παρουσιάζουν χαρακτήρα επαρχιακό, που σε ορισμένα μνημεία όπως στον Άγιο Στέφανο, ή στον Άγιο Γεώργιο φθάνουν τα όρια του λαϊκού. Οι αρχαϊσμοί δεν λείπουν, αλλά συγχρόνως και μια προσπάθεια απόδοσης του όγκου σε ορισμένα μνημεία. Παρά τις επιμέρους διαφορές η ζωγραφική τάση που αντιπροσωπεύουν είναι κοινή. Απομονωμένες περιοχές του ελλαδικού χώρου όπως η Μάνη παρουσιάζουν μνημεία αντίστοιχου επαρχιακού χαρακτήρα. Τα δύο χρονολογημένα μνημεία του Αγίου Νικολάου (1300) και του Αγίου Γεωργίου (1351/2) βοηθούν τη σχετική ένταξη και των υπόλοιπων τοιχογραφημένων συνόλων. Παλαιότερες μπορεί να θεωρηθούν οι τοιχογραφίες του Χριστού στο κτήμα Λύδη, πιθανώς του τέλους του 13ου αι. Οι τοιχογραφίες του Αγίου Στεφάνου μπορεί να χρονολογηθούν στο β' τέταρτο του 14ου αι. Η Κοίμηση στο τυφλό αψίδωμα της Αγίας Άννας μπορεί να τοποθετηθεί στις αρχές του 14ου αι., αλλά οι τοιχογραφίες του

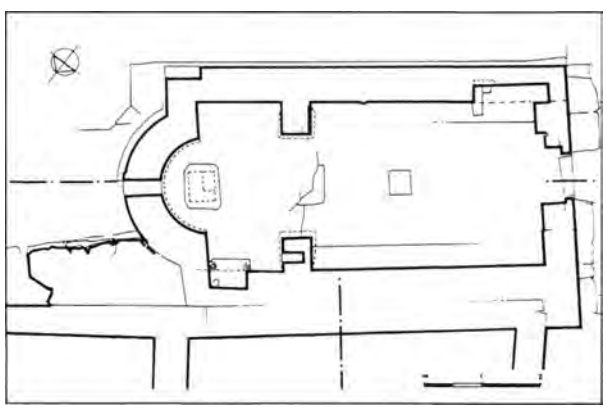

Σχέδ. 9. Σίκινος. Ναός Αγίας Άννας. Κάτοψη.

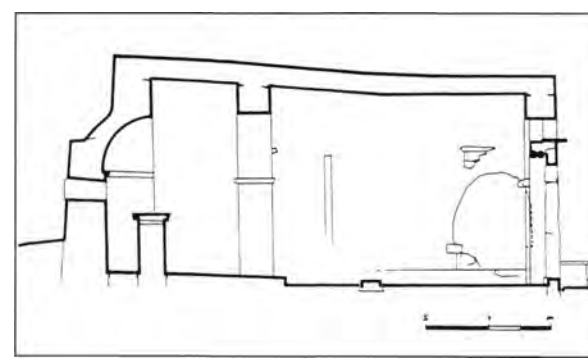

Σχέδ. 10. Σίκινος. Ναός Αγίας Άννας. Τομή κατά μήκος.

Ιερού του ίδιου ναού πρέπει να έγιναν μετά την εικονογράφηση του Αγίου Γεωργίου, ενώ σε επόμενη φάση τοιχογράφησης θα πρέπει να αποδοθεί η παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας στην ίδια εκκλησία. Οι τοιχογραφίες της Παναγίας στη Συκιά επίσης θα πρέπει να χρονολογηθούν στο α΄ μισό του 14ου αι.

Ο ίδιος ο ναός της Επισκοπής[9], ναός του Πυθίου Απόλλωνα ή ρωμαϊκό μαυσωλείο που μετατράπηκε σε παλαιοχριστιανικό ναό και αργότερα λειτούργησε ως καθολικό μοναστηριού κατά τα μεταβυζαντινά χρόνια, δεν διασώζει πλέον κανένα ίχνος τοιχογραφιών.

ΝΟΜΟΣ ΣΑΜΟΥ

ΣΑΜΟΣ

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στους ναούς της δυτικής Σάμου στην περιοχή του Κέρκη και του Καρλοβασίου, διαπιστώθηκε ότι στην απόμακρη και δυσπρόσιτη αυτή πλευρά του νησιού διασώζονται ακόμα βυζαντινοί ναοί με τοιχογραφίες:

Περιοχή Κέρκη

Ναός Αγίου Γεωργίου Δρακαίων

Μονόχωρος καμαροσκεπής βυζαντινός ναός με μεταγενέστερο νάρθηκα. Διασώζει βυζαντινές τοιχογραφίες που έχουν χρονολογηθεί στις τελευταίες δεκαετίες του 13ου αι. Η καμάρα του κυρίως ναού καλύπτεται τμηματικά από στρώμα μεταβυζαντινών τοιχογραφιών[10].

Ναός Παναγίας Μακρινής Καλλιθέας

Μονόχωρος καμαροσκεπής ναός που χρησιμεύει ως Ιερό ενός μεταβυζαντινού τρίκογχου ναού, ο οποίος χρονολογείται με βάση κτητορική επιγραφή στο έτος 1764. Το συγκρότημα είναι χτισμένο μέσα σε σπηλιά του Κέρκη. Το βυζαντινό Ιερό διασώζει ένα στρώμα βυζαντινών τοιχογραφιών, το οποίο με τεχνοτροπικά κριτήρια έχει χρονολογηθεί κοντά στο 1300[11] (Πίν. 220 β).

Ναός Παναγίας Σαραντασκαλιώτισσας

Μονόχωρος καμαροσκεπής επίσης ναός χτισμένος μέσα σε σπηλιά, σήμερα αλλοιωμένος από νεότερες επεμβάσεις. Από παλαιότερη φωτογραφία γνωρίζουμε ότι στην αψίδα του Ιερού τουλάχιστον σωζόταν στρώμα βυζαντινών τοιχογραφιών[12]. Σήμερα το τεταρτοσφαίριο της αψίδας είναι ελαιοχρωματισμένο.

Περιοχή Καρλοβασίου

Ναός Σωτήρα ή Μεταμόρφωσης

Γνωστός από παλαιότερα στη βιβλιογραφία, σταυροειδής εγγεγραμμένος μετά τρούλου ναός. Πρόσφατα κατατάχθηκε στην αρχιτεκτονική των Λασκαριδών και χρονολογήθηκε στο β΄ μισό του 13ου ή στο α΄ μισό του 14ου αι.[13] (Πίν. 220 γ). Διακρίνεται και σε αυτόν το ναό στρώμα τοιχογραφιών κάτω από τα ασβεστώματα στον ημικύλινδρο της αψίδας και στις καμάρες της πρόθεσης και του διακονικού. Πρόσθετο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα τέσσερα παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα που επιστέφουν τους κίονες και η πλάκα της Αγίας Τράπεζας, που προέρχεται και αυτή από παλαιοχριστιανικό επιστύλιο. Στο κτιστό τέμπλο σώζεται τμήμα ανάγλυφου μεσοβυζαντινού επιστυλίου.

ΙΚΑΡΙΑ

Κοσοίκια - Ναός Αγίου Ιωάννη

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στην περιοχή Τσακωνιτάτα Κοσοικίων[14] στους πρόποδες του μεσαιωνικού κάστρου του Κοσκινά, στεγάζεται με οξυκόρυφη καμάρα που στο Ιερό ενισχύεται από επίσης οξυκόρυφο σφενδόνιο. Εξωτερικά η δίριχτη στέγη καλύπτεται από σχιστόπλακες, ενώ στη βορειοδυτική γωνία διακρίνονται τα αρχικά πήλινα κεραμίδια και σε αρκετά σημεία σώζεται οδοντωτό πλίνθινο γείσο.

Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες που παρουσιάζουν όλα τα χαρακτηριστικά επαρχιακής τέχνης του 14ου αι. Από την δυσανάγνωστη πολύστιχη

9. Alison Frantz - H. Thompson - J. Travlos, The "Temple of Apollo Pythios" on Sikinos. AJA 73 (1969), σ. 379-422, πίν. 97-114. Ζ. Δ. Γαβαλάς, Ἀνέκδοτον σιγίλλιον περί του ἐν Σικίνῳ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς, ΕΕΒΣ 7 (1930), σ. 335-340.

10. Αγγελική Μητσάνη, Βυζαντινές τοιχογραφίες στη Σάμο: Άγιος Γεώργιος Δρακαίων και Παναγία Μακρινή Καλλιθέας, Η Σάμος από τα Βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα, Πρακτικά Συνεδρίου, Σάμος 28-30 Απριλίου 1995, Α΄, Αθήνα 1998, σ. 87-96, πίν. 3-9, εικ. I-VI.

11. Ό.π., σ. 96-108, πίν. 10-23, εικ. VII-XVI.

12. Ό.π., σ. 86, 87 πίν. 1α, β.

13. A. Petronotis, An Unpublished Monument of the Laskarid Architecture: «Our Lady of the River» at Karlovassi, Samos, The 17th International Byzantine Congress, Abstracts of Short Papers, Washington, D.C., August 3-8, 1986, σ. 259-260. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 350, Πίν. 177β, γ, δ. Α. Πετρονώτης, Ένα ανέκδοτο μνημείο της αρχιτεκτονικής των Λασκαριδών, Η Σάμος από τα Βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 81-84.

14. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 351, Πίν. 178 ε.

κτητορική επιγραφή στο βόρειο τοίχο, διαβάζονται μόνον οι πρώτοι στίχοι σήμερα (Πίν. 221 α): + *ΑΝΕΚΑΙ-[ΝΙCΘΗ] ..... ΚΑΙ / ΕΖΩΓΡΑ[ΦΗΘΗ Ο Π]ΑΝ/CΑΙΠ-ΤΟC ΝΑΟC ΤΟΥ ΑΓΗΟΥ / [Ε]ΝΔΟΞΟΥ ΚΑΙ ΠΑΝΕ-ΦΗΜΟΥ /... ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΙΑ Κ[Ο]/[Π]ΟΥ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΗΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ /... ΚΑCΟΡΤΟΥ ΝΑΝ ... ΦΗΩΝΑC ...../...../ΕΠΗ ΒΑCΗ[ΛΕΙΑC]* ..... Σκαρίφημα της επιγραφής έχει δημοσιευθεί από τον μητροπολίτη Σιδηροκάστρου Ιωάννη Πάπαλη[15].

Στην καμάρα παριστάνονται σκηνές Δωδεκαόρτου· διακρίνονται ο Μυστικός Δείπνος, η Σταύρωση, η Μεταμόρφωση, η Κοίμηση της Θεοτόκου (Πίν. 221 β). Εικονίζονται επίσης σκηνές από το βίο του αγίου Ιωάννη Προδρόμου (Ευαγγελισμός Ζαχαρία, Γέννηση Προδρόμου, Συμπόσιο Ηρώδη, Αποκεφαλισμός Προδρόμου)[16]. Στις κάτω ζώνες εικονίζονται μορφές αγίων και κυρίως μοναχών (Πίν. 222 α). Στο δυτικό άκρο του νότιου τοίχου στην κατώτερη ζώνη παριστάνεται κατά κρόταφον γυναικεία μορφή δωρήτριας με επιμελημένη κόμμωση, κάλυμμα κεφαλής και πλούσια ενδύματα, η οποία συνοδεύεται από μικρότερη παιδική μορφή (Πίν. 222 β).

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΗΤΣΑΝΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΘΗΡΑ

Περίσσα

Συνεχίστηκαν και φέτος οι σωστικές ανασκαφές σε οικόπεδα της Περίσσας, όπου αποκαλύπτεται οικισμός της ύστερης αρχαιότητας και οι ανασκαφικές εργασίες στη μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Ειρήνης, που αποκαλύφθηκε το 1992. Ως επιστημονικοί βοηθοί εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Εύη Ντάφη, Λαμπρινή Μπλουγούρα και Στεφανία Σκαρτσή. Ο συντηρητής Κώστας Βερούτης συντήρησε μεγάλο αριθμό ευρημάτων στο εργαστήριο-αποθήκη της 2ης ΕΒΑ στο γειτονικό Εμπορειό.

Οικόπεδο Κατσίπη

Το οικόπεδο Κατσίπη βρίσκεται ανατολικά του δρόμου που οδηγεί από την εκκλησία του Τιμίου Σταυρού στη θέση Δεντρί, όπου σώζονται τα ερείπια τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής με την επωνυμία Άγιος Ιωάννης στο Δεντρί.

Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε δωμάτια οικιών διατεταγμένα γύρω από μεγάλη κεντρική αυλή (διαστ. 6×4,80 μ.), με την οποία επικοινωνούν με θυρώματα-εισόδους, όπου σώζονται τα λίθινα κατώφλια (Σχέδ. 11). Στη δυτική πλευρά υπάρχουν τρία δωμάτια. Τα δύο από αυτά, ο χώρος 3 (διαστ. 2,90×2,50 μ.) και ο χώρος 4 (διαστ. 3,10×1,90 μ.), βρίσκονται σε επαφή, ενώ το τρίτο, ο χώρος 6 (διαστ. 3,50×3 μ.), χωρίζεται από το διπλανό δωμάτιο, χώρο 4, καθώς και από την αυλή (χώρος 1) με «διάδρομο»-(χώρο 5), πλ. 1,20 μ. περίπου. Στην ανατολική και νότια πλευρά αποκαλύφθηκαν τμήματα μόνο τριών ακόμη δωματίων (χώροι 7, 8 και 9), τα οποία μπορούν να αποκαλυφθούν πλήρως με την ανασκαφή του όμορου οικοπέδου. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή και με χρήση παλαιότερου δομικού υλικού, όπως έχει παρατηρηθεί και σε όλα τα σπίτια, τα οποία έχουν αποκαλυφθεί σε ανασκαφές άλλων οικοπέδων της περιοχής.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο χώρος 2 στη βόρεια πλευρά της αυλής (διαστ. 5,70×3,50 μ.). Το πλακόστρωτο δάπεδο και η θεμελίωση των τοίχων του εντοπίστηκαν σε επίπεδο πολύ χαμηλότερο (0,80 μ. περίπου) από το επίπεδο των υπόλοιπων δωματίων, ενώ στη βορειοδυτική γωνία του υπάρχει κλιμακοστάσιο έξι βαθμίδων, το οποίο προφανώς οδηγούσε σε όροφο. Στο χώρο του δωματίου αυτού βρέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη –όχι κατά χώραν– αρκετοί λαξευμένοι δόμοι και τμήματα επιχρισμάτων τοίχου, ενώ από τα υπόλοιπα ευρήματα ενδιαφέρον παρουσιάζουν ένα τμήμα δίσκου τράπεζας, μια λίθινη εσχάρα καθώς και ένα τμήμα επιτύμβιας στήλης, που σώζει κάτω τμήμα ανδρικής μορφής με χιτώνα.

Στην επίχωση των δωματίων βρέθηκαν αρκετά τμήματα κεραμίδων στέγης, γεγονός που μαρτυρεί την κεραμοσκεπή στέγαση των σπιτιών του οικισμού, όστρακα χρηστικής κεραμικής, αρκετές λεκάνες από ηφαιστειογενή λίθο, λίγα τεμάχια σιδήρου και γυάλινων αγγείων και λίγα οστά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει μια μαρμάρινη βάση τράπεζας από το χώρο 9. Όπως έχει παρατηρηθεί και σε όλα τα σπίτια του οικισμού που έχουν ανασκαφεί μέχρι σήμερα[17], η εγκατάλειψη του οικισμού φαίνεται ότι έγινε οργανωμένα από τους κατοίκους, οι οποίοι πήραν μαζί τους τα απαραίτητα σκεύη και άφησαν πίσω μόνο ό,τι τους ήταν άχρηστο. Η εγκατάλειψη πρέπει να έγινε στα τέλη του 7ου ή στις αρχές του 8ου αι. μ.Χ. και πάντως πριν από το 726 που μαρτυρείται η καταστροφική έκρηξη του ηφαιστείου.

15. Μητροπολίτου Σιδηροκάστρου Ιωάννου, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἰκαρίας ἀπό τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς μέχρι σήμερον, Σιδηρόκαστρον 1978, σ. 162-163.

16. Αγγελική Κατσιώτη, Οι σκηνές της ζωής και ο εικονογραφικός κύκλος του αγίου Ιωάννη Προδρόμου στη Βυζαντινή Τέχνη, Αθήνα 1998, σ. 180 και σποραδικά.

17. ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, σ. 552-553· 48 (1993): Χρονικά, σ. 439-441.

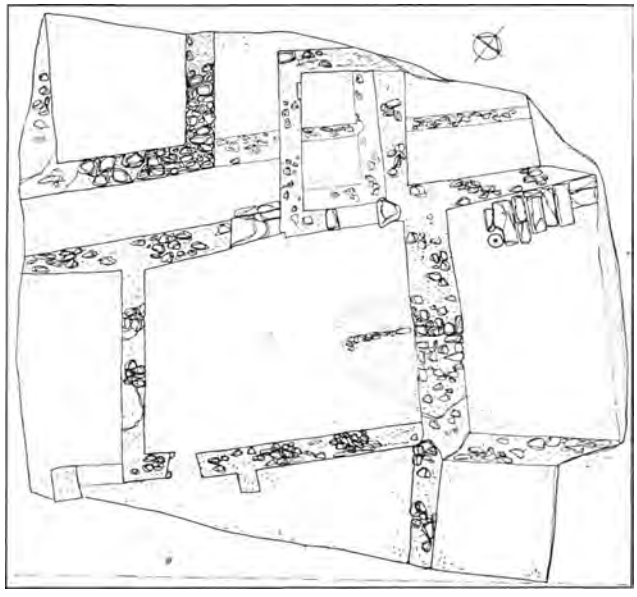

Σχέδ. 11. Θήρα. Περίσσα. Οικόπεδο Κατσίπη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Στο χώρο της κεντρικής αυλής (χώρος 1) και στα δωμάτια της δυτικής πλευράς του οικοπέδου η ανασκαφή έφερε στο φως ευρήματα προγενέστερα της φάσης των παραπάνω κτισμάτων, αφού βρέθηκαν σε βάθος μεγαλύτερο από τη θεμελίωση των τοίχων τους και από το δάπεδο του χώρου 4.

Συγκεκριμένα στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής, χαμηλότερα από το επίπεδο των χώρων 3, 4, 5 και 6, εντοπίστηκαν τοίχοι πρωιμότερης φάσης, οι οποίοι πάντως στην έκταση όπου έγινε δυνατή η ανασκαφή, δεν ορίζουν κλειστό χώρο. Εδώ βρέθηκε ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός οστράκων, κυρίως χονδρών (χύτρες, αμφορείς) αλλά και λεπτότερων αγγείων (πινάκια, σκύφοι). Επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζουν ένα τμήμα ραβδωτού κιονίσκου στο χώρο 6 και ένα τμήμα μαρμάρινου αγαλματιδίου ημίγυμνης γυναικείας μορφής (χώρος 5α). Σε μερικά σημεία βρέθηκαν οστά ανθρώπων και ζώων, ενώ λεπτό στρώμα καύσης με ίχνη κάρβουνου και όστρακα χυτρών εντοπίστηκε κάτω από το χώρο 5α. Λίγα ήταν τα ίχνη σιδερένιων αντικειμένων (κυρίως καρφιών) και γυάλινων αγγείων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρουν παρουσιάζει η αυλή (χώρος 1) σε βάθος μεγαλύτερο από τη θεμελίωση των τοίχων, όπου εντοπίστηκαν ταφές καθώς και ίχνη ταφών. Ένας λακκοειδής τάφος, κάθετα κάτω από τα θεμέλια του βόρειου τοίχου του χώρου 1, περιείχε ως κτερίσματα μια γυάλινη οινοχόη με πολυεδρικό σώμα και ένα πήλινο πινάκιο, ενώ βρέθηκαν επίσης καρφιά με υπολείμματα ξύλου. Σε μεγαλύτερο βάθος από το λακκοειδή τάφο, περίπου στο μέσον του χώρου της αυλής, βρέθηκε ταφή με κυκλικά τοποθετημένους λίθους γύρω από πήλινη χύτρα καλυμμένη με πήλινο πινάκιο, η οποία περιείχε απανθρακωμένα οστά, ελάσματα χρυσού και μικρό γυάλινο μυροδοχείο, ενώ έξω από τη χύτρα βρέθηκαν ένας γυάλινος σκύφος και μια σιδερένια στλεγγίδα. Στα δυτικά του χώρου 1, κοντά στο θύρωμα εισόδου του χώρου 5β και σε βάθος παρόμοιο με αυτό των παραπάνω ταφών βρέθηκαν ίχνη άλλης ταφής, όπως τμήματα σιδερένιων καρφιών με υπολείμματα ξύλου, χάλκινα καρφιά και κτερίσματα, όπως πήλινο ανθρωπόμορφο αγγείο-ρυτό και τρία γυάλινα μυροδοχεία (δύο σωληνόσχημα και ένα φιαλίδιο). Στο ίδιο βάθος βρέθηκαν διάσπαρτα καρφιά, λίγα οστά, όστρακα χρηστικών αγγείων και ελάχιστα λύχνωννκαθώς και λίγα τεμάχια γυάλινων αγγείων.

Οικόπεδο Καραμολέγκου

Κατά τη φετινή περίοδο συνεχίστηκε η ανασκαφή του νεκροταφείου των ρωμαϊκών και πρωτοχριστιανικών χρόνων προς Α.[18]. Αποκαλύφθηκε ένα συγκρότημα πέντε μεγάλων ορθογώνιων ταφικών κτισμάτων (Σχέδ. 12). Τα πέντε ταφικά κτίσματα δ6 (διαστ. 3,20×2,50 μ.), δ7 (διαστ. 3,20×2,80 μ.), δ8 (διαστ. 3,15× 2,52 μ.), δ9 (διαστ. 2,85×2,05 μ.) και δ12 είναι χτισμένα, σε επαφή μεταξύ τους, με αργολιθοδομή και χρήση κονιάματος, ενώ στις γωνίες έχουν χρησιμοποιηθεί κατά περίπτωση λαξευμένοι δόμοι. Η θύρα εισόδου βρίσκεται στο μέσον της δυτικής πλευράς και έχει πλάτος περίπου 0,60 μ. σε όλα τα κτίσματα, ενώ το ανώφλι δεν σώζεται σε κανένα κτίσμα, ώστε να υπολογιστεί το ύψος. Στεγάζονταν με ημικυκλικούς θόλους, όπως συμπεραίνεται από τις γενέσεις τους, που σώζονται εν μέρει στα ταφικά κτίσματα δ9 και δ12. Είναι πιθανόν η καμάρα να μην ήταν εξωτερικά εμφανής αλλά να διαμορφωνόταν επίπεδη στέγη, όπως στο μοναδικό ταφικό κτίσμα δ1, που σώζεται ολόκληρο με τη στέγη του[19]. Δεν είναι σαφές αν όλα τα κτίσματα κατασκευάστηκαν ταυτόχρονα· το πιο πιθανόν είναι να κατασκευάστηκαν διαδοχικά αφού υπάρχουν αποκλίσεις τόσο στις διαστάσεις τους, όσο και στο βάθος θεμελίωσης. Στους πλάγιους τοίχους υπάρχουν μικρών διαστάσεων ταφικές κόγχες, που προορίζονταν για την απόθεση κτερισμάτων και λυχναριών. Πίσω ακριβώς από τη θύρα εισόδου υπάρχει κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος, μήκ. 1,55 και πλ. 0,55 μ. όπως ακριβώς και στα δύο ταφικά κτίσματα δ2 και δ3, τα οποία είχαν αποκαλυφθεί το 1993. Τα ταφικά κτίσματα βρίσκονται σε χρήση μέχρι τα τέλη του 7ου αι. και είναι ευδιάκριτες τουλάχιστον δύο φάσεις χρήσης τους, η

18. ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, σ. 553· 48 (1993): Χρονικά, σ. 441-444· 49 (1994): Χρονικά, σ. 692-695.

19. ΑΔ 48 (1993): Χρονικά, σ. 443.

πρώτη από τις αρχές του 3ου μέχρι τα τέλη του 4ου αι. και η δεύτερη από τις αρχές του 5ου μέχρι τα τέλη του 7ου αι. μ.Χ.

Τα ταφικά κτίσματα σώζονται όλα σε μεγάλο ύψος. Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν αμέσως μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος, πάχ. 0,20 μ. τα ανώτερα σωζόμενα ύψη των τοίχων. Στο εσωτερικό των ταφικών κτισμάτων υπήρχε ένα στρώμα, πάχ. 0,50-0,60 μ. με μεγάλες και μικρές πέτρες και κομμάτια κονιάματος, το οποίο προερχόταν από την κατάρρευση της στέγης. Ακολουθούσε η επίχωση των κτισμάτων από χώμα γεμάτο οστά, λυχνάρια, όστρακα λυχναριών, κεραμικών και γυάλινων αγγείων, που αποδείκνυε την αναμόχλευση της επίχωσης των κτισμάτων και τη σύλησή τους πριν την τελική κατάρρευση της στέγης τους.

Τα ταφικά κτίσματα ιδρύθηκαν πάνω στο στρώμα με τους λακκοειδείς τάφους, π.χ. οι τοίχοι του ταφικού κτίσματος δ6 βρίσκονται πάνω στους παλαιότερους λακκοειδείς LXVII και LXIX, ο ανατολικός τοίχος του δ8 έχει χτιστεί πάνω στο λακκοειδή LXXIII και ο λακκοειδής LXXXV βρίσκεται κάτω από τη νοτιοανατολική του γωνία. Οι λακκοειδείς αυτοί τάφοι είχαν πληθώρα κτερισμάτων και είχαν χρησιμοποιηθεί για πολλαπλές ταφές, όπως αποδεικνύεται από τα οστά σε κάθε τάφο, που ανήκαν σε περισσότερους από έναν σκελετούς. Τα ταφικά κτίσματα πρέπει να ιδρύθηκαν στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ. και στην πρώτη φάση χρήσης τους, μέχρι τις αρχές ή τα μέσα του 5ου αι., χρησιμοποιούνταν ο κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος πίσω από την είσοδο, δίνοντας έτσι την εικόνα ευρύχωρων κτισμάτων, τα οποία προορίζονταν για έναν μόνο νεκρό.

Από την πρώτη αυτή φάση χρήσης των ταφικών κτισμάτων προέρχονται τέσσερα κοσμήματα, που βρέθηκαν στα κατώτερα στρώματα των κτισμάτων και κοντά στους κιβωτιόσχημους τάφους:

1) Ένα χρυσό φιδόσχημο σπειρόσχημο δαχτυλίδι από το ταφικό κτίσμα δ6 (αριθ. κατ. J4), κατασκευασμένο από λεπτό έλασμα (Πίν. 223 α), το οποίο ανήκει στην κατηγορία των λεγόμενων νεκρικών κοσμημάτων, που κατασκευάζονταν μόνο για τις ταφικές ανάγκες[20]. Μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 2ου ή στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ.

2) Ένα χρυσό ενώτιο από το ταφικό κτίσμα δ8 (αριθ. κατ. J 2) (Πίν. 223 β). Απλός κρίκος με απολήξεις που διαμορφώνονται σε θηλιά και άγκιστρο. Στον κρίκο είναι προσαρτημένος μικρότερος κρίκος που πλαισιώνεται από μικρά σφαιρίδια. Μπορεί να χρονολογηθεί στον ύστερο 3ο και 4ο αι. μ.Χ.

3) Ένα χρυσό ενώτιο επίσης από το ταφικό κτίσμα δ8 (αριθ. κατ. J 3) (Πίν. 223 γ). Απλός κρίκος με απολήξεις που διαμορφώνονται σε θηλιά και άγκιστρο. Η άκρη της θηλιάς διακοσμείται με μικρό σφαιρίδιο. Μπορεί να χρονολογηθεί στο 2ο ή 3ο αι. μ.Χ.[21].

4) Ένα χρυσό ενώτιο από το χώρο της εισόδου του ταφικού κτίσματος δ9 (αριθ. κατ. J 5) (Πίν. 223 δ). Αποτελείται από λεπτό κρίκο, στο πάνω μέρος του οποίου είναι επικολλημένος κυρτός δίσκος, που περικλείεται από λεπτή σχοινοειδή ταινία. Ανάλογη ταινία περιβάλλει και τη μικρή κυκλική βάθυνση στο κέντρο του δίσκου. Στο κάτω μέρος του είναι αναρτημένο με κρίκο λεπτό κυλινδρικό στέλεχος που απολήγει σε σφαιρίδιο με μικρό ομοίωμα ροδιού. Μπορεί να χρονολογηθεί επίσης στο 2ο και 3ο αι. μ.Χ.[22].

Από την ίδια φάση χρήσης των ταφικών κτισμάτων (3ος-5ος αι.) προέρχονται και δύο επιτύμβιες επιγραφές του τύπου των αφηρωισμών που επιχωριάζει στη Θήρα[23]. Η μία προέρχεται από το ταφικό κτίσμα δ9 και βρέθηκε αναποδογυρισμένη με την επιγραφή προς τα κάτω στα κατώτερα στρώματα ανάμεσα στον κεντρικό κιβωτιόσχημο τάφο και στο δυτικό τοίχο του κτίσματος: *Φίλερως τὴν σύμβιον ἀφηρώιξεν Ζωσών - Τύχη τὸν ἀδελφὸν Ἐπιτυνχάνοντα ἀφηρώιξεν* (Πίν. 223 ε). Η δεύτερη βρέθηκε εντοιχισμένη σε μεταγενέστερο κτίσμα, το οποίο δεν έχει ανασκαφεί ακόμα πλήρως και το οποίο μπορεί να χρονολογηθεί μετά τα μέσα του 5ου αι. Η επιφάνεια, όπου είναι χαραγμένη η επιγραφή είχε ίχνη από παχύ κονίαμα, πράγμα που σημαίνει ότι την εποχή που χρησιμοποιήθηκε ως δομικό υλικό η επιγραφή δεν ήταν πλέον ορατή: *Θεοδότη Τρυφερὰν ἑαυτῆς θυγατέρα ἀφηρώιξεν* (Πίν. 223 στ).

Στις αρχές του 5ου αι. μ.Χ. το χώμα είχε ανυψωθεί 0,60-0,80 μ. περίπου, γύρω από τα ταφικά κτίσματα, πράγμα που σημαίνει ότι οι θύρες εισόδου ήταν φραγμένες σε μεγάλο ύψος. Στο στρώμα αυτό γύρω από τα ταφικά κτίσματα, το οποίο αντιστοιχεί με το στρώμα Β του νεκροταφείου, παρατηρούνται πολλοί εγχυτρισμοί και λιγότεροι λακκοειδείς τάφοι, κυρίως ακτέριστοι. Η δεύτερη φάση χρήσης των ταφικών κτισμάτων αρχίζει από τις αρχές ή τα μέσα του 5ου αι. και διαρκεί έως τα τέλη του 7ου αι. Σε αυτήν τη φάση ο κεντρικός κιβωτιόσχημος τάφος πρέπει να είναι επικαλυμμένος και να μην χρησιμοποιείται πλέον. Τα ταφικά κτίσματα δ6 και δ8 πρέπει να βρίσκονταν σε διαρκή χρήση, όπως αποδεικνύεται από τα πολυάριθμα λυχνάρια του 5ου, 6ου και 7ου αι. και τις μεγάλες ποσότητες θραυσμάτων από γυάλινα και κερα-

20. Για ανάλογα παραδείγματα από υστεροελληνιστικούς τάφους της Πάτρας, βλ. ΑΕ 1990, σ. 84-85 και 128-129 και B. Deppert-Lippitz, Griechischer Goldschmuck, Mainz 1985, σ. 273.

21. F. H. Marschall, Catalogue of the Jewellery Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum, London 1911, σ. 289-291, αριθ. 2464, 2486, πίν. LIII.

22. F. Naumann, Antiker Schmuch; Staatliche Kunstsammlungen Kassel, Melsungen 1980, σ. 43, αριθ. 83, πίν. 17.

23. IG XII 3, αριθ. 893-932.

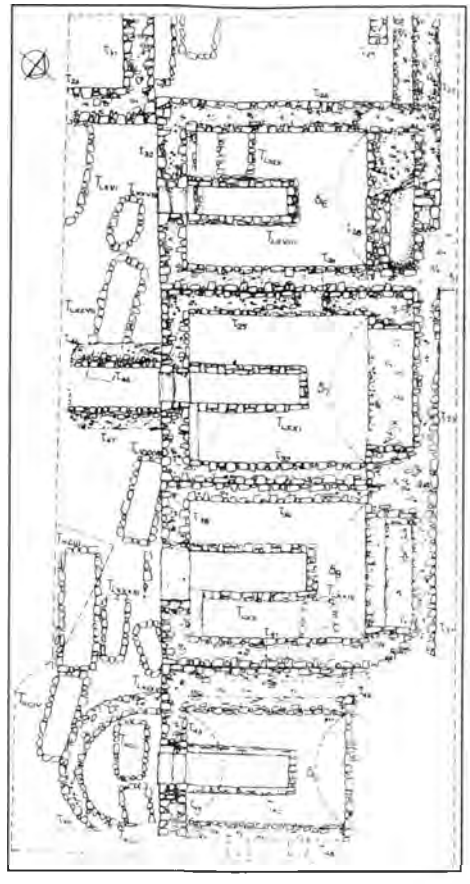

Σχέδ. 12. Θήρα. Περίσσα. Οικόπεδο Καραμολέγκου. Κάτοψη της ανασκαφής.

μικά αγγεία, καθώς και οστών, που βρέθηκαν μέσα στις επιχώσεις τους. Στα δύο ταφικά αυτά κτίσματα πρέπει να προστέθηκαν σε αυτήν τη φάση οι κτιστοί τάφοι με αρκοσόλια κατά μήκος του βόρειου τοίχου. Το ταφικό κτίσμα δ9 διατηρεί στη νότια γωνία ίχνη δαπέδου από χοντρό ασβεστοκονίαμα 0,10 μ. πάνω από τη στάθμη του κεντρικού κιβωτιόσχημου τάφου. Το αψιδοφόρο πρόσκτισμα στα νότια του ταφικού κτίσματος είναι θεμελιωμένο στο στρώμα Β, άρα χτίστηκε στη δεύτερη φάση χρήσης των κτισμάτων και μπορεί να ερμηνευθεί, είτε ως απλό χαμηλό τοιχίο για να μη κλείσουν τα γύρω χώματα την είσοδο, είτε ως αψιδωτό στεγασμένο πρόσκτισμα, το οποίο φράζει πλέον ερμητικά το ταφικό κτίσμα δ9. Το ταφικό κτίσμα δ7 δεν περιείχε μέσα στην επίχωση λυχνάρια ή πολλά όστρακα, τα χαμηλά όμως τοιχία που πλαισιώνουν ένα «δρόμο» μπροστά από την είσοδό του δείχνουν μια προσπάθεια να κρατηθεί η είσοδος ανοιχτή.

Στην επίχωση του ταφικού κτίσματος δ6 βρέθηκαν πέντε και στην επίχωση του δ8 είκοσι ακέραια λυχνάρια, που χρονολογούνται από τα μέσα του 5ου αι. και μετά. Τα δύο λυχνάρια που βρέθηκαν στο στρώμα Β, ακριβώς μπροστά στην είσοδο του κτίσματος δ6, χρονολογούνται στον 6ο αι. Από αυτά αξίζει να αναφερθούν τα ακόλουθα:

1) Λυχνάρι με αριθ. κατ. 712, ύψ. 0,045, διάμ. 0,075, σωζ. μήκ. 0,095 μ. (Πίν. 224 α). Συγκολλημένο. Σώμα σφαιρικό με ελαφρά επιμήκη μυκτήρα, που ενώνεται με το δίσκο με κανάλι. Λαβή μικρή αδιάτρητη, ραμφόσχημη. Δίσκος και κανάλι περιβάλλονται από πλαστικό δακτύλιο. Στο δίσκο γύρω από τη μικρή οπή πλήρωσης και στο χείλος μικροί έξεργοι κυκλίσκοι με κουκκίδες στο μέσον.

2) Λυχνάρι με αριθ. κατ. 751, ύψ. 0,035, διάμ. 0,05, μήκ. 0,088 μ. (Πίν. 224 β). Ακέραιο. Σώμα σφαιρικό με ελαφρώς επιμήκη μυκτήρα, που ενώνεται με το δίσκο με κανάλι και λαβή μικρή ραμφόσχημη. Δίσκος και κανάλι περιβάλλονται από πλαστικό δακτύλιο. Στο δίσκο γύρω από την οπή πλήρωσης έξεργες ευθείες μικρές γραμμές σε ακανόνιστη διάταξη, στο χείλος πεταλόσχημα διακοσμητικά θέματα.

3) Λυχνάρι με αριθ. κατ. 719, ύψ. 0,034, διάμ. 0,055, σωζ. μήκ. 0,09 μ. (Πίν. 224 γ). Λυχνάρι βορειοαφρικανικού τύπου, του οποίου λείπει τμήμα του μυκτήρα. Σώμα σφαιρικό με έντονα επιμήκη και προεξέχοντα μυκτήρα. Δίσκος και κανάλι περιβάλλονται από λεπτό πλαστικό δακτύλιο. Στο δίσκο δύο μικρές οπές πλήρωσης και αχνά διακρινόμενη παράσταση ζώου (αλόγου). Στο χείλος επάλληλα διακοσμητικά τρίγωνα εναλλασσόμενα με ανάγλυφους κόμβους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη δεύτερη φάση χρησιμοποίησης των κτισμάτων έχουν οι επιτύμβιες επιγραφές των «Αγγέλων»[24], που βρέθηκαν στο στρώμα Β γύρω από τα ταφικά κτίσματα.

1) «Άγγελος Φιλαργύρου» επάνω σε ακανόνιστη ασβεστολιθική πλάκα, διαστ. 0,39×0,18 μ. (Πίν. 224 δ).

2) «Αγγέλου Σωτείρας» επάνω σε ακανόνιστη πλάκα διαστ. 0,55×0,60 μ. μέσα σε ταφικό αμφορέα (Πίν. 224 ε).

3) «Ανγγέλου Ν..αδ..» επάνω σε ακανόνιστη πλάκα, διαστ. 0,22×0,21 μ.

4) «Αγγέλου» επάνω σε ορθογώνια πλάκα, διαστ. 0,36×0,23 μ.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΕΡΟΥΣΗ

24. Για τις επιγραφές των «Αγγέλων» της Θήρας, βλ. Thera II (H. Dragendorff) Theraische Graber, Berlin 1903, σ. 289 και πιο πρόσφατα, D. Feissel, Notes d'epigraphie chretienne, BCH 101 (1977), σ. 209-214.

ΚΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η ΚΓ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου.

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΟΜΜΟΣ

Το ανασκαφικό έργο περιορίστηκε για να δοθεί προσοχή στη μελέτη των ευρημάτων και στη συντήρηση του χώρου. Όλες οι τομές βρίσκονται μέσα στα δύο μνημειώδη, με ισοδομική τοιχοποιία, δημόσια κτίρια νότια του μινωικού δρόμου και με προσανατολισμό Α.-Δ. Το μεγαλύτερο είναι το ΥΜ Ι κτίριο Τ, ανακτορικής τεχνοτροπίας με τέσσερις πτέρυγες γύρω από μια κεντρική αυλή, συνολικής αρχικής επιφάνειας 6.000 τ.μ. περίπου. Πρόκειται για ένα κτίριο μεγαλύτερο από το ανάκτορο της Κάτω Ζάκρου, αλλά μικρότερο από εκείνο της Φαιστού. Στην ΥΜ ΙΙΙΑ2 περίοδο, επί της ανατολικής πτέρυγας του κτιρίου Τ χτίστηκε το κτίριο Ρ που αποτελείται από έξι μεγάλες στοές που βλέπουν προς τη θάλασσα. Έχουν ερμηνευθεί ως αποθήκες-στέγαστρα, και ειδικότερα για τη στέγαση πλοίων κατά τη διάρκεια των χειμερινών μηνών που δεν ευνοούσαν τη ναυσιπλοΐα.

Το πρώτο σκάμμα ανοίχθηκε μέσα στη νότια στοά του μινωικού κτιρίου Τ. Εκεί, σε μια τομή δίπλα στο νότιο τοίχο, αποκαλύφθηκε ότι αυτός πατούσε σε παλαιότερο και πλατύτερο τοίχο της ΜΜ ΙΙΒ περιόδου. Ο τελευταίος ανήκε σε ένα μνημειώδες προανακτορικό κτίριο που ονομάστηκε ΑΑ, προκάτοχο του κτιρίου Τ. Άλλοι τοίχοι του έχουν βρεθεί και σε άλλα σημεία κάτω από νεότερα δάπεδα. Φαίνεται ότι οι κτίστες του κτιρίου ΑΑ κατασκεύασαν μια τεράστια επίπεδη επιφάνεια με τον εξής τρόπο: πρώτα έχτισαν ψηλούς τοίχους και μετά γέμισαν τα ενδιάμεσα τμήματά τους με σκληρό χώμα, χαλίκι και πέτρες. Σε αντίθεση με τα περισσότερα μινωικά κτίρια, όπου τα θεμέλια είναι συνήθως ρηχά, τα δάπεδα του κτιρίου ΑΑ βρίσκονταν ψηλά, έτσι όταν αργότερα χτίστηκε από πάνω το ΥΜ Ι κτίριο Τ, πολλά από τα ΜΜ δάπεδα, καθώς και το άνω τμήμα των τοίχων, καταστράφηκαν. Σε μια μικρή περιοχή εντός του κλιμακοστασίου βρέθηκαν ύστερα ΜΜ ΙΙΒ αγγεία, που συγκολλούνται, ανακατεμένα με ΜΜ ΙΙΙ όστρακα, καθώς και υπολείμματα από γύψινες τράπεζες. Ακόμα όμως δεν έχει καθοριστεί εάν τα ευρήματα αντιπροσωπεύουν την τελευταία περίοδο χρήσης του κτιρίου ΑΑ, πριν από την κατασκευή του κτιρίου Τ, ή αποτελούν ένδειξη πρωιμότερης χρήσης του κτιρίου Τ.

Μετά την εγκατάλειψη του κτιρίου Τ στην ΥΜ ΙΑ περίοδο, μέσα στη Νότια Στοά κατασκευάστηκε ένας μεγάλος κεραμικός κλίβανος με κοίλωμα πυράς (fire pit) και τέσσερις επικλινείς αεραγωγούς. Το 1995 καθαρίστηκε και ο τελευταίος αεραγωγός και σημειώθηκαν προσεκτικά οι θέσεις των οστράκων και του υπόλοιπου υλικού μέσα στον αγωγό. Επειδή στο παρελθόν σε άλλους κλιβάνους είχε βρεθεί ελάχιστη κεραμική, ο κλίβανος αυτός, λόγω της κεραμικής που βρέθηκε μέσα του και επειδή περιβαλλόταν από ένα μεγάλο κεραμικό σωρό που συμπεριλάμβανε και όστρακα και σφάλματα όπτησης, αποτελεί ένα ασυνήθιστο κέντρο παραγωγής μινωικής κεραμικής.

Καθαρίστηκε επίσης και μια μικρή περιοχή κάτω από το αρχικό δάπεδο του κτιρίου Ρ, στο ανατολικό άκρο της Στοάς 2, όπου βρέθηκαν μόνο τοίχοι από το κτίριο Τ χωρίς τα δάπεδα, που καταστράφηκαν στη διάρκεια των οικοδομικών εργασιών που συνδέονται με την κατασκευή του κτιρίου Ρ. Ένα από τα συνεχή προβλήματα σε αυτή την περιοχή είναι ότι τοίχοι από διαφορετικές περιόδους συναπαντώνται σχεδόν στο ίδιο επίπεδο, αυτό δε είναι αποτέλεσμα της διατάραξης ή και της πλήρους αντικατάστασης παλαιότερων δαπέδων από νεότερα.

Κατά τη διάρκεια των δύο προηγούμενων χρόνων αναλάβαμε, με την επίβλεψη του επιστάτη μας Σήφη Φασουλάκη, τη συνολική συντήρηση των τοίχων στον μεγάλης έκτασης αρχαιολογικό χώρο του Κομμού. Οι συνέπειες από τη διάβρωση των ομβρίων είναι ιδιαίτερα αισθητές στη νότια πλευρά του χώρου που βρίσκεται σε μια λεκάνη στη βάση της ανατολικής και βόρειας λοφοπλαγιάς. Χαμηλοί, διακριτικοί τοίχοι έχουν τώρα χτιστεί για να διοχετεύουν μεγάλο μέρος των ομβρίων μακριά από τις βαθιές τομές των μινωικών επιπέδων, τομές που στο παρελθόν γέμιζαν κάθε χρόνο με νερό που δεν εξατμιζόταν μέχρι τον Ιούνιο. Επίσης έχει χτιστεί ένας αριθμός αναλημματικών τοίχων για την υποστήριξη των παρειών των τομών, ενώ άλλες παρειές έχουν προστατευθεί με τσιμέντο στο χρώμα της γης. Κατά μήκος της ανατολικής παρειάς, ύψ. 10 μ., το πρόβλημα των ομβρίων που κατεβαίνουν την πλαγιά και τρέχουν κατά μήκος του καινούργιου δρόμου είναι έντονο γιατί ο αναλημματικός τοίχος, ύψ. 14 μ., που

χτίσαμε, έχει εξωκείλει από την πίεση των νερών. Φέτος κατασκευάσαμε πάνω στον τοίχο ένα επικλινές κανάλι με νότια κατεύθυνση, το οποίο ελπίζουμε ότι θα μεταφέρει τα νερά στη θάλασσα χωρίς να προκληθούν σοβαρές ζημιές στα οικοδομήματα του ανασκαφικού χώρου που βρίσκονται εντός της λεκάνης. Έξω από το φράκτη του ανασκαφικού χώρου, σωροί από χώματα σε συνδυασμό με κανάλια και βαθμιδωτά πρανή έχουν στόχο να εμποδίσουν το νερό να φθάσει στο χώρο των αρχαίων. Όσον αφορά στη μακροπρόθεσμη συντήρηση του χώρου, έχουμε αρχίσει τη διαδικασία υποβολής αιτήσεων για χρηματοδότηση, με σκοπό την κατασκευή ανοικτών στεγάστρων που θα καλύψουν συγκεκριμένα κτίρια στη νότια περιοχή, και ειδικότερα την περιοχή του (ελληνικού) ιερού και τη Νότια Στοά με τον κλίβανο, όπως επίσης την κατασκευή σειράς από συμπαγείς αναλημματικούς τοίχους και ενός συστήματος απορροής των ομβρίων που θα διασφαλίσει την προστασία του χώρου.

JOSEPH W. SHAW

ΚΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κατά το έτος 1995 ξεκίνησαν οι πρώτες προσπάθειες για εξεύρεση χώρου κατάλληλου για την ίδρυση νέου Αρχαιολογικού Μουσείου στα Χανιά. Ενώ η στέγαση της Έκθεσης στο καθολικό της μονής των Φραγκισκανών στην παλαιά πόλη των Χανίων θεωρείται πολύ πετυχημένη, κατά γενική ομολογία, η σχεδόν ανυπαρξία αποθηκευτικών, εργαστηριακών, διοικητικών κτλ. συνοδευτικών χώρων, και η χρόνια εμπλοκή των απαλλοτριώσεων των γειτονικών ιδιοκτησιών, τελικά ανάγκασαν την Εφορεία να στραφεί σε άλλες λύσεις που να εξασφαλίζουν μία άνετη εγκατάσταση με δυνατότητες επεκτάσεων. Παράλληλα, κατά κανένα τρόπο δεν εγκαταλείπονται οι ενέργειες για την αποκατάσταση του ενετικού ναού του Αγίου Φραγκίσκου, ο οποίος παρουσιάζει πολυσύνθετα και σοβαρά προβλήματα συντήρησης. Το 1995 ολοκληρώθηκε από το Πολυτεχνείο Κρήτης η ανάλυση των κονιαμάτων και η εδαφοτεχνική μελέτη, που αποτελούν το πρώτο βήμα για τη στερέωση του μνημείου.

Το έργο της καταγραφής, σχεδίασης και φωτογράφησης στα Αρχαιολογικά Μουσεία Χανίων και Ρεθύμνου προχώρησε ικανοποιητικά και κατά το τρέχον έτος. Σε αυτό απασχολήθηκαν οι ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι Κατερίνα Διγαλάκη, Γιάννης Φραγκάκης, Στέλλα Καλογεράκη, Έλια Βαρδάκη και Μανόλης Δαμβουνέλης.

Συνεχίστηκε η συντήρηση των ψηφιδωτών δαπέδων στην Κίσαμο από το συνεργείο της Εφορείας με την εποπτεία της συναδέλφου Σταυρούλας Μαρκουλάκη. Επίσης, προσλήφθηκε η τεχνίτρια Μαρία Κούνδουρου για τη συντήρηση των τοιχογραφιών του αδύτου των νεοανακτορικών χρόνων της συνοικίας Σπλάντζιας Χανίων. Οργανώθηκε και ξεκίνησε η λειτουργία του απαραίτητου εργαστηρίου συντήρησης κεραμικής στο Καστέλλι Κισάμου από τη νέα συντηρήτρια Πηνελόπη Μαυρεδάκη.

Τη φροντίδα του κήπου του Αρχαιολογικού Μουσείου Χανίων ανέλαβε η νέα εργατοτεχνίτρια Ειρήνη Μαρκουλάκη, η οποία επέδειξε πολύ ενδιαφέρον και βελτίωσε πολύ περισσότερο την ήδη καλαίσθητη εικόνα του.

Στην αποθήκη της οδού Τομπάζη στο Ρέθυμνο (Βαλιδέ Τζαμί) στεγάζεται ο μεγάλος όγκος των ΥΜ ΙΙΙ λαρνάκων του νομού. Για την καλύτερη οργάνωση και την εξασφάλιση περισσότερου αποθηκευτικού χώρου κατασκευάστηκε ισχυρό ξύλινο μεσοπάτωμα, ανεξάρτητο, που μπορεί να αποξηλωθεί ταχύτατα σε περίπτωση μετεγκατάστασης και τοποθετήθηκε ειδικός ανελκυστήρας. Επίσης βελτιώθηκε το σύστημα συναγερμού.

Έγιναν οι ετήσιοι καθαρισμοί στους αρχαιολογικούς χώρους Καστελλίου Χανίων, Κισάμου, Απτέρας, Δικτυναίου, Λισού και Σταυρωμένου και ολοκληρώθηκε η περίφραξη στον ευρύτερο χώρο του Δικτυνναίου. Με τη βοήθεια και φροντίδα της αρχαιολόγου και συνεργάτιδας Ανάγιας Σαρπάκη η Εφορεία προμηθεύτηκε μηχάνημα για την έκπλυση του χώματος από τις ανασκαφές και το διαχωρισμό του ιζήματος από το επιπλέον υλικό ούτως ώστε να εμπλουτιστεί η μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων με πολύτιμα περιβαλλοντικά στοιχεία, κυρίως αρχαιοβοτανικής.

Το Σεπτέμβριο του 1995 πραγματοποιήθηκε η Α΄ Ημερίδα των Μαργαριτών Μυλοποτάμου με θέμα «Κεραμικά εργαστήρια στην Κρήτη από την αρχαιότητα ως σήμερα», σε συνεργασία με την κοινότητα Μαργαριτών. Η άρτια διοργάνωση οφείλεται κυρίως στην αρχαιολόγο της Εφορείας Ειρήνη Γαβριλάκη, η οποία επιμελήθηκε και την έκδοση των Πρακτικών της ημερίδας, και τον αντιπρόεδρο της κοινότητας Κώστα Παπαδάκη.

Τέλος, η Εφορεία επόπτευσε τις εξής συστηματικές ανασκαφές στην περιφέρεια αρμοδιότητάς της: Πανεπιστημιακές ανασκαφές Ελεύθερνας (Π. Θέμελης, Αθ. Καλπαξής, Ν. Σταμπολίδης) και Μοναστηρακίου (Αθ. Κάντα), την ελληνοϊταλική ανασκαφή Αποδούλου (Γ. Τζεδάκις, Louis Godart). Επίσης εξυπηρέτησε πολλούς ερευνητές που συμμετέχουν σε διάφορες συστηματικές ανασκαφές ή έχουν άδεια μελέτης άλλων ενοτήτων.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΥΔΩΝΙΑΣ

Χανιά

Οικόπεδο Αιδεσ. Ν. Χαροκοπάκη

Βρίσκεται στη συνοικία Κουμπές, στην οδό Πολυρρηνίας και απέναντι από το 12ο Δημοτικό Σχολείο. Στην περιοχή αυτή εξαπλώνεται η νότια νεκρόπολη της κλασικής Κυδωνίας, όπως συμπεραίνεται από τα αποτελέσματα μεμονωμένων παλαιότερων ανασκαφών αλλά κυρίως των

τελευταίων χρόνων. Με αφορμή εκσκαφικές εργασίες για ανέγερση κατοικίας διαπιστώθηκε η παρουσία αρχαιοτήτων και διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα από τον Οκτώβριο έως τον Δεκέμβριο, στην οποία έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Σοφία Πρέβε και Έλια Βαρδάκη.

Σε βάθος 0,66 μ. από την επιφάνεια του εδάφους άρχισε να αποκαλύπτεται διπλός κιβωτιόσχημος τάφος, επιμελημένης, στερεής και επιβλητικής κατασκευής (Πίν. 225 α). Όμοιοι είχαν ανασκαφεί και στο παρελθόν στην ίδια περιοχή. Έχει εσωτερικές διαστάσεις 2,16× 2,50 μ. και αποτελείται από παχιές ασβεστολιθικές πλάκες, τοποθετημένες ανά μία στις στενές και ανά δύο στις μακρές πλευρές του. Με όμοιες πλάκες διαμορφωνόταν η επικλινής στέγαση. Τα δύο διαμερίσματα του τάφου περιείχαν από μία μονολιθική λάρνακα με διαταραγμένες ταφές, κτερισμένες με πήλινα ειδώλια. Μέσα στον τάφο αλλά έξω από τις ίδιες τις λάρνακες είχαν τοποθετηθεί αρκετά πήλινα αγγεία των πρώιμων κλασικών χρόνων.

Στα ανατολικά του παραπάνω τάφου εντοπίστηκε κεραμοσκεπής τάφος των ελληνιστικών και εγχυτρισμός και λακκοειδής τάφος των υστεροκλασικών χρόνων. Ο κεραμοσκεπής τάφος κάλυπτε νεκρό σε ύπτια θέση με επίπεδο λίθο ως προσκέφαλο. Μοναδικό κτέρισμα υπήρξε άβαφο, κωνικό μυροδοχείο ενώ ένα δεύτερο, απιόσχημο, βρέθηκε έξω από τον τάφο. Ο εγχυτρισμός είχε γίνει σε πίθο, διαστ. 2,50×1,60 μ. με τονισμένο λαιμό και απλή ανάγλυφη διακόσμηση. Πέτρες σφράγιζαν το χείλος και στο εσωτερικό αποκαλύφθηκε καλοδιατηρημένη, ακτέριστη ταφή σε ύπτια θέση, πάνω σε στρώση από άμμο. Λιθοσωρός από αργούς και ημίεργους λίθους κάλυπτε τον λακκοειδή τάφο, ο οποίος περιείχε ένα νεκρό επίσης σε ύπτια θέση και καλοδιατηρημένο, κτερισμένο με σιδερένιο αντικείμενο και ωραία ερυθρόμορφη μικρή λήκυθο.

Νότια των παραπάνω ήλθε στο φως λάξευμα στο βράχο που περιείχε τρεις επάλληλες ταφές. Η υψηλότερη ήταν εγχυτρισμός νηπίου μέσα σε άωτο πιθοειδές, σφραγισμένο με λίθο και κτερισμένο με δύο μικρές άβαφες όλπες. Κάτω από αυτόν υπήρχε πρωιμότερος λακκοειδής τάφος, καλυμμένος με λίγους αργούς λίθους, ο οποίος περιείχε νεκρό σε ύπτια θέση και χάλκινη βελόνα. Κάτω από το λακκοειδή αποκαλύφθηκε παλαιότερος κεραμοσκεπής τάφος με νεκρό σε ύπτια θέση και ατρακτόσχημο μυροδοχείο.

Σε απόσταση 6,50 μ. από την παραπάνω ομάδα ανασκάφηκε τρίτος κεραμοσκεπής τάφος που περιείχε μισοκατεστραμμένο σκελετό, ο οποίος είχε κτεριστεί με δύο όλπες εξωτερικά και ατρακτόσχημο μυροδοχείο εσωτερικά. Τρία ακόμη άβαφα μυροδοχεία βρέθηκαν γύρω από τον τάφο. Τέταρτος κεραμοσκεπής τάφος εντοπίστηκε σε απόσταση 2 μ. από τον τρίτο, ο οποίος περιείχε μάλλον παιδική ταφή, κτερισμένη με μελαμβαφές μυροδοχείο, μικρό χάλκινο δαχτυλίδι και πήλινο γυναικείο ειδώλιο. Δεν διασώθηκε καθόλου ο σκελετός. Ένας ακόμη κεραμοσκεπής τάφος, ο πέμπτος, αποκαλύφθηκε βορειότερα, έντονα διαταραγμένος, κοντά στον οποίο βρέθηκαν δύο αγγεία.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Οδός Αν. Μάντακα 86 (οικόπεδο Δημόσιου Παιδικού Σταθμού)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή δυτικά του παλαιού φράγκικου νεκροταφείου, σήμερα παιδική χαρά. Κατά τη διάρκεια των εκσκαφών για την ανέγερση του παιδικού σταθμού, αποκαλύφθηκε καλυβίτης τάφος ο οποίος δυστυχώς καταστράφηκε σχεδόν κατά το ήμισυ. Από την ανασκαφή του διασωθέντος τμήματος διαπιστώθηκε ότι ήταν απλούστατος στην κατασκευή: επίμηκες όρυγμα στο χώμα και κάλυψη από κεραμίδες. Ο σκελετός υπήρχε στη θέση του με το κεφάλι τοποθετημένο σε προσκεφάλι από δύο απλές πέτρες, προσανατολισμένο προς Β. Το μήκος του τάφου υπολογίστηκε στα 1,95-2 μ. και το πλάτος από 0,35 έως 0,50 μ. Το σωζόμενο ύψος του σκελετού, από τον οποίο είχαν αποκοπεί τα κάτω άκρα, ήταν 1,08 μ. και τα οστά σε κακή κατάσταση διατήρησης. Κανένα κτέρισμα δεν βρέθηκε.

Η θέση του τάφου ήταν επί του δυτικού ορίου του οικοπέδου. Σύμφωνα με πληροφορίες των περιοίκων προ εικοσιπενταετίας είχαν βρεθεί πολλοί τέτοιοι τάφοι στο παρακείμενο οικόπεδο όπου υπάρχει σήμερα διώροφο σπίτι, με τον αριθμό 88. Πιθανότατα υπήρχε εδώ συστάδα κεραμοσκεπών ή άλλων τάφων που ανήκε στο νοτιοδυτικό νεκροταφείο της αρχαίας Κυδωνίας.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

Συμβολή των οδών Γιαμπουδάκη-Ξανθουδίδου

Με αφορμή την κατασκευή αποχετευτικού δικτύου τα τελευταία χρόνια στην πόλη των Χανίων έχουν εντοπιστεί πολλοί μεμονωμένοι ή κατά συστάδες τάφοι που ανήκουν σε εκτεταμένο νεκροταφείο της αρχαίας Κυδωνίας. Έτσι εντοπίστηκε μεγάλος λαξευτός τάφος στη συμβολή των οδών Γιαμπουδάκη και Ξανθουδίδου (συνοικία Άη Γιάννης), όπου βρίσκεται ένα από τα σημαντικότερα τμήματα του ελληνιστικού νεκροταφείου.

Ο τάφος έχει άξονα Β.-Ν., δηλαδή εγκάρσιο προς τον άξονα του δρόμου. Αυτό το δεδομένο εμπόδισε την απο-

κάλυψή του σε όλο του το μήκος. Στο πλάτος του οδοστρώματος και σε τμήμα των πεζοδρομίων αποκαλύφθηκε μέρος του δρόμου, η είσοδος, μεγάλο τμήμα του κεντρικού θαλάμου και τέσσερεις πλευρικοί ταφικοί θάλαμοι.

Ο τάφος, λαξευμένος στο μαργαϊκό ασβεστόλιθο, έχει ορισμένα τμήματα των τοιχωμάτων του δρόμου κτιστά από ημίεργες πέτρες μέτριου μεγέθους. Η κεντρική είσοδος είναι κατασκευασμένη από μεγάλους φερτούς λίθους από ψαμμίτη: η πόρτα και το υπέρθυρο από μονολιθικούς και οι παραστάδες από δύο μεγάλους γωνιόλιθους η κάθε μία. Η πόρτα ήταν σφραγισμένη με κονίαμα. Εσωτερικά ο κεντρικός θάλαμος-διάδρομος αποτελεί τον άξονα του τάφου ανατολικά και δυτικά του οποίου διατάσσονται οι τέσσερεις ταφικοί θάλαμοι (loculi) που έχουν αποκαλυφθεί, ανά δύο σε κάθε πλευρά. Το δάπεδο είναι καλυμμένο με επίχρισμα. Το ίδιο επίχρισμα καλύπτει και τμήμα των τοιχωμάτων, αλλά όχι την οροφή.

Οι ταφικοί θάλαμοι έχουν όλοι την ίδια μορφή: βαθύ λάκκο ενταφιασμού, στενά πεζούλια στις μακριές πλευρές και καμαρωτή οροφή. Οι τρεις περιείχαν από ένα σκελετό ενηλίκου, ενώ ο ένας δύο ενηλίκων και ένα παιδικό. Οι ταφές ήταν απλά κτερισμένες με εξαίρεση μία γυναικεία που συνοδευόταν από ένα χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο με ανάγλυφη παράσταση λουομένης Αφροδίτης, τέσσερα πήλινα γυναικεία ειδώλια μεγάλου μεγέθους και ένα ζευγάρι χρυσών ενωτίων με ερωτιδείς. Οι υπόλοιπες ταφές έδωσαν τρία πήλινα ατρακτόσχημα μυροδοχεία, δύο μικρογραφικές οινοχόες, δύο σιδερένιες στλεγγίδες και δύο δανάκες, μία χαλκή και μία χρυσή με παράσταση πουλιού. Η χρονολόγηση των κτερισμάτων τοποθετεί τις ταφές στον 3ο αι. π.Χ.

Από την επίχωση του δρόμου προήλθε κεραμική των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων: αρκετά όστρακα από διάφορα χρηστικά αγγεία και δώδεκα άβαφα ατρακτόσχημα συμπαγή μυροδοχεία, κατά το γνωστό πλέον τοπικό ταφικό έθιμο της απόθεσης αυτών των αγγείων έξω από τον τάφο, προφανώς μετά από κάποια τελετουργία και πάντοτε με σπασμένο το στόμιο και τη βάση.

Η εύρεση ενός ακόμη τάφου αυτού του τύπου ταφικής αρχιτεκτονικής γνωστού μας από τον πολύ πιο επιμελημένης κατασκευής του γειτονικού οικοπέδου Μαθιουλάκη[1], στη συγκεκριμένη περιοχή σημαίνει ίσως ότι αυτό το τμήμα του νεκροταφείου ανήκε στην κοινωνικά ανώτερη τάξη της ελληνιστικής Κυδωνίας[2]. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι όσοι κιβωτιόσχημοι τάφοι έχουν βρεθεί εδώ ασύληποι διαφέρουν σαφώς ως προς τον πλούτο των κτερισμάτων από εκείνους όλων των άλλων περιοχών του νεκροταφείου[3].

Ο τάφος διατηρήθηκε σε κατάχωση κάτω από το οδόστρωμα.

ΒΑΝΝΑ ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

Οδός Γιαμπουδάκη

Τον Ιούνιο, σε αποχετευτικό χαντάκι του δήμου Χανίων, στην παραπάνω οδό, ανάμεσα στις οδούς Ψιλάκη στα ανατολικά και Κριτοβουλίδου στα δυτικά, αποκαλύφτηκαν και ανασκάφηκαν επτά κιβωτιόσχημοι τάφοι.

Οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. και ήταν κατασκευασμένοι από μεγάλες μονολιθικές πλάκες (1,80× 0,70 μ.), άλλες από ψαμμίτη και άλλες από πωρόλιθο. Εσωτερικά ήταν επιχρισμένοι με κονίαμα. Εμφανή ήταν τα ίχνη παλαιάς σύλησης διότι ορισμένες από τις καλυπτήριες πλάκες είχαν μετακινηθεί ή είχαν σπάσει και οι ταφές βρέθηκαν διαταραγμένες.

Τάφος 1. Περιείχε μία ταφή και μία χάλκινη βελόνα.

Τάφος 2. Μία από τις καλυπτήριες πλάκες έφερε μεγάλη οπή. Περιείχε μία διαταραγμένη γυναικεία ταφή αλλά η προσπάθεια σύλησης υπήρξε ανεπιτυχής καθόσον διέφυγαν των τυμβωρύχων πολλά χρυσά κοσμήματα εξαίρετης τέχνης και μεγάλης αξίας: σφηκωτήρας, δαχτυλίδι συμπαγές με δαχτυλιόλιθο που εικονίζει κεφαλή μαινάδας, δεύτερο δαχτυλίδι μεγάλων διαστάσεων, επίσης συμπαγές, με δακτυλιόλιθο κατεστραμμένο, δύο ενώτια, επίσης μεγάλων διαστάσεων, περίτεχνα, με ανάγλυφη παράσταση Νίκης, διάδημα δέκα τεμαχίων, το καθένα από τα οποία αποτελείται από τρεις αλυσίδες, εξαρτημένες από ενιαίο κρίκο, που καταλήγουν σε ρόδια, κόσμημα από δώδεκα περίτεχνα φύλλα δάφνης και δεύτερο κόσμημα από άλλα δώδεκα δισκάρια με σπειροειδή διακόσμηση και ανάγλυφη παράσταση κεφαλής μαινάδας. Τα δύο τελευταία κοσμήματα πρέπει να ήταν ραμμένα στο ένδυμα της

1. Για τη δημοσίευσή του αλλά και την ανάλυση του τύπου, βλ. Στ. Μαρκουλάκη - Β. Νινιού-Κινδελή, Ελληνιστικός τάφος Χανίων. Ανασκαφή οικοπέδου Μαθιουλάκη, ΑΔ 37 (1982): Μελέτες, σ. 7-118, Πίν. 1-32, Σχέδ. 1-51 και ειδικότερα σ. 7-27.

2. Εκτός από τους λαξευτούς τάφους που παρουσιάζονται στην παραπάνω μελέτη, σύμφωνα με αξιόπιστες πληροφορίες κατοίκων της περιοχής υπήρχαν άλλοι δύο όμοιου τύπου τάφοι στην ίδια γειτονιά, οι οποίοι καταστράφηκαν πριν από μερικές δεκαετίες.

3. Ενδεικτικά βλ. Μ. Πωλογιώργη, Από το κλασικό και ελληνιστικό νεκροταφείο της Κυδωνίας, ΑΔ 40 (1985): Μελέτες, σ. 162-177, Πίν. 59-68, Σχέδ. 1-2. Επίσης βλ. παρακάτω, ανασκαφή οδού Γιαμπουδάκη. Για παράδειγμα από άλλη περιοχή του νεκροταφείου, βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 545-549, Σχέδ. 1-2, Πίν. 340 α-γ, 341 α-β.

νεκρής. Εκτός από τα παραπάνω βρέθηκαν επίσης 38 χρυσές κυλινδρικές χάντρες με ανάγλυφη σπειροειδή διακόσμηση και ακέραιο χρυσό περιδέραιο από πλεχτή ταινία στην οποία είναι προσαρτημένες θηλιές καλυμμένες με ρόδακες. Από κάθε θηλιά εξαρτάται δακτύλιος με κυκλική σφενδόνη από την οποία κρέμονται λογχοειδείς ψήφοι. Τα άκρα της πλεχτής ταινίας καταλήγουν σε ανθεμωτά στοιχεία με κρίκους στην κορυφή. Τέλος, ο μοναδικός αυτός τάφος περιείχε ένα χρυσό δισκάριο με ανάγλυφη παράσταση μάλλον πτηνού, ένα χάλκινο κάτοπτρο, μία μικρή χάλκινη στλεγγίδα, ένα χάλκινο χαρώνειο νόμισμα ίσως με στεφανωμένο Δία στη μία όψη, και ένα πήλινο ατρακτόσχημο συμπαγές μυροδοχείο, σύμφωνα με το τοπικό έθιμο της υστεροκλασικής και πρώιμης ελληνιστικής περιόδου.

Τάφος 3. Περιείχε δύο ταφές. Από τη σύληση είχαν διαφύγει μόνο δύο χρυσές κυλινδρικές χάντρες με σπειροειδή διακόσμηση και τμήμα από χρυσό φύλλο δάφνης. Τα κοσμήματα αυτά είναι πανομοιότυπα με αυτά του τάφου 2. Στον τάφο αυτό βρέθηκε και τμήμα επιτύμβιας στήλης από φαιοκόκκινο μάρμαρο που έφερε τη λέξη: *ΑΡΙΣ*.

Τάφος 4. Η ταφή είχε διαταραχθεί όχι μόνο κατά το παρελθόν αλλά και από σύγχρονες επεμβάσεις (αποχετευτικό δίκτυο) και περιείχε ένα σπασμένο ατρακτόσχημο μυροδοχείο και μία σιδερένια στλεγγίδα.

Τάφος 5. Περιείχε μία εντελώς συλημένη ταφή εκτός από ένα χρυσό δισκάριο με ανάγλυφο κοκκιδωτό διάκοσμο και παράσταση πτηνού.

Τάφος 6. Περιείχε μία ταφή, τμήμα χάλκινης βελόνας και ένα σπασμένο μυροδοχείο.

Τάφος 7. Περιείχε μία ταφή και δύο γυναικείες κεφαλές με πόλο από πήλινα ειδώλια. Από την επίχωση του τάφου μέχρι τον πυθμένα βρέθηκαν θραύσματα από ένα σχεδόν ολόκληρο γυάλινο κύπελλο των ρωμαϊκών χρόνων που πιστοποιεί το χρόνο σύλησης των τάφων.

Σύμφωνα με τα ευρήματα οι τάφοι χρονολογούνται στο β΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. Στην ανασκαφή εργάστηκε και η αρχαιολόγος Μαρία Σκόρδου.

Οδός Πολυρρηνίας

Τον Αύγουστο, αποκαλύφθηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος στην οδό Πολυρρηνίας, κατά τις εκσκαφικές εργασίες του Δήμου Χανίων. Η κάλυψή του αποτελούνταν από τρεις επιμελημένες πλάκες από ψαμμίτη. Οι μακρές πλευρές ήταν μονολιθικές, μήκ. 1,80 μ. Το μήκος της βόρειας στενής πλευράς ήταν 0,80 μ. και της νότιας 0,95 μ. Το εσωτερικό του ήταν επιχρισμένο με ασβεστοκονίαμα.

Ο νεκρός βρέθηκε σε συνεσταλμένη στάση με δύο λίθους κάτω από την κεφαλή ως προσκέφαλο. Τα κτερίσματα ήταν πέντε πήλινα αγγεία: μελαμβαφής λύχνος (Π 8794), αρυβαλλοειδές ληκύθιο (Π 8795) με ίχνη μαύρου γανώματος, δύο άβαφες όλπες (Π 8781 και 8782) και μία ακόμη μικρή (Π 8795) της οποίας δεν σώζεται ο λαιμός και στης οποίας το εσωτερικό βρέθηκαν μικρά τμήματα ξύλου. Ο τάφος περιείχε και μία σιδερένια στλεγγίδα, τμήμα σιδερένιας περόνης και αργυρό χαρώνειο νόμισμα. Με βάση τα παραπάνω ευρήματα ο τάφος χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Συμβολή των οδών Μ. Μπότσαρη - Κ. Σφακιανάκη

Τον ίδιο μήνα Αύγουστο, σε χαντάκι του ΟΤΕ ανασκάφηκε τούρκικη ταφή. Σώζονταν τμήμα από το ξύλινο φέρετρο, σιδερένια καρφιά και τμήματα από το ύφασμα. Την ταφή κάλυπταν σε δεύτερη χρήση αρχαίες καλυπτήριες πλάκες. Από την επίχωση περισυνελέγη πολλή κεραμική των υστεροκλασικών χρόνων.

Καλαθάς Ακρωτηρίου

Οικόπεδο Παιδικών Κατασκηνώσεων

Ήδη από το 1985, στη θέση Τσιλόνερα Καλαθά είχε επιφανειακά εντοπιστεί διάσπαρτη κεραμική των ύστερων νεολιθικών, πρωτομινωικών αλλά και ιστορικών χρόνων. Λόγω της έντονης κατωφέρειας του εδάφους από Β. προς Ν. η μεγαλύτερη συγκέντρωση οστράκων είχε παρατηρηθεί στο βόρειο τμήμα του προς έρευνα χώρου. Το 1995, με αφορμή εργασίες για την ανέγερση των Παιδικών Κατασκηνώσεων ΠΙΚΠΑ, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα σε έκταση 45 στρεμμάτων, κατά τους μήνες Αύγουστο έως Νοέμβριο, με τη συμμετοχή της αρχαιολόγου Έλιας Βαρδάκη και με αρχιτεχνίτη τον Μανόλη Τσιτσιρίδη.

Το έδαφος του γηπέδου ήταν βραχώδες (ψαμμιτικός ασβεστόλιθος) με θαμνώδη βλάστηση και ελάχιστη επίχωση. Το τοπίο αυτό χαρακτηρίζει γενικά τη χερσόνησο του Ακρωτηρίου και τα όποια αρχιτεκτονικά λείψανα της αρχαιότητας έχουν υποστεί μεγάλη διάβρωση και καταστροφή με την παραμικρή άροση.

Στη δυτική πλευρά του γηπέδου η δοκιμαστική ανασκαφή έφερε στο φως τα ελάχιστα υπολείμματα ορθογώνιας κατασκευής των πρωτομινωικών χρόνων με κινητά ευρήματα μία λοπάδα με διακόσμηση «βούρτσας», μερικά όστρακα, λεπίδες και απολεπίσματα οψιανού. Επίσης αποκαλύφθηκε ημικυκλική κατασκευή, λαξευμένη στο φυσικό βράχο. Η ανατολική πλευρά του γηπέδου είχε σχετικά πρόσφατα καλλιεργηθεί, με αποτέλεσμα τη γενική αναμόχλευση του εδάφους.

Στην ευρύτερη περιοχή εντοπίστηκαν στα βορειοανα-

τολικά, κοντά στην ακτή, λείψανα σύγχρονης ασβεστοκαμίνου και μία αλυκή και στα ανατολικά εγκαταλειμμένο λατομείο εξόρυξης ψαμμιτικού ασβεστόλιθου.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΠΟΚΟΡΩΝΟΥ

Απτέρα

Με χρηματοδότηση της Νομαρχίας Χανίων πραγματοποιήθηκε το 1995 η ε΄ ανασκαφική περίοδος στην αρχαία Απτέρα. Συνεργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Κατερίνα Τζανακάκη και Δήμητρα Μυτιληναίου με αρχιτεχνίτες τους Μ. Τσιτσιρίδη και Δημήτρη Χρυσό και αρχιτέκτονα της ανασκαφής τον Γ. Χριστοδουλάκο.

Τομέας VI (Αγρός Σαριδάκη - κληρομερίδιο 7) (Σχέδ. 1)

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στην περιοχή των τάφρων 4 - 6 με στόχο την αποκάλυψη του περιστυλίου σε όλη του την έκταση[4].

Το πρώτο στρώμα των καλλιεργειών διαδέχθηκε η επίχωση του στρώματος καταστροφής που περιείχε ανάμικτη κεραμική των ελληνιστικών χρόνων και της περιόδου της ρωμαιοκρατίας. Η αφαίρεσή του αποκάλυψε μία περίστυλη αυλή (χώρος Α) (Πίν. 225 γ), τμήμα της οποίας είχε έρθει στο φως το 1994. Από την κιονοστοιχία (5×7 κίονες), διατηρούνται στο στυλοβάτη οι βάσεις των 18 κιόνων και σε δύο από αυτές μεγάλο τμήμα του πρώτου σπονδύλου. Στο εσωτερικό της αυλής είναι πεσμένοι 23 σπόνδυλοι – άλλος ένας βρίσκεται επάνω στο στυλοβάτη μεταξύ δύο βάσεων – πέντε δωρικά κιονόκρανα και τμήμα έκτου. Η εικόνα των πεσμένων μελών δίνει την εντύπωση ότι το κτίριο καταστράφηκε από ισχυρό σεισμό.

Τα μετακιόνια διαστήματα, όπως είχε διαπιστωθεί ήδη από την περσινή περίοδο, είναι κλεισμένα με τοιχάρια πρόχειρης κατασκευής, σε μεταγενέστερη μετασκευή του κτιρίου. Στη δυτική πλευρά, εξωτερικά, έχουν τοποθετηθεί σε σειρά και σε επαφή με τα τοιχάρια τρία υπέρθυρα μάλλον.

Τρεις μικρές δοκιμαστικές τομές πραγματοποιήθηκαν στο εσωτερικό της αυλής. Η αφαίρεση του δαπέδου έδωσε και πάλι ανάμικτη κεραμική, με κυρίαρχη πάντοτε την ελληνιστική όπως συμβαίνει σε όλα σχεδόν τα στρώματα, και αποκάλυψε αμέσως από κάτω άλλο, χωματένιο πάλι, δάπεδο. Επάνω στο δεύτερο δάπεδο της τομής που έγινε δίπλα στη νότια πλευρά του στυλοβάτη, βρέθηκε ακέφαλο μαρμάρινο γλυπτό Αφροδίτης του τύπου της «σανδαλίζουσας» σε πολύ μικρό μέγεθος. Η αφαίρεση και του δεύτερου δαπέδου έδωσε και πάλι κυρίως ελληνιστική κεραμική, αλλά και πρωιμότερη, κλασική και αρχαϊκή.

Τέλος, αφαιρέθηκαν δύο από τα τοιχάρια (ένα από τη νότια πλευρά και ένα από τη δυτική) που κλείνουν τα μετακιόνια διαστήματα με στόχο τη χρονολόγηση της κατασκευής τους. Και από τα δύο η υστερότερη κεραμική ήταν ρωμαϊκή. Η αφαίρεση του δυτικού τοιχαρίου αποκάλυψε την όψη ενός υπέρθυρου ή γείσου. Η επίχωση μεταξύ του τοιχαρίου και του γείσου περιείχε μικρή μαρμάρινη κεφαλή Ερμή από ερμαϊκή στήλη, που κατατάσσεται στον τύπο του Ερμή του Αλκαμένη.

Καλύβες

Μικρή ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στο λόφο στα δυτικά της παραλίας της Κεράς και δυτικά της υπάρχουσας εκκλησίας. Αφορμή υπήρξε η παράδοση από τον Ιωσήφ Παπαντωνάκη ενός κορινθιακού αρύβαλλου του 7ου αι. π.Χ. και οστράκων από δύο ακόμη αγγεία. Διαπιστώθηκε ότι τα παραπάνω αντικείμενα ανήκαν σε ταφή σε μικρό ακόσμητο πίθο, το μισό του οποίου βρέθηκε κατά την ανασκαφή. Ήταν τοποθετημένος με το στόμιο προς Ν. και είχε σωζόμενο ύψος 0,78 μ. και μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0,60 μ. Δεν είχαν διασωθεί οστά.

ΒΑΝΝΑ ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΙΣΑΜΟΥ

Δραπανιάς

Νεκροταφείο Αγίου Δημητρίου

Κατά τα έτη 1994 και 1995 ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στον τομέα Ι (αγρός Ν. Κορακάκη) του αποθέτη των ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ ΙΑ χρόνων που είχε εντοπιστεί το 1983[5] (Σχέδ. 2· Πίν. 226 γ). Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Σοφία Πρέβε, Μαρία Σκόρδου, Κατερίνα Τζανακάκη, Κατερίνα Διγαλάκη και Μαρία Μοτάκη. Αρχιτεχνίτες ήταν οι Μανόλης Τσιτσιρίδης, Μανόλης Μπουτζουκάκης και Μανόλης Μιγλάκης.

Ανασκάφηκαν τα τμήματα του αποθέτη Ι1 έως Ι25, μήκ.

4. ΚρητΕστ, περ. Δ΄, 5 (1994/96), σ. 210.

5. Ό.π., σ. 11-45.

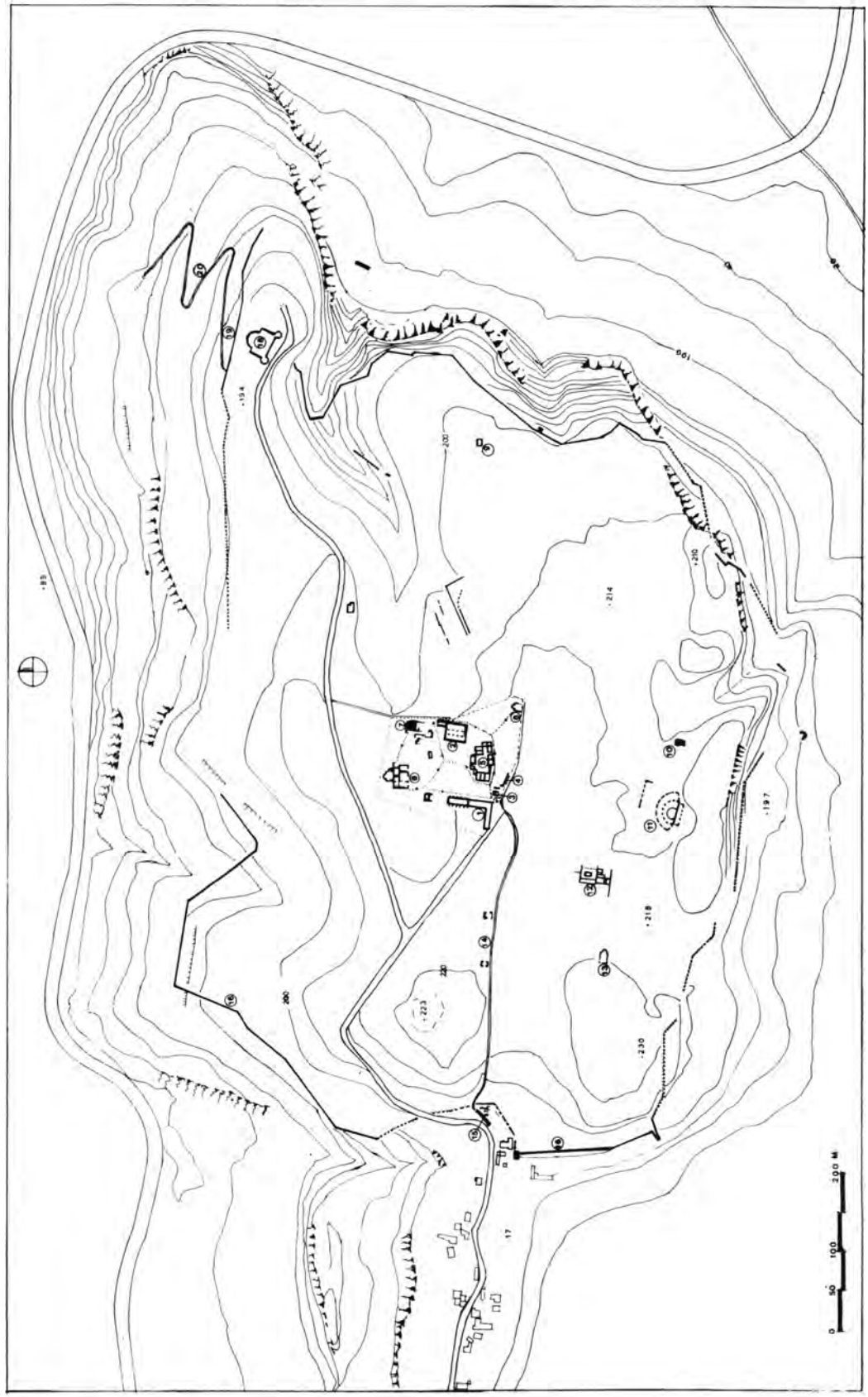

Σχέδ. 1. Νομός Χανίων. Απτέρα. Τομέας VI. Αγρός Σαριδάκη. Τοπογραφικό της αρχαίας Απτέρας.

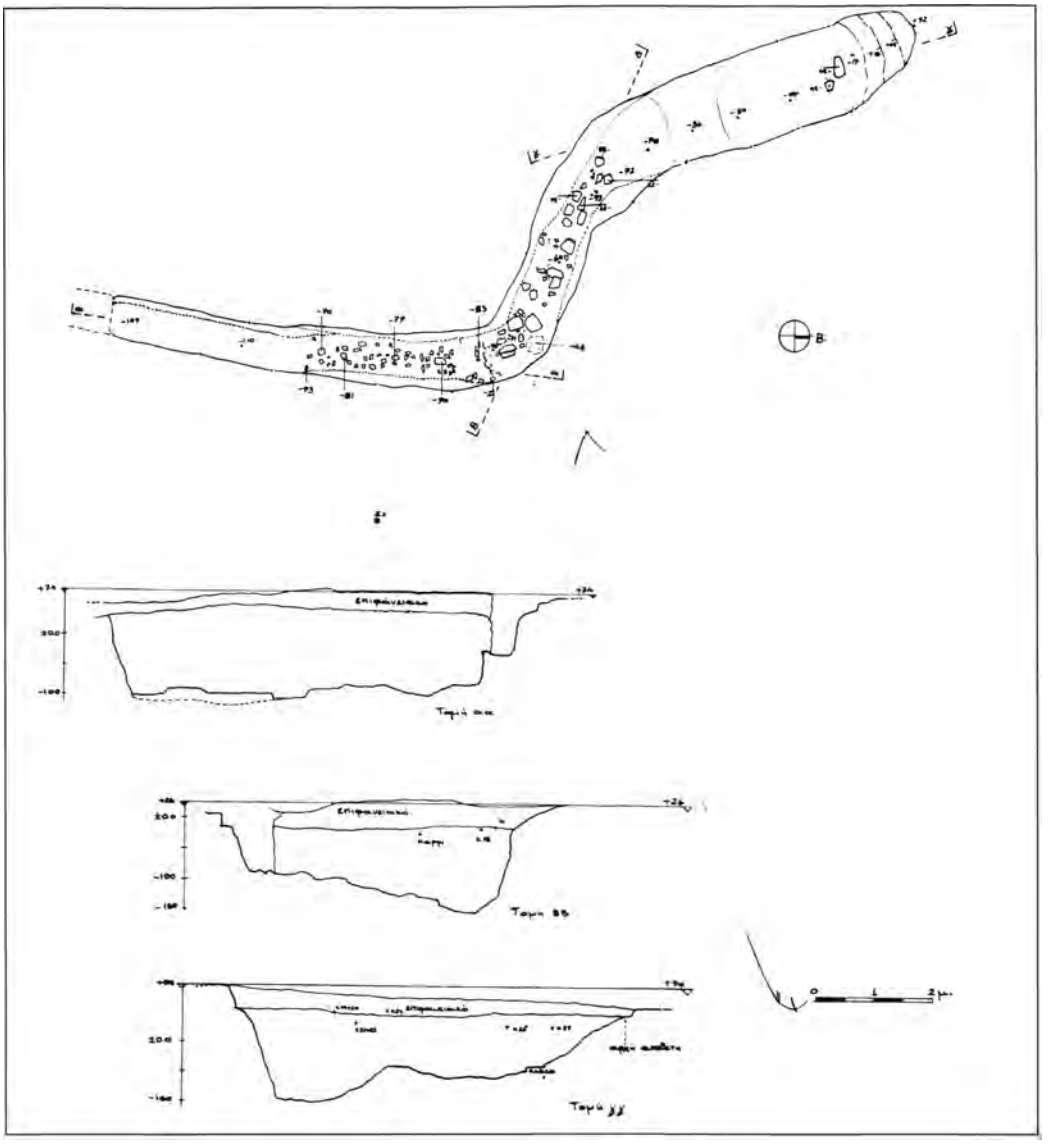

Σχέδ. 2. Νομός Χανίων. Δραπανιάς. Νεκροταφείο Αγίου Δημητρίου. Κάτοψη και τομές του αποθέτη.

και πλ. 0,60 μ. κατά μέσο όρο (τα Ι26 και Ι27 είχαν ολοκληρωθεί το 1991). Ο αριθμός των ολόκληρων κωνικών και κωδωνόσχημων κυπέλλων ανήλθε σε 3.562 (Πίν. 226 δ). Εννοείται ότι ο πραγματικός αριθμός των κυπέλλων που ρίχτηκαν στον αποθέτη είναι υπερτριπλάσιος αλλά τα περισσότερα είχαν θρυμματιστεί και διασκορπιστεί. Επίσης συνελέγησαν αρκετά όστρακα από χρηστικά αγγεία, όπως τριποδικές χύτρες και μεγάλες μαγειρικές λεκάνες, όστρακα από πίθους, πύραυνα (Πίν. 226 α-β), πυριατήρια, μεγάλα αγγεία με ψηλό πόδι, όπως αμφορείς καθώς και γραπτά αγγεία. Όλα τα παραπάνω βρέθηκαν ανάμεσα σε ριγμένες κροκάλες, βότσαλα και πέτρες, μαζί με πεταμένες στρώσεις από φυσικό κοκκινόχωμα. Το παρθένο έδαφος παρουσιάζεται σε βάθος που κυμαίνεται από 0,90 έως 1,70 μ. Ο αποθέτης προς το βόρειο άκρο του είναι πλατύτερος και πιο ανάβαθος. Συνήθως στα τελευταία εκατοστά η κεραμική μειώνεται αισθητά. Τα όστρακα από μεγάλα αγγεία απαντώνται συχνότερα στις βαθύτερες στρώσεις. Μαζί με την κεραμική βρέθηκαν δύο λίθινα αντικείμενα, μάλλον εργαλεία, μία δισκοειδής αγνύθα, κομματάκια κάρβουνου και ασβεστοκονιάματος, όστρεα, αρκετά από τα οποία ήταν θρυμματισμένα, πολλές λεπίδες οψιανού, τρία χάλκινα θραύσματα και οστά από μεγάλα ζώα με χαρακτηριστικότερο το πάνω τμήμα κρα-

νίου κρητικού αιγάγρου, το οποίο είχε τοποθετηθεί στον πυθμένα του Ι1. Όλα τα παραπάνω έχουν άμεση σύνδεση με τελετουργικές πράξεις και φαίνεται ότι στον αποθέτη είχαν ενταφιαστεί τα υπολείμματα των τελετουργιών που διεξάγονταν σε γειτονικό χώρο αγροτικού ιερού. Προς το παρόν, τα μόνα αρχιτεκτονικά λείψανα που μπορούν να συνδεθούν με μια τέτοια εγκατάσταση είναι ελάχιστα ίχνη τοίχων που εντοπίστηκαν το 1984 στον παρακείμενο αγρό Γ. Λυγιδάκη (Τομέας ΙΙΙ).

Αντίθετα, οι δοκιμαστικές τομές που ανοίχτηκαν σε όλο τον υπόλοιπο χώρο του τομέα Ι γύρω από τον αποθέτη, έδωσαν μεν, στα βόρεια του αποθέτη, αρχιτεκτονικά λείψανα μιας εγκατάστασης, πιθανόν ιερής, αλλά που χρονολογείται στα ΥΜ ΙΙΙ χρόνια. Τα λείψανα αυτά απαρτίζονται από τμήμα επιμήκους περιβόλου κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ. που σώζεται σε μήκος 20,30 μ. και εκτείνεται δυτικότερα μέσα στον παρακείμενο αγρό. Δυστυχώς, η υποθεμελίωση από κροκάλες σώζεται ελάχιστα και κυρίως εντοπίζεται μόνο ο λάκκος υποθεμελίωσης. Λόγω της μικρής επίχωσης, ο χώρος έχει δεχτεί μεγάλη διατάραξη από τις καλλιεργητικές εργασίες. Βόρεια του περιβόλου βρέθηκε κατά χώραν το ένα τρίτο όρθιου πίθου με ανάγλυφη διακόσμηση. Επίσης ανασκάφηκαν δύο λάκκοι (λ1 και 2) με αρκετή κεραμική, ο δεύτερος από τους οποίους απέδωσε μικρή κάλαθο με οριζόντιες λαβές και δύο επίθετα πλαστικά φιδάκια στο εσωτερικό τοίχωμα που προσδίδουν στο αγγείο τελετουργικό χαρακτήρα. Στα βόρεια, σε απόσταση 2,90 μ., ένα ανάβαθο «αυλάκι», πλ. 0,30-0,45 μ. ακολουθεί πορεία σχεδόν παράλληλη προς τον περίβολο και ομοίως επεκτείνεται στο δυτικό αγρό. Στην πορεία του ανασκάφηκε τρίτος λάκκος (λ3) που περιείχε λίγη κεραμική. Τέταρτος λάκκος (λ4) έχει διαφορετική δομή από τους προηγούμενους και μάλλον πρόκειται για πηγάδι. Έχει κυκλικό στόμιο και τοιχώματα αμελώς κτισμένα με μικρές κροκάλες και άλλες πέτρες. Σκάφτηκε μέχρι το βάθος του 1 μ. χωρίς να βρεθεί ο πυθμένας του.

Οικόπεδο Αν. Αργυρίου

Βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του αποθέτη, εντός του οικισμού Δραπανιά. Οι έξι δοκιμαστικές τομές που ανοίχτηκαν έδωσαν λίγη ΥΜ κεραμική και ένα κωνικό κύπελλο. Διαπιστώθηκε συσσώρευση αργών λίθων και κροκάλων χωρίς να ξεκαθαρίζεται συγκεκριμένη εικόνα. Το φυσικό έδαφος αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,50-0,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Στην ανασκαφή εργάστηκε η αρχαιολόγος Μαρία Σκόρδου.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Κίσαμος (Καστέλλι)

Κέντρο Υγείας (Σχέδ. 3)

Η ανασκαφική περίοδος – έβδομη κατά σειρά – υπήρξε μικρή σε διάρκεια και έτυχε επίσης μικρής συγχρηματοδότησης από το Νομαρχιακό Ταμείο, ενισχύθηκε όμως με επιστημονικούς συνεργάτες. Πήραν μέρος ο αρχαιολόγος Νικήτας Διαμαντής, η επί πτυχίω φοιτήτρια Αγγελική Τσίγκου και η αρχιτέκτων Μαριάννα Αγγελάκη, η οποία αποτύπωσε εξαρχής τον τομέα 1 σε κλίμακα 1:50, διορθώνοντας τα σταθερά σημεία της ανασκαφής που με την πάροδο του χρόνου είχαν παρουσιάσει μετατοπίσεις. Επίσης άρχισε η ηλεκτρονική τοπογραφική αποτύπωση της ανασκαφής από την τοπογράφο Χριστίνα Φραγκονικολάκη. Αρχιτεχνίτης ήταν ο Μανόλης Μπουτζουκάκης.

Το συνεργείο συντήρησης ψηφιδωτών της Εφορείας, αποτελούμενο από τους Μανόλη Πατελάκη, Γιάννη Κοπανάκη και Γιάννη Στεφανουδάκη, προχώρησε, χωρίς την παρουσία κλιμακίου της Δ/νσης Συντήρησης, στην επανατοποθέτηση του ψηφιδωτού των προσωπείων και άρχισε τη συντήρησή του. Επίσης συνέχισε τη συντήρηση του ψηφιδωτού με τις νεκρές φύσεις (δωμάτιο 1) που δεν είχε ολοκληρωθεί την προηγούμενη χρονιά.

Η ανασκαφική έρευνα επικεντρώθηκε, όπως και το 1994, στη δυτική πλευρά του τομέα Ι για την ολοκλήρωση της εικόνας του δυτικού ορίου της ρωμαϊκής οικίας, εξαντλώντας όλα τα περιθώρια του χώρου, μέχρι την παλιά τσιμεντένια βάση της περίφραξης του οικοπέδου η οποία υπήρξε καταστροφική. Έγινε επίσης μικρή έρευνα στον τομέα ΙΙ.

Τομέας Ι. Ακολουθώντας το σύστημα του κανάβου της ανασκαφής (3×4 μ.) έγινε επέκτασή της στο νοτιοδυτικό άκρο του τομέα 1, χωρίς το διαχωριστικό διάδρομο του 1 μ., με τις τάφρους Β2 και Ψ2 και μέχρι το όριο της περίφραξης στα δυτικά, κατά παρέκκλιση και το νότιο τοίχο του δωματίου 11, στα βόρεια. Έτσι οι διαστάσεις των τάφρων διευρύνονται. Για τη δημιουργία ωστόσο καλύτερης εικόνας, η ανασκαφή αναπτύχθηκε κατά δωμάτια.

Ερευνήθηκαν τα δωμάτια 9 και 10, από τα οποία είχε μόλις αποκαλυφθεί η ανατολική πλευρά το 1986[6] στα πλαίσια των τάφρων Β1 και Ψ1. Τα δωμάτια αυτά ανήκουν στην πτέρυγα του τομέα 1 που δεν έχει ψηφιδωτά δάπεδα. Ωστόσο ήδη από τότε διαπιστώθηκε η ύπαρξη ψηφιδωτών στον όροφο από πεσμένα κομμάτια εδώ, πάνω από τα χωμάτινα δάπεδα. Το φαινόμενο αυτό υπήρξε καθολικό σε

6. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 559, Σχέδ. 3.

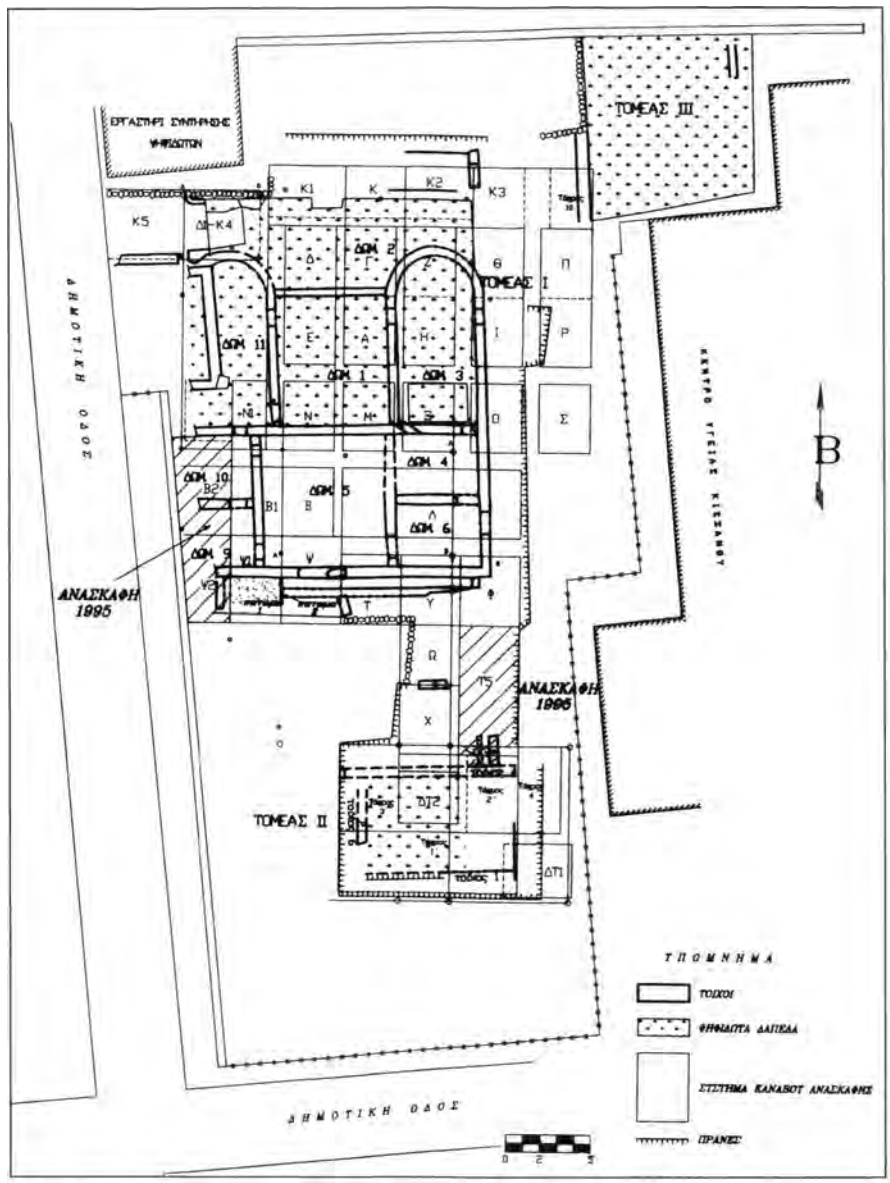

Σχέδ. 3. Νομός Χανίων. Κίσαμος. Κέντρο Υγείας. Κάτοψη της ανασκαφής.

όλη τη σωζόμενη έκταση των δωματίων αυτών, όπως και στο μεγαλύτερο μέρος του στρώματος καταστροφής του γειτονικού δωματίου 11, με το ψηφιδωτό δάπεδο του Αντιοχέα καλλιτέχνη[7]. Ανάλογα πεσμένα υλικά από τον όροφο δεν έχουν επισημανθεί σε άλλη πτέρυγα της μέχρι τώρα ανασκαφής.

Τα κομματιασμένα ψηφιδωτά είναι ευμεγέθη και σώζουν και το υπόστρωμά τους από κροκάλες και κονίαμα (rudus), πάχ. μέχρι 0,16 μ. Το nucleus είναι από καθαρό ασβέστη, πάχ. 0,01 μ. και από κάτω μια λεπτότερη στρώση από ροζ οστρακοκονίαμα. Πολλά είναι αποσυναρμολογημένα κι έτσι δεν γνωρίζουμε αν είχαν εικονιστικές παραστάσεις, αν και περισυνελέγησαν άπειρες πέτρινες ψηφίδες μικρού μεγέθους σε διάφορα χρώματα. Ορισμένα όμως σπαράγματα διέσωσαν δείγματα γεωμετρικού διακόσμου, όπως ασπρόμαυρο πλοχμό, πλ. 0,16 μ. και μέρος από σύνθεση επιφάνειας(;) με πλάγιο κάναβο. Ενδεχομένως προέρχονται από τα υπνοδωμάτια που συνηθέστατα χτίζονταν στον όροφο.

7. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 724-725.

Πλήθος επίσης μικρών κομματιών από τοιχογραφημένα επιχρίσματα, μερικά με ταινίες κόκκινες, μπλε και πράσινες σε φόντο ώχρας μπορεί να προέρχονται και από τον όροφο. Το ισόγειο πάντως έχει δώσει ενδείξεις τοιχογραφικού διακόσμου σε όλα τα δωμάτια, ο μεσότοιχος μάλιστα των δωματίων 9 και 10 σώζει επίχρισμα στη θέση του με αραιό κόκκινο χρώμα.

Τα δωμάτια 9 και 10 στα οποία έμπαινε κανείς από τον κεντρικό χώρο 5, πρέπει να άνοιγαν στο δρόμο που πιστεύουμε ότι συνέπιπτε περίπου με τη σημερινή δημοτική οδό που αποτελεί το δυτικό όριο της ανασκαφής. Μια ένδειξη για αυτό έδωσε η ανεύρεση προ ετών ενός κεντρικού αποχετευτικού ρωμαϊκού αγωγού, κατά τη διάρκεια δημοτικών εργασιών, στην προέκταση της ίδιας οδού, ανάμεσα στα αμέσως βορειότερα της ανασκαφής οικοδομικά τετράγωνα.

Από τα άλλα κινητά ευρήματα της ανασκαφής αξίζει να αναφερθούν εδώ μία μολύβδινη σφραγίδα (ΜΕ 4) που βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής του δωματίου 10 με την επιγραφή: *Ἰουλίου καλό, οὐγκιά 1*. Το εύρημα αυτό σε συνδυασμό με την παρουσία θραυσμάτων αμφορέων με εσωτερικό επίχρισμα ρητίνης και στα δύο δωμάτια ίσως αποτελεί καλή ένδειξη για τη χρήση τους όχι απλά ως αποθήκες αλλά ενδεχομένως ως μαγαζιά εμπορίας κρασιού(;). Στο στρώμα καταστροφής των δωματίων βρέθηκαν αρκετά χάλκινα νομίσματα ανάμεσα στα οποία ένα καλά διατηρημένο (Ν3) Ιουλίας Μαμέας (228 μ.Χ.), που αποτελεί ενισχυτική ένδειξη της χρονολόγησης του κτιρίου. Μεταξύ των οστράκων αξιολογήσιμη είναι επίσης η παρουσία λύχνων που ανήκουν σε τύπους του 2ου και 3ου μ.Χ.

Έντονα ίχνη φωτιάς (κόκκινο χώμα με πολλή στάχτη) παρατηρήθηκαν στο κέντρο του δωματίου 9. Στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου 9, που είχε σκαφτεί το 1986, έγινε προσεκτικότερος καθαρισμός στο χωμάτινο δάπεδο. Κάτω από παχιά στρώση πεσμένων επιχρισμάτων βρέθηκε μια μικρή κατασκευή από δύο μακρόστενες πλακοειδείς πέτρες, κάθετη στο μεσότοιχο 5/9. Η μία είναι σχιστολιθική και είναι σε επαφή με το νότιο τοίχο και η άλλη ποταμίσια. Μοιάζει με αγωγό, με πάτωμα από αραιά βότσαλα, πλ. 0,15 μ., που εισχωρεί στο νότιο τοίχο από όπου έρχεται (;).

Στο νότιο τμήμα της τάφρου Ψ2 που βρίσκεται εξωτερικά του δωματίου 9, όπου επεκτείνεται η ανασκαφή, αποκαλύπτεται η εδώ συνέχεια του νότιου τοίχου του τομέα 1 (τοίχος 10). Η δυτική άκρη του είναι κατεστραμμένη αλλά όχι από τη θεμελίωση της περίφραξης όπως ήταν αναμενόμενο, διότι αυτός διακόπτεται περίπου 0,70 μ. πριν από το λάκκο της, και στο χώρο αυτό το αρχαίο στρώμα καταστροφής ήταν αδιατάρακτο το οποίο σε όλο τον ανασκαπτόμενο χώρο περιείχε πολλά πεσμένα οικοδομικά υλικά, όπως ψημένες πλίνθους, πέτρες, μάζες κονιαμάτων και κεραμίδια. Ανάμεσά τους ένα πέτρινο γείσο, μάλλον επίκρανο, καμένο (ΜΕ 17). Μερικά πολύ χοντρά και σκληρά κονιάματα έχουν όψη, σαν να αντικαθιστούσαν λαξευτές διακοσμήσεις. Ούτε από εδώ έλειψαν τα σπαράγματα οστράκων από αμφορείς και μαγειρικές χύτρες. 0,46 μ. βαθύτερα από τη σωζόμενη επιφάνεια του τοίχου 10 αποκαλύφθηκε το χωμάτινο δάπεδο (πάτωμα 1) που είχε αποκαλυφθεί στην τάφρο Ψ1 το 1986, το οποίο φάνηκε από τη διαφοροποίηση του χώματος ότι είχε ένα ευθύγραμμο όριο κάθετα στον τοίχο 10 και αρκετά πριν το σωζόμενο δυτικό άκρο του. Στο σημείο αυτό η σκαφή λίγα εκατοστά χαμηλότερα αποκάλυψε ένα νέο τοίχο, πλ. μόλις 0,45 μ. και σωζ. μήκ. 1,80 μ., κάθετο στον τοίχο 10, με κατεύθυνση Β.-Ν. Είναι χτισμένος με πέτρες και πολύ συνδετικό κονίαμα. Στην ανατολική πλευρά του έχει επίχρισμα σε επαφή με το πάτωμα 1 ενώ η βόρεια άκρη του ακουμπά στον τοίχο 10 και μάλιστα πάνω στο επίχρισμά του το οποίο έχει προστατεύσει από την πτώση. Είναι φανερό ότι ανήκει σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση, όπως και το πάτωμα 1. Σε μικρή ερευνητική τομή που κάναμε στο ανατολικό όριο της παλιάς τάφρου Ψ1 βρέθηκε 0,10 μ. βαθύτερα άλλο χωμάτινο πάτωμα (πάτωμα 2). Εντεύθεν της δυτικής του πλευράς, όπου δεν υπήρξε ένδειξη δαπέδου, ο νέος τοίχος ερευνήθηκε σε βάθος. Ο τοιχοβάτης του είναι από λαξευτές ασβεστολιθικές πέτρες, χωρίς συνδετικό υλικό, όμοιες με δύο μεγάλες λαξευτές πέτρες που είχαν βρεθεί με υδραυλικό κονίαμα αγωγού δίπλα τους στην τάφρο Ω, το 1986. Ανάλογα κι εδώ, δίπλα (δυτικά) στις λαξευτές πέτρες υπάρχει μια πλατιά λωρίδα στην οποία σώζεται αποσπασματικά λεία επιφάνεια υδραυλικού κονιάματος 0,22 μ. βαθύτερα από την επιφάνεια του εν λόγω τοίχου. Αμέσως δυτικότερα ο λάκκος της περίφραξης έχει προκαλέσει ολοσχερή καταστροφή. Η έρευνα στο χώρο αυτό έγινε με ιδιαίτερη προσοχή, χωρίς να αφαιρούνται ανασκαφικά στοιχεία διότι στις εδώ παρατηρήσεις θα βασιστεί η παραπέρα εξέλιξη της ανασκαφής προς τον τομέα ΙΙ.

Τομέας ΙΙ. Ο τομέας αυτός παρέμεινε μέχρι τώρα με τα δεδομένα της υπό ιδιαίτερη πίεση σωστικής ανασκαφής του 1984. Ήδη από τότε είχε κατασκευαστεί εδώ ένα προσωρινό στέγαστρο με πολυεστερικά φύλλα, προκειμένου να προστατευτεί το ιδιαίτερα ευπαθές ψηφιδωτό του Μερόπα[8]. Το στέγαστρο αυτό, αν και μάλλον ακαλαίσθητο εξυπηρέτησε όντως το στόχο του, προστατεύοντας συγχρόνως και τους τοίχους που δέχτηκαν πολύ λιγότερες

8. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 562, Πίν. 326.

φθορές από ό,τι στον τομέα 1. Επειδή όμως κατασκευάστηκε πολύ χαμηλό από τον αείμνηστο αρχιτεχνίτη μας Π. Πολυχρονάκη, για να ανθίσταται στους ισχυρούς ανέμους της Κισάμου, εμπόδισε και εξακολουθεί να εμποδίζει την αποτύπωση και ιδιαίτερα την ηλεκτρονική[9]. Ο χώρος που επιλέξαμε να ερευνήσουμε φέτος βρίσκεται αφενός έξω από το στέγαστρο και αφετέρου συνδέεται ομαλά με τις τελευταίες προς Ν. τάφρους (Χ και Ω) του τομέα Ι[10] οι οποίες ουσιαστικά ήταν δοκιμαστικές τομές.

Τάφρος 5 (Τ5). Δημιουργήθηκε ανατολικά των τάφρων Χ και Ω με διαστάσεις 3,50×7μ. και κατά τον άξονα Β.-Ν. Εδώ οι καταστροφές από λάκκους ή βόθρους του παλαιού υγειονομικού σταθμού είναι μεγάλες. Έτσι διασώθηκε μόνο μια επιφάνεια 2×1,80 μ. αδιατάρακτου στρώματος καταστροφής, σε άμεση συνέχεια του τοίχου 7 από τον οποίο μόλις η γωνιά με τον τοίχο 4 είχε αποκαλυφθεί το 1984. Το στρώμα αυτό ήταν πλούσιο σε ευρήματα: ένα πέτρινο αρχιτεκτονικό μέλος με ανάγλυφο κυμάτιο, ίσως επίκρανο, ένα ποδαράκι μαρμάρινου αγαλματίου, κρούστες έγχρωμων μαρμάρων ίσως από εντοίχια διακόσμηση (opus sectile). Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν θραύσματα πλαισίων από μάρμαρο αλλά και σχιστόλιθο. Μοιάζουν με ανάλογα ευρήματα στον τομέα ΙΙΙ[11]. Η κεραμική ήταν άφθονη – όστρακα κυρίως από οικιακά σκεύη όπως μαγειρικές χύτρες, βαθιές λοπάδες, αμφορείς, λύχνους, αλλά και μερικά ωραία terra sigillata. Πολλά ήταν επίσης τα θραύσματα φίνων επιχρισμάτων κυρίως με ζωηρό κόκκινο (πομπηιανό) χρώμα. Ο τοίχος 7 αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,80 μ., με το άνοιγμα κανονικής εισόδου 0,90 μ. με πέτρινο κατώφλι στη θέση του. Σώθηκε η νότια παραστάδα – όρθια ασβεστολιθική πλάκα, ύψ. 0,70 μ., όσο και το σωζόμενο ύψος 0,70 μ., του τοίχου 7. Η άλλη όπως και η παραπέρα συνέχεια του τοίχου δεν υπήρχε. Ωστόσο παρατηρήσαμε ότι μια όμοια πλάκα που υπήρχε επί του εδάφους, δίπλα στο σκάμμα μας, ταίριαζε απόλυτα στο κενό αυτό. Προφανώς ήταν η ίδια η βόρεια παραστάδα του τοίχου μας που είχε αφαιρεθεί κατά την κατασκευή του βόθρου. Έτσι μαζί με αυτήν προχωρήσαμε σε μικρής έκτασης ανακατασκευή του τοίχου. Το πάτωμα μπροστά (δυτικά)[12] ακριβώς από το κατώφλι, στρωμένο με ασπριδερό ασβεστολιθικό υλικό, είχε αλλεπάλληλες στρώσεις στάχτης και μαύρου και κόκκινου χώματος από φωτιά. Το επίπεδό του είναι το ίδιο με αυτό του δαπέδου 1 στο χώρο νότια του τοίχου 10, στον τομέα 1 που περιγράψαμε παραπάνω.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

Επισκοπή

Οικόπεδο Τριπολιτάκη (Σχέδ. 4)

Μεταξύ 28 Μαρτίου και 15 Νοεμβρίου, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα σωστικού χαρακτήρα στο παραπάνω οικόπεδο το οποίο βρίσκεται στην ανατολική όχθη του ποταμού Μουσέλλα, στο παράκτιο τμήμα του οικισμού Επισκοπής Ρεθύμνης. Το οικόπεδο αυτό εμπίπτει στην περιοχή της παραθαλάσσιας Υδραμίας που εντάσσεται στη σφαίρα επιρροής της νοτιότερα ευρισκόμενης και ισχυρότερης Λάππας, μαζί με το Φοίνικα, την Απολλωνία, τη Λαμώνα και Ψύχιον, στη νότια ακτή.

Η ανασκαφή είχε αρχίσει ήδη το χειμώνα 1994 από τη 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και με την ευθύνη της αρχαιολόγου Νίκης Τσατσάκη, εξαιτίας της άμεσης γειτνίασης του οικοπέδου με ορατά λείψανα μνημείου της αρμοδιότητάς της. Ύστερα, ωστόσο, από τον έλεγχο της κεραμικής που περισυνελέγη κατά την πρώτη φάση των ανασκαφικών εργασιών, που οδήγησε στην τοποθέτηση των ανασκαπτόμενων αρχιτεκτονικών λειψάνων στην περίοδο της Ρωμαιοκρατίας, η Εφορεία ανέλαβε την ολοκλήρωση του έργου. Η έρευνα που υποστηρίχθηκε και από τον ιδιοκτήτη με την εξασφάλιση χειρών βοηθείας και μηχανικού μέσου για την απομάκρυνση των χωμάτων, περιορίστηκε στο δυτικότερο τμήμα του οικοπέδου, ανατολικά υπάρχοντος κτιρίου. Υπεύθυνος του συνεργείου ήταν ο τεχνίτης της Εφορείας Στέλιος Ρουσογιαννάκης.

Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκε κυρίως η θεμελίωση μεγάλου κτιρίου, προφανώς δημόσιου χαρακτήρα, του οποίου η μορφή φαίνεται να είχε υποστεί επεμβάσεις μία τουλάχιστον φορά. Το νοτιοανατολικό τμήμα των σωζόμενων λειψάνων είχε καταστραφεί εξαιτίας μεγάλου ασβεστόλακκου που δημιουργήθηκε κατά την ανέγερση της υπάρχουσας οικοδομής.

Α. Πρωιμότερη αρχιτεκτονική φάση του κτιρίου. Στην παλαιότερη αρχιτεκτονική φάση ανήκουν οι τοίχοι που ορίζουν χώρους κατά κανόνα μεγαλύτερους από εκείνους της μεταγενέστερης φάσης του κτιρίου και έχουν προσανατολισμό Β.-Ν., Α.-Δ. Η θεμελίωσή τους είναι ξηρολιθική, κατασκευασμένη από κροκάλες. Ενίοτε σώζονται σε μεγάλο βάθος, όπως στην περίπτωση του τοίχου που ορίζει τους χώρους 1 και 6 προς Β. Αντίθετα η ανωδομή

9. Για το λόγο αυτό είναι ελλιπές στο χώρο αυτό.

10. Οι τάφροι του τομέα Ι διακρίνονται από τα γράμματα της αλφαβήτου. Αντίθετα ο τομέας ΙΙ έχει αραβικούς αριθμούς.

11. ΑΔ 42 ό.π., σ. 562.

12. Ο χώρος στα ανατολικά του τοίχου 7 και του θυραίου ανοίγματός του αφέθηκε άσκαφτος για επόμενη ανασκαφική περίοδο.

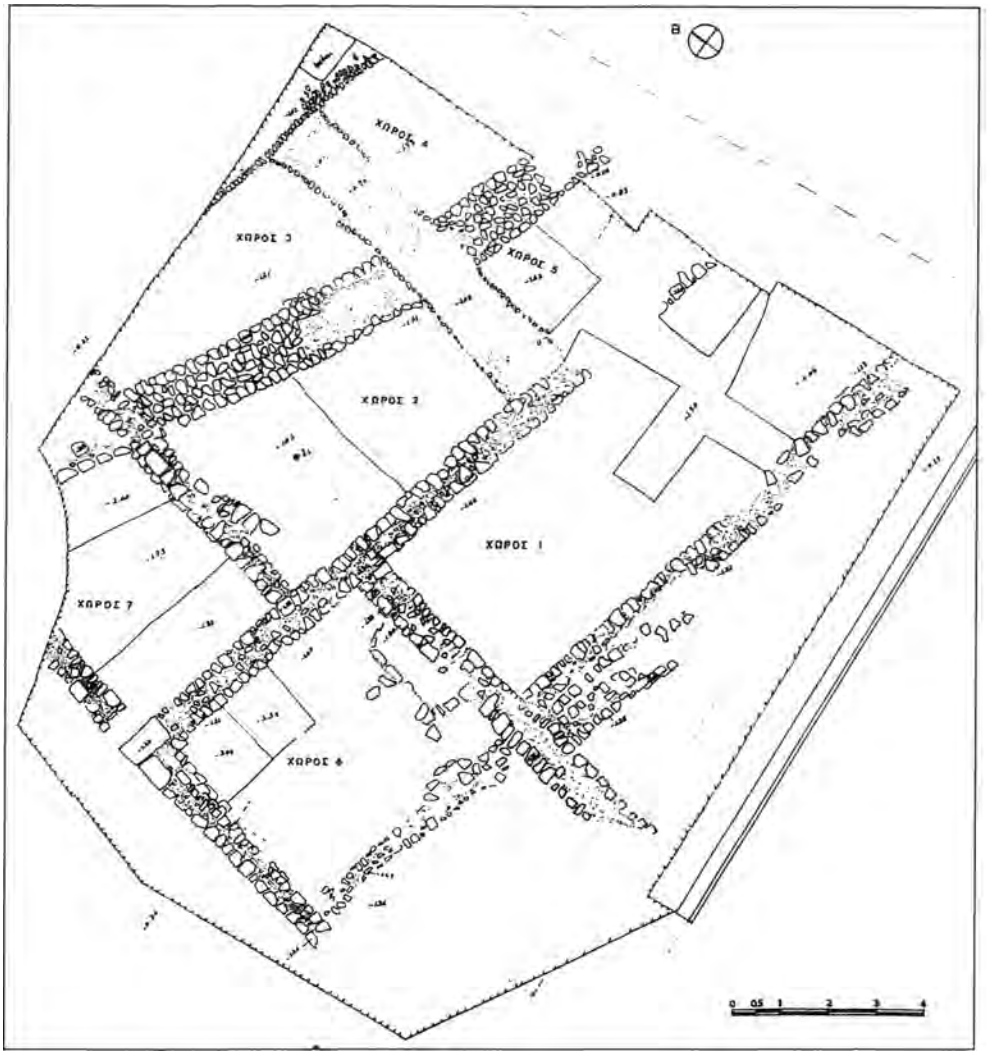

Σχέδ. 4. Νομός Ρεθύμνης. Επισκοπή. Οικόπεδο Τριπολιτάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

τους είναι κατασκευασμένη από λίθους αδρά επεξεργασμένους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο τοίχος που κλείνει από Δ. το χώρο 6 και σώζει μερικούς λίθους από την πρώτη σειρά της ανωδομής.

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, της θεμελίωσης του κτιρίου προηγήθηκαν χωματουργικές εργασίες με στόχο την ισοπέδωση του χώρου. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιήθηκε στρώμα κοκκινοκίτρινου χώματος, εμπλουτισμένου με μικρές πέτρες και μη χαρακτηριστικά όστρακα μινωικής περιόδου, το οποίο δεν περιείχε, ωστόσο, αρχιτεκτονικά στοιχεία. Η παρουσία μινωικών οστράκων στην περιοχή θα μπορούσε να εξηγηθεί από την πιθανή παρουσία μινωικών οστράκων στα χαμηλότερα σημεία του λόφου ανατολικά του οικοπέδου Τριπολιτάκη.

Από τη φάση αυτή σώζονται τμήματα του υποστρώματος των δαπέδων από πατημένο άσπρο χώμα. Αναγνωρίστηκαν σε δοκιμαστικές τομές στο εσωτερικό των χώρων 2,4,5 και 7. Με τη φάση αυτή συνδέεται το στρώμα καταστροφής που αποκαλύφθηκε στη δοκιμαστική τομή του χώρου 2. Σημειώνεται, πάντως, ότι τόσο η επιφάνεια του στρώματος καταστροφής όσο και το υπόστρωμα των δαπέδων επιχώθηκαν πριν από τη θεμελίωση της υστερότερης αρχιτεκτονικής φάσης.

Μια πρώτη εξέταση της κεραμικής τοποθετεί τις δύο αρχιτεκτονικές φάσεις του κτιρίου στα πρώιμα και ύστερα χρόνια της Ρωμαιοκρατίας αντίστοιχα, ενώ το μινωικό στρώμα περιέχει όστρακα της ΜΜ περιόδου.

Β. Ύστερη αρχιτεκτονική φάση του κτιρίου. Αρχιτεκτο-

νικά λείψανα της ύστερης φάσης του κτιρίου εντοπίζονται κυρίως στο βορειότερο τμήμα του ανασκαμμένου χώρου. Στη φάση αυτή ανήκουν οι πρόχειροι τοίχοι που ορίζουν τους χώρους 2,3,4,5 και 7. Πρόκειται για κατασκευές από επεξεργασμένους λίθους, χωρίς συνδετικό κονίαμα, από τις οποίες σώζονται μία ως τέσσερις σειρές λίθων. Ο προσανατολισμός τους διαφέρει ελαφρά από αυτόν της πρωιμότερης αρχιτεκτονικής φάσης, παρουσιάζοντας απόκλιση ΒΔ.-ΝΑ. Από τη φάση αυτή διατηρούνται τμήματα δαπέδων, μάλλον κατεστραμμένων: στο χώρο 2 εντοπίστηκε τμήμα δαπέδου από πήλινες πλάκες, στο χώρο 7 αποκαλύφθηκε δάπεδο από κονίαμα, ενώ παρόμοιο δάπεδο βρέθηκε δυτικά του χώρου 7. Νότια της τομής 1, στο νότιο τοίχωμα του ασβεστόλακκου, παρατηρήθηκε τμήμα δαπέδου από κονίαμα, ενώ τμήμα δαπέδου από πηλό ήλθε στο φως βόρεια του βόρειου τοίχου.

Η ανωδομή του κτιρίου αποτελούνταν από δόμους από πωρόλιθο, ελαφρά επεξεργασμένους και συνδεδεμένους με κονίαμα.

Επ' ευκαιρία της ανασκαφικής έρευνας στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Τριπολιτάκη πραγματοποιήθηκε εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα στην ευρύτερη περιοχή ανατολικά του Μουσέλλα, προκειμένου να συμπληρωθούν οι ζώνες προστασίας της παρακείμενης Υδραμίας και προς αυτήν την κατεύθυνση, αλλά και να εντοπιστούν πιθανές μινωικές θέσεις που θα έλυναν το θέμα της προέλευσης του στρώματος που χρησιμοποιήθηκε στις χωματουργικές εργασίες για τη θεμελίωση του κτιρίου που περιγράψαμε. Κατά την αυτοψία παρατηρήθηκαν όστρακα ρωμαϊκής περιόδου στον ευρύτερο περιβάλλοντα χώρο του οικοπέδου Τριπολιτάκη, καθώς και πιθανόν μινωικά όστρακα στα χαμηλότερα σημεία του λόφου ανατολικά του οικοπέδου.

ΕΙΡ. ΓΑΒΡΙΛΑΚΗ - ΠΑΝ. ΚΑΡΑΜΑΛΙΚΗ

Αργυρούπολη

Οικόπεδο Μανωλόπουλου

Την άνοιξη πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στην Αργυρούπολη Ρεθύμνης[13], σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων από τη βόρεια ακτή. Ο σημερινός οικισμός που είναι θεμελιωμένος πάνω στα ερείπια της αρχαίας πόλης Λάππας, καταλαμβάνει το λόφο που περιτρέχουν οι ποταμοί Πετρές και Μουσέλλας. Το οικόπεδο Μανωλόπουλου εντάσσεται σε μιαν ευρύτερη περιοχή μεγάλου αρχαιολογικού ενδιαφέροντος εξαιτίας των ευρημάτων που έχουν έλθει στο φως ήδη από τις αρχές του αιώνα και ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες που ο οικιστικός οργασμός προκάλεσε την ανάγκη πολλών επεμβάσεων σωστικού χαρακτήρα εκ μέρους της Υπηρεσίας.

Οι εργασίες στο οικόπεδο αυτό περιορίστηκαν σε περιορισμένο τμήμα του οικοπέδου, εξαιτίας των σύγχρονων διατηρητέων κτισμάτων που υπήρχαν σε αυτό. Αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών χώρων (Σχέδ. 5).

Χώρος 1. Πρόκειται για τμήμα δωματίου του οποίου το ανατολικό τμήμα δεν αναζητήθηκε κάτω από το πλακόστρωτο δάπεδο της αυλής του σύγχρονου σπιτιού. Το ανασκαμμένο τμήμα έχει διαστάσεις 2,50×2,50 μ. και εμφανίζει δύο αρχιτεκτονικές φάσεις που επιβεβαιώνονται στην τοιχοποιία: ο προϋπάρχων τοίχος, πάχ. 2,20 και πλ. 0,60 μ. ήταν κατασκευασμένος από επεξεργασμένο δομικό υλικό και θεμελιωμένος σε μία απλή σειρά πλακοειδών λίθων πάνω στο βράχο που προεξείχαν κατά 0,08-0,22 μ. Ο τοίχος αυτός είχε συμπληρωθεί σε μεταγενέστερη φάση κατά τρόπο ιδιαίτερα πρόχειρο, όπως αποδεικνύει η χρήση αργών λίθων και το γεγονός ότι το εσωτερικό του πρόσωπο δεν είναι κατακόρυφο. Το νεότερο τμήμα του τοίχου είχε πλάτος 0,75 μ. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,30 μ. Ως δάπεδο του χώρου είχε χρησιμοποιηθεί στρώση καστανοκίτρινου και καθαρού πατημένου χώματος, η οποία κάλυπτε την εξομαλυσμένη επιφάνεια του βράχου. Το δάπεδο, ωστόσο, δεν σωζόταν σε ολόκληρη την έκταση του χώρου 1, αλλά ήταν κατεστραμμένο κυρίως κατά μήκος του τοίχου της α΄ αρχιτεκτονικής φάσης. Ο χώρος έκλεινε από Α. από άλλον τοίχο, επίσης κτισμένο σε μεταγενέστερη φάση, ο οποίος αποτελούσε και τη θεμελίωση του σύγχρονου όμορου κτίσματος ιδιοκτησίας Μπερβανάκη. Το πάχος του τοίχου δεν αναζητήθηκε, προκειμένου να αποφευχθούν προβλήματα στην παρακείμενη οικοδομή.

Κατά την ανασκαφή περισυνελέγη πλούσια κεραμική, 35 μετάλλινα αντικείμενα (καρφιά, άγκιστρο, πόρπη, ειδώλιο, βελόνα), 3 χάλκινα νομίσματα, 14 πήλινα αντικείμενα (λύχνος, έξι υφαντικά βάρη εκ των οποίων δύο ενσφράγιστα, καρποί, πώμα), 11 λίθινα αντικείμενα (επι-

13. Στην Αργυρούπολη πραγματοποιούνται αρχαιολογικές επεμβάσεις ήδη από τα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αι. Εντατικότερες, αλλά ακόμα σποραδικού χαρακτήρα ήταν οι εργασίες της Εφορείας το 1969. Ο εντατικός, ωστόσο, ρυθμός οικοδόμησης και επέκτασης των οικισμών που σημειώνεται στο νησί από το 1980 και μετά, είχε ως αποτέλεσμα τη σχεδόν συνεχή παρουσία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην αρχαιολογική αυτή θέση. Για τις ανασκαφικές έρευνες στην Αργυρούπολη βλ. σχετικά στα Χρονικά των Αρχαιολογικών Δελτίων των ετών 1918-1919, 1969, 1980 κ.ε., καθώς και στις Αρχαιολογικές Ειδήσεις της περιόδου Δ΄ της Κρητικής Εστίας, από το 1987 κ.ε.

γραφή, τριπτήρες, ομοίωμα βωμού, τμήμα λεκάνης περιρραντηρίου) και ένα στέλεχος οστέινης περόνης.

Χώρος 2. Το ανασκαμμένο τμήμα του χώρου 2 έχει διαστάσεις 1,70×1,15 μ. Ανατολικά ορίζεται από τον τοίχο της α΄ αρχιτεκτονικής φάσης που περιγράφηκε πιο πάνω, ενώ νότια, από ένα τοιχίο που ανήκει στην ίδια αρχιτεκτονική φάση με τον τοίχο, είναι ανάλογης κατασκευής με εκείνον και έχει ύψος 1 μ. Το πάχος του ανέρχεται σε 0,50 μ. Ένας ακόμη τοίχος, πάχ. 0,50 μ., επίσης μεταγενέστερος του πρώτου, έκλεινε το χώρο από Δ.

Ο τρίτος αυτός τοίχος, που διακόπηκε κατά τη διάνοιξη του παρακείμενου κοινοτικού δρόμου, έχει κατασκευαστεί σε δύο φάσεις, όπως αποδεικνύει η ιδιαίτερα φροντισμένη κατασκευή του ανώτερου τμήματός του, στο οποίο χρησιμοποιείται λευκό κονίαμα ως συνεκτική ύλη και η αμελής κατασκευή του κατώτερου τμήματος, του οποίου το πρόσωπο δεν είναι κατακόρυφο και η συνεκτική ύλη είναι φαιού χρώματος. Στο σημείο διάκρισης των δύο τμημάτων υπήρχε δάπεδο από φαιό κονίαμα του οποίου σώθηκε μόνον η απαρχή.

Στο ύψος αυτής της διάκρισης αντιστοιχούσε στρώμα μαύρου χώματος, πλουσιότατου σε όστρακα χονδροειδούς κεραμικής χρηστικού χαρακτήρα, τα οποία συγκεντρώνονταν στο ανατολικό τμήμα του χώρου. Το μαύρο αυτό στρώμα αποτελούσε την επιφάνεια στρώματος καστανοχώματος πλούσιου σε κεραμική και δομικό υλικό, το οποίο έφτανε μέχρι το βράχο. Το στρώμα καταστροφής, εξάλλου, της νεότερης φάσης περιείχε κάρβουνο, θραύσματα κεραμίδων και πλάκα με επικολλημένο σε αυτήν κονίαμα που, προφανώς, ανήκε στο δάπεδο του ορόφου, θραύσματα γυάλινων αγγείων, οστέινα αντικείμενα, καθώς και πολλή κεραμική.

Ως δάπεδο του χώρου χρησιμοποιήθηκε η επιφάνεια ενός μάλλον σκληρού καστανοκίτρινου στρώματος που κάλυψε την επιφάνεια του βράχου μετά τη θεμελίωση του τοιχίου.

Χώρος 3. Ο χώρος αυτός ορίζεται, βόρεια από το τοιχίο, ανατολικά από το συμπλήρωμα του παλαιότερου τοίχου του χώρου 1 και ανατολικά από το όριο της ιδιοκτησίας Μανωλόπουλου. Οι διαστάσεις του είναι 1,50×1,50 μ. Η έλλειψη χώρου, ωστόσο, στο σημείο αυτό, οδήγησε σε διακοπή των εργασιών στην επιφάνεια του στρώματος καστανοχώματος, σε βάθος 1,75 μ. Περισυνελέγησαν πολλά όστρακα.

Οι δύο τουλάχιστον αρχιτεκτονικές φάσεις που αναγνωρίστηκαν επιβεβαιώθηκαν μετά την πρώτη προσέγγιση του υλικού: η παλαιότερη φάση τοποθετείται στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια, ενώ η δεύτερη χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ., οπότε και τοποθετείται η καταστροφή του οικιστικού συνόλου, μέρος του οποίου ανασκάφηκε. Οι δύο αυτές φάσεις έχουν εντοπιστεί και σε άλλα σημεία του οικισμού όπου έχουν πραγματοποιηθεί στο παρελθόν ανασκαφές[14] και συμφωνούν με τα ιστορικά γεγονότα που καθόρισαν την τύχη της *φιλανθρώπου*[15] Λάππας: η πόλη καταστράφηκε για πρώτη φορά ολοσχερώς το 68 π.Χ. από τον Μέτελλο, μετά την πτώση της Κυδωνίας, της Κνωσού, της Ελεύθερνας και της Λύττου. Επειδή, ωστόσο, οι Λαππαίοι τάχθηκαν εναντίον του Αντωνίου κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου των Ρωμαίων, ευνοήθηκαν από τον νικητή Οκτάβιο και γνώρισαν περίοδο ακμής που χαρακτηρίστηκε από κτήσεις στα βόρεια και νότια παράλια του νησιού, κοπή νομισμάτων και ανέγερση σημαντικών κτιρίων[16]. Ο σεισμός του 3ου αι. μ.Χ. ανέκοψε την πορεία της πόλης που εισήχθη υποτονικότερα στην α΄ βυζαντινή περίοδο[17].

Μετά την ανασκαφή προτάθηκε και πραγματοποιήθηκε κατάχωση του ανασκαμμένου χώρου με άμμο θαλάσσης και διατήρηση των παραδοσιακών αρχιτεκτονικών στοιχείων του προϋπάρχοντος κτιρίου.

ΕΙΡΗΝΗ ΓΑΒΡΙΛΑΚΗ

Χαμαλεύρι

Αγρός Ελ. Χατζηδάκη (θέση Παλαιόλουτρα)

Βρίσκεται στο λόφο Κακαβέλλα, νότια της ιδιοκτησίας Γεωργίου Πολιουδάκη, όπου το 1993 είχε γίνει εκτεταμένη καταστροφή αρχαίων από βαθιά άροση. Αφορμή της ανασκαφής του καλοκαιριού του 1995 υπήρξε η ανανέωση της ελαιοκαλλιέργειας. Στο ανατολικό τμήμα του αγρού ήταν εξαρχής ορατός ο φυσικός βράχος ενώ στο δυτικό αποκαλύφθηκαν ελάχιστα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα με άφθονη όμως κεραμική της ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου.

Συνολικά χαράχτηκαν 15 τάφροι, διαστ. 3×4 και 2×3 μ. Στις επτά από αυτές βρέθηκε ο φυσικός βράχος σε βάθος

14. Ειρ. Γαβριλάκη-Νικολουδάκη –Νότα Καραμαλίκη, Οστέινα αντικείμενα των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων από την Αργυρούπολη Ρεθύμνης, ΚρητΕστ, περ. Δ΄, 3 (1989/90), σ. 119-154. Στο ίδιο άρθρο, αναφορά στο στρώμα γεωμετρικών χρόνων που εντοπίστηκε στη θέση αυτή.

15. Ο χαρακτηρισμός οφείλεται στον Πολύβιο και χρησιμοποιήθηκε για τη Λάππα επειδή η πόλη προσέφερε φιλοξενία στους κατοίκους της Λύττου, όταν οι τελευταίοι εγκατέλειψαν τα σπίτια τους, το 220 π.Χ., διωγμένοι από τους Κνώσιους.

16. Για παράδειγμα, I. F. Sanders, Roman Crete, An Archaeological Survey and Gazetteer of Late Hellenistic, Roman and Early Byzantine Crete, Warminster 1982, σ. 83, πίν. 39.

17. Σχετικά με το στρώμα καταστροφής του 3ου αι.: Ειρ. Γαβριλάκη-Νικολουδάκη, Κεραμεική του 3ου αι. μ.Χ. από την Αργυρούπολη Ρεθύμνης, ΚρητΕστ, περ. Δ΄, 2 (1988), σ. 30-72.

0,30-0,45 μ. Στις υπόλοιπες ήλθαν στο φως: α) τέσσερις απορριμματοφόροι λάκκοι με πολλή κεραμική της ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου, τμήμα πήλινου ειδωλίου σε λατρευτική στάση και τρία ολόκληρα αγγεία και β) τα υπολείμματα θεμελιώσεων οκτώ τοίχων, όλων στη βόρεια πλευρά του αγρού, με εξαίρεση τον τοίχο 1 που αποκαλύφθηκε στη νοτιοδυτική γωνία. Παρά την πολύ αποσπασματική διατήρησή τους είναι σαφής η παρουσία δύο αρχιτεκτονικών φάσεων. Και από το χώρο των τοίχων προήλθε μεγάλη ποσότητα κεραμικής, θραύσματα οψιανών, πήλινο ειδώλιο βοδιού και δύο αγγεία.

Με βάση τα παραπάνω διαπιστώνεται ότι στον αγρό Χατζηδάκη εκτεινόταν μόνο το νότιο άκρο από τα ΥΜ ΙΙΙΒ κτίσματα του αγρού Πολιουδάκη και τη μεγαλύτερη έκτασή του καταλάμβαναν απορριμματοφόροι λάκκοι πάντα σε σχέση με τα παραπάνω κτίσματα. Σε αντίθεση με το γειτονικό λόφο των Τσικουριανών, όπου μετά τη ΜΜ Ι περίοδο, οικοδόμηση ξαναπαρουσιάζεται στην ΥΜ ΙΙΙΓ, ο λόφος της Κακαβέλλας είχε εκτενώς κατοικηθεί στα ΥΜ ΙΙΙΒ χρόνια.

Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ - ΕΛ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Αγρός Μιχ. Κοκολάκη (θέση Πατέρας)

Πρόκειται για μεγάλης έκτασης αγρό στο λόφο των Τσικουριανών, στα ανατολικά των αγρών Γ. και Στ. Δευτεραίου (θέση Πατέρας) και Δημ. Στρατιδάκη (θέση Μπολάνης). Ο λόγος που οδήγησε στη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας υπήρξε και εδώ η αναδιάρθρωση της ελαιοκαλλιέργειας. Για διευκόλυνση και επιτάχυνση των εργασιών, η ανασκαφή διενεργήθηκε χωριστά στα δύο μεγάλα τμήματα που χωρίζεται γεωφυσικά ο αγρός, το νότιο και το ανατολικό. Οι αρχαιολόγοι που εργάστηκαν στον συγκεκριμένο αγρό ήταν οι Σοφία Πρέβε, Κατερίνα Τζανακάκη, Ελένη Παπαδοπούλου και Μαρία Γιοκαριδάκη.

Στο ανατολικό τμήμα εντοπίστηκε οικοδόμημα της ΜΜ Ι περιόδου και οι εργασίες διακόπηκαν με σκοπό τη συστηματικότερη έρευνα. Το νότιο τμήμα ανασκάφηκε διεξοδικά με τη χάραξη 18 τάφρων. Διαπιστώθηκε ότι το βόρειο άκρο του καταλάμβαναν απορριμματοφόροι λάκκοι της ΜΜ Ι περιόδου, ενώ στο κεντρικό εκτεινόταν κτίριο της προχωρημένης ΥΜ ΙΙΙΓ. Σε μεγάλο βάθος αποκαλύφθηκαν πέντε τοίχοι, από τους οποίους σώζεται μόνο η υποθεμελίωση και συγκεκριμένα μία σειρά λίθων. Βαθύτερα εντοπίστηκε παλαιότερη φάση της ΥΜ ΙΙΙΓ1 περιόδου που αντιπροσωπευόταν από ορισμένους λάκκους-ορύγματα. Ο ιδιαίτερα αποσπασματικός χαρακτήρας των αρχιτεκτονικών λειψάνων, η περιορισμένη έκτασή τους και το βάθος στο οποίο βρέθηκαν επέτρεψαν τη χορήγηση άδειας για την αντικατάσταση των παλαιών με νέα ελαιόδενδρα στο νότιο τμήμα του αγρού.

Αγρός Φ. Σπυριδάκη (θέση Μέλισσα)

Βρίσκεται στην ανατολική πλαγιά του λόφου των Τσικουριανών, όπου φαίνεται ότι η εγκατάσταση των πρώιμων ΜΜ και ΥΜ ΙΙΙΓ χρόνων δεν απλώνεται σε όλη την έκταση. Πραγματικά και οι έξι τάφροι που ανοίχτηκαν στον αγρό, με αφορμή την ανανέωση της ελαιοκαλλιέργειας, έδωσαν μεν κεραμική των χρόνων αυτών καθώς και των ιστορικών περιόδων, χωρίς όμως αυτή να συνδέεται με αντίστοιχα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, εκτός από ένα φτωχικό υπόλειμμα τοίχου. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Ελένη Παπαδοπούλου και Μαρία Γιοκαριδάκη.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Σταυρωμένος Χαμαλευρίου

Οικόπεδο Ιω. Γιατρομανωλάκη (θέση Βίγλα)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση νέας οικοδομής ήλθε στο φως κεραμοσκεπής τάφος των ρωμαϊκών χρόνων κάτω από επίχωση μόλις 0,30 μ., στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Ο προσανατολισμός του ήταν Α.-Δ., το μέγιστο μήκος 1,50 και το πλάτος του 0,30-0,60 μ. Τμήματα από την άνω πλευρά των κεραμίδων είχαν αποκοπεί. Στο εσωτερικό του βρέθηκε ένας νεκρός σε ύπτια στάση με την κεφαλή στραμμένη στα ανατολικά. Το μεγαλύτερο μέρος των οστών ήταν αποσαθρωμένα: περισυλλέχθηκαν μόνο λίγα κομμάτια από το κρανίο, ορισμένα δόντια και τα μηριαία οστά. Ακριβώς έξω από τη βόρεια πλευρά των κεραμίδων και στο ύψος του κρανίου βρέθηκε μόνωτη, ευρύστομη, ραβδωτή μικρή πρόχους. Αυτό υπήρξε και το μοναδικό εύρημα του τάφου. Ως δάπεδο είχε χρησιμοποιηθεί ο φυσικός βράχος, στον οποίο ήταν βυθισμένες οι κεραμίδες, στερεωμένες εξωτερικά με δύο πέτρες μετρίου μεγέθους σε κάθε πλευρά.

Επιμήκεις δοκιμαστικές τομές στο υπόλοιπο οικόπεδο δεν απέδωσαν τίποτα.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΥ

Πέρα Γαληνοί

Συνεχίστηκε κατά το 1995 η δεύτερη ανασκαφική πε-

ρίοδος της σωστικής ανασκαφής στους Πέρα Γαλήνους Μυλοποτάμου, όπου το 1983 είχε εντοπιστεί για πρώτη φορά ο παραλιακός μινωικός οικισμός[18] και το 1993 η ΚΓ΄ ΕΠΚΑ είχε διενεργήσει τις πρώτες δοκιμαστικές τομές[19].

Στη σύντομη αυτή ανασκαφική περίοδο οι εργασίες προχώρησαν με τη διάνοιξη δύο νέων τομών, VI και VII, βόρεια και βορειοανατολικά της τομής V αντιστοίχως (Σχέδ. 5).

Τομή VI. Στην τομή VI αποκαλύφθηκε τοίχος (αριθ. 7) με κατεύθυνση Α.-Δ. και έντονη κλίση προς Ν. οφειλόμενη προφανώς σε ωστικές δυνάμεις από Β. Ο τοίχος 7 σώζεται σε ύψος 1 μ. και έχει πλάτος 0,55 και μήκος 4,50 μ.

Σε απόσταση 2 μ. από την ανατολική του άκρη σχηματίζεται μικρή οδόντωση, μήκ. 0,10 μ. (Πίν. 227 α), ενώ φαίνεται ότι διαμορφώνεται ένας χώρος με τον τοίχο του λίθινου θρανίου (αριθ. 6). Επειδή όμως ο χώρος αυτός είναι αρκετά μεγάλος πιθανώς να χωρίζεται από κάποιο μεσότοιχο, που δεν έχει ακόμη αποκαλυφθεί.

Εκατέρωθεν των πλευρών του τοίχου, αμέσως μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος, εμφανίζεται στρώμα σκληρού χώματος με λατύπη, πιθανώς προερχόμενο από την οροφή των δωματίων. Κάτω από το στρώμα της λατύπης περισυνελέγησαν όστρακα από χύτρες, κάδους και σπαράγματα τοιχογραφιών με έγχρωμες ταινίες σε βαθύ ερυθροκάστανο χρώμα. Επειδή παρατηρήθηκε συσσώρευση οστράκων κατά μήκος της βόρειας παρειάς του τοίχου 7 μπορούμε να υποθέσουμε την ύπαρξη κάποιου ραφιού στην πλευρά αυτή, από όπου έπεσαν τα όστρακα. Επίσης στην ίδια παρειά εμφανίστηκε τμήμα τοίχου (αριθ. 8) με κατεύθυνση Β.-Ν., η ανασκαφή του οποίου δεν ολοκληρώθηκε λόγω ελλείψεως χρόνου.

Τομή VII. Ο τοίχος 7 συνεχίζεται και τελειώνει στην τομή VII. Στην ανατολική πλευρά της τομής εμφανίστηκε τοίχος (αριθ. 9) με κατεύθυνση Β.-Ν., πλ. 0,55 και σωζ. μήκ. 4,50 μ., στον οποίο η ΔΕΗ, κατά τη διάρκεια αυθαιρέτων εργασιών, ενέπηξε στριφτή σιδερένια ράβδο στην οποία στερεώθηκε συρματόσχοινο, καταστρέφοντας τμήμα του αρχαίου τοίχου. Στο σημείο αυτό του τοίχου υπήρχε άνοιγμα, πλ. 0,60 μ. που κλείστηκε σε μεταγενέστερη φάση, πριν την τελική καταστροφή του κτιρίου.

Κοντά στη βόρεια παρειά της τομής, κατά μήκος της και σε μικρή απόκλιση από την ευθεία της, αποκαλύφθηκε κτιστή βαθμίδα, μήκ. 1,50 μ. με επιμήκη πλάκα (μήκ. 1,30 μ.), θραυσμένη στην επιφάνεια και επιχρισμένη με κονίαμα που διατηρείται κατά τόπους. Σειρά πλακών στη βάση της, υπόστρωμα προφανώς για δεύτερη βαθμίδα, και μία άλλη επιμήκης πλάκα, μήκ. 1,40 μ., βρέθηκε 0,50 μ. νοτιότερα της πρώτης και παράλληλά της. Στη νοτιοανατολική γωνία της τομής και δυτικότερα, σε βάθος 2,90 μ. αποκαλύφθηκε πλακόστρωτο δάπεδο και στη νότια παρειά της τομής τα μέτωπα δύο στενών τοίχων ή πεσσών, πλ. 0,37-0,39 μ. Το ένα σε επαφή με τον τοίχο 9 και το δεύτερο σε απόσταση 1,30 μ. από το προηγούμενο. Και οι δύο τοίχοι παρουσιάζουν εντονότατη κλίση προς Δ. λόγω έντονης σεισμικής ώθησης.

Ο χώρος που διαμορφώνεται από την άκρη του τοίχου 8 και τον τοίχο 9, αν και μόλις έχει αρχίσει να ερευνάται, μοιάζει να αποτελεί ένα ευρύ πέρασμα, ίσως κλίμακα, με φορά ανόδου από Ν. προς Β. Και από εδώ περισυνελέγησαν κονιάματα γραπτά, πολύχρωμα, με ταινιωτή διακόσμηση ή μιμούμενα σχέδια ορθομαρμάρωσης αρίστης ποιότητας, τεμάχια λίθινων αγγείων, πήλινα πύραυνα, καθώς και τροπιδωτά και άωτα κωνικά κύπελλα. Μεταξύ των άλλων ευρημάτων αξίζει να αναφερθούν τεμάχιο λίθινου αγγείου που ανήκει σε τράπεζα προσφορών και φυσικός τρίτων, μήκ. 0,145 μ. Συνεξεταζόμενα τα ευρήματα αυτά με τα πολλά γραπτά κονιάματα και τη γειτνίαση με το δωμάτιο με το λίθινο θρανίο (η συνάφεια του χώρου με το λίθινο θρανίο θα αποδειχθεί κατά την πρόοδο της ανασκαφής) φαίνεται να δηλώνουν ένα ιδιαίτερο, ίσως ιερό, χαρακτήρα του χώρου. Κοινό στοιχείο των τοίχων στις τομές V, VI, VII, είναι η έντονη κλίση και μετατόπιση τμημάτων τους προς Δ. και Ν. σαν να δέχτηκαν ισχυρή ώθηση από Β. Η κατάσταση αυτή, που προφανώς οφείλεται σε σεισμό, δείχνει και την αιτία καταστροφής του μινωικού οικισμού.

Λόγω της έντονης και επικίνδυνης κλίσης που παρουσιάζει ο τοίχος 9 προς Δ., τον στηρίξαμε χτίζοντας ξερολιθικό αντέρεισμα στη δυτική παρειά του.

Η συνέχεια της ανασκαφής στους χώρους που προσδιορίζονται από τους τοίχους 5,7 και 9 αναμένεται να επαληθεύσει τις ενδείξεις.

ΕΛΕΝΗ ΤΣΙΒΙΛΙΚΑ - ΕΛΕΝΗ ΜΠΑΝΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΜΑΡΙΟΥ

Πατσός

Με την οικονομική συνδρομή της Νομαρχίας Ρεθύμνης συνεχίστηκε το καλοκαίρι για ένα μήνα η ανασκαφική έρευνα στο ιερό του Ερμή Κραναίου, στη θέση Άγιος Αντώνιος του Πατσιανού φαραγγιού[20]. Οι στόχοι αυτής της περιόδου ήταν κυρίως δύο:

18. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 374.

19. ΚρητΕστ, περ. Δ΄, 4 (1991/93), σ. 293-294.

20. Για τις προηγούμενες περιόδους, βλ. ΚρητΕστ, περ. Δ΄, 4 (1991/93),

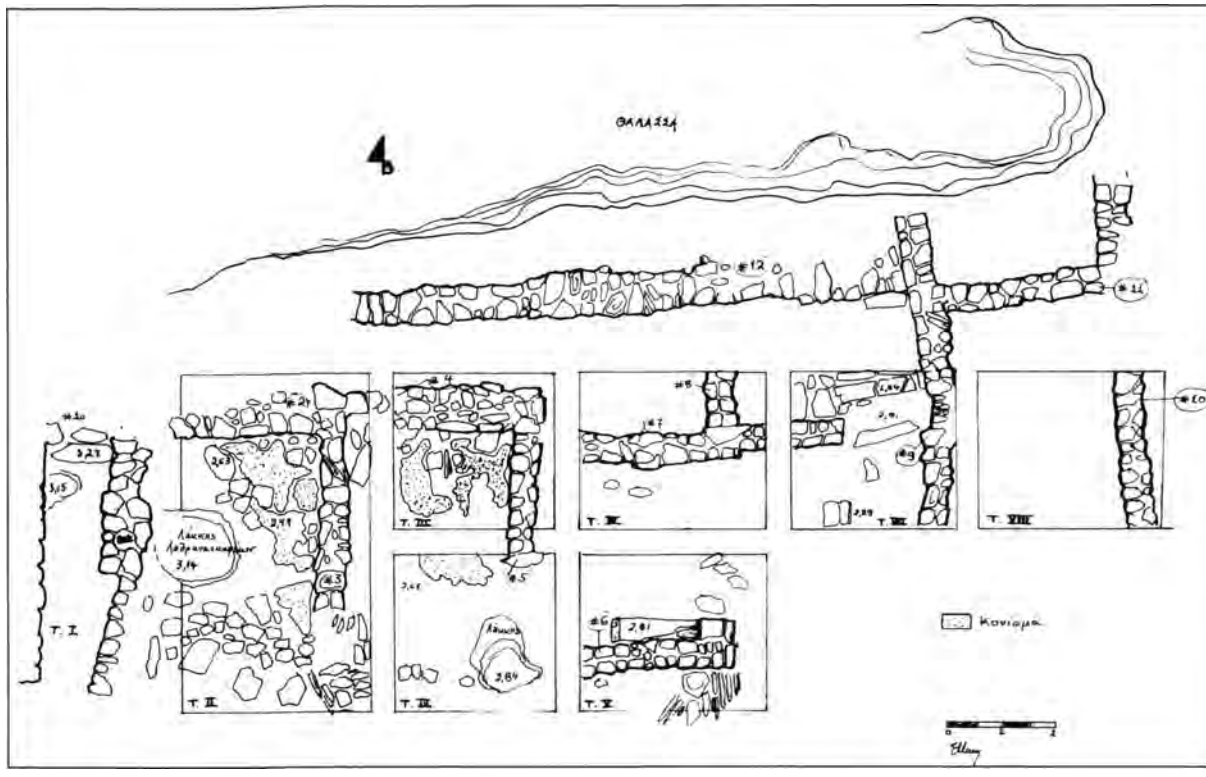

Σχέδ. 5. Νομός Ρεθύμνης. Πέρα Γαληνοί. Κάτοψη της ανασκαφής.

1. Να συνεχιστεί η έρευνα στο επίπεδο του αναμοχλευμένου χώρου, μπροστά στην είσοδο της εκκλησίας (περσινή τομή Α).

2. Να συνεχιστεί η έρευνα στην περιοχή της ελληνιστικής πυράς (τομή 4 του 1989).

Σε αυτό το πλαίσιο εργασιών καθαιρέθηκε μεγάλο τμήμα του αναλημματικού τοίχου που είχε κατασκευάσει η Διεύθυνση Δασών το 1989, εργασία απαραίτητη, προκειμένου να ερευνηθεί ενιαία η περιοχή του ιερού και να αποκατασταθεί κατά το δυνατόν η πρότερη μορφή του. Επίσης, για να ερευνηθεί καλύτερα ο χώρος μπροστά στην είσοδο της εκκλησίας, αφαιρέθηκε η πόρτα της σκάλας, οι τσιμεντένιες παραστάδες, καθώς και το πρώτο σκαλοπάτι που οδηγεί στην εκκλησία. Ακόμη πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές σε διάφορα σημεία του χώρου, με σκοπό να εκτιμηθεί η έκταση που καταλάμβανε το ιερό.

1. Η τομή Β, που ανοίχτηκε δίπλα – προς Ν. – στην Α δεν παρουσίασε εκπλήξεις. Το παχύ στρώμα μαύρου χώματος, μεταφερμένο από διάφορα σημεία του ιερού, ως επίχωση, κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του χώρου για τη λειτουργία της εκκλησίας πριν από μερικές δεκαετίες, ήταν πολύ πλούσιο σε κεραμική, ειδώλια ζώων και ανθρώπινων μορφών, οστά, κέρατα και δόντια ζώων. Χρονολογικά φαίνεται να κυριαρχεί και πάλι η γεωμετρική περίοδος, χωρίς να απουσιάζουν οι πρωιμότερες και οι υστερότερες περίοδοι. Στο χώρο της τομής αυτής δε βρέθηκαν ορύγματα, όπως στην Α, αλλά πολύ μεγάλη φυσική κοιλότητα μέσα στο μαργαϊκό ασβεστόλιθο. Εδώ δεν εντοπίστηκαν πυρές, όπως στα διπλανά ορύγματα.

2. Ερευνήθηκε ενιαία το επικλινές (περιοχή παλαιάς τομής 4) που ορίζεται από μεγάλους βράχους στη φυσική τους μορφή και το οποίο έχει αποκοπεί προς Δ. (προς τον ποταμό δηλαδή), από δύο σύγχρονες επεμβάσεις: το μονοπάτι και τον αναλημματικό τοίχο που καθαιρείται τμηματικά. Και τα δύο έχουν διαταράξει τα αρχαία στρώματα, χωρίς όμως να έχουν φτάσει σε βάθος στο φυσικό έδαφος.

Αποκαλύφθηκε εκτεταμένο και παχύ στρώμα πυράς, τμήμα της οποίας είχε εντοπιστεί το 1989. Επρόκειτο για μεγάλη συσσώρευση στάχτης που προήλθε από μακρο-

σ. 270-271 και ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 456-457, Πίν. 252 β-253 α. Επίσης ΚρητΕστ, περ. Δ΄, 5 (1994/96), σ. 307, πίν. 30.

χρόνια και αλλεπάλληλη χρήση του χώρου. Οι καύσεις γίνονταν επάνω στο φυσικό βράχο, χωρίς καμιά διαμόρφωση ή κατασκευή. Μερικές πλακοειδείς ή αργές πέτρες που βρέθηκαν επάνω ή δίπλα στην πυρά ήταν σαφώς συνέπεια στιγμιαίας πρακτικής (π.χ. για το σβήσιμο της φωτιάς) και όχι πρόθεση σταθερής κατασκευής. Όλο το χαμηλότερο τμήμα του επικλινούς καλυπτόταν από ολόμαυρο στρώμα χώματος, γεμάτο μικρά και μεγάλα κομμάτια κάρβουνου, που προφανώς είχαν απομακρυνθεί από την πυρά κατά τη διάρκεια της λειτουργίας της.

Αποκαλύπτοντας αυτά τα στρώματα έγινε σαφές ότι ο χώρος των συγκεκριμένων τελετουργιών οριζόταν από τους μεγάλους φυσικούς ή αποκυλισμένους βράχους που βρίσκονται στην ευθεία του ανοίγματος της βραχοσκεπής. Κοντά και ανάμεσα στους βράχους τα αναθήματα – κυρίως ειδώλια – ήταν πολύ περισσότερα από ό,τι στον υπόλοιπο χώρο. Η πλειονότητα της κεραμικής εδώ ανήκε στην ελληνιστική περίοδο, αλλά πάντοτε ανάμικτη με προγενέστερων και μεταγενέστερων περιόδων.

Η έρευνα των στρωμάτων δεν ολοκληρώθηκε σε όλο το χώρο. Για το λόγο αυτό κατασκευάστηκαν προστατευτικές ξερολιθιές, όπου κρίθηκε απαραίτητο.

Τα φετινά δεδομένα ενίσχυσαν την υπόθεσή μας ότι η λατρεία κατά τους ιστορικούς χρόνους τελούνταν εκτός της βραχοσκεπής. Η σχέση της λατρείας με τη φυσική διαμόρφωση του χώρου είναι δεδομένη, όχι μόνο γιατί το ιερό είναι υπαίθριο, αλλά και γιατί μέχρι τώρα δεν έχει αποκαλυφθεί καμία κατασκευή, ενώ είναι φανερό ότι οι βράχοι καθόριζαν σε μεγάλο βαθμό την τελετουργία.

Προχωρώντας η ανασκαφική έρευνα επαναφέρει σιγά-σιγά την επιβλητική μορφή του χώρου, η οποία έχει αλλοιωθεί πολύ από τις διαμορφώσεις των τελευταίων δεκαετιών με στόχο την «αξιοποίηση» της σύγχρονης εκκλησίας. Προκειμένου να ολοκληρωθεί, μαζί με την ανασκαφή και η αποκάλυψη του φυσικού τοπίου και στη συνέχεια να δοθεί η καλύτερη δυνατή λύση για τη λειτουργία της εκκλησίας, τα σκάμματα της ανασκαφής παραμένουν ανοιχτά με τις απαραίτητες, προς το παρόν πρόχειρες, διευθετήσεις.

ΒΑΝΝΑ ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

Παντάνασσα

Κατά τα τέλη Ιανουαρίου και τις αρχές Φεβρουαρίου πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή θολωτού τάφου στη θέση Ερημοκκλησιές της Παντάνασσας Αμαρίου, στους νοτιοανατολικούς πρόποδες του οροπεδίου Βενίου[21]. Ο τάφος υποδείχθηκε από τον πρόεδρο της κοινότητας Δημήτρη Ιερωνυμάκη. Κατά την αυτοψία παρατηρήθηκε σε όρυγμα, που δημιουργήθηκε από τις νεροσυρμές στις παρυφές του υψώματος, συγκέντρωση λίθων και αμέσως μετά την αφαίρεση των πρώτων επιφανειακών επιχώσεων εντοπίσθηκαν στάχτες και ίχνη από κάρβουνο.

Ο θολωτός τάφος προσαρμόστηκε σε ορθογώνιο λάξευμα που έγινε για το σκοπό αυτό στο φυσικό βράχο, το πέτρωμα του οποίου είναι μαργαϊκός ασβεστόλιθος. Ο τάφος έχει εξωτερικά σχεδόν ορθογώνιο σχήμα με τις δύο πλευρές του (βόρεια και ανατολική) να εφάπτονται στο βράχο. Οι άλλες δύο (δυτική και ανατολική) οι εξωτερικές όψεις των οποίων δεν είναι ιδιαίτερα επιμελημένες, είναι ελεύθερες. Η νοτιοδυτική γωνία του τάφου είχε καταστραφεί από τις νεροσυρμές, οι οποίες συμπαρέσυραν και πέτρες από τη λιθοδομή. Για το κτίσιμο του τάφου χρησιμοποιήθηκαν μικρού έως μετρίου μεγέθους σιδερόπετρες. Η είσοδός του βρίσκεται στη νότια πλευρά, τοποθετημένη έκκεντρα στο ανατολικό τμήμα και ήταν φραγμένη με μεγάλη μονολιθική πλάκα, για τη στήριξη της οποίας χρησιμοποιήθηκαν δύο μικρές πέτρες ως σφήνες. Μπροστά από την είσοδο του τάφου υπάρχει υποτυπώδης δρόμος με διαστάσεις 0,68×0,80 μ. Ως επίστεψη του τάφου χρησιμοποιήθηκε μεγάλη ακανόνιστου σχήματος πλάκα σπασμένη στα δύο, προφανώς λόγω της πυράς που κάλυπτε όλη την οροφή του.

Η ανασκαφή της πυράς αποκάλυψε κατά μήκος της βόρειας πλευράς μεγάλο κομμάτι κάρβουνου από το ξύλο που χρησιμοποιήθηκε για την καύση, πολύ καλά διατηρημένο, όπως επίσης και μία μικρή πρόχου σε θραύσματα (Π 20998). Μια ακόμη πυρά κάλυπτε όλη την επιφάνεια του δρόμου, η ανασκαφή της οποίας απέδωσε δύο χάλκινες αιχμές δόρατος σε θραύσματα (Μ 2638 και Μ 2640) και τμήμα σιδερένιου αντικειμένου (Μ 2641) πιθανόν πόρπης.

Το στόμιο του τάφου έχει διαστάσεις 0,41×0,58 μ., το δε ανώφλι του συνίσταται επίσης από μονολιθική πλάκα. Ο θάλαμος εσωτερικά έχει σχεδόν ορθογώνια κάτοψη, διαστ. 1,12×1,40 και ύψος 1 μ. Ο θόλος είναι κτισμένος με επιμέλεια κατά τον εκφορικό τρόπο. Το θάλαμο γέμιζαν σχεδόν ασφυκτικά δύο τεφροδόχα αγγεία, ένας χάλκινος αμφοροειδής κρατήρας (Μ 2638) στο ανατολικό τμήμα (Πίν. 227 β) και ένας πίθος (Π 21000) στο δυτικό. Τα δύο αυτά αγγεία κείτονταν στο δάπεδο, με κατεύθυνση Β.-Ν., με το στόμιό τους προς Ν., δηλαδή προς την

21. Από την ίδια θέση το 1988 είχε γίνει παράδοση δύο ψευδόστομων αμφορέων, δύο χάλκινων περονών και ενός θραύσματος ειδωλίου, χωρίς όμως να εντοπισθούν κατά την αυτοψία που ακολούθησε κάποιες άλλες ενδείξεις: Νίκη Μεταξά-Προκοπίου, Σύβριτος Αμαρίου. Η μετάβαση από το τέλος της εποχής του Χαλκού στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου, στο Sybrita: La valle di Amari fra Bronzo e Ferro, Roma 1994, σ. 253.

είσοδο του τάφου. Στο δάπεδο του θαλάμου βρέθηκαν επίσης ένας ψευδόστομος αμφορίσκος κοντά στην πλάκα που έκλεινε την είσοδο (Π 20999), μία προχοΐσκη (Π 21001) κοντά στην εσωτερική δυτική γωνία του στομίου, ένας ψευδόστομος αμφορίσκος (Π 21003) κοντά στην ανατολική γωνία του θαλάμου, όπως επίσης και ένα ληκύθιο (Π 21002) με κάθετες ραβδώσεις στο σώμα, στο χώρο μεταξύ του αμφοροειδή κρατήρα και του πίθου και σε επαφή με το λαιμό του πίθου. Στο εσωτερικό του πίθου ήταν τοποθετημένος ένας αμφορέας (Π 21007) που περιείχε την τέφρα μαζί με λίγα θραύσματα χάλκινου αδιάγνωστου αντικειμένου (Μ 2643). Ο χάλκινος αμφοροειδής κρατήρας περιείχε εκτός από την τέφρα έναν αμφορέα με λαβές στο λαιμό (Π 21004), έναν ψευδόστομο αμφορέα (Π 21005), δύο κρατηρίσκους (Π 21006 και Π 21008) και δύο σιδερένια μαχαίρια (Μ 2642 και Μ 2690).

Η ανασκαφή του τάφου υπήρξε δύσκολη λόγω των υδάτων, που ανάβλυζαν από το βράχο και συσσωρεύονταν στο δάπεδό του. Επίσης επειδή τα δύο τεφροδόχα αγγεία έχουν διαστάσεις μεγαλύτερες του στομίου ο τάφος ανοίχθηκε από την οροφή του. Για την ασφαλή αφαίρεση του χάλκινου αμφοροειδή κρατήρα από τον τάφο απαιτήθηκε η κατασκευή προστατευτικού νάρθηκα, την επιμέλεια της οποίας είχε ο συντηρητής Χρήστος Αλέρτας.

Η κεραμική χρονολογεί τις ταφές στους ύστερους υπομινωικούς χρόνους. Ο χάλκινος αμφοροειδής κρατήρας και το ληκύθιο Π 21002 υποδηλώνουν σχέσεις με την Κύπρο, οι οποίες ως γνωστό ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένες κατά τον 11ο αι. π.Χ.

ΕΥΑ ΤΕΓΟΥ

Σύβριτος

Από τις 3 Μαΐου μέχρι τις 2 Ιουνίου συνεχίσθηκε για όγδοη ανασκαφική περίοδο η ελληνοϊταλική ανασκαφή στο λόφο Κεφάλα. Όπως το 1994[22] η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε δύο τομείς στο βορειοανατολικό και νοτιοανατολικό τμήμα της κορυφής του λόφου με τη συμμετοχή της αρχαιολόγου Σοφίας Αδραχτά.

Βόρειος τομέας. Η ανασκαφή επεκτάθηκε στο βόρειο και δυτικό τμήμα του τομέα. Η αφαίρεση της άσκαφτης γης που είχε απομείνει ανάμεσα στις τάφρους του 1990, στο βόρειο άκρο του χώρου[23] και τις τάφρους των ετών 1993, 1994 νοτιότερα, επέτρεψε την ενοποίηση αυτού του τμήματος της εγκατάστασης. Εντοπίσθηκαν νέοι χώροι (6-8) ενώ παράλληλα συνεχίσθηκε η έρευνα των χώρων 4 και 5[24].

Αποκαλύφθηκε ο βόρειος, ανατολικός και δυτικός τοίχος χώρου 5 και διαπιστώθηκε ότι το νότιο τμήμα του οριοθετείται από το φυσικό βράχο. Ο χώρος επικοινωνεί με τα γειτονικά δωμάτια 6 και 7 με εισόδους που έχουν διαμορφωθεί στο βόρειο (18) και δυτικό (20) τοίχο αντίστοιχα. Χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο. Διακρίνονται δύο διαδοχικές φάσεις κατοίκησης (στρώματα 4 και 5). Στο στρώμα 4, μπροστά στο κατώφλι της βόρειας εισόδου είχε διαμορφωθεί ένας μικρός χώρος πρόσβασης στις διαστάσεις του κατωφλιού που οριζόταν νότια από ένα μονό τοιχάκι φτιαγμένο από αργές πέτρες μικρού και μεσαίου μεγέθους, πρακτική που έχει διαπιστωθεί και σε άλλες εισόδους της εγκατάστασης.

Ερευνήθηκε ο λάκκος (Ορ. 47) που είχε εντοπισθεί στη βορειοανατολική γωνία του χώρου 5. Είχε σκαφτεί στο δάπεδο (στρώμα 4) και περιείχε καστανόμαυρο χώμα με καψίματα, στάχτες, όστρακα, οστά, μικρές πέτρες και τριμμένο κούσκουρα. Στην επίχωση βρέθηκε τμήμα λίθινου εργαλείου (Λ 1), βότσαλο-τριπτήρας, κομματάκι χαλκού (Χ 3), τμήμα χάλκινης περόνης (Χ 4), κέρατο αιγοειδούς (Κ 3). Σε βάθος 0,30μ. αποκαλύφθηκε μία σειρά από πετρούλες με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., η οποία όριζε προς Ν. ένα τριποδικό χρηστικό αγγείο, ύψ. 0,29 μ., διαμ. χείλους 0,17 μ.,τοποθετημένο στο όριο του λάκκου κοντά στο βόρειο τοίχο (18) του χώρου. Το στόμιο του αγγείου κάλυπτε ασβεστολιθική πλάκα, διαστ. 0,32× 0,22/0,25 μ. Το χώμα στην περιοχή του αγγείου είναι πολύ μαύρο, πηλώδες, με καψίματα. Η τοποθέτησή του στην γωνία του χώρου μπορεί να συσχετισθεί με κάποια τελετουργία θεμελίωσης (Πίν. 227 γ-δ).

Σε τομή που έγινε στο νότιο τμήμα χώρου 4 (Τομή Β, στρώματα 4, 5) βρέθηκε ενδιαφέρουσα ΥΜ ΙΙΙΓ κεραμική. Αναφέρουμε κρατήρα με μετόπες διακοσμημένες με τετράφυλλο και θραύσματα σκύφων και κρατήρων με διακόσμηση πυκνού ρυθμού από το στρώμα 5[Α] (Πίν. 228 α-β).

Στο βορειοδυτικό τμήμα του τομέα αποκαλύφθηκε ο χώρος 6, ο οποίος οριζεται δυτικά και νότια από τους τοίχους 20 και 18 αντίστοιχα. Η είσοδος του κοινού νότιου τοίχου (18) τον συνδέει με το χώρο 5. Διαπιστώθηκαν τρεις διαδοχικές φάσεις κατοίκησης (στρώματα 4, 5, 6). Στο δάπεδο του στρώματος 6 βρέθηκε κατά χώραν αμφορίσκος της προχωρημένης ΥΜ ΙΙΙΓ ή της υπομινωικής περιόδου[25].

22. ΚρητΕστ, περ. Δ΄, 5 (1994/96), σ. 298-302. SMEA 34 (1994), σ. 41-42.
23. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 446, Πίν. 223 α.
24. ΚρητΕστ, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 301.
25. SMEA 35 (1995), σ. 147, πίν. II, 3.

Ενδιαφέρον εύρημα που δείχνει τη συνέχεια της χρήσης του χώρου υπήρξε μία απόθεση των γεωμετρικών χρόνων στην επιφάνεια του τοίχου 20 στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου 6 (Πίν. 228 ε). Πρόκειται για μία πρόχειρη τετράπλευρη κατασκευή από γκρίζο χώμα οι πλευρές της οποίας οριοθετούνται από μικρές πέτρες και βότσαλα. Είχε διαστάσεις 0,40×0,50 μ. και περιείχε πήλινο υφαντικό βάρος (Κ 1 α), γεωμετρικά όστρακα (Κ 1 β), τμήμα λαβής (Κ 1 γ), πήλινη σφαίρα (Κ 1 δ), πήλινο δίσκο (Π 10) που κάλυπτε ακέραιη χάλκινη τοξωτή πόρπη, μήκ. 0,04 μ. (Χ 12)[26] (Πίν. 228 γ). Αυτή η δεύτερη χρήση ΥΜ ΙΙΙΓ κατασκευών στους γεωμετρικούς χρόνους υποδηλώνει ότι στη φάση αυτή οι ΥΜ ΙΙΙΓ κατασκευές ήταν ακόμη ορατές.

Ανατολικά των χώρων 5,6, διαγράφεται ο χώρος 8, ο οποίος ορίζεται προς Β. από τον τοίχο 23 με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τοίχος, μήκ. 4,65, πλ. 0,58/0,62 μ. παρουσιάζει έντονη κλίση προς Β. ενώ στο μέσον του έχει υποστεί καθίζηση, φαινόμενα που πρέπει να οφείλονται σε σεισμό. Και εδώ διακρίνουμε διαδοχικές φάσεις κατοίκησης οι οποίες χρονολογούνται στους ΥΜ ΙΙΙΓ και γεωμετρικούς χρόνους. Ο χώρος έδωσε ενδιαφέρουσα αποσπασματική κεραμική· αναφέρουμε θραύσματα αγγείων με διακόσμηση πυκνού ρυθμού από το στρώμα 4 (Πίν. 228 δ).

Νότιος Τομέας. Ανοίχθηκαν τέσσερις νέες τομές με σκοπό να συνεχισθεί η έρευνα του μεγάλου γεωμετρικού κτιρίου Α1 και του υπερκείμενου πλακόστρωτου δρόμου.

Εφέτος αποκαλύφθηκε ένα άλλο τμήμα του δρόμου, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στους ρωμαϊκούς χρόνους. Ο δρόμος φαίνεται να τελειώνει προς Β.

Από το γεωμετρικό κτίριο Α1 αποκαλύφθηκε ο βόρειος τοίχος, συνολ. μήκ. 7 μ. περίπου και τμήματα του ανατολικού και δυτικού τοίχου, μήκ. 6 μ. περίπου το καθένα. Εντοπίσθηκαν τα δάπεδα κατοίκησης στο εσωτερικό και το εξωτερικό του κτιρίου για την κατασκευή των οποίων είχε επιστρωθεί η επιφάνεια του φυσικού βράχου. Τόσο οι διαστάσεις όσο και η ακρίβεια που χαρακτηρίζει την τεχνική της κατασκευής υποδηλώνουν ότι το κτίριο αυτό δεν ήταν μία απλή κατοικία αλλά είχε κατασκευασθεί για μία λειτουργία που θα εξυπηρετούσε την κοινότητα. Τα φετινά δεδομένα επιβεβαιώνουν τη διαφορετική χρήση του χώρου στο βορειοανατολικό και νοτιοανατολικό τομέα. Ο πρώτος, έχει χρησιμοποιηθεί για κατοίκηση, ο δεύτερος προοριζόταν, τουλάχιστον από την εποχή του Σιδήρου και εξής για μία χρήση διαφορετικής φύσεως που συνεχίζεται στους υστερορωμαϊκούς χρόνους με την κατασκευή του μνημειώδους κτίσματος που δεσπόζει πάνω από την κοιλάδα του Αμαρίου.

ΝΙΚΗ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ - LUIGI ROCCHETTI - ANNA LUCIA D'AGATA

26. SMEA, ό.π., πίν. II, 4.

ΚΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Σητεία

Τρυπητός (ακίνητο Β. Πλακάκη - Β. Δρακάκη)

Συνεχίστηκε η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω ακίνητο στον Τρυπητό Σητείας στα ερείπια της μικρής αλλά σημαντικής ελληνιστικής πόλης[1]. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί ως συστηματική για τα επόμενα χρόνια, καθώς ξεκίνησαν οι διαδικασίες για την απαλλοτρίωση της εκτάσεως των 40 στρεμμάτων περίπου που καλύπτει.

Οι φετινές ανασκαφικές έρευνες συνεχίστηκαν σε δύο τομείς, με αποκάλυψη δωματίων των οικιών της πόλης σε συνέχεια παλαιοτέρων, συνθέτοντας έτσι τον πολεοδομικό της ιστό. Στον τομέα των δωματίων Γ1-Γ5 η έρευνα είχε ήδη ξεκινήσει από πέρυσι για τα δωμάτια Γ1, Γ2 και Γ3 και ολοκληρώθηκε φέτος με την αποκάλυψη και του «δωματίου» Γ5 το οποίο παρά την καταστροφή που έχει υποστεί από τις καλλιεργητικές εργασίες δεν αφήνει αμφιβολία ότι πρόκειται για πύργο του τείχους, όχι μόνο διότι σχηματικά αποτελεί τετράπλευρη εξωτερική κατασκευή, αλλά και διότι το δάπεδό του αποτελείται από μεγάλους κατεργασμένους πωρόλιθους. Από τα κινητά ευρήματα του πύργου εκτός από ένα μόνωτο κύαθο θα πρέπει να αναφερθεί μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα σειρά ενσφράγιστων λαβών αμφορέων. Στο εσωτερικό του τείχους και σε επαφή με αυτό, το δωμάτιο Γ1 μοιάζει περισσότερο με χώρο ο οποίος μπορεί να σχετίζεται με ελεύθερο διάδρομο. Τα ευρήματα είναι ελάχιστα και ασήμαντα. Στο επίμηκες δωμάτιο Γ2, εκτός από τα ενδιαφέροντα ευρήματα του 1994, θα πρέπει να αναφερθεί η εύρεση ενός νομίσματος της Χερσονήσου που ο Σβορώνος χρονολογεί στην περίοδο 370-300 π.Χ.[2]. Χωρίς ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον είναι το επόμενο δωμάτιο Γ3. Θα αναφέρουμε μόνο τεχνητό βοθρίδιο στο δάπεδο μέσα στο οποίο βρέθηκαν όστρακα από μικρά αγγεία. Από τα ευρήματα θα αναφέρουμε τον ελληνιστικό λύχνο (αριθ. ευρ. 9910), το μυροδοχείο (αριθ. ευρ. 9958) και ένα ενδιαφέρον πλακίδιο-μήτρα που σώζεται κατά το ήμισυ και παριστάνει το πρόσθιο μέρος κυνός που τρέχει (αριθ. ευρ. 11018). Αντίθετα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το επόμενο δωμάτιο Γ4, το οποίο διαιρείται σε δύο τμήματα με τοίχο εσωτερικό που φαίνεται ότι κατασκευάστηκε για να απομονώσει το τμήμα το οποίο φέρει μια χαμηλή επίπεδη κτιστή κατασκευή, είδος θρανίου, για εναπόθεση αντικειμένων. Στο άλλο τμήμα, όπου υπάρχει και άνοιγμα στον ανατολικό τοίχο, βρίσκεται η εσχάρα του γνωστού τετράπλευρου σχήματος (1,06×1,07 μ.) (Πίν. 229 γ), μέσα στην οποία βρέθηκαν τα όστρακα δύο μεγάλων μυροδοχείων (ύψ. 0,38 μ.), τα οποία αποκαταστάθηκαν στο εργαστήριο (αριθ. ευρ. 9981, 9982). Μία πήλινη μήτρα με αποτύπωμα γυναικείου προσώπου (αριθ. ευρ. 11017), μία πρόχους (αριθ. ευρ. 11026), ένα δισκάριο επίμηκες με συμφυείς λαβές-ωτία και εγχάρακτη διακόσμηση άνθους στο κέντρο του εσωτερικού του (Πίν. 229 α) και ένα αμυγδαλόσχημο βλήμα σφενδόνης (slingbullet) με την έκτυπη επιγραφή: *ΔΙΟΣ* (αριθ. ευρ. 9909) είναι επίσης από τα πιο ενδιαφέροντα ευρήματα του δωματίου αυτού. Χαρακτηριστικό αυτής της σειράς των οικιών του τομέα είναι ότι ακολουθώντας την επικλινή διαμόρφωση των κλιτύων του λόφου του Τρυπητού έχουν χτιστεί σε επίπεδο υψηλότερο αυτών του ανασκαπτόμενου ανατολικού τομέα, καθώς όλη η πόλη εκτείνεται σε άνδηρα. Αυτό δυστυχώς έχει προκαλέσει καταστροφή των προσόψεων των οικιών που βρίσκονται στο εμπρόσθιο τμήμα των ανδήρων από τη μπουλντόζα που διαμόρφωνε τις κλιτύες σε επίπεδα για την καλλιέργεια, καθώς ήταν ευκολότερη η εργασία του μηχανήματος εκεί όπου η φυσική διαμόρφωση το επέτρεπε. Επίσης το άνδηρο των δωματίων Γ1-Γ5 ορίζεται πάλι από Δ. από υψηλότερο άνδηρο καθώς οι δυτικοί τοίχοι των δωματίων αυτών έχουν στηριχθεί σε φυσικό, κατακόρυφα διαμορφωμένο βράχο.

Ο άλλος τομέας που ερευνήθηκε ανασκαφικά ήταν αυτός βόρεια των δωματίων Β8, Β9, Β10 και του δρόμου Β. Αρχικά συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η έρευνα του δωματίου Β8 μέχρι την αποκάλυψη του χωμάτινου δαπέδου. Από τα ευρήματα θα αναφερθούν το χάλκινο νόμισμα της Χερσονήσου (αριθ. ευρ. 10797), όμοιου τύπου με αυτό του δωματίου Γ2 που προαναφέρθηκε, και ένας λίθινος τριπτήρας σιτηρών (αριθ. ευρ. 10945), αλλά ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί ένα σκεύος σε σχήμα βαθέος κυπέλλου (αριθ. ευρ. 10852) που πατά σε πλατιά δακτυλιόσχημη βάση, του οποίου οι χαρακτηριστικές λεπτομέρειες, όπως η κλειστή επιφάνεια που περιβάλλει το στόμιο αφήνοντας

1. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 746-747.

2. J. Svoronos, La numismatique de la Crète ancienne, Bonn 1972, σ. 51, πίν. VI 2, 3.

μια οπή στο κέντρο ενώ και αυτή φέρει περιμετρικά μικρές οπές και η σωληνωτή προχοή λίγο κάτω από τα χείλη μαζί με τις τοξωτές λαβές που ακουμπούν στο σώμα, δεν αφήνουν αμφιβολία ότι το σκεύος αυτό χρησίμευε για τη συγκέντρωση και έκχυση υγρού ή άλλου ρευστού περιεχομένου (spouted bowl) (Πίν. 229 β). Ακολούθησε η αποκάλυψη του δωματίου Β11. Πρόκειται για ένα μεγάλο δωμάτιο, επίμηκες, που επικοινωνεί με άλλο βορειότερα σε σχήμα Γ με το οποίο φαίνεται ότι αποτελούσαν ενιαίο χώρο. Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη κτιστής πεσσοειδούς κατασκευής στο κέντρο, της οποίας δεν μπορεί να προσδιοριστεί ο προορισμός, αν δηλαδή αποτελούσε αρχιτεκτονικό στοιχείο του δωματίου π.χ. για λόγους στήριξης της οροφής ή εξυπηρετούσε άλλο σκοπό (Πίν. 229 δ).

Το ότι οι δύο χώροι ήταν ενιαίοι αποδεικνύει και η ύπαρξη μίας κοινής εισόδου στα ανατολικά. Η είσοδος αυτή είναι η πιο εντυπωσιακή από αυτές που έχουν μέχρι τώρα αποκαλυφθεί στις οικίες της πόλης. Έχει άνοιγμα 1,50 μ. και αποτελείται από σειρά πώρινων πλακών συνδεδεμένων ματαξύ τους με μολύβδινους συνδέσμους. Σώζεται στη θέση της η κάτω πλάκα της δεξιάς παραστάδας, η οποία φέρει τις εγκοπές για τη στήριξη του αντίστοιχου φύλλου της θύρας (Πίν. 229 ε). Εξωτερικά η είσοδος ήταν στρωμένη με σειρά επίπεδων λίθων που σχημάτιζαν λιθόστρωτο.

Αρκετά και σημαντικά ευρήματα προέρχονται από το ενδιαφέρον αυτό δωμάτιο, μεταξύ των οποίων μυροδοχεία (αριθ. ευρ. 10958β, 9957, 10958, 10859), ένα μαγειρικό σκεύος (αριθ. ευρ. 10857), ένας λύχνος (αριθ. ευρ. 9912), μία λοπάδα (αριθ. ευρ. 9970), δύο αμφορίσκοι (αριθ. ευρ. 9959, 10853), ένα άωτο κύπελλο (αριθ. ευρ. 10854), τμήμα πήλινου ειδωλίου (αριθ. ευρ. 11016), ένα χάλκινο νόμισμα Λύττου που ο Σβορώνος χρονολογεί στον 3ο-2ο αι. π.Χ.[3] Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί ιδιαίτερα το περιεχόμενο αμφορίσκου (αριθ. ευρ. 10739), το οποίο αποτελούνταν από 23 χάλκινα καρφιά με μικρό στέλεχος και πεπλατυσμένο κεφάλι, φυλαγμένα εκεί από τον οικοδεσπότη.

ΝΙΚΟΣ Π. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

Κρυά Σητείας

Θέση Ορθή Πέτρα (ιδιοκτησία Ι. Καρακωνσταντάκη)

Στην ερημική περιοχή Ορθή Πέτρα ή Τσάχαλη παρά το χωριό Κρυά είχε τη δεκαετία του 1970 ανασκαφεί από τον Κ. Δαβάρα μέρος νεκροταφείου μικρών θολωτών τάφων και ταφικών πίθων ΥΜ ΙΙΙΓ-πρωτογεωμετρικών χρόνων στους πρόποδες του ενετικού φρουρίου Μόντε Φόρτε[4]. Η ανασκαφή έμεινε, πλην ενός ιδιότυπου τάφου «τύπου Ισοπάτων» με σαμαρωτή στέγη, αδημοσίευτη και το ίδιο το νεκροταφείο στο διάστημα που μεσολάβησε εξαφανίστηκε υπό αδιευκρίνιστες συνθήκες, πλην του προαναφερθέντος τάφου. Η μεγάλη συστάδα ανασκαμμένων τάφων βρισκόταν εντός της ιδιοκτησίας Στερεής Μαθιουδάκη, όπου παράλληλα με τις παλαιές ανασκαφές λειτουργούσε λατομείο. Κατόπιν αιτήσεως ενάρξεως λειτουργίας νέου λατομείου στην όμορη ιδιοκτησία Ι. Καρακωνσταντάκη, πραγματοποιήθηκε έρευνα για τυχόν ύπαρξη νέων τάφων. Εντοπίστηκε και ανασκάφηκε μεγάλος, ασύλητος θολωτός τάφος, ο τάφος 28 (συνεχιζόμενης της αρίθμησης των παλαιών ανασκαφών). Βρίσκεται σε απόσταση 40 μ. προς ΒΑ. του τάφου «τύπου Ισοπάτων» και περί τα 90 μ. νότια της Ορθής Πέτρας χτισμένος σε πλαγιά, με το στόμιο προς Δ. Σώζεται ολόκληρος, πλην του άνω τμήματος του θόλου. Εξωτερικά είναι ορθογώνιος, διαστ. 5× 3,50 μ., και εσωτερικά θολωτός, σωζόμενος σε μέγιστο ύψος 2 μ. Το περίπου ορθογωνίου σχήματος χωμάτινο δάπεδο έχει διαστάσεις 2,50×2 μ. Το στόμιο έχει ύψος 0,50 και πλάτος 0,70 μ. και βρέθηκε κλεισμένο με φράγμα πλακοειδών λίθων μετά προφανώς την τελευταία ταφή (Πίν. 230 α). Το ταφικό στρώμα αποτελούνταν από οστά σε κακή κατάσταση στο βόρειο κυρίως τμήμα του δαπέδου και από ομάδα 50 περίπου πρωτογεωμετρικών κυρίως αγγείων (ψευδόστομος αμφορέας, πτηνόσχημος ασκός, πήλινος ιχθύς[5], οινοχόες κτλ.) που κατείχαν κυρίως το κεντρικό και νότιο τμήμα του δαπέδου. Από τα μικρά ευρήματα αναφέρονται επτά πόρπες, δέκα περόνες, έξι-επτά θραύσματα αιχμών, εννέα ψήφοι, χάλκινο περίαπτο πιθανώς δικέφαλο[6], νεολιθικός πέλεκυς κ.ά.

Μεταξύ των λίθων που προέρχονταν από το ανώτερο, γκρεμισμένο τμήμα του θόλου που βρέθηκαν πεσμένοι εμπρός του στομίου, περισυνελέγησαν πωρολιθικά θραύσματα τα οποία συγκολλούμενα απαρτίζουν κοίλο αντικείμενο σχήματος κόλουρης πυραμίδας, διαστ. 0,37× 0,32× 0,17 μ., διακοσμημένο στη μία πλευρά, προφανώς την

3. Ό.π., πίν. XXI, 23.

4. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 647· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 931-932· 31 (1976): Χρονικά, σ. 381· 32 (1977): Χρονικά, σ. 336· 33 (1978): Χρονικά, σ. 390 και C. Davaras, Une tombe à voûte en Crète orientale, Aux origines de l'hellénisme, Hommage à Henri Van Effentere, Paris 1984, σ. 297-310.

5. Πρβλ. τον πήλινο ιχθύ από το ταφικό σπήλαιο στο Μπεράτι Πισκοκεφάλου, ΠΑΕ 1952, σ. 642, πίν. 23.

6. Πρβλ. ένα δικέφαλο περίαπτο από το σπήλαιο Ψυχρού, ΑΕ 1977, σ. 99.

πρόσοψη, με διπλό κυμάτιο και εγχάρακτη γεωμετρική διακόσμηση από μαιάνδρους και ενάλληλες γωνίες (Πίν. 230 β). Προφανώς πρόκειται για κάποιο είδος ανεικονικού επιτάφιου σήματος – "cippus" – τοποθετημένου στην κορυφή του θόλου, σημαντικό για την εξέλιξη των σημάτων από την κρητομυκηναϊκή στην πρώιμη ελληνική εποχή.

Επάνω Ζάκρος Σητείας

Θέση Τραγοπιάστης (οικόπεδο Ν. Βιολιδάκη - Ν. Μανουσάκη)

Το ελαιόφυτο οικόπεδο βρίσκεται προς Δ.-ΒΔ. και σε ελάχιστη απόσταση 17 μ. από το γνωστό μινωικό κτίριο στη θέση Τραγοπιάστης Επάνω Ζάκρου. Μεταξύ τους μεσολαβεί κοινοτικός δρόμος. Μετά την αίτηση εγκατάστασης συνεργείου αυτοκινήτων πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική ανασκαφή, με τη διάνοιξη τριών τομών. Δεν εντοπίστηκαν αρχαία κτίρια και δόθηκε η σχετική άδεια.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

Σχίσμα Ελούντας

Κατά τη διάνοιξη ορύγματος για τοποθέτηση αγωγού αποχέτευσης σε δρόμο στη θέση Μαυροειδή του οικισμού Σχίσματος Κοινότητας Ελούντας, χωρίς ενημέρωση της Υπηρεσίας, καταστράφηκαν από μηχανικό εκσκαφέα τάφοι κατά το τμήμα τους που υπήρχε μέσα στα όρια του πλάτους του ορύγματος. Πρόκειται για τμήμα της μεγάλης νεκρόπολης της Ολούντος που έχει ήδη εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή.

Κατά την ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε φάνηκε ότι επρόκειτο για συστάδα 13 απλών λακκοειδών ταφών και ενός πιθανότατα κτιστού (Χ), αφού στο εσωτερικό του βρέθηκαν λαξευμένοι λίθοι. Οι περισσότεροι από τους τάφους ήταν συλημένοι και πιο έντονα ένας αποθέτης (XIII) που βρέθηκε εντελώς αναμοχλευμένος. Τρεις από τους τάφους (III, IV, IX) με κατεύθυνση Α.-Δ., κατά μήκος δηλαδή της τάφρου, είχαν καταστραφεί ολοσχερώς. Λίγα μόνο ίχνη οστών και όστρακα αγγείων μαρτυρούσαν την ύπαρξή τους εκεί.

Δύο ακόμη τάφοι (VI και XIV) με προσανατολισμό Α.-Δ. σώθηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους διότι βρίσκονταν στη μία παρειά της τάφρου. Οι σκελετοί βρέθηκαν με το κρανίο γερμένο προς Β., το ένα χέρι στο ισχίο, το άλλο λυγισμένο να ακουμπά τον καρπό του, ενώ τα πόδια ήταν το ένα πάνω στο άλλο. Δεν υπήρχαν σε αυτούς άλλα κτερίσματα παρά μόνο το νόμισμα. Οι υπόλοιποι τάφοι είχαν κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και ο σκελετός τους είχε καταστραφεί κατά το μέρος που βρισκόταν εντός της τάφρου. Μόνον ένας (XII) σώθηκε ολόκληρος – αν και όχι σε καλή κατάσταση – επειδή ο τάφος είχε ανοιχθεί σε επίπεδο χαμηλότερο από τους υπόλοιπους.

Από τα κτερίσματα που προέρχονταν από τους τάφους που ερευνήθηκαν αξίζει να αναφερθούν: έξι νομίσματα από τους V, VI, VII, XI, XIV), ένα από τα οποία είναι ασημένιο (XI), αμφορείς – ακέραιοι ή θραύσματά τους – οκτώ άλλα αγγεία, τα περισσότερα από τον τάφο V, (μεγαρικός σκύφος, μυροδοχεία κτλ.), ζεύγος χρυσών ενωτίων (VI), επίχρυσο έλασμα και σύρμα (XIII), ασημένιο δαχτυλίδι και βραχιόλι (X) και τμήματα χάλκινου εγχειριδίου. Εσχατολογικό χαρακτήρα είχε η ύπαρξη αυγών και ενός είδους σείστρου μέσα στους τάφους.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΖΩΓΡΑΦΑΚΗ

Επαρχιακή οδός Αγίου Νικολάου-Ελούντας

Κατά τη διάνοιξη της τάφρου για την τοποθέτηση του αγωγού του αποχετευτικού δικτύου επί της επαρχιακής οδού αποκαλύφθηκαν πέντε τάφοι, όλοι κιβωτιόσχημοι, που ανήκουν στο γνωστό αρχαίο νεκροταφείο της Ολούντος[7]. Όλη η περιοχή αυτή περιλαμβάνεται στο νεκροταφείο της αρχαίας πόλης, το οποίο σταδιακά και μόνο με την ευκαιρία ιδιωτικών ή δημοσίων έργων αποκαλύπτεται και ερευνάται.

Τάφος 1. Βρέθηκε στο τμήμα του αγωγού μπροστά από το ξενοδοχείο «Κρήνη», νότια του σύγχρονου οικισμού της Ελούντας. Ανήκε στο γνωστό και συνηθισμένο στην περιοχή κιβωτιόσχημο τύπο. Οι μακριές πλευρές του κιβωτίου είχαν κατασκευαστεί από τρεις η ανατολική και δύο η δυτική όρθιες πλάκες αμμουδόπετρας. Η κάλυψη του κιβωτίου έγινε επίσης με τέσσερις οριζόντια τοποθετημένες όμοιες πλάκες. Ο τάφος είχε συνολικό μήκος εξωτερικά 1,45 μ. και πλάτος 0,60 μ. και κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ. Περιείχε τα οστά ενός νεκρού με την κεφαλή του προς ΝΔ. και τα όστρακα ενός μικρού αγγείου, μάλλον αρυβαλλοειδούς ληκυθίου.

Τάφος 2. Βρέθηκε μπροστά από το ακίνητο της Γεωργίας Βλάση, στο οποίο είχαν και κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής αποκαλυφθεί και ερευνηθεί άλλοι τάφοι. Όμοιου τύπου και κατεύθυνσης

7. Για άλλους όμοιου τύπου τάφους από την Ελούντα, βλ. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 301· 41 (1986): Χρονικά, σ. 232· 43 (1988): Χρονικά, σ. 568, 570· 45 (1990): Χρονικά, σ. 453· 47 (1992): Χρονικά, σ. 602· 48 (1993): Χρονικά, σ. 495-496· 49 (1994): Χρονικά, σ. 749.

με τον προηγούμενο, είχε μήκος 1,70 και πλάτος 0,70 μ. Μέρος του, στο κέντρο περίπου του κιβωτίου, καταστράφηκε από τον εκσκαφέα κατά τη διάνοιξη της τάφρου. Στο τμήμα αυτό βρέθηκαν ένας μικρός αρύβαλλος και ένα αλάβαστρο, ενώ πάνω από τη νοτιοδυτική καλυπτήρια πλάκα βρέθηκε ένα μόνωτο κύπελλο. Ο νεκρός είχε την κεφαλή του προς ΝΔ. με το πρόσωπο στραμμένο προς Α. και τα χέρια ενωμένα πάνω στη λεκάνη.

Τάφος 3. Βρέθηκε μπροστά από το ακίνητο Λουκάκη. Όμοιου τύπου και κατεύθυνσης με τους προηγούμενους. Είχε πλάτος 0,73 και συνολικό μήκος 1,53 μ., σώθηκε όμως σε μήκος μόλις 0,94 μ., αφού το νοτιοδυτικό άκρο του (καλυπτήρια και τμήμα των όρθιων πλακών) είχε ήδη καταστραφεί με την εκσκαφή της τάφρου. Το σωζόμενο τμήμα του τάφου ήταν γεμάτο από χώμα, πράγμα που σημαίνει ότι ήδη είχε παλαιότερα αναμοχλευθεί. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος με την κεφαλή προς ΒΑ., ωστόσο τμήμα του κρανίου του βρέθηκε στα νοτιοδυτικά του τάφου. Κατά χώραν σωζόταν το τμήμα του σκελετού από τους ώμους ως τα γόνατα. Τα χέρια του ήταν παράλληλα με το σώμα. Στη θέση της κεφαλής βρέθηκε πήλινη πυξίδα, της οποίας το πώμα βρέθηκε δίπλα στο αριστερό γόνατο του νεκρού. Δίπλα στο δεξί χέρι αποκαλύφθηκαν τρεις μικροί αρύβαλλοι, συνηθισμένο κτέρισμα στους τάφους της Ελούντας. Δύο απλές χάλκινες περόνες βρέθηκαν η μία πάνω στη λεκάνη και η άλλη στα οστά του θώρακα, δίπλα στον αριστερό βραχίονα. Ένα ζεύγος αργυρών ενωτίων και ένα εξάρτημα κοσμήματος βρέθηκαν ανάμεσα στα πλευρά του θώρακα, κοντά στην περόνη. Στην αριστερή παλάμη βρέθηκε όστρεο, ενώ στο νοτιοδυτικό άκρο του τάφου βρέθηκε πεταμένο αργυρό δαχτυλίδι.

Τάφος 4. Βρέθηκε μπροστά από το ξενοδοχείο «Κρήνη», όπως και ο τάφος 1. Όμοιου τύπου με τους προηγούμενους, με κατεύθυνση από ΝΑ. προς ΒΔ. Από τον τάφο που ήταν γεμάτος από χώμα σώζονταν μόνον οι όρθιες πλάκες των μακρών πλευρών, ενώ έλειπαν όλες οι καλυπτήριες πλάκες. Από τον καθαρισμό του συγκεντρώθηκαν, εκτός από λίγα τμήματα οστών διάσπαρτα σε αυτόν, μικρά τμήματα χρυσού ελάσματος, δύο μεγάλες ελεφαντοστέινες περόνες και τμήματα άλλων, οστέινες βελόνες, όστρακα σκύφου, τμήμα γυάλινου αγγείου, όστρεα, όστρακα μικρών αγγείων και ένα χάλκινο νόμισμα.

Τάφος 5. Σώθηκε εντελώς αποσπασματικά. Μόνον οι όρθιες πλάκες της ανατολικής μακριάς πλευράς και τμήμα των καλυπτηρίων πάνω από αυτές βρέθηκαν κατά χώραν και έδωσαν το συνολικό μήκος του (1,94 μ.). Ο τάφος καταστράφηκε κατά την εκσκαφή της τάφρου.

Οικόπεδο Ελένης και Μαρίας Λουκάκη

Το ακίνητο βρίσκεται μέσα στον οικισμό Σχίσματος Ελούντας και στην περιοχή όπου έχει εντοπιστεί το νεκροταφείο της αρχαίας Ολούντος.

Ο τάφος, με κατεύθυνση από Α. προς Δ., είναι κιβωτιόσχημος του γνωστού τύπου, με όρθιες πλάκες αμμουδόπετρας να σχηματίζουν το κιβώτιο και άλλες να χρησιμοποιούνται ως καλυπτήριες. Το συνολικό του μήκος με τις καλυπτήριες είναι 2,53 μ. και χωρίς αυτές 2,38 μ. Κατά χώραν σώθηκαν οι τρεις από τις τέσσερις καλυπτήριες πλάκες, με τους αρμούς ανάμεσά τους κλεισμένους με κονίαμα. Η αφαίρεση της τέταρτης καλυπτήριας πλάκας από τους τυμβωρύχους, τακτική που έχει αποδειχθεί πολύ συνηθισμένη στο συγκεκριμένο νεκροταφείο, ήταν η αιτία που ο τάφος βρέθηκε γεμάτος χώμα και πέτρες. Από τον καθαρισμό του συγκεντρώθηκαν λίγα οστά διάσπαρτα στον τάφο και εξαιρετικά σαθρά και μικρά τμήματα γυάλινου αγγείου.

Οικόπεδο Δέσποινας Δασκαλάκη

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου περισυνελέγησαν από κατεστραμμένο τάφο ένα ακέραιο και ένα σπασμένο μυροδοχείο, ένα αργυρό νόμισμα και όστρακα διαφόρων αγγείων με ίχνη καύσης.

Μάλια

Αναψυκτήριο αρχαιολογικού χώρου

Στον αρχαιολογικό χώρο μινωικού ανακτόρου Μαλίων και βόρεια του αναψυκτηρίου, που χτίστηκε το 1994 με επιφανειακή θεμελίωση, έγινε ανασκαφική έρευνα στο χώρο που είχε προβλεφθεί για τη διάνοιξη βόθρου.

Η ανασκαφή, στην οποία συμμετείχε η αρχαιολόγος Μαρία Χατζηπαναγιώτη, έφερε στο φως τμήμα οικίας μινωικών χρόνων (ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ Ι). Αποκαλύφθηκε ένα δωμάτιο (δωμάτιο 1) και τμήματα άλλων τεσσάρων (2 έως 5). Το δωμάτιο 1 είχε διαστάσεις 2,20×2,90 μ. και προσανατολισμό από ΒΑ. προς ΝΔ., όπως και όλο το κτίριο στο οποίο ανήκε (Πίν. 230γ). Πρόκειται για υπόγειο χώρο με δύο τουλάχιστον αρχιτεκτονικές φάσεις, εμφανείς στο βόρειο τοίχο, όπου φαινόταν ότι καλοδουλεμένοι λίθοι έκλειναν άνοιγμα παλαιότερης φάσης. Πιθανώς το κτίριο είχε και όροφο, που κατέπεσε στο εσωτερικό του υπογείου. Οι τοίχοι, μέσου πλ. 0,80 μ., εδράζονταν στο φυσικό βράχο και σώζονταν σε μέγιστο ύψος 1,60 μ., ήταν δε χτισμένοι με λίθους μεσαίου και μεγάλου μεγέθους με αρκετούς μικρούς ανάμεσά τους. Δίπλα στο δυτικό τοίχο αποκαλύφθηκε διπλή γούρνα, η οποία πιθανώς χρησίμευε και ως πέρασμα στο γειτονικό δωμάτιο 3. Στη βορειοδυτική γωνία του κτιρίου αποκαλύφθηκε λιθοκατασκευή που

αποτελούσε μάλλον τη βάση κλίμακας ανόδου στην είσοδο του χώρου, η οποία φαίνεται πως βρισκόταν υψηλότερα από το σωζόμενο ύψος του δωματίου ή στην οροφή του υπογείου και γι' αυτό δεν εντοπίστηκε. Κολλημένος στον ανατολικό τοίχο του χώρου βρέθηκε τοίχος παράλληλος με αυτόν, που πιθανώς ανήκε σε προγενέστερο κτίσμα και δεν σχετίζεται με ενίσχυση της θεμελίωσης. Κεραμική πρωιμότερης περιόδου (ΠΜ) που συγκεντρώθηκε από τα κατώτερα στρώματα υποδεικνύει τη χρήση του χώρου και σε προηγούμενη περίοδο.

Μεγάλη ποσότητα κεραμικής από αγγεία διαφόρων μεγεθών συγκεντρώθηκε από όλα τα ανασκαφικά στρώματα. Ο μεγαλύτερος αριθμός ανήκει στα συνηθισμένα άωτα κύπελλα, από τα οποία 63 είναι ακέραια. Ανάμεσα στα πολλά τμήματα λίθινων αγγείων υπάρχει τμήμα λύχνου με ανάγλυφη φυτική διακόσμηση (Πίν. 230 δ), ενώ από τα 41 λίθινα αντικείμενα που βρέθηκαν τα περισσότερα είχαν χρησιμοποιηθεί ως εργαλεία. Συγκεντρώθηκαν ακόμη ένα απολίθωμα από ακέραιο τρίτωνα, ένας σφραγιδόλιθος, ένας πήλινος σκαραβαίος και μεγάλος αριθμός τμημάτων λεπίδων οψιανού. Πλήθος από ελαφρόπετρες που είναι πιθανόν να είχαν χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό, βρέθηκε σε όλα τα επίπεδα.

Σε υψηλότερο επίπεδο, αλλά ενωμένα με το δωμάτιο 1, αποκαλύφθηκαν τμήματα τεσσάρων άλλων χώρων ίδιας χρονολόγησης, αλλά απροσδιόριστης χρήσης, αφού τα στοιχεία λόγω της περιορισμένης σε έκταση ανασκαφής ήταν ανεπαρκή για τον προσδιορισμό τους. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσίασαν οι χώροι 4 και 5, όπου αποκαλύφθηκαν μικρό τμήμα πήλινου αγωγού και πλακόστρωτο αντίστοιχα. Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στα όρια του προβλεπόμενου βόθρου και έτσι παραμένουν προς το παρόν αναπάντητα ερωτήματα σχετικά με την έκταση και τη χρήση του κτιρίου.

Βιγλιά Ιεράπετρας

Οικόπεδο Εμμ. Πετραντωνάκη

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο Βιγλιών Ιεράπετρας, κοντά στο σύγχρονο νεκροταφείο της πόλης και στην περιοχή όπου εντοπίστηκε και το αρχαίο νεκροταφείο, το οποίο, όπως φαίνεται, οργανωμένο σε συστάδες τάφων, καταλαμβάνει μεγάλη έκταση. Στην ανασκαφική έρευνα πήρε μέρος ο αρχαιολόγος Γιώργος Χαρούλης.

Πλήθος οστράκων και θραύσματα κεραμίδων, που φαίνεται ότι προέρχονταν από κατεστραμμένους από την άροση τάφους, κάλυπταν την επιφάνεια του οικοπέδου. Σε σχετικά μικρό βάθος από 0,30 έως 1 μ. εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν έξι τάφοι, προσανατολισμένοι από Α./ΒΑ. προς Δ./ΝΔ., όλοι συλημένοι και σε διαφορετικό βαθμό αναμοχλευμένοι. Οι τρεις από αυτούς ήταν κεραμοσκεπείς καλυβίτες του γνωστού τύπου με δύο ή τρεις κεραμίδες σε κάθε μακριά πλευρά, από τις οποίες σώθηκαν κατά χώραν πολύ λίγα και μικρού μεγέθους τμήματα. Οι άλλοι τρεις τάφοι ήταν απλοί λακκοειδείς σκαμμένοι στο χώμα με κάπως ασαφή όρια. Σε σχετικά καλή κατάσταση σώθηκαν τα οστά των νεκρών μόνο σε δύο τάφους, ενώ στους υπόλοιπους βρέθηκαν μόνο τμήματα των σκελετών κατά χώραν και τα υπόλοιπα έντονα διαταραγμένα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε ένας από τους κεραμοσκεπείς τάφους, ο οποίος φιλοξενούσε τρεις επάλληλες, μη σύγχρονες, ταφές. Οι τάφοι δεν έδωσαν πολλά ή σημαντικά ευρήματα. Βρέθηκαν τμήματα γυάλινων αγγείων, πήλινων λύχνων, τμήματα χάλκινης περόνης και στλεγγίδας, μία πήλινη λεκάνη και πολλά όστρακα, που προφανώς ανήκουν σε διαλυμένα αγγεία-κτερίσματα των τάφων. Οι τάφοι χρονολογούνται στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες.

Οικόπεδο Νικολάου Ραϊνάκη

Το οικόπεδο βρίσκεται επί της οδού Παύλου Κούπερ, σε περιοχή όπου κατά το παρελθόν είχαν εντοπιστεί και ανασκαφεί κτίρια ρωμαϊκών χρόνων της αρχαίας Ιεράπυτνας[8]. Στο ίδιο το οικόπεδο, πέρα από το πλήθος οστράκων που κάλυπτε την επιφάνειά του, είχε εντοπιστεί κατά μήκος του δυτικού του ορίου επιφανειακός ρωμαϊκός τοίχος, μήκ. 40 μ. περίπου. Στην ανασκαφή συμμετείχε ο αρχαιολόγος Γιώργος Χαρούλης. Παλαιότερα το οικόπεδο είχε γεωργική χρήση και καλυπτόταν σχεδόν ολόκληρο από θερμοκήπιο, στο οποίο οφείλεται, όπως φάνηκε από την ανασκαφική έρευνα και η μεγάλη αναμόχλευση και καταστροφή των αρχαιολογικών δεδομένων. Έτσι, σύγχρονα αντικείμενα βρέθηκαν σε μεγαλύτερο βάθος από τα αρχαιολογικά στρώματα. Στις 19 τομές που ερευνήθηκαν διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχαίου κτίσματος, οι τοίχοι του οποίου, ασύνδετοι σε πολλές περιπτώσεις μεταξύ τους, σώζονταν αποσπασματικά και μόνο στο ύψος της θεμελίωσης, σε μία ή δύο σειρές λίθων. Σε ελάχιστα και ασύνδετα μεταξύ τους τμήματα σώθηκε δάπεδο από γυψόλιθο. Η χονδροειδής οικιακή κεραμική που συγκεντρώθηκε από το χώρο οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται περί μιας ή και περισσοτέρων οικιών ρωμαϊκών χρόνων.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

8. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 389 κ.ε.· 41 (1986): Χρονικά, σ. 234.

Βασιλική Ιεράπετρας

Θέση Κεφάλα

Συνεχίστηκε φέτος η ανασκαφή του μεγάλου οικισμού των «Σκοτεινών Αιώνων» επί του λόφου Κεφάλα Βασιλικής, ο οποίος εντοπίστηκε και άρχισε να ανασκάπτεται πέρυσι, εν όψει της αρχαιολογικής έρευνας στην περιοχή Βασιλικής-Επισκοπής Ιεράπετρας, όπου υπάρχει αίτημα κατασκευής ιδιωτικού ή «δημοτικού» αεροδρομίου[9]. Η ανασκαφή έγινε σε δύο σύντομες περιόδους, το Μάρτιο και τον Οκτώβριο. Το Μάρτιο άρχισε η συστηματική ανασκαφή του Κτιρίου Ε. Το οικοδόμημα αυτό, του οποίου τμήματα τοίχων ήταν ορατά προανασκαφικά, επελέγη γιατί φαίνεται αναπεπταμένο και σε δεσπόζουσα θέση, στη νότια παρυφή του πλατώματος της κορυφής του λόφου. Με την αφαίρεση των λεπτών επιφανειακών επιχώσεων φάνηκαν διαγραφόμενα τρία μεγάλα παράλληλα δωμάτια (Ε1, Ε2, Ε3). Το μικρότερο και ανατολικότερο Ε1, ελλιπές κατά το νότιο τμήμα, ανασκάφηκε έως του δαπέδου. Η επίχωσή του ήταν διαταραγμένη, πλην τμήματος στη βορειοδυτική γωνία, όπου βρέθηκε χύτρα και ΠΓ κρατηρίσκος. Στα δίδυμα δωμάτια Ε2 και Ε3 (εσωτ. διαστ. εκάστου 8×4,50 μ. περίπου) εμφανίστηκε μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος ένα πυκνότατο στρώμα καταστροφής, με συμπαγή σχεδόν λιθοσωρό. Στο κέντρο του νότιου τμήματος του Ε2 βρέθηκε στη θέση της λίθινη βάση κίονα, διαμ. 0,40 μ., προσδίδοντας έτσι πιθανώς στο Ε2 την κάτοψη του γεωμετρικού ναού της Δρήρου, με δικιόνια αξονική εσωτερική στήριξη. Η κεραμική φαίνεται ΥΜ ΙΙΙΓ. Το οικοδομικό συγκρότημα του Κτιρίου Ε φαίνεται να εκτείνεται περαιτέρω προς Ν. Ήδη όμως τα αποκαλυφθέντα μεγάλης κλίμακας δωμάτια αρχίζουν να δημιουργούν εικόνα ιδιαίτερα εξέχοντος κτιρίου. Μετά την περιορισμένη αυτή ανασκαφή το ΚΑΣ επισκέφθηκε το χώρο και αποφάσισε διά πλειοψηφίας τη χορήγηση άδειας κατασκευής του αεροδρομίου, με περίοδο χάριτος έως το 1999 για την ανασκαφή του οικισμού στο λόφο Κεφάλα, ο οποίος σύμφωνα με τα σχέδια προβλέπεται να «ταπεινωθεί» κατά δεκάδες μέτρα. Οι υπόλοιπες εντοπισμένες αρχαιολογικές θέσεις της περιοχής αεροδρομίου (Βασιλική-Επισκοπή) δεν ελήφθησαν υπόψιν στη συζήτηση.

Με το βάρος της απόφασης αυτής συνεχίστηκε η ανασκαφή τον Οκτώβριο, με κύριο στόχο πάλι το Κτίριο Ε. Με την απλή πάλι αφαίρεση επιφανειακών στρωμάτων διαπιστώθηκε η πλήρης έκταση του οικοδομήματος, μεγ. διαστ. 25×17 μ. Βρέθηκαν πέντε νέα δωμάτια (Ε4-Ε8). Το μικρό δωμάτιο Ε7 ανασκάφηκε έως του δαπέδου, το οποίο καλυπτόταν από πεσμένους και σπασμένους πίθους και χύτρες (Πίν. 231 δ). Προφανώς πρόκειται για βοηθητικό χώρο ή αποθήκη. Στο νοτιότερο δωμάτιο Ε4 άρχισε να εμφανίζεται θρανίο κατά μήκος των τοίχων του σε σχήμα Π, με λατρευτικά αντικείμενα κατά χώραν, όπως τρεις κυλινδρικές βάσεις, ίσως αγαλματίων θεαινών μεθ' υψωμένων χειρών, το κατώτερο τμήμα "snake tube", και ανερμήνευτο μεγάλο κυβικό κοίλο αντικείμενο. Στη νοτιοδυτική γωνία του Ε5 βρέθηκε επίσης δυσερμήνευτο απορριμμένο και σπασμένο διάτρητο αντικείμενο, εν είδει διάτρητου δικτυωτού, μαζί με μεγάλο δεξιό υψωμένο χέρι, προφανώς επίσης θεάς (Πίν. 231 ε). Στην ανατολική παρυφή του ίδιου δωματίου βρέθηκε ακέραιος πήλινος αναθηματικός πίνακας. Τα στοιχεία αυτά αποδεικνύουν το λατρευτικό προορισμό των συγκεκριμένων δωματίων και δίνουν πολύ σημαντικές διαστάσεις στον όλο χαρακτήρα του Κτιρίου Ε. Αμέσως βορειοανατολικά και σε λίγο χαμηλότερο επίπεδο βρίσκεται το Κτίριο Α. Με την αφαίρεση και εδώ του επιφανειακού στρώματος η κάτοψη του οικοδομήματος εμφανίστηκε τετράγωνη, διαστ. 9×9 μ. περίπου, και διακρίθηκαν τρεις χώροι (Α1-Α3), δύο περίπου ισομεγέθεις προς Ν. και ένας επιμήκης προς Β. Μετά τα πολύ σημαντικά ευρήματα του Κτιρίου Ε υπεβλήθη από τον γράφοντα εισήγηση επανεξέτασης της κατασκευής αεροδρομίου στη συγκεκριμένη περιοχή, έργο που θα επιφέρει ασφαλώς τον ολοκληρωτικό αφανισμό του Ισθμού της Ιεράπετρας.

Λαγού-Πινακιανό Λασιθίου

Θέση Παπούρα Αγίου Γεωργίου

Στη γνωστή από τον περασμένο αιώνα μεγάλη γεωμετρική-αρχαϊκή θέση Παπούρα Αγίου Γεωργίου, σε ύψωμα (υψόμετρο 1027 μ.) που κλείνει από ΒΔ. το οροπέδιο του Λασιθίου, και ταυτίζεται συνήθως με την επιγραφικώς μαρτυρούμενη πόλη Δατάλλα, έλαβε χώρα μεγάλη καταστροφή αρχαιοτήτων. Εργολάβος εργαζόμενος για λογαριασμό του ΟΤΕ διάνοιξε δρόμο καθ' όλο το μήκος του αρχαίου οικισμού (από Α. προς Δ.) για να διευκολύνει την πρόσβαση στο ακραίο και υψηλότερο δυτικό σημείο της Παπούρας. Εδώ πραγματοποιήθηκαν μεγάλης κλίμακας εκβραχισμοί με ανατινάξεις, με σκοπό την τοποθέτηση δύο κατόπτρων παθητικής τηλεφωνίας. Ακολούθησε σωστική ανασκαφή[10] στο χώρο των δύο κατό-

9. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 748-749

10. Θ. Ηλιόπουλος, Αμάλθεια 27 (1996), σ. 128-129, εικ. 3.

πτρων, με τον ορισμό ισάριθμων τομών. Εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν αποθέσεις υπαίθριου γεωμετρικού ιερού, με μελανά χώματα θυσιών μεταξύ των σχισμών των βράχων. Περισυνελέγη πλήθος οστών ζώων, πλούσια κεραμική, θραύσματα τελετουργικών σκευών και πολλά πήλινα ειδώλια, κυρίως βοοειδών, πήλινη κεφαλή κρανοφόρου και τέσσερα χαλκά ειδώλια, τρία βοοειδή και ένα πτηνό (Πίν. 231 α-γ). Μετά την ανασκαφή έως το φυσικό βράχο δόθηκε η άδεια κατασκευής των κατόπτρων. Σε άλλο σημείο του οικισμού περισυνελέγη και παραδόθηκε δαιδαλικό ειδώλιο.

Κράσι Πεδιάδος

Θέση Κάστελλος

Εκτεταμένη λαθρανασκαφή έλαβε χώρα στο γνωστό από τη δεκαετία του 1960[11] πρώιμο ελληνικό οικισμό επί της απόκρημνης κορυφής Κάστελλος, ΝΑ. του Κράσι. Μεταξύ των πολύ εμφανών άσκαφων κτιρίων ανοίχθηκαν από τους αρχαιοκάπηλους λάκκοι, ο μεγαλύτερος διαμ. 2 μ. Περισυνελέγησαν ορισμένα όστρακα κυρίως υστερογεωμετρικών-πρώιμων αρχαϊκών πίθων[12].

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Η Τζιλλιαν Κοκολάκη, κάτοικος Αγίου Νικολάου παρέδωσε τέσσερα αγγεία από τη θάλασσα, έναν οξυπύθμενο αμφορέα, δύο οινοχόες και έναν αμφορίσκο (ΜΑΝ 12941-12944) (Πίν. 232 α). Ο Δημ. Μ. Βλασάκης, κάτοικος Αγίου Νικολάου παρέδωσε οξυπύθμενο αμφορέα (ΜΑΝ 12901) που ανελκύστηκε από το λιμάνι της πόλης, ίσως όμως προέρχεται από αλλού. Ο ιδιοκτήτης αλιευτικών σκαφών Εμμ. Κουκουράκης, κάτοικος Αγίου Νικολάου, παρέδωσε 38 αγγεία και τμήματα αγγείων, κυρίως αμφορείς και μικρότερα αγγεία ελληνορωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων από το Κρητικό πέλαγος (Πίν. 232 γ). Ο Δημήτριος Δεβεράκης κάτοικος Αγίου Νικολάου, ανέσυρε αμφορέα από την περιοχή Χαβάνια, μεταξύ Αγίου Νικολάου και Ελούντας. Στον ευρόντα δόθηκε άδεια κατοχής του αγγείου.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στην κοινότητα Μύθων Ιεράπετρας κατά τη διάνοιξη τάφρου για τον αγωγό ύδρευσης αποκαλύφθηκαν τμήματα ημίεργων κιόνων και λιθόπλινθος από το ίδιο πρασινωπό μάρμαρο. Τα ευρήματα μεταφέρθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή Ιεράπετρας.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Μάρη Λασιθίου

Στο ιδιαιτέρου φυσικού κάλλους μικροσκοπικό οροπέδιο της Μάρης, σε υψόμετρο 1.100 μ., στα νότια Λασιθιώτικα βουνά, 10 χλμ. περίπου νότια του Καμινακίου, εντοπίστηκε εκτεταμένη μινωική εγκατάσταση, με τουλάχιστον τέσσερα κτίρια στις παρυφές του οροπεδίου. Φαίνεται πως πρόκειται για εγκατάσταση για την εκμετάλλευση του ορεινού πλούτου, ανάλογη της Ζωμίνθου στον Ψηλορείτη. Η κάτοψη του κτιρίου Α, στο βορειοδυτικό μυχό του οροπεδίου, είναι ευδιάκριτη προανασκαφικά[13]. Προ δεκαετίας είχε περισυλλεγεί από τις βόρειες παρυφές του οροπεδίου μικρό ΜΜ Ι πιεσμένο αλαβαστροειδές τετράωτο πυξίδιο (ΜΑΝ 12958) (Πίν. 232 β), προερχόμενο μάλλον από ταφή σε σχισμή του βράχου.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Από τη νήσο Χρυσή ή Γαϊδουρονήσι Ιεράπετρας προέρχεται σύμφωνα με δήλωση του Γεωργίου Περακάκη, ο οποίος την παρέδωσε στο Αστυνομικό Τμήμα Ιεράπετρας, μια λίθινη πλάκα σπασμένη σε δύο κομμάτια, η οποία στη μία της λειασμένη επιφάνεια φέρει σειρά εγχάρακτων συμβόλων, πιθανώς Γραμμικής Α γραφής και κοιλότητες όμοιες με αυτές των κέρνων, σε ημικυκλική διάταξη.

Στο Αστυνομικό Τμήμα Ιεράπετρας εγκατέλειψαν άγνωστοι μια λίθινη επιγραφή σε κακή κατάσταση διατήρησης, αφού χρησιμοποιήθηκε σε β΄ χρήση ως κατώφλι. Το περιεχόμενό της είναι γνωστό από παλαιότερες επιγραφές που βρέθηκαν σε διάφορες περιοχές της Ιεράπετρας[14].

11. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 440.

12. Θ. Ηλιόπουλος, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 128.

13. Ό.π., σ. 53 κ.ε.

14. IC III, III 25-29 μία από Καλαμονίτη, δύο από το Κάτω Χωριό και οι υπόλοιπες από άγνωστες θέσεις καταγραμμένες από τους Halbherr και F. Barozzi.

]Κ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑ
ΙΣΑΡ ΣΕΒΑΣΤΟΣ
ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΤΑΣ
ΟΔΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟΥΣ
ΑΝΔΡΟΒΑΜΟΝΑΣ
ΑΠΟΚΑΤΕΣΤΗΣΕΝ
ΔΙΑ Κ ΠΑΚΩΝΙΟΥ
ΑΓΡΙΠΠΕΙΝΟΥ ΤΑΜ
ΙΟΥ ΤΟ Β ΚΑΙ ΟΡΟΘΕ
ΤΟΥ

Δύο επιγραφές με όμοιο περιεχόμενο κατατέθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή Ιεράπετρας και το 1994: Η μία προερχόμενη από τον οικισμό Κεντρί Ιεράπετρας, ακέραια με μικρές αποκρούσεις στις άκρες της (ΑΕ 1284) παραδόθηκε από μαθητές που την εντόπισαν στο ποδοσφαιρικό γήπεδο και η άλλη από την οποία απουσιάζουν οι πρώτοι στίχοι εγκαταλείφθηκε από άγνωστους μπροστά στην είσοδο της Συλλογής (ΑΕ 1267).

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

Φιλάρχαιοι κάτοικοι της επαρχίας Σητείας παρέδωσαν στο εκεί Αρχαιολογικό Μουσείο τα πιο κάτω αρχαία αντικείμενα:

α) Ο Γ. Κοτσόβολος, δύο υφαντικά βάρη (ΑΕ 9441, 9442), τμήμα χείλους πίθου με ανάγλυφη αστεροειδή διακόσμηση (ΑΕ 9444) και το άνω μέρος γυναικείου ειδωλίου δαιδαλικής τεχνοτροπίας (ΑΕ 9443). Κατά δήλωση του ευρόντος, τα πιο πάνω αντικείμενα περισυνελέγησαν επιφανειακά από την περιοχή της αρχαίας Ιτάνου.

β) Ο Ευ. Βουτυράκης, το επάνω τμήμα μεγάλου χάλκινου αγγείου (ΑΕ 9445) από την περιοχή της Ζήρου, μία χάλκινη περόνη (ΑΕ 9446), δύο χάλκινα δισκάρια (ΑΕ 9447, 9448), ένα χάλκινο διακοσμητικό αντικείμενο (ΑΕ 9449), ένα μελαμφαβές αρυβαλλοειδές λυκήθιο (ΑΕ 9450), έναν αβαφή αμφορίσκο (ΑΕ 9451), τμήμα άκρου ποδός ειδωλίου (ΑΕ 9453), κεφαλή ειδωλίου (ΑΕ 5454) και ένα λύχνο μελαμβαφή (ΑΕ 9452). Όλα τα αντικείμενα περισυνελέγησαν κατά δήλωση από τη θέση Αρωγαλίδα στην περιοχή της αρχαίας Πραισού και χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή.

ΝΙΚΟΣ Π. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΡΑΟΣΤΑΛΟΥ

Το 1995 διενεργήθηκε από τη ΔΙ.Π.Κ.Α. ανασκαφή στο ιερό κορυφής του Τραοστάλου Ζάκρου, γνωστό από προηγούμενες έρευνες[15]. Ολοκληρώθηκε σχεδόν η αποκάλυψη του δυτικού τμήματος της θέσης[16] και έγιναν δοκιμαστικές τομές στο βόρειο και ανατολικό τμήμα, ενώ συνολικά ανασκάφηκε μια έκταση 720 τ.μ.

Παρά το χαμηλό του υψόμετρο (515,40 μ.), ο συμπαγής και μεμονωμένος όγκος του Τραοστάλου κυριαρχεί στο τοπίο της περιοχής, καθώς παρεμβάλλεται ανάμεσα στη λοφώδη ενδοχώρα της Πάνω Ζάκρου και την παράκτια ζώνη. Η ιδιόμορφη διάρθρωσή του σε επάλληλα γυμνά υψίπεδα ακολουθεί την κλιμακωτή μορφολογία των ανατολικών και νοτιοανατολικών ακτών της Κρήτης. Στο υψηλότερο τμήμα της κορυφής του Τραοστάλου διαμορφώνεται ένα επίμηκες ισόπεδο, διαστ. 20×12 μ. περίπου, που ορίζεται προς Δ. από μια κρημνώδη κατωφέρεια. Μεταξύ του ισοπέδου της κορυφής και του ελαφρά χαμηλότερου εξάρματος στα νοτιοανατολικά σχηματίζεται ένα ομαλό και εκτεταμένο κοίλωμα. Μια απότομη βραχώδης πλαγιά διαχωρίζει το κοίλωμα από το υπερκείμενο ισόπεδο της κορυφής.

Η πρόσβαση στο ιερό είναι δυνατή, είτε μέσω της Σκάλας του Αγίου Αντωνίου που συνέδεε την Κάτω Ζάκρο με το Παλαίκαστρο[17], είτε από την περιοχή του χωριού Αζοκέραμος. Η άνοδος στο ίδιο το έξαρμα της κορυφής ακολουθούσε πιθανότατα τα επάλληλα διανύσματα που σχηματίζει ο βράχος στη βόρεια ή τη νοτιοδυτική πλαγιά. Τη φυσική αυτή διαμόρφωση ενισχύουν κατά τόπους σκαλοπάτια και πρόχειρα τοιχία. Συνολικά, πάντως, δεν εντοπίστηκε κάποιο ισχυρό αντέρεισμα, ανάλογο για παράδειγμα με εκείνο του δρόμου που οδηγεί στο ιερό κορυφής του Γιούχτα[18]. Από το ισόπεδο της κορυφής διακρίνεται όλο σχεδόν το ανατολικό άκρο της Κρήτης και η Κάσος. Ο Τραόσταλος διαθέτει οπτική επαφή με οκτώ από τα ιερά κορυφής της περιοχής[19].

Οι παλαιότερες ανασκαφές του Κ. Δαβάρα αποκάλυψαν μεγάλο τμήμα του ιερού και έδωσαν πληθώρα κινητών ευρημάτων. Η έρευνα του 1995 προσέθεσε στα σημαντικά αυτά δεδομένα νέα στοιχεία για τις λατρευτικές πρακτικές και την οργάνωση του χώρου στο ιερό. Συγκεκριμένα:

---

15. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 313· 33 (1978): Χρονικά, σ. 392-393. B. Rutkowski, Minoan Peak Sanctuaries: The Topography and Architecture, Aegeum 2 (1988), σ. 89-90, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

16. Πρόκειται για το υψηλότερο τμήμα του εξάρματος όπου έχει τοποθετηθεί πάσσαλος του τριγωνομετρικού δικτύου. Η ανασκαφή του σημαντικού αυτού χώρου με την πυρά έγινε από τον αρχαιολόγο Λ. Βοκοτόπουλο.

17. Γ. Τζεδάκις - Στ. Χρυσουλάκη - Λ. Κυριοπούλου, Ο Δρόμος στη Μινωική Κρήτη, Πεπραγμένα Στ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1990, σ. 406-408.

18. Ό.π., σ. 409-410.

19. Πρόκειται για τις θέσεις Καλαμάκι, Μόδι, Πετσοφάς, Βίγλα, Πλαγιά, Μάρε, Κορακομούρι και Άμπελος.

Τη μεγαλύτερη ποσότητα κινητών ευρημάτων έδωσε το ισόπεδο της κορυφής, περιοχή που βρέθηκε όμως έντονα διασαλευμένη από αρχαιοκάπηλους. Στα αδιατάρακτα τμήματα απαντάται συχνά ΥΜ Ι κεραμική μέχρι και τα βαθύτερα στρώματα. Τα κινητά ευρήματα βρίσκονταν σε σχισμές του βράχου, κυλισμένα μάλλον παρά τοποθετημένα εκεί. Συνηθέστερη πάντως φαίνεται πως ήταν η πρακτική της τοποθέτησης των αναθημάτων σε ευμεγέθεις ρηχές κοιλότητες, που δημιουργούνται ανάμεσα στους προεξέχοντες βράχους. Συχνή ήταν μάλιστα η απόθεση ζευγών αναθημάτων - ζωδίων ή μικύλλων πίθων.

Το επίκεντρο της λατρείας εντοπίζεται στο νοτιοδυτικό άκρο του ισοπέδου της κορυφής, στην περιοχή του προεξέχοντος βράχου όπου σήμερα βρίσκεται το τριγωνομετρικό σημείο (Πίν. 233 α). Ξεκινώντας από τη λαξευμένη, πιθανότατα, ημικυκλική εσοχή στο ανατολικό τμήμα του βράχου και κάτω από στρώμα στάχτης που είχε εν μέρει αφαιρεθεί κατά τις προηγούμενες ανασκαφές, αποκαλύφθηκαν δεκάδες λίθινων δισκίων σε επάλληλες στρώσεις (Πίν. 233 β). Τα δισκία, από ιώδη σχιστόλιθο και σιδερόπετρα, έχουν διάμετρο 0,12-0,15 μ. Αποτελούσαν πιθανότατα αυτοσχέδιες τράπεζες προσφορών. Αυτό προκύπτει από τα ανασκαφικά συμφραζόμενα, καθώς βρέθηκαν σε στρώμα με σαφείς ενδείξεις καύσης. Πολλά δισκία, όπως και καμένα λιπαρά χώματα, έχουν εμφανώς κυλήσει από το βράχο του τριγωνομετρικού, που πρέπει να είχε ιδιαίτερη σημασία για τη λατρεία. Το μέγεθος του βράχου αυτού ήταν αρχικά μεγαλύτερο, όπως δηλώνουν οι αποκολλημένοι από αυτόν ογκόλιθοι που βρέθηκαν πάνω στις αποθέσεις της γύρω περιοχής.

Μία ακόμη πυρά αποκαλύφθηκε στο βόρειο άκρο του ισοπέδου της κορυφής ενώ διάσπαρτα ίχνη καύσεων βρέθηκαν σε όλη την έκταση του ισοπέδου, όπως και αμέσως βορειοανατολικά, στην περιοχή του κτιρίου των παλαιότερων ανασκαφών.

Κατά το παρελθόν μεγάλη συγκέντρωση αναθημάτων είχε εντοπιστεί στην πλαγιά μεταξύ του ισοπέδου της κορυφής και του κοιλώματος στα ανατολικά του. Το 1995 αποκαλύφθηκε ένας δεύτερος πυρήνας του ιερού στις υπώρειες της ίδιας πλαγιάς, μία περιοχή σχετικά προστατευμένη από τους ισχυρούς ανέμους. Ο βράχος της πλαγιάς σχηματίζει εδώ ένα χαμηλό μέτωπο, που διακόπτεται σε σημεία από εγκάρσιες ρηγματώσεις. Κατ' αυτό τον τρόπο διαμορφώνεται σειρά από κόγχες (Πίν. 223 γ), στο εσωτερικό των οποίων βρέθηκαν υπολείμματα πυρών όπως και λίθινα δισκία. Στην περιοχή του κοιλώματος η πυκνότητα των ευρημάτων μειώνεται σταδιακά προς Α.

Οι ανασκαφές του 1995 προσέθεσαν ένα ακόμη κτίσμα, που βρέθηκε και αυτό στην περιφέρεια του ισοπέδου της κορυφής. Καταλαμβάνει άνδηρο που σχηματίζει ο βράχος στην πλαγιά, 20 μ. ανατολικά του τριγωνομετρικού και νοτιοδυτικά της περιοχής με τις κόγχες. Ως προς τη μορφή και δόμησή του παρουσιάζει ιδιαίτερη ομοιότητα με το προηγούμενο: τοίχοι από αργούς ογκόλιθους κατασκευασμένοι πρόχειρα και χωρίς ιδιαίτερη μέριμνα για τη θεμελίωση ορίζουν ακανόνιστα διάχωρα, ενώ συχνά ενσωματώνουν εξάρματα του βράχου. Το εσωτερικό του κτίσματος έδωσε αρκετά ευρήματα, τα οποία όμως δεν εντάσσονται σε συγκεκριμένο επίπεδο χρήσης. Η κακή διατήρησή του καθιστά δυσχερή την ερμηνεία της μορφής και χρήσης του. Επρόκειτο ίσως για στεγασμένο κτίριο, βοηθητικό του ιερού, όμως οι τοίχοι θα μπορούσαν και να ορίζουν απλώς υπαίθρια διάχωρα.

Μια τρίτη κατασκευή εντοπίστηκε στην απότομη αλλά προστατευμένη από τους ανέμους πλαγιά, 60 μ. περίπου νοτιοανατολικά του τριγωνομετρικού. Πρόκειται για τοίχο από αργούς ογκόλιθους, που συμπληρώνει καθ' ύψος χαμηλό μέτωπο βράχου. Ο τοίχος είναι πιθανότατα σύγχρονος με το ιερό, όπως δηλώνει η δόμησή του και η ανεύρεση επιφανειακά μικρού ζωδίου. Στο άνδηρο που ορίζει εγκαταστάθηκε νεότερο μαντρί. Εντατική κτηνοτροφία στην περιοχή δηλώνουν και τα διάσπαρτα λείψανα ανάλογων κατασκευών, που απαντώνται μαζί με κεραμική της ύστερης αρχαιότητας και των νεότερων χρόνων στην πλαγιά προς ΝΑ.

Η ανασκαφή έδωσε πλήθος κινητών ευρημάτων, τα περισσότερα από τα οποία εντάσσονται στους τύπους αναθημάτων που είχαν εντοπιστεί στις προηγούμενες έρευνες του χώρου.

Τα ζώδια, κοίλα όσο και συμπαγή, αναγνωρίζονται στη συντριπτική τους πλειονότητα ως βοοειδή, στα οποία μερικές φορές δηλώνεται το φύλο. Δευτερευόντως απαντώνται άλλα ζώα, όπως αιγοπρόβατα ή ρινόκεροι ορύκτες. Σπάνια είναι τα ομοιώματα πουλιών και ψαριών (Πίν. 233 δ).

Τα ανθρωπόμορφα ειδώλια διακρίνονται γενικά για το μάλλον μικρό μέγεθος, καθώς το ύψος τους δεν θα ξεπερνούσε αρχικά τα 0,20 μ., και τη σχηματοποιημένη απόδοση των χαρακτηριστικών τους. Τα γυναικεία έχουν, ως συνήθως, περίτεχνες κομμώσεις ή φέρουν ψηλά καλύμματα στην κεφαλή. Τα περισσότερα ανδρικά ειδώλια έχουν το χαρακτηριστικό χτένισμα των πλεγμένων βοστρύχων κατά μήκος της κεφαλής, ενώ το υπόλοιπο κρανίο δείχνει να ήταν ξυρισμένο. Ελάχιστα, όπου υποδηλώνεται πλαστικά γένειο, παριστάνουν πιθανότατα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας.

Ιδιαίτερα έντονη είναι η παρουσία των αναθηματικών ομοιωμάτων ανθρώπινων μελών με οπή ανάρτησης. Βρέθηκαν επίσης θραύσματα ομοιώματος λέμβου, μικρή σφαίρα από άψητο πηλό και πληθώρα οστράκων από ιδιόμορφα χειροποίητα αγγεία ή σκεύη. Μεγάλος είναι ο

αριθμός των μικύλλων αγγείων, τα περισσότερα πιθίσκοι, ένας από τους οποίους περιείχε απανθρακωμένο σπόρο (Πίν. 233 δ). Στα χάλκινα αντικείμενα συγκαταλέγονται ειδώλιο σωζόμενο έως τη μέση και δύο περόνες.

Μια μεγάλη κατηγορία των ευρημάτων αποτελούν τα τεμάχια από λίθινα αγγεία, λύχνους (Πίν. 233 ε), τράπεζες προσφορών, βωμούς και βάσεις εμβλημάτων. Τα περισσότερα κατασκευάστηκαν από τον εύκολο στην επεξεργασία μαλακό λευκό ασβεστόλιθο της περιοχής.

Οι πυρές έδωσαν μικρές μόνο ποσότητες από οστά και όστρεα. Αντίθετα άφθονα ήταν τα θαλάσσια ή ποταμίσια βότσαλα, που βρέθηκαν σε όλη την έκταση του ιερού.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι στην περιοχή του τριγωνομετρικού, αμέσως κάτω από τη συσσώρευση των λίθινων δισκίων, εντοπίστηκε στρώμα με ενδείξεις καύσης που έδωσε αποκλειστικά νεολιθική κεραμική, όπως και κάποια αποκρούσματα πυριτόλιθου. Τα ιδιόμορφα συμφραζόμενά του καθιστούν το κλειστό αυτό σύνολο ιδιαίτερα σημαντικό[20].

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ[21] «ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ»

Ανασκαφή φυλακίου στο Κόκκινο Φρούδι Ζάκρου

Η ανασκαφή του φυλακίου είχε ως στόχο τον προσδιορισμό της μορφής και λειτουργίας των εργαστηριακών εγκαταστάσεων που αποκαλύφθηκαν κατά τον επιφανειακό καθαρισμό του 1994, όπως και της σχέσης τους με το ίδιο το κτίριο.

Το Κόκκινο Φρούδι βρίσκεται στην περιοχή της Σφάκας, στην καλλιεργήσιμη κοιλάδα της Ξηροκαμπιάς. Πρόσφατα, δίπλα στο κτίριο, ανοίχθηκε δεξαμενή λυμάτων του συνεταιριστικού ελαιουργείου της Πάνω Ζάκρου (Πίν. 234 α). Με διαστάσεις 12×9 μ., το κτίριο εντάσσεται πλήρως στο σύστημα των φυλακίων ως προς την τοπογραφία, την κάτοψη και τοιχοποιία του. Θεμελιωμένο σε πλαγιά κλίσης 25%, εποπτεύει τη διαδρομή προς την παράκτια ζώνη του Ξηροκάμπου, ενώ τον οχυρό του χαρακτήρα τονίζουν η δυσχερής πρόσβαση και το απότομο του εδάφους.

Οι όψεις είναι χτισμένες από αδρά λαξευμένους ογκόλιθους που επενδύονται εσωτερικά με αργολιθοδομή. Προκειμένου να αντισταθμιστεί η κλίση και η σαθρότητα του υπεδάφους, η βόρεια όψη του κτιρίου ενισχύεται με οδόντωση και οι γωνίες του προς την κατωφέρεια στηρίζονται σε προεξέχοντες ασβεστολιθικούς βράχους.

Το εσωτερικό του φυλακίου οργανώνεται σε τέσσερις χώρους (I-IV) που διατάσσονται σε δύο άνδηρα (Σχέδ. 1). Στο χαμηλότερο βρίσκεται η είσοδος η οποία διαθέτει μεγάλο μονολιθικό κατώφλι. Στο ανώτερο άνδηρο, ο Χώρος I φιλοξένησε στην τελική φάση χρήσης το μικρό Κλίβανο Γ, οπότε και θα ήταν υπαίθριος. Αντίθετα, στεγασμένος πρέπει να παρέμεινε ο γειτονικός Χώρος II καθώς και ο Χώρος IV στο κατώτερο άνδηρο. Ο τελευταίος διέθετε δίθυρο και δάπεδο από πατημένο πηλόχωμα (Πίν. 234 β). Το υπόλοιπο του κατώτερου ανδήρου αποτελούσε έναν ενιαίο χώρο (III). Όπως και στο Χώρο I, ως δάπεδο χρησιμοποιήθηκε ο ισοπεδωμένος κούσκουρας. Στη νοτιοδυτική γωνία ο βράχος σχηματίζει κοίλωμα (Χώρος IIIB), από όπου, μέσω ανοίγματος στη νότια όψη, το κτίριο συνδέεται με τον χαμηλότερα ευρισκόμενο Χώρο V. Το πρόσκτισμα αυτό βρίσκει ακριβή παράλληλα στις ισχυρές «ταράτσες» άλλων φυλακίων, όπως αυτά στις Χοιρόμανδρες και Καρούμες Ζάκρου. Κατά τον καθαρισμό της πλαγιάς νοτίως του φυλακίου αποκαλύφθηκαν επάλληλοι τοίχοι, που όριζαν μάλλον υπαίθρια άνδηρα.

Η ανασκαφή έδωσε συνολικά τρεις κλιβάνους (Α-Γ). Πρόκειται για σημαντικό εύρημα, δεδομένων των κατασκευαστικών ιδιαιτεροτήτων και της άριστης διατήρησης του κατώτερου τμήματός τους, δηλαδή της εστίας και των συρίγγων. Εξαίρεση αποτελεί ο Κλίβανος Β, που βρέθηκε εν πολλοίς κατεστραμμένος εξωτερικά της ανατολικής όψης του κτιρίου. Τον διαδέχθηκε ο Κλίβανος Α (Πίν. 234 γ), που είναι ο μεγαλύτερος και πληρέστερα σωζόμενος. Ο χώρος της εστίας, διαστ. 0,80×0,70 μ., δημιουργήθηκε στο νότιο τμήμα του. Την παροχέτευση του θερμού αέρα εξυπηρετούσαν τρεις σύριγγες, οι οποίες ορίζονταν πλευρικά από δύο διαχωριστικούς τοίχους, μήκ. 1,30 μ., με καμπύλη την άνω επιφάνεια, διαμόρφωση που είναι ασυνήθιστη. Τα στοιχεία αυτά κάλυπτε παχύ αργιλοκονίαμα, στο οποίο διατηρήθηκαν τα ίχνη των χεριών του τεχνίτη που το έστρωσε. Όπως έδειξε τομή στο εσωτερικό της κατασκευής, οι διαχωριστικοί τοίχοι κατασκευάστηκαν από στρώσεις πηλού, λίθων και χώματος, ενώ η απόληξή τους προς την εστία χτίστηκε με στήλες από επάλληλα δισκοειδή λίθινα πλακίδια (Πίν. 234 δ).

Παρόμοιας κατασκευής ήταν ο Κλίβανος Γ, που διέθετε μόνο ένα διαχωριστικό τοίχο. Είναι πιθανόν πως σχετιζόταν λειτουργικά με την Κατασκευή Δ, καθώς τα δύο στοιχεία συνδέει αυλάκωση του θεμελίου βράχου (Πίν. 234 β). Η Κατασκευή Δ αποτελείται από τοίχο σχή-

20. Για την ΤΝ-ΠΜ Ι κεραμική που βρέθηκε πρόσφατα στο ιερό κορυφής των Ατσιπάδων, βλ. ΚρητΕστ, περ. Δ', 4 (1991/93), σ. 283.

21. Οι εργασίες του Προγράμματος έγιναν υπό τη διεύθυνση του προϊσταμένου της Διευθύνσεως Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Γ. Τζεδάκι, με τη συμμετοχή του αρχαιολόγου Λ. Βοκοτόπουλου.

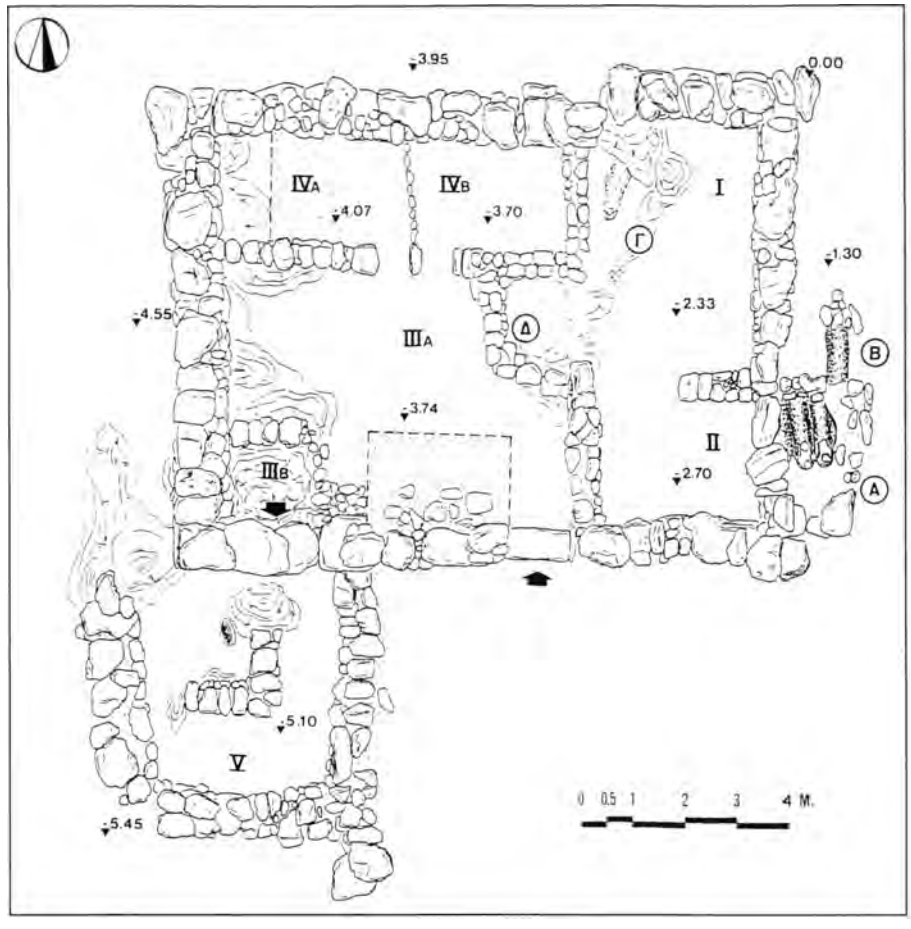

Σχέδ. 1. Ζάκρο. Φυλάκιο στο Κόκκινο Φρούδι. Κάτοψη της ανασκαφής.

ματος Π που συμπληρώνει το μέτωπο του βράχου. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν τεμάχια αργιλοκονιάματος, ίχνη καύσης και άφθονη κεραμική.

Όλους τους κλιβάνους κάλυπτε στρώση από ικανή ποσότητα καμένων οστράκων καθώς και πηλόμαζες πακτωμένες συχνά με ασβεστοποιημένους λίθους, που προέρχονται από την κατάρρευση της ελαφράς ανωδομής.

Στην επικάλυψη των κλιβάνων, αλλά και διάσπαρτα στο εσωτερικό του κτιρίου, βρέθηκε πληθώρα εργαστηριακών σκευών, όπως τεμάχια από εννέα δίσκους κεραμικού τροχού (Πίν. 234 δ), αγωγοί, πήλινες σπάτουλες, μεγάλες λεκανίδες, σκεύη του τύπου baking plate κ.ά. Τα ευρήματα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το εργαστήριο που εξυπηρετούσαν οι κλίβανοι ήταν κεραμευτικό, παρότι τα αντικείμενα αυτά βρέθηκαν σε β΄ χρήση. Στοιχεία όπως οι ιδιόμορφες οξειδώσεις του βράχου της περιοχής και ο αγωγός κυκλικής διατομής, πιθανώς τμήμα ακροφυσίου, δεν αποκλείουν και άλλες εργαστηριακές δραστηριότητες, κάτι που δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί προτού γίνουν οι σχετικές εργαστηριακές αναλύσεις.

Η σημερινή μορφή του φυλακίου είναι αποτέλεσμα δύο τουλάχιστον κατασκευαστικών φάσεων. Στην πρώτη ανήκει το εξωτερικό κέλυφος. Μια ριζική ανακατασκευή δηλώνεται από διαφοροποιήσεις στη δόμηση της ανατολικής και νότιας όψης. Παρ' ότι η μελέτη της κεραμικής δεν έχει ολοκληρωθεί, η ανακατάληψη θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην ΥΜ Ι. Στη φάση αυτή ανήκουν τα δάπεδα, οι διαχωριστικοί τοίχοι, όπως και οι εργαστηριακές κατασκευές.

Έρευνα επιφανείας

Η επιφανειακή διερεύνηση εντοπίστηκε στις περιοχές Ξηροκαμπιάς και Κάτω Ζάκρου. Συγκεντρώθηκαν επίσης πληροφορίες για τα τοπωνύμια και τις χρήσεις γης κατά το πρόσφατο παρελθόν. Τέλος, τοπογραφήθηκαν οι

θέσεις που έχουν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή της Σφάκας.

ΣΤΕΛΛΑ ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΜΑΛΙΑ

Αρχαιολογική έρευνα επιφανείας

Η τέταρτη περίοδος αρχαιολογικής έρευνας επιφανείας στην πεδιάδα των Μαλίων πραγματοποιήθηκε μεταξύ 18 Σεπτεμβρίου και 19 Οκτωβρίου 1995, με τη συμμετοχή δέκα συνεργατών[1]. Το 1991 ολοκληρώθηκε η διερεύνηση της ζώνης Α, που αντιστοιχούσε σχεδόν πλήρως στην έκταση της ανακτορικής πόλης των Μαλίων. Στόχος λοιπόν της φετινής περιόδου ήταν να διασαφηνίσουμε την οργάνωση της επικράτειας γύρω από το ανάκτορο, εντοπίζοντας τις δευτερεύουσες θέσεις και κάθε άλλο ίχνος ανθρώπινης δραστηριότητας. Το προς διερεύνηση πεδίο οριζόταν ξεκάθαρα από το φυσικό ανάγλυφο: τον κόλπο των Μαλίων κλείνουν στα νότια οι πρόποδες της οροσειράς Σελένα, στα δυτικά της Σταλίδας το ύψωμα Τραπέζα, και στα ανατολικά του Σισίου το βουνό Ανάβλοχος. Η υψομετρική καμπύλη των 200 μ. επιλέχθηκε προσωρινά ως νότιο όριο αυτής της γεωγραφικής ενότητας, ορίζοντας μια επιφάνεια 30 τ.χλμ. περίπου, αν αφαιρέσουμε τη ζώνη Α, η οποία έχει ερευνηθεί λεπτομερειακά. Η επιφάνεια διαιρέθηκε σε 20 σχεδόν ισομεγέθεις τομείς, που ορίζονταν με κριτήρια γεωγραφικά (ανάγλυφο, ρέματα, όρια καλλιεργειών) και τοπογραφικά (δρόμοι, λαγκάδια, ξερολιθιές). Όλα τα αρχαία λείψανα καταγράφηκαν, το κύριο βάρος όμως δόθηκε στις περιόδους που αντιπροσωπεύονται στην ανακτορική πόλη, δηλαδή σε ολόκληρη την εποχή του Χαλκού.

Για λόγους ανεξάρτητους από εμάς, η άδεια εργασίας μάς χορηγήθηκε δύο εβδομάδες μετά την άφιξή μας στο πεδίο. Για το λόγο αυτό, το πρώτο μέρος της περιόδου αφιερώθηκε στην ηλεκτρονική καταγραφή των στοιχείων που είχαμε συλλέξει κατά τις προηγούμενες περιόδους. Η σύλληψη της βάσης δεδομένων, που θα επιτρέψει την επεξεργασία των μέχρι στιγμής πληροφοριών, οφείλεται στον ασκούμενο φοιτητή πληροφορικής Sébastien Gautrot, τον οποίο ευχαριστούμε θερμά για την πολύτιμη βοήθεια που μας παρείχε.

Οι δύο εβδομάδες που μπορέσαμε να αφιερώσουμε στο πεδίο δεν ήταν αρκετές για την εξαντλητική έρευνα της πεδιάδας των Μαλίων. Έπρεπε, λοιπόν, να επιλέξουμε ανάμεσα στην εντατική και πλήρη έρευνα ορισμένων τομέων ή στη μερική διερεύνηση όλων. Υιοθετήσαμε τελικά τη δεύτερη λύση, με το σκεπτικό ότι πρόσφερε περισσότερες πιθανότητες να διακρίνουμε το μοντέλο επιλογής οικιστικών θέσεων. Σε καθέναν από τους 20 τομείς, εκτός από τις βόρειες και ανατολικές παρυφές του Σισίου, μία έως δύο ομάδες πέντε ατόμων, σε απόσταση 10 μ. ο ένας από τον άλλο, ερεύνησαν συστηματικά δύο διαδρόμους, πλ. 50 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. ή Α.-Δ., ανάλογα με το ανάγλυφο. Στην πυκνά οικοδομημένη ζώνη, που εκτείνεται από τα Μάλια έως τη Σταλίδα, μεταξύ της θάλασσας και της εθνικής οδού, είχαμε πρόσβαση μόνο σε χαμηλά υψώματα και ελάχιστα ακαλλιέργητα αγροτεμάχια. Η ακτή αποτέλεσε αντικείμενο συστηματικής έρευνας προς εντοπισμό λατομείων αμμούδας και ενδεχόμενων λιμενικών εγκαταστάσεων. Δεκαπέντε σταθερά σημεία, ορατά από οποιοδήποτε μέρος της κοιλάδας (κεραίες, πυλώνες, κορφές βουνών, ξωκκλήσια), υπολογισμένα με ένα δίκτυο τριγωνομετρικών σημείων και σημειωμένα σε χάρτη 1:5000, μας επέτρεψαν μια πρώτη αποτύπωση των θέσεων, μόλις τις εντοπίζαμε: ήταν αρκετή η μέτρηση με πυξίδες ακριβείας των γωνιών που σχηματίζουν ο Βορράς, η κάθε θέση και τέσσερα τουλάχιστον από τα σταθερά σημεία.

Με τη στρατηγική που ακολουθήσαμε εντοπίσαμε πάνω από πενήντα σημεία με κεραμική και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα περισσότερα από τα οποία αποτελούν πραγματικούς οικισμούς. Μεταξύ των σημαντικότερων ανακαλύψεων επισημαίνουμε τον οικισμό στον Άγιο Δημήτριο Σταλίδας (θέση αριθ. 42), όπου, χάρη σε ένα εκκλησάκι, σώθηκε ένας παραθαλάσσιος λοφίσκος· το πρωιμότερο χρονολογικά υλικό που συνελέγη ανάγεται στην πρωτομινωική και τη μεσομινωική περίοδο, αλλά βρέθηκε μεγάλο ποσοστό ΥΜ ΙΙΙ κεραμικής, καθώς επίσης θραύσματα ρωμαϊκών αγγείων από γυαλί και ενσφράγιστη κεραμική. Δύο «διπλοί» οικισμοί αποδεικνύουν περιπτώσεις μετατόπισης με το πέρασμα του χρόνου. Πρόκειται για τις θέσεις αριθ. 29 και 30, σε καλλιεργημένα χωράφια στη δυτική έξοδο του χωριού των Μαλίων, όπου μια ΠΜ ΙΙ εγκατάσταση έδωσε κεραμική ρυθμού Βασιλικής, ενώ 150 μ. περίπου ανατολικότερα ανακαλύφθηκε άφθονο ΜΜ ΙΙ - ΥΜ Ι υλικό (Πίν. 235 α-

1. Η ομάδα, υπό τη διεύθυνση της υπογράφουσας, περιλάμβανε επτά αρχαιολόγους (Maria-Emanuela Alberti, Fritz Blakolmer, Ελισάβετ Χρυσικοπούλου, Nicole Pousaz, Nicole Plummettaz, Dominique Robert-Bliss και Ruth Sawadogo), δύο τοπογράφους (Michel Celka και Pascal Rieth) και έναν γεωλόγο (Bernard Moulin). Εκφράζω σε όλους τις θερμές μου ευχαριστίες για τον ενθουσιασμό, το πνεύμα συνεργασίας και την αποτελεσματικότητα που επέδειξαν.

β). Το πρώτο από αυτά τα δύο σημεία έχει ήδη καταστραφεί εν μέρει από πρόσφατη οικοδόμηση. Από την άλλη πλευρά, σε χωράφι νότια της εθνικής οδού μεταξύ των Μαλίων και του ανακτόρου, αμέσως ανατολικά του ξενοδοχείου «Νίκος», βρέθηκαν ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι κεραμική (πολλές δεκάδες κωνικών κυπέλλων) και τοίχοι με οδόντωση, ενώ μερικές μόλις ορατές σειρές λίθων, κεραμική και λίθινα εργαλεία ΜΜ χρόνων εντοπίστηκαν 250 μ. περίπου δυτικότερα (αριθ. 18 και 35). Και στις δύο περιπτώσεις η εγκατάσταση εντοπίζεται στην ανατολική πλαγιά ενός χαμηλού υψώματος, προφυλαγμένη από τους πιο ισχυρούς ανέμους.

Η πλειονότητα των οικισμών που εντοπίσαμε ανάγεται στους μινωικούς χρόνους. Σημειώνουμε ότι η ΜΜ ΙΙ περίοδος αντιπροσωπεύεται σχεδόν παντού, ενώ η ΥΜ Ι εμφανίζεται μόνο σε έναν μικρό αριθμό εκτεταμένων οικισμών (αριθ. 5, 6, 13, 23, 26, 28 (;), 36 (;), 41, 43). Αποδεικνύεται ότι το φαινόμενο που έχει ήδη επισημανθεί στην πεδιάδα της Μεσαράς[2], επαναλαμβάνεται στην πεδιάδα των Μαλίων, αντίθετα με αυτό που παρατηρήθηκε στην περιοχή του Βρόκαστρου[3]. Η μεταμινωική περίοδος εκπροσωπείται κυρίως από υστερορωμαϊκές εγκαταστάσεις και έναν ελληνιστικό οχυρωμένο οικισμό σε χαμηλά υψώματα, κυρίως στη λεκάνη της Σταλίδας (αριθ. 24 και 2), καθώς επίσης και στην τοποθεσία Ντάρμαρος (αριθ. 6), στη νότια κλιτύ του Αρκόβουνου. Αυτή η τελευταία θέση, όπου σήμερα έχει χτιστεί πρατήριο βενζίνης, παρέχει ομοίως σημαντικά μινωικά κατάλοιπα.

Τα παραπάνω αποτελέσματα, αν και αποσπασματικά, μας επιτρέπουν εφεξής να διακρίνουμε ορισμένη κανονικότητα στην επιλογή των οικιστικών θέσεων. Αποδεικνύεται, πράγματι, ότι τρεις αλυσίδες οικισμών σε απόσταση μεταξύ τους κατά μέσο όρο 1,5 χλμ., όσο τουλάχιστον μπορούμε να κρίνουμε από την έως τώρα πρόοδο των ερευνών, ζώνουν την πεδιάδα των Μαλίων. Η πρώτη εκτείνεται κατά μήκος της ακτής, η δεύτερη στα όρια του κάμπου (δηλ. της πεδιάδας καθαυτής που αποτελείται από terra rossa, πάχ. 10 μ. περίπου), ακριβώς κάτω από την υψομετρική καμπύλη των 20 μ., η τρίτη στους πρόποδες της Σελένας, σε υψόμετρο 100-150 μ. περίπου. Η ίδια η ανακτορική πόλη των Μαλίων βρίσκεται στη μεσαία αλυσίδα, γεγονός που την ξεχωρίζει από τους παράκτιους οικισμούς της Αγίας Βαρβάρας και της παραλίας του Μύλου, παρόλο που εκτείνεται τόσο ώστε να ενώνεται μαζί τους σε ένα μεγάλο πολεοδομικό σύνολο. Οι παρατηρήσεις αυτές μας επιτρέπουν να υπαινιχθούμε την ύπαρξη οικισμών που δεν έχουν σωθεί, όπως αυτού που πρέπει να βρισκόταν στην περιοχή της Αγίας Παρασκευής, ανάμεσα στα Μάλια και τη Σταλίδα, σε ένα λόφο με διπλή κορυφή, που σήμερα έχει ισοπεδωθεί και καταλαμβάνεται από ένα τεράστιο γήπεδο τέννις. Σε όλες τις θέσεις που εντοπίσαμε, μένει ακόμα να αποτυπώσουμε τα αρχιτεκτονικά λείψανα και να μετρήσουμε ακριβώς την έκτασή τους και την πυκνότητα των επιφανειακών οστράκων.

Όσον αφορά το οδικό δίκτυο, που δεν στάθηκε δυνατό να ερευνηθεί συστηματικά, πρέπει να επισημάνουμε το εξής: ο δρόμος που είχε ανακαλυφθεί το 1989 στα ανατολικά της Αγίας Βαρβάρας διακρίνεται, πέρα από τα όρια της αρχαιολογικής ζώνης Α, σε αρκετές εκατοντάδες μέτρων με κατεύθυνση προς το χωριό του Σισίου. Εκτός αυτού, διαπιστώσαμε άλλη μια παράλληλη χάραξη σε μικρή απόσταση νότια του παραπάνω δρόμου. Ίσως πρόκειται για παλαιότερη φάση. Στην αρχαιολογική ζώνη Β, λείψανα δρόμου εντοπίστηκαν ανατολικά της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου με κατεύθυνση προς το Αρκόβουνο, όπως αποκαλύπτει ένας διπλός τοίχος από ξερολιθιά, κατεστραμμένος εν μέρει, κατά μήκος ενός ανδήρου. Νότια του χωριού των Μαλίων, ένα τουρκικό καλντερίμι, που σημειώνεται στους σύγχρονους χάρτες, είναι ορατό σε αρκετά χιλιόμετρα προς την κατεύθυνση του Μοχού (Πίν. 235 γ). Μόνο το κατώτερο τμήμα της χάραξής του έχει καταστραφεί από τη σύγχρονη οικοδόμηση.

Οι πληροφορίες των χωρικών για τις καλλιέργειες που επικρατούσαν πριν το 1950 φωτίζουν μια σημαντική πλευρά της εκμετάλλευσης της γης. Πράγματι, όπως επιβεβαιώνουν οι πολυάριθμοι αναλημματικοί τοίχοι που κλιμακώνονται σε όλες τις πλαγιές, ανάμεσα σε αδιάβατα πια φρύγανα, ήταν διαδεδομένη η καλλιέργεια σιταριού, ελαιόδεντρων και χαρουπιών στα υψώματα γύρω από την πεδιάδα, χάρη σε ένα σύστημα τετράγωνων δεξαμενών χτισμένων στις κορυφές των λόφων που διευκόλυναν την άρδευση. Η εκμετάλλευση του κάμπου, πιο απομακρυσμένου από τις πηγές, ήταν δυσκολότερη. Τα μινωικά όστρακα που ανακαλύφθηκαν στα περισσότερα άνδηρα, καθώς επίσης και ένας αγωγός λαξευτός σε αμμουδόπετρα, δυτικά του χωριού των Μαλίων (αρ. 17), οδηγούν στην υπόθεση ότι η ίδια μέθοδος ήταν σε χρήση κατά την εποχή του Χαλκού. Μια δεξαμενή διαμορφωμένη σε σχισμή του βράχου στην εκκλησία του Χριστού (αριθ. 8), μπορεί να ανάγεται στη μινωική εποχή. Τέλος, στη θέση αριθ. 1, σε ένα ερείπιο από ξερολιθιά εφοδιασμένο με δεξαμενή λαξευμένη στο βράχο, εντοπίστηκε κατώφλι με υποδοχή στροφέα, που πρέπει να ανάγεται στην ΥΜ περίοδο, υποδεικνύοντας την πιθανή επαναχρησιμοποίηση μιας μινωικής εγκατάστασης.

Εντοπίστηκαν λατομεία αμμούδας σε πολλά σημεία κα-

2. L.V. Watrous et alii, Hesperia 62 (1993), σ. 226.

3. B.J. Alden et alii, Hesperia 61 (1992), σ. 325, 335.

τά μήκος της ακτής: στη Σταλίδα, κοντά στον οικισμό του Αγίου Δημητρίου (Πίν. 236 α) (αριθ. 42), στα Μάλια, ανάμεσα στα εκκλησάκια της Αγίας Πελαγίας και της Μεταμόρφωσης, ανατολικά των Μαλίων στο ύψος των ξενοδοχείων Park και Sun Beach, ακριβώς ανατολικά της Αγίας Βαρβάρας και στην παραλία του κάμπιγκ του Σισίου. Το σημαντικότερο παραμένει αυτό στο νέο λιμάνι των Μαλίων, βόρεια από το εκκλησάκι του Αγίου Πνεύματος, που επισημάναμε ήδη το 1991. Κροκαλοπαγή πετρώματα, ορατά ανάμεσα στην Αγία Βαρβάρα και το κάμπιγκ του Σισίου, διασώζουν σε πολλά σημεία ίχνη αφαίρεσης κυβόλιθων, που χρησίμευσαν πιθανότατα για την κατασκευή του μινωικού δρόμου, τον οποίο προαναφέραμε.

Με μια σύντομη επίσκεψη στο μινωικό λιμάνι της Αγίας Βαρβάρας, βορειοανατολικά του ανακτόρου των Μαλίων, που είχε διερευνηθεί κατά το 1989, διαπιστώσαμε ανεπανόρθωτες καταστροφές, που προκάλεσε η διαμόρφωση της παραλίας για τους πελάτες του ξενοδοχείου Hellenic Palace. Όντως, η εξαφάνιση του μεγάλου παράκτιου τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος είχε αποτυπωθεί το 1989[4], προκάλεσε ταχεία διάβρωση των εδαφών που προστάτευε στα ανατολικά. Μια φυσική στρωματογραφική τομή, ύψ. 2 μ. περίπου, φαγωμένη από τα κύματα, αποκαλύπτει μια διαδοχή μινωικών στρωμάτων, μεταξύ των οποίων ένα στρώμα καταστροφής από πυρκαγιά, που σφράγισε ένα αρχιτεκτονικό σύνολο ΜΜ ΙΙ χρόνων. Ένας αμφορέας με ελλειψοειδές στόμιο κατά χώραν εκτίθεται στα βλέμματα των περαστικών, ενώ μια διπλή λεκάνη, ένα τριβείο από αμμόλιθο και μια τριποδική χύτρα, που πρέπει να αποκαλύφθηκαν πρόσφατα, διακρίνονται χαμηλότερα. Δεν υπάρχει, δυστυχώς, καμία αμφιβολία ότι ο χειμώνας θα επιταχύνει τη διαδικασία καταστροφής μιας θέσης που συνδέεται άμεσα με την οργάνωση της ανακτορικής πόλης των Μαλίων.

S. MÜLLER

ΙΤΑΝΟΣ

Η περίοδος εργασιών κατά το 1995 πραγματοποιήθηκε μεταξύ 28 Αυγούστου και 13 Οκτωβρίου, με τη συμμετοχή 30 ερευνητών και τεχνικών, καθώς και 12 εργατών. Εκτός από τα γενικά τοπογραφικά σχέδια, που θα επιτρέψουν τη φωτογραμμετρική αποκατάσταση μιας ακόμα κάτοψης σε κλίμακα 1:1000, η οποία θα καλύπτει ολόκληρο το μεγάλο λόφο, εργασίες έγιναν σε επτά διαφορετικές ζώνες, προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι που είχαμε καθορίσει στο γενικό πρόγραμμα έρευνας, καθώς και μετά το πέρας των προκαταρκτικών εργασιών του 1994.

Η βασιλική Α (ζώνη 1)

Εκτός από τις αρχιτεκτονικές αποτυπώσεις, που αποσκοπούν στη λεπτομερή καταγραφή του μνημείου, πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού στην παλαιοχριστιανική βασιλική Α και, πιο συγκεκριμένα, σε τρεις τομείς:

Α. Ανώτερο άνδηρο: καθαρίστηκε ο ελληνιστικός αναλημματικός τοίχος που υψώνεται στα ανατολικά της αψίδας της εκκλησίας. Ο καθαρισμός επέτρεψε να αποκαλυφθούν και άλλοι τοίχοι – πιθανώς και αυτοί αναλημματικοί. Η ανέγερσή τους εξηγείται από την κατάρρευση του ελληνιστικού τοίχου με αποτέλεσμα το φωτισμό των διαδοχικών διαμορφώσεων, ειδικά της αψίδας στο βόρειο κλίτος.

Β. Βόρειες παρυφές: καθαρίστηκαν οι βόρειες παρυφές της βασιλικής, γεγονός που επέτρεψε τη διάκριση τριών νησίδων με κτίρια κατώτερης τεχνικής από αυτήν των τοίχων της βασιλικής αλλά που την έκλειναν σε έναν ιστό, τη λειτουργία του οποίου θα πρέπει να καθορίσουμε. Η νησίδα στα βορειοανατολικά συνδέεται εξίσου με έναν παλαιοχριστιανικό αναλημματικό τοίχο (MR24) στα ανατολικά της βασιλικής.

Γ. Δυτικές παρυφές: ο καθαρισμός αυτής της ζώνης απέβλεπε στην κατανόηση του δυτικού τμήματος της βασιλικής. Φαίνεται πιθανόν πως το μνημείο διέθετε εξωνάρθηκα.

Τα αποτελέσματα των φετινών εργασιών αποδεικνύουν ότι οι μελλοντικές προσπάθειες πρέπει να επικεντρωθούν: α) στην οργάνωση του συστήματος ανδήρων με κατεύθυνση Α.-Δ., στο οποίο περιλαμβάνεται η βασιλική, β) στην κατανόηση του ιστού των κτιρίων που ορίζουν οι τοίχοι που περιβάλλουν το μνημείο, γ) στον καθορισμό μιας ακριβέστερης χρονολογίας των φάσεων οικοδόμησης και διαμορφώσεων, χάρη σε ένα καθαρά στρωματογραφικό ανασκαφικό πρόγραμμα.

Ο οικισμός (ζώνη 2) (Πίν. 236 β)

Το 1950, μια ομάδα της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, υπό τη διεύθυνση του H. Gallet de Santerre, ανέλαβε την ανασκαφή μιας οικιστικής νησίδας ανάμεσα στις δύο ακροπόλεις της πόλης της Ιτάνου. Δεν πραγματοποιήθηκε καμία ακριβής αποτύπωση και τα συμπεράσματα των ανασκαφέων είχαν μια σχετικά απαισιόδοξη χροιά, από την άποψη ότι δεν μπορούσε να φανεί καθαρή στρωματογραφία από την ανασκαφή. Πραγματοποιήσαμε, λοιπόν, μια πλήρη αρχιτεκτονική αποτύπωση των αποτελε-

4. Πρβλ. BCH 114 (1990), σ. 927, εικ. 27, τοίχοι αριθ. 19 και 20.

σμάτων εκείνης της ανασκαφής, αφού καθαρίσαμε τη ζώνη. Στη συνέχεια αφαιρέσαμε τα σύγχρονα μπάζα που κάλυπταν το δεύτερο δωμάτιο προς Β., προκειμένου να ξαναβρούμε το επίπεδο της ανασκαφής του 1950, ειδικότερα το σημείο εκείνο στο οποίο ο H. Gallet de Santerre είχε αποφασίσει να πραγματοποιήσει μια δοκιμαστική τομή σε βάθος. Μπορέσαμε έτσι να πραγματοποιήσουμε την αρχιτεκτονική αποτύπωση των παρειών του δωματίου, να τις μελετήσουμε και, επιπλέον, να αποκομίσουμε κάποιες στρωματογραφικές πληροφορίες. Στη συνέχεια, επεκτείναμε αυτό τον τομέα προς Δ. και προς Ν., για να επαληθεύσουμε τη στρωματογραφία και να βρούμε χρονολογικά στοιχεία.

Με τα αποτελέσματα αυτής της περιόδου μπορούμε να συντάξουμε ένα αρχικό ευρετήριο των διάφορων μνημειακών φάσεων αυτού του οικιστικού τετραγώνου, υπογραμμίζοντας το γεγονός ότι ο υδροφόρος ορίζοντας μάς εμπόδισε να ανασκάψουμε τα παλαιότερα επίπεδα κατοίκησης:

α) Πάνω από τους δύο τοίχους που ξεπροβάλλουν στο επίπεδο του υδροφόρου ορίζοντα, το πρώτο εμφανώς αναγνωρίσιμο επίπεδο είναι αυτό ενός δρόμου, ο οποίος αχρηστεύθηκε από μεταγενέστερες κατασκευές, αλλά μπορεί να συσχετισθεί με έναν τοίχο και μια πλακόστρωση· πρόκειται, πιθανότατα, για ένα σημαντικό άξονα που συνέδεε τις δύο ακροπόλεις της πόλης, από Α. προς Δ. Αυτός ο δρόμος ενδεχομένως χρονολογείται στις αρχές της ελληνιστικής περιόδου.

β) Υπογραμμίζουμε ότι το σύστημα των δρόμων τροποποιήθηκε σημαντικά με την ανέγερση ενός οικοδομήματος που χρονολογείται ανάμεσα στο τέλος του 1ου αι. π.Χ. και την αρχή του 1ου αι. μ.Χ. Το οικοδόμημα αυτό, διατηρώντας τον ίδιο προσανατολισμό με την προγενέστερη οικιστική οργάνωση, αλλάζει την αρχιτεκτονική όψη της ζώνης. Διαπιστώνουμε, στους αυτοκρατορικούς χρόνους, την επισκευή του, με προσανατολισμό Α.-Δ. Στην παλαιότερή του φάση, το οικοδόμημα κλείνεται στα ανατολικά από ένα τοίχο με ενσωματωμένο κατώφλι.

γ) Στη συνέχεια, παρατηρούμε μια νέα και ριζική αρχιτεκτονική αλλαγή με την ανέγερση ενός μνημείου, ο προσανατολισμός του οποίου είναι κάθετος σε σχέση με τον προσανατολισμό του προγενέστερου.

δ) Η τελική φάση κατοίκησης αυτής της συνοικίας (5ος-6ος αι. μ.Χ.) τροποποιεί ξανά την όψη της νησίδας, με την οικοδόμηση μιας οικίας που τέμνει κάθετα το προηγούμενο κτίριο.

Οι εργασίες της επόμενης χρονιάς θα μας επιτρέψουν να επεκτείνουμε τις τομές προς Δ., προκειμένου να συμπληρώσουμε τις γνώσεις μας για τη συνολική κάτοψη της νησίδας και να βρούμε την ενδεχόμενη συνέχεια του δρόμου προς τη δυτική ακρόπολη.

Η αγορά (ζώνη 3)

Η επίπεδη σήμερα ζώνη που εκτείνεται κάτω και προς Δ. της βασιλικής Α, θα μπορούσε να ταυτιστεί με το χώρο της αγοράς στην αρχαία πόλη της Ιτάνου. Μια τετράγωνη κατασκευή στο κέντρο της ζώνης είναι το μόνο αρχιτεκτονικό κατάλοιπο σε αυτόν το χώρο. Έγινε γενικός καθαρισμός, προκειμένου να μπορέσει η ομάδα του Πολυτεχνείου Κρήτης να διενεργήσει τη γεωφυσική έρευνα επιφανείας (Ε) (τα αποτελέσματα είναι στο στάδιο της επεξεργασίας). Ομοίως, στα νότια αυτής της περιοχής, ένας χώρος δίνει ενδείξεις για την εισχώρηση της ελώδους ζώνης προς την κατεύθυνση της αγοράς. Ένας επιφανειακός καθαρισμός, ωστόσο, έδειξε πως η συγκεκριμένη ζώνη είχε πιθανότατα οικοδομηθεί στα αρχαία χρόνια. Στο μέρος αυτό διενεργήθηκε, εξίσου, γεωφυσική έρευνα επιφανείας (Δ), προκειμένου να ρίξει φως στην αρχαία μνημειακή τοπογραφία της ζώνης, η οποία θα μπορούσε να είναι σε άμεση επαφή με το λιμάνι ή μια ελώδη περιοχή. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των πρώτων ερευνών, θα χαράξουμε, κατά τη διάρκεια του χειμώνα, μια αρχαιολογική στρατηγική με κύριο στόχο την εξακρίβωση της τοπογραφικής οργάνωσης αυτής της ζώνης-κλειδιού για τη γενικότερη κατανόηση του χώρου.

Το λιμάνι (ζώνη 4)

Οι αεροφωτογραφίες μάς επέτρεψαν να υποθέσουμε την ύπαρξη ενός λιμανιού στο χώρο που καταλαμβάνει σήμερα μια σχεδόν τετράγωνη γεωλογική λεκάνη, ανάμεσα στις δύο ακροπόλεις προς Β. και το μεγάλο λόφο προς Ν. Κατά την πρώτη γεωφυσική έρευνα είχε, ωστόσο, σημειωθεί μια διαφορά ηλεκτρικού φορτίου ανάμεσα σε δύο μικρότερες λεκάνες, που χωρίζονται από έναν τοίχο. Τον καθαρίσαμε σε όλο του το μήκος και ανοίξαμε από μία δοκιμαστική τομή σε κάθε παρειά, προκειμένου να καθορίσουμε τη λειτουργία και τη χρονολογία του (τομέας 2). Σύντομα φάνηκε ότι το τοιχάριο είχε χτιστεί τον 20ό αι. για να χωρίσει μια ελώδη ζώνη, ανατολικά, από μια ζώνη καλλιέργειας, που διευθετήθηκε πρόσφατα με ένα στρώμα από πέτρες, το οποίο πρέπει να εξασφάλιζε την αποστράγγιση του εδάφους· έτσι εξηγείται η ηλεκτρική αντίσταση που διαπίστωσε η ομάδα του Πολυτεχνείου Κρήτης την περασμένη χρονιά. Προσπαθήσαμε, λοιπόν, να εντοπίσουμε δυτικότερα το αρχαίο όριο της ελώδους ζώνης, αν όχι του λιμανιού. Ανοίξαμε μια δοκιμαστική τομή (τομέας 4) κάθετα σε μια σειρά λιθοπλίνθων ορατών στην επιφάνεια του εδάφους. Η τομή αποκάλυψε έναν τοίχο, σχετικά παχύ και καλά θεμελιωμένο με την εξωτερική παρειά στραμμένη προς Δ. που συγκρα-

τούσε ένα μικρό ανάχωμα, που περιόριζε το έλος προς Δ. Ο τοίχος αυτός, παράλληλος με την ακτογραμμή, χρονολογείται στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Κάποια στιγμή έγινε διπλός, αφού, 2 μ. δυτικότερα, χτίστηκε δεύτερος τοίχος, ίσως μετά την καταστροφή του πρώτου. Ένας επιφανειακός καθαρισμός γύρω από τον τομέα 4 έδειξε ότι οι δύο τοίχοι αλλάζουν άξονα στα βόρεια κατευθυνόμενοι ελαφρά προς Δ. Ο πρώτος παλαιοχριστιανικός τοίχος κατέστρεψε μια δεξαμενή – με δύο στρώσεις υδραυλικού κονιάματος – χτισμένη ακριβώς πάνω σε μια τετράγωνη κατασκευή, παλαιότερη (αυτοκρατορικών χρόνων). Η λειτουργία της κατασκευής αυτής παραμένει άγνωστη, αλλά θα μπορούσε κάλλιστα να είχε χρησιμεύσει ως θεμέλιο σε μια δεξαμενή. Οι δύο τοίχοι πατούσαν σε ένα στρώμα εγκατάλειψης μετά από καταστροφή. Οι εργασίες σταμάτησαν στο επίπεδο της καταστροφής εξαιτίας της παρουσίας του υδροφόρου ορίζοντα. Μια άλλη τομή (τομέας 7) (7×1,50 μ.), λίγο ανατολικότερα, δεν αποκάλυψε καμία κατασκευή, τουλάχιστον έως το επίπεδο του υδροφόρου ορίζοντα. Θα μπορούσαμε, ήδη από τώρα, να ερμηνεύσουμε τους δύο ισχυρούς παλαιοχριστιανικούς τοίχους ως τοίχους που οριοθετούσαν μια ζώνη μη χρησιμοποιημένη ή εγκαταλειμμένη, εξαιτίας, πιθανώς, της ύπαρξης έλους.

Οι δοκιμαστικές τομές δεν έδωσαν ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαίου λιμανιού στη συγκεκριμένη θέση. Έτσι, το Πολυτεχνείο Κρήτης επιχείρησε ξανά μια σειρά γεωφυσικών ερευνών ανατολικά των τομέων 4 και 7 (Β) και σε επαφή με έναν τοίχο με κατεύθυνση Α.-Δ., τον οποίο αποκαλύψαμε φέτος κατά τη διάρκεια των επιφανειακών καθαρισμών· ο τοίχος αυτός φαίνεται πως χώριζε τη λεκάνη από τη σημερινή παραλία (Γ). Πρέπει να περιμένουμε τα σχετικά αποτελέσματα από την ανάλυση των δεδομένων. Αντίθετα, μπορούμε ήδη να αναφέρουμε ορισμένα κατ' αρχήν συμπεράσματα, που έδωσαν οι γεωτρήσεις. Καμία από τις τομές δεν έφθασε σε στρώμα που να έχει υποστεί θαλάσσια επίδραση: είτε λοιπόν η λεκάνη είχε απομονωθεί τεχνητά, είτε τα στρώματα απόθεσης του λιμανιού βρίσκονται χαμηλότερα από τα επίπεδα που φτάσαμε. Σε πολλά σημεία κάτω από τις κατακρημνίσεις βρέθηκαν καθαρές αλλουβιακές αποθέσεις, άμμος και ποταμίσια χαλίκια μεγάλης ενέργειας. Αυτό το γεγονός δείχνει ότι η κοιλάδα πληρώθηκε διαδοχικά με υλικά κατεστραμμένων οικισμών που κατακρημνίσθηκαν από τους λόφους στα βόρεια και τα νότια, πάνω σε αλλουβιακά στρώματα, τα οποία είχαν αποτεθεί σε ένα πρώτο επίπεδο κατώτερο από τη σημερινή στάθμη της θάλασσας. Πρέπει να αναζητήσουμε χαμηλότερα ενδεχόμενα αρχαιολογικά στρώματα. Εξάλλου, οι διάφορες δοκιμαστικές τομές συνάντησαν τον υδροφόρο ορίζοντα, το επίπεδο του οποίου σταθεροποιήθηκε σε μερικές μέρες, κάτω από το επίπεδο της θάλασσας, από -0,20 έως 0,70 μ. Η κλίση του υδροφόρου ορίζοντα είναι κανονική, από Β. προς Ν., γεγονός που σημαίνει αποκλειστική τροφοδότηση από Β. και σχεδόν τέλεια μόνωση από τη θάλασσα. Αυτή η παρατήρηση μπορεί να σημαίνει είτε ένα τεχνητό φράξιμο της εξόδου της κοιλάδας προς τη θάλασσα με οικοδόμηση, είτε, πιθανότερα, την ημιστεγανοποίηση της συσσώρευσης των αργιλικών αποθέσεων στο παράκτιο κρηπίδωμα. Η ηλεκτρική δοκιμαστική τομή του 1994 έδινε πάχος αργίλου 6 μ. στην εκβολή και 4 μ. στο ψηλότερο σημείο του τοίχου που αναφέραμε παραπάνω, ανάμεσα στη λεκάνη και τη σημερινή παραλία. Επισημαίνεται, επίσης, ότι στην ανασκαφή της ζώνης 2 ένα στρώμα επίχωσης με άμμο περιέχει όστρακα που απαντώνται με βεβαιότητα σε λιμνοθάλασσες, γεγονός που θα μπορούσε να σημαίνει την ύπαρξη μιας παραλίας με άμμο γύρω από μια λιμνοθάλασσα.

Όλα αυτά τα γεγονότα φαίνεται να συγκλίνουν στην υπόθεση μιας σημαντικής καταβύθισης του εδάφους σε σχέση με το επίπεδο της θάλασσας, αφού οι διαδοχικές αργιλικές αποθέσεις και κατακρημνίσεις έφραξαν τη λιμνοθάλασσα και την είσοδό της. Τα επίπεδα που αντιστοιχούν στον «πυθμένα του λιμανιού» ή στις αποθέσεις της λιμνοθάλασσας θα πρέπει να βρίσκονταν 5 ή 6 μ. χαμηλότερα από αυτές, και δεν μπορούμε να τα φθάσουμε παρά μόνο με μηχανικά μέσα. Θα προσπαθήσουμε, επομένως, να πραγματοποιήσουμε δοκιμαστικές τομές σε δύο παράλληλους άξονες με κατεύθυνση Α.-Δ., που θα απέχουν μεταξύ τους 20 μ. και θα μας επιτρέψουν να αναλύσουμε, κατά την επόμενη περίοδο, τη μορφή και το γέμισμα της κοιλάδας. Τρεις άξονες με κατεύθυνση Β.-Ν., εκ των οποίων ο ένας θα διασχίζει την αρχαιολογική ζώνη, θα πρέπει να φθάσουν στα άγονα στρώματα ή στο βραχώδες υπόστρωμα, για να εκτιμήσουμε τη σημασία της «καταβύθισης» του χώρου σε σχέση με το επίπεδο της θάλασσας, που θα ελεγχθεί με τρεις δοκιμαστικές τομές σε κοινό άξονα στην παραλία.

Το τείχος (ζώνη 5)

Αποτυπώθηκε η χάραξη του τείχους στο μεγάλο λόφο, που εντοπίσαμε πέρυσι και θα μεταφερθεί στο τοπογραφικό σχέδιο κλίμακας 1:1000.

Εξάλλου, πραγματοποιήθηκε μια πρώτη γεωφυσική έρευνα από το Πολυτεχνείο Κρήτης το 1994 στην προέκταση του ελληνιστικού τείχους που περιβάλλει το μεγάλο λόφο στο σημείο που χάνεται μέσα στην πεδιάδα. Με την έρευνα αυτή ήλθαν στο φως κάποιες ανωμαλίες, τις οποίες μάταια προσπαθήσαμε φέτος να εξακριβώσουμε ανοίγοντας μια δοκιμαστική τομή (τομέας 1), διαστ. 4×2 μ. Κα-

τεβήκαμε μέχρι το βάθος των 2,90 μ. κάτω από το επίπεδο της σημερινής επιφάνειας, χωρίς να συναντήσουμε καμία κατασκευή. Ανασκάψαμε λοιπόν μια διαδοχή στρωμάτων κατακρημνισμένων υλικών που περιείχαν πενιχρή ποσότητα κεραμικής πολύ διαβρωμένης από τη θάλασσα. Καθώς αυτή η τομή δεν φανέρωσε κανένα οικοδομικό λείψανο, προχωρήσαμε σε πιο εκτεταμένη γεωφυσική επιφανειακή έρευνα (Α), ακριβώς νότια του τομέα 1. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα που θα δώσει, θα καθορίσουμε την αρχαιολογική στρατηγική για την προσεχή χρονιά στη ζώνη αυτή.

Η βόρεια Νεκρόπολη, το Μεγάλο Μνήμα (ζώνη 6) (Πίν. 236 γ)

Ο H. Gallet de Santerre και η ομάδα του αποκάλυψαν το 1950 μια σειρά τάφων (ελληνιστικών;) πάνω στο λόφο, που βρίσκεται ακριβώς βορειοδυτικά της λεγόμενης πόλεως. Ειδικότερα, ένα ταφικό οικοδόμημα, που ονομάζεται Μεγάλο Μνήμα είχε τραβήξει την προσοχή των ανασκαφέων, που ξεκίνησαν να το ανασκάπτουν συστηματικά. Ωστόσο, όπως και με τις άλλες ζώνες έρευνας που κάλυπτε το πρόγραμμα της περιόδου 1950, δεν υπάρχει σήμερα καμία αποτύπωση.

Προχωρήσαμε, λοιπόν, στον γενικό καθαρισμό του Μεγάλου Μνήματος που βρίσκεται στην κορυφή του λόφου, απέναντι από τις δύο ακροπόλεις. Ο καθαρισμός αυτός μας επέτρεψε την αρχιτεκτονική αποτύπωση ολόκληρου του μνημείου και την έναρξη της μελέτης του. Φαίνεται, διατηρώντας κάποιες επιφυλάξεις ως προς τη συνέχεια της αρχιτεκτονικής μελέτης, ότι το μνημείο αυτό, συνολ. μήκ. 18 μ. περίπου, αποτελεί μια ολοκληρωμένη οικοδομική ενότητα. Εντούτοις, το ενιαίο αυτό οικοδόμημα, από λιθοπλίνθους αμμούδας καλυμμένες εξωτερικά με καστανωπό επίχρισμα, εμφανίζει εσωτερική τριμερή δομή. Σύμφωνα με μια κλιμακωτή διαδοχή με κατεύθυνση Ν.-Β. που υπαγορεύει η ελαφρά ανωφέρεια του εδάφους, δύο ταφικές ζώνες συνδέονται μεν αρχιτεκτονικά, παρουσιάζοντας, ωστόσο, μια οργανική ανεξαρτησία, που εκφράζεται με την ύπαρξη δύο ευδιάκριτων εισόδων, οι οποίες πιθανώς έβλεπαν σε μία οδό, στα δυτικά του μνημείου, με κατεύθυνση Β.-Ν. Αυτές οι είσοδοι, σε σχήμα Γ, βλέπουν σε πλακόστρωτο χώρο, όπου διακρίνονται μέχρι σήμερα οι υποδοχές που προορίζονταν για τις ταφικές στήλες. Στα νότια, διαπιστώνουμε την ύπαρξη κτιστών διαμερισμάτων με ορθοστάτες από αμμούδα, που θα πρέπει να περιείχαν τις κιβωτιόσχημες ταφές, ενώ οι ταφές στο βόρειο τμήμα γίνονταν στο υπόγειο, κάτω από ένα πλακόστρωτο από γκρίζο ασβεστόλιθο. Στα βόρεια, ένας τρίτος χώρος δεν παρουσιάζει καμία διέξοδο προς Δ.· επιπλέον, δεν έχει καμία ταφική κατασκευή. Μόνον ένας δόμος από λιθοπλίνθους αμμούδας, που αποτελούσε πιθανώς βάθρο αγάλματος ή στήλης, υπάρχει στο εσωτερικό αυτού του χώρου, ο οποίος, όπως και οι δύο πρώτοι, ήταν υπαίθριος, περιφραγμένος από ένα τοίχο με βαθμιδωτή ανωδομή. Η γενική κατάσταση διατήρησης του μνημείου είναι σχετικά άσχημη, εξαιτίας της συστηματικής λεηλασίας, που φαίνεται να έπληξε το κτίριο από Α. Κανένα τμήμα τοίχου δε βρέθηκε από αυτή την πλευρά, γεγονός που κάνει την κατανόηση της ανατολικής πρόσοψης υπερβολικά δύσκολη.

Αν και το ευρετήριο των αρχιτεκτονικών λίθων είναι ήδη έτοιμο, η σφαιρική μελέτη του κτιρίου πρέπει να συνεχιστεί κατά την επόμενη περίοδο, κυρίως με την εξέταση των τοπογραφικών σχέσεων ανάμεσα στο μνημείο και τον άμεσο περίγυρό του.

Η επικράτεια (ζώνη 8)

Η αρχαιολογική έρευνα επιφανείας στην επικράτεια της πόλεως της Ιτάνου πραγματοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό φέτος στη μεθόρια ζώνη της. Η εξερεύνηση αυτής της περιοχής μας επέτρεψε να διαπιστώσουμε την πολύ μεγάλη πυκνότητα των αγροτικών διευθετήσεων. Ανακαλύψαμε εξίσου την ύπαρξη κατασκευών με πιθανώς διαφορετική χρήση, δεν μπορούμε όμως προς το παρόν ούτε να τις χρονολογήσουμε ούτε να είμαστε σίγουροι για τη χρήση τους.

Εντοπίσαμε από τη μία και από την άλλη πλευρά του σύγχρονου δρόμου που οδηγεί στη στρατιωτική βάση, κοντά στο Τραβούνι (τομέας 1), ένα μεγάλο αριθμό κατασκευών διαφόρων χρήσεων: μια σειρά επιβλητικών τοίχων που διασχίζουν τις δύο κορυφές πάνω από την κοιλάδα (κατεύθυνση κατά προσέγγιση Β.-Ν.), καθώς και εγκάρσιους τοίχους που περικλείουν το πλάτωμα και κατεβαίνουν μέχρι τη θάλασσα. Παρατηρήσαμε επίσης άνδηρα καλλιεργειών που, όσο μπορούμε να κρίνουμε, δεν φαίνονται να σχετίζονται με το σύστημα των τοίχων στις κορυφές. Τέλος, διαπιστώσαμε την ύπαρξη δύο κτιρίων (οικισμός;), που βρίσκονται από τη μία και την άλλη πλευρά του σύγχρονου δρόμου, αποτελούμενα από αρκετά ορθογώνια δωμάτια· σε αυτά πρέπει να προσθέσουμε τρεις δεξαμενές (;) λαξευμένες στο βράχο και μία κατασκευή που δεν ταυτίσαμε, θα μπορούσε ωστόσο να είναι ένας τάφος με δρόμο (;) λαξευμένος στο βράχο, ο θάλαμος του οποίου είναι γεμάτος με επιχώσεις.

Θα πρέπει να γίνει η τοπογραφική αποτύπωση των σημαντικότερων κατασκευών που εντοπίστηκαν σε αυτόν τον τομέα, προκειμένου να κατανοήσουμε την οργάνωση του συστήματος συνολικά και τη λειτουργία των τοίχων

στις κορυφές. Για να μπορέσουμε να προτείνουμε τη χρονολόγηση των διευθετήσεων, θα είναι απαραίτητη η περισυλλογή κεραμικής και ίσως κάποιες δοκιμαστικές τομές μέσα στη ζώνη των οικιών.

Στις Βαμιές (τομέας 2), πραγματοποιήθηκε η τοπογραφική αποτύπωση των ανδήρων καλλιεργειών που είχαν εντοπιστεί το 1994, καθώς και η σχεδίαση της ανωδομής ενός από τους τοίχους των ανδήρων, που διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση. Η τοπογραφική αποτύπωση θα επιτρέψει να εντάξουμε τις διευθετήσεις στο χάρτη 1:1000 του τομέα. Τα άνδηρα, 15 συνολικά, είναι διευθετημένα κατά μήκος ενός λαγκαδιού, το άνω μέρος του οποίου κλείνει ένας ημικυκλικός τοίχος. Προς ΒΔ. εντοπίστηκε ένας αρχαίος δρόμος που διασχίζει την κορυφή πάνω από το σύγχρονο δρόμο: πλαισιώνεται από δύο τοίχους με ορθοστάτες. Κοντά σε αυτόν το δρόμο βρίσκονται επίσης άνδηρα καλλιεργειών και άλλες κατασκευές πιθανότατα αγροτικού χαρακτήρα. Απέναντι από τη ζώνη των ανδήρων που αποτυπώθηκαν υπάρχει ένα λατομείο αμμούδας.

Στα βόρεια των Βαμιών, στον τομέα που βρίσκεται στις Τραπέζες, υπάρχουν πολλές αγροτικές εγκαταστάσεις, τις οποίες ξεκινήσαμε να περιγράφουμε φέτος. Ανάμεσα στον αρχαίο δρόμο και τον τομέα αυτό η κατάληψη του χώρου φαίνεται συνεχόμενη.

Κρίνεται αναγκαία η συστηματική περισυλλογή κεραμικής από τη ζώνη του «ιερού» (ζώνη 7), διότι ο χώρος απειλείται άμεσα από τον κτηνοτρόφο που είναι εγκατεστημένος στο κατώτερο άνδηρο του «ιερού». Θεωρείται εξίσου απαραίτητη η ανασκαφή των «σπηλαίων» που βρίσκονται στο κατώτερο άνδηρο και φαίνονται συνδεδεμένα με το «ιερό»: η κεραμική που βρέθηκε γύρω από αυτά τα σπήλαια είναι παρόμοια με αυτή που αποκαλύφθηκε στο ανώτερο άνδηρο. Θα έπρεπε επίσης να καταστεί δυνατός ο καθορισμός της χρονολογικής ή λειτουργικής σχέσης ανάμεσα στο «ιερό» και τις αγροτικές εγκαταστάσεις, που βρίσκονται στον άμεσο περίγυρό του (αλώνια και άνδηρα καλλιεργειών).

Νότια από το Βάι (τομέας 3), εντοπίστηκαν πέντε λατομεία ερυθρού μαρμάρου, καθώς και κάποιες διευθετήσεις για αγροτικούς σκοπούς. Θα ήταν καλό στο μέλλον να τοποθετήσουμε στο χάρτη κλίμακας 1:5000 τα λατομεία και τα άνδηρα και να εξακολουθήσουμε τη συστηματική εξερεύνηση του τομέα.

Συμπεράσματα

Η φετινή περίοδος μάς επέτρεψε να ολοκληρώσουμε την καταγραφή όλων των αποτελεσμάτων των προηγούμενων ερευνών. Μας επέτρεψε επίσης να εξακριβώσουμε τις διαφορετικές φάσεις χρήσης του χώρου, τουλάχιστον μέχρι το επίπεδο του υδροφόρου ορίζοντα. Όσον αφορά στη γενική τοπογραφία, ξεκίνησε, και πρέπει να συνεχιστεί, η ανάλυση στα συστήματα των ανδήρων της ανατολικής ακρόπολης, καθώς και στην τεράστια ζώνη που χωρίζει το μεγάλο λόφο στα νότια από τις δύο ακροπόλεις στα βόρεια. Αυτή η τελευταία ζώνη αποτελεί ολοφάνερα έναν πολύ σημαντικό και εκτεταμένο χώρο για την κατανόηση της οργάνωσης της πόλης· οι φετινές αρχαιολογικές δοκιμαστικές τομές έδειξαν την αναποτελσματικότητα της ερμηνείας με μόνη τη βοήθεια των αεροφωτογραφιών στον τομέα αυτό. Χρησιμοποιήθηκαν, λοιπόν, άλλα τεχνικά μέσα, τα οποία θα είναι σε χρήση και κατά την επόμενη περίοδο, προκειμένου να καθοριστούν οι τομείς-κλειδιά της τοπογραφικής οργάνωσης σε αυτό το τμήμα της πόλης. Παράλληλα με την εξέταση της λεγόμενης πόλεως, προχωρήσαμε και στη γενική επιφανειακή έρευνα της χώρας: η πυκνότητα κατάληψης του χώρου εμφανίζεται όλο και πιο έντονη στην πορεία της έρευνας. Μπορούμε να ελπίζουμε, μεσοπρόθεσμα, στη σύνταξη ενός αρχαιολογικού χάρτη για το σύνολο της επικρατείας, που θα λαμβάνει υπόψη την οργάνωσή του και θα τοποθετεί επακριβώς τη θέση της πόλης σε σχέση με τη χώρα.

DIDIER VIVIERS

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΑΒΟΥΣΙ

Το καλοκαίρι του 1995 συνεχίστηκε η μελέτη των ευρημάτων από τις ανασκαφές στις θέσεις Βροντάς και Κάστρο στο Καβούσι.

Βροντάς

Κτίριο C/D. Η Nancy Klein ολοκλήρωσε τη μελέτη της κεραμικής από το κτίριο D και συνέχισε την ανάλυση της στρωματογραφίας και της κεραμικής από το κτίριο C, ολοκληρώνοντας το τμήμα C5. Όλο το υλικό έχει περαστεί στον υπολογιστή, σε βάση δεδομένων (data base).

Κτίριο E. Η Leslie Day συνέχισε τη μελέτη της κεραμικής από το κτίριο Ε, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον της στο δωμάτιο 1, που ανασκάφηκε επί σειρά ετών και έδωσε μεγάλες ποσότητες κεραμικής. Η κεραμική από το δάπεδο συμπεριλάμβανε πολλούς πίθους με διαφορετική σύσταση πηλού και διακόσμηση. Ο προσεκτικός καθαρισμός και η συντήρηση μέρους της κεραμικής μαζί με την ανάλυση της στρωματογραφίας του δωματίου συνέ-

βαλαν στη διαλεύκανση της χρονολόγησης του κτιρίου, το οποίο πρέπει να εγκαταλείφθηκε στο τέλος της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου. Έγινε επίσης δυνατόν να διαχωριστεί το υλικό του δαπέδου και της στέγης από αυτό που έπεσε αργότερα με την κατάρρευση των τοίχων και του κτιρίου πιο ψηλά στα δυτικά. Ο λιθοσωρός, που βρέθηκε σε μερικά σημεία συγκεντρωμένος πάνω από το στρώμα της στέγης, συμπεριλάμβανε υλικό που είχε πέσει από το κτίριο Β που βρίσκεται πιο ψηλά, όπως το διακοσμημένο πήλινο πλαίσιο παραθύρου, που είχε βρεθεί το 1992 στο τμήμα Β7 και στην περιοχή βορείως του τμήματος Ε1, μια τριποδική βάση (fenestrated base), που επίσης ανακαλύφθηκε το 1992, και αρκετούς ύστερους γεωμετρικούς σκύφους, που μάλλον έχουν πέσει από κάποιο τάφο πάνω από το κτίριο Ε (καθώς στην περιοχή είχαν βρεθεί το 1992 τμήματα από καμένο κρανίο). Στην επιφάνεια της τομής βρέθηκε επίσης και λίγη βυζαντινή κεραμική. Κατά τη διάρκεια της μελέτης του υλικού από τις ανασκαφές του 1984 στον Βροντά, η ανάμιξη ύστερης κεραμικής με ΥΜ ΙΙΙΓ μας είχε οδηγήσει σε μια ύστερη χρονολόγηση του κτιρίου.

Μελετήθηκαν εν μέρει και τα σύνολα κάτω από το δάπεδο του δωματίου 1. Έχοντας υπόψη τα σύνολα κάτω από τα δωμάτια του τομέα Ε3 και την αυλή, περιμέναμε να βρούμε και εδώ ΠΜ ΙΙ κεραμική, αλλά η κεραμική φαίνεται να ανήκει στην υστερομινωική περίοδο, πριν από την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο, χωρίς όμως να μπορεί να οριστεί ακριβέστερα. Το υλικό χρειάζεται περαιτέρω μελέτη.

Κτίρια J/K. Η Lee Ann Turner σχεδόν ολοκλήρωσε τη μελέτη των καταλοίπων από το κτίριο J, μια περιοχή της οποίας η μελέτη είναι δύσκολη εξαιτίας της εκτεταμένης διατάραξης του χώρου από ύστερους γεωμετρικούς τάφους και από το βυζαντινό αψιδωτό κτίριο. Η μελέτη των δύο αυτών κτιρίων βαίνει προς ολοκλήρωση.

Κτίρια I-O-N. Ο Kevin Glowacki συνέχισε τη μελέτη του μεγάλου συγκροτήματος στα δυτικά της κορυφής, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στο υλικό από το κτίριο Ν και την αυλή βόρεια του κτιρίου Ι. Στο κτίριο Ν συγκολλάται η κεραμική δαπέδου μεταξύ των δωματίων 1 και 2, όπως επίσης συγκολλάται η κεραμική μεταξύ των δωματίων 3 και 5. Στην κεραμική συμπεριλαμβάνονται ενδιαφέροντα και ασυνήθη σχήματα, όπως για παράδειγμα μια πρόχους και ένας υπερμεγέθης σκύφος. Η μελέτη του λιθοσωρού στο δωμάτιο 1 έδειξε ότι μέρος του, τουλάχιστον, πρέπει να σχετίζεται με τον τάφο 28 και με δραστηριότητες της υστερογεωμετρικής περιόδου.

Το υστερογεωμετρικό νεκροταφείο (με τις καύσεις). Η Leslie Day συνέχισε τη μελέτη της κεραμικής από τους τάφους. Με την ανάλυση του τάφου 6 ολοκληρώθηκε η μελέτη των τάφων από την περιοχή της κορυφής. Η εξέταση της κεραμικής από τον τάφο και της περιοχής γύρω από αυτόν (κτίριο Η) έδειξε ότι το κτίριο Η δεν ήταν ποτέ μια αυθύπαρκτη ΥΜ ΙΙΙΓ οικία. Αντίθετα φαίνεται ότι η κατασκευή του σχετίζεται με τον τάφο. Στον τάφο βρέθηκε αριθμός από ενδιαφέροντα διακοσμημένα υστερογεωμετρικά αγγεία, συγκριτικά καλά διατηρημένα.

Μελετήθηκε επίσης και ο τάφος 28. Αμέσως μετά την ανασκαφή του το 1989 είχε συντηρηθεί η περισσότερη κεραμική από αυτόν. Αντίθετα όλα σχεδόν τα σχέδια που έγιναν ήταν ανακριβή και έπρεπε να ξαναγίνουν. Σε μια γωνία του τάφου, βρέθηκαν δύο αμφορείς με μεταγενέστερες ταφές (και οι δύο αμφορείς έφεραν στο στόμιό τους σκύφους ή κύλικες), ενώ στη νοτιοανατολική γωνία, αρκετά πιο κάτω από τους αμφορείς, βρέθηκε ένα σύνολο από έξι σκύφους. Μόνον ένας μικρός αριθμός αγγείων συγκολλάται. Η υπόλοιπη κεραμική είναι χονδροειδής χρηστική και προέρχεται από το ΥΜ ΙΙΙΓ σπίτι. Όμως η μελέτη από τον Kevin Glowacki των περιοχών στα δυτικά και βόρεια του τάφου έφερε στο φως πολλά αγγεία της ύστερης γεωμετρικής περιόδου, αρκετά εκ των οποίων ενώνονται με θραύσματα που βρέθηκαν μέσα στον τάφο. Ως εκ τούτου, μπορούμε να διακρίνουμε καθαρά τον τρόπο διατάραξης και διασποράς των αγγείων εντός του τάφου, και επίσης να έχουμε μια καθαρή εικόνα της διατάραξης της περιοχής που προκλήθηκε από την επανειλημμένη χρήση του τάφου.

Κάστρο

Το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου αφιερώθηκε στη μελέτη της πρωτογεωμετρικής κεραμικής από το χώρο, την οποία ανέλαβαν οι καθηγητές William Coulson και Margaret Mook. Ειδικότερα, μελετήθηκαν οι φάσεις IV και V της στρωματογραφίας του Κάστρου. Η φάση V αντιπροσωπεύει τη μεταβατική περίοδο από το τέλος της ΥΜ ΙΙΙΓ στην πρωτογεωμετρική περίοδο, ενώ η φάση αντιπροσωπεύει την πρωτογεωμετρική περίοδο. Φέτος η μελέτη μας επικεντρώθηκε στο κτίριο G, στη δυτική κλιτύ, το οποίο έδωσε τα καλύτερα σύνολα από άποψη στρωματογραφίας. Η κεραμική μελετήθηκε, συντηρήθηκε, σχεδιάστηκε και φωτογραφήθηκε. Επίσης έγινε κατάλογος των πιο αντιπροσωπευτικών τμημάτων.

Εκτός από τη μελέτη της πρωτογεωμετρικής κεραμικής, φέτος δόθηκε βάρος και στη μελέτη των μικρών ευρημάτων, τη δημοσίευση των οποίων έχει αναλάβει η δρ. Lee Ann Turner. Η δρ. Turner μελέτησε τα μεταλλικά αντικείμενα, τα σφονδύλια, τις χάντρες και τα αντικείμενα από κατεργασμένο κόκκαλο. Στη μελέτη των μεταλλικών αντικειμένων και των αντικειμένων από κατεργασμένο κόκκαλο συνέβαλαν επίσης η δρ. Efie Photou-Jones και η δρ.

Lynn Snyder αντίστοιχα. Η δρ. Efie Photou-Jones έχει αναλάβει την ανάλυση των μεταλλικών αντικειμένων.

ΧΑΛΑΣΜΕΝΟΣ

Στο διάστημα 1992-1995, τέσσερις ανασκαφικές περίοδοι μικρής διάρκειας, έλαβαν χώρα στην ΥΜ ΙΙΙΓ θέση του Χαλασμένου στην ανατολική Κρήτη. Το πρόγραμμα είναι μια συνεργασία της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών με την ΚΔ΄ ΕΠΚΑ. Μέχρι σήμερα έχουν αποκαλυφθεί τμήματα από έξι κτίρια, ένας μικρός θολωτός τάφος, καθώς και ένας οικισμός, πιο πάνω, στα Καταλύμματα. Οι ανασκαφές διεξήχθησαν σε δύο περιοχές (Α και Β), που χωρίζονται μεταξύ τους από μια βραχώδη προεξοχή. Και στις δύο περιοχές έχουν αποκαλυφθεί τμήματα από τρεις αρχιτεκτονικές ενότητες. Στην περιοχή Α, η μεγαλύτερη ενότητα αποτελείται από πέντε δωμάτια, ένα από τα οποία ίσως είχε οικιακή λατρευτική χρήση, καθώς πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν διασκορπισμένα: στάχτη, καμένη κεραμική, τμήματα από ένα περιδέραιο και ένα ειδώλιο ταύρου. Ένα από τα αγγεία, ένας κάλαθος, μοιάζει τόσο πολύ στη διακόσμηση και το σχήμα με ένα αγγείο από το θόλο σε σημείο που είναι πολύ πιθανόν τα δύο αγγεία να έχουν ζωγραφιστεί από το ίδιο χέρι.

Στην περιοχή Β, η μεγαλύτερη ενότητα αποτελείται από έξι δωμάτια και μια αυλή. Τα δάπεδα των διαφόρων δωματίων έχουν βρεθεί στο μεγαλύτερο μέρος τους αδιατάρακτα, γεγονός το οποίο μας παρέχει ενδείξεις για τη λειτουργία των δωματίων και τη μεταξύ τους σχέση. Τουλάχιστον ένα από τα δωμάτια προοριζόταν για την παρασκευή τροφής, ενώ ένα άλλο για την κατανάλωση. Σε ένα τρίτο είχε χτιστεί ένας θολωτός τάφος, ίσως πρωτογεωμετρικός. Συνοψίζοντας, οι ανασκαφές στον Χαλασμένο έχουν αρχίσει να μας παρέχουν πληροφορίες όσον αφορά στη μορφή και λειτουργία ενός οικισμού της ύστερης Χαλκοκρατίας στον κόλπο του Μιραμπέλου στην ανατολική Κρήτη.

WILLIAM D.E. COULSON - ΜΕΤΑΞΙΑ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΟΧΛΟΣ

Το 1995 υπήρξε περίοδος μελέτης στον Μόχλο, στη διάρκεια της οποίας άρχισε η συγγραφή του πρώτου από τους πέντε τόμους για τις ανασκαφές στον Μόχλο από το 1989 έως το 1994. Οι κύριοι συγγραφείς αυτού του τόμου είναι οι Jeff Soles, Κωστής Δαβάρας και Ann Nicgorski, αν και στην πραγματικότητα πρόκειται για συλλογική δημοσίευση που συμπεριλαμβάνει τις εργασίες και άλλων μελετητών. Ολοκληρώθηκαν τα κεφάλαια Ι, ΙΙ και ΙΙΙ, που περιέχουν λεπτομερή κατάλογο των μικρών ευρημάτων (πάνω από 1.000), ενώ σημειώθηκε σημαντική πρόοδος και στα υπόλοιπα κεφάλαια. Αναμένεται ότι όλα τα κεφάλαια, εκτός του έκτου, θα ολοκληρωθούν μέσα στο χειμώνα. Έγινε πλήρης καταγραφή μόνο της κεραμικής από το κτίριο Α, ενώ υπάρχει ακόμη μεγάλη ποσότητα κεραμικής που χρειάζεται συγκόλληση και μελέτη.

Οι πιο ενδιαφέρουσες ανακαλύψεις φέτος σχετίζονται με την κεραμική και συμπεριλαμβάνουν την ανακάλυψη νέων αριστουργημάτων της μινωικής τέχνης: ένα ψευδόστομο αμφορέα διακοσμημένο με δύο μεγάλους τρίποδες (όχι οκτάποδες), μία κύλικα με δύο λαβές διακοσμημένη με ένα ιερό πλοίο με ικρία στην πρύμνη και πλώρη και έναν ιστό ανάμεσα, μία μεγάλη γεφυρόστομη πρόχου διακοσμημένη με βουνά και λιβάδια με κρίνα και κρόκους που έχουν αποδοθεί με χρωματικές διαβαθμίσεις. Η πιο σημαντική ανακάλυψη ήταν όταν διαπιστώσαμε ότι στα κτίρια Α και Β, ΥΜ ΙΒ κεραμική συνυπήρχε με μεγάλη ποσότητα ΥΜ ΙΙ κεραμικής. Φαίνεται ότι οι δύο τεχνοτροπίες χρησιμοποιούνταν ταυτόχρονα.

Τρεις ομάδες από κουκούτσι ελιάς, που βρέθηκαν στο κτίριο Α και στον κεραμικό κλίβανο πίσω από το κτίριο Β, υποβλήθηκαν σε ανάλυση άνθρακα 14. Σε δύο από αυτές χρησιμοποιήθηκε η τεχνική AMS, ενώ στην τρίτη ακολουθήθηκε η κανονική διαδικασία μέτρησης του άνθρακα. Ένα μεγάλο κομμάτι από απανθρακωμένο ξύλο (pinus brutia) με περίπου 70 δακτυλίους, που πιθανώς ανήκε σε δοκάρι της οροφής του κτιρίου Α, δόθηκε στον Peter Kuniholm για δενδροχρονολόγηση. Όλα αυτά τα δείγματα θα πρέπει να μας δώσουν έγκυρες απόλυτες χρονολογήσεις για τα ΥΜ ΙΒ και ΥΜ ΙΙ σύνολα. Ανάμεσα στους ερευνητές που επισκέφθηκαν το χώρο συμπεριλαμβάνονται ο M. Sugerman, που εντόπισε ένα σημαντικό αριθμό θραυσμάτων χαναατικών αμφορέων από τη μεγάλη μυκηναϊκή οικία, και οι Dave Wilson και Peter Day, που ανέλαβαν την πετρογραφική ανάλυση της προανακτορικής κεραμικής.

JEFFREY SOLES

ΓΟΥΡΝΙΑ

Ολοκληρώθηκε η πρώτη περίοδος μελέτης από τις 20 Μαΐου έως τις 16 Αυγούστου 1995. Τα μέλη του προγράμματος επικέντρωσαν την προσοχή τους στη μελέτη και προετοιμασία της δημοσίευσης των διαφόρων ομάδων του υλικού. Τον Ιούνιο, ο δρ. John Hayes, μαζί με την Αγγελική Κόσσυβα (Πανεπιστήμιο Κρήτης), μελέτησαν τη ρωμαϊκή κεραμική και ταύτισαν την εισηγμένη κεραμική

από την Ιταλία, Μικρά Ασία, Ανατολία, Αίγυπτο και βόρεια Αφρική. Η εγκατοίκηση σε πολλές από τις ρωμαϊκές θέσεις της επιφανειακής μας έρευνας συνεχίζεται μέχρι και τον 7ο αι. μ.Χ. Ο καθηγητής Hayes, μαζί με τις Harriet Blitzer και Pauline Gleeeson μελέτησαν την κεραμική από τους βυζαντινούς μέχρι τους νεότερους χρόνους. Ταυτίστηκε πρώιμη και μέση βυζαντινή κεραμική, ενετική, οθωμανική, όπως και λεπτή και χονδροειδής κεραμική από τους χρόνους μετά την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Η προϊστορική κεραμική (νεολιθική έως ΥΜ ΙΙΙΓ) μελετήθηκε από τον καθηγητή D. Haggis (University of North Carolina). Οι καθηγητές T. Whitelaw (Cambridge University), P. Day (University of Sheffield) και D. Wilson (University of Western Ontario) εξέτασαν την πρωτομινωική κεραμική. Ο Κ. Παπαδάκης (Πανεπιστήμιο Κρήτης) και η Harriet Blitzer (University of Buffalo) μελέτησαν τα λίθινα εργαλεία (λαξευμένα και τριβής). Ο διευθυντής του Προγράμματος L. W. Watrous (University of Buffalo) ετοίμασε τον κατάλογο των θέσεων. Η R. Docsan σχεδίασε για την τελική δημοσίευση επιλογή από ρωμαϊκά και μινωικά όστρακα.

Αρκετές θέσεις που ανακαλύφθηκαν από το Πρόγραμμα των Γουρνιών (1992-1994) επανεξετάστηκαν για μετρήσεις και φωτογραφίες. Διαπιστώθηκε ότι η πρωτομινωική παράλια θέση Αλέπα (στο ανατολικό άκρο της Παχειάς Άμμου) ήταν πολύ μεγαλύτερη από ό,τι αρχικά υπολογίστηκε. Αυτή η αρχαιολογική θέση εκτείνεται από τη διασταύρωση των δρόμων προς Καβούσι και Ιεράπετρα μέχρι τη μισοτελειωμένη εκκλησία της Αγίας Φωτεινής στα βόρεια. Πρωτομινωικά σπίτια, ορατά κατά μήκος της ακτής, διαβρώνονται από τα κύματα της θάλασσας. Η θέση, που έδωσε εκατοντάδες κομμάτια οψιανού, είναι ο μεγαλύτερος ΠΜ Ι-ΙΙ οικισμός στον Ισθμό της Ιεράπετρας και αξίζει να προστατευθεί και να γίνει αντικείμενο έρευνας και ανασκαφής.

L. VANCE WATROUS

ΒΡΟΚΑΣΤΡΟ

Οι εργασίες του ερευνητικού προγράμματος στο Βρόκαστρο διήρκεσαν από τον Ιούνιο έως τον Αύγουστο του 1995. Ο στόχος αυτής της περιόδου ήταν η συνέχιση της ανάλυσης της κεραμικής και ειδικότερα η μελέτη της σύστασης και η πετρογραφική ανάλυση των οστράκων που περισυνελέγησαν από θέσεις και ερευνητικές ζώνες (transects)[1].

Με βάση τις μελέτες των δύο προηγουμένων ετών, η δρ. J. Moody και ο δρ. P. Day ετοίμασαν 50 όστρακα για πετρογραφική ανάλυση. Η δρ. B. Hayden ολοκλήρωσε την επανεξέταση της κεραμικής από την περισυλλογή. Το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στην ολοκλήρωση της μελέτης της κεραμικής από τις ερευνητικές ζώνες. Η επανεξέταση συμπεριλάμβανε τον έλεγχο των προφίλ, την ολοκλήρωση του καταλόγου, τη λήψη μετρήσεων και τη χρήση της κλίμακας Munsell, όπου κρίθηκε απαραίτητο. Οι αριθμοί του καταλόγου τοποθετήθηκαν στις κάρτες που συνοδεύουν τα καταγεγραμμένα όστρακα.

BARBARA HAYDEN - JENNIFER MOODY

ΨΕΙΡΑ

Το 1995 ήταν η 11η περίοδος μελέτης για το Πρόγραμμα Ψείρας. Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες που απαιτούσαν πρόσβαση στο ανασκαφικό υλικό και δεν χρειάζονται άλλες περίοδοι μελέτης. Μελετήθηκε το υλικό που ανασκάφηκε στην Ψείρα μεταξύ 1986 και 1990 υπό τη διεύθυνση των Philip Betancourt και Κωστή Δαβάρα. Το ερευνητικό προσωπικό εργάστηκε από τις 2 Ιουλίου έως τις 12 Αυγούστου 1995.

Έγινε έλεγχος και μικρές διορθώσεις σε παλαιότερα αρχιτεκτονικά σχέδια. Έγινε επίσης η τελική φωτογράφηση και σχεδίαση των τάφων. Ελέγχθηκαν σταθερά σημεία και αρχιτεκτονικές μετρήσεις και ολοκληρώθηκε το τοπογραφικό σχέδιο του νεκροταφείου μαζί με μια ακριβή χαρτογράφηση της παράκτιας γραμμής της χερσονήσου της Ψείρας. Έγινε έλεγχος στα δεδομένα της γεωλογικής έρευνας και σχεδιάστηκε λεπτομερής γεωλογικός χάρτης της περιοχής του νεκροταφείου.

Το Πρόγραμμα της Ψείρας ολοκλήρωσε ένα σχέδιο των ορατών κτιρίων της μινωικής πόλης, η οποία στην περίοδο της ακμής της (ΥΜ ΙΒ) είχε περίπου 60 κτίρια. Το 1995 επίσης ολοκληρώθηκε ο τελικός έλεγχος για τη δημοσίευση της αρχιτεκτονικής αυτών των κτιρίων.

Στο νεκροταφείο έχουν καταγραφεί 19 τάφοι, στους οποίους περιλαμβάνονται 14 ανασκαμμένοι ή ξανασκαμμένοι και πέντε άδειοι που σχεδιάστηκαν και περιγράφηκαν. Όλα τα αντικείμενα από τους τάφους βρίσκονται υπό μελέτη, τα δε καταγεγραμμένα αντικείμενα έχουν όλα περιγραφεί, σχεδιαστεί και φωτογραφηθεί. Όλοι οι τάφοι έχουν συμπεριληφθεί σε κατόψεις και τομές, έχουν φωτογραφηθεί και περιγραφεί.

Εξίσου ικανοποιητική πρόοδος σημειώθηκε και στη μελέτη της κεραμικής και των άλλων αντικειμένων. Στα πλαίσια της προετοιμασίας για τη δημοσίευση, ολοκληρώθηκε

1. Για την ακριβή ερμηνεία του όρου "transect", βλ. Hesperia 61 (1992), σ. 301.

η μελέτη της κεραμικής και των υπόλοιπων ευρημάτων. Έγινε η καταγραφή, σχεδίαση, φωτογράφηση και περιγραφή 4.500 αντικειμένων από την Ψείρα.

Με την ολοκλήρωση των εργασιών στον ανασκαφικό χώρο και την αποθήκη, το Πρόγραμμα προσβλέπει στην ταχεία τελική δημοσίευση και ερμηνεία των νέων στοιχείων.

ΧΡΥΣΟΚΑΜΙΝΟ

Υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Philip Betancourt, στα πλαίσια του Προγράμματος Χρυσοκαμίνου πραγματοποιήθηκε γεωλογική έρευνα και τοπογραφική χαρτογράφηση στο διάστημα Ιουλίου-Αυγούστου 1995. Η θέση βρίσκεται στην ανατολική Κρήτη, βόρεια από το Καβούσι, στην παραλία απέναντι από το νησί της Ψείρας, ανατολικά από τα Γουρνιά και την Παχειά Άμμο και δυτικά της παραλίας του Θόλου. Η θέση έχει να επιδείξει μια μεταλλουργική εγκατάσταση, μινωικά σπίτια και μια σπηλιά. Η περιοχή ανήκει στο Καβούσι, είναι τελείως άγονη και χρησιμοποιείται μόνο για βοσκή αιγών.

Φέτος οι εργασίες μας συμπεριλάμβαναν μόνο τοπογραφική χαρτογράφηση με τη βοήθεια οργάνων επιφανειακής έρευνας και γεωλογική έρευνα των άγονων πλαγιών. Δεν έγινε καμιά εργασία στη σπηλιά, ούτε περισυλλογή αντικειμένων.

Η ομάδα των γεωλόγων χαρτογράφησε τον ακάλυπτο βράχο (bedrock). Η μελέτη του έδειξε ότι η γεωμορφολογία καθόρισε σημαντικά τη χρήση του χώρου στην αρχαιότητα. Η χρήση της γης συνδέεται άμεσα με τη γεωλογία, την τοπογραφία και τους τύπους των εδαφών, τα δε διαφορετικά μικροσυστήματα στο Χρυσοκάμινο φαίνεται ότι έχουν χρησιμοποιηθεί με διαφορετικούς τρόπους. Το σύστημα των ανδήρων στις βουνοπλαγιές καλύπτεται από χώμα που έχει δημιουργηθεί από αποσυντεθειμένο φυλλίτη.

Η μεταλλουργική εγκατάσταση βρίσκεται σε εξέχον σημείο πάνω από την ακτή, με συνεχείς ανέμους αλλά με δυνατή την πρόσβαση από τη θάλασσα. Ο οικισμός βρίσκεται κοντά και έχει χτιστεί πάνω σε σκληρό δολομίτη, που προσφέρι πιο ασφαλή θεμελίωση για χτίσιμο από ό,τι ο φυλλίτης. Δεν υπάρχουν άνδηρα στα μέρη εκείνα των πλαγιών, όπου ο βράχος είναι από δολομίτη. Η δε χρήση τους θα πρέπει να ήταν διαφορετική από εκείνη στις πλαγιές με τα άνδηρα. Ίσως ο οικισμός να χρησιμοποιούσε τις πλαγιές από δολομίτη για βοσκοτόπια.

Στα πλαίσια της προετοιμασίας για ανασκαφή, η ομάδα των τοπογράφων χαρτογράφησε την περιοχή, χρησιμοποιώντας όργανα επιφανειακής έρευνας, και σχεδίασε τον κάνναβο. Με τοπογραφικό όργανο πάρθηκαν σταθερά σημεία και έγιναν αρχιτεκτονικές μετρήσεις. Το σύνολο των εργασιών ολοκληρώθηκε ικανοποιητικά.

PHILIP P. BETANCOURT

13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ.τ.Συντ. Η 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Γούβες

Οικόπεδο Κουκουβιτάκη (πρώην Λογιάδη)

Στη διάρκεια των τελευταίων ανασκαφικών ερευνών[1] στο οικόπεδο Κουκουβιτάκη, πρώην Λογιάδη, στη θέση Βλυχάδα ή Σώπατα Κάτω Γουβών Πεδιάδας, το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε κυρίως: 1. Στον εντοπισμό και την ταύτιση των ορίων και την πλήρη αποτύπωση των ανασκαφέντων χώρων και των τριών κτιριακών συγκροτημάτων (Α, Β, Γ) που είχαν αποκαλυφθεί τα προηγούμενα χρόνια (1985, 1989-1993) και ταυτιστεί με τη Συνοικία των Κεραμέων και το Κέντρο εργαστηρίων κεραμικής παραγωγής του υστερομινωικού παραλιακού οικισμού Κάτω Γουβών[2], σε σχέση με την υποβολή προτάσεων για τη διαμόρφωση-αξιοποίηση του αρχαιολογικού χώρου και την περαιτέρω τύχη του οικοπέδου. 2. Στη διασαφήνιση της στρωματογραφίας, των αλλεπάλληλων οικοδομικών φάσεων και των δαπέδων των χώρων, σε συνάρτηση με τη μελέτη συγκέντρωσης και απορροής των ομβρίων έξω από τον αρχαιολογικό χώρο, στο βόρειο τμήμα προς τη θάλασσα.

Η ανασκαφή συνεχίστηκε παντού με βάση τον αρχικά υλοποιημένο κάνναβο και τις ίδιες ενδείξεις των τμημάτων και μαρτύρων που είχαν αφεθεί, καθώς και το σταθερό σημείο μετρήσεων βάθους, ώστε να ολοκληρωθεί η σχεδιαστική αποτύπωση των αποκαλυφθέντων κτιριακών συγκροτημάτων σε σχέση με τα όρια του οικοπέδου, τις ζώνες αιγιαλού και πρασίνου και το νέο πολεοδομικό σχεδιασμό του οικισμού Κάτω Γουβών, με στόχο να δημιουργηθεί στον ανασκαμμένο χώρο της Συνοικίας των Κεραμέων και ιδιαίτερα των κεραμικών εργαστηρίων ένα τεχνοαρχαιολογικό πάρκο (Σχέδ. 1). Επίσης συνεχίστηκε η ίδια αρίθμηση ανασκαφικών ομάδων και ευρημάτων[3].

Με την ολοκλήρωση των ανασκαφικών ερευνών και της αποτύπωσης των έως τώρα κτισμάτων έγινε σαφέστερο ότι στο οικόπεδο Κουκουβιτάκη των Κάτω Γουβών βρίσκεται το δυτικό, ακραίο τμήμα του υστερομινωικού ΙΙΙ οικισμού Γουβών, το οποίο συμπεριλαμβάνει τρία κτιριακά συγκροτήματα που αποτελούν τη Συνοικία των Κεραμέων με τις «οχλούσες» εργαστηριακές εγκαταστάσεις, τα στεγασμένα και υπαίθρια εργαστήρια των κεραμέων με τους χειροκίνητους και ποδοκίνητους κεραμικούς τροχούς και τις εγκαταστάσεις προετοιμασίας και επεξεργασίας του πηλού, και τέλος τους εννέα κεραμικούς κλιβάνους.

Τα κτιριακά συγκροτήματα Α και Β στο νότιο τμήμα του οικοπέδου περιλάμβαναν από ένα ουσιαστικά κτίριο, αποτελούμενο από πολλά δωμάτια διαμορφωμένα γύρω από ένα μεγάλο κεντρικό χώρο, ενώ το συγκρότημα Γ, στο βορειότερο τμήμα του οικοπέδου, αποτελείται από τρία κτίρια, τα κτίρια Γ1 και Γ2 δυτικά, με ενδιάμεση μεσοτοιχία, και το κτίριο Γ3 ανατολικά. Και τα κτίρια αυτά αποτελούνται από πολλούς χώρους που διαμορφώνονται γύρω από ένα βασικό μεγάλο χώρο με θρανία και εστία, από τα οποία σημαντικότερο φαίνεται το κτίριο Γ2 και αντίστοιχα ο χώρος XIX. Μεταξύ των κτιριακών συγκροτημάτων υπάρχουν υπαίθριοι κοινόχρηστοι χώροι και εργαστηριακές εγκαταστάσεις ενώ μεταξύ των κτιρίων Γ1 και Γ3 πιθανότατα υπήρχε δρόμος με κατεύθυνση και κλίση από Ν. προς Β., προς τη θάλασσα, με αποχετευτικό σύστημα κτιστών και πήλινων αγωγών που συγκέντρωνε τα λύματα και τα όμβρια και τα διοχέτευε προς τη θάλασ-

---

1. Οι έρευνες αυτές αποτελούν συνέχεια των ανασκαφών που πραγματοποιήθηκαν από την υπογράφουσα καταρχήν στο πλαίσιο των εργασιών της στην ΚΓ΄ ΕΠΚΑ κυρίως όμως στο πλαίσιο εκπαιδευτικών και ερευνητικών προγραμμάτων που οργανώθηκαν από την ίδια και με συγχρηματοδότηση των ιδιοκτητών. Σε αυτές έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Ε. Κανάκη, Α. Μαυρογιάννη, Μ. Κουλουράκη, Ο. Ευθυμίου, Ε. Κλινάκη, οι αρχιτέκτονες Στ. Σφακιανάκη, Ν. Μούκα, οι σχεδιάστριες Ε. Αλεξάκη και Π. Στεφανάκη, η τοπογράφος Α. Κοτσυφάκη, οι τεχνίτες Χ. Μαρκομιχελάκης, Ν. Κουτουλάκης, Γ. Τσουγκράκης. Σε όλους εκφράζονται θερμές ευχαριστίες για την προσεκτική και συνεπή εργασία τους.

2. Σχετικά βλ. Δ. Χατζή-Βαλλιάνου: α) Συντήρηση μνημείων-τεχνικές ανασκαφών, 1985 (1989), σ. 167 κ.ε. β) ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 415-416. γ) Μινωικά κεραμικά εργαστήρια. Μια εθνολογική προσέγγιση με νέα δεδομένα, Πεπραγμένα Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου 1991, σ. 1046-1058. δ) New Evidence of Earthquakes Destructions in Late Minoan Crete (1991), στο Archaeoseismology, Fitch Laboratory Occasional Paper 7, Oxford 1996, σ. 153, 161-167. ε) The Potters' Quarter in LM III Gouves, στο ΤΕΧΝΗ, Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age, Aegaeum 16 (in press).

3. Η συντήρηση των ευρημάτων των τελευταίων χρόνων έγινε στο νέο και εξοπλισμένο με τη βοήθεια του ΤΕΙ Αθηνών εργαστήριο του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Κρήτης. Ωστόσο η επεξεργασία του υλικού δεν ολοκληρώθηκε, καθώς αναμένεται η μεταφορά και των ομάδων ευρημάτων των προηγουμένων ετών που παραμένουν ακόμη σε αποθήκες του Μουσείου Ηρακλείου ώστε να ενοποιηθεί το υλικό και γίνει η απαιτούμενη ενιαία συντήρηση και μελέτη του.

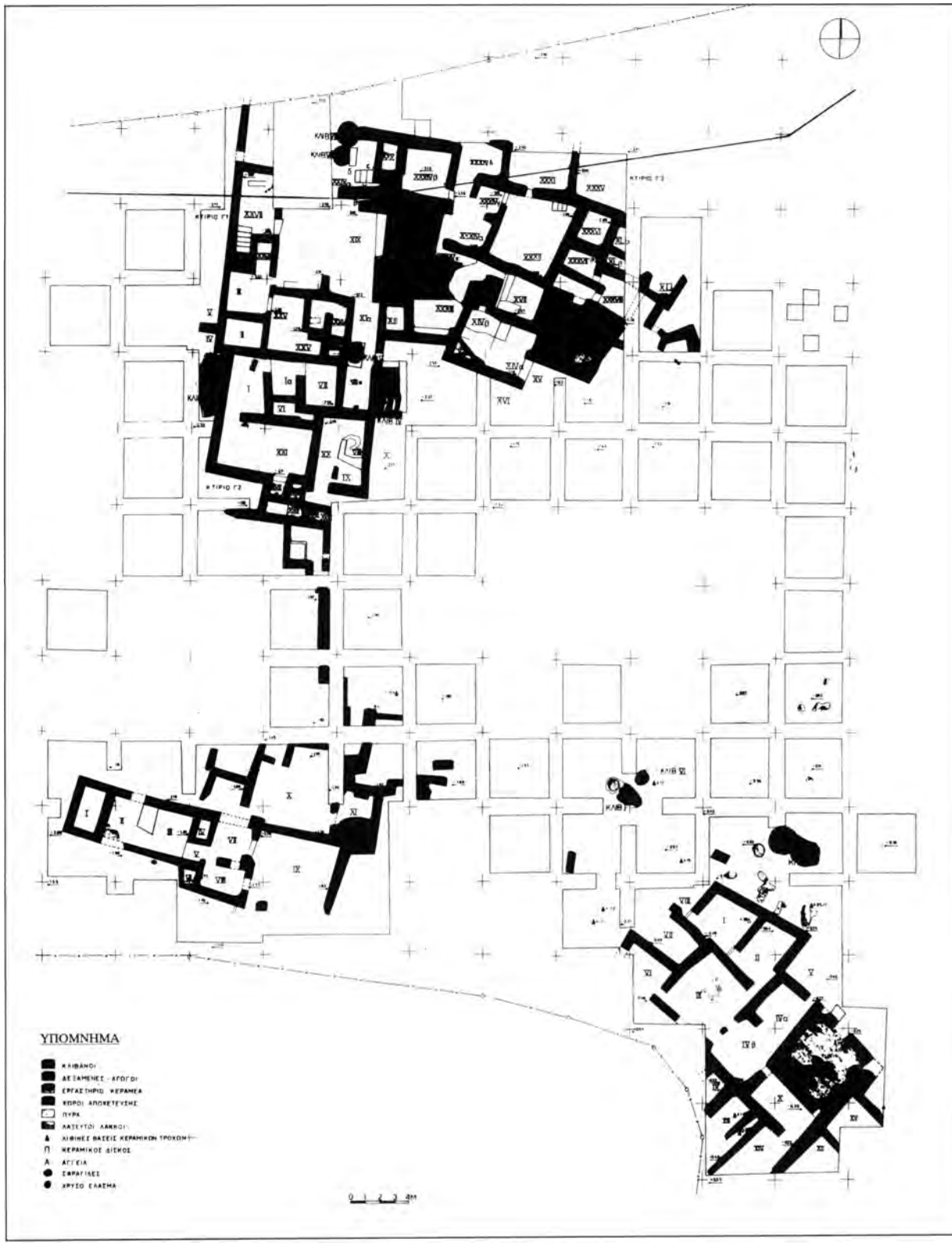

Σχέδ. 1. Νομός Ηρακλείου. Γούβες. Γενική κάτοψη της υστερομινωικής Συνοικίας των Κεραμέων και των εργαστηριακών εγκαταστάσεων.

σα. Σε αυτόν το χώρο υπάρχουν δύο τουλάχιστον δεξαμενές προετοιμασίας-επεξεργασίας του πηλού με βοτσαλωτό με κονίαμα δάπεδο και αγωγό απορροής προς το χώρο συγκέντρωσης των λυμάτων XIII-XXXIII, από όπου με υπόγειους κτιστούς αγωγούς απομακρύνονταν προς τη θάλασσα.

Είναι αξιοσημείωτο ότι και στα τρία κτιριακά συγκροτήματα, σε ακραίους χώρους, υπάρχουν εργαστήρια κατασκευής των κεραμικών αντικειμένων και ιδιαίτερα των αγγείων, από τα οποία το πλέον χαρακτηριστικό και πλήρες είναι το δωμάτιο XI του κτιρίου Α, και κλίβανοι συνήθως έξω από τα κτίρια. Οι κλίβανοι I, II και VI βόρεια από το συγκρότημα Α, οι κλίβανοι III και IV έξω και σε επαφή με το δυτικό και ανατολικό τοίχο αντίστοιχα του κτιρίου Γ2, ο μικρός κλίβανος V στο νότιο και οι κλίβανοι VII και VIII στο βόρειο αντίστοιχα ακραίο τμήμα του κτιρίου Γ2, και τέλος ο κλίβανος IX στη γωνία του χώρου XI του κτιριακού συγκροτήματος Β.

Η ανασκαφή των κτιρίων δεν είναι ολοκληρωμένη καθώς έμειναν άσκαφτα τα τετράγωνα 15Ξ και 20Ν/Ξ στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου ενώ όλα τα κτίρια φαίνεται να επεκτείνονται βόρεια και νότια έξω από τα όρια του οικοπέδου, γεγονός που πρέπει να ληφθεί υπόψη κατά τον οικοδομικό έλεγχο των γειτονικών οικοπέδων αλλά και το χωροταξικό και πολεοδομικό σχεδιασμό της περιοχής (καθορισμό ζωνών αιγιαλού, πρασίνου, δρόμων κτλ.). Ειδικότερα κατά την τελευταία ανασκαφική περίοδο διευκρινίστηκαν τα παρακάτω.

Κτιριακό συγκρότημα Α

Στο κτιριακό συγκρότημα Α, που βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, διενεργήθηκε ανασκαφή στο εσωτερικό των ήδη αποκαλυφθέντων χώρων X, VI, VII, καθώς και στο τμήμα Α 21 και τμήματα των μαρτύρων των τετραγώνων Α21/22, Β21/22, Δ19/20 του καννάβου. Στο εσωτερικό του χώρου X, ο οποίος βρίσκεται νοτιοδυτικά του Δωματίου του Κεραμέα (XI), ύστερα από την αφαίρεση του στρώματος, αποκαλύφθηκε στη βορειοδυτική πλευρά, σε βάθος 0,23-0,27 μ., τμήμα δαπέδου από διαμορφωμένο βράχο (Πίν. 237 α). Το στρώμα 2 ακριβώς πάνω από το δάπεδο έδωσε πολλά όστρακα και τμήμα λίθινου τριβείου.

Ύστερα από την αποκάλυψη του ενδιάμεσου τοίχου των χώρων VI-VII, κάτω από το μάρτυρα ΓΔ/20, η ανασκαφή συνεχίστηκε στο εσωτερικό και των δύο δωματίων, όπου, μετά από την αφαίρεση επίσης του στρώματος 2 εντοπίστηκαν τμήματα δαπέδων από διαμορφωμένο βράχο, στη βορειοανατολική γωνία του VI, βάθ. 0,46 μ., και στη νοτιοανατολική γωνία του VII, βάθ. 0,47 μ. Αξιόλογα ήταν τα ευρήματα από τη βόρεια πλευρά του χώρου VI: τμήμα κάτω κορμού ζωικού ειδωλίου, μόνωτο κύπελλο με αυλακοειδή προχοή (Α219), κωνικό κύπελλο (Α221), μόνωτο ημισφαιρικό κύπελλο (Α220), πυξίδα (Α216), μικρός ασκός, τμήμα λεκάνης και πολλά ακόμη όστρακα από λεπτά κυρίως αγγεία πόσεως, αρκετά από τα οποία φέρουν ίχνη γραπτής διακόσμησης σκούρων καστανών/ερυθρών ταινιών και άλλων μοτίβων πάνω σε ανοιχτόχρωμη κίτρινη επιφάνεια πηλού. Από το νότιο τμήμα του χώρου VII το πιο αξιόλογο κεραμικό εύρημα ήταν ένας μικρός αμφορίσκος, ύψ. 0,08 μ., που σώθηκε σχεδόν ακέραιος (Α215).

Στο τμήμα Α 21 περιορισμένη ανασκαφή αποσκοπούσε στην καλύτερη αποκάλυψη των ήδη διακρινόμενων τοίχων. Αξιοσημείωτη ήταν η εύρεση τμήματος κρατήρα με γραπτή διακόσμηση εναλλασσόμενων ταινιών και σειρών με το μοτίβο της θέουσας σπείρας.

Με την ανασκαφή των μαρτύρων Β21/22 και Σ21/22, αποκαλύφθηκε η συνέχεια και επέκταση των τοίχων ΝΔ. και ΝΑ. των δωματίων X και XI ακόμη νοτιότερα, όπου διακρίνονται άλλα έξι δωμάτια των οποίων η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε, ώστε το σύνολο των δωματίων του κτιρίου Α ανέρχεται στον αριθμό 15.

Κτιριακό συγκρότημα Β

Στο κτιριακό συγκρότημα Β, στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, έγινε αρκετά εκτενής ανασκαφή στα τμήματα Ε15/16. Στο κέντρο περίπου του τ.Ε15 αποκαλύφθηκε – με κατεύθυνση από Α. προς Δ. – τοίχος, μήκ. 4,03 μ., ο οποίος χωρίζει το τ.Ε15 σε δύο χώρους: IX (νότια) και X (βόρεια). Στο βορειοανατολικό τμήμα του τ.Ε15 αποκαλύφθηκε τμήμα του ανατολικού τοίχου του χώρου X (μήκ. 2 μ.) – με κατεύθυνση από Ν. προς Β., στον οποίο διακρίνεται άνοιγμα εισόδου, πλ. 0,78 μ. Ο τοίχος φαίνεται ότι συνεχίζει ακόμη βορειότερα κάτω από το μάρτυρα Ζ15/16, ο οποίος δεν έχει ανασκαφεί προς το παρόν.

Η ανασκαφή στο χώρο IX σταμάτησε όταν ακριβώς νότια του ενδιάμεσου βόρειου τοίχου και σε βάθος 1,70 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από σκληρό πατημένο χώμα. Τα σημαντικότερα ευρήματα ήταν τμήματα αγγείων, κυρίως πίθων αλλά και μικρότερων οικιακής χρήσης. Βρέθηκαν επίσης μερικά λίθινα εργαλεία (τριπτήρες). Στο νότιο τμήμα του χώρου IX η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε, ωστόσο πρέπει να σημειωθεί η παρουσία εκεί μερικών κομματιών ελαφρόπετρας. Η κεραμική ήταν αρκετή, ενώ βρέθηκε και μία πήλινη δισκοειδής αγνύθα.

Στο βόρειο τμήμα του τ.Ε16, και ανατολικά του χώρου X, άρχισε να αποκαλύπτεται ένας επιμήκης χώρος, ο χώρος XI. Αρχικά στη νοτιοανατολική γωνία του χώρου

υπήρχε λιθοσωρός που άρχισε να αποκαλύπτεται από το επίπεδο της σωζόμενης άνω επιφάνειας των τοίχων. Μετά τον καθαρισμό του λιθοσωρού αποκαλύφθηκε λιθόκτιστη κατασκευή, που αναγνωρίστηκε ως κεραμικός κλίβανος, ο ένατος κατά σειρά που ανασκάφηκε στο οικόπεδο Κουκουβιτάκη. Ο θάλαμος πυράς του κλιβάνου XI είναι κτιστός οριζόμενος στη νότια και ανατολική πλευρά του από τμήματα των αντίστοιχων τοίχων του χώρου XI, ενώ η δυτική πλευρά αποτελείται από μικρό τοιχάριο. Ενδιάμεσος τοίχος, μεγ. μήκ. 0,93 μ., με κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ., διαχωρίζει το θάλαμο πυράς του κλιβάνου IX σε δύο τμήματα-ανοίγματα: το δυτικό (IX1) και το ανατολικό (IX2), και χρησίμευε πιθανότατα για να υποβαστάζει την εσχάρα όπτησης των κεραμικών του κλιβάνου, τμήματα της οποίας δεν έχουν διατηρηθεί· βρέθηκαν όμως διάσπαρτα κομμάτια καμένου πηλού και μερικές επιμήκεις πέτρες, που προφανώς χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή της. Η εσωτερική επιφάνεια των τοιχωμάτων του κλιβάνου είναι επιχρισμένη με στρώμα πηλού, πάχ. 0,03-0,05 μ., ο οποίος έχει σκληρύνει από τις διαδοχικές επαλείψεις και καύσεις. Στο εσωτερικό του κλιβάνου αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,77 μ. στο τμήμα IX2, τμήμα ενός πρώτου δαπέδου από σκληρό, καμένο πηλό, ανάλογο με τα τοιχώματά του, πάνω στο οποίο βρέθηκαν λίγα μόνο όστρακα. Το τμήμα του δαπέδου αυτού είναι ενδεικτικό της τελευταίας χρήσης και επισκευής του κλιβάνου, καθώς στη συνέχεια, σε βάθος 1,92 μ., αποκαλύφθηκε και στα δύο τμήματα (IX1-IX2) το δεύτερο και παλαιότερο δάπεδο του κλιβάνου από καμένο πηλό, πάνω στο οποίο βρέθηκαν λίγα όστρακα από μικρά και μεγάλα αγγεία και κυρίως αρκετά σπασμένα τμήματα πήλινων αγωγών απορροής, στοιχείο που οδηγεί στην υπόθεση ότι ο κλίβανος IX προοριζόταν, τόσο για την όπτηση αγγείων, όσο και πήλινων αγωγών (Πίν. 237 β). Χαρακτηριστική ήταν επίσης και η εύρεση ενός οστού ζώου στο δυτικό τμήμα (IX1) του κλιβάνου.

Βόρεια της εισόδου του θαλάμου πυράς του κλιβάνου σε απόσταση 0,95 μ. διακρίνεται ημικυκλικός λάκκος, λαξευμένος στο φυσικό βράχο, σε βάθος 1,97 μ. κάτω από το επίπεδο του κατωφλιού του δυτικού τοίχου του χώρου XI. Ο λάκκος, μεγ. πλ. 0,95 μ. χρησιμοποιήθηκε για το άναμμα της πυράς για την όπτηση των κεραμικών, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από την παρουσία κόκκινου χώματος μαζί με έντονα ίχνη καύσης στο πρώτο στρώμα εντοπισμού του, καθώς η ανασκαφή δεν προχώρησε σε βαθύτερα στρώματα εντός των ορίων του λάκκου.

Κτιριακό συγκρότημα Γ

Στο κτιριακό συγκρότημα Γ έγιναν σχετικά οι πιο εκτεταμένες έρευνες κυρίως στο βόρειο, βορειοανατολικό και νότιο τμήμα του, δηλαδή στα κτίρια Γ1, Γ2 και Γ3 (Σχέδ. 2).

Βορειοδυτικό τμήμα του κτιριακού συγκροτήματος Γ (κτίριο Γ1). Σε αυτό το τμήμα είχε ανασκαφεί τα προηγούμενα χρόνια μια σειρά δωματίων κατά τμήκος της δυτικής και νότιας πλευράς (δωμάτια II, III, XXVII, και XXVα-δ αντίστοιχα) που ανοίγονταν σε ένα μεγάλο σχεδόν τετράγωνο κεντρικό χώρο (XIX), ο οποίος διέθετε κεντρικό κίονα, όπως μαρτυρεί η λίθινη βάση και τα έντονα ίχνη καύσης, προφανώς του ξύλινου κίονα, γύρω της και λιθόκτιστα θρανία κατά μήκος του ανατολικού και νότιου τοίχου. Ορισμένα λίθινα σκαλοπάτια και η διαμόρφωση και κατασκευή του χώρου XXVI στο μέσον της δυτικής πλευράς, αποτελούν ικανές ενδείξεις για την ύπαρξη κλίμακας στη θέση αυτή και δεύτερου ορόφου τουλάχιστον στο δυτικό και νότιο τμήμα του κτιρίου. Στο στενό χώρο XI στο νοτιοανατολικό άκρο του κτιρίου είχε αποκαλυφθεί ο μικρός κυκλικός κλίβανος V, ο μόνος από τους έως τώρα ανασκαφέντες κλιβάνους που διέσωζε την εσχάρα του.

Κατά την τελευταία περίοδο η ανασκαφή συνεχίστηκε και στο βόρειο τμήμα, στους χώρους XXX, XXIX δ-ε (τμήματα 016/Ξ16), όπου είχε αρχίσει το 1993. Ύστερα από μερικό καθαρισμό ορισμένων πεσμένων λίθων στο χώρο XXIX δ αποκαλύφθηκαν τα όρια δύο κατασκευών από πηλό και λίθους, που ερμηνεύθηκαν ως κλίβανοι VII-VIII (Πίν. 238 α). Πρώτος εντοπίστηκε στο νότιο τμήμα του χώρου XXIXδ, ο μικρός θάλαμος πυράς του κλιβάνου VII, ο οποίος έχει ευρύ ελλειψοειδές σχήμα, μεγ. διαστ. 0,60 μ. (Ν.-Β.) και 0,80 μ. (Α.-Δ.). Η εσωτερική επιφάνεια των τοιχωμάτων του θαλάμου είναι επιχρισμένη με παχύ στρώμα καμένου σκληρού πηλού, αποτέλεσμα των διαδοχικών επαλείψεών του. Το δάπεδο του κλιβάνου αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,23-3,29 μ. με μικρή κλίση από Ν. προς Β. Τμήματα της εσχάρας όπτησης των κεραμικών δεν σώθηκαν, παρά μονάχα υπολείμματα καμένου πηλού και μικρών λίθων. Στο εσωτερικό του θαλάμου πυράς βρέθηκαν λίγα όστρακα από λεπτά κυρίως αγγεία.

Σε απόσταση 0,30 μ. βόρεια του κλιβάνου VII εντοπίστηκαν σε βάθος 3,07 μ. τα όρια των τοιχωμάτων θαλάμου πυράς ενός ακόμη κεραμικού κλιβάνου, του VIII (Πίν. 238 α). Η κάτοψη του κλιβάνου, που έχει μέγιστο μήκος 1,19 μ. (Α.-Δ.) και μέγιστο πλάτος 0,88 μ. (Β.-Ν.), είναι πεταλόσχημη. Τα τοιχώματά του εσωτερικά είναι επιχρισμένα με στρώμα σκληρού, καμένου πηλού. Στη βόρεια πλευρά του κλιβάνου διακρίνεται άνοιγμα 0,82 μ. μεταξύ δύο μεγάλων λίθων που φαίνεται ότι το οριοθετούν. Σε αυτό το σημείο δεν διακρίνονται τα όρια των τοιχωμάτων του κλιβάνου από καμένο πηλό, παρά μόνον ένας μεγάλος λίθος, μήκ. 0,52 μ., που κλείνει το ανατολικό τμήμα, αφήνοντας τελικά άνοιγμα, μήκ. 0,30 μ., στα δυτικά. Τμή-

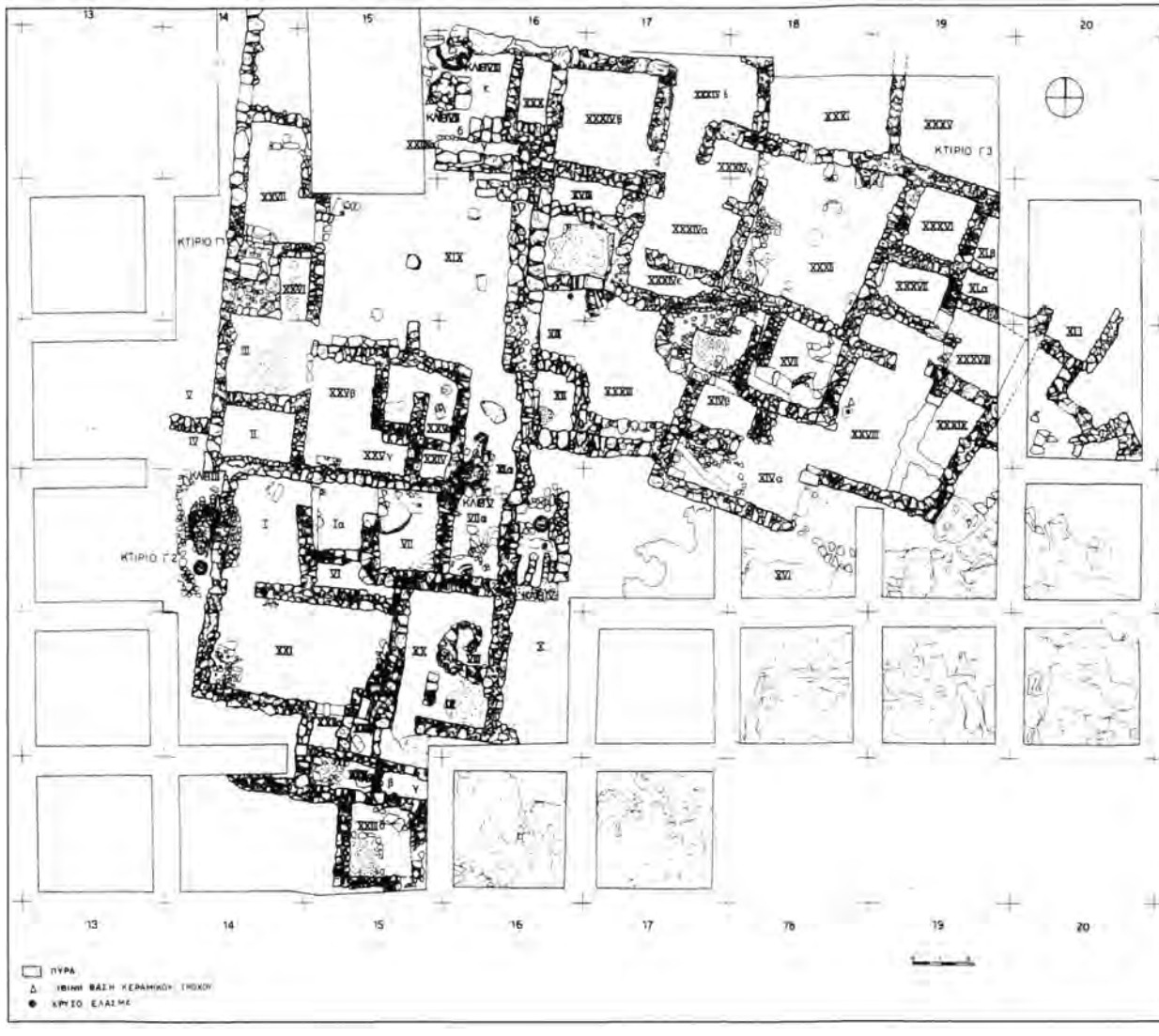

Σχέδ. 2. Νομός Ηρακλείου. Γούβες. Υστερομινωικός οικισμός. Κάτοψη του κτιριακού συγκροτήματος Γ.

ματα της εσχάρας όπτησης των αγγείων δεν σώθηκαν, παρά μόνο κομμάτια καμένου πηλού και μερικές μικρές πέτρες στο εσωτερικό του κλιβάνου, που προέρχονται πιθανότατα από την εσχάρα. Βρέθηκαν αρκετά όστρακα με γραπτή διακόσμηση ταινιών και μοτίβων καστανού και ερυθρού χρώματος σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια πηλού από λεπτά κυρίως αγγεία πόσεως (κύλικες, κύπελλα κ.ά.), ανήκοντα στην ΥΜ IIIB περίοδο. Το δάπεδο του κλιβάνου, που συνήθως αποτελείται από καμένο σκληρό πηλό, δεν βρέθηκε ακόμη. Άλλωστε η ανασκαφή του χώρου των δύο κλιβάνων VII και VIII δεν έχει ολοκληρωθεί, ενώ έμεινε εντελώς άσκαπτο το δυτικότερο τετράγωνο 15Ξ.

Ανατολικά του κλιβάνου VIII ανασκάφηκε το βόρειο τμήμα του χώρου XXIX ε, όπου αποκαλύφθηκαν αρκετοί λίθοι μικρού και μεσαίου μεγέθους, οι οποίοι φαίνεται μάλλον ότι είναι τυχαία πεσμένοι παρά ότι αποτελούν τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου.

Στην ανατολική πλευρά του τ. Ξ16 (ανατολικά του χώρου XXIX ε) πραγματοποιήθηκε ενιαία ανασκαφή του χώρου XXX, όπου αποκαλύφθηκε ανάλογο με το χώρο XXIX ε στρώμα λίθων μικρού και μεσαίου μεγέθους. Σε αυτό το σημείο διακόπηκε η ανασκαφή ενώ είναι σαφές ότι οι τοίχοι του κτιρίου Γ1 εκτείνονται βορειότερα, κάτω από τον ασφαλτοστρωμένο παραλιακό δρόμο που διέρχεται κατά μήκος της βόρειας πλευράς του οικοπέδου και του κτιριακού συγκροτήματος Γ.

Νοτιοδυτικό τμήμα κτιριακού συγκροτήματος Γ (κτίριο Γ2). Το κτίριο Γ2, ακριβώς νότια από το κτίριο Γ1, το οποίο χωρίζεται με μεσοτοιχία, είχε αρχίσει να αποκαλύπτεται με τις πρώτες ανασκαφικές τομές στο χώρο του συγκροτήματος Γ. Είχαν αποκαλυφθεί κατά μήκος της βόρειας πλευράς μια σειρά δωματίων επικοινωνούντων από Δ. προς Α. (Δωμ. Ι, Ια, VI, VII-VIIα) και τμήματα τοίχων νοτιότερα, καθώς και δύο κλίβανοι δυτικά και ανατολικά των εξωτερικών τοίχων: ο πεταλόσχημος κλίβανος ΙΙ, δυτικά του δωματίου Ι, και ο μοναδικός κτιστός ορθογώνιος κλίβανος ΙΙΙ, με τρεις παράλληλους αεραγωγούς στο θάλαμο πυράς, ανατολικά του χώρου VII α.

Με τους καθαρισμούς και τις ανασκαφές της τελευταίας περιόδου στο νοτιότερο τμήμα του κτιρίου, στα τετράγωνα Ι/Κ-14/15 και σε βαθύτερα στρώματα στον υπόλοιπο χώρο, έγινε σαφέστερο ότι το κτίριο Γ2 είναι ανεξάρτητο από το Γ1, εκτός ίσως από το χώρο VII α που φαίνεται να είναι κοινόχρηστος με αυτό, αποτελούμενο κυρίως από εργαστηριακούς χώρους στη βόρεια και ανατολική πλευρά και πολύ μικρούς απροσδιόριστης χρήσης χώρους στη νότια (χώροι XII α-β και XXIII α-δ).

Όλοι αυτοί οι χώροι διαμορφώνονται γύρω και έμμεσα ή άμεσα (χώροι Ι και XXII α) επικοινωνούν με τον κεντρικό μεγάλο επιμήκη χώρο XXI στη νοτιοανατολική γωνία του οποίου αποκαλύφθηκαν λιθόκτιστη κατασκευή και μικρό θρανίο. Τα δάπεδα του κτιρίου είναι από πατημένο χώμα ή βοτσαλωτό.

Ανατολικά του κτιρίου αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος που παρουσιάζει κλίση προς Β. και Δ., γεγονός που δικαιολογεί το μεγαλύτερο σωζόμενο ύψος των τοίχων του βόρειου τμήματος του κτιρίου Γ2, όπως και του κτιρίου Γ1.

Βορειοανατολικό τμήμα κτιριακού συγκροτήματος Γ (κτίριο Γ3). Σε αυτό το τμήμα έγιναν εκτεταμένες ανασκαφές, από τις οποίες προσδιορίστηκαν τα όρια αρκετών νέων χώρων και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή των χώρων που είχαν μόλις αποκαλυφθεί το 1993, έτσι ώστε να γίνει ευκρινέστερο ότι πρόκειται για ένα ξεχωριστό κτίριο αποτελούμενο από πολλά δωμάτια και εργαστηριακούς χώρους γύρω από τον κεντρικό χώρο XXXII.

Τα τετράγωνα που ανασκάφηκαν ήταν τα: Μ/Ν/Ξ 19, Ξ/Ξ 18, Ν/Ξ 17 και ο μάρτυρας Λ/Μ-18/19. Ύστερα από την αφαίρεση του μάρτυρα Λ/Μ-18/19 αποκαλύφθηκε ο βόρειος τοίχος του χώρου XXVIII, ο οποίος εκτείνεται ακόμη ανατολικότερα αποτελώντας τον βόρειο τοίχο του διπλανού χώρου XXXIX. Σημειώνεται ότι ο ενδιάμεσος διαχωριστικός τοίχος των χώρων XXVIII-XXXIX είναι επιφανειακός, αποτελούμενος από μια-δυο στρώσεις λίθων και πρέπει να χτίστηκε σε μεταγενέστερη φάση, εκτός από το βορειότερο παλαιότερο τμήμα, μήκ. 1,30 μ. Φαίνεται επομένως ότι αρχικά οι χώροι XXVIII-XXXIX αποτελούσαν ένα ενιαίο δωμάτιο, το οποίο διαχωρίστηκε σε μεταγενέστερη φάση όταν χτίστηκε ο επιφανειακός τοίχος. Αυτός ο τετράγωνος σχεδόν χώρος, πλευράς 4 μ., στη νοτιοανατολική γωνία του κτιρίου, με διαμορφωμένο το φυσικό βράχο ως δάπεδο, ήταν ιδιαίτερα σημαντικός. Η ανεύρεση μιας λίθινης βάσης με κωνικό τόρμο, ενσωματωμένης στο δάπεδο σε μικρή απόσταση από το δυτικό τοίχο, αποτελεί σαφή ένδειξη ότι στο χώρο XXVIII ήταν εγκαταστημένος κεραμικός τροχός, αντίστοιχος με το χώρο XI του κτιριακού συγκροτήματος Α, και επομένως στο χώρο αυτό υπήρχε ένα εργαστήριο αγγειοπλάστη. Ο χώρος XXVIII επικοινωνεί άμεσα με το χώρο XIV α-β στα δυτικά του, που είχε αποκαλυφθεί παλαιότερα, όπου η ύπαρξη πήλινου αγωγού με κατεύθυνση προς το βαθύτερο και κοινόχρηστο με το κτίριο Γ1 χώρο XXXI, σηματοδοτεί την παρουσία χώρου επεξεργασίας-προετοιμασίας του πηλού του αγγειοπλάστη.

Στα τμήματα Ν/Ξ 17 και Ν/Ξ 18, στο βορειοδυτικό τμήμα του κτιρίου Γ3 το οποίο διακρίνεται από το δυτικό Γ1 με τον ισχυρό τοίχο μεσοτοιχίας των χώρων IX και XXX, ανασκάφηκε ένας μεγάλος χώρος, ο XXXIV, για τον οποίο είχαμε υποθέσει αρχικά ότι ήταν υπαίθριος (αυλή). Με την πρόοδο της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν μερικοί επιφανειακοί τοίχοι, όπως και ένας που προχωρεί βαθύτερα, ώστε να γίνει σαφές ότι ο χώρος XXXIV διακρίνεται σε πέντε επιμέρους τμήματα: XXXIV α, β, γ, δ, ε. Ο χώρος XXXIV α, οριοθετείται στη νότια πλευρά του από επιφανειακό τοίχο, μήκ. 2,35 μ., και στη βόρεια πλευρά του από τμήμα επίσης επιφανειακού τοίχου, μήκ. 0,94 μ. Σε βάθος 3,30 μ. αποκαλύφθηκε στην ανατολική πλευρά, κατά μήκος του ανατολικού τοίχου, δάπεδο διαμορφωμένο στο βράχο, ενώ στη δυτική πλευρά, σε βάθος 3,25/ 3,30 μ., βρέθηκαν αρκετά ίχνη καύσης, που φαίνεται ότι συνεχίζουν βαθύτερα, όπου η ανασκαφή δεν προχώρησε.

Το στρώμα του δαπέδου, ακριβώς πάνω στο φυσικό βράχο, έδωσε αρκετά όστρακα από μικρά κυρίως αγγεία, μερικά από τα οποία με ίχνη γραπτής διακόσμησης, όπως και ένα τμήμα λεπτού μεταλλικού σύρματος. Ακριβώς δυτικά του ανατολικού τοίχου διατηρήθηκε μικρός άσκαφτος μάρτυρας του στρώματος πάνω από το βράχο.

Ο χώρος XXXIV β βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο του κτιρίου, ανατολικά του χώρου XXX και βόρεια του XVII αντίστοιχα, κάτω από το οποίο διέρχεται χτιστός αγωγός προς τη θάλασσα. Η βόρεια και ανατολική πλευρά του αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια των τελευταίων ανασκαφών. Ο ανατολικός τοίχος αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,21 μ., με κατώφλι στο νότιο άκρο του και φαίνεται να ανήκει σε παλαιότερη οικοδομική φάση από τους επι-

φανειακούς τοίχους των χώρων XXXIV α και XXXIV γ. Στο εσωτερικό του χώρου XXXIV β ήδη από το σημείο εμφάνισης του ανατολικού τοίχου είχε αρχίσει να αποκαλύπτεται στρώμα αποτελούμενο από καστανέρυθρο χώμα με έντονη την παρουσία διαλυμένων κομματιών ασβεστόλιθου και τμημάτων κόκκινου πηλού, το οποίο συνεχίστηκε και βαθύτερα μαζί και με αρκετά ίχνη καύσης (στάχτη). Βρέθηκαν πολλά όστρακα, μερικά από τα οποία ήταν καμένα, και λίγα κομμάτια ελαφρόπετρας. Η ανασκαφή δεν συνεχίστηκε σε βαθύτερα στρώματα.

Ο μικρός χώρος XXXIV γ ορίζεται από επιφανειακούς – σωζόμενους σε μια στρώση λίθων – τοίχους (η νοτιουδυτική γωνία είναι κατεστραμμένη), ενώ στην ανατολική πλευρά διακρίνεται κατώφλι εισόδου που οδηγεί στον κύριο χώρο XXXII, το οποίο φαίνεται ότι είχε καλυφθεί σε μεταγενέστερη φάση. Ακριβώς πάνω στο βόρειο τοίχο έχει αποκαλυφθεί τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου, το οποίο έχει διατηρηθεί ως μάρτυρας. Στο εσωτερικό του χώρου XXXIV γ βρέθηκαν τρία λίθινα εργαλεία (τριπτήρες), ένα τμήμα εργαλείου από ελαφρόπετρα με λειασμένη τη μία πλευρά, ένα μεταλλικό ορθογώνιο έλασμα, μερικά κομμάτια ελαφρόπετρας και πάρα πολλά όστρακα και τμήματα αγγείων (τμήματα κωνικών κυπέλλων, υψίποδων κυλίκων κ.ά.).

Ο χώρος XXXIV δ βρίσκεται ανατολικά του XXXIV β. Από το επίπεδο εμφάνισης του διαχωριστικού τοίχου των δύο χώρων, άρχισε να αποκαλύπτεται και στο χώρο XXXIV δ στρώμα κοκκινοκάστανου χώματος με κομμάτια διαλυμένου ασβεστόλιθου και καμένου πηλού, ανάλογο με εκείνο του χώρου XXXIV β, αλλά με λιγότερο έντονη την εμφάνιση του πηλού. Από αυτό το στρώμα προήλθαν ένας ψευδόστομος αμφορίσκος, τμήμα υψίποδης κύλικας και κύλικας με χαμηλό πόδι, αρκετά όστρακα, λίγα κομμάτια ελαφρόπετρας και μερικά οστά.

Στο νοτιότερο μακρόστενο μικρό χώρο XXXIV ε έγινε μικρή μόνο σκαφή ενός στρώματος με τελείως διαφορετικά χαρακτηριστικά από ό,τι όλοι οι υπόλοιποι χώροι του XXXIV. Μέσα σε χώμα σκούρο καστανό βρέθηκε πολύ μεγάλη ποσότητα κεραμικής. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο νότιος τοίχος είναι επιφανειακός και είχε αποκαλυφθεί το 1993 σε επίπεδο αρκετά ψηλότερο από το βόρειο τοίχο, ο οποίος σώζεται επίσης σε μία στρώση λίθων αλλά έχει εμφανιστεί περίπου στο ίδιο επίπεδο με τους επιφανειακούς τοίχους του χώρου XXXIV γ. Είναι φανερή μια διαμόρφωση του χώρου που οφείλεται στην εξομάλυνση των μεγάλων κλίσεων του εδάφους.

Στα τετράγωνα Ν/Ξ-18/19 ερευνήθηκαν οι χώροι XXXI και XXXII. Στο χώρο XXXI η ανασκαφή είχε αρχίσει το 1993 από τη δυτική πλευρά. Ύστερα από την αποκάλυψη του ανατολικού τοίχου, που αποτελεί μεσοτοιχία με το χώρο XXXV στα ανατολικά, και την ανασκαφή των πρώτων στρωμάτων στην ανατολική πλευρά που χαρακτηριζόταν από έντονη παρουσία πολλών πεσμένων λίθων, ο χώρος XXXI συνέχισε να ανασκάπτεται ενιαία και έδωσε πολύ αξιόλογα ευρήματα. Σε βάθος 3,20 μ. στην ανατολική πλευρά αποκαλύφθηκε δάπεδο από κόκκινο σκληρό πηλόχωμα, στο επίπεδο της θεμελίωσης του νότιου τοίχου. Το στρώμα ακριβώς πάνω από το δάπεδο, το οποίο χαρακτηριζόταν από την παρουσία κομματιών διαλυμένου ασβεστόλιθου σε καστανοκόκκινο χώμα, έδωσε δύο αξιοσημείωτα, σχεδόν ακέραια αγγεία. Στη βορειοδυτική γωνία βρέθηκε μεγάλος ψευδόστομος αμφορέας ανοιχτού καστανοκίτρινου πηλού με ίχνη γραπτής διακόσμησης (Πίν. 238 β) ενώ στη βορειοδυτική γωνία βρέθηκε ένας ακόμη αμφορέας με ίχνη γραπτής ταινιωτής διακόσμησης.

Ο μεγάλος χώρος XXXII, που καταλαμβάνει το κέντρο του κτιρίου, αποκαλύφθηκε ολόκληρος μετά την ανασκαφή και την αφαίρεση των πρώτων στρωμάτων στο ανατολικό τμήμα, που χαρακτηριζόταν από την παρουσία πολλών πεσμένων μικρών και μεσαίων λίθων (Πίν. 238 δ). Ακριβώς δυτικά του ανατολικού τοίχου βρέθηκαν ορισμένα ακέραια αγγεία, όπως ένα βαθύ μόνωτο κύπελλο με γραπτή διακόσμηση χαρακτηριστικού εναλλασσόμενου μοτίβου τεσσάρων παράλληλων οριζόντιων γραμμών, που πλαισιώνονται από δύο ομόκεντρα τόξα. Επίσης βρέθηκε τμήμα υψίποδης κύλικας με γραπτή διακόσμηση παράλληλων κόκκινων και καστανών ταινιών, με ακέραιη άωτη «κύλικα» με χαμηλό πόδι (Goblet) με διακόσμηση κυματοειδούς ταινίας καστανέρυθρου χρώματος εξωτερικά και επίχρισμα έντονης ερυθρής βαφής εσωτερικά και αρκετά ακόμη όστρακα από λεπτά αγγεία πόσεως με ίχνη γραπτής διακόσμησης. Από τον ίδιο χώρο προέρχεται επίσης λίθινο σκεύος με κυκλική κοιλότητα.

Στο ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου, αποκαλύφθηκε κατασκευή, πιθανότατα τμήμα βαθμίδας κλίμακας προσαρτημένης στον τοίχο. Στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου XXXII αποκαλύφθηκε μεγάλος ορθογώνιος πλακοειδής λίθος, διαστ. 1,13×0,70 μ., πάνω στον οποίο βρέθηκαν όστρακα μεγάλου αγγείου με διακόσμηση ανάγλυφων ταινιών και ακριβώς βόρειά του και κατά μήκος του δυτικού τοίχου κατασκευή λιθόκτιστη, ορθογώνιου σχεδόν σχήματος, διαστ. 1,50×0,82 μ., με έντονα ίχνη καύσης και στρώμα λεπτών χαλικιών. Η κατασκευή αυτή αναγνωρίστηκε ως εστία. Ίχνη καύσης εντοπίστηκαν γενικότερα στο χώρο της νοτιοδυτικής γωνίας, όπου βρέθηκαν και αρκετά καμένα όστρακα.

Ανατολικά του χώρου XXXII, στο βορειοανατολικό άκρο του οικοπέδου, ανασκάφηκε το μεγαλύτερο τμήμα του χώρου XXXV όπου σημειώνεται η παρουσία μεγάλων τεμαχίων ελαφρόπετρας στη βορειοανατολική γωνία και μικρό-

τερων διάσπαρτων σε όλο το χώρο. Η κεραμική που βρέθηκε ήταν πάρα πολλή σε ποσότητα, ωστόσο σώθηκαν ελάχιστα ακέραια ή μεγάλα τμήματα αγγείων. Περισυνελέγησαν επίσης και λίγα τμήματα οστών. Το δάπεδο του χώρου XXXV δεν είχε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, παρά μόνο κάποια διαφοροποίηση στη σύσταση του χώματος, όπου εμφανίζονται κομμάτια διαλυμένου ασβεστόλιθου (άσπρου κούσκουρα) μαζί με το καστανοκόκκινο χώμα. Στο νοτιοανατολικό τμήμα έγινε μικρή δοκιμαστική τομή, όπου παρατηρήθηκε ότι σε επίπεδο βαθύτερο της θεμελίωσης του νότιου τοίχου συνεχίζεται η παρουσία, με μεγαλύτερη ωστόσο συχνότητα, διαλυμένου ασβεστόλιθου.

Στα τετράγωνα N/M-19/20 ύστερα από την αφαίρεση των πρώτων στρωμάτων πεσμένων λίθων εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν δύο χώροι, οι XXXVI, XXXXVII και τμήματα άλλων δύο, των XL α-β και XXXVIII.

Ο χώρος XXXVI, τετράγωνης σχεδόν κάτοψης (μέγ. εσωτ. διαστ. 2,20×2,18 μ.) φαίνεται να ήταν υπόγειος καθώς δεν βρέθηκε καμία είσοδος, έδωσε όμως ορισμένα αξιοσημείωτα ευρήματα. Στη νοτιοδυτική γωνία βρέθηκε μεγάλο τμήμα τριβείου με δύο μικρούς λίθινους τριπτήρες και τμήμα μικρής ομφαλωτής φιάλης, ενώ στη νοτιοανατολική γωνία, σε στρώμα που χαρακτηριζόταν από ίχνη φωτιάς, βρέθηκε μια ομάδα οκτώ ακέραιων αγγείων πόσεως. Πρόκειται για έξι κύλικες με χαμηλό πόδι (Goblets, ή κυαθόμορφες κύλικες ή κύπελλα «σαμπάνιας») ανοιχτού κίτρινου πηλού, χωρίς διακόσμηση (Πίν. 238 γ), ένα άωτο κύπελλο με απλή βάση και ένα ανοιχτό δίωτο αγγείο. Στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου βρέθηκε στο ίδιο στρώμα, μια μικρογραφία πίθου με δύο κερατοειδείς αποφύσεις εκατέρωθεν των δύο οριζόντιων λαβών του. Μεταξύ των υπόλοιπων ευρημάτων χαρακτηριστική ήταν η ύπαρξη αρκετών καμένων οστράκων και τμημάτων αγγείων μεσαίου μεγέθους καθώς και μεγάλων τεμαχίων ελαφρόπετρας. Η ανασκαφή δεν συνεχίστηκε σε βαθύτερα στρώματα, και έτσι δεν εντοπίστηκε το δάπεδο του χώρου XXXVI.

Ο μικρός χώρος XXXVII, μεγ. εσωτ. διαστ. 2,22×1,23 μ., όπου η ανασκαφή δεν προχώρησε αρκετά ώστε να εντοπιστεί το δάπεδο, έδωσε λίγα μόνο όστρακα από μεγάλα κυρίως αγγεία.

Ο χώρος XXXVIII αποτελείται από δυο τμήματα. Το δυτικό τμήμα, ένας μακρόστενος διάδρομος, οδηγεί στον εργαστηριακό χώρο XXVIII και συνδέει αυτόν με τον κύριο χώρο XXXVIII στα ανατολικά. Στο δυτικό τμήμα εντοπίστηκε σε αρκετά υψηλό επίπεδο τμήμα δαπέδου από βότσαλα της θάλασσας, κομμάτια κάρβουνου μαζί με λίγα καμένα όστρακα ενώ η ανασκαφή δεν προχώρησε σε βαθύτερα στρώματα, σε αντίθεση με το ανατολικό τμήμα, όπου σε βάθος 2,71 μ. στη νότια πλευρά του χώρου, αποκαλύφθηκε δάπεδο από διαλυμένο ασβεστόλιθο με ψιλό χαλίκι, πάνω στο οποίο βρέθηκαν πολλά όστρακα μεγάλου πίθου με διακόσμηση ανάγλυφων ταινιών που φέρουν μοτίβο εγχάρακτης ιχθυάκανθας στο σώμα και σχηματοποιημένου σχοινοειδούς μοτίβου κάτω από το λαιμό.

Ο χώρος XL, στο βορειοανατολικό άκρο του ανασκαπτόμενου χώρου και του κτιρίου Γ3, ερευνήθηκε εν μέρει μόνο, στο δυτικό και νότιο τμήμα. Τοίχοι οι οποίοι άρχισαν να αποκαλύπτονται εντός του χώρου, και φαίνονται μεταγενέστεροι, τον διαχωρίζουν σε περισσότερα από δύο τμήματα: XLα (νότιο), XLβ (βόρειο) και XLγ (ανατολικό). Στο τμήμα XLα άρχισε να αποκαλύπτεται ενιαίο στρώμα πάρα πολλών μικρών διάσπαρτων κομματιών ελαφρόπετρας μαζί με λίγα όστρακα. Αντίθετα στο τμήμα XLβ βρέθηκαν ελάχιστα κομμάτια ελαφρόπετρας και εντοπίστηκαν πολύ κοντά στο νότιο – διαχωριστικό – τοίχο με το τμήμα XIα. Παρατηρήθηκε ότι το στρώμα της ελαφρόπετρας στο τμήμα XIα συνεχίζεται βαθύτερα από τη θεμελίωση του βόρειου διαχωριστικού τοίχου προς το τμήμα XLβ.

Ανατολικά του βόρειου τμήματος του χώρου XXXIX και νοτιοανατολικά του χώρου XXXVIII επεκτάθηκε για λίγο η ανασκαφή και άρχισαν να αποκαλύπτονται τοίχοι που εκτείνονται ανατολικότερα. Είναι αξιοσημείωτη η ποσότητα των σπασμένων οστράκων που βρέθηκαν σε αυτό το μικρό χώρο, με χαρακτηριστική την παρουσία πολλών τμημάτων από κύλικες, υψίποδες και με χαμηλό πόδι (Goblets), από διάφορα άλλα μικρά αγγεία πόσεως, όπως κωνικά κύπελλα, τμήματα σκύφων κ.ά., καθώς και από μεγάλα αγγεία (πίθους κ.ά.). Πιθανόν ο χώρος αυτός χρησιμοποιήθηκε ως αποθέτης για τα σπασμένα και αποτυχημένα αγγεία των κεραμικών εργαστηρίων των Γουβών, αφού τόσο η ποσότητα, όσο και η ποιότητα των οστράκων που βρέθηκαν εκεί φαίνεται να δικαιολογούν την παραπάνω υπόθεση. Μαζί με τα όστρακα βρέθηκαν ακόμη λίγα μικρά κομμάτια ελαφρόπετρας.

Νοτιότερα από τα όρια του κτιρίου Γ3 η ανασκαφή στα τετράγωνα 18-20/ΚΛ έφερε στο φως την επιφάνεια του ασβεστολιθικού βράχου που έχει μικρή κλίση προς Β. Κτίσματα δεν βρέθηκαν ούτε είναι πλέον δυνατό να διαπιστωθούν, καθώς οι διαμορφώσεις με μηχανικούς εκσκαφείς έχουν φθάσει έως το βράχο όπως φαίνεται από τα ίχνη τους. Ωστόσο διάσπαρτη κεραμική και μάλιστα αποτυχημένη (κακοψημένη) στην περιοχή αποτελεί ένδειξη για ύπαρξη και άλλου κλιβάνου-κεραμικού εργαστηρίου την οποία θα επιχειρήσουμε να εξακριβώσουμε και με ηλεκτρομαγνητικές διασκοπήσεις.

Ακρόπολη Σμαριού

Κατά τις ανασκαφικές εργασίες στην ακρόπολη Σμαριού Πεδιάδος, στην κορυφή του λόφου Προφήτης Ηλίας,

το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στην αποκάλυψη των τελευταίων γεωμετρικών οικοδομικών φάσεων όλης της ακρόπολης, στον εντοπισμό των ορίων του περιμετρικού περιβόλου, ιδιαίτερα στη βόρεια και ανατολική πλευρά, και στην αφαίρεση των στρωμάτων των πεσμένων λίθων εξωτερικά του περιβόλου, ώστε να αποκαλυφθούν τα εξωτερικά μέτωπά του και να διασαφηνισθεί η μορφή αλλά και η χρονολόγησή του. Προχώρησε στα αρχαιότερα μινωικά στρώματα μόνο στους χώρους Ε και Ε1 στη νότια πλευρά και Κ1 στη βόρεια.

Από το αποτέλεσμα των τελευταίων ανασκαφών είναι πλέον σαφέστερο ότι η εγκατάλειψη της ακρόπολης στο τέλος των γεωμετρικών χρόνων έγινε σταδιακά, χωρίς να αφεθούν στο χώρο πολύτιμα ή σημαντικά αντικείμενα, ενώ η καταστροφή της ΜΜ περιόδου φαίνεται ξαφνική, καθώς το στρώμα καταστροφής περικλείει όλα τα χρησιμοποιούμενα στο συγκεκριμένο χρόνο αντικείμενα.

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι η ανεύρεση και ανασκαφή στη βόρεια πλευρά της ακρόπολης ενός μικρού Ιερού Οίκου (χώρος Κ1) αφιερωμένου στη λατρεία της θεάς Αθηνάς ως προστάτιδας των τεχνών και καλλιεργειών.

Αναλυτικότερα πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες (Σχέδ. 3)[4].

1. Αποκάλυψη του περιμετρικού περιβόλου στη δυτική, βόρεια και ανατολική πλευρά.

2. Ανασκαφή εξωτερικά του περιμετρικού περιβόλου στη νότια, ανατολική, βόρεια και δυτική πλευρά.

3. Ανασκαφή των χώρων Ε, Ε1, Ε2, Ε3, Ε4, Ε5 μεταξύ του νότιου περιβόλου και του μεγάρου Δ.

4. Ανασκαφή του δυτικού τμήματος της ακρόπολης (χώροι Ζ, Ζ1, Ζ2α-β, Ζ3 και Θ1, Θ2, Θ3, Θ4, Θ5).

5. Επιμέρους εργασίες και καθαρισμοί στα μέγαρα Β, Γ και Δ.

6. Ανασκαφή του Ιερού Οίκου της Αθηνάς και του υπόλοιπου τμήματος της βόρειας πλευράς της ακρόπολης.

7. Αποκάλυψη των χώρων Ι1, Ι2, Ι3, Ι4, Ι5, Ι6 στο ανατολικό τμήμα της ακρόπολης.

Αποκάλυψη του περιμετρικού περιβόλου στη δυτική, βόρεια και ανατολική πλευρά

Η αποκάλυψη της διατηρημένης εξωτερικής και άνω επιφάνειας του περιμετρικού περιβόλου της ακρόπολης συνεχίστηκε στο βόρειο τμήμα της δυτικής πλευράς (τμήμα Χ) και κατά μήκος όλης της βόρειας (τμήματα XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVII) και ανατολικής (τμήματα XVIII, XIX, XX, XXI και XXII) πλευράς. Τα τμήματα αυτά του περιβόλου (πάχ. 1,10-1,40 μ. και μήκ. 6,70, 7,10, 2,75, 7,20, 2,70, 7,30, 5, 6,40, 6,80, 3,30, 7,20, 3 και 10,80 μ. αντίστοιχα) έχουν την ίδια μορφή με εκείνα του περιβόλου της δυτικής πλευράς, όπως αυτή αποκαλύφθηκε κατά το 1993: εναλλάσσονται με κατεύθυνση Δ.-Α. και Β.-Ν., σχηματίζοντας γωνίες μεταξύ τους, ακολουθώντας και περιβάλλοντας τη φυσική κλίση του εδάφους. Επιβεβαιώνεται έτσι η παρατήρησή μας στην έκθεση του 1993, ότι η οργάνωση της ακρόπολης υπάκουε σε έναν αρχικό και αποτελεσματικό σχεδιασμό, καθώς είναι προφανές ότι «το πολυγωνικό» της κατασκευής του περιμετρικού εξωτερικού περιβόλου ενίσχυε την προστασία και έκανε δυσκολότερη την προσπέλασή της λειτουργώντας συγχρόνως ως αναλημματικός και αμυντικός.

Στη βόρεια πλευρά η ανασκαφή περιορίστηκε στην αποκάλυψη της διατηρημένης εξωτερικής άνω επιφάνειας των τοίχων εκτός από δύο σημεία: α) Την εξωτερική γωνία των τμημάτων XI και XII. β) Το τμήμα νότια του τμήματος XIII, όπου αποκαλύφθηκαν οι χώροι Η1 και Η2. Αναλυτικότερα:

α) Στο χώρο της βορειοδυτικής εξωτερικής γωνίας των τμημάτων XI και XII του περιβόλου ερευνήθηκε το σωζόμενο ύψος της εξωτερικής πλευράς των τοίχων. Η θεμελίωσή τους αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,60 μ. ενώ σε βάθος 3,77 μ. (από το σταθερό σημείο μετρήσεων στο υψηλότερο σωζόμενο σημείο της νοτιοδυτικής γωνίας του μεγάρου Α) ήρθε στην επιφάνεια, μετά από δοκιμαστική τομή 1×1,50 μ. στη γωνία των δύο τοίχων, ο φυσικός βράχος στον οποίο είναι θεμελιωμένοι. Το τελικό σωζόμενο ύψος των τμημάτων XI, XII του περιβόλου μετρήθηκε σε 2-2,20.

Κατ' αναλογία με τη νοτιοδυτική γωνία του περιμετρικού περιβόλου (τμήματα ΙΙ-ΙΙΙ) και στην περίπτωση της βορειοδυτικής γωνίας (τμήματα XI-XII) παρατηρούνται δύο οικοδομικές φάσεις στην κατασκευή των τοιχοποιιών: η κατώτερη, μεγ. σωζ. ύψ. 1,20-1,40 μ., χαρακτηρίζεται από τη χρήση μεγάλων έως τεράστιων λίθων, ακανόνιστων διαστάσεων, πολύ αδρά κατεργασμένων, με καμπύλους αρμούς, τα κενά μεταξύ των οποίων συμπληρώνονται με μικρότερες πέτρες και πηλό. Η ανώτερη, μεγ. σωζ. ύψ. 0,60-0,80 μ., χαρακτηρίζεται από τη χρήση λίθων μεσαίου και αρκετά μεγάλου μεγέθους, οι οποίοι έχουν του-

4. Η ανασκαφή της ακρόπολης Σμαριού χαρακτηρίστηκε από το 1994 με Υπουργική Απόφαση συστηματική. Πραγματοποιήθηκε με δαπάνες του ΥΠΠΟ και του INSTAP, ενώ οι μεταφορές λιθοσωρών και άλλες εργασίες διαμόρφωσης έγιναν στα πλαίσια του Προγράμματος ΕΑΠΤΑ του Συνδέσμου Δήμων και Κοινοτήτων Πεδιάδας νομού Ηρακλείου. Αποτυπώσεις και άλλες ηλεκτρονικές εργασίες καταγραφών-σχεδίασης έγιναν στα πλαίσια του Προγράμματος ΔΑΙΔΑΛΟΣ του ΕΠΕΤ ΙΙ. Έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Ο. Ευθυμίου, Α. Κουκουράκη, ο αρχιτέκτων Ξ. Γιαννάκης, η τοπογράφος Α. Κοτσυφάκη, η σχεδιάστρια Ι. Πάππου και εργατοτεχνικό προσωπικό που είχε εκπαιδευθεί στα Προγράμματα Επιμόρφωσης στις Τεχνικές Ανασκαφών και Συντήρηση Μνημείων ΕΚΤ-ΥΠΠΟ 1985 και 1989. Σε όλους εκφράζονται θερμές ευχαριστίες.

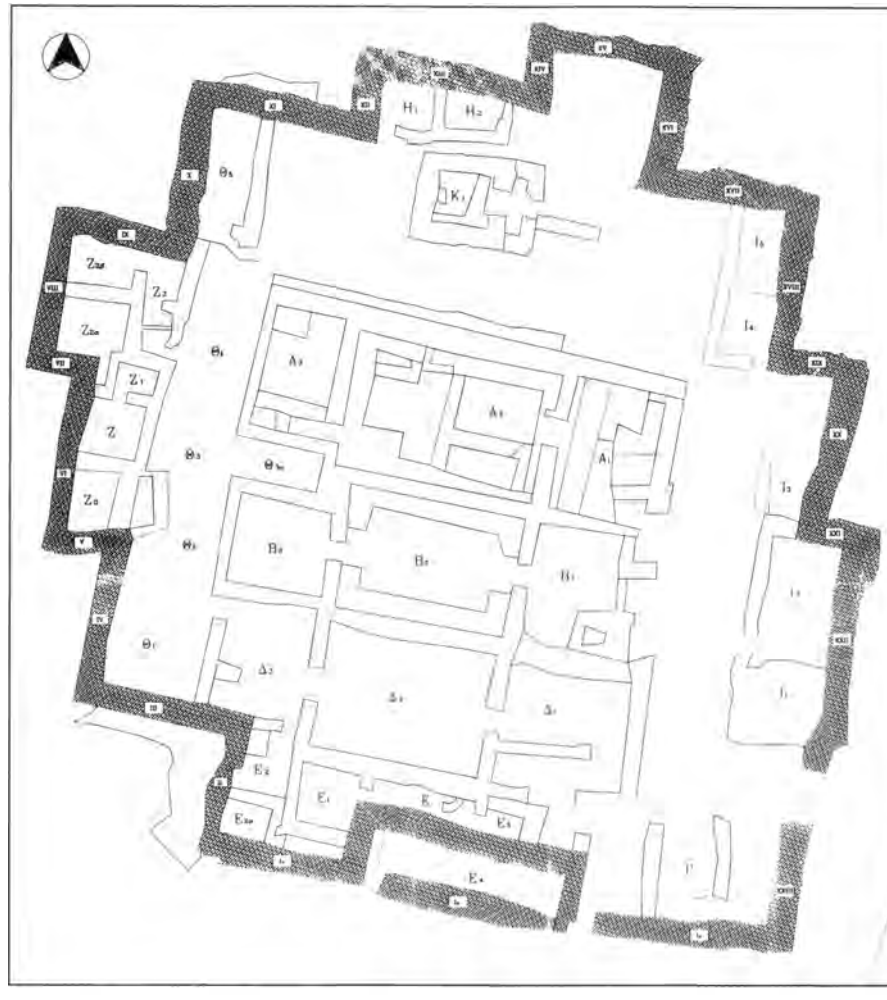

Σχέδ. 3. Νομός Ηρακλείου. Σμάρι. Κάτοψη της ακρόπολης.

λάχιστον δύο από τις αντικείμενες πλευρές τους παράλληλες και δουλεμένες και είναι τοποθετημένοι κατά σχεδόν συνεχείς, ισοϋψείς στρώσεις δίνοντας την εντύπωση ισόδομου συστήματος τοιχοδομίας. Παρατηρείται επίσης το γέμισμα των κενών ανάμεσα στους λίθους με μικρότερες πέτρες και πηλό.

Ως προς τη χρονολόγηση των δύο παραπάνω οικοδομικών φάσεων, με βάση τα έως τώρα δεδομένα και ενώ το υλικό δεν έχει ακόμη συντηρηθεί και μελετηθεί, μπορούμε να πούμε ότι η ανώτερη φάση του περιβόλου φαίνεται να είναι παράλληλη-σύγχρονη με την οικοδόμηση των μεγάρων της πρωτογεωμετρικής εποχής της ακρόπολης, ενώ η κατώτερη μπορεί να αναχθεί, με βάση την τοιχοδομία και τα ευρήματα, στη μεσομινωική (ΜΜ) περίοδο.

Είναι αξιοσημείωτο ότι κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς των τμημάτων XI-XIII του περιβόλου σώζονται αντηρίδες, προσεκτικά κατασκευασμένες με ακατέργαστες πέτρες διαφόρων μεγεθών, οι οποίες στηρίζουν το κατώτερο-αρχαιότερο τμήμα του περιβόλου. Προφανώς κατασκευάστηκαν κατά την αναδιοργάνωση της ακρόπολης και την επισκευή και συμπλήρωση του προϋπάρχοντος περιβόλου κατά την ΥΜ ΙΙΙγ/ΠΓ εποχή.

β) Εσωτερικά του περιμετρικού περιβόλου στη βόρεια πλευρά, συγκεκριμένα στο χώρο νότια του τμήματος XIII και ανατολικά του XII, αποκαλύφθηκαν δύο σχεδόν τετράγωνης κάτοψης μικρά δωμάτια, διαστ. 2,50×3 μ. το καθένα (χώροι Η1 και Η2). Η χρήση των χώρων Η1 και Η2 υπολογίζεται ως βοηθητική (βλ. παρακάτω, σ. 785).

Ανασκαφή εξωτερικά του περιμετρικού περιβόλου

Νότια πλευρά. Εξωτερικά της νοτιοδυτικής γωνίας του περιμετρικού περιβόλου, μεταξύ των τμημάτων II-III, που είχε ανασκαφεί παλαιότερα, έγινε δοκιμαστική τομή

κατά τη διάρκεια της οποίας άρχισε να εμφανίζεται ο φυσικός βράχος σε βάθος 3,36 μ. από το σταθερό σημείο. Το τελικό σωζόμενο ύψος των δύο τμημάτων του περιβόλου μετρήθηκε σε 1,90-2,20 μ.

Εξωτερικά του τμήματος Ι του περιμετρικού περιβόλου της νότιας πλευράς έγινε ανασκαφή με σκοπό την αποκάλυψη της εξωτερικής όψης του περιβόλου και τον καθαρισμό του χώρου από μπαζώματα προηγούμενων χρόνων.

Συγκεκριμένα, ανασκάφηκε το τμήμα νότια των χώρων Ε, Ε1, Ε2, Ε4 και του μεγάρου Γ. Ακριβώς νότια του χώρου Ε4 αποκαλύφθηκε (προς την ανατολική γωνία) η θεμελίωση του τοίχου του περιμετρικού περιβόλου, η οποία φαίνεται ότι πατά πάνω σε στρώμα πολλών μεγάλων λίθων, προερχόμενων από αρχαιότερες κατασκευές που χρησιμοποιήθηκαν ως μπάζωμα. Σε αυτό το σημείο ο περιμετρικός περίβολος διατηρήθηκε μόνο σε τρεις-τέσσερις δόμους (στρώσεις λίθων), σωζ. ύψ. 0,82 μ.

Η θεμελίωση του περιμετρικού περιβόλου αποκαλύφθηκε και στο τμήμα νότια του μεγάρου Γ ωστόσο η ανασκαφή δεν προχώρησε βαθύτερα για να διαπιστωθεί ανάλογη ύπαρξη μπαζώματος. Νότια των χώρων Ε1 και Ε4 αποκαλύφθηκαν επίσης τμήματα αντηρίδων στήριξης του εξωτερικού περιβόλου.

Βόρειο τμήμα ακρόπολης. Στο βόρειο τμήμα της ακρόπολης έγινε ανασκαφική διερεύνηση της εξωτερικής γωνίας των τμημάτων XIII-XIV και κατά μήκος του τμήματος XV του περιμετρικού περιβόλου.

Στην εξωτερική γωνία των XIII-XIV εντοπίστηκε κατά μήκος του XIII, σε βάθος 2,70-3,22 μ., τμήμα αντηρίδας, πάχ. 2 μ., κατασκευασμένης από αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους (Πίν. 239 α).

Στο χώρο εξωτερικά και κατά μήκος του τμήματος XV του περιβόλου άρχισε να αποκαλύπτεται, σε βάθος 2,98 μ., αντηρίδα κατασκευασμένη από αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους και χώμα ως ενδιάμεσο συνδετικό υλικό. Σε βάθος 3,50 μ. εμφανίστηκαν ορισμένοι μεγάλοι λίθοι σε οριζόντια διάταξη.

Ανατολικό τμήμα ακρόπολης. Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της ακρόπολης έγινε ανασκαφή στις εξωτερικές γωνίες των τμημάτων XVI-XVII, XVIII-XIX, XX-XXI του περιβόλου και ανατολικά του τμήματος XXII και του μεγάρου Γ.

Η εξωτερική γωνία των XVI-XVII παρουσίασε το μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Ύστερα από την αφαίρεση στρώματος καστανόμαυρου χώματος, ακολούθησε στρώμα κόκκινου χώματος, σε βάθος 3,25-3,70 μ., με διάσπαρτους πεσμένους λίθους από την ανωδομή του περιβόλου και μερικούς ογκόλιθους, προερχόμενους πιθανόν από το μινωικό περίβολο. Από το ύψος εμφάνισης των μεγάλων ογκόλιθων και βαθύτερα βρέθηκε πάρα πολλή κεραμική, σημαντική γιατί περιείχε όστρακα από λεπτά μικρά αγγεία πόσεως με γραπτή διακόσμηση ερυθρού ή καστανού χρώματος σε ανοιχτόχρωμη μπεζ ή υπόλευκη επιφάνεια πηλού (ΥΜΙΙΙγ ή πρωτογεωμετρικά). Μερικά όστρακα είναι ολόβαφα, ενώ άλλα φέρουν τμήματα από ταινίες, σπείρες και ομόκεντρους κύκλους. Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε, ενώ το ύψος των τμημάτων XVI-XVII στη γωνία που σχηματίζεται μεταξύ τους μετρήθηκε σε 1,20 μ. (Πίν. 239 β).

Στην εξωτερική γωνία των XVIII-XIX το στρώμα του κόκκινου χώματος με τους διάσπαρτους πεσμένους λίθους άρχισε να εμφανίζεται σε βάθος 3,45-4,05 μ., όπου διακόπηκε η ανασκαφή χωρίς να ολοκληρωθεί. Κατά μήκος του XIX (Δ.-Α.) αποκαλύφθηκε στο ίδιο βάθος τμήμα του παλαιότερου μινωικού περιβόλου, που εξέχει 0,50 μ. περίπου προς Β. Το ύψος των XVIII-XIX στην εξωτερική γωνία μετρήθηκε σε 1,45 μ.

Η ανασκαφή στην εξωτερική γωνία των XX-XXI προχώρησε σε βάθος έως 3,33 μ. Χαρακτηριστική υπήρξε η μεγάλη παρουσία λατύπης κατά μήκος του XX.

Ανατολικά και κατά μήκος του τμήματος XXIII του περιβόλου παρατηρήθηκε ότι στο βόρειο τμήμα του ανασκαπτόμενου χώρου ήταν έντονη η παρουσία πολλής λατύπης (σε βάθος 2,95-3,50 μ.), ενώ στο νότιο τμήμα, ύστερα από την αφαίρεση των πεσμένων λίθων της ανωδομής του περιβόλου, αποκαλύφθηκε, σε βάθος 2,70 μ., κατά μήκος του, τμήμα παλαιότερου (;) περιβόλου, μήκ. 2-2,10 μ., που εξέχει προς Α. και σώζεται προς το παρόν σε δύο στρώσεις λίθων. Στο ύψος εμφάνισης του δεύτερου δόμου, σε βάθος 2,96 μ., βρέθηκε το μεγαλύτερο τμήμα συμπαγούς πήλινου ζωδίου (ταύρου), μήκ. 0,175 μ., ενώ άρχισε να αποκαλύπτεται σειρά πλακοειδών λίθων, με κατεύθυνση Α.-Δ., κάθετη στο τμήμα XXII, η οποία φαίνεται ότι αποτελεί τμήμα τοίχου ενός κτιρίου εξωτερικά της ακρόπολης.

Στο χώρο ανατολικά του λεγόμενου μεγάρου Γ, εξωτερικά του ανατολικού περιβόλου, αποκαλύφθηκε, σε βάθος 2,90 μ., ύστερα από την αφαίρεση του στρώματος των πεσμένων λίθων, τοίχος, μήκ. 6,10 μ. και πάχ. 1,30 μ. με κατεύθυνση παράλληλη (Ν.-Β.) και σε απόσταση 2,80 μ. από τον ανατολικό τοίχο του μεγάρου Γ. Στο βόρειο τμήμα του νεοαποκαλυπτόμενου τοίχου και σε επαφή με το μάρτυρα που έχει αφεθεί ανατολικά από την κύρια (και μοναδική όπως αποδεικνύεται πλέον) είσοδο της ακρόπολης στη νοτιοανατολική πλευρά της, μεταξύ των τμημάτων XXII και XXIII του περιβόλου, άρχισε να αποκαλύπτεται μια λιθόκτιστη κατασκευή ελαφρά καμπύλου σχήματος, η οποία εφάπτεται στον τοίχο. Η χρήση της κατασκευής αυτής δεν έχει προς το παρόν διευκρινιστεί.

Μεταξύ της βορειοανατολικής εξωτερικής γωνίας του μεγάρου Γ και της λιθόκτιστης κατασκευής αποκαλύ-

φθηκε ένας ακόμη τοίχος, με κατεύθυνση Α.-Δ., το βόρειο μέτωπο του οποίου καλύπτεται προς το παρόν από το μάρτυρα. Από το ύψος εμφάνισης των παραπάνω τοίχων και της λιθόκτιστης κατασκευής, σε βάθος 2,90 μ., άρχισε να αποκαλύπτεται στρώμα πολλής λατύπης σε όλο τον ανασκαπτόμενο χώρο μεταξύ του μεγάρου Γ και του μινωικού τοίχου, το οποίο αφαιρέθηκε μέχρι βάθ. 3,15 μ., όπου διακόπηκε η ανασκαφή.

Δυτικό τμήμα ακρόπολης. Εξωτερικά του περιμετρικού περιβόλου της δυτικής πλευράς της ακρόπολης έγινε καθαρισμός και μικρή ανασκαφή στις γωνίες των τμημάτων IV-V, VI-VII, IX-X και κατά μήκος του VIII (Πίν. 239 γ).

Ενδιαφέρον παρουσίασε η εξωτερική γωνία των VI-VII, όπου σε βάθος 2,78 μ. άρχισαν να αποκαλύπτονται αντηρίδες, κατασκευασμένες από λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους και ενδιάμεσα, ως συνδετικό υλικό, χώμα. Ανάλογη αντηρίδα άρχισε να αποκαλύπτεται, σε βάθος 2,70 μ., εξωτερικά και κατά μήκος του τμήματος VIII του περιβόλου.

Στην εξωτερική γωνία των IX-X, η ανασκαφή δεν προχώρησε κάτω από το ύψος της γεωμετρικής-ανατολίζουσας οικοδομικής φάσης του περιβόλου, σε βάθος 1,90 μ., και το ύψος των τοίχων στη γωνία μετρήθηκε σε 0,75 μ.

Ανασκαφή των χώρων Ε, Ε1-Ε5 στο νότιο τμήμα της ακρόπολης (Πίν. 240 α)

Στο νότιο τμήμα της ακρόπολης διενεργήθηκε εκτενής ανασκαφή στους μικρούς βοηθητικούς χώρους Ε, Ε1, Ε2, Ε3, Ε4, Ε5. Η ανασκαφή των χώρων Ε, Ε1, Ε2 είχε ξεκινήσει το 1993, ενώ οι χώροι Ε, Ε4, Ε5 (η ταύτιση και ονομασία των οποίων έγινε κατά τη διάρκεια της φετινής περιόδου) είχαν ανασκαφεί ελάχιστα σε παλαιότερες ανασκαφικές περιόδους.

Χώρος Ε. Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσίασε ο διάδρομος Ε, μήκ. 4,40, πλ. 1,10-1,30 μ., ακριβώς νότια του ανατολικού τμήματος της κεντρικής αίθουσας του μεγάρου Δ, ο οποίος παρουσιάζει επάλληλες οικοδομικές φάσεις: 1. Η νεότερη φάση, η οποία είναι σύγχρονη με την τελευταία φάση των μεγάρων της ακρόπολης, αφορά στην ανακατασκευή (κλείσιμο) της ανατολικής (προς το χώρο Ε3) και της δυτικής (προς το χώρο Ε1) εισόδου. 2. Η παλαιότερη φάση διακρίνεται στην κατασκευή του βόρειου και νότιου τοίχου του διαδρόμου.

Το στρώμα καταστροφής της γεωμετρικής περιόδου, σε βάθος 1,19-1,50 μ. από το σταθερό σημείο, ήταν γεμάτο από κάρβουνα και γενικότερα ίχνη καύσης μαζί με λίγα όστρακα και οστά. Το δάπεδο, που αποτελείται από σκληρό πατημένο χώμα και ορισμένους πλακοειδείς λίθους, παρουσιάζει ελαφριά κλίση από Δ. προς Α.

Βαθύτερα από τη θεμελίωση του βόρειου τοίχου του διαδρόμου Ε (βάθ. 1,50-1,65 μ.) ανασκάφηκε στρώμα κόκκινου χώματος με έντονη την παρουσία διαλυμένων κομματιών πηλού. Μόνο στο δυτικό τμήμα του διαδρόμου η ανασκαφή συνεχίστηκε σε στρώματα βαθύτερα-αρχαιότερα, της ΜΜ περιόδου. Το πρώτο ΜΜ στρώμα, βάθ. 1,65-2,06 μ., χαρακτηριζόταν από την παρουσία πολύ σκληρού καμένου πηλού και διαλυμένου ασβεστόλιθου με τραχιά επιφάνεια που σχηματίζει τυχαίες κοιλότητες. Παράλληλα, αποκαλύφθηκε κάτω από το δυτικό κατώφλι και το μπάζωμα που προηγήθηκε βαθύτερος μινωικός τοίχος με κατεύθυνση Ν.-Β. Η κεραμική του παραπάνω στρώματος περιλάμβανε αγγεία καθημερινής χρήσης, όπως πρόχους ραμφόστομες, κύπελλα κωνικά και καρινωτά κ.ά.

Το δεύτερο ΜΜ στρώμα, βάθ. 2,06-2,50 μ., δεν περιείχε υλικά καύσης και το χώμα ήταν αμμώδες και αφράτο. Σε βάθος 2,50 μ. εμφανίστηκαν ορισμένοι πλακοειδείς λίθοι με ίχνη καύσης. Η κεραμική περιλάμβανε επίσης αγγεία καθημερινής χρήσης, όπως πρόχους, κωνικά και καρινωτά κύπελλα, τριποδικές χύτρες, αμφορείς με ωοειδές χείλος. Βρέθηκαν επίσης τμήματα αγγείων με καμαραϊκή διακόσμηση.

Στο ανατολικό τμήμα του διαδρόμου Ε, η ανασκαφή δεν συνεχίστηκε στα βαθύτερα μινωικά στρώματα, ωστόσο άρχισε να αποκαλύπτεται τμήμα ημικυκλικής κατασκευής αδιευκρίνιστης χρήσης, ήδη από το στρώμα καταστροφής της γεωμετρικής περιόδου, η οποία φαίνεται να συνεχίζεται βορειότερα, κάτω από το μέγαρο Δ.

Χώρος Ε1 (Πίν. 240 β-γ). Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσίασε και η ανασκαφή του χώρου Ε1, τετράγωνης σχεδόν κάτοψης, πλευράς 3 μ., δυτικά του διαδρόμου Ε και νότια του δυτικότερου τμήματος της κεντρικής αίθουσας του μεγάρου Δ. Το κατώφλι στην ανατολική πλευρά (προς το χώρο Ε) ανήκει στη φάση της γεωμετρικής περιόδου της ακρόπολης, όπως και ο δυτικός επιφανειακός τοίχος του χώρου Ε1, ο οποίος έχει διατηρηθεί μόνο σε δύο στρώσεις λίθων.

Ακριβώς κάτω από το ανατολικό κατώφλι και στο χώρο δυτικά αυτού αποκαλύφθηκαν τα μεγαλύτερα τμήματα δύο πίθων, οι οποίοι έφεραν διακόσμηση ανάγλυφων ταινιών με εγχάρακτο μοτίβο ιχθυάκανθας και σταμπωτούς κύκλους (Πίν. 240 β). Στο ίδιο στρώμα με τους δύο πίθους ανασκάφηκε στη δυτική πλευρά του χώρου Ε1 εστία κυκλικής σχεδόν κατασκευής, διαστ. 0,60×0,50 μ., οριζόμενη από λίθους μεσαίου μεγέθους, η οποία περιείχε πολλή στάχτη (Πίν. 240 γ). Τόσο η εστία, όσο και οι δύο πίθοι φαίνεται ότι ανήκουν σε παλαιότερη φάση, αφού υπερκαλύφθηκαν από το ανατολικό κατώφλι και τον δυτικό τοίχο της νεότερης, γεωμετρικής, φάσης. Αναμένεται η συντήρηση των πίθων ώστε να γίνει ακριβέστερη μελέτη και χρονολόγησή τους.

Η ανασκαφή στο χώρο Ε1 προχώρησε σε βαθύτερα

στρώματα από το επίπεδο θεμελίωσης του Β τοίχου, σε βάθος 1,50 μ. Σε βάθος 1,57-1,63 μ. αποκαλύφθηκε στρώμα σκληρού καμένου πηλού, με κομμάτια διαλυμένου ασβεστόλιθου και ίχνη καύσης και στάχτη κατά τόπους. Πάνω από το στρώμα του πηλού, βρέθηκε στη βορειοδυτική γωνία μεγάλο τμήμα χείλους πίθου, τμήμα του οποίου εκτείνεται κάτω από τη θεμελίωση του βόρειου τοίχου. Στο βορειοδυτικό τμήμα μόνον η ανασκαφή προχώρησε σε μερική αφαίρεση του στρώματος του πηλού μέχρι βάθ. 1,82 μ., ώστε να αποκαλυφθεί τμήμα μεγάλου αγγείου με ανάγλυφη ταινία που φέρει σχηματοποιημένο σχοινοειδές μοτίβο. Το στρώμα του σκληρού καμένου πηλού δεν αφαιρέθηκε από τον υπόλοιπο χώρο Ε1.

Χώρος Ε2. Στη νοτιοδυτική γωνία της ακρόπολης συνεχίστηκε η ανασκαφή στο εσωτερικό του χώρου Ε2. Σε απόσταση 2,60 μ. νότια του βόρειου τοίχου του χώρου αποκαλύφθηκε τοίχος, μήκ. 2,40, πάχ. 0,64 μ., με κατεύθυνση Δ.-Α., ο οποίος χωρίζει το χώρο σε δύο τμήματα: το τμήμα Ε2 (βόρεια) και το τμήμα Ε2α (νότια).

Ο νεοαποκαλυπτόμενος τοίχος, βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο από τον ανατολικό επιφανειακό τοίχο του Ε2 που ανήκει στην τελευταία γεωμετρική φάση, (αποτελώντας και το δυτικό τοίχο του διπλανού χώρου Ε1).

Στην ανατολική του πλευρά γωνιάζει με άλλο τοίχο κατεύθυνσης Ν.-Β. πάνω στον οποίο χτίστηκε ο ανατολικός τοίχος της τελευταίας γεωμετρικής φάσης. Οι δύο οικοδομικές φάσεις του ανατολικού τοίχου μπορούν εύκολα να ξεχωρίσουν, καθώς η παλαιότερη προεξέχει προς Δ.

Η ανασκαφή συνεχίστηκε μόνο στο τμήμα Ε2α, όπου σε βάθος 2,07 μ. αποκαλύφθηκε καμένο δάπεδο από σκληρό πατημένο χώμα, αρκετά κατεστραμμένο σε ορισμένα σημεία, το οποίο ανήκει στη μινωική φάση της κατοίκησης. Ο χώρος Ε2 έδωσε λίγα όστρακα και οστά.

Χώρος Ε3. Στο μικρό χώρο Ε3, ανατολικά του διαδρόμου Ε, έγινε καθαρισμός και αποκάλυψη του βόρειου τοίχου, μήκ. 2,30 μ., ο οποίος καλυπτόταν από λιθοσωρό. Αποδείχθηκε ότι ο βόρειος τοίχος είχε δύο οικοδομικές φάσεις: α) η νεότερη, πάχ. 0,50-0,55 μ., σώθηκε σε δύο στρώσεις πλακοειδών λίθων, β) η παλαιότερη (η οποία εξέχει προς τη βόρεια πλευρά) φαίνεται να έχει σχεδόν το διπλάσιο πάχος από τον τοίχο της νεότερης φάσης. Πάνω στο τμήμα του τοίχου που εξέχει προς Β. αποκαλύφθηκε σε ορισμένα σημεία στρώμα καμένου χώματος.

Χώρος Ε4. Στο χώρο Ε4, ορθογώνιας επιμήκους κάτοψης, νότια των χώρων Ε, Ε3, Ε5 έγινε ανασκαφή, με σκοπό την αποκάλυψη της εξωτερικής άνω επιφάνειας του νότιου τοίχου, ο οποίος φαινόταν ότι αποτελεί και τμήμα του περιμετρικού περιβόλου της ακρόπολης. Στη δυτική κυρίως πλευρά του χώρου Ε4 ήλθαν στην επιφάνεια πολλοί πεσμένοι λίθοι. Το πλατύσκαλο που είχε αποκαλυφθεί κατά μήκος της βόρειας πλευράς (το 1993) και είχε οδηγήσει στην υπόθεση ύπαρξης κλιμακωτής διαμόρφωσης του χώρου αποδείχθηκε ότι δεν ακολουθείται από άλλες βαθμίδες. Αντιθέτως φαίνεται ότι αποτελεί ένα είδος θρανίου το οποίο περιβάλλει και τη δυτική πλευρά τουλάχιστον. Από την ανασκαφή του χώρου Ε4 προέκυψαν αρκετά τμήματα μεγάλων αγγείων (πίθων κ.ά.), όπως και μερικά λίθινα εργαλεία και οστά.

Χώρος Ε5. Στο μικρό χώρο Ε5, τετράγωνης σχεδόν κάτοψης, δυτικά του μεγάρου Γ και ανατολικά του χώρου Ε3, συνεχίστηκε η ανασκαφή (η οποία είχε ξεκινήσει το 1985) κατά τη διάρκεια της οποίας αποκαλύφθηκε στην ανατολική πλευρά τμήμα μακρόστενου βράχου, μήκ. 1,10, πάχ. 0,40-0,45 μ., που πλαισιωνόταν από μερικούς πλακοειδείς λίθους. Πρόκειται μάλλον για τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου της πρωτογεωμετρικής οικοδομικής φάσης της ακρόπολης.

Η ανασκαφή σταμάτησε σε αυτό το σημείο, έχοντας δώσει αρκετά όστρακα, λίγα οστά, ενώ βρέθηκαν αρκετά ίχνη καύσης σε όλο το χώρο.

Ανασκαφή του δυτικού τμήματος της ακρόπολης (Χώροι Ζ, Ζ1, Ζ2α-β, Ζ3 και Θ1-Θ5) (Πίν. 241 α)

Κατά τη διάρκεια της τελευταίας ανασκαφικής περιόδου διενεργήθηκε εκτενής ανασκαφή κατά μήκος όλης της δυτικής πλευράς της ακρόπολης του Σμαριού, στο χώρο μεταξύ του δυτικού τοίχου και των οπισθοδόμων των μεγάρων Α, Β, Δ και των τμημάτων του περιμετρικού περιβόλου της δυτικής πλευράς, από την οποία προέκυψαν ορισμένα μικρά δωμάτια, χτισμένα κατά μήκος του δυτικού περιβόλου, που έχουν ως μία ή και περισσότερες πλευρές τους τμήμα του περιμετρικού περιβόλου. Οι χώροι αυτοί ονομάστηκαν Ζ, Ζ1, Ζ2α-β, Ζ3 (ο χώρος Ζ είχε αρχίσει να αποκαλύπτεται ήδη από το 1993).

Ο χώρος μεταξύ των οπισθοδόμων των μεγάρων Α, Β, Δ και των νεοαποκαλυπτόμενων δωματίων Ζ, Ζ1, Ζ2α-β, Ζ3 πρέπει να ήταν υπαίθριος και χωρίστηκε, για τη διευκόλυνση της ανασκαφής, στα τμήματα Θ1, Θ2, Θ3, Θ4, Θ5, από Ν. προς Β.

Όλη η δυτική πλευρά της ακρόπολης πριν και κατά τα πρώτα στρώματα της ανασκαφής ήταν γεμάτη από πάρα πολλούς πεσμένους λίθους μεσαίου κυρίως μεγέθους, ελαφρά δουλεμένους, οι οποίοι προέρχονταν πιθανότατα από την ανωδομή των μεγάρων και του περιμετρικού περιβόλου, γεγονός που έκανε την ανασκαφή εξαιρετικά δύσκολη.

Ύστερα από την αποκάλυψη των χώρων Ζ, Ζ1, Ζ2α-β, Ζ3 διαπιστώθηκε ότι οι τοίχοι τους ανήκουν στην ίδια οικοδομική φάση με τους τοίχους των γεωμετρικών μεγάρων, ενώ η χρήση τους πρέπει να ήταν βοηθητική. Εσωτε-

ρικά των χώρων αυτών η ανασκαφή δεν προχώρησε σε χαμηλότερα μινωικά στρώματα, καθώς σταμάτησε στα σημεία όπου αποκαλύφθηκαν τμήματα πλακόστρωτων δαπέδων της γεωμετρικής εποχής.

Στα τμήματα Θ1, Θ2, Θ3, Θ4, Θ5, αμέσως μετά την απομάκρυνση των πεσμένων λίθων αποκαλύφθηκαν σε αρκετά σημεία πλακόστρωτα δάπεδα της τελευταίας γεωμετρικής φάσης της ακρόπολης. Όλος ο χώρος πρέπει να χρησιμοποιήθηκε ως ανοιχτή υπαίθρια αυλή (Πίν. 241 α).

Μόνο στο τμήμα Θ5, στη βορειοδυτική γωνία της ακρόπολης, η ανασκαφή προχώρησε σε βαθύτερο στρώμα, όπου αποκαλύφθηκε μινωικός τοίχος με κατεύθυνση Ν.-Β. σχεδόν παράλληλος με το τμήμα Χ του περιμετρικού περιβόλου.

Η κεραμική που βρέθηκε στους παραπάνω χώρους της δυτικής πλευράς της ακρόπολης προέρχεται κυρίως από μεγάλα αγγεία (πίθους κ.ά.) με συχνή τη διακόσμηση ανάγλυφων ταινιών, που φέρουν σταμπωτούς ρόδακες και κύκλους, ανάγλυφα ασπίδια, εγχάρακτα μοτίβα ιχθυάκανθας, κάθετων και οριζόντιων παράλληλων γραμμών, θέουσας σπείρας, όπως και μεμονωμένων ανάγλυφων ταινιών και ζωνών (Πίν. 241 β). Είναι χαρακτηριστική η έλλειψη κεραμικής με γραπτή διακόσμηση. Τα ευρήματα συμπληρώνουν διάσπαρτα οστά και μερικά λίθινα εργαλεία.

Επιμέρους εργασίες και καθαρισμοί στα μέγαρα Β, Γ, Δ

Εσωτερικά των μεγάρων Β, Γ, Δ έγιναν επιφανειακοί μόνο καθαρισμοί των ήδη ανασκαφέντων κτισμάτων, χωρίς η ανασκαφή να προχωρήσει σε βαθύτερα στρώματα. Μόνο στον προθάλαμο του μεγάρου Δ αποκαλύφθηκε ο βόρειος επιφανειακός τοίχος, μήκ. 3,73, πάχ. 1,10 μ., ο οποίος σώζεται σε μία-δύο στρώσεις λίθων και ανήκει στην τελευταία οικοδομική φάση της γεωμετρικής περιόδου.

Στο τέλος της ανασκαφικής περιόδου οι εργασίες επικεντρώθηκαν στο άνοιγμα ορισμένων από τις εισόδους των μεγάρων Β, Γ, Δ, οι οποίες είχαν κλειστεί κατά την τελευταία ανατολίζουσα περίοδο της ακρόπολης. Συγκεκριμένα ερευνήθηκαν: α) Μέγαρο Γ, κεντρική αίθουσα, η δυτική είσοδος, β) Μέγαρο Β, κεντρική αίθουσα, η δυτική (Πίν. 241 γ) και ανατολική είσοδος και γ) Μέγαρο Δ, κεντρική αίθουσα, η ανατολική είσοδος.

Ανασκαφή του Ιερού Οίκου της Αθηνάς και του υπόλοιπου τμήματος της βόρειας πλευράς της ακρόπολης

Ιερός Οίκος Αθηνάς (Χώρος Κ1) (Σχέδ. 4). Σε όλη την έκταση του βόρειου τμήματος της ακρόπολης (εκτός του χώρου Θ5 στη βορειοδυτική γωνία και των χώρων Η1-Η2 νότια του τμήματος XIII του εξωτερικού περιβόλου, που είχαν αποκαλυφθεί το 1994), η ανασκαφή ξεκίνησε από το επιφανειακό στρώμα.

Σε απόσταση 3,20-3,30 μ. βόρεια της κεντρικής αίθουσας του μεγάρου Α και 1 μ. περίπου νότια των χώρων Η1-Η2 αποκαλύφθηκε μικρός «Ιερός Οίκος» (Χώρος Κ1), αποτελούμενος από μικρό ορθογώνιο κύριο χώρο, εσωτ. διαστ. 2,62×2,30 μ., και στενό-επιμήκη προθάλαμο στην ανατολική πλευρά, διαστ. 2,65×1,25 μ. Η είσοδος του Ιερού Οίκου, πλ. 1 μ., βρίσκεται στο μέσον του ανατολικού τοίχου του οίκου και του προθαλάμου αντίστοιχα. Ακριβώς απέναντι από την είσοδο, στο κέντρο περίπου της δυτικής πλευράς του οίκου αποκαλύφθηκε μικρός πεσσοειδής λιθόκτιστος βωμός από τέσσερις επάλληλους πλακοειδείς λίθους, ακανόνιστου τετράπλευρου σχήματος. Οι τοίχοι διατηρούνται σε ύψος 0,40-0,45 μ. και είναι χτισμένοι με επιμήκεις πλακοειδείς αδρά δουλεμένους λίθους μεσαίου μεγέθους και ενδιάμεσο συνδετικό υλικό χώμα και λίγη λατύπη.

Ύστερα από την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος, που χαρακτηριζόταν από την παρουσία πολλών πεσμένων λίθων από την ανωδομή των τοίχων, αποκαλύφθηκαν νέοι διάσπαρτοι λίθοι, σε βάθος 0,90-1,20/1,25 μ., ορισμένοι από τους οποίους αποδείχθηκε ότι αποτελούν τμήμα διαταραγμένου πλακόστρωτου δαπέδου. Ανάμεσα στους λίθους κατά μήκος του δυτικού τοίχου και εκατέρωθεν του λιθόκτιστου βωμού, βρέθηκαν πολλά σπασμένα πήλινα πλακίδια με ανάγλυφη παράσταση της Αθηνάς, ως θεάς ειρηνικής, προστάτιδας των τεχνών και των καλλιεργειών, που έδωσαν το χαρακτηρισμό και συνέβαλαν στην ερμηνεία του μικρού κτιρίου ως Ιερού Οίκου της Αθηνάς Εργάνης. Η Αθηνά απεικονίζεται όρθια προς τα δεξιά, κρατώντας στο λυγισμένο στο στήθος δεξί χέρι κουκουνάρι (ή σφονδύλι) και στο προτεινόμενο, επίσης λυγισμένο, αριστερό χέρι άνθος ρόδου. Φορά πέπλο βαρύ, με κάθετες παράλληλες πτυχές και επίβλημα που καλύπτει τους ώμους. Στο κεφάλι φέρει ιδιόμορφο κράνος με μακρύ περίτεχνο λοφίο που αποτελεί το μόνο διακριτικό της θεάς στοιχείο. Όλα τα πλακίδια ανήκουν στον ίδιο τύπο, ωστόσο προέρχονται από διαφορετικές μήτρες (Πίν. 242 β-γ).

Εκτός από τα πήλινα πλακίδια με παράσταση Αθηνάς βρέθηκε ένα μόνο πλακίδιο με διαφορετική ανάγλυφη παράσταση ενός ιππέα σε άλογο εν κινήσει (Πίν. 242 δ). Βρέθηκαν ακόμη αρκετά ακέραια ειδώλια και τμήματά τους, κυρίως προτομές και κεφαλές γυναικών, και λίγα όρθιων και καθιστών γυναικείων μορφών (Πίν. 242 α). Πολλές από τις προτομές και τα πήλινα πλακίδια φέρουν οπές ανάρτησης και είναι προφανές ότι ήταν αναρτημένα στο δυτικό, απέναντι από την είσοδο, τοίχο.

Νότια του λιθόκτιστου βωμού βρέθηκαν σε στρώμα με

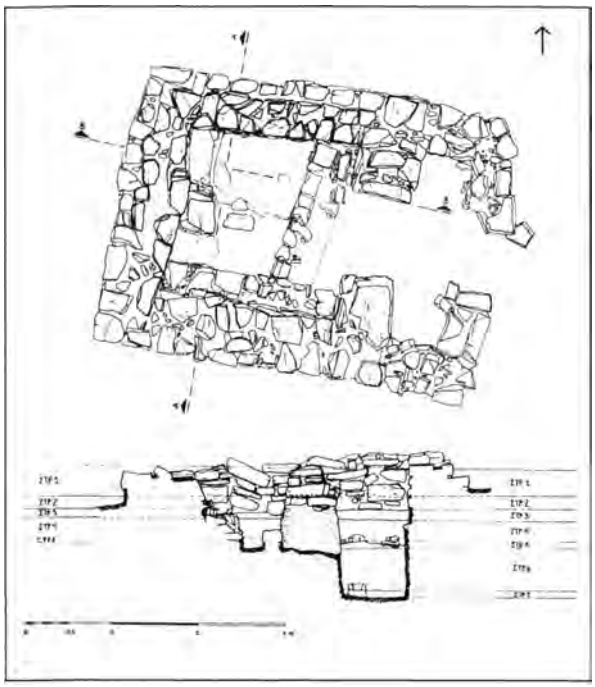

Σχέδ. 4. Νομός Ηρακλείου. Ακρόπολη Σμαριού. Ιερός Οίκος Αθηνάς. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

έντονα ίχνη φωτιάς δύο μεγάλα τελετουργικά «σωληνωτά» αγγεία, κλειστά επάνω και με μια λαβή, που φέρουν σειρές οπών και ανάγλυφη διακόσμηση, τα οποία ταυτίζονται με τα λατρευτικά λάσσανα· θα μπορούσαν όμως να συσχετιστούν και με άλλα τελετουργικά σκεύη (θυμιατά;) ή και με τα ΥΜ λατρευτικά σωληνωτά αγγεία[5]. Στον προθάλαμο του οίκου βρέθηκαν επίσης όστρακα κυπέλλων με υψηλή λαβή και άλλων αγγείων.

Όλα τα ευρήματα του Ιερού Οίκου χρονολογούνται από την ύστερη γεωμετρική και τη δαιδαλική κυρίως περίοδο, ορισμένα όμως ειδώλια της κλασικής περιόδου αποτελούν ένδειξη για τη συνέχιση της λατρείας της Αθηνάς στο χώρο του ιερού και μετά την εγκατάλειψη της ακρόπολης στην ανατολίζουσα περίοδο.

Ύστερα από την αρίθμηση, σχεδίαση και φωτογράφησή τους, οι λίθοι του διαταραγμένου πλακόστρωτου δαπέδου αφαιρέθηκαν, αφού διατηρήθηκαν ορισμένοι κατά χώραν ως μάρτυρες, ώστε να συνεχιστεί δοκιμαστικά η ανασκαφή σε βαθύτερα επίπεδα και να ερευνηθούν αρχαιότερες πιθανώς φάσεις. Κάτω από το δάπεδο του ιερού ακολούθησε, σε βάθος 1,20/1,25-1,35/1,38 μ., στρώμα λατύπης με λίγους διάσπαρτους λίθους και στη συνέχεια στρώμα καθαρής λατύπης με καστανέρυθρο χώμα (κάτω από τη θεμελίωση των τοίχων του Ιερού Οίκου Κ1 και του λιθόκτιστου βωμού, σε βάθος 1,35/1,38-1,47 μ.).

Σε βάθος 1,47 μ. αποκαλύφθηκαν στο εσωτερικό του ιερού δύο παλαιότεροι (μινωικοί;) τοίχοι: Κατά μήκος του νότιου τοίχου τμήμα τοίχου, με κατεύθυνση Α.-Δ., μήκ. 2,50 και πάχ. 0,35-0,40 μ., ο οποίος φαίνεται ότι εκτείνεται κάτω από το δυτικό τοίχο του ιερού προς Δ. Στα ανατολικά ο τοίχος αυτός γωνιάζει με δεύτερο τοίχο (με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ.), μήκ. 2 και πάχ. 0,55-0,60 μ., ο οποίος εκτείνεται κάτω από το βόρειο τοίχο του ιερού προς Β.

Οι δύο παραπάνω τοίχοι σώθηκαν σε δύο μόνο στρώσεις λίθων, σε βάθος μέχρι 1,70 μ. Από το επίπεδο της θεμελίωσής τους, η ανασκαφή συνεχίστηκε δοκιμαστικά μόνο στο βόρειο τμήμα του ιερού. Βαθύτερα από τη θεμελίωση υπήρχε λεπτό στρώμα καστανοκόκκινου ανοιχτού χρώματος, σε βάθος 1,70-1,79 μ., που στη συνέχεια έγινε πιο έντονα ερυθρό, με λίγα ίχνη καύσης και μερικά κομμάτια καμένου πηλού μέχρι βάθ. 2,27 μ., όπου σταμάτησε η ανασκαφή.

Χώροι Η1-Η2. Στο εσωτερικό των χώρων Η1-Η2, που αποκαλύφθηκαν και ταυτίστηκαν το 1994, ακριβώς νότια του τμήματος XIII του βόρειου περιμετρικού περιβόλου, έγινε μικρή ανασκαφική διερεύνηση με σκοπό την αποκάλυψη των εσωτερικών μετώπων των τοίχων τους. Σε βάθος 1,20-1,25 μ., ήρθαν στην επιφάνεια και στους δύο χώρους, ορισμένοι πλακοειδείς λίθοι που θεωρήθηκαν ως τμήματα διαταραγμένων πλακόστρωτων δαπέδων της γεωμετρικής περιόδου της ακρόπολης. Η ανασκαφή δεν προχώρησε περισσότερο.

Περιοχή μεταξύ βορείου περιβόλου και μεγάρου Α. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής περιόδου 1995, προχωρήσαμε στην έρευνα κατά μήκος όλης της βόρειας πλευράς της ακρόπολης (από Δ. προς Α.) με την αφαίρεση μόνο των πρώτων στρωμάτων, που χαρακτηριζόταν από την παρουσία πάρα πολλών διάσπαρτων λίθων, πεσμένων από την ανωδομή των γύρω κτιρίων.

Κατά μήκος και εξωτερικά της κεντρικής αίθουσας του μεγάρου Α, σε βάθος 0,50 μ. περίπου κάτω από τη σωζόμενη άνω επιφάνεια του βόρειου τοίχου του μεγάρου Α, αποκαλύφθηκε θρανίο, μήκ. 10 μ. περίπου και πλ. 0,55-0,70 μ., κατασκευασμένο πρόχειρα από μικρούς αργούς λίθους. Στο διάδρομο μεταξύ των χώρων Η1-Η2 και του Ιερού Οίκου Κ1 διαπιστώθηκε η ύπαρξη διαταραγμένου πλακόστρωτου δαπέδου, σε βάθος 1,13-1,26 μ.

Στο χώρο Ν του τμήματος XI του περιμετρικού περιβόλου, σε απόσταση 2,50 μ. από αυτό, αποκαλύφθηκε τμήμα μινωικού (;) τοίχου, μήκ. 2,95 μ., με κατεύθυνση Δ.-Α.,

5. Σχετική ανακοίνωση θα δοθεί στο Η΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο.

ύστερα από την αφαίρεση των πεσμένων λίθων των πρώτων στρωμάτων. Ορισμένοι πλακοειδείς λίθοι που αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,25-1,40 μ. στον ενδιάμεσο χώρο φαίνεται να ανήκουν σε τμήμα του πλακόστρωτου δαπέδου της τελευταίας οικοδομικής φάσης της ακρόπολης.

Στο χώρο Ν του Ιερού Οίκου (Κ1) πρέπει να σημειωθεί η ανεύρεση μοναδικού ρωμαϊκού τμήματος μονόμυξου λύχνου, με ανάγλυφη παράσταση πτηνού (κόκορα), σε βάθος 1,26 μ. που αποτελεί το τελευταίο χρονολογικά αντικείμενο που βρέθηκε στην ακρόπολη και σχετίζεται πιθανώς με τη συνέχιση της λατρείας της Αθηνάς στην κορυφή του λόφου του Προφήτη Ηλία και μετά την εγκατάλειψη της ακρόπολης.

Στο χώρο Α του προθαλάμου του Ιερού Οίκου Κ1 άρχισε προς το τέλος της ανασκαφής να αποκαλύπτεται, σε βάθος 1,47 μ., τμήμα τοίχου, με κατεύθυνση Α.-Δ., κάθετου στη νότια παραστάδα της εισόδου του προθαλάμου του οίκου. Η ανασκαφή στο παραπάνω τμήμα δεν ολοκληρώθηκε.

Αποκάλυψη των χώρων Ι1-Ι6 στο ανατολικό τμήμα της ακρόπολης

Στο ανατολικό τμήμα της ακρόπολης, στο χώρο μεταξύ των προδόμων των μεγάρων Α, Β, Δ και του περιμετρικού περιβόλου, όπως και στο βορειοανατολικό τμήμα της ακρόπολης, αποκαλύφθηκε σειρά μικρών τετράπλευρων δωματίων, που χρησιμοποιούν ως πλευρές τους ένα ή και περισσότερα τμήματα του εξωτερικού περιβόλου. Τα προσκτίσματα αυτά στον περίβολο χαρακτηρίστηκαν (από Ν. προς Β.) ως χώροι Ι1-Ι6.

Κατά την έναρξη της ανασκαφής και πριν την αποκάλυψη και ταύτιση των παραπάνω χώρων, όλη η ανατολική πλευρά της ακρόπολης καλυπτόταν από πολλούς, διάσπαρτους πλακοειδείς ή ελαφρά δουλεμένους λίθους, προερχόμενους από την ανωδομή των τοίχων. Διαπιστώθηκε ότι η θεμελίωση των νεοαποκαλυπτόμενων χώρων ανήκει στην τελευταία οικοδομική φάση της ακρόπολης, σύγχρονη με την ΥΓ/ανατολίζουσα φάση των μεγάρων, και ότι η χρήση τους πρέπει να ήταν βοηθητική. Η ανασκαφή στο εσωτερικό των χώρων Ι3, Ι4, Ι5, Ι6 περιορίστηκε στην αποκάλυψη της πρώτης στρώσης των λίθων των τοίχων, ενώ στους χώρους Ι1, Ι2 προχώρησε, ύστερα από την απομάκρυνση των πεσμένων λίθων, στον εντοπισμό σε ορισμένα σημεία πιθανών τμημάτων πλακόστρωτων δαπέδων. Η κεραμική που βρέθηκε προέρχεται κυρίως από αγγεία μεγάλου μεγέθους (πίθους κ.ά.), με ανάγλυφη, εγχάρακτη και εμπίεστη διακόσμηση ταινιών, ιχθυάκανθας, σπειρών κ.ά.

Ερευνητικό πρόγραμμα ΔΑΙΔΑΛΟΣ

Στο πλαίσιο του ΕΠΕΤ ΙΙ εγκρίθηκε από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας και άρχισε να υλοποιείται από το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρήτης (ΑΙΚ), με τη συνεργασία του Πανεπιστημίου Κρήτης, του ΤΕΙ Αθηνών και άλλων τεσσάρων ειδικευμένων στα ηλεκτρονικά μέσα και προγράμματα φορέων, το ερευνητικό πρόγραμμα ΔΑΙΔΑΛΟΣ που αφορά στην καταγραφή, τεκμηρίωση και αξιοποίηση της πολιτισμικής κληρονομιάς της Κρήτης διαχρονικά με εφαρμογή προηγμένης τεχνολογίας και ιδιαίτερα με τη χρήση πολυμέσων και Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών. Με το πρόγραμμα ΔΑΙΔΑΛΟΣ καταγράφονται όλες οι πληροφορίες που αφορούν σε αρχαιολογικούς χώρους, μνημεία, αντικείμενα ή ανασκαφικά δεδομένα σε συνδυασμό με χωρικά στοιχεία, μαρτυρίες και πλήρη βιβλιογραφία, φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση, στοιχεία περιβάλλοντος, κηρύξεων, απαλλοτριώσεων ή επεμβάσεων, έτσι ώστε να υπάρχει πλήρης εικόνα για κάθε μνημείο ή αντικείμενο και να είναι δυνατή η δημιουργία μιας βάσης δεδομένων με αμφίδρομη προσέγγιση και μέσα από τα Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφοριών. Το πρόγραμμα ΔΑΙΔΑΛΟΣ έδωσε τη δυνατότητα στο ΑΙΚ στην αρχή της αυτόνομης λειτουργίας του να εξοπλιστεί με όργανα και ηλεκτρονικά προγράμματα, έτσι ώστε να μπορεί να λειτουργήσει ως μια σύγχρονη ερευνητική αρχαιολογική μονάδα.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΧΑΤΖΗ-ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά τη διάρκεια του 1995 εργάστηκαν στην Εφορεία κατά αλφαβητική σειρά οι μόνιμοι αρχαιολόγοι Α. Γιαννικουρή, Φ. Ζερβάκη, Ε. Καράντζαλη, Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια, Κ. Μπαϊράμη, Δ. Μποσνάκης και Β. Πατσιαδά, καθώς και οι αρχαιολόγοι Σ. Παλαιολόγου, Ε. Φαρμακίδου και Γ. Ψαρρή, που μονιμοποιήθηκαν αυτή τη χρονιά. Εργάστηκαν επίσης οι επί συμβάσει αρχαιολόγοι Ε. Κανίνια και Ε. Σκέρλου (η δεύτερη στην Κω), καθώς και για χρονικό διάστημα ορισμένων μηνών οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Ν. Χριστοδουλίδης (στη Ρόδο), Ντ. Γρηγοριάδου, Θ. Κυριακοπούλου και Α. Πηγιαδίτη (στην Κω) και Γ. Γαβαλάς (στην Αμοργό). Ο αρχαιολόγος Σ. Ευαγγελινίδης, που απασχολείται στο δήμο Ροδίων, επέβλεψε ανασκαφές της Εφορείας. Τέλος προσέφεραν τις υπηρεσίες τους ως έκτακτοι η αρχιτέκτων Δ. Παπαϊωάννου, ο τοπογράφος-μηχανικός ΤΕΙ Ι. Παπαϊωάννου και ο τεχνολόγος-πολεοδόμος Φ. Φιλίππου. Σε εκπαιδευτική άδεια συνέχισαν να βρίσκονται οι αρχαιολόγοι Στ. Μαρκέτου, Α. Δρελιώση και Μ. Φιλήμονος[1].

Το έργο της Εφορείας συνεχίστηκε στους παρακάτω τομείς: 1. Διοικητικό – οργανωτικό. 2. Προστασία και ανάδειξη αρχαιολογικών ζωνών. 3. Επανέκθεση αρχαιοτήτων. 4. Καθαρισμοί και διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων. 5. Αναστηλώσεις (κυρίως το έργο που διευθύνεται από την επιτροπή Λίνδου στην ακρόπολη της Λίνδου με υπεύθυνη την αρχιτέκτονα Βάσω Ελευθερίου και την μηχανικό Μαρία Πίκουλα). 6. Περιοδείες στην ύπαιθρο και τα νησιά. 7. Ανασκαφές.

Το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας της Εφορείας καλύφθηκε και φέτος από τις σωστικές ανασκαφές κυρίως στην πόλη της Ρόδου, στην Ιαλυσό και στην πόλη της Κω, αλλά και σε νησιά, όπως η Νίσυρος, η Αστυπάλαια και η Αμοργός.

Σημαντικό έργο ήταν επίσης η σύνταξη τεχνικών δελτίων για τα έργα που εντάχθηκαν στο Β΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης από την αρχιτέκτονα Δ. Παπαϊωάννου. Τα δελτία αφορούσαν στη διαμόρφωση – ανάδειξη – οριοθέτηση αρχαιολογικών χώρων και μνημείων Ρόδου (ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Κορακόνερου Ρόδου, ανάπλαση αρχαιολογικού χώρου Δωρικής Κρήνης Ιαλυσού) και συντήρηση-αποκατάσταση-ανάδειξη αρχαίων μνημείων Κω (ρωμαϊκό ωδείο και ρωμαϊκή οικία).

Η τελική κατάταξη των εκθέσεων και ο έλεγχος της θέσης των φωτογραφιών έγιναν από τη Μελίνα Φιλήμονος σε συνεργασία με τον υπογράφοντα.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Σύμης

Στο διαχρονικό Μουσείο Σύμης[2] έγιναν συμπληρωματικές εργασίες και νέοι χρωματισμοί στην αίθουσα όπου εκτίθεται η αρχαιολογική συλλογή. Όπως έχει αναφερθεί παλαιότερα, τα εκθέματα προέρχονται κυρίως από δωρεές και σε πολλές περιπτώσεις η προέλευσή τους είναι άγνωστη[3]. Για τους λόγους αυτούς η παρουσίασή τους – που είχε ξεκινήσει προ ετών – έχει γίνει με αισθητικά κριτήρια και όχι κατά θεματικές ενότητες, αρχή που έχει εφαρμοστεί στα άλλα μουσεία και τις εκθέσεις στη Δωδεκάνησο ήδη από το 1988[4].

Η διευθέτηση των εκθεμάτων αναγκαστικά ακολούθησε τα αρχιτεκτονικά στοιχεία της νεοκλασικής οικίας στην οποία το μουσείο στεγάζεται: μια εξωτερική πόρτα, το τζάκι και διάφορες εσοχές μετατράπηκαν σε προθήκες (Πίν. 243 α). Στην αίθουσα εκτίθενται μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων με ανάγλυφες παραστάσεις, δύο μαρμάρινες ανδρικές κεφαλές ρωμαϊκής περιόδου, επίκρανο με ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο, δύο αγαλματίδια Κυβέλης και αγαλμά-

1. Συντομογραφικά σημειώνονται στο κείμενο των Χρονικών όλοι όσοι συνέβαλαν σε αυτό ως εξής:

Γιώργος Γαβαλάς (Γ. Γ.)	Μαρία Μιχαλάκη-Κόλλια (Μ. Μ.-Κ.)
Αγγελική Γιαννικουρή (Α. Γ.)	Δημήτρης Μποσνάκης (Δ. Μ.)
Ντόρα Γρηγοριάδου (Ντ. Γρηγ.)	Καλλιόπη Μπαϊράμη (Κ. Μ.)
Βασιλική Ελευθερίου (Β. Ε.)	Σ. Παλαιολόγου (Σ. Π.)
Στάθης Ευαγγελινίδης (Σ. Ε.)	Ελπίδα Σκέρλου (Ε. Σ.)
Φωτεινή Ζερβάκη (Φ. Ζ.)	Ελένη Φαρμακίδου (Ε. Φ.)
Εριφύλη Κανίνια (Ε. Καν.)	Νίκος Χριστοδουλίδης (Ν. Χ.)
Έφη Καράντζαλη (Ε. Καρ.)	Γιώτα Ψαρρή (Γ. Ψ.)

2. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 644.

3. Το υλικό παραχωρήθηκε στη νεαρή αρχαιολόγο Καλλιόπη Φαρμακίδου, που το παρουσίασε πρόσφατα στη διπλωματική της εργασία. Πανεπιστήμιο Φλωρεντίας 1999.

4. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 582-583· 48 (1993): Χρονικά, σ. 507. Αρχαιολογικό Μουσείο Αστυπάλαιας, βλ. παρακάτω.

τιο Αφροδίτης, επιγραφές, πήλινες αγνύθες της πρώιμης εποχής του Χαλκού, αγγεία, καθώς και λύχνοι κλασικής και ελληνιστικής περιόδου. Εκτίθεται επίσης συλλογή 400 περίπου χάλκινων νομισμάτων ρωμαϊκής περιόδου.

Στον κήπο του μουσείου κατασκευάστηκαν κτιστές βάσεις για την τοποθέτηση αρχιτεκτονικών μελών και ενός μέρους από το πλήθος των επιγραφών που παραμένουν στους υπαίθριους χώρους και στις αποθήκες του μουσείου. Εδώ επίσης φυλάγεται μια πλούσια συλλογή από ενσφράγιστες λαβές αμφορέων.

Τα τελευταία χρόνια η 4η ΕΒΑ αναστηλώνει ένα νέο κτιριακό συγκρότημα που συνορεύει με το σημερινό μουσείο και με το γειτονικό οίκημα της «σάλας του Χατζηαγαπητού». Η ολοκλήρωση των παραπάνω εργασιών, σε συνδυασμό με μια νέα χωροταξική διευθέτηση στη χρήση και των τριών συγκροτημάτων, θα επιτρέψει αφ' ενός την ανάδειξη όλων των αρχιτεκτονικών στοιχείων των οικιών και αφ' ετέρου την αναδιοργάνωση των εκθέσεων κατά θεματικές ενότητες από την προϊστορική εποχή έως το σύγχρονο διατηρητέο οικισμό.

Μουσείο Αστυπάλαιας

Κατά τη φετινή θερινή περίοδο οργανώθηκε η αρχαιολογική συλλογή του νησιού, ως επισκέψιμη για το κοινό, σε μικρή μονόχωρη αίθουσα εμβαδού 75 τ.μ., που παραχωρήθηκε το 1991 από το Εκκλησιαστικό Φιλόπτωχο Ταμείο Αστυπάλαιας (ΕΦΤΑ) για 99 χρόνια. Ο χώρος αυτός, αν και ακατάλληλος για τις ανάγκες ενός σύγχρονου μουσείου, ήταν ο μοναδικός διαθέσιμος για την – έστω – προσωρινή έκθεση ενός πλούσιου υλικού, το οποίο έως τότε φυλασσόταν σε αποθήκες και ήταν απρόσιτο στο κοινό[5]. Άλλωστε, η ύπαρξη ενός μουσείου σε ένα νησί αποκομμένο από την υπόλοιπη Ελλάδα κατά το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου, καθιστούσε την ίδρυσή του όχι μόνο υπηρεσιακό καθήκον, αλλά και υποχρέωση προς τους ίδιους τους κατοίκους.

Το πλήθος των προς έκθεση ευρημάτων ήταν αντιστρόφως ανάλογο με το μικρό διαθέσιμο χώρο. Υπήρχε ένας μεγάλος αριθμός επιγραφών[6] κλασικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου, μεγάλα αρχιτεκτονικά μέλη, γλυπτά, ανάγλυφα, επιτύμβιες στήλες και βάσεις, αγγεία και άλλα μικροαντικείμενα προερχόμενα από περισυλλογές και από την αρχαία νεκρόπολη στην περιοχή Κάτσαλος που τα τελευταία χρόνια εντοπίστηκε ανασκαφικά[7]. Υπήρχε επίσης ένα σημαντικό σύνολο από 126 αγγεία, εργαλεία και όπλα από χαλκό, καθώς και μολύβδινα και λίθινα εργαλεία από τάφους μυκηναϊκής περιόδου, που έως τότε φυλάσσονταν στις αποθήκες του Μουσείου Ρόδου.

Έγινε προσπάθεια ώστε στο μικρό διαχρονικό μουσείο να εκτεθούν αντιπροσωπευτικά όλες οι ιστορικές περίοδοι από την προϊστορική έως τη μεσαιωνική, που εκπροσωπείται από το ενετικό κάστρο των Querini. Στην πρώτη εσοχή δεξιά της εισόδου (σχέδιο κάτοψης μουσείου), σε ειδικά προσαρμοσμένη στο χώρο προθήκη, εκτέθηκε μέρος από τα 116 αγγεία και τα χάλκινα αντικείμενα που προέρχονται από δύο τάφους της περιοχής Αρμενοχωρίου[8] (Πίν. 243 β). Στην επόμενη εσοχή, σε παρόμοια προθήκη, τοποθετήθηκαν 10 αγγεία, χάλκινα όπλα και λίθινα εργαλεία, καθώς και ένα σύνολο από 101 μολύβδινα βάρη ψαρέματος, που προέρχονται από δύο μυκηναϊκούς τάφους της περιοχής Σύγκαιρο[9]. Στον επιμήκη τοίχο της αίθουσας συγκεντρώθηκαν, σε ειδικά διαμορφωμένες κτιστές βάσεις, αρχιτεκτονικά μέλη, επιγραφές και γλυπτά που σχετίζονται με τις αρχαίες λατρείες του νησιού (Ασκληπιού, Απόλλωνος, Αφροδίτης, Διός Σωτήρος, Αρτέμιδος, Αρτέμιδος Λοχείας, Ειλείθυιας). Στη συνέχεια εκτέθηκαν ταφικά και αναθηματικά ανάγλυφα καθώς και επιτύμβιες στήλες. Μέρος από μικροαντικείμενα που προέρχονται από τη νεκρόπολη στο λόφο Κάτσαλος και άλλα σποραδικά ευρήματα (χάλκινο αγαλμάτιο Αφροδίτης, πήλινα ειδώλια, τμήμα από χρυσό στεφάνι, εγχάρακτα αγγεία[10] κ.ά.), εκτέθηκαν συνολικά σε ενιαία προθήκη λόγω έλλειψης χώρου.

Η παλαιοχριστιανική και η μεσαιωνική περίοδος του νησιού αντιπροσωπεύονται κυρίως με κείμενα και φωτογραφίες, καθώς και με λιγοστά ευρήματα[11].

Για την οργάνωση της έκθεσης εργάστηκαν ακούραστα

5. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 676. Από τη μισθωμένη αποθήκη η συλλογή βρέθηκε σε αποθήκες του Δήμου, όπου παρέμεινε έως το 1971, οπότε μεταφέρθηκε στο χώρο όπου σήμερα εκτίθεται. Η μη ανεύρεση άλλου καταλληλότερου για Μουσείο χώρου επέβαλε την έκθεση της συλλογής στην αίθουσα αυτή, ελπίζοντας στην ίδρυση ενός νέου Μουσείου στο μέλλον.

6. Πολλές από αυτές είναι δημοσιευμένες στο IG XII, 3, καθώς και στο W. Peek, Inschriften von den dorischen Inseln, Abh. Leipzig, Phil. Hist. Kl. 62 (1969), σ. 34.

7. M. Michalaki-Kollia, Céramique incisée de tradition géometrique trouvée dans l'île d'Astypalée, στο S. Dietz - J. Papachristodoulou (επμ.), Archaeology in the Dodecanese, Copenhagen 1988, σ. 225.

8. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 549.

9. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 372.

10. Ό.π., υποσημ. 7.

11. Ειδική παρουσίαση σχετικά με την οργάνωση του Μουσείου έγινε από την υπογράφουσα στο συνέδριο Μουσειακές Εκθέσεις και Επανεκθέσεις που οργανώθηκε το Νοέμβριο του 1999 στη Σπάρτη.

και με ιδιαίτερο ζήλο οι συντηρητές της Εφορείας Ηλίας Αυγενικός και Μιχάλης Κώστας. Βοήθησαν με όλες τους τις δυνάμεις οι ωρομίσθιοι φύλακες της Αστυπάλαιας Μανώλης Καλής και Ηλίας Αγγελίδης. Στο φύλακα αρχαιοτήτων Αστυπάλαιας Νικόλα Μανωλάκη, που με υπομονή όλα αυτά τα χρόνια περισυνέλεξε τα διάφορα σποραδικά ευρήματα, οφείλεται η ύπαρξη της συλλογής. Τέλος, πολύτιμη υπήρξε η συμβολή του αρχιτέκτονα Θωμά Παπαγιαννόπουλου, που βοήθησε αφιλοκερδώς σε όλες τις κτιριακές και εκθεσιακές εργασίες. Σε όλους εκφράζονται θερμές ευχαριστίες. Το μικρό μουσείο άνοιξε για το κοινό στις 7 Σεπτεμβρίου 1995. *(Μ.Μ.Κ.)*

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Νεκροπόλεις

ΔΥΤΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Οδός Ησιόδου, Ο.Τ. 286 (βόθρος οικοπέδου Χούλη-Ασβέστη)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής του βόθρου του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σειρά κτιστών θηκών, οι οποίες εν μέρει είχαν καταστραφεί από το μηχανικό εκσκαφέα. Οι θήκες, που εδράζονταν επάνω σε δάπεδο από ακατέργαστους λίθους, ήταν συνεχόμενες, με τα ανοίγματά τους στην πρόσοψη, ενώ για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκαν λαξευτές πωρόπλινθοι. Είχαν βάθος 0,60, ύψος 0,80 και μέσο πλάτος 0,45 μ., ενώ ο συνολικός τους αριθμός υπολογίζεται σε οκτώ.

Πέντε από τις θήκες περιείχαν ισάριθμες ανεπίγραφες οστεοθήκες, ενώ άλλες τρεις περιείχαν από μία τεφροδόχο υδρία. Στο εσωτερικό μιας υδρίας βρέθηκε ζεύγος χρυσών ενωτίων με ερωτιδείς (Μ 1366).

Από τα λοιπά ευρήματα, που χρονολογούνται όλα στον 3ο αι. π.Χ., αναφέρουμε ένα χάλκινο κάτοπτρο, τμήματα αμφορέα και τμήμα από επίστεψη επιτύμβιας στήλης. *(Ν. Χ.)*

Οδός Καμίρου, Ο.Τ. 266 (οικόπεδο Κ. Σταυρούλη-Γ. Λέκκα)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται νότια της οδού Παρθενόπης (πρώην Ντοκούζ Σοκάκ), νοτιοανατολικά του ταφικού συγκροτήματος της Ασπίδος[12]. Στο μέσον περίπου του οικοπέδου υπήρχε όγκος φυσικού βράχου που το διέσχιζε από Δ. προς Α. Βόρεια και νότια του βράχου αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν συστάδες τάφων. Συγκεκριμένα στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου ερευνήθηκαν επτά ορθογώνιοι λακκοειδείς τάφοι (διαστ. 2,20×0,80 μ.) και τρεις θήκες, μία από τις οποίες (θήκη 1) περιείχε τεφροδόχο υδρία. Οι λακκοειδείς τάφοι ήταν λαξευμένοι στον βράχο και οι περισσότεροι από αυτούς (τάφοι 1, 2, 3 6, 7) έσωζαν ορισμένες από τις καλυπτήριες πλάκες τους, τοποθετημένες σε κατάλληλη λαξευμένη υποδοχή στο περιχείλωμα του τάφου.

Οι τάφοι 1, 2 και 3 είχαν προσανατολισμό Β.-Ν., ενώ οι τάφοι 4, 5, 6 και 7 είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. Οι πιο αξιόλογοι από αυτούς έδωσαν:

Τάφος 1. Μελαμβαφές φιαλίδιο, οξυπύθμενο αμφορίσκο, αβαφές μονόμυξο λυχνάρι και μελαμβαφή ασκό (Πίν. 244 α).

Τάφος 3. Δύο οξυπύθμενους αμφορίσκους και μελαμβαφές μυροδοχείο (Πίν. 244 β).

Τάφος 5. Δύο οξυπύθμενους αμφορίσκους, χάλκινο κάτοπτρο, χρυσό ενώτιο, γυάλινες χάντρες και πήλινους καρπούς από στεφάνι (κομβία).

Τάφος 6. Οξυπύθμενο αμφορίσκο, ελλιπές μελαμβαφές πινάκιο και ψήφους.

Τάφος 7. Χάλκινες βελόνες και ελλιπές φιαλίδιο.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου ερευνήθηκαν τρεις ορθογώνιοι λακκοειδείς τάφοι, δύο από τους οποίους είχαν προθάλαμο (τάφος 10, τάφος 12), ένας κτιστός θαλαμοειδής καμαροσκέπαστος τάφος και τέσσερις λαξευτές θήκες. Οι είσοδοι των τάφων (9 και 10) ανοίγονταν στη βόρεια στενή πλευρά και κλείνονταν με όρθια τοποθετημένες πωρολιθικές πλάκες από τις οποίες οι κατώτερες βρέθηκαν στη θέση τους.

Οι τάφοι 9 και 10 είχαν περίπου τις ίδιες διαστάσεις, 2,50×1 μ. Στις μακριές πλευρές τους διαμορφώνονταν λαξευμένες θήκες, ενώ στη νότια στενή πλευρά τους βρέθηκαν συγκεντρωμένα καμένα οστά. Η θήκη 3, ορθογωνίου σχήματος και διαστ. 0,57×0,40 μ., περιείχε καμένα οστά και ήταν λαξευμένη στη δυτική πλευρά του τάφου 9. Οι θήκες 5 και 6, διαστ. 0,50×0,30 μ., ήταν λαξευμένες στην ανατολική πλευρά του τάφου 10. Ανατολικά των τάφων, βρέθηκε η ορθογώνια θήκη 4, η οποία ήταν λαξευμένη στο βράχο (διαστ. 0,73×0,55 μ.) και περιείχε οστεοθήκη από λάρτιο, χωρίς κάλυμμα.

Ιδιαίτερα εντυπωσιακή ήταν η περίπτωση του θαλαμοειδούς τάφου 11. Ο ορθογώνιος θάλαμος, διαστ. 2,77×1,50 μ., είχε κατεύθυνση Β.-Ν. Η είσοδος του τάφου ήταν στη βόρεια στενή πλευρά και έκλεινε με δύο μεγάλες ορθογώνιες πωρολιθικές πλάκες, που διατηρούνταν στην αρχική τους θέση. Πιθανότατα έφερε καμαροσκεπή ορο-

12. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 637-638. ΑΑΑ VI (1973), σ. 115 κ.ε.

φή, από την οποία σωζόταν μικρό μόνο τμήμα, και έφερε υδραυλικό κονίαμα στο εσωτερικό του. Περιείχε λείψανα πολλών σκελετών και ελάχιστα κτερίσματα.

Οι τάφοι στο νότιο τμήμα του οικοπέδου ήταν συλημένοι, διέσωζαν ωστόσο μυροδοχεία, νομίσματα (τάφοι 10, 11, 12, προθάλαμος τάφου 10) και μικροαντικείμενα. Όλοι οι τάφοι του οικοπέδου μπορούν να χρονολογηθούν στα μέσα του 3ου αι. π.Χ.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχε η υδρευτική στοά, που εντοπίστηκε στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, η οποία ερευνήθηκε εν μέρει. Η στοά αποκαλύφθηκε σε μήκος 6,50, πλάτος 1,40 και ύψος 2,50 μ., ήταν λαξευμένη στον βράχο, είχε τοξωτή οροφή και έφερε υδραυλικό κονίαμα στο εσωτερικό της. Ήταν επιχωσμένη με ακατέργαστες πέτρες διαφόρων μεγεθών και χώμα. Η είσοδος ανοιγόταν στην ανατολική πλευρά και διέσωζε λαξευτή κλίμακα καθόδου από οκτώ βαθμίδες (Πίν. 244 γ). *(Σ.Π.)*

Οδός Καμίρου, Ο.Τ. 241 (οικόπεδο Ν. Ζαράνη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην υπό διάνοιξη οδό Καμίρου, ανατολικότερα από τους τάφους της «Ανοικοδόμησης». Τάφοι εντοπίστηκαν μόνο στο βόρειο τμήμα του, όπου υπήρχε τμήμα υπερυψωμένου βράχου. Ορισμένοι τάφοι είχαν υποστεί ζημιές από τα σκαπτικά μηχανήματα του εργολάβου.

Συνολικά ερευνήθηκαν δέκα λακκοειδείς τάφοι, λαξευμένοι στο βράχο, και τρεις ταφικές θήκες. Όλοι οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι, χωρίς καλυπτήριες πλάκες. Η ταφική θήκη 1 είχε ορθογώνιο σχήμα και περιείχε μία τεφροδόχο υδρία, τοποθετημένη σε κυκλικό λάξευμα. Επάνω στην υδρία βρέθηκε χάλκινο κυκλικό κάτοπτρο. Η θήκη 2, όμοιου σχήματος, περιείχε επίσης τεφροδόχο υδρία, κάτω από την οποία βρέθηκαν φιαλίδιο και λύχνος. *(Σ. Ε.)*

Οδός Μιχαήλ Πετρίδη (7ο Γυμνάσιο Ρόδου)

Το 7ο Γυμνάσιο Ρόδου βρίσκεται βόρεια των τάφων του Αγίου Ιωάννη[13], όπου εκτείνεται τμήμα της αρχαίας ροδιακής νεκρόπολης[14]. Το οικόπεδο είχε ανασκαφεί παλαιότερα για την ανέγερση του σχολείου και είχε εντοπιστεί υπόγεια στοά (1990). Δεν είχε ερευνηθεί η βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου όπου υψωνόταν βράχος, ύψ. 3,30 μ. από το οδόστρωμα της Μιχαήλ Πετρίδη. Με αφορμή την επέκταση του σχολικού προαυλίου η Εφορεία προχώρησε σε συμπληρωματική έρευνα του χώρου.

Ο χώρος είχε διαστάσεις 15,50×12,50 μ. και στο μεγαλύτερο τμήμα του παρατηρήθηκαν ίχνη λατόμευσης του βράχου. Στο νότιο τμήμα του υψώματος εντοπίστηκαν δύο λακκοειδείς τάφοι, λαξευτοί στο βράχο, που δεν έσωζαν τις καλυπτήριες πλάκες τους. Μόνον ο ένας περιείχε λίγα υπολείμματα οστών και πήλινα αγγεία ως κτερίσματα (μυροδοχείο, πινάκιο, φιαλίδιο, βάση υδρίας). Στο κεντρικό τμήμα του χώρου, όπου ο βράχος εντοπίζεται βαθύτερα, αποκαλύφθηκαν δύο οστεοθήκες συλημένες. Η μεγαλύτερη έσωζε το κάλυμμά της και έφερε την επιγραφή: *ΔΙΟΤΙΜΟΥ ΚΑΙ ΤΙΜΑΝΟΡΗΣ*. Όπως υποδηλώνει το μέγεθός της χρησιμοποιήθηκε για τις καύσεις δύο ατόμων, πιθανώς ζευγαριού[15]. Η δεύτερη ήταν μικρότερη, ανεπίγραφη χωρίς κάλυμμα.

Στο δυτικό πρανές του βράχου αποκαλύφθηκε ταφικός θάλαμος, μερικώς κατεστραμμένος από σύγχρονη τσιμεντένια σκάλα και πηγάδι. Αποτελούνταν από προθάλαμο και διώροφο θάλαμο με καμαρωτή οροφή, ύψ. 2 μ. Στο κοινό τοίχωμα του προθαλάμου και του κυρίως θαλάμου διακρίνονται προεξοχές και λαξεύματα για την τοποθέτηση χωρίσματος-θύρας. Οι τάφοι χρονολογούνται στον 3ο αι. π.Χ.

Οικόπεδο Μαχαιράκη-Διακοσάββα, Ο.Τ. 255

Το οικόπεδο βρίσκεται νότια του μνημειώδους ταφικού συγκροτήματος του Αγίου Ιωάννη, στην περιοχή Μακρύ Στενό. Γειτνιάζει με χώρο του Δημοσίου, όπου έχει έρθει στο φως ταφική πυρά με οστά, λακκοειδείς τάφοι και θήκες, συνέχεια του οποίου αποτελεί το οικόπεδο Μαχαιράκη. Ανατολικά αποκαλύφθηκαν ταφικά κτίσματα με επιτύμβιους βωμούς, για την τέλεση πιθανώς θρησκευτικών νεκρικών τελετών, λακκοειδείς τάφοι και θήκες[16]. Στα βορειοδυτικά έχουν εντοπιστεί υπόγειες στοές με συρταρωτούς τάφους[17]. Δυτικά στην οικοδομή Ζαμπελάκη έχει εντοπιστεί υπόγεια στοά, η οποία διατηρείται σε πυλωτή.

---

13. A. Maiuri, ASAtene II (1916), σ. 168-169. ClRh I, 1928, σ. 51, πίν. 34. P. M. Fraser, Rhodian Funerary Monuments, 1977, σ. 3, υποσημ. 6, πίν. 6.

14. Στην οδό Μιχαήλ Πετρίδη έχουν ερευνηθεί λακκοειδείς τάφοι και υπόγειοι ταφικοί θάλαμοι στα οικόπεδα Βλάχου (ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 434), Αγγέλου (ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 536), Έργα ΔΕΥΑΡ (ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 597), Σωτρίλλη (ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 494), Ασβέστη-Βαζούκου (ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 471-472), Έργα ΔΕΥΑΡ (ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 472-479), Παρασκευοπούλου (ΑΔ 48 (1993): Χρονικά, σ. 522-525).

15. Για ανάλογες οστεοθήκες βλ. P. M. Fraser, ό.π., σ. 13, υποσημ. 46 και σ. 53.

16. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 438· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 959· 30 (1975): Χρονικά, σ. 361.

17. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 366-367.

Στο οικόπεδο Μαχαιράκη-Διακοσάββα το 1995, ερευνήθηκαν 50 τάφοι και 20 θήκες, λαξευμένα στο φυσικό πωρόβραχο. Ελάχιστοι από τους τάφους έσωζαν τις καλυπτήριες πλάκες τους. Αρκετοί ήταν συληµένοι. Οι περισσότεροι είχαν ως κτερίσματα ζεύγη οξυπύθμενων αμφορίσκων, πινάκια, φιαλίδια, ασκούς τύπου guttus, μυροδοχεία, πρόχους, όλπες, πυξίδες, λυχνάρια, στλεγγίδες, κάτοπτρα κ.ά. Τα οστά είχαν συνήθως διαλυθεί. Σε δύο μόνο θήκες σώζονταν τα τεφροδόχα αγγεία (αβαφείς υδρίες), ελλιπή και σπασμένα. Μία θήκη περιείχε ανεπίγραφη λίθινη οστεοθήκη. Χαρακτηριστικές είναι οι οπές σύλησης που έχουν διανοιγεί στα τοιχώματα των τάφων.

Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου ερευνήθηκε υπόγειος ταφικός θάλαμος. Οπαίο με κάθετα τοιχώματα, ύψ. 2,40 μ., οδηγεί σε υπόγειο ορθογώνιο χώρο. Στις δύο επιμήκεις πλευρές του έχουν λαξευθεί ανά τέσσερις, οκτώ τάφοι με δίριχτη οροφή και είσοδο στη στενή πλευρά. Οι περισσότεροι βρέθηκαν συληµένοι και οι ταφές αναμοχλευμένες. Στους δύο ασύλητους τάφους τα κτερίσματα ήταν κυρίως πήλινα αγγεία (λυχνάρια, πινάκια, μυροδοχεία). Το πιο εντυπωσιακό εύρημα αποτελεί ζεύγος χρυσών ενωτίων με κεφαλές κριών. Κατά τη διάνοιξή του ο υπόγειος θάλαμος έκοψε κάθετα το λακκοειδή τάφο 14. Νοτιότερα του υπόγειου θαλάμου ο τάφος 20, θαλαμοειδής, με οπαίο, ύψ. 1,20 μ., χρησιμοποιήθηκε για την ταφή δύο τουλάχιστον ατόμων, όπως προκύπτει από τα δύο ζεύγη οξυπύθμενων αμφορίσκων.

Οι ταφές διατάσσονται στις τρεις πλευρές κεντρικού ορθογώνιου χώρου με εμφανή ίχνη λατόμευσης, που έχει καταστρέψει μέρος των τάφων. Σκληρή στρώση λατύπης στη δυτική πλευρά του κεντρικού χώρου ανήκει πιθανώς σε δρόμο που σχετίζεται με τη μεταγενέστερη λατόμευση.

Στην επιφανειακή επίχωση του νεκροταφείου βρέθηκαν βάσεις και αποτμήματα πώρινων και λίθινων επιτυμβίων στηλών, βωμών, όστρακα αγγείων και πόδι επιτυμβίου αγάλματος με τη βάση του. Οι ταφές ανήκουν στον 3ο αι. π.Χ. Η ανασκαφή συνεχίζεται. *(Κ. Μ.)*

Οδός Κων. Υδραίου και Πτολεμαίων (πρώην Θεσσαλονίκης) Ο.Τ. 323 (οικόπεδο Κύρη - Βασιλείου)

Κατά τη διάρκεια του έτους ολοκληρώθηκαν οι ανασκαφικές εργασίες στο οικόπεδο, το οποίο καταλαμβάνει έκταση δύο περίπου στρεμμάτων και αποτελεί τμήμα της εκτεταμένης ροδιακής νεκρόπολης.

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών ερευνήθηκαν συνολικά 70 τάφοι και 76 θήκες. Οι τάφοι ήταν ορθογώνιοι, λαξευμένοι στο φυσικό βράχο, ενώ δύο από αυτούς ήταν εν μέρει συμπληρωμένοι με λαξευμένους γωνιόλιθους. Ελάχιστοι από τους τάφους διατηρούσαν στη θέση τους καλυπτήριες πλάκες, ενώ στην πλειονότητά τους είχαν συληθεί κατά το παρελθόν. Οι θήκες ήταν όλες λαξευμένες στο φυσικό βράχο και είχαν μορφή κυκλική ή ορθογώνια. Τέλος, ερευνήθηκαν τρία ταφικά ορύγματα.

Το οικόπεδο διέσχιζε αρχαία οδός, τμήματα της οποίας εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών. Άξιο προσοχής είναι το γεγονός ότι επάνω στην αρχαία οδό λαξεύονται τάφοι, πιθανώς κατά το 2ο αι. π.Χ. (σύμφωνα με τα κτερίσματά τους), καταστρέφοντας έτσι το οδόστρωμα, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η οδός είχε ήδη περιπέσει σε αχρηστία κατά την περίοδο αυτή.

Οι τάφοι και οι θήκες του οικοπέδου, παρ' ότι στην πλειονότητά τους συληµένοι, περιείχαν αριθμό κτερισμάτων που υποδεικνύουν χρήση του χώρου από τα τέλη του 4ου μέχρι και τον 1ο αι. π.Χ., καλύπτοντας ουσιαστικά όλη την ελληνιστική περίοδο. Οι θήκες περιείχαν κατά κανόνα τεφροδόχα αγγεία. Σε μία περίπτωση, η υδρία τύπου Hadra (Π 18843) (Πίν. 245 α) της θήκης 65 έφερε ίχνη ερυθρού και κυανού χρώματος. Σε άλλες δύο περιπτώσεις (θήκες 58 και 65), εκτός από τα πήλινα αγγεία, βρέθηκαν τμήματα χάλκινων επιχρυσωμένων στεφανιών[18]. Στην ταφική θήκη 58 το επιχρυσωμένο στεφάνι βρέθηκε τοποθετημένο γύρω στο λαιμό της μίας από τις δύο υδρίες που περιείχε η θήκη (Πίν. 245 β). Τα συνευρήματα της θήκης 58, ένας αμφορίσκος και τρία αγγεία πόσης, από τα οποία δύο φέρουν διακόσμηση τύπου Δυτικής Κλιτύος (Πίν. 245 γ-δ), τοποθετούνται χρονολογικά στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. Στην ίδια χρονολογική περίοδο τοποθετείται και το αργυρό νόμισμα που συνόδευε το στεφάνι της θήκης 65. Μεταγενέστερη είναι η ομφαλωτή φιάλη Υ 674, που χρονολογικά τοποθετείται στον 1ο αι. π.Χ.

Στο εσωτερικό των τάφων εντοπίστηκαν κυρίως μυροδοχεία, πινάκια και αμφορίσκοι, ενώ σε μερικές περιπτώσεις οι τάφοι περιείχαν καύσεις, τοποθετημένες σε λίθινες οστεοθήκες. Σε μερικούς από τους συληµένους τάφους βρέθηκαν επίσης, σε άτακτη διάταξη, ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες ή τμήματά τους. Σε μία περίπτωση εντοπίστηκαν χρυσά κοσμήματα. Αναλυτικά, στον τάφο 51, βρέθηκε χρυσό δαχτυλίδι με σφενδόνη από καρνεόλη (Μ 1539). Ο ίδιος τάφος περιείχε επίσης δύο χρυσά ενώτια με απόληξη κεφαλής αντιλόπης, επίσης από καρνεόλη (Μ 1540).

Από τα υπόλοιπα ευρήματα αναφέρουμε μικρό αριθμό αργυρών ροδιακών νομισμάτων και πήλινα αγγεία, όπως μυροδοχεία, πινάκια, αμφορίσκους, φιαλίδια, ασκούς κτλ.,

18. Ε. Κανίνια, Χρυσά στεφάνια από την αρχαία ροδιακή νεκρόπολη, ΑΔ 49-50 (1994-1995): Μελέτες, σ. 97-132.

τα οποία καλύπτουν χρονολογικά την περίοδο από τον 3ο έως και τον 1ο αι. π.Χ. *(Ν. Χ.)*

Πάροδος Αναστασιάδου, Ο.Τ. 298 (οικόπεδο Καγκάη-Χατζημιχάλη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή Αγίας Τριάδος, όπου έχουν διενεργηθεί σωστικές ανασκαφικές έρευνες σε διάφορα οικόπεδα που αποκάλυψαν ταφικό μνημείο και τάφους ελληνιστικής περιόδου[19].

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου εντοπίστηκε παιδικός τάφος (διαστ. 1×0,42 μ.), λακκοειδής, λαξευτός στο βράχο. Δεν σώζονταν οι καλυπτήριες πλάκες. Στην επίχωση βρέθηκαν λίγα όστρακα αβαφών αγγείων. Το υπόλοιπο οικόπεδο κάλυπτε επιφάνεια βράχου.

Οδός Κωνστ. Υδραίου και Στ. Κωτιάδη, Ο.Τ. 317 (οικόπεδο Φαΐκ Πεκμετζή)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην αρχαία νεκρόπολη της Ρόδου. Σε προηγούμενη ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκε δυτικά του οικοπέδου ταφικό συγκρότημα από 215 λακκοειδείς τάφους του 4ου αι. π.Χ.[20]. Ο ιδιοκτήτης προχώρησε σε εκσκαφή του οικοπέδου χωρίς την άδεια της Υπηρεσίας με αποτέλεσμα να σωθούν μόνο επτά τάφοι στη δυτική παρειά του χώρου.

Οι τάφοι είναι λαξευτοί στο βράχο, συρταρωτοί με είσοδο στη στενή πλευρά. Έχουν κοπεί κάθετα από τον εκσκαφέα με αποτέλεσμα να μην σώζονται σε όλο τους το μήκος. Οι περισσότεροι ήταν συληµένοι. Οι υπόλοιποι περιείχαν ζεύγη οξυπύθμενων αμφορίσκων και στλεγγίδες ως ταφικά κτερίσματα. Στη νότια πλευρά αποκαλύφθηκαν τέσσερις λακκοειδείς τάφοι και μία θήκη για τεφροδόχο αγγείο, όλα λαξευτά στο βράχο. Περιείχαν υπολείμματα οστών και ζεύγη οξυπύθμενων αμφορίσκων. Χρονολογούνται στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο.

Σε μεταγενέστερη φάση ανοίχθηκε στο νότιο τμήμα του οικοπέδου πηγάδι που κατέστρεψε μερικώς έναν τάφο, ενώ αργότερα κλείστηκε από πρόχειρο τοίχο. *(Κ. Μ.)*

Οδός Αθηνών (οικόπεδο Μ. Τζόγια)

Το οικόπεδο, έκτασης 425 τ.μ. περίπου, βρίσκεται στη συνοικία της Ανάληψης, στην οδό Αθηνών. Κατά τη διερεύνηση του χώρου κάλυψης της οικοδομής Α, αποκαλύφθηκαν 14 ορθογώνιοι λακκοειδείς τάφοι και δύο ταφικές θήκες, μία ορθογώνια και μία κυκλική.

Η πλειονότητα των τάφων είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και ελάχιστοι παρουσίαζαν μικρή απόκλιση ΝΑ.-ΒΔ. Μόνον δύο, ο τάφος 4 και ο τάφος 14, διατηρούσαν τις καλυπτήριες πλάκες τους, ενώ στους περισσότερους υπήρχε το περιχείλωμα για τη στήριξή τους.

Το σκελετικό υλικό που αποκαλυφθηκε ήταν λιγοστό και εξαιρετικά διαταραγμένο. Οι τάφοι 6 και 8 δεν περιείχαν ευρήματα. Στους υπόλοιπους τάφους τα αντικείμενα που συνόδευαν τον νεκρό ήταν αγγεία διαφόρων τύπων (οξυπύθμενοι αμφορίσκοι, δίωτα σκυφίδια, πινάκια, χυτροειδές αγγείο, θραύσματα ασκού, σκύφος-κάνθαρος, σκύφος, μυροδοχείο), μεταλλικά αντικείμενα (χάλκινο κάτοπτρο, βελόνες, δαχτυλίδι, κοχλιάριο, καρφιά), νομίσματα.

Εξωτερική κτέριση επισημάνθηκε μόνο στον τάφο 14. Συγκεκριμένα, πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες του βρέθηκαν ένα μελαμβαφές κύπελλο-κάνθαρος και ένας σπασμένος οξυπύθμενος αμφορίσκος.

Από τη διερεύνηση της ορθογώνιας ταφικής θήκης (διαστ. 0,75×0,45 μ.) συγκεντρώθηκαν τμήματα μελαμβαφούς ραβδωτής υδρίας με γραπτό διάκοσμο στο περιχείλωμα και θραύσματα οξυπύθμενου αμφορίσκου. Από την επιφάνεια του βράχου κοντά στη θήκη, συνελέγη χάλκινο ροδιακό νόμισμα.

Από την κυκλική ταφική θήκη (διαμ. 0,94 μ. και βάθ. 0,90 μ.) συγκεντρώθηκαν μία υδρία και λιγοστά αβαφή όστρακα, ενώ από τις κατά τόπους αβαθείς κοιλότητες του βράχου συγκεντρώθηκαν λιγοστά αβαφή όστρακα, δύο ενσφράγιστες λαβές αμφορέων και αβαφές, ατρακτόσχημο μυροδοχείο.

Από τα ευρήματα των τάφων και των ταφικών θηκών, η χρήση του νεκροταφείου μπορεί να τοποθετηθεί στο διάστημα από τα τέλη του 4ου μέχρι τον 3ο αι. π.Χ. *(Γ. Ψ.)*

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Οδός Ρόδου-Λίνδου (Νέο κτίριο ΔΕΥΑΡ)

Το οικόπεδο βρίσκεται απέναντι από την αρχαιολογική ζώνη του Ροδινιού και συγκεκριμένα του τμήματος όπου ανασκάφηκε μεγάλο τμήμα ελληνιστικού νεκροταφείου κατά τα έτη 1991-1992[21]. Νοτιότερα έχει γίνει ανασκαφική έρευνα στα οικόπεδα ιδιοκτησίας Κακά-Κωνσταντινίδη, Καββάδα-Μορφωπού και Κωνσταντινίδη-Φρόνα[22]. Το νέο κτίριο της ΔΕΥΑΡ οικοδομήθηκε επιφανειακά,

19. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 540-543· 39 (1984): Χρονικά, σ. 321· 43 (1988): Χρονικά, σ. 601-602.

20. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 544-545.

21. ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, σ. 638-640.

22. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 477.

κατόπιν αδείας της Εφορείας. Στη νοτιοδυτική γωνία του και κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών βρέθηκε θαλαμοειδής τάφος, λαξευμένος στο βράχο, με προθάλαμο και δύο ταφικούς θαλάμους. Ανασκάφηκε μόνον ο προθάλαμος και ο ένας θάλαμος, λόγω επικινδυνότητας. Συνελέγησαν μόνο λίγα μελαμβαφή και άβαφα όστρακα. *(Σ.Ε.)*

Περιοχή Φανερωμένης

Κατά τη διάνοιξη δρόμου στην περιοχή Φανερωμένης, και συγκεκριμένα του πρώτου παράλληλου προς την οδό Ρόδου - Καλλιθέας, αποκαλύφθηκε ορθογώνιος λαξευτός τάφος διαμορφωμένος στην παρειά του φυσικού βράχου. Ο προσανατολισμός του τάφου ήταν από Α. προς Δ. και η ανατολική όψη του είχε καταστραφεί από τα μηχανήματα. Είχε μήκος 2,25, πλάτος 0,70 και ύψος 0,79 μ. Έσωζε την κάλυψή του από τέσσερις καλυπτήριες πλάκες.

Ο τάφος περιείχε αβαφή οινοχοΐσκη, ερυθροβαφή λύχνο, μελαμβαφές φιαλίδιο, μελαμβαφή κάνθαρο, δύο οξυπύθμενους αμφορίσκους και τμήμα σιδερένιας στλεγγίδας. Βρέθηκαν επίσης θραύσμα από τον πυθμένα αργυρής ομφαλωτής φιάλης και χάλκινο επίμηκες στέλεχος.

Βορειότερα αποκαλύφθηκε το δυτικό άκρο άλλου κτιστού τάφου, ο οποίος όμως βρέθηκε παραβιασμένος και εν μέρει κατεστραμμένος. Εμπρός από τον τάφο βρέθηκε λίθινη οστεοθήκη (Ε 4448) και μέσα σε αυτόν βρέθηκαν ριγμένα βάση κίονος, βάση βωμού με συμφυή πλίνθο (Αρχ 1231) καθώς και ορθογώνιο τμήμα στήλης. *(Δ. Μ.)*

Μεσαιωνική πόλη

ΕΡΓΑ ΔΕΠΟΣ

Το Νοέμβριο του 1995 άρχισε η εκτέλεση της β΄ φάσης του έργου κατασκευής των υπόγειων δικτύων της Μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου. Κατά τη διάρκεια των εργασιών εκσκαφής στο διάστημα Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1995, εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν τα πιο κάτω αρχαιολογικά λείψανα:

Οδός Γαβαλά

Στο νοτιοανατολικό άκρο της οδού Γαβαλά, 5,75 μ. βορειοδυτικά της συμβολής της με την πλατεία Νικασύλου, εντοπίστηκε ισχυρή θεμελίωση σε ύψος δύο δόμων. Η κατασκευή θεμελιωνόταν στο φυσικό βράχο, ένα περίπου μέτρο κάτω από το σημερινό επίπεδο της οδού, και αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 4,50 μ. Πρόκειται ουσιαστικά για τμήμα θεμελίωσης τοίχου, πλ. 5,10 μ., που έχει κατεύθυνση από ΝΔ. προς ΒΑ. (με μικρή απόκλιση 5° περίπου).

Ο κατώτερος δόμος του τοίχου θεμελιώνεται, όπως προαναφέραμε, απευθείας στο φυσικό βράχο και έχει ύψος 0,50 μ. Αποτελείται από μεγάλες πωροπλίνθους, μέσου πλ. 0,60 μ. και μήκ. μέχρι και 1,60 μ. Οι γωνιόλιθοι των εξωτερικών πλευρών του κατώτερου δόμου είναι μπατικά τοποθετημένοι, σε αντίθεση με τους εσωτερικούς, που έχουν τοποθετηθεί δρομικά. Παρόμοια διάταξη φαίνεται ότι είχαν και οι πώρινοι γωνιόλιθοι του ανώτερου δόμου, ο οποίος δεν διατηρείται ακέραιος, καθώς τμήμα του είχε αφαιρεθεί στο παρελθόν για να τοποθετηθεί υδρευτικός αγωγός.

Πρόκειται πιθανότατα για τμήμα της θεμελίωσης της ελληνιστικής οχύρωσης, την πορεία της οποίας αγνοούμε στην περιοχή αυτή. Σε αυτό συνηγορούν τόσο η τοιχοδομία, όμοια της οποίας βρίσκουμε σε άλλα σημεία της οχύρωσης, όσο και το ασυνήθιστα μεγάλο πλάτος της θεμελίωσης, που φθάνει τα 5,10 μ.

Κατά 2,50 μ. βορειοδυτικά του παραπάνω τοίχου εντοπίστηκε δεύτερη κατασκευή, η οποία αποτελείται από τρεις μεγάλες πωροπλίνθους, συμπληρωμένες από μικρότερους λαξευμένους ή και ημίεργους λίθους. Οι μεγάλοι γωνιόλιθοι έχουν ίδιο προσανατολισμό με το τείχος νοτιοανατολικότερα, αντίθετα με τους μικρότερους που μοιάζουν να αποτελούν μεταγενέστερο συμπλήρωμα. Η κατασκευή από την οποία σώζεται μόνον ένας δόμος, στο ύψος περίπου του άνω δόμου του τείχους, έχει πλάτος 2,80 και μέγιστο ορατό μήκος 1,80 μ.

Οδός Φειδίου

Στο βορειοδυτικό τμήμα της οδού Φειδίου αποκαλύφθηκε επιμήκης κατασκευή σε δύο δόμους, αποτελούμενη από μεγάλες πωροπλίνθους. Παρά τη στενότητα του σκάμματος και την αδυναμία διαπλάτυνσής του για λόγους ασφαλείας, διαπιστώθηκε ότι οι γωνιόλιθοι ήταν τοποθετημένοι μπατικά, στον άξονα ΒΑ.-ΝΔ., ενώ η κατασκευή έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και εντοπίστηκε σε συνολικό μήκος 11,20 μ. Το πλάτος των πωροπλίνθων της κατασκευής, η οποία εντοπίστηκε σε βάθος 1,95 μ. κάτω από την επιφάνεια της σημερινής οδού, κυμαίνεται μεταξύ 0,62 και 0,70 μ. Το ύψος του κατώτερου δόμου δεν ήταν δυνατόν να μετρηθεί λόγω των δυσμενών συνθηκών ανασκαφής, ενώ το ύψος του άνω δόμου έφθανε τα 0,35 μ.

Παρά την αποσπασματικότητα του ευρήματος είναι φανερό ότι πρόκειται για ισχυρή και επιμελή κατασκευή, που θα πρέπει να συνδέσουμε με σημαντικό κτίριο των ελληνιστικών χρόνων, ίσως δε και με την ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου. *(Ν. Χ.)*

Ιαλυσός

Βασικός σκοπός της έρευνας αυτή τη χρονιά στα Τριά-

ντα, ήταν η ανασκαφή του μεγάλου κτιρίου του οικοπέδου Π. Παρασκευά, αφού για πρώτη φορά αποκαλύπτεται στο μινωικό οικισμό οικοδόμημα σε τέτοια έκταση. Η μελέτη του αναμένεται να φωτίσει πτυχές της αρχιτεκτονικής της ΥΜ ΙΑ πόλης. Στα βόρειοανατολικά του, σε σκάμμα βόθρου, εντοπίστηκαν λείψανα της ίδιας φάσης, ενώ σε οικόπεδο στα ανατολικά του μινωικού οικισμού και σε συνέχεια παλαιότερων ευρημάτων, αποκαλύφθηκαν λείψανα ελληνιστικής περιόδου. Στην περιοχή τέλος του Παραδεισίου (Βιλλανόβα) η έρευνα έφερε στο φως ένα πιθοειδές αγγείο.

Σημαντική όπως πάντα υπήρξε η συμβολή των αρχιτεχνιτών Σ. Κώττη και Ε. Μπαλάκη και του τεχνίτη Ν. Χαβιαρά. *(Ε. Φ. - Φ. Ζ.)*

ΤΡΙΑΝΤΑ (ΝΟΤΙΟΣ ΤΟΜΕΑΣ)

Οδός Τριαντών, Κ.Μ.Γ. 668 Α (οικόπεδο Π. Παρασκευά)

Η ανασκαφή συνεχίστηκε κυρίως στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου όπου κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο είχε αποκαλυφθεί το νότιο και δυτικό όριο μεγάλου κτιρίου[23] της ύστερης ΥΜ ΙΑ πόλης. Η έρευνα σε τρία νέα ανασκαφικά τετράγωνα που ανοίχτηκαν στη βόρεια πλευρά της γενικής εκσκαφής και εν μέρει στα όρια της παλιάς τομής Β[24], δεν αποκάλυψε το βόρειο όριό του που πιθανότατα βρίσκεται εκτός ανασκαφικού χώρου. Για το ανατολικό επιβεβαιώθηκε ότι έχει υποστεί τις μεγαλύτερες καταστροφές και βαθιές παραβιάσεις κατά τη μυκηναϊκή περίοδο.

Στο εσωτερικό του κτιρίου έγινε δυνατή η διάκριση τεσσάρων χώρων κατά μήκος των 10,30 ορατών μέτρων της δυτικής του πλευράς. Οι διαχωριστικοί τοίχοι, χτισμένοι με αργολιθοδομή σε πλάτος 0,65 μ. περίπου, σώζονται από βάθ. 3,35/3,61 μέχρι 3,61/3,70 μ. με θεμελίωση στα ερείπια πρωιμότερης ΥΜ ΙΑ φάσης. Τα δωμάτια που σχηματίζονται έχουν περίπου ορθογώνιες κατόψεις και πλάτος 4,30 μ. περίπου. Το νοτιότερο (δωμ. 1), μήκ. 3 μ., ορίζεται δυτικά και νότια από τους εξωτερικούς τοίχους του κτιρίου, ανατολικά από το πολύθυρο[25] και βόρεια από εσωτερικό τοίχο. Η γωνία των δύο τελευταίων δεν σώζεται καθώς έχει κοπεί από λάκκο που ανοίχθηκε λίγο μεταγενέστερα, αμέσως βορειοδυτικά του τοίχου του πολυθύρου[26] που, όπως αποκαλύφθηκε, είχε θεμελιωθεί σε λιθοδομή ακατέργαστων πωρόλιθων. Ο λάκκος, διαμ. 1/1,20 μ., μέχρι βάθ. 4,03 μ. περιείχε οικοδομικό υλικό, πιθανότατα από την τελευταία ανακατασκευή του κτιρίου, λαξευμένους και αργούς πωρόλιθους, κονιάματα και καλής ποιότητας ΥΜ ΙΑ κεραμική. Λεπτό στρώμα λατύπης βρέθηκε στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου σε βάθος 3,60/3,77 μ. πιθανότατα από τις εργασίες θεμελίωσης του κτιρίου. Η μορφή της ανατολικής απόληξης του εσωτερικού βόρειου τοίχου υποδεικνύει ότι δεν έχει κοπεί απαραίτητα από την παραβίαση του λάκκου, αλλά πιθανώς να υπήρχε εκεί το άνοιγμα προς το επόμενο δωμάτιο. Το πλακόστρωτο, τέλος, δάπεδο που είχε αποκαλυφθεί σε ψηλότερο επίπεδο (3,03 μ.) στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου συνεχιζόταν ανατολικά και βόρεια με βοτσαλάκι και διαλυμένο κονίαμα σε ορατές διαστάσεις 1,35× 0,80 μ. και πρέπει να ανήκε στην τελευταία οικοδομική φάση του κτιρίου της ύστερης ΥΜ ΙΑ.

Το δεύτερο της σειράς των δυτικών δωματίων (δωμ. 2) είναι στενότερο, μήκ. 190 μ. περίπου. Η ύπαρξη ανοιγμάτων προς Β. και Α. δεν έχει αποσαφηνιστεί ακόμα.

Το τρίτο και μέχρι στιγμής μεγαλύτερο δωμάτιο (δωμ. 3), μήκ. 4,10 μ., επικοινωνεί στη βορειοανατολική γωνία του, με τον επόμενο προς Β. χώρο μέσω δίθυρου ανοίγματος (πλάτος κάθε θύρας 0,65/0,80 μ). Οι παραστάδες όπως και αυτές του δωματίου 1 πατούν σε αργολιθοδομή πωρόλιθων. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,61/3,67 μ., δάπεδο ή υπόστρωμα δαπέδου από λεπτό βότσαλο, που σώζεται με διαφορετική σύνθεση κατά τόπους. Πυκνό στα νότια, αραιότερο στο μέσον και αναμιγμένο με κονίαμα στο βόρειο τμήμα του δωματίου, όπου επίσης παρατηρήθηκαν ίχνη καύσης και μικρή επίπεδη μάζα μαλακού πηλού. Στο άκρο του δαπέδου βρέθηκε αποσπασματικά σωζόμενη σειρά σχιστολιθικών πλακιδίων, σφηνοειδούς σχήματος, τοποθετημένων με τη μεγαλύτερη πλευρά κατά μήκος του ανατολικού τοίχου. Σε λίγο ψηλότερο επίπεδο (βαθ. 3,25/3,41 μ.) και στη δυτική-βορειοδυτική πλευρά του δωματίου, είχε αποκαλυφθεί λιθοσωρός. Η επίχωση του δωματίου περιείχε ΥΜ ΙΑ κεραμική καλής ποιότητας, με χαρακτηριστική παρουσία συνανήκοντων θραυσμάτων αρκετών ημισφαιρικών κυπέλλων.

Τα λείψανα που έχουν έως τώρα αποκαλυφθεί στο ανατολικό τμήμα του κτιρίου δεν έχουν ακόμη ταυτιστεί με ακρίβεια καθώς δεν έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφική έρευνα. Τα αποσπασματικά σωζόμενα δάπεδα από χαλικά-

23. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 775-777.

24. ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, σ. 643.

25. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 776.

26. Για πηγάδι μπροστά σε πολύθυρο βλ. και οικ. Κ. Μάρκου, Toula Marketou, New Evidence on the Topography and Site History of Prehistoric Ialysos, στο S. Dietz - I. Papachristodoulou (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 7), σ. 30.

σβεστο ή απλό χαλίκι, όπως και οι ξηλωμένοι τοίχοι ανήκουν σε διαδοχικές φάσεις οικοδόμησης και ανακατασκευής. Φαίνεται όμως ότι ορισμένοι τοίχοι έχουν επαναχρησιμοποιηθεί και επιδιορθωθεί, από την πρώιμη έως την ύστερη φάση της ΥΜ ΙΑ. Το τμήμα αυτό, μικρό μέρος του οποίου συμπίπτει εν μέρει με την αρχική διερευνητική τομή Β, καλυπτόταν κατά το μεγαλύτερο μέρος από στρώματα πυκνών αποθέσεων με βαθιές παραβιάσεις μυκηναϊκών χρόνων κατά μήκος του ανατολικού άκρου του κτιρίου[27]. Οι αποθέσεις περιέχουν πυκνή κεραμική αναμιγμένη με οικοδομικά υλικά, όπως μικρές πέτρες, γραπτά κονιάματα, αποτμήματα λίθινων πλακών από γκρίζο σχιστόλιθο αλλά και κόκκινο και λευκό μάρμαρο. Αξιοσημείωτη είναι πέρα από την κεραμική τοπικής παραγωγής και την εισηγμένη από τον αιγαιακό χώρο, η παρουσία οστράκου κυπριακού milk-bowl[28]. Η ανάμιξή τους με υπολείμματα τροφής (οστά ζώων και όστρεα), αποτμήματα λίθινων και πήλινων εργαλείων και άλλα μικροαντικείμενα συνηγορούν στην ερμηνεία των στρωμάτων αυτών ως απορριμμάτων καθαρισμού των ερειπίων, έπειτα από τις αλλεπάλληλες καταστροφές[29].

Επάνω στα ερείπια του κτιρίου, κάτω από στρώμα πυκνής κεραμικής απόθεσης, σε απόσταση 2,60 μ. βόρεια-βορειοανατολικά του πολυθύρου του δωματίου 1 και σε βάθος 3,27/3,37 μ. αποκαλύφθηκε ταφή ενήλικης γυναίκας, μοναδική στο χώρο του οικισμού. Πάνω σε ορθογώνιο δάπεδο από λεπτό βοτσαλάκι, διαστ. 1,25× 0,75 μ., είχε τοποθετηθεί ο σκελετός σε συνεσταλμένη στάση, προσανατολισμένος από Δ. προς Α., με το κρανίο προς Δ. και το σώμα να κλίνει προς Ν. Παρόμοιες ταφές σε συνεσταλμένη στάση πάνω σε βοτσαλάκι αλλά με ποικίλο προσανατολισμό των νεκρών έχουν βρεθεί στο νεκροταφείο που ανασκάφηκε βόρεια του οικισμού, στα οικόπεδα αφών Κώστα[30] και Γ. Ιωαννίδη[31] και χρονολογήθηκαν μεταξύ της πρώιμης και της ύστερης φάσης της ΥΜ ΙΑ[32]. Πολύτιμο εύρημα αποτελούν το ζευγάρι χρυσών ενωτίων, που φαίνεται ότι έφερε η νεκρή και κατά την ταφή. Σύμφωνα με την κατάταξη του Laffineur μπορούν να ενταχθούν, χωρίς όμως να αποτελούν χαρακτηριστικό του παράδειγμα, στο γενικότερο τύπο κρεμαστών ενωτίων «σε σχήμα βουκρανίου»[33].

Αρχιτεκτονικά λείψανα της πρώιμης ΥΜ ΙΑ φάσης έχουν αποκαλυφθεί, εκτός από το βορειονατολικό τμήμα της ανασκαφής, κάτω από το δωμάτιο 1 του κτιρίου Α. Τρεις αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι ορίζουν το βόρειο τμήμα ορθογώνιου χώρου, πλ. 3,20 μ., ορατού μήκ. 1,50 μ. με προσανατολισμό ακριβώς όμοιο με αυτό του υπερκείμενου κτιρίου. Ο δυτικός τοίχος εμφανίστηκε σε βάθος 3,53 μ., κάτω από τον εξωτερικό τοίχο του κτιρίου, με μικρό τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου στα ανατολικά του σε βάθος 3,59 μ. Πιθανώς στην ίδια πρώιμη φάση ανήκει και δάπεδο από χαλικάσβεστο που αποκαλύφθηκε στα όρια του δωματίου 2, αλλά προς το παρόν δεν μπορεί να συσχετιστεί.

Στο νότιο τομέα, όπου αφαιρέθηκαν οι μάρτυρες του καννάβου της ανασκαφής, αποκαλύφθηκαν δύο εκτεταμένες αποθέσεις απορριμμάτων, στα νότια και νοτιοδυτικά του μεγάλου κτιρίου. Η ανατολικότερη κάλυπτε μέρος του νότιου εξωτερικού τοίχου του, ενώ η δυτικότερη καλύπτει επίσης άλλα κτιριακά λείψανα, απροσδιόριστα προς το παρόν.

Στο νοτιοανατολικό άκρο της ανασκαφής αποκαλύφθηκε ότι η δυτικότερη από τις τρεις πώρινες πλάκες με το λαξευμένο ρηχό αυλάκι στρέφεται προς Δ. σε μήκος 0,60 μ. Παράλληλα με τη δεύτερη από τις πλάκες και σε απόσταση 1 μ. από αυτήν, αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,15 μ. μία πώρινη βάση παραστάδας, διαστ. 0,70×0,30 μ., με επίπεδη όμως την επάνω επιφάνεια. Νοτιότερα, 0,80 μ. παράλληλα σε αυτήν άρχισε να αποκαλύπτεται δεύτερη παραστάδα. Το μεταξύ τους άνοιγμα αντιστοιχεί περίπου με τη διάμετρο του μεγάλου κυκλικού πωρόλιθου που είχε ήδη αποκαλυφθεί 0,40 μ. νοτιοδυτικότερα.

Η ανασκαφή συνεχίζεται. *(Φ. Ζ. – Ε. Φ.)*

Λεωφόρος Ηρακλειδών και οδός Γρηγ. Λαμπράκη (σκάμμα βόθρου οικοπέδου Ν. Παρασκευά)

Το οικόπεδο του Ν. Παρασκευά βρίσκεται βορειοανατολικά του οικοπέδου Π. Παρασκευά (βλ. παραπάνω),

27. ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, σ. 643.

28. Για την παρουσία κυπριακής κεραμικής στα Τριάντα βλ. Toula Marketou, ό.π. (υποσημ. 26), σ. 31.

29. Για τις καταστροφές στα ΥΜ ΙΑ Τριάντα βλ. Toula Marketou, Santorini Tephra from Rhodes and Kos: Some Chronological Remarks Based on the Sratigraphy, στο D.A. Hardy - A.C. Renfrew (επιμ.), Thera and the Aegean World, III, σ. 104-112. Η ίδια, Excavation at Trianda (Ialysos) on Rhodes: New Evidence for the Late Bronze Age I Period, RendLinc 9 (1998), σ. 45-49, 63-64

30. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 617.

31. Ό.π., σ. 615.

32. Toula Marketou, Excavation at Trianda (Ialysos) on Rhodes: New Evidence for the Late Bronze Age I Period, ό.π. (υποσημ. 29), σ. 61.

33. Για τον κρίκο του άνω μέρους βλ. R.A. Higgins, Greek and Roman Jewellery, London 1961, σ. 72, πίν. 11c· για τη «σταγόνα» βλ. R. Laffineur, Les pendants d'oreilles minoens en forme de bucrane, Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Α, Αθήνα 1976, σ. 281-296, πίν. 89.

βορειοδυτικά των οικοπέδων Πλάτση[34] και Χατζηιωάννου[35] και νοτιοδυτικά του οικοπέδου Παπαεμμανουήλ-Χαλκιόπουλου[36].

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, στον άξονα Α.-Δ., ανοίχθηκε σκάμμα, διαστ. 3,50×6,80 μ. όπου και περιορίστηκε και ολοκληρώθηκε η έρευνα. Στη δυτική μόνο πλευρά του, αποκαλύφθηκαν σε βάθος 3,33 μ. λείψανα τριών τοίχων. Είναι κατασκευασμένοι στον άξονα ΒΑ.-ΝΔ./ ΒΔ.-ΝΑ. από ακατέργαστους πωρόλιθους και θεμελιωμένοι σε βάθος 3,56 μ. Ο καλύτερα σωζόμενος έχει μέγιστο μήκος 2,35 μ. και πλάτος 0,45-0,50 μ. Στο νοτιοανατολικό άκρο του σχηματίζει γωνία με άλλον που μόλις διακρίνεται, ενώ σε επαφή με τη βορειοδυτική πλευρά του αποκαλύφθηκαν ίχνη ενός τρίτου. Οι επιχώσεις περιείχαν μικρά κομμάτια κάρβουνου και όστρακα κυρίως της ΥΜ ΙΑ περιόδου. Η παρουσία μεταγενέστερων μυκηναϊκών οστράκων υποδηλώνει ότι ο χώρος πιθανότατα έχει υποστεί τις γνωστές παραβιάσεις των μυκηναϊκών χρόνων (βλ. οικόπεδο Π. Παρασκευά), στις οποίες ενδεχομένως οφείλεται η κακή διατήρηση των αρχιτεκτονικών λειψάνων. *(Ε. Φ.)*

Οδός Ρόδου-Κρεμαστής, Κ.Μ. 669 (οικόπεδο Γ. Νικήτα)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη νότια πλευρά της οδού Ρόδου-Κρεμαστής (Λεωφόρος Ιαλυσού ή Ηρακλειδών 22). Προκειμένου να οικοδομηθεί το νότιο τμήμα του οικοπέδου, πίσω από τη μονώροφη κατοικία του ιδιοκτήτη, έγινε εκσκαφή 27 πεδίλων, διαστ. 2×2 μ. και βάθ. 0,80-1 μ., αφού είχε προηγηθεί αφαίρεση του αρόσιμου εδάφους σε βάθος 0,25 έως 0,30 μ. Στα πρανή των πεδίλων και από βάθ. 0,60 μ. εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα. Ακολούθησε η διάνοιξη τομών για τον καθαρισμό των λειψάνων αυτών και διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για μεμονωμένες κτιστές συμπαγείς ορθογώνιες κατασκευές από πωρόλιθους μικρού και μεγάλου μεγέθους, ακανόνιστου σχήματος, ανεξάρτητες μεταξύ τους.

Οι κατασκευές αυτές έχουν μέγεθος 0,60×0,80, 0,75×0,75 και 1,60×2,70 μ. και προσανατολισμό Β.-Ν. ή Α.-Δ. Στην άνω επιφάνεια της μεγαλύτερης από τις κατασκευές βρέθηκε σκέπασμα οστεοθήκης από λάρτιο λίθο και κάτω από αυτό ίχνη καύσης με θρυμματισμένα οστά. Σε απόσταση 0,35 μ. νότια της ίδιας κατασκευής και σε βάθος 0,90-1 μ. βρέθηκε ομάδα πέντε μυροδοχείων ατρακτόσχημων. Η λίγη κεραμική που συνελέγη από το επίπεδο της άνω επιφάνειας των κατασκευών και κάτω είναι ελληνιστική (συμπεριλαμβάνονται θραύσματα γυάλινων αγγείων), ενώ στην ανώτερη στρώση επίχωσης συμπεριλαμβάνονται και θραύσματα αγγείων της μέσης και ύστερης εποχής του Χαλκού.

Είναι πιθανόν οι κτιστές κατασκευές να αποτελούν επιτύμβια μνημεία-σήματα (τράπεζες ή βωμούς), ενταγμένα σε νεκροταφείο της ελληνιστικής περιόδου, εποχής κατά την οποία η Ιαλυσία είχε συρρικνωθεί σημαντικά λόγω της μεγάλης ακμής της πόλεως της Ρόδου[37].

Παραδείσι (Αεροδρόμιο)

Κατά τα έργα κατασκευής νέου διαδρόμου τροχοδρόμησης δυτικά του υπάρχοντος διαδρόμου του αεροδρομίου Παραδεισίου αποκαλύφθηκε αγγείο μέσα στο νότιο πρανές των εκσκαφών κοντά στο δυτικό άκρο του νέου διαδρόμου.

Ανοίχθηκε τομή διαστ. 1×1,75 μ. και κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ. γύρω από το αγγείο και διαπιστώθηκε ότι επρόκειτο για αποθηκευτικό αγγείο (μικρό πίθο ή ευρύστομο αμφορέα), τοποθετημένο πλάγια, με το στόμιο προς ΒΑ. κλεισμένο με πλακοειδή λίθο τοποθετημένο κάθετα. Το αγγείο βρέθηκε μέσα σε χώμα σε βάθος 0,22 μ. Κατά την ανασκαφή της τομής όμως διαπιστώθηκε ανατολικά του αγγείου και σε επαφή σχεδόν με αυτό η ύπαρξη τοίχου από βάθ. 0,30 μ. Ο τοίχος είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., και συνεχίζεται σε όλο το μήκος της τομής. Είναι κατασκευασμένος από αργούς πωρόλιθους μεσαίου ή μικρού μεγέθους τοποθετημένους σφηνοειδώς ώστε να σχηματίζουν μια δυτική πρόσοψη. Η τομή δεν επεκτάθηκε ώστε να αποκαλυφθεί ολόκληρο το πλάτος του τοίχου, το οποίο είναι μεγαλύτερο από 0,75 μ. Η δυτική πρόσοψη του τοίχου αποκαλύφθηκε σε ύψος 0,40 μ. Σε βάθος 0,70 μ. η δυτική πρόσοψη του τοίχου μετατοπίζεται 0,10 μ. ανατολικότερα, φαίνεται δηλαδή να εδράζεται σε πρωιμότερο τοίχο της ίδιας κατεύθυνσης. Η δεύτερη αυτή πρόσοψη αποκαλύφθηκε μέχρι βάθ. 0,94 μ. Η κατασκευή παραμένει ώστε να ερευνηθεί στο μέλλον.

Το σχήμα του αγγείου είναι ωοειδές ευρύστομο, με χείλος ελαφρά τονισμένο και δύο λαβές οριζόντιες κυλινδρικές στο ύψος των ώμων. Η επιφάνεια της βάσης είναι ελαφρά κυρτή. Διαστάσεις: ύψος 0,425, μεγίστη διάμετρος

34. ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, σ. 642· 48 (1993): Χρονικά, σ. 530-532.

35. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 777-778.

36. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 614-615.

37. Σημειώνεται ότι τα μόνα άλλα λείψανα ελληνιστικής παρουσίας στην περιοχή εντοπίστηκαν στο γειτονικό προς Ν. οικόπεδο Ν. Παυλίδη, βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 489.

0,347, διάμετρος χείλους 0,29 μ., διάμετρος βάσης 0,13 μ. Το σχήμα του αγγείου, αλλά και ο πηλός (ρόδινος, με ίχνη οργανικών προσμίξεων), το τοποθετούν πιθανόν στο τέλος της πρώιμης ή στη μέση εποχή του Χαλκού. Είναι πιθανόν να είχε χρησιμοποιηθεί για εγχυτρισμό βρέφους. Δεν βρέθηκαν οστά στο εσωτερικό του, αλλά κρατήθηκε δείγμα χώματος για περαιτέρω ανάλυση.

Θεολόγος

Οικόπεδο Δημ. Σταματελοπούλου, Κ.Μ. 359 γαιών Θεολόγου, Ο.Τ. 34

Το οικόπεδο βρίσκεται στη νότια πλευρά του κεντρικού δρόμου της κοινότητας Θεολόγου, σε απόσταση 160 μ. περίπου ανατολικά-νοτιοανατολικά του ναού του Ερεθιμίου Απόλλωνος και 210 μ. περίπου ανατολικά – νοτιοανατολικά του αρχαίου θεάτρου. Στην ευρύτερη περιοχή του ιερού του Ερεθιμίου Απόλλωνος διεξάγονται ανασκαφές με συνεργασία του τομέα Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων με την ΚΒ΄ ΕΠΚΑ.

Η Εφορεία ειδοποιήθηκε για καταστροφή αρχιτεκτονικών λειψάνων αφού πλέον είχε ολοκληρωθεί η εκσκαφή 16 πεδίλων, διαστ. 2×2 μ. έως 2,80×2,50 μ., και βάθ. 0,80 μ. στην πρόσοψη, καθώς και βόθρου, διαστ. 6×2,50 μ., και βάθ. 4 μ. στο πίσω τμήμα του οικοπέδου. Η έρευνα αναγκαστικά περιορίστηκε σε τομές μεταξύ των πεδίλων, στα πρανή των οποίων ήταν εμφανή τα ίχνη τοίχων κατεστραμμένων από την εκσκαφή, και στη συνέχεια σε ενοποίηση των τομών ακολουθώντας την πορεία των αποκαλυφθέντων τοίχων σε μια προσπάθεια να αναγνωριστούν αρχιτεκτονικές ενότητες.

Παρατηρήθηκαν τουλάχιστον τέσσερις οικοδομικές περίοδοι που χρονολογούνται ανάμεσα στον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ. και στον 4ο-5ο αι. μ.Χ. (Σχέδ. 1). Τα αρχαιότερα αρχιτεκτονικά λείψανα εντοπίζονται στο βορειοδυτικό και δυτικό τμήμα του οικοπέδου και παρουσιάζουν δύο φάσεις. Αποτελούνται από τοίχους με κατεύθυνση Β.-Ν. και Α.-Δ., πλ. 0,60-0,65 μ. και σωζ. ύψ. 0,50 μ. περίπου, με προσόψεις από ορθογώνιους πωρόλιθους και γέμισμα από ποτάμια βότσαλα και μικρούς αργούς λίθους, θεμελιωμένους απευθείας στο φυσικό έδαφος (τχ 14- 14α, 15-15α, 18, 21, εστία και ίσως τχ 6). Θραύσμα περγαμηνού σκύφου του 1ου αι. π.Χ.-1ου αι. μ. Χ. βρέθηκε κάτω από τον τοίχο 21.

Η δεύτερη και καλύτερα διατηρημένη οικοδομική περίοδος εντοπίζεται κυρίως στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου και παρουσιάζει τουλάχιστον τρεις φάσεις (τχ 2/ 2α/ 2αα, 16 και 17, τχ 7α, 12 και 24, τχ 19 και 22). Χαρακτηρίζεται κυρίως από θεμελιώσεις τοίχων με κατεύθυνση Β.-Ν. και Α.-Δ., πλ. 0,60-0,65 μ. και μήκ. έως και 15 μ., κατασκευασμένες από βότσαλα μέσα σε κοίτες ανοιγμένες στο έδαφος. Όπου σώζεται μέρος της ανωδομής του τοίχου, η κατασκευή του είναι παρόμοια με αυτή των τοίχων της προηγούμενης περιόδου, με δύο προσόψεις από πωροπλίνθους και γέμισμα από βότσαλα και μικρά κομμάτια πωρόλιθου. Κεραμίδες τοποθετούνται σε οριζόντιες στρώσεις μεταξύ των πωροπλίνθων. Η νέα μέθοδος θεμελίωσης των πώρινων τοίχων επάνω σε κοίτες γεμισμένες με βότσαλα αποτελεί πιθανόν ένδειξη προσαρμογής στις συνθήκες υγρασίας της περιοχής.

Οστά μεγάλων ζώων (βοοειδών και αιγοπροβάτων) που αποκαλύφθηκαν τακτικά τοποθετημένα σε σωρό μέσα σε λάκκο στη βορειοανατολική γωνία των τοίχων 2α και 12 (βάθ. 1,11 έως 1,27 μ.) ερμηνεύονται ως θυσία θεμελίωσης που σχετίζεται με τη δεύτερη φάση αυτής της οικοδομικής περιόδου. Τα λίγα κινητά ευρήματα χρονολογούν τη δεύτερη οικοδομική περίοδο στην παλαιοχριστιανική εποχή.

Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου, σε γωνία τοίχων που σχετίζονται πιθανώς με τη δεύτερη οικοδομική περίοδο (τχ 10 και 11), αποκαλύφθηκε αποθέτης με θραύσματα κεραμίδων, κεραμική της υστερορωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής περιόδου, καθώς και πολλά κομμάτια πηλού, από τα οποία το 1/3 περίπου έφερε αποτυπωμένες αυλακώσεις ή φύλλα καλαμιών, και συχνά έσωζε επιφάνεια ή ακμές της πήλινης πλίνθου. Όλο αυτό αποτελεί μάλλον πεταμένο υλικό από διάτρητο δάπεδο κλιβάνων. Οι μάρτυρες των τριών στρώσεων του αποθέτη παρέμειναν άθικτοι[38].

Στο νοτιοανατολικό άκρο του οικοπέδου, τέλος, αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,43 μ. (1,20 μ. κάτω από τη θεμελίωση του τχ 1) κεραμοσκεπής καλυβίτης τάφος, με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο νεκρός, τοποθετημένος εκτάδην με το κεφάλι προς Ν. επάνω σε στρώση από βοτσαλάκι, είχε καλυφθεί με διπλή στρώση κεραμίδων. Η ταφή ήταν ακτέριστη. Προφανώς ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί ως νεκροταφείο πριν την επέκταση του οικισμού κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο[39].

Διαπλάτυνση επαρχιακής οδού Παραδεισίου-Καμίρου

Κατά τη διαπλάτυνση της υπάρχουσας επαρχιακής οδού

38. Λείψανα αρχαίου κεραμικού εργαστηρίου έχουν αποκαλυφθεί στο κτήμα Πότσου, βλ. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 485-486.

39. Κεραμοσκεπείς τάφοι και εγχυτρισμοί της παλαιοχριστιανικής περιόδου έχουν ερευνηθεί στο κτήμα Πότσου, ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 504· 45 (1990): Χρονικά, σ. 492.

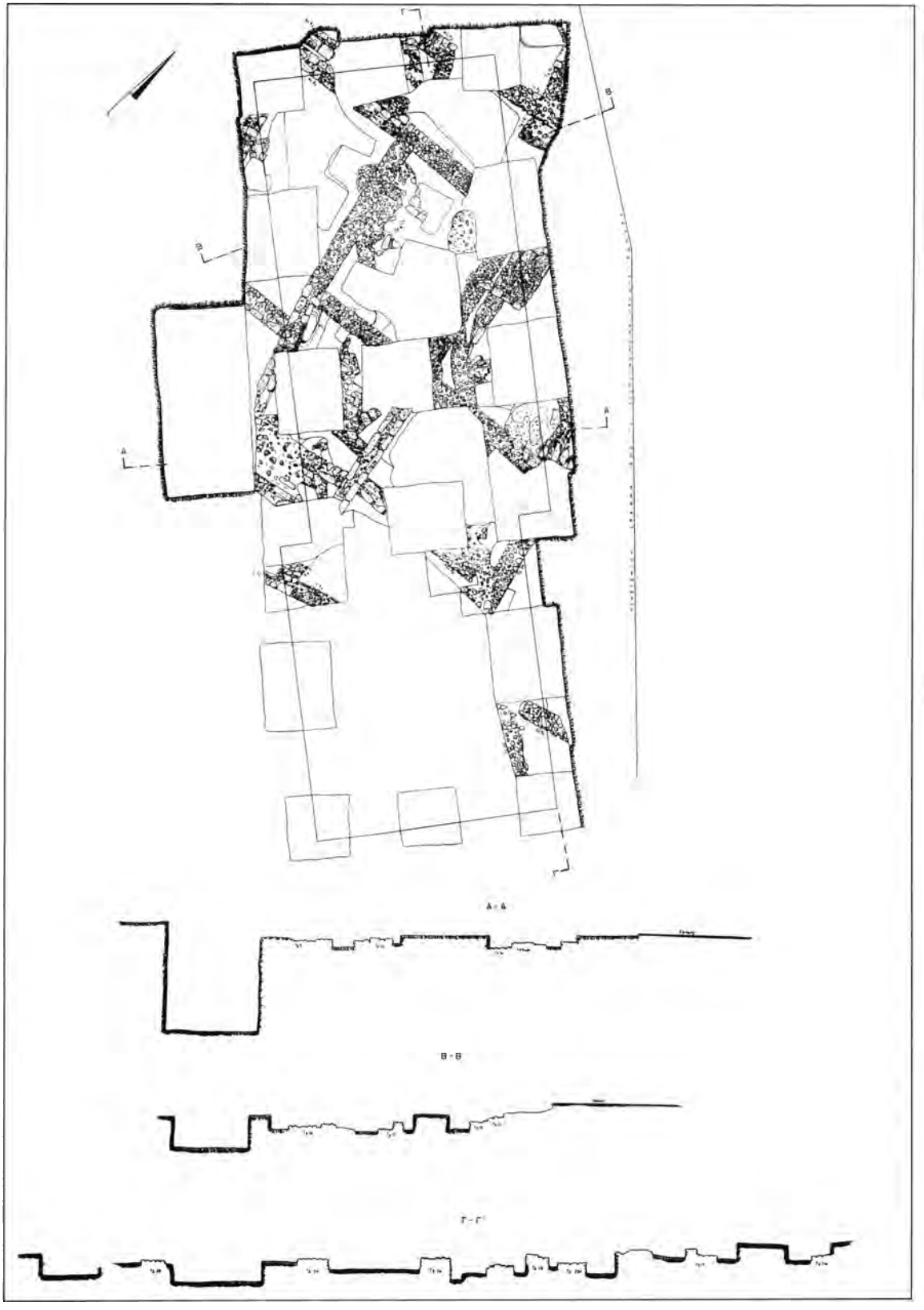

Σχέδ. 1. Ρόδος. Θεολόγος. Οικόπεδο Δ. Σταματελόπουλου. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές.

Παραδεισίου-Καμίρου το χειμώνα και την άνοιξη του 1995 εμφανίστηκαν, εν μέρει κατεστραμμένα, λείψανα αρχαίων νεκροταφείων και αγροτικών εγκαταστάσεων[40], σε διάφορες θέσεις, τα οποία ερευνήθηκαν και στη συνέχεια καταχώθηκαν, όπου αυτό ήταν εφικτό.

Φάνες

Άη-Γιώργης

Ο καθαρισμός ανοίγματος, ορατού στο βόρειο πρανές του δρόμου πριν από τις εργασίες διαπλάτυνσης, σε απόσταση 40 μ. περίπου δυτικά από το εκκλησάκι του Άη-Γιώργη, που βρίσκεται δύο χιλιόμετρα δυτικά από τις Φάνες, αποκάλυψε κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο κλασικών χρόνων. Ο τάφος είχε προσανατολισμό Α.-Δ., εξωτερικό μήκος 2,55 και εσωτερικό μήκος 1,82 μ., πλάτος 0,45 και ύψος 0,60 μ. και ήταν χτισμένος από πωροπλίνθους επάνω σε δάπεδο από πωρόπλακες, με στέγαση από οριζόντια τοποθετημένες πωροπλίνθους. Η νότια και η δυτική του πλευρά είχαν καταστραφεί σε προηγούμενη διαπλάτυνση του δρόμου. Στο εσωτερικό του τάφου σωζόταν εν μέρει σκελετός τοποθετημένος εκτάδην, με προσανατολισμό προς Α. Στη θέση του αριστερού μηριαίου (που έλειπε), βρέθηκε το πλατύ επίπεδο χείλος αλαβάστρου από αλάβαστρο. Τα οστά δεν έφεραν καθόλου ίχνη καύσης, ωστόσο κάτω από αυτά, και κάτω από λεπτή στρώση χώματος, αποκαλύφθηκε σε ολόκληρο το εμβαδόν του τάφου επάνω στην πλακόστρωση στρώμα καύσης, πάχ. 0,10 μ., που δεν περιείχε καμένα οστά. Ο τάφος αποτελεί την πρώτη ένδειξη σχετικά με την ύπαρξη νεκροταφείου κλασικών χρόνων στην περιοχή.

Μετά την έναρξη των εργασιών διαπλάτυνσης του δρόμου αποκαλύφθηκε στο νότιο πρανές του δρόμου, απέναντι από τον κιβωτιόσχημο τάφο και σε απόσταση από 16 έως 33 μ. προς ΝΔ. της εκκλησίας του Άη-Γιώργη, σειρά κεραμοσκεπών καλυβιτών τάφων καθώς και οστεοφυλάκιο της υστερορωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής περιόδου. Ορατοί και μερικώς κατεστραμμένοι, σε μήκος 22 μ. της νέας παρειάς ήταν επτά τάφοι, οι οποίοι αριθμήθηκαν τφ.1 έως τφ.7 από Α. προς Δ. Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκε ένας ακόμη καλυβίτης (ο τφ.9) στην κατασκευή του οποίου οφείλεται η καταστροφή του τφ.1. Επτά από τους οκτώ τάφους είχαν προσανατολισμό Β.-Ν., ενώ ο τφ.5 Α.-Δ. Για την κατασκευή τους ανοίχθηκε στο σαθρό ασβεστολιθικό βράχο ορθογώνιος λάκκος, πλ. 0,75 μ., τα τοιχώματα του οποίου είναι ορατά στην παρειά του δρόμου. Μέσα στο λάκκο αυτό έγινε η ταφή είτε κατευθείαν επάνω στο λαξευμένο βράχο, είτε επάνω σε λεπτή στρώση χαλικιού (τφ.5), είτε σε οριζόντια τοποθετημένη κεραμίδα (τφ.2). Κάθε τάφος περιείχε μία ταφή, εκτός από τον πολύ κατεστραμμένο τφ.1, όπου βρέθηκαν δύο κρανία μικρών παιδιών. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι εκτάδην με το κεφάλι προς Β.– στην περίπτωση του τφ.5 προς Α. Οι κεραμίδες ήταν τοποθετημένες σε διπλή στρώση κατά μήκος, μέσα σε αυλάκι βαθύτερο από το επίπεδο του δαπέδου του τάφου, και για την καλύτερη στήριξή τους είχαν χρησιμοποιηθεί εξωτερικά αργοί λίθοι και μεγάλα βότσαλα. Κάθετα τοποθετημένες κεραμίδες έκλειναν τις δύο στενές πλευρές, εκτός από τη δυτική πλευρά του τφ.5, όπου είχε κατασκευασθεί τοίχωμα από μικρές ακατέργαστες πέτρες. Το μοναδικό κτέρισμα, ένα κύπελλο με οριζόντιες ραβδώσεις που χρονολογείται στον 4ο-5ο αι. μ.Χ., βρέθηκε έξω από τις κεραμίδες της ανατολικής μακράς πλευράς του τφ.9 και σε επαφή με αυτές, και δεν είναι βέβαιο εάν συνόδευε την ταφή του τφ.9 ή τις παιδικές ταφές του κατεστραμμένου τφ.1.

Δυτικά της σειράς των καλυβιτών, σε απόσταση 22 μ. από τον ανατολικότερο τφ.1/9 και μόλις 2 μ. από τον τφ.7 είναι ορατός, σε τομή στη νέα παρειά του δρόμου, επιμήκης ορθογώνιος χώρος λαξευμένος στον ασβεστολιθικό βράχο, με προσανατολισμό Α.-Δ., μήκ. 2,68 και ύψ. 0,55 μ. Η επίχωσή του είναι ομοιογενής με μεγάλη πυκνότητα από σαθρά θραύσματα οστών χωρίς κεραμική· πρόκειται λοιπόν μάλλον για το οστεοφυλάκιο-χωνευτήριο του νεκροταφείου καλυβιτών.

Εκτός από τα παραπάνω λείψανα νεκροταφείων στη συγκεκριμένη θέση εντοπίζονται και κατάλοιπα αρχαίας αγροτικής εγκατάστασης. Σε απόσταση 55 μ. περίπου δυτικά της εκκλησίας του Άη- Γιώργη και 36 μ. βορειοδυτικά του καλυβίτη τφ.7, αποκαλύφθηκαν στη βόρεια παρειά του δρόμου λείψανα ορθογώνιας κτιστής κατασκευής με προσανατολισμό Α.-Δ., μήκ. 3,30 μ. Πρόκειται μάλλον για δεξαμενή ληνού των υστερορωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων, με δάπεδο από κεραμίδι και κουρασάνι[41]. Στην ίδια αγροτική εγκατάσταση ανήκει και ο κτιστός πιθοειδής σιρός που εμφανίστηκε κατά τα 2/3 κατεστραμμέ-

40. Ήδη έχει παρατηρηθεί παρατηρεί ότι κατά μήκος του συγκεκριμένου δρόμου από τη Βιλλανόβα (σημερινό Παραδείσι), μέχρι τις Φάνες είχαν εντοπιστεί παρόμοιες εγκατασπάσεις, βλ. R. U. Inglieri, Carta archeologica dell'isola di Rodi, Firenze 1936, σ. 33. Βλέπουμε ότι η ίδια εικόνα συνεχίζεται δυτικά μέχρι την Κάμιρο.

41. Σχετικά με ληνούς κλασικών-παλαιοχριστιανικών χρόνων βλ. J. Carington Smith, A Late Hellenistic Wine Press at Knossos, BSA 89 (1994), σ. 359, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

νος από τον εκσκαφέα στη βόρεια παρειά σε απόσταση 8,80 μ. δυτικά της δεξαμενής. Έχει σχήμα ωοειδές, σωζ. εσωτ. ύψ. 1,48 και σωζ. εσωτ. πλ. 1,24 μ., ενώ η μέγιστη εσωτερική του διάμετρος ήταν 1,40 μ. περίπου. Τα τοιχώματά του έχουν πλάτος 0,25-0,30 μ. και για την κατασκευή τους έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλα βότσαλα με κουρασάνι ως συνδετικό υλικό. Η κατασκευή φέρει εσωτερική επένδυση από κουρασάνι και τελική επάλειψη από λευκό κονίαμα. Η επίχωση στο εσωτερικό του σιρού περιείχε θραύσμα κλειστού αγγείου με αυλακωτή επιφάνεια.

Λάγγονας

Ως δεξαμενές που ανήκουν σε ληνούς ελληνιστικής-υστερορωμαϊκής περιόδου ερμηνεύονται τα λείψανα δύο κτιστών κατασκευών, που αποκαλύφθηκαν μέσα στο νοτιοανατολικό πρανές του δρόμου, σε απόσταση 65 μ. περίπου μεταξύ τους. Η πρώτη από Α. έχει κατεύθυνση Β.-Ν., σωζόμενο μήκος 1,80 και πλάτος 0,70-0,75 μ. Το δάπεδό της παρουσιάζει έντονη κλίση προς Β. (το βάθος του κυμαίνεται από 1,44 έως 1,60 μ.). Το βόρειο τμήμα της δεξαμενής έχει καταστραφεί στο παρελθόν από την παράλληλη με το δρόμο διέλευση καναλιού του ΟΤΕ. Το εσωτερικό της δεξαμενής (τοίχοι-δάπεδο), έχει επενδυθεί με κονίαμα. Πρόκειται μάλλον για δεξαμενή συλλογής του μούστου, ενώ το δάπεδο σύνθλιψης των σταφυλιών πρέπει να βρίσκεται νότια, μέσα στο πρανές. Η δεύτερη κατασκευή, η οποία αποτελεί το νότιο τμήμα δεξαμενής σύνθλιψης ενός δεύτερου ληνού, έχει προσανατολισμό Α.-Δ., εσωτερικό μήκος 3,95 μ., σωζόμενο εσωτερικό πλάτος 1,04 μ., και έντονη κλίση του δαπέδου προς τη βορειοδυτική γωνία, όπου πρέπει να βρισκόταν ο κρουνός απορροής προς τη δεξαμενή συλλογής (το βάθος του δαπέδου κυμαίνεται από 0,46 έως 0,56 μ.). Δυστυχώς το βόρειο τμήμα έχει και εδώ καταστραφεί από το κανάλι του ΟΤΕ. Όλες οι εσωτερικές επιφάνειες έχουν επενδυθεί με κονίαμα, ενώ σε όλες τις γωνίες έχει δημιουργηθεί μια κορνίζα από σπασμένες λαβές αμφορέων μέσα σε κονίαμα. Το δάπεδο κάτω από το κονίαμα είναι κατασκευασμένο από σπασμένο χοχλάκι. Η κεραμική από την επίχωση των δύο δεξαμενών είναι ελληνιστικών χρόνων.

Καλαβάρδα

Τμήμα μεγάλου πίθου, το οποίο ήταν ορατό στο νότιο πρανές του δρόμου σε απόσταση 50 μ. βορειοανατολικά της δεύτερης διασταύρωσης προς Καλαβάρδα και Έμπωνα και το οποίο είχε εν μέρει καταστραφεί κατά την κατασκευή πεζοδρομίου στο σημείο αυτό από το δήμο Καλαβάρδων, καθαρίστηκε και τελικά αφαιρέθηκε. Ο πίθος, σχήματος ωοειδούς, είχε μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,42, μέγιστη διάμετρο 1,30 μ., κομβιόσχημη απόληξη, διαμ. 0,18 και ύψ. 0,07 μ., και το πάχος των τοιχωμάτων του κυμαινόταν από 0,04 έως 0,065 μ. Το γεγονός ότι βρέθηκε όρθια τοποθετημένος μέσα σε όρυγμα λαξευμένο στο μαλακό βράχο και ότι μία οριζόντια παλιά ρωγμή του είχε επισκευαστεί με κονίαμα και μικρά θραύσματα κεραμικής συνηγορούν για τη χρήση του ως σιρού.

Κάμιρος

Άη-Θυμιές

Μία ακόμη κατασκευή που ερμηνεύεται ως ληνός μάλλον των υστερορωμαϊκών- παλαιοχριστιανικών χρόνων εντοπίστηκε στη διασταύρωση με τον αγροτικό δρόμο προς Πατέλλες. Η ανασκαφή της έγινε βιαστικά και υπό συνθήκες εξαιρετικής πίεσης, διότι το μεγαλύτερο τμήμα της βρισκόταν κάτω από το οδόστρωμα του υπάρχοντος δρόμου προς Κάμιρο. Το όλο συγκρότημα είχε προσανατολισμό Β.-Ν., και καταλάμβανε χώρο 7,90×7,50 μ. Από τη μεγάλη δεξαμενή σύνθλιψης, εσωτ. διαστ. 6,20× 3,70 μ., σωζόταν μόνο το δάπεδο, καθώς οι τοίχοι είχαν κατεδαφιστεί ήδη από την εποχή της ιταλοκρατίας για την κατασκευή του δρόμου. Το δάπεδο είχε κατασκευαστεί από κεραμίδια κάθετα τοποθετημένα μέσα σε κουρασάνι, και ήταν επιστρωμένο με κουρασάνι και λεπτό κονίαμα. Παρουσίαζε έντονη κλίση προς ΒΑ. Στη βορειοανατολική του άκρη σωζόταν αποτύπωμα του κρουνού απορροής: τρεις μικρές κοίλες κεραμίδες που εν μέρει υπερκάλυπταν η μία την άλλη. Η μικρότερη δεξαμενή συλλογής του μούστου, εσωτ. διαστ. 2,50×1,62 μ., είχε βάθος 1,48-1,58 μ. και ήταν ολόκληρη επενδεδυμένη με κονίαμα. Όλες οι γωνίες είχαν καλυφθεί από πλαίσιο κατασκευασμένο και εδώ, όπως και στη δεξαμενή που εντοπίστηκε στο Λάγγονα, από λαβές αμφορέων ελληνιστικών χρόνων μέσα σε κονίαμα. Στο κέντρο του δαπέδου υπήρχε κοιλότητα για τη συλλογή έστω και μικρής ποσότητας υγρών, ενώ από το δυτικό τοίχωμα προεξείχε βαθμίδα για τη διευκόλυνση της ανόδου, λεπτομέρειες που συναντώνται και σε πατητήρια νεότερων χρόνων.

Μαύρη Μυρτιά

Σε απόσταση 1 χλμ. ανατολικά της διασταύρωσης προς τον αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας Καμίρου εμφανίστηκε κατά τις εκσκαφές για τη διαπλάτυνση του δρόμου άνοιγμα στη νότια παρειά, σε βάθος 2,05 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και ύψος 4 μ. από το οδόστρωμα. Ο καθαρισμός του αποκάλυψε μικρό κιβωτιόσχημο λαξευτό τάφο των κλασικών χρόνων, με κατεύθυνση Β.-Ν., εσωτ.

πλ. 0,37 μ., μεγ. σωζ. μήκ. 0,88 και ύψ. 0,40 μ. Κατά χώραν σώζεται η νότια καλυπτήρια πωρόπλακα. Συνελέγησαν λίγα μικρά θραύσματα οστών. Την ταφή συνόδευαν τουλάχιστον τρία πήλινα ειδώλια, δύο μικρές όλπες, μελαμβαφές φιαλίδιο και κύλικα τύπου Bolsal. *(Φ. Ζ.)*

Πυλώνα

Θέση Ασπροπηλιά

Συνεχίστηκε και το 1995 η ανασκαφή του μυκηναϊκού νεκροταφείου της Ασπροπηλιάς[42]. Η έρευνα περιορίστηκε στο νότιο τμήμα της πλαγιάς, στην περιοχή του τάφου 2. Το νότιο τμήμα του δρόμου του Τ2 καταστράφηκε από τον εκσκαφέα κατά τον εντοπισμό του νεκροταφείου το 1993. Έτσι, ο δρόμος, ο οποίος έχει ελάχιστη κλίση προς την περιοχή της εισόδου, σώζεται με μήκος 3,20 και πλάτος από 1,50 έως 1,30 μ. Ο τάφος 2 είναι τριπλός, έχει δηλαδή τρεις διαφορετικούς θαλάμους γύρω από τον ίδιο δρόμο (Σχέδ. 2). Το δυτικό θάλαμο 2Α που ανασκάφηκε το 1993, τον ανατολικό θάλαμο 2Β και τον κεντρικό βόρειο θάλαμο 2Γ.

Θάλαμος 2Β. Βρέθηκε ασύλητος με την είσοδο αδιατάραχτη και φραγμένη από μεγάλους και μικρούς αργούς λίθους. Η είσοδος, που έχει ύψος 1,17 και μέγιστο πλάτος 0,95 μ., είναι ακανόνιστα ελλειψοειδής, με πολλές φθορές, ενώ 0,50-0,70 μ. είναι το βάθος του στομίου. Ο θάλαμος, στρογγυλός ακανόνιστος, έχει διαστάσεις 2,10×2,30 μ. και διατηρεί λίγα ίχνη λάξευσης στο νότιο τοίχωμά του. Η ταφική επίχωση αρχίζει από βάθος 0,90 μ. από την οροφή. Στο βορειοανατολικό τμήμα του θαλάμου υπήρχε ταφή κατά χώραν, σε συνεσταλμένη στάση, κτερισμένη με δύο κύλικες. Στα νοτιοανατολικά υπήρχε μια συγκέντρωση οστών, κτερισμένη με τρία αγγεία (ένα μικρό ψευδόστομο αμφορέα (Πίν. 246 α), μία γραπτή κύλικα και μία μόνωτη άβαφη κύλικα), στο κέντρο του θαλάμου, άλλη μία παλαιότερη παραμερισμένη ταφή με δύο αγγεία (ένα ψευδόστομο και έναν κάλαθο) και στα δυτικά τα οστά μίας ακόμη ακτέριστης ταφής. Τα αγγεία που βρέθηκαν στο θάλαμο 2Β χρονολογούν τη χρήση του στην ΥΕ ΙΙΙΒ1 περίοδο.

Θάλαμος 2Γ. Βρέθηκε επίσης ασύλητος, με την είσοδο αδιατάραχτη και φραγμένη. Η ελλειψοειδής είσοδος έχει ύψος 1, μέγιστο πλάτος 0,65 και βάθος στομίου 0,98-1,15 μ. Ο θάλαμος αρκετά μεγάλος, τραπεζιόσχημος, με διαστάσεις 2,60×2,90 μ. Μεγάλο τμήμα της αρχικής οροφής και των τοιχωμάτων έχει καταρρεύσει. Ίχνη του εργαλείου λάξευσης φαίνονται μόνο στη νοτιοανατολική πλευρά του. Στη δυτική πλευρά του θαλάμου υπήρχε η τελευταία ταφή, που ανήκει σε νεαρή γυναίκα, τοποθετημένη πάνω σε χαμηλή, λαξευμένη στο βράχο, πλατφόρμα. Η νεκρή ήταν γυρισμένη στα δυτικά με τα κάτω άκρα λίγο κεκαμμένα και τα άνω άκρα κατά μήκος του κορμού. Φορούσε ένα λεπτό χάλκινο δαχτυλίδι στο δεξί χέρι και δύο χάλκινα δαχτυλίδια στο αριστερό. Από το επάνω τμήμα του κορμού και γύρω από το λαιμό της περισυνελέγησαν χάντρες περιδεραίου σε σχήμα παπύρου, από μυκηναϊκή υαλόμαζα, σφαιρικές και κυλινδρικές χάντρες από σκούρα υαλόμαζα και πολλές μικροσκοπικές δακτυλιόσχημες χάντρες από φαγεντιανή. Η ταφή ήταν επίσης κτερισμένη με μία χάλκινη τριχολαβίδα, ένα μόνωτο σκύφο, μία κύλικα με διακόσμηση χταποδιού (Πίν. 246 β), μία απιόσχημη τρίωτη πρόχου (Πίν. 246 γ) και έναν ψευδόστομο αμφορέα. Δύο κωνικά σφονδύλια από στεατίτη λίθο που βρέθηκαν δίπλα ανήκουν πιθανότατα σε αυτή την ταφή. Βόρεια ακριβώς της τελευταίας ταφής υπήρχε μεγάλη συγκέντρωση οστών, που ανήκουν σε προηγούμενες ταφές (δύο άτομα), οι οποίες σαρώθηκαν στο σημείο αυτό. Τα περισσότερα ευρήματα είχαν τοποθετηθεί στο κέντρο περίπου και στα βορειοανατολικά του θαλάμου. Πρόκειται για τέσσερις πιθαμφορείς, τέσσερις ψευδόστομους αμφορείς, μία πρόχου, πέντε γραπτές κύλικες, ένα φλασκί, μία ακόσμητη φιάλη και ένα κωνικό ρυτό με ολόγλυφη ταυροκεφαλή και εικονιστική παράσταση Πότη Θηρών[43] (Πίν. 246 δ-ε). Στη βορειοανατολική γωνία του θαλάμου υπήρχε και μία δεύτερη συγκέντρωση οστών, που ανήκει σε δύο ανακομιδές, κτερισμένη με μία κύλικα, έναν αποσπασματικά σωζόμενο ψευδόστομο αμφορέα και ένα μικρό άωτο κωνικό κύπελλο. Τέλος στη νοτιοανατολική γωνία του θαλάμου εντοπίστηκαν οστά από δύο ακόμη ανακομιδές και δίπλα τους μικρό κωνικό άωτο κύπελλο. Τα ευρήματα χρονολογούν τη χρήση του τάφου 2 στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΑ2 και ΥΕ ΙΙΙΒ1 περίοδο. *(Ε. ΚΑΡ.)*

ΚΩΣ

Πόλη της Κω

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

Οδός Κνίδου, Ο.Τ. 62α (οικόπεδο Ειρήνης Δρόσου)

Βρίσκεται νότια των οικοπέδων Πέτσαλη και Βλάχου,

42. ΑΔ 48 (1993): Χρονικά, σ. 542-543· 49 (1994): Χρονικά, σ. 782.

43. E. Karantzali, A New Mycenaean Pictorial Rhyton from Rhodes, Eastern Mediterranean Cyprus, Dodecanese, Crete 1500-500 B.C., Πεπραγμένα του Διεθνούς Συμποσίου, Ρέθυμνο 1997 (υπό εκτύπωση). E. Karantzali, New Mycenaean Finds from Rhodes, Festschrift to Malcolm Wiener (υπό εκτύπωση).

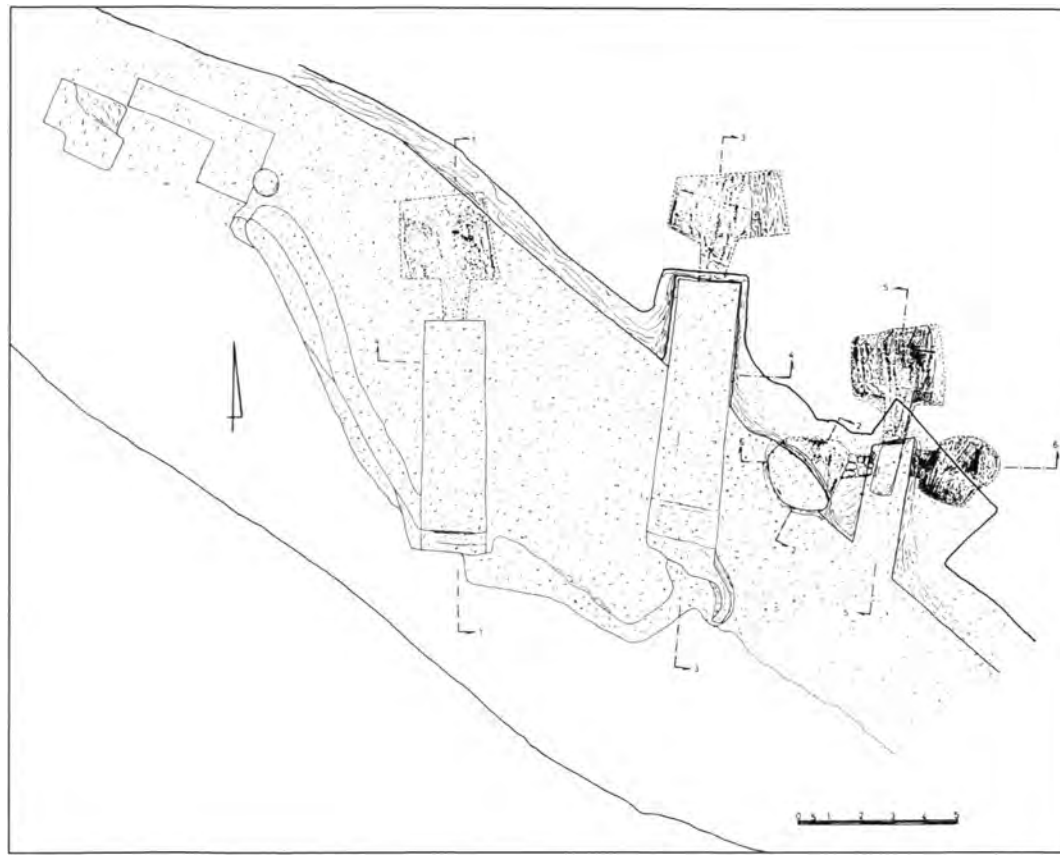

Σχέδ. 2. Ρόδος. Πυλώνα. Θέση Ασπροπηλιά. Μυκηναϊκοί τάφοι. Κάτοψη της ανασκαφής.

όπου το 1991 είχε αποκαλυφθεί τοίχος χυτής τοιχοποιίας προσανατολισμού Β.-Ν. καθώς και συσσώρευση κεραμικής και οδοστρώματα, που πιθανώς συνδέονται με την ανατολική πλευρά του τείχους της πόλης[44].

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε τοίχος προσανατολισμού Β.-Ν., χυτής τοιχοποιίας, ο οποίος πιθανώς αποτελεί την προς Ν. συνέχεια του τοίχου που είχε αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Πέτσαλη και Βλάχου. Ο τοίχος είχε ορατό μήκος 0,90 μ. Το νότιο άκρο του είχε καταστραφεί κατά την αρχαιότητα. Δεν διαπιστώθηκαν οδοστρώματα.

Οδός Αστυπάλαιας, Ο.Τ. 71 (οικόπεδο Αικατ. και Σοφ. Δρόσου)

Βρίσκεται ανατολικά του οικοπέδου μονής Πανορμίτη[45], νότια των οικοπέδων Ειρ. Δρόσου[46] και Πέτσαλη-Βλάχου[47] και νοτιοδυτικά της ιταλικής Καζέρμα[48].

Στο οικόπεδο οι δοκιμαστικές τομές δεν αποκάλυψαν κτιριακά λείψανα. Διαπιστώθηκε ισχυρό μπάζωμα με συσσώρευση κεραμικής, που πιθανώς συνδέεται με την ανατολική πλευρά του αρχαίου τείχους της πόλης.

Στο οικόπεδο πραγματοποιήθηκαν δύο τομές, διαστ. (Α.-Δ.) 9,50 μ. και (Β.-Ν.) 1,50 μ., σε επαφή με το νότιο και βόρειο όριο του οικοπέδου. Σκοπός των τομών ήταν να διαπιστωθεί η τυχόν ύπαρξη της ανατολικής πλευράς του αρχαίου τείχους της πόλης ή η κοίτη του αποξηλωμένου τείχους[49].

44. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 490.

45. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 518· 47 (1992): Χρονικά, σ. 680· 48 (1993): Χρονικά, σ. 575· 49 (1994): Χρονικά, σ. 784-787.

46. Ό.π.

47. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 490.

48. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 332.

49. Τμήμα της ανατολικής πλευράς του αρχαίου τείχους της πόλης έχει εντοπιστεί στα ακόλουθα σημεία : α) οικόπεδο Μ. Πλατανίστα, οδός Κοραή, Ο.Τ. 43 (ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 456), β) οικόπεδο Δ. Διακαναστάση, περιοχή Αγίας Μαρίνας (ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 397)· στο τε-

Διαπιστώθηκε ότι η συσσώρευση κεραμικής εντοπίζεται στο δυτικό ήμισυ του οικοπέδου και ότι πυκνώνει όσο προχωρούμε προς τη δυτική του πλευρά. Συμπεραίνουμε ότι το τείχος θα πρέπει μελλοντικά να αναζητηθεί στο όμορο προς Δ. οικόπεδο.

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

Οδός Λόρδου Βύρωνος, Κ.Μ. 1293G (οικόπεδο αφών Δάμτσα)

Συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά η ανασκαφή στο οικόπεδο με τη διενέργεια μιας ακόμη δοκιμαστικής τομής, διαστ. 9×4 μ. Η τομή έγινε σε επαφή με την ανατολική πλευρά του οικοπέδου (Πίν. 247 α).

Στην τομή αποκαλύφθηκε το δυτικό όριο της αρχαίας οδού προσανατολισμού Β.-Ν., που όριζε από Α. την αγορά, η οποία είναι γνωστή τόσο από τις ανασκαφές των Ιταλών στο βόρειο άκρο της αγοράς[50], όσο και από την ανασκαφή του γειτονικού προς Β. οικοπέδου ιδιοκτησίας επίσης αφών Δάμτσα, Κ.Μ. 1293 D[51]. Η παραπάνω αρχαία οδός συμπίπτει με τη σύγχρονη οδό Λόρδου Βύρωνος. Το όριό της αποτελεί παράλληλα τον τοίχο του βάθους των καταστημάτων πίσω από τις στοές της αγοράς. Είναι κατασκευασμένο από μεγάλες πώρινες λιθοπλινθίδες και σώζεται σε ύψος δύο δόμων. Η οδός προσανατολισμού Β.-Ν. συμβάλλει με οδό προσανατολισμού Α.-Δ., η οποία αποτελεί την προς Δ. συνέχεια της οδού που είχε αποκαλυφθεί στο γειτονικό προς Α. οικόπεδο, ιδιοκτησίας Δεληγιάννη-Μπαλάνη[52]. Η οδός προσανατολισμού Α.-Δ. είναι μεταγενέστερη της οδού προσανατολισμού Β.-Ν., διότι καταπατά το δυτικό όριό της. Το βόρειο όριο της οδού προσανατολισμού Α.-Δ. (που αποτελεί πλάγιο εξωτερικό τοίχο καταστήματος πίσω από την αγορά) έχει πώρινο θεμέλιο και ανωδομή από αμυγδαλόπετρα. Από το εσωτερικό του καταστήματος αποκαλύφθηκε πολύ μικρό τμήμα, στο οποίο διαπιστώθηκαν επάλληλα δάπεδα διαφόρων οικοδομικών φάσεων. Το νότιο όριο αυτής της οδού ήταν ξηλωμένο· αποκαλύφθηκε η κοίτη θεμελίωσής του. Στη νοτιοανατολική γωνία του σκάμματος αποκαλύφθηκε πλάγιος αποχετευτικός αγωγός, που αποτελεί παράκαμψη του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού της οδού προσανατολισμού Α.-Δ., σε μια ύστερη φάση.

Έργα ΔΕΥΑΚ – Οδός Πλέσσα, Διάκου και Ναυκλήρου

Κατά τη διάνοιξη ορυγμάτων στις οδούς Πλέσσα, Διάκου και Ναυκλήρου, που βρίσκονται βόρεια του αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας αγοράς και του λιμένος, αποκαλύφθηκαν λείψανα αρχαίων τοίχων, σε αποσπασματική κατάσταση διατήρησης, που χρονολογούνται στην ύστερη αρχαιότητα. Από το σκάμμα συγκεντρώθηκε μικρή ποσότητα αρχαίου οικοδομικού υλικού (τμήμα κίονα, επίκρανο, λιθοπλινθίδες κτλ.), ενώ αξιόλογο εύρημα αποτελούν δύο επιγραφές εκ των οποίων η μία προέρχεται από βάση αναθήματος, ενώ η άλλη από τιμητικό ψήφισμα σε Κώια ποιήτρια.

ΔΥΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

Οδός Κλεόβουλου, Ο.Τ. 162, ΚΜ 2178 (οικόπεδο Αικ. Κουζούκα-Ζώη)

Βρίσκεται νότια του οικοπέδου αφών Ντονλού[53]. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε από την αρχαιολόγο Θάλεια Κυριακοπούλου. Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάνοιξη πεδίλων για την προσθήκη ορόφου σε υφιστάμενη οικοδομή, αποκαλύφθηκε τοίχος προσανατολισμού Α.-Δ., πλ. 0,90 μ. και ορατού μήκ. 1,05 μ., που όριζε ψηφιδωτό δάπεδο, του οποίου αποκαλύφθηκε πολύ μικρό τμήμα. Στο νότιο δωμάτιο το δάπεδο διακοσμείται με γεωμετρικό μοτίβο αλληλοτεμνόμενων κύκλων, ενώ στο βόρειο δωμάτιο αποκαλύφθηκε: α) σε επαφή με τον τοίχο ζώνη με φυτικό σπειρομαίανδρο, β) ορθογώνιο διάχωρο με σειρά εναλλασσόμενων τριγώνων από λευκές και πράσινες ψηφίδες (Πίν. 247 β).

Αποφασίστηκε η κατεδάφιση της υφιστάμενης οικοδομής, προκειμένου να αποκαλυφθούν πλήρως τα δάπεδα. Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

ΝΟΤΙΟ ΤΜΗΜΑ

Μαρμαρωτό, Ο.Τ. Γ362, Κ.Μ. 1622Δ (οικόπεδο Γ. Γρηγοριάδη)

Το οικόπεδο βρίσκεται σε επαφή με τη νότια-νοτιοανατολική πλευρά του οικοπέδου που είχε ερευνηθεί κατά το προηγούμενο έτος. Αποκαλύφθηκε η προς Ν. συνέχεια του τοίχου προσανατολισμού Β.-Ν., που είχε διαπιστωθεί στο παραπάνω οικόπεδο, το μήκος του οποίου ανέρχεται σε 18,30 μ. Στο νότιο άκρο του ο τοίχος αυτός διακόπτεται

λευταίο είχε εντοπιστεί μπάζωμα και αποτμήματα λίθων που συνδέθηκαν επίσης με την κοίτη του αποξηλωμένου τείχους.

50. L. Morricone, BdA 44 (1950), σ. 71.

51. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 635.

52. Ό.π., σ. 629.

53. ΑΔ 48 (1993): Χρονικά, σ. 550.

και από το σημείο αυτό ξεκινά ένας δεύτερος τοίχος προσανατολισμού Β.-Ν., που έχει περίπου την ίδια κατεύθυνση με τον πρώτο τοίχο, αλλά με μικρή απόκλιση προς Δ. Ο τοίχος αυτός είναι κατασκευασμένος από αργούς λίθους, ενώ στην τοιχοποιία του έχουν χρησιμοποιηθεί και μεγάλες ορθογώνιες λιθοπλινθίδες, πιθανώς σε β΄ χρήση. Το μήκος του ανέρχεται σε 51 μ. Μεγάλο μέρος του τοίχου έχει διαλυθεί κατά την αρχαιότητα. Στο νότιο άκρο του γωνιάζει με τοίχο προσανατολισμού Α.-Δ., που αποκαλύφθηκε σε μήκος 1 μ. Η κεραμική που συνδέεται με τους παραπάνω τοίχους χρονολογείται στην ύστερη αρχαιότητα.

Το μεγάλο μήκος των παραπάνω τοίχων, καθώς και η θέση τους εκτός του αρχαίου τείχους οδηγούν στην υπόθεση ότι πιθανώς πρόκειται για κάποιο είδος περίφραξης.

Οδός Γρηγορίου Ε΄, Κ.Μ. 1622, Ο.Τ. Γ364 (οικόπεδο Αχ. Κεντούρη)

Το οικόπεδο βρίσκεται βόρεια του οικοπέδου ιδιοκτησίας Γ. Γρηγοριάδη στο οποίο ανευρέθη ισχυρός τοίχος προσανατολισμού Α.-Δ.[54]. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε από την αρχαιολόγο Θάλεια Κυριακοπούλου.

Η ανασκαφική έρευνα απέδωσε κτιριακά λείψανα ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου εντοπισμένα κυρίως στο δυτικό αλλά και στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου. Στο βορειοδυτικό τμήμα του αποκαλύφθηκε η βορειοανατολική γωνία κτιρίου που διατηρείται αποσπασματικά σε επίπεδο ανωδομής δύο δόμων, κατασκευασμένων κυρίως από μεγάλες λαξευμένες πλίνθους από αμυγδαλόπετρα και πωρόπετρα. Στον εσωτερικό χώρο του αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από ασβεστοκονίαμα. Σε μεταγενέστερη φάση προστέθηκε στο εσωτερικό του κτιρίου εγκάρσιος τοίχος προσανατολισμού Β.-Ν. που προεκτείνεται και πέραν του βόρειου ορίου του κτιρίου. Στα δυτικά του τοίχου διαμορφώνονται τρία δωμάτια, εκ των οποίων το νοτιότερο σώζει τμήμα δαπέδου από κουρασάνι. Τόσο ο εγκάρσιος, όσο και οι τρεις τοίχοι που ορίζουν τα δωμάτια διατηρούνται σε επίπεδο θεμελίου χυτής τοιχοποιίας. Εξωτερικά του κτιρίου και κατά μήκος του ανατολικού τοίχου του αποκαλύφθηκε κυλινδρικός αγωγός ύδρευσης του οποίου το μήκος έχει διαπιστωθεί επί 33,75 μ. Στο ίδιο βάθος με αυτόν βρέθηκε χάλκινο νόμισμα της εποχής του Τραϊανού. Τόσο η απουσία οδοστρώματος, όσο και ο προσανατολισμός των κτιριακών λειψάνων προς Δ. οδηγούν στην ερμηνεία του χώρου ως «αυλή» του κτιρίου.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν μεμονωμένα κτιριακά κατάλοιπα διαφόρων φάσεων: α) ισχυρός τοίχος προσανατολισμού Β.-Ν. από αργολιθοδομή και αδρά λαξευμένες μαρμαρόπετρες στην άνω επιφάνειά του, ο οποίος θα μπορούσε να θεωρηθεί σύγχρονος ή λίγο μεταγενέστερος του παραπάνω κτιρίου, β) τοίχος προσανατολισμού Α.-Δ. σωζόμενος σε επίπεδο θεμελίου από αργούς λίθους, επιμελώς τοποθετημένους, που αποτελεί το πρωιμότερο λείψανο του χώρου και γ) κτίσμα από αργολιθοδομή, πιθανότατα παλαιοχριστιανικό, από το οποίο διατηρείται η βορειοανατολική του γωνία.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του χώρου σώζεται η ανατολική όψη τοίχου ίδιας οικοδομικής φάσης ή λίγο νεότερης του κτιρίου. Θεμελιώνεται σε στρώση με ελληνιστική κεραμική και καύση και διατηρείται σε επίπεδο ανωδομής, χτισμένης πολύ επιμελώς από αργούς λίθους με λάσπη. Στο βόρειο άκρο του ενσωματώνεται κάθετο τοιχάριο, που προβάλλει εν είδει παραστάδος και στο οποίο διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις. Κάτω από τη στρώση της καύσης βρέθηκε το παρθένο έδαφος.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα λάκκος απόθεσης ελληνιστικής κεραμικής έδωσε αρκετά δείγματα ενσφράγιστων λαβών αμφορέων.

Μαρμαρωτό, Ο.Τ. Γ356 (οικόπεδο Ν. Παπαθωμά)

Βρίσκεται νοτιοδυτικά του οικοπέδου ιδιοκτησίας Γ. Γρηγοριάδη[55] και νότια του οικοπέδου Χρήστου-Μαραγκού-Φραντζέσκου[56]. Σε επαφή με το νότιο άκρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τοίχος προσανατολισμού Α.-Δ. συνολ. μήκ. 26,10 και πλ. 0,65 μ. Το δυτικότερο τμήμα του τοίχου, μήκ. 9,60 μ. είναι χυτής τοιχοποιίας, ενώ έχουν χρησιμοποιηθεί και λιθοπλινθίδες αμυγδαλόπετρας, πιθανώς σε β΄ χρήση. Το ανατολικότερο τμήμα του τοίχου, μήκ. 16,50 μ., είναι χυτής τοιχοποιίας. Το μεγάλο μήκος του τοίχου καθώς και η θέση του εκτός του αρχαίου τείχους της πόλης (όπως και στο οικόπεδο Γρηγοριάδη) μας οδηγεί στην υπόθεση ότι πιθανώς πρόκειται για κάποιο είδος φράκτη ή αναλημματικού τοίχου. *(Ε. Σ.)*

Νεκροπόλεις

Μαρμαρωτό, Ο.Τ. Γ322 (οικόπεδο Ε. Κάβουρα)

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ε. Κάβουρα στην περιοχή Μαρμαρωτό, νοτίως του επαρχιακού δρόμου, διενεργήθηκε μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα στον ακάλυπτο

54. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 791· βλ. και παραπάνω.

55. Ό.π.

56. ΑΔ 48 (1993): Χρονικά, σ. 552.

χώρο, νοτίως της υπάρχουσας διώροφης οικοδομής προκειμένου να κατασκευαστεί ισόγεια αποθήκη (συνολικού εμβαδού 15,75 τ.μ.).

Στον ίδιο χώρο κατά το παρελθόν πραγματοποιήθηκαν σε δύο χρονικές περιόδους ανασκαφές που έφεραν στο φως νεκρόπολη με τάφους της ελληνιστικής περιόδου και της Ρωμαιοκρατίας[57].

Κατά την πρόσφατη έρευνα αποκαλύφθηκαν, τμήμα ταφικού κτιρίου χυτής τοιχοποιίας, δύο καλυβίτες και δύο τετράγωνης κάτοψης τάφοι, χυτής τοιχοποιίας, με καμαροσκεπή οροφή από πήλινες πλάκες που χρονολογούνται κατά τον 1ο αι. μ.Χ. (Πίν. 248 α).

Η αρχιτεκτονική μορφή των δύο τελευταίων είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και απαντάται για πρώτη φορά στην Κω. Συγκεκριμένα, το ταφικό κτίριο που καταλαμβάνει το βόρειο τμήμα του σκάμματος, διαστ. 2,16×2,16 μ., σώζει μερικώς την καμαροσκεπή οροφή στο νότιο τοίχο και έχει είσοδο από την ανατολική πλευρά με θύρα έκκεντρα τοποθετημένη με φροντισμένο κατώφλι και υπέρθυρο.

Διαστάσεις: βόρειου τοίχου, σωζ. ύψ. 0,76, νότιου, ύψ. 1,49, πλ. 0,50 μ., δυτικού, ύψ. 0,68 μ., ανατολικού, ύψ.1,24 μ. Άνοιγμα θύρας: ύψ. 1,10, πλ. 0,50 μ.

Η άνω επιφάνεια των τοίχων αρχίζει από βάθ. 1,96 μ. μετρώντας από το επίπεδο του πεζοδρομίου του παρακείμενου δρόμου, ενω το δάπεδο βρίσκεται σε βάθ. 2,76 μ.

Αμέσως δυτικά και σε μερική επαφή με τον πρώτο, αποκαλύφθηκε ο δεύτερος καμαροσκεπής τάφος, ο οποίος κατ' ουσίαν βρίσκεται κάτω από τη δυτική παρειά του σκάμματος και συνεχίζει κάτω από το έδαφος όμορου οικοπέδου. Η είσοδός του βρίσκεται επίσης έκκεντρα τοποθετημένη στη δυτική πλευρά. Σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση. Ίδιας κατασκευής με τον προηγούμενο, ελαφρώς μεγαλύτερος 2,32×2,32 μ., έχει δάπεδο στρωμένο με πήλινες πλάκες. Το ύψος του στο κέντρο της καμάρας ανέρχεται σε 1,45 μ.

Η τοξοειδής οροφή αποτελείται από 65 σειρές κάθετα τοποθετημένων πήλινων πλακών. Το ύψος της θύρας είναι 0,75 και το πλάτος 0,51 μ. Έχει παραστάδες, κατώφλι και υπέρθυρο.

Και οι δύο τάφοι, όπως φαίνεται από το πλήθος των οστών και τον πλούτο των κτερισμάτων (πήλινα μυροδοχεία τύπου bulbus (Πίν. 248 β), γυάλινα μυροδοχεία διαφόρων τύπων (Πίν. 248 γ), κωδωνόσχημα, δακρυόσχημα, όλπες και λύχνοι), είχαν δεχθεί πολλές ταφές.

Από το χώρο συγκεντρώθηκαν δύο επιγραφές ρωμαϊκών χρόνων και μία σε β' χρήση που αναφέρει την αμάρτυρη λατρεία της Εστίας Φαμίας[58] (2ος/1ος αι. π.Χ.). Εντοιχισμένες μέσα στο δεύτερο κεραμοσκεπή τάφο βρέθηκαν δύο ταφικές επιγραφές, που μνημονεύουν δύο γυναίκες από την Αντιόχεια. *(Δ. Μ.)*

Μαρμαρωτό, Ο.Τ. Γ322, Κ.Μ. 1604 γαιών Κω-εξοχής (οικόπεδο Εμ. Πλουμή - Β. Βαλλιανάτου)

Συνεχίστηκαν για δεύτερη χρονιά και ολοκληρώθηκαν οι ανασκαφικές εργασίες στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Πλουμή-Βαλλιανάτου[59], όπου και τις δύο ανασκαφικές περιόδους αποκαλύφθηκαν συνολικά 210 τάφοι και επτά ταφικά οικοδομήματα (Πίν. 249 α).

Όπως έχει ήδη διαπιστωθεί και σε παλαιότερες ανασκαφές της αρχαίας νεκρόπολης της Κω, η εκτεταμένη καταστροφή προγενέστερων τάφων λόγω των επάλληλων μεταγενέστερων και η επαναλαμβανόμενη χρήση του ίδιου τάφου για περισσότερες από μία ταφές καθιστούν σε αρκετές περιπτώσεις δύσκολο το σαφή διαχωρισμό των ταφών με τα κτερίσματά τους. Εξίσου δύσκολη καθίσταται και η διάκριση των ταφικών τύπων, όταν πρόκειται για τάφους κατασκευασμένους από κεραμίδες. Επίσης, διαπιστώθηκαν σε μεγάλο ποσοστό διαταραγμένες ταφές λόγω της σύλησής τους κατά την αρχαιότητα.

Με βεβαιότητα αναγνωρίστηκαν οι εξής τύποι τάφων: Οι ορθογώνιοι κιβωτιόσχημοι με λίθινα τοιχώματα και κάλυψη (70) και οι κεραμοσκεπείς καλυβίτες (59) αποτελούν την πλειονότητα των τάφων. Επίσης, αποκαλύφθηκαν επτά ζεύγη διπλών ορθογώνιων κιβωτιόσχημων τάφων με κοινό ενδιάμεσο τοίχωμα. Σε μικρότερο ποσοστό απαντώνται οι απλοί λακκοειδείς με κάλυψη από κεραμίδες ή πήλινες πλάκες (23). Έναν άλλο ταφικό τύπο αποτελούν οι ορθογώνιοι κιβωτιόσχημοι με κάλυψη και τοιχώματα από κεραμίδες ή πήλινες πλάκες (11), ενώ σε μία περίπτωση είχε κατασκευαστεί και δάπεδο από πήλινες πλάκες. Παρά το ότι βρέθηκαν αρκετοί θραυσμένοι αμφορείς, μόνον έξι εγχυτρισμοί διαπιστώθηκαν με βεβαιότητα: τρεις ταφές σε αμφορείς (μία εκ των οποίων παιδική), δύο καύσεις (η μία σε χύτρα), και μία ανακομιδή οστών σε χύτρα. Ακόμη αποκαλύφθηκαν μία μαρμάρινη σαρκοφάγος και πέντε ταφές σε πήλινες σαρκοφάγους, εκ των οποίων δύο ταφές ενήλικων ατόμων (η μία πιθανώς αρχαϊκής περιόδου), δύο παιδικές ταφές σε ωοειδείς σαρκοφάγους μικρών διαστάσεων, μία ακόμη παιδική

57. ΑΔ 38 (1993): Χρονικά, σ. 397-398· 47 (1992): Χρονικά, σ. 658.

58. Δ. Μποσνάκης, Μια άγνωστη λατρεία της Εστίας: η Εστία Φαμία, Η Κως από την προϊστορία έως το 1522 μ.Χ., Α΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Μάιος 1997 (πρακτικά υπό εκτύπωση).

59. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 790-791.

ταφή σε μικρή ορθογώνια σαρκοφάγο. Τέλος, βρέθηκαν πέντε ελεύθερες ταφές.

Οι ταφές χρονολογούνται στην ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο, με αριθμητικό προβάδισμα των ελληνιστικών. Στην ελληνιστική περίοδο οι ταφές κτερίζονται κυρίως με μυροδοχεία, όλπες, δίωτα φιαλίδια και αλάβαστρα (Πίν. 249 β), ενώ στη ρωμαϊκή περίοδο με γυάλινα μυροδοχεία και λυχνάρια (Πίν. 249 γ). Οι γυναικείες ταφές κτερίζονται ενίοτε με χάλκινα κάτοπτρα και καλλωπιστικά σκεύη, ενώ χρυσά κτερίσματα βρέθηκαν σε λίγους τάφους. Χάλκινα νομίσματα τοποθετούνται συχνά στο στόμα του νεκρού, ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις το χάλκινο νόμισμα αντικαθίσταται από ασημένιο ή από χρυσή δανάκη.

Πρωιμότερες ταφές δεν διαπιστώθηκαν, εκτός ίσως από την πήλινη σαρκοφάγο στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω. Ωστόσο, ένας μικρός αριθμός αρχαϊκών οστράκων υποδεικνύει την πιθανή ύπαρξη λίγων έστω αρχαϊκών ταφών, οι οποίες καταστράφηκαν πιθανότατα κατά την κατασκευή υστερότερων τάφων. Από τα συλλεχθέντα αυτά όστρακα συγκολλήθηκε ένας μελανόμορφος αμφορέας με παράσταση Ηρακλή που φέρει τον ερυμάνθιο κάπρο στον Ευρυσθέα.

Ανασκάφηκαν επίσης επτά ταφικά οικοδομήματα χυτής τοιχοποιίας, τα οποία στις περισσότερες περιπτώσεις υποδιαιρούνται σε ορθογώνιους ταφικούς χώρους. Από το εσωτερικό τους συνελέγησαν οστά σκελετών και κτερίσματα διαταραγμένων ταφών, καθώς πιθανότατα είχαν ήδη συληθεί κατά την αρχαιότητα. Η χρονολόγηση των ταφών αυτών και κατά συνέπεια και η διάρκεια χρήσης των ταφικών οικοδομημάτων κυμαίνεται από τη ρωμαϊκή έως την υστερορωμαϊκή περίοδο. Ένα σύνολο επτά ενεπίγραφων επιτύμβιων στηλών και ενός αρχιτεκτονικού μέλους αποκαλύφθηκε κατά χώραν στον κεντρικό χώρο ενός ταφικού οικοδομήματος. Οι στήλες αυτές συνοδεύονταν από πήλινους σωλήνες κάθετα εμφυτευμένους στο έδαφος, που χρησίμευαν για τις προσφορές χοών.

Γενικότερα από όλο τον ανασκαφικό χώρο συνελέγησαν 30 περίπου επιτύμβιες στήλες και τμήματα στηλών, καθώς και λίγοι ταφικοί όροι. Ένας από τους όρους (Ε 140) παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αποτελεί όριο του τμήματος της νεκρόπολης που ανήκε στο θίασο *ΑΓΑΘΟΔΑΙΜΟΝΙΣΤΑΝ* και συσχετίζεται τοπογραφικά με ανάλογο όρο που είχε βρεθεί στο όμορο προς Δ. οικόπεδο ιδιοκτησίας Ε. Κάβουρα[60]. *(Ν. Γ.)*

Μαρμαρωτό, Οδός Νυμφαίας, Κ.Μ. 2631 (οικόπεδο Μαξιμιλιανής Σίφη)

Συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά η ανασκαφή στο οικόπεδο, όπου αποκαλύφθηκε η συνέχεια των κτιριακών λειψάνων, που είχαν διαπιστωθεί κατά το προηγούμενο έτος. Η διατήρηση των παραπάνω τοίχων είναι πολύ αποσπασματική. Πρόκειται για θεμέλια τοίχων, που δεν συγκροτούν δωμάτια, στα οποία μπορούν να διακριθούν τουλάχιστον δύο κατασκευαστικές φάσεις.

Αποκαλύφθηκαν, επίσης, 12 τάφοι της υστερορωμαϊκής περιόδου, που ανήκουν στους ακόλουθους τύπους: 1. Έξι κεραμοσκεπείς τάφοι. Από αυτούς οι τρεις ήταν κτερισμένοι με γυάλινα μυροδοχεία, ο ένας με μία κύλικα και ένα λυχνάρι και οι υπόλοιποι ήταν ακτέριστοι. 2. Τρεις ελεύθερες ταφές, από τις οποίες οι δύο ακτέριστες. 3. Δύο εγχυτρισμοί, ο ένας κτερισμένος με λυχνάρι.

Τέλος, στην επίχωση του οικοπέδου αποκαλύφθηκε συσσώρευση κεραμικής που περιείχε απορρίμματα εργαστηρίων.

Ύπαιθρος

Περιοχή Αγίας Κλαυδίας. Έργα ύδρευσης κοινότητας Πυλίου

Η περιοχή της Αγίας Κλαυδίας ή Αγίας Άκλαυτης βρίσκεται σε χαμηλό λόφο στην ανατολική πλευρά του δρόμου Λινοποτίου-Πυλίου. Κατά τη διάρκεια διάνοιξης καναλιού από την κοινότητα Πυλίου για την τοποθέτηση σωλήνων ύδρευσης καταστράφηκε άγνωστος αριθμός αρχαίων τάφων. Ακολούθησε περιορισμένης έκτασης ανασκαφική έρευνα από την αρχαιολόγο Θάλεια Κυριακοπούλου.

Ερευνήθηκαν συνολικά έντεκα (11) ορθογώνιοι κιβωτιόσχημοι τάφοι με τοιχώματα και κάλυψη από ντόπιους λίθους, των οποίων είχαν δουλευτεί οι πλευρές προς το εσωτερικό των τάφων. Οι τάφοι ήταν κτερισμένοι κατά περίπτωση με κυάθια, μυροδοχεία και όλπες, που χρονολογούνται στον 2ο αι. π.Χ. (Πίν. 250 α). Από τον ίδιο χώρο συγκεντρώθηκαν τέσσερις ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες.

Δυστυχώς, είναι η τρίτη φορά που καταστρέφονται τάφοι στο ίδιο σημείο: Σε ανάλογα έργα ύδρευσης που πραγματοποιήθηκαν το 1986 και 1988 είχε καταστραφεί μικρός αριθμός τάφων και είχαν ερευνηθεί δέκα αρχαίοι τάφοι εκ των οποίων οι οκτώ ήταν ορθογώνιοι κιβωτιόσχημοι με τοιχώματα και κάλυψη από ντόπιους λίθους και οι δύο πήλινοι καλυβίτες. Οι παραπάνω τάφοι χρονολογούνται επίσης στην ελληνιστική περίοδο. Η νεκρόπολη ανήκει πιθανά στο δήμο των Αλεντίων ή Φυξιωτών[61].

60. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 398.

61. S. Sherwin-White, Ancient Cos, An Historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period, Hypomnemata 51 (1978), σ. 59.

ΚΜ 458 γαιών Καρδάμαινας (οικόπεδο Στυλιανού Γερασκλή)

Βρίσκεται επί της δυτικής-βορειοδυτικής όχθης της επαρχιακής οδού που συνδέει την Αντιμάχεια με την Καρδάμαινα. Κατά την αποχωμάτωση του λόφου με μηχανικό εκσκαφέα αποκαλύφθηκαν έξι ταφικοί λάκκοι πρωτογενών καύσεων της γεωμετρικής περιόδου[62].

Οι παραπάνω λάκκοι ανήκουν σε έναν τύπο ταφής ο οποίος μας είναι γνωστός ως *con quatro pozzetti* από τις γεωμετρικές νεκροπόλεις της Ρόδου[63]: Πρόκειται για ελλειψοειδείς λάκκους, διαστ. από 1 ως 1,30 μ. οι οποίοι στις τέσσερεις γωνίες τους έχουν τέσσερις μικρότερες κοιλότητες, διαστ. 0,30-0,50 μ. (Πίν. 250 β). Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν συνολικά έξι τέτοιοι λάκκοι, εκ των οποίων οι δύο είχαν αποχωματωθεί σε μεγάλο βαθμό λόγω της καλλιέργειας του ακινήτου σε προγενέστερη χρήση του, ένας ακόμη λάκκος καταστράφηκε κατά το ήμισυ από το μηχανικό εκσκαφέα και οι άλλοι τρεις διατηρήθηκαν σχεδόν ανέπαφοι.

Στο εσωτερικό των λάκκων βρέθηκε παχύ στρώμα καύσης, ελάχιστα ίχνη οστών – πιθανότατα λόγω της έντονης καύσης που έλαβε χώρα σε αυτούς κατά τη διάρκεια της ταφής – και πλήθος αγγείων διαφόρων σχημάτων: ένας χονδροειδής άβαφος αμφορέας, ένας γραπτός αμφορέας με λαιμό, ένας κρατήρας, μία πυξίδα, τρεις ευρύλαιμοι αμφορίσκοι, ένας τριποδικός αμφορίσκος, δίωτοι σκύφοι, οινοχόες και πολλά ληκύθια. Σε δύο από τους λάκκους βρέθηκε και από ένα χρυσό έλασμα με έκτυπα γεωμετρικά κοσμήματα. Τα παραπάνω σχήματα καθώς και η διακόσμησή τους ακολουθούν τα μέχρι τώρα γνωστά δείγματα τοπικής κεραμικής και χρονολογούνται στις πρώτες δεκαετίες της ΥΓ Ι (μέσα 8ου αι. π.Χ.)[64].

Το εύρημα κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό, διότι επιβεβαιώνει για μία ακόμη την ισχύ του εθίμου της καύσης για την ταφή των ενηλίκων[65], ανατρέποντας την παλαιότερη θεωρία του Morricone σύμφωνα με την οποία οι κάτοικοι της Κω κατά τη γεωμετρική περίοδο ακολουθούσαν τα έθιμα των αυτόχθονων προγόνων τους (της εποχής του Χαλκού) δηλαδή τον ενταφιασμό των ενηλίκων σε συνεσταλμένη στάση[66]. *(Ε. Σ.)*

ΝΙΣΥΡΟΣ

Μανδράκι (οικόπεδο Ιωάννη Πάχου)

Το οικόπεδο βρίσκεται νότια του σημερινού νεκροταφείου, κάτω από το Δημοτικό Σχολείο, στην περιοχή Λίμνες, όπου τοποθετείται το αρχαίο λιμάνι[67]. Από Α. ορίζεται από μνημειώδη αρχαίο τοίχο, χτισμένο με ογκώδεις ορθογώνιες πλίνθους από ηφαιστειογενή πέτρα (τραχύτη), μεγάλο τμήμα του οποίου ήταν πάντα ορατό (Πίν. 250 γ). Με την ευκαιρία της ανασκαφής συμπληρώθηκε η αποκάλυψή του σε συνολικό μήκος 15,70 και ύψος 2,70 μ. Ανάλογοι τοίχοι διατηρούνται στην περιοχή του Άη Σάββα και του νεκροταφείου, πρέπει δε να είχαν αναλημματικό χαρακτήρα και να σχετίζονταν με το αρχαίο λιμάνι[68].

Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα δεξαμενής. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν οι δύο παράλληλοι πλευρικοί τοίχοι σε απόσταση 6,10 μ. μεταξύ τους, που ορίζουν τη δεξαμενή από Β. και Ν., και μικρό τμήμα του δυτικού τοιχώματος. Και οι τρεις τοίχοι ήταν χτισμένοι από λαξευμένες λιθοπλίνθους. Η δεξαμενή αποκαλύφθηκε σε πλάτος 2,60 μ. και φαίνεται ότι εκτείνεται ανατολικότερα. Το δάπεδό της ήταν από υδραυλικό κονίαμα, ενώ τα τοιχώματά της, στα οποία δεν διατηρούνταν ίχνη επικάλυψης από κονίαμα, σώζονταν σε πολύ μικρό ύψος, 0,25 μ. περίπου.

Βόρεια της δεξαμενής εντοπίστηκαν τμήματα τοίχων, οι οποίοι όριζαν δύο συνεχόμενους ορθογώνιους χώρους που δεν ερευνήθηκαν προς το παρόν.

---

62. Ο εντοπισμός των καύσεων έγινε από την αρχαιολόγο της 4ης ΕΒΑ Σοφία Ντιντιούμη, που πραγματοποιούσε ανασκαφική έρευνα στο βορειοανατολικό άκρο του ακινήτου (βλ. παρακάτω, 4η ΕΒΑ στον παρόντα τόμο, σ. 828).

63. Βλ. Charles Gates, From Cremation to Inhumation. Burial Practices at Ialysos and Kameiros during the Mid-Archaic Period, ca. 625-525 BC, Occasional Paper II, Los Angeles 1983, σ. 23.

64. Μια πρώτη προσέγγιση του υλικού απετέλεσε μέρος της ανακοίνωσης της υπογράφουσας με θέμα «Νεώτερα δεδομένα για την προσυνοικισμική Ιστορία της Κω», η οποία εκφωνήθηκε στο Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας της Τέχνης και Αρχαιολογίας, που πραγματοποιήθηκε στην Κω το Μάιο του 1996 και θα δημοσιευθεί μελλοντικά στον τόμο Πρακτικών του Συνεδρίου. Στο παραπάνω κείμενο συζητήθηκαν εκτενέστερα τα ζητήματα της χρονολόγησης.

65. Γεωμετρικές καύσεις έχουν μέχρι τώρα εντοπιστεί σε σωστικές ανασκαφές οικοπέδων στην πόλη της Κω, στο λόφο των Σεραγών: οικόπεδο Δεσ. Καλογήρου, ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 331 και οικ. Κουτσουράδη, ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 496. Οι περιορισμένες διαστάσεις των οικοπέδων και οι διαταράξεις από τις μεταγενέστερες περιόδους δεν είχαν επιτρέψει να διασαφηνιστεί ο τύπος των γεωμετρικών καύσεων, επομένως δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν πρόκειται για τον ίδιο τύπο λάκκου. Γεωμετρικές πυρές είχαν εντοπιστεί και στο οικόπεδο Ειρ. Σοφού, ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 552, αλλά δεν είναι βέβαιο ότι συνδέονται με κάποια ταφή.

66. ASAtene 56 (1978): σ. 47, 49.

67. Μ. Φιλήμονος, Ανασκαφικές έρευνες στη Νίσυρο, Νισυριακά 12, σ. 140.

68. ΑΔ 35 (1980): Μελέτες, σ. 62.

Από τα ευρήματα της ανασκαφής τα παραπάνω οικοδομικά λείψανα τοποθετούνται πιθανώς στα υστερορωμαϊκά ή παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Η ανασκαφή θα ολοκληρωθεί τον ερχόμενο χρόνο. *(Σ.Π.)*

ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ

Ξεκίνησε φέτος συστηματικά η διενέργεια δοκιμαστικών τομών σε θέσεις αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, στις οποίες επεκτείνεται πλέον ο οικισμός της Χώρας. Προκειμένου λοιπόν να ερευνηθεί το νεκροταφείο που είχε ήδη εντοπιστεί στην κλιτύ του υψώματος του Προφήτη Ηλία, δυτικά του Κάστρου, και να διαπιστωθεί η έκτασή του, ερευνήθηκαν οικόπεδα στις περιοχές Κάτσαλος και Ράχη Αγίου Γεωργίου. Από τα αποτελέσματα προέκυψε ότι το νεκροταφείο περιοριζόταν πράγματι στον Κάτσαλο και σε απόσταση τουλάχιστον 50 μ. δυτικότερα της σειράς των Μύλων.

Στο νότιο τομέα της Κυλίνδρας, της πλαγιάς που περιβάλλει τον παλαιό οικισμό, άρχισε να αποκαλύπτεται για πρώτη φορά τμήμα άλλου νεκροταφείου με παιδικές ταφές αρχαϊκών χρόνων (Πίν. 250 δ). Νοτιοανατολικότερα από αυτό, βρέθηκαν ισχνά λείψανα της πόλης της ύστερης αρχαιότητας.

Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε από την Εύα Αποστόλου και τη γράφουσα, με τη συνδρομή ανειδίκευτων εργατών.

Χώρα

Νότια Κυλίνδρα (οικόπεδο Ιωάννη Λέμη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο νοτιοανατολικότερο άκρο του σύγχρονου οικισμού της Χώρας, στη νότια πλευρά της Κυλίνδρας. Στα βορειοανατολικά συνορεύει με τον περιφερειακό δημόσιο δρόμο που αποτελούσε το όριο του παλαιού οικισμού. Ο χώρος κατά τους τελευταίους τουλάχιστον αιώνες χρησιμοποιήθηκε ως σκουπιδότοπος του Κάστρου και του οικισμού, όπως φαίνεται από την επίχωση της οποίας το πάχος κυμαίνεται από 0,80 έως 2 μ.

Ανοίχθηκαν επτά μικρές τομές 1,70/2×0,60/1 μ., χωρίς ιδιαίτερα ευρήματα. Ακολούθησε, στο μέσον περίπου του οικοπέδου, καθάρισμα με εκσκαφέα και ανασκαφή ζώνης, μήκ. 24,50 και πλ. 4 μ. Αποκαλύφθηκαν ισχνά υπολείμματα τοίχων θεμελιωμένων απευθείας επάνω στο βράχο. Ο δυτικότερος, προσανατολισμού Β.-ΒΑ./Ν.-ΝΔ., έχει χτιστεί με πλακοειδείς λίθους και σώζεται σε μήκος 1,88, πάχος 0,81 και μέγιστο ύψος 0,60 μ. Για την κατασκευή του, εκτός από τις φυσικές πλακοειδείς πέτρες, αξιοποιήθηκε σε β' προφανώς χρήση, λαξευμένη ορθογώνια πωρόπετρα με περιτένεια. Ως συνδετικό κονίαμα χρησιμοποιήθηκε λάσπη αλλά και ασβεστοκονίαμα. Ανατολικότερά του, αποκαλύφθηκε δεύτερος τοίχος, με προσανατολισμό Δ.-ΒΔ./Α.-ΝΑ. που παρακολουθεί την καμπύλη της πλαγιάς. Σώζονται τρεις σειρές πλακοειδών λίθων, σε μήκος τοίχου 1,35 και πάχος 0,53 μ. και παρουσιάζει πιο επιμελημένη κατασκευή από τον προηγούμενο, καθώς έχει χρησιμοποιηθεί κονίαμα με λατύπη, ασβεστοκονίαμα, και μικρές σφήνες στα κενά ανάμεσα στις πέτρες. Τμήμα κατεστραμμένου δαπέδου, από πατημένο χώμα, χαλίκι, ασβέστη και μικρές πέτρες, σώζεται στη νότια πλευρά του. Ανάμεσα στους τοίχους, σε χώρο απροσδιόριστης χρήσης, βρέθηκε ρωμαϊκό λυχνάρι και πήλινο σφονδύλι, μολύβδινο έλασμα, και εργαλείο, μάλλον τριβής, από ανδεσίτη, σε σχήμα κόλουρου κώνου με μέγιστη διάμετρο 0,27, ελάχιστη διάμετρο 0,11 και ύψος 0,17 μ.

Στο δυτικό άκρο της ζώνης που καθαρίστηκε, αποκαλύφθηκε ογκόλιθος, διαστ. 1,05×0,95×0,57 μ., αδρά λαξευμένος. Από τα ίχνη ασβεστοκονιάματος που διακρίνονταν ακόμη και στην κάτω του επιφάνεια, φαίνεται πως έχει πιθανότατα κυλήσει από την περιοχή του Κάστρου.

Η κεραμική από το χώρο του οικοπέδου, είναι αβαφής, κυρίως ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, αλλά αναμιγμένη με νεότερα όστρακα.

Θέση Κάτσαλος (οικόπεδο Ηλία Καλή)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στη θέση Κάτσαλος, στη νότια πλαγιά του υψώματος του Προφήτη Ηλία και βόρεια του δημόσιου δρόμου που οδηγεί από τη Χώρα στον παραθαλάσιο οικισμό Λειβάδι. Η θέση είχε επισημανθεί ως χώρος αρχαίου νεκροταφείου με χρήση από τα αρχαϊκά έως και τα ελληνιστικά χρόνια[69]. Περίπου 15 μ. νοτιοανατολικά του οικοπέδου Καλή, είχε πραγματοποιηθεί σύντομη ανασκαφική έρευνα, όπου αποκαλύφθηκε καύση με κτερίσματα υστερογεωμετρικής περιόδου[70]. Η πλαγιά με έντονη κλίση 20%, είχε διαμορφωθεί σε αναβαθμούς που καλλιεργούνταν μέχρι το πρόσφατο παρελθόν. Το λιγοστό χώμα 0,50 μ. και η βαθιά άροση έχουν διαταράξει σοβαρά τις ταφές.

Σε τομές που ανοίχθηκαν στη δυτική-νοτιοδυτική πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δύο θραύσματα αγγείων και δύο λάρνακες. Είχαν τοποθετηθεί στον άξονα Α.-Δ., σε ρηχούς λάκκους που τους προστάτευσαν από την ολοκληρωτική καταστροφή. Τα θραύσματα ανήκουν σε σώματα κλειστών αβαφών αγγείων. Το δυτικότερο διέσωζε μια κάθετη λαβή, στα βόρεια, και τμήμα λαιμού στα δυτικά. Περιείχε ίχνη καύσης και μικρά τμήματα

69. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 676· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 981.

70. M. Michalaki-Kollia, ό.π. (υποσημ. 7).

οστών. Βορειοανατολικά του, συνανήκοντα θραύσματα πρωτοκορινθιακού σφαιρικού αρυβάλλου. Από το δεύτερο αγγείο, σώζεται μικρό μόνο μέρος της κοιλιάς, χωρίς όμως ίχνος ταφής. Στην επίχωση του λάκκου, κάτω από το αγγείο, βρέθηκαν συνανήκοντα θραύσματα ευρύστομης προχοΐσκης και δίωτου σκύφου.

Οι λάρνακες είναι αβαφείς, από χονδρόκοκκο πηλό. Η νοτιότερη, ελλειψοειδής (μήκ. 0,85, πλ. 0,40/0,35 μ., ύψ. 0,15 μ.) με μικρή ρηχή κοιλότητα στη στενή πλευρά, περιείχε επίχωση με ίχνη καύσης, κελύφη αυγών, θραύσματα λεπτών – όχι καμένων – οστών. Καύση βρέθηκε επίσης στο λάκκο κάτω από αυτή αλλά και στη νοτιοδυτική εξωτερική πλευρά της. Η τελευταία περιείχε μικρά καμένα οστά. Τα θραύσματα της δεύτερης παρόμοιας λάρνακας ήταν τοποθετημένα ανάποδα, καλύπτοντας το δυτικό τμήμα αμελούς λάκκου (διαστ. 0,82×0,32 μ.), στο εσωτερικό του οποίου δεν αποκαλύφθηκαν ίχνη καύσης ή ταφής. Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Νότια Κυλίνδρα (οικόπεδο «Φοίβος Ε.Π.Ε.»)

Το οικοπεδο ιδιοκτησίας της εταιρείας «Φοίβος Ε.Π.Ε.» βρίσκεται στη νότια πλευρά της Κυλίνδρας, νότια του περιφερειακού δρόμου και δυτικά του οικοπέδου Ιωάννη Λέμη (βλ. παραπάνω). Η πλαγιά στο σημείο αυτό έχει μεγάλη κλίση (30-35%) και όπως η ευρύτερη περιοχή, χρησιμοποιήθηκε ως σκουπιδότοπος με σαθρές, αν και μικρού πάχους επιχώσεις, που περιέχουν πλήθος οστράκων, κυρίως αρχαίων διαφόρων εποχών αλλά και νεότερων.

Στο νότιο και χαμηλότερο τμήμα του οικοπέδου καθαρίστηκε με μηχανικό εκσκαφέα ζώνη Α, μήκ. 52 και πλ. 4 μ. Στη βορειονατολική της παρειά, ανοίχθηκε τομή Α1, διαστ. 4,10×1,50 μ. Μέσα στη επίχωση του θρυμματισμένου βράχου αποκαλύφθηκε ομάδα αγγείων που περιείχαν εγχυτρισμούς βρεφών, χωρίς κτερίσματα[71]. Πέντε υδρίες, τέσσερις αμφορείς και μία χύτρα βρέθηκαν τοποθετημένα σε πυκνή διάταξη, με ποικίλο προσανατολισμό και σε βάθος που αρχίζει στα 0,56 μ. Ποικίλος ήταν και ο τρόπος του εγχυτρισμού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν ανάμεσά τους κλειστό αγγείο που περιείχε μικρότερη χύτρα με εγχυτρισμό, και υδρία με ελλειψοειδές κόψιμο στην κοιλιά και κομμένο λαιμό που τον σφράγιζε ακατέργαστη σκληρή πέτρα. Τα στόμια των υπόλοιπων αγγείων καλύπτονταν επίσης με πέτρες ή μεγάλα όστρακα. Η παρόμοια εικόνα που διαμορφώνεται στη ζώνη Α, 30 μ. περίπου δυτικότερα της τομής Α1, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ολόκληρο τομέα με παιδικές ταφές αρχαϊκής εποχής.

Η ανασκαφή συνεχίζεται. *(Ε. Φ.)*

ΑΜΟΡΓΟΣ

Κατά το 1995, εκτός από τους καθαρισμούς των αρχαιολογικών χώρων της Μινώας[72] και του Πύργου της Αγίας Τριάδος[73] στη σημερινή Αρκεσίνη Αμοργού, το έργο της Υπηρεσίας στην Αμοργό συνεχίστηκε με ανασκαφές σωστικού χαρακτήρα στα Κατάπολα, στα οικόπεδα Θ. Σπανού-Στ. Μαύρου και Νικ. Μ. Νομικού. Η διεξαγωγή των ανασκαφικών ερευνών με τις πολλές δυσκολίες και τα λίγα υλικοτεχνικά μέσα δεν θα ήταν εφικτή χωρίς την εργατικότητα και την εφευρετικότητα του φύλακα αρχαιοτήτων Αμοργού Σίμου Γιαννακού. Παράλληλα συνεχίστηκαν οι εργασίες καταγραφής των ευρημάτων παλαιότερων ανασκαφών και παραδόσεων ιδιωτών στο Μουσείο Αμοργού[74].

Οικόπεδο Θ. Σπανού-Στ. Μαύρου

Συνεχίστηκε[75] η ανασκαφική έρευνα έως το σημείο που ήταν δυνατόν, λόγω των πηγαίων υδάτων που κατέκλυσαν τις περισσότερες ανασκαφικές τομές, και ολοκληρώθηκε η σχεδιαστική αποτύπωση των αποκαλυφθέντων αρχιτεκτονικών λειψάνων. Λόγω της γειτνίασης του οικοπέδου με την εκκλησία της Καταπολιανής αποφασίστηκε το νότιο τμήμα του με τα σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα να διαμορφωθεί σε επισκέψιμο χώρο.

Οικόπεδο Νικ. Μ. Νομικού

Στο οικόπεδο Νικ. Μ. Νομικού που βρίσκεται ανατο-

71. Για ακτέριστους εγχυτρισμούς παιδιών, αρχαϊκής εποχής, στη Δωδεκάνησο βλ. Kinch, Fouilles de Vroulia, Berlin 1914, σ. 39-42 και για πρόσφατα παραδείγματα νεκροταφείων με πολλούς εγχυτρισμούς βλ. στο Καμάρι Θήρας, ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 505, Μένδη Χαλκιδικής, ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 327, Ιερισσό Χαλκιδικής, ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, σ. 387.

72. Ανασκαφή της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, υπό την διεύθυνση της καθηγήτριας της Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Λίλας Μαραγκού, βλ. ΠΑΕ 1981-1995.

73. Στον εσωτερικό χώρο του μνημείου και στον περιβάλλοντα χώρο διεξάγονται εργασίες καθαρισμού και αποτύπωσης από το 1994, υπό την διεύθυνση της καθηγήτριας Λίλας Μαραγκού σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα Μανόλη Κορρέ, οι οποίες χρηματοδοτούνται από το Υπουργείο Αιγαίου.

74. Βλ. παρακάτω σχετικά με τις παραδόσεις αρχαιοτήτων.

75. Η ανασκαφή διεξάγεται σε μικρά χρονικά διαστήματα από το 1992 (ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, σ. 648-649) και συνεχίστηκε το 1994 (ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 797).

λικά της εκκλησίας της Καταπολιανής, μέσα σε περιβόλι με οπωροφόρα δένδρα, όπου υπάρχουν παλαιά κτίσματα τα οποία έχουν μετασκευαστεί σε ενοικιαζόμενα δωμάτια, συνεχίστηκε μετά το πέρας της τουριστικής περιόδου η ανασκαφική έρευνα.

Ενοποιήθηκαν οι τομές Α και Β[76] με την αφαίρεση του μάρτυρα μεταξύ τους, προκειμένου να διερευνηθεί η σχέση μεταξύ των χώρων που αποκαλύφθηκαν, του χώρου Α με τον τοίχο και το λίθινο κατώφλι και του χώρου Β με το πλιθόστρωτο δάπεδο.

Διαπιστώθηκε ότι οι πλιθόστρωτοι χώροι χωρίζονται από τοίχο και ανήκουν στο ίδιο οικοδόμημα, τμήμα του οποίου αποτελεί ο χώρος που ορίζεται από Ν. από τον τοίχο με το κατώφλι της τομής Α. Ο χώρος αυτός καλύπτεται από ψηφιδωτό δάπεδο, το οποίο σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση. Στο ψηφιδωτό που αποτελείται από λίθινες τετράγωνες ψηφίδες διαφόρων χρωμάτων (λευκού, κίτρινου, ερυθρού και γαλανού) εικονίζονται θέματα γεωμετρικά, ρόμβοι, τρίγωνα και τετράγωνα της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου (2ος-3ος αι. μ.Χ.).

Στη βορειοδυτική γωνία του χώρου με το ψηφιδωτό αποκαλύφθηκε κτιστό φρέαρ κατά τη διάνοιξη του οποίου καταστράφηκε το ψηφιδωτό στο τμήμα αυτό. Η ανασκαφή στο εσωτερικό του φρέατος δεν προχώρησε σε βάθος λόγω ελλείψεως τεχνικών μέσων.

Νότια του χώρου Α με το ψηφιδωτό αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής με πεσμένα μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία, αμφορείς και πιθαμφορείς της ύστερης αρχαιότητας, και κεράμους. Μεταξύ αυτών βρέθηκαν μεγάλα τμήματα κονιαμάτων, επιχρισμένων με γραπτή διακόσμηση.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου, το οποίο καλυπτόταν από κτιστή υπέργεια κατασκευή, η ανασκαφή προχώρησε μετά από την κατεδάφισή της. Στο τμήμα αυτό αποκαλύφθηκαν πολλά αρχιτεκτονικά λείψανα, τοιχάρια προχειροχτισμένα με λίθους σε β΄ χρήση που χρονολογούνται από τον 7ο έως τον 3ο αι. μ.Χ.

Η ανασκαφή διεκόπη και προβλέπεται να συνεχιστεί το επόμενο έτος. *(Γ. Γ.)*

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Ακρόπολη Ρόδου

Συμπληρώθηκε η εγκατάσταση ηλεκτροφωτισμού για τη φωταγώγηση του σταδίου, του ωδείου, λοιπών αρχαίων λειψάνων, καθώς και του αναλημματικού τοίχου της οδού Διαγοριδών, με σκοπό την ανάδειξη των μνημείων και την ασφάλειά τους κατά τις νυκτερινές ώρες, καθώς ο χώρος παραμένει ακόμη απερίφρακτος.

Τοποθετήθηκαν μεταλλικά κιγκλιδώματα στα ανοίγματα καθώς και στις εισόδους και εξόδους των υπόγειων νυμφαίων, τα οποία εξασφαλίζουν τόσο την ασφάλεια όσο και την καθαριότητά τους.

Αρχαιολογικός χώρος τάφων Αγίου Ιωάννου

Συνεχίστηκε η κατασκευή των τοιχίων περίφραξης του αρχαιολογικού χώρου κατά μήκος των οδών Μιχαήλ Πετρίδη και Κων/νου Τσαλδάρη και τοποθετήθηκε επάνω σε αυτά μεγάλο μέρος των κιγκλιδωμάτων. Παράλληλα, ξεκίνησαν οι εργασίες ηλεκτροφωτισμού του χώρου. Τα παραπάνω εκτελούνται στο πλαίσιο της Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμου Ρόδου.

Νεκρόπολη-περιοχή Κορακόνερου

Μετά την ολοκλήρωση της οριοθέτησης του βόρειου αρχαιολογικού χώρου, ξεκίνησαν οι εργασίες οριοθέτησης στη δυτική πλευρά του νότιου αρχαιολογικού χώρου, με την κατασκευή του τοίχου θεμελίωσης. Παράλληλα, τοποθετήθηκε πίνακας ηλεκτροδότησης του βόρειου αρχαιολογικού χώρου. Οι εργασίες εκτελούνται με εργολαβία μέσω της Προγραμματικής Σύμβασης.

Τείχος οδού Μεγάλου Κωνσταντίνου

Ξεκίνησε και ολοκληρώθηκε η διαδικασία ανάθεσης της κατασκευής του αναλημματικού τοίχου, στο δυτικό όριο του χώρου, που συγκρατεί την οδό Μεγάλου Κωνσταντίνου. Ύστερα από αίτημα του δήμου Ροδίων, αποφασίστηκε η αποκατάσταση της προβλεπόμενης – από το ισχύον πολεοδομικό – οικοδομικής γραμμής και κατά συνέπεια η κατασκευή του υπολοίπου του πεζοδρομίου, με υψομετρική διαφορά 4 μ. περίπου πάνω από το δυτικό άκρο του αρχαιολογικού χώρου. Με την ευκαιρία αυτή, ο χώρος που θα προκύψει κάτω από το πεζοδρόμιο θα στεγάσει αίθουσα εκθετηρίου και εκπαιδευτικών προγραμμάτων, χωρίς να χρειαστεί έτσι η τοποθέτηση λυομένης κατασκευής[77]. *(Μ. Μ.-Κ.)*

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ακρόπολη Λίνδου

Κατά τη διάρκεια του 1995 συνεχίστηκαν κανονικά οι

76. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 797.

77. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 803.

αναστηλωτικές εργασίες στην ακρόπολη της Λίνδου σύμφωνα με το εγκεκριμένο πρόγραμμα[78] (Πίν. 251 α).

Ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση των βαθμίδων και του στυλοβάτη στην ελληνιστική στοά, σε μήκος 2,60 μ. δυτικά απο τον κίονα Κ17 (Σχέδ. 3). Κατά την ιταλική αναστήλωση, το τμήμα αυτό είχε συμπληρωθεί εξ ολοκλήρου από νέους λίθους, διαστάσεων μικρότερων από τις αντίστοιχες των αρχαίων λίθων. Κατά τις πρόσφατες εργασίες αποκαταστάθηκε η δομή της αρχαίας κατασκευής. Έτσι, τέσσερις λίθοι στο στυλοβάτη αντικαταστάθηκαν από δύο νέους λίθους, διαστ. 1,31×0,885 μ., πέντε λίθοι στη δεύτερη βαθμίδα αντικαταστάθηκαν από δύο λίθους, διαστ. 1,31×0,64 μ. και τέσσερις λίθοι στην πρώτη βαθμίδα από δύο νέους λίθους, διαστ. 1,31×0,64 μ. Για τη σύνδεση των νέων λίθων χρησιμοποιήθηκε ασθενές τσιμεντοκονίαμα χωρίς να γίνει χρήση γόμφων[79].

Οι εργασίες συνεχίστηκαν με τη διάλυση δύο κιόνων της ελληνιστικής στοάς, των Κ21 και Κ22, στη συνέχεια και ανατολικά του ήδη αναστηλωμένου κιόνα Κ20. Ο πρώτος από αυτούς αποτελούνταν από τέσσερις αρχαίους σπονδύλους, δύο σπονδύλους από νέο πωρόλιθο ενώ ένας αποτελείτο από τρία τμήματα, δύο προερχόμενα από αρχαίους σπονδύλους και ένα νέο συμπλήρωμα. Ο δεύτερος κίονας αποτελούνταν εξ ολοκλήρου από αρχαίους σπονδύλους[80].

Κατά τη διάλυση, προκειμένου να μην προκληθούν φθορές στους αρχαίους σπονδύλους, επιδιώχθηκε η εξασθένηση των συνδέσεων των σπονδύλων των κιόνων με αφαίρεση αρχικά του εξωτερικού επιχρίσματος και στη συνέχεια του συνδετικού κονιάματος. Η διάλυση του Κ21, λόγω της φθοράς που παρουσίαζαν οι ιταλικές συμπληρώσεις και της χαλαρής σύνδεσής τους με τους αρχαίους σπονδύλους, έγινε με σχετική ευκολία και σε σύντομο χρονικό διάστημα. Αντιθέτως, απαιτήθηκε περισσότερος χρόνος για τη διάλυση του Κ22, όπου όλα τα αρχιτεκτονικά μέλη ήταν αρχαία.

Ως προς τη μέθοδο που χρησιμοποιήθηκε κατά την ιταλική αναστήλωση, επιβεβαιώθηκαν οι παρατηρήσεις που έχουν γίνει στο παρελθόν. Για τη σύνδεση των αρχιτεκτονικών μελών είχε γίνει χρήση οπλισμένου σκυροδέματος με ταυτόχρονη διεύρυνση των αρχαίων εντορμιών ή με διάνοιξη νέων εντορμιών στα αρχαία μέλη (Πίν. 251 β).

Μετά τη διάλυση και την αφαίρεση όλων των τσιμεντοκονιαμάτων από τους αρχαίους σπονδύλους ακολούθησε σχεδιαστική αποτύπωση αυτών, φωτογράφηση και εκπόνηση της μελέτης για την αναστήλωση των δύο κιόνων Κ21 και Κ22. Η υφιστάμενη κατάσταση των αρχαίων μελών δεν είναι καλή, όπως ήταν άλλωστε αναμενόμενο.

Από τους αρχαίους σπονδύλους του κίονα Κ21 μόνον ο τέταρτος[81] σπόνδυλος μπορεί να επαναχρησιμοποιηθεί. Η κατάσταση των αρχαίων σπονδύλων του Κ22 είναι καλύτερη, ωστόσο και σε αυτό τον κίονα μόνον ο ανώτερος (έβδομος) σπόνδυλος κρίνεται κατάλληλος για να επαναχρησιμοποιηθεί.

Οι υπόλοιποι αρχαίοι σπόνδυλοι παρουσιάζουν σοβαρές φθορές κυρίως στις εδράσεις[82], με αποτέλεσμα να μην μπορούν να επαναχρησιμοποιηθούν. Κατά συνέπεια, προβλέπεται η αντικατάστασή τους από νέα αρχιτεκτονικά μέλη από πωρόλιθο.

Η λάξευση των νέων αρχιτεκτονικών μελών[83] απαίτησε περισσότερο χρόνο από κάθε άλλη εργασία που εκτελέστηκε από το εργατοτεχνικό προσωπικό κατά την διάρκεια του έτους. Λαξεύθηκαν συνολικά δώδεκα νέοι σπόνδυλοι σε μορφή κόλουρου κώνου, τρεις νέες πλάκες για το στυλοβάτη και τέσσερις μικρότεροι λίθοι για την αποκατάσταση τμήματος της δεύτερης βαθμίδας.

Στην προσπάθεια να μειωθεί ο απαιτούμενος, για την κατεργασία των νέων μελών, χρόνος ανατέθηκε η κοπή δεκατεσσάρων επιπλέον νέων λίθων σε ιδιώτη. Η λάξευση των νέων σπονδύλων θα γίνεται στο εξής με ειδικό μηχάνημα, που σχεδιάστηκε σε συνεργασία με τον κατασκευαστή Β. Παρχαρίδη και εγκαταστάθηκε πρόσφατα στο χώρο του εργοταξίου στην Κράνα. Με το νέο μηχανολογικό εξοπλισμό εξασφαλίζεται επιπλέον καλύτερη ποιότητα στην κατασκευή των νέων σπονδύλων.

Η επέμβαση στη θέση των δύο κιόνων άρχισε τον Οκτώβριο με την αποξήλωση τεσσάρων πλακών του στυλοβάτη[84] και τμήματος της δεύτερης βαθμίδας (Σχέδ. 4). Οι αρχαίες πλάκες του στυλοβάτη, Σ20-21, Σ21 και Σ22, απομακρύνθηκαν για να συντηρηθούν. Από αυτές, η Σ20-21

78. Αναλυτικά για την αναστηλωτική πρόταση και την εφαρμογή της, βλ. ΑΔ 48 (1993): Χρονικά, σ. 556-559· 49 (1994): Χρονικά, σ. 800-802.

79. Στην εξεταζόμενη θέση το αρχαίο θεμέλιο είχε καταστραφεί και η συμπλήρωση του, κατά την ιταλική αναστήλωση, έγινε με μικρούς λίθους και τσιμεντοκονίαμα. Κατά την πρόσφατη επέμβαση οι εργασίες περιορίστηκαν στη δομική αποκατάσταση των ορατών τμημάτων του μνημείου.

80. Στον κίονα Κ22 είχε τοποθετηθεί κιονόκρανο προερχόμενο απο τα προπύλαια.

81. Η αρίθμηση γίνεται απο κάτω προς τα άνω.

82. Η καλή κατάσταση των εδράσεων, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να επαναχρησιμοποιηθεί κάποιος αρχαίος σπόνδυλος, ώστε να αποφεύγεται η χρήση κονιάματος και να εξασφαλίζεται η ελεύθερη έδραση των σπονδύλων.

83. Η αρχική κατεργασία γίνεται στη θέση Κράνα Λίνδου ώστε να μην επιβαρύνεται ο αρχαιολογικός χώρος.

84. Πρόκειται για τρεις αρχαίες, διατηρημένες κατά χώραν, πλάκες και δύο λίθους ιταλικής συμπλήρωσης ανατολικά απο την πλάκα Σ22.

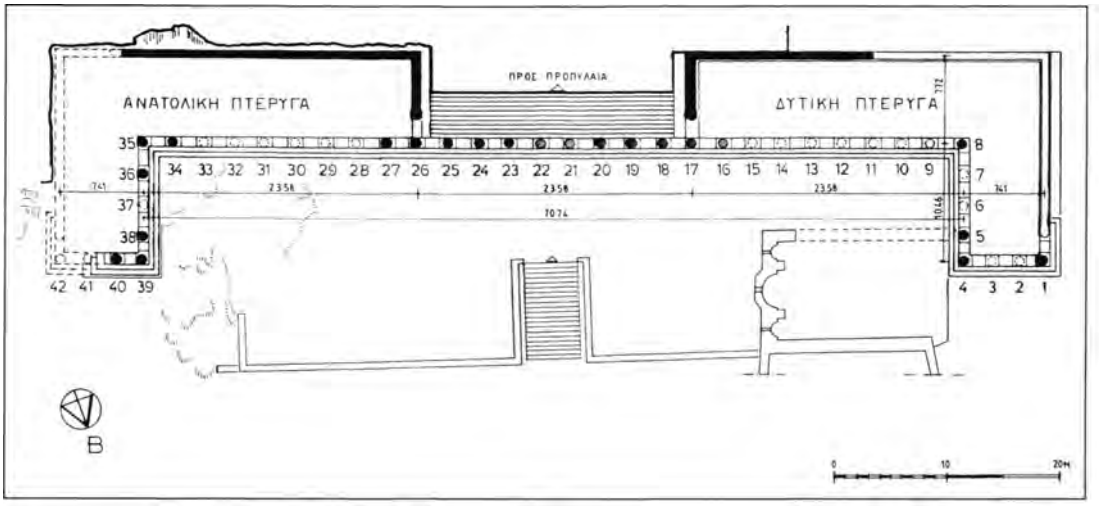

Σχέδ. 3. Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Κάτοψη της ελληνιστικής στοάς.

επανατοποθετήθηκε στην αρχική της θέση μετά τη συντήρηση. Η κακή κατάσταση των δύο άλλων πλακών τις καθιστούσε ακατάλληλες για την ασφαλή έδραση των κιόνων και έτσι αντικαταστάθηκαν από νέες. Τα υπόλοιπα ιταλικά μέλη απομακρύνθηκαν επειδή παρουσίαζαν αναντιστοιχία ως προς την αρχική δομή της κατασκευής του μνημείου.

Κατά την αποξήλωση αποκαλύφθηκε εντορμία για την τοποθέτηση γόμφου μεταξύ πρώτης και δεύτερης βαθμίδας. Μεταξύ στυλοβάτη και αντιθήματος βαθμίδων αναμενόταν αποκάλυψη αρχαίου γόμφου, επειδή η αρχαία κατασκευή δεν έχει διαταραχθεί στο παρελθόν[85]. Ωστόσο, ενώ παρατηρήθηκαν εντορμίες, τόσο στο στυλοβάτη, όσο και στην υποκείμενη αυτού στρώση, αυτές δεν παρουσίαζαν αντιστοιχία και επομένως δεν ήταν δυνατόν να έχει τοποθετηθεί αρχαίος γόμφος.

Ο στυλοβάτης, στη θέση που εξετάζεται, αντιστοιχεί στο μέσον του μήκους της ελληνιστικής στοάς. Έτσι δεν παρουσιάζει υψομετρικές διαφορές[86].

Οι νέοι λίθοι του στυλοβάτη έχουν διαστάσεις 1,31×0,885×0,23, 1,31×0,885×0,26, 1,32×0,885×0,23 και 1,323×0,885×0,26 μ. Κατά την τοποθέτηση χρησιμοποιήθηκε μόνον ένας νέος γόμφος από τιτάνιο, στην πλάκα Σ21, ο οποίος τοποθετήθηκε αφ' ενός στην αρχαία εντορμία του θεμελίου και αφ' ετέρου σε εντορμία που ανοίχθηκε στη νέα πλάκα του στυλοβάτη[87]. Στις υπόλοιπες πλάκες δεν τοποθετήθηκαν γόμφοι εφόσον δεν υπήρχαν αντίστοιχες εντορμίες στο θεμέλιο.

Στη δεύτερη βαθμίδα, οι νέοι λίθοι αποτελούν ουσιαστικά συμπληρώσεις σε σωζόμενα τμήματα αρχαίων λίθων και οι διαστάσεις τους ποικίλλουν αναλόγως των φθορών που παρουσιάζουν τα αρχαία μέλη (Σχέδ. 4).

Εκτός από την κατεργασία των νέων σπονδύλων έγινε και η προετοιμασία των αρχαίων που επιλέχθηκαν για να επανατοποθετηθούν στο μνημείο. Στο σπόνδυλο Κ21-4 συμπληρώθηκαν δύο τμήματα μικρών διαστάσεων από νέο πωρόλιθο, σε κάθε ένα από τα οποία τοποθετήθηκε μία ράβδος τιτανίου Φ6[88]. Επίσης μία ράβδος τιτανίου Φ6 τοποθετήθηκε για την ενίσχυση του σπονδύλου Κ22-7 ενώ ο σπόνδυλος Κ22-1 συγκολλήθηκε χωρίς να γίνει χρήση οπλισμού[89].

Κατά τη διάρκεια του έτους εκπονήθηκαν οι παρακάτω μελέτες:

85. Σχετικά με αρχαίους γόμφους στο στυλοβάτη της ελληνιστικής στοάς, βλ. ΑΔ 47 (1992): Χρονικά, σ. 659.

86. Έχει μετρηθεί διαφορά υψομέτρου 0,115 μ. σε μήκος 35 μ. περίπου, απο το μέσον του μνημείου έως τις κατά εσοχή γωνίες του. Βλ. σχετικά, Β. Ελευθερίου, Αναστήλωση Αρχαίων Μνημείων Ακρόπολης Λίνδου, Τεύχος 7, Λίνδος, Σεπτέμβριος 1991, σ. 5 (αδημοσίευτο).

87. Αν και δεν υπήρχε αρχαίος γόμφος στη θέση αυτή, τοποθετήθηκε νέος γόμφος για μεγαλύτερη ακαμψία στη νέα κατασκευή.

88. Σχετικά με την εφαρμογή των ράβδων τιτανίου, βλ. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 801.

89. Ο πρώτος σπόνδυλος του κίονα Κ22, ακατάλληλος να φέρει βάρος έξι σπονδύλων και του κιονοκράνου, επιλέχθηκε να τοποθετηθεί στη θέση του κίονα Κ16, όπου θα φέρει το βάρος μόνον ενός σπονδύλου. Σχετικά με την αναστήλωση του κίονα Κ16 σε περιορισμένο ύψος βλ. Β. Ελευθερίου - Β. Παπαδημητρίου, Αναστήλωση Αρχαίων Μνημείων Ακρόπολης Λίνδου, Τεύχος 4α, Λίνδος Μάρτιος 1989, σ. 16 και ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 802.

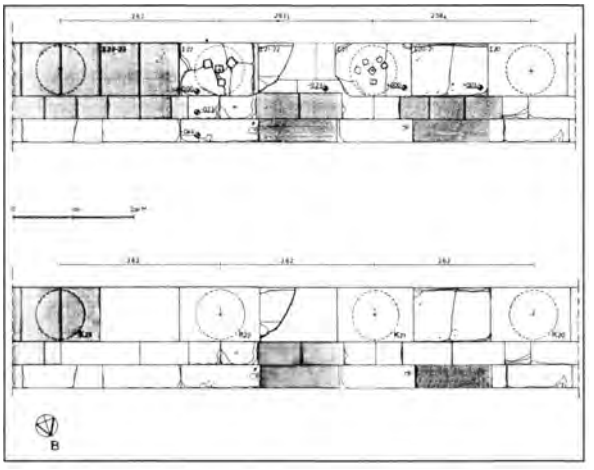

Σχέδ. 4. Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Ελληνιστική στοά. Κάτοψη στυλοβάτη και βαθμίδων.

1. Μελέτη για την αντικατάσταση των δύο αρχαίων πλακών του στυλοβάτη όπου εδράζονται οι κίονες Κ21-Κ22[90].

2. Μελέτη για την αναστήλωση των δύο κιόνων Κ21 και Κ22 της ελληνιστικής στοάς[91].

3. Μελέτη για την επέκταση του σκεπάστρου στην Κράνα και την εγκατάσταση του κοπτικού μηχανήματος[92].

4. Φωτογραμμετρική αποτύπωση τμήματος του ανατολικού βραχώδους πρανούς στην ακρόπολη Λίνδου, που εκπονήθηκε από ιδιωτικό τεχνικό γραφείο.

Επίσης εκπονήθηκε μελέτη για τη συντήρηση και αποκατάσταση του θόλου και της αψίδας στον ελληνιστικό τάφο, γνωστό ως του Κλεοβούλου, από τους Μ. Πίκουλα και Β. Παπαδημητρίου. *(Β. Ε.)*

Αρχαία Ιαλυσός

Άρχισε η διαδικασία ανάθεσης αρχιτεκτονικής μελέτης του ναού του Πυθίου Απόλλωνος καθώς και της Δωρικής κρήνης της αρχαίας Ιαλυσού με σκοπό τη συντήρηση και αποκατάστασή τους. *(Μ. Μ.-Κ.)*

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ-ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Το πρόγραμμα συντήρησης και καταγραφής αρχαίων κατά κατηγορίες προχώρησε και κατά το 1995. Καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν τα παρακάτω αρχαία αντικείμενα:

Πήλινα αγγεία	781	(Π 17168- 17948)
Γλυπτά	254	(Γ 2127- 2380)
Ειδώλια	714	(Ειδ 1684- 2397)
Αμφορείς	21	(Α 1415- 1435)
Αρχιτεκτονικά μέλη	65	(Αρχ 1177- 1241)
Μικροαντικείμενα	73	(ΜΑ 593- 665)
Μετάλλινα	8	(1359- 1366)
Επιγραφές	165	(Ε 4347- 4511)
Λύχνοι	253	(5703- 5955)
Υάλινα	5	(694- 698)
Κεραμίδες	3	(11- 13)
Διάφορα	14	(143- 156)

Όλα σχεδόν τα παραπάνω αντικείμενα πλύθηκαν και συντηρήθηκαν κατά την ίδια περίοδο. Παράλληλα πλύθηκαν και τακτοποιήθηκαν όστρακα από παλαιότερες και νεότερες σωστικές ανασκαφές. *(Α. Γ.)*

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Κατά το 1995 παραδόθηκαν στο Μουσείο Ρόδου τα παρακάτω αρχαία:

1) Κορμός γυναικείου αγαλματίου με ιμάτιο· παριστάνεται συστροφή του σώματος προς τα αριστερά (Μουσ. Ρόδου Γ 2378). Πιθανή απήχηση τύπου Μούσας. Υστεροελληνιστικής περιόδου. Ύψος: 0,23 μ. (Πίν. 252 α). Παραδόθηκε από τους Γ. Καψαλάκη και Μ. Μαρίνο, οι οποίοι δήλωσαν ότι βρήκαν το αρχαίο κατά τη διάρκεια αναστηλωτικών εργασιών (διαμόρφωση εισόδου αυλόθυρας) στην ιδιοκτησία του Νικολάου και Εριφύλης Ζαρίφη, στην οδό Ιππάρχου 21, στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου.

2) Μαρμάρινη κεφαλή γυναικείας κρανοφόρου μορφής, ίσως Αμαζόνας, η οποία πιθανότατα έχει αποσπαστεί από έξεργο αναγλυφικό σύμπλεγμα που θα κοσμούσε κάποιο αέτωμα ή ζωφόρο (Μουσ. Ρόδου Γ 2381). Η κεφαλή είναι στραμμένη προς τα δεξιά και η σπασμένη επιφάνεια πρόσφυσης στο βάθος του αναγλύφου εντοπίζεται στην αριστερή πλευρά της κορύφωσης του κράνους. Η εκτενής χρήση του τρυπανιού και η καθαρή και επιμελημένη, κάπως ψυχρή, αττικής έμπνευσης εργασία υποδεικνύουν μια χρονολόγηση στα αυτοκρατορικά χρόνια (1ος αι. μ.Χ.). Ύψος (μέγιστο) 0,29, πλάτος 0,09 μ. (μετρημένο στους κροτάφους) (Πίν. 252 β). Το γλυπτό παραδόθηκε από τον Τσαμπίκο Λοΐζο, επιστάτη της ΔΕΠΟΣ, ο οποίος δήλωσε ότι το βρήκε στην πλατεία Αγίου Παντελεήμονος στη Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, σε σωρούς από μπάζα που προέρχονταν από εκσκαφές της ΔΕΠΟΣ για την εγκατάσταση του αποχετευτικού - υδρευτικού δικτύου της παλιάς πόλης της Ρόδου.

90. Μ. Πίκουλα, Αναστήλωση Αρχαίων Μνημείων ό.π., Τεύχος 16α, Λίνδος, Μάρτιος 1995.

91. Β. Ελευθερίου - Μ. Πίκουλα, Αναστήλωση Αρχαίων Μνημείων, ό.π., Τεύχος 16, Λίνδος, Ιούνιος 1995.

92. Ό.π., Τεύχος 15, Λίνδος Ιούνιος 1995.

3) Χάλκινο συμπαγές αναθηματικό ειδώλιο βοδιού σε άριστη κατάσταση (Μουσ. Ρόδου Μ 1360). Αρχαϊκής περιόδου. Παραδόθηκε από τον Πέτρο Ορφανό, ο οποίος δήλωσε ότι βρήκε το αρχαίο στην κορυφή του όρους Αταβύρου, στη θέση Άγιος Ιωάννης, κοντά στα ερείπια του ιερού του Αταβυρίου Διός, κατά τη διάρκεια κυνηγετικής περιοδείας του.

Κατά το 1995 παραδόθηκαν στο Μουσείο Κω τα παρακάτω αρχαία:

1) Επιτύμβια πλίνθος (Μουσ. Κω Ε 117), σχεδόν ακέραιη, με επιγραφή σε δύο στίχους στο άνω μέρος της: *ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ/ΚΛΕΥΚΡΙΤΟΥ*. Ύψος 0,70, πλάτος 0,54, πάχος 0,22 μ. Ελληνιστικής περιόδου. Παραδόθηκε από τον Μ. Χωραφιό, ο οποίος δήλωσε ότι βρήκε το αρχαίο στην περιοχή του Αμανιού κοινότητας Πυλίου Κω, κοντά σε κατεστραμμένο χριστιανικό ναό.

2) Άνω τμήμα κορμού μαρμάρινου αγαλματίου ανδρικής μορφής με ιμάτιο (Μουσ. Κω Γ 1134). Ύψος (μέγιστο σωζόμενο): 0,07 μ. Ελληνιστικής περιόδου. Παραδόθηκε από τον Μ. Κενενούνη, ο οποίος δήλωσε ότι βρήκε το αρχαίο σε οικόπεδο της περιοχής Αγίας Μαρίνας.

3) Αετωματική επιτύμβια στήλη, σχεδόν ακέραιη (Μουσ. Κω Ε 116), με επιγραφή σε τρεις στίχους: *ΕΥΡΗΜΩΝ/ΧΡΗΣΤΕ/ΧΑΙΡΕ*. Ύψος 0,73, πλάτος 0,36, πάχος 0,07 μ. Παραδόθηκε από τον Ν. Καρρά, ο οποίος δήλωσε ότι βρήκε το αρχαίο σε ρεματιά της περιοχής του Κερμετέ, βόρεια του Ιπποκράτειου Ιδρύματος.

Επίσης, το 1995 παραδόθηκε στο Μουσείο Καλύμνου ανάγλυφη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη με παράσταση καθήμενης θηλάζουσας γυναίκας και άλλων δύο όρθιων μορφών. Ύψος (μέγιστο σωζόμενο, με την αετωματική επίστεψη) 0,85, πλάτος 0,41 (μέτρηση στο κάτω μέρος της στήλης), πάχος 0,10 μ. Τέλος 5ου - αρχές 4ου αι. π.Χ. Το γλυπτό θα μελετηθεί για την πλήρη δημοσίευσή του από τον αρχαιολόγο της Εφορείας Δ. Μποσνάκη. Παραδόθηκε από τον Μικέ Μάγγο, ο οποίος δήλωσε ότι βρήκε το αρχαίο σε ερειπωμένη οικία, στη συνοικία Χριστού Πόθιας Καλύμνου.

Στο Μουσείο Αμοργού παραδόθηκε λίθινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη, σχεδόν ακέραιη (ύψ. 0,32, πλ. 0,165, πάχ. 0,08 μ.) και απότμημα κάτω κορμού γυναικείου αγάλματος με συμφυή βάση (σωζ. ύψ. 0,45 μ.). Η παράδοση έγινε από τον Ευάγ. Σκαρλάτο, ο οποίος δήλωσε ότι βρήκε τα αρχαία σε παλαιό στάβλο ιδιοκτησίας του.

Τέλος ο Νικόλαος Δημ. Νομικός δώρησε στο Μουσείο της Αμοργού θραύσμα λίθινης επιγραφής, το οποίο βρήκε σε λιθοσωρό κοντά στην εκκλησία της Παναγίτσας στον όρμο Κάτω Κάμπος, στην περιφέρεια της αρχαίας Αρκεσίνης. *(Ε. ΚΑΝ.)*

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το 1995 η 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ασχολήθηκε με την προστασία έξι μνημειακών οικισμών: τη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, τη Λίνδο, τη Σύμη, τη Χώρα της Πάτμου, τη Χώρα της Αμοργού και τη Χώρα της Αστυπάλαιας. Στα πλαίσια των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, που θα αρχίσουν με κέντρο το μεσαιωνικό ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης, οργανώθηκε έκθεση με ένα μέρος των ευρημάτων των ανασκαφών της περιοχής για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Επίσης στον ίδιο χώρο στήθηκε έκθεση φωτογραφιών και σχεδίων, που αναφέρονται στο χρονικό της αποκατάστασης του μνημείου. Ανασκαφές έγιναν στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, αλλά και στην ύπαιθρο του νησιού στην Κω και τη Νίσυρο.

Συντηρήθηκαν τοιχογραφίες, φορητές εικόνες των νησιών της Δωδεκανήσου, ψηφιδωτά δάπεδα των παλαιοχριστιανικών βασιλικών και η ξύλινη οροφή του ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης. Συντηρήθηκαν επίσης μεσαιωνικά αγγεία προερχόμενα από τις ανασκαφές της Ρόδου. Συνεχίστηκε και αυτή τη χρονιά η καταγραφή μνημείων, αντικειμένων που προέρχονται από τις ανασκαφές και των κειμηλίων των εκκλησιών της Δωδεκανήσου και της Αμοργού.

Συνεχίστηκε επίσης η συντήρηση των μνημείων στη Ρόδο, Κω, Πάτμο και Κάλυμνο. Επίσης το Γραφείο της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου (Προγραμματική Σύμβαση ΥΠΠΟ-ΤΑΠ και Δήμος Ρόδου) συνέχισε τη συντήρηση των μεσαιωνικών μνημείων της πόλης.

Για να εκτελεστεί όλο αυτό το έργο, που αρκετά περιληπτικά περιγράφεται παρακάτω, εργάστηκαν και μόχθησαν στο μέτρο του δυνατού και των ικανοτήτων ενός εκάστου διοικητικοί υπάλληλοι, εργατοτεχνίτες, σχεδιαστές, συντηρητές, πολιτικοί μηχανικοί, μηχανολόγοι και αρχαιολόγοι. Όλους αυτούς τους ευχαριστώ και από αυτήν τη θέση.

ΗΛΙΑΣ Ε. ΚΟΛΛΙΑΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Ξενώνας Αγίας Αικατερίνης

Η έκθεση αντικειμένων από τη σωστική ανασκαφή γύρω από το μεσαιωνικό ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης, που λειτουργεί ως Κέντρο Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων, σχεδιάστηκε κυρίως για να επικουρήσει τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες στο κτίριο. Η επίχωση, που αποτελούσε τμήμα αρχαίου τόπου απορριμμάτων (2ος αι. π.Χ.-2ος αι. μ.Χ.)[1], έδωσε τη δυνατότητα να παρουσιαστεί με απλό και προσιτό τρόπο ένα μέρος από τη ζωή των αρχαίων. Τα ευρήματα (κεραμική, μετάλλινα, λίθινα και οστέινα αντικείμενα, γυάλινα θραύσματα, σπαράγματα και θραύσματα κονιαμάτων και άλλου οικοδομικού υλικού και απορρίμματα βιοτεχνικής χρήσης και τροφίμων) αναπτύχθηκαν σε δύο μεγάλες προθήκες. Από αυτές η πρώτη προθήκη κάλυψε πτυχές της ιδιωτικής ζωής μέσα στο σπίτι: σκεύη καθημερινής χρήσης και πολυτελείας, εργαλεία καλλωπισμού, χάνδρες από ημιπολύτιμους λίθους από κοσμήματα, αντικείμενα σχετιζόμενα με την παρασκευή τροφής, υπολείμματα τροφών κτλ. Στη δεύτερη προθήκη αναπτύχθηκαν αντικείμενα σχετικά με παραγωγικές, δημιουργικές ή δημόσιες δραστηριότητες: σφραγίδες αμφορέων, νομίσματα, σφραγίσματα και γραπτά όστρακα για τις εμπορικές συναλλαγές, ζάρια, αστράγαλοι και ψήφοι από τυχερά παιχνίδια, οικοδομικό υλικό, εργαλεία, χρωστικές ύλες και υλικά κατεργασίας, έργα πλαστικής σε πηλό και μάρμαρο, υφαντικές αγνύθες και σφονδύλια. Λόγω του μεγάλου αριθμού αγνύθων του ίδιου μεγέθους επιχειρήθηκε η αποκατάσταση αργαλειού σε μικρογραφία ώστε να γίνει πιο εύληπτη η λειτουργία του. Στο στήσιμο της έκθεσης, που τιτλοφορείται «Τα μυστικά ενός αρχαίου σκουπιδότοπου» αποφεύχθηκε η χρήση κειμένων ενώ είναι δυνατή η πρόσβαση στα εκθέματα με την επίβλεψη του εκπαιδευτή.

ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Κάστρο Χώρας

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης και αποκατάστα-

1. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 816-817.

σης τμημάτων του τείχους του κάστρου. Συγκεκριμένα αποπερατώθηκε η στερέωση τμημάτων του περιδρόμου στη νότια και νοτιοανατολική πλευρά. Στη βορειοδυτική πλευρά, όπου υπήρχε ένα μικρό άνοιγμα, το αποκαλούμενο πορτέλι, έγινε αποκατάσταση της εξωτερικής τοιχοδομίας η οποία είχε υποστεί μεγάλη φθορά με το χρόνο. Λόγω του απόκρημνου εδάφους οι στερεωτικές εργασίες έγιναν με μεγάλη δυσκολία.

Επίσης αρμολογήθηκε η εξωτερική επιφάνεια της τοιχοποιίας ορισμένων εκκλησιών, αφού πρώτα αφαιρέθηκε το επίχρισμα και αποπερατώθηκε η επικεράμωσή τους. Πρόκειται για τον Άγιο Γεώργιο, την Αγία Παρασκευή, το Σταυρό και τη Μεταμόρφωση.

Τέλος, έγινε και η αποκατάσταση της κύριας πύλης του κάστρου, που κλείστηκε με ξύλινη καστρόπορτα (Πίν. 253 α). Πριν τις εργασίες αποκατάστασης διεξήχθη ανασκαφική έρευνα στα δυτικά του κατωφλιού προς το εσωτερικό του κάστρου. Ανοίχθηκαν πέντε δοκιμαστικές τομές στο βάθος που επέτρεπε η επίχωση, η οποία δύσκολα απομακρυνόταν λόγω των πολλών λίθων που προέρχονταν από τα γκρεμισμένα κτίσματα. Η πρώτη τομή έγινε παράλληλα και σε επαφή με το κατώφλι. Επειδή δεν διαπιστώθηκε η συνέχιση των σκαλοπατιών που θα οδηγούσαν στον οικισμό του κάστρου, καλύφθηκε ξανά με χώμα. Η δεύτερη τομή ανοίχθηκε κατά μήκος του νότιου τείχους, όπου αποκαλύφθηκαν δύο μικρές πολεμίστρες. Στις υπόλοιπες τομές δεν βρέθηκε τίποτα το αξιόλογο, εκτός από οικοδομικό υλικό από τα ερείπια των σπιτιών. Όσον αφορά στην επίχωση περιελάμβανε μόνον όστρακα Τουρκοκρατίας από χρηστικά αγγεία.

Ε. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ - Β. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ[2]

ΡΟΔΟΣ

Μεσαιωνική πόλη

Ξενώνας Αγίας Αικατερίνης[3]

Τμήματα του ξύλινου διακοσμημένου με χρώμα ταβανιού του ξενώνα είχαν προσβληθεί από ξυλοφάγα έντομα, το βερνίκι είχε οξειδωθεί, όπως επίσης και το συνδετικό του χρώματος. Έγιναν εργασίες απεντόμωσης, καθαρισμού με μηχανικό και χημικό τρόπο, στερέωση και βερνίκωμα. Ανάλογη εργασία έγινε επιτόπου.

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών, οι οποίες διεξήχθησαν στον ξενώνα βρέθηκαν κονιάματα σαθρά, με χρώμα καλυμμένο με χώμα. Στερεώθηκαν και καθαρίστηκαν.

Τέσσερις κασέλες, πέντε καρέκλες, ένα τραπέζι και δύο κηροπήγια, τα οποία κοσμούσαν τις αίθουσες του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου, αγορασμένα κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας από παλαιοπωλείο της Ρώμης επελέγησαν για να τοποθετηθούν σε δωμάτια του ξενώνα. Χρονολογούνται γύρω στο 16ο αιώνα. Αντιμετώπιζαν προβλήματα σαθρότητας και στερέωσης τα οποία είχαν δημιουργηθεί κυρίως από τα ξυλοφάγα έντομα. Στερεώθηκαν και καθαρίστηκαν. Αντίστοιχα συντήρηθηκαν τα ξύλινα στοιχεία του οθωμανικού τμήματος στο κτίριο Vilaragut στην οδό Ιπποτών[4].

Λίνδος

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Έγινε συντήρηση τοιχογραφιών στο βόρειο πρόσκτισμα του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου (μελλοντικό Εκκλησιαστικό Μουσείο)[5]: Ο χώρος θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκε ως ταφικός και φέρει τοιχογραφικό διάκοσμο στο νότιο και τον ανατολικό τοίχο. Πρόκειται κυρίως για αφιερώματα τα οποία βρίσκονται πάνω από τους τάφους, έτσι όπως υποδηλώνουν οι επιγραφές τους. Κύριος λόγος της επέμβασης είναι ο καθαρισμός και η καθαίρεση των επιζωγραφήσεων με σκοπό την ανάδειξη του χώρου, ο οποίος θα φιλοξενήσει το Εκκλησιαστικό Μουσείο της Λίνδου.

Απεντόμωση βιβλίων του ναού: Τα έντυπα βιβλία του ναού φυλάσσονται μαζί με άλλα σκεύη και μικροαντικείμενα σε μία κασέλα σε αποθηκευτικό χώρο. Οι συνθήκες ήταν κακές: η υγρασία ξεπερνούσε τα επιτρεπτά όρια ενώ έντομο (saccarina) τα κατέστρεφε. Η απεντόμωση έγινε επιτόπου.

2. Ως συντηρητές εργάστηκαν οι: Σ. Πατατούκος, Γ. Παππάς, Β. Γεωργοπούλου, Χ. Καλογήρου.

3. A. Gabriel, La cité de Rhodes, II: Architecture civile et religieuse, Paris 1923, σ. 138, 139. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 516, Σχέδ. 7, 8.

4. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 524-525· 46 (1991): Χρονικά, σ. 518-519· 47 (1992): Χρονικά, σ. 664.

5. Α. Ορλάνδος, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου, ΑΒΜΕ ΣΤ' (1948), σ. 201-205, εικ. 153-155. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 531.

Αφάντου

Ναός Παναγίας Καθολικής[6]

Κατά τη διάρκεια ανασκαφής στο νότιο κλίτος του ναού βρέθηκε σπάραγμα τοιχογραφίας πάνω σε πέτρα, η οποία απεικονίζει πρόσωπο αγγέλου (;) με λευκό προπλασμό και ψημένη σιένα. Θυμίζει έργα από την Ιταλία που τοποθετούνται γύρω στον 7ο αιώνα. Καθαιρέθηκε το χώμα που κάλυπτε την επιφάνεια ενώ στη συνέχεια θα στερεωθεί και θα τελαρωθεί.

Τριάντα

Ναός Αγίου Νικολάου[7]

Καθαιρέθηκαν τα στεφανώματα από τις παλαιότερες επεμβάσεις επειδή είχαν χάσει τη συνοχή τους και αντικαταστάθηκαν με ασβεστοκονιάματα. Αυτή τη φορά σκοπός ήταν η χρωματική ομοιογένεια. Η ζωγραφική επιφάνεια και το υπόστρωμα στερεώθηκαν τοπικά. Έγιναν εργασίες καθαρισμού από τις επικαθήσεις αιθάλης και σκόνης, καθαίρεσης των κρυσταλλοποιημένων αλάτων, όπως και απολύμανσης κατά τόπους λόγω ανάπτυξης μικροοργανισμών από την υγρασία.

Το τέμπλο[8] απεντομώθηκε και έγινε προσπάθεια καθαίρεσης των επιζωγραφήσεων χωρίς αποτελέσμα, γιατί εντοπίστηκε στρώμα με αστάρι κάτω από αυτές. Καθαρίστηκε και αποκαταστάθηκε ο κοσμήτης, τα δε λυπηρά και ο σταυρός θα μεταφερθούν στα εργαστήρια της Εφορείας για συντήρηση.

Κατταβιά

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου[9]

Τσιμεντοκονιάματα από παλαιότερες επεμβάσεις συντήρησης έχουν προκαλέσει ρηγματώσεις, οι επιφάνειες έχουν καλυφθεί με άλατα, έχουν απολεπιστεί δε τόσο σε ορισμένα σημεία, που οι παραστάσεις έχουν αλλοιωθεί. Το υπόστρωμα έχει αποκολληθεί σε μεγάλη έκταση και το κονίαμα του υποστρώματος έχει αποσαθρωθεί. Ασβεστοκονιάματα καλύπτουν αρκετά μεγάλη έκταση. Απαιτούνται εργασίες για την αντιμετώπιση της υγρασίας και τον εξαερισμό του μνημείου πριν από οποιαδήποτε άλλη επέμβαση στη ζωγραφική επιφάνεια.

Στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, νότια της εισόδου και στην κάτω ζώνη, τμήμα του διακόσμου αποκολλήθηκε με τον κίνδυνο να καταστραφεί. Οπλίστηκε με ύφασμα, στερεώθηκε το υπόστρωμά του και επανατοποθετήθηκε στην αρχική του θέση με άσκηση πίεσης.

ΑΥΤΟΨΙΕΣ

Αρνίθα

Ναός Αγίων Θεοδώρων στην περιοχή Κατακαλών

Μέτρια κτιριακή κατάσταση. Έχουν γίνει επεμβάσεις με τσιμεντοκονίαμα οι οποίες έχουν ρηγματώσει τη ζωγραφική επιφάνεια. Παρατηρούνται επίσης απολεπίσεις, αποκολλήσεις του ζωγραφικού υποστρώματος, σαθροποίηση του υποστρώματος, οξείδωση των χρωμάτων. Αιθάλη και άλατα καλύπτουν το διάκοσμο.

Χρειάζεται προστασία από την ανερχόμενη και εισερχόμενη υγρασία, καθαίρεση των τσιμεντοκονιαμάτων, νέο αρμολόγημα, στερέωση του υποστρώματος, καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας.

Πόλη Ρόδου

Οδός Καποδιστρίου, Ναός Αγίου Ελευθερίου, παρεκκλήσι Παναγίας

Το τέμπλο του παρεκκλησίου παρουσιάζει φθορές που οφείλονται στις περιβαλλοντικές συνθήκες, στους μικροοργανισμούς και στα καρφιά. Οι μικροοργανισμοί έχουν καταστρέψει την κεντρική δοκό, η οποία στηρίζει το σκελετό του τέμπλου. Απαιτείται στερέωση και ενίσχυση του ξύλου, αντικατάσταση τμημάτων, όπως η κεντρική δοκός, καθαρισμός από το συνθετικό βερνίκι που καλύπτει την επιφάνεια.

Ναός Αγίου Γεωργίου του Χωστού[10]

Παρόλο που οι τοιχογραφίες έχουν συντηρηθεί κατά το

6. ΑΒΜΕ ΣΤ' (1948), σ. 212-213, εικ. 20.

7. Η. Κόλλιας, Δύο ροδιακά ζωγραφικά σύνολα της εποχής της ιπποτοκρατίας. Ο Άγιος Νικόλαος στα Τριάντα και η Αγία Τριάδα (Ντολαπλί Μεζτζίντ) στη μεσαιωνική πόλη (διδ. διατριβή), Αθήνα 1986, σ. 211-213.

8. Χ.Μ. Κουτελάκης, Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Δωδεκανήσου μέχρι το 1700, Αθήνα-Γιάννινα 1986, σ. 154, πίν. 38β.

9. ASAtene I (1914), σ. 354. ΑΒΜΕ ΣΤ' (1948), σ. 214, εικ. 76, 77.

10. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 688· 22 (1967): Χρονικά, σ. 985. Η. Κόλλιας, Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του μεγάλου μαγίστρου, Αθήνα 1994, σ. 110, εικ. 55.

παρελθόν παρατηρούνται αποκολλήσεις στη ζωγραφική επιφάνεια και κατάπτωση στεφανωμάτων, απολεπίσεις και ανάπτυξη μυκήτων. Χρειάζονται άμεσα μέτρα για την προστασία από την υγρασία.

Μεσαιωνική πόλη

Ναός Αγίου Νικολάου (Άγιος Βερναρδίνος)[11]

Η ζωγραφική επιφάνεια, λόγω της πολύχρονης έκθεσή της στις καιρικές συνθήκες, παρουσιάζει αποχρωματισμό, αλλοίωση και απολεπίσεις. Μικροοργανισμοί έχουν αναπτυχθεί στο ζωγραφικό στρώμα λόγω υγρασίας. Θα πρέπει, αφού το μνημείο αποκατασταθεί κτιριακά, αφού αντιμετωπιστούν τα προβλήματα της εισερχόμενης και ανερχόμενης υγρασίας, να αφαιρεθούν οι μικροοργανισμοί, να καθαριστεί η ζωγραφική επιφάνεια και να στερεωθεί το υπόστρωμα.

Ναός Αγίου Μάρκου

Απαιτείται στερέωση και καθαρισμός, αλλαγή στεφανωμάτων, αισθητική αποκατάσταση.

Ναός Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης[12]

Τα υπολείμματα των τοιχογραφιών πάσχουν από μύκητες, ριζίδια και άλατα. Απαιτείται αλλαγή στεφανωμάτων.

Οδός Περικλέους, Ιπποτική εστία (τζάκι)

Η εστία βρίσκεται στον όροφο κτιρίου της Ιπποτοκρατίας στην οδό Περικλέους της μεσαιωνικής πόλης, στη βόρεια μεσοτοιχία του ναού της Αγίας Αικατερίνης (Ιλκ Μιχράμπ). Είναι κατασκευασμένη από πωρόλιθο και φέρει ανάγλυφη και γραπτή διακόσμηση. Η στέγη του ορόφου δεν υφίσταται πια και η εστία προστατεύεται με μικρό ξύλινο στέγαστρο που κατασκευάστηκε για αυτό το σκοπό. Απαιτείται στερέωση του κονιάματος, καθαρισμός του ζωγραφικού στρώματος και αισθητική αποκατάσταση.

Παραδείσι, Ναός Προφήτου Αββακούμ

Οι τοιχογραφίες παρουσιάζουν σε μερικά σημεία σαθρό υπόστρωμα, ρηγματώσεις, χρωματικές οξειδώσεις και απολεπίσεις. Απαιτούνται στερεώσεις των κονιαμάτων, αντικατάσταση των παλαιότερων στεφανωμάτων, στερέωση και καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας.

ΚΩΣ

Συντηρήθηκαν τα ψηφιδωτά δάπεδα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στο Καμάρι Κεφάλου[13], καθώς και τα δάπεδα του νότιου κλίτους και των προσκτισμάτων της νότιας βασιλικής του παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος του Αγίου Στεφάνου Κεφάλου[14].

Πόλη Κω

Ναός Αγίου Ιωάννου του Βαπτιστού (Άγιος Νικόλαος ο Ναύκληρος)[15]

Οι αποτοιχισμένες στα χρόνια της Ιταλοκρατίας τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου του Ναυκλήρου, τοποθετημένες σε υπόστρωμα από σκυρόδεμα, παρουσιάζουν αλλοιώσεις στα χρώματα ενώ οι μορφές είναι δυσδιάκριτες.

Ναός Αγίου Νικολάου του Φτωχού

Οι τοιχογραφίες παρουσιάζουν σε όλη τους την έκταση επικαθήσεις αιθάλης ενώ κατά τόπους το υπόστρωμα είναι σαθρό. Ο κήπος που βρίσκεται βόρεια του μνημείου συμβάλλει στην αύξηση της ανερχόμενης υγρασίας.

Ναός Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης

Κατα το μεγαλύτερο μέρος το μνημείο είναι ασβεστωμένο. Μετά από δοκιμαστικές τομές συμπεραίνεται ότι απαιτείται αποκάλυψη της ζωγραφικής επιφάνειας.

Ναός Αγίας Αικατερίνης

Το υπόστρωμα της ζωγραφικής επιφάνειας είναι σαθρό κατά τόπους, κυρίως στον πρώτο ναό. Δοκιμαστικές τομές έδειξαν διατήρηση ζωγραφικής κάτω από το στρώμα του ασβεστοκονιάματος.

11. Η. Κόλλιας, ό.π., σ. 123, εικ. 69.

12. ΑΒΜΕ ΣΤ' (1948), σ. 156-159, εικ. 127. Η. Κόλλιας, ό.π., σ. 120. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 499-503.

13. H. Balducci, Basiliche protocristiane e bizantine a Coo, Pavia 1936, σ.12-15.

14. H. Balducci, ό.π., σ. 15-22.

15. I. Morricone, Scavi e ricerche a Coo (1935-1943). Relazio ne preliminare, BdA I (1950), σ. 68. ASAtene LXIV-LXV (1986-1987), σ. 432-434, εικ. 30-32.

ΝΙΣΥΡΟΣ

Τέμπλα του ναού της Παναγίας της Ποταμίτισσας και του παρεκκλησίου του Αγίου Χαραλάμπου στο Μανδράκι

Προσβεβλημένα από τα ξυλοφάγα έντομα, τα τέμπλα χρειάζονται απεντόμωση, αφαίρεση του νεότερου βερνικιού και στερέωση των ξύλινων στοιχείων.

Ναός Αγίου Ιωάννου Θεολόγου στα Νικιά

Οι τομές που έγιναν δεν μας έδειξαν ίχνη τοιχογραφικού διακόσμου κάτω από τα αλλεπάλληλα στρώματα των ασβεστοκονιαμάτων.

ΤΗΛΟΣ

Ναός Μεσσαριάς - Αγίας Τριάδας στα Σπιτάκια[16]

Μονόχωρη εκκλησία του 13ου αι., με πρόναο χωρίς στέγη, εδράζεται πάνω στο βράχο, χωρίς θεμέλια. Θάμνοι έχουν φυτρώσει στη στέγη η οποία έχει ρηγματώσεις που αφήνουν να περάσει το νερό της βροχής. Συνεχίστηκαν οι στερεώσεις της προηγούμενης χρονιάς στο βορειοδυτικό και νοτιοδυτικό τοίχο. Αποκαλύφθηκαν τοιχογραφίες κάτω από το επίχρισμα, στερεώθηκε το υπόστρωμα και η ζωγραφική επιφάνεια κατά τόπους, όπως καθαρίστηκε από τα βρυόφυτα.

Ναός Σωτήρος[17]

Μικρή μονόχωρη εκκλησία του 15ου αιώνα, σε μια κατηφορική πλαγιά. Παρατηρούνται κατακρημνίσεις στο δυτικό και βόρειο τοίχο, όπως και σε τμήμα της καμάρας. Θάμνοι έχουν φυτρώσει στη στέγη ενώ το νερό της βροχής εισρέει από ρωγμή στο Ιερό.

Η επικινδυνότητα υποχρέωσε την αποτοίχιση της αποσπασματικής μορφής του Ιωάννη του Προδρόμου από το τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού.

Ναός Αγίου Νικολάου στο Μισοσκάλι[18]

Χτισμένος κοντά στο κάστρο της Αγριοσυκιάς, είναι μικρός καμαροσκέπαστος ναός, χωρίς υποθεμελίωση, πάνω στο βράχο. Η τοιχοποιία είναι από αργολιθοδομή, εκτός από το μέτωπο της αψίδας, όπου έχουν χρησιμοποιηθεί λαξευτοί πωρόλιθοι. Στην εξωτερική νότια πλευρά έχει προσκολληθεί αρκοσόλιο.

Πέτρες από το ύψος του κλειδιού της καμάρας μέχρι κάτω έχουν χαλαρώσει και οι αρμοί έχουν διευρυνθεί. Η δυτική πλευρά παρουσιάζει κατακόρυφη και διαγώνια τάση κατάρρευσης προς ΒΔ. Ο βόρειος τοίχος παρουσιάζει μεγάλη ρωγμή. Στο νότιο τοίχο μια οριζόντια ρωγμή καλύπτει ολόκληρο το μήκος του διαχωρίζοντάς τον σε δύο τμήματα.

Θάμνοι στην καμάρα ρηγματώνουν το επίχρισμα, οι δε ρίζες τους φτάνουν μέχρι το υπόστρωμα των τοιχογραφιών. Ανάλογες επιπτώσεις προκαλούνται από τους λειχήνες που παρατηρούνται κατά τόπους. Η υγρασία που παρατηρείται στο μνημείο δεν οφείλεται μόνο στο κλίμα και στη θέση του μνημείου αλλά και στην κατασκευή του. Πρόκειται για υγρασία που οφείλεται στη βροχή η οποία εισέρχεται μέσα από τους αρμούς και κυρίως από τους πωρόλιθους της καμάρας. Οι ρωγμές στους τοίχους αφήνουν τον αέρα και τη βροχή να περνούν και να δημιουργούν συμπυκνώσεις ή εξατμίσεις.

Παρατηρείται ολοσχερής καταστροφή του ζωγραφικού διακόσμου στην πάνω ζώνη του βόρειου τοίχου, στη μεγαλύτερη επιφάνεια του Ιερού, όπως και πολύ προχωρημένες χρωματικές φθορές. Στρώμα αλάτων καλύπτει το ζωγραφικό διάκοσμο. Το κτίσμα πρέπει να υγρομονωθεί και θερμομονωθεί, να αρμολογηθεί σε βάθος.

Πριν από οποιαδήποτε στερεωτική ενέργεια θα πρέπει να αποτοιχιστεί η παράσταση της Κοίμησης που καλύπτει το δυτικό τοίχο και στη συνέχεια να επανατοιχιστεί. Το υπόστρωμα και η ζωγραφική επιφάνεια θα πρέπει να στερεωθούν και να καθαριστούν.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

Στα εργαστήρια της Εφορείας συντηρήθηκαν οι παρακάτω εικόνες:

Εικόνα σύναξης Ασωμάτων από τη Ρόδο.

Εικόνες αγίου Γεωργίου, Βρεφοκρατούσας, Ανάστασης, αγίου Νικολάου, Γαλακτοτροφούσας Καλύμνου.

Εικόνες Παναγίας, Παντοκράτορα, Προδρόμου Νισύρου.

Πρόδρομος, Σταύρωση και Παναγία (αμφίγραπτη), αρτοφόριο.

Αγία Παρασκευή. Άγιο Μανδήλιο Επιτάφιος (συλλογή Εφορείας).

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

16. Η. Κόλλιας, Ιχνογράφημα της Τήλου, ΔωδΧρον Γ΄ (1974), σ. 20, εικ. 5.

17. Ό.π., σ. 20, εικ. 3.

18. Ό.π., σ. 16.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

Βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί ναοί στην Κω

Τον Ιούλιο του 1995 ξεκίνησε η κατάρτιση του αρχείου των βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών της Κω[19]. Μέχρι στιγμής έχουν καταγραφεί 42 ναοί στην πόλη και την ύπαιθρο που χρονολογούνται από τον 11ο αι. έως και το 19ο αι.

Οι περισσότεροι είναι μονόχωροι καμαροσκέπαστοι με ημικυλινδρική αψίδα στην ανατολική πλευρά και είσοδο στη δυτική (καταγράφηκε ένας μόνο τρουλαίος ναός – Κοίμηση της Παναγίας στο Μονάγρι – και μια μικρή τρίκλιτη δρομική βασιλική – Άγιος Βασίλειος στη Μεσαριά). Στους μακρούς τοίχους εσωτερικά ανοίγονται συνήθως τυφλά αψιδώματα, ενώ σε λίγες περιπτώσεις η καμάρα της στέγης φέρει ενισχυτικά σφενδόνια που βαίνουν σε κίονες εφαπτόμενους στο βόρειο και το νότιο τοίχο (Παναγία Καστριανών Παλαιού Πυλίου, Αγία Παρασκευή Κάστρου Αντιμάχειας). Ο νάρθηκας είναι σπάνιος, αλλά υπάρχουν δύο ναοί (Παναγία Καστριανών και Παναγία στο Τσακάλι) με πυργόσχημο.

Οι τοιχοποιίες, όπου είναι ορατές, είναι κυρίως αφρόντιστες από αργολιθοδομή με βήσσαλα στους αρμούς εκτός από λίγα παραδείγματα με λαξευμένους λίθους επιμελώς τοποθετημένους (ιδιαιτέρως στις αψίδες). Πολύ συχνά γίνεται χρήση αρχαιότερων μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών που στις περισσότερες περιπτώσεις τοποθετούνται διακοσμητικά (στην αψίδα, εκατέρωθεν της δυτικής εισόδου ή στο υπέρθυρο αυτής κτλ.) ή έχουν και χρηστικό ρόλο (π.χ. κιονόκρανα που στηρίζουν την πλάκα της Αγίας Τράπεζας ή κίονες στους οποίους βαίνουν τα ενισχυτικά σφενδόνια της καμάρας).

Οι τοιχογραφίες διατηρούνται σε λίγες περιπτώσεις και ως επί το πλείστον αποσπασματικά. Περισσότερο ολοκληρωμένα σύνολα[20] σώζονται στην Παναγία των Καστριανών[21] και στους Αγίους Ασωμάτους στο Παλαιό Πυλί (Πίν. 253 β), στην Κοίμηση της Παναγίας στο Μονάγρι, στον Άγιο Γεώργιο Ζίας, στον Άγιο Γεώργιο Μεσαριάς, στην Παναγία Γοργοεπήκοο της Χώρας και στον Άγιο Νικόλαο τον Φτωχό[22]. Σπαράγματα τοιχογραφιών σώζονται σε πολύ περισσότερους ναούς.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΗΛΙΤΣΗ

Νομίσματα

Η ταύτιση και καταγραφή 497 χριστιανικών νομισμάτων από τέσσερις ανασκαφές στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου απέδωσε νέα ενδιαφέροντα στοιχεία για τη νομισματική κυκλοφορία. Οι ανασκαφές ήταν οι εξής: α) Ανασκαφή εκκλησίας Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, οδός Μενεκλέους, β) Οικόπεδο Πεκμετζή, οδός Αγησάνδρου, γ) Οικόπεδο Μηνατσή, οδός Μενεκλέους και δ) Οικόπεδο Χαλίλογλου, οδός Πλάτωνος.

Χαρακτηριστικό της ανασκαφής στην εκκλησία των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης (NB3437-3709, 275 νομίσματα) είναι η σχετική απουσία παλαιοχριστιανικών νομισμάτων του 6ου και 7ου αι. (4,7%), το μεγάλο πλήθος και η ποικιλία των τραχέων νομισμάτων που, μαζί με τα νομίσματα του τοπικού νομισματοκοπείου ξεπερνούν το 33% του συνόλου και, τέλος, η κυρίαρχη παρουσία κοπών της Ιπποτοκρατίας που μαζί με δέκα ξένα νομίσματα της ίδιας εποχής συγκροτούν το 55,6% του συνόλου. Τα βυζαντινά νομίσματα του 11ου αι. είναι και αυτά λιγοστά (1,8%).

Στο οικόπεδο Πεκμετζή (NB920-948, 2197, 3751-3804, 3812-3858, 130 νομίσματα) τα νομίσματα του 6ου-7ου αι. ανέρχονται στο 35,6% του συνόλου με ιδιαίτερη έμφαση στον 7ο. Ο 11ος αι. εκπροσωπείται από το 24%, ο 12ος από το 15% και ο 13ος από το 16%. Η Ιπποτοκρατία εκπροσωπείται μόλις από το 8% του συνόλου.

Στο οικόπεδο Μηνατσή (NB2180-2196, 3403-3436, 3710-3714, 56 νομίσματα) απουσιάζουν τα νομίσματα του 6ου αι. – βρέθηκαν μόνο μερικά του 7ου (11% του συνόλου) – ενώ η κυκλοφορία από τον 11ο αι. έως και την Ιπποτοκρατία παρουσιάζεται μάλλον ισορροπημένη, με έμφαση στον 13ο αι.: 11ος-12ος αι. 30,9%, 13ος αι. 25% περίπου και Ιπποτοκρατία 32,7%.

Στο οικόπεδο Χαλίλογλου (NB3715-3750, 36 νομίσματα) ο 13ος αι. κυριαρχεί, με το 41,6% του συνόλου. Οι 6ος και 7ος αι. εκπροσωπούνται από το 27,7% και η Ιπποτοκρατία από το 25%. Η παρουσία του 11ου αιώνα είναι ισχνή (5,5%).

Από τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η νομισματική κυκλοφορία και επομένως ο ρυθμός των κα-

19. Η καταγραφή έγινε με τη βοήθεια του αρχιτεχνίτη της Εφορείας Ηλία Δρόσου.

20. Γενικά για τους τοιχογραφημένους ναούς της Κω, βλ. Ι. Βολανάκης, Τοιχογραφημένοι ναοί βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής, Κωακά Γ', 1989, σ. 63 κ.ε.

21. Στο μνημείο αυτό αναφέρθηκε διεξοδικά ο Έφορος Αρχαιοτήτων Η. Κόλλιας στο Α' Διεθνές Συνέδριο για την Ιστορία, την Τέχνη και την Αρχαιολογία της Κω, Μάιος 1997 (Πρακτικά υπό εκτύπωση).

22. Βλ. ανακοίνωση Μ. Σιγάλα, στο ίδιο συνέδριο ό.π. (Πρακτικά υπό εκτύπωση).

θημερινών συναλλαγών αυξάνεται σημαντικά από το 12ο αι. και εξής. Ο 13ος αι., περίοδος σκοτεινή από την απουσία ιστορικών πηγών, παρουσιάζεται ιδιαίτερα δραστήριος στον τομέα αυτό, αντικατοπτρίζοντας τη σημασία του λιμανιού της Ρόδου και τη ζωτικότητα του πληθυσμού.

ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Οδός Παναιτίου (Σχέδ. 1)

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα. Η αφαίρεση μέρους της επίχωσης και η κατεδάφιση των αναλημματικών τοίχων που τη συγκρατούσαν στη βορειοανατολική γωνία του οικοδομικού τετραγώνου (συμβολή οδού Παναιτίου και πλατείας Κλεοβούλου) αποκάλυψε τα λείψανα του καθολικού του Τάγματος των Ιωαννιτών Ιπποτών που ήταν αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη τον Βαπτιστή. Στην επίχωση, διαταραγμένη από τη βλάστηση και τις ανασκαφικές τομές του ιταλού αρχαιολόγου P. Lojacono[23], βρέθηκαν θραύσματα από επιτύμβιες πλάκες και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη από λευκό μάρμαρο και λάρτιο λίθο. Πολλά αρχιτεκτονικά μέλη του ναού ήταν επίσης ενσωματωμένα στην ισχυρή θεμελίωση του νεοκλασικού οθωμανικού σχολείου που καταπάτησε το νοτιοδυτικό τμήμα του.

Αποκαλύφθηκε το ανατολικό τμήμα του τρίκλιτου κυρίως ναού σε μήκος 18 μ., από το οποίο σώζονται το υπόστρωμα και λείψανα του πλακόστρωτου δαπέδου, θεμελιώσεις των εξωτερικών τοίχων και βάσεις κιόνων που χώριζαν τα κλίτη. Στη βάση του δεύτερου από Α. κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας διασώζεται τμήμα αρχαίας επιγραφής:

ΚΑΜΥΝΔΙΩ[Ν...
ΕΠΑΙΝ[Ο
ΧΡΥΣΙΩ[ ]ΣΤΕΦΑΝΩΝ

Διαπιστώθηκε ότι οι κίονες πακτώνονταν σε βάσεις, που ήταν σπόλια τοποθετημένα σε κτιστές πεδιλώσεις κάτω από τις πλάκες του δαπέδου, και ότι το συνδετικό υλικό που χρησιμοποιούνταν στο σημείο της πάκτωσης ήταν λιωμένο μολύβι.

Αποκαλύφθηκε επίσης το θεμέλιο του mihrab που είχε προστεθεί κατά την Τουρκοκρατία, όταν η εκκλησία μετατράπηκε σε τζαμί. Στην ίδια εποχή θα πρέπει να χρονολογηθεί και ο ευτελής τοίχος που χώριζε το κεντρικό από το νότιο κλίτος πίσω από το mihrab και ήταν εφοδιασμένος με μικρή πόρτα στο ανατολικό άκρο του (σώζεται το μαρμάρινο κατώφλι). Διασώζεται επίσης ο δυτικός τοίχος της κρύπτης που βρισκόταν κάτω από τη διασταύρωση (crossing), πάχ. 0,90 μ. Ο τοίχος αυτός ενισχύεται προς τη δυτική παρειά του από ζεύγος ενδομημένων πεσσών στην προέκταση των αξόνων των κιονοστοιχιών. Ο νότιος τοίχος του κυρίως ναού είχε επίσης πάχος 0,90 μ., ενώ ο δυτικός τοίχος της νότιας κεραίας 1,45 μ., ο ανατολικός τοίχος της 1,80 μ. και ο βόρειος 1,70 μ. Το κεντρικό κλίτος είχε πλάτος 6,90 και το νότιο 4,15 μ. Τα μετακιόνια διαστήματα στις κιονοστοιχίες ήταν 6,35 μ. περίπου. Σε επαφή με την εξωτερική πλευρά του νότιου τοίχου του ναού, στο χαλικόστρωτο δρομίσκο που αποκαλύφθηκε, βρέθηκαν λείψανα διπλής κλίμακας που οδηγούσε σε θύρωμα της όψης αυτής[24] και δυτικότερα λιθοσωρός από την κατάρρευση της ανωδομής του νότιου τοίχου.

Κάτω από το νότιο κλίτος βρέθηκαν λιθοδομές κτισμάτων της βυζαντινής εποχής με κεραμίδια στους αρμούς. Κάτω από το ανατολικό μέρος του κλίτους ορθογώνιος χώρος επιχρισμένος με κουρασάνι (διασώζεται μόνον η βορειοδυτική γωνία με το ποδαρικό και τη γένεση διαγώνιου τόξου) ήταν μάλλον μέρος στέρνας την οποία κατέστρεψε η θεμελίωση του ιπποτικού ναού.

Η έρευνα στο υπόστρωμα του δαπέδου στο κεντρικό κλίτος του ναού αποκάλυψε κιβωτιόσχημο τάφο σε σχήμα τραπεζίου, μήκ. 1,93 και πλ. 0,68 (Δ.)-0,38 μ. (Α.). Πρόκειται μάλλον για τον τάφο του μεγάλου μαγίστρου Carretto[25] και περιείχε ασύνδετα οστά δύο ατόμων, από τα οποία τα περισσότερα ανήκαν σε σκελετό ρωμαλέου άνδρα προχωρημένης ηλικίας.

Ορθογώνια μικρή ταφική κρύπτη με θολωτή οροφή κάτω από το mihrab, διαστ. 1,83×0,92 και ύψ. 1,75 μ., βρέθηκε επίσης συλημένη. Πρέπει να περιείχε πλούσια ταφή, εφόσον τα πολυάριθμα διάσπαρτα μικροευρήματα που βρέθηκαν μέσα σε αυτή περιελάμβαναν – εκτός από σιδερένια καρφιά και ελάσματα – σφραγιδόλιθο, χρυσό δισκόμορφο περίαπτο, διακοσμητικά ελάσματα και θραύσματα από γυάλινα σκεύη, μεταλλικά στοιχεία από ένδυση (αγκράφες, καψούλια από κορδόνια, κόπιτσες, καρ-

23. P. Lojacono, La chiesa conventuale dei Cavalieri di S. Giovanni dei cavalieri in Rodi, ClRh VIII, 1936, σ. 245-288.

24. Colonel Rottiers, Monuments de Rhodes, Βρυξέλλες 1828, πίν. XXXXIII.

25. Αυτό συμπεραίνεται από τις ενδείξεις που παρέχει ο Rottiers για τη θέση του τάφου, τη μορφή του οποίου περιγράφει. Βλ. ό.π., πίν. XLI και XXXXII.

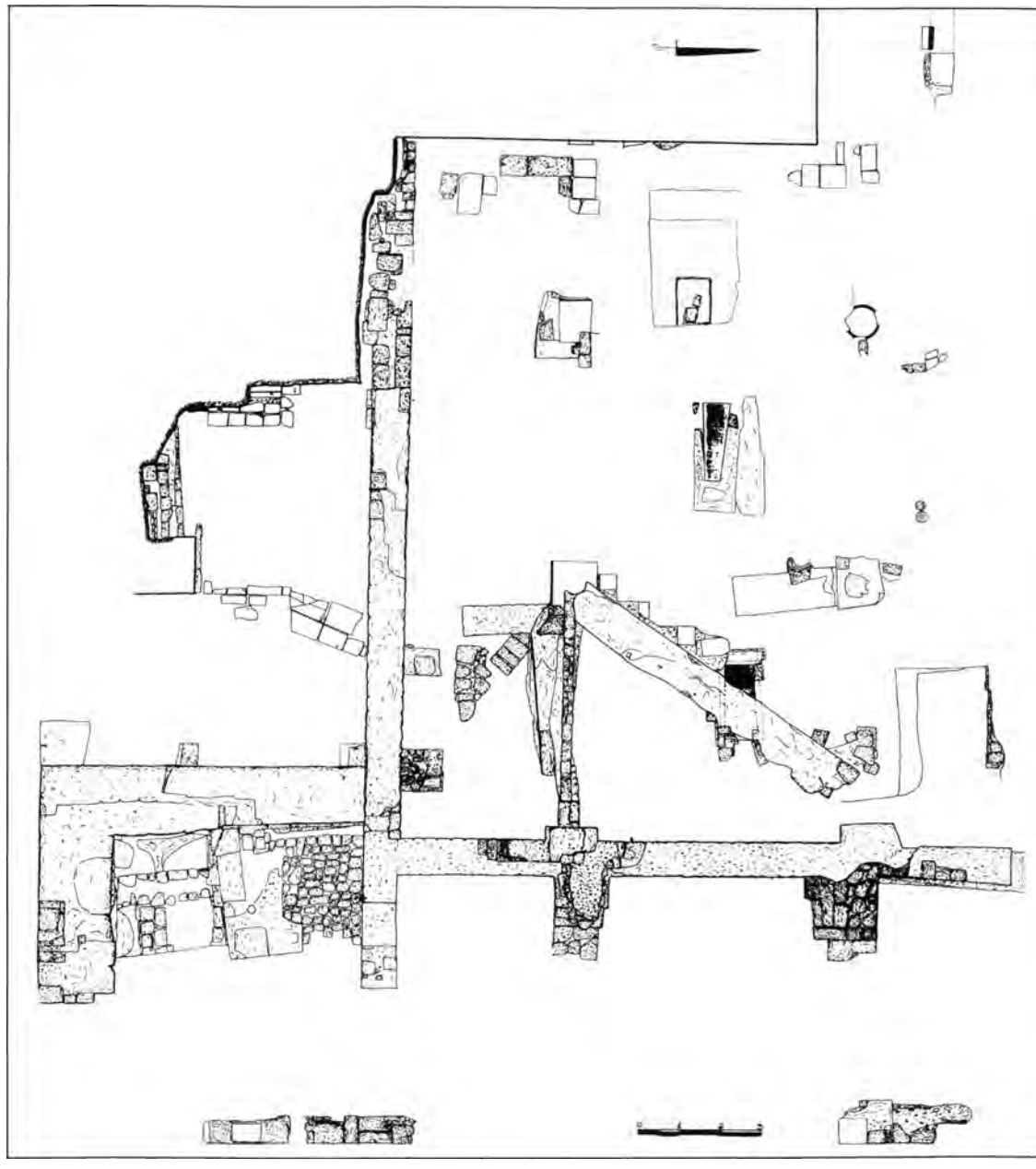

Σχέδ. 1. Ρόδος. Οδός Παναιτίου. Καθολικό του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή. Κάτοψη της ανασκαφής.

φίτσες), θραύσματα και χάνδρες από κοράλλι, μαργαριτάρι, ορεία κρύσταλλο, ελεφαντόδοντο και γυαλί, και 210 δηνάρια Ιπποτοκρατίας που βρέθηκαν σε διάφορα επίπεδα. Η ανατολική πλευρά της κρύπτης είχε καταπατηθεί από το δυτικό άκρο ελεύθερης ταφής.

Ερευνήθηκε επίσης αριθμός ελεύθερων ταφών στο ανατολικό τμήμα του κεντρικού και βόρειου κλίτους (Τ4, Τ5, Τ6, Τ7, Τ8, Τ9, Τ10) οι οποίες εξετάστηκαν κατά χώραν από ομάδα του τμήματος Ανθρωπολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου[26]. Οι αρθρωμένοι σκελετοί βρέθηκαν όλοι σε ύπτια θέση με το κεφάλι προς Δ. και τα

26. Υπό την επίβλεψη του καθηγητή Α. Πίτσιου.

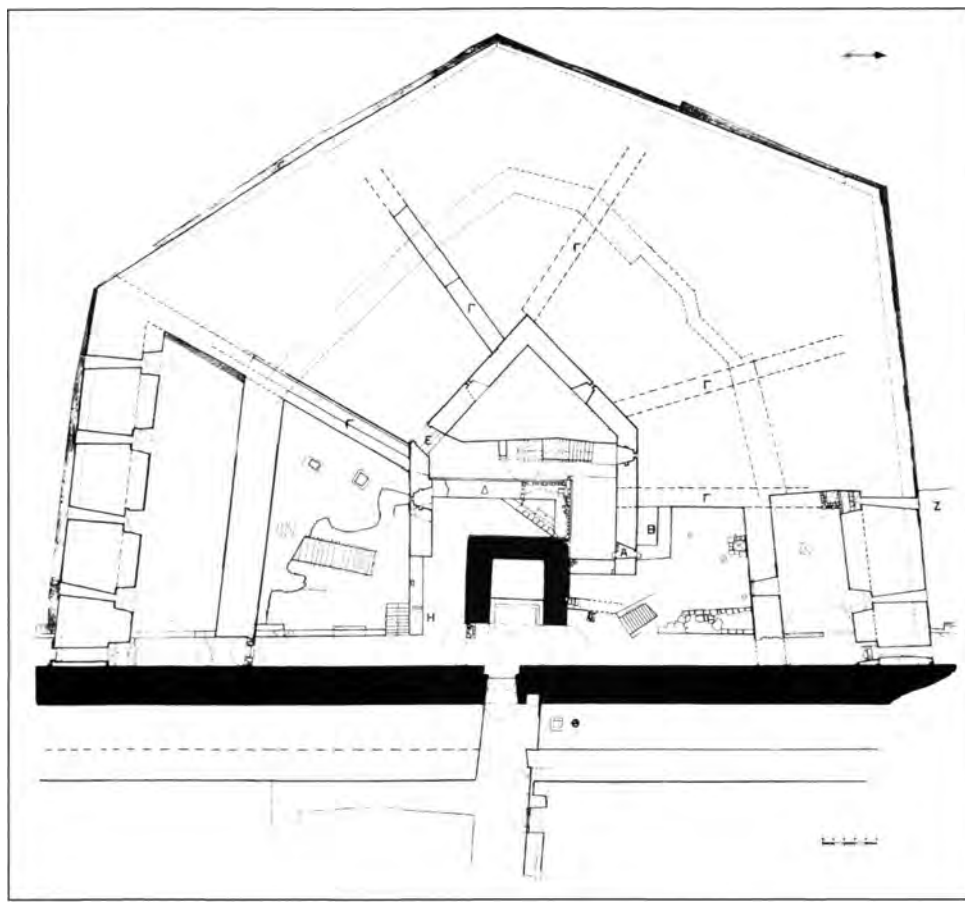

Σχέδ. 2. Ρόδος. Προμαχώνας Αγίου Γεωργίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

χέρια σταυρωμένα στο στέρνο ή το υπογάστριο. Δύο από τους νεκρούς είχαν ταφεί μέσα σε ασβέστη, ο οποίος διατήρησε το περίγραμμα της σάρκας και αποτυπώματα από τις πτυχές του υφάσματος στο οποίο ήταν τυλιγμένη.

Συμπληρώθηκε επίσης η έρευνα στην ταφή Τ1 στο δυτικό τμήμα του βορείου κλίτους όπου, εκτός από τα κάτω άκρα των σκελετών τριών ενηλίκων[27] βρέθηκαν τρία κρανία και παιδικός σκελετός.

Προμαχώνας Αγίου Γεωργίου (Σχέδ. 2)

Ο προμαχώνας του Αγίου Γεωργίου εντάχθηκε στα Περιφερειακά Ευρωπαϊκά Προγράμματα και συνεχίστηκαν διάφορες εργασίες με σκοπό την έρευνα, την αποκατάσταση και την ανάδειξη του μνημείου. Ο καθαρισμός των επιχρισμάτων απέδειξε ότι το νεότερο παρεκκλήσι, το ενταγμένο στη βορειοανατολική γωνία του πρώιμου προμαχώνα, προέρχεται από μετασκευή κανονιοθυρίδας (Σχέδ. 2, Α).

Ο κτιστός κλειστός χώρος προς ΒΔ. του παρεκκλησίου καλύπτεται από μισή καμάρα και έχει προσαρμοστεί εκ των υστέρων στην εξωτερική πλευρά της βόρειας παρειάς του πρώιμου προμαχώνα. Το βάθος του υπερβαίνει τα 8,40 μ. ενώ έχει μήκος 5,10 και πλάτος 1,90 μ. Στην οροφή διασώζονται τρία ορθογώνια ανοίγματα διατεταγμένα στη σειρά, διαστ. 0,30×0,40 μ. Η κατασκευή είναι βόθρος μεσαιωνικού αποχωρητηρίου που εξυπηρετούσε τις ανάγκες του προμαχώνα στις τελευταίες ιπποτικές φάσεις της ιστορίας του (Σχέδ. 2, Β).

Ερευνητικές τομές σε διάφορα σημεία αποκάλυψαν τα εξής:

α) Τμήματα των λιθοδομών που, διευθετημένες ακτι-

27. Το Δ τμήμα της Τ1, με το μεγαλύτερο μέρος των τριών αυτών σκελετών, είχε αποκαλυφθεί το 1994 σε δοκιμαστική τομή, ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 815-816.

νωτά στο εσωτερικό του ύστερου προμαχώνα, συγκρατούσαν την επίχωση κατά τη διαδικασία της σταδιακής κατάχωσης των εσωτερικών κατασκευών και προσέδιδαν συνοχή στο όλο οικοδόμημα (Σχέδ. 2, Γ).

β) Λείψανα κατασκευής ογκωδών επάλξεων με κανονιοθυρίδες εποχής Carretto κατά μήκος του βόρειου τοίχου του εξωτερικού προμαχώνα.

γ) Τοίχο παράλληλο με τη δυτική όψη του κεντρικού πύργου, πάχ. 1,90 μ. Το βόρειο άκρο του τοίχου αυτού στρίβει προς Α. συναντώντας τη γωνία του πύργου και το νότιο άκρο συνδέεται με τη νότια πλευρά του πρώιμου προμαχώνα. Πρόκειται μάλλον για την αρχική φάση του πρώιμου προμαχώνα (Σχέδ. 2, Δ).

δ) Το μεγαλύτερο τμήμα από το κατώφλι της πύλης του πρώιμου προμαχώνα που αποκαλύφθηκε πρόσφατα είναι αρχαίο σπόλιο, όπου διασώζεται απόσπασμα εκτενούς αρχαίας επιγραφής (Σχέδ. 2, Ε).

ε) Η αφαίρεση της επίχωσης μπροστά από το θεμέλιο του κεντρικού πύργου αποκάλυψε την αρχική εμφάνιση της λιθοδομής, με δόμους, ύψ. 0,43 μ. και έξεργο ευθύγραμμο αρμολόγημα. Στη βάση του πύργου βρέθηκε μικρό σύνολο λογιστικών κερμάτων[28] που χρονολογούνται στο τέλος του 15ου αι.

στ) Στην εξωτερική πλευρά του βόρειου τμήματος του ύστερου προμαχώνα εντοπίστηκε λάξευση τάφρου στο φυσικό βράχο, που αντιστοιχούσε στις κάτω κανονιοθυρίδες της πλευράς αυτής (Σχέδ. 2, Ζ). Η εργασία αυτή δεν περατώθηκε.

ζ) Κατά την αποκάλυψη του εσωτερικού της νοτιοανατολικής κανονιοθυρίδας του πρώιμου προμαχώνα αποκαλύφθηκε σιδηροκατασκευή που αποτελούσε το σύστημα πάκτωσης παλαιού όπλου (Σχέδ. 2, Η).

η) Ορθογώνια κατασκευή στο πάχος του κυρίως τείχους πίσω από τον προμαχώνα με διαστάσεις 0,88×0,69 μ. που προχωρεί σε βάθος μεγαλύτερο των 2 μ. και της οποίας η λιθοδομή έχει μόνον εσωτερική όψη (Σχέδ. 2, Θ).

Μεσαιωνική τάφρος. Αποψίλωση και καθαρισμός της τάφρου Β του προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου αποκάλυψε την επιφάνεια του φυσικού βράχου σε μεγάλη έκταση, με διάφορα λαξεύματα της αρχαιότητας: πέντε πηγάδια, αύλακες λατόμευσης κ.ά. Η κεραμική που συνελέγη χρονολογείται στην ύστερη κλασική /πρώιμη ελληνιστική εποχή.

Εντοπίστηκε επίσης η θεμελίωση κατεστραμμένου πυργίσκου του προτειχίσματος με ορθογώνια κάτοψη στα βόρεια του προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου.

ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

Παλαιοχριστιανική βασιλική στη θέση Παληοκκλησιά Σαλάκου

Προηγήθηκε καθαρισμός του μνημείου και του χώρου από τη βλάστηση και τα χώματα, τα οποία είχαν κυλήσει, λόγω των βροχοπτώσεων.

Στη συνέχεια αφαιρέθηκε η επίχωση ανατολικά του Ιερού Βήματος της βασιλικής και αποκαλύφθηκε ολόκληρη η ανατολική εξωτερική πλευρά του μνημείου, όπου διαπιστώθηκε ότι υπήρχαν αντηρίδες. Επίσης, λόγω καθίζησης, διαπιστώθηκε ρωγμή στο μέσον περίπου της αψίδας της βασιλικής (πλ. 0,14 μ.). Ο νότιος τοίχος του κυρίως σώματος της βασιλικής αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,90 μ., ενώ ο ανατολικός τοίχος του νοτίου κλίτους σε μήκος 0,80 μ. Αφαιρέθηκε επίσης η επίχωση (πάχ. 0,30 μ. περίπου), η οποία κάλυπτε το ανατολικό τμήμα του νότιου κλίτους της βασιλικής. Διαπιστώθηκε ότι ο χώρος του νοτίου κλίτους (εσωτ. διαστ. 17,70×3,60 μ.) χωριζόταν με κτιστούς πεσσούς σε τρεις επιμέρους χώρους, δηλαδή (από Α. προς Δ.): Ο χώρος Α είναι ορθογώνιος (εσωτ. διαστ. 3,78×3,37 μ.) διατηρούμενος τμηματικά. Ο χώρος αυτός επικοινωνεί με δύο ανοίγματα (πλ. 1,70/ 1,175 μ.) με του Ιερού Βήματος και με ένα ακόμα (πλ. 3,20 μ.) με το χώρο προς Δ. Στο μέσον περίπου του ανατολικού τμήματος σε απόσταση 1,20μ. από την εσωτερική ανατολική πλευρά αποκαλύφθηκε στο δάπεδο μια κτιστή βάση (διαστ. 0,50×0,30 και ύψ. 0,10 μ.), για τη στήριξη τράπεζας. Συμπεραίνουμε ότι ο χώρος Β είναι επίσης ορθογώνιος (εσωτ. διαστ. 3,65×3,26 μ.). Το δάπεδο καλύπτεται με πήλινες πλάκες, ορισμένες από τις οποίες αποκαλύφθηκαν κατά χώραν (διαστ. 0,60×0,41 και πάχ. 0,02 μ.). Στη νότια εσωτερική πλευρά βρέθηκε κτιστό θρανίο (πεζούλι), κατασκευασμένο από αργολιθοδομή και ισχυρό ασβεστοκονίαμα (μήκ. 3,30, πλ. 0,43 και ύψους 0,20 μ. περίπου).

Δυτικά του προηγούμενου βρίσκεται επίσης ο ορθογώνιος χώρος Γ. Το δάπεδο καλύπτεται με πήλινες πλάκες, διατηρούμενες κατά χώραν και σε καλή σχετικά κατάσταση (διαστ. 0,60×0,41 και πάχ. 0,02 μ.). Ο χώρος αυτός επικοινωνεί με την πρόθεση, το μεσαίο κλίτος της βασιλικής, το νότιο χώρο του εσωνάρθηκα και με το χώρο νότια του κυρίως σώματος της βασιλικής.

Αφαιρέθηκε το τελευταίο στρώμα της επίχωσης (πάχ. 0,10/0,20 μ.) που κάλυπτε το δάπεδο του νοτίου χώρου του εσωνάρθηκα. Αποκαλύφθηκε ψηφιδωτό δάπεδο, διατη-

28. Για τα λογιστικά κέρματα γενικά, βλ. M. Mitchiner, Jetons, Medalets and Tokens, I, The Medieval Period and Nuremberg, Λονδίνο 1988. Το συγκεκριμένο εύρημα είναι υπό δημοσίευση στα Νομισματικά Χρονικά.

ρούμενο σε παρά πολύ κατάσταση. Φέρει πλούσιο διάκοσμο, αποτελούμενο από γεωμετρικά σχήματα (οκτάγωνα, εξάγωνα, τετράγωνα, πολύγωνα κτλ.), ισοσκελείς σταυρούς, πτηνά περικλειόμενα σε οκταγωνικά πλαίσια (πάπιες, πέρδικες, κ.ά.), ένα ψάρι και έναν αμφορέα πλήρη οίνου (ευχαριστιακά σύμβολα), ρόδια, σύμβολα της γονιμότητας και της αθανασίας.

Στη βορειοανατολική γωνία του χώρου αυτού υπάρχει κτιστή κατασκευή (διαστ. 1,12×0,60 και ύψ. 0,25 μ.), που καλύπτεται με πήλινες πλάκες. Η κατασκευή αυτή εδράζεται πάνω στο ψηφιδωτό δάπεδο, άρα είναι μεταγενέστερη. Προ της δυτικής και της νοτίας εισόδου του χώρου αυτού υπάρχουν επίσης μεταγενέστερες κτιστές βαθμίδες πάνω στο ψηφιδωτό δάπεδο.

Ο χώρος του εξωνάρθηκα ήταν διαμορφωμένος σε βαπτιστήριο και χωρισμένος σε δύο επιμέρους χώρους. Συγκεκριμένα:

Χώρος Α: Προαύλειος ή εξώτερος οίκος του βαπτίσματος. Πρόκειται για ορθογώνιο χώρο (εσωτ. διαστ. 5,50×4,40 μ.), το δάπεδο του οποίου καλύπτεται με ψηφιδωτά, τμήματα των οποίων διατηρούνται κατά χώραν.

Χώρος Β: Εσώτερος οίκος του βαπτίσματος ή Φωτιστήριον. Βρίσκεται νότια του προηγούμενου. Πρόκειται για ορθογώνιο χώρο (εσωτ. διαστ. 9,45×4,50 μ.), με δάπεδο το οποίο διατηρείται κατά τόπους. Στο κέντρο βρίσκεται η κολυμβήθρα του βαπτίσματος, λείψανα της οποίας διατηρούνται κατά χώραν. Αποτελείται από κτιστή βάση (διαστ. 3,60×3,24 μ. και ύψ. 0,20 μ.) πάνω στην οποία υπήρχε η επίσης κτιστή κολυμβήθρα, σε σχήμα ελεύθερου σταυρού. Η κολυμβήθρα ήταν χτισμένη από αργολιθοδομή και ισχυρό ασβεστοκονίαμα και έφερε εσωτερικά επιχρίσματα από υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι). Ο πυρήνας της κολυμβήθρας είναι τετράγωνος με ημικυκλικές κόγχες (χορδής 0,50 και βέλους 0,39 μ.) σε κάθε πλευρά. Το συνολικό εσωτερικό μήκος της κολυμβήθρας είναι 1,28 μ., ενώ το αρχικό της βάθος θα ήταν πιθανώς 1,20 μ. Στο μέσον περίπου του πυθμένα της βόρειας κεραίας του σταυρού της κολυμβήθρας βρέθηκε τμήμα μολύβδινου σωλήνα, μήκ. 0,10, εξωτ. διαμ. 0,03 και εσωτ. διαμ. 0,024 μ. για την εισροή του νερού. Γύρω από την κολυμβήθρα του βαπτίσματος υπήρχε διάδρομος (πλ. 0,70 μ. περίπου), για την περιφορά των νεοφωτίστων μετά την τέλεση του μυστηρίου του βαπτίσματος.

Αφαιρέθηκε επίσης η επίχωση, βόρεια και νότια του εσωνάρθηκα και του εξωνάρθηκα και αποκαλύφθηκαν δύο πρόπυλα. Το πρόπυλο βόρεια του εσωνάρθηκα έχει δάπεδο που καλύπτεται με κεραμιδάκι, κοσμούμενο με ρόμβους.

Στο κέντρο περίπου του Ιερού Βήματος αποκαλύφθηκε κτιστή κατασκευή (διαστ. 2,38×2,38 μ.), η βάση της Αγίας Τράπεζας, πάνω από την οποία υπήρχε κιβώριο από μάρμαρο, φερόμενο σε τέσσερις μαρμάρινους κίονες. Ειδικότερα αποκαλύφθηκαν οι βάσεις του νοτιοανατολικού και του βορειοδυτικού κίονα του κιβωρίου, κατά χώραν. Αποτελούνται από καλής ποιότητος λευκό μάρμαρο και φέρουν πλίνθο. Η πλίνθος έχει τετράγωνο σχήμα (διαστ. 0,38×0,38 και πάχ. 0,13 μ.). Το συνολικό ύψος της βάσεως, με την πλίνθο, είναι 0,13 μ. Η πάνω επιφάνεια της (διαμ. 0,33 μ.), φέρει στο κέντρο τόρμο (διαμ. 0,05 και βάθ. 0,05 μ.) με λείψανα μολύβδου από τη μολυβδοχόηση του εμπολίου, που συνέδεε τη βάση με τον κορμό του κίονα.

Η έρευνα δεν προχώρησε για την ανίχνευση και των δύο άλλων βάσεων των κιόνων του κιβωρίου. Επίσης δεν ανιχνεύθηκαν ίχνη εγκαινίου.

Αφαιρέθηκε η επίχωση (πάχ. 0,70/1,50 μ.), η οποία κάλυπτε τη νότια εξωτερική πλευρά του κυρίως σώματος της βασιλικής. Εντοπίστηκαν τμήματα εγκάρσιων τοίχων, με κατεύθυνση από Β. προς Ν., κάθετων προς τη νότια εξωτερική πλευρά του νότιου κλίτους, που σχημάτιζαν τρεις ορθογώνιους χώρους, προφανώς βοηθητικούς.

Έγιναν δοκιμαστικές τομές, προκειμένου να διαπιστωθεί η ύπαρξη αιθρίου δυτικά του εξωνάρθηκα της βασιλικής. Από την ανεύρεση λειψάνων τοίχων, οι οποίοι βαίνουν με κατεύθυνση από Α. προς Δ. και τέμνουν εγκάρσια το δυτικό τοίχο του εξωνάρθηκα, συμπεραίνεται ότι πιθανότατα δυτικά του εξωνάρθηκα βρισκόταν ευρύχωρο, τρίστωο αίθριο, το οποίο θα αποκαλυφθεί προσεχώς.

Ναός Αγίας Τριάδας Ψίνθου

Με την ευκαιρία της στερέωσης της Αγίας Τριάδας της Ψίνθου (1408) και της διαμόρφωσης του γύρω χώρου αποκαλύφθηκαν μεταξύ άλλων και τα εξής αρχαιότερα λείψανα.

Ο σημερινός ναός χτίστηκε πάνω σε τρίκλιτη βασιλική. Πρόκειται για μεγάλων διαστάσεων οικοδόμημα που κάλυπτε μεγάλο μέρος από την επιφάνεια του λόφου, όπου βρίσκεται ο ναός της Αγίας Τριάδας. Ανηγέρθη πιθανώς στα τέλη του 5ου ή στις αρχές του 6ου αι. μ.Χ. και ερειπώθηκε από τον 7ο αι. κ.ε.

Νότια του ναού της Αγίας Τριάδας και σε απόσταση 2 μ. περίπου από αυτόν ανευρέθησαν τμήματα παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού δαπέδου (διαστ. 2,60×2,60 μ.). Οι ψηφίδες μικρών διαστάσεων, χρώματος φαιού, μελανού και ερυθρού, είναι στερεωμένες σε ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Το ψηφιδωτό έφερε διάκοσμο αποτελούμενο από γεωμετρικά σχήματα, όπως τετράγωνα, ορθογώνια κτλ. και φολίδες.

Δυτικά και νοτιοδυτικά του ναού της Αγίας Τριάδας και σε απόσταση 15 μ. περίπου από αυτόν αποκαλύφθηκαν

τμήματα τοίχου (μήκ. 10,50, πάχ. 1 και ύψ. 0,30 μ.). Είναι χτισμένος από αργολιθοδομή και ισχυρό ασβεστοκονίαμα, με κατεύθυνση από Β. προς Ν. Πιθανώς πρόκειται για το δυτικό, εξωτερικό τοίχο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Στην ανατολική πλευρά του νότιου τμήματος του παραπάνω τοίχου διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο άλλων τοίχων (μήκ. 3,50, πάχ. 0,65/0,70 και ύψ. 0,25 μ.), από το νοτιοδυτικό τμήμα της βασιλικής.

Νότια του ναού της Αγίας Τριάδας και σε επαφή σχεδόν με αυτόν αποκαλύφθηκαν τα ερείπια αψιδωτού κτίσματος (εσωτ. διαστ.: πλ. 4,06 και μήκ. 7 μ. περίπου). Πρόκειται πιθανώς για το ανατολικό τμήμα του νότιου κλίτους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, του οποίου το αρχικό μήκος θα ανερχόταν σε 15 μ. περίπου.

Η ανατολική πλευρά καταλήγει σε μια ημικυκλική αψίδα (χορδής 3 και βέλους 1,50 μ.). Το δάπεδο του ανατολικού τμήματος του κτίσματος σκεπαζόταν με λίθινες πλάκες, ενώ το δάπεδο του δυτικού τμήματος με πολύχρωμα ψηφιδωτά, για τα οποία έγινε λόγος προηγουμένως.

Στη βορειοανατολική γωνία του νότιου κλίτους της βασιλικής και στο ανατολικό τμήμα του νότιου εξωτερικού τοίχου του ναού της Αγίας Τριάδας, ανασκάφηκε ένας απλός κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος, ο κυρίως άξονας του οποίου βαίνει από Δ. προς Α. Ο τάφος αυτός (εσωτ. διαστ. 2×0,53 και βάθ. 0,60 μ.) σκεπαζόταν με ορθογώνιες εγχώριες ασβεστολιθικές πλάκες. Περιείχε σκελετό γυναικείο, προσανατολισμένο, σε ύπτια θέση, με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος. Στην κεφαλή του νεκρού είχε τοποθετηθεί ένα κοίλο κεραμίδι. Στη βορειοανατολική γωνία του τάφου είχαν εναποτεθεί οστά, προερχόμενα από άλλο σκελετό. Ο τάφος ήταν ακτέριστος. Πιθανότατα προέρχεται από τις αρχές του 15ου αι. μ.Χ. και ίσως ανήκει στην οικογένεια των κτητόρων του ναού (οικογένεια της μοναχής Καταφυγής Αλλεξεναής).

Βόρεια του μεσαιωνικού ναού της Αγίας Τριάδας, σε επαφή με αυτόν, στο ανατολικό άκρο του βόρειου κλίτους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, αποκαλύφθηκαν τα λείψανα δίκογχου ναού της βυζαντινής εποχής[29]. Πρόκειται για ορθογώνιο οικοδόμημα (εσωτ. διαστ. 4,50× 3,32/4,05 μ.), χτισμένο από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα.

Η ανατολική πλευρά καταλήγει σε δύο ισομεγέθεις περίπου και ισοδύναμες αψίδες, εσωτερικά ημικυκλικές και εξωτερικά εγγεγραμμένες σε ευθύ τοίχο. Από αυτές, η μεν νότια αψίδα έχει χορδή 1,20 και βέλος 0,68 μ., η δε βόρεια έχει χορδή 1,12 και βέλος 0,63 μ. Μεταξύ των δύο αυτών αψίδων παρεμβάλλεται τοίχος, πλ. 0,41 μ.

Ο ναός φαίνεται ότι σκεπαζόταν με κτιστή, ημικυλινδρική οροφή. Το δάπεδο, το οποίο διατηρείται κατά μεγάλο μέρος και σε καλή κατάσταση, καλύπτεται με μικρού μεγέθους κεραμικά πλακίδια (διαστ. 0,10×0,02 και πάχ. 0,06 μ.). Αυτά είναι τοποθετημένα κατά τέτοιον τρόπον, ώστε να σχηματίζουν ψαροκόκκαλο.

Ως προς τη χρονολογία του δικόγχου αυτού ναού μπορεί να υποστηριχθεί με μεγάλη πιθανότητα ότι πρόκειται για κτίσμα του 12ου αι. μ.Χ., το οποίο ανηγέρθη στο ανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους της τρίκλιτης παλαιοχριστανικής βασιλικής, μετά την ερείπωσή της.

Το γενικότερο συμπέρασμα, το οποίο εξάγεται από την ανασκαφική έρευνα στη θέση αυτή, είναι ότι η επίπεδη επιφάνεια του γηλόφου καλύφθηκε κατά καιρούς από διάφορα χριστιανικά κτίσματα, θεωρείται δε πολύ πιθανόν ότι στη θέση αυτή βρισκόταν αρχαιότερο ιερό οικοδόμημα των προχριστιανικών χρόνων, το οποίο διαδέχθηκε η παλαιοχριστιανική βασιλική. Ακολούθησε ο βυζαντινός δίκογχος ναός και τέλος ανηγέρθη το 1408 μ.Χ. ο κατάγραφος ναός της Αγίας Τριάδας.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΚΩΣ

Πόλη Κω

Οδός Γρηγορίου Ε΄, Στρ. Μακρυγιάννη, Ηρώνδα (οικόπεδο μονής Πανορμίτη Σύμης)

Η ανασκαφή του οικοπέδου της μονής Πανορμίτη συνεχίστηκε το 1995[30] σε συνεργασία με την ΚΒ΄ Εφορεία Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων. Η τελική έκθεση της ανασκαφής θα δοθεί στην επόμενη ανασκαφική περίοδο.

ΕΡΣΗ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ

Κέφαλος

Οικόπεδο Βασ. Ιωαννίδη (Κ.Μ. 828 γαιών Κεφάλου)

Το οικόπεδο Β. Ιωαννίδη βρίσκεται στην περιοχή Κάμπος Κεφάλου, αμέσως νότια του αμαξιτού δρόμου Κε-

29. Ι.Γ. Δημητροκάλλης, Οι δίκογχοι χριστιανικοί ναοί, Αθήναι 1976. Ι. Βολανάκης, Δίκογχοι ναοί της Πάτμου, Χώρα, Άγιος Αθανάσιος-Κήποι του Οσίου, Παναγία του Μανταλάκη, Ι. Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου-900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας (1088-1988), Ανάτυπον από τα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Πάτμος 22-24 Σεπτεμβρίου 1988, Αθήναι 1989, σ. 205-222.

30. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 828.

φάλου-Κω και σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά του οικοπέδου Χ. Πέρου (ανασκαφή 1993-1994)[31].

Στη διάρκεια δοκιμαστικών τομών για ανέγερση κτιρίου εντοπίστηκαν αρχαία λείψανα και ακολούθησε μικρής εκτάσεως ανασκαφική έρευνα. Βρέθηκαν δύο παράλληλοι τοίχοι, διεύθυνσης Β.-Ν., κτισμένοι από αργολιθοδομή αλλά διαφορετικών οικοδομικών φάσεων (ο ανατολικός είναι πιο ισχυρός και επιμελέστερα χτισμένος, ενώ ο δυτικός είναι πρόχειρος και αμελούς τοιχοποιίας). Οι τοίχοι αυτοί αποτελούν αντίστοιχα το ανατολικό και το δυτικό όριο δρόμου, κατεύθυνσης Β.-Ν., πλ. 2 μ. και ορατού μήκ. 8 μ. περίπου. Στο μέσον του δρόμου αποκαλύφθηκε λίθινος αποχετευτικός αγωγός, τετράγωνης διατομής, διεύθυνσης Β.-Ν., ορατού μήκ. 5 μ. και πλ. 0,50 μ. Ο πυθμένας του αποτελείται από πήλινες πλάκες που φέρουν χιαστί ταινίες, ενώ η κάλυψή του από εγκάρσια τοποθετημένους λίθους.

Επιπλέον βρέθηκε τοίχος, κάθετος στο ανατολικό όριο του δρόμου και σύγχρονης με αυτό κατασκευής, όπως επίσης και μισοκατεστραμμένος τοίχος που γωνιάζει με το βόρειο άκρο του δυτικού ορίου του δρόμου.

Από το σύνολο της ανασκαφής συνελέγη μικρή ποσότητα χρηστικής κεραμικής που ανάγεται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Οικόπεδο Κ. Δραμουντανή (ΚΜ 1453 γαιών Κεφάλου)

Συνεχίστηκε φέτος[32] και ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Κ. Δραμουντανή, το οποίο βρίσκεται στην περιοχή Καμάρι Κεφάλου, σε μικρή απόσταση δυτικά του παραλιακού δρόμου που οδηγεί στο λιμάνι του οικισμού.

Μετά την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής που κάλυπτε τον ανασκαφικό χώρο βρέθηκαν δύο παράλληλοι τοίχοι από αργολιθοδομή, προσανατολισμού Β.-Ν., δύο οικοδομικών φάσεων, που ορίζουν επιμήκη χώρο αρχικώς ενιαίο. Σε επόμενη οικοδομική φάση χτίστηκε εγκάρσιος τοίχος, αρκετά επιμελημένης δόμησης, ο οποίος χώρισε τον επιμήκη χώρο σε δύο μικρότερους (Χώρος Ι, ο βόρειος, διαστ.: 4×3,20 μ. και Χώρος ΙΙ, ο νότιος, διαστ.: 3,93×2,94 μ.), που επικοινωνούσαν με θύρα, η οποία κάποια στιγμή τοιχίσθηκε. Οι παραπάνω χώροι ήταν στρωμένοι με δάπεδο, κατασκευασμένο από σκληρό πατημένο χώμα. Στη νοτιοανατολική γωνία του Χώρου Ι βρέθηκε κατά χώραν αποθηκευτικό πιθάρι (διαμ. 0,75 μ.), εμφυτευμένο στο δάπεδο και στη βορειοδυτική λίθινος κιονίσκος (διαμ. 0,31 μ.), τοποθετημένος όρθιος, αδιάγνωστης χρήσης. Στο Χώρο ΙΙ αφέθηκε άσκαφτος μικρός μάρτυρας του στρώματος καταστροφής, που περιείχε πλήθος κεραμίδων και αδρομερώς λαξευμένους λίθους.

Δύο τοίχοι, επιμελημένης δόμησης, προσανατολισμού Α.-Δ., εισχωρούν στην ανατολική παρειά της ανασκαφής, ενώ άλλος προχειρότερος κατευθύνεται δυτικά και διακόπτεται ακανόνιστα, εντός των ορίων του ανασκαφικού χώρου.

Μέσα από το στρώμα καταστροφής των τοίχων συλλέχθηκε κεραμική, που ανάγεται στους παλαιοχριστιανικούς κυρίως χρόνους, καθώς και πολύ οξειδωμένο χάλκινο νόμισμα της ίδιας εποχής.

Οικόπεδο Σ. Μουρτζανού (Κ.Μ. 1462 γαιών Κεφάλου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο Καμάρι Κεφάλου, σε πολύ μικρή απόσταση ανατολικά του λιμανιού.

Κατά τη διάρκεια των εκσκαφών (Φεβρουάριος 1995) για την κατασκευή πισίνας δίπλα σε προϋπάρχον μικρό ξενοδοχείο, βρέθηκε τοίχος από αργολιθοδομή με ορατό μήκος 10,20 μ. και πλάτος που κυμαίνεται από 0,70 έως 0,90 μ. Η πορεία του δεν ήταν ευθυγραμμισμένη, ενώ το ύψος διατήρησής του ήταν πολύ μικρό (μία μόνο σειρά λίθων). Ανατολικά και δυτικά του τοίχου συσσωρεύονταν λίθοι και κεραμίδες του στρώματος καταστροφής.

Μέσα από το στρώμα καταστροφής συγκεντρώθηκε μικρή ποσότητα χρηστικής κεραμικής που χρονολογείται στην παλαιοχριστιανική περίοδο.

Οικόπεδο Ουρανίας Παπασταματίου (Κ.Μ. 1457 γαιών Κεφάλου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο Καμάρι Κεφάλου, αμέσως δυτικά του δρόμου που οδηγεί στο λιμάνι και σε μικρή απόσταση από αυτό. Στο οικόπεδο ξεκίνησε ανασκαφική έρευνα, στην οποία μέχρι στιγμής έχει αποκαλυφθεί μικρό τμήμα πυκνού στρώματος καταστροφής από πέτρες, κεραμίδες και ασβέστη που εκτείνεται κυρίως στη νοτιοδυτική πλευρά του σκάμματος.

Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

Οικόπεδο Αικ. Χανή (Κ.Μ. 460Β γαιών Κεφάλου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στον Κάμπο Κεφάλου, νότια του αμαξιτού δρόμου Κεφάλου-Κω.

Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής αποχετευτικού φρεατίου ανατολικά προϋπάρχουσας οικοδομής, βρέθηκε τοίχος από αδρομερώς λαξευμένους λίθους, ορατού μήκ.

31. ΑΔ 48 (1993): Χρονικά, σ. 576-577· 49 (1994): Χρονικά, σ. 823-826.

32. Για την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο, βλ. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 822-823.

1,50 και πλ. 0,60 μ. Σε επαφή με τη βόρεια παρειά του αποκαλύφθηκε τμήμα κτιστού θρανίου (πιθανώς βάση σκάλας) και λίγο βορειότερα τμήμα στρώματος καταστροφής, αποτελούμενο από πεσμένους λίθους και θραύσματα κεραμίδων. Μέσα από το στρώμα καταστροφής συνελέγη μικρή ποσότητα αβαφούς κεραμικής παλαιοχριστιανικών χρόνων.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΗΛΙΤΣΗ

Βασιλική στη θέση Καμήλα (Κ.Μ. 2001 γαιών Κεφάλου)

Βρίσκεται 400 μ. περίπου ανατολικά του συγκροτήματος των βασιλικών του Αγίου Στεφάνου[33]. Εντοπίστηκε πρόσφατα και καθαρίστηκε ο χώρος της ημικυκλικής αψίδας, ο οποίος καλυπτόταν από αμμώδη επίχωση. Είναι κατασκευασμένη με λαξευμένους λίθους και δάπεδο από πήλινες τετράγωνες κεραμίδες. Στη συνέχεια διαπιστώθηκαν τα εξωτερικά όρια της βασιλικής και ο χώρος περιφράχθηκε.

Σε απόσταση 200 μ. ανατολικά των βασιλικών του Αγίου Στεφάνου ο Λαζαρίδης[34] αναφέρει λείψανα αψίδας και άλλης βασιλικής, που σήμερα διακρίνονται στην αμμώδη επίχωση.

ΣΟΦΙΑ ΝΤΙΝΤΙΟΥΜΗ

Καρδάμαινα

Οικόπεδο Στυλ. Γερασκλή (Κ.Μ. 458 γαιών Καρδάμαινας)

Το οικόπεδο βρίσκεται σε χαμηλό λόφο, που ονομάζεται Παλιάραχη ή Τάφοι. Στο νότιο τμήμα του αποκαλύφθηκαν έξι υστερογεωμετρικές πρωτογενείς καύσεις[35] και στο βόρειο εντοπίστηκε κοιμητήριο της ιπποτικής περιόδου, το μοναδικό ως σήμερα γνωστό παράδειγμα στο νησί της Κω. Τα αρχαία λείψανα βρέθηκαν σχεδόν επιφανειακά και 4,80 μ., περίπου, πάνω από τον παρακείμενο επαρχιακό δρόμο.

Αποκαλύφθηκε μια μονόχωρη εκκλησία (διαστ. 7,50×3,60 μ.) με μία ημικυκλική, εσωτερικά και εξωτερικά, αψίδα στα ανατολικά. Όλη την έκταση του εσωτερικού της καταλαμβάνουν έξι λακκοειδείς τάφοι, ενώ δυτικά της εκκλησίας ερευνήθηκαν 25 τάφοι της ίδιας μορφολογίας. Έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. και είναι σκαμμένοι στο φυσικό πωρώδες έδαφος με σχήμα ελλειψοειδές σε κάτοψη. Τα τοιχώματά τους είναι κάθετα και ο πυθμένας παρουσιάζει στους περισσοτέρους μια ελαφρά κλίση στο κέντρο του (Πίν. 253 γ). Έφεραν κάλυψη από πλακοειδείς λίθους εγκάρσια τοποθετημένους πάνω σε μια πατούρα.

Οι σκελετοί είναι τοποθετημένοι σε στάση εκτάδην, με τα άνω άκρα σταυρωμένα στο στήθος και ελαφρώς κεκαμμένα τα κάτω άκρα. Το κρανίο βρίσκεται δυτικά. Λόγω της ποιότητας του εδάφους τα οστά βρέθηκαν σε κακή κατάσταση διατήρησης και πολλές φορές κονιορτοποιημένα.

Όλες οι ταφές ήταν κτερισμένες με όστρακα χρηστικών αγγείων, που στη μία ή και τις δύο επιφάνειες έφεραν εγχάρακτο σταυρό. Ο σταυρός χαράσσεται πιθανώς με ένα αιχμηρό αντικείμενο και χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια. Ένα από τα όστρακα έφερε χαραγμένο στις κεραίες του σταυρού το μονόγραμμα: *ICXN*.

Από τον τάφο Β του εσωτερικού της εκκλησίας, που ήταν και ο πιο πλούσια κτερισμένος, συνελέγησαν τρία ροδιακά δηνάρια της ιπποτικής περιόδου. Πρόκειται για δύο χάλκινα ανώνυμα δηνάρια του 15ου αι.[36] και ένα χαλκάργυρο δηνάριο του Μεγάλου Μαγίστρου d' Aubusson (1476-1503)[37].

Από τον ίδιο τάφο συνελέγησαν δύο γυάλινα θραύσματα, τα οποία αποτελούν μοναδικά παραδείγματα επιζωγραφισμένων με χρυσό γυάλινων αγγείων. Παράλληλα απαντώνται σε μια ομάδα γυάλινων πλακιδίων, τα ονομαζόμενα èglomise, τα οποία κατασκευάζονται κατά τα τέλη του 13ου αι. στη Βενετία. Οι εκτεταμένες φθορές που παρουσιάζουν τα γυάλινα αντικείμενα καθιστούν ιδιαίτερα δύσκολη τη μελέτη και την ταύτιση των παραστάσεων. Οι φθορές που έχει υποστεί το θραύσμα 1 είναι μεγάλης έκτασης και δεν σώζονται παρά μόνον ίχνη χρυσού (διαστάσεις: 0,032×0,0485 μ.). Στο θραύσμα 2 διακρίνεται σε ορθογώνιο πλαίσιο μετωπική μορφή αγίου με την κεφαλή στραμμένη προς τα δεξιά (διαστάσεις: 0,0325×0,04 μ.) (Πίν. 254 α). Απεικονίζεται πιθανώς ένας Απόστολος (κατά πάσα πιθανότητα απεικόνιση των Δώδεκα Αποστόλων[38]) (Πίν. 254 β). Τα χαρακτηριστικά ίχνη των

33. H. Balducci, Basiliche protocristiane e bizantine a Coo, Pavia 1936, σ. 15-22. Ο εντοπισμός οφείλεται στη συνάδελφο της 4ης ΕΒΑ Έρση Μπρούσκαρη.

34. Π. Λαζαρίδης, Συμβολή εις την μελέτην των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου, Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 233.

35. Βλ. ΚΒ' ΕΠΚΑ, στον παρόντα τόμο, σ. 807.

36. G. Schlumberger, Numismatique de l'orient latin, Paris 1877, πίν. XII, 5 και πίν. XII, 2-3. Η ταύτιση των νομισμάτων έγινε από τη συνάδελφο Άννα-Μαρία Κάσδαγλη.

37. G. Schlumberger, ό.π., πίν. X, 24.

38. Για την παρουσίαση των υάλινων βλ. Σ. Ντιντιούμη - Ν. Ζαρίφης, Εφαρμογές της ψηφιακής επεξεργασίας εικόνων στη μελέτη δύο επιζω-

ομόκεντρων κύκλων, που προέρχονταν από τη χρήση τροχού κατά την κατασκευή των αγγείων, αξιοποιήθηκαν μέσω Η/Υ για τον προσδιορισμό του κέντρου των αγγείων, καθώς και του καθορισμού της θέσης των θραυσμάτων σε αυτά. Έτσι συμπεραίνουμε ότι τα θραύσματα ανήκουν σε δύο διαφορετικά αγγεία. Πρόκειται πιθανώς για δύο ιερά σκεύη, τμήματα των οποίων τοποθετήθηκαν ως κτερίσματα της ταφής σε β΄ χρήση (μέγιστες διαστάσεις αγγείων: 0,17 μ.). Μια σειρά από μετάλλια και πλακίδια του 13ου αι. (200 περίπου γνωστά παραδείγματα), με θρησκευτικά κυρίως θέματα, θεωρείται ότι προέρχονται από βενετικά εργαστήρια.

Σημαντικό, επίσης, στοιχείο είναι ότι 500 μ. περίπου δυτικά της ανασκαφής, στην κορυφή χαμηλού λοφίσκου, διαπιστώθηκε η ύπαρξη τάφων όμοιας μορφολογίας με τους παραπάνω.

Το εύρημα στο σύνολό του είναι μοναδικό για το νησί της Κω, διότι για πρώτη φορά εντοπίζονται αρχαία λείψανα στην περιοχή και ανασκάπτεται χριστιανικό κοιμητήριο.

Οικόπεδο Κασσιανής Ρούσσου (Κ.Μ. 561 οικοδομών Καρδάμαινας)

Βρίσκεται στην περιοχή Τσουκαλαριά της Καρδάμαινας, ανατολικά της αρχαιολογικής ζώνης της Αγίας Θεότητος[39] και της ανασκαφής που διεξάγει ομάδα του Πανεπιστημίου Αθηνών στο ναό του Απόλλωνα[40]. Στην ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκε ένα κεραμικό εργαστήριο παρασκευής αμφορέων του υστερορωμαϊκού 2 τύπου[41].

Από το εργαστήριο ερευνήθηκε ένας κεραμικός κλίβανος με ελλειψοειδές σχήμα. Σώζεται ο θάλαμος καύσης, ο οποίος είναι κατασκευασμένος με λαξευμένους λίθους και πηλό ως συνδετικό υλικό. Εσωτερικά τα τοιχώματα του θαλάμου φέρουν επάλειψη από πηλό. Το δάπεδο είναι από τετράγωνες πήλινες κεραμίδες, οι οποίες τοποθετήθηκαν χωρίς προηγούμενη όπτηση. Η εσχάρα είναι κατεστραμμένη. Σώζεται τμήμα της πεσμένο μέσα στο θάλαμο καύσης, κατασκευασμένο από πηλό με οπές κατά διαστήματα. Στηριζόταν σε μια σειρά από τόξα από πήλινες τετράγωνες κεραμίδες και πηλό ως συνδετικό υλικό. Οι γενέσεις του θόλου, που σώζονται κατά τόπους, δείχνουν ότι αποτελούνταν από ευτελή υλικά (πηλό, μικρές πέτρες, κλαδιά και άχυρα). Δυτικά του στομίου του θαλάμου καύσης ερευνήθηκε ο χώρος προετοιμασίας της πυράς (Πίν. 254 γ).

Ερευνήθηκαν, επίσης, τμήματα τριών χώρων του εργαστηρίου. Εργαστηριακές εγκαταστάσεις κεραμικού κλιβάνου έχουν επίσης εντοπιστεί στην παρακείμενη πανεπιστημιακή ανασκαφή[42]. Ένα λυχνάρι που χρονολογείται μεταξύ 550-650[43], δίνει ένα terminus post quem για τη χρήση του εργαστηρίου. Συνελέγησαν όστρακα από αμφορείς του υστερορωμαϊκού 2 τύπου και ποσότητα παραμορφομένων οστράκων. Συγκολλήθηκαν συνολικά τέσσερα τμήματα αμφορέων. Πρόκειται για αγγεία με σώμα σχεδόν σφαιρικό και μέγιστη διάμετρο κοντά στον ώμο. Φέρουν από μία πλατιά «χτενωτή» ταινία ή τέσσερις έως εννέα λεπτές ταινίες με αυλακώσεις[44]. Οι λαβές των αγγείων είναι γωνιώδεις και ενίοτε ασύμμετρα τοποθετημένες. Το χείλος είναι ευρύ ή στενό[45]. Ο πηλός στα περισσότερα αγγεία είναι κιτρινωπός.

Ο τύπος δεν είναι διαδεδομένος στο νησί της Κω. Παραδείγματα βρέθηκαν σε έρευνα του 1992 στην Καρδάμαινα, ανατολικά του εργαστηρίου, όπου ανασκάφηκε τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική[46]. Ο υστερορωμαϊκός 2 τύπος γνωρίζει μεγάλη διάδοση στις αρχές του 7ου αι., για τη μεταφορά κρασιού και λαδιού. Η προέλευση του τύπου πιθανολογείται σε διάφορες περιοχές, από την Ρουμανία, τον Εύξεινο Πόντο, τα νησιά του Αιγαίου ως την Αίγυπτο. Στο ναυάγιο του 7ου αι., κοντά στη νησίδα του Yassi Ada, βρέθηκαν αμφορείς του υστερορωμαϊκού 1 και 2 τύπου[47]. Τμήμα των αμφορέων του δεύτερου τύπου, οι οποίοι αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος του φορ-

---

γραφισμένων γυάλινων θραυσμάτων, 19ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 7-9 Μαΐου 1999, Περιλήψεις ανακοινώσεων.

39. R. Herzog, ΑΑ 1903, σ. 4.

40. Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Σ. Καλοπίση-Βέρτη, Μ. Παναγιωτίδη, Ανασκαφή στην Καρδάμαινα της Κω (Αρχαία Αλάσσαρνα), Κωακά Ε΄, 1995, σ. 140-184.

41. J.A. Riley, Excavations in Sidi Krebish Benhghasi (Berenice) II, 1979, Libya Antiqua Suppl. V,II, σ. 212. G. Bass, F.V. van Doornick, A Seventh-Century Byzantine Shipwreck in Yassi Ada, Texas 1983, σ. 158-160. G. Kuzmanov, Céramique de la haute epoque byzantine provenant de Thrace et de Docie (IVe- le debut du VIIe), Fouilles et recherches VII, 1985. M.G. Fullford-Peackok, D.F. Williams, Amphorae and Roman Economy, London 1986, σ. 9-28, J.W. Hayes, Excavations at Saraçhane in Istanbul, 2, The Pottery, Princeton 1992, σ. 63-65 (type 5).

42. Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Σ. Καλοπίση-Βέρτη, Μ. Παναγιωτίδη, ό.π., (υποσημ. 40), σ. 174.

43. D.M. Bailey, A Catalogue of the Lamps in the British Museum, III, London 1988, πίν. Q2275 MLA.

44. G. Bass, F.V. van Doornick, ό.π. (υποσημ. 41).

45. Ευγ. Γερούση, Κεραμικά παλαιοχριστιανικών χρόνων από την περιοχή του «Επισκοπείου» της Σάμου, ΑΔ 47-48 (1992-1993): Μελέτες, σ. 252.

46. Έρση Μπρούσκαρη, Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Δωροθέου, Ευτυχίου και Πρεσβυτέρου Φωτεινού στην Καρδάμαινα της Κω, Περιλήψεις Ανακοινώσεων του 13ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1993, σ. 38-39.

47. G. Bass, F.V. van Doornick, ό.π. (υποσημ. 41), T. Oguz Alpözen, A.H. Özdas, B. Berkaya, Commercial Amphoras of the Bodrum Museum of Underwater Archaeology, Bodrum 1995, σ. 112, 115.

τίου του πλοίου, είναι πλέον πιθανόν να παρασκευάστηκαν στο κεραμικό εργαστήριο της Καρδάμαινας. Στη Σάμο, βρέθηκαν αμφορείς του υστερορωμαϊκού 2 τύπου[48], οι οποίοι πιθανολογείται ότι παρασκευάστηκαν από ντόπιο εργαστήρι.

Τα νέα ανασκαφικά δεδομένα μπορούν να δώσουν, μετά τη συνολική μελέτη[49], μια απάντηση για την πορεία του τελευταίου ταξιδιού του πλοίου Yassi Ada.

ΣΟΦΙΑ ΝΤΙΝΤΙΟΥΜΗ

ΝΙΣΥΡΟΣ

Μανδράκι

Κήπποι – Ναοί Αγίου Κωνσταντίνου, Ταξιάρχου Μιχαήλ Πανορμίτου (ανασκαφή οικοπέδων Άννας και Μελπομένης Μουλλού και Ηλία Σακελλαρίδη)

Στο Μανδράκι Νισύρου, στη θέση Κήπποι, βρίσκονται δύο μονόχωρα, καμαροσκέπαστα ναΰδρια, των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και του Ταξιάρχου Μιχαήλ Πανορμίτου, χτισμένα στα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Το ναΰδριο των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης με ορθογώνια κάτοψη (εσωτ. διαστ. 4,95×3,05 μ.), χτίστηκε στο χώρο του Ιερού Βήματος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Στην αψίδα του σημερινού ναΰδρίου, διατηρούνται βαθμίδες από το σύνθρονο της βασιλικής καθώς και ικανός αριθμός από μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη.

Δύο μέτρα δυτικά του προηγούμενου, βρίσκεται το ναΰδριο του Ταξιάρχη Μιχαήλ Πανορμίτου. Η κάτοψη είναι ορθογώνια με εσωτερικές διαστάσεις 4,48×3,05 μ. Έχει εντοιχιστεί ικανός αριθμός μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών από την παλαιοχριστιανική βασιλική. Το ναΰδριο αυτό, καταλαμβάνει τμήμα του μεσαίου κλίτους της βασιλικής.

Βόρεια της αυλής βρίσκεται το οικόπεδο Άννας και Μελπομένης Μουλλού και βορειότερα το οικόπεδο Ηλία Σακελλαρίδη, στα οποία έγιναν δοκιμαστικές τομές και ακολούθησε σωστική ανασκαφή. Τα αποτελέσματα συνοψίζονται στα εξής:

Οικόπεδο Άννας και Μελπομένης Μουλλού. Το οικόπεδο καταλαμβάνει το βορειοδυτικό τμήμα παλαιοχριστιανικής βασιλικής ορθογώνιας κάτοψης, διαστ. 22× 16 μ. περίπου. Το κυρίως σώμα της (εσωτ. διαστ. 20,30× 14,70 μ. περίπου) χωριζόταν με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Το μεσαίο (πλ. 7 μ. περίπου) κατέληγε σε μεγάλη ημικυκλική αψίδα προς Α., με πεταλοειδές σύνθρονο, τμήμα του οποίου διατηρείται ακόμα κατά χώραν. Τα πλάγια κλίτη (πλ. 3,25 μ. περίπου) κατέληγαν προς Α. σε ευθείες πλευρές. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής υπήρχε νάρθηκας ορθογώνιας κάτοψης (εσωτ. διαστ. 3,14×3,50 μ. περίπου).

Η βασιλική αυτή χρονολογείται πιθανώς στα τέλη του 5ου ή στις αρχές του 6ου αι. μ.Χ. και ερειπώθηκε τον 7ο αι. μ.Χ. κ.ε. Στα ερείπιά της ιδρύθηκαν κατά τους μέσους χρόνους τα δύο προαναφερθέντα ναΰδρια, η αυλή των οποίων χρησίμευε ως νεκροταφείο.

Ο βόρειος τοίχος του οικοπέδου πατάει στη βόρεια εξωτερική πλευρά της. Στο οικόπεδο αποκαλύφθησαν τρεις κτιστοί υπόγειοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, προσανατολισμένοι, χτισμένοι στις πλευρές (πάχος τοίχων 0,15/ 0,20 μ.), καλυπτόμενοι με ορθογώνιες λίθινες πλάκες. Οι τάφοι χρονολογούνται πιθανώς στον 11ο-14ο αι. μ.Χ. Στο κέντρο του οικοπέδου ανοίχθηκε επί Τουρκοκρατίας (1523-1912 μ.Χ.) πηγάδι το οποίο επέφερε σοβαρές καταστροφές. Στη βορειοανατολική γωνία του τρίτου τάφου βρέθηκε σε β' χρήση ελληνιστική επιτύμβια στήλη από φαιό μάρμαρο (διαστ. 0,48×0,265 και πάχ. 0,08 μ.) με αετωματική επίστεψη, που δεν διατηρείται. Κάτω φέρει προέκταση για την προσαρμογή της σε λίθινη βάση. Στην κυρία όψη της στήλης (διαστ. 0,43×0,25/0,265 μ.), υπήρχε εγχάρακτη, εξάστιχη επιγραφή ημιεξίτηλη.

Δοκιμαστικές τομές στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκάλυψαν την εξωτερική πλευρά του βόρειου τοίχου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής σε μήκος 9 μ. περίπου. Είναι χτισμένος από αργολιθοδομή με ισχυρό ασβεστοκονίαμα και διατηρείται σε ύψος 1,60-2 μ. περίπου. Το βόρειο άκρο του δαπέδου του νάρθηκα της βασιλικής σκεπαζόταν με φαιόχρωμες ασβεστολιθικές πλάκες, ορισμένες από τις οποίες διατηρούνται κατά χώραν. Αποκαλύφθηκαν επίσης κεραμίδια προερχόμενα από τη στέγη της βασιλικής, καθώς και πλήθος από χονδροειδή όστρακα αγγείων καθημερινής χρήσης, παλαιοχριστιανικής περιόδου (5ου-6ου αι. μ.Χ.).

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

48. W. Hautumm, Studien zu Amphoren der spätrömischen und frühbyzantinischen Zeit, Fulda 1981, σ. 58. BCH Suppl. XVIII, 1989, σ. 57-71. Ευγ. Γερούση, ό.π. (υποσημ. 45).

49. Το εύρημα πρόκειται να παρουσιαστεί από την υπογράφουσα στο 7ο Διεθνές Συνέδριο για την Μεσαιωνική Κεραμική, Θεσσαλονίκη, Οκτώβριος 1999.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Καλαμπάκα

Σπήλαιο Θεόπετρας[1]

Κατά το τρέχον έτος η συστηματική ανασκαφή του σπηλαίου Θεόπετρας, που διανύει την 9η περίοδο, διήρκεσε πέντε εβδομάδες (26 Ιουνίου-28 Ιουλίου).

Η φετινή ανασκαφή είχε δύο στόχους: α) να ανοιχθεί μια σειρά νέων σκαμμάτων με σκοπό να διερευνήσουμε αφ' ενός τη νεολιθική επίχωση και αφ' ετέρου να δούμε εάν κάτω από αυτήν εντοπίζεται το μεσολιθικό στρώμα που έχει ήδη βρεθεί σε σκάμματα προηγούμενων ετών σε κάποιες περιοχές του σπηλαίου, β) να συνεχιστεί σε βάθος το σκάψιμο της παλαιολιθικής επίχωσης σε σκάμματα που ήταν ήδη σε εξέλιξη από προηγούμενα χρόνια. Έτσι οι εργασίες έγιναν σε δύο παράλληλους τομείς:

Για τον πρώτο στόχο (α) ανοίχθηκαν επτά νέα σκάμματα (Γ4, Δ4, Γ7, Γ8, Γ11, Γ12, Β12) (Σχέδ. 1). Όλα τα παραπάνω σκάμματα βρίσκονται στη δυτική περιοχή του σπηλαίου, κυρίως κατά μήκος του άξονα Γ, όπου είχαν ήδη σκαφτεί στο παρελθόν και τα σκάμματα Γ9, Γ10. Η νεολιθική επίχωση σε όλα τα σκάμματα απέδωσε πολύ ενδιαφέροντα κινητά ευρήματα (λίθινα εργαλεία, χρυσό δακτυλιόσχημο περίαπτο βαλκανικής προέλευσης της τελικής νεολιθικής, όμοιο με τα προερχόμενα από το νεκροταφείο της Βάρνας στη Βουλγαρία, κοσμήματα λίθινα και από όστρεο κτλ.), ενώ σε όλα τα σκάμματα (πλην του Γ11, η ανασκαφή του οποίου σταμάτησε για να διατηρηθεί πήλινο δάπεδο από τη νεότερη περίοδο χρήσης του σπηλαίου από τους βοσκούς) διαπιστώθηκε κάτω από τη νεολιθική επίχωση η ύπαρξη του μεσολιθικού στρώματος με χαρακτηριστικά που ήταν ήδη γνωστά από σκάμματα προηγούμενων ετών (Ζ6, Η6, Η7, Η8, Ι11). Το στρώμα αυτό δεν βρέθηκε όμως στα σκάμματα Γ4, Δ4, που βρίσκονται κοντά στην είσοδο του σπηλαίου, και όπου σε πολύ μικρό βάθος (0,50 μ. περίπου) εντοπίστηκε στρώμα σκληρού ιζήματος, που αντανακλά το τέλος της τελευταίας παγετώδους περιόδου του Πλειστοκαίνου, και το οποίο στα υπόλοιπα σκάμματα αναμένεται να βρεθεί βαθύτερα, σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα από προηγούμενα σκάμματα. Στα σκάμματα Δ7, Γ7, Γ8 το μεσολιθικό στρώμα είχε το χαρακτηριστικό κιτρινωπό χρώμα (Munsell 10YR 3/4-4/4 dark yellowish brown), όπως και στα παλιότερα σκάμματα Ζ6, Η6, Η7, Η8 της ίδιας περιοχής. Στα Β12, Γ12, υπήρχαν επιπλέον έντονα ίχνη καύσεων, ανάμικτα με πηλούς και ανάλογα με το περσινό σκάμμα Ι11 της ίδιας φάσης και της ίδιας περιοχής (άξονες 11,12 του κανάβου, Σχέδ. 1).

Όσον αφορά στο δεύτερο στόχο (β), στον παλαιολιθικό τομέα το σκάψιμο συνεχίστηκε στα σκάμματα Ζ11, Η11, Θ11, Η10, Η9, όπου κατά τα προηγούμενα χρόνια είχε σταματήσει σε στρώματα ανώτερης παλαιολιθικής. Σε βάθος 2,20-2,80 μ. περίπου στα σκάμματα Ζ11, Η11, Θ11 εντοπίστηκαν τρεις ιδιάζουσες«κατασκευές», διαστ. 1×1 μ. περίπου η κάθε μία και κοντά η μία στην άλλη, ενώ δύο όμοιές τους είχαν βρεθεί παλαιότερα στο γειτονικό προς ΝΔ. σκάμμα Ζ12, όπου και διατηρήθηκαν ανέπαφες. Η μία από εκείνες τις «κατασκευές» αποτελεί ενότητα με τη νέα του σκάμματος Ζ11. Έτσι συνολικά είναι τέσσερις. Στην επιφάνειά τους υπάρχει υλικό έντονου ερυθρού χρώματος και πάχ. έως 0,15 μ., ενώ κάτω από αυτό σε όλες τις περιπτώσεις υπάρχει μαύρο λεπτό στρώμα καταλοίπων καύσης, η οποία είναι ίσως υπεύθυνη και για το ερυθρό χρώμα του ανώτερου υλικού. Το στρώμα αυτό σε όλες τις περιπτώσεις πατάει σε ανοιχτόχρωμο ίζημα, ενώ και άλλο παρόμοιο ίζημα βρίσκεται πάνω από τις «κατασκευές» αυτές. Τα ιζήματα αυτά αντανακλούν την τελευταία ψυχρή περίοδο του Πλειστόκαινου, ενώ οι «κατασκευές» πρέπει να αναγνωριστούν ως εστίες μιας λιγότερο ψυχρής φάσης στη διάρκεια του παγετώνος, έχουν δε χρονολογηθεί με τη μέθοδο του C14 στα 25.000 χρόνια πριν από σήμερα. Ανάμεσα σε αυτές τις εστίες βρέθηκαν κατά δεκάδες πήλινοι κυλινδρικοί άψητοι σχηματισμοί, μήκ. μέχρι 0,08-0,10 μ. και πάχ. 0,025-0,03 μ. (κυρίως στη νότια περιοχή των σκαμμάτων Ζ11, Η11), που μας ήταν γνωστοί και από άλλα σκάμματα στο παρελθόν, όχι όμως σε τόσο μεγάλη ποσότητα και όχι απαραίτητα κοντά σε εστίες. Προκειμένου να ερευνηθεί η ύπαρξη ανάλογων εστιών και

---

1. Επειδή η ανισόπεδη επιφάνεια της σημερινής επίχωσης άρχισε να δημιουργεί προβλήματα ως προς το συσχετισμό των διαφόρων αρχαιολογικών στρωμάτων, ορίστηκε νέο σταθερό σημείο 0 για τη μέτρηση των βαθών στην ανώτερη κορυφή του πεσμένου από την οροφή μεγάλου βράχου που αντιστοιχεί στο σκάμμα Ε12 του κανάβου. Από εκεί περάστηκε επίσης σε όλα τα γύρω τοιχώματα του σπηλαίου, για να διευκολύνεται η μέτρηση του βάθους κατά τη διάρκεια της ανασκαφής από όσο το δυνατόν κοντινότερα σημεία. Σε αυτό το σταθερό σημείο είναι προσαρμοσμένα τα βάθη της φετινής περιόδου, ενώ θα αναπροσαρμοστούν σε αυτό και όλα τα βάθη των προηγούμενων ετών.

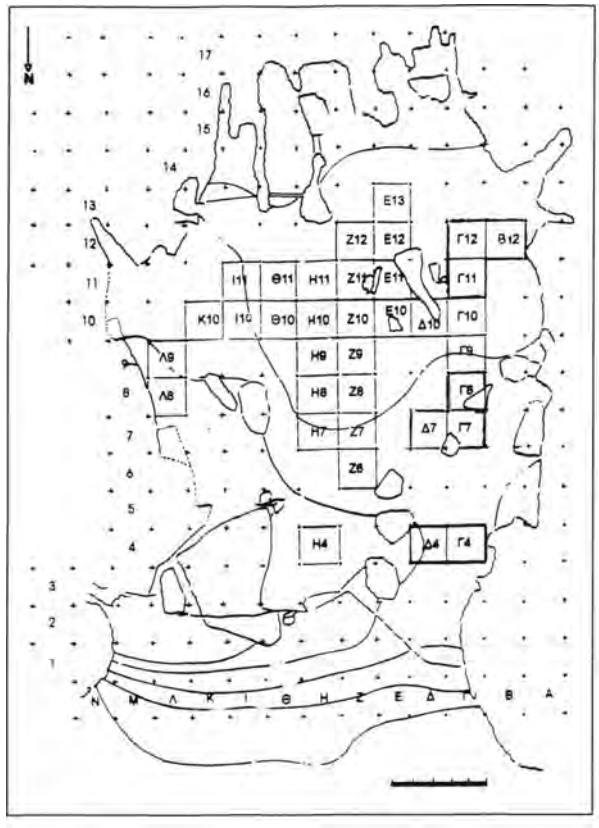

Σχέδ. 1. Καλαμπάκα. Σπήλαιο Θεόπετρας. Κάτοψη της ανασκαφής.

στο σκάμμα Z10 – στη βόρεια τομή του οποίου ήδη διακρινόταν έντονο ερυθρό χρώμα – συνεχίστηκε και εκεί το σκάψιμο στο ίδιο επίπεδο και ήδη άρχισε να αποκαλύπτεται μία ακόμη τέτοια εστία. Στο ίδιο βάθος επίσης, στο κοντινό προς ΒΑ. σκάμμα Η9 έχουν αποκαλυφθεί από προηγούμενα χρόνια και διατηρήθηκαν κατάλοιπα ερυθρών επιφανειών, στα οποία επίσης πρέπει να αναγνωρίσουμε εστίες της ίδιας φάσης. Αντίθετα, στο προς Α. σκάμμα Η10 δεν εντοπίστηκαν εστίες και έτσι το σκάψιμο συνεχίστηκε μέχρι βάθος 3,67 μ. σε μέσα παλαιολιθικά στρώματα με ενδιαφέροντα εργαλεία από πυριτόλιθο και κατάλοιπα καύσης κυρίως στα μεγαλύτερα βάθη. Ήδη βρισκόμαστε πάνω από τα στρώματα με τα εκτεταμένα κατάλοιπα καύσης που έχουν εντοπιστεί από προηγούμενα χρόνια στα γειτονικά σκάμματα Θ10, Ι10, Z9, Z8, Z7 καθώς και στους τεμνόμενους καθέτως μεταξύ τους άξονες 10 και Ζ του κανάβου (Σχέδ. 1). Τα καμένα στρώματα των δύο αυτών αξόνων αναμένουμε να ενοποιηθούν με την ανασκαφή του επόμενου έτους.

ΝΙΝΑ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑ

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Αγία Τριάδα

Σπήλαιο Νύμφης Κορώνειας

Συνεχίστηκε το καλοκαίρι του 1995, από 19 Ιουνίου ως 18 Αυγούστου, από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας η ανασκαφή του σπηλαίου Νύμφης Κορώνειας στην Αγία Τριάδα του νομού Βοιωτίας.

Επειδή η λαθρανασκαφή που προηγήθηκε των ανασκαφικών εργασιών και αυτή τη φορά προκάλεσε σημαντικές και σοβαρές καταστροφές σε ανασκαφικά στοιχεία, οι εργασίες ξεκίνησαν με την απομάκρυνση των μπάζων, τη διαμόρφωση του εσωτερικού του σπηλαίου και την τοποθέτηση νέου κανάβου. Συγκεκριμένα ο κάναβος περιελάμβανε τέσσερις τομές: την τομή Ι, διαστ. 4×4 μ. (προς την είσοδο του σπηλαίου) και τις υπόλοιπες τρεις, διαστ. 2×2 μ., δυτικά, βόρεια και νοτιοανατολικά της τομής Ι.

Το δάπεδο του σπηλαίου καλύπτεται από επιχώσεις, πάχ. 8 μ. Μεγάλο τμήμα αυτών των επιχώσεων είναι αποθέσεις ιλύος (λάσπη) από νερά που διεισδύουν από την επιφάνεια και μέσω των ρωγμών του ασβεστόλιθου κατεβαίνουν στο εσωτερικό του σπηλαίου, χωρίς να αποκλείεται επίσης και η ύπαρξη κάποιων καρστικών αγωγών κάτω από τα υπερκείμενα ιζήματα.

Η ανασκαφή περιορίστηκε στην τομή Ι, η οποία έδωσε σημαντικά στοιχεία. Ωστόσο έγινε και νέα λαθρανασκαφή (στις 19 Ιουλίου κατά τη διάρκεια των εργασιών), η οποία δεν προκάλεσε καταστροφές στον ανασκαπτόμενο χώρο της τομής Ι.

Εκεί αποκαλύφθηκε «καθαρό» στρώμα που ανήκει στην προϊστορική περίοδο. Υπενθυμίζουμε ότι ενδείξεις σποραδικές για την προϊστορική χρήση του σπηλαίου είχαμε σε όλες σχεδόν τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους. Πρόκειται για όστρακα από χονδροειδή αγγεία, αβαφή ή με επίχρισμα χρώματος μελανού, φαιού ή σπανιότερα ερυθρού και ορισμένα όστρακα μινυακά και μυκηναϊκά.

Στο ίδιο σημείο αποκαλύφθηκε στρώμα καύσης, διαστ. 2×2 μ. και πάχ. 0,20 μ. περίπου το οποίο οριζόταν από αργούς λίθους σε ελλειπτική διάταξη (βάθος 2,47μ.), ενώ στη νοτιοανατολική γωνία της τομής (τετρ. 16) βρέθηκαν συγκεντρωμένα μεγάλα όστρακα νεολιθικών αγγείων.

Στη συνέχεια διερευνήθηκε με μικρή δοκιμαστική τομή, διαστ. 1×1,50 μ., στο τετρ. 1 της ίδιας τομής Ι, η διαδοχή των στρωμάτων με τα ακόλουθα αποτελέσματα:

Κάτω από το πρώτο στρώμα καύσης εντοπίστηκε σε βάθος 2,88 μ. δεύτερο στρώμα καύσης, πάχ. 0,10 μ. που καταλάμβανε επιφάνεια, διαστ. 0,45×0,30 μ. Σε βάθος 3,10 μ. εντοπίστηκε τρίτο κατά σειρά στρώμα καύσης, πάχ. 0,30 μ.

Τα αλλεπάλληλα στρώματα καύσης έχουν χρώμα λευκωπό, αποτελούνται από μικροσκοπικούς κρυστάλλους ασβεστίτη, είναι πλούσια σε θραύσματα άνθρακα και ελαφρά λιθοποιημένα.

Ένα λεπτό μαύρο στρώμα αποτελείται κυρίως από άνθρακα. Κάτω από αυτό ακολουθεί καστανέρυθρο στρώμα ιλύος. Τοπικά παρατηρούνται ερυθρές αποχρώσεις λόγω της καύσης και οξείδωσης του εδαφικού υποστρώματος. Τα παραπάνω αποτελούν χαρακτηριστικές ενδείξεις κατά χώραν υπολειμμάτων καύσης (εστίες).

Το πάχος αυτών των υπολειμμάτων ανέρχεται σε μερικά εκατοστά (υπολογίζεται ότι για να καεί μια φωτιά καθ' όλη τη διάρκεια της νύχτας απαιτούνται περί τα 50 κιλά ξύλα). Το υπόλειμμα στάχτης αυτής της φωτιάς ανέρχεται στα 0,003 μ. πάχος ανά ημέρα για μια επιφάνεια 1 τ.μ. Έτσι ένα στρώμα στάχτης, πάχ. 0,10 μ. απαιτεί ανελλιπή ημερήσια καύση για ένα έτος περίπου. Αν υποθέσουμε ότι το σπήλαιο χρησιμοποιείται εποχιακά, τότε ο χρόνος δημιουργίας του συγκεκριμένου στρώματος στάχτης αυξάνεται.

Τα ευρήματα στις δύο κατώτερες καύσεις είναι λίγα χονδροειδή όστρακα νεολιθικών αγγείων, ελάχιστες θραυσμένες λεπίδες οψιανού και λίγα οστά ζώων. Παράλληλα με τη δοκιμαστική τομή (στο τετρ. 1) έγινε μικρή ανασκαφική διερεύνηση και στη νοτιοανατολική γωνία της τομής Ι (τετρ. 16), όπου εντοπίστηκαν δύο αλλεπάλληλα στρώματα καύσεων, συνολ. πάχ. 0,20 μ. οι οποίες ως προς τη σύσταση είναι ίδιες με αυτές του τετρ. 1. Βρέθηκαν και εδώ λίγα όστρακα νεολιθικών αγγείων, λίγα θραύσματα οψιανού κυρίως τρίπλευρες λεπίδες και οστά ζώων.

Τα ελάχιστα ευρήματα της προϊστορικής περιόδου, κυρίως ανοιχτά αγγεία μεταξύ των οποίων φιάλες με εγχάρακτη ή ανάγλυφη διακόσμηση στο χείλος και μεγάλο τμήμα από βαθύ ανοιχτό αγγείο με οπή ανάρτησης κοντά στο χείλος, οδηγούν σε μια χρονολόγηση στο τέλος της νεολιθικής και τις αρχές της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Η πλειονότητα των οστράκων φέρει καστανό ή καστανέρυθρο επίχρισμα και στίλβωση.

Η εναλλαγή αυτών των «πυρών» με τα στρώματα ιλύος δείχνει ότι περιστασιακά το σπήλαιο πληρωνόταν με ιλύ η οποία κάλυπτε τα ανθρωπογενή στρώματα καύσης. Λογικό είναι να υποθέσουμε ότι κατά τη διάρκεια αυτών των περιόδων το σπήλαιο δεν ήταν κατάλληλο για κατοίκηση. Οι περίοδοι αυτές μπορεί να ήταν πολύ σύντομες, ίσως κάποια χειμερινά διαστήματα, μετά από μεγάλες χιονοπτώσεις ή βροχοπτώσεις. Κατά τη διάρκεια αυτών των σύντομων πλημμυρών, αντικείμενα ή κατασκευές στο εσωτερικό του σπηλαίου καλύπτονταν από τα στρώματα ιλύος.

Ο χαρακτήρας των έως σήμερα ευρημάτων και επιστημονικών υποθέσεων βασισμένων σε γεωλογικά στοιχεία, όπως αναφέρθηκαν παραπάνω (μικρή παρουσία κεραμικής, οψιανού, οστών), οδηγεί στη σκέψη ότι η κατοίκηση κατά τους προϊστορικούς χρόνους δεν είχε μόνιμο χαρακτήρα. Σε αυτό συνηγορεί το υψόμετρο στο οποίο βρίσκεται το σπήλαιο (820 μ.), καθώς και το γεγονός ότι η κύρια αίθουσα του σπηλαίου είναι μικρή και περιόριζε τη δυνατότητα μόνιμης εγκατάστασης των ανθρώπων στο χώρο.

Η έλλειψη στρωματογραφημένου υλικού και η πολύ μικρή ποσότητα κεραμικής, η οποία προήλθε από τη δοκιμαστική τομή στα τετράγωνα 1 και 16, δυσκολεύουν, στην παρούσα φάση, το σαφέστερο χρονολογικό προσδιορισμό της προϊστορικής κατοίκησης του σπηλαίου. Οι υπάρχουσες ενδείξεις όμως ενθαρρύνουν την άποψη ότι η συνέχιση της ανασκαφής θα βοηθήσει την ένταξη του σπηλαίου της Νύμφης Κορώνειας στον προϊστορικό πολιτισμό του Αιγαίου.

Σύμφωνα με τη νεότερη έρευνα, στο τέλος της νεολιθικής εποχής και στις αρχές της πρώιμης εποχής του Χαλκού εμφανίζεται αύξηση του αριθμού των σπηλαίων που κατοικούνται[2]. Η κατοίκηση των σπηλαίων, ιδιαίτερα σε περιοχές μακριά από καλλιεργήσιμη γη αλλά κοντά σε πηγές νερού, έχει οδηγήσει στην υπόθεση ότι η οικονομία στην περίοδο αυτή βασιζόταν κυρίως στην κτηνοτροφία, ιδιαίτερα στην κεντρική και νότια Ελλάδα, με την εκτροφή μικρών κοπαδιών αιγοπροβάτων[3]. Είναι γνωστό ότι έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις για τη στροφή αυτή της οικονομίας προς την κτηνοτροφία, που σίγουρα θα οφειλόταν σε περισσότερες από μία παραμέτρους[4]. Η συστηματική στρωματογραφική περισυλλογή του οστεολογικού υλικού από τα αδιατάρακτα στρώματα του σπηλαίου και η συστηματική μελέτη του, παράλληλα με τη μελέτη της λιθοτεχνίας (έχουν έως τώρα βρεθεί ορισμένες θραυσμένες λεπίδες οψιανού, χωρίς βεβαίως να τεκμηριώνεται επιτόπια κατεργασία πρώτων υλών), καθώς και η μελέτη των φυτικών καταλοίπων θα βοηθήσει στην ερμηνεία της κατοίκησης του σπηλαίου Νύμφης Κορώνειας ως χώρου ημιμόνιμης κατοίκησης, όπως δείχνουν τα λιγοστά μέχρι στιγμής ευρήματα[5]. Γενικά θα λέγαμε ότι το σπήλαιο της

2. S. Diamant, The Later Village farming Stage in Southern Greece, διδ. διατριβή, University of Cincinati 1974, σ. 361. C. Zachos, Agios Demetrios, A Prehistoric Settlement in the South Western Peloponnesos: The Neolithic and Early BA periods, διδ. διατριβή, Boston University 1987, σ. 149.

3. Βλ. ενδεικτικά C. Zachos, ό.π., σ. 149-151, όπου και κατάλογος θέσεων με κατοίκηση του τέλους της νεολιθικής.

4. S. Diamant, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 359.

5. Για την ύπαρξη θέσεων ημιμόνιμης κατοίκησης, καθώς και για την πιθανή παρουσία «κτηνοτρόφων» που μετακινούνταν με τα κοπάδια βλ. C. Zachos, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 152-153, όπου και παραπομπές, και άρθρο του ιδίου στο Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον, Πρακτικά Α΄ πανελλη-

Νύμφης Κορώνειας, παρά τα σημαντικά προβλήματα που παρουσιάζει λόγω των συνεχών λαθρανασκαφών, προσφέρει μια σημαντική ευκαιρία για τη μελέτη του τρόπου ζωής και της οικονομίας του τέλους της νεολιθικής και των αρχών της πρώιμης εποχής του Χαλκού.

Επίσης μένει να διερευνηθεί η πιθανή σχέση του σπηλαίου με θέση πιθανότατα ΠΕ ΙΙ-ΙΙΙ, η οποία έχει εντοπιστεί σε πλάτωμα μέσα στο χωριό της Αγίας Τριάδας[6]. Παράλληλα η συστηματική μελέτη όλων των καταλοίπων και ιδιαίτερα των περιβαλλοντικών, αναμένεται να συμβάλει στην ερμηνεία του τρόπου ζωής των κατοίκων του σπηλαίου σε σχέση με τα πρότυπα των φάσεων της αιγαιακής προϊστορίας.

Εκτός από την ανάλυση των δεδομένων της προϊστορικής περιόδου, για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω, σημαντική ήταν και η περισυλλογή ευρημάτων των ιστορικών χρόνων. Εξαιρετικής σημασίας είναι ένα σανιδόμορφο ειδώλιο με εγχάρακτη επιγραφή σε ημικυκλική διάταξη *Λειβεσθριάδεσι Πυθία*, καθώς και όστρακα αγγείων, κυρίως σκύφων που φέρουν την επιγραφή *Λειβηθρίδες νύμφες* (530-500 π.Χ.) (Πίν. 255 α), στοιχεία που ενισχύουν προσθε-τικά την ταύτιση του σπηλαίου με το άντρο των Λειβηθρίδων Νυμφών που αναφέρει ο Παυσανίας[7] και ο Στράβων[8].

Άλλα, επίσης σημαντικά, ευρήματα είναι: ειδώλιο Αφροδίτης (τέλους 5ου αι. π.Χ.) (Πίν. 255 β) βοιωτικού εργαστηρίου, ειδώλιο Λήδας με κύκνο (μέσα 4ου αι. π.Χ.), γυναικεία μορφή μπροστά σε ανάγλυφο ναό[9] (Πίν. 255 γ), πήλινες προτομές, ειδώλιο φτερωτού έρωτα, κουροτρόφου κ.ά. Ασημένιο νόμισμα με παράσταση βοιωτικής ασπίδας στη μία όψη και αμφορέα με το όνομα τοπικού ήρωα *ΑΡΚΑ* στην άλλη, γυάλινο κεφάλι ανδρικό, πιθανότατα από κόσμημα, μαρμάρινο θραύσμα με ανάγλυφη παράσταση γυναικείου κεφαλιού σε προφίλ, δύο πήλινες σφραγίδες, η μία με παράσταση αλόγου με αναβάτη και η άλλη με μαίανδρο, μεγάλος αριθμός αστραγάλων ζώων και απομιμήσεις σε λίθο (κυρίως στεατίτη), τμήματα οστέινης φλογέρας, κτλ.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι ανεπανόρθωτες καταστροφές στη στρωματογραφία του σπηλαίου, κυρίως στα στρώματα των ιστορικών χρόνων και στα ανώτερα στρώματα της προϊστορικής κατοίκησης είναι τέτοιες ώστε να απουσιάζουν στρωματογραφικά στοιχεία από την πλειονότητα των ευρημάτων. Ωστόσο, με τα ευρήματα των ιστορικών χρόνων μπορεί ήδη να καταρτιστεί ένας κατάλογος, με αρκετούς νέους τύπους και ικανό αριθμό ειδωλίων κυρίως από την αρχαϊκή ως και την ύστερη ελληνιστική περίοδο.

Ας σημειωθεί ότι οι γεωλογικές παρατηρήσεις ανήκουν στον Παναγιώτη Καρκάνα και οι σχετικά με την προϊστορία στον Φάνη Μαυρίδη. Την παρακολούθηση της ανασκαφής είχε και φέτος η Νέλλη Σκουμή.

ΒΙΒΗ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Άγιος Μηνάς

Παλαιολιθική βραχοσκεπή Μποΐλα

Η ανασκαφή στη βραχοσκεπή Μποΐλα, παλαιολιθική θέση στο δυτικό στόμιο της κοιλάδας του Βοϊδομάτη, εντάχθηκε στις συστηματικές ανασκαφές της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας και διενεργήθηκε κατά το διάστημα 14/7/95 έως 4/8/95. Στους κύριους στόχους της τρίτης αυτής ανασκαφικής περιόδου περιλαμβάνονταν, τόσο η συνέχιση της διερεύνησης των υφιστάμενων τομών, όσο και η διάνοιξη νέων στο πλαίσιο της σταθερής επιδίωξής μας για την οριζόντια αποκάλυψη των λιθοστρωματογραφικών ενοτήτων. Αξιοποιώντας τις προκαταρκτικές εκτιμήσεις των προηγούμενων δύο ανασκαφικών περιόδων και ύστερα από διερευνητικό συσχετισμό της στρωματογραφικής ακολουθίας από τους επιμέρους τομείς, οι ανασκαφικές εργασίες επικεντρώθηκαν σε τετράγωνα του επίγειου κανάβου:

1. Κατά μήκος του σημερινού άξονα σταγονορροής, άξονας ψ=6. 2. Στον τομέα του πρανούς. 3. Στο νοτιοανατολικό τομέα (περιοχή της μεσαιωνικής ταφής). 4. Στον κεντρικό τομέα (δυτικά της μεσαιωνικής ταφής).

Η διάταξη των παραπάνω τομών, εκτός αυτής του νοτιοανατολικού άκρου σε επαφή με το τοίχωμα της βραχοσκεπής, αποσκοπεί στη σταδιακή ενοποίησή τους ώστε να αποτελέσουν ένα σύνολο σχήματος σταυρού. Οι τομές εκτείνονται κατά τους άξονες χ και ψ του ανασκαφικού κανάβου. Ως σημείο τομής τους έχουν επιλεγεί καταρχήν τα τετράγωνα 22,6 και 23,6 που αποτέλεσαν και την αρχική διερευνητική τομή κατά την πρώτη ανασκαφική περίοδο. Ως καθοδηγητικοί μάρτυρες θα λειτουργήσουν προς το πα-

---

νίου σπηλαιολογικού συνεδρίου, Αθήνα 26-29 Νοεμβρίου 1992, σ. 53-58. Επίσης P. Halstead, Determinism to uncertainty, στο A. Sheridan, G. Bailey, Economic Archaeology, 1981, σ. 326-327. BSA 82 (1987), σ. 80-83· 87 (1992), σ. 95-101. Α. Σάμψων, Τα σπήλαια και η χρήση τους, Αρχαιολογία 15 (1985), σ. 37-45.

6. ΑΑΑ XX (1987), σ. 66-74.

7. Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Θ, σ. 409-410, παρ. 25.

8. Στράβων, Βοιωτικά, 34,4.

9. Τύπος που απαντά στη Θήβα στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. και παραπέμπει περισσότερο σε επιτύμβια στήλη. Η Mollard - Besques το τοποθετεί στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. (S. Mollard - Besques, Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, etrusques et romains, 1954, LXVI, πίν. 65).

ρόν οι στρωματογραφικές τομές 22,6-24,6, 24,6-24,8 και 22,6-22,7. Τόσο το μήκος, όσο και το πλάτος των τομών δύναται να ποικίλλει, προσαρμοζόμενο στα εκάστοτε στρωματογραφικά στοιχεία και στους χαρακτήρες της αρχαιολογικής μαρτυρίας που ανασκάπτεται.

Η ανασκαφική αυτή στρατηγική υπαγορεύεται από τις απαιτήσεις μιας συστηματικής και ορθολογικής δειγματοληψίας. Ο στόχος που υπηρετείται με την επιλεγείσα στη Μποΐλα διαδικασία διάνοιξης τομών αφορά στη διερεύνηση κατά τρόπο αντιπροσωπευτικό του συνολικού όγκου της σωζόμενης λιθοστρωματογραφικής ακολουθίας. Το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα συνίσταται στην παραγωγή αρχαιολογικών συνόλων και ακριβέστερα δειγμάτων της αρχαιολογικής μαρτυρίας από την κάθε μία στρωματογραφική-πολιτισμική ενότητα κατά τρόπο αναλογικό. Διασφαλίζεται έτσι αφ' ενός η έγκυρη στατιστική επεξεργασία των υποσυνόλων και αφετέρου νομιμοποιούνται οι συγκρίσεις μεταξύ τους κατά τη μελέτη της χρήσης της θέσης διαχρονικά. Επιπροσθέτως και δεδομένης της σύνθετης ιζηματογένεσης και διαγένεσης που συχνά απαντάται σε αποθέσεις βραχοσκεπών και σπηλαίων ο άμεσος συσχετισμός των στρωματογραφικών ενοτήτων που ανασκάπτονται σε διάφορα τμήματα της θέσης αποτελεί σημαντική προτεραιότητα για την κατανόηση και ερμηνεία της γεωαρχαιολογικής ακολουθίας. Στο σύνολό της η ακολουθούμενη στη Μποΐλα ανασκαφική διαδικασία και στρατηγική είναι συνυφασμένη με τα κύρια ερευνητικά ζητούμενα που ετέθησαν από την αρχή ήδη του προγράμματος. Με άλλα λόγια η διερεύνηση του ρόλου που κατείχε η θέση στο ευρύτερο οικιστικό δίκτυο της ανώτερης παλαιολιθικής στην Ήπειρο είναι συνάρτηση, μεταξύ άλλων, του χαρακτήρα της εγκατάστασης που αποτυπώνεται στις δραστηριότητες που ελάμβαναν χώρα αφ' ενός στην ίδια τη θέση και συνεκδοχικά στην ευρύτερη περιοχή ελέγχου και εκμετάλλευσης με επίκεντρο τη θέση αυτή. Η ανασύσταση αυτών των δραστηριοτήτων είναι δυνατόν να προσεγγισθεί, και για οποιοδήποτε επίπεδο ανάλυσης, μόνον όταν τα αρχαιολογικά σύνολα αποτελούν αντιπροσωπευτικά δείγματα της σωζόμενης υλικής μαρτυρίας, τόσο ως προς την κατακόρυφο, όσο και προς την οριζόντια διάταξη. Επισημαίνουμε ότι κατά τις δύο πρώτες ανασκαφικές περιόδους προσδιορίστηκαν τα όρια της έκτασης των αρχαιολογικών επιχώσεων με ακροβολισμένες τομές δυτικά, βόρεια και ανατολικά. Το στοιχείο αυτό διευκόλυνε στη συνέχεια την τακτική της ανασκαφικής διαδικασίας όπως αυτή αναλύθηκε παραπάνω.

Οι ανασκαφικές εργασίες κατά τον άξονα ψ=6 επιβεβαίωσαν τις παρατηρήσεις των προηγούμενων περιόδων. Συνεχίστηκε η ανασκαφή ως το επίπεδο της ποτάμιας αναβαθμίδας στο τετράγωνο 18,6, ενώ τα τετράγωνα 17,6 και 19,6 διερευνήθηκαν για πρώτη φορά και το 20,6 παρουσιάζει ομοιογενή χαρακτηριστικά. Η σχέση αυτών με την αλληλουχία των στρωμάτων στα υπόλοιπα τετράγωνα του άξονα ψ=6 αναμένεται να προσδιοριστεί ακριβέστερα κατά την επόμενη περίοδο, όταν θα ανασκαφεί το τετράγωνο 21,6, το οποίο λειτούργησε μέχρι τώρα ως καθοδηγητικός μάρτυρας. Σημαντικό νέο στοιχείο για την οργάνωση του χώρου και τη διακίνηση στον περιορισμένο χώρο της βραχοσκεπής αποτελεί η μικρή εστία, αποτέλεσμα πιθανώς βραχύβιου επεισοδίου καύσης, που εντοπίστηκε στο ανώτερο τμήμα της ακολουθίας του τετραγώνου 19,6. Σημειώνεται ότι η εστία αυτή βρίσκεται στο μη προφυλαγμένο σήμερα από το φυσικό στέγαστρο τμήμα της θέσης. Επίσης εδραιώνεται η εκτίμηση ότι οι ανώτερες επιχώσεις δεν έχουν υποστεί παρά ελάχιστες αναμοχλεύσεις. Η μόνη σοβαρή διατάραξη, υστερότερη χρονικά των παλαιολιθικών φάσεων, περιορίζεται στο νοτιοανατολικό τμήμα της θέσης, στην αποκαλούμενη τομή της μεσαιωνικής ταφής.

Η τομή του πρανούς επεκτάθηκε προς Ν. και Δ. με τη διάνοιξη τριών νέων τετραγώνων, συγκεκριμένα των 22,9, 22,8 και 22,7. Η επέκταση αυτή είχε σκοπό τη διερεύνη-ση της στρωματογραφικής σχέσης του Ορίζοντα IV με τις αδρομερείς λιθοστρωματογραφικές ενότητες του άξονα ψ=6. Πράγματι εντοπίστηκε η περιοχή επαφής τους. Κατά την επόμενη περίοδο αναμένεται να διαλευκανθούν οι λόγοι που συνέβαλαν στο ότι σήμερα ο Ορίζοντας IV φαίνεται να επικάθεται στον Ορίζοντα III, και μάλιστα υπό κλίση με διεύθυνση από Ν. προς Β. Αξίζει να αναφερθεί ότι από λιθολογική άποψη ο αποκαλούμενος ορίζοντας IV είναι εξαιρετικά ομοιογενής, πλούσιος σε οργανική ύλη.

Στον κεντρικό τομέα συνεχίστηκε η ανασκαφή και στα εννέα τετράγωνα με την ίδια τακτική όπως το 1994. Οι αδρομερείς επιχώσεις (Ορίζοντας ΙΙ) καλύπτουν και αυτή την περιοχή της βραχοσκεπής. Ιδιαίτερης σημασίας κρίνεται ο εντοπισμός μιας επιφάνειας χρήσης, η περιφέρεια της οποίας, όπως διαπιστώθηκε φέτος, είχε παρατηρηθεί για πρώτη φορά σε τετράγωνα του άξονα ψ=6, ιδίως στα 22,6 και 23,6. Πρόκειται για σύμπλεγμα ανοιχτών εστιών in situ sensu stricto. Τα προς Ν. και Α. όρια βρίσκονται εντός της διερευνόμενης τομής, ενώ τα δυτικά φαίνεται ότι ίσως συνεχίζονται στη μη ανασκαμμένη περιοχή στα τετράγωνα 20,2-20,5. Οι σχηματισμοί αυτοί αντιπροσωπεύουν επαναλαμβανόμενη χρήση της θέσης. Η εικόνα μάλιστα της διασποράς των αρχαιολογικών καταλοίπων είναι εν δυνάμει δηλωτική της χωροταξικής διευθέτησης των δραστηριοτήτων. Εντός των στενών ορίων του συμπλέγματος, όπου εντοπίζονται οι έντονες πυρακτώσεις και η μεγάλη συγκέντρωση τέφρας, η πυκνότητα των ευρημάτων είναι χαμηλή ενώ στην περιφέρεια αυξάνεται κατακόρυφα. Τέτοιου χαρακτήρα συγκεντρώσεις είναι γνωστές

ως «ζώνες απόρριψης» (drop and toss zones). Μόνον όμως η μελέτη των αρχαιολογικών συνόλων μπορεί να επιβεβαιώσει αυτές τις παρατηρήσεις, να αξιολογήσει την ερμηνευτική δυνατότητα αυτών των μοντέλων και να συμβάλει στη στοιχειοθέτηση ανθρωπολογικών συμπερασμάτων. Η α-νεύρεση στη Μποϊλα ενός τέτοιου χώρου ειδικής επιλογής, ίσως όχι του μοναδικού στο σύνολο της έκτασης του ωφέλιμου χώρου της βραχοσκεπής (πρβλ. και παραπάνω) θα αποτελέσει ένα από τα σημαντικά στοιχεία για την ερμηνεία της λειτουργίας της θέσης κατά την ύστερη ανώτερη Παλαιολιθική, τόσο στο πλαίσιο της κοιλάδας του Βοϊδομάτη, όσο και ευρύτερα. Σε δείγματα από τις τεφρώδεις αποθέσεις του συμπλέγματος έγινε επίπλευση στην προσπάθεια ανεύρεσης καταλοίπων καρπών ή άλλων βρώσιμων φυτικών στοιχείων. Τα αποτελέσματα ήταν αρνητικά.

Στο νοτιοανατολικό τομέα ανασκάφηκε νέο τετράγωνο 27,3. Αυτό μαζί με τα ήδη μερικώς διερευνημένα 27,2, 28,2, και 28,3 αποτέλεσαν ενιαία τομή, η οποία προχώρησε εις βάθος κάτω από το επίπεδο έδρασης της μεσαιωνικής ταφής. Στο τμήμα αυτό, το οποίο βρίσκεται εγγύτε-ρα της κορυφής του κώνου κορημάτων, οι αδρομερείς ε-πιχώσεις έχουν μεγαλύτερο πάχος σε σχέση με τις άλλες το-μές. Και εδώ διακρίνονται επιφάνειες χρήσης, συχνά πλούσιες σε οργανικά στοιχεία. Η αντιστοιχία αυτών, χρονο-λογική και χωροταξική, προς εκείνες του άξονα ψ=6 και του κεντρικού τομέα θα αποτελέσει αντικείμενο λεπτο-μερούς μελέτης. Αυτή θα βασιστεί τόσο στον υψομετρικό συσχετισμό, όσο και στις ιζηματολογικές αναλύσεις σε συνδυασμό πάντοτε με τη μελέτη των πολιτισμικών καταλοίπων.

Στο σύνολό τους οι ανασκαφικές εργασίες στην παλαιολιθική βραχοσκεπή Μποϊλα κατά το 1995 συνέβαλαν:

α) στον εμπλουτισμό των αρχαιολογικών συνόλων ποσοτικά και ποιοτικά, β) στην παράλληλη διερεύνηση του Ορίζοντα ΙΙΙ σε όλους τους ανασκαφικούς τομείς και στην τεκμηρίωση του ανθρωπογενούς παράγοντα στη δημιουργία εν μέρει αυτής της λιθοστρωματογραφικής ενότητας και γ) στη συστηματική προσέγγιση συγκεκριμένων στρωματογραφικών προβλημάτων και ταφονομικών διαδικασιών.

Κατά τη διάρκεια της φετινής έρευνας συνελέγησαν δείγματα ιζημάτων για κοκκομετρικές αναλύσεις από τους γεωλόγους του Τομέα Τεχνικής Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καθηγητή Β. Χρηστάρα και Α. Δημητρίου. Επίσης στους χώρους του Δημοτικού και του Πνευματικού Κέντρου Κλειδωνιάς πραγματοποιήθηκε η διαλογή των καταλοίπων από το υγρό κοσκίνισμα καθώς και η προκαταρκτική ταξινόμηση των λιθοτεχνικών συνόλων.

ΕΛΕΝΗ ΚΟΤΖΑΜΠΟΠΟΥΛΟΥ-
ΕΛΕΝΗ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ - ΕΥΓΕΝΙΑ ΑΔΑΜ

ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ

Πόρος

Σπήλαιο Δράκαινα

Η συστηματική ανασκαφή του σπηλαίου Δράκαινα στον Πόρο Κεφαλληνίας διενεργήθηκε το 1995 από τις 16 Μαΐου έως τις 9 Ιουνίου[10]. Η έρευνα περιορίστηκε και πάλι στους στεγασμένους χώρους α και β του σπηλαίου, όπου η διερεύνηση της αρχαιολογικής επίχωσης συνεχίστηκε σε επτά από τα ένδεκα παλαιά και άρχισε σε τρία νέα – τα διαγραμμισμένα στο σχέδιο κάτοψης – ανασκαφικά τετράγωνα, ενώ παράλληλα ξεκίνησε από Δ. και η απομάκρυνση των ανώτερων, στείρων αρχαιολογικά, ασβεστολιθικών υλικών του ογκώδους κώνου, ο οποίος καταλαμβάνει τον υπαίθριο χώρο γ (Σχέδ. 2).

Χώρος α. Στα τ. Β2 και Β3 προχώρησε σε βάθος η έρευνα του διανοιγμένου μέσα σε προϊστορικά στρώματα μεγάλου ημικυκλικού λάκκου-αποθέτη του ιερού των ιστορικών χρόνων, ο οποίος εντοπίστηκε και ανασκάφηκε μέχρι βάθ. 1,10 μ. κατά την ανασκαφική περίοδο του 1994. Το 1995 αφαιρέθηκε γέμισμα, πάχ. 0,50 μ., η έρευνά του δηλαδή έφθασε σε βάθος 1,60 μ. από την επιφάνεια της προϊστορικής, επίχωσης, από την οποία και έγινε για πρώτη φορά αντιληπτός. Θα πρέπει εδώ να αναφερθεί ότι στο σημείο αυτό του σπηλαίου η υπερκείμενη της προϊστορικής, ιστορικών χρόνων, επίχωση, μεγ. πάχ. 0,30 μ., ήταν έντονα διαταραγμένη, για αυτό και δεν κατέστη δυνατόν να διαπιστωθεί ο ορίζων χρήσης από τον οποίο διανοίχθηκε ο λάκκος. Όπως και κατά το παρελθόν έτος ο αποθέτης έδωσε άφθονη κεραμική, πολλές γυναικείες προτομές και αρκετά γυναικεία ειδώλια, τα περισσότερα από τα οποία ανήκουν σε κυκλικούς χορούς τεσσάρων μορφών με αυλητή στο κέντρο (Πίν. 256 α), τύπο αναθήματος που σχετίζεται ιδιαίτερα με τις Νύμφες. Η λατρεία των θεοτήτων αυτών στο σπήλαιο βεβαιώθηκε άλλωστε και από εγχάρακτη επιγραφή ... *ΙΑΝΥΝΦΑΙΣ* σε τμήμα λαιμού ελληνιστικού με διακόσμηση δυτικής κλιτύος αγγείου, ενώ ένα αποσπασματικό ειδώλιο Πανός που παίζει τη σύριγγα (Πίν. 256 β) μαρτυρεί και τη δική του παρουσία στο ιερό.

Η έρευνα του αποθέτη, ως άκρως επικίνδυνη, διακόπηκε για να συνεχιστεί, αφού αφαιρεθεί πρώτα μέρος τουλάχιστον της γύρω προϊστορικής επίχωσης. Από τα μέχρι στιγμής, πάντως, ανασκαφικά στοιχεία – διαφορετική φύση και ανάμιξη των υλικών του γεμίσματος, έλλειψη χρονοστρωματογραφικής ακολουθίας του αρχαιολογικού υλι-

10. Η ανασκαφή διενεργήθηκε από τις υπογράφουσες και την αρχαιολόγο Ελένη Κοτζαμποπούλου.

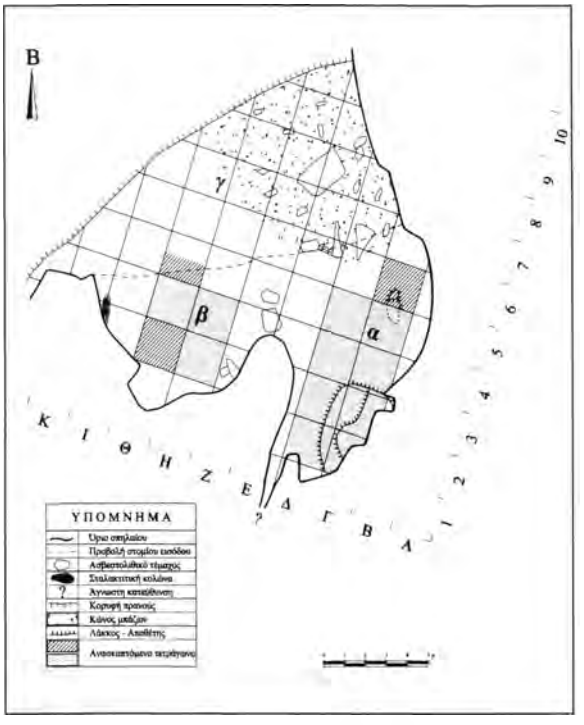

Σχέδ. 2. Κεφαλληνία. Πόρος. Σπήλαιο Δράκαινα. Κάτοψη της ανασκαφής.

κού – φαίνεται καθαρά ότι αντιπροσωπεύει ένα μεγάλο καθαρισμό του ιερού που έγινε σύμφωνα με τα νεότερα ευρήματα το αργότερο στο β΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

Στο τ. Γ4, στο οποίο είχαν αφαιρεθεί το 1992 η ιστορικών χρόνων επίχωση και τμήμα της προϊστορικής με κεραμική νεότερης νεολιθικής ΙΙ, κατά κύριο λόγο, και μικρή ποσότητα, στο ανώτερο στρώμα, οστράκων από αγγεία της εποχής του Χαλκού – η έρευνα είχε φθάσει σε βάθος 1,05 μ. – απομακρύνθηκε το 1995 μικρή οριοθετημένη με πέτρες εστία, που είχε βρεθεί στο ψηλότερο προϊστορικό στρώμα και διατηρηθεί, καθώς και ο κάτω από αυτήν μάρτυρας που είχε αφεθεί για να τη στηρίζει.

Στα τ. Β5 του 1992 και Γ5 του 1993 αφαιρέθηκε το κατώτερο, πάχους λίγων εκατοστών, τμήμα στείρας αρχαιολογικά, ερυθρής λατύπης. Αυτό το χωρίς ευρήματα ασβεστολιθικό υλικό αποτελεί παλαιό στρώμα του κώνου και, όπως είχε ήδη διαπιστωθεί το 1993 στο χώρο β, χωρίζει την επίχωση των ιστορικών από αυτή των προϊστορικών χρόνων, στην επιφάνεια σχεδόν της οποίας – μετά δηλαδή την αφαίρεση του πρώτου λεπτού αργιλοαμμώδους με λίγη νεολιθική και εποχής Χαλκού κεραμική στρώματος – διακόπηκε η έρευνα των εν λόγω τετραγώνων.

Τέλος στο χώρο α διανοίχθηκε και ανασκάφηκε μέχρι βάθ. 1 μ. το τ. Β6. Μετά από πέντε, χωρίς καθόλου ευρήματα, στρώματα, συνολ. πάχ. 0,75 μ. περίπου, αποκαλύφθηκε επάνω στη στείρα λατύπη που καλύπτει και εδώ την προϊστορική επίχωση, ορίζων χρήσης του 6ου αι. π.Χ. Στο νοτιότερο τμήμα του τετραγώνου, κάτω από την προς Β. συνέχεια αβαθούς ελληνιστικού αποθέτη που είχε βρεθεί το 1992 στο τ.Β5, εντοπίστηκε μικρός βόθρος με καμένα τοιχώματα, λίγα κάρβουνα και μικρή ποσότητα στάχτης, ο οποίος έδωσε λίγα θραύσματα αγγείων των μέσων περίπου του 6ου αι. π.Χ.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ - ΜΙΡΑΝΤΑ ΧΑΤΖΙΩΤΟΥ

Χώρος β. Η ανασκαφική διερεύνηση στο χώρο β του σπηλαίου στόχευε στην κατά το δυνατόν πιο εκτεταμένη αποκάλυψη των επιφανειών χρήσης σε οριζόντιο επίπεδο (συγχρονικός άξονας), γι' αυτό και η ανασκαφή, ενώ συνεχίστηκε στις ανασκαφικές ενότητες Ζ4 και Ζ3, επεκτάθηκε και στο Η3, καθώς και στο νότιο ήμισυ του τ. Η5.

Η γενική στρωματογραφική ακολουθία του χώρου, που είχαμε διαπιστώσει κατά τις ανασκαφικές περιόδους 1993 και 1994, παρέμεινε αμετάβλητη και μετά τη διερεύνηση επίχωσης, συνολ. πάχ. 0,50-0,65 μ., στα τ. Η3 και Η5.

Οι ανασκαφικές εργασίες στα τ. Ζ3 και Η3 προχώρησαν ουσιαστικά μέχρι, ή και λίγο βαθύτερα, από το επίπεδο της αποκάλυψης ενός μερικώς διατηρημένου, λεπτού, σκληρού και μάλλον επιμελώς κατασκευασμένου δαπέδου (η ιζηματολογική-μικρομορφολογική μελέτη των επιχώσεων του σπηλαίου είναι σε εξέλιξη και πραγματοποιείται από τον ειδικευμένο γεωλόγο Π. Καρκάνα), το οποίο ορίζει μία διακριτή «επιφάνεια χρήσης». Λείψανα αυτού του δαπέδου είχαν αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφική περίοδο 1994 στις όμορες ανασκαφικές ενότητες Ζ4 και Η4. Το υπό συζήτηση δάπεδο/«επιφάνεια χρήσης», σύμφωνα και με ραδιοχρονολογήσεις σε στρωματογραφικά ελεγχόμενα δείγματα κάρβουνου που επεξεργάστηκε το Εργαστήριο Αρχαιομετρίας Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. «Δημόκριτος», υπόκειται επιχώσεων της τελικής νεολιθικής ή νεότερης νεολιθικής ΙΙ=NN II (DEM-631 από το τ.Η3:5065+74 Π.Σ., σε βαθμολογημένες ηλικίες 3961 – 3777 π.Χ. 1σ ή 3992-3697 π.Χ. 2σ) και υπέρκειται επιχώσεων της ύστερης νεολιθικής – ή νεότερης νεολιθικής Ι= NN I (DEM – 632 από το τ.Η3: 5822+102 Π.Σ., σε βαθμολογημένες ηλικίες 4797-4540 π.Χ. 1σ ή 4925-4459 π.Χ. 2σ).

Στο τ. Ζ4, το οποίο λειτουργεί ως τομή οδηγός για το χώρο β, διερευνήθηκαν δύο ακόμη προϊστορικά στρώματα, συνολ. πάχ. 0,50 μ. περίπου, που χρονολογούνται στη NN I. Το νεότερο από αυτά σύγκειται από εκτεταμένα και αρκετού πάχους υπολείμματα πυρών, προφανώς επάλληλων εστιών. Δύο δείγματα ιζήματος πλούσια σε άνθρακα από αυτό το στρώμα έδωσαν τις ραδιοχρονολογήσεις DEM-629: 6298+

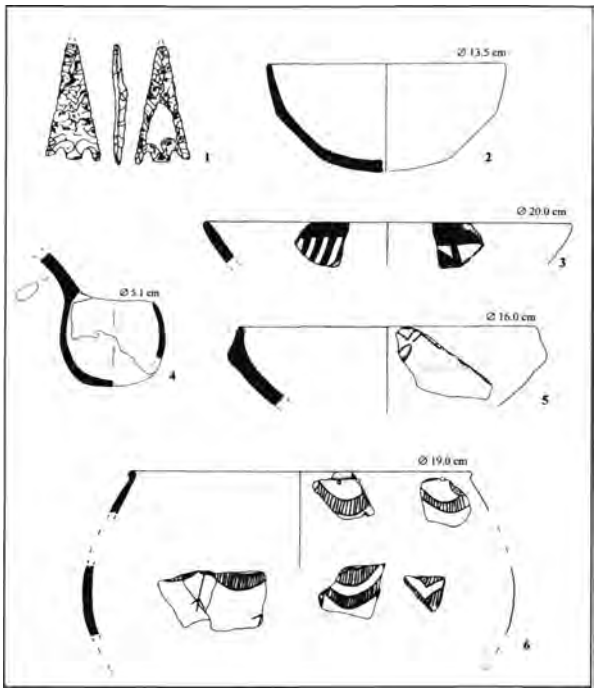

Σχέδ. 3. Κεφαλληνία. Πόρος. Σπήλαιο Δράκαινα. Ευρήματα από τα στρώματα της NN I.

28 Π.Σ., σε βαθμολογημένες ηλικίες 5266-5228 π.Χ. 1σ ή 5279-5148 BC 2σ, και DEM-630: 6173+ 33 Π.Σ., σε βαθμολογημένες ηλικίες 5210-5058 π.Χ. 1σ ή 5221-4995 Π.Σ. 2σ. Το υποκείμενο στρώμα αποτελείται από επάλληλες στρώσεις λευκού-κιτρινωπού ασβεστιτικού υλικού, πιθανώς μάργας μεταφερμένης στο σπήλαιο από παρακείμενες εμφανίσεις για την επαναληπτική κατασκευή δαπέδων-«επιφανειών χρήσης». Το στρώμα αυτό, όπως και το διαφορετικής ιζηματολογικής σύστασης, έντονα καμένο, υποκείμενό του με λείψανα αδιάγνωστων προς το παρόν κατασκευών από πηλό, το οποίο διερευνήθηκε σε βάθος μόλις 0,10-0,15 μ. στο βορειοανατολικό τμήμα του τ. Z4, δεν έχει ακόμη χρονολο-γηθεί ραδιομετρικά. Σημειώνουμε ότι η παλαιότερη προς το παρόν απόλυτη χρονολόγηση από το σπήλαιο Δράκαινα προέρχεται από την ανασκαμμένη επίχωση του τ. H5 (DEM-633:6388+53 Π.Σ., σε βαθμολογημένες ηλικίες 5417-5267 π.Χ. 1σ ή 5435-5242 π.Χ. 2σ), η οποία δεν έχει ακόμη συσχετιστεί στρωματογραφικά με εκείνη από άλλες ανασκαφικές ενότητες.

Το αρχαιολογικό υλικό από τις επιχώσεις της NN I περιλαμβάνει ακόμη, εκτός από λίγα θραύσματα άψητου πηλού με αποτυπώματα λεπτών κλαδιών ή καλαμιών, αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα (η μελέτη τους εκκρεμεί), διατροφικά υπολείμματα από οικόσιτα κυρίως ζώα, αλλά και αρχαιοζωολογικά κατάλοιπα από είδη άγριας πανίδας. Περιέχει, επίσης, αρκετά μεγάλη ποσότητα υποπροϊόντων από την επιτόπια κατεργασία του πυριτόλιθου. Αντίθετα, λίγα είναι τα εργαλεία από πυριτόλιθο (π.χ. λεπίδες και αιχμές βελών) (Σχέδ. 3,1) και ακόμη λιγότερα τα τέχνεργα από σιψανό με διαγνωσμένη από το Εργαστήριο Αρχαιομετρίας Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. «Δημόκριτος» προέλευση της πρώτης ύλης τους τα δύο γνωστά λατομεία της νήσου Μήλου. Ελάχιστα είναι και τα εργαλεία από κόκκαλο καθώς και τα είδη προσωπικού καλλωπισμού, όπως χάντρες από πέτρα και όστρεα.

Η κεραμική που περισυνελέγη από τα ανασκαφέντα στρώματα της NN I αποτελείται από αρκετά μεγάλη ποσότητα θραυσμάτων. Τα περισσότερα ανήκουν σε χονδροειδή και ημιχονδροειδή, μονόχρωμα ανοιχτά και κλειστά – ευρύστομα αγγεία καθημερινής χρήσης (Σχέδ. 3,4). Με μικρά ποσοστά εκπροσωπούνται και άλλες κατηγορίες κεραμικής, όπως η λεπτή ή ημιχονδροειδής στιλβωμένη (Σχέδ. 3,2), η εγχάρακτη ή και με επίθετη πλαστική διακόσμηση (Σχέδ. 3,5-6) και η πολύχρωμη γραπτή (Σχέδ. 3,3).

ΓΕΩΡΓΙΑ ΣΤΡΑΤΟΥΛΗ

ΛΕΣΒΟΣ

Ταξιάρχες

Σπήλαιο Αγίου Βαρθολομαίου

Το εκκλησάκι του Αγίου Βαρθολομαίου βρίσκεται στην κορυφή του ομώνυμου λόφου 1 χλμ. περίπου από την κοινότητα των Ταξιαρχών και 9 χλμ. νοτιοδυτικά της πόλης της Μυτιλήνης. Το σπήλαιο ανοίγεται στη νότια παρειά του λόφου σε υψόμετρο 190 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Αξιοσημείωτο για την τοπογραφία είναι ότι από το σημείο αυτό μπορεί κανείς να δει τα παράλια του κόλπου της Γέρας στα δυτικά και τις τουρκικές ακτές στα ανατολικά. Αποτελεί επικλινή διάκλαση διανοιγμένη σε ασβεστόλιθο με μικρή είσοδο, έντονες κατακρημνίσεις, στενά περάσματα, απότομες κλίσεις και σταλακτιτικό διάκοσμο προς τις τελευταίες «αίθουσες» του σπηλαίου. Οι «αίθουσες», που περιείχαν αρχαιολογική επίχωση, έχουν χαμηλό ύψος οροφής και ανοίγονται σε διαφορετικά επίπεδα.

Βιβλιογραφικά το σπήλαιο ήταν γνωστό από τους Χαριτωνίδη και Κοντή[11]. Η ανασκαφή υπαγορεύθηκε από την ανάγκη να αντιμετωπιστούν κίνδυνοι ατυχημάτων και αρ-

11. Ι. Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, Αθήνα 1976, σ. 210. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 235, Πίν. 206,6-207,1-4.

χαιοκαπηλίας, που έγιναν ορατοί κατά τη διάρκεια αυτοψίας το 1992. Ήταν σωστικού χαρακτήρα και διενεργήθηκε με τη συνεργασία της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας και της Κ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Άρχισε το 1993[12], συνεχίστηκε το 1994 και ολοκληρώθηκε το 1995 σε ανασκαφικές περιόδους διάρκειας τριών εβδομάδων η κάθε μία[13].

Παρά το σωστικό χαρακτήρα εφαρμόστηκαν οι μέθοδοι της λεπτομερούς συστηματικής ανασκαφικής έρευνας (τοπογράφηση σπηλαίου και τοποθέτηση ανασκαφικού κανάβου με τετράγωνα 1×1 μ. στην «αίθουσα» 2 από τον τοπογράφο Θ. Χατζηθεοδώρου, σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση και ξερό κόσκινο όλης της επίχωσης). Συνελέγησαν δείγματα για χρονολόγηση με τη μέθοδο C14 και δείγματα χώματος για ιζηματολογικές αναλύσεις και για την περισυλλογή τυχόν απανθρακωμένων φυτικών λειψάνων με τη μέθοδο της επίπλευσης.

Κατά την ανασκαφή του 1994, ανασκάφηκαν τα τετράγωνα Ε9, Ε10, Δ4, Δ5, Δ6, Δ7, Δ8, Δ9, Δ10, Γ4, Γ5, Γ6, Γ7, Γ8, Α3, Α4, Α5, Α7-Β7, Αίθουσα 3, Κόγχη 1 (Σχέδ. 4)[14].

Η επιφανειακή επίχωση είναι σκουροκάστανη (Munsell 5Y/R3/2) με μικρές πέτρες, πολλές ρίζες και κάρβουνα. Κάλυπτε όλη την ανασκαφείσα επιφάνεια σε πάχος που κυμαινόταν από 0,10-0,30 μ. Κάτω από τη σκουροκάστανη επίχωση σταμάτησαν τα ευρήματα, ως εκ τούτου δεν υπάρχει διαδοχή φάσεων και στρωματογραφία.

Αμέσως μετά ακολουθεί επίχωση πορτοκαλέρυθρη, αργιλώδης. Το στρώμα αυτό δεν ερευνήθηκε φέτος, αφού ήδη έχουμε πληροφορίες από όλα τα τετράγωνα που ανασκάφηκαν κατά την περσινή ανασκαφική περίοδο, ότι δεν περιέχει ευρήματα.

Η κεραμική περιλαμβάνει τμήματα κλειστών χονδροειδών αγγείων, κλειστά μόνωτα αγγεία με απιόσχημο κορμό και χείλος ελαφρά έξω νεύον (19479, 19481)[15], τμήματα πρόχων και όστρακα με γραπτή διακόσμηση λευκών γραμμών σε μελανό βάθος (19476, 19480, 30206, 30213, 30204), τμήματα δίωτων κλειστών αγγείων στον τύπο του αμφορέα (Πίν. 256 γ) (19484), τμήματα φιαλών από μελανόχρωμο πηλό. Βρέθηκαν επίσης σφονδύλια (19471, 19472), οστέινα περίαπτα (19464, 19467), λίθινο περίαπτο (19475), τμήματα οστέινων εργαλείων (19469, 19470), λίθινες και οστέινες ψήφοι, εργαλεία ξεστού λίθου (19464, 19465, 19474) και λίγα οστά ζώων.

Κατά το έτος 1995 ολοκληρώθηκε η σωστική ανασκαφή[16]. Ανασκάφηκαν τα τετράγωνα Β1, Β2, Β3, Β4, Γ1, Γ2, Γ3, Γ4, Δ1, Δ2, Ε1, Ε2, Ε-1, Δ-1, Γ-1, Γ-2, Β-2 της «αίθουσας» 2 (Σχέδ. 4). Γενικά στο χώρο των τετραγώνων αυτών είναι έντονη η εικόνα των κατακρημνίσεων που έχουν συμβεί στο σπήλαιο. Παρατηρείται συσσώρευση μεγάλων ογκόλιθων που πατούν ο ένας πάνω στον άλλο. Η αρχαιολογική επίχωση (σκουροκάστανη, Munsell 5Y/R 3/2) βρίσκεται στα μεταξύ τους διάκενα ή στην επιφάνεια του σπηλαίου, κατά από τους ογκόλιθους, καθιστώντας έτσι την έρευνα εξαιρετικά επίπονη και επικίνδυνη. Αποφύγαμε κατά το δυνατόν την αφαίρεση των βράχων για λόγους ασφαλείας.

Παράλληλα συνεχίστηκε η έρευνα στις «αίθουσες» 1, 3 και 4 (Σχέδ. 4). Η «αίθουσα» 1, που ανοίγεται σε ψηλότερο επίπεδο αμέσως μετά την είσοδο του σπηλαίου, και η «αίθουσα» 3, που βρίσκεται στα δυτικά της «αίθουσας» 2, διατηρούσαν μικρού πάχους αρχαιολογική επίχωση ίδιας σύστασης.

Η «αίθουσα» 4 βρίσκεται κάτω από το πατάρι Α. Η πρόσβαση γινόταν έρποντας από ένα μικρό πέρασμα στο χώρο του τετραγώνου Α1. Όλη η επιφάνεια ήταν καλυμμένη με σωρούς μεγάλων και μικρών λίθων, οι οποίοι απομακρύνθηκαν, όπου ήταν δυνατόν, και αποκαλύφθηκε η ίδιας σύστασης σκουροκάστανη επίχωση. Μετά την αφαίρεσή της αποκαλύφθηκαν ογκόλιθοι σε όλη την ανασκαφείσα επιφάνεια και διαπιστώθηκε και εδώ, όπως και στα παραπάνω τετράγωνα, ότι η αρχαιολογική επίχωση είχε καλυφθεί κάτω από τους ογκολίθους.

Ξεχωριστό εύρημα της φετινής χρονιάς είναι το λίθινο ειδώλιο γυμνής γυναικείας μορφής (30227) και ιδιαίτερος τύπος καλαθόσχημης φιάλης, διαμ. 0,30 μ. με λαβή που φέρει διαγώνιες αβαθείς αυλακώσεις (30155, 30156). Βρέθηκαν επίσης τμήματα κλειστών ευρύστομων αγγείων με κοντό λαιμό και φαρδιά ταινιωτή λαβή (30153, 30154), καθώς και λίγα όστρακα με στιλβωτή διακόσμηση (30208α, 30225α, β), όστρακα με γραπτή διακόσμηση λευκού χρώ-

12. ΑΔ 48 (1993): Χρονικά, σ. 419.

13. Από 10-5 έως 30-5-1993, από 23-10 έως 11-11-94 και από 18-9 έως 6-10-1995.

14. Στην έρευνα κατά το 1994 συμμετείχαν η αρχαιολόγος Δ. Μυτιληναίου, ο φωτογράφος Ι. Ασβεστάς, ο σχεδιαστής Σ. Δικιδίκης, οι αρχιτεχνίτες Σ. Πολυχρονάκης και Γ. Μανωλάκας, οι σπηλαιολόγοι Δ. Κομπιλήρης, Ι. Δέμης, Ν. Ταζάρτες και οι εργάτες Π. Χατζηπαναγιώτης, Ν. Βουκλαρής και Σ. Διβανέλης.

15. Οι αριθμοί αντιστοιχούν στο Βιβλίο Εισαγωγής του Μουσείου Μυτιλήνης.

16. Στην έρευνα κατά το 1995 συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Δ. Μυτιληναίου και Μ. Καμουλάκου, ο τοπογράφος Θ. Χατζηθεοδώρου, ο φωτογράφος Ι. Ασβεστάς, οι αρχιτεχνίτες Σ. Πολυχρονάκης και Γ. Μανωλάκας, ο σχεδιαστής Μ. Κοντέλης, ο σπηλαιολόγος Δ. Κομπιλήρης και ο εργάτης Π. Χατζηπαναγιώτης.

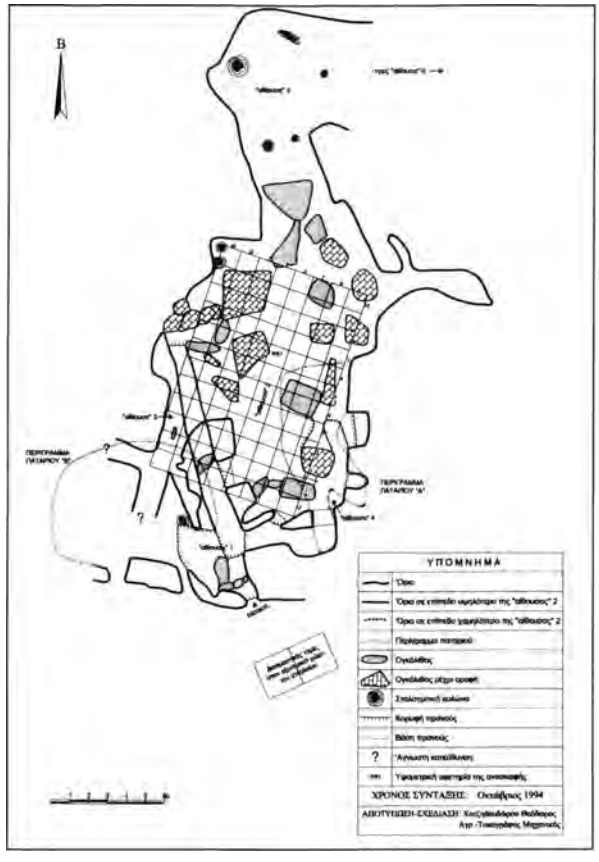

Σχέδ. 4. Λέσβος. Ταξιάρχες. Σπήλαιο Αγίου Βαρθολομαίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

ματος σε μελανό βάθος (30159, 30212, 30213γ), πρόχους (30149), προχοΐδιο (30151), τμήματα πρόχων (10150, 10157, 30158), σφονδύλια (30173, 30174), εργαλεία λειασμένου λίθου (πελέκεις), οστά, όστρεα καθώς και μικροσκοπικές ψήφοι.

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής και την πρώτη εξέταση του υλικού μπορούμε να έχουμε την παρακάτω γενική εικόνα:

Περισυνελέγησαν όλα τα ευρήματα που είχαν μείνει, κυρίως κεραμική και μικροαντικείμενα, χωρίς να εντοπιστούν δάπεδα κατοίκησης, λόγω των έντονων κατολισθήσεων που σημειώθηκαν στο σπήλαιο. Δεν υπάρχει στρωματογραφία, το υλικό είναι ομοιογενές και χρονολογείται στη νεότερη νεολιθική. Η γραπτή κεραμική με λευκό σε μαύρο, στη νεότερη νεολιθική είναι πολύ διαδεδομένη στο Αιγαίο[17], όπως επίσης η στιλβωτή διακόσμηση[18]. Η θέση δεν έχει τα χαρακτηριστικά μόνιμης εγκατάστασης αλλά φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε περιστασιακά.

Ι. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ - Π. ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ

ΓΕΩΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΑΛΟΝΝΗΣΟΣ

Κατά το διάστημα 15/6-3/7/1995 πραγματοποιήθηκε η δεύτερη φάση του «Προγράμματος Παλαιολιθικών Ερευνών Αλοννήσου»[19], του οποίου στόχο αποτελεί η τεκμηρίωση της παρουσίας του ανθρώπου στην περιοχή των Βορείων Σποράδων κατά το Πλειστόκαινο.

Η έρευνα επικεντρώθηκε στους εξής άξονες:

1. Συνέχιση των δοκιμαστικών τομών στη νησίδα Μικρό Κοκκινόκαστρο. Κατά την περσινή, εξαιρετικά σύντομη, ανασκαφική περίοδο είχαν εντοπιστεί παλαιολιθικά τέχνεργα σε διαταραγμένα επιφανειακά στρώματα[20]. Έτσι, η συνέχιση της ανασκαφής κρίθηκε απαραίτητη ώστε να αποσαφηνιστεί εάν τα παλαιολιθικά αυτά κατάλοιπα βρίσκονται σε πρωτογενή ή δευτερογενή απόθεση. Στόχο του ανασκαφικού ελέγχου αποτέλεσε επίσης η διερεύνηση της προέλευσης και στρωματογραφικής συσχέτισης των απολιθωμένων οστών, τα οποία περισυνελέγησαν στην επιφάνεια της νησίδας.

2. Διεξαγωγή γεωμορφολογικής έρευνας για τη διερεύνηση της προέλευσης και δημιουργίας των γεωλογικών σχηματισμών και την ανασύσταση της παλαιογεωγραφικής εξέλιξης της νήσου.

3. Συνέχιση της συστηματικής επιφανειακής έρευνας στη νότια ακτή της Αλοννήσου για τον εντοπισμό και άλλων θέσεων συγκέντρωσης παλαιολιθικών καταλοίπων.

1. Η συνέχιση της ανασκαφής στις τομές του 1994 (τ.1 και τ. 4) αποκάλυψε έντονη ανάμιξη υλικού ιστορικών και προϊστορικών χρόνων (τροχήλατα και χειροποίητα όστρακα, αποκρούσματα οψιανού και πυριτολίθου, καθώς και χαλαζιακά θραύσματα). Στην τομή 1 (Πίν. 256 δ) και μέχρι βάθ. 0,30 μ. συνεχίστηκε η παρουσία σποραδικών μεσοπαλαιολιθικών τεχνέργων με έντονα ίχνη επαναπόθεσης Σχέδ. 5: 1, 2). Μείωση της διατάραξης σημειώθηκε στα υποκείμενα στρώματα, τα οποία διασώζουν κατάλοιπα χρήσης της θέσης κατά τη μεσοχαλκή εποχή (Ιντζεσί-

17. A. Furness, Some Early Pottery from Samos, Kalimnos and Chios, ProcPrehistSoc 22 (1956), σ. 173.

18. J. Coleman, Kephala, A Late Neolithic Settlement and Cemetery, Princeton 1977, πίν. 45.

19. Το πρόγραμμα διεξάγεται σε συνεργασία με την ΙΓ΄ ΕΠΚΑ, η επιστημονική ομάδα της οποίας μελετά τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της ύστερης προϊστορίας και των ιστορικών χρόνων. Για τη συμμετοχή τους στην έρευνα θερμά ευχαριστούμε τον καθηγ. R. Paepe του Πανεπιστημίου Βρυξελλών, την αρχαιολόγο Γ. Τσαρτσίδου και το σπηλαιοδύτη Θ. Κοντρολόζο της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, καθώς και τους Λ. Στεργιούλη και Σ. Γιαννακόπουλο της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ.

20. ΑΔ 49 (1994): Χρονικά, σ. 839-841.

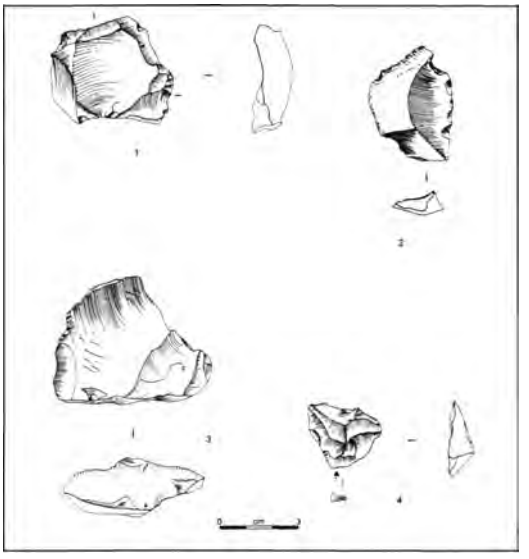

Σχέδ. 5. Αλόννησος. Μικρό Κοκκινόκαστρο. Μεσοπαλαιολιθικά τέχνεργα: 1. Πυρήνας Levallois, 2. Πλευρικό ξέστρο, 3. Φολίδα Quina, 4. Τεχνικό απόκρουσμα (αιχμή pseudo-Levallois).

λογλου, προσ. πληρ.)[21]. Και στα δύο τετράγωνα η ανασκαφή έφθασε στο φυσικό υπόβαθρο χωρίς να εντοπιστεί αδιατάρακτος παλαιολιθικός ορίζοντας. Στη συνέχεια διανοίχθηκε και τρίτη τομή (τ.2) στην περιοχή με την υψηλότερη πυκνότητα επιφανειακών απολιθωμένων οστών. Οι επιχώσεις αποδείχθηκαν εν πολλοίς στείρες ευρημάτων. Εντοπίστηκαν μόνο λίγα, εξαιρετικά διαβρωμένα, θραύσματα οστών ζώων. Η υψηλή εξάλλου περιεκτικότητα των επιχώσεων σε ανθρακικό ασβέστιο ενδεχομένως οφείλεται στη διάλυση απολιθωμένων οστών και οργανικών υλικών.

Ο σύντομος ανασκαφικός έλεγχος στη νησίδα Μικρό Κοκκινόκαστρο κατέδειξε ότι δεν είναι ισχυρή η πιθανότητα εντοπισμού κατά χώραν παλαιολιθικών καταλοίπων. Τα επιφανειακά μεσοπαλαιολιθικά τέχνεργα, καθώς και αυτά που εντοπίζονται στα ανώτερα στρώματα των ανασκαφικών τομών, αποτελούν πιθανότατα υλικό φερτό που σχετίζεται με σοβαρές διεργασίες επαναπόθεσης, προφανώς ύστερα από την τελευταία χρήση της νησίδας και, πάντως, πριν από την αποκοπή της από τη νοτιοανατολική ακτή της Αλοννήσου. Κατά συνέπεια η πηγή τροφοδοσίας επιφανειακού παλαιολιθικού υλικού θα πρέπει να αναζητηθεί αλλού.

2. Στα πλαίσια αυτής της συλλογιστικής η υπόλοιπη ερευνητική περίοδος επικεντρώθηκε στη διενέργεια συστηματικής γεωμορφολογικής επισκόπησης της νοτιοανατολικής ακτής. Στόχος μας ήταν η διερεύνηση των παραγόντων που συνετέλεσαν στη διαδικασία σχηματισμού και διατήρησης των συγκεντρώσεων παλαιολιθικών καταλοίπων. Σημείο εκκίνησης αποτέλεσε η αποτίμηση του τεκτονικού παράγοντα στη δημιουργία της σημερινής εικόνας της νήσου. Τα σημαντικότερα αποτελέσματα αυτών των εργασιών συνοψίζονται ως εξής:

α) Η Αλόννησος αποτελεί τμήμα του δαπέδου της δυτικής απόληξης των μεγάλων ρηγμάτων που καθορίζουν τη νότια παρυφή της τάφρου του Βορείου Αιγαίου. Η τάφρος αυτή εκτείνεται από το Μαρμαρά μέχρι και τις Βόρειες Σποράδες[22]. Η διαχρονική λειτουργία αυτού του συστήματος ρηγμάτων από το τέλος του Μειόκαινου συνετέλεσε καθοριστικά στη γεωμορφολογική εξέλιξη της νήσου και κατ' επέκταση στις διαδικασίες απόθεσης και διάβρωσης των πλειοτεταρτογενών ιζημάτων.

β) Ο κύριος όγκος των αποθέσεων της νησίδας Μικρό Κοκκινόκαστρο αποτελεί τμήμα ενός απολιθωμένου αλλουβιακού ριπιδίου, το οποίο αποτέθηκε στο τέλος του Ανώτερου Μειόκαινου. Ο χερσαίου τύπου ιζηματογενής αυτός σχηματισμός αποτελεί την τελευταία εξέλιξη της μειοκαινικής λιμνοθαλάσσιας ανθρακικής ιζηματογένεσης, που απαντάται στο νοτιότερο τμήμα της νοτιοανατολικής ακτής της Αλοννήσου. Ο σχηματισμός του ριπιδίου συνδέεται με την εφελκυστικού τύπου τεκτονική του τέλους του μειόκαινου, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την έξαρση του αναγλύφου και κατ' επέκταση την ένταση των φαινομένων διάβρωσης και απόθεσης. Τμήματα αυτού του αλλουβιακού σχηματισμού απαντώνται σε πλάτος 1 χλμ. επί της απέναντι ακτής, ενώ το άνω άκρο του εκτείνεται 2 χλμ. περίπου προς την ενδοχώρα. Ειδικότερα, οι αποθέσεις του Μικρού Κοκκινόκαστρου αποτελούνται από εναλλαγές ισχυρά λιθοποιημένων ερυθρών κροκαλοπαγών και παλαιοεδαφών, μέσα στα οποία εντοπίζεται πρωτογενούς απόθεσης απολιθωματοφόρος ορίζοντας πικερμικής πανίδας. Η συνέχεια αυτών των σχηματισμών αναπτύσσεται στην ξηρά, σε απόσταση μόλις 120 μ., στην περιοχή του όρμου Κοκκινόκαστρο, από τον οποίο αποσπάστηκε η νησίδα. Η έναρξη της διαδικασίας απόσπα-

21. Δεδομένου ότι δεν εντοπίστηκαν κατά χώραν παλαιολιθικές επιχώσεις η αναλυτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων της ανασκαφής θα ενταχθεί στη γενικότερη διαπραγμάτευση των ύστερων φάσεων της προϊστορίας από το επιστημονικό προσωπικό της ΙΓ' ΕΠΚΑ.

22. N. Lyberis, Tectonic Evolution of the North Aegean Trough, στο J.E. Dixon, A.H.F. Robertson (επιμ.), Geological Evolution of the Eastern Mediterranean, London 1984, σ. 727-741.

σης συνδέεται πιθανότατα με την περίοδο ανόδου της θαλάσσιας στάθμης στο τέλος του Πλειστόκαινου.

γ) Πάνω στην επιφάνεια των ανωμειοκαινικών αποθέσεων έχει αναπτυχθεί, ασυνεχώς και κατά τόπους, χαλαρός εδαφικός μανδύας, μέσου πάχ. 0,50 μ. ολοκαινικής ηλικίας. Η δημιουργία του οφείλεται στην έκπλυση και αναδιανομή των υποκείμενων ανωμειοκαινικών αποθέσεων. Μέσα σε αυτόν η ανασκαφή αποκάλυψε χαμηλής πυκνότητας αρχαιολογικά κατάλοιπα των ύστερων προϊστορικών και ιστορικών χρόνων και σποραδικά παλαιολιθικά τέχνεργα. Οι διαδικασίες λοιπόν απόθεσης και διάβρωσης, που χαρακτηρίζουν την επικλινή επιφάνεια του αλλουβιακού ριπιδίου, αποκλείουν την πιθανότητα ανεύρεσης παλαιολιθικών καταλοίπων σε πρωτογενή απόθεση.

3. Με δεδομένο αυτό το συμπέρασμα διενεργήθηκε συστηματική επιφανειακή επισκόπηση στην ευρύτερη περιοχή της χερσονήσου του Κοκκινόκαστρου, με σκοπό να διαπιστωθεί, εάν και στην υπόλοιπη έκταση του αλλουβιακού ριπιδίου λειτούργησαν ανάλογες συνθήκες διάβρωσης. Εντοπίστηκαν πέντε συγκεντρώσεις παλαιολιθικών τεχνέργων (K_1-K_5)[23]. Η θέση K_1 αποτελεί την κύρια συσσώρευση ευρημάτων ενώ οι K_3 και K_4 συνιστούν διασπορά τεχνέργων από αυτήν. Οι K_2 και K_5 βρίσκονται στην περιοχή των αρχιτεκτονικών λειψάνων της αρχαίας Ίκου. Η πυκνή βλάστηση και κατά συνέπεια η κακή ορατότητα συνέβαλαν αποφασιστικά στο μικρό σχετικά αριθμό του περισυλλεγέντος εργαλειακού συνόλου (211 τέχνεργα).

Ο κύριος όγκος των ευρημάτων της περιοχής Κοκκινόκαστρο ανάγεται στη μέση παλαιολιθική, ενώ δεν αποκλείεται η εκπροσώπηση και άλλων φάσεων του ύστερου Πλειστόκαινου και πρώιμου Ολόκαινου. Τα εργαλειακά σύνολα όλων των συγκεντρώσεων φέρουν έντονο Levallois χαρακτήρα. Συχνή είναι η παρουσία κεντροφερών πυρήνων, χαρακτηριστικών της παλίνδρομης (recurrent) Levallois μεθόδου, καθώς και πρωτογενών και τεχνικών αποκρουσμάτων (Σχέδ. 5: 4). Σε περιορισμένο αριθμό εμφανίζονται υπόβαθρα Quina (Σχέδ. 5: 3). Το εργαλειακό φάσμα περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο ξέστρα μονά, διπλά και εγκάρσια, αιχμές και κολοβώσεις. Η χρήση της ανάστροφης δευτερογενούς επεξεργασίας είναι συχνή.

Τα ευρήματα της χερσονήσου Κοκκινόκαστρο είναι σε δευτερογενή απόθεση. Εντοπίστηκαν, δηλαδή, στην επιφάνεια μιας πρόσφατα κατολισθαίνουσας μάζας των ανωμειοκαινικών αποθέσεων, η οποία έχει δράσει ως παγίδα συγκέντρωσης υλικών από παρακείμενες θέσεις. Η κατολίσθηση αυτή αποτελεί έκφραση ενός πρόσφατου ρήγματος εκ των πολλών, που κατατέμνουν τις αλλουβιακές αποθέσεις του ριπιδίου και τα οποία επέτειναν τα φαινόμενα διάβρωσης της επιφάνειάς του.

Συνοψίζοντας, η φετινή ερευνητική περίοδος συνέβαλε σημαντικά στην κατανόηση των διαδικασιών δημιουργίας και διατήρησης επιφανειακών παλαιολιθικών θέσεων. Στην περίπτωση της Αλοννήσου νεοτεκτονικοί παράγοντες συνετέλεσαν αποφασιστικά στη δημιουργία ενός ιδιαίτερα ασταθούς γεωμορφολογικού περιβάλλοντος, στα πλαίσια του οποίου αναπτύχθηκε σημαντική ανθρώπινη δραστηριότητα κατά το Ανώτερο Πλειστόκαινο. Οι παράγοντες αυτοί και οι συνακόλουθες διαδικασίες διάβρωσης δημιούργησαν ένα σύνθετο σύστημα μεταφοράς και απόθεσης υλικού. Συνέβαλαν επίσης δραματικά στην επιλεκτική διατήρηση των παλαιολιθικών θέσεων. Η εικόνα της περιοχής είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αρχαιολογικά, γιατί συνδέεται άμεσα με την έλλειψη και την αποσπασματικότητα των πληροφοριών για την προνεολιθική εποχή στον αιγαιακό χώρο. Η ερευνητική προσπάθεια είχε, και θα συνεχίσει να έχει, αυτόν ακριβώς το στόχο: τη μελέτη της γεωμορφολογικής δυναμικής της περιοχής, αλλά και των προ- και μετα-αποθετικών διαδικασιών, που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της αναγνωρίσιμης σήμερα παλαιολιθικής αρχαιολογικής μαρτυρίας.

Ε. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ - Ε. ΚΟΤΖΑΜΠΟΠΟΥΛΟΥ - Π. ΚΑΡΚΑΝΑΣ

23. Για αναλυτικότερη παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας βλ. Ε. Παναγοπούλου, Ε. Κοτζαμποπούλου και Π. Καρκάνας, Γεωαρχαιολογική έρευνα στην Αλόννησο: νέα στοιχεία για την Παλαιολιθική και τη Μεσολιθική στον αιγαιακό χώρο, Αρχαιολογική Έρευνα στις Βόρειες Σποράδες (υπό έκδοση).

ΕΦΟΡΕΙΑ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΥΠΟΒΡΥΧΙΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ[1]

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

ΛΕΣΒΟΣ

Μυτιλήνη

Επάνω Σκάλα

Από 8 έως και 15-3-95 αποτυπώθηκε λεπτομερώς κατά το μεγαλύτερο τμήμα του το βορειοδυτικό σκέλος του *ἐν τῇ πόλει βορείου λιμένος Μαλόεις* που αποτελεί τη συνέχεια των τειχών μέσα στη θάλασσα.

Από τη νοτιοανατολική πλευρά τα τείχη της πόλης εκτείνονται και πάλι μέσα στη θάλασσα σε μήκος 360 μ. περίπου, δημιουργώντας έτσι έναν οχυρωμένο λιμένα.

Από τη μέχρι τώρα αποτύπωση διαπιστώνεται ότι το βορειοδυτικό τείχος-λιμενοβραχίονας έχει μήκος 76 μ. και πλάτος, όσο είναι ορατό, 7 μ. Έχει κατασκευαστεί από πελεκημένες ασβεστολιθικές πλίνθους ποικίλων διαστάσεων τοποθετημένες σε δύο σειρές με εσωτερικό γέμισμα στο μεταξύ τους διάκενο. Η οριζόντια σύνδεση των λιθοπλίνθων, όπως φαίνεται από τις εγκοπές έχει γίνει με πελεκίνους συνδέσμους. Η αποτύπωση του βορείου λιμένος διακόπηκε προσωρινά λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών που πλήττουν την περιοχή αυτή την εποχή, ενώ η εκτεταμένη μόλυνση των υδάτων εξαιτίας της λειτουργίας των σφαγείων, καθώς και των αποβλήτων που εκβάλλουν οι αποχετευτικοί αγωγοί της πόλης στην περιοχή αυτή καθιστά αναγκαία τη λήψη μέτρων για την υγιεινή των δυτών.

Η αποτύπωση θα συνεχιστεί αμέσως μόλις οι ανειλημμένες υποχρεώσεις της Εφορείας το επιτρέψουν.

Νότιος Λιμένας

Διενεργήθηκε υποβρύχια αυτοψία με αφορμή την κατασκευή κυματοθραύστη σε θαλάσσιο χώρο του εξωτερικού λιμένα της Μυτιλήνης, ο οποίος έχει δημιουργηθεί κατ' επέκταση και νοτιοανατολικά του αρχαίου νοτίου λιμένος (σήμερα εσωτερικός λιμένας).

Ερευνήθηκε ο θαλάσσιος χώρος μεταξύ του προσήνεμου μώλου, που κλείνει από ΒΑ. ο σύγχρονος λιμένας, και του ναυτικού ομίλου Μυτιλήνης στα νοτιοανατολικά του εξωτερικού λιμένος, χωρίς να εντοπιστούν ορατά αρχαία.

Στο θαλάσσιο χώρο εξωτερικά του λιμένος πιθανολογείται η ύπαρξη αρχαίου ναυαγίου, η εξακρίβωση και η διερεύνηση του οποίου είναι αδύνατη λόγω του μεγάλου βάθους. Πρόκειται για την ανέλκυση από αλιευτικό σκάφος κατά το 1970 χάλκινης χείρας υπερφυσικού μεγέθους, η οποία πιθανώς να ανήκει σε άγαλμα ρωμαϊκών χρόνων. Το εύρημα βρίσκεται στο Μουσείο Μυτιλήνης, και, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των αλιέων που το ανέλκυσαν, στην ίδια περιοχή και σε βάθος 120 μ. περίπου πρέπει να βρίσκονται και άλλα «βαρέα αντικείμενα».

Στο βόρειο τμήμα του εξωτερικού λιμένος Μυτιλήνης πρόκειται να επισκευαστούν τα υπάρχοντα κρηπιδώματα. Ο χώρος ανήκει στο νότιο τμήμα του μικρού νησιού, όπου η αρχαία πόλη της Μυτιλήνης. Οι συνεχείς όμως επεμβάσεις με αλλεπάλληλες επιχωματώσεις προς Ν. του νησιού έχουν αλλοιώσει την αρχική φυσιογνωμία του. Άλλωστε, στο σύγχρονο κεντρικό λιμένα της Μυτιλήνης σώζεται μόνον ένα μικρό τμήμα του τριηρικού λιμένος, θαμμένο κάτω από τη θεμελίωση του υπήνεμου μώλου στην περιοχή Φανάρι.

Μακρύς Γιαλός

Η περιοχή καταλαμβάνει τη νοτιοδυτική πλευρά του εξωτερικού λιμένος. Η κατάδυση για την άσκηση του αρχαιολογικού ελέγχου πριν από την δημιουργία μαρίνας επιχειρήθηκε χωρίς όμως αποτέλεσμα.

Η ρύπανση της θάλασσας στην περιοχή είναι πολύ μεγάλη εξαιτίας της εκβολής 10 στομίων αποχετευτικών αγωγών. Ο πυθμένας καλύπτεται από παχύ στρώμα βούρκου και η ορατότητα είναι μηδενική, εξαιτίας της συχνής διέλευσης των σκαφών από και προς το λιμένα, που με τις προπέλες τους δεν αφήνουν το βούρκο να κατακαθίσει.

---

1. Στη διεξαγωγή του ικανού αριθμού των αυτοψιών που διενεργήθηκαν κατά το 1995 συνέβαλαν αποτελεσματικά οι δύτες της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων Κωνσταντίνος Κωνσταντόπουλος, Βασίλης Γλέζος και Γρηγόρης Οικονομόπουλος, στους οποίους εκφράζονται θερμές ευχαριστίες για τη βοήθεια και τη συμπαράσταση τους στο δύσκολο καταδυτικό έργο. Ευχαριστίες οφείλονται και στην αρχιτέκτονα-δύτρια Αικατερίνη Ταλωνίδου για την εκπόνηση των σχεδίων του βορείου λιμένος Μυτιλήνης και του Καλού Λιμένος βόρειας Λέσβου.

Κόλπος Γέρας

Ακτή Θερμών

Η περιοχή βρίσκεται στο μυχό του κόλπου της Γέρας και υπάρχουν δημοτικά ιαματικά λουτρά. Ερευνήθηκε ο θαλάσσιος χώρος μπροστά από το κτίριο των ιαματικών λουτρών, αλλά και η ευρύτερη θαλάσσια περιοχή δεξιά και α-ριστερά του κτιρίου σε απόσταση 500 μ. κατά μήκος της ακτής και σε ζώνη, πλ. 50 μ. από αυτή. Μέσα στη θάλασσα δεν εντοπίστηκαν ορατά αρχαία, όμως πάνω στην παραλία βρέθηκαν εγκατεσπαρμένα λιγοστά όστρακα πολύ φθαρμένα, πιθανώς φερτά.

Θέση Μπαλουχανά Περάματος

Το Πέραμα βρίσκεται περίπου στο μέσον της δυτικής πλευράς του κόλπου της Γέρας. Ερευνήθηκε υποβρυχίως ο θαλάσσιος χώρος μπροστά από το παλαιό ελαιοτριβείο στα δυτικά της κεντρικής πλατείας έως και το κτίριο του τοπικού συλλόγου στα ανατολικά αυτής. Ο βυθός είναι κατάσπαρτος από πλήθος οστράκων αγγείων, κυρίως ανοιχτών, όπως πινακίων. Εντοπίστηκαν επίσης μερικά κομμάτια από το λαιμό αμφορέων και μιας οινοχόης αλλά και πολλά άλλα, τα οποία, επειδή προέρχονται από το σώμα των αγγείων, είναι αδιάγνωστα.

Οι σειρές λίθων που βρέθηκαν στα αβαθή της περιοχής δεν είναι σαφές εάν αποτελούν θεμελιώσεις κτιρίων. Ο θαλάσσιος χώρος Μπαλουχανά Περάματος, λόγω των εντοπισθέντων αρχαίων, προβλέπεται να ερευνηθεί μελλοντικά. Στην ξηρά έχουν βρεθεί δύο αρχαίοι κεραμικοί φούρνοι, σε κοντινή απόσταση από τη θάλασσα, ενώ ένας τρίτος βρέθηκε νοτιότερα από το Πέραμα, κατεστραμμένος από τη θάλασσα[2].

Στην πλησίον ευρισκόμενη περιοχή των Χαλατσών, η οποία απέχει 500 μ. περίπου βορείως του Περάματος μέσα σε παραθαλάσσιο οικόπεδο, αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα αρχαϊκών χρόνων.

Πηγαδάκια - Άγιος Γεώργιος Κάτω Τρίτους

Και οι δύο περιοχές βρίσκονται στη βορειοδυτική ακτή του κόλπου της Γέρας, η πρώτη αμέσως νοτιότερα της δεύτερης. Στην παραλία Κάτω Τρίτους υπάρχουν κατά σειρά τα εκκλησάκια της Αγίας Φωτεινής, της Αγίας Ειρήνης και του Αγίου Γεωργίου. Μπροστά από το τελευταίο έχει κατασκευαστεί αυθαίρετα υποτυπώδες αλιευτικό καταφύγιο, ο λιμενοβραχίονας του οποίου εδράζεται σε παλαιότερη λιθορριπή. Το ακρομώλιο της λιθορριπής αυτής εξέχει του σημερινού λιμενοβραχίονα και κατά την υποβρύχια έρευνα που διενεργήθηκε διαπιστώθηκε ότι τουλάχιστον η επιφάνεια των λίθων δεν είναι αρχαία, εξαιτίας του χαλαρού βαθμού συγκόλλησης. Η διενέργεια ανασκαφικής έρευνας στην εξωτερική παρειά της λιθορριπής που έχει διατηρηθεί καλύτερα θα έλυνε τους προβληματισμούς μας ως προς τη χρονολόγησή της.

Στην περιοχή Πηγαδάκια έχει επίσης κατασκευαστεί λιμενίσκος αυθαίρετα. Έξω από το λιμενίσκο και ακριβώς μπροστά από την ταβέρνα με την επωνυμία Πηγαδάκια, ιδιοκτησίας Ιωάννη Ζήση, έγινε υποβρύχια αυτοψία και διαπιστώθηκε ότι υπάρχουν θεμελιώσεις κτιρίων και πλήθος οστράκων σε βάθος 2,50 μ. κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Δεν έχει προσδιοριστεί ακόμη εάν τα θεμέλια αυτά αποτελούν την προέκταση του αρχαίου παράλιου οικισμού του Κάτω Τρίτους που χρονολογείται από τον 3ο αι. π.Χ. έως τον 3ο αι. μ.Χ.

Στην περιοχή του κόλπου της Γέρας έχουν γίνει γεωλογικές έρευνες κατά τις οποίες παρατηρήθηκαν φαινόμενα θαλάσσιας επίκλισης, μεγαλύτερου μεγέθους από ό,τι στις ανατολικές και δυτικές ακτές του νησιού. Ο λόγος αυτός είναι που, τόσο στον κόλπο της Γέρας, όσο και στον κόλπο της Καλλονής, έχουμε βυθισμένους αρχαίους οικισμούς όπως του Κάτω Τρίτους, του Περάματος, της αρχαίας Πύρρας.

Περιοχή Φτελιά (ιδιοκτησία Χ. Χατζόπουλου)

Βρίσκεται κοντά στο νοτιοδυτικό άκρο του κόλπου της Γέρας. Διενεργήθηκε αυτοψία για την κατασκευή τοίχων αντιστήριξης στο παραλιακό οικόπεδο Χ. Χατζόπουλου. Στο κάθετο μέτωπο της παραλίας μέσα στα όρια της ιδιοκτησίας δεν εντοπίστηκαν αρχαία. Όμως στην περιοχή του ακρωτηρίου Φτελιά, όπου η στενή είσοδος του κόλπου της Γέρας, σύμφωνα με πληροφορία του αρχαιοφύλακα Γιάννη Αναγνώστου έχουν βρεθεί ή ανασυρθεί αμφορείς από βάθος 3 μ.[3]. Η περιοχή χρήζει υποβρύχιας αρχαιολογικής έρευνας.

Λουτρά-Παραλίες Χαραμίδας, Αγίου Ερμογένη, Σκάλας Λουτρών

Όλες οι περιοχές ανήκουν στην κοινότητα Λουτρών και καταλαμβάνουν τη νοτιοανατολική παραλία του κόλπου της Γέρας.

2. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 212.

3. Ό.π., σ. 208.

Χαραμίδα. Είναι η νοτιότερη από τις περιοχές. Κατά μήκος της παραλίας έχουν κατασκευαστεί παράνομα προστατευτικό τοιχίο και κτίσμα από την κοινότητα, ενώ εντοπίστηκαν λιγοστά όστρακα εγκατεσπαρμένα που δεν γνωρίζουμε εάν είναι φερτά από τους παρακείμενους λόφους όπου υπάρχουν ορατές αρχαιότητες, ανεξερεύνητες έως σήμερα.

Άγιος Ερμογένης. Έγινε αυτοψία για τον καθαρισμό της παραλίας και δεν εντοπίστηκαν αρχαία. Αρχαία δεν έχουν εντοπιστεί ούτε στην ξηρά.

Σκάλα Λουτρών. Διενεργήθηκε αυτοψία προκειμένου να γίνει διαμόρφωση της παραλίας μεταξύ του ξενοδοχείου Ζαΐρα και των εγκαταστάσεων Μαμιδάκη, καθώς και διαμόρφωση της παραλίας μπροστά από το αλιευτικό καταφύγιο. Κατά μήκος της παραλίας μεταξύ του εν λόγω ξενοδοχείου και των εγκαταστάσεων πετρελαίου υπάρχουν όστρακα, καθώς επίσης και στο χώρο του οικοπέδου που εκτείνεται αμέσως πάνω από την παραλία. Στην περιοχή της Σκάλας Λουτρών συμπεριλαμβανομένης και της παραλίας έχουν εντοπιστεί λείψανα οικισμού κλασικών χρόνων, αρχαίο οχυρό και αρχαίο λατομείο. Στη θέση Δίβολο, όπου οι αποθήκες καυσίμων Μαμιδάκη, έχουν ανασκαφεί αρχαίοι τάφοι[4].

Κουντουρίδια. Πέρα από το αλιευτικό καταφύγιο υπάρχει βραχώδης ακτή, όπου έχει κατασκευαστεί παράνομο τοιχίο από την εκεί ευρισκόμενη ξενοδοχειακή μονάδα.

Βόρεια Λέσβος (περιοχή της Αντισσαίας)

Καλό Λιμάνι (Τσαμούρ Λιμάνι)[5] (Πίν. 257 α)

Η περιοχή βρίσκεται αμέσως ανατολικότερα της αρχαίας Άντισσας και κατά την αρχαιότητα ανήκε στην επικράτεια της Αντισσαίας. Σήμερα διοικητικά ανήκει στην κοινότητα Σκαλοχωρίου. Προς Β. σχηματίζεται ένα βραχώδες ακρωτήριο με την επωνυμία Νησί ανατολικά και δυτικά του οποίου διαρθρώνονται δύο ορμίσκοι, το Καλό Λιμάνι (Τσαμούρ Λιμάνι) και το Κόκκινο Λιμανάκι αντίστοιχα. Οι δύο αυτοί όρμοι χωρίζονται με μια στενή λωρίδα γης, που φαίνεται να έχει δημιουργηθεί από φυσικές επιχώσεις με την πάροδο των αιώνων.

Στις 24-6-94 διενεργήθηκε υποβρύχια αυτοψία για πρώτη φορά στην περιοχή από καταδυτικό κλιμάκιο της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, ύστερα από αίτηση της κοινότητας Σκαλοχωρίου για την εκβάθυνση και διαμόρφωση του αλιευτικού καταφυγίου, τα αποτελέσματα της οποίας ήταν απρόσμενα.

Το καταφύγιο είναι το ίδιο το φυσικό αγκυροβόλιο, που προστατεύεται προς Β. από το ακρωτήριο Νησί, ενώ κατά μήκος της παραλίας υπάρχουν τέσσερις σύγχρονες υποτυπώδεις προβλήτες για να αράζουν τα λιγοστά αλιευτικά σκάφη. Στα ανατολικά, ο όρμος κλείνεται από τεράστια λιθορριπή που εκτείνεται σε μήκος 300 μ. περίπου και ενώνει το ακρωτήριο Νησί με την απέναντι ακτή χωρίς να αφήνει κάποιο πέρασμα. Το ακριβές πλάτος της λιθορριπής δεν μπορεί να προσδιοριστεί, επειδή οι λίθοι της επιφάνειας δεν βρίσκονται στην αρχική θέση τους και έχουν διασκορπιστεί προς το εσωτερικό του όρμου και κυρίως προς τη βόρεια πλευρά. Η σημερινή επιφάνεια της λιθορριπής βρίσκεται από 0,50 έως 5,50 μ. κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας, και το βάθος της εξωτερικής πλευράς της φτάνει τα 9 μ., χωρίς να γνωρίζουμε το συνολικό βάθος της έδρασής της. Πάνω στη λιθορριπή υπάρχουν πακτωμένα πολλά όστρακα, κυρίως μεταφορικών αμφορέων, αλλά και πλήθος οστράκων διαφόρων ειδών και εποχών εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του όρμου.

Η περιοχή εκ πρώτης όψεως και ύστερα από τη λεπτομερή αποτύπωση της λιθορριπής που έγινε τον Αύγουστο του 1995 από καταδυτικό συνεργείο φαίνεται να αποτελεί τον ανατολικό λιμένα της αρχαίας Άντισσας. Η είσοδος του λιμανιού ήταν από τα δυτικά, εκεί όπου σήμερα έχει σχηματιστεί η φυσική επίχωση που ενώνει το Νησί με την απέναντι ξηρά.

Στην αρχαιότητα το Νησί συνδεόταν με την απέναντι ξηρά μόνο με τη λιθορριπή, η οποία αποτελούσε το ανατολικό όριο του τεχνητού λιμένος και συνάμα τον προστάτευε από τους σφοδρούς ανέμους και τα κύματα που πλήττουν την περιοχή. Η τεχνική της ένωσης ενός νησιού με την απέναντι ξηρά είναι γνωστή κατά την αρχαιότητα· άλλωστε η ίδια τεχνική συναντάται και στην αρχαία πόλη της Μυτιλήνης, όπου το νησί ενώθηκε με την απέναντι ξηρά με τον Εύριπο και κατ' αυτόν τον τρόπο σχηματίστηκαν τα δύο αρχαία λιμάνια ο βόρειος λιμήν Μαλόεις και ο νότιος κλειστός τριηρικός λιμήν.

Εφταλού

Η Εφταλού βρίσκεται 5 χλμ. ανατολικά του Μολύβου και κατά την αρχαιότητα ανήκε στην περιοχή της Μηθυμναίας. Στο θαλάσσιο χώρο μπροστά από το ξενοδοχείο Πανσέληνος διενεργήθηκε αυτοψία, ύστερα από αναφορά του αρχαιοφύλακα της Κ' ΕΠΚΑ Παναγιώτη Αμπουλού για τον εντοπισμό αρχαίων λειψάνων.

Κατά την αυτοψία εντοπίστηκαν τοίχοι που εκ πρώτης όψεως φαίνονται πράγματι να αποτελούν θεμέλια κτιρια-

4. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 490, Πίν. 628γ, 629α και σ. 491.

5. Αγγ. Σίμωσι, Καλός Λιμένας (Τσαμούρ Λιμάνι). Πολεμικός ναύσταθμος της αρχαίας Αντίσσης, ΑΑΑ XXIX-XXX (1996-1998), υπό εκτύπωση.

κών λειψάνων, τα οποία σήμερα όμως καλύπτονται από πυκνή φυκιάδα. Τα κτίσματα εκτείνονται σε ζώνη, πλ. 40 μ. από την ακτή μέσα στη θάλασσα και σε μήκος 70 μ. περίπου ανατολικότερα του ξενοδοχείου, εκεί όπου σήμερα υπάρχει υποτυπώδης λιμενίσκος για την εξυπηρέτηση μερικών αλιευτικών σκαφών.

Τα θεμέλια είναι από αργολιθοδομή και συνδετικό κονίαμα και η εγκοίτασή τους έχει γίνει στο φυσικό βράχο που φαίνεται ότι λαξεύτηκε για το λόγο αυτό. Πάνω στα θεμέλια υπάρχουν κατά τόπους πακτωμένα όστρακα αγγείων και αμφορέων, η απόληξη μερικών από τους οποίους ανήκει σε χιακούς του τέλους του 5ου αι. π.Χ.

Ο υποτυπώδης λιμενίσκος που υπάρχει στην περιοχή έχει δημιουργηθεί με φυσικούς λίθους, οι οποίοι είναι εύκολο να αφαιρεθούν και οι οποίοι έχουν τοποθετηθεί πάνω σε λαξεύσεις του φυσικού βράχου. Οι λαξεύσεις έχουν κλίση προς τη θάλασσα, πλάτος 2 μ. και βρίσκονται σε απόσταση 2,60 μ. η δυτική από την κεντρική και 2,10 μ. η ανατολική από την κεντρική.

Για την επιβεβαίωση των όσων αναφέρονται χρειάζεται καταρχήν καθαρισμός και στη συνέχεια συστηματικότερη αρχαιολογική έρευνα.

Ανατολική ακτή

Ασπροπόταμος Μανταμάδου

Η περιοχή στην αρχαιότητα αποτελούσε τη νοτιοανατολική πλευρά της Μηθυμναίας και μέχρι σήμερα ανήκει στην επαρχία της επικράτειας Μηθύμνης με κύριο οικιστικό κέντρο τον Μανταμάδο που αναπτύχθηκε επί Τουρκοκρατίας και διαδέχθηκε την αρχαία κώμη Αίγειρο που τοποθετείται νοτιότερα. Ο Ασπροπόταμος είναι παραλία νοτιοανατολικά του Μανταμάδου στον όρμο του Μακρυγιαλού.

Στην ευρύτερη περιοχή του Ασπροποτάμου υπάρχουν οικιστικά λείψανα της ύστερης αρχαιότητας που ανήκουν στους παλαιοχριστιανικούς και βυζαντινούς χρόνους, καθώς και δύο εκκλησίες στην Αγία Μαρίνα και στη θέση Παλιακκλησιά με ενσωματωμένο αρχαίο υλικό σε β΄ χρήση. Βορειότερα είναι οι περιοχές Αγίου Στεφάνου, Παλιού, Τσόνια (αρχαία Κιόνια) και Ανοιχτού, όπου έχουν εντοπιστεί ρωμαϊκά, παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά οικιστικά λείψανα και νεκροταφεία[6].

Στην παραλία Ασπροποτάμου έχει ήδη κατασκευαστεί υποτυπώδες αλιευτικό καταφύγιο, του οποίου ζητείται η επέκταση. Κατά την υποβρύχια αυτοψία δεν εντοπίστηκαν ορατά αρχαία στον αμμώδη πυθμένα. Ο προς Ν. όμως ευρισκόμενος λιμενοβραχίονας παρουσιάζει ενδιαφέρον εξαιτίας της κατασκευής του, που φαίνεται ότι δεν είναι σύγχρονη. Αποτελείται από δύο σειρές φυσικών ακατέργαστων λίθων ερυθρού χρώματος με γέμισμα εσωτερικά. Στο εξωτερικό μέτωπό του είναι εμφανείς καθ' ύψος τρεις σειρές των λίθων αυτών. Το μήκος του λιμενοβραχίονα είναι 20 μ. περίπου και κατά το 19ο αι. χρησίμευσε για τη φορτοεκφόρτωση των μανταμαδιώτικων κουμαριών[7].

Τα μανταμαδιώτικα αγγεία είναι γνωστά έως σήμερα για την περίφημη τεχνική τους. Κατά το 19ο αι. δημιουργούνταν συνοικισμοί αγγειοπλαστών στην περιοχή που εργάζονταν από το Μάιο έως το Σεπτέμβριο για την ετήσια παραγωγή. Τα αγγεία στη συνέχεια διοχετεύονταν στα γύρω νησιά και στα μικρασιατικά παράλια.

Σκάλα Νέων Κυδωνίων

Η περιοχή κατά την αρχαιότητα καταλάμβανε το βόρειο άκρο της επικράτειας της Μυτιληναίας και βρίσκεται αμέσως βορειότερα της Σκάλας Μιστεγνών, όρμου ευρύχωρου, στην ακτή του οποίου έχουν εντοπιστεί αρχαία οικιστικά λείψανα[8].

Όπως η Σκάλα Μιστεγνών έτσι και η Σκάλα Νέων Κυδωνιών βρίσκεται σε σημαντική απόσταση από το λιμάνι της Μυτιλήνης και για το λόγο αυτό θα πρέπει κατά την αρχαιότητα να εξυπηρετούσε την επικοινωνία της περιοχής από θαλάσσης με τα άλλα μέρη του νησιού, αλλά κυρίως με τη Μικρά Ασία. Απέναντι ακριβώς βρίσκονται τα νησιά της Εκατοννήσου (σημερινά Μοσχονήσια), τα κυριότερα των οποίων ήταν ο Πύργος και η Νάσος καθώς και ο Αιγιαλός Μυτιληναίων στη χερσόνησο της Τρωάδας.

Όλες οι περιοχές αυτές είχαν θαλάσσια επικοινωνία διαμέσου του Αδραμυττηνού κόλπου που τις χώριζε από τη Λέσβο. Στη Σκάλα Νέων Κυδωνιών, στο θαλάσσιο χώρο προς ΒΑ. του σύγχρονου λιμενίσκου, εντοπίστηκαν το 1992 λείψανα αρχαίων εγκαταστάσεων, πιθανότατα λιμενικών. Τότε, και για την προστασία των αρχαίων, δεν εφαρμόστηκε η μελέτη που προέβλεπε την επέκταση των σύγχρονων λιμενικών έργων, ενώ το 1995 ύστερα από νέα αυτοψία απορρίφθηκε η πρόταση για τη δημιουργία χώρου στάθμευσης πλησίον των αρχαίων εγκαταστάσεων.

6. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 209-210.

7. Κατερίνα Κορρέ-Ζωγράφου, Τα κεραμεικά του ελληνικού χώρου, 1995, σ. 279-181.

8. Ι. Κοντής, Η Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή, Αθήνα 1976, σ. 233-234.

Λουτρόπολη Θερμής - Θέση Κανόνι Πύργων Θερμής

Η Λουτρόπολη Θερμής, όπως φαίνεται και από το τοπωνύμιό της, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον εξαιτίας της ύπαρξης των ιαματικών θερμών πηγών, η χρήση των οποίων συνδέθηκε με τη λατρεία της θεότητας της περιοχής, Αρτέμιδος Θερμίας.

Κατά την αυτοψία μας στην παραλία του Αγίου Γεωργίου, όπου είχε κατασκευαστεί παράνομα προστατευτικό τοιχίο, μας δόθηκε η ευκαιρία να φωτογραφήσουμε, εξαιτίας της γειτνίασής τους με την παραλία, τις αρχαιότητες που έχουν αποκαλυφθεί μπροστά από το ξενοδοχείο Σάρλιτσα Παλλάς (οκταγωνικό κτίσμα, αρχαία πλακόστρωτη οδός με μαγαζιά εκατέρωθεν, άλλα κτιριακά συγκροτήματα), καθώς και τα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, τα τιμητικά ψηφίσματα, τα βάθρα και τους βωμίσκους που έχουν ενσωματωθεί στη δόμηση των τουρκικών λουτρών. Όσον αφορά την περιοχή της παραλίας του Αγίου Γεωργίου, δεν εντοπίστηκαν επιφανειακά ορατά αρχαία.

Σε απόσταση 1 χλμ. νοτιότερα, στη θέση Κανόνι Πύργων Θερμής διενεργήθηκε αυτοψία με αφορμή αίτημα της κοινότητας για την αξιοποίηση της παραλίας. Η αιτούμενη άδεια δεν χορηγήθηκε εξαιτίας της ύπαρξης του προϊστορικού οικισμού της Θερμής, τμήμα του οποίου έχει φαγωθεί από τη θάλασσα, αλλά και της ύπαρξης θεμελίων κτισμάτων κατά μήκος της παραλίας. Τα θεμέλια αποτελούνται από αργούς λίθους και συνδετικό κονίαμα και πιθανώς ανήκουν στους ρωμαϊκούς χρόνους. Επίσης διαπιστώθηκαν και στρώματα αποτελούμενα από αρχαίες πλίνθους ανάμεσα στις οποίες υπήρχε και πλήθος σύγχρονων τούβλων[9].

Αναφορικά με την ύπαρξη του μικρού ημισφαιρικού φούρνου και του ρωμαϊκού μωσαϊκού, αυτά δεν εντοπίστηκαν κατά την αυτοψία. Μέσα στη θάλασσα όμως διακρίνονται λιθόπλινθοι και σειρές θεμελίων τοίχων που θα πρέπει να ερευνηθούν εκτενώς.

Η έρευνα για τον προσδιορισμό των αρχαίων κτισμάτων στη θαλάσσια περιοχή Κανόνι Πύργων Θερμής έχει προγραμματιστεί από την Εφορεία στο άμεσο μέλλον.

Νησέλια Παμφίλων

Στην παραλία Νησέλια Παμφίλων διαπιστώθηκε ύστερα από αυτοψία η παράνομη κατασκευή προστατευτικών τοιχίων μπροστά από τις ιδιοκτησίες Μαυρογέννη και Ελευθερίου, καθώς και η κατασκευή στεγασμένης ράμπας για την ανέλκυση σκάφους στην ιδιοκτησία του τελευταίου.

Στην περιοχή αυτή δεν είναι γνωστό εάν υπάρχουν αρχαία, όμως στην πλησίον ευρισκόμενη περιοχή της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου Παμφίλων έχει βρεθεί ακέφαλο γυναικείο άγαλμα εξαιρετικής τέχνης που εκτίθεται στο Μουσείο Μυτιλήνης. Μέσα στην αυλή της εκκλησίας υπάρχουν δύο τμήματα ραβδωτών κιόνων ενώ στον ευρύτερο χώρο υπάρχουν διάσπαρτα όστρακα χρηστικών αγγείων και αρχιτεκτονικά λείψανα παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων.

Στο θαλάσσιο χώρο μπροστά από την εκκλησία του Αγίου Νικολάου, σύμφωνα με πληροφορίες του αρχαιολόγου Νίκου Ζαφειρίου υπάρχουν βυθισμένοι αρχαίοι κίονες.

Τέλος στο απέναντι ευρισκόμενο νησάκι των Παμφίλων έχουν βρεθεί εργαλεία από πυριτόλιθο, αρχιτεκτονικά μέλη ελληνιστικών χρόνων και οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση. Η περιοχή χρήζει αρχαιολογικής έρευνας.

Νότια Λέσβος

Περιοχή Βρήσας - Άγιος Φωκάς Βατερών

Η περιοχή είναι γνωστή αρχαιολογικά από τις μαρτυρίες για την ύπαρξη του ναού του Διονύσου Βρησαγένους στο χώρο της εκκλησίας του Αγίου Φωκά. Πάντως οι αρχαιολογικές έρευνες για τον προσδιορισμό της θέσης του αρχαίου ναού δεν έχουν ολοκληρωθεί. Ωστόσο κάτω από τη σύγχρονη εκκλησία υπάρχουν τα θεμέλια μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Το έτος 1994 η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων είχε διενεργήσει αυτοψία στην περιοχή ύστερα από τηλεφωνικό σήμα της Κ΄ ΕΠΚΑ για την αποκάλυψη αρχαίων λιμενικών εγκαταστάσεων κατά τη διάρκεια εκβαθύνσεων στο σύγχρονο λιμενίσκο.

Κατά την αυτοψία εντοπίστηκε αρχαία λιθορριπή με κατεύθυνση προς Β. που χρησιμοποιήθηκε στις μέρες μας για τη δημιουργία αλιευτικού καταφυγίου. Στην επιφάνεια της λιθορριπής έχουν εναποτεθεί σωροί μπάζων από τις κατά καιρούς εκβαθύνσεις του λιμένος, ανάμεσα στα οποία υ-πάρχουν και αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη. Στην εσωτερική πλευρά του αρχαίου λιμενικού έργου σώζεται κάτω από τα σύγχρονα μπάζα σειρά 21 ορθογωνίων λιθοπλίνθων, που όμως δεν γνωρίζουμε εάν βρίσκονται κατά χώραν ή είναι σε β΄ χρήση.

Καλύτερη εικόνα για το αρχαίο λιμενικό έργο δημιουργείται κατά την υποβρύχια αυτοψία στην εξωτερική πλευρά του, όπου διακρίνεται πλήθος οστράκων πακτωμένων στους λίθους του.

Κόλπος Καλλονής

Σκάλα Πολυχνίτου

Δεν κατέστη δυνατός ο αρχαιολογικός έλεγχος στη θα-

9. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 210.

λάσσια περιοχή έμπροσθεν των αλυκών της Σκάλας Πολυχνίτου, όπου ζητήθηκε η παραχώρηση θαλάσσιας έκτασης για εγκατάσταση μονάδας ιχθυοκαλλιέργειας. Ο βυθός σε όλο τον κόλπο της Καλλονής είναι λασπώδης (βούρκος) και τα θαλάσσια ρεύματα που επικρατούν στην περιοχή προκαλούν τη συνεχή αναστάτωσή του.

Η κατάδυση, παρότι επιχειρήθηκε, ήταν επικίνδυνη αφού η ορατότητα του βυθού ήταν μηδενική και δεν υπήρχε οπτική επαφή ανάμεσα στο καταδυτικό ζευγάρι. Επιπροσθέτως σε καμία περίπτωση δεν ήταν δυνατόν να ακολουθηθεί η σωστή υποβρύχια πορεία.

Η άδεια δεν δόθηκε επειδή εκτός των άλλων πρέπει να προηγηθεί και περιβαλλοντική μελέτη για την ανάπτυξη του κόλπου η οποία θα περιέχει και ειδικές παραγράφους για την προστασία των παράλιων και ενάλιων αρχαίων που υπάρχουν στο γειτνιάζοντα χώρο.

Στην περιοχή βρίσκονται οι γνωστοί παράλιοι προϊστορικοί οικισμοί Σκαμιούδι-Κουρτήρ(ι) Λισβορίου και των Χαλακιών Πολυχνίτου, αντιστοίχως βορείως και νοτίως των αλυκών της Σκάλας Πολυχνίτου.

Δυτική Λέσβος

Ταβάρι Μεσοτόπου

Βρίσκεται στα νότια παράλια της επικράτειας της Ερεσού (περιοχή Ερεσίας). Στην περιοχή υπάρχουν σημαντικές αρχαιότητες, όπως: α) ο ισόδομος πύργος στον Κάμπο Κρούσο γνωστός με το όνομα Παλιόπυργος, που αποτελούσε ένα από τα οχυρά της Ερεσού, β) μικρός προϊστορικός οικισμός στην παραλία Ταβαρίου και γ) τα λείψανα οικισμού στα Αλώνια που χρονολογούνται στην κλασική ή ελληνιστική περίοδο.

Στο νοτιοδυτικό άκρο της παραλίας Ταβαρίου έχει κατασκευαστεί παράνομα αλιευτικό καταφύγιο, για τη διάνοιξη της εισόδου του οποίου ζητήθηκε άδεια εκσκαφικών εργασιών. Διενεργήθηκε υποβρύχια αυτοψία στο θαλάσσιο χώρο εντός της λιμενολεκάνης όπου η ορατότητα ήταν πολύ κακή και εξωτερικά αυτού χωρίς να εντοπιστούν τουλάχιστον ορατά αρχαία.

ΛΗΜΝΟΣ

Δίαυλος Λήμνου-Ίμβρου

Ύφαλοι Μέθωνες (Πίν. 257 β)

Υποδείχθηκε από τους λημνιούς ψαράδες Αντώνιο Θωμά και Θεόδωρο Βαρελτζή ναυάγιο ιστορικών χρόνων. Το πλοίο έχει βυθιστεί ανοιχτά της νήσου Λήμνου στο δίαυλο Λήμνου-Ίμβρου και συγκεκριμένα στους υφάλους Μέθωνες σε βάθος 8 μ.

Πάνω στον αμμώδη πυθμένα εντοπίστηκαν 50 περίπου σιδερένια κανόνια και δύο τεράστιες σιδερένιες άγκυρες, ενώ δεν γνωρίζουμε τι άλλο κρύβεται κάτω από την άμμο. Ο προσδιορισμός των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των κανονιών είναι αδύνατος εξαιτίας των θαλάσσιων ιζημάτων που έχουν επικαθήσει. Στην αντίθετη περίπτωση, ο προσδιορισμός αυτός θα αποτελούσε ένα στοιχείο για τη χρονολόγηση του πλοίου, η οποία με μια πρώτη προσέγγιση δεν είναι δυνατόν να τοποθετηθεί μετά βεβαιότητας.

Σύμφωνα όμως με τα ιστορικά γεγονότα που έχουν διαδραματιστεί στην περιοχή δύο είναι εκ πρώτης όψεως οι πιθανότερες εκδοχές για τη χρονολόγηση του ναυαγίου. Η πρώτη εκδοχή είναι το πλοίο να ανήκε στις δυνάμεις της Αγγλίας, Γαλλίας, Τουρκίας και Πεδεμοντίου που αντιμετώπισαν κατά το 1854-56 το ρωσικό στόλο στη Σεβαστούπολη στα πλαίσια του Κριμαϊκού Πολέμου. Η δεύτερη εκδοχή είναι το ναυάγιο να χρονολογείται το 1770 κατά τη διάρκεια των Ορλωφικών, που έλαβαν χώρα στο ανατολικό Αιγαίο εναντίον των Τούρκων.

Περιοχή Μύρινας

Λιμήν Μύρινας

Διενεργήθηκε υποβρύχια αυτοψία στο θαλάσσιο χώρο του νοτιοανατολικού τμήματος του λιμένος της Μύρινας κάτω από το λόφο που βρίσκεται η εκκλησία του Αγίου Νικολάου και δεν εντοπίστηκαν ορατά αρχαία. Στην περιοχή αυτή έχουν κατασκευαστεί κρηπιδώματα για τη μεταφορά και τη δημιουργία του νέου λιμένος.

Στον ίδιο θαλάσσιο χώρο και κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών δεν ανελκύστηκαν αρχαία. Αρχαία δεν βρέθηκαν ούτε κατά τη διάνοιξη της εισόδου του σημερινού λιμένος, όπου υπήρχαν ύφαλοι σχηματισμοί. Οι ανωτέρω εργασίες έγιναν υπό την εποπτεία εντεταλμένων υπαλλήλων της Εφορείας.

Ο χώρος του αρχαίου λιμένος της Μύρινας δεν έχει ακόμη προσδιοριστεί επακριβώς. Πρόσφατα και με αφορμή τη δημοσίευση ενός αμφιβόλου γνησιότητος βραχογραφήματος η θέση του αρχαίου λιμένος θεωρήθηκε η ίδια με τη σημερινή[10]. Η άποψη που θέλει τον αρχαίο λιμένα της Μύρινας στην περιοχή της Νέας Μαδύτου φαίνεται από πολλές πλευρές αληθοφανέστερη αλλά λείπει η αρχαιολογική έρευνα για να την επιβεβαιώσει.

10. Christina Marangou: A rock engraving in Lemnos Tropis, III, 3rd International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Athens 1989, σ. 309-319.

Θέση Αναφανή (ξενοδοχειακή μονάδα Nipas Myrina Beach Hotel, ιδιοκτησία Ν.Κ. Τραταρού)

Στη θέση Αναφανή στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Τραταρού έχει ανασκαφεί το ιερό της πολιούχου θεάς της Μύρινας, Αρτέμιδος-Σελήνης. Από πλευράς της η Εφορεία διενήργησε υποβρύχια αυτοψία στο θαλάσσιο χώρο βόρεια και δυτικά της ιδιοκτησίας Τραταρού. Στη βόρεια πλευρά δεν εντοπίστηκαν τουλάχιστον ορατά αρχαία στον αμμώδη πυθμένα.

Στη δυτική πλευρά της ιδιοκτησίας σε μήκος 300 μ. περίπου σε θαλάσσιο χώρο που ορίζεται από τις υπάρχουσες βραχονησίδες στα βορειοδυτικά της ιδιοκτησίας έως και τον κάβο στα νοτιοδυτικά υπάρχει συσσώρευση φυσικών ογκόλιθων (κροκάλες) μεγάλου μεγέθους εν είδει «λιθορριπής». Η «λιθορριπή» βρίσκεται αμέσως μετά την παραλιακή ζώνη και καταλαμβάνει μια ζώνη πλάτους κατά μέσο όρο 50 μ.

Κατά μήκος της παραλιακής ζώνης υπάρχει επίσης πλήθος κροκάλων που κάνουν δύσκολη την πρόσβαση προς τη θάλασσα και οι οποίες είναι πιθανόν να προέρχονται από τη «λιθορριπή». Η αμφιβολία μας για τον προσδιορισμό του συνόλου αυτού των λίθων ως «αρχαία λιθορριπή» είναι η παντελής έλλειψη οστράκων και ο μη ισχυρός βαθμός συγκόλλησης των λίθων μεταξύ τους.

Τα δύο αυτά στοιχεία θεωρούνται βασικά χαρακτηριστικά για τα αρχαία λιμενικά έργα αυτού του είδους. Από την άλλη πλευρά όμως η ύπαρξη μιας «λιθορριπής», ενός κυματοθραύστη είναι αναγκαία στην περιοχή για την προστασία του ιερού της Αρτέμιδος-Σελήνης. Η διεξαγωγή ανασκαφικής έρευνας πριν από την οποιαδήποτε σύγχρονη επέμβαση στο θαλάσσιο και παράλιο χώρο της ιδιοκτησίας Τραταρού είναι αναγκαία.

Κόλπος Μούδρου

Αρχαιολογική συλλογή Νέας Κούταλης

Έγινε καταγραφή των 106 αρχαίων αντικειμένων που βρίσκονται στο κτίριο του κοινοτικού ιατρείου της Νέας Κούταλης. Τα αντικείμενά αυτά έχουν ανελκυστεί στο παρελθόν από ντόπιους σπογγαλιείς από διάφορες θαλάσσιες περιοχές και δωρήθηκαν στη Διεύθυνση του Δημοτικού Σχολείου.

Επίσης έγινε καθαρισμός των αγγείων και των άλλων μεταλλικών αντικειμένων από τη συντηρήτρια της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων Σμαράγδα Συμεωνίδου, ενώ τα αγγεία μεταφέρθηκαν από τη μικρή αποθήκη του κοινοτικού ιατρείου όπου ήταν στοιβαγμένα σε άλλο καταλληλότερο χώρο του ίδιου κτιρίου.

Η συλλογή της Νέας Κούταλης παρουσιάζει τεράστιο ενδιαφέρον για τον τομέα της υποβρύχιας αρχαιολογίας, αφού όλα τα αντικείμενά της εντάσσονται σε αυτόν και η μελλοντική έκθεσή τους θα δώσει νέα στοιχεία στη χάραξη των αρχαίων εμπορικών θαλάσσιων οδών στη Μεσόγειο.

Πρόκειται για αμφορείς χιακής, λεσβιακής, θασιακής, ροδιακής προέλευσης των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, κατωιταλιωτικούς αμφορείς της ίδιας περιόδου, αμφορείς υστερορωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, στύπη μολύβδινων αγκυρών καθώς και χρηστικά ανοιχτά αγγεία νεότερης εποχής.

Πορτιανού - Θέση Σκουρογιάννη

Το όνομα Πορτιανού έχει λατινογενή προέλευση, Porto Juno, δηλαδή νέος λιμένας, και το χωριό βρίσκεται στις δυτικές ακτές του κόλπου του Μούδρου, νοτιοδυτικά της Νέας Κούταλης. Στον Πορτιανού στατοπέδευσαν οι συμμαχικές δυνάμεις το 1915 κατά την εκστρατεία της Καλλίπολης και σήμερα στην εκκλησία των Εισοδίων της Θεοτόκου υπάρχει συμμαχικό νεκροταφείο. Στην παραλία του χωριού, στη θέση Σκουρογιάννη, υπάρχει μνημείο με επιγραφή στα αγγλικά που αναφέρει τον αριθμό των Τούρκων και Αιγυπτίων που έχουν ταφεί εκεί. Στον Πορτιανού όμως υπάρχουν ενδείξεις και για κατοίκηση κατά τους ελληνιστικούς χρόνους.

Κατά την αυτοψία που διενεργήθηκε στο θαλάσσιο χώρο του υπάρχοντος λιμενίσκου δεν εντοπίστηκαν ορατά αρχαία στον αμμώδη με φύκια πυθμένα.

Κοινότητα Τσιμανδρίων - Περιοχή Βουρλίδια

Διενεργήθηκε αυτοψία για την επέκταση της ήδη υπάρχουσας μικρής προβλήτας. Στον αμμώδη πυθμένα δεν εντοπίστηκαν ορατά αρχαία.

Η πλησίον ευρισκόμενη προϊστορική θέση της Τροχαλιάς είναι μεν κοντά στα Βουρλίδια, αλλά σε αρκετή απόσταση από το αλιευτικό καταφύγιο στην παραλία.

Λιμήν Μούδρου

Δεν εντοπίστηκαν αρχαία ύστερα από αυτοψία στο δυτικό τμήμα του υπάρχοντος λιμένος, όπου ήδη είχαν ξεκινήσει εκσκαφικές εργασίες για την ανακατασκευή κρηπιδότοιχου. Στην περιοχή υπάρχουν ενδείξεις για κατοίκηση στους ελληνιστικούς χρόνους.

Ο Μούδρος έγινε γνωστός σε όλη την Ελλάδα το 1912, όταν ο Κουντουριώτης τον επέλεξε ως ναύσταθμο του ελληνικού στόλου και ακούστηκε σε όλη την Ευρώπη το 1918, όταν υπογράφηκε η συνθήκη του Μούδρου ανάμεσα στην Τουρκία και τους Συμμάχους. Είναι επίσηςση-

μαντικό να αναφερθεί ότι το 1770 ο Ορλώφ επέλεξε τον κόλπο για να διαχειμάσει, γεγονός που ενισχύει από μια πλευρά και την τοποθέτηση του ναυαγίου στους Μέθωνες σε αυτήν τη χρονολογία.

Νοτιοδυτική Λήμνος - Όρμος Θάνος

Εδώ έχει κατασκευαστεί παράνομα λιμενίσκος για την εξυπηρέτηση των αλιευτικών σκαφών της περιοχής. Διενεργήθηκε αυτοψία, κατά την οποία διαπιστώθηκε ότι στην ξηρά είχαν εναποτεθεί μπάζα που προήλθαν από πρόσφατες εκσκαφικές εργασίες μέσα στο λιμενίσκο. Μέσα στα μπάζα υπήρχαν αρκετά όστρακα, ενώ ο θαλάσσιος χώρος παραμένει προς το παρόν ανεξερεύνητος.

Θέση Στβι

Η περιοχή βρίσκεται στη βορειοδυτική πλευρά του όρμου Θάνος δυτικά του λιμενίσκου. Στη θέση αυτή και κατά τη διάρκεια των θερινών διακοπών τους οι συνάδελφοι της Β΄ ΕΠΚΑ Π. Αγαλλοπούλου και Ν. Καλλιοντζής εντόπισαν αρχαίο λιμενικό έργο (λιθορριπή).

Διενεργήθηκε υποβρύχια αυτοψία κατά την οποία διαπιστώθηκε πράγματι η ύπαρξη της λιθορριπής, η επιφάνεια της οποίας βρίσκεται 1,50 μ. κάτω από τη θάλασσα. Το σχήμα της, που δημιουργεί καμπύλη και με αυτόν τον τρόπο αγκαλιάζει το μικρό φυσικό όρμο του Στβι, φαίνεται καθαρά και από το ύψωμα στα δυτικά του ορμίσκου, ενώ μερικοί φυσικοί ογκόλιθοι της επιφάνειάς της είναι ορατοί πάνω από τη θάλασσα. Η κατασκευή αυτή αποτελείται από μεγάλους φυσικούς ογκόλιθους και θυμίζει έντονα τη λιθορριπή στο Καλό Λιμάνι της Λέσβου, χωρίς όμως να είναι τόσο εντυπωσιακό έργο.

Στην εξωτερική πλευρά, αυτή προς το ανοιχτό πέλαγος, οι φυσικοί ογκόλιθοι της λιθορριπής είναι πολύ μεγαλύτεροι από αυτούς της εσωτερικής, που είναι μετρίου μεγέθους, γεγονός πολύ φυσικό άλλωστε για την αντιμετώπιση των σφοδρών κυματισμών που πλήττουν την περιοχή. Ανάμεσα στους λίθους της λιθορριπής υπάρχει τεράστια συσσώρευση άμμου, η οποία όπως φαίνεται έχει καλύψει καθ' ύψος και τα δύο μέτωπά της, ενώ δεν εντοπίστηκαν καθόλου όστρακα, όπως σε άλλα αρχαία λιμενικά έργα αυτού του είδους.

Στο θαλάσσιο χώρο του όρμου και κατά την υποβρύχια πορεία μας προς τη λιθορριπή εντοπίσαμε δύο τμήματα κιόνων στον αμμώδη πυθμένα. Στο λοφίσκο που ορίζει από Α. τον ορμίσκο εντοπίστηκαν από τους Π. Αγαλλοπούλου και Ν. Καλλιοντζή όστρακα προϊστορικά (Πολιόχνης-Κουκονησίου), λίθινα εργαλεία και θαλάσσια όστρεα, υπολείμματα τροφής. Όλος ο όρμος χρειάζεται συστηματική υποβρύχια έρευνα, το ίδιο και η παραλία του Στβι, ενώ προκειμένου να διαπιστωθεί η αρχαιότητα της λιθορριπής απαιτείται ανασκαφική έρευνα.

Κόλπος Μπουρνιά

Άγιος Ερμόλαος

Εντοπίστηκε από τους Αγαλλοπούλου και Καλλιοντζή προϊστορικός οικισμός σε μικρή χερσόνησο κοντά στο εκκλησάκι του Αγίου Ερμόλαου. Στην περιοχή είναι σκόπιμο να διενεργηθεί υποβρύχια αυτοψία για τον εντοπισμό πιθανών εναλίων αρχαίων.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΘΑΣΟΣ

Έγινε η μεταφορά του ανασκαφικού υλικού της υποβρύχιας έρευνας του αρχαίου πολεμικού λιμένα από το βακουφικό κτίσμα του Καλογερικού στο νέο Μουσείο Θάσου (Μάιος 1995)[11].

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

ΧΙΟΣ

Πόλη - Κάμπος - Βροντάδος

Λιμήν Χίου

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την εκβάθυνση του κεντρικού λιμένος παρευρέθηκε εντεταλμένος υπάλληλος της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων. Οι εργασίες διενεργήθηκαν στο δυτικό μόνο τμήμα του λιμένος και σε πρώτη φάση διήρκεσαν πάνω από 40 ημέρες. Για την απαιτούμενη συνέχιση των εργασιών η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων πρότεινε προς το Υπουργείο Πολιτισμού την πρόσληψη τριών αρχαιολόγων, οι οποίοι θα απασχοληθούν αποκλειστικά με το έργο αυτό που θα συνεχιστεί κατά διαστήματα έως το Σεπτέμβριο του 1996.

Κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσης των εργασιών αφαιρέθηκε το παχύ στρώμα της ιλύος που κάλυπτε τον πυθμένα και δεν ανελκύστηκαν αρχαία. Στο νότιο όμως τμήμα του λιμένος ανελκύστηκε το 1985 πλήθος κινητών ευρημάτων (αμφορείς, μελαμβαφή και αβαφή αγγεία κα-

11. Αγγελική Σίμωσι, Ναυπηγική της Θάσου, Θάσος, τεχνολογία και πρώτες ύλες από την αρχαιότητα έως σήμερα, Πρακτικά συνεδρίου, Λιμενάρια 26-30 Σεπτεμβρίου 1995 (υπό εκτύπωση).

θημερινής χρήσης, αρχιτεκτονικά μέλη). Η κατάδυση σε όλο το θαλάσσιο χώρο του λιμένος καθίσταται αδύνατη εξαιτίας του ρύπου του πυθμένα και του παχέος στρώματος ιλύος που τον καλύπτει από την αδιάκοπη εκβολή των αποχετευτικών αγωγών της πόλεως.

Αερολιμένας Χίου

Ερευνήθηκε θαλάσσιος χώρος που καταλαμβάνει ζώνη, πλ. 30-40 μ. από την ακτή και ορίζεται σε μήκος από την ιδιοκτησία Γεωργίου Κώττη στα νότια έως τις εγκαταστάσεις του βιολογικού καθαρισμού στα βόρεια.

Η έρευνα αυτή έγινε για την εξέταση της περίπτωσης της μελλοντικής επέκτασης του αεροδρομίου με επιχωματώσεις μέσα στη θάλασσα. Δεν εντοπίστηκαν ορατά αρχαία στον ερευνηθέντα θαλάσσιο χώρο.

Η χερσαία όμως περιοχή που γειτνιάζει με το αεροδρόμιο παρουσιάζει τεράστιο αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Πέραν του μοναδικού στην Ελλάδα ιστορικού - μνημειακού - αγροτικού συνόλου του Κάμπου Χίου υπάρχει πλήθος βυζαντινών ναΐσκων, ενώ προς Α. στη θέση Κοντάρι υπάρχει πυργοειδές κτίσμα γνωστό ως Μύλος.

Λευκόνια

Ύστερα από αίτηση ιδιώτη για την αποδέσμευση θαλάσσιου χώρου στην περιοχή Λευκόνια (μεταξύ της θέσης Κοντάρι και ακρωτηρίου Αγίας Ελένης) με σκοπό την άσκηση της υποβρύχιας δραστηριότητας για εκπαιδευτικούς λόγους διενεργήθηκε υποβρύχια αυτοψία. Καθορίστηκε ένας συγκεκριμένος χώρος από την ακτή προς το ανοιχτό πέλαγος, μήκ. 500 και πλ. 10 μ. Δεν εντοπίστηκαν ορατά αρχαία εκτός από τρία κομμάτια που ήταν φερ-τά στην περιοχή και τα οποία ανελκύστηκαν και μεταφέρθηκαν στο Βυζαντινό Μουσείο Χίου.

Πρόκειται για ένα ελλιπές εφυαλωμένο πινάκιο, για ένα λαιμό αμφορέα υστερορωμαϊκών χρόνων και για ένα άωτο μικρό αγγείο με επίπεδη βάση και σωληνοειδή ελλιπή λαιμό ελλιπή.

Κοντάρι

Στην περιοχή υπάρχουν εγκαταστάσεις αποθήκευσης πετρελαιοειδών. Δεν διενεργήθηκε αυτοψία, επειδή δεν προέκυψε θέμα τοποθέτησης άλλων αγωγών στη θάλασσα πέραν των υπαρχόντων, οι οποίοι όμως έχουν τοποθετηθεί από παλαιά παράνομα.

Η περιοχή Κοντάρι βρίσκεται αμέσως νότια του αεροδρομίου και, όπως προαναφέρθηκε, παρουσιάζει έντονο αρχαιολογικό ενδιαφέρον.

Μπέλλα Βίστα

Η περιοχή βρίσκεται αμέσως νοτιότερα του κεντρικού λιμένος, όπου οι εγκαταστάσεις του Ναυτικού Ομίλου Χίου. Εδώ έχει δημιουργηθεί τεράστια επιχωμάτωση χωρίς άδεια, η οποία πέραν της αλλοίωσης της ακτογραμμής υπάρχει πιθανότητα να έχει καλύψει και αρχαίες κατασκευές, αφού η περιοχή γειτνιάζει άμεσα με το νότιο λιμενοβραχίονα του λιμένος της Χίου, στην εξωτερική πλευρά του οποίου ενδέχεται να σώζεται ακόμη τμήμα του μώλου του αρχαίου λιμένος και πιθανότατα αυτού της εποχής του Ηρώδη.

Βυρσοδεψεία

Διενεργήθηκε αυτοψία στην περιοχή των παραδοσιακών μύλων, βορείως της πόλεως της Χίου με αφορμή την προμελέτη αξιοποίησης της παραλιακής ζώνης των βυρσοδεψείων. Στην περιοχή, πέραν του γεγονότος ότι οι μύλοι και τα βυρσοδεψεία αποτελούν σημαντικά δείγματα βιομηχανικής αρχαιολογίας, λιγοστά πια στον ελλαδικό χώρο (Θάσος, Σύρος, Χίος κ.ά.), υπάρχουν ενδείξεις και για αρχαία εγκατάσταση.

Πιθανώς κάτω από τη θεμελίωση των μώλων με τους μύλους να υπάρχουν αρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις.

Βόρεια Χίος

Καρδάμυλα

Σε απόσταση 2 χλμ. από τον οικισμό βρίσκεται το επίνειο των Καρδαμύλων, Μάρμαρο, που αναπτύσσεται σε δύο τμήματα στο βάθος μεγάλου φυσικού λιμένος. Κατά τη διάρκεια υποβρύχιας αυτοψίας για την επέκταση των ήδη υπαρχουσών λιμενικών εγκαταστάσεων εντοπίστηκε ικανός αριθμός θραυσμάτων αμφορέων στο θαλάσσιο χώρο έμπροσθεν του ακρομωλίου του δυτικά ευρισκόμενου «μεγάλου» λιμενοβραχίονα. Πολλά από τα κομμάτια των αμφορέων, τα πιο χαρακτηριστικά, σε σύνολο 28, ανελκύστηκαν και μεταφέρθηκαν στο Βυζαντινό Μουσείο Χίου αφού το Αρχαιολογικό Μουσείο βρίσκεται υπό επισκευή. Πρόκειται για βάσεις και λαιμούς χιακών αμφορέων κλασικών και ύστερων ελληνιστικών χρόνων, ενός σαμιακού, επίσης κλασικών χρόνων, για λαιμούς αμφορέων υστερορωμαϊκών χρόνων τύπου LR1 και BELTRAN 71, και λαιμούς αμφορέων άγνωστης προέλευσης ή και αδιάγνωστων, επειδή δεν σώζουν το χείλος.

Η ύπαρξη των θραυσμάτων αυτών οφείλεται το πιθανότερο σε απορρίμματα από τον καθαρισμό των διχτυών των ντόπιων ψαράδων στο συγκεκριμένο θαλάσσιο χώρο. Εί-

ναι όμως σίγουρο ότι η μεταφορά τους έγινε από κάποια άλλη θαλάσσια περιοχή, όχι πολύ μακριά από το λιμένα, των Καρδαμύλων και σύμφωνα με τους ντόπιους από τη βραχονησίδα Στροβίλι.

Νοτιοδυτική Χίος

Λιμήν Μεστών (Πασά Λιμάνι)

Μεγάλος φυσικός λιμήν, στο βόρειο τμήμα του οποίου έχει δημιουργηθεί παράνομα μαρίνα με πλωτές προβλήτες. Κατά την αυτοψία, που κατέστη ιδιαίτερα δύσκολη εξαιτίας της πολύ κακής ορατότητας του πυθμένα που καλύπτεται από παχύ στρώμα βούρκου, εντοπίστηκαν με πολύ δυσκολία και ανελκύστηκαν θραύσματα αμφορέων υστερορωμαϊκών χρόνων, διάσπαρτα στο βυθό, που μεταφέρθηκαν στο Βυζαντινό Μουσείο Χίου.

Επίσης, στη νότια πλευρά της μαρίνας στη θεμελίωση της σύγχρονης προβλήτας υπάρχει ύφαλη ράμπα από ριγμένους λίθους για την ανέλκυση των σκαφών. Οι λίθοι αυτοί φαίνεται να έχουν ριφθεί πάνω σε παλαιότερη λιθορριπή, που όμως δεν είναι εύκολο να αναγνωριστεί εξαιτίας της σχεδόν μηδενικής ορατότητας του πυθμένα.

Δεν αποκλείεται λοιπόν η ύπαρξη λιμενικών εγκαταστάσεων της αρχαιότητας ή και της εποχής των Γενουατών μέσα σε ένα τόσο σημαντικό φυσικό λιμένα, ακόμη περισσότερο μάλιστα όταν στη δυτική πλευρά του σώζεται πύργος ελληνιστικών χρόνων, για τον έλεγχο της εισόδου των πλοίων.

ΟΙΝΟΥΣΕΣ

Νησίδες Γαβάθι, Πλάκες Ποντικονήσου

Δεν εντοπίστηκαν ορατά αρχαία κατά την αυτοψία που διενεργήθηκε σε θαλάσσιους χώρους ανατολικά της νήσου Γαβάθι (νοτιοανατολικά των Οινουσών) και στις Πλάκες Ποντικονήσου, δυτικά της νησίδος Πασάς και βορείως της βραχονησίδος Παναγίας, στα ανατολικά των Οινουσών.

ΨΑΡΑ

Στο λιμάνι Ψαρών έγινε αυτοψία στο θαλάσσιο χώρο μπροστά από τον ιστορικό αρχαιολογικό χώρο της Ολόμαυρης Ράχης[12]. Δεν εντοπίστηκαν ορατά αρχαία, μόνον ένας λαιμός υστερορωμαϊκού αμφορέα, που μεταφέρθηκε μαζί με τα άλλα ευρήματα των αυτοψιών στο Βυζαντινό Μουσείο Χίου.

ΝΟΜΟΣ ΣΑΜΟΥ

ΣΑΜΟΣ

Εξαιτίας των άλλων ανειλημμένων υποχρεώσεων της Εφορείας δεν πραγματοποιήθηκε φέτος η τέταρτη ανασκαφική περίοδος στον αρχαίο λιμένα της Σάμου (Πυθαγόρειο), η οποία προγραμματίζεται για το 1996.

ΝΟΜΟΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

ΑΛΙΜΝΙΑ

Διενεργήθηκε προκαταρκτική υποβρύχια έρευνα με τη συμμετοχή και του David Blackman ύστερα από αίτησή του προς την Εφορεία. Ερευνήθηκε ο θαλάσσιος χώρος των ελληνιστικών νεωρίων στους όρμους Εμπορειός και Άγιος Γεώργιος, που έχουν δημοσιευτεί για πρώτη φορά από τον Αδ. Σάμψων[13]. Τα κατασκευαστικά προβλήματα των νεωρίων αυτών αναφέρθηκαν σε ανακοινώσεις του D. Blackman στο IV και V συνέδριο αρχαίας Ναυπηγικής κατά τα έτη 1991 και 1993 και παραμένουν ακόμη άλυτα.

Η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων προγραμματίζει για το 1996 έρευνα στον όρμο Εμπορειός, όπου τα νεώρια σώζονται σε καλύτερη κατάσταση. Σκοπός μας είναι να γίνει λεπτομερής σχεδιαστική αποτύπωση, μέσω της οποίας θα λυθούν και τα κατασκευαστικά προβλήματα των νεωρίων, να διευκρινιστεί με ανασκαφική έρευνα ο ρόλος των υποθαλάσσιων λιθοσωρών που εντοπίστηκαν μπροστά από τα νεώρια, να ερμηνευτεί ο ρόλος των κεκλιμένων αλάξευτων τμημάτων που υπάρχουν ανάμεσα στα διαμερίσματα και, τέλος, να διενεργηθεί εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα στο θαλάσσιο χώρο του όρμου (Πίν. 258 α).

ΡΟΔΟΣ

Καμιρίς (Δυτική ακτή)

Γλυφάδα

Σε θαλάσσιο χώρο στην περιοχή της Γλυφάδας έγινε κατάδυση για τον εντοπισμό αγάλματος καθ' υπόδειξη του Ελευθέριου Θεοδωρακόπουλου.

Ο βυθός στην περιοχή είναι βραχώδης με περίεργους σχηματισμούς και εντοπίστηκαν μερικά διάσπαρτα θραύσματα αμφορέων ροδιακού τύπου που πιθανόν να είναι φερτά στην περιοχή. Πάντως άγαλμα δεν βρέθηκε παρά τις

12. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 205.

13. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 561-563.

δύο συνεχόμενες καταδύσεις του κλιμακίου και τη συνοδεία του Ελ. Θεοδωρακόπουλου κατά την πρώτη κατάδυση.

Παραλία αρχαίας Καμίρου

Η κοινότητα Σαλάκου ζήτησε με αίτησή της τη δημιουργία μικρής προβλήτας στην παραλία της αρχαίας Καμίρου. Επειδή η θέση της προτεινόμενης προβλήτας βρίσκεται στα όρια της αρχαιολογικής ζώνης Καμίρου, δεν δόθηκε η άδεια. Ο θαλάσσιος χώρος της αρχαίας Καμίρου θα πρέπει οπωσδήποτε να ερευνηθεί υποβρυχίως για την πιθανότητα της εύρεσης λειψάνων του παραθαλάσσιου οικισμού της Καμίρου μέσα στη θάλασσα.

Λινδία (Ανατολική ακτή)

Λίνδος

Διενεργήθηκε αυτοψία στο θαλάσσιο χώρο μπροστά από το στόμιο του διαχυτήρα του βιολογικού καθαρισμού στον αμέσως γειτνιάζοντα ορμίσκο μετά από αυτόν του Αγίου Παύλου. Σκοπός της αυτοψίας αυτής ήταν να γίνει ο αρχαιολογικός έλεγχος της υποθαλάσσιας πορείας του αγωγού πριν από την πόντισή του. Πάνω σε ξέρα εντοπίστηκε ικανός αριθμός τμημάτων αμφορέων, τα οποία αποτελούν ένδειξη για την ύπαρξη αρχαίου ναυαγίου. Άλλωστε, η ευρύτερη θαλάσσια περιοχή της Λίνδου είναι κατάμεστη από αρχαία ναυάγια διαφόρων εποχών. Σήμερα, στο αρχείο της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων υπάρχουν σημειωμένα πέντε ναυάγια στην περιοχή αυτή και συγκεκριμένα από το χώρο του λιμένος της Λίνδου έως το ακρωτήριο Γκίνας νότια αυτού.

Ο ροδιακός όμιλος υποβρυχίων δραστηριοτήτων υπέβαλε αίτημα για τον καθαρισμό του βυθού του μεγάλου λιμένος της Λίνδου. Η άδεια δεν δόθηκε, αφ' ενός επειδή κατά την υποβρύχια αυτοψία διαπιστώθηκε ότι δεν προκύπτει λόγος καθαρισμού του, και αφ' ετέρου επειδή παλαιότερα είχαν εντοπιστεί λείψανα αρχαίου ναυαγίου, τα οποία κατά την παρούσα αυτοψία φαίνεται ότι είχαν καλυφθεί από την άμμο.

Ιαλυσία (Ανατολική ακτή)

Κολύμπια Αφάντου

Στην παραλία Κολυμπίων υπάρχει αλιευτικό καταφύγιο στην είσοδο του οποίου υπάρχει βραχώδης σχηματισμός που εμποδίζει τη διέλευση σκαφών.

Η περιοχή στην αρχαιότητα υπαγόταν στο δήμο Ποντωρέων της Ιαλυσίας. Η εύφορη πεδιάδα των Κολυμπίων με την παραλία της ήταν ο χώρος ενός ακόμη αρχαίου οικισμού. Τη συνέχεια του οικισμού αυτού φανερώνουν τα περιφραγμένα σήμερα ερείπια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής μέσα στην πεδιάδα. Πολλά εγκατεσπαρμένα όστρακα παρατηρούνται στην παραλιακή περιοχή και ιδιαίτερα κοντά στο νότιο από τους δύο κόλπους που πλαισιώνουν μια χερσόνησο. Στο σημείο αυτό εντοπίστηκαν πιθανά μυκηναϊκά ίχνη. Πολλά σποραδικά λείψανα έρχονται κατά καιρούς στο φως εξαιτίας της πρόσφατης έντονης κατασκευαστικής δραστηριότητας στην περιοχή. Πρόκειται κυρίως για μικρά επιτύμβια μνημεία του συνηθισμένου τύπου (απλές στήλες, βάσεις επιτυμβίων στηλών κτλ.)[14]. Κατά την υποβρύχια έρευνα εντοπίστηκαν μερικά κομμάτια μεταφορικών αμφορέων, που δεν γνωρίζουμε εάν προέρχονται από παραπλήσιο θαλάσσιο χώρο ή είναι φερτά στην περιοχή.

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Δυτική ακτή

Λευκός Μεσοχωρίου (Πίν. 258 β)

Διενεργήθηκε υποβρύχια έρευνα στο θαλάσσιο χώρο βορειοδυτικά της παραλίας Ποταλίου στο Λευκό Μεσοχωρίου, όπου πρόκειται να κατασκευαστεί αλιευτικό καταφύγιο. Στο βυθό του συγκεκριμένου θαλάσσιου χώρου δεν εντοπίστηκαν ορατά αρχαία. Υπάρχουν όμως σοβαρές ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαίων στο πλάτωμα βορείως της παραλίας Ποταλίου, αλλά και πάνω στην ίδια την παραλία. Πρόκειται καταρχήν για την ύπαρξη πλήθους οστράκων, που δεν είναι γνωστό εάν βρίσκονται κατά χώραν ή είναι φερτά από τον υπερκείμενο λόφο, όπου οι αρχαιότητες των Πελεκητών. Διακρίνονται όμως και θεμέλια τοίχων, η χρονολόγηση των οποίων δεν μπορεί να προσδιοριστεί χωρίς ανασκαφική έρευνα, επειδή αυτά μπορεί να ανήκουν σε τοιχία σύγχρονων παραδοσιακών «τράφων».

Η περιοχή πάντως είναι γνωστή για τις σημαντικές αρχαιότητές της. Στο πλάτωμα του λόφου Μουχλάς πάνω από την παραλία Ποταλίου υπάρχει σημαντικός αρχαιολογικός χώρος: Στα δυτικά το Πελεκητό και τα Αξάλια με τους λαξευμένους χώρους στο βράχο. Στο ψηλότερο σημείο του πλατώματος επάνω από το Πελεκητό στη θέση Αριά και Ρια (Ρτζα) υπάρχει ένα συγκρότημα μεγαλιθικών κατασκευών και ένας όρθιος μεγαλιθικός βράχος, ένα

14. Ιωάννης Παπαχρισποδούλου, Οι αρχαίοι ροδιακοί δήμοι. Ιστορική Επισκόπηση: Η Ιαλυσία, Αθήνα 1989, σ. 144.

μενίρ. Στις παρυφές του μεγαλιθικού συγκροτήματος υπάρχει υπόσκαφη υπόστυλη αίθουσα, που ταυτίζεται με ταφικό μνημείο ρωμαϊκών χρόνων.

Υπόσκαφοι λαξευτοί τάφοι, προϊστορικών όμως χρόνων, υπάρχουν και σε άλλες περιοχές του Λευκού, όπως στη θέση Χειρότρυπες, στους πρόποδες του λόφου Μουχλάς, στα Κούρκα και στις Ρίζες.

Βορείως του Ποταλίου δημιουργούνται τρεις προφυλαγμένοι όρμοι, ο Φραγκολιμνιώνας με το Σώκαστρο στο βορειότερο σημείο, η Λιανή Πούντα και ο Λευκός. Ανάμεσα στο Φραγκολιμνιώνα και στον Λευκό μεσολαβεί μια λουρίδα εύφορης γης του Γυαλού Χωράφι, όπου βρίσκονται αρχαιότητες παλαιοχριστιανικών χρόνων. Πάνω στην παραλία υπάρχει η αψίδα μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής, που βρέχεται σήμερα από τη θάλασσα, ενώ κατά μήκος της αμμώδους ακτής της Πούντας διακρίνονται θεμέλια άλλων παλαιοχριστιανικών κτισμάτων, όπως ενός λουτρού, αλλά και λαξεύματα πάνω στο βράχο.

Ο Ηλίας Κόλλιας σε σχετική δημοσίευση γράφει και για προχριστιανικά ίχνη οικισμού στην περιοχή[15]. Όλη η θαλάσσια περιοχή του Λευκού πρέπει να ερευνηθεί υποβρυχίως για τον εντοπισμό αρχαίων. Η άποψη του Η. Κόλλια ότι κάτω από την παχιά αμμώδη επίχωση κρύπτεται ναυτικός οικισμός που μπορεί να χρονολογηθεί και πριν τη Ρωμαιοκρατία δεν μένει παρά να επιβεβαιωθεί.

Ανατολική ακτή

Άγιος Νικόλαος Σπόων

Διενεργήθηκε αυτοψία στη νότια πλευρά του όρμου για την κατασκευή μικρής προβλήτας αλλά και στην ευρύτερη θαλάσσια περιοχή χωρίς να εντοπιστούν ορατά αρχαία στο βυθό.

Οι παλαιοχριστιανικές αρχαιότητες της βασιλικής Εφταμπατούσας με τα προσκτίσματά της και το συνανήκον σε αυτή λουτρό βρίσκονται σε λόφο στη βόρεια πλευρά του όρμου του Αγίου Νικολάου.

Η πληροφορία που υπάρχει από τους ντόπιους ότι παλιά υπήρχαν στο ναό πολλές μαρμάρινες κολόνες και ψηφιδωτά που τα πήραν τα καράβια πρέπει να επιβεβαιωθεί με υποβρύχια έρευνα, επειδή είναι πιθανόν πολλά από αυτά να βρίσκονται στο βυθό[16].

15. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Κάρπαθος, ΕΕΠΣΑΠΘ, Ζ΄ 1975-1977, σ. 195-222 και ΑΕ 1979, σ. 1.

16. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 294-299.

Διαφάνι

Διενεργήθηκε αυτοψία στο θαλάσσιο χώρο του ήδη κατασκευασμένου λιμενοβραχίονα αλλά και στην ευρύτερη θαλάσσια περιοχή, χωρίς να εντοπιστούν ορατά αρχαία στο βυθό. Στην περιοχή του Διαφανίου υπάρχουν σημαντικές αρχαιότητες. Στα νοτιοδυτικά της περιοχής κοντά στη θάλασσα (500 μ. περίπου από το χωριό) στη θέση Καμπί αναφέρεται η εύρεση μυκηναϊκού τάφου που περιείχε αγγεία και χάλκινα ξίφη. Στην ίδια αυτή θέση, αλλά και στο λόφο της Παλαίας στα βορειοδυτικά του Διαφανίου, υπάρχουν ίχνη αρχαίου οικισμού, που χρονολογούνται πιθανότατα από τα αρχαϊκά έως και τα βυζαντινά χρόνια χωρίς να αποκλειστεί και η προϊστορική κατοίκηση στην περιοχή.

ΚΑΣΟΣ

Φρυ

Δεν κατέστη δυνατή η υποβρύχια έρευνα στο λιμένα Φρυ Καρπάθου εξαιτίας της θαλασσοταραχής. Ο θαλάσσιος χώρος του λιμένος είναι τεράστιος με αρκετά μεγάλα βάθη και για αυτό απαιτείται πολυήμερη συστηματική έρευνα. Εκτός τούτου, κατά την περίοδο της μετάβασής μας στην Κάσο ο πυθμένας δεν είχε καθόλου ορατότητα εξαιτίας των εκσκαφικών εργασιών που διενεργούνταν χωρίς την άδειά μας.

Η περιοχή μέχρι τώρα δεν έχει παρουσιάσει αρχαιολογικό ενδιαφέρον στην ξηρά.

ΝΟΜΟΣ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΣΥΡΟΣ

Ερμούπολη

Θέση Καρνάγιο-Καρέλλα

Βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του λιμένος της Ερμούπολης, στην περιοχή όπου υπάρχει πλήθος εργοστασιακών εγκαταστάσεων (κλωστήρια, υφαντουργεία, αλευροποιεία, βυρσοδεψεία) μουσειακού πια χαρακτήρα αφού στις μέρες μας είναι ημιερειπωμένα. Στην περιοχή δεν κατέστη δυνατή η κατάδυση για την επέκταση και διεύρυνση του ήδη υπάρχοντος αλιευτικού καταφυγίου εξαιτίας του ρύπου της θάλασσας και του πυθμένα από την εκβολή δύο αποχετευτικών αγωγών αλλά και από τον ελλιμενισμό φορτηγών πλοίων στον πλησίον ευρισκόμενο θαλάσσιο χώρο. Σημαντικό είναι επίσης το γεγονός ότι στην περιοχή πριν από πολλά χρόνια έχουν δημιουργηθεί σταδιακά

τεράστιες επιχωματώσεις, οι οποίες προβλέπεται να απομακρυνθούν για τη διεύρυνση του καταφυγίου, ενώ εκ παραλλήλου θα διενεργηθούν και εκσκαφικές εργασίες έως βάθ. 3-4 μ.

Όρμος Πηδάλι

Βρίσκεται στο νότιο τμήμα του λιμένος Ερμουπόλεως και απέχει 1 χλμ. περίπου από την περιοχή του Καρνάγιου. Ο όρμος εκτείνεται μπροστά από το μικρό συνοικισμό των Λαζαρέτων, όπου κυριαρχεί το εξαιρετικής αρχιτεκτονικής κτίριο του παλαιού λοιμοκαθαρτηρίου. Στην περιοχή προβλέπεται η δημιουργία ναυπηγοεπισκευαστικού κέντρου και κέντρου διαχείμασης θαλαμηγών σκαφών.

Εδώ υπάρχουν από παλιά τεχνητοί ογκόλιθοι ατάκτως ερριμένοι μέσα στη θάλασσα, οι οποίοι κατά την κατασκευή του έργου πρόκειται να ανελκυστούν. Κατά την κατάδυση δεν εντοπίστηκαν ορατά αρχαία στο βουρκώδη πυθμένα. Όμως στο νότιο τμήμα του λιμανιού εντοπίστηκαν συστάδες από πλήθος σπασμένων αγγείων καθημερινής χρήσης, κυρίως μαγειρικών σκευών, που πρέπει να χρονολογηθούν στους νεότερους χρόνους και συγκεκριμένα στα τέλη του περασμένου ή τις αρχές του αιώνα μας.

Πρόκειται για ανοιχτά αγγεία «τσουκαλικά» με εφυάλωση στο χρώμα του πηλού εσωτερικά, που φέρουν δύο ταινιόσχημες οριζόντιες λαβές με εκτύπωμα δακτύλου στο επάνω μέρος. Η προέλευση των αγγείων αυτών μας είναι άγνωστη προς το παρόν, αλλά σύμφωνα με πληροφορίες των ντόπιων είναι δυνατόν να προέρχονται από τα απορρίμματα των καϊκιών ή του λοιμοκαθαρτηρίου.

Η ύπαρξη αρχαίων στο βυθό μπορεί να διαπιστωθεί μόνο μετά την ανέλκυση των υπαρχόντων ογκολίθων με νέα κατάδυση.

Θέση Κοντογιάννη

Η θέση αυτή βρίσκεται στο νότιο τμήμα του λιμένος Ερμουπόλεως, ανατολικά του Πηδαλίου. Κατά την κατάδυση που διενεργήθηκε έως την ισοβαθή των 30 μ., διαπιστώθηκε ότι το υποθαλάσσιο τμήμα του αγωγού έχει ήδη ποντιστεί καθ' όλο το μήκος του, δηλαδή 130 μ. και χωρίς την προηγούμενη άδεια της Εφορείας.

Ο βυθός είναι αμμώδης με μικρούς λίθους κατά διαστήματα και πολύ βρώμικος εξαιτίας του πλήθους των απορριμμάτων. Δεν γνωρίζουμε εάν κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την τοποθέτηση του αγωγού βρέθηκαν αρχαία. Κατά την αυτοψία πάντως που δεν περιορίστηκε μόνο στο θαλάσσιο χώρο της πορείας του αγωγού αλλά και σε ζώνη, πλ. 20 μ. εκατέρωθέν του δεν εντοπίστηκαν ορατά αρχαία.

Φοίνικας

Θέση Κόκκινα

Το χωριό Φοίνικας βρίσκεται στο νοτιοδυτικό τμήμα του νησιού και η θέση Κόκκινα στο βόρειο άκρο του ομώνυμου όρμου. Κατά την αυτοψία δεν διαπιστώθηκαν αρχαία στην παραλία, όπου πρόκειται να κατασκευαστούν προστατευτικά τοιχία για την προστασία των λουομένων από τυχόν αποκόλληση των σαθρών πετρωμάτων της περιοχής.

Λιμανάκι Φοίνικα

Με ευκαιρία τη μετάβασή μας διενεργήθηκε αυτοψία στο θαλάσσιο χώρο του λιμένος Φοίνικα, όπου προβλέπεται μελλοντικά η δημιουργία μαρίνας. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη οστράκων αμφορέων στην εξωτερική πλευρά της προβλήτας, όπου ο πυθμένας είναι αμμώδης, αλλά και στο βορειοανατολικό θαλάσσιο χώρο του μικρού φυσικού ορμίσκου, όπου ο πυθμένας είναι βραχώδης. Τα όστρακα των αμφορέων εκ πρώτης όψεως φαίνονται φερτά, όμως σύμφωνα με τις βιβλιογραφικές πληροφορίες μαρτυρείται η ύπαρξη αρχαίων εγκαταστάσεων στην περιοχή.

Στην ενδοχώρα του Φοίνικα υπάρχουν ίχνη κατοίκησης κλασικών χρόνων, ενώ στην ευρύτερη περιοχή έχουν βρεθεί ίχνη κατοίκησης της κυκλαδικής περιόδου επάνω στο νησί Ψαχνό και στην Χερσόνησο Διακόφτι.

Στην παραλία του Φοίνικα, δίπλα στην εκκλησία του Άι Στράτη έχει επισημανθεί ιερό ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και τάφοι υστερορωμαϊκών χρόνων.

Στο Ψαθονήσι, νοτιοδυτικά της περιοχής Κόκκινα μαρτυρείται η ύπαρξη αρχαίου ναυαγίου.

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Δρυόπη Τροιζηνίας

Δεν χορηγήθηκε άδεια κατασκευής αλιευτικού καταφυγίου κάτω από το λόφο του Αγίου Γεωργίου στην παραλία της κοινότητας Δρυόπης, παρόλο που στο βυθό δεν εντοπίστηκαν ορατά αρχαία, εκτός από λίγα διάσπαρτα όστρακα αμφορέων, όπως αυτά που είναι συνήθη στους ελληνιστικούς βυθούς.

Πάνω στο λόφο του Αγίου Γεωργίου η αρχαιολόγος της Β' ΕΠΚΑ Ελένη Κονσολάκη έχει διαπιστώσει την ύπαρξη σημαντικών αρχαιοτήτων, ύστερα και από την αναφορά του R. Hope Simpson για την ύπαρξη μυκηναϊκού οικισμού στην περιοχή (GAMS 25).

Ο λόφος είναι κατάσπαρτος με δείγματα προϊστορικής κεραμικής (κυρίως ΥΕ), αλλά παρουσιάζει και σαφή ίχνη κατοίκησης ελληνιστικών χρόνων, όταν η περιοχή ανήκε στους Αρσινοείς (Μεθαναίοι).

Στην παραλία επίσης υπάρχουν μερικά όστρακα άβαφα που πιθανώς να έχουν προέλθει από το λόφο του Αγίου Γεωργίου. Προτάθηκε ως εναλλακτική λύση άλλος παρακείμενος θαλάσσιος χώρος βορείως του λόφου του Αγίου Γεωργίου, όπου ο βυθός κατά την υποβρύχια αυτοψία δεν παρουσίασε κανένα αρχαιολογικό ενδιαφέρον και επιπλέον δεν βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με αρχαιολογικό χώρο.

Βαθύ Μεγαλοχωρίου

Πρόκειται για την αρχαία πόλη των Μεθάνων. Κατά μήκος της παραλίας Μεγαλοχωρίου αλλά και μέσα στη θάλασσα υπάρχουν σήμερα λείψανα της αρχαίας πόλης ενώ στον παρακείμενο λόφο βρίσκεται η αρχαία ακρόπολη και διακρίνονται και τμήματα των τειχών της πόλης.

Η Εφορεία δεν επέτρεψε τη διαμόρφωση της παραλίας, που ζητήθηκε από την κοινότητα. Πρότεινε την κήρυξη και της θαλάσσιας περιοχής, όπου βρίσκονται τα αρχαία κτίσματα, και προβλέπει στο μέλλον ανασκαφική έρευνα για τον προσδιορισμό και τη χρονολόγησή τους.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΙΜΩΣΙ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Το έργο της Εφορείας διεκπεραιώθηκε από τις υπογράφουσες με τη βοήθεια της αρχαιολογικής γραμματέως Βασιλικής Κολόμβα και της διοικητικής υπαλλήλου Σοφίας Τσάτσαρη. Σημαντική ήταν η συνδρομή των εποχικών αρχαιολόγων Α. Λαμπροπούλου, Κ. Μαντέλη και Ν. Σακκά, των βυζαντινολόγων Χ. Κούτσικου, Τ. Παπαμαστοράκη και Κ. Γκίκα, όπως και της αποφοίτου του Παντείου Πανεπιστημίου Α. Κουτσή για την προώθηση των υποθέσεων που βρίσκονταν σε εκκρεμότητα.

Χάρη στην ενεργό συμμετοχή όλων των συνεργατών πραγματοποιήθηκε ο έλεγχος, η καταγραφή και η φωτογράφηση: 1) των αρχαίων, των εικόνων και των εκκλησιαστικών αντικειμένων νέων κατόχων, 2) των νέων αποκτημάτων των συλλεκτών, 3) των αρχαιοπωλείων και 4) των εισαγόμενων από το εξωτερικό πολιτιστικών αγαθών που εμπίπτουν στις διατάξεις του Νόμου «περί αρχαιοτήτων» .

Συγκεκριμένα, έγινε η καταγραφή 4.462 αρχαίων και 1.560 έργων βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης, όπως και 2.897 νομισμάτων με τη συνδρομή πάντα του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών. Για τον υπομνηματισμό των σχετικών καταλόγων και τον εμπλουτισμό του αρχείου της Εφορείας έγιναν 6.500 λήψεις φωτογραφιών. Ελέγχθηκαν οι εισαγωγές 222 νομισμάτων και 66 αρχαίων έργων, ενώ η επανεξαγωγή περιορίστηκε σε ένα νόμισμα.

Παρά το μεγάλο αριθμό των αρχαίων και των βυζαντινών έργων που καταγράφηκαν, σχολιάζονται λίγα και τα πιο αξιόλογα αποκτήματα συλλεκτών και κάποιων κατόχων, γιατί η κακώς εννοούμενη από το ΥΠΠΟ εφαρμογή του Προεδρικού Διατάγματος 16/1980 είχε το αποτέλεσμα να μένει σε εκκρεμότητα ένας μεγάλος αριθμός εισηγήσεων της Εφορείας που αφορούν σε δηλώσεις κατοχής αρχαίων.

ΑΡΧΑΙΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ

Η συλλογή του Ηλία Θεοχάρη Τζάλα εμπλουτίστηκε με 653 αρχαία, τα οποία ωστόσο αποτελούν κοινούς τύπους αγγείων και ειδωλίων και δεν είναι επιστημονικά αξιολογήσιμα, καθώς έχουν αποκοπεί από τον ιστορικό τους περίγυρο. Η σειρά των εμπορευματικών αμφορέων από τη θάλασσα μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο μελέτης, αλλά τα χρηστικά σκεύη – τριβεία και τριπτήρες – και οι λεπίδες του οψιανού δεν προσφέρουν νέα στοιχεία στην έρευνα. Προϊόν καταλήστευσης αποθέτη σε ιερό γυναικείας θεότητας αποτελούν τα 392 πήλινα αποσπασματικά σωζόμενα ειδώλια, τα οποία δώρισε στο συλλέκτη φιλικό του πρόσωπο. Σε ποσοστό 90% εικονίζουν όρθια γυναικεία μορφή με χιτώνα ή με χιτώνα και ιμάτιο δύο εικονογραφικών τύπων της ύστερης αρχαϊκής εποχής και του α΄ μισού του 5ου αι. π.Χ. αντίστοιχα. Ο τύπος τους παραλλάζει κατά το είδος της επίστεψης της κόμης και τα αντικείμενα-σύμβολα των γυναικείων μορφών. Υπερτερούν αριθμητικά οι μορφές που κρατούν στο ένα χέρι πτηνό και στο άλλο καρπό ή άνθος (Πίν. 259 α) έναντι των λίγων παραδειγμάτων των μορφών με τόξο στο αριστερό χέρι και με θήραμα υποβασταζόμενο με το δεξί (Πίν. 259 β). Πολλά είναι και τα παραδείγματα των υστεροαρχαϊκών μορφών με λοξό ιμάτιο, οι οποίες κρατούν μόνο καρπό στο δεξί και με το αριστερό ανασύρουν την παρυφή του λοξού ιματίου, ενώ σε λίγα μόνο παραδείγματα αντικαθίσταται ο καρπός από στεφάνι. Δεν λείπουν οι γνωστές, από ιερά διαφορετικών τύπων, πήλινες γυναικείες προτομές, με τη χαρακτηριστική οπή ανάρτησης στη στεφάνη, ούτε λείπει ο εικονογραφικός τύπος του οκλάζοντος Παπποσιληνού, που σε δύο παραδείγματα εικονίζεται να παίζει δίαυλο. Και ο τύπος του οκλάζοντος αγοριού (Temple boy) αντιπροσωπεύεται στον αποθέτη, ενώ η ανδρική μορφή περιορίζεται σε δύο αποσπασματικά σωζόμενα ειδώλια, από τα οποία το ένα είναι του εικονογραφικού τύπου του κούρου και το άλλο έχει για μόνα διαγνωστικά χαρακτηριστικά το γένι και τον κωνικό πίλο, που δεν είναι προσδιοριστικά συγκεκριμένου εικονογραφικού τύπου.

Συνεκτιμώντας τους εικονογραφικούς τύπους με τον αριθμό των παραδειγμάτων που τους αντιπροσωπεύουν, προτείνεται με κάθε επιφύλαξη η απόδοση του συνόλου των ειδωλίων σε αποθέτη κάποιου ιερού της Αρτέμιδος, η οποία ίσως λατρευόταν με την ιδιότητα της προστάτιδος του τοκετού. Με αυτή την ιδιότητα της ταιριάζουν και τρία πρωιμότερα, άτυπα κατά την εικονογραφία, γυναικεία ειδώλια. Τα ανοικτά σκέλη στα δύο και το συγκινησιακό μοτίβο της χειρονομίας τους (αριθ. 256, ύψ. 0,076 μ.) (Πίν. 259 γ), (αριθ. 258, ύψ. 0,065 μ.) (Πίν. 259 δ) ίσως υπομνηματίζουν τον τοκετό, ενώ την αίσια έκβασή του ίσως αντιπροσωπεύει η τρίτη γυναικεία μορφή (αριθ. 257, ύψ. 0,056 μ.) (Πίν. 259 ε), που εικονίζεται καθιστή και κρατεί με τα δύο χέρια προσφορά (πόπανου;).

Ολοκληρώθηκε η καταγραφή 769 αρχαίων, των οποίων την εισαγωγή από την αλλοδαπή και την απόκτηση από αγορές στο εσωτερικό δήλωνε κατά τακτά διαστήματα ο συλλέκτης Δημήτριος Δούκας. Από τα μετάλλινα επιση-

μαίνονται χάλκινο πρωτομινωικό εγχειρίδιο ενός τύπου γνωστού από τους τάφους του Πλατάνου στη Μεσσαρά (αριθ. 891, μήκ. 0,128 μ.) (Πίν. 260 α) και μία ομάδα από περόνες, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζουν τέσσερις, ανατολικού τύπου, της τέχνης του Λουριστάν (αριθ. 919-920) (Πίν. 260 β) με κεφαλή από δύο ή τρεις ζωομορφικές προτομές ή από τετράποδο, που κάθεται στα αναδιπλωμένα πόδια του[1]. Επισημαίνονται επίσης οι ομάδες 20 ιατρικών εργαλείων, πολλών μολύβδινων βλημάτων, χάλκινων πορπών και ψελίων, όπως και δαχτυλιδιών διαφόρων τύπων, από τα οποία ξεχωρίζει δαχτυλίδι με ταινιωτό κρίκο και σφενδόνη από δύο αντίνωτες συρμάτινες σπείρες, ενός τύπου που χρονολογείται τον 8ο και 7ο αι. π.Χ. και παρουσιάζει ευρύτατη διάδοση στην Ελλάδα.

Τα αιγυπτιακά περίαπτα από φαγεντιανή – μάτι Όρου, θεού Bes, Θωρ κτλ. – αποτελούν κοινότατους τύπους της σαϊτικής μάλλον περιόδου. Από τα μικροαντικείμενα διαφόρων υλικών – ψήφους, «σφονδύλια», δακτυλιόλιθους κτλ. – περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σειρά των 43 δακτυλιολίθων, των οποίων η χρονολόγηση κυμαίνεται από την ύστερη ελληνιστική περίοδο έως και το 2ο αι. μ.Χ. και το θεματολόγιό τους παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία. Κατά χρονολογική σειρά επισημαίνονται οι δακτυλιόλιθοι με μάσκα της νέας κωμωδίας (αριθ. 1622), με την παράσταση Κάστορος και Πολυδεύκους (αριθ. 1600) και με την εικόνα σκορπιού (αριθ. 1621) (Πίν. 260 γ-ε), ενώ στον σασανιδικής τέχνης δακτυλιόλιθο (αριθ. 1589) υπάρχει το τυπικό θέμα του ζεύγους της καθιστής γυναικείας μορφής και της όρθιας αντρικής σε μία αντικρυστή σύνταξη οικείας «συνομιλίας»[2]. Ενδιαφέρον αντικείμενο μελέτης, ακόμη και για τον έλεγχο της γνησιότητας, αποτελούν δεκαέξι σφραγιδοκύλινδροι ανατολικής τέχνης (αριθ. 1548-1563) και έξι κομβιόσχημες σφραγίδες με ορθογώνια ή ελλειψοειδή σφραγιστική επιφάνεια, που φέρει γραμμικά ή φυτικά μοτίβα, και μία με αιγοειδές.

Με αγορές στο εξωτερικό από τους οίκους Sotheby's και Spink and Son Std εμπλουτίστηκε το 1995 η νομισματική συλλογή της Τράπεζας Πίστεως με 222 χάλκινα και αργυρά νομίσματα και ένα από ήλεκτρο (1/6 στατήρα), πιθανώς Ιωνίας, με κεφαλή Ηρακλέους στον εμπροσθότυπο και έγκοιλο στον οπισθότυπο. Στα νέα προσκτήματα περιλαμβάνεται χρυσός στατήρας της Λαμψάκου της Μυσίας του 360 π.Χ. περίπου, με κεφάλη Ήλιου και Πήγασο, όπως και χρυσό νόμισμα Tremissis του 330-300 π.Χ. με εστεμμένο αυτοκράτορα και επιγραφή: *+HZA+NA B+A-CI+AEY* στον εμπροσθότυπο και ασκεπή αυτοκράτορα με επιγραφή: *+AIHH+ΩΞA+8TIM+ICI* στον οπισθότυπο. Από τις συλλογές Ανδρεοπούλου και Μελετοπούλου προέρχονται τα 1.185 νομίσματα που περιήλθαν στη συλλογή της Τράπεζας Πίστεως, για τα οποία δεν χρειάζεται ειδική μνεία μια και η δημοσίευσή τους αποτελεί βασικό στόχο του επιμελητή της συλλογής Α. Π. Τζαμαλή.

Και στη συλλογή του Μάνου Χαριτάτου έγινε καταγραφή 560 αρχαίων, των οποίων την απόκτηση δήλωνε ο συλλέκτης σε τακτά χρονικά διαστήματα. Από τα αγγεία της 2ης χιλιετίας π.Χ. επισημαίνονται τρίωτος πιθαμφορίσκος (αριθ. 688, ύψ. 0,188 μ.) και κύλικα με χαμηλό πόδι (αριθ. 682, ύψ. 0,168 μ.) της ΥΕ ΙΙΙΑ1 περιόδου για την κοινή εργαστηριακή τους προέλευση, όπως δείχνει η μεγαλόσχημη τρέχουσα σπείρα που αναπτύσσεται στη μετόπη-ζώνη των ώμων και των δύο αγγείων και η όμοια λιτή γραμμική κόσμησή τους (Πίν. 260 στ-ζ). Της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου είναι γεφυρόστομος τρίωτος αμφορέας (αριθ. 560, ύψ. 0,29 μ.) (Πίν. 261 α), του οποίου την επιφάνεια καλύπτει επαναλαμβανόμενο φυλλόσχημο μοτίβο, παρόμοιο με δέντρο, που έχει δικτυωτά φύλλα και εμπλουτίζεται με δισκία, συνδεόμενα με εύκαμπτες γραμμές στιγμών. Από τα αγγεία της 1ης χιλιετίας π.Χ., που είναι κοινών τύπων, ξεχωρίζουν μελανόμορφη λήκυθος του 475-450 π.Χ. (αριθ. 726, ύψ. 0,328 μ.) (Πίν. 261 β) με την παράσταση επιτάφιου μνημείου ανάμεσα σε δύο ιππείς. Η εγχάρακτη υδρία που εικονίζεται στο μέτωπο του υψηλού βάθρου της στήλης και η εικονιζόμενη στα δεξιά λήκυθος ίσως υπομνηματίζουν την επιτάφια τελετουργία του λουτρού. Η απόδοση της ληκύθου στον κύκλο του ζωγράφου Beldam μοιάζει πιθανή[3]. Στο ζωγράφο του Sabouroff προσγράφεται λευκή λήκυθος (αριθ. 727, ύψ. 0,219) (Πίν. 261 γ) με την παράσταση επιτάφιας στήλης που περιδένεται με ταινία στην οριζόντια απόληξη, ενώ στο κέντρο του βαθμιδωτού βάθρου της είναι τοποθετημένη μία λήκυθος. Το εικονιζόμενο σήμα πλαισιώνεται από δύο νέους ιματιοφόρους, από τους οποίους ο ένας, που στηρίζεται σε ράβδο γέρνοντας το επάνω τμήμα του κορμού, προτείνει και τα δύο χέρια σε σχήμα επικοινωνίας με τη δεύτερη νεανική μορφή, πιθανότατα τον νεκρό, που στέκει άκαμπτος και αποδέχεται παθητικά το χαιρετισμό.

1. Για την εισαγωγή αυτού του τύπου περονών στην Ιταλία, βλ. P. Jacobsthal, Greek Pins and their Connections with Europe and Asia, 1956, σ. 86, αριθ. 324.

2. Για τα θέματα και τη χρονολόγηση πρβλ. κατά τη σειρά της αναφοράς, M. Henig, Classical Gems. Ancient and Modern Intaglios and Cameos in the Fitzwilliam Museum, Cambridge 1994, αριθ. 211-217, 268, 381, 409.

3. D. C. Kurtz, Athenian White Lekythoi. Patterns and Painters, Oxford 1975, σ. 18-20.

Από τα μετάλλινα νέα προσκτήματα της 2ης χιλιετίας π.Χ., με τα οποία εμπλουτίστηκε η συλλογή Μ. Χαριτάτου, επισημαίνονται εγχειρίδιο με αποσπασμένο τον ένα από τους τρεις ήλους (αριθ. 961, μήκ. 0,287 μ.) (Πίν. 261 δ) ενός πρώιμου τύπου, που επιτρέπει τη χρονολόγησή του στην ύστερη ΠΕ/πρώιμη ΜΕ περίοδο και ένα ξίφος τύπου F (αριθ. 962, μήκ. 0,387 μ.) (Πίν. 261 ε), που χρονολογείται στο 13ο/12ο αι. π.Χ. Από τα μετάλλινα προσκτήματα της 1ης χιλιετίας π.Χ. επισημαίνεται ένα αρχαϊκό κράνος ιλλυρικού τύπου (αριθ. 599, ύψ. 0,24 μ.) και ένα κάτοπτρο χειρός του α΄ μισού του 5ου αι. π.Χ., που σώζει κατάλοιπα του μολύβδινου γεμίσματος της έγκοιλης στη μία όψη λαβής και τον κρίκο ανάρτησής της (αριθ. 598, ύψ. 0,42 μ.) (Πίν. 261 στ). Ο τύπος της λαβής με την περιγεγραμμένη σε σχήμα ανθεμίου απόληξη διαφέρει από τα λακωνικού (;) εργαστηρίου κάτοπτρα κατά το ανώτερο ορθογώνιο τμήμα της, το οποίο αποτελεί μια παραλλαγή, παρεμφερή με των πρωιμότερων κορινθιακών κατόπτρων, που καλύπτουν ευρύτατο χρονικό ορίζοντα (540-500 π.Χ.)[4].

Από τα γλυπτά επισημαίνονται τρία: 1. Το επάνω δεξί τμήμα επιτάφιου βοιωτικού αναγλύφου (αριθ. 1086, διαστ. 0,27×0,42×0,085 μ.) (Πίν. 262 α) με την παράσταση του αφηρωισμένου νεκρού ως ιππέα (;), τον οποίο ονοματίζει η επιγραφή: *ΕΠΙ / ΞΑΝΘΙΑ ΗΡΩ[-* στο σωζόμενο τμήμα του πλαισίου[5]. Τα γράμματα της επιγραφής δεν επιτρέπουν τη χρονολόγησή του πριν από το α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. 2. Το αποσπασματικά σωζόμενο αγαλμάτιο νεανικής ανδρικής μορφής με βραχύ χειριδωτό χιτώνα και χλαμύδα πορπούμενη στο δεξί του ώμο (αριθ. 574, σωζ. ύψ. 0,218 μ.) (Πίν. 262 β) ίσως ταυτίζεται με τον Ερμή-Κάδμιλο, λόγω της τριφυλλόστομης οινοχόης που κρατεί με το δεξί και της οπής στο άκρο αριστερό του χέρι, η οποία προσφέρεται για την ένθεση κηρυκείου. Ο εικονογραφικός τύπος, χωρίς βέβαια την οινοχόη, αποτελεί παραλλαγή έργου της μνημειακής πλαστικής του ύστερου 5ου αι. π.Χ.[6], και με οινοχόη απαντάται ως ανάγλυφη απεικόνιση του θεού σε ποδαρικά του θρόνου αγαλματιδίων της Κυβέλης. 3. Η αποσπασματικά σωζόμενη επιτάφια στήλη από νησιωτικό μάρμαρο, με την ανάγλυφη παράσταση ανδρικής μορφής περιτυλιγμένης στο ιμάτιο και παιδικής με βραχύ άζωστο χιτώνα (αριθ. 572, διαστ. 0,395×0,28×0,07 μ.) (Πίν. 262 γ), έχει μεταφερθεί στο Ναυτικό Μουσείο της Μυκόνου. Ο ρυθμός της παράστασης και τα γράμματα της επιγραφής: *ΣΗΔΑΤΟΣ ΣΗΔΑΤΟΥ/ ΥΙΟΣ* χρονολογούν τη στήλη το 2ο αι. μ.Χ.

Με αγορές στο εξωτερικό και από νόμιμους κατόχους της ημεδαπής εμπλουτίστηκε η συλλογή της κατόχου Μαριάννας Λάτση με 135 αρχαία, που ανήκουν στο β΄ μισό της 1ης χιλιετίας π.Χ. και είναι όλα υψηλής ποιότητας και καλής διατήρησης. Μικρός είναι ο αριθμός των μελανόμορφων και μεγάλος των ερυθρόμορφων αττικών αγγείων, όπως και των κατωιταλιωτικών, των οποίων η δημοσίευση με την παράλληλη αρχειακή έρευνα για την τυχόν προέλευση ορισμένων από παλαιές συλλογές θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη. Ενδεικτικά αναφέρονται: κιονωτός αττικός κρατήρας του 450 π.Χ. περίπου (αριθ. 2, ύψ. 0,41 μ.) (Πίν. 263 α) με τετράμορφη παράσταση σε ζεύγη, Ηρακλέους και Διός στα δεξιά και δύο γυναικείων μορφών στα αριστερά, η οποία έχει αποδοθεί στο ζωγράφο των Συρακουσών. Σε ζωγράφο της ομάδας του Πολυγνώτου ανήκει στάμνος του 470 π.Χ. περίπου (αριθ. 6, ύψ. 0,35 μ.) (Πίν. 263 β) με την παράσταση της αρπαγής της Ωρείθυιας από τον Βορέα. Του ζωγράφου του Πολυγνώτου είναι η «ελευσινιακή» παράσταση σε αμφορέα με στρεπτές λαβές (αριθ. 13, ύψ. 0,615 μ.) (Πίν. 263 γ) που εικονίζει την αναχώρηση του Νεοπτόλεμου σε φτερωτό άρμα. Από τη σειρά των κατωιταλιωτικών αγγείων επισημαίνονται επιβλητικός κρατήρας Απουλίας (αριθ. 16, ύψ. 0,80 μ.) (Πίν. 263 δ), που αποδίδεται στο ζωγράφο της Βαλτιμόρης, και οινοχόη τύπου Canosa του 3ου αι. (αριθ. 100, ύψ. 0,47 μ.) (Πίν. 264 α), της οποίας το σώμα υποκαθιστά κοίλη γυναικεία προτομή με καταστόλιστη στεφάνη και την εμπρόσθια όψη της λαβής όρθια γυναικεία μορφή με ακτινωτό διάδημα, περιτυλιγμένη σε ιμάτιο.

Η κατηγορία των πήλινων ειδωλίων παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία θεμάτων και εικονογραφικών τύπων. αλλά επισημαίνονται κατ' ανάγκη λίγα μόνο παραδείγματα. Το θέμα της χορεύτριας αντιπροσωπεύεται με πέντε ειδώλια που καλύπτουν χρονολογικά τον 3ο και το 2ο αι. π.Χ. Η χορευτική κίνηση συνοδεύεται άλλοτε από τύμπανο (αριθ. 58, ύψ. 0,205 μ.), άλλοτε από κρόταλα, όπως σε ένα παράδειγμα του πρώιμου 3ου αι. π.Χ. (αριθ. 116, ύψ. 0,197 μ.) (Πίν. 264 β), και άλλοτε υποβάλλεται με το ανεμιζόμενο ιμάτιο, που επιτείνει τη χαρακτηριστική φυγοκεντρική κίνηση των μορφών της μέσης ελληνιστικής περιόδου. Και το θέμα του εφεδρισμού αντιπροσωπεύεται στο υψηλής ποιότητας σύμπλεγμα δύο γυναικείων μορφών του α΄ μισού του 3ου αι. π.Χ.[7], στις οποίες το μοτίβο της διευθέτη-

4. P. Oberländer, Griechische Handspiegel, 1967, σ. 54-57, αριθ. 71-72· σ. 15-20, αριθ. 21.

5. Για το ίδιο όνομα και τον τύπο με δοτική σε βοιωτικά επιτάφια μνημεία: IG 7 αριθ. 2155 και αυτόθι αριθ. 2110 με σχόλια. Την παραπομπή οφείλω στον συνάδελφο Χ. Κριτζά.

6. G. Siebert, LIMC V, 1-2, 1990, λ. Hermes, σ. 365, αριθ. 926.

7. Για αυτό το ειδώλιο και άλλα που πέρασαν από την κάτοχο Μ. Παπαστάμου στη συλλογή της Μ. Λάτση, βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 708.

σης του χιτώνα και ο τύπος της κόμμωσης αντλούν από τη σύγχρονη εικονογραφία της θεάς Αφροδίτης. Την ελευθερία των κοροπλαστών να τροποποιούν καθιερωμένους τύπους δείχνει ένα ειδώλιο Αφροδίτης του πρώιμου 3ου αι. π.Χ. (αριθ. 114, ύψ. 0,365 μ.) (Πίν. 264 γ). Ο τύπος του προσώπου και της κόμης αντλεί από ειδώλια του Έρωτα και στο μοτίβο της ανάσυρσης του ιματίου με τα δύο συμμετρικά ανυψωμένα χέρια, το οποίο αφήνει ακάλυπτο το σώμα και περιβάλλει τα σκέλη, έχουν συγκεραστεί δύο εικονογραφικοί τύποι, αντιπροσωπευτικοί της ερωτικής και της γονιμικής ιδιότητας της θεάς. Στη διπλή της ιδιότητα ανταποκρίνονται οι δύο ερωτιδείς που στέκουν προσκολλημένοι στα πόδια της και κρατούν κάλαθο με καρπούς. Ένα ακόμη ειδώλιο της Αφροδίτης (αριθ. 95, ύψ. 0,328 μ.) (Πίν. 264 δ), του πρώιμου 4ου αι. π.Χ., αποτελεί σπάνιο σχετικά εικονογραφικό τύπο. Το μοτίβο της αποκάλυψης του προσώπου με την ανάσυρση του ιματίου και του γυμνού στήθους με τον παραμερισμό του, σε συνδυασμό με την ερμαϊκή στήλη του γενειοφόρου Ερμή(;), όπου στηρίζει το δεξί της χέρι, ίσως αποτελούν εικονογραφικές ενδείξεις υπαινικτικές της συνένωσής της με τον Ερμή σε γάμου κοινωνία[8]. Στο θεματικό κύκλο των ιεροπραξιών ενηλικίωσης ίσως εντάσσεται το βοιωτικό ειδώλιο μελλεφήβου του β' τετάρτου του 3ου αι. π.Χ. (αριθ. 87, ύψ. 0,305 μ.) (Πίν. 264 ε), όπως δείχνει το στρόφιον που επιστέφει την κόμη του. Το είδος της ιεροπραξίας υπομνηματίζει ο κόκκορας που κρατεί στο αριστερό του χέρι, ενώ το πλούσια πτυχωμένο ιμάτιο που περιβάλλει το κάτω τμήμα του κορμού με τα πόδια αποτελεί ενδεικτικό εικονογραφικό στοιχείο για το πέρασμά του από την παιδική στην εφηβική ηλικία.

Από τον περιορισμένο αριθμό των γλυπτών αναφέρονται δύο κυκλαδικά ειδώλια του πολιτισμού Κέρου- Σύρου (αριθ. 55, ύψ. 0,33 μ. και αριθ. 56, ύψ. 0,21 μ.) που αγοράστηκαν από την κάτοχο Αικ. Εξάρχου[9]. Κοινό τεχνοτροπικό χαρακτηριστικό και των δύο αποτελούν οι επίπεδες φόρμες με τα αιχμηρά περιγράμματα του προσώπου, ενώ το διαφορετικό σχήμα τους και ο διαφορετικός τρόπος που διαχωρίζονται τα σκέλη αποκλείουν την πιθανότητα να είναι έργα του ίδιου μαρμαρογλύπτη. Του 4ου αι. π.Χ. είναι μαρμάρινη επιτάφια λήκυθος (αριθ. 123, ύψ. 0,905 μ.) αττικού εργαστηρίου με παράσταση δεξιώσεως μεταξύ καθιστής γυναικείας μορφής και όρθιου ιματιοφόρου νέου, με παρεμβαλλόμενη σε δεύτερο επίπεδο μια όρθια γυναικεία μορφή, που φορεί χιτώνα και ιμάτιο. Ο matronale εικονογραφικός τύπος της όρθιας μορφής, που είναι στραμμένη προς την καθιστή, και το μοτίβο της χειρονομίας της, που εκφράζει θλίψη, την εντάσσουν με τον ιματιοφόρο νέο στους επιζώντες. Αν και η λήκυθος αποτελεί έργο του 375-350 π.Χ., ο μαρμαροτεχνίτης αποδίδει εύστοχα την ατμόσφαιρα της σχέσης των επιζώντων με τη νεκρή. Την αποξήρανση της εικαστικής έκφρασης του ύστερου 3ου αι. μ.Χ. αντιπροσωπεύει το άγαλμα γυναικείας μορφής, που θα είχε ένθετα χέρια και ένθετο κεφάλι, ίσως πορτραίτο (αριθ. 127, ύψ. 1,68 μ.) (Πίν. 264 στ). Η διευθέτηση του ιματίου, που επικαλύπτει κατά μεγάλο μέρος το χιτώνα και το μοτίβο της χειρονομίας ανάγονται στον τύπο της μικρής Ηρακλειώτισσας. Ωστόσο, οι ιδίαιτερα πυκνές πτυχές με τη γραμμική απόδοσή τους και τα επιμέρους, εντελώς σχηματοποιημένα μοτίβα που επικαλύπτουν το σώμα σαν αδιάσπαστο δίχτυ και εξαφανίζουν τον όγκο του, συνηγορούν για την όψιμη χρονολόγηση του γλυπτού.

Από τα 47 αρχαία της κατόχου Παρασκευής Στασινοπούλου, που είναι κατά κύριο λόγο αγγεία και ειδώλια κοινών τύπων, ενδιαφέρον παρουσιάζει μαρμάρινο επιτάφιο ανάγλυφο του τύπου των ναόσχημων νεκροδείπνων (αριθ. 41, διαστ. 0,33×0,34×0,075 μ.) (Πίν. 265 α). Στο ανάγλυφο εικονίζεται ανακεκλιμένη ανδρική μορφή, πλαισιωμένη από δύο καθιστές γυναικείες, περιτυλιγμένες στο ιμάτιό τους, από τις οποίες η προς τα δεξιά εξαίρεται με το μεγαλύτερο μέγεθος και τον υψηλότερο σκίμποδα σε σχέση με την άλλη. Ανάμεσά τους και εμπρός από την κλίνη παρεμβάλλεται τριποδική στρογγυλή τράπεζα με εδέσματα και δίπλα στη μικρότερου μεγέθους γυναικεία μορφή στέκει παιδίσκη, που φορεί χιτώνα και ιμάτιο. Η επιγραφή: *ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ/ΕΥΔΑΙΜΟΝΟ/ΧΑΙΡΕ*, στο κάτω δεξί τμήμα της ακόσμητης επιφάνειας του αναγλύφου, ορίζει τη μεγαλύτερη γυναικεία μορφή ως τη νεκρή, που εικονίζεται με τους επιζώντες της οικογένειας (=σύζυγο, κόρη και τροφό;). Ο ρυθμός του αναγλύφου και ο τύπος των γραμμάτων της επιγραφής το χρονολογούν κατά προσέγγιση στο 2ο αι. π.Χ.[10]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο ανδρικός κορμός με την αρχή των μηρών που ταυτίζεται με τον Ηρακλή (αριθ. 42, σωζ. ύψ. 0,337 μ.) (Πίν. 265 β), λόγω της λεοντής η οποία καλύπτει το δεξιό του ώμο και το βραχίονα, ενώ το αριστερό του χέρι θα ήταν ανυψωμένο, όπως δείχνει η ένταση της αντίστοιχης πλευράς και το σπάσιμο στον αριστερό ώμο. Στις πτυχές της λεοντής διακρίνεται το χέρι και το πόδι παιδικής μορφής. Τα σω-

8. Πλουτ. Γαμ. παραγγ. 138D.

9. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 547.

10. E. Pfuhl - H. Möbius, Die ostgriechischen Grabreliefs, 1997, σ. 244 αριθ. 948, πίν. 143.

ζόμενα εικονογραφικά στοιχεία οδηγούν στη σύνδεση αυτού του ρωμαϊκού αντιγράφου (2ου αι. μ.Χ.;) με το γνωστό από αντίγραφα σύμπλεγμα του Ηρακλέους με τον Τήλεφο. Ωστόσο η σύνδεση των δύο μορφών στο αγαλματίδιο αριθ. 42 αποκλίνει του καθιερωμένου τύπου, όπως και τα λίγα άτυπα κατά την εικονογραφία παραδείγματα Ηρακλέους με παιδιά[11].

Στην κατοχή της Ιωάννας Στράτου περιήλθαν 70 αρχαία, από τα οποία τα περισσότερα κατείχε ο πατέρας της γλύπτης Ν. Απέργης, και ορισμένα τα απέκτησε με αγορές σε αρχαιοπωλεία. Επισημαίνονται δύο χάλκινα ξίφη του πολιτισμού του Λουριστάν, των οποίων η χρονολόγηση κυμαίνεται μεταξύ του 1400 και 700 π.Χ., γιατί τα περισσότερα γνωστά παράλληλά τους πρόερχονται από λαθρανασκαφές. Του 4ου αι. π.Χ. είναι ένας χάλκινος κάδος (situla, αριθ. 67, ύψ. 0,20 μ.) με προχυτικές συνάφειες για τις λαβές σε σχήμα κεφαλής Σιληνού και προσωπείο γοργονικού τύπου κάτω από το γένι του Σιληνού (Πίν. 265 γ). Μία χάλκινη κύμβη (αριθ. 68, ύψ. 0,18, μήκ. 0,24 μ.) είναι ρωμαϊκών χρόνων. Από τα οκτώ πήλινα ειδώλια ανδρικών και γυναικείων μορφών, που καλύπτουν το χρονικό διάστημα από τον ύστερο 6ο αι. έως και την ελληνιστική εποχή, πέντε, της ελληνιστικής περιόδου, χρειάζεται να υποβληθούν σε εργαστηριακή εξέταση, επειδή υπάρχει η υποψία ότι αποτελούν απομιμήσεις καλής ποιότητας εικονογραφικών τύπων, γνωστών ως Ταναγραίες.

Από τα 35 αρχαία των οποίων την κατοχή δήλωσε ο Δημ. Νικολόπουλος επισημαίνονται τα ακόλουθα: 1) Μία μικρή ομάδα από χάλκινα ζωόμορφα και πτηνόμορφα περίαπτα (;) ανατολικής προέλευσης, ίσως του πολιτισμού του Λουριστάν. 2) Μικρό χάλκινο ειδώλιο φτερωτού γυμνού ερωτιδέα (αριθ. 35, ύψ. 0,056 μ.), του οποίου τα αποκομμένα άκρα των χεριών δυσκολεύουν την αποκατάσταση του μοτίβου της χειρονομίας και την ταύτισή του. Ωστόσο, τα σωζόμενα τμήματα, σε συνδυασμό με το μοτίβο του διασκελισμού και τον τύπο της κόμης, επιτρέπουν τη σύνδεσή του με τον κλασικίζοντα τύπο των φτερωτών Genie, που επιχωριάζει στις ανατολικές επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας[12]. 3) Τα αγγεία και τα πήλινα ειδώλια, που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο και τον 6ο-5ο αι. π.Χ., είναι κοινών τύπων και τα τρία αποσπασματικά σωζόμενα γλυπτά ανήκουν στην κατηγορία των ρωμαϊκών αγαλματιδίων, που αντιγράφουν πρωτότυπα έργα του 5ου-4ου αι. π.Χ. ή της ελληνιστικής εποχής και χρησιμοποιούνταν για τον εξωραϊσμό των κατοικιών και τη συνακόλουθη κοινωνική αναβάθμιση των ενοίκων. Από το σωζόμενο αριστερό λυγισμένο σκέλος σανδαλοφόρου ανδρικής μορφής το οποίο προβάλλεται με την πλάγια όψη σε κορμό δέντρου, και από το σωζόμενο άκρο δεξί πόδι, που φέρεται προς τα πίσω ανασηκωμένο στα δάχτυλα (αριθ. 2, σωζ. ύψ. 0,183 μ.), προκύπτει ένα μοτίβο διασκελισμού που χαρακτηρίζει άγαλμα χλαμυδοφόρου μυθικού ήρωα του 2ου αι. μ.Χ. στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο[13]. Σε παραλλαγή του εικονογραφικού τύπου της Κνιδίας Αφροδίτης μπορεί να αποδοθεί το επάνω τμήμα γυναικείου κορμού. Μόνη ένδειξη για την προτεινόμενη απόδοση είναι η σχέση του κορμού προς το ανώτερο σωζόμενο τμήμα των βραχιόνων (αριθ. 1, σωζ. ύψ. 0,105 μ.). Τέλος, τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά μιας γυναικείας μορφής (αριθ. 3, σωζ. ύψ. 0,225 μ.), που σώζει το κάτω τμήμα του κορμού και τα σκέλη, φορεί πολύπτυχο χιτώνα και ιμάτιο εφαπτόμενο στα αριστερά με κιονίσκο ή κορμό δέντρου, δεν αρκούν για τη σύνδεσή της με κάποιο γνωστό εικονογραφικό τύπο.

Μετά το θάνατο της κατόχου Πηνελόπης Βλάγκαλη τα 78 αρχαία της συλλογής της[14] περιήλθαν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο των Αθηνών. Από τα αγγεία και τα πήλινα ειδώλια[15] των ελληνιστικών κατά κύριο λόγο χρόνων ή τα λίγα χάλκινα και γυάλινα επισημαίνονται δύο χάλκινες υδρίες: η μία (αριθ. 27, ύψ. 0,39 μ.) (βλ. ΑΔ 50 (1995): Χρονικά, Πίν. 5 δ) είναι του α΄ μισού του 5ου αι. π.Χ. και φέρει στην κάτω προσάρτηση της κατακόρυφης λαβής το τυπικό θέμα της ανάγλυφης κατά μέτωπο σειρήνας, που έχει ανοικτά φτερά και πατάει σε ανθέμιο· η δεύτερη (αριθ. 26, ύψ. 0,445 μ.) (βλ. ΑΔ ό.π., Πίν. 5 ε), με τις συνάφειες των λαβών που μορφοποιούνται σε δίλοβο σχηματοποιημένο ανθέμιο, αποτελεί τυπικό παράδειγμα της «ομάδας της υδρίας της Πάτρας», η οποία έχει χρονολογηθεί το 350-300 π.Χ.[16].

Με τη δήλωση της κατόχου Αικατερίνης Ιωαννίδου κάποιων μεταβυζαντινών εικόνων και ξυλόγλυπτων, ελάσσονος σημασίας, εντοπίστηκε μαρμάρινη επιτάφια λήκυθος, την οποία είχε κληρονομήσει από τον πατέρα της και τη θεωρούσε ως σύγχρονη απομίμηση. Η λήκυθος, της οποίας έχει αποκοπεί ο λαιμός και η βάση (σωζ. ύψ. 0,89 μ.,

11. J. Boardman, LIMC IV, 1988, λ. Herakles, σ. 836-837.

12. H. Daicoviciu, Les bronzes de Sarmizegetusa: Art classicisant et art provincial στο Bronzes hellenistiques et romains. Tradition et rénouveau, 1979, σ. 107-109, πίν. 62, εικ. 14.

13. Κ. Ρωμιοπούλου, Ελληνορωμαϊκά γλυπτά του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, Αθήνα 1997, αριθ. 85, σ. 84-85.

14. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 535, Πίν. 454.

15. Με επισφαλή γνησιότητα.

16. E. Diehl, Die Hydria. Formgeschichte und Verwendung im Kult des Altertums, Mainz 1964, σ. 34-39, πίν. 14-18, σ. 43-46, πίν. 24-26.

μεγ. περιμ. 0,42 μ.) (Πίν. 265 δ) αγοράστηκε για τον εμπλουτισμό της Συλλογής Γλυπτών του Εθνικού Μουσείου. Σε έγκοιλο πεδίο που καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα του κυλινδρικού σώματος, εικονίζεται το τυπικό θέμα της δεξιώσεως: σεβάσμιος γενειοφόρος με ιμάτιο, που θα στηριζόταν με το χέρι του βάθους σε ζωγραφισμένη ράβδο, αντικρύζει χλαμυδοφόρο κυνηγό, ακολουθούμενο από κυνηγετικό σκύλο και γυμνό παίδα με λαγωβόλο, από το οποίο κρέμεται αλεπού. Το σχήμα της ληκύθου και ο ρυθμός της παράστασης επιτρέπουν τη χρονολόγησή της στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Για την τεκμηρίωση της χρονολόγησης, για την ασυνήθιστη θεματική αντικατάσταση του λαγού από αλεπού και για την αξιολόγηση της δουλειάς του μαρμαροτεχνίτη θα γίνει λόγος στη δημοσίευση της ληκύθου[17].

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Ο κατάλογος των αντικειμένων βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης που δήλωνε κατά καιρούς ο συλλέκτης Δημήτριος Δούκας περιλαμβάνει 402 αντικείμενα αγορασμένα κατά το πλείστον στην Ευρώπη ή σε χώρες της Δυτικής Ασίας. Τα περισσότερα είναι χάλκινα αντικείμενα μικροτεχνίας κοινών τύπων και μέτριας έως κακής κατάστασης διατήρησης, 175 δαχτυλίδια, 40 πόρπες, 49 σταυροί, 19 σταθμία κτλ, από τα οποία λίγα κρίνονται αξιόλογα, ενώ ενδιαφέρουσα είναι η ομάδα των 40 μολυβδοβούλλων.

Τα δαχτυλίδια, που χρονολογούνται από τον 4ο έως και το 14ο αι. μ.Χ., ανήκουν σε γνωστούς τύπους, με πεπλατυσμένη σφενδόνη, με πρόσθετη σφενδόνη, με υποδοχή για δέσιμο, σε διάφορες παραλλαγές[18], ενώ σπάνια είναι τα ενεπίγραφα με την επίκληση: *ΚΥΡΙΕ ΒΟΗΘΕΙ* (αριθ. κατ. 153,154) ή το όνομα του κατόχου *ΑΡΙΩΤΑΣ* (αριθ. κατ. 155).

Η ομάδα των σταυρών περιλαμβάνει χάλκινους σταυρούς-λειψανοθήκες ή εγκόλπια του 6ου-9ου αι., οι περισσότεροι από τους οποίους είναι ακόσμητοι ή με σχηματοποιημένη κόσμηση και ελάχιστοι με παραστάσεις αγίων (αριθ. 19, *ΙΩΑΝΝΗΣ*) ή της Παναγίας με το Χριστό σε μετάλλιο (αριθ. 30, 64)[19]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομάδα των βυζαντινών πορπών με αντιπροσωπευτικά δείγματα όλων των γνωστών κατηγοριών που έχουν χρονολογηθεί πρόσφατα από τον 6ο έως τον 8ο αι.[20]. Ως χαρακτηριστικούς τύπους αναφέρουμε: α) πόρπη ορθογωνίου σχήματος με ανάγλυφη παράσταση πτερωτού αλόγου (αριθ. 76, Πίν. 266 α)[21], β) πόρπη γλωσσόσχημη με οδοντωτό περίγραμμα (αριθ. 79, Πίν. 266 α)[22], γ) πόρπη με διάτρητο λυρόσχημο σώμα που κοσμείται με εγχάρακτους κυκλίσκους (αριθ. 84) (Πίν. 266 α)[23].

Από τα μολυβδόβουλλα αναφέρουμε τα χαρακτηριστικότερα που κατατάσσονται ως εξής: Μολυβδόβουλλα του 6ου-7ου αι. με παράσταση αετού στον εμπροσθότυπο και μονογράμματος στον οπισθότυπο (αριθ. 360-364) (Πίν. 266 β). Τα λίγο μεταγενέστερα του 7ου-9ου αι. με επιγραφές του ονόματος και του αξιώματος του κατόχου, όπως Μαρίνου τουρμάρχου (αριθ. 365), Ιωάννου πατρικίου (αριθ. 366), Κωνσταντίνου υπάτου και σπαθαρίου (αριθ. 370) (Πίν. 266 β). Στον 10ο αι. μπορεί να χρονολογηθεί το μολυβδόβουλλο (αριθ. 368) με την επίκληση: *Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ* στον εμπροσθότυπο και *Βασιλείῳ βασιλικῷ στράτορι καὶ κόμητι τῆς κόρτης* στον οπισθότυπο (Πίν. 266 β), ενώ στον 11ο αι. χρονολογούνται τα μολυβδόβουλλα με παραστάσεις της Παναγίας με τον Χριστό στον τύπο της Βλαχερνίτισσας ή της Οδηγήτριας στον εμπροσθότυπο και πολύστιχες επιγραφές με το όνομα και τα αξιώματα των κατόχων στον οπισθότυπο, όπως το αριθ. 382: *Θεοτόκε βοήθει Γεωργίῳ πρωτοσπαθαρίῳ μυστογράφῳ καί κριτῇ ἐπί τῷ ἱπποδρόμῳ τῷ Δρόσῳ* (Πίν. 266 γ) και το αριθ. 383: *Σφραγίς ἁγνή ... τῶν λόγων Ἰωάννου κουροπαλάτου τῆς βίγλας καί δρουγγαρίου.*

Η συλλογή εικόνων και αντικειμένων βυζαντινής και μεταβυζαντινής μικροτεχνίας της Μαριάννας Λάτση συγκροτήθηκε τα τελευταία χρόνια από αγορές έργων στο εξωτερικό και στην Ελλάδα και επικεντρώνεται στην τέχνη που αναπτύχθηκε στις περιφερειακές περιοχές του ελληνισμού μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Περιλαμβάνει κυρίως εικόνες που χρονολογούνται από το 15ο έως το 18ο αι. καθώς και μια μικρή ομάδα αντικειμένων μεταλλοτεχνίας της πρωτοβυζαντινής και της μεταβυζαντινής εποχής. Μεγάλος αριθμός των αντικειμένων αυ-

17. Η δημοσίευσή της έχει παραχωρηθεί στη συνάδελφο Ισμήνη Τριάντη.

18. Gl. R. Davidson, The Minor Objects, Corinth XII, Princeton 1952, σ. 228 κ.ε.

19. R. Temple, Early Christian and Byzantine Art, London1990, σ. 91, αριθ. 54 και 48 αντίστοιχα.

20. Για το θέμα της χρονολόγησης των χάλκινων βυζαντινών πορπών και τις πρόσφατες μελέτες, βλ. A. Avramea, Le Peloponnèse du IVe au VIIIe siècle, Changements et persistences, Paris 1997, σ. 86-97, ιδιαιτέρως σ. 90-91, 97. Η συγγραφέας έχει συγκεντρώσει όλη την προηγούμενη βιβλιογραφία και παραθέτει πίνακες από τις σχετικές δημοσιεύσεις.

21. Avramea, ό.π., πίν. II d , αριθ. 2213-2215.

22. Ό.π., πίν. III (κάτω δεξιά), V, αριθ. 50.

23. Ό.π., πίν. VIII, αριθ. 16-17.

τών παρουσιάστηκε σε έκθεση με τίτλο «Μετά το Βυζάντιο» που οργανώθηκε στο Hellenic Center του Λονδίνου τον Απρίλιο του 1996 και επαναλήφθηκε τον Απρίλιο του 1998 στο Μονακό. Η έκθεση συνοδεύτηκε από την έκδοση πολυτελούς καταλόγου[24], τα λήμματα του οποίου προέρχονται από τον κατάλογο που συνέταξε η αρχαιολόγος της Εφορείας Μ. Καζανάκη-Λάππα.

Στη συλλογή των εικόνων η κρητική σχολή αντιπροσωπεύεται με ένα σημαντικό αριθμό έργων που χρονολογούνται από τις αρχές του 15ου έως τα τέλη του 17ου αι. Ορισμένες από τις εικόνες φέρουν τις υπογραφές μεγάλων κρητικών ζωγράφων, όπως του Μιχαήλ Δαμασκηνού, του Γεωργίου Κλόντζα, του Εμμανουήλ Λαμπάρδου, του Ιερεμία Παλλαδά, του Εμμανουήλ Τζάνε, του Λέου Μόσκου[25]. Ιδιαίτερα θα πρέπει να αναφερθούν δύο φύλλα τριπτύχου ή πολυπτύχου, των αρχών του 15ου αι., λόγω της μεγάλης καλλιτεχνικής τους αξίας και του ενδιαφέροντος που παρουσιάζουν για τη μελέτη της ζωγραφικής στην Κρήτη την εποχή αυτή[26]. Από τις ανυπόγραφες κρητικές εικόνες ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο εικόνες με την παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας, του τέλους του 15ου και των αρχών του 16ου αι., τρίπτυχο του 16ου αι. με σκηνές των Παθών και την Κλίμακα του Ιωάννη, τρίπτυχο γνωστό στη βιβλιογραφία ως τρίπτυχο Blunt, εικόνα με την παράσταση της Αγίας Αικατερίνης που κρατά την κεφαλή της και σκηνές του βίου της, εικόνα με την Κοίμηση της Παναγίας, εικόνα με την Ψηλάφηση του Θωμά, λυπηρό τέμπλου με την Παναγία, εικόνα με την Ανάσταση και αφιερωτές[27].

Τα εργαστήρια της Μακεδονίας και του βορειοελλαδικού χώρου αντιπροσωπεύονται επίσης με ενδιαφέροντα έργα, όπως η Οδηγήτρια του 13ου-14ου αι., η Σύναξη των Αρχαγγέλων του 17ου αι., ο άγιος Γεώργιος ένθρονος του 16ου αι., ο άγιος Αθανάσιος στηθαίος του 17ου αι., ενώ σε ηπειρωτικά εργαστήρια του 18ου αι. μπορούν να αποδοθούν τα δύο βημόθυρα της συλλογής[28].

Από τα αντικείμενα μικροτεχνίας ενδιαφέρον παρουσιάζουν ένα χάλκινο αγγείο του 5ου-6ου αι., οι χάλκινοι σταυροί λιτανείας του 10ου-12ου αι., οι δύο χάλκινοι λύχνοι με τους λυχνοστάτες του 5ου-6ου αι., τα χάλκινα θυμιατήρια του 6ου-7ου αι.[29]. Το 18ο και 19ο αι. χρονολογούνται οι σταυροί ευλογίας και αγιασμού της συλλογής, καθώς και τα άγια ποτήρια, οι δίσκοι, οι καντήλες, ο μεγάλος ασημένιος πολυέλαιος, τα κηροπήγια και τα εξαπτέρυγα, τυπικά δείγματα της αργυροχοϊκής τέχνης αυτής της εποχής[30]. Αξιόλογο έργο χρυσοκεντητικής αποτελεί ο επιτάφιος με την υπογραφή της γνωστής κεντήτριας Δεσποινέτας[31].

Στην κατοχή του Δημήτριου Αντωνίου βρίσκεται σήμερα ένα ευαγγελιστάριο σε περγαμηνή (διαστ. 0,29× 0,225 μ.) με δερμάτινη στάχωση. Ο κώδικας είναι ακέφαλος και κολοβός και αριθμεί 80 φύλλα. Η κατάσταση διατήρησής του είναι μέτρια: σκισίματα στα μεσαία φύλλα, φθορές από φωτιά και κηλίδες από νερό. Στην πρώτη και τέταρτη σελίδα ενθυμήσεις του 17ου αι. Η γραφή είναι στρογγυλή και επιμελημένη, το μελάνι σχεδόν μαύρο. Οι τίτλοι ερυθρογραφούνται και το κείμενο διατάσσεται σε δύο στήλες και κοσμείται με επίτιτλα και πρωτογράμματα. Τα επίτιτλα είναι είτε απλά ταινιοειδή είτε αλυσιδωτά πλέγματα ανακαμπτόμενων βλαστών και τα αρχικά γράμματα απλά ή διανθισμένα με ελάχιστα φυτικά κοσμήματα και σφαιρίδια. Στα κοσμήματα χρησιμοποιείται ιώδες κιννάβαρι, πράσινο και γαλάζιο μελάνι. Το απλό σύστημα της διακόσμησης και η γραφή οδηγούν στη χρονολόγηση του ευαγγελιστάριου στο 12ο αι.[32]. Η στάχωση αποτελείται από ξύλινες πινακίδες καλυμμένες με σκούρο δέρμα και έντυπη διακόσμηση (διπλό ορθογώνιο πλαίσιο και στο εσωτερικό του διπλές διαγώνιες γραμμές). Στην εμπρόσθια όψη της στάχωσης έχει στερεωθεί στο κέντρο μεταλλικό πλακίδιο με ανάγλυφη παράσταση της τριπρόσωπης Σταύρωσης (Πίν. 266 δ). Ο Εσταυρωμένος απεικονίζεται, όπως συνήθως, σε μεγαλύτερη κλίμακα από τις δύο άλλες μορφές, η τοποθέτησή του όμως στο ίδιο επίπεδο, και όχι ψηλότερα από αυτές, αποτελεί ασυνήθιστη εικονογραφική ιδιομορφία. Πάνω από την οριζό-

24. Μετά το Βυζάντιο, έκδοση της Private Bank and Trust Company Limited, Αθήνα 1996 και αγγλική έκδοση Μετά το Βυζάντιο, The Survival of Byzantine Sacred Art, April 1996. Ο καταλογος μεταφράστηκε επίσης στα γαλλικά για την παρουσίαση της έκθεσης στο Μονακό, Μετά το Βυζάντιο, έκδοση της Eurofinancière d'Investissements, Avril 1998.

25. Ό. π., αριθ. κατ. 23, 24, 27, 33, 34, 35, 31, 40.

26. Ό.π., αριθ. κατ. 2,3. Τα φύλλα παρουσιάστηκαν από την Μ. Καζανάκη στο Συμπόσιο για τις κρητικές εικόνες τον Οκτώβριο του 1993 στο Ηράκλειο Κρήτης και είναι υπό δημοσίευση.

27. Ό.π., αριθ. κατ. 8, 9, 12.25, 28, 4, 5, 13, 41.

28. Ό.π., αριθ. κατ. 1, 21, 19, 44.49.

29. Ό.π., αριθ. κατ. 60, 69-72, 65-66, 61-64.

30. Ό.π., αριθ. κατ. 74-96.

31. Ό.π., αριθ. κατ. 73.

32. Ως προς το σύστημα εικονογράφησης και ως προς τη γραφή ο κώδικας μπορεί να συγκριθεί με τους κώδικες αριθ. 124 και 147 της Εθνικής βιβλιοθήκης της Αθήνας που χρονολογούνται στο 12ο αι. Βλ. Άννα Μαραβά-Χατζηνικολάου, Χριστίνα Τουφεξή-Πάσχου, Κατάλογος μικρογραφιών βυζαντινών χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, Α', σ. 199-202, πίν. 512-531.

ντια κεραία του σταυρού δύο ιπτάμενοι πενθούντες άγγελοι και στις γωνίες οι προσωποποιήσεις της σελήνης και του ηλίου. Το κεντρικό πλακίδιο πλαισιώνεται στις γωνίες με ελάσματα σε σχήμα Γ διακοσμημένα με ανάγλυφους ρόδακες, από τα οποία λείπει το ένα. Η προσήλωση των μετάλλινων στοιχείων έχει γίνει μάλλον αδέξια με μεγάλα σιδερένια καρφιά. Το πλακίδιο, έργο έντονα εξπρεσιονιστικό, επαρχιακού εργαστηρίου, είναι δύσκολο να χρονολογηθεί. Είναι γνωστά δύο όμοια πλακίδια σε σταχώσεις κωδίκων που προέρχονται από τη Μονή Μεταμορφώσεως των Μετεώρων και παρουσιάζουν τα ίδια προβλήματα χρονολόγησης[33].

Από τις 33 εικόνες που βρίσκονται στην κατοχή του Αντώνη Πλέσσα αναφέρουμε ως αξιόλογες τέσσερις : α) εικόνα με την παράσταση Παντοκράτορα σε προτομή του β΄ μισού του 17ου αι. (διαστ. 0,885×0,606 μ.), β) εικόνα των αγίων Πάντων της ίδιας εποχής με την προσθήκη των ένθρονων αγίων Γεωργίου και Δημητρίου που πλαισιώνουν τον Αβραάμ στον παράδεισο (διαστ.: 0,52× 0,395 μ.), γ) εικόνα Πτερωτού Προδρόμου, των αρχών του 18ου αι., στον εικονογραφικό τύπο που καθιέρωσαν τα κρητικά εργαστήρια (διαστ. 0,498×0,356 μ.), και δ) εικόνα με τους αγίους Σάββα και Συμεών, τους Σέρβους (διαστ. 1,182× 0,806 μ.). Οι δύο άγιοι, ο ιδρυτής της δυναστείας των Νεμανιδών Συμεών (1168-1200) και ο γιος του Σάββας, πρώτος επίσκοπος Σερβίας (1219-1234), εικονίζονται ολόσωμοι και μετωπικοί σε τοπίο με χαμηλούς λόφους και δέντρα (Πίν. 267 α). Ο Συμεών, δεξιά, σεβάσμια μορφή γέροντος με μοναχικά ενδύματα και κουκούλι, έχει το δεξί χέρι μπροστά στο στήθος με την παλάμη προς τα έξω και κρατεί στο αριστερό ειλητό όπου αναγράφεται: *ΔΕΥΤΕ ΤΕΚΝΑ ΑΚΟΥCΑΤΕ ΜΟΥ ΦΟΒΟΝ ΚΥΡΙΟΥ ΔΙΔΑΞΩ ΥΜΑC. ΤΙC ΕCΗ ΑΝΘΡΩΠΟC Ο ΘΕΛΩΝ ΖΩΗΝ ΑΓΑΠΩΝ ΗΜΕΡΑC ΙΔΕΙΝ ΑΓΑΘΑC*. Ο Σάββας, αριστερά, άνδρας νέος με μαύρη πυκνή γενειάδα και μαύρα μαλλιά, φορεί πατριαρχικό σάκκο και ωμοφόριο με μεγάλους σταυρούς, ευλογεί με το δεξί και κρατεί στο αριστερό ευαγγέλιο με πολύτιμη στάχωση. Το επιμελημένο πλάσιμο των μορφών που θυμίζουν ρεαλιστικά πορτραίτα, η φροντισμένη απόδοση της πτυχολογίας και των λεπτομερειών οδηγούν στην απόδοση της εικόνας σε καλό εργαστήριο του 18ου αι. που συνδέεται με το Άγιον Όρος. Η παράσταση των δύο αγίων, στην οποία τονίζεται ο ρόλος τους ως ιδρυτών της σερβικής εκκλησίας, έχει γνωρίσει διάδοση κυρίως στη Σερβία και το Άγιον Όρος και είναι γνωστός ένας σημαντικός αριθμός τοιχογραφιών και εικόνων με αυτό το θέμα, έργα κυρίως σέρβων ζωγράφων[34]. Στην κατοχή του Α. Πλέσσα καταγράφηκαν επίσης 12 ανθίβολα με μεμονωμένες μορφές ή σκηνές που μπορούν να χρονολογηθούν στο 18ο αι. και προέρχονται, σύμφωνα με τη δήλωση του κατόχου, από αγορές.

Ο Γ. Διαμαντόπουλος προσέθεσε στις εικόνες της συλλογής του τέσσερα ενδιαφέροντα έργα που αγόρασε στο Λονδίνο σε δημοπρασίες του οίκου Sotheby's, στα οποία θα αναφερθούμε με συντομία: 1. Pietà (διαστ. 0,39×0,32 μ.). Η Παναγία καθισμένη σε βράχο κρατεί στην ποδιά της το νεκρό άκαμπτο σώμα του Χριστού και επάνω, στο χρυσό βάθος εικονίζονται δύο μικροί πενθούντες άγγελοι (Πίν. 267 β). Η εικόνα ανήκει σε μια σειρά ιταλοκρητικών εικόνων που επαναλαμβάνουν με πολύ μικρές διαφορές το δυτικό θέμα της Pietà και χρονολογούνται από τα μέσα του 15ου έως το 17ο αι.[35]. Πλησιέστερα βρίσκεται προς την ομάδα των εικόνων που έχουν χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 15ου αι., είναι ωστόσο έργο μετριότερου ζωγράφου, όπως γίνεται φανερό από την αδυναμία του να αποδώσει τη σύσπαση της οδύνης στο πρόσωπο της Παναγίας[36]. Η αρκετά άτεχνη στικτή διακόσμηση στους φωτοστεφάνους πιθανώς είναι μεταγενέστερη προσθήκη. 2. Κεντρικό φύλλο μικρού τριπτύχου στο οποίο παριστάνεται η τριπρόσωπη Δέηση με τον Χριστό στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέως (διαστ. 0,153×0,117 μ.). Στο πλαίσιο δίλοβο ανάγλυφο τόξο επάνω και αυλακώσεις στα πλάγια. Η εικονογραφία αλλά και τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά φανερώνουν ότι η εικόνα αποτελεί τυπικό έργο κρητικού εργαστηρίου των αρχών του 16ου αι.[37]. 3. Αγία

33. Πρόκειται για τον κώδικα 169 της Μονής Μεταμορφώσεως των Μετεώρων, του 17ου αι. Βλ. Ν. Βέης, Τα χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων των αποκειμένων εις τας Μονάς των Μετεώρων Α΄, Αθήνα 1967, σ. 200, πίν. 25 και τον κώδικα αριθ. 80 της Εθνικής Βιβλιοθήκης, του τέλους του 13ου αι., βλ. Άννα Μαραβά-Χατζηνικολάου – Χριστίνα Τουφεξή-Πάσχου, ό.π., Β΄, σ. 92-98, πίν. στη σ. 284. Ο Βέης ερμηνεύοντας τις δύο μορφές στο άνω τμήμα της παράστασης ως λέοντες θεωρεί πιθανόν ότι το πλακίδιο είναι βενετικό έργο. Πρόκειται ωστόσο για πενθούντες αγγέλους της Σταύρωσης, που διακρίνονται σαφώς στο καλύτερα διατηρημένο πλακίδιο στην κατοχή Δ. Αντωνίου.

34. Βλ. εικόνα με το ίδιο θέμα και τη χρονολογία 1556, σήμερα στο Ρωσικό Μουσείο της Πετρουπόλεως, στον κατάλογο της έκθεσης Εικόνες της Κρητικής Τέχνης, Από τον Χάνδακα ως την Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη, Ηράκλειον 1993, αριθ. 26, σ. 382-385, όπου ανάλυση του εικονογραφικού θέματος και αναφορές στη βιβλιογραφία.

35. ΔΧΑΕ, ΙΘ΄ (1996-1997), σ. 81-84.

36. Για την ομάδα αυτή, βλ. Holy Image, Holy Space, Αθήνα 1988, αριθ. 56 και ΔΧΑΕ, ό.π.

37. Έγχρωμη απεικόνιση βλ. στον κατάλογο της δημοπρασίας Sothe-

Τριάδα (διαστ. 0,25× 0,20 μ.). Ο Χριστός Παντοκράτωρ και ο Παλαιός των Ημερών εικονίζονται καθισμένοι σε ξύλινο θρόνο και επάνω, ανάμεσα στις κεφαλές τους, το Άγιο Πνεύμα ως περιστερά μέσα σε διπλή ρομβοειδή δόξα. Χρυσό βάθος και πράσινο έδαφος όπου στο μέσον εξίτηλη επιγραφή: *Π(α)πα ΙΩΑ Κ.* Κρητικό εργαστήριο του α΄ μισού του 17ου αι. 4. Παναγία Βρεφοκρατούσα Πορταΐτισσα (διαστ. 0,51× 0,42 μ.). Η Παναγία εικονίζεται στο γνωστό εικονογραφικό τύπο, αριστεροκρατούσα με την πληγή στην παρειά. Στην πίσω όψη της εικόνας γραπτός σταυρός με την επιγραφή *ΙC ΧC ΝΙΚΑ* και στο μέσον χαραγμένη επιγραφή: *ξυλουργός Μπαρμπαρίγου-1692*. Δεν είναι σαφές αν ο Μπαρμπαρίγος ήταν ο αφιερωτής ή ο ξυλουργός που προμήθευσε το ξύλο της εικόνας στο ζωγράφο.

Στην κατοχή του Γ. Μπαρδάνη καταγράφηκε μια εικόνα με την παράσταση της Παναγίας του Πάθους στον καθιερωμένο εικονογραφικό τύπο των κρητικών εικόνων (διαστ. 0,315×0,18 μ.). Διατηρείται μέρος του ελεγείου που συνοδεύει την παράσταση: *[Ο ΤΟ ΧΑΙΡΕ ΠΡΙΝ ΤΗ Π]ΑΝΑΓΝΩ ΜΗΝ[ΥΣΑΣ ΤΑ ΣΥΜΒΟΛΑ ΝΥ]Ν ΤΟΥ ΠΑΘΟΥΣ [ΠΡΟΔΕΙΚΝΥΕΙ ΧΡΙΣΤΟΣ ΔΕ ΘΝΗ]ΤΗΝ ΣΑΡΚ[ΑΝ ΕΝΔΕΔΥΜΕΝ]ΟΣ ΠΟΤΜΟΝ [ΔΕΔΟΙΚΩΣ ΔΕΙΛΙ]Α ΤΑΥΤΑ ΒΛΕΠΩΝ*. Οι σκούροι προπλασμοί, η ξηρότητα και η τυποποίηση που χαρακτηρίζουν το έργο οδηγούν στη χρονολόγησή του στο β΄ μισό του 17ου αι.

Στην κατοχή της Ελένης Μπουθ καταγράφηκε μια εικόνα Παναγίας Βρεφοκρατούσας του τύπου της Γλυκοφιλούσας (διαστ. 0,28×0,219 μ). Στις επάνω γωνίες οι ολόσωμοι αρχάγγελοι *Μ(ΙΧΑΗΛ)* και *Γ(ΑΒΡΙΗΛ)* κλίνουν την κεφαλή προς την Παναγία και φέρουν το ένα χέρι στο στήθος, ενώ στο άλλο κρατούν σκήπτρο. Η απεικόνιση των ολόσωμων αρχαγγέλων συναντάται σε βυζαντινές εικόνες Βρεφοκρατούσας[38] και είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι επιβιώνει στη μεταβυζαντινή εικονογραφία. Στην πίσω όψη της εικόνας δύο οριζόντιες ζώνες με επιπεδόγλυφο φυτικό κόσμημα.

Από τα έργα βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης που κατέχει η Ιωάννα Στράτου (18 εικόνες, δύο ανθίβολα και 11 αντικείμενα μικροτεχνίας), ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν μια εικόνα και ορισμένα αντικείμενα μικροτεχνίας που προέρχονται από την ανατολική Μεσόγειο και χρονολογούνται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους: 1. Εικόνα με παράσταση της Γέννησης (αριθ. 30, διαστ. 0,49×0,40 μ.) που υπογράφεται από τον ρεθύμνιο ζωγράφο Ηλία Μόσκο, ο οποίος έζησε και εργάστηκε στα Επτάνησα: *ΧΕΙΡ ΗΛΙΟΥ ΜΟCΚΟΥ*[39]. Στην είσοδο του βραχώδους σπηλαίου παριστάνεται η Παναγία γονατισμένη με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος μπροστά στο θείο βρέφος που πλαισιώνεται από τρεις αγγέλους (Πίν. 268 β). Τα δευτερεύοντα επεισόδια τοποθετούνται γύρω από τον κωνικό βράχο που δεσπόζει στην παράσταση: κάτω αριστερά ο Ιωσήφ που συνομιλεί με δύο βοσκούς, στο βάθος αριστερά η προσέλευση των μάγων και δεξιά ο ευαγγελισμός των ποιμένων, επάνω οι δοξολογούντες άγγελοι. Η συστάδα των δέντρων στην κάτω δεξιά γωνία, η απεικόνιση της πόλης πίσω από τους βοσκούς και η αντικατάσταση του χρυσού βάθους με το γαλάζιο ουρανό αποτελούν δάνεια από την ιταλική τέχνη. Η εικόνα παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία με τη Γέννηση της Συλλογής Ε. Σταθάτου που φέρει την υπογραφή του ίδιου ζωγράφου και τη χρονολογία *1658*[40]. 2. Χάλκινος λύχνος (αριθ. 26, διαστ. 0,210×0,115 μ.) με χαμηλό κωνικό πόδι και οπή τετράγωνης διατομής στη βάση για την προσαρμογή του σε λυχνοστάτη (Πίν. 268 α). Η λαβή είναι διχαλωτή με συμφυή σταυρό και το πώμα κοσμείται με ανάγλυφο γοργόνειο[41]. 3. Χάλκινος σταυρός-λειψανοθήκη (αριθ. 18, διαστ. 0,10× 0,042 μ.). Στη μία όψη εγχάρακτη παράσταση όρθιας Βρεφοκρατούσας Παναγίας με δύο αγίους στις άκρες των οριζόντιων κεραιών, στην άλλη ολόσωμος ιεράρχης σε δέηση[42]. 4. Χάλκινο πώμα λύχνου (αριθ. 23, διαστ. 0,027× 0,028 μ.) με λαβή σε σχήμα περιστεράς και συμφυή κρίκο

by's, Icons, Russian Pictures and Works of Art, London, 24 November 1992, σ. 112, αριθ. 259.

38. Βλ. εικόνα της Παναγίας από τη Μονή Βλατάδων της Θεσσαλονίκης, ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 8, Πίν. 12. Για μια άλλη εικόνα Γλυκοφιλούσας με προσκλίνοντες ολόσωμους αρχαγγέλους των αρχών του 14ου αι. βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο του Ιδρύματος της Παναγίας της Τήνου, βλ. Μ. Καζανάκη-Λάππα, Μια Παλαιολόγεια εικόνα Βρεφοκρατούσας του τύπου της Γλυκοφιλούσας, Όγδοο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής τέχνης, Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1988, σ. 47-48.

39. Βλ. Μ. Χατζηδάκης - Ευγ. Δρακοπούλου, Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση, 2, Αθήνα 1997, σ. 198-203.

40. Βλ. Α. Ξυγγόπουλος, Συλλογή Ελένης Σταθάτου, Αθήνα 1951, σ. 11, πίν. 8. Βλ. επίσης, Οι Πύλες του Μυστηρίου, Θησαυροί της Ορθοδοξίας από την Ελλάδα, Αθήνα 1994, αριθ. 67, σ. 248-249, όπου γίνεται αναφορά σε μία ακόμη ενυπόγραφη εικόνα του Ηλία Μόσκου με παράσταση της Γέννησης και χρονολογία 1660, που βρίσκεται στο Μουσείο Μπενάκη. Για μία τέταρτη εικόνα της Γέννησης με υπογραφή του ίδιου ζωγράφου και τη χρονολογία 1680 βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο (αριθ. 1511), βλ. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 12.

41. L'art du métal au début de l'ère chrétienne, Musée du Louvre, Catalogue du département des antiquités égyptiennes, Paris 1990, αριθ. E11684 - E11685, σ. 128-129.

42. Early Christian and Byzantine Art, An Exhibition held at the Baltimore Museum of Art, April 25-June 22, The Walters Art Gallery, Baltimore 1947, σ. 72, πίν. XLVI.

ανάρτησης. 5. Χάλκινη πόρπη (αριθ. 17) με σταθερό στέλεχος που κοσμείται με ανάγλυφα αντικρυστά κισσόφυλλα[43].

Από τα αντικείμενα που καταγράφηκαν στην κατοχή των κυρίων Μαρίνου και Αιμιλίας Γερουλάνου αναφέρουμε τα εξής: 1. Εικόνα με παράσταση της Αποκαθήλωσης (διαστ. 0,327×0,28 μ.) στο γνωστό τύπο των κρητικών εικόνων που δημιουργήθηκε από τη χρησιμοποίηση ως προτύπου μιας χαλκογραφίας του Marcandonio Raimondi (Πίν. 269). Η εικόνα, που τοποθετείται χρονολογικά γύρω στα μέσα του 17ου αι., ακολουθεί την απλούστερη παραλλαγή του τύπου, όπως και η παρόμοια εικόνα από το Σκευοφυλάκιο της Μονής της Πάτμου, από την οποία διαφέρει κυρίως ως προς το βάθος της παράστασης[44] που αποτελείται από σειρά ποικίλων οικοδομημάτων. Στον ίδιο τύπο ανήκει και μια μεταγενέστερη και ακόμη απλούστερη εικόνα της συλλογής Βελιμέζη[45]. 2. Εικόνα με παράσταση του αγίου Νεοφύτου (0,333×0,26 μ.) ολόσωμου μετωπικού, με σταυρό στο δεξί χέρι και πολυτελή ενδυμασία με χρυσές παρυφές. Χρονολογείται στο 18ο αι. και παρουσιάζει ενδιαφέρον για την αφιερωματική επιγραφή: *ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΩ*. 3. Τοπογραφία της Ιερουσαλήμ σε μουσαμά στο γνωστό τύπο με χρονολογία 1753 (διαστ. 0,75×0,87 μ.).

Καταγράφηκε επίσης μικρός αριθμός μεταλλικών σταυρών-εγκολπίων από τους οποίους αναφέρουμε ένα χρυσό σταυρό (διαστ. 0,022×0,016 μ.) με εγχάρακτο διάκοσμο ιχθυάκανθας και οπή στο κέντρο για ένθεση πολύτιμου λίθου ή υαλόμαζας, όπως το σχεδόν όμοιο της συλλογής του Princeton που χρονολογείται στον 6ο-7ο αι.[46], ένα χάλκινο σταυρό με ανάγλυφες παραστάσεις της Παναγίας και των τεσσάρων ευαγγελιστών (0,089×0,055 μ.) του 9ου-10ου αι.[47] και έναν άλλο χάλκινο με εγχάρακτη ενεπίγραφη παράσταση του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (διαστ. 0,01×0,065 μ.) επίσης του 9ου-10ου αι.

Στην κατοχή της Καλλιρρόης Αμαξοπούλου και των θυγατέρων της Ιωάννας και Ηλιάννας καταγράφηκε μία σημαντική εικόνα με παράσταση της Παναγίας Πλατυτέρας και ασημένια επένδυση (διαστ. 0,29×0,259 μ.). Παρά τις αλλοιώσεις που έχει υποστεί η ζωγραφική επιφάνεια της εικόνας, οι σκούροι προπλασμοί στα πρόσωπα, οι απότομες μεταβάσεις από τα σκιερά στα φωτισμένα μέρη, οι δέσμες των φώτων αλλά και οι πυκνές χρυσογραφίες στα ενδύματα οδηγούν στη χρονολόγησή της στο 15ο αι. Η ανάγλυφη ασημένια επένδυση που καλύπτει το βάθος και το πλαίσιο της εικόνας – συνδυασμός φυτικού και γεωμετρικού διακόσμου σε χαμηλό ανάγλυφο με έξεργα κομβία στις γωνίες και στο μέσον των πλευρών – διακρίνεται για την καλή ποιότητα της εργασίας, η οποία σε συνδυασμό με τα διακοσμητικά θέματα την τοποθετούν στο 14ο αι.[48]. Μεταγενέστερη είναι η ζώνη της κάτω πλευράς και το κομβίο της άνω δεξιάς γωνίας που συμπληρώθηκαν πιθανότατα κατά την προσαρμογή της επένδυσης στην εικόνα.

Στην κατοχή της Ε. Αραϊτζοπούλου βρίσκεται μια εικόνα που προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη και απεικονίζει την Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα πλαισιωμένη από δύο ολόσωμους στρατιωτικούς αγίους (διαστ. 0,355×0,29 μ.) (Πίν. 270 α). Ο εικονιζόμενος αριστερά είναι νέος αγένειος, ενώ ο δεξιός με μαύρα μαλλιά και ομοιόχρωμο κοντό γένι ταυτίζεται από την επιγραφή με τον άγιο Θεόδωρο τον Τήρωνα. Οι μορφές είναι ραδινές με μικρά κεφάλια στηριγμένα σε λεπτούς λαιμούς, η χρωματική κλίμακα περιορισμένη, το βάθος χρυσό. Η εικόνα παρά τη μέτρια διατήρηση δεν στερείται ενδιαφέροντος και θα μπορούσε να αποδοθεί σε περιφερειακό εργαστήριο εξαρτημένο από την πρωτεύουσα και να χρονολογηθεί περί τα μέσα του 15ου αι.

Στην κατοχή της Κωνσταντίνας Mc Cabe καταγράφηκε χάλκινη αλυσίδα ανάρτησης κανδήλας που απολήγει σε κρίκο και άγκιστρο αντίστοιχα. Οι κρίκοι της αλυσίδας διακόπτονται από σταυρό με πεπλατυσμένες κεραίες και άλλο σταυρό εγγεγραμμένο σε κύκλο. Ανήκει στην κατηγορία των αντικειμένων που προέρχονται από την ανατολική Μεσόγειο και χρονολογείται στον 6ο αι.[49].

Στην κατοχή του Σταύρου και του Άγγελου Σταυρόπουλου περιήλθαν από κληρονομιά μεταξύ άλλων και τα εξής δύο αντικείμενα: 1. Σταυρός ξυλόγλυπτου τέμπλου (διαστ. 0,32×0,215 μ.), στον οποίο εικονίζονται ο Εσταυρωμένος με τα σύμβολα των Ευαγγελιστών στην κύρια όψη, ενώ στην οπίσθια γράφεται φυλλοφόρος σταυρός με την υπογραφή του ζωγράφου και την χρονολογία: *ΧΕΙΡ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ 1724*. Ο ζωγράφος μπορεί πιθανώς να ταυτιστεί με τον ιερομόναχο Νικόλαο, του οποίου η υπο-

43. L'art du métal au début de l'ère chrétienne, ό.π. (υποσημ. 41), σ. 209.

44. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή τέχνη, Αθήνα 1985, σ. 169-172, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

45. Ν. Χατζηδάκη, Εικόνες της Συλλογής Βελιμέζη, Αθήνα 1997, σ. 320-323.

46. Byzantium at Princeton, Princeton 1986, αριθ. 87.

47. Ό.π., αριθ. 69 και 73

48. A. Grabar, Les révêtements en or et en argent des icônes byzantines, Venice 1975, εικ. 32, 45.

49. Byzantium, Treasures of Byzantine Art and Culture, London 1994, σ. 104, αριθ. 113α.

γραφή έχει εντοπιστεί σε τοιχογραφία του 1730 της Μονής Στούπαινας στο Μιτσικέλι της Ηπείρου[50]. 2. Χάλκινο θυμιατήρι με εξαγωνικό σώμα που στηρίζεται σε τρία πόδια και κοσμείται με εγχάρακτους μικρούς κύκλους. Τρεις κρίκοι στηρίζουν την αλυσίδα ανάρτησης, που διατηρεί και το στέλεχός της. Ανήκει στην κατηγορία των παρόμοιων αντικειμένων που προέρχονται από την Αίγυπτο και χρονολογούνται στον 6ο-7ο αι.[51].

Ο Ηλίας Μπαρμπαλιάς αγόρασε από το αρχαιοπωλείο Σταυροπούλου ένα ζεύγος βημοθύρων (διαστ. 1,40×0,86 μ.) με διακόσμηση που χωρίζεται σε τρεις ζώνες. Στην επάνω ζώνη εικονίζονται ο αρχάγγελος και η Παναγία του Ευαγγελισμού μπροστά από χαμηλό τοίχο που καταλαμβάνει το βάθος της παράστασης. Πίσω από τον τοίχο και δίπλα σε ψηλά κτίρια οι Προφήτες Δαυίδ και Σολομών με ανοικτά ενεπίγραφα ειλητά. Η μεσαία ζώνη κοσμείται με φυτικά σχέδια σε χαμηλό ανάγλυφο. Στην κατώτερη ζώνη παριστάνονται, κάτω από ανάγλυφα τόξα, τέσσερις ιεράρχες ολόσωμοι από τους οποίους σώζονται τμήματα μόνο στο αριστερό φύλλο. Η απόληξη των βημοθύρων αποτελείται από ξυλόγλυπτη φυτική διακόσμηση, τμήμα της οποίας έχει εκπέσει. Το έργο μπορεί να αποδοθεί σε βορειοελλαδικό εργαστήριο και να χρονολογηθεί στο β' μισό του 17ου αι.

Στην κατοχή του Γ. Μπούζη περιήλθε μία εικόνα με παράσταση του Χριστού Παντοκράτορος πλαισιωμένου από τα σύμβολα των Ευαγγελιστών (διαστ. 0,27×0,215 μ.). Ο Χριστός εικονίζεται καθισμένος πάνω σε νέφη και χερουβείμ με το κεφάλι στραμμένο προς τη δεξιά του πλευρά, υψώνει το δεξί χέρι σε ανοιχτή χειρονομία ευλογίας και με το αριστερό στηρίζει στο γόνατό του ανοιχτό ενεπίγραφο Ευαγγέλιο. Περιβάλλεται από τα φτερωτά σύμβολα των Ευαγγελιστών που κρατούν κλειστά βιβλία. Η εικόνα αποδίδεται σε επτανησιακό εργαστήριο και χρονολογείται στα τέλη του 17ου αι.[52].

Μετά το θάνατο της παλαιάς κατόχου Πην. Βλάγκαλη οι κληρονόμοι της παραχώρησαν στο Βυζαντινό Μουσείο τις τρεις εικόνες που βρέθηκαν στην οικία της. Οι δύο από αυτές – Παναγία Βρεφοκρατούσα με αγίους και Σταύρωση, ιταλικής τέχνης των αρχών του 15ου αι., και Βαϊοφόρος με υπογραφή του ζωγράφου Αντωνίου Σκορδίλη, τέλη 17ου-αρχές 18ου αι. – εκτέθηκαν στο Βυζαντινό Μουσείο το 1997, στο πλαίσιο της έκθεσης για τα Νέα Αποκτήματα, και δημοσιεύονται στον σχετικό κατάλογο[53].

Η Βασιλική-Τριανταφυλλιά Κράμπαλη έχει στην κατοχή της μια μικρή εικόνα (διαστ. 0,20×0,14 μ.) που προέρχεται από την Κέρκυρα και φέρει τη χρονολογία: *1760 Δεκεμβρίου 5*. Το ενδιαφέρον της εικόνας συνίσταται στο παριστανόμενο θαύμα διάσωσης, πιθανώς μετά από πτώση από άλογο. Ο διασωθείς, προφανώς ευγενής όπως συνάγεται από την ενδυμασία του, παριστάνεται σε μικρή κλίμακα γονατιστός ανάμεσα στους αγίους Νικόλαο και Σάββα που εικονίζονται ολόσωμοι στο μέσον της εικόνας. Στο επάνω μέρος η Παναγία δεόμενη μέσα σε σύννεφα και στην κατώτερη ζώνη εκκλησία με καμπαναριό, άλογο που τρέχει σε ανηφορικό παραθαλάσσιο δρόμο και τμήμα πόλης. Η παράσταση των συγκεκριμένων αγίων σχετίζεται με την αναγραφόμενη ημερομηνία, προφανώς ημέρα της διάσωσης, αφού ο αφιερωτής είναι γυρισμένος προς τον άγιο Σάββα, του οποίου η μνήμη εορτάζεται στις 5 Δεκεμβρίου, ενώ ο άγιος Νικόλαος εορτάζεται την επόμενη μέρα 6 Δεκεμβρίου.

Εικόνα στην κατοχή του Γ. Ροζάκη με παράσταση αγίων σε μπαρόκ πλαίσια παρουσιάζει ενδιαφέρον για την εξάστιχη επιγραφή στο κάτω μέρος : *ΔΙΑ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ/ ΚΥΡΙΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΕΣΦΥ/ΓΜΕΝΙΤΟΥ. ΔΙΑ ΧΕΙ/ΡΟΣ ΔΕ ΑΝΘΙΜΟΥ/ΜΟΝΑΧΟΥ ΕΣΦΥΓΜΕΝΙΤΟΥ./ΕΤΟΣ 1845 ΑΥ-ΓΟΥΣΤΟΥ ΙΣΤ'*.

Στην κατοχή της Αικ. Ιωαννίδου βρίσκεται μια τρίζωνη εικόνα καλής τέχνης του 19ου αι. με χρονολογία και υπογραφή του ζωγράφου: *1878 Ἀπριλίου 24 χειρὶ Χριστοδούλου Ἀναστασ(ίου) ζωγρ(άφου) χιοναδίτου.*

Τέλος, κατά τη διάρκεια του έτους πραγματοποιήθηκαν από τους αρχαιοπώλες των Αθηνών αγορές 50 αρχαίων, 89 νομισμάτων και 62 αντικειμένων βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα αρχαία και τα νομίσματα, καθώς και 34 αντικείμενα βυζαντινής τέχνης εισήχθησαν με νόμιμες διαδικασίες από το εξωτερικό.

Από τις ελληνικές εικόνες που διακινήθηκαν σε αρχαιοπωλεία, δύο εικόνες του αρχαιοπωλείου του Ν. Ρούσσου κρίθηκε ότι παρουσιάζουν εικονογραφικό ενδιαφέρον και για το λόγο αυτό, ύστερα από εισήγηση της Εφορείας, αποφασίστηκε να αγοραστούν από το Βυζαντινό Μου-

50. Φ. Πιομπίνος, Έλληνες αγιογράφοι μέχρι το 1821, Αθήνα 1984, σ. 289.

51. M. Ross, Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, Washington 1962, αριθ. 8-49. S. Campbell, The Malcove Collection, Toronto 1985, σ. 88-89.

52. Για τον εικονογραφικό τύπο του Χριστού εν δόξη, βλ. Π. Βοκοτόπουλος, Εικόνες της Κέρκυρας, Αθήνα 1990, σ. 110-111. Όμοιο εικονογραφικό τύπο αναπαράγει εικόνα ελλειψοειδούς σχήματος της συλλογής Λάτση, βλ. Μετά το Βυζάντιο, ό.π. (υποσημ. 24), αριθ. 42.

53. Βυζαντινό Μουσείο, Τα νέα αποκτήματα, Αθήνα 1997, αριθ. κατ. 6 και 31, αντίστοιχα.

σείο Αθηνών και το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης αντίστοιχα: 1. Η παραβολή των Δέκα Παρθένων (διαστ. 0,485×0,385μ.) (Πίν. 270 β). Αριστερά, μέσα σε κατάφυτο κήπο ο Χριστός με τις φρόνιμες παρθένους που κρατούν αναμμένες λαμπάδες κρατεί ειλητάριο με την επιγραφή: *ΕΙΣΕΛΘΑΤΕ ΕΙΣ ΤΗΝ ΧΑΡΑΝ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΣΑΣ*. Δεξιά έξω από την πύλη στο υπέρθυρο της οποίας γράφεται: *Κ(ΥΡΙ)Ε Κ(ΥΡΙ)Ε ΑΝΟΙΞΟΝ ΗΜΙΝ* εικονίζονται οι μωρές παρθένοι με σβησμένες λαμπάδες. Στο ανακουφιστικό τόξο της πύλης ο Χριστός σε προτομή προς τα αριστερά κρατεί ειλητό με την επιγραφή: *ΟΥΚ ΟΙΔΑ ΥΜΑΣ*. Η παράσταση του σχετικά σπάνιου αυτού εικονογραφικού θέματος περιλαμβάνει νεοαναγεννησιακά στοιχεία και μπορεί να αποδοθεί σε καλό επτανησιακό εργαστήριο των αρχών του 18ου αι. Σε διαφορετικό εικονογραφικό τύπο ανήκει μια εικόνα με το ίδιο θέμα, απόκτημα των τελευταίων χρόνων στο Βυζαντινό Μουσείο[54]. 2. Ο άγιος Δημήτριος στη φυλακή ευλογεί τον άγιο Νέστορα (διαστ. 0,395×0,325 μ). Ο άγιος, καθισμένος σε βαθμιδωτό έδρανο μέσα στο χώρο της φυλακής που αποδίδεται ως οικοδόμημα με τοξοστοιχίες και ένα μικρό παράθυρο με κιγκλίδωμα, ευλογεί τον Νέστορα που εικονίζεται σε μικρή κλίμακα δεόμενος με στρατιωτική στολή. Η εικόνα μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 17ου αι.[55].

ΡΟΔΟΝΙΚΗ ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ
ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ - ΛΑΠΠΑ

54. Ό.π., σ. 132-133. Για το θέμα, βλ. Διονύσιος εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης, Αγία Πετρούπολη 1909, σ. 120.

55. Α. Ξυγγόπουλος, Ο εικονογραφικός κύκλος της ζωής του αγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 21-22, 37-38, 54.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Άρτα. Οδός Κομμένου: α-γ) Κτερίσματα από τους τάφους, δ) Γενική άποψη της ανασκαφής.

ΑΝΘΗ ΑΓΓΕΛΗ

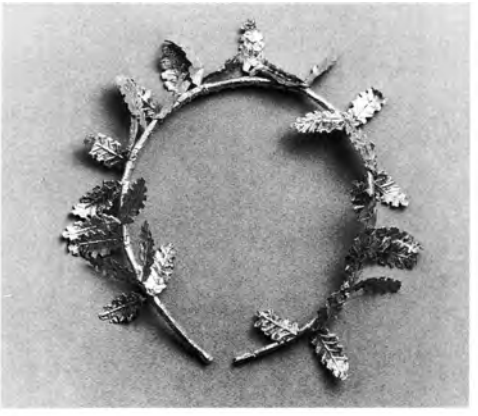

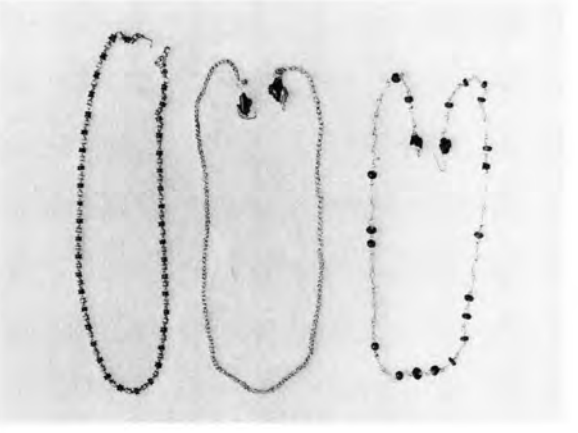

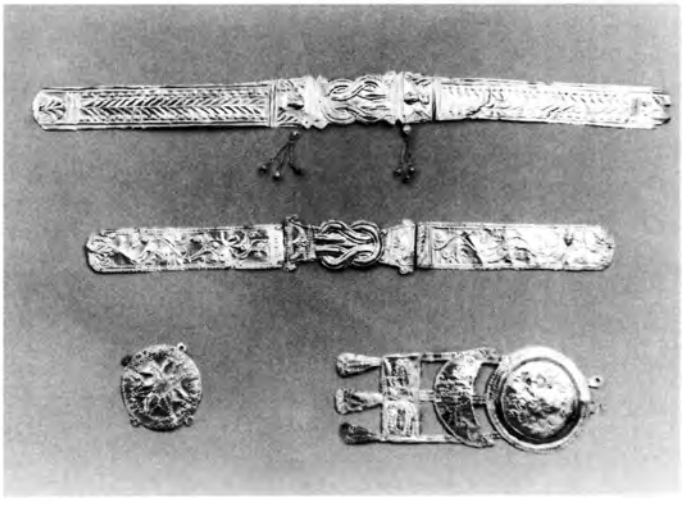

Άρτα. Οδός Κομμένου: α-στ) Κτερίσματα από τους τάφους.

Άρτα. Οδός Κασσωπίτρας: α-δ) Ευρήματα από το στρώμα καταστροφής του οδοστρώματος της αρχαίας οδού, ε-στ) Χάλκινα νομίσματα Αμβρακίας.

Άρτα: α) Οδός Κασσωπίτρας. Γενική άποψη της ανασκαφής, β) Οδός Αμβρακίας. Μερική άποψη της ανασκαφής.

α-δ) Άρτα. Πλατεία Αγίου Νικολάου. Ευρήματα από την ανασκαφή, ε) Άρτα. Πλατεία Αγίου Νικολάου. Γενική άποψη της ανασκαφής, στ) Νικόπολη. Μνημείο Αυγούστου. Τμήμα στυλοβάτη στο βόρειο τμήμα του ανδήρου.

Θ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ - Κ. ΖΑΧΟΣ

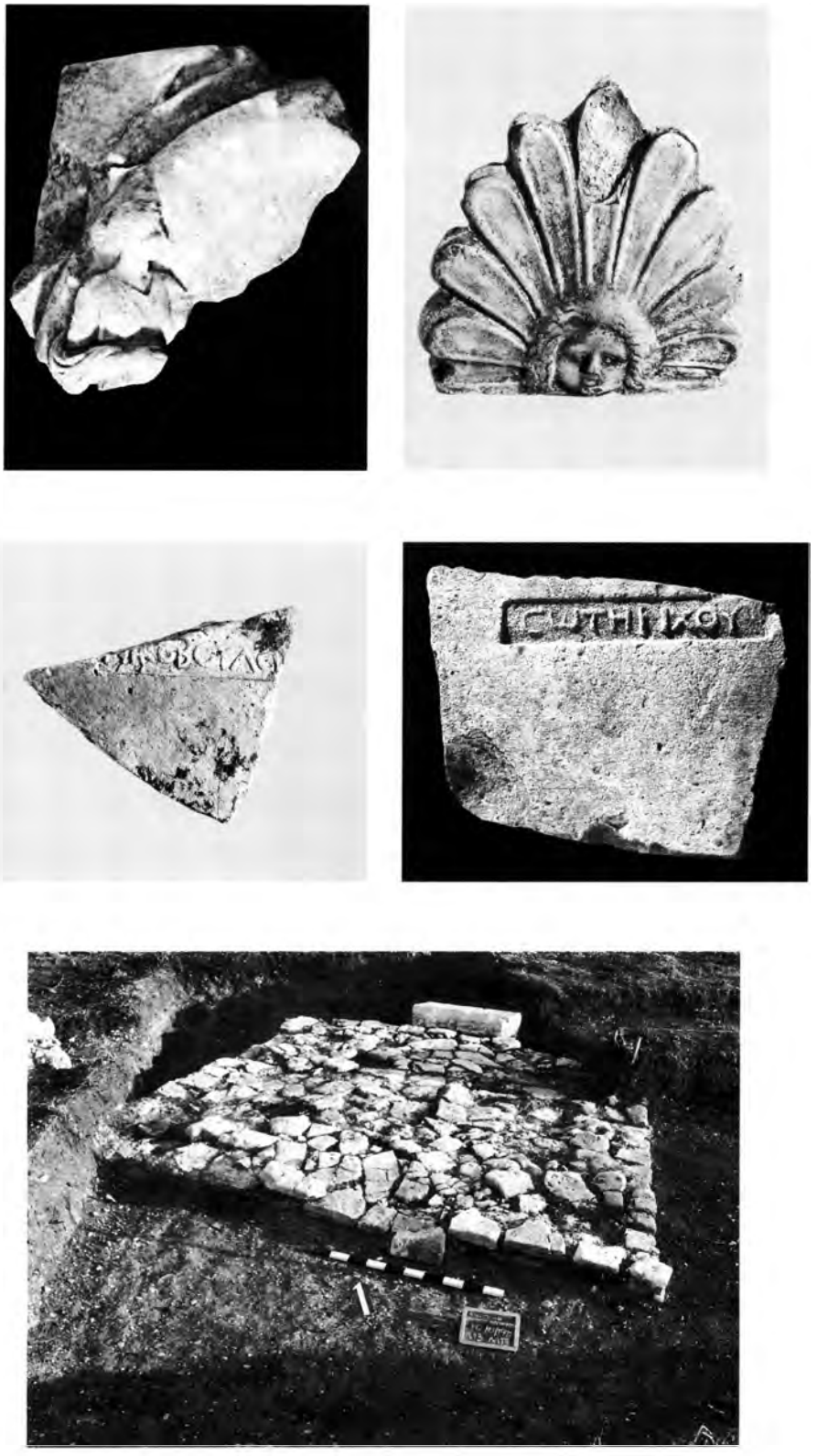

Νικόπολη. Μνημείο Αυγούστου: α) Απότμημα μαρμάρινου αναγλύφου, β) Ανθεμωτό ακροκέραμο, γ-δ) Αποτμήματα ενσφράγιστων κεράμων, ε) Άποψη υποθεμελίωσης βάθρου στο ΝΔ. τμήμα του ανδήρου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΧΟΣ

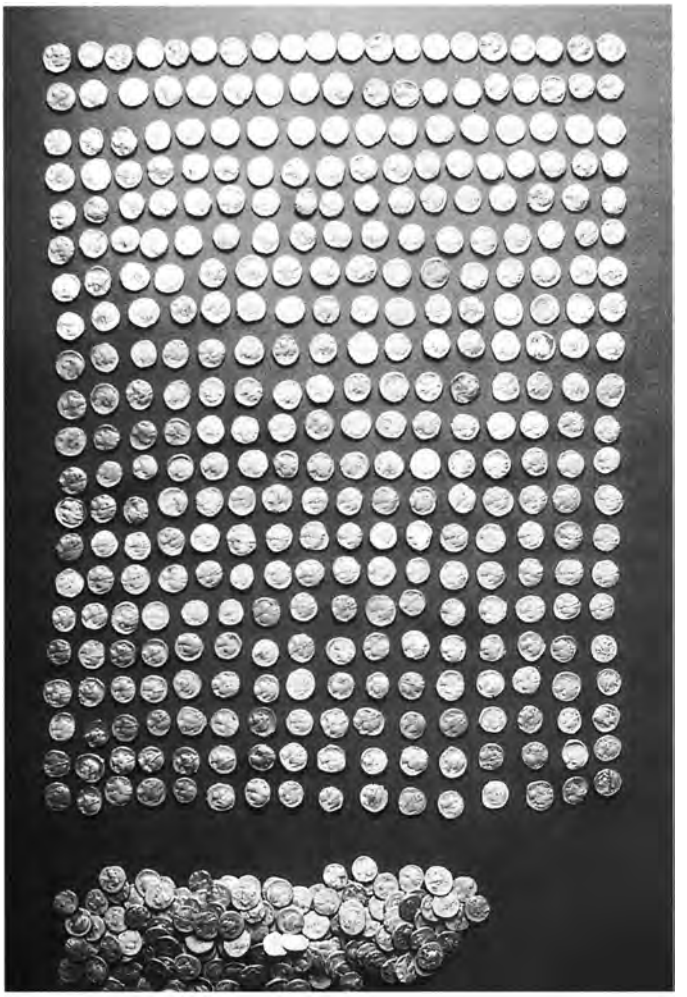

Κέρκυρα. Παλαιόπολη: α) Οικόπεδο Κασφίκη. Ο «θησαυρός» 508 ασημένιων δραχμών, β) Οικόπεδο Κατέχη. Πλακόστρωτο της ρωμαϊκής αγοράς.

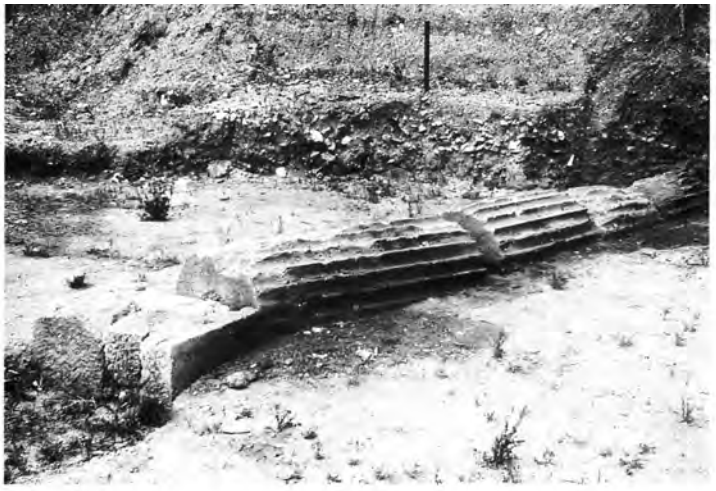

α) Κέρκυρα. Οικόπεδο Κατέχη. Σπόνδυλοι ιωνικού κίονα, β-γ) Κέρκυρα. Οικόπεδο Μικάλεφ. Ομοίωμα ναΐσκου και μήτρα προτομής, δ) Κέρκυρα. Οικόπεδο Παμφίλη. Κεφάλι ειδωλίου, ε) Κέρκυρα. Οικόπεδο Ρίγγα. Οστέινο αντικείμενο, στ) Νομός Θεσπρωτίας. Γιτάνη. Κτίριο Ε. Θραύσμα σκύφου, ζ-η) Νομός Θεσπρωτίας. Νεοχώρι (Έργο Εγνατίας). Ευρήματα από τις ταφές.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

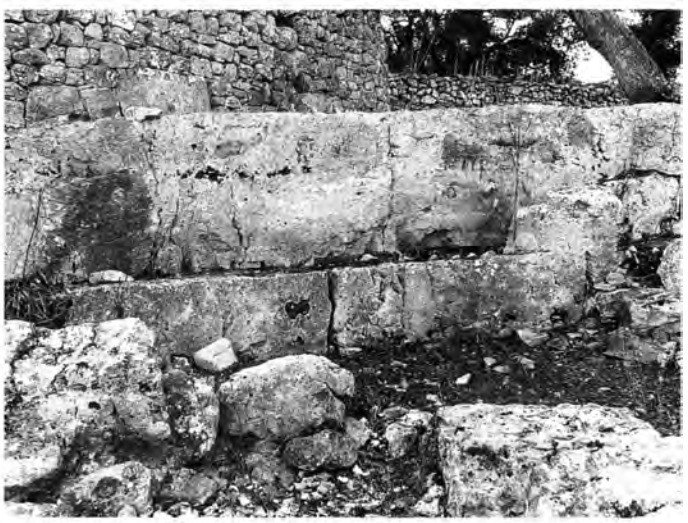

α) Λαδοχώρι Θεσπρωτίας. Οικόπεδο Ντρίτσου. Η δεξαμενή, β) Φωτική Θεσπρωτίας. Ο βωμός,
γ) Παξοί. Θέση Άγιος Παντελεήμονας Οζιάς. Τμήμα τοίχου αρχαίου κτιρίου.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Παξοί: α) Θέση Άγιος Ίσαυρος Αλέξης. Τοίχος κτιρίου, β-γ) Θέση Άγιος Σπυρίδων. Ευρήματα από τον τάφο 1, δ) Θέση Κιβωτός Γερόμαχος. Τοίχος κτιρίου.

Θεσσαλονίκη. Αρχαία Αγορά: α-β) Τομέας Ν.

Θεσσαλονίκη. Διοικητήριο: α) Άποψη της ανασκαφής, β) Ο αρχαίος δρόμος με τμήμα του αποχετευτικού αγωγού, γ-δ) Γαλεριανό συγκρότημα. Υστεροελληνιστικός κλίβανος και λύχνοι τύπου Εφέσου.

ΑΝ. ΤΑΣΙΑ - Μ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΗ - Ε. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΟΥ

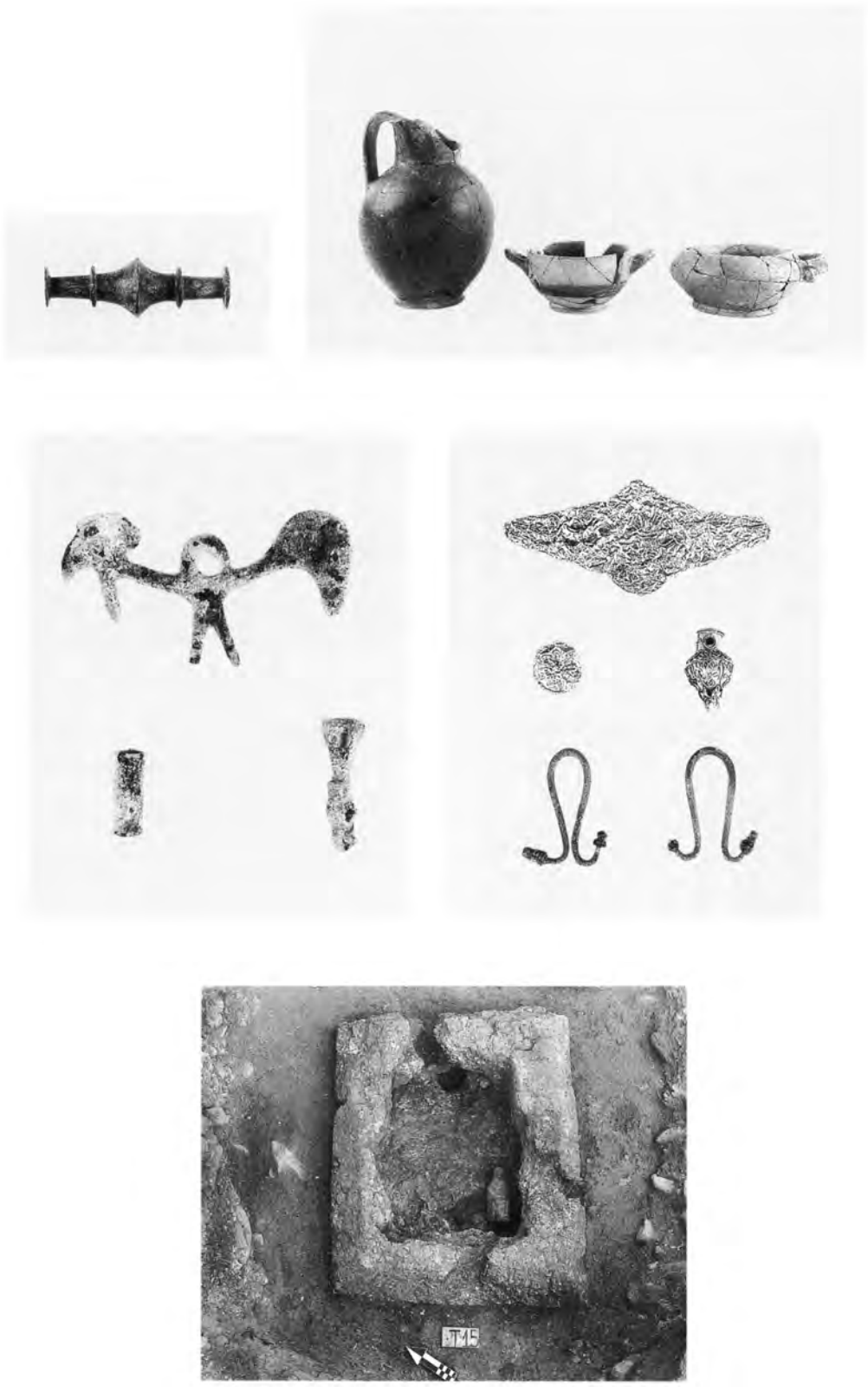

Νομός Θεσσαλονίκης. Θέρμη. Οδός Μακεδονίας: α-β) Ευρήματα από τον τάφο Τ136, γ-δ) Κοσμήματα από τον τάφο Τ12, ε) Η λίθινη τεφροδόχος Τ15.

Νομός Θεσσαλονίκης. Θέρμη: α) Γωνία οδών Μακεδονίας και Μανδρίτσα. Κορινθιακό εξάλειπτρο, β) Γωνία οδών Μακεδονίας και Μανδρίτσα. Άποψη του ανασκαμμένου οικοπέδου με τους ταφικούς λάκκους, γ) Νέα Μηχανιώνα. Παιδική ταφή Τ18, δ) Επανωμή. Κτερίσματα κιβωτιόσχημου τάφου Τ2.

Νομός Θεσσαλονίκης: α-β) Δερβένι Λητής. Ο μακεδονικός τάφος Γ και ο διθάλαμος τάφος, γ-δ) Νέα Φιλαδέλφεια. Μερική άποψη του ρωμαϊκού κτιρίου Α και ο τάφος 67.

Νομός Θεσσαλονίκης: α-γ) Άγιος Αθανάσιος. Χάλκινα κοσμήματα και το χρυσό στεφάνι (ΜΘ 18587) από το νεκροταφείο, δ-ε) Αρέθουσα. Γενική άποψη της βασιλικής από ΒΔ. και ο δίδυμος τάφος νότια αυτής.

Νομός Χαλκιδικής: α) Σκάλα Φούρκας. Γυάλινος αμφορίσκος, β) Όλυνθος. Στενωπός οικίας AIV7. Αγωγός στο ανατολικό τμήμα, γ) Όλυνθος. Στενωπός A13-12. Το οικοδομικό τετράγωνο μετά την αποκατάσταση, δ) Όλυνθος. Στενωπός A8-A7. Το λιθόστρωτο δάπεδο.

Νομός Χαλκιδικής. Αρχαία Στάγειρα: α) Αεροφωτογραφία του νότιου κλασικού τείχους, β) Εσωτερική όψη της οχύρωσης από ΒΔ., γ) Εσωτερικό μέτωπο του κλασικού τείχους από ΒΑ.

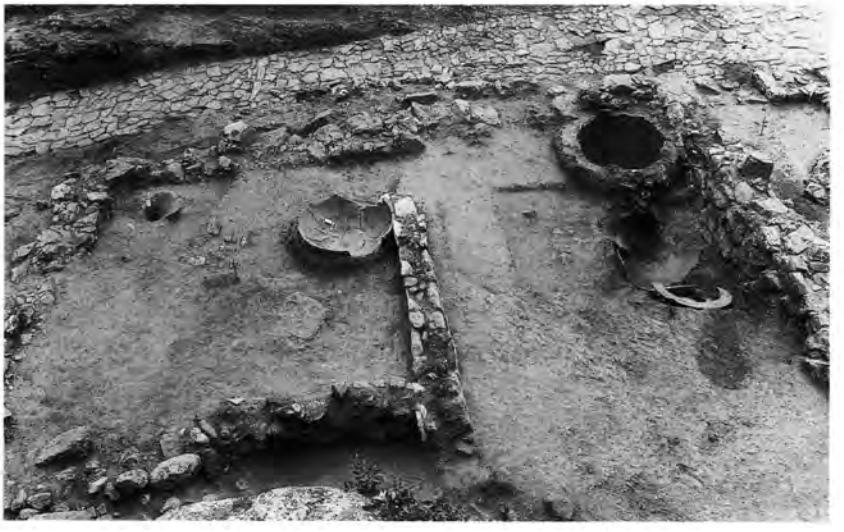

Νομός Χαλκιδικής. Αρχαία Στάγειρα: α) Τμήμα του ανατολικού κλασικού τείχους, β) Αεροφωτογραφία της περιοχής με την ύστερη κλασική οχύρωση, γ) Ερείπια καταστημάτων της αγοράς και λιθόστρωτος δρόμος.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

α) Νομός Χαλκιδικής. Αρχαία Άκανθος. Θέση Αλώνια. Άποψη της ανασκαφής του θεμελίου του ναού, β-δ) Νομός Κιλκίς. Ευρωπός. Ευρήματα από την ανασκαφή, ε) Νομός Κιλκίς. Ευρωπός. Τα κτερίσματα της κιβωτιόσχημης θήκης.

Ε. ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ - Θ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

Νομός Κιλκίς. Παλατιανό: α) Το νότιο δωμάτιο του κτίσματος ΙΙΙ, β) Άποψη του δρόμου που περιβάλλει το ηρώο Ι και τα κτίσματα νότια από αυτό.

ΗΛ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΤΖΗΠΟΛΥΧΡΟΝΗ

α) Νομός Κιλκίς. Ευρωπός. Ο μακεδονικός τάφος, β) Νομός Χαλκιδικής. Όλυνθος. Βόρειος Λόφος.
Το οικοδομικό τετράγωνο AVIII μετά την αποκατάσταση.

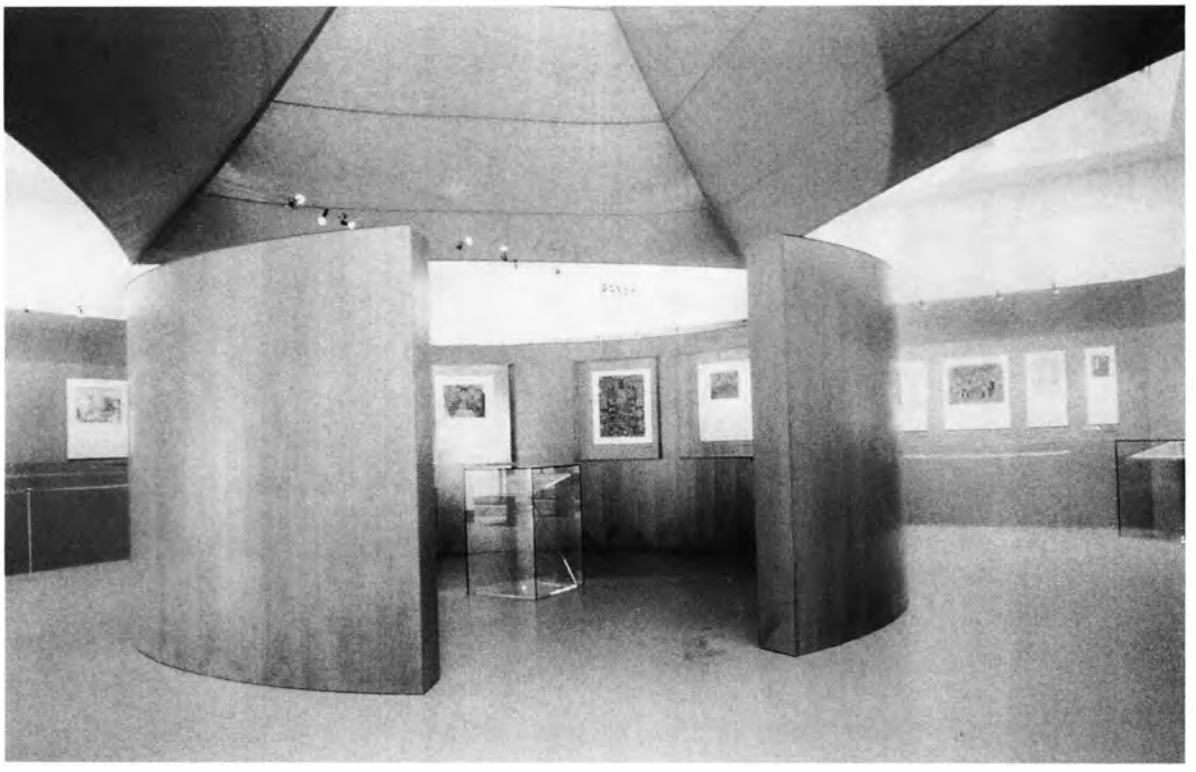

α) Σκευοφυλάκιο μονής Βλατάδων. Εικόνα Παναγίας Οδηγήτριας μετά τις εργασίες συντήρησης,
β) Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Άποψη της έκθεσης των χαρακτικών της Συλλογής Ντ. Παπαστράτου.

Θεσσαλονίκη: α) Συμβολή οδών Π. Μελά 1 και Δ. Γούναρη. Ερείπια κτιρίου του τέλους του 1ου αι. μ.Χ. και τμήμα παλαιοχριστιανικής θαλάσσιας οχύρωσης, β) Οδός Φράγκων 12. Πρόσκτισμα του θαλάσσιου τείχους, γ) Οδός Αγίας Σοφίας 75. Η ανασκαφή από Β.

Θεσσαλονίκη: α-β) Ανασκαφή βόρεια του κοιμητηρίου Ευαγγελιστρίας.Η κινστέρνα και το ταφικό κτίσμα, γ-δ) Οδός Αποστόλου Παύλου 40. Οι αγωγοί στο βόρειο και νότιο κτίσμα του οικοπέδου.

Ε. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ - Λ. ΤΟΣΚΑ

Θεσσαλονίκη. Ανασκαφή δυτικά του ναού των Αγίων Αποστόλων: α) Κινστέρνα και κτίσματα της μονής των Αγίων Αποστόλων, β) Άποψη της ανασκαφής από Δ.

ΑΙΚ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

Νομός Θεσσαλονίκης. Νέα Μηχανιώνα: α) Ο καμαροσκεπής τάφος Β΄ και η ρωμαϊκή στήλη από τον τάφο.

Νομός Χαλκιδικής. Νέα Φώκαια: α-β) Το μονόκλιτο παρεκκλήσιο του Τιμίου Προδρόμου.

Πέλλα. Γυμνάσιο του ανακτόρου: α) Η κολυμβήθρα από Β., β) Τα δωμάτια δυτικά της κολυμβήθρας. Άποψη από Α.

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Πέλλα. Γυμνάσιο του ανακτόρου: α) Το κατώφλι στα δυτικά της κολυμβήθρας, β) Τμήμα κορινθιακού κιονόκρανου, γ) Τα δωμάτια στα δυτικά της κολυμβήθρας.

Πέλλα: α) Ανατολικό νεκροταφείο. Ο δρόμος και η πρόσοψη του μακεδονικού τάφου Γ', β) Ανατολικό νεκροταφείο. Ο δρόμος και η πρόσοψη του μακεδονικού τάφου Δ', γ) Δυτικό νεκροταφείο. Ο κτιστός δρόμος και η πρόσοψη του μακεδονικού τάφου ΣΤ'.

α) Έδεσσα. Οδός Κοραή 21. Θωράκιο από σχιστόλιθο, β) Κωνσταντία. Νεκροταφείο τύμβων εποχής Σιδήρου. Τύμβος 5. Άποψη της εισόδου από Α., γ) Κωνσταντία. Νεκροταφείο τύμβων εποχής Σιδήρου. Τύμβος 2. Ο τάφος με το δρόμο.

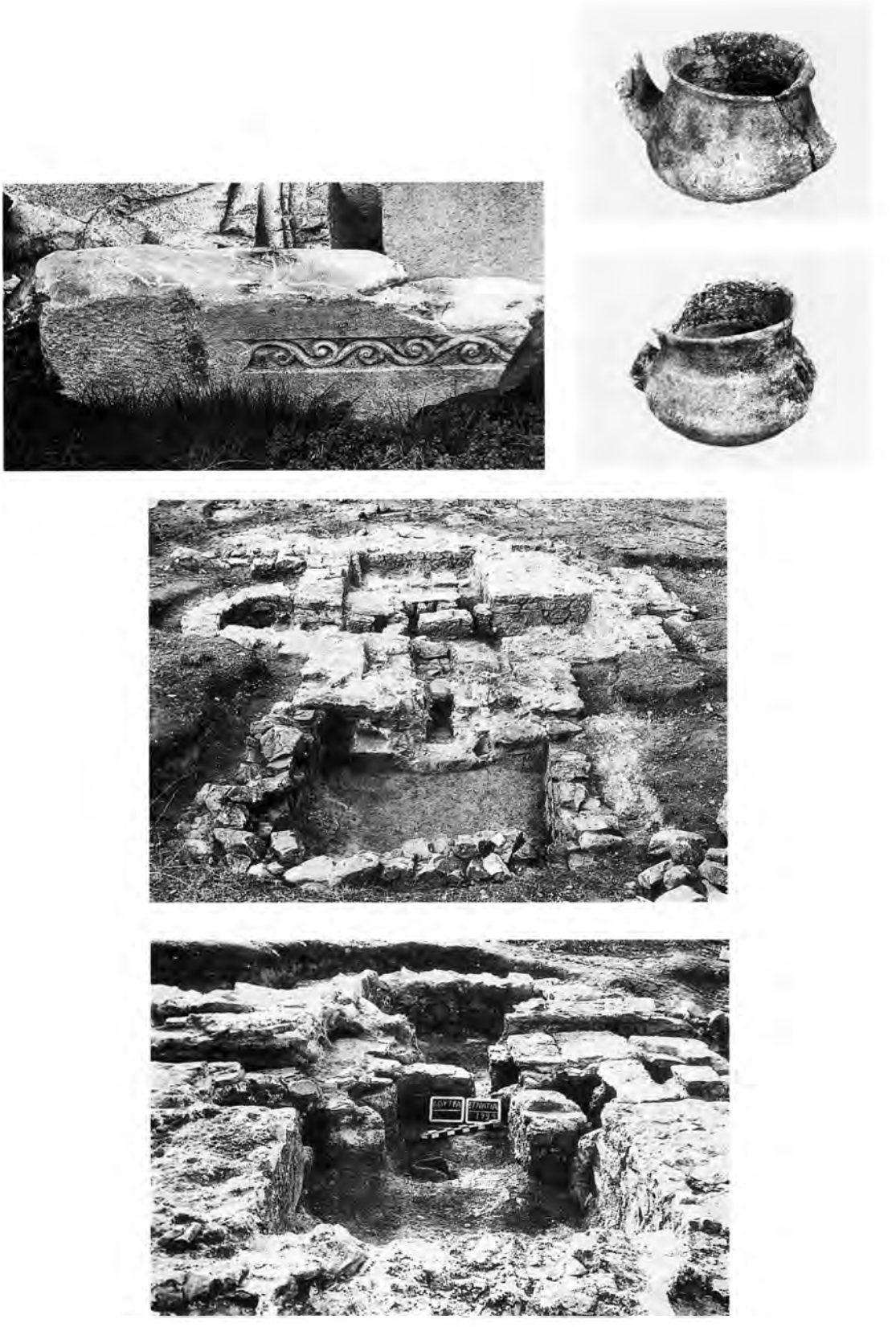

α) Βέροια. Οδός Πλάτωνος 29. Τμήμα επιστυλίου σε β΄ χρήση, β-γ) Αιανή. Θέση Μαντριά. Χειροποίητα αγγεία, δ-ε) Βοσκοχώρι. Χώρος θερμών και βαπτιστηρίου.

α-β) Πολύμυλος. Αγγεία κάτω από το στρώμα καταστροφής, γ) Ερυθρόμορφη πελίκη από το μακεδονικό τάφο, δ) Πύργοι Εορδαίας. Η πρόσοψη του μακεδονικού τάφου.

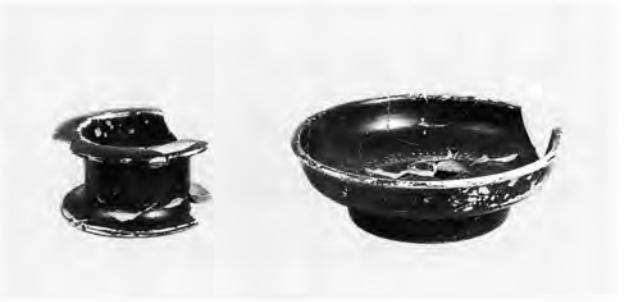

α-δ) Πύργοι Εορδαίας. Ευρήματα από τους τάφους, ε-στ) Κοιλάδα Κοζάνης. Θέση Ξεροπήγαδο. Κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος και κτερίσματα.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΟΥ - ΧΡ. ΖΙΩΤΑ

α) Περδίκας Εορδαίας. Άσπρη πόλη. Χάλκινο αγαλμάτιο Ηρακλή(;) από την ανασκαφή, β) Πέλλα. Επίστεψη επιτύμβιας στήλης από παράδοση, γ) Αλμωπία. Μικροαντικείμενα από παράδοση, δ) Πολύμυλος Κοζάνης. Επιτύμβια επιγραφή από παράδοση.

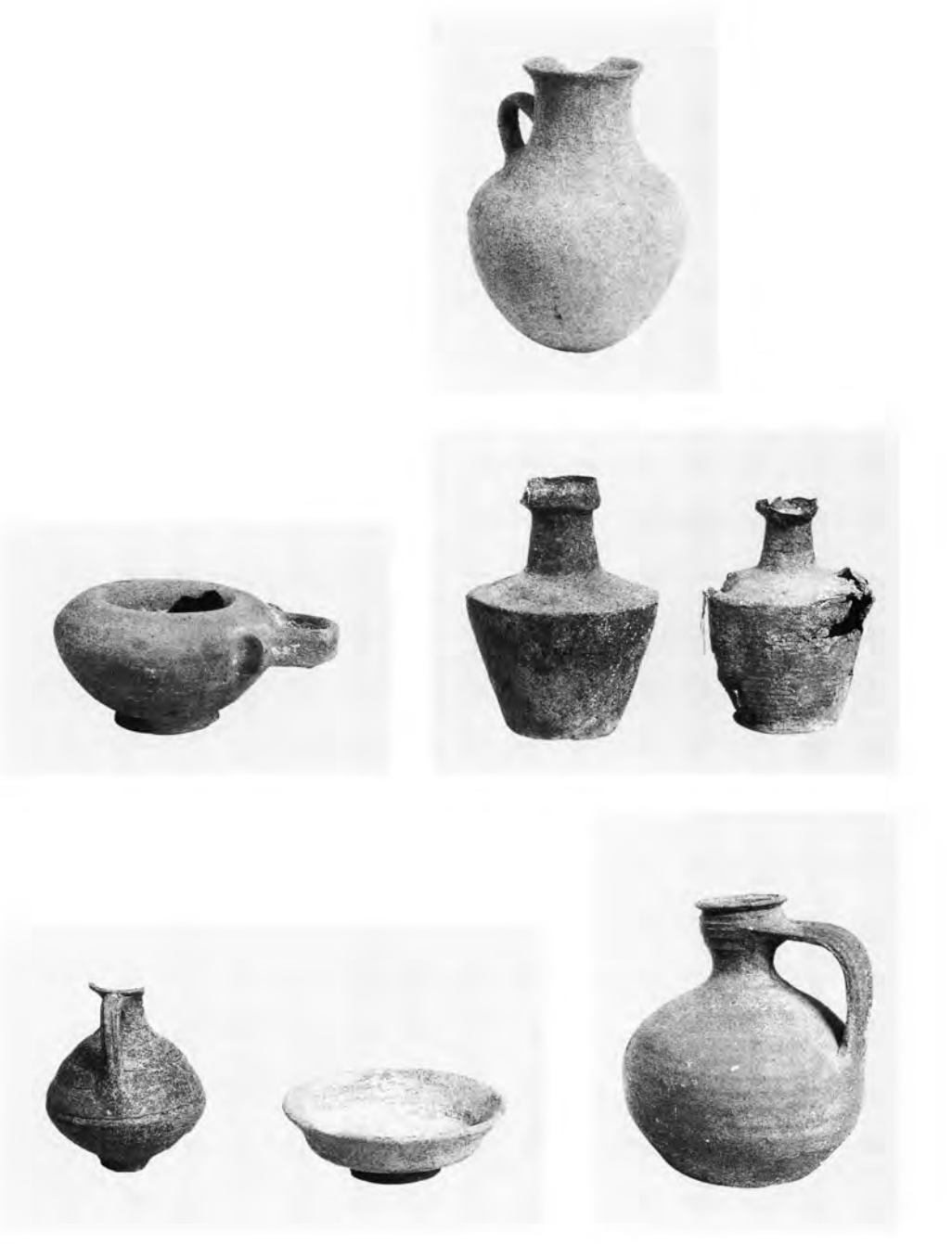

α-ε) Πύργοι Εορδαίας. Αγγεία από παράδοση.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΟΥ

α-δ) Ανάργυροι Φλώρινας. Ανατολική όχθη λίμνης Χειμαδίτιδας. Αγγεία από παράδοση, ε) Περιοχή Φιλώτα Φλώρινας. Επιγραφή από παράδοση.

ΧΡ. ΖΙΩΤΑ - ΕΥΡ. ΚΕΦΑΛΙΔΟΥ

Νομός Κοζάνης. Αιανή: α) Ναός Αρχιστρατήγου Μιχαήλ, β) Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΓΟΥΜΑΓΙΑΣ

α-β) Καστοριά. Απόζαρι. Ναός Ταξιαρχών. Τραχύ από κράμα Μανουήλ Κομνηνού Δούκα, γ) Καστοριά. Αρχοντικό Τσιατσαπά. Η βορειοανατολική γωνία, δ) Νομός Κοζάνης. Βασιλική Σερβίων. Η νότια πλευρά.

Γ. ΚΑΚΑΒΑΣ - ΚΛ. ΘΕΟΛΟΓΙΔΟΥ

Νομός Πέλλας: α) Δροσερό. Ναός Αγίου Γεωργίου. Εικόνα του αγίου Γεωργίου,
β) Λιπαρό. Ναός Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου. Τοιχογραφία του βορείου επιστυλίου.

α-γ) Νομός Πέλλας. Παναγίτσα. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Φορητές εικόνες.

ΜΕΛΙΝΑ ΠΑΪΣΙΔΟΥ

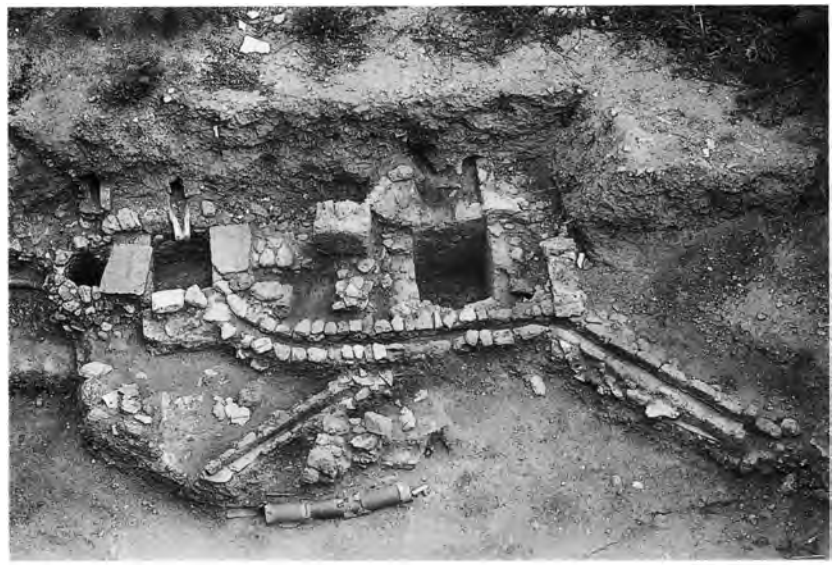

Νομός Ημαθίας. Βέροια: α-β) Οικόπεδο Γ. Βέρρου. Τα φρεάτια από Ν. και θραύσματα εφυαλωμένης κεραμικής, γ) Οδός Κεντρικής - Περικλέους. Μαρμάρινο θωράκιο.

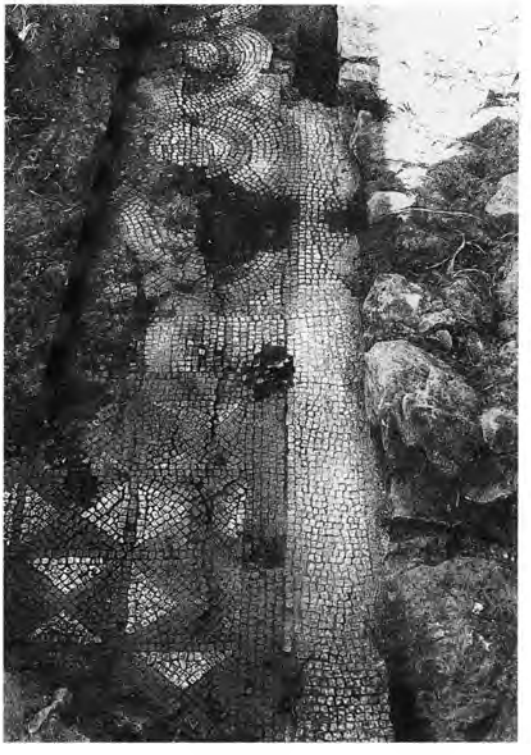

α-β) Νομός Κοζάνης. Σέρβια. Βασιλική. Συγκρότημα τάφων στο ανατολικό τμήμα του ναού και ομαδική ταφή στο δάπεδο του νότιου κλίτους, γ) Νομός Καστοριάς. Κάστρο Νεστορίου. Ψηφιδωτό δάπεδο.

Θάσος. Θέατρο: α) Αγωγός στην είσοδο της βορειοανατολικής παρόδου, β) Προσκήνιο-τοίχος πρώτου λίθινου θεάτρου, γ) Τριγωνική κατασκευή στη νοτιοδυτική γωνία της σκηνής.

ΖΗΣΗΣ ΜΠΟΝΙΑΣ

Θάσος: α) Θέση Γλυκάδι. Δύο δωμάτια στη ΒΑ. γωνία της αγροικίας, β) Λιμενάρια. Τμήμα νεκροδείπνου, γ) Λιμενάρια. Οικόπεδο Βασ. Μπάμπουρα. Η ανατολική όψη του τοίχου.

Ζ. ΜΠΟΝΙΑΣ - ΣΤΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Θάσος. Λιμενάρια. Θέση Καλογερικό: α) Άποψη της ανασκαφής, β-γ) Λιθόστρωτο δαπέδου.

ΣΤΡΑΤΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Θάσος. Παναγία. Θέση Τρεις Γκρεμοί: α-δ) Ευρήματα από την ανασκαφή, ε-στ) Τμήμα κτίσματος και κυκλική κατασκευή (φούρνος;).

Νομός Σερρών: α-δ) Οικισμός Προμαχώνας-Topolnič̆a. Εγχάρακτη και γραπτή κεραμική, ε) Άργιλος. Τομέας του λιμανιού. Πλακόστρωτη οδός.

Νομός Σερρών. Γάζωρος. Νεκροταφείο: α-ε) Κτερίσματα του τάφου XIX.

Νομός Σερρών. Γάζωρος. Νεκροταφείο: α-γ) Τάφος ΧΧ. Κτερίσματα.

Νομός Σερρών: α-ε) Γάζωρος. Νεκροταφείο. Τάφος ΧΧ. Κτερίσματα, στ) Άμπελοι. Η μεγάλη τούμπα από ΝΔ.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΟΥΛΙΟΣ

Νομός Σερρών. Άμπελοι. Μεγάλη Τούμπα: α) Το βόρειο τμήμα του περιβόλου, β-ε) Κεραμική από τους εναγισμούς.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΟΥΛΙΟΣ

α-γ) Νομός Σερρών. Νέα Κερδύλια. Καστρόλακκας. Ο διπλός κιβωτιόσχημος τάφος και κτερίσματα από τους τάφους, δ-στ) Νομός Καβάλας. Θέατρο Φιλίππων. Γενική άποψη της ανασκαφής από Α. και τομές 1-3 και 3 από ΒΔ. και ΝΑ., αντίστοιχα.

ΒΑΣ. ΠΟΥΛΙΟΣ - Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Θάσος. Θέατρο. Το κτίριο της σκηνής: α) Αναλημματικός τοίχος, β) Δυτικός τοίχος, γ) Αντηρίδες του δυτικού τοίχου.

Θάσος. Θέατρο: α) Θεμελίωση του στυλοβάτη της σκηνής, β) Τοίχος παλαιότερης κατοίκησης στο χώρο της ορχήστρας.

Νομός Ξάνθης. Άβδηρα: α) Λαγότοπος. Αγγεία από εναγισμό, β) Παλιόχωρα. Πήλινο δισκάριο, γ) Ξηρόβρυση. Πήλινη λάρνακα με ανάγλυφη διακόσμηση, δ) Ξηρόβρυση. Αγγεία από την καύση-εναγισμό.

ΝΤΙΝΑ ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ

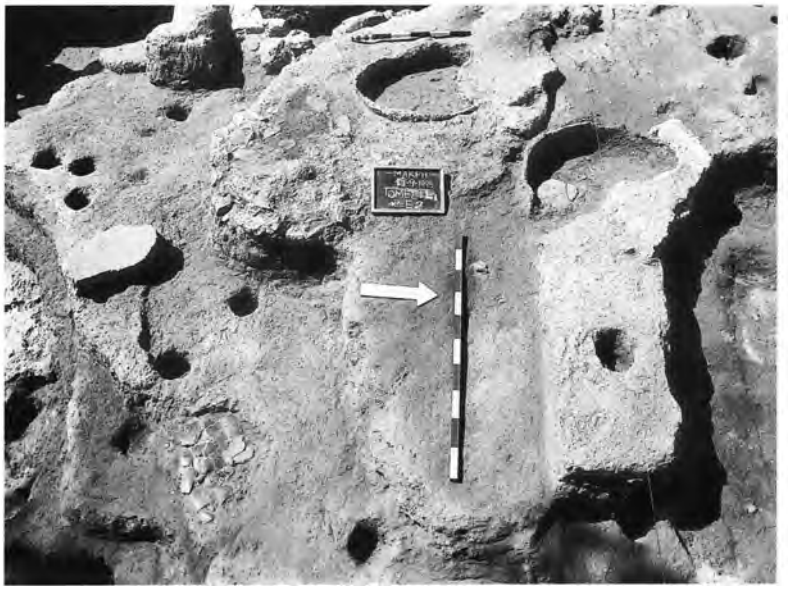

α) Νομός Ξάνθης. Λόφος των Σκηνών. Πήλινη λάρνακα κλαζομενιακού τύπου, β) Νομός Ροδόπης. Αρχαία Στρύμη. Λίθινο ρείθρο και τμήμα της αυλής, γ) Νομός Έβρου. Μάκρη. Τομέας Β. Λεπτομέρεια του τετραγώνου Ε2.

Νομός Έβρου. Ρήγιο Διδυμοτείχου: α) Ταφικός τύμβος Α. Ο κτιστός τάφος, β) Ταφικός τύμβος Γ. Ο κτιστός τάφος μετά την αφαίρεση των καλυπτήριων πλακών, γ) Ταφικός τύμβος Β. Δευτερογενής καύση του 1ου αι. μ.Χ.

Δ. ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ - Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

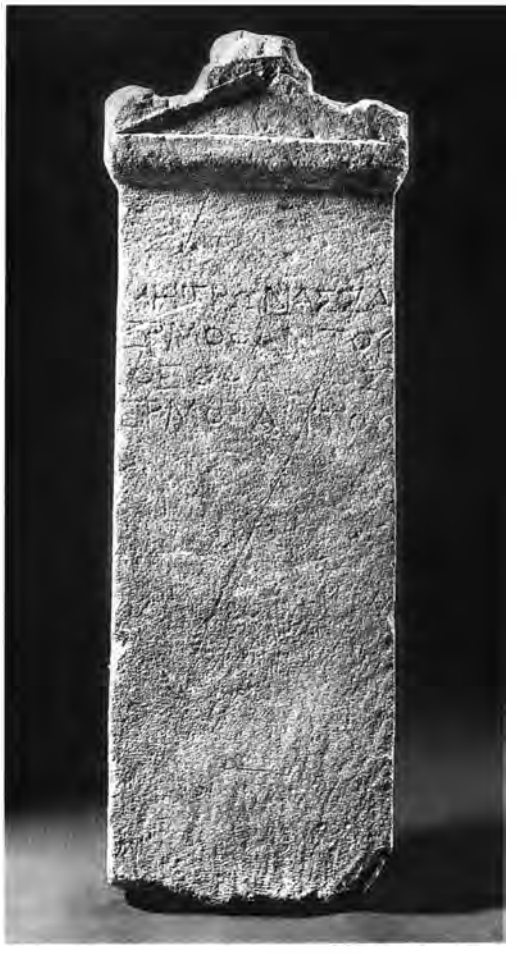

Νομός Ξάνθης. Άβδηρα. Πήλινη ακροκέραμος από παράδοση, β) Νομός Ροδόπης. Ξυλαγανή. Μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη από παράδοση.

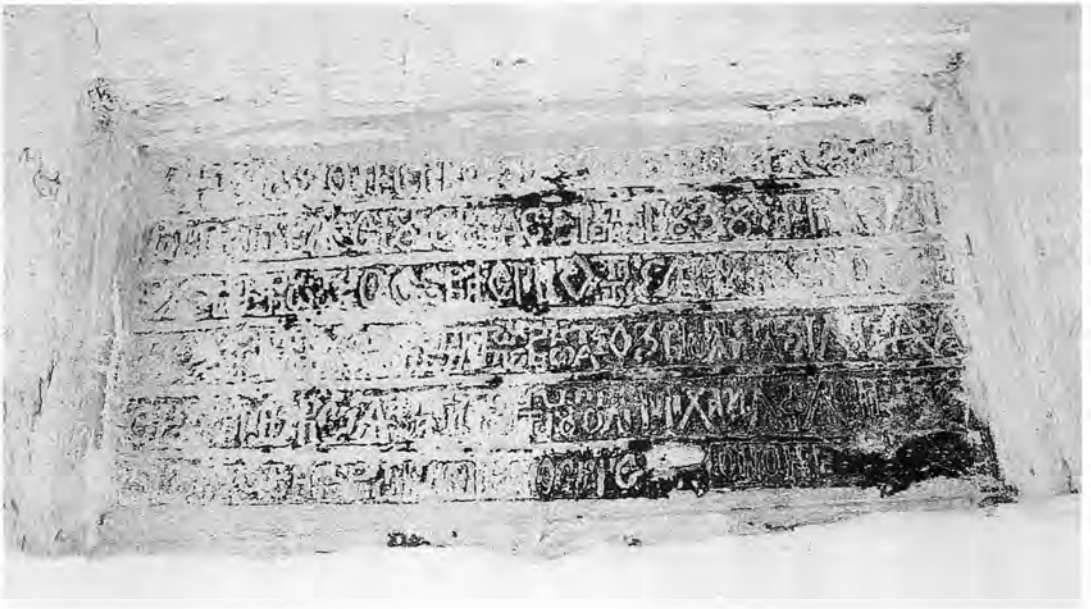

α) Νομός Καβάλας. Ελευθερές. Μεταβυζαντινή επιγραφή, β) Νομός Ξάνθης. Ναός Αγίου Βλασίου. Η κτιτορική επιγραφή.

Νομός Σερρών. Αγγίστα. Αγροτεμάχιο Βασ. Κιοσέ: α) Αγροτική έπαυλη. Άποψη από Δ., β) Τα βόρεια δωμάτια του τρικλινίου, γ) Κάτοψη του πύργου της νότιας πλευράς, δ) Λεπτομέρεια από το ψηφιδωτό δάπεδο.

Νομός Καβάλας. Άγιος Γεώργιος στο Βρανόκαστρο: α) Παλαιοχριστιανικά μέλη εντοιχισμένα στο δυτικό τοίχο. β)Λείψανα του τοιχογραφικού διακόσμου από την κόγχη της πρόθεσης, γ) Σιδερένιο εργαλείο, δ) Πέτρινο ηλιακό ρολόι.

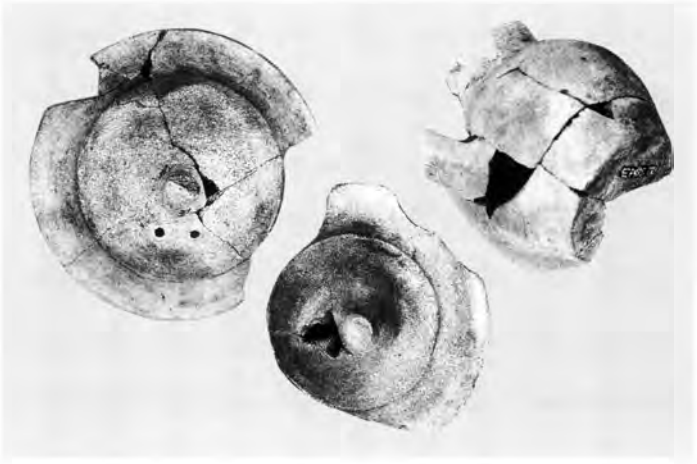

Νομός Έβρου. Φέρες. Αγρός Γρ. Παντελίδη: α) Κεραμικά ευρήματα από τους τάφους 21 και 23, β) Εφυαλωμένη κούπα από τον τάφο 31β, γ) Ευρήματα από τον τάφο 42.

Χίος: α) Αύλειος χώρος του Μουσείου. Τάφος ΙΙ και εγχυτρισμός, β) Περιοχή Αγία Μαρίνα. Οικόπεδο Γιαννίρη. Αρράβδωτοι σπόνδυλοι που σχηματίζουν τοίχο σε β΄ χρήση.

α-β) Χίος. Εμπορειός. Λόφος Προφήτη Ηλία. Οικία μετά τον καθαρισμό και ο ναός της θεάς Αθηνάς μετά τον καθαρισμό του, γ) Μυτιλήνη. Οικόπεδο Κακάμπουρα. Πήλινοι αγωγοί που καταλήγουν σε πήλινο φρεάτιο, δ) Μυτιλήνη. Οικόπεδο Κακάμπουρα. Η επίχωση του φρεατίου.

Μυτιλήνη: α) Οικόπεδο Ιακώβου. Πασσαλοπήξεις κάτω από το δάπεδο Δ1, β) Οικόπεδο ΕΠΟΜ. Τοίχος 2.

α) Λέσβος. Αρρίσβη. Δήμος Καλλονής. Ορθογώνιο βάθρο, β-γ) Λήμνος. Μύρινα. Μετεωρολογικός Σταθμός. Τοίχος 27 και κυκλική αποθηκευτική κατασκευή.

Άνδρος. Παλαιόπολη: α) Οικόπεδο Νικ. Στυλιανού. Τομή V. Το κτίσμα Β, β) Το αγροτικό «κελί» Ι. Κόμη με εντοιχισμένο αρχαίο υλικό.

Άνδρος: α-β) Αρχαιολογική Συλλογή Παλαιοπόλεως. Μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη από ταφικά μνημεία, γ-δ) Αγρός Αριστ. Κουλούρη. Το ταφικό κτίσμα και η σαρκοφάγος μετά τον καθαρισμό της.

Δήλος: α) Σεραπείον Β. Η κρύπτη μετά τον καθαρισμό, β) Σεραπείον Α. Γενική άποψη της κοίτης του Ινωπού μετά τον καθαρισμό, γ) Θέατρο. Επιστύλιο της πύλης.

Δήλος: α) Θέατρο. Το γείσο της πύλης στην κορυφή της επικλινούς διάβασης, β) Δεξαμενή. Πλάκες έδρασης των στομίων και τα στόμια μετά τη συντήρηση, γ) Αγορά Κομπεταλιαστών. Δοκιμαστική τομή ΙΙΙ. Δάπεδο από θραύσματα μαρμάρου, δ) Αγορά Κομπεταλιαστών. Το κυκλικό μνημείο μετά την επασυναρμολόγηση.

Φρούριο Χίου. «Παλάτι Ιουστινιάνι». Έκθεση αποτοιχισμένων τοιχογραφιών Παναγίας «Κρήνας».

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΚΑΜΠΑΒΙΑΣ

α) Πόλη Χίου. Τζαμί Φραγκομαχαλά. Άποψη από ΝΑ., β) Φρούριο Χίου.
Στερέωση νοτιοανατολικού προμαχώνα.

α) Μεστά Χίου. Ναός Αγίου Βασιλείου. Εικόνα Οδηγήτριας μετά τη συντήρηση, β) Βυζαντινό Μουσείο Χίου. Εβραϊκή επιτύμβια πλάκα.

Π. ΒΑΛΑΚΟΥ - Ο. ΒΑΣΣΗ

α) Πόλη Χίου. Οικόπεδο Σχολής Μηχανικών. Λιθόστρωτο, β) Φρούριο Χίου. Εσωτερικό νοτιοανατολικού προμαχώνα μετά τον καθαρισμό.

α) Πύργος Θήρας. Συλλογή εικόνων και κειμηλίων. Παναγία Βρεφοκρατούσα μετά τη συντήρηση,
β) Πάρος. Εκκλησιαστική Συλλογή Καταπολιανής. Ο άγιος Γεώργιος.

Πάρος. Εκκλησιαστική Συλλογή Καταπολιανής: α) Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, β) Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος δεόμενος.

α) Πάρος. Εκκλησιαστική Συλλογή Καταπολιανής. Εικόνα της Παναγίας δεομένης. Η αργυρή επένδυση, β) Σίκινος. Ναός Μεταμόρφωσης στη Χώρα. Τοιχογραφία με διάκονο, γ) Σίκινος. Ναός Αγίου Νικολάου στη Ράχη Κατέργου. Τα Εισόδια της Θεοτόκου (λεπτομέρεια).

α) Σίκινος. Άγιος Γεώργιος κοντά στην Επισκοπή. Τοιχογραφία της Ανάληψης με την Παναγία, β) Σάμος. Κέρκης. Ναός Παναγίας Μακρινής. Ευαγγελισμός, η Παναγία, γ) Σάμος. Καρλόβασι. Ναός Μεταμόρφωσης. Η βόρεια πλευρά.

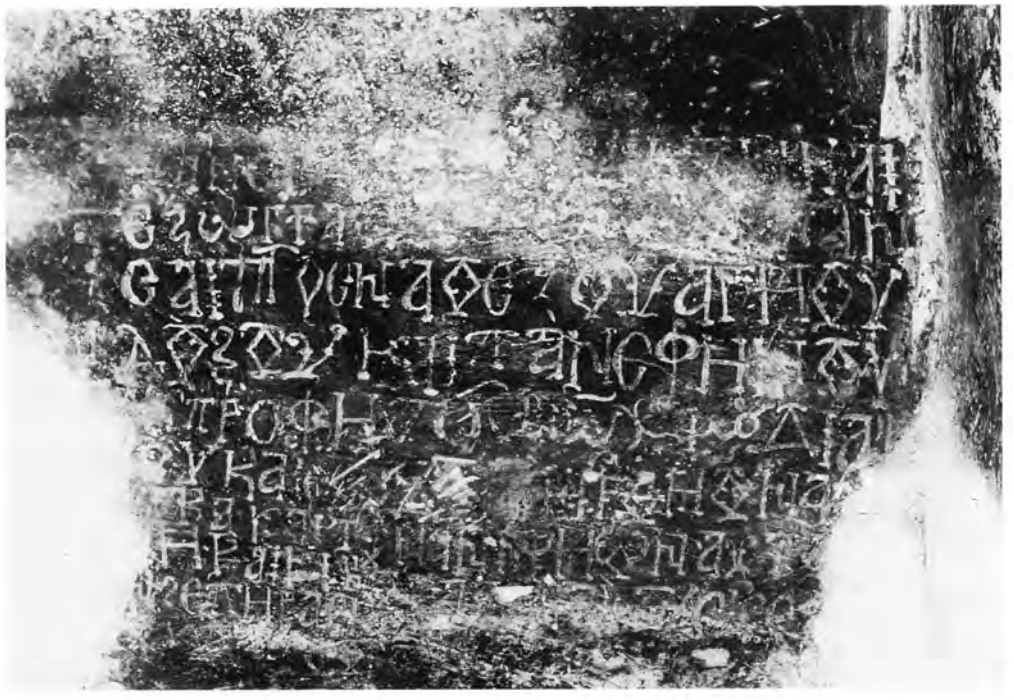

Ικαρία. Κοσοίκια. Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου: α) Κτητορική επιγραφή, β) Η Κοίμηση της Θεοτόκου.

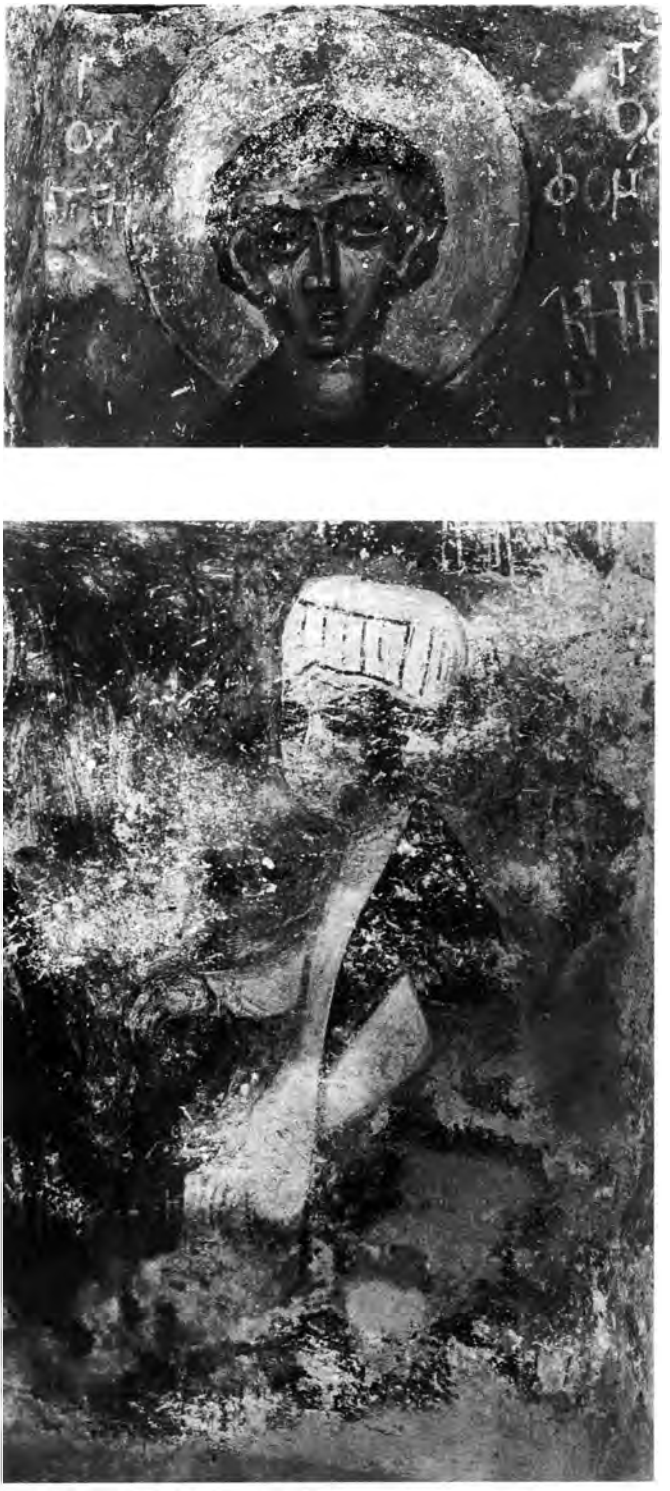

Ικαρία. Κασοίκια. Ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου: α) Άγιος, β) Μορφή Δωρήτριας.

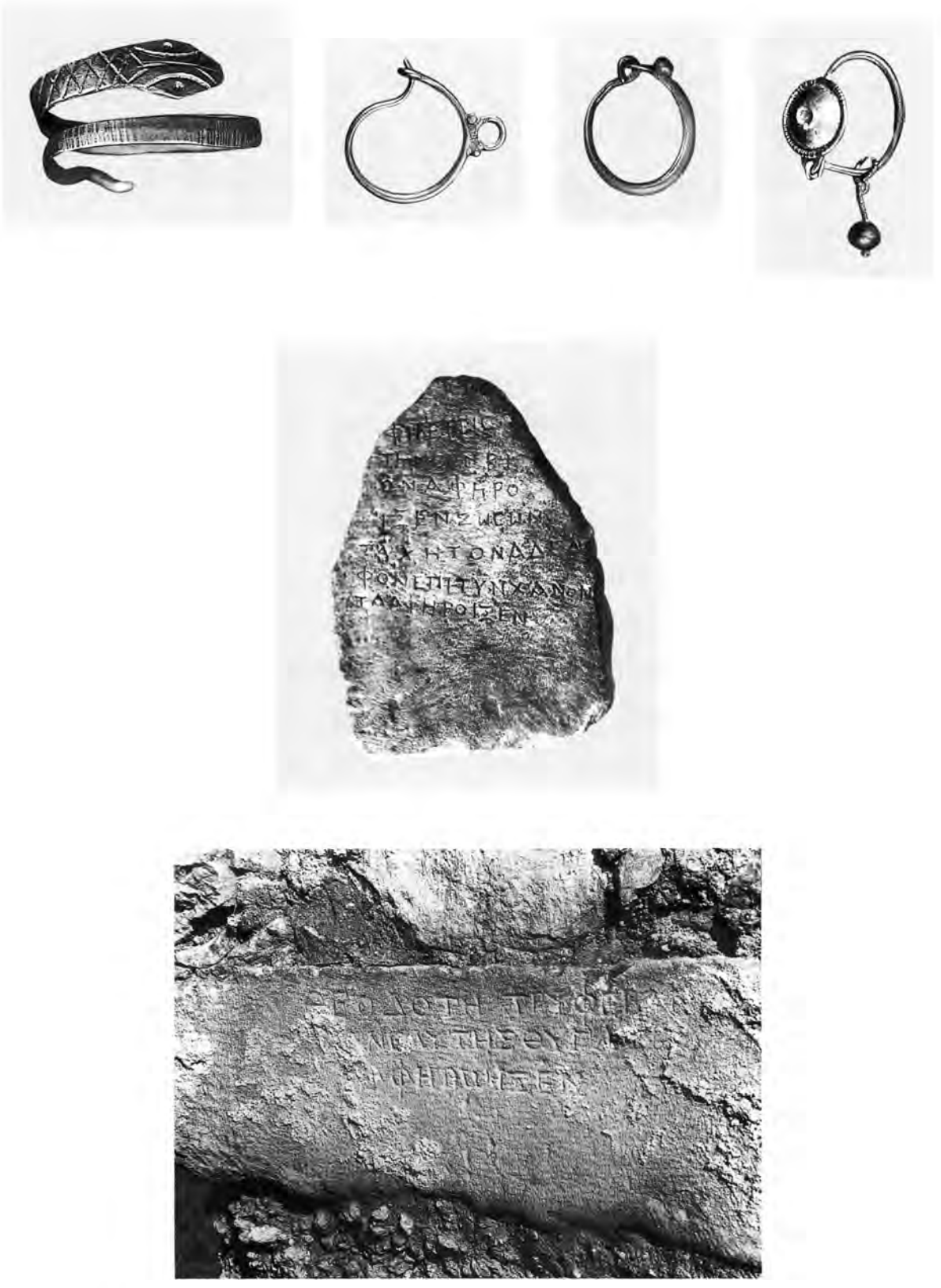

Θήρα. Περίσσα. Οικόπεδο Καραμολέγκου: α-δ) Κοσμήματα από τα ταφικά κτίσματα, ε-στ) Επιτύμβιες επιγραφές από τα ταφικά κτίσματα.

Θήρα. Περίσσα. Οικόπεδο Καραμολέγκου: α-γ) Λυχνάρια από την είσοδο του ταφικού κτίσματος δ6, δ-ε) Επιτύμβιες επιγραφές των «Αγγέλων» από τα ταφικά κτίσματα.

α) Πόλη Χανίων. Οικόπεδο Ν. Χαροκοπάκη. Διπλός κιβωτιόσχημος τάφος,
β) Απτέρα. Άποψη της περίστυλης αυλής με τους σπονδύλους στο εσωτερικό της.

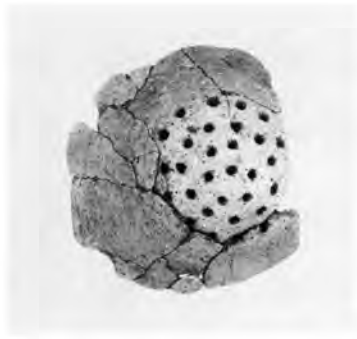

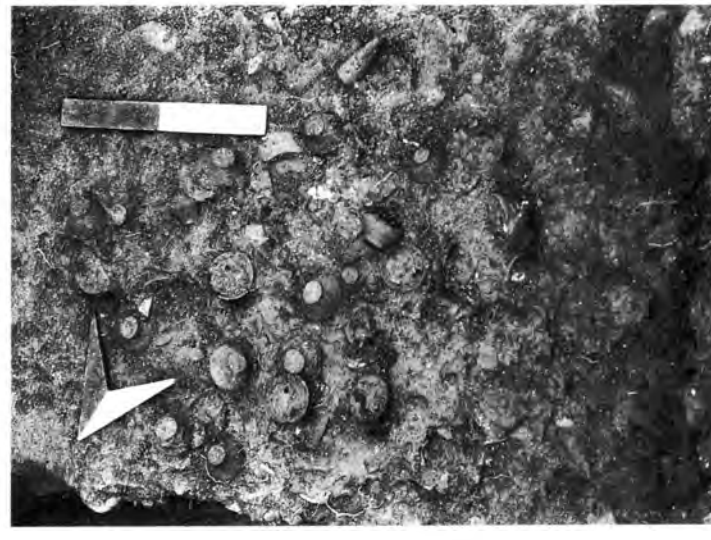

Δραπανιάς Κισάμου: α-β) Πύραυνο από τον ΜΜ ΙΙΒ/ΥΜ ΙΑ αποθέτη, γ) Τμήμα του αποθέτη μετά την αφαίρεση της κεραμικής, δ) Άωτα κωνικά κύπελλα στον αποθέτη.

Νομός Ρεθύμνης: α) Πέρα Γαλήνοι. Τομή VI. ΜΜ τοίχος με οδόντωση, β) Παντάνασσα Αμαρίου. Θολωτός τάφος. Χάλκινος αμφοροειδής κρατήρας, γ-δ) Σύβριτος. Λόφος Κεφάλα. Βόρειος τομέας. Χώρος 5. Τριποδικό αγγείο πριν και μετά την αποκάλυψη του.

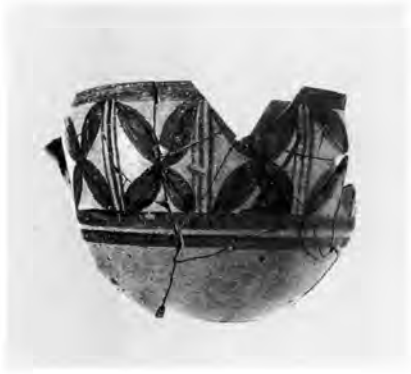

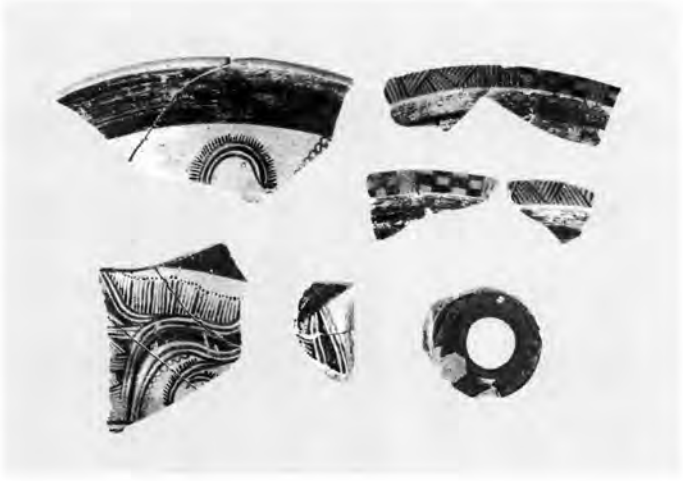

Νομός Ρεθύμνης. Σύβριτος. Λόφος Κεφάλα. Βόρειος τομέας: α-β) Κρατήρας και θραύσμα κρατήρα με διακόσμηση από το χώρο 4, στρώμα 5Α, γ) Ευρήματα από τη γεωμετρική απόθεση, δ) Κεραμική από το χώρο 8, στρώμα 4, ε) Γεωμετρική απόθεση στην επιφάνεια του δυτικού τοίχου του χώρου 6.

Σητεία. Τρυπητός: α) Το δισκάριο από δωμάτιο Γ4, β) Το σκεύος με την προχοή από το δωμάτιο Β8, γ) Η εσχάρα του δωματίου Γ4 με τα όστρακα in situ, δ) Η πεσσοειδής παραστάδα στο κέντρο του δωματίου Β11, ε) Η ανατολική είσοδος του δωματίου Β11.

α-β) Σητεία. Θολωτός τάφος 28. Φράγμα στομίου του θολωτού τάφου 28 και επιτάφιο σήμα από πωρόλιθο από το θόλο του τάφου, γ-δ) Μάλια Πεδιάδος. Αρχαιολογικός χώρος ανακτόρου. Το δωμάτιο 1 της μινωικής οικίας και τμήμα λύχνου με ανάγλυφη διακόσμηση.

α-γ) Πάπουρα Λασιθίου. Υπαίθριο ιερό. Χάλκινα ζώδια, δ-ε) Βασιλική Ιεράπετρας. Θέση Κεφάλα. Κτίριο Ε. Στρώμα δαπέδου από Β. και διάτρητο αντικείμενο μαζί με δεξιό υψωμένο χέρι θεάς.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

α, γ) Αγγεία από παράδοση, β) Μάρη Λασιθίου. ΜΜ Ι αλαβαστροειδές πυξίδιο.

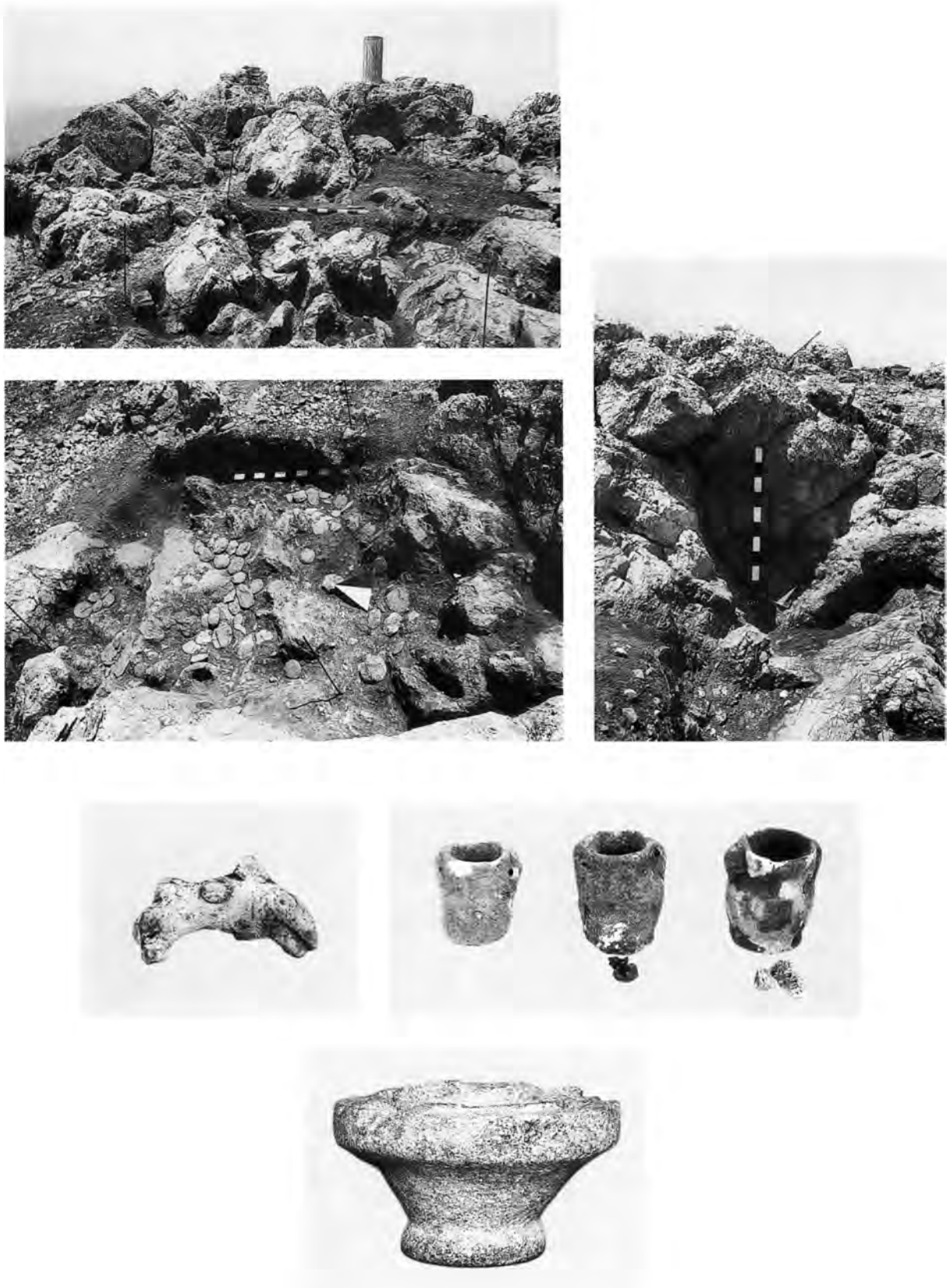

Ζάκρο. Ιερό κορυφής Τραοστάλου: α) Βράχοι στο νότιο άκρο της κορυφής, β) Συγκέντρωση λίθινων δισκίων, γ) Κόγχη στην πλαγιά ανατολικά του ισοπέδου της κορυφής, δ-στ) Ευρήματα από την ανασκαφή.

ΣΤΕΛΛΑ ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ

Ζάκρο. Φυλάκιο στο Κόκκινο Φρούδι: α) Οι κλίβανοι Α, Β, Γ από ΒΑ., β) Δίθυρο χώρου IV και κατασκευή Δ, γ) Ο κλίβανος Α σε σχέση με την ανατολική όψη του φυλακίου και ο κατεστραμμένος κλίβανος Β (δεξιά), δ) Κλίβανος Α και δισκοειδές πλακίδιο κοντά στην εστία.

Μάλια. Αρχαιολογική έρευνα επιφάνειας: α) ΠΜ ΙΙ υλικό από τη θέση 29, β) ΜΜ ΙΙ-ΥΜ Ι υλικό από τη θέση 30, γ) Καλντερίμι ανάμεσα στα Μάλια και το Μοχό.

α) Μάλια. Αρχαιολογική έρευνα επιφανείας. Λατομείο αμμολίθου στον Άγιο Δημήτριο, β) Ίτανος. Ο οικισμός (ζώνη 2), γ) Ίτανος. Η βόρεια νεκρόπολη, το μεγάλο μνήμα (ζώνη 6).

D. VIVIERS

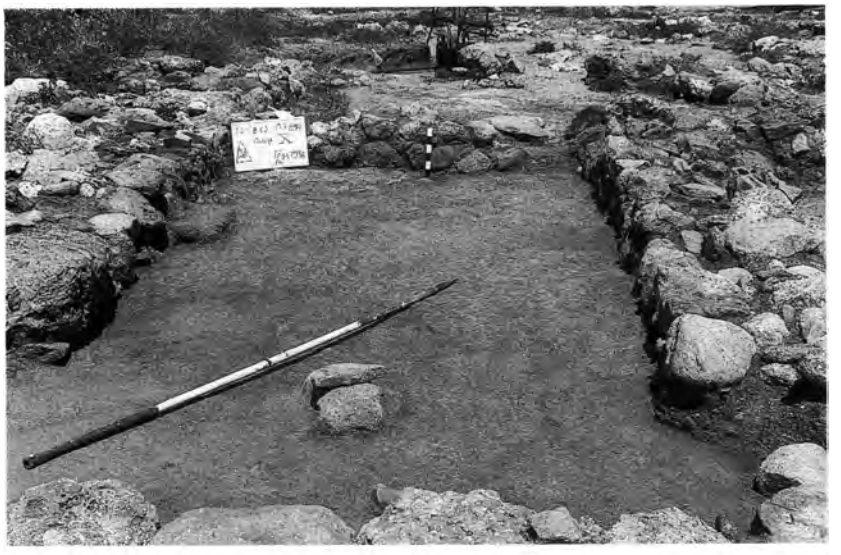

Νομός Ηρακλείου. Γούβες. ΥΜ ΙΙΙ Συνοικία Κεραμέων: α) Κτιριακό συγκρότημα Α. Δωμάτιο Χ, β) Κτιριακό συγκρότημα Β. Κλίβανος ΙΧ.

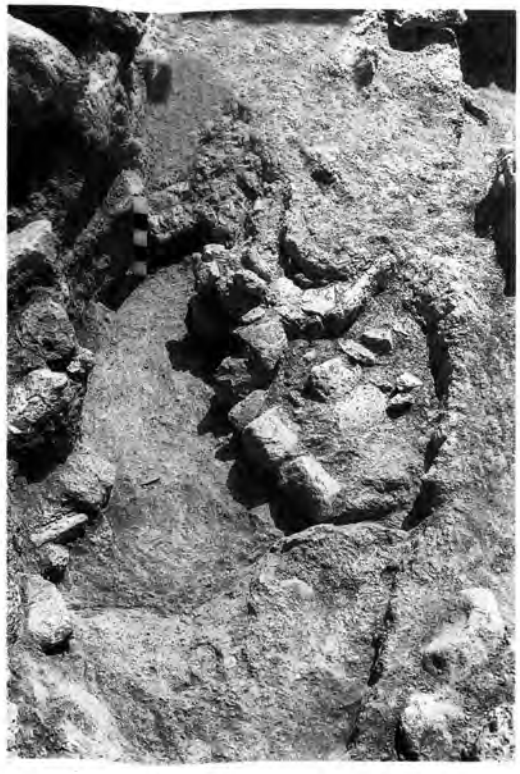

Νομός Ηρακλείου. Γούβες. ΥΜ Συνοικία Κεραμέων: α) Κτιριακό συγκρότημα Γ1. Ο κλίβανος VIII, β) Κτιριακό συγκρότημα Γ3. Χώρος XXXI με ψευδόστομο αμφορέα in situ, γ) Χώρος XXXVI. Μόνωτο κύπελλο, δ) Κτιριακό συγκρότημα Γ3. Χώροι XXXV, XXXII, XXXIV.

Νομός Ηρακλείου. Σμάρι. Ακρόπολη: α) Βόρεια εξωτερική πλευρά. Αντηρίδα κατά μήκος του περιβόλου, β) Βορειοανατολική εξωτερική γωνία του περιβόλου, γ) Εξωτερική πλευρά του δυτικού τμήματος του περιβόλου.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΧΑΤΖΗ-ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ

Νομός Ηρακλείου. Σμάρι. Ακρόπολη: α) Νότια πλευρά. Χώρος Ε, β-γ) Νότια πλευρά. Χώρος Ε1.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΧΑΤΖΗ-ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ

Νομός Ηρακλείου. Σμάρι. Ακρόπολη: α) Δυτική πλευρά. Πλακόστρωτος υπαίθριος χώρος, β) Κεραμική από τη δυτική πλευρά, γ) Μέγαρο Β. Δυτική είσοδος κεντρικής αίθουσας.

Νομός Ηρακλείου. Σμάρι. Ακρόπολη: α-δ) Ευρήματα από τον ιερό οίκο της θεάς Αθηνάς.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΧΑΤΖΗ-ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ

α) Σύμη. Μουσείο. Μερική άποψη του εκθεσιακού χώρου, β) Αστυπάλαια. Μουσείο. Προθήκη με ευρήματα από τους μυκηναϊκούς τάφους του Αρμενοχωρίου.

Ρόδος. Οδός Καμίρου: α-β) Ευρήματα από τους τάφους 1 και 3, γ) Άποψη της υδρευτικής στοάς.

Σ. ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ

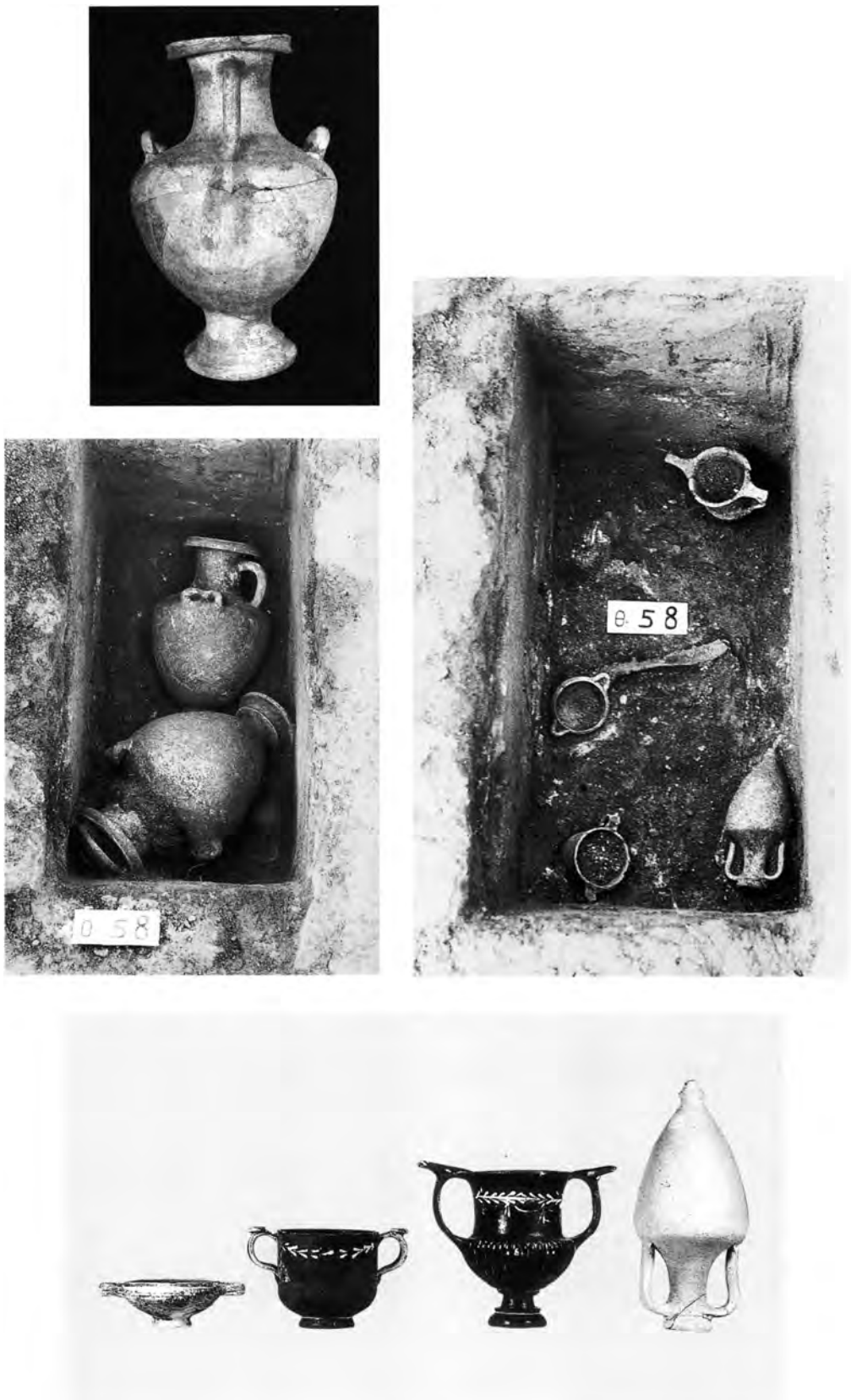

Ρόδος. Οδός Κωνστ. Υδραίου και Πτολεμαίων: α) Η υδρία τύπου Hadra Π18843, β) Ταφική θήκη 58. Οι υδρίες, γ-δ) Ευρήματα της ταφικής θήκης 58.

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

Ρόδος: α-ε) Πυλώνα. Ευρήματα από τις ταφές.

Φ. ΖΕΡΒΑΚΗ - Ε. ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ - Ε. ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ

Κως: α) Οικόπεδο αφών Δάμτσα. Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ.,
β) Οικόπεδο Αικ. Κουζούκα-Ζώη. Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου.

Κως. Μαρμαρωτό. Οικόπεδο Ε. Κάβουρα: α) Εσωτερικό του τάφου 2, β-γ) Βολβόσχημα πήλινα και γυάλινα μυροδοχεία από τον τάφο 2.

Κως. Μαρμαρωτό. Οικόπεδο Εμ. Πλουμή - Β. Βαλλιανάτου: α) Γενική άποψη του δυτικού τμήματος της νεκρόπολης, β-γ) Κτερίσματα από τους τάφους VII και XVI.

ΝΤΟΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

α) Κως. Έργα Ύδρευσης κοινότητας Πυλίου. Κτερίσματα από τους τάφους, β) Κως. Καρδάμαινα. Οικόπεδο Στ. Γερασκλή. Λάκκος πρωτογενούς καύσης, γ) Νίσυρος. Οικόπεδο Ιω. Πάχου. Ο αρχαίος αναλημματικός τοίχος, δ) Αστυπάλαια. Χώρα. Άποψη της νότιας Κυλίνδρας από Δ.

Ρόδος. Λίνδος: α) Οι αναστηλωμένοι κίονες, β) Οπλισμένο σκυρόδεμα για τη σύνδεση αρχαίων σπονδύλων.

ΒΑΣΩ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ

Ρόδος: α) Κορμός γυναικείου αγάλματος, β) Κεφαλή κρανοφόρου γυναικείας μορφής, από παράδοση.

α) Κάλυμνος. Χώρα. Η πύλη του Κάστρου μετά την αποκατάσταση, β) Κως. Άγιοι Ασώματοι. Παλαιό Πυλί, γ) Κως. Καρδάμαινα. Οικόπεδο Στ. Γερασκλή. Άποψη της ανασκαφής από Α.

ΕΛ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ - Β. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ - ΕΥΑΓΓ. ΜΗΛΙΤΣΗ - Σ. ΝΤΙΝΤΙΟΥΜΗ

Κως. Καρδάμαινα: α-β) Οικόπεδο Στ. Γερασκλή. Γυάλινο θραύσμα αγγείου επιζωγραφισμένου με χρυσό και υποθετική αποκατάσταση του αγγείου, γ) Οικόπεδο Κ. Ρούσσου. Ο χώρος προετοιμασίας του κεραμικού κλιβάνου.

Νομός Βοιωτίας. Αγία Τριάδα. Σπήλαιο Νύμφης Κορωνείας: α) Όστρακο αγγείου με επιγραφή, β) Ειδώλιο Αφροδίτης, γ) Γυναικεία μορφή μπροστά σε ανάγλυφο ναό.

ΒΙΒΗ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

α) Νομός Κεφαλληνίας. Πόρος. Ειδώλια από το σπήλαιο Δράκαινα, γ) Λέσβος. Σπήλαιο Αγίου Βαρθολομαίου. Τμήμα αμφορέα, δ) Αλόννησος. Μικρό Κοκκινόκαστρο. Ανασκαφική τομή 1.

α) Λέσβος. Καλό λιμάνι (Τσαμούρ λιμάνι), β) Λήμνος. Ύφαλοι. Μέθωνες. Κανόνια στο βυθό από ναυάγιο.

α) Ρόδος. Αλιμνιά. Τα αρχαία νεώρια στον όρμο «Εμπορειός», β) Κάρπαθος. Λευκός Μεσοχωρίου.

Συλλογή Η.Θ. Τζάλα: α-β) Ανάγλυφα πλακίδια γυναικείας μορφής, γ-ε) Γυναικεία ειδώλια.

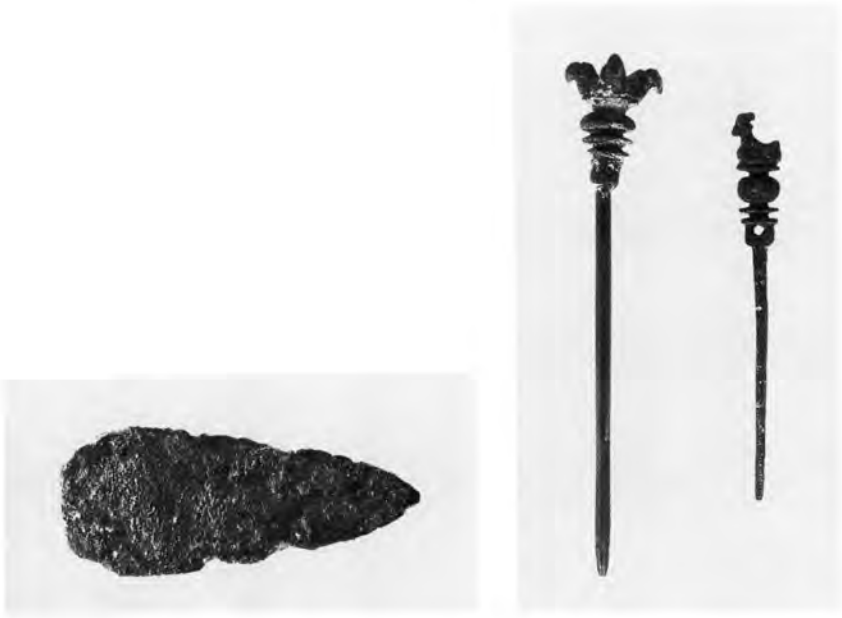

α) Συλλογή Δ. Δούκα. Εγχειρίδιο, β) Συλλογή Δ. Δούκα. Περόνες ανατολικού τύπου, γ-ε) Συλλογή Δ. Δούκα. Δακτυλιόλιθοι, στ-ζ) Συλλογή Μ. Χαριτάτου. Πιθαμφορίσκος και κύλικα.

Συλλογή Μ. Χαριτάτου: α-γ) Γεφυρόστομος αμφορέας, μελανόμορφη και λευκή λήκυθος, δ-στ) Εγχειρίδιο, ξίφος και κάτοπτρο.

Συλλογή Χαριτάτου: α) Επιτάφιο ανάγλυφο, β) Αγαλμάτιο, γ) Επιτάφια στήλη.

Κάτοχος Μ. Λάτση: α) Κιονωτός κρατήρας, β) Στάμνος, γ) Αμφορέας, δ) Κατωιταλικός κρατήρας.

Κάτοχος Μ. Λιάτση: α) Οινοχόη τύπου Canosa, β) Ειδώλιο κροταλίζουσας, γ-δ) Ειδώλια Αφροδίτης. ε) Ειδώλιο μελλεφήβου, στ) Άγαλμα γυναικείας μορφής.

α-β) Κάτοχος Π. Στασινοπούλου. Επιτάφιο ανάγλυφο και σύμπλεγμα Ηρακλή με παιδί, γ) Κάτοχος Ι. Στράτου. Λεπτομέρεια κάδου, δ) Κάτοχος Αικ. Ιωαννίδου. Μαρμάρινη λήκυθος.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

α) Συλλογή Δ. Δούκα. Βυζαντινές πόρπες, β-γ) Συλλογή Δ. Δούκα Μολυβδόβουλλα,
δ) Κάτοχος Δ. Αντωνίου. Στάχωση ευαγγελίου (λεπτομέρεια).

α) Κάτοχος Αντ. Πλέσσας. Οι άγιοι Σάββας και Συμεών, β) Κάτοχος Γ. Διαμαντόπουλος. Pietà.

Κάτοχος Ιωάννα Στράτου: α) Χάλκινος λύχνος, β) Η Γέννηση του Χριστού, Ηλία Μόσκου.

Κάτοχος Μαρ. και Αικ. Γερουλάνου. Η αποκαθήλωση.

Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ - Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

α) Κάτοχος Ελ. Αραϊτζοπούλου. Ένθρονη Βρεφοκρατούσα και στρατιωτικοί άγιοι, β) Αρχαιοπωλείο Ν. Ρούσσου. Η παραβολή των Δέκα Παρθένων.

ISSN 0570-622X